ΚΕΡΚΥΡΑΪΚΑ ΧΡΟΝΙΚΑ
Ι΄ ΔΙΕΘΝΕΣ ΠΑΝΙΟΝΙΟ ΣΥΝΕΔΡΙΟ

ΚΕΡΚΥΡΑΪΚΑ ΧΡΟΝΙΚΑ
ΠΕΡΙΟΔΟΣ Β΄ ❁ ΤΟΜΟΣ Η΄ ❁ 2015

Ι΄ ΔΙΕΘΝΕΣ ΠΑΝΙΟΝΙΟ ΣΥΝΕΔΡΙΟ

ΚΕΡΚΥΡΑ, 30 ΑΠΡΙΛΙΟΥ – 4 ΜΑΪΟΥ 2014

ΤΑ ΠΡΑΚΤΙΚΑ

Ι. ΙΣΤΟΡΙΑ

ΕΝΟΤΗΤΕΣ Α΄ και Β΄

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ
ΘΕΟΔΟΣΗΣ ΠΥΛΑΡΙΝΟΣ
ΠΑΝΑΓΙΩΤΑ ΤΖΙΒΑΡΑ

ΚΕΡΚΥΡΑ 2015

ΚΕΡΚΥΡΑΪΚΑ ΧΡΟΝΙΚΑ
Περιοδική έκδοση
Ιδρυτής: ΚΩΣΤΑΣ ΔΑΦΝΗΣ
Περίοδος Α΄: 1951-1987
Περίοδος Β΄: 2003-
Τόμος Η΄

ΣΥΝΤΕΛΕΣΤΕΣ ΤΟΥ ΤΟΜΟΥ
Επιστημονική επιμέλεια: Θεοδόσης Πυλαρινός – Παναγιώτα Τζιβάρα
Φιλολογική επιμέλεια: Θεοδόσης Πυλαρινός
Φιλολογικές διορθώσεις: Άννα Κατρά – Ευαγγελία Δάλκου
Συγκέντρωση ανακοινώσεων: Περικλής Παγκράτης – Δημήτρης Κονιδάρης
Απομαγνητοφώνηση χαιρετισμών: Νικολαΐς Πέννα
Απομαγνητοφώνηση στρογγυλής τράπεζας: Βιβή Ζερβού
Διεκπεραίωση ανακοινώσεων και ευρετηριασμός: Πέτρος Πυλαρινός

Επιμέλεια παραγωγής – εκτύπωση
ΙΔΕΑ & ΤΥΠΟΣ – Φίλιππος Λένης
Τηλ.: 210 2827415 – email: leon@ath.forthnet.gr

ISSN 1012-2303

© 2015 ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΚΕΡΚΥΡΑΪΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
Οδός Κώστα Δαφνή και Θεόδωρου Μακρή 1, 491 00 Κέρκυρα
Τηλ.: 26610 30674

ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΚΕΡΚΥΡΑΪΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΟ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟ

ΠΕΡΙΚΛΗΣ ΠΑΓΚΡΑΤΗΣ: *Πρόεδρος*

ΘΕΟΔΟΣΗΣ ΠΥΛΑΡΙΝΟΣ: *Αντιπρόεδρος*

ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΚΟΝΙΔΑΡΗΣ: *Γραμματέας*

ΛΟΥΚΙΑΝΟΣ ΖΑΜΙΤ: *Ταμίας*

ΝΑΣΟΣ ΜΑΡΤΙΝΟΣ: *Έφορος*

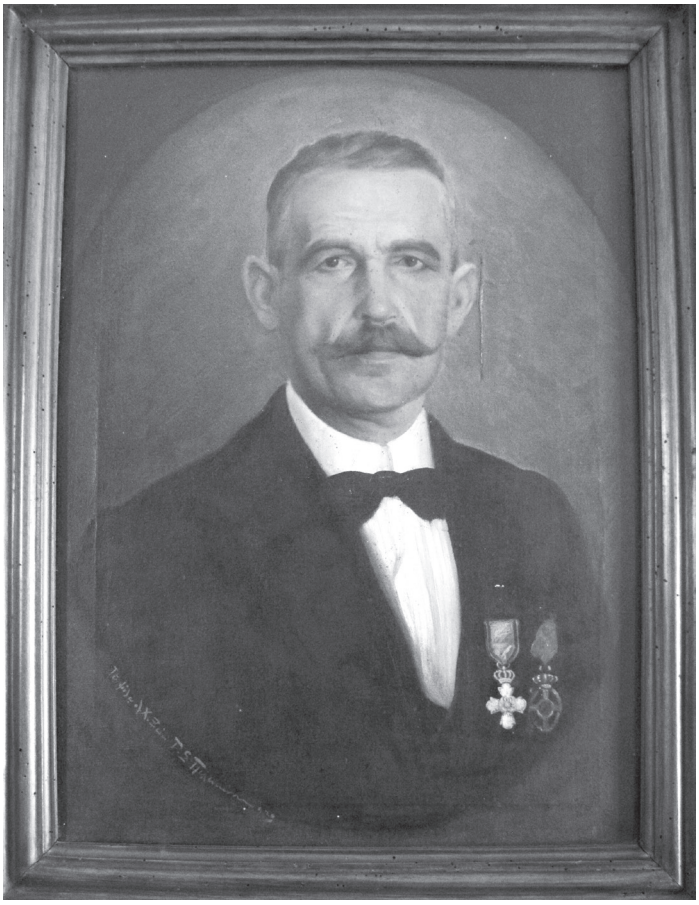
ΚΩΣΤΑΣ ΛΙΝΤΟΒΟΗΣ: *Μέλος*

ΝΙΚΟΛΑΪΣ ΠΕΝΝΑ: *Μέλος*

Ερμάννος Λούντζης (1806-1868).

Στην ιερή μνήμη
των ιστορικών της Ζακύνθου
Ερμάννου Λούντζη (1806-1868)
και Λεωνίδα Χ. Ζώη (1865-1956)

Λεωνίδας Χ. Ζώης (1865-1956).

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Καταξίωση ενός επιστημονικού συνεδρίου αποτελεί η διατήρηση της μνήμης του μέσα στο χρόνο. Και σ' αυτό συμβάλλει κατά κύριο λόγο η έκδοση των *Πρακτικών* του. Η έκδοση, ωστόσο, των *Πρακτικών* ενός συνεδρίου έχει πολλαπλές διαστάσεις: *πρακτική, ηθική, επιστημονική, ιστορική.*

Η *πρακτική* διάσταση έγκειται στο γεγονός ότι στην έκδοση αποτυπώνεται και γραπτώς –κατά το δυνατόν– ό,τι στην πράξη έλαβε χώρα με υλικές ενέργειες, ήτοι επιστημονικές ανακοινώσεις, ποικίλες, συναφείς με το συνέδριο εκδηλώσεις, συζητήσεις, εκθέσεις· καταγράφονται, επομένως, χώροι και άνθρωποι· χώροι, πολλές φορές φορτισμένοι ιστορικά ή συμβολικά, οι οποίοι χρησιμοποιήθηκαν και αξιοποιήθηκαν, και άνθρωποι που συμμετείχαν με τον ένα ή τον άλλο τρόπο ως οργανωτές, επιστημονικοί συνεργάτες, ομιλητές, προεδρεύοντες συνεδριών, αρωγοί εν γένει, ακροατές. Μνημονεύονται, επίσης, στην *πρακτική* αυτή διάσταση, οι πολύτιμες, υλικής φύσεως, προσφορές, χωρίς τις οποίες δεν θα ήταν, ενδεχομένως, δυνατή η πραγματοποίηση του συνεδρίου.

Η συμμετοχή σε ένα επιστημονικό συνέδριο εξ ορισμού δημιουργεί στους οργανωτές την *ηθική υποχρέωση* να συγκεντρώσουν σε έναν ή περισσότερους τόμους το διανοητικό προϊόν των εργασιών του συνεδρίου (και αντίστοιχα παρέχει, σε όσους συμμετείχαν, το *ηθικό δικαίωμα* να το ζητούν για να το αξιοποιήσουν).

Η *επιστημονική* διάσταση είναι αυτονόητη. Ένα επιστημονικό συνέδριο δεν παρέχει απλώς την αφορμή για συνάντηση ορισμένων επιστημόνων, μελετητών και ερευνητών σε συγκεκριμένο τόπο, πράγμα που και αυτό έχει τη σημασία του αφ' εαυτού, αλλά αποβλέπει κυρίως στο να αναθερμανθεί το ενδιαφέρον για προσδιορισμένους επιστημονικούς τομείς ή αντικείμενα, να εμφανιστούν τα πορίσματα νέων ερευνών, να ανταλλαγούν επιστημονικές απόψεις· πιθανόν, μάλιστα, να αναιρεθούν παλαιότερες. Και, σε κάθε περίπτωση, να επιτευχθεί ώσμωση ιδεών. Αυτά μόνον συγκεντρωμένα στον αντίστοιχο τόμο ή τόμους αποκτούν τη δέουσα δυναμική. Γιατί, ακόμη και αν υπάρξουν μεμονωμένες δημοσιεύσεις σε διάφορα έντυπα ή και αυτοτελείς εκδόσεις, αργά ή γρήγορα θα είναι δυσεύρετες για τον μελλοντικό μελετητή και χωρίς αμφιβολία δεν θα έχει υπάρξει ολοκληρωμένη επιστημονική εικόνα του συνεδρίου.

Η *ιστορική* διάσταση έχει αντίκρισμα στην ίδια την υστεροφημία του συνεδρίου. Ιδίως αν πρόκειται για συνέδριο, το οποίο εμφανίζει περιοδικότητα –έστω και χρονικά άτακτη–, η διατήρηση της φυσιογνωμίας του στο χρόνο συναρτάται

σχεδόν απόλυτα και με την έκδοση των *Πρακτικών* του, ακόμη και αν θεωρηθεί ότι η συνέχειά του είναι δυνητικά εφικτή και χωρίς αυτήν.

Έχοντας επίγνωση των παραμέτρων αυτών, παραδίδουμε σήμερα στη δημοσιότητα τον πρώτο τόμο των *Πρακτικών του Ι΄ Διεθνούς Πανιονίου Συνεδρίου*. Εγκαινιάζουμε έτσι την έκδοση, η οποία κατά τους πρώτους υπολογισμούς μας θα απαιτήσει πέντε –τουλάχιστον– πολυσέλιδους τόμους. Όταν το εγχείρημά μας θα έχει ολοκληρωθεί, τότε θα μπορούμε να μιλήσουμε οριστικά για την ευτυχή κατάληξη ενός μεγάλου διεθνούς και –κατά γενική ομολογία– επιτυχημένου συνεδρίου, το οποίο, εκτός των άλλων, ήταν και πανηγυρικό, διότι –ηθελημένα– συνέπεσε με την επέτειο των εκατόν πενήντα χρόνων από την Ένωση της Επτανήσου με την Ελλάδα και των εκατό χρόνων από την καθιέρωση του θεσμού των Πανιονίων Συνεδρίων.

Τα εννέα Πανιόνια Συνέδρια που προηγήθηκαν, είχαν την αίσια τύχη να «μείνουν» στην Ιστορία *και* με τις εκδόσεις των *Πρακτικών* τους, στις οποίες συχνά προστρέχουμε, αντλώντας πολύτιμο υλικό από εκείνο που συνέλεξαν και παρουσίασαν εκλεκτοί μελετητές του επτανησιακού πολιτισμού. Ατύχησε, αρχικά μόνον, στην έκδοση των *Πρακτικών* του το Β΄ Πανιόνιο Συνέδριο της Ιθάκης, το οποίο είχε διοργανωθεί το έτος 1938 από τον φυσικό πρόγονο της Εταιρείας Κερκυραϊκών Σπουδών, την τότε Εταιρεία προς Ενίσχυσιν των Επτανησιακών Μελετών. Είχε ολοκληρωθεί η στοιχειοθεσία των ανακοινώσεων και απέμενε η εκτύπωσή τους, όταν με την έκρηξη του Β΄ Παγκοσμίου πολέμου και τους πρώτους βομβαρδισμούς της Κέρκυρας καταστράφηκε το τυπογραφείο και η όλη μέχρι τότε επίπονη εργασία της ετοιμασίας των *Πρακτικών*.

Ωστόσο, τρεις δεκαετίες αργότερα, με προσωπική πρωτοβουλία του, ο αείμνηστος Κώστας Δαφνής, εκ των βασικών συντελεστών για τη διατήρηση της συνέχειας των Πανιονίων Συνεδρίων, συγκέντρωσε το μεγαλύτερο μέρος των ανακοινώσεων του Β΄ Συνεδρίου, συνέγραψε το Χρονικό του και περιέλαβε τα *Πρακτικά* του στη σειρά της περιοδικής έκδοσης *Κερκυραϊκά Χρονικά* (τόμος ΙΓ΄ του 1967), την οποία ο ίδιος εξέδιδε. Και πάλι ο Κ. Δαφνής περιέλαβε στη σειρά των *Κερκυραϊκών Χρονικών* (τόμοι XXIII του 1980 και XXIV του 1982) τα *Πρακτικά* του Δ΄ Πανιονίου Συνεδρίου, το οποίο διοργάνωσε στην Κέρκυρα το 1978 η Εταιρεία Κερκυραϊκών Σπουδών.

Το Α΄ και Γ΄ Πανιόνια Συνέδρια διοργανώθηκαν από το κράτος, το οποίο φρόντισε και για την έκδοση των αντίστοιχων *Πρακτικών*.

Κατά το προηγούμενο των Β΄ και Δ΄ Πανιονίων Συνεδρίων, την οργάνωση των Πανιονίων Συνεδρίων (και την έκδοση των *Πρακτικών* τους) ανέλαβαν εφεξής οι κατά τόπους επτανησιακές επιστημονικές εταιρείες. Ειδικότερα, τα *Πρακτικά* του Ε΄ Πανιονίου Συνεδρίου εξέδωσε η διοργανώτριά του Εταιρεία Κεφαλληνιακών Ιστορικών Ερευνών, του Στ΄ Πανιονίου Συνεδρίου, οι συνδιοργανώ-

τριες αυτού εταιρείες, Κέντρο Μελετών Ιονίου και Εταιρεία Ζακυνθιακών Σπουδών, του Ζ΄ Πανιονίου Συνεδρίου η διοργανώτρια Εταιρεία Λευκαδικών Μελετών, του Η΄ Πανιονίου Συνεδρίου η διοργανώτρια Εταιρεία Κυθηραϊκών Μελετών και, τέλος, τα *Πρακτικά* του Θ΄ Πανιονίου Συνεδρίου η διοργανώτρια Εταιρεία Παξινών Μελετών.

Η Εταιρεία Κερκυραϊκών Σπουδών, ακολουθώντας το παράδειγμα του Κ. Δαφνή, επέλεξε να περιλάβει και την παρούσα έκδοση των *Πρακτικών* του Ι΄ Διεθνούς Πανιονίου Συνεδρίου στη σειρά της δικής της περιοδικής έκδοσης, των *Κερκυραϊκών Χρονικών* τής Β΄ περιόδου κυκλοφορίας τους, τα οποία, κατά διαδοχή τής αρχικά ιδιωτικής έκδοσης του Κ. Δαφνή, η Εταιρεία εκδίδει ανελλιπώς από το έτος 2003. Πιστεύουμε με την ανάληψη της μεγάλης αυτής ευθύνης ότι επισφραγίζεται και συμβολικά η *ιστορική* διάσταση της έκδοσης των *Πρακτικών* του Συνεδρίου και μας παρέχεται η δυνατότητα να τιμήσουμε τόσο την ιστορία της Εταιρείας μας όσο και τους ανθρώπους που την ίδρυσαν και για πολλά χρόνια αποτέλεσαν την ψυχή της.

Η *πρακτική* διάσταση εν προκειμένω υπηρετείται, πλην των άλλων, και με την αναλυτική εισαγωγική καταγραφή, όπου και το εξίσου αναλυτικό Χρονικό του Συνεδρίου, με τη λεπτομερή αναφορά στην προεργασία, στην προετοιμασία, στην τελική οργάνωση, στην αναγραφή των χώρων, στη μνεία των ανθρώπων που πλαισίωσαν τις εργασίες του, στις πνευματικές και υλικές ενέργειες, στους συμβολισμούς, στις πρακτικές, στις συμμετοχές, στις συναντήσεις, στις πολυποίκιλες εκδηλώσεις. Προκύπτει έτσι ότι τόσο ο *πανηγυρικός* όσο και ο *επιστημονικός* χαρακτήρας του Συνεδρίου επιβεβαιώθηκαν στην πράξη.

Πνευματικοί και θεσμικοί φορείς, όπως η Ακαδημία Αθηνών, το Ιόνιο Πανεπιστήμιο, αλλά και άλλα ανώτατα εκπαιδευτικά ιδρύματα, η Εκκλησία, η Βουλή των Ελλήνων, η Περιφέρεια Ιονίων Νήσων και άλλοι θεσμικοί παράγοντες αγκάλιασαν το συνέδριο, ενώ υπήρξε και εκπροσώπηση του πρωθυπουργού της χώρας.

Επιστημονικά υπήρξε επτανησιακή πανστρατιά, αλλά και πανελλήνια και διεθνής συμμετοχή (της μεγαλονήσου Κύπρου συμπεριλαμβανομένης). Τοπικά επιτεύχθηκε παγκερκυραϊκή συστράτευση με τη συμμετοχή των επισήμων φορέων αφενός και των πνευματικών και καλλιτεχνικών ιδρυμάτων και επιστημονικών συλλόγων αφετέρου, με τη συμπόρευση πνευματικών ανθρώπων και καλλιτεχνών, αλλά και την αφιλοκερδή προσφορά φιλόξενων χώρων για την ανάπτυξη των εν γένει δραστηριοτήτων.

Ήδη από τη σύνθεση του ανά χείρας Α΄ τόμου του συνεδρίου και Η΄ των *Κερκυραϊκών Χρονικών* (στον οποίον περιλαμβάνονται οι ανακοινώσεις του πρώτου τμήματος των εργασιών του συνεδρίου, του αφιερωμένου στην Ιστορία) θεωρούμε ότι δικαιώνεται και η *επιστημονική* κατεύθυνση, την οποία ως διοργα-

νωτές οφείλαμε να εξασφαλίσουμε, δεδομένου ότι η κρατήσασα άποψη είναι ότι ο θεσμός των Πανιονίων Συνεδρίων δεν επιδέχεται αποκλεισμούς. Μοναδικό κριτήριο συμμετοχής είναι εκείνο της ποιότητας και της αφοσίωσης στο επτανησιακό αντικείμενο έρευνας.

Φροντίσαμε έτσι να συνυπάρξει η εμπειρία των παλαιοτέρων με τον ενθουσιασμό των νεοτέρων. Γιατί πιστεύουμε ακράδαντα ότι για τη διατήρηση και συνέχιση ενός κορυφαίου επτανησιακού θεσμού με διεθνή χαρακτήρα απαιτείται η ενασχόληση και αγάπη των νεοτέρων. Εξάλλου, η ίδια η ιστορία του θεσμού αυτό διδάσκει και εν τέλει επιτάσσει: νέοι άνθρωποι ήταν στο συνέδριο του 1914 ο Κωνσταντίνος Σολδάτος και ο Θεόδωρος Μακρής και οραματίστηκαν στη συνέχεια το συνέδριο του 1938· νέοι άνθρωποι στο συνέδριο του 1938 ο Διονύσιος Ζακυθηνός και ο Κώστας Δαφνής, οραματίστηκαν στη συνέχεια τα συνέδρια του 1965 και του 1978 κ.ο.κ. Τα παραδείγματα είναι ασφαλώς ενδεικτικά αλλά εύγλωττα και δικαιωμένα στον χρόνο εκ των αποτελεσμάτων τους.

Πραγματοποιώντας σήμερα το πρώτο βήμα με την παρούσα έκδοση, απευθύνουμε τις ευχαριστίες μας προς όλους όσοι μας ενδυνάμωσαν στη βαρύτατη αποστολή, την οποία εν πλήρει γνώσει αναλάβαμε. Παράλληλα ζητάμε ευθέως την εκ νέου συμπαράστασή τους στο εξίσου βαρύτατο εγχείρημα της έκδοσης των επόμενων τόμων των *Πρακτικών*. Και τούτο χάριν του ίδιου του θεσμού των Πανιονίων Συνεδρίων και χάριν των όπου γης νέων μελετητών, οι οποίοι καλούνται με την ενδελεχή έρευνα του επτανησιακού πολιτισμού να διαφυλάξουν αλώβητη την επτανησιακή ενότητα.

Κέρκυρα, Οκτώβριος 2015

Περικλής Παγκράτης

Ο Κ. ΒΕΝΙΖΕΛΟΣ ΕΝ ΚΕΡΚΥΡΑ ΚΑΤΑ ΤΑΣ ΕΟΡΤΑΣ ΤΗΣ 50ΕΤΗΡΙΔΟΣ ΤΗΣ ΕΝΩΣΕΩΣ ΕΠΤΑΝΗΣΟΥ

Ο πρωθυπουργός Ελευθέριος Βενιζέλος στην Κέρκυρα για τον εορτασμό της πεντηκονταετηρίδας της Ενώσεως (επιστολικό δελτάριο, αρχείο Σπύρου Γαούτση).

ΕΚΔΟΤΙΚΟ ΣΗΜΕΙΩΜΑ

Παραδίδουμε με ιδιαίτερη ικανοποίηση στο ελληνικό και ξένο επιστημονικό και αναγνωστικό κοινό τον Α΄ τόμο των *Πρακτικών του Ι΄ Διεθνούς Πανιονίου Συνεδρίου*, συνεδρίου πανηγυρικού, που συγκλήθηκε στην Κέρκυρα, με την ευκαιρία του εορτασμού των εκατόν πενήντα χρόνων από την Ένωση της Επτανήσου με την Ελλάδα (1864-2014) αφενός και των εκατό ενιαυτών από την τέλεση του Α΄ Πανιονίου Συνεδρίου, το 1914, αφετέρου, συνεορτάζοντας τη διπλή αυτή εμβληματική επέτειο. Με χαρά, λοιπόν, παραδίδουμε τον τόμο σε όλους τους Επτανήσιους.

Ο τόμος αυτός, πολυσέλιδος και πολυμερής, περιλαμβάνει το Χρονικό του Συνεδρίου και το μεγαλύτερο μέρος από τη θεματική ενότητα της Ιστορίας. Η διοργανώτρια Εταιρεία Κερκυραϊκών Σπουδών τον αφιερώνει σε δύο σπουδαίες μορφές της επτανησιακής ιστορίας, Ζακύνθιους την καταγωγή, τον ιστορικό Ερμάννο Λούντζη και τον ιστοριοδίφη Λεωνίδα Χ. Ζώη.

Το Συνέδριο διεξήχθη στο διάστημα 30 Απριλίου έως 4 Μαΐου του 2014, τέθηκε υπό την αιγίδα της Ακαδημίας Αθηνών και συμμετέσχαν στις εργασίες του σύνεδροι από την Ελλάδα, Επτανήσιοι στην πλειονότητά τους, από την νήσο Κύπρο και από πολλές χώρες του εξωτερικού.

Η οργάνωσή του υπό την υψηλή εποπτεία της Επιτροπής της Ακαδημίας Αθηνών, επίτιμος πρόεδρος της οποίας είχε ορισθεί ο κύριος Σπύρος Ευαγγελάτος, πραγματοποιήθηκε από την Εταιρεία Κερκυραϊκών Σπουδών, η οποία διά του προέδρου της και προέδρου του συνεδρίου έπειτα από σύσταση του Διοικητικού Συμβουλίου όρισε την υπό την προεδρία του συντάκτη του παρόντος εκδοτικού σημειώματος Οργανωτική Επιτροπή, που ανέλαβε την όλη διοργάνωση, συνεπικουρούμενη από την επί τούτω δημιουργηθείσα Οικονομική Επιτροπή.

Ο πανεπτανησιακός επιστημονικός εορτασμός πλαισιώθηκε από πολλές άλλες εκδηλώσεις, οι οποίες εντάχθηκαν στο Πρόγραμμα, εκδηλώσεις μουσικές, θεατρικές, εκθεσιακές, σε ορισμένες από τις οποίες υπήρξε συνδιοργανώτρια η Αναγνωστική Εταιρία Κερκύρας.

Συνεπής στην υπόσχεσή της η διοργανώτρια του Ι΄ Διεθνούς Πανιονίου Συνεδρίου Εταιρεία Κερκυραϊκών Σπουδών, άρχισε αμέσως μετά τη λήξη του την ενημέρωση των συνέδρων για τη συγκέντρωση των επιστημονικών ανακοινώσεων. Στόχος της η ταχεία έκδοση του πρώτου τόμου των *Πρακτικών*, ογκώδους εκ των πραγμάτων, σύμφωνα με τα αναγγελθέντα τόσο από τον πρόεδρο του

συνεδρίου, όσο και από τον πρόεδρο της Οργανωτικής του Επιτροπής, περί τμηματικής κυκλοφορίας των σχετικών τόμων. Δεν είναι μόνο το τεράστιο υλικό, το οποίο θα αποτελέσει προσφορά στην επτανησιολογία και στις επί μέρους επιστήμες, οι οποίες λόγω της φύσεως του συνεδρίου την πλαισίωσαν· είναι, κυρίως, οι οικονομικές δυσκολίες, οι οποίες στο διαρρεύσαν διάστημα, από τον Μάιο του 2014 έως σήμερα, οξύνθηκαν δραματικά, με αποτέλεσμα να καταστούν δυσεύρετοι και εύλογα επιφυλακτικοί οι πιθανοί χορηγοί. Παρά ταύτα, όπως επιχειρήθηκε και δικαιώθηκε το τόλμημα ενός τόσο μεγάλου συνεδρίου, σε επίσης χαλεπές ημέρες, έτσι και στην περίπτωση της κυκλοφορίας των επιστημονικών αποτελεσμάτων του προς χρήση και αξιοποίηση των ανακοινώσεων από τους ενδιαφερομένους ευελπιστούμε ότι θα έχει και αυτή τη δικαίωσή της. Εξάλλου, θα αποτελέσει καλή μαρτυρία για όσους κρατικούς, αυτοδιοικητικούς, ιδιωτικούς ή άλλους φορείς θελήσουν να συνδράμουν στην ολοκλήρωσή τους, τόμο τόμο.

Ο πρώτος τόμος περιλαμβάνει, όπως προαναφέρθηκε, το Χρονικό του συνεδρίου και τις ανακοινώσεις εκείνες που αναφέρθηκαν διαχρονικά στην ιστορία της Επτανήσου και των σχέσεών της με τους κατά καιρούς κατακτητές της. Σύμφωνα με τις υπάρχουσες ανακοινώσεις, η εκκίνηση άρχεται από τον 13ο μ.Χ. αιώνα και διήκει έως τα τέλη του 19ου αιώνα, με ιδιαίτερη προτίμηση στους 17ο, 18ο και 19ο αιώνες.

Πρόκειται για τις Ενότητες Α′-Β′ του Προγράμματος των Εργασιών του Συνεδρίου, οι ανακοινώσεις των οποίων, από την Πέμπτη 1η Μαΐου έως και το Σάββατο 3η Μαΐου 2014, εκφωνήθηκαν ως εκ του θέματός τους στο Τμήμα Ιστορίας του Ιονίου Πανεπιστημίου, συμβολικά δε στο Αμφιθέατρο «Νίκος Σβορώνος» και στην Αίθουσα Ι.

Η συγκομιδή υπήρξε πλούσια, οι απουσίες συνέδρων λίγες και οι μη αποσταλείσες ανακοινώσεις ελάχιστες, είτε λόγω δημοσίευσής τους –συντελεσθείσας ήδη ή επικείμενης– σε άλλα επιστημονικά έντυπα είτε λόγω μη έγκαιρης αποστολής τους. Ο όγκος του υλικού δυστυχώς ήταν απαγορευτικός στο να περιληφθούν ανακοινώσεις που υπερέβαιναν κατά πολύ τα προδιαγεγραμμένα και προαναγγελθέντα στη σχετική εγκύκλιο που στάλθηκε στους συνέδρους, με αποτέλεσμα ορισμένοι εκ των συνέδρων να δημοσιεύσουν αλλού, όπως ειπώθηκε, τις εργασίες τους. Ανακοινώσεις μη συμμετασχόντων στο συνέδριο δεν δημοσιεύθηκαν με μοναδική εξαίρεση εκείνων που λόγω της απεργίας των πορθμείων την ημέρα της Πρωτομαγιάς ήταν αδύνατο να αποπλεύσουν από το λιμάνι της Ηγουμενίτσας προς την Κέρκυρα. Λήφθηκε, πάντως, μέριμνα ώστε να αναγνωσθούν οι περισσότερες τουλάχιστον από τις ανακοινώσεις αυτές από εκπροσώπους των απόντων ή από άτομα που όρισε η Οργανωτική Επιτροπή, εφόσον εστάλησαν ηλεκτρονικά, μία από τις επόμενες ημέρες και, προφανώς, εκτός προγραμματικής σειράς.

Από πλευράς εκδοτικής, οι ανακοινώσεις ακολούθησαν τη σειρά του προγράμματος, τηρήθηκαν οι οδηγίες που είχαν αποσταλεί στους συνέδρους, πραγματοποιήθηκαν δε οι αναγκαίες εξομοιώσεις, όπου υπήρχαν διαφορές. Η καθιέρωση ελληνικής προ της ξενόγλωσσης περίληψης αποτελεί προσπάθεια βοήθειας στην επιλογή εκ μέρους των αναγνωστών του κείμενου του άμεσου ενδιαφέροντός τους. Με τον τρόπο αυτό δηλαδή δίνεται πυκνά και σύντομα το εκάστοτε περιεχόμενο της ανακοίνωσης, προς όφελος τόσο του αναγνώστη όσο και της ευρύτερης γνωστοποίησης και αξιοποίησης του υλικού του συνεδρίου και του μόχθου των συγγραφέων.

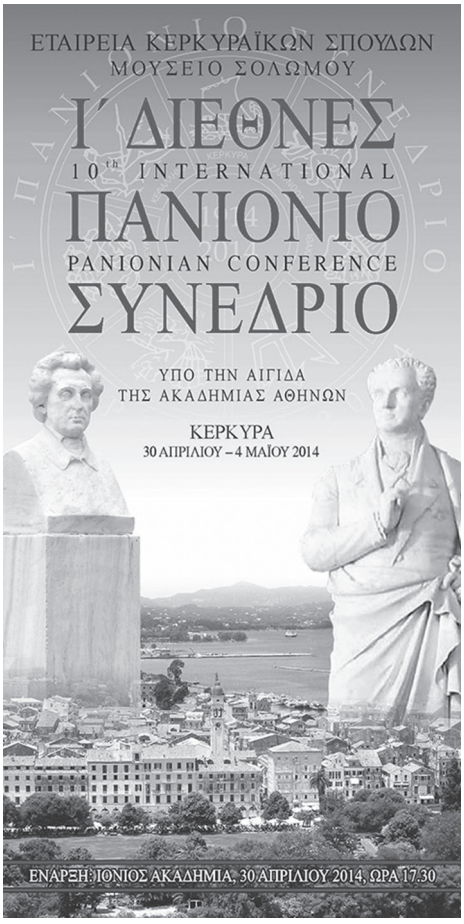
Στην ταχεία εκπλήρωση της εκδοτικής μας υπόσχεσης συντέλεσε η αθρόα συρροή ακροατών –παρά τις πολλές παράλληλες συνεδρίες, οι αίθουσες ήταν σχεδόν πάντοτε κατάμεστες και το ενδιαφέρον των φιλομαθών και φιλότεχνων Κερκυραίων μέγιστο. Πλην των συνέδρων θα έχουν την ευκαιρία να προμηθευθούν και αυτοί τα πορίσματα των επιστημονικών καταθέσεων, με το δεδομένο ότι, καίτοι πολυσέλιδος ο Α΄ τόμος, θα διατίθεται σε πολύ προσιτή τιμή.

Ευχαριστώ και από τη θέση αυτή ως συντονιστής και γενικός επιμελητής της έκδοσης όσους συνέβαλαν στη συγκέντρωση, την κατάταξη, την αξιολόγηση, τη διόρθωση, την εκτύπωση, την όποια φροντίδα του πρώτου αυτού τόμου των *Πρακτικών* του Ι΄ Διεθνούς Πανιονίου Συνεδρίου. Τα ονόματά τους αναφέρονται κατά περίπτωση στην οικεία θέση του τόμου. Κατ' εξαίρεση θα ευχαριστήσω επωνύμως τη συνεπιμελήτρια του τόμου, συνάδελφό μου επίκουρη καθηγήτρια της Ιστορίας του Βενετοκρατούμενου Ελληνισμού στο Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο της Θράκης κυρία Παναγιώτα Τζιβάρα, για την επιστημονική συμβολή της, τον φίλο κύριο Σπύρο Γαούτση που έθεσε στη διάθεσή μας το αρχείο του, καθώς και τον φίλο τυπογράφο κύριο Φίλιππο Λένη για την επιμελημένη εργασία και την υπομονή του.

Περαίνοντας, εκφράζω την ευχή να κυκλοφορηθεί σύντομα και ο δεύτερος και, σταδιακά, και οι υπόλοιποι τόμοι.

Κέρκυρα, Οκτώβριος 2015

Θεοδόσης Πυλαρινός

ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΚΕΡΚΥΡΑΪΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΣΟΛΩΜΟΥ
Ι΄ ΔΙΕΘΝΕΣ
10th INTERNATIONAL
ΠΑΝΙΟΝΙΟ
PANIONIAN CONFERENCE
ΣΥΝΕΔΡΙΟ
ΥΠΟ ΤΗΝ ΑΙΓΙΔΑ
ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ
ΚΕΡΚΥΡΑ
30 ΑΠΡΙΛΙΟΥ – 4 ΜΑΪΟΥ 2014
ΕΝΑΡΞΗ: ΙΟΝΙΟΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑ, 30 ΑΠΡΙΛΙΟΥ 2014, ΩΡΑ 17.30

ΟΡΓΑΝΩΣΗ ΣΥΝΕΔΡΙΟΥ: ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΚΕΡΚΥΡΑΪΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ ΥΠΟ ΤΗΝ ΑΙΓΙΔΑ ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ

ΕΠΙΤΡΟΠΗ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ

Σπύρος Ευαγγελάτος, ακαδημαϊκός, ομότιμος καθηγητής του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών, σκηνοθέτης, πρώην πρόεδρος της Ακαδημίας Αθηνών, επίτιμος πρόεδρος του Γ΄ Διεθνούς Πανιονίου Συνεδρίου.
Παναγιώτης Βοκοτόπουλος, ακαδημαϊκός, ομότιμος καθηγητής του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών.
Χρύσα Μαλτέζου, ακαδημαϊκός, τ. διευθύντρια του Ελληνικού Ινστιτούτου Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών Βενετίας.

ΠΡΟΕΔΡΟΣ Γ΄ ΠΑΝΙΟΝΙΟΥ ΣΥΝΕΔΡΙΟΥ

Περικλής Παγκράτης, πρόεδρος της Εταιρείας Κερκυραϊκών Σπουδών, διευθυντής του λογοτεχνικού περιοδικού *Πόρφυρας*, δικηγόρος.

ΟΡΓΑΝΩΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

Πρόεδρος
Θεοδόσης Πυλαρινός, ομότιμος καθηγητής Νεοελληνικής Λογοτεχνίας του Τμήματος Ιστορίας του Ιονίου Πανεπιστημίου, αντιπρόεδρος της Εταιρείας Κερκυραϊκών Σπουδών.

Αντιπρόεδροι
Γεώργιος Μοσχόπουλος, πρώην αναπληρωτής καθηγητής Νεότερης Ιστορίας του Πανεπιστημίου Πατρών, πρόεδρος της Εταιρείας Κεφαλληνιακών Ιστορικών Ερευνών.
Νίκιας Λούντζης, δικηγόρος, συγγραφέας, πρόεδρος του σωματείου «Οι φίλοι του Μουσείου Σολωμού και Επιφανών Ζακυνθίων».
Ευριπίδης Γαραντούδης, καθηγητής Νεοελληνικής Φιλολογίας του Τμήματος Φιλολογίας του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών.

Γραμματέας
Δημήτρης Κονιδάρης, συγγραφέας, γραμματέας της Εταιρείας Κερκυραϊκών Σπουδών, συνδιευθυντής του περιοδικού *Πόρφυρας*.

Ταμίας
Λουκιανός Ζαμίτ, ιστοριοδίφης, ταμίας της Εταιρείας Κερκυραϊκών Σπουδών.

Μέλη
Νάσος Μαρτίνος, ψυχίατρος, συγγραφέας, μέλος του Δ.Σ. της Εταιρείας Κερκυραϊκών Σπουδών, μέλος της εκδοτικής ομάδας του περιοδικού *Πόρφυρας*.
Κωνσταντίνος Καρδάμης, μουσικολόγος, επίκουρος καθηγητής του Τμήματος Μουσικών Σπουδών του Ιονίου Πανεπιστημίου, επιμελητής του Αρχείου και Μουσείου Φιλαρμονικής Εταιρείας Κερκύρας.
Βασίλης Λέτσιος, επίκουρος καθηγητής του Τμήματος Ξένων Γλωσσών, Μετάφρασης και Διερμηνείας του Ιονίου Πανεπιστημίου.
Σωτήρης Τριβιζάς, φιλόλογος, συγγραφέας, μέλος της εκδοτικής ομάδας του περιοδικού *Πόρφυρας*.
Νικολαΐς Πέννα, φιλόλογος, μέλος του Δ.Σ. της Εταιρείας Κερκυραϊκών Σπουδών.
Ρένα Κρουαζιέ-Μασωνίδη, γλύπτρια, προσωπογράφος.
Σπύρος Π. Γαούτσης, υποψήφιος διδάκτωρ του Τμήματος Ιστορίας του Ιονίου Πανεπιστημίου, γραμματέας της Καθολικής Αρχιεπισκοπής Κερκύρας, υπεύθυνος σύνταξης του δελτίου *Συνάντηση*.
Νικόλαος Κοσκινάς, φιλόλογος, διδάκτωρ του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων.

ΣΥΜΒΟΥΛΟΙ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΟΣ Ι΄ ΔΙΕΘΝΟΥΣ ΠΑΝΙΟΝΙΟΥ ΣΥΝΕΔΡΙΟΥ

Αικατερίνη Δεμέτη, αρχαιολόγος, διευθύντρια του Μουσείου Σολωμού και Επιφανών Ζακυνθίων.
Παρασκευή Κοψιδά-Βρεττού, σχολική σύμβουλος φιλολόγων, διδάκτωρ Κοινωνικής Λαογραφίας του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών.
Δώρα Μέντη, διδάσκουσα του Ελληνικού Ανοικτού Πανεπιστημίου, διδάκτωρ Νεοελληνικής Φιλολογίας του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων.
Ηλίας Τουμασάτος, εκπαιδευτικός, διδάκτωρ Νεοελληνικής Λογοτεχνίας του Τμήματος Ιστορίας του Ιονίου Πανεπιστημίου.

ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ Ι΄ ΔΙΕΘΝΟΥΣ ΠΑΝΙΟΝΙΟΥ ΣΥΝΕΔΡΙΟΥ

Πρόεδρος
Κωνσταντίνος Λιντοβόης, φιλόλογος, συγγραφέας, μέλος του Δ.Σ. της Εταιρείας Κερκυραϊκών Σπουδών.

Μέλη
Παναγιώτης Βρυώνης, επιχειρηματίας.
Παύλος Μεταλληνός, επιχειρηματίας.

ΧΟΡΗΓΟΙ

ΒΟΥΛΗ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ
ΚΟΙΝΩΦΕΛΕΣ ΙΔΡΥΜΑ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ Σ. ΩΝΑΣΗΣ
ΙΔΡΥΜΑ ΙΩΑΝΝΟΥ Φ. ΚΩΣΤΟΠΟΥΛΟΥ
ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑ ΙΟΝΙΩΝ ΝΗΣΩΝ
ΔΗΜΟΣ ΚΕΡΚΥΡΑΣ
Ε.Ο.Τ. – ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗ ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΤΟΥΡΙΣΜΟΥ ΙΟΝΙΩΝ ΝΗΣΩΝ
ΕΠΙΜΕΛΗΤΗΡΙΟ ΚΕΡΚΥΡΑΣ
«Φ. ΒΡΥΩΝΗ Α.Ε. ΜΟΥΣΙΚΟΣ ΟΙΚΟΣ»

ΕΥΓΕΝΙΚΗ ΥΠΟΣΤΗΡΙΞΗ

ΙΕΡΑ ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΣ ΚΕΡΚΥΡΑΣ, ΠΑΞΩΝ ΚΑΙ ΔΙΑΠΟΝΤΙΩΝ ΝΗΣΩΝ
ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΑΙΔΕΙΑΣ, ΔΙΑ ΒΙΟΥ ΜΑΘΗΣΗΣ ΚΑΙ ΘΡΗΣΚΕΥΜΑΤΩΝ
ΓΕΝΙΚΑ ΑΡΧΕΙΑ ΚΡΑΤΟΥΣ – ΑΡΧΕΙΑ ΝΟΜΟΥ ΚΕΡΚΥΡΑΣ
ΙΟΝΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ
ΑΝΑΓΝΩΣΤΙΚΗ ΕΤΑΙΡΙΑ ΚΕΡΚΥΡΑΣ
ΔΙΚΗΓΟΡΙΚΟΣ ΣΥΛΛΟΓΟΣ ΚΕΡΚΥΡΑΣ
ΙΑΤΡΟΧΕΙΡΟΥΡΓΙΚΗ ΕΤΑΙΡΙΑ ΚΕΡΚΥΡΑΣ
ΦΙΛΑΡΜΟΝΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΚΕΡΚΥΡΑΣ
ΦΙΛΑΡΜΟΝΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ «ΜΑΝΤΖΑΡΟΣ»
ΦΙΛΑΡΜΟΝΙΚΗ ΕΝΩΣΗ «ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΣ»

ΧΟΡΗΓΟΙ ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑΣ

CORFU CHANNEL TV
START MEDIA TV
ΕΦΗΜΕΡΙΔΑ *ΕΝΗΜΕΡΩΣΗ*
ΕΦΗΜΕΡΙΔΑ *ΚΕΡΚΥΡΑΪΚΑ ΝΕΑ*

ΤΕΧΝΙΚΗ ΥΠΟΣΤΗΡΙΞΗ: Η ομάδα του κυρίου Κωνσταντίνου Οικονόμου, επίκουρου καθηγητή του Τμήματος Πληροφορικής του Ιονίου Πανεπιστημίου, η οποία πρόσφερε αφιλοκερδώς τις τεχνικές υπηρεσίες της.
ΗΧΗΤΙΚΗ ΚΑΛΥΨΗ αιθουσών και μαγνητοφωνήσεις στρογγυλών τραπεζών: Μουσικός Οίκος Φ. Βρυώνη Α.Ε., ο οποίος πρόσφερε αφιλοκερδώς την ηχητική κάλυψη.

ΙΣΤΟΧΩΡΟΣ Ι΄ ΔΙΕΘΝΟΥΣ ΠΑΝΙΟΝΙΟΥ ΣΥΝΕΔΡΙΟΥ

Ειδικά για το Ι΄ Διεθνές Πανιόνιο Συνέδριο δημιουργήθηκε ιστοχώρος, με ιστορικής φύσεως υλικό γύρω από τον θεσμό και το πνεύμα που τον διέπει, για την ιστορία και τη λειτουργία της διοργανώτριας Εταιρείας Κερκυραϊκών Σπουδών, για τους εκδοθέντες τόμους των κατά καιρούς διεξαχθέντων Πανονίων Συνεδρίων. Από πλευράς της οργανώσεως, υπάρχει στον ιστοχώρο (που είναι επισκέψιμος και θα αναρτηθούν σ' αυτόν σε PDF σταδιακά μετά την έντυπη εμφάνισή τους και τα περιεχόμενα των *Πρακτικών*), το Πρόγραμμα του συνεδρίου, ο κατάλογος των συνέδρων, οι χώροι διεξαγωγής του, οι επιτροπές που ανέλαβαν τη διοργάνωση, οι προγραμματισθείσες πολιτιστικές και καλλιτεχνικές εκδηλώσεις, οι χορηγοί και υποστηρικτές, καθώς και πληροφορίες για τη μετακίνηση, τη διαμονή και θέματα πρακτικής φύσεως των συνέδρων· επίσης, γίνεται ενημέρωση, μετά την πραγματοποίηση του συνεδρίου, σχετικά με τις ανακοινώσεις και τα εκδοθησόμενα *Πρακτικά*.

Συγγραφείς των κειμένων

Περικλής Παγκράτης, «Το πνεύμα των Πανιονίων Συνεδρίων».
Δημήτρης Κονιδάρης – Λουκιανός Ζαμίτ, «Εταιρεία Κερκυραϊκών Σπουδών, εξήντα τρία χρόνια».
Βασίλης Λέτσιος, «Τα Πανιόνια Συνέδρια: σύντομη ιστορική αναδρομή από το 1914 έως το 2014».
Θεοδόσης Πυλαρινός, «Οι τόμοι των *Πρακτικών* των Πανιονίων Συνεδρίων».

Συγκέντρωση και επιμέλεια κειμένων και σπάνιου φωτογραφικού υλικού:
Θεοδόσης Πυλαρινός.
Καλλιτεχνικός σχεδιασμός:
Κλάουντια Μπέττχερ, Ε.Τ.Ε.Π. Ιονίου Πανεπιστημίου.
Ανάπτυξη εφαρμογής:
Ανδρέας Γιαννακουλόπουλος, λέκτορας Ιονίου Πανεπιστημίου και Άρης Λαμπρογεώργος.
Οργάνωση παραγωγής:
Ρουμπίνη Οικονομίδου.

ΕΚΠΡΟΣΩΠΟΙ ΤΗΣ ΟΡΓΑΝΩΤΙΚΗΣ ΕΠΙΤΡΟΠΗΣ

1. Στα αμφιθέατρα και στις αίθουσες των συνεδριών

1) Βασιλική Παπαγεωργίου, 2) Ιάσων Κατσένης, 3) Ελένη Κατσαρού, 4) Δέσποινα Δαμιανού, 5) Μαρία Παπαμήτρου, 6) Μαρία Κωνσταντινίδη, 7) Στυλιανή Μπεκρή, 8) Βασιλική Νικηφορίδου, 9) Δήμητρα Κετετζούδη, 10) Ιωσήφ Λιάσκος, 11) Αλέξανδρος Σερέτης, 12) Κωνσταντίνα Κουτσιούμπα, 13) Βούλα Λούντου, 14) Λαμπρινή Γκεσούλη, 15) Νικολίνα Βούλτσιου, 16) Μιχάλης Νικολαΐδης, 17) Ιωάννης Διαμαντόπουλος, 18) Νάντια Αλμάγκουι, 19) Θεοδώρα Λάζαρη, 20) Μαρία-Σοφία Δεββέ, 21) Κώστας Ντάρας, 22) Χριστίνα Μπρέστα, 23) Γιώργος Πετρόπουλος, 24) Πολυτίμη Ρώσση, 25) Βασιλική Νικάκη, 26) Μπέττυ Μπογδάνου, 27) Όλγα Μαράντου, 28) Τριαντάφυλλος Σαμαράς, 29) Στέφανος Γραμμένος, 30) Στέφανος Στεφανίδης, 31) Ηλίας Τζιμουλάκης, 32) Δέσποινα Φαρμάκη, 33) Διονύσιος Αρβανιτάκης, 34) Νίκος Αρβανιτάκης, 35) Μαγδαληνή Μανωλοπούλου, 36) Κατερίνα Καραγκούνη, 37) Χαρά Οικονομοπούλου, 38) Αθηνά Ζώτου, 39) Σωκράτης Πουλής, 40) Αλέξης Μεθόδιος, 41) Λεμονιά Χαραλαμπίδου, 42) Κατερίνα Χυτά, 43) Δημήτριος Μάμαλος, 44) Ελίζα Δελλάρτα, 45) Σπύρος Ασπιώτης, 46) Ναταλία Βαρδουνιώτη, 47) Χρύσα Παγκράτη, 48) Ηλιοστάλακτη Ανυφαντάκη, 49) Μαίρη Δημητρά, 50) Εύη Κατέχη, 51) Σπύρος Ιωάννου, 52) Γιάννης Κοντός, 53) Σπύρος Γερακάρης, 54) Ιωάννα Πασπάλα, 55) Δημήτριος Κίτσος, 56) Ντόρη Μεταλληνού, 57) Γιάννης Στατήρης, 58) Αλέξανδρος Αηδώνης, 59) Προκόπιος Κουρής, 60) Γεωργία Κουτσούρη.

2. Στην Εταιρεία Κερκυραϊκών Σπουδών

1) Ειρήνη Μαλαχά, 2) Αθηνά Περούλη, 3) Φωφώ Ζούπα, 4) Εύη Κατσιμίδη, 5) Γεωργία Παπαδοπούλου, 6) Θεοφάνης Κυπριώτης, 7) Χαράλαμπος Μωραΐτης, 8) Στέφανος Μάζης, 9) Αγγελική Μωραΐτη, 10) Δήμητρα Αγγελή, 11) Εύη Ανυφαντή, 12) Βίκη Γατσούλη, 13) Παυλίνα Τσουμάνη, 14) Λούλα Φρεμεντίνη.

ΤΟ ΧΡΟΝΙΚΟ
ΤΟΥ Ι΄ ΔΙΕΘΝΟΥΣ ΠΑΝΙΟΝΙΟΥ ΣΥΝΕΔΡΙΟΥ

Το ιστορικό της αναλήψεως της διοργάνωσης και οι προετοιμασίες

Το Ι΄ Διεθνές Πανιόνιο Συνέδριο διεξήχθη στην Κέρκυρα από το απόγευμα της Τετάρτης της 30ής Απριλίου έως το μεσημέρι της Κυριακής της 4ης Μαΐου του 2014.

Ο ορισμός της Κέρκυρας ως τόπου διεξαγωγής του είχε επιλεγεί ήδη από την καταληκτήρια συνεδρία του Η΄ Πανιονίου Συνεδρίου στα Κύθηρα, όταν συμφωνήθηκε να αναλάβει τη διοργάνωση του Θ΄ Πανιονίου Συνεδρίου η νήσος των Παξών, προκειμένου να εορτασθεί πανηγυρικά το Ι΄ Πανιόνιο στην Κέρκυρα, με την ευκαιρία της συμπληρώσεως των εκατό ετών από του 1914, όταν πραγματοποιήθηκε για πρώτη φορά η πανιόνια εκείνη σύναξη που έμελλε να καθιερωθεί ως θεσμός, από τους σημαντικότερους στο είδος του. Έτσι, η Κέρκυρα παραχώρησε τη θέση που της επεφύλασσε η χρονική τάξη, στους Παξούς, και για να αναλάβουν οι φορείς τους για πρώτη φορά στην ιστορία των Πανιονίων Συνεδρίων την τιμή της διοργάνωσης και για να απολαύσει η ίδια το προνόμιο της πανηγυρικής διεξαγωγής για την εκατονταετηρίδα, η οποία απαιτούσε αυξημένες δυνατότητες και περισσότερες εγκαταστάσεις, τις οποίες η Κέρκυρα διέθετε. Έτσι, η απόφαση του Η΄ Συνεδρίου των Κυθήρων ανανεώθηκε στους Παξούς και η Κέρκυρα αναλάμβανε τις επιστημονικές και εορταστικές εκδηλώσεις του Ι΄ Συνεδρίου.

Τη διοργάνωσή του ανέλαβε η Εταιρεία Κερκυραϊκών Σπουδών, έχοντας την πρότερη εμπειρία της διεξαγωγής του Δ΄ Πανιονίου Συνεδρίου και την έκδοση των *Πρακτικών* τόσο αυτού όσο και του Β΄ Πανιονίου Συνεδρίου, που διεξήχθη το 1938 στην Ιθάκη. Τα *Πρακτικά* εκείνα είδαν το φως της δημοσιότητας το 1967, με καθυστέρηση τριάντα περίπου χρόνων, χάρη στον τότε πρόεδρο της Εταιρείας Κερκυραϊκών Σπουδών Κώστα Δαφνή, ο οποίος τα εξέδωσε στον ΙΓ΄ τόμο των *Κερκυραϊκών Χρονικών*.

Η προετοιμασία διήρκεσε ένα περίπου έτος, ήταν συνεχής, προϊόντος του χρόνου εντατική και σε σύγκριση με προγενέστερα Πανιόνια Συνέδρια εξαιρετικά κοπιώδης, λόγω του μεγάλου αριθμού των συνέδρων που προσκλήθηκαν, στο πλαίσιο ενός πανεπτανησιακού εορτασμού για την επέτειο των συνεδρίων και του παράλληλου συνεορτασμού των εκατόν πενήντα χρόνων από της Ενώσεως της Επτανήσου με την Ελλάδα.

Η κατάθεση στεφάνων

Την Τετάρτη, 30 Απριλίου 2014, περί τις 16.30 μμ., άρχισαν να συγκεντρώνονται οι επίσημοι και ο κόσμος, σύνεδροι και κάτοικοι της πόλεως της Κέρκυρας, στην περιοχή του Ακταίου, όπου σύμφωνα με το πρόγραμμα της τελετής επρόκειτο να γίνει η κατάθεση στεφάνων στον ανδριάντα του Κυβερνήτη Ιωάννη Καποδίστρια και στην προτομή του εθνικού ποιητή Διονυσίου Σολωμού, στη μνήμη των οποίων και αφιερώθηκε η πανηγυρική διεξαγωγή του Ι΄ Πανιονίου Συνεδρίου. Η περιοχή του Ακταίου σχηματίζει ένα ημικυκλικό πλάτωμα στο άκρο της Σπιανάδας, προς τα νοτιοδυτικά, με θέα στα βόρεια προς το Παλαιό Φρούριο και ένα μέρος της πόλης, στα ανατολικά του κόλπου της Γαρίτσας και στα νοτιοανατολικά προς το άλλο μέρος της πόλης και τη Σπιανάδα. Από μνημειακής απόψεως στο κέντρο περίπου του πλατώματος είναι ιδρυμένη η προτομή του Σολωμού, ο οποίος βλέπει προς την πόλη της Κέρκυρας· απέναντί του υψώνεται μεγαλοπρεπές το κτήριο της γεραράς Ιονίου Ακαδημίας, όπου στεγάζεται η Σύγκλητος του Ιονίου Πανεπιστημίου και πλησίον αυτής ορθώνεται, επίσης μεγαλοπρεπές, το άγαλμα του Κυβερνήτη. Η επιλογή του χώρου είχε συμβολικό χαρακτήρα, λόγω της γειτνίασης των εμβληματικών αυτών μορφών του ελληνισμού, ανδρών οι οποίοι, συμβολικά επίσης, πλαισίωναν την αφίσα του συνεδρίου με τα εν λόγω αγάλματά τους. Παράλληλα, ως χώρος που θα διεξαγόταν η εναρκτήρια συνεδρία, είχε επιλεγεί η Αίθουσα Τελετών της Ιονίου Ακαδημίας.

Η Φιλαρμονική Ένωση «Καποδίστριας», τα μέλη της οποίας φορούσαν την επίσημη ερυθρόχρωμη στολή τους, η νεότερη από τις τρεις μεγάλες Φιλαρμονικές της πόλης, είχε ήδη παραταχθεί στον χώρο αυτόν, μπροστά από την προτομή του Σολωμού, και λίγο μετά τις 17.00 άρχισε να παιανίζει, εν αναμονή των επισήμων που έρχονταν για την κατάθεση των στεφάνων. Ανάμεσα στους θεατές διακρίνονταν γνωστοί άνθρωποι των γραμμάτων και των επιστημών, πολιτικοί και αυτοδιοικητικοί άρχοντες, σύνεδροι, φοιτητές του Πανεπιστημίου και πολύς κόσμος που παρακολουθούσε την τελετή. Ενδεικτικά, θα αναφέρουμε, εκτός από τους εκπροσώπους που κατέθεσαν στεφάνους, τις κυρίες Βασιλική και Σοφία Κοαβού, Νίκη Λάσκαρη-Μπάλλα, Μηλιά Παγκράτη, Θεοδώρα Γλυκοφρύδη-Αθανασοπούλου, Αθανασία Γλυκοφρύδη-Λεοντσίνη, Διονυσία Λούντζη· τον πρώην νομάρχη κύριο Ανδρέα Παγκράτη, τον πρώην δήμαρχο Κερκυραίων κύριο Σωτήρη Μικάλεφ, και τον πολιτευτή κύριο Στέφανο Γκίκα· τον π. Γεώργιο Μεταλληνό και τους Κερκυραίους κυρίους Κώστα Σουέρεφ, Λουκιανό Ζαμίτ, Κώστα Γουλή, Δημήτρη Μεταλληνό, Σπύρο Γαούτση, Αλέξη Μεθόδιο, Σπύρο-Μάριο Παγκράτη, Σπύρο Κάντα· τον πρόεδρο του συλλόγου Ζακυνθίων Κερκύρας κύριο Σπύρο Σκιαδόπουλο, τον καθηγητή κύριο Βασίλη Λέτσιο, τους Κυπρί-

ους κυρίους Μίμη Σοφοκλέους και Γιώργο Πετούση· επίσης, τους ποιητές κυρίους Δημήτρη Κοσμόπουλο, Δημήτρη Κονιδάρη, Αλέξανδρο Αηδώνη κ.ά.

Κατά σειράν κατέθεσαν στεφάνους στην προτομή του Ποιητή:

α΄) Ο κύριος Νίκιας Λούντζης, ως εκπρόσωπος του Μουσείου Σολωμού και Επιφανών Ζακυνθίων.

β΄) Ο πρόεδρος της Οργανωτικής Επιτροπής του συνεδρίου και αντιπρόεδρος της Εταιρείας Κερκυραϊκών Σπουδών κύριος Θεοδόσης Πυλαρινός.

γ΄) Η προϊσταμένη της 21ης Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων κυρία Τένια Ρηγάκου, ως εκπρόσωπος του Διεθνούς Κέντρου Οδυσσειακών Σπουδών Ιθάκης.

δ΄) Ο ομότιμος καθηγητής του Ε.Κ.Π.Α. κύριος Γεώργιος Λεοντσίνης, ως εκπρόσωπος της Εταιρείας Κυθηραϊκών Μελετών και

ε΄) ο πρόεδρος της Εταιρείας Παξινών Μελετών και δήμαρχος Παξών κύριος Σπύρος Μπογδάνος.

Στη συνέχεια κατέθεσαν στεφάνους στο άγαλμα του Ιωάννη Καποδίστρια:

α΄) Ο επίτιμος πρόεδρος του Γ΄ Διεθνούς Πανιονίου Συνεδρίου και τέως πρόεδρος της Ακαδημίας Αθηνών κύριος Σπύρος Ευαγγελάτος.

β΄) Ο πρόεδρος του Γ΄ Διεθνούς Πανιονίου Συνεδρίου και πρόεδρος της Εταιρείας Κερκυραϊκών Σπουδών κύριος Περικλής Παγκράτης.

γ΄) Ο πρόεδρος της Αναγνωστικής Εταιρίας Κερκύρας κύριος Γιάννης Πιέρης.

δ΄) Ο αντιπρόεδρος της Εταιρείας Κεφαλληνιακών Ιστορικών Ερευνών κύριος Γεράσιμος Μπάλλας και

ε΄) η αντιπρόεδρος του Κέντρου Μελετών Ιονίου, ομότιμη καθηγήτρια του Ε.Μ.Π. κυρία Αφροδίτη Αγοροπούλου-Μπιρμπίλη.

Μετά τις καταθέσεις των στεφάνων και την αποχώρηση της Φιλαρμονικής «Καποδίστριας» οι επίσημοι και οι σύνεδροι μετέβησαν στο παρακείμενο κτήριο της Ιονίου Ακαδημίας, στην Αίθουσα Τελετών, όπου έλαβε χώρα εν ολομελεία η εναρκτήρια συνεδρία, αμέσως μετά την άφιξη των σεβασμιοτάτων μητροπολιτών Κερκύρας, Παξών και Διαποντίων Νήσων κυρίου Νεκταρίου και Ζακύνθου κυρίου Διονυσίου.

Η διεξαγωγή του συνεδρίου

ΕΝΑΡΚΤΗΡΙΑ ΣΥΝΕΔΡΙΑ
Ολομέλεια – Ιόνιος Ακαδημία

Το προεδρείο, απόντος του κυρίου Γιώργου Ζουπάνου, απαρτίσθηκε από τους κυρίους Γιώργο Ρωμαίο, Περικλή Παγκράτη και Κώστα Σουέρεφ, ο οποίος και παρουσίασε το Πρόγραμμα του Γ΄ Διεθνούς Πανιονίου Συνεδρίου, μετά την εναρ-

κτήρια ομιλία του πρώην υπουργού κυρίου Γιώργου Ρωμαίου που έλαβε τον λόγο πρώτος και είπε τα εξής, καλωσορίζοντας τους συνέδρους:

Ευχαριστώ την Εταιρεία Κερκυραϊκών Σπουδών, τον πρόεδρο του συνεδρίου και την Οργανωτική Επιτροπή, που μου έκαναν την τιμή να προεδρεύσω στην εναρκτήρια συνεδρία του Γ΄ Διεθνούς Πανιονίου Συνεδρίου. Με την ιδιότητά μου αυτή καλωσορίζω τους συνέδρους, αλλά και όλους όσοι συμμετέχουν σ' αυτό το συνέδριο, το οποίο συμπίπτει με την επέτειο των εκατόν πενήντα χρόνων από την Ένωση της Επτανήσου με την Ελλάδα κα την επέτειο των εκατό χρόνων από την καθιέρωση του θεσμού των Πανιονίων Συνεδρίων.

Συγχαίρουμε την Εταιρεία Κερκυραϊκών Σπουδών, όχι μόνο για την πρωτοβουλία, την οποίαν ανέλαβε, αλλά και γιατί από το Πρόγραμμα που έχουμε στα χέρια μας, βλέπουμε πόσο δύσκολο ήταν το εγχείρημα της διοργάνωσης ενός τόσο μεγάλου συνεδρίου, με τη συμμετοχή τόσο πολλών συνέδρων και με τη φιλοδοξία να καλύψει τόσους πολλούς τομείς επτανησιακού ενδιαφέροντος, και μάλιστα αυτή την εποχή, που έχουμε ανάγκη αναδρομής στην ιστορία μας. Θα γυρίσω πολλά χρόνια πίσω, για να πω πως σ' αυτό το κτηριακό συγκρότημα που βρισκόμαστε απόψε, στο 2ο Γυμνάσιο Κερκύρας, ένας καθηγητής της Ιστορίας μάς έλεγε ότι η Ιστορία είναι τροφός. Το συνέδριο θα μας δώσει την ευκαιρία να κάνουμε αναδρομή στην Ιστορία μας.

Προχωρούμε, λοιπόν, στην υλοποίηση του Προγράμματος, την παρουσίαση του οποίου θα κάνει ο συμπολίτης προϊστάμενος της Εφορείας Αρχαιοτήτων Ιωαννίνων κύριος Κώστας Σουέρεφ.

Οι χαιρετισμοί

Ακολούθησαν οι χαιρετισμοί των αρχιερέων, των πανεπιστημιακών, των πολιτικών, των νομαρχιακών και δημοτικών αρχόντων, των προέδρων των επτανησιακών εταιρειών και των επιστημονικών σωματείων και κέντρων, καθώς και των εκπροσώπων κοινωφελών ιδρυμάτων.

ΧΑΙΡΕΤΙΣΜΟΣ ΤΟΥ ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΤΟΥ ΖΑΚΥΝΘΟΥ ΚΥΡΙΟΥ ΔΙΟΝΥΣΙΟΥ

Σεβασμιότατε ποιμενάρχα της τοπικής Εκκλησίας, μητροπολίτα Κερκύρας, Παξών και Διαποντίων Νήσων κύριε Νεκτάριε, αγαπητοί σύνεδροι,

Με πολλή χαρά παρευρισκόμαστε και χαιρετίζουμε το Γ΄ Διεθνές Πανιόνιο Συ-

νέδριο, το οποίο έχει λάβει διεθνή επιστημονικό χαρακτήρα και γίνεται υπό την αιγίδα της Ακαδημίας Αθηνών. Συγχαίρουμε από καρδίας και ευλογούμε την Εταιρεία Κερκυραϊκών Σπουδών που ανέλαβε τη διοργάνωσή του.

Σπουδαίοι ερευνητές της ιστορίας, των επιστημών, των γραμμάτων και του πολιτισμού του ιονίου χώρου, τόσο Επτανήσιοι την καταγωγή, όσο και άλλοι Έλληνες, αλλά και αλλοδαποί, οι οποίοι συμμετέχουν στο παρόν συνέδριο, εγγυώνται τη μεγάλη σπουδαιότητά του, παρέχοντας στο λαό αξιόλογα μηνύματα αφύπνισης.

Μέσα από τις πολύ αξιόλογες ανακοινώσεις του συνεδρίου, που θα ακούσουμε, γίνεται ιδιαίτερη, πιστεύω, προσέγγιση σε πολλά και ενδιαφέροντα θέματα του αρχαίου πολιτισμού και της ιστορίας, της τέχνης και της λογοτεχνίας, της μουσικής και του θεάτρου, της κοινωνικής ζωής και του γλωσσικού ιδιώματος των κατοίκων των νησιών, όπως επίσης σε θέματα εκκλησιαστικής ιστορίας και θρησκευτικού ενδιαφέροντος, καθώς και στην ανάδειξη και ανάλυση της αρχιτεκτονικής των σημαντικών μνημείων και κτηρίων. Κατ' αυτό τον τρόπο προβάλλεται πολύπλευρα και ολοκληρωμένα η μοναδικότητα του πολιτισμού του ιονίου χώρου, ο οποίος υπήρξε διαχρονικό σταυροδρόμι συναντήσεως πολιτισμών.

Ευχόμαστε από καρδίας κάθε επιτυχία στις εργασίες του Συνεδρίου και θερμά συγχαρητήρια στους συμμετέχοντες και σε όσους κοπίασαν για τη διεξαγωγή του.

Εναρκτήρια συνεδρία: Το προεδρείο και στο βήμα ο μητροπολίτης Ζακύνθου κύριος Διονύσιος.

ΧΑΙΡΕΤΙΣΜΟΣ ΤΟΥ ΚΑΘΟΛΙΚΟΥ ΑΡΧΙΕΠΙΣΚΟΠΟΥ ΚΕΡΚΥΡΑΣ, ΖΑΚΥΝΘΟΥ ΚΑΙ ΚΕΦΑΛΛΗΝΙΑΣ ΚΥΡΙΟΥ ΙΩΑΝΝΗ

Αγαπητοί μου, καλωσορίσατε στην Κέρκυρα.

Θα αποφύγω τις προσφωνήσεις, αλλά δεν μπορώ να μη χαιρετήσω τους συναδέλφους μου μητροπολίτες που είναι σήμερα παρόντες σ' αυτήν τη σπουδαία εναρκτήρια εκδήλωση, και κύρια εκείνους, με τους οποίους έχουμε συναντηθεί και συνεργαστεί και άλλες φορές στο παρελθόν. Αισθάνομαι ιδιαίτερη χαρά και τιμή να χαιρετίζω από αυτό το βήμα την έναρξη ενός επετειακού συνεδρίου, που όπως έχει λεχθεί, αποτελεί συνδετικό κρίκο ανάμεσα στα Ιόνια Νησιά και στους πνευματικούς των εκπροσώπους. Συνέδρια σαν τα Πανιόνια προσφέρουν διαχρονικά σε νέους, αλλά και σε καταξιωμένους ερευνητές και επιστήμονες την ευκαιρία να ανταλλάξουν ιδέες και απόψεις γύρω από ποικίλα ιστορικά, λαογραφικά και καλλιτεχνικά ζητήματα που αφορούν στον επτανησιακό χώρο. Αλλά και τα Πρακτικά *που εκδίδονται στη συνέχεια αποτελούν μια βασική πηγή πληροφοριών και γνώσης για την ιστορία και τον πολιτισμό των Επτανήσων.*

Με την ιδιότητά μου του Καθολικού αρχιεπισκόπου Κερκύρας, Ζακύνθου και Κεφαλληνίας και μητροπολίτη Ιονίων Νήσων η τιμή για την παρουσία μου εδώ είναι ακόμη πιο μεγάλη, καθώς έχω πάντα την πεποίθηση πως το καθολικό στοιχείο στα Επτάνησα, αιώνες τώρα, έχει να προσφέρει πολιτισμό και ιστορία, όχι μονάχα από το παρελθόν αλλά και στο παρόν και στο μέλλον.

Εύχομαι κάθε επιτυχία στο επετειακό αυτό συνέδριο και στην Οργανωτική του Επιτροπή και είμαι βέβαιος πως μέσα από τις εργασίες του τα Επτάνησα θα προβληθούν άλλη μία φορά, όχι μονάχα για την ομορφιά τους, αλλά και για την ιστορία και τον πολιτισμό τους.

ΧΑΙΡΕΤΙΣΜΟΣ ΤΟΥ ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΤΟΥ ΛΕΥΚΑΔΟΣ ΚΑΙ ΙΘΑΚΗΣ ΚΥΡΙΟΥ ΘΕΟΦΙΛΟΥ[1]

Σεβασμιώτατε Ἅγιε Ἀδελφέ, Μητροπολίτα Κερκύρας, Παξῶν καί Διαποντίων Νήσων κύριε κύριε Νεκτάριε,
Ἐλλογιμώτατε κύριε Πρόεδρε τῆς Ἑταιρείας Κερκυραϊκῶν Σπουδῶν καί λοιποί ἐκλεκτοί σύνεδροι τοῦ Ι΄ Διεθνοῦς Πανιονίου Συνεδρίου,
Χριστός Ἀνέστη!

Μετά πολλῆς χαρᾶς ἔλαβα τήν εὐγενῆ πρόσκλησή σας νά συμμετάσχω στήν ἔναρξη καί στίς ἐργασίες τοῦ Ι΄ Πανιονίου Συνεδρίου, αὐτοῦ τοῦ κορυφαίου ἐπι-

1. Διά του εκπροσώπου του πανοσιολογιότατου κυρίου Ιωαννίκιου Ζαμπέλη, ο οποίος και ανέγνωσε τον χαιρετισμό.

στημονικοῦ θεσμοῦ γιά τά Ἑπτανησιακά Γράμματα καί τήν ιδιαίτερη, κοινή πολιτισμική καί ἱστορική διαδρομή τῶν νησιών μας. Πλήν ὅμως οἱ ἐν Λευκάδι ποιμαντικές ὑποχρεώσεις μου δέν μοῦ ἐπέτρεψαν νά εὑρεθῶ ἐν μέσῳ ὑμῶν στήν ἀποψινή ἐναρκτήρια συνάντηση, παρότι πολύ θά τό ἐπιθυμοῦσα. Εὐελπιστῶ ὅμως νά συναντηθοῦμε στίς ἐπιστημονικές ἐργασίες τοῦ ἐρχομένου Σαββάτου καί στήν Εὐχαριστιακή Σύναξη πού θά τελέσουμε μέ τούς λοιπούς Ἁγίους ἀδελφούς Ἀρχιερεῖς τήν προσεχῆ Κυριακή στόν περίλαμπρο Ναό τοῦ ἐν Ἁγίοις Πατρός ἡμῶν Σπυρίδωνος ἐπισκόπου Τριμυθοῦντος, τοῦ θαυματουργοῦ, τοῦ σεπτοῦ πολιούχου μέν τῆς νήσου Κερκύρας, κοινοῦ δέ προστάτου τῶν Ἰονίων.

Κοινωνῶ ὅμως τῆς σημερινῆς χαρᾶς σας καί συμμετέχω στή σημερινή ἔναρξη –τοῦ κομβικῆς σημασίας καί ὄχι ἁπλῶς ἐπετειακοῦ χαρακτήρα– Ι΄ Διεθνοῦς Πανιονίου Συνεδρίου διά τοῦ ἐκπροσώπου μου. Ἀπό τά εὐλογημένα νησιά τῆς Θεοσώστου Ἐπαρχίας μας –τή Λευκάδα τῆς Κυρα-Φανερωμένης καί τήν Ἰθάκη τῆς Παναγίας τῶν Καθαρῶν μαζί μέ τά μικρονήσια μας, τό Μεγανήσι τοῦ Ἁγίου Βησσαρίωνος, τόν Ἁγιοτριαδοσκέπαστο Κάλαμο καί τόν Καστό τοῦ Τιμίου Προδρόμου– σᾶς ἀποστέλλω τόν εἰλικρινῆ ἀναστάσιμο ἀσπασμό τῆς ἐν Κυρίῳ ἀγάπης, τή διάπυρη προσευχή καί τίς ὁλόθερμες πατρικές μου εὐχές γιά τήν ἐπιτυχῆ καί καλλίκαρπη διεξαγωγή καί αὐτοῦ τοῦ Συνεδρίου.

Περιμένουμε πολλά ἀπό τούς πνευματικούς ἐργάτες τῶν νησιῶν μας! Πρῶτα πρῶτα, νά συνεχίσετε ἀκάματα νά ἀνασκάπτετε τό ἰόνιο ἔδαφος, τό τόσο πλούσιο σέ τιμαλφῆ τῆς ἱστορίας μας καί τόσο εὔφορο σέ γεννήματα τέχνης, λογοτεχνίας, διανόησης. Ὕστερα, νά ἐξακολουθήσετε ἀσταμάτητα νά καλλιεργεῖτε αὐτή τήν ἰόνια γῆ πού μᾶς ἐμπιστεύθηκαν οἱ ἀξιοθαύμαστοι κορυφαῖοι τῆς Ἑπτανησιακῆς Σχολῆς καί τῶν ριζοσπαστικῶν ἀγώνων καί, μαζί τους, ὅλοι οἱ ἀνώνυμοι καί ἐπώνυμοι μάρτυρες τῆς ἑλληνορθόδοξης παράδοσης, πού ἀνέβηκαν μέ ἀντιστασιακό δυναμισμό σέ ἀγχόνες ἤ διαλέχθηκαν μέ παρρησία μέ τούς ὅποιους ἄλλους ἤ ξεχώρισαν γιά τήν εὐστροφία ἤ τήν ἐργατικότητα ἤ τό χρωστῆρα ἤ τήν πένα τους σ' αὐτή τήν ἑσπερινή ἐσχατιά τῆς Ρωμιοσύνης, σημεῖο ἐπαφῆς μέ τή Δύση τῆς Γαληνότατης, τῆς γηραιᾶς Ἀλβιῶνος καί τῶν ἄλλων λαῶν πού θέλησαν κατά καιρούς νά προσαρτήσουν τά ἑφτά σμαράγδια μας στά στέμματά τους.

Οἱ καιροί οὐ μενετοί· φύλακες, γρηγορεῖτε! Χρειάζεται νά γίνει πράξη στήν καθημερινότητα καί τοῦ κοινοῦ ἰονίου χώρου, τήν πνευματική καί τήν ὑλική, ἡ παραγγελία τοῦ Δημιουργοῦ στούς πρωτοπλάστους, τό «ἐργάζεσθαι καί φυλάττειν», ὄχι ἁπλῶς τή γῆ, μά καί τόν πολιτισμό τῆς ψυχῆς καί τοῦ πνεύματος.

Ὁ Θεός νά φωτίζει τά διανοήματά σας. Ἡ ὑπεραγία Θεοτόκος, ἡ πολιοῦχος τῶν νησιῶν μας, νά σκεπάζει τίς ἐργασίες τοῦ Συνεδρίου μας.

Μετ' εὐχῶν ἐν Κυρίῳ καί τιμῆς
† ὁ Λευκάδος καί Ἰθάκης Θεόφιλος

ΧΑΙΡΕΤΙΣΜΟΣ ΤΟΥ ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΤΟΥ ΚΥΘΗΡΩΝ ΚΥΡΙΟΥ ΣΕΡΑΦΕΙΜ[2]

Ἀξιότιμε κ. Πρόεδρε,
Χριστός Ἀνέστη!

Σᾶς εὐχαριστῶ θερμά διά τήν εὐγενῆ πρόσκλησίν σας νά παρευρεθῶ εἰς τό Ι Διεθνές Πανιόνιο Συνέδριο πού συγκαλεῖται στήν Κέρκυρα ἀπό 30ῆς Ἀπριλίου ἕως τήν 4η Μαΐου 2014, 100 χρόνια μετά τήν σύγκλησιν τοῦ Α΄ Πανιονίου Συνεδρίου.

Πρό καιροῦ ἔλαβα τήν φιλόφρονα καί φιλάδελφο πρόσκλησιν τοῦ Σεβασμιωτάτου Μητροπολίτου Κερκύρας, Παξῶν καί Διαποντίων Νήσων κ. Νεκταρίου διά τόν αὐτό σκοπό καί διά τήν συμμετοχήν μου εἰς τό Πανηγυρικό Ἀρχιερατικό Συλλείτουργο τῆς Κυριακῆς τῶν Μυροφόρων (4.5.2014) στήν Κέρκυρα.

Εἰλικρινά λυπᾶμαι διότι αἱ ἀνά τήν νῆσον καθημεριναί ἱεραί Λιτανεῖαι τῆς Ἁγίας Εἰκόνος τῆς Παναγίας τῆς Μυρτιδιωτίσσης (ἀπό 21.4-2.5.2014) δέν μοῦ ἐπιτρέπουν νά συμμετάσχω εἰς τάς ἐργασίας τοῦ Πανιονίου αὐτοῦ Συνεδρίου καί εἰς τό Ἀρχιερατικόν Συλλείτουργον.

Ἐπί δέ τούτοις, εὐχαριστῶν καί αὖθις διά τήν τιμητικήν πρόσκλησιν καί εὐχόμενος πλήρη ἐπιτυχίαν καί εὐόδωσιν τῶν ἐργασιῶν αὐτοῦ, διατελῶ

με Ἀναστάσιμες εὐχές καί ἀγάπη Χριστοῦ
ὁ Μητροπολίτης
† ὁ Κυθήρων Σεραφείμ

ΧΑΙΡΕΤΙΣΜΟΣ ΤΟΥ ΚΥΡΙΟΥ ΔΗΜΟΣΘΕΝΗ ΔΑΒΒΕΤΑ ΩΣ ΕΚΠΡΟΣΩΠΟΥ ΤΟΥ ΠΡΩΘΥΠΟΥΡΓΟΥ

Σεβασμιότατοι, κύριε περιφερειάρχα, κυρία βουλευτή, κύριε αντιπεριφερειάρχα, κυρία πρύτανις, αξιότιμοι καθηγητές, επιστήμονες, φίλες και φίλοι,

Η Κέρκυρα, και τα Επτάνησα εν γένει, παρουσιάζουν ιδιαιτερότητες στην ιστορική τους εξέλιξη από τον 12ο αιώνα και εξής, σε σχέση ασφαλώς με τον υπόλοιπο ελλαδικό χώρο. Έχοντας διατελέσει υπό την κυριαρχία των Βενετών, των Γάλλων, των Άγγλων, διαφοροποιούνται ιστορικά από τις περισσότερες ελληνικές επαρχίες, οι οποίες με την κατάλυση του Βυζαντινού Κράτους κατά τον δέ-

2. Ο χαιρετισμός εστάλη με επιστολή, χρονολογημένη στις 30.4.2014, και διαβάστηκε κατά την εναρκτήρια συνεδρία.

Αίθουσα Τελετών Ιονίου Ακαδημίας.

Αίθουσα Τελετών Ιονίου Ακαδημίας.

κατο πέμπτο αιώνα εντάχθηκαν στην Οθωμανική αυτοκρατορία μέχρι τον δέκατο ένατο και τις αρχές του εικοστού, οπότε σταδιακά απελευθερώνονταν και εντάσσονταν στο νεοελληνικό εθνικό κράτος. Οι διαφορετικές αυτές τύχες έφεραν τα Ιόνια Νησιά πλησιέστερα στους δυτικούς ευρωπαϊκούς τρόπους ζωής και σκέψης, που με τη σειρά τους άφησαν το στίγμα τους στο αστικό και αγροτικό τοπίο των νησιών, στη νοοτροπία και στις συνήθειες των ανθρώπων, γεγονός που επέδρασε θετικά στην πολιτιστική ανάπτυξη της περιοχής.

Η μακρόχρονη επαφή των κατοίκων με τη Δύση, η απουσία τουρκικού ζυγού, η οικονομική ανάπτυξη και η ειρηνική διαβίωση των κατοίκων αποτέλεσαν ευνοϊκές συνθήκες για την καλλιέργεια των Τεχνών και των Γραμμάτων. Είναι ενδεικτικό ότι το πρώτο ελληνικό Πανεπιστήμιο, η Ιόνιος Ακαδημία, ιδρύθηκε στην Κέρκυρα το 1824, κατά την περίοδο της Αγγλοκρατίας. Η περιοχή των Επτανήσων από την περίοδο της ενετοκρατίας και εξής ανέπτυξε αξιόλογη πολιτιστική κίνηση. Έτσι, από τις αρχές του 19ου αιώνα μέχρι και τις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα τα Ιόνια Νησιά έγιναν πνευματικό και καλλιτεχνικό κέντρο του ελληνισμού στο σύνολό του. Ιδιαίτερα σημαντική υπήρξε η λογοτεχνική παραγωγή με προεξέχουσα μορφή αυτήν του εθνικού μας ποιητή Διονυσίου Σολωμού, ο οποίος δημιούργησε μια νέα σχολή ποιητικής γραφής και αντίληψης, που βασιζόταν στη χρήση της δημοτικής γλώσσας και στα δημοτικά μας τραγούδια. Η ποίηση του Σολωμού, αν και εθνική, ξεπερνά σαφώς το όριο μιας εθνικής λογοτεχνίας και προσλαμβάνει χαρακτηριστικά ευρωπαϊκού διαμετρήματος.

Τα Επτάνησα θα λέγαμε ότι αποτέλεσαν εκείνον τον κρίσιμο ενδιάμεσο χώρο εισδοχής και διάχυσης των προοδευτικών ιδεών του δυτικού πολιτισμού στον υπόλοιπο νεοελληνικό κόσμο που έμοιαζε να έχει καθηλωθεί στην «καθυστέρηση» και τη «στασιμότητα» της Ανατολής. Οι Επτανήσιοι έχοντας τέτοιο πνευματικό και πολιτικό υπόβαθρο κατέστησαν εξαιρετικά ικανοί για να αναλάβουν τα ηνία της πολιτικής και πολιτισμικής ανασυγκρότησης του νεοσύστατου Ελληνικού κράτους. Και μολονότι τούτη ακριβώς η φιλοδοξία τους θα αποτελέσει τη βάση της μακροχρόνιας αντιπαράθεσής τους με τη Φαναριώτικη και την Αθηναϊκή Σχολή, οι οποίες εξέφραζαν αντίστοιχες ηγετικές βλέψεις, η επτανησιακή πρωτοκαθεδρία αποτυπωνόταν συμβολικά στις εμβληματικές μορφές του Σολωμού ως εθνικού ποιητή των Ελλήνων αλλά και του κερκυραίου Ιωάννη Καποδίστρια ως του πρώτου εθνικού Κυβερνήτη της νεότερης Ελλάδας.

Εφέτος συμπληρώνονται 150 χρόνια από την προσάρτηση των Ιονίων Νήσων στο Ελληνικό κράτος και η προσφορά του επτανήσιου πολιτισμού είναι εξαιρετικά σημαντική στη συγκρότηση του νεοελληνικού πολιτισμού, καθώς αποτέλεσε σημείο συνάντησης του ελληνικού χώρου με τη Δύση. Είναι σπάνιο στο σύνολο των εδαφών της Ευρωπαϊκής Ένωσης να συναντήσει κανείς άλλο χώρο που

να συνδυάζει τη συνύπαρξη τόσων πολιτισμών, τόσων κρατικών μορφωμάτων, τόσων διαφορετικών μορφών διοίκησης αλλά και αρχιτεκτονικής.

Το σύνολο των επιρροών, των επιδράσεων και των ποικίλων μορφών συμβίωσης που γνώρισε το νησί παράλληλα με την ισχυρή παρουσία του διαχρονικού ελληνικού στοιχείου, το καθιστούν το νησί ένα από τα πιο ενδιαφέροντα μνημεία του ελληνικού αλλά και ευρωπαϊκού πολιτισμού, που έχει μάλιστα το προνόμιο να είναι ζωντανό και να διατηρεί κατά τρόπο μοναδικό ορατά τα στοιχεία που το συνθέτουν.

Έχουμε, λοιπόν, χρέος να σεβόμαστε, να διαφυλάσσουμε αλλά και να προβάλλουμε, τόσο στο εσωτερικό όσο και στο εξωτερικό, τα τεκμήρια της ιστορικής και πολιτιστικής μας κληρονομιάς. Άλλωστε, η διαχρονική παρουσία της Ελλάδας στον κόσμο δεν οφείλεται στην υλική της ισχύ, αλλά στη λαμπρή πνευματική της δημιουργία και στον αντίκτυπο που αυτή επέφερε στη σύσταση του δυτικού πολιτισμού.

ΧΑΙΡΕΤΙΣΜΟΣ ΤΟΥ ΥΠΟΥΡΓΟΥ ΔΗΜΟΣΙΑΣ ΤΑΞΗΣ ΚΑΙ ΠΡΟΣΤΑΣΙΑΣ ΤΟΥ ΠΟΛΙΤΗ ΚΥΡΙΟΥ ΝΙΚΟΥ ΔΕΝΔΙΑ[3]

Αγαπητέ κύριε πρόεδρε του συνεδρίου, κυρίες και κύριοι σύνεδροι, αγαπητοί συμπατριώτες,

Θα ήθελα να σας ευχαριστήσω ιδιαίτερα για την τιμητική πρόσκληση που μου απευθύνατε να παρευρεθώ στις εργασίες του Ι΄ Διεθνούς Πανιονίου Συνεδρίου, στην οποία, δυστυχώς, λόγω ανειλημμένων υποχρεώσεων στο πλαίσιο του κυβερνητικού έργου, δεν δύναμαι να ανταποκριθώ.

Όπως η Ένωση της Επτανήσου σηματοδότησε μια νέα εποχή για ολόκληρη την Ελλάδα, η 150ή επέτειός της συμπίπτει με τη δημιουργική επανεκκίνηση που επιχειρεί σήμερα η πατρίδα μας, για τη θεμελίωση του μέλλοντός μας σε υγιείς βάσεις, για την αξιοπρέπεια και την πρόοδο της κοινωνίας μας.

Σε αυτά τα εκατόν πενήντα χρόνια της κοινής πορείας οι Επτανήσιοι βρεθήκαμε πάντοτε στην αιχμή της εθνικής προσπάθειας, εμπλουτίζοντας με τον δυναμισμό και τον κοσμοπολιτισμό μας τον πνευματικό, επιστημονικό, οικονομικό και πολιτικό βίο της χώρας μας.

Είμαστε ιδιαίτερα υπερήφανοι για πρωτοβουλίες όπως το Πανιόνιο Συνέ-

3. Ο χαιρετισμός εστάλη και διαβάστηκε από τον παρουσιαστή του Προγράμματος. Ο υπουργός δεν κατέστη δυνατό να παρευρεθεί λόγω ανειλημμένων υποχρεώσεών του.

δριο, το οποίο γιορτάζει αισίως την 100ή επέτειό του και τροφοδοτεί μέσω του κοινού μας στοχασμού, μέσω της ανταλλαγής ιδεών και προτάσεων το όραμά μας για τον πολιτισμό.

Αφού συγχαρώ τους διοργανωτές για την πρωτοβουλία τους, θα ήθελα να ευχηθώ οι εργασίες του συνεδρίου να είναι γόνιμες και παραγωγικές, διαβεβαιώνοντάς σας και με την ευκαιρία αυτή για το εναργές ενδιαφέρον και τη μέριμνα της Πολιτείας για την πολιτιστική κληρονομιά και την πρόοδο της Επτανήσου.

ΧΑΙΡΕΤΙΣΜΟΣ ΤΗΣ ΒΟΥΛΕΥΤΟΥ ΚΕΡΚΥΡΑΣ ΚΥΡΙΑΣ ΑΝΤΖΕΛΑΣ ΓΚΕΡΕΚΟΥ

Σεβασμιότατε μητροπολίτη Ζακύνθου, εκπρόσωπε του σεβασμιοτάτου μητροπολίτη Λευκάδος και Ιθάκης, σεβασμιότατε Κερκύρας, Παξών και Διαποντίων Νήσων, σεβασμιότατε της Ρωμαιοκαθολικής Εκκλησίας, κυρία πρύτανη, αξιότιμα μέλη της πανεπιστημιακής κοινότητας, εκπρόσωποι της τοπικής αυτοδιοίκησης και φορέων, εκλεκτοί προσκεκλημένοι,

Είναι για μένα μεγάλη τιμή και ιδιαίτερη χαρά που συμμετέχω σ' αυτήν την επτανησιακή πανστρατιά, σ' αυτήν τη σπουδαία συνάντηση επιστημόνων, ερευνητών, πνευματικών ανθρώπων και θα ήθελα κατ' αρχάς να συγχαρώ τους ανθρώπους της Εταιρείας Κερκυραϊκών Σπουδών για την κοπιώδη και ενίοτε μοναχική προσπάθεια που καταβάλλουν, προκειμένου να διατηρήσουν ζωντανή τη μνήμη και την ιστορία αυτού του τόπου.

Εδώ, λοιπόν, στα Επτάνησα, από την Κέρκυρα, την πόλη της Unesco, πρέπει να πούμε προς όλους ότι η κληρονομιά της ιστορίας και του πολιτισμού μας είναι πολύ μεγάλη. Αρκεί κανείς να επισκεφθεί χώρους όπως τα Γενικά Αρχεία του Κράτους ή τη Δημόσια Βιβλιοθήκη, για να δει πώς συμπυκνώνεται η πνευματική και πολιτιστική ιστορία αυτού του τόπου. Και, βέβαια, αρκεί κανείς να σκεφτεί και τη συμβολή του Ιονίου Πανεπιστημίου για την ανάδειξη, τη στήριξη και την περαιτέρω διακίνηση της ιστορίας μας.

Έχει αξία, νομίζω, να θυμίσουμε ότι τα Πανιόνια Συνέδρια δεν αποτελούν ένα συγκυριακό γεγονός, χαμένο στην αχλύ του χρόνου· αντίθετα, αποτελούν βασικό θεσμό στην πνευματική και επιστημονική ιστορία των νησιών μας. Έτσι, αν το Α΄ Πανιόνιο Συνέδριο πραγματοποιήθηκε εκατό χρόνια πριν, για να συζητηθούν τα επτανησιακά θέματα και να προβληθούν τα Ιόνια Νησιά, τα επόμενα θα λέγαμε ότι εστιάζουν προπαντός στην ιστορική έρευνα, χωρίς βεβαίως να αποκλείουν και άλλες πτυχές της πνευματικής και κοινωνικής ζωής του τόπου μας. Έχουν αναδείξει δε πολλές από τις φωτεινότερες στιγμές του πολιτισμού των

Νησιών στον χρόνο, αλλά και ορισμένα από τα σοβαρότερα κοινωνικά αιτήματα και ζητήματα των κατοίκων τους.

Σήμερα, το Ι΄ Διεθνές Πανιόνιο Συνέδριο λαμβάνει χώρα σε ιδιαίτερη χρονική συγκυρία: συμπίπτει με τον εορτασμό των εκατόν πενήντα χρόνων της Ένωσης της Επτανήσου με το νεότερο Ελληνικό κράτος. Αποτελεί, λοιπόν, πρώτης τάξεως ευκαιρία για να αναδείξουμε τη συμβολή και την προσφορά της επτανησιακής κοινότητας στη διαμόρφωση του νεοελληνικού πολιτισμού. Δεν είναι δεδομένη ή, καλύτερα, μοιάζει να την αγνοεί διαχρονικά ένα μέρος της διοικητικής δομής της Ελληνικής Πολιτείας, η οποία καλείται συχνά να λάβει κρίσιμες αποφάσεις για το μέλλον και την προοπτική αυτού του ιδιαίτερου νησιωτικού συμπλέγματος.

Το κύριο ζητούμενο σήμερα για μας τους Επτανήσιους είναι να κρατήσουμε αυτή την ενότητα ζωντανή αλλά και τη συνοχή μας όσο γίνεται πιο στέρεη. Η συνοχή και η ενότητα αυτές, που στηρίζονται στην κοινή ιστορική παράδοση και την πλούσια πολιτιστική κληρονομιά, είναι αναμφισβήτητες. Υπήρξε, μάλιστα, ο βασικός λόγος που η κεντρική διοίκηση προχώρησε μερικές δεκαετίες πριν στη διοικητική αποτύπωσή της με την ίδρυση της κρατικής τότε, αιρετής σήμερα, Περιφέρειας Ιονίων Νήσων.

Δικό μας χρέος, από όποια θέση και αν βρισκόμαστε, είναι αυτή την διοικητική ενότητα να την υπερασπιστούμε και να την ενισχύσουμε με κάθε δυνατό τρόπο. Η Περιφέρειά μας έχει τεράστιες δυνατότητες που μπορούν και πρέπει να αξιοποιηθούν. Ασφαλώς και είναι πολλά αυτά που πρέπει να γίνουν από την Πολιτεία. Είναι όμως πολλά και όσα μπορούμε να κάνουμε εμείς.

Αξίζει, λοιπόν, να προτάξουμε την κοινή αγάπη, το πάθος, θα έλεγα, για τον τόπο μας, την πίστη κυρίως στις προοπτικές του. Αξίζει να στηριχτούμε στις δικές μας δυνάμεις, στα πιο δυναμικά κομμάτια των κοινωνιών μας, των οποίων όλοι εσείς αποτελείτε λαμπρό παράδειγμα.

Τέλος, θα ήθελα να μοιραστώ μαζί σας μία σκέψη και μία πρόταση· μία σκέψη που ωριμάζει και σε εμέ αλλά και σε πολλούς άλλους Επτανήσιους εδώ και καιρό. Οι άνθρωποι και οι κοινωνίες χρειάζονται ένα όραμα για να επουλώσουν τις πληγές τους, να στρατεύονται για κάτι καλύτερο, να ξεπερνούν τις δυσκολίες τους, να αναδεικνύουν τον καλό, τον θετικό, εαυτό τους. Προτείνω, λοιπόν, να συζητήσουμε σοβαρά το ενδεχόμενο της υποψηφιότητας μιας πόλης της Επτανήσου ως πολιτιστικής πρωτεύουσας της Ευρώπης. Η πρόταση αυτή μπορεί να δώσει την ώθηση για μια νέα αναπτυξιακή διέξοδο, όχι μόνο για τη συγκεκριμένη περιοχή αλλά, βεβαίως, και για όλα τα Ιόνια Νησιά, αξιοποιώντας το πολιτιστικό πλεονέκτημα του τόπου μας.

Εκλεκτοί προσκεκλημένοι, κάποτε γράψαμε ιστορία δείχνοντας στην Ελλάδα τον δρόμο για να γίνει σύγχρονο κράτος. Εμείς πιστεύουμε ότι μπορούμε ξανά.

Αίθουσα Τελετών Ιονίου Ακαδημίας.

ΧΑΙΡΕΤΙΣΜΟΣ ΤΟΥ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΡΧΗ ΙΟΝΙΩΝ ΝΗΣΩΝ ΚΥΡΙΟΥ ΣΠΥΡΟΥ ΣΠΥΡΟΥ

Σεβασμιότατε μητροπολίτα Κερκύρας, Παξών και Διαποντίων Νήσων, σεβασμιότατε μητροπολίτα Ζακύνθου, σεβασμιότατε επίσκοπε της Ρωμαιοκαθολικής Εκκλησίας, αιδεσιμολογιότατε εκπρόσωπε του σεβασμιοτάτου μητροπολίτου Λευκάδος και Ιθάκης, κυρία βουλευτή του ΠΑ.ΣΟ.Κ., κυρία πρύτανη, κυρία Μαλτέζου και κύριε Ευαγγελάτε, εκπρόσωποι της Ακαδημίας Αθηνών, που μας κάνετε την τιμή και υπό την αιγίδα σας τυγχάνει και αυτό το Συνέδριο, κύριε σύμβουλε του κυρίου πρωθυπουργού, κύριε πολιτευτά, κύριοι αντιπεριφερειάρχες, κύριοι και κυρίες περιφερειακοί σύμβουλοι, κυρίες και κύριοι, σεβαστοί καθηγητές, κύριε πρόεδρε του συνεδρίου, κύριε πρώην υπουργέ,

Θέλω να σας συγχαρώ και να εκφράσω την ικανοποίησή μου, που σας υποδέχομαι και εγώ ως περιφερειάρχης Ιονίων Νήσων στη φιλόξενη Κέρκυρα, έδρα της Περιφέρειάς μας, σ' αυτό το τόσο σημαντικό συνέδριο που θα αναδείξει και θα φωτί-

σει –και θα πέσει άπλετο φως, αφού η ιστορία, όπως είπε ο κύριος Ρωμαίος, είναι τροφός–, σε σημεία που χρειάζονται να φωτιστούν και να ενισχυθούν, ώστε να μπορέσουμε να κατανοήσουμε τα θέματα της ιστορίας μας, του πολιτισμού μας· που θα μας βοηθήσουν, για να μπορέσουμε να κρατάμε αυτό που διεκδικούμε και αυτό που υπερασπιζόμαστε καθημερινά, την συνοχή της Περιφέρειάς μας.

Εμείς, ως πρώτος αιρετός περιφερειάρχης, με τους συνεργάτες μας αναλάβαμε αυτή την Περιφέρεια με εντολή του επτανησιακού λαού στην κορύφωση μιας βαθιάς κρίσης, κοινωνικής, πολιτικής, οικονομικής, και μπορέσαμε, δεν σας το κρύβω, σ' αυτές τις συνθήκες, μέχρι σήμερα να την κρατήσουμε ψηλά και ενωμένη, λειτουργώντας και ενισχύοντας την κοινωνική συνοχή μέσα από το κύριο πλεονέκτημά μας, που είναι ο πολιτισμός. Και μπορούμε να προχωράμε και να ελπίζουμε, δρομολογώντας μια σειρά έργων και δράσεων που έφεραν κοντά τους πολίτες, όχι μόνο μέσα από τις δράσεις μας, αλλά και με τη φυσική παρουσία των Περιφερειακών Συμβουλίων στις περιφερειακές ενότητες. Γιατί είναι αλήθεια ότι η Επτάνησος, λόγω και της γεωπολιτικής της θέσης, λόγω της ιδιαιτερότητάς της, λόγω των προοπτικών που ανοίγονται μπροστά μας, λόγω των πετρελαίων που εντοπίζονται, αλλά και του ρόλου της στη μακροπεριφέρεια Αδριατικής-Ιονίου, που αναπτύσσεται τελευταίως (πρόσφατα κάναμε ένα μεγάλο συνέδριο στην Κέρκυρα και στη συνέχεια στην Πάτρα), δημιουργεί όλες τις προοπτικές ανάπτυξης και ευημερίας των κατοίκων αυτού του τόπου μέσα από συντονισμένες προσπάθειες που επιχειρούμε να κάνουμε όλοι.

Θέλω να συγχαρώ, λοιπόν, την Εταιρεία Κερκυραϊκών Σπουδών, την Αναγνωστική Εταιρία, την Περιφέρεια, η οποία συνέβαλε και συνέδραμε αυτήν την πρωτοβουλία και όλους εσάς που σήμερα βρίσκεστε εδώ, για να βοηθήσετε και να συμβάλετε με τις γνώσεις σας, με την εμπειρία σας, με την έρευνά σας, στα σημεία αυτά της ιστορίας της Επτανήσου, η οποία θα συνεχίσει να παίζει αυτόν τον σημαντικό ρόλο που είχε στο παρελθόν, τον 19ο αιώνα, όταν από αυτόν τον ιστορικό χώρο το πρώτο ελληνικό πανεπιστήμιο μεταφέρθηκε στην Αθήνα για το Καποδιστριακό. Άρα ο ρόλος μας, ο οποίος θα δοκιμαστεί –θα πρέπει να ξέρετε– προσεχώς, σε είκοσι μέρες, με τις εκλογές, θα πρέπει να είναι πάρα πολύ σημαντικός για να συνεχίσουμε και να προσπαθήσουμε αυτά που ερευνούμε και κοιτάζουμε σήμερα να συνεχιστούν και να εδραιωθούν για την ευημερία των πολιτών μας.

ΧΑΙΡΕΤΙΣΜΟΣ ΤΟΥ ΑΝΤΙΠΡΥΤΑΝΕΩΣ ΤΟΥ ΠΑΝΤΕΙΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΚΥΡΙΟΥ ΕΥΑΓΓΕΛΟΥ ΠΡΟΝΤΖΑ ΕΚ ΜΕΡΟΥΣ ΤΟΥ ΠΡΥΤΑΝΕΩΣ ΑΥΤΟΥ

Σεβασμιότατε, άγιοι πατέρες, αξιότιμη κυρία πρύτανις, αξιότιμες κυρίες και κύριοι,

Επιτρέψτε μου να ευχαριστήσω την Οργανωτική Επιτροπή του συνεδρίου για την ευγενική πρόσκληση και να παρακαλέσω για την κατανόηση της αργοπορημένης αφίξεως του πρυτάνεως του Παντείου Πανεπιστημίου Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών κυρίου Γρηγορίου Τσάλτα, για λόγους ανεξάρτητους της θελήσεώς του. Το χρέος του χαιρετισμού έρχεται σε μένα και ας μου συγχωρεθούν δύο τρεις σκέψεις:

Με την ιδιότητα, λοιπόν, του αντιπρυτάνεως του Πανεπιστημίου η ευχή για καλή επιτυχία του συνεδρίου συνέχεται με την δικαιωμένη μακρά πορεία των Πανιονίων Συνεδρίων. Η εμπέδωσή του αυτή, και η εμπέδωσή τους γενικότερα, δικαιώνει τη σημερινή ύπαρξη ενός Πανιονίου Συνεδρίου που νοηματοδοτεί μία σύμπτωση και μία διαφορά.

Η σύμπτωση: η εκατονπεντηκονταετία που μας χωρίζει από την ημερολογιακή ενσωμάτωση των Επτανήσων στο νέο Ελληνικό κράτος, συμπίπτει με τις συνθήκες ισχυρής εθνικοοικονομικής και κοινωνικοοικονομικής δόνησης, συνοδευμένη από πολιτισμικές δονήσεις. Και αυτό, σε μια καίρια πορεία του Ελληνικού κράτους για την ευρωπαϊκή ιδέα, για την ουτοπία και για τα Επτάνησα.

Η διαφορά: ο μύθος των τελευταίων ετών της φιλόξενης οικίας, γενικώς, που θα νιώθαμε μια οικειότητα χωρίς σύνορα, η πρόσφατη συντριβή των ονείρων, που συνοδεύεται από ένα αίσθημα ανεστιότητας ή ερημίας, επιχειρείται να ξεπεραστεί. Την υπέρβαση του αισθήματος αυτού η πανιόνιος συνάντηση ανανεώνει κάθε τέσσερα χρόνια και με τη βίωση της διαιώνιας ιδιοπροσωπίας πορευόμαστε.

Οι εύτακτες αυτές συναντήσεις, με τις συμβατικότητες ή τις αντισυμβατικότητές τους, θα αποτελούν πάντοτε μια διαβαθμισμένη, ίσως, επιτυχία, με μείζονα πάντοτε σημεία αναφοράς, όπως το σημερινό.

ΧΑΙΡΕΤΙΣΜΟΣ ΤΟΥ ΕΚΠΡΟΣΩΠΟΥ ΤΟΥ ΚΟΙΝΩΦΕΛΟΥΣ ΙΔΡΥΜΑΤΟΣ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ Σ. ΩΝΑΣΗΣ ΟΜΟΤΙΜΟΥ ΚΑΘΗΓΗΤΗ ΚΥΡΙΟΥ ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ-ΙΩΑΝΝΗ ΜΕΤΑΞΑ

Σεβασμιότατοι, κυρίες και κύριοι εκπρόσωποι θεσμών, αρχών και ιδρυμάτων,

Το Κοινωφελές Ίδρυμα Αλέξανδρος Σ. Ωνάσης είναι χορηγός σε αυτό το συνέδριο. Θα ήθελα όμως πριν από οτιδήποτε άλλο να ευχαριστήσω για την ιδιαίτερα

τιμητική πρόσκληση που μας έγινε, να είμαστε εδώ. Πρέπει να σας πω ότι το αίτημα τιμά περισσότερο εμάς και θα ήθελα επίσης να μου επιτρέψετε να εκφράσω και τις προσωπικές μου ευχαριστίες για την πρόσκληση και να πω επίσης ότι η συνεργασία, την οποία είχαμε με τον πρόεδρο της Οργανωτικής Επιτροπής του συνεδρίου και με τον πρόεδρο της Εταιρείας Κερκυραϊκών Σπουδών, μας έπεισε απολύτως για τη σοβαρότητα με την οποία, και τον κόπο, το μεγάλο κόπο, με τον οποίον το συνέδριο αυτό διοργανώθηκε. Δεν είναι διόλου εύκολο να γίνει.

Δεν θα ήθελα εγώ να προσθέσω τίποτα παραπάνω από όσα ήδη ακούσατε, πολύτιμα για όλους μας, και επιτρέψτε μου να ευχηθώ σε όλους καλή προσφορά σε αυτό το συνέδριο, και για τα Επτάνησα και για τον τόπο.

Θα σας αφήσω μόνο με κάτι, το οποίο αυτή τη στιγμή μου έρχεται στο νου και που το διάβασα πολύ πολύ πρόσφατα, σήμερα το μεσημέρι: ο πρόεδρος της Οργανωτικής Επιτροπής, ο καθηγητής κύριος Θεοδόσης Πυλαρινός, είπε ότι οι φοιτητές που σπουδάζουν στα Επτάνησα φεύγουν βεβαίως μ' ένα τυπικό πτυχίο, με μία αρμοδιότητα· αρμοδιότητα που παραπέμπει σε ειδικευμένη γνώση. Φεύγουν όμως και με κάτι γενικότερο, που αφορά στη γενική παιδεία. Φεύγουν με, λίγο ή πολύ, κάτι από την Επτάνησο. Η φράση αυτή με συνεκίνησε ιδιαίτερα και θα ήθελα να την μοιραστώ μαζί σας.

ΧΑΙΡΕΤΙΣΜΟΣ ΤΟΥ ΠΡΟΕΔΡΟΥ ΤΗΣ ΑΝΑΓΝΩΣΤΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΙΑΣ ΚΕΡΚΥΡΑΣ ΚΥΡΙΟΥ ΓΙΑΝΝΗ ΠΙΕΡΗ

Σεβασμιότατοι, κυρία πρύτανις, κυρίες και κύριοι,

Η Αναγνωστική Εταιρία και εγώ προσωπικά με ιδιαίτερη χαρά χαιρετίζουμε την έναρξη του Γ΄ Πανιόνιου Συνεδρίου και όλως ιδιαιτέρως απευθύνουμε χαιρετισμό σε σας που ανταποκριθήκατε στην πρόσκληση και βρίσκεστε σήμερα εδώ, για να φωτίσετε με τις ανακοινώσεις σας τη διαδρομή του επτανησιακού πολιτισμού, και με ωριμότερη σκέψη, έπειτα από εκατόν πενήντα χρόνια κοινής πορείας με τον υπόλοιπο ελληνικό κορμό, να τονιστεί αφενός μεν η συμβολή μας στη δημιουργία του Ελληνικού κράτους και αφετέρου η προσφορά μας στον νεοελληνικό πολιτισμό, όπως αυτός εξελίχθηκε από το 1864 μέχρι τις μέρες μας.

Ομολογώ ότι είχα φανταστεί διαφορετικά τη δομή του συνεδρίου, που θα μπορούσε να ήταν ακόμη πιο αναλογική, αν ήταν καλύτερη η οικονομική συγκυρία και αν είχε αντιμετωπιστεί η διοργάνωσή του πιο έγκαιρα.

Η Αναγνωστική Εταιρία Κέρκυρας, η οποία συνέβαλε στο μέτρο του δυνατού στην πλαισίωση του συνεδρίου με παράλληλες εκδηλώσεις, συγχαίρει την Εταιρεία Κερκυραϊκών Σπουδών και όσους εργάστηκαν για τη διεκπεραίωση

αυτού του συνεδρίου. Είναι ανάγκη να περισώσουμε τη μακραίωνα πολιτιστική μας παράδοση και να διαφυλάξουμε την ιδιαιτερότητά μας, τονίζοντας, επαναλαμβάνω, παράλληλα την προσφορά μας στον νεοελληνικό πολιτισμό, που η αρχή του ξεκινάει από εδώ τον μακρινό 15ο αιώνα.

Εύχομαι το συνέδριο να συμβάλει εις την ενότητα του χώρου και τη συνέχιση της πολιτιστικής μας προσφοράς στον ελληνικό κόσμο.

ΧΑΙΡΕΤΙΣΜΟΣ ΤΟΥ ΕΚΠΡΟΣΩΠΟΥ ΤΟΥ ΜΟΥΣΕΙΟΥ ΣΟΛΩΜΟΥ ΚΑΙ ΕΠΙΦΑΝΩΝ ΖΑΚΥΝΘΙΩΝ ΚΥΡΙΟΥ ΝΙΚΙΑ ΛΟΥΝΤΖΗ

Σεβασμιότατοι, κυρίες και κύριοι,

Θα αρχίσω με μία καθησυχαστική δήλωση: θα είμαι συντομότατος. Εκ μέρους του Μουσείου Σολωμού και Επιφανών Ζακυνθίων της Ζακύνθου επιθυμώ να συγχαρώ τους οργανωτές του συνεδρίου, δηλαδή την Εταιρεία Κερκυραϊκών Σπουδών, για την οργάνωση και φιλοξενία του Ι΄ Διεθνούς Πανιονίου Συνεδρίου στην Κέρκυρα.

Θέλω όμως να τους συγχαρώ και για έναν άλλο λόγο: διότι μετέθεσαν, μάλλον επανέφεραν, το συνέδριο από τη βάση ενός προεπιλεγμένου numerus clausus (όπως έγινε στο παρελθόν) στη βάση ενός διεθνούς και ουσιαστικά Πανιονίου Συνεδρίου. Πιστεύω ότι στις μέρες μας, περισσότερο από ποτέ, προέχει η οργάνωση και η προβολή του ιόνιου χώρου από έναν ευρύτερο κύκλο επτανησίων ερευνητών, τόσο καταξιωμένων αλλά και νέων –όσοι το επιθυμούν– ώστε να προβάλουν την επτανησιακή ιδιαιτερότητα και την προσφορά της εις την ιστορία, εις τα γράμματα και εις τις τέχνες της πατρίδος μας.

ΧΑΙΡΕΤΙΣΜΟΣ ΤΟΥ ΑΝΤΙΠΡΟΕΔΡΟΥ ΤΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ ΚΕΦΑΛΛΗΝΙΑΚΩΝ ΙΣΤΟΡΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ ΚΥΡΙΟΥ ΓΕΡΑΣΙΜΟΥ ΜΠΑΛΛΑ

Σεβασμιότατοι, κύριε Σπύρο Ευαγγελάτε, της Ακαδημίας Αθηνών, επίτιμε πρόεδρε του συνεδρίου, κυρία πρύτανη του Ιονίου Πανεπιστημίου, κύριοι εκπρόσωποι της Πολιτείας, των πολιτικών στρατιωτικών και λοιπών αρχών, κύριοι εκπρόσωποι των πνευματικών ιδρυμάτων της Επτανήσου, κυρίες και κύριοι σύνεδροι, κυρίες και κύριοι,

Εκ μέρους της Εταιρείας Κεφαλληνιακών Ιστορικών Ερευνών χαιρετίζουμε την έναρξη των εργασιών του Ι΄ Διεθνούς Πανιονίου Συνεδρίου, ενός αξιόλογου πνευ-

ματικού σταθμού στην Επτάνησο, μέσω του οποίου προβάλλεται η επτανησιακή πραγματικότητα και επιστήμη.

Συγχαίρουμε την Εταιρεία Κερκυραϊκών Σπουδών για την ανάληψη αυτής της προσπάθειας, η οποία συμβάλλει στο ανέβασμα της παιδείας στα νησιά μας.

Χαιρετίζουμε τους συνέδρους, οι οποίοι μέσα από την ποικιλία των θεμάτων θα παρουσιάσουν τις εργασίες τους, και εκφράζουμε τις ευχές μας στην Οργανωτική Επιτροπή, ώστε να ολοκληρώσει με επιτυχία το έργο της.

ΧΑΙΡΕΤΙΣΜΟΣ ΤΗΣ ΑΝΤΙΠΡΟΕΔΡΟΥ ΤΟΥ ΚΕΝΤΡΟΥ ΜΕΛΕΤΩΝ ΙΟΝΙΟΥ ΚΥΡΙΑΣ ΑΦΡΟΔΙΤΗΣ ΑΓΟΡΟΠΟΥΛΟΥ-ΜΠΙΡΜΠΙΛΗ

Σεβασμιότατοι, κυρίες και κύριοι, αγαπητοί συνάδελφοι,

Χαιρετίζοντας την έναρξη του Ι΄ Διεθνούς Πανιονίου Συνεδρίου, το Κέντρο Μελετών Ιονίου θεωρεί υποχρέωσή του να αναφερθεί στη μνήμη όλων εκείνων των φωτισμένων δασκάλων που εμπνεύστηκαν και προήγαγαν στο παρελθόν αυτόν τον επιστημονικό θεσμό.

Αφετηρία είχε σταθεί η επέτειος των πενήντα χρόνων από την Ένωση της Επτανήσου με το Ελληνικό κράτος, το 1914. Εφέτος το Ι΄ Πανιόνιο Συνέδριο συμπίπτει με την επέτειο των εκατόν πενήντα χρόνων κοινού εθνικού βίου. Με αυτή την ευκαιρία το Κέντρο Μελετών Ιονίου ανακαλεί στη μνήμη τους αγώνες και τις θυσίες όλων των πατριωτών της Επτανήσου, και ιδιαίτερα των Ριζοσπαστών αγωνιστών, που με την πολιτική θεωρία και πράξη μέσα από εξορίες και ποικίλες άλλες διώξεις, ενέπνευσαν στον επτανησιακό λαό το όραμα της Ένωσης με μια δημοκρατική και κοινωνικά δίκαιη Ελλάδα.

Τα Πανιόνια Συνέδρια αποτελούν δυνητικά τη σημαντικότερη έκφραση της ενότητας του ιονίου χώρου μέσα από τη συνολική μελέτη του ιστορικού παρελθόντος.

Με την πεποίθηση αυτή και για να αποφευχθεί μελλοντικά τυχόν παρέκκλιση είτε προς τη συστολή του συνεδρίου και τη μετατροπή του σε τοπικό και περιορισμένης κλίμακος συμπόσιο, είτε προς τη διαστολή του σε πολυσχιδές συνέδριο χωρίς κεντρικό άξονα, το Κέντρο Μελετών Ιονίου θεωρεί ότι θα πρέπει να συγκροτηθεί Πανιόνια Επιτροπή από εκπροσώπους όλων των επτανησιακών επιστημονικών φορέων, η οποία να αναλάβει εφεξής τη διοργάνωση των μελλοντικών Πανιόνιων Συνεδρίων σε συνεργασία με τους τοπικούς επιστημονικούς οργανισμούς. Σε οποιαδήποτε περίπτωση, το Κέντρο Μελετών Ιονίου είναι πρόθυμο να συμπαρασταθεί και να υποστηρίξει κάθε προσπάθεια.

Επί του παρόντος το Κέντρο Μελετών Ιονίου εύχεται ευόδωση των εργασιών του επετειακού αυτού Ι΄ Πανιόνιου Συνεδρίου με τη βεβαιότητα ότι τα πο-

ρίσματά του θα συμβάλουν ουσιαστικά στην προαγωγή της επιστημονικής γνώσης, στην ανάδειξη της πολιτισμικής ιδιαιτερότητας της Επτανήσου αλλά και στην προσφορά της στην προαγωγή του ελληνικού πολιτισμού.

ΧΑΙΡΕΤΙΣΜΟΣ ΤΟΥ ΕΚΠΡΟΣΩΠΟΥ ΤΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ ΚΥΘΗΡΑΪΚΩΝ ΜΕΛΕΤΩΝ ΚΥΡΙΟΥ ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΛΕΟΝΤΣΙΝΗ

Σεβασμιότατοι, κυρίες και κύριοι,

Εκ μέρους του προέδρου και των μελών της Εταιρείας Κυθηραϊκών Μελετών μεταφέρω και εγώ τον χαιρετισμό τους στην Εταιρεία Κερκυραϊκών Σπουδών και στα μέλη της Οργανωτικής και Επιστημονικής Επιτροπής. Συγχαίρουμε για την μέχρι τώρα διοργάνωση του συνεδρίου και ευχόμαστε, και είμαστε βέβαιοι γι' αυτό, την καλή της συνέχεια που την αναμένουμε από σήμερα και εξής μέχρι που να τελειώσει.

Και επειδή τυχαίνει να εκπροσωπώ την Εταιρεία Κυθηραϊκών Μελετών, θα ήθελα να πω ότι πριν από οκτώ χρόνια είχαμε διοργανώσει στα Κύθηρα το Πανιόνιο Συνέδριο και επιχειρήσαμε να συμβάλουμε όσο γινόταν περισσότερο στην ανάδειξη της ιστορικότητας των Πανιονίων Συνεδρίων. Παρατηρώ μέσα από την μέχρι τώρα δουλειά που έχει γίνει, ότι αυτή η ιστορικότητα των Πανιονίων Συνεδρίων συνεχίζεται, κύριε πρόεδρε, με πολύ επιτυχή τρόπο και, όπως είπα προηγουμένως, θα την δούμε μπροστά μας, όταν θα εκδοθούν τα Πρακτικά.

Θα ήθελα να συγχαρώ τον πρόεδρο και τα μέλη της Εταιρείας Κερκυραϊκών Σπουδών, που τυχαίνει να έχω γνωρίσει από κοντά, όπως και πολλοί από εμάς. Γνωρίζουμε τη δράση αυτής της πολιτιστικής εταιρείας και έχουμε συμμετάσχει σε ανάλογες δραστηριότητές της, συναφείς μάλιστα προς αυτό το έργο του συνεδρίου, και τους συγχαίρουμε.

Σας ευχαριστώ που καλέσατε την Εταιρεία Κυθηραϊκών Σπουδών να εκπροσωπήσει το συνέδριό σας.

ΧΑΙΡΕΤΙΣΜΟΣ ΤΗΣ ΕΚΠΡΟΣΩΠΟΥ ΤΟΥ ΔΙΕΘΝΟΥΣ ΚΕΝΤΡΟΥ ΟΔΥΣΣΕΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ ΙΘΑΚΗΣ ΚΥΡΙΑΣ ΤΕΝΙΑΣ ΡΗΓΑΚΟΥ[4]

Αγαπητοί συνάδελφοι,

Εκ μέρους του Κέντρου Οδυσσειακών Σπουδών και με ιδιαίτερη χαρά έχω την τιμή να απευθύνω θερμό χαιρετισμό στις εργασίες του Ι΄ Πανιόνιου Συνεδρίου,

4. Η κυρία Ρηγάκου ανέγνωσε τον χαιρετισμό του προέδρου του Κέντρου Οδυσσειακών Σπουδών, καθηγητή του Πανεπιστημίου Πατρών κυρίου Μενέλαου Χριστόπουλου.

Αίθουσα Τελετών Ιονίου Ακαδημίας.

Αίθουσα Τελετών Ιονίου Ακαδημίας.

που ξεκινούν σήμερα, σηματοδοτώντας εκατό χρόνια ευδόκιμης επιστημονικής θητείας στον χώρο των ερευνών που εστιάζουν στην ιστορία και τον πολιτισμό των Ιονίων Νήσων.

Το Κέντρο Οδυσσειακών Σπουδών, ως διεθνής επιστημονικός φορέας στρατευμένος στη μελέτη των ομηρικών επών με έδρα την Ιθάκη, αισθάνεται ότι οι στόχοι του συγκλίνουν με πολλούς τρόπους προς τους στόχους του Πανιόνιου Συνεδρίου.

Καθώς λόγοι ανεξάρτητοι από τη θέλησή μου μού στερούν σήμερα τη χαρά να είμαι ανάμεσά σας, αισθάνομαι την ανάγκη να καταθέσω την πεποίθησή μου ότι δραστηριότητες σαν κι αυτήν προωθούν αναντίρρητα την έρευνα για τον ευρωπαϊκό πολιτισμό, οι απαρχές του οποίου σφραγίστηκαν αιώνες πριν με τη δημιουργία των ομηρικών επών.

Ο πολιτισμός των Ιονίων Νήσων αποτελεί μείζον κεφάλαιο στη μελέτη της ευρωπαϊκής πολιτιστικής παράδοσης και το συνέδριο που σήμερα ξεκινάει, αναμένεται να φωτίσει ακόμη περισσότερο τη διάσταση αυτή.

Με τη βεβαιότητα ότι και η φετινή διοργάνωση θα συμβάλει, όπως και οι προηγούμενες, στη στέρεη επιστημονική έρευνα που διευρύνει τη γνώση μας για την ιστορία της Ελλάδας και της Ευρώπης, εύχομαι οι εργασίες και του Ι΄ Πανιονίου Συνεδρίου να βρουν τη δικαίωση και την επιτυχία που τους αξίζουν.

Μενέλαος Χριστόπουλος

ΧΑΙΡΕΤΙΣΜΟΣ ΤΟΥ ΠΡΟΕΔΡΟΥ ΤΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ ΠΑΞΙΝΩΝ ΜΕΛΕΤΩΝ ΚΥΡΙΟΥ ΣΠΥΡΟΥ ΜΠΟΓΔΑΝΟΥ

Σεβασμιότατοι, κυρίες και κύριοι,

Βρισκόμαστε εδώ έχοντας παραδώσει πριν από τέσσερα χρόνια τη σκυτάλη από το Θ΄ Πανιόνιο Συνέδριο των Παξών, για τη διοργάνωση, διενέργεια και διεξαγωγή του Ι΄ Πανιόνιου Συνεδρίου που ξεκινά σήμερα αισίως στην Κέρκυρα μετά από πολύ κόπο, που όλοι γνωρίζουμε ότι έχει καταβάλει η Εταιρεία Κερκυραϊκών Σπουδών.

Είναι μια σημαντική επετειακή ημέρα, δεδομένου ότι συμπληρώνουμε τα εκατό χρόνια από την έναρξη του επτανησιακού αυτού θεσμού, ο οποίος συνεχίζεται και πιστεύω ότι θα συνεχίζεται για χρόνια πολλά ακόμη, αποβλέποντας στην έρευνα για όλα όσα αφορούν στα Επτάνησα.

Είναι ακόμη σημαδιακή η μέρα, για μας τουλάχιστον, την Εταιρεία Παξινών Μελετών, γιατί με κόπο και βάσανα καταφέραμε, και επιτέλους εκτυπώσαμε και σας παρουσιάζουμε και σας παραδίδουμε τα Πρακτικά *του Θ΄ Συνε-*

δρίου που έγινε στους Παξούς, που και αυτά είναι ένα βάρος, όχι μόνο ως όγκος εκάστου τόμου, αλλά και βάρος πνευματικό, που δείχνει τη δουλειά που έγινε σε εκείνο το συνέδριο.

Σας εύχομαι καλή επιτυχία.

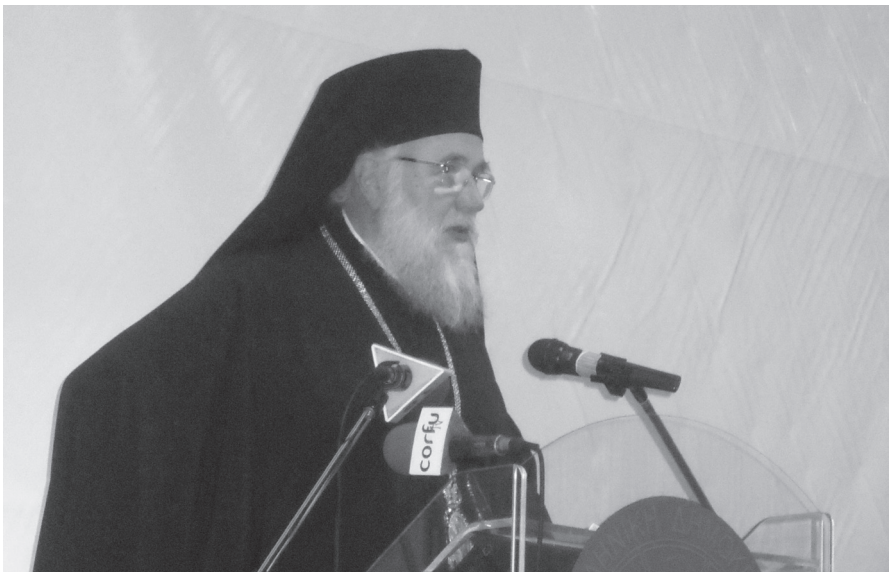
ΧΑΙΡΕΤΙΣΜΟΣ ΤΟΥ ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΤΟΥ ΚΕΡΚΥΡΑΣ, ΠΑΞΩΝ ΚΑΙ ΔΙΑΠΟΝΤΙΩΝ ΝΗΣΩΝ ΚΥΡΙΟΥ ΝΕΚΤΑΡΙΟΥ

Σεβασμιότατε μητροπολίτα Ζακύνθου και φίλτατε αγαπητέ εν Χριστώ αδελφέ, κύριε Διονύσιε, πανοσιολογιότατε εκπρόσωπε του σεβασμιοτάτου μητροπολίτου Λευκάδος και Ιθάκης κυρίου Θεοφίλου, σεβασμιότατε των εν Κερκύρα Ρωμαιοκαθολικών αδελφών μας, κύριε εκπρόσωπε του πρωθυπουργού, κυρία βουλευτή, κύριε περιφερειάρχα, κύριε αντιπεριφερειάρχα, κυρία πρύτανη, κύριοι καθηγητές, ελλογιμότατε κύριε πρόεδρε της Οργανωτικής Επιτροπής, ελλογιμότατοι κυρίες και κύριοι, αγαπητοί εκπρόσωποι όλων των φορέων των πνευματικών ιδρυμάτων της Επτανήσου μας, αγαπητοί σύνεδροι, κυρίες και κύριοι,

Με ιδιαίτερη χαρά εκ μέρους της φιλοξενούσης και εν τόπω και πνευματικώς Εκκλησίας της Κερκύρας χαιρετίζουμε το Ι΄ Πανιόνιο Συνέδριο, συγχαίροντας τόσο την Οργανωτική Επιτροπή όσο και όλους όσοι είχαν την έμπνευση να φέρουν και στο νησί μας αυτόν τον σπουδαίο θεσμό, ο οποίος ενώνει με σκοπό την προαγωγή της ιστορίας, του πολιτισμού, της γνώσης, της έρευνας στα Επτάνησά μας.

Και μόνο το ξεφύλλισμα του πλουσιότατου Προγράμματος γεμίζει θαυμασμό για το ενδιαφέρον τόσων ανθρώπων να καταθέσουν τις μαρτυρίες της επιστημονικής τους προσπάθειας για την συμβολή των Ιονίων Νήσων στα γράμματα, τις τέχνες και τον δημόσιο βίο, τόσο τον εντόπιο, όσο και της ελληνικής πατρίδας μας.

Σε μια εποχή, κατά την οποίαν διαπιστώνουμε τα αδιέξοδα των ανθρώπων, όταν πορεύονται χωρίς συλλογική ταυτότητα, χωρίς αλληλεγγύη, χωρίς συστράτευση προς έναν κοινό στόχο, τέτοιες εκδηλώσεις μπορούν να λειτουργήσουν ως αφορμές αφυπνίσεως του πατριωτισμού μας, ο οποίος δεν μπορεί να εξαντληθεί στο πλαίσιο ενός στείρου τοπικισμού, αλλά είναι σημαντικό να γίνει αφορμή να συλλογιστούμε ελεύθερα, και άρα καλά, ποιοι είμαστε οι κάτοικοι των Επτανήσων, τόσο οι ντόπιοι όσο και οι επήλυδες στο πλαίσιο του ελληνισμού. Γιατί ήμασταν και είμαστε ένα αναπόσπαστο κομμάτι του ελληνισμού, και μάλιστα μ' έναν ιδιαίτερο δυναμισμό, πολιτιστικό, γλωσσικό, θρησκευτικό, κοινωνικό· και δεχτήκαμε πολυποίκιλες πιέσεις, άμεσες και έμμεσες ανά τους αιώνες, από

Ο μητροπολίτης Κερκύρας, Παξών και Διαποντίων Νήσων κύριος Νεκτάριος.

τους εκάστοτε κατακτητές. Και αντέξαμε. Και παραμένουμε πατριώτες, ιδίως σε μια κρίσιμη για την ιστορική συνέχεια της πατρίδας μας πραγματικότητα, στην οποία προστίθεται και η ρεαλιστική ανάγκη για επιβίωση σε μια ανθρωπότητα και σ' έναν κόσμο, όπου τα πολιτιστικά σύνορα υφίστανται πολύ μεγάλες πιέσεις εξαιτίας της παγκοσμιοποιήσεως και της κυριαρχίας ενός πολιτισμού, ο οποίος δεν έχει ως γνώμονά του τον άνθρωπο αλλά την εικόνα, τους αριθμούς, τον καταναλωτισμό, τον υλισμό.

Η Ορθόδοξη Εκκλησία συνέβαλε αποφασιστικά στην διάσωση της ελληνικότητας των Ιονίων Νήσων στους δύσκολους αιώνες της ξενοκρατίας. Η γλώσσα της ορθόδοξης λατρείας, το κήρυγμα, οι εορτές των Αγίων, η αίσθηση ότι ο Ορθόδοξος είναι και Έλληνας, απετέλεσαν πυλώνες, οι οποίοι στήριξαν τον πατριωτισμό. Θα λέγαμε ότι και σήμερα η ορθόδοξη παράδοση εξακολουθεί να προσφέρει παιδεία στο λαό μας. Όχι μόνο αυτή που αφορά στην σωτηρία της υπάρξεως κατά το μήνυμα του Χριστιανισμού, αλλά και εκείνη που έγκειται στην πνευματική πρόοδο και καλλιέργεια των ανθρώπων.

Η ορθόδοξη παράδοση κρατά ζωντανή την ιστορική μνήμη και είναι αδήριτη ανάγκη στην εποχή μας να στηριχθούμε στην παιδεία, η οποία δεν θα περιφρονεί, αλλά θα στηρίζεται στην ιστορία, για να διατηρήσουμε ως βάση της πορείας μας την ταυτότητά μας.

Στόχος μας δεν πρέπει να είναι το να επαιρόμεθα χωρίς αντίκρισμα, αλλά να γνωρίζουμε και να πορευόμαστε σύμφωνα μ' εκείνα τα συστατικά στοιχεία της ενότητας και της συνοχής μας, για να μπορέσουμε να διαλεχθούμε με την εποχή μας, να συνυπάρξουμε με ανθρώπους διαφορετικής εθνικής καταγωγής και την ίδια στιγμή να κρατήσουμε στην ψυχή μας σπίθες αντιστάσεως στον τρόπο του υλοκρατούμενου πολιτισμού που δεν δίνει σημασία στον άνθρωπο και το πνεύμα του.

Με ιδιαίτερη, λοιπόν, χαρά χαιρετίζουμε το συνέδριο και συμμετέχουμε σ' αυτό. Είμαστε πρόθυμοι, όσο οι δυνάμεις μας το επιτρέπουν, να συμβάλουμε στις πνευματικές ωσμώσεις και στις επίμοχθες ανιχνεύσεις του παρελθόντος με απώτερο στόχο την πρόοδο του λαού μας.

Εκφράζουμε τις θερμές μας ευχαριστίες για την ευγενική σας πρόσκληση, τα συγχαρητήριά μας τόσο προς τον πρόεδρο του συνεδρίου και πρόεδρο της Εταιρείας Κερκυραϊκών Σπουδών κύριο Περικλή Παγκράτη, καθώς και προς τον πρόεδρο της Οργανωτικής Επιτροπής, καθηγητή κύριο Θεοδόση Πυλαρινό, για την επιτυχή προπαρασκευή του συνεδρίου και την όλη δημιουργική τους προσφορά στην υπόθεση της πολιτισμικής και πνευματικής αναπτύξεως των Επτανήσων.

Ευχόμαστε οι επιστημονικές ανακοινώσεις και οι συζητήσεις που θα διεξαχθούν, καθώς και τα πορίσματα του συνεδρίου, να αποβούν ωφέλιμα για την κοινωνία μας και την επιστημονική κοινότητα εν γένει.

Καλή επιτυχία στις εργασίες του συνεδρίου μας.

ΚΑΛΩΣΟΡΙΣΜΑ ΤΗΣ ΠΡΥΤΑΝΕΩΣ ΤΟΥ ΙΟΝΙΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΚΥΡΙΑΣ ΑΝΑΣΤΑΣΙΑΣ ΣΑΛΗ-ΠΑΠΑΣΑΛΗ

Σεβασμιότατε, κυρία βουλευτή, κύριε περιφερειάρχα, κύριοι εκπρόσωποι των θεσμών της Κέρκυρας, κύριοι σύνεδροι, αγαπητοί φίλοι,

Σας καλωσορίζω στο Γ΄ Πανιόνιο Συνέδριο, το κορυφαίο αυτό ακαδημαϊκό γεγονός για τα Επτάνησα, εδώ στο ιστορικό κτήριο της Ιονίου Ακαδημίας, όπου λειτούργησε το πρώτο ελληνικό πανεπιστήμιο της νεότερης Ελλάδας, του οποίου τώρα έχω την τιμή και τη σπάνια τύχη να είμαι εγώ οικοδέσποινα.

Στον τόπο αυτό ιδρύθηκε το 1824 η Ιόνιος Ακαδημία, η οποία αποτέλεσε το πρώτο εθνικό πανεπιστήμιο της νεότερης Ελλάδας, και πλέον στους χώρους του εφεξής στεγάζεται από της αυτονομήσεώς του η πρυτανεία του Ιονίου Πανεπιστημίου, του φυσικού διαδόχου του πρώτου εκείνου ελληνικού ανώτατου εκπαιδευτικού ιδρύματος. Η εδώ παρουσία σας συνιστά για μας εξαιρετικό προνόμιο, αποτελώντας παράλληλα, ελπίζουμε και για σας, μια θαυμάσια ευκαιρία στενότερης γνωριμίας με το Ιόνιο Πανεπιστήμιο, τον χώρο του και τον κόσμο του.

Θα ήθελα να επισημάνω ότι το Πανιόνιο Συνέδριο σηματοδοτεί και την έναρξη των εορτασμών, ιδιαίτερης βαρύτητας για το νησί μας, των σημαδιακών επετείων τριάντα χρόνων από την ίδρυση του Ιονίου Πανεπιστημίου –ιδρύθηκε το 1984– παράλληλα με τη συμπλήρωση εκατόν ενενήντα χρόνων από την ίδρυση της Ιονίου Ακαδημίας, εδώ σ' αυτό το κτήριο το 1824 (έως το 2014, τώρα), και βεβαίως των εκατό χρόνων από την έναρξη του θεσμού των Πανιονίων Συνεδρίων, το 1914. Συναλήθευση, πραγματικά, σημαδιακών επετείων αποτελεί το έτος 2014.

Εμβληματικό τοπόσημο της Κέρκυρας το ενετικό κτήριο της Ιονίου Ακαδημίας, αυτό εδώ το κτήριο, στο οποίο βρισκόμαστε, στεγάζει μαζί με την πρυτανεία του Ιονίου Πανεπιστημίου και ένα υποδειγματικό χώρο αξιόλογων εκδηλώσεων, όπως αυτόν, στον οποίο με χαρά σας καλωσορίζουμε.

Στο σημείο αυτό τελειώνω, εκφράζοντας προς την Οργανωτική Επιτροπή, το προεδρείο, τους διοργανωτές, συνέδρους και συμμετέχοντες τις θερμότατες ευχές μου για καλή επιτυχία και ευδοκίμηση των εργασιών του συνεδρίου, του οποίου, βεβαίως, τα πορίσματα πάντοτε αναμένουμε με εξαιρετικό ενδιαφέρον. Και εύχομαι σε όλους σας μια ευχάριστη διαμονή στο όμορφο νησί μας, στο όμορφο νησί των Επτανησίων, με τους πολιτισμένους κατοίκους και τη μακρά ιστορία του στις τέχνες και τις επιστήμες.

Προσφωνήσεις και εναρκτήριες ομιλίες

ΠΡΟΣΦΩΝΗΣΗ ΤΟΥ ΠΡΟΕΔΡΟΥ ΤΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ ΚΕΡΚΥΡΑΪΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ ΚΑΙ ΠΡΟΕΔΡΟΥ ΤΟΥ Ι΄ ΔΙΕΘΝΟΥΣ ΠΑΝΙΟΝΙΟΥ ΣΥΝΕΔΡΙΟΥ ΚΥΡΙΟΥ ΠΕΡΙΚΛΗ ΠΑΓΚΡΑΤΗ ΚΑΙ ΚΗΡΥΞΗ ΤΗΣ ΕΝΑΡΞΗΣ ΤΩΝ ΕΡΓΑΣΙΩΝ ΤΟΥ ΣΥΝΕΔΡΙΟΥ

Κυρίες και κύριοι,

Αν η διεξαγωγή του Α΄ Πανιονίου Συνεδρίου (Κέρκυρα 20-22 Μαΐου 1914) στόχευε στην πνευματική πλαισίωση των εορτών για την επέτειο των πενήντα χρόνων από την Ένωση της Επτανήσου με την Ελλάδα, στο Β΄ Πανιόνιο Συνέδριο (Ιθάκη 27-28 Αυγούστου 1938) παγιώνονταν τα χαρακτηριστικά και το πνεύμα των Πανιονίων Συνεδρίων που έμελλε να ακολουθήσουν. Με τη γνωστή οξυδέρκεια που τον διέκρινε, ο εικοσιεφτάχρονος τότε Κώστας Λαφνής, συνοψίζοντας σε άρθρο του, δημοσιευμένο στην εφημερίδα Κερκυραϊκόν Βήμα *(φύλλο 260 της 3ης Σεπτεμβρίου 1938), τον χαρακτήρα του Πανιονίου Συνεδρίου της Ιθάκης, εντόπιζε και τη βάση των επόμενων συνεδρίων:*

Εις την Ιθάκην, την θρυλικήν και ιστορικήν νήσον, οι διανοούμενοι της Επτανήσου και της άλλης Ελλάδος ανενέωσαν τους δεσμούς της πνευματικής συγγενείας, τους υφισταμένους από μακρού μεταξύ των. Εκεί όπου ο Όμηρος ετοποθέτησε τον ήρωα, που περισσότερον παντός άλλου συμβολίζει του Έλληνος την ανήσυχον διάθεσιν δι' εξορμήσεις και γονίμους πραγματοποιήσεις, οι αριστείς των γραμμάτων, των τεχνών και των επιστημών, εις μίαν ατμόσφαιραν απολύτου ψυχικής επαφής έθεσαν τας βάσεις διά την συστηματοποίησιν των ερευνών επί των διαφόρων εκφάνσεων του Επτανησιακού πνεύματος, το οποίον επί αιώνας ολοκλήρους εφώτισεν της Ελλάδος τους χέρσους πνευματικούς λειμώνας. Και των νήσων αυτών η πνευματική προσφορά συνετέλεσεν εις το να φωτισθούν οι δρόμοι του ελληνισμού, όστις έπειτα από την εποποιίαν του 1821, όδευεν, αργά και κουρασμένος, τον ανηφορικόν δρόμον των πεπρωμένων του.

Το Πανιόνιον Συνέδριον της Ιθάκης υπήρξεν κυρίως της προσφοράς αυτής η αναγνώρισις. Ανεγνωρίσθη εις αυτό ακόμη ότι άνευ της πραγματικής κατανοήσεως του επτανησιακού πολιτισμού είναι δύσκολος η εξήγησις ωρισμένων εκδηλώσεων της μετεπαναστατικής Ελλάδος. Δεν παρεγνωρίσθησαν και της συγχρόνου Επτανήσου αι πνευματικαί εκδηλώσεις και αι ζωνταναί ανάγκαι.

Ούτω το Β΄ Πανιόνιον Συνέδριον δεν απετέλεσε μόνον μίαν συνέλευσιν ανθρώπων του πνεύματος που ησχολήθησαν εις αρχειακάς και ιστορικάς ερεύνας. Απετέλεσε και την αφετηρίαν διά την αναζωογόνησιν της Επτανησιακής παραδόσεως, την απαρχήν της πνευματικής αναγεννήσεως της Επτανήσου […].

Ένας επίσης οξυδερκής επτανήσιος λόγιος, ο πρόεδρος της Εταιρείας προς Ενίσχυσιν των Επτανησιακών Μελετών και πρόεδρος του Β΄ Πανιονίου Συνεδρίου Κωνσταντίνος Σολδάτος, στην εναρκτήρια ομιλία του συνεδρίου έθετε εξαρχής τους στόχους:

[…] *όχι μόνον χάριν της ιδιαιτέρας τοπικής ιστορίας, από την φιλόστοργον έρευναν της οποίας ωραία παραδείγματα προς μίμησιν προκύπτουσι, αλλά κυρίως χάριν της ακριβεστέρας διαγνώσεως του μεγέθους και της σημασίας της συμβολής της Επτανησιακής σκέψεως εις την διαμόρφωσιν του νεοελληνικού πολιτισμού, η συστηματική μελέτη και δημοσίευσις των επτανησιακών μνημείων του λόγου, η εναργής φανέρωσις της επτανησιακής σκέψεως εις όλην την ιστορικήν αυτής εξέλιξιν, απετέλεσε ανάγκην επιτακτικήν.*

Η Εταιρεία προς ενίσχυσιν των Επτανησιακών Μελετών, συσταθείσα κατά το έτος 1934, την συστηματικήν ταύτην εργασίαν εφιλοδόξησε να αναλάβη. Στηριζομένη εις την κοινήν συνεργασίαν όχι μόνον των Επτανησίων, αλλά παντός διανοουμένου, ελπίζει ότι παραλλήλως προς τον ιστοριοδιφικόν αυτής σκοπόν δύναται αφ' ενός να εξυπηρέτηση την γενικήν προσπάθειαν, διά την ανύψωσιν του διανοητικού επιπέδου του τόπου, μεταδίδουσα εις μεγαλύτε-

ρον κύκλον το ενδιαφέρον διά ζωτικά ζητήματα, η σημασία των οποίων αποβαίνει οσημέραι σπουδαιοτέρα και αφ' ετέρου να συμβάλη διά του μέτρου των δυνάμεών της και εν συνεργασία με τα ανάλογα πνευματικά τής χώρας ιδρύματα, εις την ωραίαν ενέργειαν όπως διά της αντικειμενικής διακριβώσεως των πνευματικών εκφάνσεων του παρελθόντος καταστή ευτυχεστέρα η διάνοιξις πιθανώς νέων δρόμων εις την πνευματικήν της χώρας ζωήν […].

Για τη διασφάλιση της καλλιέργειας της «επτανησιακής σκέψεως» θα μιλήσει στο Γ΄ Πανιόνιο Συνέδριο (Κέρκυρα, Κεφαλληνία, Ζάκυνθος, 23-29 Σεπτεμβρίου 1965) ο γραμματέας του, καθηγητής Σπύρος Καλογερόπουλος-Στράτης, ενώ ο ακαδημαϊκός Διονύσιος Ζακυθηνός, πρόεδρος και ψυχή του Γ΄ Πανιονίου Συνεδρίου (και επίτιμος πρόεδρος του Δ΄ και του Ε΄ Πανιονίου Συνεδρίου), στο συνέδριο εκείνο αποτυπώνει έκτυπα το πνεύμα των Πανιονίων Συνεδρίων στη θεωρία και την πράξη:

[…] Το Τρίτον Πανιόνιον Συνέδριον έχει ευρυτέραν Πανελλήνιον βάσιν παρ' όσον τα δύο προηγούμενα. Διαπρεπείς άνδρες των Γραμμάτων και της Επιστήμης προσήλθον ενταύθα κομίζοντες την συμβολήν των. Τινές τούτων παρέστησαν, προ πεντήκοντα ετών, εις το Πρώτον Συνέδριον. Προσήλθον ωσαύτως νέοι επιστήμονες, έχοντες ήδη δημιουργήσει ισχυρά θεμέλια της σταδιοδρομίας των, και άλλοι, ακόμη νεώτεροι, παρέχοντες χρηστάς ελπίδας περί του μέλλοντος. Η παρουσία διακεκριμένων ξένων καθηγητών και ερευνητών, των οποίων το έργον και αυτόχρημα αυτός ο επιστημονικός βίος είναι αρρήκτως συνδεδεμένος μετά της χώρας ταύτης, πληροί ημάς ιδιαιτέρας χαράς και κατά τινα τρόπον προσδίδει εις το Συνέδριον διεθνή χαρακτήρα. […]

Εκείνο, το οποίον προείχεν εις την σκέψιν των οργανωτών, ήτο ακριβώς αυτή η ενότης της Ιστορίας της Επτανήσου και του πολιτισμού της, ως διεμόρφωσαν αυτάς αι ιδιάζουσαι συνθήκαι του βίου εν τω χρόνω. […]

Κειμένη ως πρόβολος της Ελλάδος προς την Δύσιν, η Επτάνησος διά του θαυμασίου συμπλέγματός της, του ενιαίου άμα και ποικίλου, έγινεν η γέφυρα ευρυτέρας συνδέσεως μετά της Ευρώπης. Η διαμόρφωσις του πολιτισμού της έχει βαθύτερόν τι νόημα, νόημα Ελληνικόν, πηγάζον εξ αυτής της ουσίας και της ιστοριονομίας του Ελληνικού πνεύματος.

Το πνεύμα αυτό θα εμπεδωθεί στα συνέδρια που θα ακολουθήσουν. Στο Δ΄ Πανιόνιο Συνέδριο (Κέρκυρα 28 Σεπτεμβρίου - 1 Οκτωβρίου 1978) θα τονιστεί επί πλέον ιδιαιτέρως η ανάγκη αξιοποίησης των Αρχείων των Επτανήσων και θα τεθεί εκ νέου έντονα το αίτημα της επανίδρυσης του Ιονίου Πανεπιστημίου, ενώ το Ε΄ Πανιόνιο Συνέδριο (Κεφαλληνία 17-21 Μαΐου 1986) θα λάβει αφ' ενός διεθνή χαρακτήρα και αφ' ετέρου θα πραγματοποιήσει ευρύτατο άνοιγμα προς νέους ερευνητές, χαρακτηριστικά που θα διατηρηθούν και στο ΣΤ΄ Πανιόνιο Συνέδριο (Ζάκυνθος 23-27 Σεπτεμβρίου 1997) και στο Η΄ Πανιόνιο Συνέδριο (Κύ-

θηρα 21-25 Μαΐου 2006). Η εξειδίκευση, αντιθέτως, θα επιλεγεί στο Ζ΄ Πανιόνιο Συνέδριο (Λευκάδα 26-30 Μαΐου 2002) και στο Θ΄ Πανιόνιο Συνέδριο (Παξοί 26-30 Μαΐου 2010).

Εκατό έτη από την καθιέρωση του πνευματικού θεσμού των Πανιονίων Συνεδρίων και αφού πλέον και τα Επτά Νησιά του Ιονίου έχουν την εμπειρία και την ανάμνηση της διοργάνωσής τους, σκιαγραφούμε το πνεύμα, που διαχρονικά επικράτησε:

α) Ανανέωση των δεσμών της πνευματικής συγγένειας μεταξύ των διανοουμένων της Επτανήσου.

β) Συστηματοποίηση των ερευνών επί των διαφόρων εκφάνσεων του επτανησιακού πνεύματος και εναργής φανέρωση της επτανησιακής σκέψης.

γ) Αναγνώριση της προσφοράς των νήσων του Ιονίου στο να φωτισθούν οι δρόμοι του ελληνισμού, της συμβολής τους για τη διαμόρφωση του νεοελληνικού πολιτισμού, αλλά και της αμφίδρομης σχέσης αλληλοεπίδρασης.

δ) Μετάδοση σε ευρύτερο κύκλο προσώπων του ενδιαφέροντος για τα ζωτικά ζητήματα των Ιονίων Νήσων σε συνεργασία με τα πνευματικά ιδρύματα της χώρας.

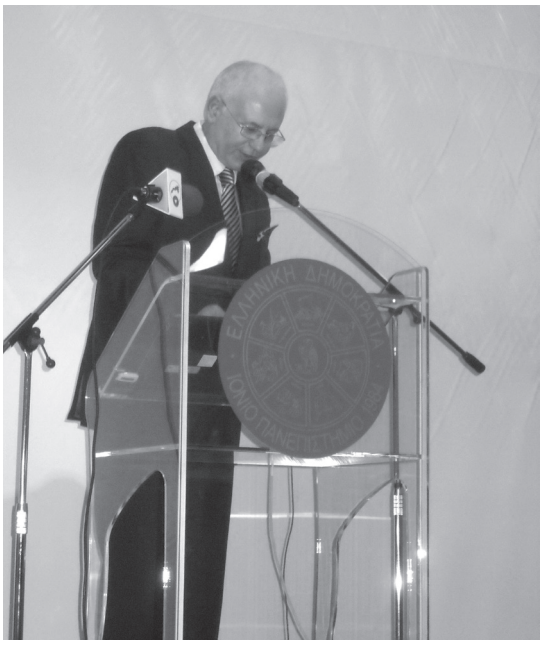
ε) Συνάντηση των διαπρεπών προσωπικοτήτων των γραμμάτων και της επιστήμης, σε αγαστή σύμπνοια με τους νέους επιστήμονες, αλλά και τους ακόμη νεότερους, που παρέχουν χρηστές ελπίδες για το μέλλον.

ζ) Παρουσία ξένων ερευνητών, η οποία συν τοις άλλοις τονίζει ότι η Επτάνησος έγινε γέφυρα ευρύτερης σύνδεσης της Ελλάδας με τη Δύση.

Το Πανιόνιο Συνέδριο, υπό αυτά τα δεδομένα, νοείται ως πνευματική πανεπτανησιακή πανστρατιά, ως θεσμός εμπέδωσης της ενότητας των νησιών του Ιονίου. Η συνάντηση σε συγκεκριμένο χώρο και χρόνο των επτανησίων επιστημόνων, ερευνητών και πνευματικών εν γένει ανθρώπων, είτε αυτοί διαμένουν στα Επτάνησα είτε αποτελούν επίλεκτα μέλη της διασποράς, έχει αυτονόητη αναγκαιότητα και αποτελεί το έναυσμα για την επανατοποθέτηση των επτανησιακών ζητημάτων, με προέχουσα αξία τη διατήρηση της ενότητας και συγκράτηση τυχόν κεντρομόλων τάσεων, οι οποίες στο όνομα πρακτικών αναγκών συνήθως υποκινούνται από το κέντρο και τη διοίκηση.

Η ανάδειξη νέων επτανησίων επιστημόνων και η παροχή βήματος ανάπτυξης των πορισμάτων των ερευνών τους, αποτελεί την απαραίτητη βαθμίδα για τη διατήρηση άρρηκτης της συνέχειας. Η μαθητεία των νεότερων στους παλαιότερους πραγματοποιείται, όταν η εμπειρία συνυπάρχει με τις νέες ιδέες. Οι όποιοι αποκλεισμοί είναι αδιανόητοι.

Η προσέλευση επτανησιολόγων Ελλήνων και ξένων, αλλά και η παροχή του εναύσματος για την ενασχόληση με το παρελθόν, το παρόν και το μέλλον της

Ο πρόεδρος του συνεδρίου κύριος Περικλής Παγκράτης.

Επτανήσου, ώστε να επιτευχθεί η ώσμωση των ιδεών, η αναδιάταξη των στόχων και η επαναπραγμάτευσή τους, είναι η ευκταία κατάληξη. Η επανατοποθέτηση του ιδιαίτερου, ιδιάζοντος και διακεκριμένου χώρου, του οποίου συνδετικό στοιχείο αποτέλεσε και αποτελεί η θάλασσα του Ιονίου, μέσα στο ελλαδικό, το ευρωπαϊκό και το διεθνές περιβάλλον συνιστά επτανησιακή προτεραιότητα στους σύγχρονους καιρούς.

Κατ' ακολουθίαν, η κατά το δυνατόν ευρύτερη συμμετοχή Επτανησίων και επτανησιολόγων για την ανάδειξη του πολιτισμού του Ιονίου, για την αποτίμηση της συμβολής του στον ελληνικό πνευματικό βίο και για τη διατήρηση της επτανησιακής σκέψης, αποτελεί αναγκαίο όρο σε ένα Πανιόνιο Συνέδριο που έχει λάβει πανηγυρικό χαρακτήρα, καθώς πραγματοποιείται εκατό έτη μετά την καθιέρωσή του ως πνευματικού θεσμού.

Υπό τα δεδομένα αυτά κηρύσσω την έναρξη των εργασιών του Γ΄ Διεθνούς Πανιονίου Συνεδρίου, προσβλέποντας στη σοφία των παλαιοτέρων, στις καινούργιες ιδέες των νέων και στον ενθουσιασμό των ακόμη νεοτέρων, αυτών που θα αποτελέσουν το μέλλον της Επτανήσου και θα διατηρήσουν ζωντανό τον θεσμό των Πανιονίων Συνεδρίων.

ΟΜΙΛΙΑ
ΤΟΥ ΠΡΟΕΔΡΟΥ ΤΗΣ ΟΡΓΑΝΩΤΙΚΗΣ ΕΠΙΤΡΟΠΗΣ ΤΟΥ Ι΄ ΔΙΕΘΝΟΥΣ ΠΑΝΙΟΝΙΟΥ ΣΥΝΕΔΡΙΟΥ ΚΑΘΗΓΗΤΗ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑΣ ΚΥΡΙΟΥ ΘΕΟΔΟΣΗ ΠΥΛΑΡΙΝΟΥ

Το ιστορικό των Πανιονίων Συνεδρίων

Αξιότιμοι κυρίες και κύριοι,

«Αποτελεί κανόνα των Πανιονίων Συνεδρίων να ανασκοπείται κατά την έναρξή τους το ιστορικό τους, ώστε να εξασφαλίζεται η συνέχεια στην ιστορική μνήμη των συνέδρων». Τα λόγια αυτά είναι του Κώστα Δαφνή, στο Δ΄ Πανιόνιο Συνέδριο, και τα επανέλαβε ο καθηγητής Γεράσιμος Πεντόγαλος στον εναρκτήριο λόγο του στο ΣΤ΄. Τω πατρίω νόμω χρώμενος, θα ακολουθήσω το έθος και εγώ.

Η παρακολούθηση της εκατονταετούς διαδρομής των Πανιονίων Συνεδρίων έχει εποικοδομητικό ενδιαφέρον τόσο για τον θεσμό καθαυτόν, όσο και για τον τρόπο που γεννιούνται, εξελίσσονται και καθιερώνονται οι συλλογικές πνευματικές δραστηριότητες και εκδηλώσεις. Η Κέρκυρα εορτάζει σήμερα το κλείσιμο ενός μεστού αιώνα Πανιονίων Συνεδρίων. Η βραχεία παρουσίαση που θα επιχειρήσω, αποτελεί ενθύμηση, ταχεία αποτίμηση αλλά και ευχή για τον αιώνα που χαράζει ευοίωνα λόγω της επιτυχίας του θεσμού και της αντοχής του, ακόμη και σε χαλεπούς καιρούς για την πατρίδα μας, όπως αυτοί που διερχόμαστε.

Το Α΄ Πανιόνιο Συνέδριο που συνήλθε στην Κέρκυρα από τις 20 έως τις 22 Μαΐου του 1914, με πρόεδρο τον Σπυρίδωνα Λάμπρο, καθηγητή του Αθήνησι Πανεπιστημίου, δεν ήταν πρωτογενές ούτε αυτόνομο. Υπήρξε προσάρτημα, ένα είδος πνευματικού πλαισίου, θα λέγαμε, των πανηγυρικών εκδηλώσεων για τον εορτασμό της πεντηκονταετηρίδας της Ενώσεως της Επτανήσου με τον εθνικό κορμό.[5] *Ο εορτασμός αυτός άρχισε στις 18 Μαΐου με τον απόπλου του πλοίου «Ατρόμητος» από τον Πειραιά. Συνεχίστηκε με τις διαδοχικές αφίξεις του στη Ζάκυνθο, το Αργοστόλι, τη νεωστί απελευθερωμένη τότε Πάργα, για να καταπλεύσει στον τελικό προορισμό του, την Κέρκυρα. Πανηγυρισμοί, δοξολογίες, καταθέσεις στεφάνων, επισκέψεις σε χώρους εμβληματικούς και, κυρίως, η πάνδημη συμμετοχή του λαού των νησιών περιέβαλαν το πανηγυρικό αυτό γεγονός, με αποκορύφωση τη συμμετοχή του τότε βασιλιά Κωνσταντίνου που κήρυξε την έναρξη του συνεδρίου, του πρωθυπουργού Ελευθερίου Βενιζέλου και του Κερκυ-*

5. Βλ. *Πρακτικά Τρίτου Πανιονίου Συνεδρίου, 23-29 Σεπτεμβρίου 1965*, εν Αθήναις 1967, σ. ιζ΄.

ραίου προέδρου της Βουλής Κωνσταντίνου Ζαβιτσιάνου, οι οποίοι παρακολούθησαν τις εργασίες του. Δεν θα μακρηγορήσω, αναφερόμενος σε όσα σημαντικά περιέλαβε ο Σπ. Λάμπρος στον εναρκτήριο λόγο του. Θα επαναλάβω μόνο την καίρια φράση του, «ότι η Επτάνησος είχε και έχει πάντα τα αναγκαία εφόδια, όπως εν τη λαμπαδηδρομία της εθνικής εργασίας κρατήση υψηλά και άσβεστον την δάδα του ελληνισμού», τεκμηριώνοντάς την με αναδρομή στην ιστορία του ιόνιου χώρου και τονίζοντας εμφατικά τη συμμετοχή των Επτανησίων σε όλους τους αγώνες και στην πρωτοπορία τους στα γράμματα και τις τέχνες.

Το Β΄ Πανιόνιο Συνέδριο αποτέλεσε την πρώτη δοκιμασία του νεοπαγέντος θεσμού. Αντί του 1917, που είχε οριστεί η διεξαγωγή του, πραγματοποιήθηκε είκοσι πέντε περίπου χρόνια αργότερα, τον Αύγουστο του 1938, στην Ιθάκη, υπό τη διοργάνωση της Εταιρείας Επτανησιακών Μελετών, με πρόεδρο τον Κωνσταντίνο Σολδάτο, διευθυντή τότε της Βιβλιοθήκης της Κέρκυρας. Η λαίλαπα του Α΄ Μεγάλου πολέμου, κατεξοχήν η Μικρασιατική καταστροφή και οι απότοκες αυτής πολιτικές περιπέτειες και δοκιμασίες της χώρας, ανέβαλαν την τέλεσή του. Θα προσθέταμε ότι η μετατόπιση του πνευματικού κέντρου βάρους από την Κέρκυρα στην Αθήνα μεταξύ των ετών 1915-1925, φαινόμενο συνακόλουθο των προαναφερθέντων, συνέτεινε σε εσπευσμένη, αν όχι βίαιη, αφομοίωση, προκαλώντας βαθύ τραύμα στην επτανησιακή μοναδικότητα και χαλάρωση της επιχώριας ενότητας.

Η διάκριση του συνεδρίου εκείνου σε τρία επιστημονικά τμήματα φέρει προφανώς τη σφραγίδα του καθηγητή Διονυσίου Ζακυθηνού, αποτέλεσε δε αυτή την απαρχή της συστηματικής μελέτης του επτανησιακού πολιτισμού, ορίζοντας έμμεσα αλλά σαφώς τους μελλοντικούς στόχους και τη φιλοσοφία των Πανιονίων Συνεδρίων. Αξίζει να λεχθεί ότι ο Κώστας Δαφνής ήταν εκείνος, ο οποίος φρόντισε να διασώσει έπειτα από πολλές περιπέτειες τις ανακοινώσεις του συνεδρίου εκείνου, που δημοσιεύτηκαν με απώλειες το 1967, στον 13ο τόμο των Κερκυραϊκών Χρονικών, *αφού η πρώτη εκτύπωσή τους, το 1943, έμελλε να καταστραφεί, όταν οι εμπρηστικές βόμβες των Γερμανών κατέκαψαν μεγάλα τμήματα της πόλης της Κέρκυρας.*

Ο Β΄ Παγκόσμιος πόλεμος και οι ολέθριες συνέπειές του, που μεγιστοποιήθηκαν λόγω του αδελφοκτόνου Εμφυλίου που τον ακολούθησε, υπήρξαν το νέο βαρύ πλήγμα του θεσμού, αφού παρήλθαν είκοσι επτά συναπτά έτη έως τον Σεπτέμβριο του 1965, οπότε και επαναλειτούργησε, ακολουθώντας συμβολικά την ίδια με το Α΄ Συνέδριο πανεπτανησιακή πρακτική, με αντίστροφη φορά, από την Κέρκυρα εν προκειμένω προς τα άλλα νησιά. Οι εργασίες του Γ΄ Πανιονίου Συνεδρίου άρχισαν στις 23 εκείνου του μηνός στη Δημόσια Βιβλιοθήκη της Κέρκυρας, συνεχίστηκαν στην Κοργιαλένειο Βιβλιοθήκη του Αργοστολίου και περατώθηκαν στις 29 του ιδίου μηνός στη Δημοτική Βιβλιοθήκη της Ζακύνθου. Οι οιωνοί προμήνυαν πλέον ένα αίσιο μέλλον. Η συμμετοχή πανεπιστημιακών, Ελλήνων

Ο πρόεδρος της Οργανωτικής Επιτροπής κύριος Θεοδόσης Πυλαρινός.

και ξένων, τόνωσε την επιστημονική ισχύ του συνεδρίου, μετά την πρώτη σχηματοποίησή της στο προηγούμενο της Ιθάκης. Για το χάραγμα της σαφούς πλέον γραμμής θα αναφέρω τα ακόλουθα λόγια του γενικού γραμματέα της εκτελεστικής επιτροπής του συνεδρίου, του καθηγητή Σπύρου Καλογερόπουλου-Στράτη: «[…] *διά μέσου του χρονικού διαστήματος των πεντήκοντα ετών, από του πρώτου μέχρι του τρίτου Πανιονίου Συνεδρίου, καθιερούται ήδη η παράδοσις της συγκλήσεως αυτών. Παράδοσις, η οποία ενισχύεται εκ των περιεχομένων των ανακοινώσεων και εκ της προσωπικότητος των συνέδρων».*[6] *Κατίσχυσε, επομένως, η παροιμιώδης λατινική ρήση «fluctuat nec mergitur», «κλυδωνίζεται αλλά δεν καταποντίζεται», σε ελεύθερη απόδοση, η οποία αποδίδει παραστατικά τις τύχες του θεσμού του Πανιονίου Συνεδρίου. Παρά τις πρότερες δεινές συγκυρίες, τα σπέρματα της πρώτης εκείνης κυοφορίας έμελλε να διατηρηθούν ζωντανά και να συντελέσουν, παρά τη λαίλαπα των δύο Παγκοσμίων πολέμων και τις συνακόλουθες δυσπραγίες και μετά από μεγάλες καθυστερήσεις, στη συνοστέωση ενός θεσμού με ξεχωριστή προσφορά. «Θεσμό της επτανησιακής ενότητας» τον απο-*

6. Βλ. *Πρακτικά*, ό.π., σ. κστ΄.

κάλεσε ο Κ. Δαφνής, για να θυμηθούμε τον άνθρωπο που εργάστηκε περισσότερο ίσως από κάθε άλλον για την προαγωγή και τη μακροημέρευσή του.

Το Δ΄ Πανιόνιο Συνέδριο θα συγκληθεί στην Κέρκυρα από τις 29 Σεπτεμβρίου έως την 1η Οκτωβρίου του 1978, υπό την επίτιμη προεδρία του ακαδημαϊκού Διον. Ζακυθηνού, με πρόεδρο της Οργανωτικής Επιτροπής τον πολυσχιδή Κ. Δαφνή, πρόεδρο την εποχή εκείνη της διοργανώτριας Εταιρείας Κερκυραϊκών Σπουδών. Το συνέδριο εκείνο έφερε την επιστημονική σφραγίδα, την οποία είχε προσδώσει ήδη ο Διον. Ζακυθηνός στο αμέσως προηγούμενο Πανιόνιο. Η συγκέντρωση περισσότερων επτανησιολόγων αποτέλεσε έκτοτε δείκτη του αυξημένου επιστημονικού ενδιαφέροντος για τα Ιόνια Νησιά, ενδιαφέροντος το οποίο διανοιγόταν και προς άλλες πλην της ιστορίας και της λογοτεχνίας επιστημονικές κατευθύνσεις. Πρέπει να τονιστεί ότι στη σκέψη του Κ. Δαφνή, ο οποίος πρόβαλε στην εναρκτήρια ομιλία του την παρατηρούμενη τότε αποκέντρωση ως αίτημα των καιρών, πρυτάνευε η ανάγκη για την (επαν)ίδρυση Ιόνιου Πανεπιστημίου. Όσο και αν εξέφρασε ένα πανιόνιο αίτημα, αρκετά ώριμο για ικανοποίηση, πρέπει να τονιστεί ότι το Δ΄ Πανιόνιο Συνέδριο αποτέλεσε ένα τουλάχιστον από τα οχήματα που οδήγησαν στην ίδρυση, μετά από λίγα μάλιστα χρόνια, του Ιονίου Πανεπιστημίου, στόχο οραματικό των απανταχού Επτανησίων, ένα είδος αναβίωσης της Ιονίου Ακαδημίας, του πρώτου εκείνου φάρου της ελληνικής επιστήμης και της υψηλής διανόησης.

Το Ε΄ Πανιόνιο Συνέδριο, πολυπληθές, υπό την προεδρία και πάλι του ακαδημαϊκού Διον. Ζακυθηνού, με πρόεδρο της Οργανωτικής Επιτροπής αυτή τη φορά τον κεφαλλήνα Μαρίνο Κοσμετάτο και κινητήριο μοχλό τον πρόεδρο της διοργανώτριας Εταιρείας Κεφαλληνικών Ιστορικών Ερευνών καθηγητή Γιώργο Μοσχόπουλο, διεξήχθη από τις 17 έως τις 21 Μαΐου του 1986 στο Αργοστόλι και στο Ληξούρι. Για πρώτη φορά επιχειρήθηκε μεγάλο άνοιγμα στον αριθμό των συνέδρων, που ξεπέρασε τους εκατόν ογδόντα, δημοσιεύτηκαν δε περί τις εκατόν σαράντα ανακοινώσεις σε τέσσερις πολυσέλιδους τόμους, το συνθετικό περιεχόμενο των οποίων, πέρα από τα νέα επιστημονικά στοιχεία, επικεντρώθηκε, σύμφωνα με την αποτίμηση του Γ. Μοσχόπουλου, στην επισήμανση των παλινδρομικών επιρροών από και προς τον ευρωπαϊκό χώρο και στη διατύπωση προβληματισμών ιδεολογικού χαρακτήρα, που υπαγόρευαν νέους προσανατολισμούς στην έρευνα του επτανησιακού πολιτισμού. Από το συνέδριο εκείνο και εφεξής ο θεσμός αρχίζει να αποκτά ολοένα και πιο αντιπροσωπευτικό εύρος και τακτικότητα, υπό την έννοια ότι τα διαστήματα που μεσολαβούν δεν είναι μεγάλα.

Το ΣΤ΄ Πανιόνιο Συνέδριο πραγματοποιήθηκε στη Ζάκυνθο από τις 23 έως τις 27 Σεπτεμβρίου του 1997 και το διοργάνωσαν το Κέντρο Μελετών Ιονίου και η Εταιρεία Ζακυνθιακών Σπουδών. Πρόεδρος του συνεδρίου ήταν ο καθηγητής του Πολυτεχνείου Διονύσης Ζήβας και της Οργανωτικής Επιτροπής ο πρό-

σφατα εκλιπών καθηγητής Γεράσιμος Πεντόγαλος. Και στο συνέδριο εκείνο η συμμετοχή υπήρξε αθρόα. Σύναξη πολυπληθής, οδήγησε στην καθιέρωση θεματικών κύκλων με ρητά δηλωμένο στόχο την ανακοίνωση πρωτότυπων εργασιών σε τομείς με περιορισμένη έως τότε εκπροσώπηση.

Το Ζ΄ Πανιόνιο Συνέδριο έλαβε χώρα στη Λευκάδα από τις 26 έως τις 30 Μαΐου του 2002. Διοργανώτρια η Εταιρεία Λευκαδικών Μελετών με τη συνεργασία της Νομαρχιακής Αυτοδιοίκησης Λευκάδας και του Δήμου Λευκαδίων. Πρόεδρος του συνεδρίου ο ιστορικός Σπύρος Ασδραχάς και της Οργανωτικής Επιτροπής ο νομάρχης Λευκάδας Σπύρος Μαργέλης. Η διαφοροποίηση και νέα πρόταση, σε σχέση με τα προηγηθέντα συνέδρια, συνίστατο στην ενασχόληση των συνέδρων με προκαθορισμένα ζητήματα της επτανησιακής ιστορίας. Όπως είχε πει ο αντιπρόεδρος του Συνεδρίου Δημήτρης Χ. Σκλαβενίτης στην εναρκτήρια συνεδρία, «το χαρακτηριστικό του» ήταν «η μερίκευση της θεματικής σε ορισμένα πεδία της Επτανησιακής Ιστορίας», με σκεπτικό «τη συνθετική αναδιατύπωση των κεκτημένων γνώσεων, τον ερμηνευτικό αναστοχασμό και την παρουσίαση των νέων ευρημάτων».

Το Η΄ Πανιόνιο Συνέδριο, των Κυθήρων, διάρκεσε από τις 21 έως τις 25 Μαΐου του 2006. Διοργανωτής η Εταιρεία Κυθηραϊκών Μελετών και πρόεδρός του ο καθηγητής Νίκος Πετρόχειλος. Οι έξι ογκωδέστατοι τόμοι των Πρακτικών *του μαρτυρούν το εύρος των συμμετοχών και την πολυμέρεια των ανακοινώσεων. Πρόκειται για επιτυχή, όπως όλες οι προγενέστερες, προσπάθεια που ανέδειξε, εκτός των άλλων, το σφρίγος του κυθηραϊκού χώρου στην επτανησιακή οικογένεια. Με άλλα λόγια, δόθηκε η δυνατότητα σε μη κυθήριους επιστήμονες να εστιάσουν τις ανακοινώσεις τους στη διαχρονική ιστορία και τον πολιτισμό του νησιού αυτού, κυρίως όμως προβλήθηκε το εντόπιο δυναμικό και η κυθηραϊκή διασπορά, που συναντήθηκαν στον γενέθλιο τόπο και έφεραν στην επιφάνεια ποικίλο ιστορικό, λαογραφικό, φιλολογικό, αρχειακό και άλλο υλικό. Το συνέδριο των Κυθήρων κατέδειξε τη σημασία που πρέπει να αποδίδεται σε όλα τα Ιόνια Νησιά και όχι μόνο στα τρία μεγάλα, τα οποία, ούτως ή άλλως και ανεξαρτήτως του τόπου σύγκλησης, έχουν τη μερίδα του λέοντος στις ανακοινώσεις· εύλογα ώς ένα σημείο, υποβιβάζοντας όμως το ερευνητικό ενδιαφέρον για τα μικρότερα νησιά, για τα οποία το Η΄ Πανιόνιο Συνέδριο κατέδειξε, τουλάχιστον για τα Κύθηρα, ότι η ιστορία τους, πλούσια, πολύμορφη και συνεχής, αποτελεί αναγκαία ψηφίδα για την ακριβή διαμόρφωση του ιόνιου νησιωτικού χάρτη και του πολιτισμού του.*

Το Θ΄ Πανιόνιο Συνέδριο διεξήχθη στο νησί των Παξών, τον Μάιο του 2010 (26-30 Μαΐου) με την προοπτική να εορταστούν τα εκατόχρονα των Πανιονίων Συνεδρίων και τα εκατόν πενήντα χρόνια της Ένωσης με την Ελλάδα στην Κέρκυρα, η οποία ανέμενε τη διοργανωτική σειρά της. Οργανώθηκε από τη νεοσύ-

στατη Εταιρεία Παξινών Μελετών. Πρόεδρος του συνεδρίου διετέλεσε ο παριστάμενος και στη συνεδρία αυτή δήμαρχος των Παξών κύριος Σπύρος Μπογδάνος και της Επιστημονικής Επιτροπής ο ιστορικός Σπύρος Ασδραχάς. Απαρτίστηκε από έξι ολιγομελείς ενότητες με αυστηρά καθορισμένη θεματική επιλογή, οι δε ανακοινώσεις, περί τις εβδομήντα, υπήρξαν στην πλειονότητά τους ερευνητικός μόχθος γνωστών πανεπιστημιακών και ειδικών ερευνητών. Το συνέδριο αυτό, από κοινού με εκείνο της Λευκάδας, ήταν αναλογικά τα πλέον ολιγομελή και πρότειναν μια άλλη προσέγγιση του πανιόνιου θεσμού, με προδιαγεγραμμένη εν πολλοίς τη συμμετοχή ειδικών ανά θεματική ενότητα.

Το Ι΄ Πανιόνιο Συνέδριο, παηγυρικό εκ των πραγμάτων, αφού σφραγίζει με τη διεξαγωγή του την εκατοστή αμφιετηρίδα από τον πρώτο εκείνο εορτασμό των πενηντάχρονων της Ενώσεως, διοργάνωση οφειλόμενη σε προσφυή ιδέα του Σπυρ. Λάμπρου, άρχισε προ ολίγου, με διεθνή συμμετοχή, και είναι αφιερωμένο σε δύο εμβληματικές μορφές της Επτανήσου, τον Κυβερνήτη Ιωάννη Καποδίστρια και τον Ποιητή του Έθνους Διονύσιο Σολωμό. Ως εκ των συνθηκών, των επικείμενων δηλαδή εκλογών, προηγήθηκε κατ' ανάγκην το συνέδριο και προεορτάζεται έτσι το μεγάλο γεγονός, το γενεσιουργό των Πανιονίων Συνεδρίων, τα εκατόν πενήντα χρόνια από την Ένωση, χάρη στην οποία, όσοι μόχθησαν και αγωνίστηκαν και αναλώθηκαν τότε, εξασφάλισαν σε μας τις συνθήκες να συνεορτάζουμε ως ελεύθεροι Επτανήσιοι το χαρμόσυνο αυτό εθνικό γεγονός.

Η βάση του είναι ευρεία και οι στόχοι του ευδιάκριτοι στις μεγάλες ενότητες που καταγράφονται στο Πρόγραμμά του. Κατ' αρχάς, υπάρχει στοχευμένη διεύρυνση, από την επτανησιακή μήτρα προς τη διασπορά και τη μεταλαμπάδευση του επτανησιακού πνεύματος, αλλά και αντίστροφα προσπάθεια εστίασης σε ξένους που έζησαν και πρόσφεραν στα νησιά μας, με ιδιαίτερη εφαρμογή της αμφίδρομης αυτής σχέσης στην Κύπρο, που την συνδέουν στενότατοι, αν και ελάχιστα μελετημένοι, δεσμοί με το Ιόνιο. Κατά δεύτερο λόγο, καταβλήθηκε προσπάθεια ώστε να ενισχυθεί η θεματική ενότητα της αρχαιολογίας. Τρίτον, είναι πασιφανής και εύλογη η συμμετοχή του Ιονίου Πανεπιστημίου και θα αναδειχθούν, πιστεύω, τα αποτελέσματα των ερευνών και της προσφοράς του με τις ανακοινώσεις των καθηγητών, διδακτόρων, κατόχων μεταπτυχιακών διπλωμάτων και προαλειφόμενων διδακτόρων, που πληθωρικά το εκπροσωπούν.

Απαραίτητη θεωρήσαμε την πολύμορφη συμμετοχή, με την εκπροσώπηση όλων των φάσεων των επιστημονικών ηλικιών. Φτασμένοι στον κλάδο τους επιστήμονες, ακαδημαϊκοί, πανεπιστημιακοί, διευθυντές ιδρυμάτων, μάχιμοι αρχαιολόγοι συνυπάρχουν με νεότερους υπό εξέλιξη συναδέλφους τους και θα λειτουργήσουν προτυπικά για τους πολλούς συμμετέχοντες νέους επιστήμονες, ώστε η πανιόνια αυτή συνάθροιση και συσπείρωση να αποβεί παιδευτήριο και ευκαιρία δοκιμής μέσα από την επιστημονική δοκιμασία.

Στις προσπάθειές μας εντάσσεται ειδικότερα η τόνωση των σολωμικών και των καποδιστριακών σπουδών. Ως προς τον Σολωμό η ανταπόκριση υπήρξε θεαματική, ως προς τον Καποδίστρια ικανοποιητική· ευελπιστούμε όμως ότι η βούλησή μας αυτή θα βρει ευήκοα ώτα στη συνέχεια, εφόσον το υλικό για τον Κυβερνήτη είναι γόνιμο για πολλούς λόγους, κυρίως αυτοσυνειδησίας και πολιτικής συνέπειας. Το σημαντικό όμως είναι ότι τόσο οι ανακοινώσεις των συνέδρων όσο και οι προβληματισμοί πανεπιστημιακών καθηγητών με μεγάλη επτανησιακή εμπειρία αλλά και το γενικό κλίμα θα καταδείξουν ότι η περίπτωση του Ιωάννη Καποδίστρια απαιτεί κατεπειγόντως αναμόχλευση και μελέτη σε βάθος. Η μορφή και η πολιτεία του Κυβερνήτη ζητούν δικαίωση, οι καιροί μας συνηγορούν και καθιστούν το έργο του επικαιρότατο και άκρως διδακτικό. Έχω την προσδοκία και το προαίσθημα ότι στη στρογγυλή τράπεζα, την προγραμματισμένη στην καταληκτήρια συνεδρία, θα τεθεί το θέμα αυτό. Η φράση «νεοελληνική αναγέννηση» στον τίτλο της,[7] *παραπέμπει από μόνη της στο έργο του Κυβερνήτη, που πλήρωσε την αναγεννητική ορμή του με την ίδια τη ζωή του. Σε κάθε περίπτωση, επιδιώξαμε πολλαπλά ως διοργανωτές, και επί της ουσίας αλλά και με σαφείς συμβολισμούς, την υπενθύμιση της προσφοράς του. Η αφίσα μας, το οπισθόφυλλο του Προγράμματος, η κατάθεση των στεφάνων το μαρτυρούν.*

Τέλος, με τις στρογγυλές τράπεζες, τους συντονιστές των οποίων ευχαριστούμε για τη συνεργασία τους, θελήσαμε να εστιάσουμε σε ειδικότερα ζητήματα της Επτανήσου. Η καθορισμένη θεματική τους έρχεται ως πρόταση εμπλουτισμού των Πανιονίων Συνεδρίων με ανταλλαγή απόψεων των ειδικών, γεφυρώνοντας το μερικό με το γενικό και τις διιστάμενες για την πρόκριση του ενός ή του άλλου απόψεις.

Οι καιροί του πολέμου ου μενετοί, κατά τον μέγιστο των ιστορικών Θουκυδίδη, και στον ακήρυκτο ιδιότυπο πόλεμο που ζούμε, τον οποίο επενισχύει η εθνική αμνησία και η τραυματισμένη ολβιότητα, οι νέοι θα ταχθούν στην πρώτη γραμμή· αυτοί θα είναι οι φορείς της αλλαγής, αυτοί θα δώσουν την πνοή της ανανέωσης· αυτοί θα ανανεώσουν και τα Πανιόνια Συνέδρια. Με τις μελέτες τους θα τονώσουν τη μνήμη, το απαραίτητο προγεφύρωμα της γνώσης, και θα καταδηλώσουν την ιδιαιτερότητα της επτανησιακής ταυτότητας. Έχουμε την πεποίθηση ότι η γόνιμη συνομιλία όλων των συνέδρων θα δώσει τα μηνύματα ενός νέου παλμού στον θεσμό και θα αποτελέσει σθεναρή φωνή αντίστασης στη μιζέρια, στην απαισιοδοξία και στην παραίτηση των ημερών μας.

Ως πρόεδρος της Οργανωτικής Επιτροπής θέλω να εκφράσω εκ μέρους αυ-

7. Ο πλήρης τίτλος της στρογγυλής τράπεζας είναι: «Τα Επτάνησα και η νεοελληνική αναγέννηση».

τής αλλά και εκ μέρους της Εταιρείας Κερκυραϊκών Σπουδών, της οποίας είμαι από ετών μέλος, ειλικρινείς ευχαριστίες προς την Ακαδημία Αθηνών, που έθεσε υπό την αιγίδα της το Γ΄ Διεθνές Πανιόνιο Συνέδριο· προς την ιερά Μητρόπολη Κερκύρας, το Υπουργείο Παιδείας, το Ιόνιο Πανεπιστήμιο, τα Γ.Α.Κ. Κέρκυρας για την ευγενική υποστήριξή τους· προς όλους τους χορηγούς, τη Βουλή των Ελλήνων, το Κοινωφελές Ίδρυμα Αλέξανδρος Σ. Ωνάσης, την Περιφέρεια Ιονίων Νήσων, τον Δήμο Κερκυραίων, τον Ε.Ο.Τ. και το Επιμελητήριο Κερκύρας για την οικονομική και ηθική συνδρομή τους· επίσης, προς τα αδελφά σωματεία και τις πνευματικές εταιρείες της Κέρκυρας και των άλλων νησιών· και ακόμη, προς τους χορηγούς της επικοινωνίας και τους φορείς της τεχνικής υποστήριξης.

Πολλές και ειλικρινείς ευχαριστίες οφείλουμε στα μέλη της Οργανωτικής Επιτροπής, της Οικονομικής Επιτροπής, καθώς και σε όσους επωνύμως ή ανωνύμως συνέβαλαν στην προσπάθειά μας, ιδίως στους εθελοντές μας, που με την αφανή εργασία τους συνέτειναν επιτυχώς στις μέχρι τούδε εργασίες. Έπαινοι πρέπει να αποδοθούν κατεξοχήν στους συνέδρους, ιδιαίτατα στους νεότερους εξ αυτών, στους Κύπριους αδελφούς και στους ξένους μας, οι σχέσεις των οποίων με το Ιόνιο, σφυρηλατούμενες επ᾽ ευκαιρία του Συνεδρίου, ευελπιστούμε ότι θα διανοίξουν ευρύ πεδίο συνεργασίας στο μέλλον. Εν τέλει, ευχαριστούμε όσους θα τιμήσουν με την παρουσία τους τις εργασίες του, καθώς και τις διάφορες εκδηλώσεις του, συμβάλλοντας με τον τρόπο αυτό τόσο στην επιστημονική επιτυχία όσο και στον πανηγυρικό, παγκερκυραϊκό και πανεπτανησιακό, συνεορτασμό του.

Το Πανιόνιο Συνέδριο έχει καταξιωθεί ως επιστημονικό και πολιτιστικό γεγονός. Οι κατά καιρούς συμμετασχόντες επισφράγισαν με τις ανακοινώσεις τους τη διττή αυτή αναγνώριση. Ωστόσο, δεν παύει να είναι και μια ευχαριστήρια σύναξη όλων των Ελλήνων και φιλελλήνων, η οποία παραπέμπει στις απαρχές του, στη σύγκλησή του με την ευκαιρία του εορτασμού της Ένωσης της Επτανήσου με την Ελλάδα. Μνήμονες του εθνικού αυτού γεγονότος, συνεορτάζουμε και εμείς σήμερα τα εκατόν πενήντα χρόνια από την ενσωμάτωση, απότοκος και όχι αίτιο της οποίας είναι η τέλεση των Πανιόνιων Συνεδρίων, έχοντας ως πυξίδα την αίσια εκείνη ημέρα του 1864, όταν δεν αποκαταστάθηκε απλώς ένα μεγάλο τμήμα του ελληνισμού, αλλά συναντήθηκαν και συζεύχθηκαν η ανατολική και δυτική πλευρά του, η διφυής υπόστασή του, το Ιόνιο, καταυγασμένο από τις ιδέες του ευρωπαϊκού διαφωτισμού, και το Αιγαίο, λουσμένο στον μυστικισμό της Ανατολής. Θα υπενθυμίσω τη φράση του Διον. Ζακυθηνού[8] *στην εναρκτήρια τελετή του Γ΄ Πανιονίου Συνεδρίου, ότι η Επτάνησος «έγινεν η γέφυρα ευρυτέρας συνδέσεως μετά της Ευρώπης» και ότι «η διαμόρφωσις του πολιτισμού της*

8. Βλ. *Πρακτικά*, ό.π., σ. κη΄.

έχει βαθύτερόν τι νόημα, νόημα Ελληνικόν, πηγάζον εξ αυτής της ουσίας και της ιστοριονομίας του ελληνικού πνεύματος». Και θα ανατρέξω, όπως εκείνος, στην προσφυή ρήση του Αριστοτέλη, ότι «το των Ελλήνων έθνος, ώσπερ μεσεύει κατά τους τόπους, ούτως αμφοίν μετέχει· και γαρ ένθυμον και διανοητικόν εστιν».[9]

Επιτρέψτε μου, κλείνοντας, αφού θυμίσω το «Τραγούδι των Εφτά Νησιών»[10] *του Κωστή Παλαμά –απόσπασμα από το ποίημα αυτό τυπώθηκε στο οπισθόφυλλο του Προγράμματός μας εν είδει επιβεβαίωσης της ενότητας του ελληνικού χώρου και του ενιαίου του πνεύματος– να προσθέσω τρεις στίχους, επίσης του Κ. Παλαμά, από τις «Πατρίδες» του, από το τέταρτο κατά σειράν σονέτο τους. Διασαλπίζουν οι στίχοι αυτοί το ίδιο ενωτικό μήνυμα με έντονο τον ερωτικό τόνο του ποιητικού λόγου αυτή τη φορά:*[11]

Εκεί που ακόμα ζουν οι Φαίακες του Ομήρου
και σμίγ' η Ανατολή μ' ένα φιλί τη Δύση,
. . . . . .
εκεί η ψυχή μου ωρέχτηκε να γλυκοζήση.

Ο ερωτικός εναγκαλισμός της Δύσης με την Ανατολή ήταν και παραμένει η αρμονική σύζευξη και η καρποφόρα ένωση. Η ενότητα όμως αυτή διασφαλίζεται μόνο σε σχέση με το όλο που την υπαγορεύει. Δεν πρέπει να μας διαφεύγει ότι η Επτάνησος αποτελεί ένα αύταρκες τμήμα, το οποίο θα δυνηθεί να διατηρήσει την αυτοτέλειά του, εφόσον οι εκπρόσωποί του κατανοήσουν βαθιά τη σημασία του ιόνιου χώρου για το όλο. Η σχέση, ωστόσο, αυτή αποκλείει τόσο τον ματαιόδοξο ναρκισσισμό όσο και την άκαιρη ή αβασάνιστη εξωστρέφεια.

ΕΝΑΡΚΤΗΡΙΑ ΟΜΙΛΙΑ ΤΟΥ ΕΠΙΤΙΜΟΥ ΠΡΟΕΔΡΟΥ ΤΟΥ ΣΥΝΕΔΡΙΟΥ ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΟΥ ΚΥΡΙΟΥ ΣΠΥΡΟΥ ΕΥΑΓΓΕΛΑΤΟΥ

Επτάνησα, η πύλη της Δύσης: Ένα διάγραμμα με αφορμή θεατρικές δραστηριότητες

Κύριοι εκπρόσωποι των εκκλησιαστικών, πολιτικών, διοικητικών αρχών, αγαπητοί εν επιστήμη και εν θεάτρω συνάδελφοι, αγαπητοί φίλοι, κυρίες και κύριοι,

Έχω την τιμή να εκπροσωπώ την Ακαδημία Αθηνών, η οποία έχει θέσει υπό την αιγίδα της το Γ΄ Διεθνές Πανιόνιο Συνέδριο, ευχόμενος κάθε επιτυχία στους ευ-

9. *Πολιτικά*, Ζ΄, 6, 127 β΄, 23 κ.ε.
10. Κωστή Παλαμά, *Απαντα*, εκδ. Μπίρης, τ. 5, σ. 343-345.
11. Κωστή Παλαμά, *Απαντα*, εκδ. Μπίρης, τ. 3, σ. 16.

γενείς στόχους του. Τα λίγα λόγια που θα πω δεν αποτελούν βέβαια στην ουσία ανακοίνωση ή ομιλία αλλά έναν εγκάρδιο χαιρετισμό.

Επτάνησα, η πύλη της Δύσης. Κοινός τόπος έκφρασης. Αλλά αξίζει να θυμηθούμε ότι κατά τους αιώνες της βενετοκρατίας –δεν ήταν ίδιοι για κάθε νησί– τα Επτάνησα υπήρξαν η δίοδος για τα πνευματικά ρεύματα της Δύσης, και ιδιαίτερα για την ποίηση, το θέατρο, τη ζωγραφική, τη μουσική.

Οι επαφές αυτές με τη Δύση έγιναν για τα Επτάνησα αποκλειστικές, αφότου παραδόθηκε ο Χάνδακας και όλη η Κρήτη μαζί του στους Οθωμανούς τον Σεπτέμβριο του 1669. Από όλες τις καλλιτεχνικές τάσεις που προανέφερα, διάλεξα το θέατρο, για να διατυπώσω συνοπτικά δραστηριότητες που σχετίζονταν με τα Επτάνησα μέχρι τη λήξη της βενετοκρατίας, το 1797. Διάλεξα το θέατρο γιατί σ' αυτό, παράλληλα με τη μουσική, έχω αφιερώσει τη ζωή μου και ως καλλιτέχνης της θεατρικής πράξης και ως επιστήμονας ερευνητής.

Και αρχίζω την αναφορά αυτού του λακωνικού διαγράμματος. Βέβαια εδώ, σε κάθε χρονολογία που θα αναφέρω, στην ουσία δεν υπάρχει ο χρόνος για να αναλυθεί αυτή, αλλά για να αφήσω απλώς την φαντασία σας να κινηθεί σ' ένα χώρο που τελείται μια παράσταση ερασιτεχνών ή ξαφνικά σ' ένα ερημητήρι, όπου κάποιος γράφει ένα ποιητικό κείμενο ή ένας άλλος προσπαθεί να εκδώσει κάποιο άλλο. Δηλαδή υπάρχει ένας χώρος, ο οποίος δεν περιγράφεται αυτή τη στιγμή· είναι μια αίσθηση παράξενη, ένας βουβός βηματισμός της ιστορίας της τέχνης και της ανθρωπιάς.

1526, περίπου: Πιθανές παραστάσεις του ιταλού συγγραφέα και ηθοποιού Antonio Da Molino στην Κέρκυρα. Υπάρχει μια μνεία σ' ένα παλιό κείμενο του 16ου αιώνα, όπου αναφέρει ότι ο Da Molino, κάνοντας ταξίδι στην Ανατολή, έδωσε παραστάσεις στην Κέρκυρα και στην Κρήτη.

1548, Κεφαλονιά: Πρώτη τεκμηριωμένη μνεία γκιόστρας. Η γκιόστρα ήταν θεατρικό κονταροχτύπημα, ένα είδος παραθεάματος ή, αν θέλετε, μια προθεατρική μορφή.

1571, Ζάκυνθος: Στο πλαίσιο των εορταστικών εκδηλώσεων για τη Ναυμαχία του Lepanto νεαροί γόνοι ευγενών οικογενειών παρουσιάζουν σε ιταλική γλώσσα, σε ιταλική μετάφραση (και βεβαίως το ερμήνευσαν ιταλικά), τους Πέρσες *του Αισχύλου. Αυτή είναι μια μνεία που είχε εντοπίσει ο Παναγιώτης Χιώτης, ένας από τους κορυφαίους ζακυνθινούς μελετητές και ερευνητές. Η μνεία αυτή έχει καταστραφεί δυστυχώς λόγω της σεισμοπυρκαγιάς το 1953 στη Ζάκυνθο, αλλά γενικώς αναγνωρίζεται ως η πρώτη παράσταση σε ελληνικό έδαφος μετά από την αρχαιότητα.*

1583, Κέρκυρα: Παράσταση ή δημόσια ανάγνωση της κωμωδίας Fanciulla *του Giovanni Battista Marzi. Σ' ένα αντίγραφο, αντίτυπο που ανακάλυψε ο Vincent, ένας σπουδαίος άγγλος επιστήμονας, γράφει, fu letta in Corfù, δεν λέει,*

Ο πρόεδρος της Ακαδημίας Αθηνών κύριος Σπύρος Ευαγγελάτος
με τον πρόεδρο του συνεδρίου κύριο Περικλή Παγκράτη.

fu recitata, δηλαδή δεν λέει, «παίχτηκε», λέει «διαβάστηκε». Αλλά εκείνη την εποχή σε μια ζωντανή ανάγνωση, αν είχαν μοιράσει και ρόλους, μπορεί και να σηκωνόταν κάποιος να πάει να φιλήσει το χέρι της οικοδέσποινας ή κάτι τέτοιο. Νομίζω ότι κατατάσσεται προδρομικά σ' αυτό τον γελοίο όρο που απεχθάνομαι, την «ημισκηνοθεσία»· αλλά για εκείνη την εποχή ήταν πρωτοπορία, βέβαια.

1646, Ζάκυνθος: Εκδίδεται, μάλιστα στη Βενετία, το θεατρικό έργο του *Θεόδωρου Μοντσελέζε* Ευγένα. Είναι ένα παράξενο κείμενο μεταξύ μιας θρησκευτικής εξάρσεως και μιας φάρσας, πιθανότατα ερήμην του συγγραφέως του, αλλά αυτό κρατάει το έργο ζωντανό. Η κατά παρεξήγησιν φάρσα.

1650, περίπου: Είναι η κωμωδία ενός άγνωστου ποιητή, Κεφαλονίτη, και άγνωστο για ποιο έργο. Μια κωμωδία γραμμένη, όπως φαίνεται, απ' τον Πρόλογο που έχει σωθεί, πριν από την πτώση του Χάνδακα. Πριν την παράδοση του Χάνδακα, το *1669*.

1658, Βενετία – Ζάκυνθος: Εκδίδεται του Μιχαήλ Σουμάχη μια μετάφραση του Il pastor fido, μια ποιμενική κωμωδία· ήταν μεγάλη μόδα της εποχής, του *Gian Battista Guarini*.

1663: Αρχίζει η ανοικοδόμηση της Στοάς στην Κέρκυρα, της Λότζα των ευγενών, που το 1720 θα μετατραπεί στο περίφημο θέατρο San Giacomo.

1665: Γέννηση του θεατρικού συγγραφέα Πέτρου Κατσαΐτη στο Ληξούρι της Κεφαλονιάς.

1683: Παράσταση του Ζήνωνα στη Ζάκυνθο. Ο Ζήνων είναι μια τραγωδία, μεταφρασμένη από τα λατινικά, που εφέρετο ως έργο του Κρητικού Θεάτρου· απεδείχθη εδώ από πολλά χρόνια ότι δεν είναι του Κρητικού Θεάτρου· ότι είναι του Επτανησιακού Θεάτρου, έστω και αν κάποιοι υποστηρίζουν ότι πιθανόν να ήταν Κρητικός ο συγγραφέας του. Ας το αποδείξουν. Άλλο υποθέτεις και άλλο αποδεικνύεις.

1720: Είναι η τραγωδία, «τραγικωμωδία», του Πέτρου Κατσαΐτη Ιφιγένεια, *που έκανε διεθνή επιτυχία ως* Ιφιγένεια εν Ληξουρίω, *μέχρι το Εδιμβούργο και το Λονδίνο.*

1721: Είναι η τραγωδία του κεφαλονίτη πάλι Πέτρου Κατσαΐτη Θυέστης.

1732: Είναι η μετάφραση των Τρωάδων *του Σενέκα από ανώνυμο Κεφαλονίτη. Σώζεται μόνο ένα απόσπασμα.*

1733: Είναι η πρώτη παράσταση μελοδράματος στο San Giacomo της Κέρκυρας με το έργο Ιέρων, τύραννος των Συρακουσών, *σε λιμπρέτο του Aurelio Aureli. Δεν ξέρουμε τον συνθέτη, τουλάχιστον εγώ δεν έχω μάθει αν ανακαλύφθηκε τώρα, που το Ιόνιο Πανεπιστήμιο κάνει πάρα πολλή δουλειά στον μουσικό τομέα.*

1745: Μπαίνουν τα Κύθηρα στο παιχνίδι. Ο Γεώργιος Μόρμορης, ιατροφιλόσοφος απ' τα Κύθηρα, κάνει μια μετάφραση, ελεύθερη, στηριγμένη στο έργο του Τορκουάτο Τάσσο Aminta.

1745: Είναι Η κωμωδία των ψευτογιατρών *του ζακυνθινού Σαβόγια Ρούσμελη.*

1750: Λειτουργία του θεάτρου του Κάστρου στη Ζάκυνθο.

1786: Το Ιντερμέδιο της κυρα Λιας *του Ρούσμελη στη Ζάκυνθο.*

1790; (με ερωτηματικό): Ο Χάσης του *Δημητρίου Γουζέλη, που κλείνει τον κύκλο των έργων, τα οποία γράφτηκαν ή παρουσιάστηκαν μέχρι την πτώση της Βενετίας, όταν ο Ναπολέων διέλυσε τη Βενετική Δημοκρατία.*

Ευχαριστώ πάρα πολύ, που είχατε την ευγένεια να με ακούσετε, και άλλη φορά μπορεί να τα πούμε αναλυτικότερα, όχι για όλα μαζί· για λίγα λίγα.

Το πρόγραμμα της πρώτης ημέρας έκλεισε με τη συναυλία της Συμφωνικής Ορχήστρας της Φιλαρμονικής Εταιρείας Κερκύρας (της Παλαιάς), που διηύθυνε ο αρχιμουσικός Άλκης Μπαλτάς.

Το πρόγραμμα της Συμφωνικής περιλάμβανε τον «Γερο-Δήμο» από την όπερα *Μάρκος Μπότσαρης* του ζακύνθιου συνθέτη Παύλου Καρρέρ (1829-1896), σε ποίηση Αριστοτέλη Βαλαωρίτη.

Η Συμφωνική Ορχήστρα της Φιλαρμονικής Εταιρείας Κερκύρας,
που διηύθυνε ο αρχιμουσικός κύριος Άλκης Μπαλτάς.

Τα *Χρυσάνθεμα* (*Chrysanthèmes*) του κερκυραίου Ιωσήφ Καίσαρη (1845-1923).

Τον «Χωριάτικο χορό» από την *Ελληνική σουίτα* αρ. 1 του κεφαλλήνα συνθέτη Διονυσίου Λαυράγκα (1860-1941).

Το έργο *Chitarrata* του κερκυραίου μουσουργού Σπύρου Σαμάρα (1861-1917), και του ιδίου τον *Ολυμπιακό ύμνο*.

Το βαλς *Uranie* του κερκυραίου Αλεξάνδρου Γκρεκ (1876-1959).

Τις ωδές Β΄, Θ΄, ΙΑ΄, ΙΓ΄, ΙΣΤ΄ και ΚΔ΄ από τον *Ύμνο εις την Ελευθερίαν* του μεγάλου κερκυραίου συνθέτη Νικολάου Χαλικιόπουλου-Μάντζαρου (1795-1872).

Το κλείσιμο του Ι΄ Πανιονίου Συνεδρίου – Η παράδοση της σκυτάλης

Την Κυριακή, στις 7.30 το πρωί, μετά την άφιξη των επισήμων, τους οποίους υποδέχθηκε ο πρόεδρος της Οργανωτικής Επιτροπής, τελέστηκε Αρχιερατική Θεία Λειτουργία στον ιερό ναό του Αγίου Σπυρίδωνος, παρόντων των συμμετασχόντων στο Ι΄ Πανιόνιο Συνέδριο αρχιερέων.

Μετά το πέρας αυτής οι σύνεδροι συγκεντρώθηκαν στην Ιόνιο Ακαδημία,

όπου εν ολομελεία άρχισε περί τις 11.00 π.μ. η καταληκτήρια συνεδρία. Το προεδρείο αποτελέστηκε από τον πρόεδρο του συνεδρίου κύριο Περικλή Παγκράτη, τον πρόεδρο της Οργανωτικής Επιτροπής κύριο Θεοδόση Πυλαρινό και τους αντιπροέδρους αυτής κυρίους Γεώργιο Μοσχόπουλο, εκπρόσωπο των Κεφαλλήνων, Νίκια Λούντζη, εκπρόσωπο των Ζακυνθίων, και Ευριπίδη Γαραντούδη.

ΚΑΤΑΛΗΚΤΗΡΙΑ ΣΥΝΕΔΡΙΑ
Ολομέλεια – Ιόνιος Ακαδημία

Καταρχάς μίλησε ο κύριος Περ. Παγκράτης, χαιρετίζοντας τους συνέδρους, ως εξής:

Κυρίες και κύριοι σύνεδροι,

Σε λίγο το Ι΄ Διεθνές Πανιόνιο Συνέδριο φθάνει στο τέλος του και θα αποτελέσει πλέον μέρος της ιστορίας του θεσμού των Πανιονίων Συνεδρίων.

Επρόκειτο για ένα τεράστιο συνέδριο, στο οποίο έλαβαν μέρος τετρακόσιοι δεκατρείς σύνεδροι με τριακόσιες ογδόντα τρεις επιστημονικές ανακοινώσεις και συστάθηκαν τρεις στρογγυλές τράπεζες. Χωρίστηκε σε πέντε τμήματα, ανάλογα με το επιστημονικό αντικείμενο και λειτούργησε παράλληλα σε δώδεκα αίθουσες σε ολόκληρη την πόλη, ώστε, αν συνυπολογίσουμε και τις παράλληλες καλλιτεχνικές εκδηλώσεις, μπορούμε αναμφίβολα να θεωρήσουμε ότι πραγματικά συμμετέσχε ολόκληρη η πόλη της Κέρκυρας, με το Πανεπιστήμιο, τα πνευματικά ιδρύματά της και τις καλλιτεχνικές δυνάμεις της. Αυτή, άλλωστε, ήταν και η επιδίωξή μας.

Το συνέδριο, κατά γενική ομολογία, είχε εξαιρετική επιτυχία. Και γι' αυτό μας διαβεβαίωσαν πολλοί εκ των συνέδρων, εκ των ακροατών, αλλά και οι αντιπρόσωποι της Οργανωτικής Επιτροπής, οι οποίοι παρευρίσκονταν σε κάθε αίθουσα. Για όποιες τυχόν παραλείψεις έγιναν –γιατί ναι μεν δεν μας έγιναν συγκεκριμένα παράπονα, αλλά, όπως σε κάθε ανθρώπινο έργο, είναι αδύνατον να μην έχουν υπάρξει, μικρές έστω, παραλείψεις– ζητάμε την επιείκειά σας.

Οπωσδήποτε, σας ευχαριστούμε όλους. Ευχαριστούμε όλους όσοι με τον ένα ή τον άλλο τρόπο συμμετείχαν, βοήθησαν ή και απλώς παρακολούθησαν τις εργασίες του συνεδρίου. Του καθενός η συμβολή, μικρή ή μεγάλη, για μας υπήρξε πολύτιμη.

Σε λίγο η ολομέλεια θα επιλέξει τον φορέα εκείνον, ο οποίος θα αναλάβει τη διοργάνωση του ΙΑ΄ Πανιονίου Συνεδρίου. Εμείς δηλώνουμε από τώρα ότι θέτουμε στη διάθεση των επόμενων διοργανωτών, των καλών Επτανησίων που θα

μας διαδεχθούν στη διοργάνωση, την εμπειρία μας από το παρόν επιτυχημένο συνέδριο –χωρίς φυσικά να έχουμε κανέναν άλλο λόγο– ώστε το επόμενο να είναι εξίσου επιτυχές και, ει δυνατόν, καλύτερο. Δεν αμφιβάλλουμε γι' αυτό, γιατί η τεχνολογία κάθε μέρα εξελίσσεται και οι διοργανωτές θα έχουν στη διάθεσή τους ολοένα και περισσότερα όπλα.

Ύστερα από τις σκέψεις αυτές, καλώ όποιον θέλει να υποβάλει προτάσεις. Για να καταχωρισθούν στα Πρακτικά*, να τις καταθέσει τώρα στο προεδρείο, προτείνω δε το πρόγραμμα της καταληκτήριας συνεδρίας να διαρθρωθεί ως εξής:*

Πρώτα να προβούμε στις τιμητικές αναφορές των εκλιπόντων πρωτεργατών των Πανιονίων Συνεδρίων με την ταυτόχρονη απονομή του αναμνηστικού μεταλλίου στους συγγενείς τους. Αμέσως μετά να προχωρήσουμε στην επιλογή από την ολομέλεια του φορέα, ο οποίος θα διοργανώσει το ΙΑ΄ Πανιόνιο Συνέδριο· να ακολουθήσει ο απολογισμός του συνεδρίου από τον πρόεδρο της Οργανωτικής Επιτροπής κύριο Θεοδόση Πυλαρινό και να κλείσουμε με την τελευταία στρογγυλή τράπεζα, μετά το πέρας της οποίας θα υπάρξει η αποχαιρετιστήρια δεξίωση της Εταιρείας Κερκυραϊκών Σπουδών στο ισόγειο της Ιονίου Ακαδημίας.

Προχωρούμε τώρα στην τιμητική αναφορά των πρωτεργατών των Πανιονίων Συνεδρίων και την απονομή των αναμνηστικών μεταλλίων. Οι διοργανωτές του συνεδρίου αποφάσισαν να τιμηθούν τα επόμενα σημαντικά πρόσωπα. Παρακαλούνται οι εκπρόσωποί τους να ανέρχονται επί της σκηνής για να παραλάβουν το τιμητικό δίπλωμα και το αναμνηστικό μετάλλιο της εκατονταετηρίδος.

Τιμήθηκαν εκλιπόντες πρωτεργάτες των κατά καιρούς Πανιονίων Συνεδρίων, στους οποίους απονεμήθηκε τιμητικό δίπλωμα και αναμνηστικό μετάλλιο, το οποίο κόπηκε ειδικά για τον πανηγυρισμό των εκατό χρόνων από την έναρξη του θεσμού των Πανιονίων Συνεδρίων. Στην εμπρόσθια όψη του μεταλλίου χαράχθηκαν κυκλικά τα σύμβολα των Επτά Νησιών (Κέρκυρας, Κεφαλληνίας, Λευκάδας, Κυθήρων, Παξών, Ιθάκης και Ζακύνθου), με την ονομασία ενός εκάστου στην κεφαλή του αντίστοιχου συμβόλου. Στο κέντρο της απεικόνισης χαράχθηκε το σύμβολο της Ελληνικής Δημοκρατίας, με την ελληνική σημαία, περιβεβλημένη από κλαδιά δάφνης. Στην οπίσθια όψη αναγράφεται σε οριζόντια διάταξη: 1914 / ΕΚΑΤΟ ΧΡΟΝΙΑ / ΠΑΝΙΟΝΙΩΝ / ΣΥΝΕΔΡΙΩΝ / 2014. Το δίπλωμα και το μετάλλιο των τιμηθέντων παρέλαβαν συγγενείς τους ή εκπρόσωποι των συγγενών τους, οι οποίοι παρευρέθηκαν στις εργασίες του συνεδρίου. Τιμήθηκαν για την πλούσια προσφορά τους οι εξής πρωτεργάτες:

1) Σπυρίδων Λάμπρος
2) Κωνσταντίνος Σολδάτος
3) Θεόδωρος Μακρής

4) Διονύσιος Ζακυθηνός
5) Κώστας Δαφνής
6) Διονύσιος Ρώμας
7) Γιώργος Αλισανδράτος
8) Δημήτριος Λουκάτος
9) Ντίνος Κονόμος
10) Γεράσιμος Πεντόγαλος
11) Αθανάσιος Τσίτσας
12) Σπύρος Καββαδίας

Μετά την απονομή τον λόγο έλαβε η κυρία Τασία Ευθυμιάτου-Αλισανδράτου, σύζυγος του φιλόλογου επτανησιολόγου Γιώργου Γ. Αλισανδράτου, από τις σημαντικές μορφές των επτανησίων επιστημόνων, η οποία ευχαρίστησε με τα εξής λόγια:

Ἀγαπητοί σύνεδροι,

Εὐχαριστῶ ἀπό καρδιᾶς τόν πρόεδρο καί τήν Ὀργανωτική Ἐπιτροπή τοῦ συνεδρίου γιά τίς τιμητικές διακρίσεις πού εἶχαν τήν εὐαισθησία ν' ἀπονείμουν στόν ἀξέχαστο σύντροφό μου Γιώργο Γερασίμου Ἀλισανδράτο. Τό νά ἀναγνωρίζεις τήν ἀξία τῶν παλαιοτέρων εἶναι ἀσφαλῶς ἦθος καί βαθύτερη καλλιέργεια.

Θά ἤθελα ἐπίσης θερμά νά εὐχαριστήσω καί νά συγχαρῶ τόν πρόεδρο κύριο Περικλῆ Παγκράτη, τόν πρόεδρο τῆς Ὀργανωτικῆς Ἐπιτροπῆς κύριο Θεοδόση Πυλαρινό, τόν κύριο Δημήτρη Κονιδάρη, γενικό γραμματέα τῆς Ὀργανωτικῆς Ἐπιτροπῆς τοῦ Ι' Πανιονίου Συνεδρίου, ἀλλά καί ὅλους ἐκείνους πού μαζί τους μόχθησαν κυριολεκτικά γιά τήν τόσο ἐπιτυχῆ διεξαγωγή αὐτοῦ τοῦ συνεδρίου.

Αὐτό πού μοῦ ἔκαμε εὐχάριστη, θά ἔλεγα δροσερή, ἐντύπωση εἶναι τό εὐρύ καί ἐλεύθερο πνεῦμα πού οἱ ὀργανωτές ἐμφύσησαν στό συνέδριο καί πού χάρη σ' αὐτό γέμισαν οἱ αἴθουσες καί μέ μεγάλο ἀριθμό πνευματικῶν καί πολλά ὑποσχόμενων νέων. Αὐτοί οἱ νέοι ἐπιστήμονες, στηριγμένοι καί ἐνθαρρυμένοι θά συμβάλουν ἀποτελεσματικά στήν διάσωση καί διατήρηση τῆς τόσο πλούσιας ἑπτανησιακῆς μας κληρονομιᾶς.

Εὔχομαι ν' ἀξιωθοῦμε ὅλοι, Ἑπτανήσιοι καί μή, μετέχοντες ὅμως τῆς ἡμετέρας παιδείας, νά παρευρεθοῦμε καί σέ ἄλλα Πανιόνια Συνέδρια.

Σᾶς εὐχαριστῶ
Τασία Εὐθυμιάτου-Ἀλισανδράτου

Κέρκυρα, 4 Μαΐου 2014

Ο πρόεδρος του συνεδρίου, αφού αναφέρθηκε στη συνέχεια στην παράδοση της σκυτάλης στον επόμενο διοργανωτή, δηλαδή του ΙΑ΄ Πανιονίου Συνεδρίου, είπε:

Υποψηφιότητα για τη διοργάνωση του επομένου συνεδρίου είναι μία. Σας διαβάζω το υπ' αριθμ. 36/10-4-2014 έγγραφο της Εταιρείας Κεφαλληνιακών Ιστορικών Ερευνών:

Αξιότιμε κύριε Πρόεδρε,

Ο πρόεδρος και τα μέλη του Διοικητικού Συμβουλίου της Εταιρείας Κεφαλληνιακών Ιστορικών Ερευνών καταρχάς εκφράζουν τα θερμά συγχαρητήριά τους προς το Διοικητικό Συμβούλιο της Εταιρείας Κερκυραϊκών Σπουδών, καθώς και προς τις υπ' αυτού συσταθείσες ειδικές για το Γ΄ Διεθνές Πανιόνιο Συνέδριο επιτροπές για την άψογη οργάνωση του εν λόγω συνεδρίου.

Επίσης, το Διοικητικό Συμβούλιο της Εταιρείας Κεφαλληνιακών Ιστορικών Ερευνών σε συνεδρίασή του, με χρονολογία 12 Μαρτίου 2014, αποφάσισε, ως είθισται, λόγω σειράς, να δεχθεί ευχαρίστως την πραγματοποίηση του επόμενου Διεθνούς Πανιονίου Συνεδρίου στην Κεφαλονιά και την οργάνωσή του από την ίδια την Εταιρεία μας.

Το Διοικητικό Συμβούλιο υπόσχεται ακόμη να καταβάλει κάθε προσπάθεια για την άψογη επιτυχία του, όπως εξάλλου συνέβη και με την πραγματοποίηση του Ε΄ Διεθνούς Πανιονίου Συνεδρίου, που έλαβε χώρα στην Κεφαλονιά, το 1986, υπό την αιγίδα και την εκτέλεση της Εταιρείας μας.

Τίθεται προς έγκριση στην ολομέλεια η υποψηφιότητα της Εταιρείας Κεφαλληνιακών Ιστορικών Ερευνών για τη διοργάνωση του ΙΑ΄ Πανιονίου Συνεδρίου. Η υποψηφιότητα γίνεται ομόφωνα δεκτή. Ο πρόεδρος περατώνει την ομιλία του με τα ακόλουθα:

Κυρίες και κύριοι,

Μετά την ομόφωνη απόφαση της ολομέλειας τη διοργάνωση του ΙΑ΄ Πανιονίου Συνεδρίου αναλαμβάνει η Εταιρεία Κεφαλληνιακών Ιστορικών Ερευνών.

Και τώρα τον λόγο έχει ο πρόεδρος της Οργανωτικής Επιτροπής κύριος Θεοδόσης Πυλαρινός, προκειμένου να προβεί στον απολογισμό του συνεδρίου.

Κυρίες και κύριοι, αγαπητοί σύνεδροι,

Οι εργασίες του Γ΄ Διεθνούς Πανιόνιου Συνεδρίου έληξαν αισίως. Ο αριθμός των ανακοινώσεων ήταν μεγάλος και πολυπρισματική η αναφορά τους, δικαιώνοντας

τις προσδοκίες της διοργάνωσης που ανέλαβε η Εταιρεία Κερκυραϊκών Σπουδών. Για την ποιότητά τους εγγυώνται οι ομιλητές, οι οποίοι δεν έχουν ανάγκη από δική μου εύφημη μνεία, αφού όλοι γνωρίζουμε, περισσότερο ή λιγότερο, τα του επτανησιακού χώρου και την επιστημονική προσφορά όλων σχεδόν από αυτούς, πλην πολύ ολίγων πρωτοεμφανιζόμενων, που τους καλωσορίζουμε στην πανιόνια οικογένεια, ευχόμενοι καλή συνέχεια και πλούσια συγκομιδή. Τα Πρακτικά*, ωστόσο, θα δείξουν τελεσίδικα την ποιότητα των εργασιών και μέσω αυτής την προσφορά του Ι΄ Διεθνούς Πανιονίου Συνεδρίου.*

Είναι αυτονόητο ότι δεν πρόκειται να προβώ σε ουσιαστική αποτίμηση ή σε εξειδικευμένα συμπεράσματα. Ήταν αδύνατο να παρακολουθήσει κανείς όλα τα τμήματα. Αλλά, και αν ακόμη ήταν εφικτό από έμμεση πληροφόρηση, και πάλι θα ήταν υπερφίαλο ως μη ειδικός να επιδιώξω να ανταποκριθώ κριτικά σε επιστημονικούς τομείς που δεν σχετίζονται με το αντικείμενό του. Σε κάθε περίπτωση, είναι συνετό, και ο επαρκέστερος ακόμη ακροατής, να αποφαίνεται μόνο για το αντικείμενο της δικής του επιστήμης.

Εκείνο που μπορώ να αναφέρω ασφαλώς είναι ότι πραγματοποιήθηκαν περί τις τριακόσιες ογδόντα ανακοινώσεις, ότι λειτούργησαν εξαιρετικά οι στρογγυλές τράπεζες και ότι δόθηκε ενδιαφέρον επιστημονικό υλικό κατά τη διεξαγωγή τους, την οποία την παρακολούθησαν πολλοί ακροατές. Είναι προφανές ότι οι ώριμοι σύνεδροι έδωσαν τα φώτα τους και μεταλαμπάδευσαν τη γνώση και την επιστημονική εμπειρία τους, καταθέτοντας τους καρπούς μόχθων πολλών ετών· ότι οι μη επτανήσιοι ομιλητές, κατεξοχήν οι ξένοι μας, αδελφοποιήθηκαν, ατύπως έστω, με τους συναδέλφους τους από τα Επτάνησα. Ευχόμαστε η συνάντηση αυτή να έχει συνέχεια και να ανοίξει επιστημονικούς δρόμους που θα φωτίσουν τις αμοιβαίες σχέσεις μας. Η κυπριακή παρουσία ανακίνησε, κατά τη γνώμη μας, ένα ζήτημα με προοπτικές, τη στενή δηλαδή εθνική σχέση και την κοινή μοίρα της Κύπρου με τα Ιόνια Νησιά. Ζώντας για ικανό διάστημα στην Κύπρο, κατά τη διάρκεια δύο εκπαιδευτικών αδειών μου, και εργασθείς εκεί, διαπίστωσα, μελετώντας τον Τύπο των αρχών του 20ού αι., τους κοινούς πόθους των ακριτικών αυτών περιοχών του ελληνισμού, με τα πολλά κοινά χαρακτηριστικά και τις πολλαπλές σχέσεις, οι οποίες προέκυψαν από την αμοιβαία εγκατοίκηση των μεν στον τόπο των δε, και την ευημερία τους στη δεύτερη πατρίδα τους.

Πρέπει να εξαρθεί δεόντως, κυρίες και κύριοι, η αθρόα συμμετοχή του Ιονίου Πανεπιστημίου, ιδίως των νέων επιστημόνων που αποφοίτησαν από αυτό και που ασχολήθηκαν με τα επτανησιακά γράμματα. Αναμφίβολα, πρόκειται για τους ευέλπιδες αυριανούς εκπροσώπους του χώρου μας. Το δυναμικό αυτό θα δώσει το νέο αίμα, όπως διαφάνηκε στο συνέδριό μας. Θεωρούμε ευοίωνο ότι θητεύουν στον επτανησιακό πολιτισμό μη Επτανήσιοι όλων των ηλικιών, κατεξο-

χήν δε νέοι, γεγονός απότοκο της φοίτησής τους στο ανώτατο ίδρυμα της Επτανήσου. Είτε παραμένοντας στον χώρο αυτόν είτε διασπειρόμενοι όπου γης, θα φέρουν στην επιστημονική σκευή τους τα στοιχεία της επιχώριας ιστορίας και του επτανησιακού πολιτισμού, με αποτέλεσμα να κυοφορούνται νέα σχήματα και να καλλιεργείται το αναγκαίο σε κάθε εποχή συνθετικό πνεύμα.

Θεωρήσαμε οφειλόμενο χρέος να τιμήσουμε τους νεκρούς μας, τιμώντας έτσι τόσο την παράδοσή μας όσο και τον πνευματικό μόχθο ενός αιώνα των ανθρώπων εκείνων που αφιέρωσαν πολύτιμο χρόνο από τη ζωή τους και ελάμπρυναν με το ήθος και το έργο τους την ιστορία του τόπου μας.

Οι καλλιτεχνικές και οι άλλες εκδηλώσεις που πραγματοποιήθηκαν είχαν ως στόχο την παρουσίαση ορισμένων πτυχών της προσφοράς των Επτανησίων στα γράμματα και στις τέχνες, και ελπίζουμε να πρόσφεραν ευχάριστες στιγμές στους επισκέπτες μας.

Ως διοργανωτές του Ι΄ Διεθνούς Πανιονίου Συνεδρίου ευχαριστούμε θερμά όλους ανεξαιρέτως όσοι συντέλεσαν, ο καθένας με τον τρόπο του και από τη σκοπιά του, στην ευόδωση των εργασιών αυτού του συνεδρίου. Έχουμε την εντύπωση ότι όσοι θεώρησαν δύσκολο το έργο μας, θα είδαν ότι όλες οι δυσκολίες παραμερίζονται χάρη στην πίστη στον σκοπό, τη σοβαρότητα προς τις αναληφθείσες υποχρεώσεις και τη σύντονη εργασία. Μας βοήθησαν τα λίγα λόγια, η αποστροφή προς τα ευχολόγια και τις σειρήνες της απαισιοδοξίας, κυρίως δε η ακάματη εργασία, που αποφέρει πάντοτε γλυκείς καρπούς. Ευχόμαστε να συναντηθούμε υγιείς και περισσότεροι στο ΙΑ΄ Πανιόνιο Συνέδριο. Αυτοί που θα αναλάβουν τη σκυτάλη, φίλοι και συνάδελφοι, με τους οποίους μας ενώνουν πολυετείς δεσμοί –η ολομέλεια αποφάσισε ήδη–, μπορούν να υπολογίζουν στην αθόρυβη και ανιδιοτελή βοήθειά μας. Τους ευχόμαστε για το καλό του θεσμού να ακολουθήσουν αταλάντευτα και απρόσκοπτα τις επιλογές τους.

Κλείνοντας, θέλω να ευχαριστήσω ουσιαστικά και όχι τυπικά όλους όσοι συνέβαλαν, ο καθένας με τον τρόπο του, στην επίπονη προετοιμασία, στη διεξαγωγή και την ευόδωση του συνεδρίου, με τη βεβαιότητα ότι το αποτέλεσμα υπήρξε η ανταμοιβή των κόπων και η δικαίωση των παροχών τους, υλικών ή πνευματικών. Αισθάνομαι, ωστόσο, την ανάγκη να αναφερθώ και επωνύμως, εκ μέρους της διοργανώτριας Εταιρείας Κερκυραϊκών Σπουδών και της Οργανωτικής Επιτροπής, εν τάχει βέβαια, στους θεσμούς, οργανισμούς, ιδρύματα, φορείς και πρόσωπα, που μας βοήθησαν ιδιαιτέρως, από Θεού αρχόμενος και ευχαριστώντας τη Μητρόπολή μας στο πρόσωπο του επικεφαλής αυτής, μητροπολίτη κυρίου Νεκταρίου, για την πολύ θερμή συνεργασία μας· θέλω να εκφράσω ειλικρινείς ευχαριστίες προς την Ακαδημία Αθηνών, η οποία έθεσε υπό την αιγίδα της το συνέδριο· το υπουργείο Παιδείας για τη συμβολή του –για την άτακτη σειρά των ευχαριστιών ζητώ την επιείκειά σας, αλλά ομιλώ από στήθους· το Ιόνιο Πανε-

πιστήμιο για την εν γένει προσφορά του σε υλική υποδομή αλλά και σε έμψυχο υλικό· τη Βουλή των Ελλήνων, τα Γ.Α.Κ. Κέρκυρας, οπωσδήποτε το Κοινωφελές Ίδρυμα Αλέξανδρος Σ. Ωνάσης, και προσωπικά, λόγω της καρποφόρας συνεργασίας που είχα μαζί του, τον κύριο Γιάννη Μεταξά· τον Δήμο της Κέρκυρας, την Περιφέρεια Ιονίων Νήσων, τον Ε.Ο.Τ., το Επιμελητήριο Κερκύρας. Τη συνδρομή όλων την θεωρούμε γενναία.

Ανάλογες ευχαριστίες θα εκφράσω προς τους χορηγούς επικοινωνίας, τους φορείς της τεχνικής υποστήριξης και τους διευθυντές ή υπεύθυνους των χώρων, όπου πραγματοποιήθηκαν οι εργασίες. Τα ιστορικά κτήρια, στα οποία φιλοξενηθήκαμε, μετέδωσαν υποβλητικά την αίγλη της πολυετούς διαχρονικής λειτουργίας και προσφοράς τους στους συνέδρους και στους επισκέπτες μας.

Πολλές ευχαριστίες, προσωπικά τουλάχιστον εγώ, οφείλω στα μέλη της Οργανωτικής Επιτροπής και στους συμβούλους εξ αυτών από τα άλλα Ιόνια Νησιά, τους κυρίους Νίκο Κουρκουμέλη, Νίκια Λούντζη, Γιώργο Μοσχόπουλο και τον συνάδελφό μου κύριο Ευριπίδη Γαραντούδη. Το ίδιο ισχύει και για τα μέλη του Διοικητικού Συμβουλίου της Εταιρείας Κερκυραϊκών Σπουδών, στα οποία θεωρώ υποχρέωσή μου να προσθέσω το όνομα του φίλτατου ιατρού κυρίου Νικολάου Τόμπρου, ο οποίος αποχώρησε τον Μάρτιο του 2014 από την Εταιρεία μας μετά από σαράντα χρόνια συνεχούς ανιδιοτελούς προσφοράς.

Άφησα τελευταίο το Ιόνιο Πανεπιστήμιο, με το οποίο με συνδέουν, με τους χώρους και τους ανθρώπους του, στενοί δεσμοί τα τελευταία δεκαεπτά χρόνια. Ευχαριστώ αρχικά την πρύτανη κυρία Αναστασία Σαλή-Παπασαλή για τις διευκολύνσεις που μας παρέσχε· τους συναδέλφους καθηγητές που μετέσχαν υπό διάφορες ιδιότητες στα του συνεδρίου μας· το διοικητικό προσωπικό, και ειδικά τον κύριο Δημήτρη Μεταλληνό για τη βοήθειά τους· τους φοιτητές, προπτυχιακούς και μεταπτυχιακούς, που αποτέλεσαν μαζί με τους εκτός Πανεπιστημίου εθελοντές μονάδα άμεσης επίλυσης διαφόρων δυσλειτουργιών. Δεν έχει σημασία ποιος περισσότερο, ποιος λιγότερο. Όλοι συνέβαλαν από τη σκοπιά τους και, όποτε απευθυνθήκαμε, είχαμε πραγματική συμπαράσταση.

Ευχαριστίες αλλά και έπαινοι πρέπει να αποδοθούν κατεξοχήν στους συνέδρους, ιδιαίτατα στους νεότερους από αυτούς· στους κύπριους αδελφούς μας και στους ξένους μας, οι σχέσεις των οποίων, μέσω του συνεδρίου, με το Ιόνιο θα εγκαινιάσουν ένα ευρύτερο πεδίο συνεργασίας. Επίσης, ευχαριστώ εκ μέρους της Εταιρείας Κερκυραϊκών Σπουδών και όλους τους επισκέπτες που μας τίμησαν με την παρουσία τους στο συνέδριο αυτό.

Με τη σειρά μου θέλω και εγώ να διατυπώσω με πεποίθηση τη γνώμη ότι το ΙΑ΄ Πανιόνιο Συνέδριο της Κεφαλονιάς θα είναι καλύτερο. Ο κύριος Γιώργος Μοσχόπουλος, ο πρόεδρος της Εταιρείας Κεφαλληνιακών Ιστορικών Ερευνών, έχει δώσει κατ' επανάληψη επιτυχείς εξετάσεις, και σε Πανιόνια αλλά και σε ουκ

ολίγα μεγάλα τοπικά συνέδρια επτανησιακού πάντοτε ενδιαφέροντος. Εκτός των άλλων, και τα Κεφαλληνιακά Χρονικά, *που ανελλιπώς και τακτικότατα εκδίδονται υπό τη διεύθυνσή του, προϋπόσχονται ότι μετά τα τρία χρόνια που έθεσε ως όριο διεξαγωγής του επόμενου συνεδρίου, θα ακολουθήσουν πολύ γρήγορα και τα σχετικά* Πρακτικά. *Καλή επιτυχία, λοιπόν, στην Κεφαλονιά. Με το καλό να ιδωθούμε στο Αργοστόλι και στο Ληξούρι.*

Ακολούθησε η ανάγνωση των ψηφισμάτων. Το Κέντρο Μελετών Ιονίου κατέθεσε το ακόλουθο ψήφισμα:

Κέρκυρα 4-5-2014

Κυρίες και κύριοι, αγαπητοί συνάδελφοι,

Με την ευκαιρία της λήξης των εργασιών του Ι΄ Διεθνούς Πανιονίου Συνεδρίου, ενός θεσμού σπουδαιότατου για την προβολή και προαγωγή του επτανησιακού πολιτισμού, το Διοικητικό Συμβούλιο του Κ.Μ.Ι. θα ήθελε να τονίσει την υποχρέωσή μας να μεριμνούμε και να αγωνιζόμαστε με όλες μας τις δυνάμεις για τη διαφύλαξη της αρχιτεκτονικής κληρονομιάς αυτής της μοναδικής, προστατευόμενης από την ΟΥΝΕΣΚΟ πόλης, που το φιλοξένησε με επιτυχία, ώστε να παραδοθεί ό,τι έχει διασωθεί χωρίς περαιτέρω αλλοιώσεις στις επόμενες γενεές.

Μέσα σ' αυτά τα πλαίσια θεωρεί ότι θα πρέπει να αποφευχθεί η καταστροφή ενός παλαιότατου κτηρίου μεγίστης αρχιτεκτονικής και ιστορικής σημασίας, δηλαδή της κατοικίας του ζωγράφου Άγγελου Γιαλλινά από την απειλούμενη καθαίρεση αυθεντικών στοιχείων του, ιδιαίτερα αυτών που σχετίζονται με τον σπουδαιότερο κερκυραίο αρχιτέκτονα του 19ου αιώνα Ιωάννη Χρόνη, η οποία προβλέπεται δυστυχώς στην εγκριθείσα πρόσφατα από το ΥΠ.ΠΟ.Α. μελέτη επισκευής και επανάχρησής του ως μουσείου-κατοικίας, αλλά κατ' ουσίαν ανακατασκευής του σε μέγιστο βαθμό. Δεν θα πρέπει να επαναληφθούν οι χωρίς λόγο καταστροφές αυθεντικών στοιχείων, πράγμα που συνέβη στις περιπτώσεις άλλων σημαντικών κτηρίων, όπως της κατοικίας του Λατίνου Αρχιεπισκόπου (τώρα υποκαταστήματος της Τράπεζας της Ελλάδος) και του κτηρίου της Ιονίου Ακαδημίας. Είναι ανάγκη η νέα χρήση να προσαρμοστεί στο κτήριο και όχι να χαθούν για πάντα τα σωζόμενα κατασκευαστικά, μορφολογικά και ρυθμολογικά στοιχεία στο βωμό της νέας χρήσης. Είναι ανάγκη παραγωγής ενός υποδειγματικού έργου αποκατάστασης, με ήπιες επεμβάσεις και σεβασμό στο μνημείο και την αξία του σύμφωνα με τις διεθνείς συμβάσεις και τις πρακτικές προστασίας. Η διατήρηση απλώς ενός κελύφους δεν πρέπει να είναι ο στόχος της επέμβασης σε ένα τέτοιας σημασίας μνημείο.

Θεωρούμε ότι είναι καθήκον όλων μας η διατήρηση της πολιτιστικής μας

κληρονομιάς και της ιστορικής μας μνήμης και η αντίσταση στην απαξίωση και ισοπέδωση των πάντων.

Για το Διοικητικό Συμβούλιο του Κ.Μ.Ι.
ο πρόεδρος
Νίκος Γ. Μοσχονάς
ιστορικός, ομ. διευθυντής ερευνών Ε.Ι.Ε.

η αντιπρόεδρος
Αφροδίτη Αγοροπούλου-Μπιρμπίλη
δρ. αρχιτέκτων, τ. καθηγήτρια Ε.Μ. Πολυτεχνείου

η γραμματέας
Μαρία Λαμπρινού, δρ. αρχιτέκτων

Ακολούθως αναγνώστηκε η επόμενη πρόταση του Ευρωπαϊκού Ινστιτούτου Θετικών Επιστημών και Εφαρμογών (Ε.Ι.ΘΕ.Ε.) για τη σημερινή δύσκολη κατάσταση της εκπαίδευσης και της έρευνας στην Ελλάδα:

Διοργάνωση εκστρατείας σε παγκόσμιο επίπεδο ώστε να σωθεί η ελληνική παιδεία και η έρευνα κατά το πρότυπο των αντίστοιχων επιτυχημένων προσπαθειών για να σωθούν οι Ακαδημίες της Ρωσίας και της Βουλγαρίας.

Προτείνεται η σύνταξη επιστολής, στην οποία, με έγκυρα στοιχεία:

1. *Αφού τονίσουμε τη διαπίστωση κοινής λογικής ότι η εκπαίδευση σε όλα τα επίπεδα και η έρευνα είναι τα βασικά θεμέλια της οποιασδήποτε ανάπτυξης και πρέπει να προστατευθούν ως «κόρη οφθαλμού» στις επιλογές της Ελληνικής Κυβέρνησης,*
2. *να αποτυπώνουμε την αγωνία μας για την εξέλιξη του επιπέδου της εκπαίδευσης και έρευνας στο άμεσο μέλλον στη χώρα μας, με βάση την τρέχουσα κυβερνητική πολιτική, παραθέτοντας έγκυρα στοιχεία·*
3. *να ζητάμε από τα κεντρικά όργανα της Ευρωπαϊκής Ένωσης, Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, Ευρωπαϊκές Κυβερνήσεις να «εξηγήσουν» τις παραπάνω διαπιστώσεις στην Ελληνική Κυβέρνηση και την τρόικα, και να τους υποδείξουν ότι πρέπει να εξαιρέσουν την εκπαίδευση και την έρευνα από τα μέτρα που παίρνουν, γιατί διαφορετικά το μακροπρόθεσμο αποτέλεσμα θα είναι αντίθετο προς αυτό που θα έπρεπε να επιδιώκει η Ελληνική Κυβέρνηση.*
4. *Ελάχιστο αιτούμενο είναι η συνολική χρηματοδότηση να φτάσει στα προ*

του 2009 δεδομένα, με τάση να ξεπεράσει τον ευρωπαϊκό μέσο όρο, ώστε να καλυφθεί σε κάποιο βαθμό η τεράστια ζημιά που έγινε ήδη. Ιδιαίτερα πρέπει να τονιστεί η ανάγκη δημιουργίας εκπαιδευτικής και ερευνητικής «αριστείας» με προκήρυξη σχετικών προγραμμάτων σε μόνιμη βάση και όχι περιστασιακά.

Πανοραματική άποψη της πόλης της Κέρκυρας, με τη χρονολογική ένδειξη: Corfu Febr. 24/[18]62. Η φωτογραφία είναι του γνωστού φωτογράφου F. Bedford και έχει τραβηχτεί από την κορυφή του Παλαιού Φρουρίου (αρχείο Σπύρου Γαούτση).

ΣΤΡΟΓΓΥΛΗ ΤΡΑΠΕΖΑ
Αίθουσα Τελετών Ιονίου Ακαδημίας

Θέμα: Τα Επτάνησα και η νεοελληνική αναγέννηση

Συντονιστής: Αναστάσιος-Ιωάννης Δ. Μεταξάς
Συμμετέχουν: Νίκος Κ. Αλιβιζάτος
Γιώργος Δονάτος
Νίκος Κουρκουμέλης
Σπύρος Φλογαΐτης

Α-Ι. Δ. Μεταξάς: *Καλησπέρα σε όλους. Οι κύριοι που είχαν την τιμή να κληθούν σ' αυτή τη συζήτηση είναι ο καθηγητής του Συνταγματικού Δικαίου κύριος Νίκος Κ. Αλιβιζάτος — με την άδειά του πρέπει να σας θυμίσω ότι είναι από τους επιστήμονες εκείνους που υιοθέτησαν την άποψη ότι Συνταγματικό Δίκαιο χωρίς συνταγματική και κυρίως πολιτική και κοινωνική ιστορία δεν είναι νοητό· επομένως, είναι ένας εκπρόσωπος αυτής της διακλαδικότητας· ο καθηγητής κύριος Γιώργος Δονάτος, ιδιαίτερα ευαίσθητος και αυτός στην Ιστορία, πρώην κοσμήτορας της πάλαι ποτέ Σχολής Νομικών Οικονομικών και Πολιτικών Επιστημών. Θα εκφράσει κάποιες οικονομικές σκέψεις που συνδέονται με το θέμα. Στη συνέχεια θα μιλήσει ο στρατηγός κύριος Νίκος Κουρκουμέλης, ο οποίος ευεργετικώς υπονόμευσε το βασικό του λειτούργημα με την Ιστορία. Όσα έχει γράψει, αυτά δείχνουν μια αναζήτηση του τι συμβαίνει στο «κάπου αλλού». Αυτό το «κάπου αλλού» είναι πάντα μια παρακείμενη προσέγγιση πάρα πολύ ενδιαφέρουσα. Και, αλφαβητικώς τελευταίος, ο πρόεδρος του Οργανισμού Ευρωπαϊκού Δημοσίου Δικαίου, καθηγητής κύριος Σπύρος Φλογαΐτης, δημοσιολόγος αλλά και ιστορικός ταυτόχρονα. Θα μας πει τις σκέψεις του για το πώς ο Καποδίστριας συμπράττει σ' αυτή τη νεοελληνική περιπέτεια. Θα δώσω τον λόγο αμέσως στον καθηγητή κύριο Αλιβιζάτο.*

Ν.Κ. Αλιβιζάτος: *Ευχαριστώ πολύ, κύριε πρόεδρε. Ευχαριστώ επίσης πολύ και την Οργανωτική Επιτροπή του Συνεδρίου για την πολύ τιμητική και ευγενική πρόσκληση. Νομίζω ότι οι Κεφαλονίτες διαθέτουμε άνετη πλειοψηφία σε αυτό το πάνελ. Θα δείξουμε έτσι στους αμφιβάλλοντες ποιοι δίνουν τον τόνο.*

Α-Ι. Δ. Μεταξάς: *Ο Γεώργιος Δονάτος είναι μια προνομιακή περίπτωση, γιατί κινείται μεταξύ των δύο, αλλά και εγώ έχω τη μητέρα μου απ' την Κέρκυρα και τον πατέρα μου απ' την Κεφαλονιά. Δεν είναι άσχημα.*

Ν. Κουρκουμέλης: *Εγώ κινούμαι και στα τρία νησιά. Πιάνω και τη Ζάκυνθο.*

Ν.Κ. Αλιβιζάτος: *Υπάρχουν δύο ειδών συνέδρια: πρώτον, εκείνα που διεξάγονται με εξαιρετικά αυστηρές προδιαγραφές, με πάρα πολύ λίγους ομιλητές. Σε αυτά επιδιώκεται, και ενδεχομένως επιτυγχάνεται, μια πολύ εξειδικευμένη συμβολή στην πρόοδο της επιστήμης και της γνώσης. Από την άλλη, υπάρχουν και τα πιο «ανοιχτά» συνέδρια, όπου πριμοδοτείται η παρουσία προπάντων νέων ανθρώπων. Τέτοιο ήταν το συνέδριο που κλείνει σήμερα. Οφείλω να σας ομολογήσω ότι το μόνο, για το οποίο στενοχωρήθηκα είναι ότι δεν μπόρεσα να το παρακολουθήσω όλο, λόγω υποχρεώσεων. Είμαι στην Κέρκυρα από την Παρασκευή και μου δόθηκε η ευκαιρία να παρακολουθήσω τις εισηγήσεις πολλών νέων επιστημόνων, καταγράφοντας πολλές πρωτότυπες συμβολές.*

Στα λίγα που θέλω σήμερα να αναπτύξω, θα περιορισθώ σε ένα θέμα που μου είναι από παλαιά προσφιλές: τη συμβολή των Επτανήσων στην αναγέννηση της Νεότερης Ελλάδας, σύμφωνα με τον ζαμπέλειο όρο. Θέλω, πιο συγκεκριμένα, να αναδείξω κάτι που συνήθως παραβλέπουμε, τη συμβολή των Επτανήσων, και ειδικά του επτανησιακού συνταγματισμού, στην ελληνική, τη νεοελληνική, κοινοβουλευτική παράδοση. Είναι κάτι που ο τρέχων λόγος των ημερών μας συνήθως υποβαθμίζει. Βλέπουμε έτσι σοβαρούς ανθρώπους να κατακεραυνώνουν χωρίς αιδώ τη Μεταπολίτευση και την κοινοβουλευτική μας ιστορία, γενικότερα. Υπάρχουν συνάδελφοι (ευτυχώς όχι Επτανήσιοι), οι οποίοι μιλούν για καθεστώς κλεπτοκρατίας, το οποίο όπου νά 'ναι θα πέσει, αφού μπήκαμε στην καινούργια εποχή. Και αυτό, παραβλέποντας ότι –παρ' όλα τα τρωτά της κοινοβουλευτικής μας παράδοσης— λίγες είναι οι χώρες, οι οποίες έχουν να επιδείξουν ένα απολογισμό εξήντα τεσσάρων βουλευτικών εκλογών (από τις οποίες οι πενήντα ήσαν γνήσιες) και όπου οι κρίσεις, οι μεγάλες κρίσεις του 20ού αιώνα δεν άφησαν σημάδια ανάλογα με εκείνα που άφησαν σε άλλες χώρες, οι οποίες υποτίθεται ότι είναι πιο «προηγμένες» χώρες, στις οποίες οι δικτατορίες τους κράτησαν είκοσι ή και τριάντα χρόνια. Υπαινίσσομαι την Ισπανία, την Πορτογαλία, τη Γερμανία και την Ιταλία, αφήνοντας έξω τις χώρες της Ανατολικής Ευρώπης. Στην Ελλάδα είχαμε και εμείς φυσικά τις εκτροπές μας, αλλά ήσαν πολύ βραχύτερες. Γιατί; Γιατί είχαμε αυτή την κοινοβουλευτική παράδοση.

Αυτή η κοινοβουλευτική παράδοση, η οποία ξεκίνησε στη χώρα μας τον 19ο αιώνα, οφείλει πολλά κατά τη γνώμη μου στον επτανησιακό συνταγματισμό. Αμέσως μετά την Ένωση, ήθελα να θυμίσω τη συμβολή των ογδόντα τεσ-

σάρων επτανήσιων πληρεξουσίων στη Β΄ Εθνοσυνέλευση, το 1864, στην οποία αναφέρθηκε διεξοδικά χθες ο συνάδελφος Σαράντης Ορφανουδάκης από τη Θεσσαλονίκη. Από εκεί και πέρα θα αναφερθώ μόνο σε έναν θεσμό, τις εκλογές και το εκλογικό σύστημα, στη διαμόρφωση του οποίου η συνεισφορά των Επτανησίων ήταν τεράστια.

Θέλω κατ' αρχάς να θυμίσω ότι στη χώρα μας μια οιονεί καθολική ψηφοφορία εισήχθη με το πρώτο Σύνταγμα μετά την Ανεξαρτησία, δηλαδή το Σύνταγμα του 1844. Ταυτόχρονα με το Σύνταγμα ψηφίσθηκε ένας πρωτοποριακός εκλογικός νόμος, ο οποίος καθιέρωνε την καθολική ψηφοφορία του άρρενος βέβαια τότε ακόμη πληθυσμού. Σύμφωνα με το Σύνταγμα εκείνο, η θητεία της Βουλής ήταν τριετής. Όμως, και οι επτά εκλογές που έγιναν επί Όθωνα, ήταν νόθες. Γιατί; Διότι ούτε το εκλογικό σύστημα, το οποίο ίσχυε –ήταν μια μορφή πλειοψηφικού– ούτε η προβλεπόμενη διαδικασία για τη διεξαγωγή της ψηφοφορίας προέβλεπαν σχετικές εγγυήσεις. Θυμίζω ότι προβλεπόταν η διανομή ενός λευκού ψηφοδελτίου, το οποίο η Εφορευτική Επιτροπή καλείτο να συμπληρώσει κατά τις υπαγορεύσεις του εκλογέα· ενός εκλογέα, ο οποίος στην Ελλάδα της εποχής εκείνης ήταν στο 90% των περιπτώσεων παντελώς αγράμματος, δεν ήξερε ανάγνωση ούτε, πολύ λιγότερο, γραφή. Έτσι, η Εφορευτική Επιτροπή, η οποία αποτελείτο από έμπιστους της εκάστοτε κυβέρνησης και του βασιλιά, δημόσιους κατά κανόνα υπαλλήλους, έγραφε ό,τι ήθελε. Δεν επρόκειτο, δηλαδή, για μυστική ψηφοφορία ούτε, πολύ λιγότερο, για αδιάβλητη.

Αντιλαμβάνεσθε ότι στις εκλογές εκείνες της οθωνικής περιόδου (συνολικά επτά) η ψήφος χειραγωγείτο. Ο κύριος Γ. Ρωμαίος, εδώ παρών και ειδικός στην κοινοβουλευτική μας ιστορία, μπορεί να το επιβεβαιώσει, ότι όλες οι Βουλές επί Όθωνα δεν ήταν αντιπροσωπευτικές των πραγματικών τάσεων, διότι προέρχονταν από μη γνήσιες εκλογές. Κατάντησε επί Όθωνα πιο ανεξάρτητη έναντι του Στέμματος να είναι η Γερουσία, που τα μέλη της διορίζονταν, όπως ξέρετε, από το Στέμμα (ήταν πρώην τιτλούχοι του Ελληνικού Βασιλείου, στρατηγοί, καθηγητές πανεπιστημίου, ανώτατοι λειτουργοί κ.ά.). Αλλά αφ' ης στιγμής διορίζονταν, επειδή ήσαν ισόβιοι, ανεξαρτητοποιούνταν έναντι του ευεργέτη τους. Και, αν συγκρίνει κανείς τις συζητήσεις επί Όθωνα στη Βουλή και στη Γερουσία, θα δει ότι η Γερουσία, αν και διορισμένη, ήταν πολύ πιο ανεξάρτητη από την εκλεγμένη Βουλή· την εκλεγμένη με νόθο τρόπο Βουλή.

Φτάσαμε, λοιπόν, στην Εθνοσυνέλευση του 1862-1864, όπου ψηφίσθηκε καταχάς ως συνταγματική αρχή η καθολική ψηφοφορία –κάτι διόλου αμελητέο εκείνα τα χρόνια– αλλά με μια παράδοση νόθων εκλογών. Την τομή την έκαναν οι Επτανήσιοι, οι οποίοι εισηγήθηκαν, και πέρασε στο Σύνταγμα του 1864, το «σφαιρίδιο»· το σφαιρίδιο που ήταν ο τρόπος ψηφοφορίας στα Επτάνησα και το οποίο, μετά τη μεταρρύθμιση του 1848 και την άρση της λογοκρισίας το 1849,

επέτρεψε τη διεξαγωγή στα νησιά μας των πρώτων πραγματικά ανόθευτων, των πρώτων γνήσιων, εκλογών σε ελληνόφωνο χώρο. Φυσικά, δεν ψήφιζαν όλοι, το εκλογικό σώμα ήταν περιορισμένο (ψήφιζαν μόνον οι «αριστοκράτες»), αλλά σε αυτά τα πλαίσια οι εκλογές ήσαν γνήσιες και κυρίως η ψήφος ήταν μυστική.

Σήμερα, βέβαια, αντιμετωπίζουμε το σφαιρίδιο ως μια γραφική ιστορία. Δεν θα πρέπει, διότι ως τρόπος ψηφοφορίας έχει μια σοφία. Θέλω να σας καταστήσω κοινωνούς με μια σκέψη, η οποία με απασχολεί. Σας θυμίζω ότι για να ξεπεραστεί το πρόβλημα της μυστικότητας, δηλαδή των ψηφοδελτίων, που μοιραία δεν υπήρχε περίπτωση να τυπώνονται τότε, έπρεπε να συμπληρώνονται με το χέρι, και άρα μοιραία υπήρχε ο κίνδυνος της παραβιάσεως της μυστικότητας. Προβλέφθηκε, λοιπόν, ότι οι εκλογείς θα ρίχνουν ένα βώλο μολυβένιο μέσα στην κάλπη, η οποία ήταν χωρισμένη στα δύο· το χέρι έμπαινε μέσα από ένα χωνί και διάλεγες είτε το άσπρο κομμάτι της κάλπης που ήταν το υπέρ, είτε το μαύρο που ήταν το κατά, χωρίς να φαίνεται τίποτα απ' έξω. Ήσουν υποχρεωμένος να ψηφίζεις μπαίνοντας στο εκλογικό τμήμα όπου, ας πούμε, υπήρχαν δεκαπέντε υποψήφιοι, και κάθε υποψήφιος είχε την κάλπη του. Πήγαινες υποχρεωτικά μπροστά στην κάλπη του καθενός και έριχνες τον βώλο σου, είτε στο λευκό, είτε στο μαύρο. Εκλεγόταν φυσικά εκείνος ο οποίος συνολικά, στη συγκεκριμένη εκλογική περιφέρεια, είχε τη μεγαλύτερη αναλογία λευκού προς μαύρο. Δηλαδή αφαιρούνταν ο αριθμός των μαύρων από τα λευκά και εκλέγονταν οι υποψήφιοι που είχαν τη θετικότερη διαφορά.

Προσέξτε τώρα τη σοφία αυτού του συστήματος, η οποία δεν έχει αναλυθεί όσο θα έπρεπε, και συνδέεται και με το σημερινό πρόβλημα που ήθελα να σας παρουσιάσω: πήγαινες, λοιπόν, ας πούμε επί εποχής Τρικούπη, στην εκλογική περιφέρεια Κέρκυρας, φανταστικό είναι το παράδειγμά μου, όπου εκλέγονταν, ας πούμε, επτά βουλευτές. Είχες, λοιπόν, από τον τοπικό τρικουπικό παράγοντα (ή υποψήφιο) γραμμή να ψηφίσεις τους τάδε επτά τρικουπικούς υποψηφίους. Πλην όμως μεταξύ των άλλων υποψηφίων ήσαν και ο Σπύρος Φλογαΐτης ή ο Γιάννης Μεταξάς, που ήσαν από το αντίπαλο στρατόπεδο και προς τους οποίους έτρεφες προσωπική εκτίμηση. Είτε ήταν φίλοι σου είτε τους εκτιμούσες, διότι ενδεχομένως ήσαν έντιμοι άνθρωποι, έστω και αν ανήκαν στο αντίπαλο στρατόπεδο. Τους έριχνες, λοιπόν, μία θετική ψήφο. Δεν ψήφιζες δηλαδή μόνο τους δικούς σου υποψηφίους. Ψήφιζες και τους καλούς υποψηφίους του αντίπαλου συνδυασμού.

Αυτό φυσικά είχε ως αποτέλεσμα να αμβλύνονται οι ακραίες συνέπειες της πλειοψηφικής εκλογής. Δεν έβγαιναν μονοκούκι οι τρικουπικοί, δεν έβγαιναν μονοκούκι οι δηλιγιαννικοί. Έβγαιναν και μερικοί μετριοπαθείς, οι οποίοι, σύμφωνα με την επιθυμία του εκλογικού σώματος, άξιζε τον κόπο να παίξουν ένα ξεχωριστό πολιτικό ρόλο.

Αυτό είχε ως συνέπεια, παρά την οξύτητα του δικομματικού ανταγωνισμού

Τρικούπη – Δεληγιάννη, να μετριάζεται η ακραία πόλωση και να επιτυγχάνονται κάπου κάπου ενδιάμεσες λύσεις, όσο και αν, επαναλαμβάνω, η πολιτική διαίρεση ήταν βαθιά στην Ελλάδα εκείνων των χρόνων. Δεν είχε όμως καμιά σχέση με την ακραία πόλωση, τον διχασμό που προκάλεσε στην Ελλάδα του 20ού αιώνα το πλειοψηφικό και η ενισχυμένη αναλογική, που επέτρεπε στον νικητή «να τα πάρει όλα». Όσο ίσχυε το σφαιρίδιο, ο νικητής δεν τα έπαιρνε όλα δικά του και, το κυριότερο, για να κερδίσει στις εκλογές, απευθυνόταν όχι μόνο στον σκληρό πυρήνα των οπαδών του, αλλά και στους αντιπάλους σου. Κατέβαζες λίγο τον τόνο και απευθυνόσουν και στους άλλους.

Στη σημερινή Ελλάδα, το μείζον πολιτικό πρόβλημα της χώρας είναι η ανάγκη μεγάλων μεταρρυθμίσεων, οι οποίες ωστόσο δεν μπορούν να περάσουν με οριακές πλειοψηφίες. Το πρόβλημα δεν είναι μόνο δικό μας, αφού και σε χώρες όπως οι Ηνωμένες Πολιτείες σημειώνεται με τον ένα ή τον άλλο τρόπο. Πάρτε το παράδειγμα της αδυναμίας ψήφισης του προϋπολογισμού, λόγω της στάσης της Βουλής των Αντιπροσώπων, που ελέγχουν οι Ρεπουμπλικάνοι. Κοντολογίς, δεν είναι δυνατόν με το 50% συν 1 να περάσουν μεγάλες αλλαγές, αν δεν υπάρχει συναίνεση. Στις Ηνωμένες Πολιτείες χρειάζεται σύμπτωση βουλήσεων (ή έστω ανοχή) Προέδρου, Βουλής, Γερουσίας, η οποία δεν υπάρχει για πολλά σημαντικά ζητήματα και έτσι «μπλοκάρει» το πολιτικό σύστημα. Από την άλλη, ακόμη και όταν υπάρχει σύμπτωση βουλήσεων των ανωτέρω τριών παραγόντων, δεν είναι δυνατόν να βγαίνουν οι Ρεπουμπλικάνοι και μετά οι Δημοκρατικοί και να κατεδαφίζει ο ένας ό,τι έχτισε ο άλλος. Χρειάζεται συνέχεια και χρειάζεται να βρίσκονται πλειοψηφίες, οι οποίες να υπερβαίνουν το 50% συν 1.

Σκεφτείτε, λοιπόν, ένα εκλογικό σύστημα σήμερα, με παρόμοια λειτουργία με το σφαιρίδιο, όπου δεν ψηφίζει κανείς μόνο το κόμμα της προτίμησής του, αλλά και κόμματα συγγενή με αυτό. Σκεφτείτε, με άλλα λόγια, να πηγαίνετε στο εκλογικό τμήμα και αντί να υπάρχει μία κάλπη, να υπάρχουν τρεις, και να έχετε το δικαίωμα να ρίξετε από ένα ψηφοδέλτιο σε κάθε κάλπη, χωρίς όμως να μπορείτε να ψηφίσετε το ίδιο κόμμα πάνω από μία φορά. Είστε οπαδός της Νέας Δημοκρατίας, το ρίχνετε εκεί και μετά στο συγγενέστερο κόμμα κατ' εσάς, που μπορεί να είναι οποιοδήποτε, ας πούμε η «Ελιά» ή το «Ποτάμι» ή κάποιο άλλο, με τις τρεις ψήφους σας να μετρούν το ίδιο.

Για σκεφτείτε την πλειοψηφία που θα αναδεικνυόταν σε μια τέτοια εκλογή και για σκεφτείτε κάποια ολοκληρωτικά μορφώματα του τύπου της Χρυσής Αυγής τι πιθανότητες θα είχαν να πάνε καλά. Πάνω απ' όλα, σκεφτείτε τους πολιτικούς ηγέτες. Δεν θα απευθύνονταν μόνον στον σκληρό πυρήνα του κόμματός τους, με μοναδικό μέλημα να τους «ζεστάνουν», αλλά και σε άλλους, προσπαθώντας να αντλήσουν ψήφους και από εκεί.

Τέλειωσα. Έχω την αίσθηση ότι ο καλύτερος τρόπος για να προωθήσουμε

μια τέτοια ιδέα είναι να θυμίζουμε την ιστορία του τόπου μας, τις εκλογές στα Επτάνησα, τη δεκαπενταετία πριν από την Ένωση. Διότι στη συγκυρία που διανύουμε, πέρα από τις εκκλήσεις για επίδειξη μετριοπάθειας και πατριωτισμού, χρειάζεται να υποδεικνύουμε και πρακτικές λύσεις.

Α-Ι. Δ. Μεταξάς: *Αυτό που θα ήθελα να ρωτήσω, επειδή έχω ακούσει κάποιες διηγήσεις, είναι ότι η διά σφαιριδίου ψηφοφορία δεν ήταν απολύτως μυστική. Διότι έμπαινε μεν το χέρι μέσα, αλλά κάποιος ήταν από πάνω και άκουγε που έπεφτε το σφαιρίδιο, δεξιά ή αριστερά. Αυτό όμως…*

Ν.Κ. Αλιβιζάτος: *Η τσόχα. Υπήρχε νόμος του 1877, μετά το 1877, που έλεγε ότι η κάλπη έπρεπε να είναι επενδεδυμένη εσωτερικά με τσόχα, για να μην ακούγεται πού πέφτει το σφαιρίδιο· καταλάβατε;*

Α-Ι. Δ. Μεταξάς: *Και το άλλο, το οποίο είχα ακούσει και το οποίο ήτο ασήμαντο, βεβαίως, ήταν ότι ο αριστερόχειρ υποχρεωτικά θα ψήφιζε δεξιά. Δεν μπορούσε να ψηφίσει μέσα αριστερά. Ευχαριστούμε πάρα πολύ, κύριε συνάδελφε.*

Ν. Κουρκουμέλης: *Αν μου επιτρέπετε, βεβαίως, η επτανησιακή εφαρμογή στην ψηφοφορία με σφαιρίδιο είχε ατυχήματα πολλά. Το σημαντικότερο ήταν η δεκαεπτά, όπου ο έπαρχος Κεφαλληνίας Δημήτριος Καρούζος όχι μόνον κατάφερε να ελέγξει την εκλογή, αλλά και, όπου δεν του πήγε καλά, οι μπράβοι του ανέτρεψαν τις κάλπες και τις κατέστρεψαν. Έχω την εντύπωση ότι στις πρώτες μορφές της επτανησιακής ψηφοφορίας με σφαιρίδιο δεν πήγανε πολύ καλά τα πράγματα.*

Α-Ι. Δ. Μεταξάς: *Όλα τα συστήματα έχουν τα προβλήματά τους, αλλά σε κάθε περίπτωση νομίζω ότι αυτό που υπογραμμίστηκε, η αρχή της πολλαπλότητας, ήταν το πιο σημαντικό.*

Ν.Κ. Αλιβιζάτος: *Και η μυστικότητα. Και η μυστικότητα που δεν υπήρχε στην ηπειρωτική Ελλάδα. Χάρη σε μας μπήκε.*

Γ. Δονάτος: *Κατ' αρχάς θα ήθελα να ευχαριστήσω το Δ.Σ. της Εταιρείας Κερκυραϊκών Σπουδών για την τιμητική πρόσκληση και να συγχαρώ την Επιστημονική και την Οργανωτική Επιτροπή του Συνεδρίου για την εξαιρετική οργάνωση.*

Νομίζω ότι η συνεισφορά του Ιωάννη Καποδίστρια, στην νεοελληνική αναγέννηση, είναι ό,τι καλύτερο προσέφεραν τα Επτάνησα στην επίτευξη του πανεθνικού αυτού στόχου. Πράγματι, ο έντιμος και καλλιεργημένος πνευματικά αυτός

κερκυραίος ευπατρίδης ήταν ο έμπειρος, ευφυής και διορατικός διπλωμάτης με διεθνές κύρος, αλλά και ο φωτισμένος και φλογερός εκείνος πατριώτης, ο οποίος ενήργησε αποτελεσματικά τόσο ως αρχηγός της τελευταίας φάσης της Επανάστασης (1828-1830), όσο και ως κυβερνήτης του νεοσύστατου Ελληνικού κράτους και έθεσε στέρεα θεμέλια για την οικοδόμηση της νέας Ελλάδας. Μέσα σε τρία χρόνια εργάσθηκε σκληρά για την υλοποίηση πολλών τολμηρών επιδιώξεών του, παρά τις εντός και εκτός της χώρας μεγάλες αντιδράσεις και δυσκολίες που αντιμετώπισε. Ειδικότερα, στο διάστημα αυτό επετεύχθησαν τα εξής: η αναγνώριση του Ελληνικού κράτους και η επέκταση των συνόρων του πέραν της Πελοποννήσου, η συγκρότηση του κράτους σε όλους τους τομείς, οι αναγκαίες κοινωνικές μεταρρυθμίσεις, η οργάνωση της δικαιοσύνης, η αποκατάσταση της ασφάλειας και προστασίας του πολίτη, η οργάνωση της παιδείας, η επίλυση του προσφυγικού, η προαγωγή της γεωργίας, της κτηνοτροφίας, της βιοτεχνίας, των επαγγελμάτων, του εμπορίου και της ναυτιλίας, η κατασκευή βασικών δημοσίων έργων κ.ά.

Επειδή γνώριζε πολύ καλά ότι καμία κυβέρνηση δεν μπορεί να υλοποιήσει οιανδήποτε δημιουργική πολιτική, αν δεν είναι σε θέση να αντιμετωπίσει επιτυχώς «τα οικονομικά και δημοσιονομικά προβλήματα», φρόντισε να λειτουργήσει στη χώρα χρηματοπιστωτικό σύστημα, να εφαρμοσθεί επιτυχώς η «πολιτική των οικονομιών» και, διατηρώντας τους ήδη θεσπισθέντες φόρους, να καθιερωθούν νέες δίκαιες μέθοδοι στη φορολόγηση, αλλά και να επιτευχθεί εξυγίανση του φοροεισπρακτικού συστήματος. Ακόμη, κατάφερε να υπάρξει οικονομική ενίσχυση από Γαλλία, Ρωσία, φιλελληνικά κομιτάτα και ιδιώτες και συζήτησε τη χορήγηση εξωτερικού δανείου ύψους εξήντα εκατομμυρίων φράγκων, με τις τρεις Μεγάλες Δυνάμεις (Αγγλία, Γαλλία, Ρωσία). Ο κυβερνήτης σκόπευε, μετά την εδραίωση ενός συνταγματικού πολιτεύματος που θα διασφάλιζε την ελευθερία και την πρόοδο του λαού, καθώς και τη βελτίωση των οικονομικών του κράτους, να αποκαταστήσει διεθνώς την πίστη της χώρας, να επιτύχει, για ικανοποιητικό διάστημα, την εξυπηρέτηση του εσωτερικού και εξωτερικού δημοσίου χρέους και να αντιμετωπίσει σε μεγάλο βαθμό το μεγάλο πρόβλημα των κρατικών και πολεμικών-στρατιωτικών δαπανών. Μάλιστα, σχεδίαζε την σε βάθος κοινωνική αναδιάρθρωση, την ανάδειξη και αξιοποίηση των πλουτοπαραγωγικών πηγών της χώρας και την με τρόπο δίκαιο διανομή της εθνικής γης στους ακτήμονες και στους άνδρες που συμμετείχαν στον απελευθερωτικό αγώνα, με ταυτόχρονη χρηματική ενίσχυσή τους, για να μπορέσουν να ασχοληθούν με αποδοτικές καλλιέργειες. Όμως, ο Καποδίστριας δεν πρόφθασε να ολοκληρώσει το έργο του και να οδηγήσει την Ελλάδα στην πολιτική σταθερότητα, στην κοινωνικοοικονομική ανάπτυξη, στην αξιοπρεπή διαβίωση των πολιτών και στην αδιαμφισβήτητη εθνική ανεξαρτησία, αλλά και στην αποτελεσματική διεκδίκηση των υπό ξένη κατοχή ελληνικών εδαφών.

Υιοθετώντας την αρχή, την οποία ενστερνίσθηκε ο Καποδίστριας και που πρώτος διακήρυξε ο Ξενοφών τον 4ο αιώνα π.Χ., «ότι τα υγιή οικονομικά κάνουν την καλή πολιτική» που, κατά την περίπτωσή μας, στοχεύει στη νεοελληνική αναγέννηση, θα επιχειρήσουμε να παρουσιάσουμε την οικονομική κατάσταση στην Ελλάδα και στα Επτάνησα την προενωτική και μεθενωτική περίοδο. Ειδικότερα, σκοπός μας είναι να εξετάσουμε πώς ήταν η οικονομία των δύο πλευρών και αν η επτανησιακή οικονομία βοήθησε ουσιαστικά στον σχεδιασμό και στην εφαρμογή της πολιτικής εκείνης που οδηγεί στην αναγέννηση του νεοελληνικού κράτους.

Χαρακτηριστικό γνώρισμα της περιόδου 1844-1879 της δημοσιονομικής ιστορίας της Ελλάδας, όπως αναφέρει ο καθηγητής Ανδρέας Ανδρεάδης το 1925 στην εργασία του Εθνικά Δάνεια και Ελληνική Δημόσια Οικονομία*, είναι η έλλειψη εξωτερικών δανείων, αφού, μετά την πρώτη πτώχευση του 1826, δεν ήταν δυνατό να μπορέσει το κράτος να δανεισθεί, χωρίς την εγγύηση των Μεγάλων Δυνάμεων. Ιδιαίτερα, μετά την πτώχευση του 1843, επειδή εξέλιπε κάθε ελπίδα τέτοιας εγγύησης, η Ελλάδα βρίσκει κλεισμένες τις θύρες των ξένων χρηματιστηρίων και προς κάλυψη των εκτάκτων αναγκών υποχρεώνεται να καταφεύγει μόνο στην εσωτερική οικονομία. Η επιτακτική ανάγκη για δανεισμό εμφανίσθηκε ξανά μετά το 1861, επειδή το προηγούμενο χρονικό διάστημα, επί Όθωνα, ακολουθήθηκε μια σχετικά συγκρατημένη οικονομική πολιτική. Την περίοδο 1846-1877 παρουσιάζεται αύξηση των εσόδων κατά 270%, αλλά και των εξόδων κατά 291%. Ειδικά, οι δαπάνες της Διοίκησης σχεδόν διπλασιάσθηκαν, γεγονός που αποδίδεται στην αύξηση του πληθυσμού και στην αύξηση του πλούτου (αριθμός οικοδομών, εσωτερικό και εξωτερικό εμπόριο, απόδοση φόρων κ.λπ.), δοθέντος ότι το φορολογικό σύστημα έμεινε αμετάβλητο. Η επέκταση των συνόρων, με την Ένωση της Επτανήσου, συνεπάγετο αύξηση των δαπανών Διοίκησης τουλάχιστον κατά 4.000.000 δρχ., σύμφωνα με τον προϋπολογισμό του έτους 1864, για χρήση του έτους 1865 (περίπου το 25% των δαπανών Διοίκησης). Στο ποσό αυτό συμπεριλαμβάνονται οι υποχρεώσεις: τόκοι χρεών Επτανήσου (285.000 δρχ.), συντάξεις άγγλων υπαλλήλων και Επτανησίων (801.000 δρχ.), βασιλική χορηγία (285.000 δρχ.). Τα έσοδα της Επτανήσου, με βάση τη διαχείριση του έτους 1865, ανέρχονται σε 4.200.000 δρχ., ενώ τα εισπραχθέντα τακτικά έσοδα του Ελληνικού κράτους ανέρχονταν το 1864 σε 22.358.810 δρχ. και το 1865 σε 24.881.531 δρχ. Το συνολικό έλλειμμα της περιόδου 1861-1878 ανέρχεται σε 60 εκατομμύρια δρχ., ενώ το ετήσιο έλλειμμα υπερέβαινε, κατά μέσο όρο, το 10% των πραγματικών ετησίων εσόδων. Η θεραπεία του ελλείμματος, με αύξηση των φόρων και περιστολή των δαπανών, ήταν αδύνατος, επειδή τους κοινοβουλευτικούς αυτούς χρόνους χαρακτηρίζει ο πολλαπλασιασμός των κομμάτων, το βραχύβιο των κυβερνήσεων και σειρά γεγονότων που συνέβησαν (εσωτερική ανωμαλία την περίοδο 1861-1864, Κρητική επανάσταση 1866-1869 και ανατολική κρίση 1875-*

1881). Η διοικητική αρρυθμία που ακολούθησε τα κινήματα κατά του Όθωνα και την πτώση της μοναρχίας, συντέλεσε στην πτώση των εσόδων από την άμεση φορολογία για τα έτη 1862 και 1863, από 7,5 εκατομμύρια δρχ. σε 6,8 εκατομμύρια δρχ., που αντιμετωπίσθηκε με αύξηση του δημόσιου δανεισμού. Αύξηση και, στη συνέχεια, πτώση ακολούθησαν τα έσοδα από την άμεση φορολογία και μετά την Ένωση της Επτανήσου, ήτοι από 8,7 εκατομμύρια δρχ. το 1864 μειώθηκαν σε 7 εκατομμύρια δρχ. το 1865. Τα έσοδα από την έμμεση φορολογία, ενώ πριν από την Ένωση παρουσιάζουν πτώση, μετά την Ένωση εμφανίζουν αύξηση που αποδίδεται στα έσοδα από την έμμεση φορολογία της Επτανήσου. Τούτο επετεύχθη, επειδή στην Επτάνησο και μετά την Ένωση εξακολούθησε να ισχύει το ιδιόρρυθμο φορολογικό σύστημα που υπήρχε επί Διοίκησης της Προστασίας (σχεδόν όπως ίσχυε και επί βενετοκρατίας). Πράγματι, αν και υπεβλήθησαν στη Βουλή των Ελλήνων προτάσεις από διαφόρους επτανήσιους βουλευτές «περί φορολογικής αφομοίωσης της Επτανήσου», σύμφωνα με τον φορολογικό νόμο της 20ής Ιανουαρίου 1865, παρατάθηκε το ισχύον φορολογικό σύστημα. Με το σύστημα αυτό, αντί σειράς αμέσων φόρων, τους οποίους ορίζει για το λοιπό κράτος ο ελληνικός προϋπολογισμός, για τα Επτάνησα ισχύουν μόνο ορισμένοι φόροι που εισπράττονται από τα εξαγόμενα είδη, ακόμη και αν τα προϊόντα αποστέλλονται στο εσωτερικό της χώρας και, μάλιστα, σε άλλο νησί της Επτανήσου. Από τους φόρους αυτούς οι κυριότεροι είναι του λαδιού, της σταφίδας και του κρασιού, προϊόντων από τα οποία περίπου το 75% εξαγόταν στο εξωτερικό. Οι λοιποί φόροι αφορούσαν σε δευτερεύοντα επτανησιακά προϊόντα που, εν γένει, σχετίζονται με την ελαιοκομία (σαπούνι, πυρηνέλαιο, μουργέλαιο, ελιές και καυσόξυλα).

Επί Διοίκησης της Προστασίας ο δασμός εξαγωγής για το λάδι ήταν 19% και το τέλος εισαγωγής 10%. Ανάλογος φόρος αντιστοιχούσε και για τη σταφίδα. Μάλιστα, ενώ επί των ιονίων εμπορευμάτων η φορολογική επιβάρυνση ήταν το 29% της αξίας, επί των αγγλικών ανήρχετο σε 2-7% της αξίας, με αποτέλεσμα να μη μπορεί η υποτυπώδης εγχώρια βιομηχανία να ανταγωνισθεί τα αγγλικά προϊόντα και, κατά συνέπεια, να μη μπορεί να αναπτυχθεί. Επί βενετοκρατίας οι προαναφερόμενοι δασμοί ήταν πολύ χαμηλότεροι. Στο σημείο αυτό θα πρέπει να αναφερθεί ότι η Διοίκηση Προστασίας, παρότι δεν κληρονόμησε κάποιο δημόσιο χρέος και παρά τους φυσικούς πόρους και την υψηλή φορολογία, βρισκόταν πάντα σε έλλειμμα, το οποίο συνεχώς διευρυνόταν. Το μέσο ετήσιο έλλειμμα το 1860 έφθασε στις 1.000 λίρες στερλίνες και το δημόσιο χρέος στις 298.728 λίρες στερλίνες, ενώ κατά τον χρόνο της Ένωσης το δημόσιο χρέος ξεπέρασε τις 300.000 λίρες στερλίνες. Μάλιστα, επί Διοίκησης Προστασίας η επτανησιακή οικονομία παρουσίασε αυτήν την προβληματική κατάσταση δίχως η αγγλική διοίκηση να έχει διαθέσει σημαντικά ποσά για την παιδεία, την υγεία και τη δημιουργία στρατού, όπως όφειλε, ή να προχωρήσει σε ουσιαστικές αναπτυ-

ξιακές επενδύσεις ή να κατασκευάσει κάποια αξιόλογα αναγκαία έργα υποδομής στα νησιά, με εξαίρεση την Κέρκυρα.

Λόγω της εφαρμογής του φορολογικού νόμου του 1865, που θέσπιζε ότι «οι περί επιβολής φόρων νόμοι του Βασιλείου, όσοι δεν εισήχθησαν ή δεν θα εισαχθώσι εν ταις Ιονίοις νήσοις δι' ειδικών νόμων, δεν θέλουσι ισχύει», για δεκαετίες δεν μετεβλήθησαν όσα αφορούν στη φύση και τις βάσεις του όλου επτανησιακού φορολογικού συστήματος, εκτός από κάποιες μικρές μεταβολές, προς τα επάνω των ποσοστών, ή από τον τρόπο είσπραξης των δασμών. Σύμφωνα με τις τροποποιήσεις ορίσθηκε τόσο ο φόρος ελαίου στο 20,7% επί της αγοραίας τιμής και ο φόρος σταφίδας στο 18%, όσο και άλλες ελαφρά προς τα επάνω μεταβολές του φόρου των λοιπών επτανησιακών προϊόντων. Το 1864, ο υπουργός Οικονομικών Σωτ. Σωτηρόπουλος, υποβάλλοντας νομοσχέδιο περί προσδιορισμού εγγείων φόρων για το 1865, αναγνώριζε ότι το ισχύον στα Ιόνια Νησιά φορολογικό σύστημα επιβαρύνει αυτά με 20% επιπλέον φορολογία, από ό,τι αν ίσχυε το φορολογικό σύστημα της υπολοίπου Ελλάδος, και επισήμανε ότι «όλοι σχεδόν οι φόροι πίπτουσι επί της αγροτικής τάξεως». Κατά τις συζητήσεις αυτές ο Ευθ. Κεχαγιάς είπε ότι από τα προερχόμενα από την Επτάνησο εισοδήματα, από τα οποία τα 2 εκατομμύρια δρχ. πηγάζουν από εξαγωγικούς δασμούς, σε κάθε κάτοικο της Επτανήσου αντιστοιχούν 18 δρχ., ενώ οι καθαροί φόροι των κατοίκων της υπολοίπου Ελλάδας ανέρχονται σε 16 έως 17 εκατομμύρια δρχ., ήτοι αντιστοιχούν σε κάθε κάτοικο 15 δρχ. Οι επτανήσιοι βουλευτές που αντιπροσώπευαν τους αγροτικούς πληθυσμούς (Κωνσταντάς, Ζερβός, Μπασιάς κ.ά.) επίεζαν υπέρ της φορολογικής αφομοίωσης, ενώ οι υπόλοιποι αντιδρούσαν με φανατισμό (Λομβάρδος, Κουρής κ.ά.). Το 1887, ο Ευάγγ. Μπασιάς υπέβαλε πρόταση νόμου για τη φορολογική αφομοίωση της Επτανήσου, τονίζοντας ότι «ο αγροτικός πληθυσμός θ' ανακουφισθεί από τους υπέρογκους φόρους που επιβαρύνουν τη γη, η καλλιέργεια της γης θα λάβει σπουδαία ανάπτυξη και η ποσότης των προϊόντων θα βελτιωθεί». Επίσης, ο Κωνστ. Δεμερτζής επεσήμανε ότι «άπαντα τα εξ αμέσων φόρων βάρη της Επτανήσου φέρουσι οι παράγοντες ορισμένα γεωργικά είδη, ενώ τουναντίον οι έχοντες αστική έγγειον ιδιοκτησίαν και οι κεκτημένοι εισοδήματα εξ εμπορικής και βιομηχανικής εργασίας εις ουδεμίαν υποβάλλονται φορολογίαν». Το 1885, ο Σπ. Λάσκαρης αποκάλυπτε, στη συνεδρία της Βουλής, ότι η Επτάνησος όχι μόνο δεν επωφελήθηκε το 1880 από την κατάργηση της δεκάτης, αλλά και πλήρωσε αύξηση τελωνειακών δασμών 10%.

Στο μεταξύ, το 1866 οι εκπρόσωποι της υπαίθρου βουλευτές κινητοποιήθηκαν και πέτυχαν την ψήφιση νόμου που τακτοποίησε ορισμένα χρονίζοντα θέματα, τα οποία αφορούσαν στο αγροτικό ζήτημα. Υπενθυμίζεται ότι το αγροτικό ζήτημα στην Κέρκυρα αποτελείτο από σειρά επιμέρους ζητημάτων, τα κυριότερα από τα οποία ήταν τα εξής: των τιμαρίων, των διηνεκών αγοληψιών, των διηνε-

κών εμφυτεύσεων, της εκτίμησης του προϊόντος των αγροληπτικών ελαιοδένδρων, των τοκογλυφικών συμβάσεων (προστυχίων και δικαιώματος εξαγοράς) και της αγροτικής πίστης. Ο καθηγητής Κώστας Κωστής το 1982, στη μελέτη του «Δομή και συμπεριφορά του πληθυσμού της Κέρκυρας (1850-1880)», επισημαίνει ότι ο Κριμαϊκός πόλεμος που είχε δραματικές συνέπειες για την Κέρκυρα, και το υπό όξυνση αγροτικό ζήτημα, με έκφρασή του το αγροτικό κίνημα την επόμενη της Ένωσης, αποτέλεσαν εμπόδιο, τόσο για την ανάπτυξη της οικονομίας του νησιού, όσο και για το ξεπέρασμα της δημογραφικής στασιμότητας. Όμως, και μετά το 1866, ούτε το αγροτικό ζήτημα λύθηκε, μήτε η φορολογική αφομοίωση, όπως προαναφέραμε, πραγματοποιήθηκε, με αποτέλεσμα οι γεωργοί χωρικοί, μη δυνάμενοι να καταβάλλουν τα μισθώματα και τα σωρευμένα χρέη και, λόγω ανυπαρξίας πιστωτικού συστήματος υπό τη μέριμνα του κράτους, να είναι έρμαια των τοκογλυφικών μηχανισμών. Η κατάσταση, ιδιαίτερα της κερκυραϊκής κοινωνίας, είναι εξαιρετικά δύσκολη, κυρίως για τους ακτήμονες αγρολήπτες και τους αγρότες μικροκτηματίες χρεοφειλέτες. Οι δανειστές, κεφαλαιούχοι, οι Τράπεζες, οι μεγαλογαιοκτήμονες, αλλά και πολλοί έμποροι που ελέγχουν την αγορά, αντλούν το αγροτικό πλεόνασμα, το οποίο δεν το επενδύουν στη γεωργία ή βιομηχανία και έτσι εμποδίζουν την ανάπτυξη. Ο δανεισμός γινόταν με υποθήκη της επόμενης σοδειάς και με τόκο υψηλό, που σε ορισμένες περιπτώσεις ξεπερνούσε και το 40% τον χρόνο. Η Ιονική Τράπεζα καθώς και η Εθνική Τράπεζα (με ανταποκριτές στην Κέρκυρα, Κεφαλονιά και Ιθάκη από το 1860 και υποκαταστήματα στα Επτάνησα μετά το 1872) δανείζουν με λογικά επιτόκια τους φερέγγυους, κυρίως, πελάτες, δηλαδή τους γαιοκτήμονες και μεγαλεμπόρους, που πολλές φορές επαναδανείζουν, με υψηλούς τόκους ποσά στους καλλιεργητές και μικρούς εμπόρους, και κερδίζουν τη διαφορά. Η κατάσταση αυτή συνεχίσθηκε για πολλά χρόνια μέχρι την επίλυση του αγροτικού ζητήματος, που πραγματοποιήθηκε, σε μεγάλο βαθμό, από τις κυβερνήσεις του 1912-1914 με νομική ρύθμιση (κυρίως με το νόμο ΔΝΔ), αλλά η φορολογική αφομοίωση άργησε, ακόμη, να εφαρμοσθεί.

Η οικονομία της Επτανήσου την προενωτική και μεθενωτική περίοδο, σύμφωνα με τα στοιχεία που υπάρχουν, έχει την εξής εικόνα: όταν πραγματοποιήθηκε η Ένωση, το 75% της γης ανήκε στους μεγάλους γαιοκτήμονες. Η πρωτογενής παραγωγή ήταν η βασική μορφή παραγωγικής δραστηριότητας και, κυρίως, η αγροτική παραγωγή (γεωργική και κτηνοτροφική), αλλά και η αλιεία και η μελισσοκομία. Επίσης, υπήρχαν λατομεία και αλυκές. Η γεωργική παραγωγή βασιζόταν στις δενδρώδεις καλλιέργειες (ελιές, αμπέλια), ενώ σύμφωνα με αξιόπιστες μαρτυρίες θα μπορούσε να καλλιεργηθεί, σε επαρκή ποσότητα για τις ανάγκες των νησιών, σιτάρι στην Κέρκυρα, αν γινόταν αποξήρανση των ελωδών εδαφών. Κατά μέσον όρο του συνόλου των απασχολουμένων (περίπου το

30% του πληθυσμού), οι εργαζόμενοι στον πρωτογενή τομέα κυμαίνονται στο 77,5%, σε βιοτεχνίες στο 13% και σε δραστηριότητες που έχουν σχέση με το εμπόριο στο 9,5%. Το επίπεδο γενικής μόρφωσης και εξειδίκευσης του εργατικού δυναμικού ήταν εξαιρετικά χαμηλό, ενώ η κατάσταση της υγείας του ήταν κακή, λόγω της ανεπαρκούς ιατροφαρμακευτικής περίθαλψης, των προβληματικών συνθηκών διαβίωσης και δημόσιας υγιεινής, αλλά και της ποιοτικά κακής και περιορισμένης διατροφής. Όμως, πολλοί Επτανήσιοι διέπρεπαν στις επιστήμες, στην πολιτική, στις καλές τέχνες και στα γράμματα, ενώ υψηλό ήταν το μορφωτικό επίπεδο των νέων, γόνων ευπόρων οικογενειών, που σπούδασαν στο εξωτερικό, αλλά και των νέων που σπούδασαν στην Ιόνιο Ακαδημία και, λίγα χρόνια αργότερα, στο Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο και στο Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο. Οι επιπτώσεις της μετανάστευσης, μέχρι και τα τέλη του 19ου αιώνα, ήταν σημαντικές και στην αγροτική παραγωγή και στο κόστος της αγροτικής εργασίας. Από το 1867, μετά την επιστροφή τους, οι μετανάστες θα επενδύσουν, ως μικροϊδιοκτήτες γης, στην αμπελουργία, όπως και άλλοι αγρότες, απολαμβάνοντας συγκυριακά πρόσκαιρη οικονομική επιτυχία που τερματίσθηκε το 1892. Ο καθηγητής Γιώργος Δερτιλής το 1982 αναφέρει στην εργασία του «Η επτανησιακή οικονομία στον 19ο αιώνα» ότι σύμφωνα με μαρτυρίες υπήρχε δυνατότητα εκβιομηχάνισης (χημικά προϊόντα) στη Λευκάδα, ενώ είχαν γίνει τρεις γεωτρήσεις για πετρέλαιο και παραγωγή πίσσας και ασφάλτου, ήδη από το 1860 στην περιοχή της Ζακύνθου. Οι περιορισμένες μεταποιητικές δραστηριότητες στα νησιά αφορούν σε προϊόντα που είναι χρήσιμα στην πρωτογενή παραγωγή και ικανοποιούν βασικές ανάγκες διαβίωσης. Τα κύρια προϊόντα που εξήγαγαν τα Επτάνησα ήταν το λάδι, η σταφίδα, το κρασί, το αλάτι, τα βαμβακερά και το σαπούνι. Το λάδι κατευθύνεται προς την κεντρική Ευρώπη, την Αγγλία και τις χώρες της Μαύρης Θάλασσας. Η σταφίδα εξάγεται κυρίως στην Αγγλία, στην Ολλανδία, στο Βέλγιο και στη Γερμανία. Το κρασί διακινείται, κυρίως, προς τη Γαλλία, την Αγγλία, τη Γερμανία, την Ιταλία και την Αυστρία. Βέβαια, το επτανησιακό εξαγωγικό εμπόριο δοκιμάσθηκε στα τέλη του 19ου αιώνα και εισήλθε σε περίοδο κρίσης, λόγω της πτώσης των τιμών των βασικών αγροτικών προϊόντων των νησιών στις αγορές, με ιδιαίτερα δυσμενείς συνέπειες για τις τοπικές κοινωνίες. Ο άλλοτε ανθηρότατος ιόνιος εμπορικός στόλος που μεταφέρει μεγάλο μέρος των φορτίων των αγαθών που εξάγονται, αν και εμφανίζει μείωση τα τελευταία χρόνια της Διοίκησης της Προστασίας, απαριθμεί κατά την Ένωση της Επτανήσου περίπου 400 σκάφη (57.000 τόνους), ενώ, ακόμη, και επτανησιακές ασφαλιστικές εταιρείες στήνονται το διάστημα 1840-1850. Τα εμβάσματα των ναυτικών και μεταναστών δημιούργησαν αξιόλογο αποταμιευτικό κεφάλαιο, αλλά η άντληση, κυρίως, του αγροτικού πλεονάσματος από τους μεγάλους γαιοκτήμονες, χρηματιστές και εμπόρους, που δεν το επανεπένδυαν

στην αναδιάρθρωση της γεωργίας, στην εκβιομηχάνιση κ.λπ., συντέλεσε καθοριστικά στην καθυστέρηση της ανάπτυξης της περιοχής.

Θεωρούμε ότι στη δύσκολη αυτή οικονομική κατάσταση, παρά τις δυσχερείς εξωτερικές και εσωτερικές συνθήκες, τις δυσμενείς συγκυρίες, την οικονομική δυσπραγία, και τη νοοτροπία που υπήρχε, η έγκαιρη επίλυση του φορολογικού προβλήματος και του αγροτικού ζητήματος στα Επτάνησα θα βοηθούσε να βελτιωθεί σημαντικά το «κλίμα» και η «οικονομική δυναμική» της παραγωγικής κοινωνίας της Επτανήσου. Ειδικότερα, θα συντελούσαν μεταξύ των άλλων: 1) στην αποκατάσταση της κοινωνικής δικαιοσύνης και γαλήνης. 2) Στην ισόρροπη κατανομή και ορθή διαχείριση και διάθεση του πλεονάσματος αγροτικού κεφαλαίου για επενδύσεις. 3) Στην προσαρμογή του χρηματοπιστωτικού συστήματος στα νέα δεδομένα και στη διόρθωση των στρεβλώσεων των κανόνων λειτουργίας της αγοράς. 4) Στην αξιοποίηση των φυσικών πόρων, στην αναδιάρθρωση της γεωργικής παραγωγής, στη βελτίωση της μεταποιητικής δραστηριότητας, στην ενθάρρυνση της εκβιομηχάνισης, της καινοτομίας κ.λπ. 5) Στην αύξηση της απασχόλησης του εργατικού δυναμικού και στην ανάπτυξη ενός κατάλληλου συστήματος εκπαίδευσης-εξειδίκευσής του, που να ανταποκρίνεται στις νέες συνθήκες και προκλήσεις και να στοχεύει στη μεγιστοποίηση της αποτελεσματικότητας. 6) Στη διευκόλυνση των εμπορικών συναλλαγών, στην αξιοποίηση των ανταγωνιστικών δυνατοτήτων των επτανησιακών προϊόντων και στο «άνοιγμα» των εξαγωγών προς άλλους προορισμούς.

Κάτω από τις νέες συνθήκες που θα διαμορφώνονταν, η αξιοποίηση των συγκριτικών πλεονεκτημάτων της Επτανήσου και η ενεργοποίηση του ενδογενούς δυναμικού της θα αποτελούσαν κινητήριο δύναμη ανάπτυξης και προόδου για την επτανησιακή οικονομία, η οποία, στη συνέχεια, θα σύνεβαλλε στην ουσιαστική βελτίωση των οικονομικών του νεοελληνικού κράτους. Ατυχώς, όμως, όπως προαναφέραμε, οι αναγκαίες αλλαγές καθυστέρησαν επί μακρόν.

Α-Ι. Δ. Μεταξάς: *Μέχρι τώρα τηρείται ο χρόνος επακριβώς, κύριοι. Θα σας παρακαλούσα να μου επιτρέψετε να δώσω πρώτα τον λόγο στον κύριο Φλογαΐτη, διότι θα πρέπει να αναχωρήσει.*

Σπ. Φλογαΐτης: *Με προκαταλάβατε, κύριε πρόεδρε, και είχα επαναπαυθεί με τη σκέψη ότι θα μιλήσω τελευταίος. Και λέω, τι ωραία! θα σκεφτώ λίγο παραπάνω. Ευχαριστώ πάρα πολύ όμως για την ευαισθησία σας.*

Α-Ι. Δ. Μεταξάς: *Αυτό θα ήταν υπέρ μας ή εις βάρος μας;*

Σπ. Φλογαΐτης: *Όχι, ευχαριστώ πάρα πολύ για την ευαισθησία σας. Η αλήθεια*

είναι ότι θα είμαι μαζί σας, αλλά πρέπει να πάρω το αεροπλάνο των 2.20, γιατί έχω ένα μικρό παιδί, το οποίο το έχω εγκαταλείψει στην Αθήνα και είναι μόνο του, αλλιώς θα προτιμούσα να είμαι μαζί σας στην ωραία Κέρκυρα και για το υπόλοιπο της ημέρας.

Κυρίες και κύριοι, κύριε πρόεδρε, επειδή μιλάμε για τη συμβολή του επτανησιακού πνεύματος στην αναγέννηση του ελληνισμού, θα ήθελα να θυμηθούμε ότι τον 11ο αιώνα μ.Χ. αρχίζει μια αργή διαδικασία, η οποία ολοκληρώνεται περίπου τον 15ο αιώνα. Θυμόμαστε όλοι τελείως σχηματικά στη χώρα μας ότι το 1453 πέφτει η Κωνσταντινούπολη στους Οθωμανούς, και η ιδέα, η οποία εύκολα κυριαρχεί είναι ότι ο ελλαδικός χώρος, ο χώρος της ανάπτυξης του ελληνισμού γίνεται οθωμανικός. Δεν είναι ακριβές, δεν είναι αλήθεια. Και εμείς στην Επτάνησο το ξέρουμε.

Από τον 11ο μέχρι τον 15ο αιώνα γίνεται ένας ανταγωνισμός δυνάμεων στα δικά μας τα μέρη και μια διείσδυση αργή αλλά σταθερή της Δύσης στην Ανατολή. Μέχρι τον 11ο αιώνα στην Ευρώπη η Ανατολή με την Ανατολική Ρωμαϊκή αυτοκρατορία κυριαρχεί όχι μόνο στα εδάφη της αλλά και διεθνώς, είναι η δύναμη, η οποία διοικεί με τον ένα ή τον άλλο τρόπο, αμέσως ή εμμέσως, διά των όπλων ή διά της διπλωματίας, διά των τοπικών αρχόντων ή με απεσταλμένους, σε όλη την Ευρώπη. Αλλά από τον 11ο αιώνα η Δύση έχει αρχίσει να αισθάνεται περισσότερο βέβαιη για τον εαυτό της, έχουμε μια σημαντική οικονομική ανάπτυξη, μια σημαντική κοινωνική ανάπτυξη, και πλέον διεκδικεί μια σύγκριση με την Ανατολή το 1204· επιβάλλει και στρατιωτικά αυτή τη σύγκριση, αφού ο τυφλός Δάνδολος θέλει να εκδικηθεί την Κωνσταντινούπολη και θέλει ένα καινούργιο μερίδιο στα εδάφη τα ελληνικά.

Έτσι, η επιλογή, για την οποία πολλές φορές μιλάμε που έκανε ο ελληνισμός διά της ελληνικής Εκκλησίας το 1453, δεν είναι ακριβώς μια επιλογή, γιατί οι ελληνικές περιοχές μοιράστηκαν, μάλιστα με ένα δυναμικό τρόπο, ανάμεσα σε κατακτητές που ήρθαν από τη Δύση, χριστιανούς κατακτητές, και κατακτητές που ήρθαν από την Ανατολή, οθωμανούς κατακτητές.

Σας θυμίζω ότι η Κέρκυρα κάλεσε τους Βενετούς τον 14ο αιώνα να παραλάβουν το νησί. Και καμιά φορά θα πει κάποιος σύγχρονος, μα τέλος πάντων τι Έλληνες ήσαν αυτοί; Μια χαρά Έλληνες ήσαν και είχαν το μυαλό τους, γιατί, αν δεν έρχονταν οι Βενετοί, θα έρχονταν οι άλλοι, όπως ήρθαν στη δύσμοιρη Λευκάδα, της οποίας είμαι γέννημα θρέμμα.

Έτσι, λοιπόν, υπάρχουν οι χριστιανικές κτήσεις ξένων δυνάμεων, αλλά, κατά σύγκριση, μια χαρά κατάσταση για τους Έλληνες, που είναι τα Επτάνησα· είναι και ο Μωριάς, για μεγάλα χρονικά διαστήματα· η Κρήτη, για ακόμη μεγαλύτερα χρονικά διαστήματα· η Εύβοια και άλλα νησιά στο Αιγαίο, τα οποία δεν ήταν οθωμανικά.

Σας θυμίζω ότι η Κρήτη δέχθηκε τη μεγάλη φυγή των Ελλήνων διανοούμενων της Κωνσταντινούπολης και στη συνέχεια με την πτώση του Χάνδακα η Κρήτη είναι η μήτρα, η οποία διοχετεύει τη δύναμή της στα Επτάνησα.

Νομίζω η οικογένεια Κουρκουμέλη πρέπει να ήρθε από την Κρήτη.

Ν. Κουρκουμέλης: *Είναι Κεφαλονίτες.*

Σπ. Φλογαΐτης: *Ναι, είστε εγγενείς Κεφαλονίτες, αλλά Κουρκουμέλη έχει και στη Λευκάδα, Κουρκουμέλη έχει και στην Κέρκυρα, Κουρκουμέλη έχει και στη Νέα Υόρκη. Θέλω να πω ότι και στη Ζάκυνθο· και ενδεχομένως η οικογένεια ήρθε από την Κρήτη. Αλλά, και αν δεν ήρθε η οικογένεια Κουρκουμέλη από την Κρήτη, ήρθαν πολλές οικογένειες από την Κρήτη, υπάρχει άλλωστε και το επίθετο Κρητικός ευρύτατα στα Επτάνησα.*

Επανάσταση, εθνικό όραμα, εθνική αποκατάσταση δεν μπορεί να την κάνουνε οι αγράμματοι, κυρίες και κύριοι. Μακάρι να μπορούσαν. Αυτό, άλλωστε, ήταν και ένα εγγενές πρόβλημα στην κομμουνιστική επαναστατική πράξη: ότι αυτοί, οι οποίοι ήσαν το προλεταριάτο, δεν μπορούσαν να είναι και η πρωτοπορία του προλεταριάτου, αλλά αυτό είναι κάτι, το οποίο ξεπερνάει τη σημερινή μας συζήτηση.

Για να κάνεις επανάσταση και για να έχεις εθνικό σκοπό, χρειάζεται να είσαι εγγράμματος. Και τα γράμματα τα εξασφάλισε αυτή η ιδιόρρυθμη δουλεία, την οποία είχαμε εμείς στα Επτάνησα για πολύ μεγάλο χρονικό διάστημα, επτά αιώνες. Και γι' αυτό το λόγο είμαστε η μήτρα, στην κυριολεξία, της Ελληνικής επανάστασης. Ούτε θα μπορούσε να είχε συλληφθεί η έννοια της Ελληνικής επανάστασης, μάλιστα δεν θα μπορούσε ποτέ να εκτελεστεί η Ελληνική επανάσταση, αν δεν υπήρχε η Επτάνησος.

Θα σας θυμίσω πριν απ' όλα για το ηρωικό μέρος της συζητήσεως τους πεντακόσιους Επτανήσιους που συνετάχθησαν στην επτανησιακή φάλαγγα υπό τον στρατηγό Ευμορφόπουλο από το Θιάκι, οι οποίοι πολέμησαν συντεταγμένα ως Επτανήσιοι, και βεβαίως και πολλοί άλλοι, οι οποίοι πολέμησαν στις μάχες της εθνικής παλιγγενεσίας. Αλλά το σημαντικότερο είναι ότι σ' αυτά εδώ τα μέρη, που ήταν ελεύθερα κατά σύγκριση με τα απέναντι, μπορούσαν οι Έλληνες να συνταχθούν, να οργανωθούν και να γράψουν τον Εθνικό Ύμνο, που έγραψε ο Διονύσιος Σολωμός, βλέποντας την ελευθερία να υψώνεται πάνω από τον κονιορτό του Μεσολογγίου, μακριά απ' το νησί του.

Άρα θα πρέπει να θυμηθούμε αυτή τη συγκεκριμένη προσφορά των Επτανήσων στην ελληνική παλιγγενεσία και ενδεχομένως να εργαστούμε λίγο περισσότερο, εννοώ οι ιστορικοί, ώστε αυτά, τα οποία λέω, να είναι και τεκμηριωμένα, αν και δεν νομίζω ότι δεν είναι αληθή.

Σ' αυτή την προσπάθεια —και έρχομαι στο κεντρικό μου θέμα— έχω την αίσθηση, αλλά δεν έχω τα προσόντα να το αποδείξω· έχω, λοιπόν, την αίσθηση ότι κεντρική φυσιογνωμία είναι ο Ιωάννης Καποδίστριας. Ένας άνθρωπος, τον οποίο δεν έχουμε μέχρι τώρα μελετήσει εμείς οι απίθανοι Νεοέλληνες, τουλάχιστον στο εύρος του διαμετρήματος, το οποίο είχε αυτός ο άνθρωπος.

Το 1807, ο Ιωάννης Καποδίστριας εστάλη από την Κεντρική Διοίκηση στη Λευκάδα για να την οχυρώσει απέναντι στην απειλή του Αλή πασά να πάρει το νησί. Αν θυμάμαι καλά, πρέπει να ήταν περίπου τριάντα ετών; ίσως και λίγο νεότερος. Έμεινε στη Λευκάδα τρεις μήνες και η ιστορικός ερευνήτρια κυρία Παπακώστα μού έλεγε ότι το αρχείο, το λευκαδικό αρχείο, της παρουσίας του Καποδίστρια στη Λευκάδα, δεν έχει ερευνηθεί ακόμη. Δεν ξέρουμε δηλαδή ακριβώς τι έκανε πέραν των όσων οι ιστορικοί μας λένε.

Από αυτά που μας λένε οι ιστορικοί ξέρουμε ότι ο Καποδίστριας, προτού πάει στη Ρωσία, έχει πλήρη αντίληψη του τι πρέπει να κάνει. Πρώτον, διότι δίνει όλη του την ενέργεια και την ικανότητα για να οχυρώσει το νησί. Δεύτερον, φέρνει τριακόσιους οπλαρχηγούς από την Στερεά και την Ήπειρο με αρχηγό τον Κατσαντώνη· ήταν και ο Κολοκοτρώνης, ήταν όλα τα ονόματα που ξέρετε, και κάνει αρχηγό τους τον Κατσαντώνη, και μαζί με τους Λευκαδίτες οχυρώνουν το νησί και το οχυρώνουν τόσο καλά, ώστε τελικά ο Αλή πασάς εγκαταλείπει την προσπάθειά του να πάρει το νησί της Αγίας Μαύρας.

Καταγράφεται όμως στην ιστορία ότι εκεί που ενθουσιάστηκαν οι οπλαρχηγοί και τα παλικάρια και σήκωσαν τα σπαθιά τους και λέγανε, τέλος πάντων, φοβέρες για τους Τούρκους και το όνειρό τους για την Ελλάδα, τους είπε ο Καποδίστριας, μη βιάζεστε, κρατήστε τον ενθουσιασμό σας, διότι πολύ σύντομα θα χρειαστεί να τον δώσετε σε ένα υπέρτερο εθνικό σκοπό. Είναι το 1807. Σας θυμίζω ότι η Φιλική Εταιρεία έγινε το 1814. Δεν υπάρχει Φιλική Εταιρεία το 1807. Θα μου πείτε, υπάρχουν πατριώτες. Ένας συγκεκριμένος πατριώτης, λοιπόν, ο Ιωάννης Καποδίστριας, έχει σαφή αντίληψη, καταγεγραμμένη το 1807, τι πρέπει να κάνει.

Ο άνθρωπος αυτός ακολουθεί μια διαδρομή. Πηγαίνει στη Ρωσία, μπαίνει στην υπηρεσία του τσάρου, και η ανακοίνωση η επιστημονική που έκανα χθες με τα λίγα πάλι επιστημονικά ιστορικά προσόντα που έχω, αποδεικνύει ότι ο Καποδίστριας ήταν η κορυφή ενός συστήματος ανθρώπων που ήσαν στη Λευκάδα, στην Κέρκυρα, στην Οδησσό, και οι οποίοι έπαιξαν ρόλο στην εθνική παλιγγενεσία. Μέχρι πριν από δύο χρόνια, που δεν είχα ασχοληθεί με το θέμα αυτό ή που δεν με είχε βοηθήσει η κυρία Παπακώστα για να βρω λίγα παραπάνω στοιχεία από αυτά, τα οποία είχα, αλλά και άλλοι, δεν μπορούσα να συλλάβω τη σχέση αυτών των ανθρώπων με τον Ιωάννη Καποδίστρια. Έτσι, λίγο λίγο άρχισα να καταλαβαίνω ότι ο Καποδίστριας ήταν τόσο μεθοδικός, ώστε να είναι η ψυχή της Επανάστασης, αλλά να μην τον πάρει κανείς χαμπάρι –που σήμερα η ιστορία

δεν μπορεί να τον αποκρυπτογραφήσει. Δηλαδή έχει κοροϊδέψει και την ιστορία ο Καποδίστριας. Έχει κρυφτεί και από την ιστορία. Αλλά τελικά κανένας δεν μπορεί να μείνει χωρίς ίχνη στο διάβα του, ιδίως όταν είναι τόσο μεγάλος όσο ο Ιωάννης Καποδίστριας. Και πιστεύω ότι νέες μελέτες, νέοι ιστορικοί πρέπει να ασχοληθούν με πτυχές αυτού του ανθρώπου, και είμαι βέβαιος ότι θα αποδειχθεί ότι αυτός ήταν ο κρυφός αρχηγός της Επανάστασης.

Βεβαίως, θα μου πείτε ότι τον δολοφονήσαμε. Και όπως έχω γράψει σ' ένα βιβλίο μου το 1986, για να περιπαίξω τους φίλους μου τους Έλληνες, μπορεί να τον δολοφόνησε το χέρι του Μαυρομιχάλη, αλλά τον δολοφόνησε και ο θυμός όλων των Ελλήνων, διότι διόριζε —πάντοτε ο διορισμός ήταν κεντρικής σημασίας στα ελληνικά πολιτικά πράγματα—, διόριζε μόνο Επτανήσιους. Και γράφω στο βιβλίο μου ότι, δυστυχώς, οι άλλοι δεν ήξεραν γράμματα και για να είσαι υπάλληλος, πρέπει να ξέρεις να γράφεις. Δεν υπάρχει υπάλληλος, ο οποίος μπορεί να μην ξέρει να γράφει.

Κυρίες και κύριοι, δεν θέλω να κρατήσω παραπάνω τον λόγο, απλώς ήθελα να πω ότι υπάρχει πολύ δουλειά για τα Πανιόνια Συνέδρια που θα ακολουθήσουν και τα οποία θα υπηρετήσουν νέοι άξιοι ιστορικοί επιστήμονες. Τους καλώ να ασχοληθούν περισσότερο με τον Ιωάννη Καποδίστρια.

Α-Ι. Δ. Μεταξάς: *Ευχαριστούμε πάρα πολύ τον κύριο Φλογαΐτη. Ο κύριος Κουρκουμέλης.*

Ν. Κουρκουμέλης: *Κύριε πρόεδρε, το θέμα είναι πολύ δύσκολο: η συμβολή των Ιονίων στη νεοελληνική αναγέννηση. Και θα ήθελα πολλά να πω, γιατί και οι τομείς είναι πολλοί: και η τέχνη και τα γράμματα και ο λόγος και η οργάνωση κράτους και κοινωνίας. Όμως εκείνο που νομίζω ότι περισσότερο θα ενδιέφερε είναι πώς οι νοοτροπίες και οι συμπεριφορές των Επτανησίων, που απορρέουν από δοκιμασμένα κατά τη διάρκεια πολλών διοικήσεων συστήματα πολιτικών ηθών, βοήθησαν το Νεοελληνικό κράτος.*

Βεβαίως, αυτό δεν γίνεται το 1864, ξεκινάει πολύ ενωρίς. Ξεκινάει από τη στιγμή, κατά την οποία οι εμφορούμενοι από τις επαναστατικές ιδέες Γάλλοι δημοκρατικοί έρχονται με τον Gentili στην Κέρκυρα και δημιουργούν τα πρώτα μορφώματα επαναστατικής διοικήσεως, πρώτα στην Κέρκυρα και μετά στα υπόλοιπα νησιά του Ιονίου. Και ο ιονικός, ο επτανησιακός πληθυσμός αρχίζει να εκπαιδεύεται, είτε με τις εταιρείες, που οι περισσότερες απ' αυτές είναι ιακωβινικά σχήματα, είτε με σχολεία, που μπορεί να είναι γαλλικής γλώσσας αλλά είναι δημόσια σχολεία, είτε με την οργάνωση των πρώτων δημαρχείων, στα οποία μετέχουν, εκπροσωπούνται, μεγαλύτερες ομάδες πολιτών.

Οι Γάλλοι δημοκρατικοί, το ξέρετε καλύτερα από μένα, φεύγουν, έρχονται

οι Ρώσοι και οι Οθωμανοί, και μετά από λίγο, με τη Συνθήκη της Κωνσταντινουπόλεως, δημιουργείται το πρώτο κράτος στον ελληνικό χώρο, η Επτάνησος Πολιτεία. Η Repubblica Settinsulare. Η Πολιτεία αυτή θα έχει σημαία, σύνταγμα, εκπροσώπηση διπλωματική, γερουσία που ασκεί τη διοίκηση, διακριτές, νομοθετική και δικαστική, εξουσίες, στρατό, και βεβαίως ένα ευρύτατο σύστημα ελληνικής εκπαιδεύσεως.

Ο πρώτος πρόεδρος της Επτανήσου Πολιτείας, ο προερχόμενος από τους ευγενείς, προσχωρήσας εις τους δημοκρατικούς και επανακάμψας στους αριστοκρατικούς, ο Σπυρίδων Γεώργιος κόμης Θεοτόκης, θα πει ότι πλέον έχουμε ένα κράτος ελληνικό, μία πατρίδα ελληνική, ένα όνομα ελληνικό. Στα επτά χρόνια που θα λειτουργήσει η Επτάνησος Πολιτεία, και βεβαίως θα έχει τις ενστάσεις των άλλων νησιών και τα αποσχιστικά, τα οποία ξέρετε, θα δημιουργήσει συνθήκες, ώστε η ελληνική γλώσσα να καλλιεργηθεί, η ελληνική εκπαίδευση να οργανωθεί και να μην υπάρξει κατά την έκθεση του Γκίλφορδ στα 1821, δηλαδή 15-16 χρόνια μετά, σχολείο σημαντικό, άξιο λόγου, που να μην έχει δημόσιο χαρακτήρα. Τότε τα σχολεία τα ξεχώριζαν σε δημοσιοσυντήρητα και ιδιοσυντήρητα, αλλά ουσιαστικά ήσαν σχολεία, τα οποία ανήκαν στις κοινότητες και τα πλήρωναν οι γονείς.

Την Επτάνησο Πολιτεία θα ακολουθήσει η γαλλική αυτοκρατορική διοίκηση, όταν θα μεταλλαχθούν οι Γάλλοι από επαναστάτες σε αυτοκρατορικούς επαναστάτες και θα διοικήσουν αυτά τα 6-7 χρόνια που θα μείνουν στην Κέρκυρα, «τιμίως και δικαίως» κατά τον Λούντζη. Στο μεταξύ, στο παλίσιο του γαλλοβρετανικού ανταγωνισμού στην περιοχή θα καταληφθούν σταδιακά τα νησιά με τελευταία τα φρούρια της Κέρκυρας από τους Βρετανούς, που θα εγκαταστήσουν βρετανική στρατιωτική φρουρά για δύο χρόνια.

Από την 1η Ιανουαρίου του 1816, με τη Συνθήκη της 5ης Νοεμβρίου 1815 του Παρισιού, θα δημιουργηθεί το προτεκτοράτο Ενωμένα Κράτη των Ιονίων Νήσων, το οποίο θα είναι προστατευόμενο από τους βρετανούς μονάρχες. Όπως έχετε πει παλαιότερα, είναι το μόνο προτεκτοράτο, κύριε καθηγητά, το οποίο προστατεύεται όχι από λαό, ούτε από κοινοβούλιο, αλλά από μονάρχη. Είναι δικό σας εύρημα αυτό.

Το κράτος αυτό θα οργανωθεί με εξαιρετικά σύγχρονο για την εποχή του τρόπο. Αλλά με ένα σύνταγμα που θα επιβάλει το υπουργείο Αποικιών. Όλοι το αποδίδουμε στον Μαίτλαντ και λέμε το Σύνταγμα Μαίτλαντ του 1817. Το υπουργείο Αποικιών το επέβαλε, το οποίο εξυπηρετούσε τους τότε γεωστρατηγικούς στόχους της Μεγάλης Βρετανίας, και θα μείνει σε αυτή την κατάσταση παρά τις ενστάσεις των Επτανησίων, μέχρι τη στιγμή που η Βρετανία θα αποφασίσει ότι πρέπει υπό την πίεση των άλλων Ευρωπαϊκών Δυνάμεων, και κυρίως της τότε συγκυρίας, να γίνουν κάποιες αλλαγές στον συνταγματικό χάρτη.

Με τις συνταγματικές αλλαγές, από το 1848 και μετά, θα δημιουργηθούν

κόμματα και ο κοινοβουλευτισμός θα ανθήσει στα Επτάνησα· ένας κοινοβουλευτισμός αρχικά ελεγχόμενος, που όμως στην τελευταία φάση του, όσο πηγαίνουμε προς την Ένωση, έχει να δείξει δείγματα υψηλής ποιότητας. Ο κοινοβουλευτισμός αυτός θα μπορούσε να προχωρήσει ακόμη περισσότερο, αν το αίτημα για Ένωση και ο πραγματισμός του Λομβάρδου δεν ήσαν τόσο έντονα. Θα μπορούσαμε να είχαμε εντελώς διαφορετική κοινοβουλευτική ζωή, αν οι Ριζοσπάστες δεν ήσαν τόσο θερμά ενωτικοί. Στην προσπάθειά τους να πετύχουν την εθνική αποκατάσταση των Ιονίων, είχαν εγκαταλείψει εντελώς τα προηγούμενα κοινωνικά οράματα και το μόνο όραμα που έβλεπαν, ήταν το όραμα της Ενώσεως. Και έτσι φθάσαμε στην Ένωση χωρίς όρους, στην Ένωση και χωρίς ψωμί.

Α-Ι. Δ. Μεταξάς: *Υπάρχει παράπονο δηλαδή, λέτε. Υπάρχει κάποιο παράπονο εδώ, ότι φθάνουμε χωρίς όρους και συνεπώς…*

Ν. Κουρκουμέλης: *Ναι! Το θέμα μας είναι τι γίνεται από αυτή τη στιγμή και μετά. Τι συνεισφέρουμε στο νέο κράτος, με την ένωση των δύο κρατών, του Ιονικού Κράτους και του Βασιλείου της Ελλάδος. Δεν έχουμε ενσωμάτωση. Δεν είναι τα Δωδεκάνησα, που ενσωματώνονται στο Ελληνικό κράτος. Είναι η ένωση δύο κρατών: του Ιονικού, του Ιονίου Κράτους, των Ενωμένων Κρατών των Ιονίων Νήσων, και του Βασιλείου της Ελλάδος. Νομίζω ότι συνεισφέρουμε στον πολιτικό πολιτισμό, στα πολιτικά ήθη. Το Βασίλειο της Ελλάδος μέχρι τότε ήταν οργανωμένο με ένα πλέγμα μεσιτειών, με ένα πλέγμα κομματισμού, με ένα πλέγμα έντονης παρουσίας του κοινοτάρχη, του δημάρχου σε όλες τις αποφάσεις που αφορούσαν τους πολίτες. Αυτά ήσαν άγνωστα στην Επτάνησο. Αυτό είναι και η μεγάλη συμβολή μας.*

Το άλλο σημαντικό είναι η καθαρότητα της γλώσσας, η οποία περνάει και μέσα από τα πολιτικά κείμενά μας και θα φθάσει ως μορφή γλώσσας, ως δημοτική γλώσσα, να πάρει τη θέση που της αρμόζει στο Ελληνικό Κοινοβούλιο, από τον Λορέντζο Μαβίλη, στη γνωστή κοινοβουλευτική συνεδρίαση.

Και το τρίτο, με το οποίο θα τελειώσω, είναι αυτό το οποίο λέγαμε το πρωί, κύριε υπουργέ: ο αστισμός. Μεγάλη συνεισφορά θα είναι επίσης η αστική κοινωνία της Επτανήσου, η οποία για τους οποιουσδήποτε λόγους που δεν θα εξετάσουμε τώρα, δεν είχε πλήρως διαμορφωθεί σε αυτή τη μορφή ακόμη στο Ελληνικό κράτος. Από το τέλος του 19ου αιώνα, που θα υπάρξει νέος ελληνικός αστισμός, οι Επτανήσιοι θα έχουν συνεισφέρει με σημαντικά ποσοστά στη διαμόρφωσή του.

Α-Ι. Δ. Μεταξάς: *Με την άδεια του τελευταίου ομιλητή θα ήθελα να μου επιτρέψετε να συμφωνήσω σε κάτι, πολύ δυνατά μάλιστα. Να συμφωνήσω και θα έχω*

ίσως και την υποστήριξη του Σπύρου Φλογαΐτη εδώ, ότι ο πραγματισμός του Λομβάρδου διασφάλισε ένα είδος συνεννόησης με τη Μεγάλη Βρετανία, η οποία κατέληξε εκεί που ευτυχώς κατέληξε. Από την άλλη πλευρά όμως, μου φαίνεται λίγο δύσκολο ο πραγματισμός αυτός να αποδώσει, όσο επιτήδειος, με τη διπλωματική έννοια του όρου, και αν ήταν, εάν δεν υπήρχε ο εξίσου, αν θέλετε, επτανησιακός Ριζοσπαστισμός, όπου εκεί κατά κάποιο τρόπο εκδηλωνόταν η θέληση του λαού, έστω και με ενέργειες, οι οποίες θα μπορούσαν να αναχαιτίσουν τις προσπάθειες του Λομβάρδου. Κάπου δηλαδή η αλήθεια της όλης προσπάθειας βρίσκεται ως συνήθως στη μέση ή, αν θέλετε, στη συνάντηση δύο προσπαθειών. Εκεί όμως που, βεβαίως, ο κύριος Κουρκουμέλης έχει απολύτως δίκιο είναι ότι γίνεται ένωση δύο κρατικών οντοτήτων. Λίγο πιο πέρα θα βρείτε την πινακίδα της απόδειξης: «Εν τω αρχαίω τούτω Ιονίω βουλευτηρίω, η Βουλή της Επτανήσου θελήσει του Ιονίου λαού και συναινέσει της προστάτιδος δυνάμεως Μεγάλης Βρετανίας εψήφισε την Ένωσιν των Επτά Νήσων μετά του Βασιλείου της Ελλάδος τη 23 Σεπτεμβρίου 1863».

Καθώς μιλούσαμε, ο Νίκος ο Αλιβιζάτος μού ψιθύρισε το εξής και νομίζω ότι είναι ίσως χρήσιμο να το πω. Ωραία η συμβολή της Επτανήσου στη νεοελληνική αναγέννηση, με την ελπίδα ότι αυτό μπορεί να συνεχίζεται. Αλλά τι κάνουμε σήμερα; Ποια είναι η συμβολή της Επτανήσου; Και ποια είναι η συμβολή και του κράτους, του Ελληνικού κράτους, στην αναγέννηση της ελληνικής κοινωνίας; Πού πάμε; Αν θέλετε λίγο να τοποθετηθείτε πάνω σ' αυτό.

Ν.Κ. Αλιβιζάτος: *Τώρα μου βάζετε δύσκολα. Απλώς, ακούγοντας και τις σημερινές παρεμβάσεις αλλά και ένα μεγάλο μέρος του συνεδρίου, επιβεβαίωσα ότι τα Επτάνησα είναι η «δόξα» του 19ου αιώνα. Στον 20ό αιώνα πολύ φοβάμαι ότι δεν υπάρχει κάτι ανάλογο. Δηλαδή –επιτρέψτε μου να διερωτηθώ λίγο περιπαικτικά– μήπως ενσωματωθήκαμε πιο νωρίς απ' ό,τι έπρεπε στην υπόλοιπη Ελλάδα;*

Μήπως αφομοιωθήκαμε και πήραμε όλες τις κακές έξεις ή εν πάση περιπτώσει πολλές από τις κακές έξεις και αυτό το κοσμοπολίτικο στοιχείο που είχαμε τον 19ο αιώνα, το χάσαμε στην πορεία;

Σε επίπεδο προσωπικοτήτων ασφαλώς και θα έχουμε να επιδείξουμε ορισμένους, ιδίως επιστήμονες, από εδώ και από εκεί. Παρά ταύτα, υποψιάζομαι ότι στον 20ό αιώνα τον ρόλο του Καποδίστρια τον έπαιξε ένας Κρητικός, ο Ελευθέριος Βενιζέλος. Εν πάση περιπτώσει, ο πιο γνωστός επτανήσιος πολιτικός του 20ού αιώνα, πολύ φοβάμαι ότι ήταν ο Ιωάννης Μεταξάς. Δεν ξέρω αν και αυτός συνέβαλε τόσο πολύ στη νεοελληνική αναγέννηση όσο σε άλλες περιόδους οι Επτανήσιοι.

Λοιπόν, ένα από τα πολύ ενδιαφέροντα ζητήματα είναι μήπως και τα Επτάνησα επικινδύνως τείνουν να γίνουν σαν την υπόλοιπη Ελλάδα· εξ ου και η συμ-

βολή τους δεν είναι όσο αποφασιστική ήταν την εποχή που διατηρούσαν ακόμη τη φρεσκάδα τους. Το λέω σαν ερώτημα· θα ήθελα, ομολογώ, τα σχόλιά σας.

Σπ. Φλογαΐτης: *Κύριε πρόεδρε, είναι πραγματικά προκλητική η παρέμβαση του φίλου καθηγητή Νίκου Αλιβιζάτου, και είναι και δύσκολο να συμβάλει κανείς σ' αυτή τη συζήτηση, αλλά εκείνο το οποίο ίσως θα μπορούσα να πω, ως γέννημα θρέμμα της πατρίδας μου, της Λευκάδας –δηλαδή έζησα στη Λευκάδα τη δεκαετία του '50 και τη δεκαετία του '60, και πηγαινοερχόμενος τη δεκαετία του '70– είναι ότι τα Επτάνησα, τα οποία ενώθηκαν με την κυρίως Ελλάδα, πρώτον αφαιμάχθησαν κοινωνικώς. Δηλαδή, πολύς κόσμος έφυγε από εδώ και πήγε στην Αθήνα. Δεύτερον, είχαν εσωτερικά προβλήματα να λύσουν, κοινωνικής ομογενοποίησης, τα οποία προβλήματα τα ξεχνούμε, όταν μιλάμε για τα εθνικά θέματα, αλλά ήσαν παρόντα, όταν εγώ ήμουν νέος άνθρωπος. Δηλαδή, όταν εγώ ήμουν νέος άνθρωπος και γνωρίζω ότι η Λευκάδα είναι φτωχός συγγενής της Κέρκυρας ή της Ζακύνθου…*

Α-Ι. Δ. Μεταξάς: *Και της Κεφαλονιάς, επίσης.*

Σπ. Φλογαΐτης: *Εντάξει, μέτζο μέτζο, που λένε. Αλλά στη Λευκάδα, στην οποία μεγάλωσα, στην κεντρική πλατεία δεν μπορούσε να κάνει βόλτα ο καθένας. Η κεντρική πλατεία ήταν πάντα άδεια. Το λέω πολλές φορές στους φίλους μου τουρίστες, που έρχονται τώρα στη Λευκάδα και η κεντρική πλατεία είναι γεμάτη παιδάκια, γίνεται χαμός. Αλλά όμως, όταν ήμουν νέος, στην πλατεία είχε δέκα ανθρώπους. Από αυτό υπέφεραν τα καφενεία της πλατείας, τα οποία ήσαν καφενεία με μάρμαρα, ήσαν καλά καφενεία. Αλλά δεν είχαν κόσμο, γιατί, για να πας στα καφενεία, έπρεπε να περάσεις από την πλατεία. Λοιπόν, αυτό το έχω ζήσει, γιατί ο πατέρας μου ήταν δικηγόρος, οπότε μπορούσε να πηγαίνει στην πλατεία και με έπαιρνε μαζί του, με έπαιρνε απ' το χέρι και έβλεπα.*

Τα Επτάνησα, λοιπόν, χρειάστηκαν πολύ κόπο για να ομογενοποιηθούν κοινωνικά· που και αυτός είναι ένας σκοπός πέρα από τον εθνικό σκοπό κάθε κοινωνίας. Η κοινωνική ομογενοποίηση φέρνει πλέον άλλα κοινωνικά στρώματα στην εξουσία, δημιουργεί ως διαδικασία μια αναταραχή, μετά ξανακάθεται το πράγμα και η ζωή πάει μπροστά. Λέω, λοιπόν, πολλές φορές ότι εγώ προσωπικά ανήκω σε μια Λευκάδα που δεν υπάρχει. Αλλά είμαι απ' αυτούς που θεωρούν ευτύχημα το ότι η Λευκάδα, στην οποία μεγάλωσα, δεν υπάρχει πλέον.

Α-Ι. Δ. Μεταξάς: *Υπάρχει, βέβαια, μια εξέλιξη αντίστροφη, ότι μετά τον πόλεμο και ίσως μετά τη δεκαετία του '60 η λειτουργία της πλατείας είναι αντιστραμμένη. Μετά πάνε όλοι στην πλατεία και οι «κάποιοι», οι λίγοι, δεν πάνε*

στην πλατεία. Δεν περνάνε απ' την πλατεία, διότι δεν θεωρείται τιμητικό να περάσουν απ' την πλατεία. Είναι οικογένειες, οι οποίες δεν μετέχουν στις πλατείες. Έχει αντιστραφεί η σχέση. Εμείς το είδαμε αυτό στην Κεφαλονιά. Και, αν περνάνε για κάποιο λόγο, αναγκαστικά, πρέπει να περάσουν από πάνω ή από κάτω από την πλατεία, για να μη συγχρωτιστούν με τον πολύ τον κόσμο.

Σπ. Φλογαΐτης: *Θέλω να θυμίσω ότι κι εσείς κι εγώ είμαστε παιδιά των σεισμών, μετά τους σεισμούς. Άρα τα νότια νησιά που υπέφεραν από τους σεισμούς, έχουν άλλα προβλήματα απ' ό,τι έχει η Κέρκυρα. Τα μεγάλα προβλήματα της Κέρκυρας δημιουργήθηκαν από δύο αιτίες: από τον Β΄ Παγκόσμιο πόλεμο, που έχασε το 30% του οικιστικού χώρου, και από τη μετανάστευση, ιδιαίτερα προς την Αθήνα και λιγότερο προς τη Γερμανία, που έγινε από συγκεκριμένα χωριά. Και μάλιστα, θα μου πείτε οι περισσότεροι από σας απ' τον νότο, συνήθως, υπάρχουν χωριά, τα οποία στην Αθήνα ήσαν κάποια στιγμή το 50%.*

Προβλήματα, λοιπόν, ομογενοποίησης έχουμε μέχρι και σήμερα. Δεν ξεκίνησαν το '64. Θα θυμίσω ένα δικό σας κείμενο που το έχετε, νομίζω, και σεις και ο κύριος Σκλαβενίτης, το έχετε πάρει από τον Πάνο Ροντογιάννη. Ένα τετράστιχο που λέγανε στην περιοχή σας για τον τρόπο που έγινε η ομογενοποίηση: «Πλατοβράκια κι εξουσία εγινήκαν μια ουσία». Εντάξει; «ω λαέ, χωρίς χημεία πώς θα κάνεις μια ουσία». Η ομογενοποίηση είχε πολλούς παράγοντες. Είχε πολιτικούς, είχε κοινωνικούς, είχε οικονομικούς, είχε τους σεισμούς.

Όσο για το γεγονός ότι η Λευκάδα είναι σε δεύτερη μοίρα, όχι, να μη το πείτε αυτό. Η Λευκάδα ήταν επαρχία του νομού Κερκύρας για ογδόντα χρόνια. Γι' αυτό και οι Βαλαωρίτηδες έχουν αυτή την άμεση σχέση με μεγάλες οικογένειες της Κέρκυρας, και τις συγγένειες, γιατί έβγαιναν ως βουλευτές του νομού Κερκύρας.

Εκείνο που οι Λευκαδίτες, νομίζω, αν το ξέρω καλά, δεν δικαιολόγησαν ποτέ, είναι η μεταφορά του Γυμνασίου Λευκάδος εκτός Λευκάδος, της Νομαρχίας εκτός Λευκάδος, και των Δικαστηρίων. Τα δύο πρώτα τα κατάφερε ο Βαλαωρίτης να τα φέρει πίσω, δεν κατάφερε τη Νομαρχία, αλλά έβγαινε βουλευτής στην Κέρκυρα.

Δεν είναι, λοιπόν, νομίζω, όμοια τα προβλήματα αφομοιώσεως βορείων νησιών και νοτίων νησιών. Το κάθε νησί έχει το δικό του πρόβλημα και τα νότια νησιά από πάνω τους σεισμούς.

Α-Ι. Δ. Μεταξάς: *Γιώργο, κάτι θες να πεις.*

Γιώργος Ρωμαίος: *Νομίζω ότι όλα αυτά είναι πολύ ενδιαφέροντα. Άλλωστε, είχαμε ανάλογες συζητήσεις και στα διαλείμματα, πως δεν υπάρχει μια συνέχεια*

της μεγάλης προσφοράς σε όλους τους τομείς, στην πολιτική, στα γράμματα, στις τέχνες, από την Επτάνησο στην Ελλάδα μετά την Ένωση. Και όλα αυτά που είπατε είναι σωστά. Μήπως όμως υπάρχει ένα βασικότερο στοιχείο; Το πανεπιστήμιο; Διότι αυτά όλα τα άτομα, το πλήθος αυτών των προσωπικοτήτων που πρόσφεραν τα Επτάνησα στην Ελλάδα μετά την Ένωση, είχε αναπτυχθεί σ' αυτό το κράτος, το Ιόνιο Κράτος, με ένα πανεπιστήμιο και σημαντική ώσμωση και επικοινωνία με τον δυτικό πολιτισμό. Μετά άρχισε να δημιουργείται το περίφημο αθηνοκεντρικό κράτος και τα πήρε όλα. Πήρε πρώτα όλους εκείνους τους ανθρώπους τους σημαντικούς. Πήρε το πανεπιστήμιο, πήρε τα πάντα. Επομένως, στα Επτάνησα κατ' ανάγκην μετά από λίγα χρόνια δημιουργήθηκαν συνθήκες, όπως στις άλλες περιφέρειες της Ελλάδος.

Και κάτι άλλο, τελευταίο, και θα έρθω σ' αυτά που μας ανέπτυξε ο κύριος Φλογαΐτης. Υπάρχει και κάτι άλλο, ότι η ιστορία μας ακούγεται σε κάποια συνέδρια κάθε τέσσερα χρόνια, με ένα πλήθος σημαντικών –και πολύ νέων σ' αυτό το συνέδριο–, αλλά ακούγεται από λίγους. Μετά από λίγα χρόνια μπορεί να τυπωθούν, θα τα διαβάσουν λιγότεροι, την ιστορία την αγνοούμε, δεν διδασκόμαστε.

Και έρχομαι στον Καποδίστρια. Πριν λίγους μήνες στην Αθήνα έγινε ένα σημαντικό συνέδριο. Μετείχε και ο γερόλυκος της ρωσικής διπλωματίας, ο Λαμπρώφ. Σημαντικό συνέδριο για τον Καποδίστρια. Από χρόνια έχω πει ότι θα μπορούσε με πρωτοβουλία μιας εταιρείας σπουδών να συγκροτηθεί μια κοινή εταιρεία με την Κέρκυρα και τη Ρωσία, συνεχούς μελέτης για τον Καποδίστρια, για τον οποίο δεν φαίνεται να είμαστε πολύ υπερήφανοι, γιατί τον έχουμε ξεχάσει.

Α-Ι. Δ. Μεταξάς: *Ευχαριστούμε πάρα πολύ. Ο κύριος Αλιβιζάτος θα ήθελε κάτι να προσθέσει και μετά θα σας πω και εγώ.*

Ν.Κ. Αλιβιζάτος: *Επιτρέψτε μου να συνεχίσω με μιαν αποστροφή του κυρίου Ρωμαίου: αθηνοκεντρικό κράτος που οδήγησε, ώστε η μεν Ζάκυνθος να έχει πιο πολλά πάρε-δώσε, όπως και η Κεφαλονιά, με την Πάτρα, παρά με την Κέρκυρα. Η Κέρκυρα πιο πολλά πάρε-δώσε με τα Γιάννενα παρά με τη Λευκάδα, και η Λευκάδα, θα έλεγα με τη Στερεά Ελλάδα παρά με την Κέρκυρα και την Κεφαλονιά. Υπαινίσσομαι, με άλλα λόγια, τη συνείδηση της επτανησιακής ιδιαιτερότητας, την οποία το συγκεντρωτικό σύστημα που υπήρχε στην Ελλάδα, δεν ευνόησε. Μόνο τα τελευταία χρόνια πάει να γίνει κάτι με την Περιφέρεια Επτανήσων, συναντάει όμως τις δυσκολίες που όλοι ξέρουμε. Μου φαίνεται κυριολεκτικά αδιανόητο να μην υπάρχει ακτοπλοϊκή συγκοινωνία μεταξύ των νησιών μας, τουλάχιστον των τεσσάρων, και να χρειάζονται 7-8 ώρες για να πάει κάποιος από την Κέρκυρα στην Κεφαλονιά με το αυτοκίνητο. Λοιπόν, αυτά όλα είναι πραγματικά ζητήματα, στα οποία δεν θέλω να υπεισέλθω.*

Ένα ήθελα να θίξω, κύριε Μεταξά, και είναι της δικής σας αρμοδιότητας. Επιτρέψτε μου, με κίνδυνο να θίξω κάποιες βαθύτερα παραδεδεγμένες αντιλήψεις, να υποστηρίξω ότι το «αφήγημα» της επτανησιακής ιδιαιτερότητας (για να χρησιμοποιήσω μια λέξη της μόδας) δεν ταιριάζει με το «αφήγημα» της συνέχειας του ελληνισμού. Το τελευταίο το ανακάλυψε ο Ζαμπέλιος, το υιοθέτησε εν συνεχεία ο Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος και έγινε κυρίαρχο, ηγεμονικό, στην εκπαίδευση, και όχι μόνο. Ποιο είναι το αφήγημα, με το οποίο ως Νεοέλληνες ζούμε; Ότι είμαστε περίπου ο περιούσιος λαός, οι κληρονόμοι της αρχαίας Ελλάδας και του Βυζαντίου με τον νεοελληνικό πολιτισμό να αποτελεί συνέχεια και των δύο.

Σε αυτό το μοντέλο τα Επτάνησα δεν ταιριάζουν. Σε αυτό το μοντέλο τα Επτάνησα είναι κάτι «άλλο». Έχω προσέξει πως οτιδήποτε δεν ταιριάζει και δεν υπηρετεί αυτό το μοντέλο, αλλά είναι κάτι διαφορετικό στην ιστορία της νεότερης Ελλάδας, παραγκωνίζεται. Παραβλέπεται, με αποτέλεσμα να έχουμε τη γνωστή ενιαία αντίληψη για τους τρεις πολιτισμούς· αυτό είναι, πάει, τέλειωσε. Και τη δροσιά, το χρώμα, την ιδιαιτερότητα, κάτι που δεν ταιριάζει σ' αυτόν το μύθο, να τα αγνοούμε και να τα αναδεικνύουμε, μόνο όταν αρχίζουν να αποδίδουν ενδεχομένως παραδάκι.

Προ δεκαπέντε ημερών είχα πάει στο Κάστρο στο Χλεμούτσι, όπου γίνεται μια πολύ ενδιαφέρουσα δουλειά αποκατάστασης. Είναι, όπως ξέρετε, ένα κάστρο που έχτισαν οι Φράγκοι και ήταν η έδρα του Γοδεφρείδου Βιλλεαρδουίνου, τα διακόσια χρόνια της Φραγκοκρατίας στην Πελοπόννησο. Ουδείς το ξέρει. Ουδείς ασχολείτο στην Ηλεία με το Χλεμούτσι. Μόνο κάποιες παραστάσεις πραγματοποιούνταν τα καλοκαίρια, κάποιες συναυλίες, και αυτό ήταν όλο. Έχει αρχίσει όμως εσχάτως να αναδεικνύεται ως κέντρο κάποιου άλλου πολιτισμού, παροδικού ασφαλώς, αλλά υπαρκτού. Μίλησα εκεί με τους κατοίκους που με πληροφόρησαν ότι το Κάστρο, με το μικρό αλλά εξαιρετικά διαρρυθμισμένο μουσείο του, έχει αρχίσει να ελκύει επισκέπτες, τουρίστες και Έλληνες. Αρχίζει να ζωντανεύει το συγκεκριμένο χωριό. Δηλαδή το Κάστρο της Κυλλήνης αποκτά κίνηση λόγω Χλεμουτσίου. Αυτή η εξέλιξη είναι μια από τις λύσεις στο ιδιαίτερο πρόβλημα των Επτανήσων. Δίπλα στη γνωστή Ελλάδα, υπάρχει και μια άλλη, πιο κοσμοπολίτικη, με τον δικό της πολιτισμό.

Α-Ι. Δ. Μεταξάς: *Μετά απ' αυτό, το οποίο είπε ο Νίκος, χρειάζεται ίσως να δούμε το θέμα λίγο γενικότερα. Κάθε φορά που σε μια χώρα έγινε απόπειρα ή συνεχίστηκε η απόπειρα ενός γενικού πολιτιστικού μοντέλου, η χώρα φτώχυνε. Γενικά φτώχυνε η χώρα. Εδώ είμαστε στο φαινόμενο της πανελλήνιας γενίκευσης. Όλα πρέπει να υπαχθούν εκεί. Άρα τίθεται ένα γενικότερο ζήτημα, όχι απλώς της διατήρησης της ταυτότητας των Επτανήσων και της συμβολής στην ελληνική χώρα μέσω αυτής της ταυτότητας, αλλά του κάθε τοπικού πολιτισμού. Δι-*

ότι υπάρχουν και άλλοι τοπικοί πολιτισμοί που δεν υπάγονται τόσο εύκολα στην πανελλήνια γενίκευση. Κυρίως είναι νησιώτικοι πολιτισμοί και συνεπώς είναι κάπως εξηγήσιμο το θέμα, ότι έχοντας επαφή με άλλες χώρες και με άλλες οπτικές γωνίες, έχουν τη δική τους ταυτότητα.

Αλλά ακόμη και στην ηπειρωτική Ελλάδα έχουν αναπτυχθεί σύγχρονα πολιτιστικά κέντρα, τα οποία δουλεύουν. Τα περιοδικά που βγάζουν, όλα αυτά θα πρέπει να υποστηριχθούν και να αναδειχθούν, διότι ο πολιτισμός είναι πλουραλιστικό γεγονός. Δεν μπορεί να υπάρξει πολιτισμός χωρίς να εμπλουτίζεται ακόμη και από τις εσωτερικές του αντιπαραθέσεις. Αν τα Επτάνησα μπορούν να παίξουν κάποιο ιδιαίτερο ρόλο, ας το κάνουν, αλλά ως κρατική πολιτική απαιτείται να είναι η ενίσχυση των τοπικών πολιτισμών, όποιοι και αν είναι αυτοί.

Συγχωρέστε μου αυτή τη γενική τοποθέτηση, αλλά νομίζω ότι επιβεβαιώνεται ιστορικά, όχι μόνο στην Ελλάδα. Ο Ρισελιέ παραλίγο να καταστρέψει τη Γαλλία, επιβάλλοντας την παν-γαλλική γενίκευση, και διασώθηκαν τα πράγματα, όταν λίγο αργότερα άρχισαν πάλι να αναπτύσσονται και να διεκδικούν πολιτική και πολιτιστική παρουσία οι μεγάλες επαρχίες.

Όταν ο Ντε Γκωλ, ο ολίγον αυταρχικός Ντε Γκωλ, μίλησε για τις γαλλικές επαρχίες, δηλαδή για τις φυσικές επαρχίες της Γαλλίας, είχε υπόψη του αυτούς τους τοπικούς πολιτισμούς. Σε άλλες χώρες τα πράγματα δεν πήγαν καλά, πήγαν στραβά. Σε πολλές ευρωπαϊκές χώρες. Άρα είναι γενικότερο το θέμα.

Αλλά κάτι θέλει ο Σπύρος.

Σπ. Φλογαΐτης: *Κύριε πρόεδρε, θέλω να προεκτείνω λίγο τις σκέψεις του κυρίου Αλιβιζάτου. Πιστεύω ότι θα τον παρηγορήσει η σκέψη ότι, όταν ο Ζαμπέλιος έκανε το ιδεολόγημα που είναι η ραχοκοκαλιά της σύγχρονης ελληνικής αντίληψης για την ιστορία μας, ήταν ο ίδιος γέννημα-θρέμμα της Δύσης. Είναι ένας άνθρωπος που γεννήθηκε και μεγάλωσε στη Δύση· Δύση είναι τα Επτάνησα, και είναι ένας άνθρωπος που σπούδασε στη Δύση. Και συμβολίζει με την ικανότητά του να γράφει ιστορία και να συλλαμβάνει ένα θέμα, ότι αυτοί οι οποίοι παρέδωσαν την Κέρκυρα στους Βενετούς, και αυτοί, οι οποίοι στήριξαν τη βενετική κυριαρχία στα νησιά, καλά έκαναν. Διότι απέδειξαν ότι, εάν υπήρχαν οι συνθήκες, και θα επανέλθω σ' αυτό, η σωστή επιλογή για τον ελληνισμό που κατέρρεε, ήταν η Δύση. Διότι, όπως είπα πριν από λίγο, αυτό μας επέτρεψε να ξαναγεννηθούμε· διότι εδώ ξέραμε γράμματα και εδώ αισθανθήκαμε να ζούμε άνετα με τη Δύση και να μη την φοβόμαστε. Βεβαίως, αυτή είναι η απόχρωση, μας βοήθησαν οι Βενετσιάνοι, διότι οι Βενετσιάνοι δεν είχαν θρησκευτική πολιτική. Επέτρεψαν στους τοπικούς πληθυσμούς να συμβιβαστούν μ' αυτή την κυριαρχία σε δύσκολα χρόνια. Ναι, δεν είχαν θρησκευτική πολιτική, μπορούσαμε να είμαστε Ορθόδοξοι υπό κάποιες συνθήκες οργάνωσης της Εκκλησίας.*

Από το ακροατήριο: *Και οι Οθωμανοί;*

Σπ. Φλογαΐτης: *Δυο λεπτά, αυτό δεν το συγκρίνω με τους Οθωμανούς. Το συγκρίνω με την πολιτική του Πάπα στην υπόλοιπη Ευρώπη, στην υπόλοιπη Ελλάδα, στην υπόλοιπη Ανατολική Ρωμαϊκή αυτοκρατορία, που εξώθησε εκείνους τους ανθρώπους να κάνουν άλλες επιλογές. Αυτή είναι η τύχη της δικής μας πλευράς της χώρας.*

Από το ακροατήριο: *Εξ αντικειμένου.*

Σπ. Φλογαΐτης: *Ακριβώς, που επέτρεψε —να ξαναρθώ στον Νίκο (Αλιβιζάτο), στον Ζαμπέλιο— να μπορεί να κάνει ένα ιδεολόγημα.*

Α-Ι. Δ. Μεταξάς: *Ευχαριστώ πάρα πολύ. Εάν υπάρχει κάτι από τους παριστα-μένους, που θα θέλατε να ρωτήσετε… Αλλά με μια πάρα πολύ σύντομη διατύ-πωση, ώστε να είναι πράγματι ερώτηση και όχι ανάπτυξη. Η κυρία Παπαζήση.*

Θεοφανώ Παπαζήση: *Θέλω να πω, συμπληρώνοντας τη σκέψη του κύριου Φλο-γαΐτη, ότι οι Βενετοί ήσαν τελείως άλλο πράγμα, διότι μην ξεχνάτε ότι η Βενε-τία ήταν το μόνο κράτος με δημοκρατική δομή στην Ευρώπη, σε μια φεουδαρ-χική Ευρώπη, όπου και ο Πάπας ήταν φεουδάρχης, ασκούσε πνευματική φεου-δαρχία, και τα άλλα κράτη ήσαν φεουδαρχικά, όπως και το Οθωμανικό κράτος ήταν φεουδαρχικό. Η Βενετία ήταν το μόνο κράτος, το οποίο κρατούσε, λίγο έως πολύ, τις αρχές του Ρωμαϊκού κράτους, αυτές τις αρχές που υπήρχαν κατά κά-ποιο τρόπο και στο Βυζάντιο· και γι' αυτό τον λόγο ήταν ένα κράτος, το οποίο ήταν και ανεξίθρησκο και μπόρεσε να κρατήσει αυτές τις δομές και να δώσει τις ελευθερίες που έδωσε.*

Α-Ι. Δ. Μεταξάς: *Θα μου επιτρέψετε λίγο να σας ρωτήσω αν θεωρείτε ότι η επίδειξη ανεξιθρησκίας ήταν πολιτικοφιλοσοφική επιλογή ή επιλογή εναντίον του Πάπα, ώστε να διατηρηθεί η ταυτότητα, η κρατική ταυτότητα της Βενε-τιάς. Γιατί εδώ χρειάζεται ίσως κάπως να σχετικοποιούνται τα πράγματα, και με τη συμφωνία του Νίκου (Αλιβιζάτου), που μου το λέει αυτή τη στιγμή, αυτή η ρεπούμπλικα ανεδείκνυε κάποιον μονάρχη. Η συμμετοχή του κόσμου… Θα μου πείτε και στις άλλες χώρες, θα μπορούσε κάτι ανάλογο να υπάρξει και δεν υπήρξε. Σύμφωνοι, σ' αυτό έχετε δίκιο. Αυτό όντως ήταν στην ευφυΐα των Βε-νετών να εκλέγεται ο δόγης.*

Θεοφανώ Παπαζήση: *Ναι. Και απ' την άλλη μεριά, βέβαια, να σας θυμίσω και*

το άλλο: αιώνες μετά είχε την ευφυΐα σ' ένα αυτοκρατορικό και απολυταρχικό καθεστώς, το πρωσικό, ο βασιλιάς αυτοκράτορας –τι ήταν ο Φρειδερίκος, τέλος πάντων–, να κρατήσει το κράτος ανεξίθρησκο, με αποτέλεσμα να ευνοηθεί στην Πρωσία η ανάπτυξη και των επιστημών και των ιδεών.

Α-Ι. Δ. Μεταξάς: *Ευχαριστώ πάρα πολύ. Υπάρχει κάτι άλλο; Ναι, κυρία μου, σας παρακαλώ.*

Ελένη Βουσολίνου: *Αφού σας ευχαριστήσουμε για όλα τα ενδιαφέροντα που είπατε, σε σχέση με το αθηνοκεντρικό κράτος, απλά να επισημάνω ότι αυτό το αθηνοκεντρικό κράτος έφερε και την καταστροφή της κερκυραϊκής βιομηχανίας. Και κάτι άλλο: αν οι Βαυαροί είναι αυτοί που έφεραν καταστροφή της συνέχειας σε σχέση με το τι ήταν τελικά η Ελλάδα, έπρεπε να συνδεθούμε μόνο και μόνο με την αρχαιολατρία. Από το 1864 και μετά όμως, εμείς οι Έλληνες δημιουργήσαμε αυτό που είπατε, το να μην υπάρχουν δηλαδή όλα αυτά τα τοπικά, πολιτιστικά συστήματα και να μην τροφοδοτηθεί περισσότερο η Ελλάδα με όλη αυτή τη δυναμική που είχαν πριν όλοι αυτοί οι ξεχωριστοί πολιτιστικοί χώροι.*

Α-Ι. Δ. Μεταξάς: *Άλλη ερώτηση, παρακαλώ; Ακούστε, έχουμε ένα πολύ μικρό χρόνο, που μας έχει παραχωρηθεί για κάτι το πολύ ευχάριστο. Επειδή ετοιμάζεται μια δεξίωση μικρή, της οποίας η προετοιμασία δεν έχει ολοκληρωθεί, έχουμε ακόμη πέντε έξι λεπτά, ώστε να ασκήσετε την ελευθερία σας και να απολαύσουμε τη δεξίωση μετά.*

Σπύρο, να πας στο καλό, σε ευχαριστούμε πάρα πάρα πολύ. (Αποχώρησε ο κύριος Σπ. Φλογαΐτης).

Ν.Κ. Αλιβιζάτος: *Εγώ θα ήθελα, ομολογώ, εφόσον έχουμε δύο λεπτά... Υπό ποια έννοια, κυρία μου, το αθηναϊκό κράτος διέλυσε τη βιομηχανία της Κέρκυρας; Αν μπορείτε να μας πείτε σε δύο λεπτά, γιατί δεν το ξέρουμε.*

Ελένη Βουσολίνου: *Από τη στιγμή που οι φόροι, οι διαπύλιοι φόροι και όλα τα υπόλοιπα τα σχετικά ήσαν δυσβάσταχτα, ακριβώς γιατί έπρεπε αυτή η βιομηχανία της Κέρκυρας να μην επιζήσει –αυτή είναι η άποψή μου–, ουσιαστικά δεν δόθηκε η βαρύτητα στους τοπικούς αυτούς οικονομικούς χώρους να επιβιώσουν. Όχι μόνο αυτό, υπήρχαν και άλλοι παράγοντες. Αυτός όμως ήταν ο βασικότερος.*

Α-Ι. Δ. Μεταξάς: *Το ερώτημα αυτό ίσως έχει απαντηθεί κάπως ευρύτερα από τις εργασίες του καθηγητή Κώστα Κωστή, σχετικά με τη σταφίδα· ένα έργο με ιδιαίτερη επιστημονική αξιοπιστία.*

Περικλής Παγκράτης: *Την κερκυραϊκή βιομηχανία την διέλυσε, επίσης, η συγκοινωνιακή πραγματικότητα. Όταν η βιομηχανία αυτή ήκμασε, επικρατούσαν οι θαλάσσιες μεταφορές. Γι' αυτό και η κερκυραϊκή βιομηχανία διατηρήθηκε σε καλή κατάσταση μέχρι τη δεκαετία του '60. Στη συνέχεια αναπτύχθηκαν οι χερσαίες μεταφορές και η κερκυραϊκή βιομηχανία αδυνατούσε πλέον να ανταγωνιστεί τις αντίστοιχες βιομηχανίες του ελλαδικού κορμού –παράδειγμα οι αλευροβιομηχανίες–, διότι το οικονομικό κόστος διακομιδής των αγαθών ήταν ασύγκριτα μεγαλύτερο για τις νησιωτικές βιομηχανίες. Κάτι παρόμοιο συνέβη και με τη Σύρο, στην οποία επίσης ήκμασε το εμπόριο και η βιομηχανία. Όταν αναπτύχθηκε το λιμάνι του Πειραιά, το οποίο ήταν πλησιέστερα προς τον ελλαδικό κορμό, έσβησε η Σύρος ως κέντρο. Θα μπορούσε, βεβαίως, το Ελληνικό κράτος να έχει εφαρμόσει νησιωτικές πολιτικές. Αλλά αυτό φαίνεται πως είναι ανακάλυψη των τελευταίων ετών· είναι, εξάλλου, αμφίβολο αν στην πράξη οι νησιωτικές πολιτικές έχουν ακόμη και σήμερα λειτουργήσει.*

Τώρα, όσον αφορά στη σύμπραξη των δύο κρατικών οντοτήτων, στην οποία αναφερθήκατε, προκειμένου να γίνει η Ένωση της Επτανήσου με την Ελλάδα, θα μου επιτρέψετε ένα ευφυολόγημα. Συνέβη ό,τι συμβαίνει σήμερα με τη συγχώνευση των ανωνύμων εταιρειών. Όταν μια ισχυρή εταιρεία συγχωνεύεται με μια λιγότερο ισχυρή, η δεύτερη απορροφάται από την πρώτη, οπότε έχουμε συγχώνευση δι' απορροφήσεως. Η ισχυρή παραμένει, η δεύτερη παύει να υπάρχει. Παρακαλώ, δείτε το ως ευφυολόγημα, διότι το αν η Ένωση μπορούσε να γίνει κατά τρόπον ώστε να μην εξουθενωθεί πλήρως η Επτάνησος και να μη παύσει να υπάρχει ο σύνδεσμος των νησιών μας, είναι μια άλλη ιστορία.

Α-Ι. Δ. Μεταξάς: *Κύριε Παγκράτη, το έχει προβλέψει ο Ηράκλειτος σ' ένα πολύ πιο θεμελιακό επίπεδο, «παλίντονος ἁρμονίη ὅκωσπερ τόξου καὶ λύρης», διακήρυξε τότε, τον 7ο αιώνα. Όλα υπάγονται στην ενότητα, η οποία προκύπτει μέσα από τις διαφορές. Είναι μια φράση, η οποία αποκαλύπτει ακριβώς τη σύνθεση των διαφορών υπέρ της ενότητας. Σας ευχαριστούμε πάρα πολύ και για τη συμμετοχή σας.*

Ακολούθησε αποχαιρετιστήρια δεξίωση προς τιμήν των συνέδρων, στο ισόγειο της Ιονίου Ακαδημίας, εκ μέρους της διοργανώτριας του Συνεδρίου Εταιρείας Κερκυραϊκών Σπουδών.

ΧΩΡΟΙ ΔΙΕΞΑΓΩΓΗΣ ΤΟΥ Ι΄ ΔΙΕΘΝΟΥΣ ΠΑΝΙΟΝΙΟΥ ΣΥΝΕΔΡΙΟΥ

Τα κτήρια, στις αίθουσες των οποίων διεξήχθησαν οι εργασίες του Ι΄ Πανιονίου Συνεδρίου είναι ιστορικά στην πλειονότητά τους, αποτελούν δε αρχιτεκτονικά μνημεία της πόλης της Κέρκυρας. Στις αίθουσες αυτές έχει γραφεί η πολιτιστική ιστορία του νησιού, έχουν στεγασθεί πνευματικά ή καλλιτεχνικά ιδρύματα, έχουν ανεγερθεί δίπλα σε παλαιότερα μνημεία ή συνάπτονται με την εκπαιδευτική ιστορία της πόλης. Η υποβλητική ατμόσφαιρα των χώρων αυτών με τη μακραίωνη παράδοση ανέδειξε κατά τις εργασίες του συνεδρίου τη σημασία της συνέχειας.[1]

ΙΟΝΙΟΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑ, οδός Ακαδημίας και Καποδιστρίου 2, με θέα προς το νοτιοδυτικό μέρος της Άνω Πλατείας, της Σπιανάδας.

Πρόκειται για ιστορικό ενετικό κτήριο, στο οποίο στεγάζεται η πρυτανεία του Ιονίου Πανεπιστημίου. Στην Αίθουσα Τελετών του πραγματοποιήθηκαν η εναρκτήρια και η καταληκτήρια συνεδρία του Ι΄ Πανιονίου Συνεδρίου. Κτίσθηκε σε περίοπτο σημείο σε μία από τις κύριες πύλες της πόλης επί βενετοκρατίας. Η πρώτη χρήση του οικοδομήματος ήταν αυτή του στρατώνα (του στρατώνα Grimani και του στρατώνα Correr, από τα ονόματα των γενικών προνοητών, οι οποίοι ασχολήθηκαν με την ανέγερσή του). Επί αγγλοκρατίας, το 1823, η Ιόνιος Βουλή, έπειτα από σύντονες προσπάθειες του λόρδου Γκίλφορντ, ενέκρινε διά ψηφίσματος την ίδρυση της Ιονίου Ακαδημίας, η οποία όμως μεταφέρθηκε στο κτήριο αυτό αργότερα, από το έτος 1841.

---

1. Ευχαριστούμε και από τη θέση αυτή τους προέδρους και διευθυντές των χώρων διεξαγωγής των συνεδριών, τόσο για την παραχώρησή τους όσο και για τη φιλοξενία των συνέδρων: τον πρόεδρο της Αναγνωστικής Εταιρίας κύριο Γιάννη Πιέρη· τους προέδρους των Τμημάτων Ιστορίας και Τ.Α.Β. του Ιονίου Πανεπιστημίου κυρίους Γρηγόρη Ψαλλίδα και Χρήστο Παπαθεοδώρου· τον δήμο Κέρκυρας· τον μητροπολίτη Κερκύρας, Παξών και Διαποντίων Νήσων κ. Νεκτάριο· τον πρόεδρο της Φιλαρμονικής Εταιρείας κύριο Γιάννη Γραμματικό· την κυρία Σοφία-Αικατερίνη Πανταζή, αναπληρώτρια διευθύντρια των Γ.Α.Κ. Αρχείων Νομού Κέρκυρας· την πρόεδρο της Ιατροχειρουργικής Εταιρίας Κερκύρας κυρία Μαρία Μάνδυλα-Κουσουνή και τον πρόεδρο του Δικηγορικού Συλλόγου Κερκύρας κύριο Γιάννη Βραδή.

Μετά την παύση λειτουργίας της Ακαδημίας, από το 1865 και εξής, το κτήριο στέγασε τη Δημόσια Βιβλιοθήκη Κερκύρας. Το 1943 βομβαρδίστηκε από τους Γερμανούς και υπέστη σοβαρές ζημιές. Το 1994 άρχισαν εργασίες αποκατάστασης του οικοδομήματος, το οποίο παραδόθηκε προς χρήση στο Ιόνιο Πανεπιστήμιο.

ΑΝΑΓΝΩΣΤΙΚΗ ΕΤΑΙΡΙΑ ΚΕΡΚΥΡΑΣ, οδός Καποδιστρίου 120 και Σοφοκλέους Δούσμανη, στη βάση του λόφου του Καμπιέλου, με θέα προς το ανοικτό Ιόνιο.

Οι πρώτες αρχές του οικοδομήματος, στο οποίο στεγάζεται η Αναγνωστική Εταιρία, το αρχαιότερο πνευματικό καθίδρυμα του ελληνισμού, ανάγονται στη βενετοκρατία. Παρά τις παρεμβάσεις που κατά καιρούς έχει υποστεί, το χαρακτηρίζει μορφή αναγεννησιακή, με χαρακτηριστικό γνώρισμα το εξωτερικό κλιμακοστάσιο.

Η Αναγνωστική Εταιρία ιδρύθηκε το 1836, κατά τα πρότυπα των δυτικοευρωπαϊκών αναγνωστηρίων, από μορφωμένους φιλελεύθερους νέους, σπουδαγμένους στο εξωτερικό. Η εγκατάστασή της στο οικοδόμημα αυτό πραγματοποιήθηκε στα 1921. Η προσωπικότητα του Πέτρου Βράιλα Αρμένη, του οποίου η προτομή, καταντικρύ της πρόσοψής της, βλέπει προς το κτήριο της Αναγνωστικής, υπήρξε εμβληματική για τη θεμελίωση και τη μεγάλη ακμή της επί αγγλοκρατίας. Από της ιδρύσεώς της η Αναγνωστική Εταιρία λειτουργεί ως αναγνωστήριο που διαθέτει την πλουσιότερη επτανησιακή βιβλιοθήκη. Διοργανώνει ποικίλες εκδηλώσεις, επιστημονικού και ευρέος πολιτιστικού ενδιαφέροντος.

ΙΟΝΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ, Τμήμα Ιστορίας και Τμήμα Βιβλιοθηκονομίας – Αρχειονομίας – Μουσειολογίας, Ιωάννου Θεοτόκη 72.

Στους χώρους των ανωτέρω Τμημάτων, τα οποία ιδρύθηκαν τα έτη 1985 και 1993 αντιστοίχως, διεξήχθησαν οι περισσότερες συνεδρίες. Πρόκειται για καινούργια κατασκευή, στην οποία στεγάσθηκαν τα δύο αυτά Τμήματα, με μεγάλα αμφιθέατρα και πολλές αίθουσες διδασκαλίας. Παλαιότερα, ο χώρος ήταν έδρα μόνον του Τμήματος Ιστορίας, το οίκημα δε στο οποίο στεγαζόταν, εξακολουθεί υπάρχον, έχοντας μετατραπεί σε σύγχρονη κεντρική βιβλιοθήκη ολόκληρου του Ιονίου Πανεπιστημίου. Το κτήριο βρίσκεται στην κοντά στον λόφο Αβράμη ιστορική περιοχή, όπου είχε κατασκευασθεί σημαντικό οχυρό τον 18ο αιώνα.

ΑΙΘΟΥΣΑ ΜΟΝΟΜΕΤΟΧΙΚΗΣ ΑΝΩΝΥΜΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ ΔΗΜΟΥ ΚΕΡΚΥΡΑΣ, Πύλη Αγίου Νικολάου, Φαληράκι.

Κτηριακή εγκατάσταση του δήμου Κέρκυρας, στην τοποθεσία Φαληράκι, στην Πύλη του Αγίου Νικολάου (San Nicolo), μία από τις δύο σωζόμενες σήμερα ενε-

τικές πύλες εισόδου στην πόλη της Κέρκυρας, στο τέλος της Σπιανάδας επί του παραλιακού δρόμου. Με θέα προς το Ιόνιο πέλαγος, κάτω από τα Ανάκτορα των Αγίων Γεωργίου και Μιχαήλ, αποτελεί ένα από τα αξιοθέατα της πόλης της Κέρκυρας, που συνδυάζει τη μαγεία της θαλάσσιας φύσης του νησιού με την ιστορία της πόλης, από τη βενετοκρατία και την αγγλοκρατία έως σήμερα. Η κτηριακή ιστορικότητα της περιοχής ξεκινά από τα βυζαντινά χρόνια. Υπήρχαν εκεί Λουτρά και η εκκλησία του Αγίου Νικολάου, η θεμελίωση της οποίας ανάγεται στις αρχές του 15ου αιώνα.

ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΟ ΚΕΝΤΡΟ ΙΕΡΑΣ ΜΗΤΡΟΠΟΛΕΩΣ ΚΕΡΚΥΡΑΣ, ΠΑΞΩΝ ΚΑΙ ΔΙΑΠΟΝΤΙΩΝ ΝΗΣΩΝ, Ακαδημίας 2.

Το τμήμα αυτό του κτηρίου, όπου στεγάζεται σήμερα το Πνευματικό Κέντρο, ανήκε στην Ιόνιο Ακαδημία και, όπως έχει γράψει ο Νίκος Κουρκουμέλης, στέγαζε το Ιονικό Κολέγιο, στο οποίο φοιτούσαν οι γυμνασιόπαιδες που αργότερα θα σπούδαζαν στην Ιόνιο Ακαδημία. Διευθυντής του Ιονικού Κολεγίου διατέλεσε το έτος 1841, και για ένα περίπου έτος, ο Ανδρέας Κάλβος, ο οποίος όφειλε κατά τον κανονισμό να διαμένει στο οίκημα αυτό.

ΦΙΛΑΡΜΟΝΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΚΕΡΚΥΡΑΣ, Νικηφόρου Θεοτόκη 10.

Η Φιλαρμονική Εταιρεία Κερκύρας, η Παλαιά Φιλαρμονική, κατά την επιχώρια ορολογία, ιδρύθηκε στα 1840, στο πλαίσιο των αναγεννητικών πνευματικών προσπαθειών των κερκυραίων αστών. «Αστική μουσική» την χαρακτήρισε ο Πέτρος Κουαρτάνος, ο πρώτος πρόεδρός της, από τους άνδρες του σολωμικού κύκλου και εκδότης του ιταλόγλωσσου έργου του εθνικού ποιητή. Πρόεδροί της διατέλεσαν, μεταξύ άλλων, ο Πέτρος Βράιλας Αρμένης και ο Ανδρέας Μουστοξύδης. Οι δύο όροφοι της έδρας της βρίσκονται επί της οδού Θεοτόκη, του ιστορικού εμπορικού δρόμου της πόλης, ο οποίος ξεκινά από τη Σπηλιά και τελειώνει στο Λιστόν. Στο κτήριο στεγάζονται τα γραφεία της Εταιρείας, οι σχολές, η μπάντα και η συμφωνική ορχήστρα, καθώς και το «Μουσείο Μουσικής Νικόλαος Μάντζαρος».

ΑΡΧΕΙΑ ΝΟΜΟΥ ΚΕΡΚΥΡΑΣ, Παλαιό Φρούριο.

Τα Γ.Α.Κ. – Αρχεία Νομού Κέρκυρας συνιστούν περιφερειακή υπηρεσία των Γενικών Αρχείων του Κράτους, προερχόμενα από τη συγχώνευση δύο παλαιότερων αρχειακών υπηρεσιών, του Ιστορικού Αρχείου Κέρκυρας (ίδρυση c. 1443) και του Αρχείου Ιονίου Γερουσίας (ίδρυση 1804). Στεγάζονται στο κτήριο των πρώην αγγλικών στρατώνων του Παλαιού Φρουρίου των μέσων του 19ου αι., το

οποίο αποτελεί μετεξέλιξη ενός παλαιότερου οικοδομήματος που χρησίμευε ως κατάλυμα της βενετικής φρουράς του Φρουρίου και το οποίο τον 18ο αι. μετατράπηκε σε οπλοστάσιο με την προσθήκη ενός ορόφου. Τα Αρχεία Κέρκυρας αποτελούν τη σημαντικότερη συλλογική μνήμη για την ιστορική πορεία τόσο της Κέρκυρας, όσο και των υπολοίπων νησιών του ιονίου χώρου για διάστημα μεγαλύτερο των πέντε αιώνων εξαιτίας του είδους και του όγκου των αρχειακών συλλογών τους.

ΙΑΤΡΟΧΕΙΡΟΥΡΓΙΚΗ ΕΤΑΙΡΙΑ ΚΕΡΚΥΡΑΣ, Πλατεία Σκαραμαγκά 4.

Η Ιατροχειρουργική Εταιρία, σωματείο επιστημονικό, ιδρύθηκε στα 1897 και το 1899 ακολούθησε η εγκαινίαση του αναπόσπαστου τμήματός της, του Ιατρείου Κερκύρας, ως Σταθμού Πρώτων Βοηθειών. Προικοδοτήθηκε το 1923 με δωρεά της φιλανθρώπου Πολύμνιας Σκαραμαγκά, η οποία εκτός από την οικονομική αρωγή και τη δωρεά του κτηρίου, στο οποίο η Εταιρία στεγάζεται στην προς τιμήν της Πλατεία Σκαραμαγκά, πρόσφερε ποικίλες υπηρεσίες, συμμετέχοντας η ίδια στη λειτουργία της Ιατροχειρουργικής ως πρόεδρος της «Επιτροπής Φιλανθρώπων Ιατρείου». Στο κτήριο στεγάζονται τα γραφεία δύο ιστορικών επιστημονικών συλλόγων: του Ιατρικού και του Φαρμακευτικού Συλλόγου Κερκύρας.

ΔΙΚΗΓΟΡΙΚΟΣ ΣΥΛΛΟΓΟΣ ΚΕΡΚΥΡΑΣ, οδός Κολοκοτρώνη, Δικαστικό Μέγαρο Κέρκυρας.

Ο αρχαιότερος επιστημονικός σύλλογος της χώρας στεγάσθηκε στο επί αγγλοκρατίας Δικαστικό Μέγαρο (την πάλαι ποτέ κατοικία του Λατινεπισκόπου) έως το 1943, οπότε το κτήριό του καταστράφηκε από τους γερμανικούς βομβαρδισμούς. Ως το έτος 2012 στεγάσθηκε στο νεοκλασικό Δικαστικό Μέγαρο της περιοχής «Σπηλιά» και ήδη εδρεύει στο νέο Δικαστικό Μέγαρο που βρίσκεται κοντά τον ιστορικό λόφο του Σωτήρα (όπου υπήρχε ένα ακόμη οχυρό του 19ου αιώνα). Ο σύλλογος διαθέτει πλούσια βιβλιοθήκη με σπάνια νομικά βιβλία του 19ου αιώνα, μεγάλο μέρος των οποίων προέρχεται από δωρεά του άλλοτε προέδρου Θεόδωρου Μακρή, πρώτου προέδρου της Εταιρείας Κερκυραϊκών Σπουδών. Ο εκ των πρωτεργατών του Α΄ Πανιονίου Συνεδρίου Νικολάος Μαρκέτης διετέλεσε πρόεδρος του Δικηγορικού Συλλόγου Κερκύρας (1911-1924).

ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΚΕΡΚΥΡΑΪΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ, οδός Κώστα Δαφνή και Θεοδώρου Μακρή 1, Μουράγια.

Η Εταιρεία Κερκυραϊκών Σπουδών, στα Μουράγια, με θέα προς την ιστορική

νήσο Βίδο, την αρχαία Πτυχία, ιδρύθηκε στα 1952 από τον κερκυραίο δημοσιογράφο και λόγιο Κώστα Δαφνή. Στεγάζεται στην οικία που διέμεινε τα τελευταία είκοσι πέντε χρόνια της ζωής του (όπου και πέθανε το 1857) ο εθνικός ποιητής. Η οικία ανασκευάσθηκε εκ βάθρων μετά την καταστροφή της από τους γερμανικούς βομβαρδισμούς στον Β΄ Παγκόσμιο πόλεμο. Στις αίθουσές της στεγάζεται το Μουσείο Σολωμού, με αντικείμενα, πίνακες και σπάνια βιβλία, σχετιζόμενα με τον Σολωμό και τους εκπρόσωπους της σχολής του.

Αναγνωστική Εταιρία Κερκύρας (φωτογραφικό αρχείο Θ. Πυλαρινού).

Ιόνιος Ακαδημία (φωτογραφικό αρχείο Θ. Πυλαρινού).

Φιλαρμονική Εταιρεία Κερκύρας, η «Παλαιά», ιδρυμένη το 1840, γνωστή με την προσωνυμία η «Κόκκινη» (φωτογραφικό αρχείο Θ. Πυλαρινού).

Φιλαρμονική Ένωση Καποδίστριας, που ιδρύθηκε το 1980 (φωτογραφικό αρχείο Θ. Πυλαρινού).

ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΕΣ ΕΚΔΗΛΩΣΕΙΣ

ΚΑΛΛΙΤΕΧΝΙΚΕΣ ΕΚΔΗΛΩΣΕΙΣ

Τετάρτη, 30 Απριλίου 2014, Ιόνιος Ακαδημία, Αίθουσα Τελετών:
Συναυλία της Συμφωνικής Ορχήστρας της Φιλαρμονικής Εταιρείας Κερκύρας, υπό τη διεύθυνση του αρχιμουσικού Άλκη Μπαλτά.

Πέμπτη, 1 Μαΐου 2014, Ιόνιος Ακαδημία, Αίθουσα Τελετών:
Συναυλία της Δημοτικής Χορωδίας Κερκύρας San Giacomo, υπό τη διεύθυνση του μαέστρου Antony Ivanov.

Πέμπτη, 1 Μαΐου 2014, Πνευματικό Κέντρο Ιεράς Μητροπόλεως Κερκύρας, Παξών και Διαποντίων Νήσων:
«Από τον Ιωάννη Μαρκέτη στον Νικόλαο Χαλικιόπουλο Μάντζαρο. Πλευρές της εκκλησιαστικής μουσικής παράδοσης της Κέρκυρας». Παρουσίαση των αποτελεσμάτων της ερευνητικής και καλλιτεχνικής εργασίας του αναπληρωτή καθηγητή του Τμήματος Μουσικών Σπουδών του Ιονίου Πανεπιστημίου κυρίου Ευστάθιου Μακρή, σχετικά με την ιδιαίτερη εκκλησιαστική μουσική παράδοση της Κέρκυρας στη διαχρονία της και στις διαφορετικές εκφράσεις της, με τις απαραίτητες ευρύτερες αναφορές στα Επτάνησα και την ψαλτική τους ιδιοπροσωπία. Το ανδρικό φωνητικό σύνολο «Ιόνιος Αρμονία», υπό τη διεύθυνση του ιδίου του καθηγητή, πλαισίωσε την ομιλία με μουσικά παραδείγματα, βασισμένα στην επεξεργασία προφορικών και γραπτών πηγών, και συγκεκριμένα με τους εξής ύμνους:

1) *Χριστὸς ἀνέστη*, αργό και σύντομο, σε παραδοσιακή κερκυραϊκή μελοποίηση. Η αργή εκδοχή αντλήθηκε από ηχογράφηση με τον παραδοσιακό ψάλτη Θεόδωρο Μωραΐτη, την οποία πραγματοποίησε ο Σπυρίδων Περιστέρης (1913-1998) στην Κέρκυρα το 1956, ενώ η σύντομη εκδοχή καταγράφηκε κατ' απαγγελίαν του ιερέως Κωνσταντίνου Σουρβίνου (1936-2011).
2) *Σήμερον κρεμᾶται*, ανωνύμου (16ος-17ος αι.). Μεταγραφή – ανασύνθεση από το χειρόγραφο αρ. 31 της Βιβλιοθήκης της Μονής Πλατυτέρας στην Κέρκυρα.
3) *Εἰς μνημόσυνον αἰώνιον* (Κοινωνικό σε μνήμες αγίων), μέλος Ιωάννου Μαρκέτη (ακμή περί το 1700), μεταγραφή – εξήγηση Ιωάννου Αριστείδη (1786-1828).

4) *Τῇ ὑπερμάχῳ*, σε παραδοσιακή κερκυραϊκή μελοποίηση, όπως αποδίδεται σε ιδιωτική ηχογράφηση, με τον προαναφερθέντα Θεόδωρο Μωραΐτη και άλλους Κερκυραίους ψάλτες, που πραγματοποιήθηκε το 1956 στην Αιξωνή Γλυφάδας.
5) *Ἐν τῷ ναῷ ἑστῶτες* (ψαλλόμενο κατά κρητοεπτανησιακή παράδοση στην έναρξη της Θείας Λειτουργίας), πιθανώς σύνθεση Νικολάου Χαλικιόπουλου Μάντζαρου (1795-1872).
6) *Κύριος ποιμαίνει με* (Ψαλμ. 22, αντί Κοινωνικού), Νικολάου Χαλικιόπουλου Μάντζαρου.

Πέμπτη, 1 Μαΐου 2014, Ιερός ναός Αγίου Γεωργίου στο Παλαιό Φρούριο:
Παράσταση του έργου του Θανάση Βαλτινού *Άνθη της αβύσσου*, σχετικού με τη ζωή του Διονυσίου Σολωμού, από το Δημοτικό Περιφερειακό Θέατρο Κερκύρας (ΔΗ.ΠΕ.ΘΕ.), σε σκηνοθεσία του Πέτρου Γάλλια.

Ο λιτός ναός του Αγίου Γεωργίου, με τη δωρική υποβλητικότητά του, αγγλικανικός γεωργιανού ρυθμού, είναι κτίσμα του 1849. Οικοδομήθηκε από τους Άγγλους για θρησκευτική χρήση του αγγλικού στρατού, οι εγκαταστάσεις του οποίου (οι αγγλικοί στρατώνες) βρίσκονται επίσης εντός του Παλαιού Φρουρίου επί της αυτής επιφανείας. Το 1865, λίγο χρόνο μετά την Ένωση, μετατράπηκε σε ναό των Ορθοδόξων. Στα εγκαίνια χοροστάτησε ο μητροπολίτης Κερκύρας Αθανάσιος Πολίτης, από τις σημαντικές μορφές του ενωτικού αγώνα, ο οποίος και τον αφιέρωσε στον Άγιο Γεώργιο. Έξι κίονες δωρικού ρυθμού, επί των οποίων στηρίζεται τριγωνικό αέτωμα, αποτελούν την πρόσοψή του. Και ο ναός αυτός βομβαρδίσθηκε από τους Γερμανούς στον Β΄ Παγκόσμιο πόλεμο.

Παρασκευή, 2 Μαΐου 2014, Πνευματικό Κέντρο Ιεράς Μητροπόλεως Κερκύρας, Παξών και Διαποντίων Νήσων:
Παρουσίαση του μικρού μήκους δραματοποιημένου ντοκιμαντέρ *Το χάλασμα*, σε σκηνοθεσία και σενάριο του κινηματογραφιστή Νίκου Μάμαλου και μουσική του Γιάννη Ανδριώτη. Πρόκειται για παρουσίαση των ερειπωμένων πέτρινων σπιτιών των Αρωνιάδικων, παραδοσιακού οικισμού στα Κύθηρα, η ιστορία των οποίων αποτυπώνει τον μόχθο και τον πόνο του κυθηραϊκού χώρου στο πέρασμα των χρόνων.

Παρασκευή, 2 Μαΐου 2014, Καθολικός καθεδρικός ναός (Duomo):
Ρεσιτάλ για σόλο βιολί και για βιολί με εκκλησιαστικό όργανο. Βιολί έπαιξε η Μαρία-Μποζένα Σουέρεφ και εκκλησιαστικό όργανο ο padre Giulio Gramegna.

Το πρόγραμμα περιλάμβανε τα εξής: α) Dietrich Buxtehude (1637-1707), *Preludio in Re* για σόλο εκκλησιαστικό όργανο, β) Heinrich Ignaz Franz Biber

(1644-1704), *Passacaglia* για σόλο βιολί, γ) Michal Kleofas Oginsky (1765-1833), *Polonaise* για σόλο βιολί, δ) Henryk Wieniawsky (1835-1880), *Dudziarz* για σόλο βιολί, ε) Felix Mendelssohn-Bartholdy (1809-1847), *Sonata in Do minore* για σόλο εκκλησιαστικό όργανο, ζ) Antonio Vivaldi (1678-1741), *Sonata* για βιολί και εκκλησιαστικό όργανο και η) Samuel Barber (1910-1981), *Adagio* για βιολί και εκκλησιαστικό όργανο.

Ο Καθολικός καθεδρικός ναός, γνωστός ως «Ντόμος», αφιερωμένος στους Αγίους Ιάκωβο Απόστολο και Χριστόφορο Μάρτυρα, καθαγιάσθηκε το 1553 σε θέση παλαιότερου ερειπωμένου ναού. Τον Αύγουστο του 1632 ανακηρύχθηκε Καθεδρικός ναός των Καθολικών της Κέρκυρας. Υπέστη καταστροφές κατά τη διάρκεια των τουρκικών πολιορκιών. Το 1658, αλλά και το 1709, ανακαινίσθηκε και επεκτάθηκε. Πρόκειται για μονόκλιτο ναό, με τρία πλευρικά παρεκκλήσια δεξιά και τρία αριστερά, και ξυλοστεγή οροφή. Η τελευταία μεγάλη οικοδομική επέμβαση ολοκληρώθηκε το 1905, ενώ τον Σεπτέμβριο του 1943 καταστράφηκε εσωτερικά από τις εμπρηστικές βόμβες των Γερμανών. Ανακαινίσθηκε μεταπολεμικά και καθαγιάσθηκε εκ νέου το 1970.

Παρασκευή, 2 Μαΐου 2014, Ιόνιος Ακαδημία, Αίθουσα Τελετών:
Πολυφωνικά σχήματα της Επτανήσου: α) «Τραγουδιστάδες τση Ζάκυθος» και β) Πολυφωνικός Χορός Κυνοπιαστών Κέρκυρας «Γειτονία». «Το τμήμα της Κεφαλονίτικης Αριέττας» δεν συμμετέσχε, διότι στάθηκε αδύνατο να ταξιδέψει στην Κέρκυρα λόγω της απεργίας των πληρωμάτων των πορθμείων την Πρωτομαγιά.

Την εκδήλωση συνδιοργάνωσαν η Αναγνωστική Εταιρία Κερκύρας και η Περιφέρεια Ιονίων Νήσων.

Οι εκτελεστές της «Γειτονίας», στο πρώτο μέρος της εκδήλωσης, απέδωσαν τα ακόλουθα τραγούδια της δημώδους κερκυραϊκής παράδοσης (τραγούδια του γάμου, τση αγάπης, της ξενιτιάς, παραλογές, πανηγυριώτικα κ.ά.), αρχίζοντας με το καλωσόρισμα *Καλώς την τήν παρέα μας*: α) *Μια βαρκούλα θ' αρματώσω*, β) *Νά 'χα μια ξέστα*, γ) *Νοδάροι και γραμματικοί*, δ) *Σήμερα λάμπει ο ουρανός*, ε) *Νά 'χα ένα ταχυδρόμο*, ζ) *Ενύχτωσε κι εβράδιασε*, η) *Το Μάη αποφάσισα*, θ) *Να πας να πεις τση μάνας σου*, ι) *Μια κόρη ρόδα εμάζευε*, ια) *Ο Γαζιανάκης* και ιβ) *Μαύρα μάτια*.

Οι «Τραγουδιστάδες τση Ζάκυθος», στο δεύτερο μέρος, απέδωσαν την αρέκια *Όθεν είσθε των Ελλήνων*, του προσολωμικού Αντωνίου Μαρτελάου, και τα ακόλουθα μελοποιημένα άσματα του Διονυσίου Σολωμού: α) *Η ξανθούλα* του Παύλου Καρρέρ, β) *Η γαλήνη* και *Δεν μ' αγαπάς* του Δημήτρη Λάγιου, γ) *Η αυγούλα* του Σπυρίδωνα Ξύνδα, δ) *Η Ανθούλα* του Πιέρρου Πανταζή, ε) *Η αγνώριστη* του Ν. Κόκκινου, ζ) *Στων Ψαρών την ολόμαυρη ράχη* και *Α, γιατί δεν έχω τώρα τη φωνή του Μωυσή*, αρέκιες άγνωστων συνθετών, η) *Η φαρμακωμένη* του

Νικολάου Μάντζαρου, θ) *Ξανθός Απρίλης* του Τιμόθεου Αρβανιτάκη και ι) *Στη σκιά χειροπιασμένες*, πολυφωνική μελωδία άγνωστου συνθέτη.

Σάββατο, 3 Μαΐου 2014, Ιόνιος Ακαδημία, Αίθουσα Τελετών:
Συναυλία της Μπάντας της Φιλαρμονικής Εταιρείας «Μάντζαρος», υπό τη διεύθυνση του Σπύρου Ρουβά. Η παρουσίαση του Προγράμματος έγινε από τον Γεράσιμο Μαρτίνη και περιείχε τα εξής έργα επτανησίων μουσουργών: α) του Ιωσήφ Μπονέλου, το εμβατήριο *Χαραυγή*, β) του Λεωνίδα Ραφαήλοβιτς, την πόλκα *Une fleur* και το έργο *Στο Κανόνι*, γ) του Ι. Αργαλιά, το βαλς *Αγγελική*, δ) του Σπύρου Δουκάκη, *Se… valse lent* και την πόλκα *Πρόοδος*, ε) του Σπύρου Σαμάρα, τη *Serenade* και το εμβατήριο *Οι νικηταί*, ζ) του Ναπολέοντα Λαμπελέτ, το βαλς *Je veux toujours t'aimer*, και η) του Παύλου Καρρέρ, το έργο *Furia*.

ΞΕΝΑΓΗΣΕΙΣ

Παρασκευή, 2 Μαΐου 2014:
Ξενάγηση από τον γενικό αρχιερατικό επίτροπο της μητροπόλεως Κερκύρας, Παξών και Διαποντίων Νήσων πρωτοπρεσβύτερο π. Θεμιστοκλή Μουρτζανό, σε εκκλησιαστικούς χώρους της πόλης της Κέρκυρας. Αρχικά οι σύνεδροι, συνοδευόμενοι από τον πρόεδρο της Οργανωτικής Επιτροπής μετέβησαν στον ιερό ναό του πολιούχου της Κέρκυρας Αγίου Σπυρίδωνα, όπου φυλάσσεται σε αργυρή λάρνακα το λείψανο του αγίου. Ο ναός είναι σπουδαίο εμβληματικό μνημείο της μεταβυζαντινής εποχής, με ξεχωριστά χαρακτηριστικά, όπως η ουρανία και το μαρμάρινο τέμπλο, επιχώρια δείγματα της εκκλησιαστικής αρχιτεκτονικής των Επτανήσων.

Στη συνέχεια, μετέβησαν στον ιστορικό ιερό ναό των Αγίων Πατέρων, όπου επισκέφθηκαν το Μουσείο και ξεναγήθηκαν από τον π. Μουρτζανό. Ο ναός είναι κτίσμα του τέλους του 15ου αι., λειτουργεί δε και ως βυζαντινό εκκλησιαστικό μουσείο, με πολύ αξιόλογα εκθέματα.

ΕΚΘΕΣΕΙΣ

Τετάρτη, 30 Απριλίου – Κυριακή, 4 Μαΐου 2014, Αναγνωστική Εταιρία Κερκύρας:
Έκθεση εντύπων με θέμα η «Ένωση της Επτανήσου».
Η Έκθεση διοργανώθηκε από την Αναγνωστική Εταιρία Κερκύρας, αξιοποιώντας μέρος του πολύτιμου αρχειακού υλικού της.

Τετάρτη, 30 Απριλίου – Κυριακή, 4 Μαΐου 2014, Ιόνιος Ακαδημία, φουαγιέ:
Έκθεση προσωπογραφίας της προσωπογράφου και γλύπτριας Ρένας Κρουαζιέ, με θέμα «Από τον Σολωμό στον Ελύτη».

Τετάρτη, 30 Απριλίου – Κυριακή, 4 Μαΐου 2014, Δημοτική Πινακοθήκη Κερκύρας (στεγάζεται στα Ανάκτορα και διαθέτει πλούσια συλλογή πινάκων κερκυραίων ζωγράφων του 19ου και των αρχών του 20ού αι.):
Έκθεση με θέμα «Ομηρική φιλοξενία».

Τετάρτη, 30 Απριλίου – Κυριακή, 4 Μαΐου 2014, Λατινικό Παρεκκλήσι Παλαιού Φρουρίου (στα δεξιά μετά την κύρια είσοδο του Φρουρίου. Είναι η παλαιά Καθολική εκκλησία Madonna del Carmine, που χρησιμοποιείται ως εκθεσιακός χώρος):
Έκθεση με θέμα «Το νόμισμα στο Ιόνιο (14ος-19ος αι.)».
Η Έκθεση διοργανώθηκε από την Αναγνωστική Εταιρία Κερκύρας από κοινού με την 21η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων Κερκύρας.

Τετάρτη, 30 Απριλίου – Κυριακή, 4 Μαΐου 2014, Ιόνιος Βουλή:
Έκθεση ζωγραφικής της Κερκυραϊκής Εικαστικής Ένωσης με θέμα «Τα ιστορικά μνημεία της Κέρκυρας». Την έκθεση εγκαινίασε ο δήμαρχος Κέρκυρας κύριος Γιάννης Τρεπεκλής.

Η Ιόνιος Βουλή είναι δωρικό νεοκλασικό οικοδόμημα που κατασκεύασε το 1855 ο αρχιτέκτονας Ιωάννης Χρόνης. Κτίσμα ιστορικό, αφού εκεί ψηφίσθηκε η Ένωση της Επτανήσου με την Ελλάδα από την Η΄ Βουλή επί προεδρίας Στέφανου Παδοβά, η προτομή του οποίου έχει ιδρυθεί στην είσοδο του κτηρίου.

ΔΕΞΙΩΣΕΙΣ

Οι δεξιώσεις των συνέδρων πραγματοποιήθηκαν στον «Κήπο του Λαού», στον κατάφυτο χώρο που εκτείνεται σε μια από τις ωραιότερες ιστορικές περιοχές της παλαιάς πόλης της Κέρκυρας, στην πίσω αυλή του «Παλατιού», του Ανάκτορου των Αγίων Μιχαήλ και Γεωργίου, με θέα προς το Ιόνιο πέλαγος αφενός και την παλαιά πόλη αφετέρου. Σε μικρή απόσταση και μπροστά από το Ανάκτορο βρίσκεται το άγαλμα του αρμοστή Άνταμ, σε κοντινή απόσταση από το Μπoσκέτο, όπου στο βάθος στέκεται το άγαλμα του Γκίλφορδ και στην είσοδό του αντικριστά οι προτομές του Λορέντσου Μαβίλη και του Κωνσταντίνου Θεοτόκη.

Τετάρτη, 30 Απριλίου 2014, το βράδυ:
«Κήπος του Λαού» – Περιστύλιο του Ανάκτορου των Αγίων Μιχαήλ και Γεωρ-

γίου, δεξίωση που παρέθεσε στους συνέδρους ο Ε.Ο.Τ. Το Παράρτημα της Κέρκυρας του Λυκείου των Ελληνίδων παρουσίασε, με ενδυμασίες εποχής, διάφορους τοπικούς χορούς.

Παρασκευή, 2 Μαΐου 2014, το βράδυ:
«Κήπος του Λαού», κοκτέιλ που παρέθεσε στους συνέδρους ο δήμος Κέρκυρας.

Σάββατο, 3 Μαΐου 2014, το βράδυ:
«Κήπος του Λαού», δεξίωση που παρέθεσε στους συνέδρους η Περιφέρεια Ιονίων Νήσων.

Κυριακή, 4 Μαΐου 2014, μεσημέρι, αμέσως μετά τη λήξη του Ι΄ Πανιονίου Συνεδρίου:
Ιόνιος Ακαδημία, ισόγειο, αποχαιρετιστήρια δεξίωση, την οποία παρέθεσε στους συνέδρους η διοργανώτρια Εταιρεία Κερκυραϊκών Σπουδών.

Εταιρεία Κερκυραϊκών Σπουδών – Μουσείο Σολωμού
(φωτογραφικό αρχείο Θ. Πυλαρινού).

ΙΣΤΟΡΙΑ
ΑΝΑΚΟΙΝΩΣΕΙΣ

Ο Ντόμος, ο καθεδρικός ναός των Καθολικών στην Κέρκυρα, όπως είναι σήμερα (φωτογραφικό αρχείο Θ. Πυλαρινού).

Τα Μουράγια, στις αρχές του 20ού αιώνα (επιστολικό δελτάριο, αρχείο Σπύρου Γαούτση).

THE LATIN CHURCH, THE GREEK ORTHODOX CHURCH AND THE ANGEVIN AUTHORITIES DURING THE PERIOD 1272-1296

Antigoni N. Papanikolaou

1. The Latin Church

In 1272 Charles I of Anjou, king of Naples and Sicily and brother of King Luis IX of France, became the absolute master of the island of Corfu. The suzerainty of Charles over Corfu was soon followed by the creation of a Latin archbishopric in Corfu. On the part of Charles, this can be explained as an act of devotion to the Papacy and to the Latin Church.[1] Charles had become king of Naples and Sicily thanks as well to the support of Pope Clement IV.[2] At this point, reference should be made to the fact that before the occupation of the island in 1272 by the representatives of Charles I of Anjou, there had been a Greek Orthodox metropolitan in Corfu, which had come under the jurisdiction of the Patriarch of Constantinople.[3] The problem is that we do not know when the Greek Orthodox metropolitan stopped existing. William Miller is of the opinion that the end of the Greek Orthodox metropolitan coincided with the beginning of Angevin rule.[4] Indeed, Charles had the office of the Greek Orthodox Archbishop banned, with the consent of the pope, humiliating in this way not only the Greek Orthodox Church of Corfu but also the native Greek population.[5] Charles bore hatred towards the Greeks and was fanatically opposed to the Orthodox rite.[6] The protests of the Ecumenical Patriarch Joseph A′ against the change that

1. See Σ. Κατσαρός, *Ιστορία της νήσου Κέρκυρας*, τ. Α′, έκδ. Βιβλιοεμπορική Ο.Ε., Κέρκυρα, ανατύπωση 1980, σ. 213.

2. *Συνοπτική ιστορία της Κερκύρας* υπό Α.Μ. Ιδρωμένου, Σ. Μαρτίνος (επιμ.), μεταγραφή Β′ έκδοσης 1930, Γ′ έκδοση, εκδ. απόστροφος, Κέρκυρα 1999, σ. 97.

3. Σ. Κατσαρός, *Σύντομη ιστορία της Κέρκυρας*, Κέρκυρα 1966, σ. 75.

4. W. Miller, *The Latins in the Levant: A History of Frankish Greece (1204-1566)*, John Murray, London 1908, σ. 516-517.

5. V. Sandi, *Principi di Storia Civile della Repubblica di Venezia*, Venezia 1745, Part. 2, σ. 194.

6. Σ. Κατσαρός, *Σύντομη ιστορία της Κέρκυρας*, ό.π., σ. 77.

Charles elicited on the Church of Corfu were not heard.[7] However, it should be noted that for the Patriarchate of Constantinople the Greek Orthodox metropolitan of Corfu was always there. In spite of this, while Corfu was under Angevin rule, and the island was isolated,[8] the contacts between the Greek Orthodox clergy and the Patriarchate of Constantinople were limited.[9] The *Notitiae Episcopatuum* continued to include Corfu, as an Orthodox metropolitan, but during the Angevin period it was degraded from order 73 to order 89.[10] It is important to mention that Corfu, during the years of the Angevin rule, passed under the sphere of the metropolitan bishop of Ioannina.[11]

To complete his action, that is the replacement of the Greek Orthodox metropolitan by a Latin archbishopric, Charles transferred all the major Orthodox churches, among which was the Greek metropolis of Saints Peter and Paul, with all their sacred relics and all their possessions to the Latin clergy.[12] The Latin archbishopric served the religious needs of the minority of the Angevin and of the other Latin settlers of the city of Corfu.[13] While the Greek Orthodox Corfiots were between 80.000 and 100.000 the Latin settlers were not more than 1.000.[14]

As far as the Latin archbishopric of Corfu is concerned, which replaced the Greek Orthodox metropolitan, the problem is that we do not know when exactly it was established since the document about the appointment of the first Latin archbishop has not been found. From a document, dated 18 May 1294, we get the information that – sometime after the establishment of the Latin archbishopric in Corfu – the ecclesiastical property of the Orthodox metropolitan of Corfu had been transferred to the newly founded Latin archbishopric: "[…] bona Corfoensis ecclesie […] ipsi ecclesie tunc fuerant de mandato nostro cum eorum pertinentiis restituta". What is literally stated in these words is that the goods

---

7. Σ.Κ. Παπαγεώργιος, *Ιστορία της Εκκλησίας της Κερκύρας από της συστάσεως αυτής μέχρι του νυν*, Χρωμοτυπολιθογραφείον Αδελ. Γ. Ασπιώτη, εν Κερκύρα 1920, σ. 46-47.

8. See Σ. Κατσαρός, *Σύντομη ιστορία της Κέρκυρας*, σ. 78.

9. Σ.Ν. Ασωνίτης, *Ανδηγαυική Κέρκυρα (13ος-14ος αι.)*, εκδ. απόστροφος, Κέρκυρα 1999, σ. 232.

10. Cited by Σ.Ν. Ασωνίτης στο: *Ανδηγαυική Κέρκυρα*, σ. 232, from J. Darrouzès, *Notitiae Episcopatuum Ecclesiae Constantinopolitanae: Texte critique, introduction et notes*, Institut Français d'Études Byzantines, Paris 1981, σ. 345, 413.

11. See Σ. Κατσαρός, *Σύντομη ιστορία της Κέρκυρας*, σ. 75.

12. Sandi, *op.cit.*, σ. 362.

13. Σ.Κ. Παπαγεώργιος, *op.cit.*, σ. 46, σημ. 1. – Σ. Κατσαρός, *Σύντομη ιστορία της Κέρκυρας*, σ. 107.

14. Σ. Κατσαρός, *Ibid.* – Σ.Κ. Παπαγεώργιος *Ibid.*

of the Church of Corfu together with their belongings had been restored to the same Church by our envoy.[15] This means that it was considered that the new Church had the right to appropriate the property of the former Greek Orthodox metropolitan, as its successor.

From another document, dated 2 March 1274, we know that the first Latin archbishop moved to the island in March 1274, but his name is not mentioned.[16] The organization of the Latin archbishopric of Corfu followed the dominant western patterns. The archbishop was put in charge of the archbishopric, and in the administration as well as in the fulfilment of his spiritual duties he was assisted by the chapter of the cathedral church (*capitulum*).[17]

Turning back to the issue of the ecclesiastical property, it should be stated that the basis of the property of the former Byzantine metropolitan of Corfu, which had come into the possession of the Latin archbishopric of Corfu, consisted both of areas inhabited by people and of estates. The term used to describe these lands in Latin sources is *curatorie* or *coratorie*.

The establishment of the first Latin archbishop in Corfu marked the start of a long-lasting conflict between the Latin Church of Corfu and the secular powers in the island over the issue of the ecclesiastical property. The local Angevin secular authorities had confiscated the property of the former Greek metropolitan of Corfu and refused to give it to the Latin archbishop, who, believing that it rightfully belonged to his Church as the successor of the Greek one, began laying claim to it.

From a royal letter of 9 June 1277 we learn that the Latin archbishop of Corfu had requested King Charles to order that the goods and the rights detained by the local authorities, but which he (that is the archbishop) asserted belonged to his Church, should be restored to him. In the same letter it is said that the king ordered the *Capitaneus*, the judge Florio of Venosa and the *Magister Massarius* of the island of Corfu to make a thorough investigation of the matter.[18]

Moreover, from another royal letter, dated 9 June 1277, we get the information that the archbishop of Corfu had recently explained to the king that the

---

15. C. Perrat – J. Longnon (eds.), *Actes relatifs à la principauté de Morée 1289-1300* Bibliothèque Nationale, Paris 1967, σ. 89-90, αρ. 83 (18.5.1294) (hereafter= *PLA*).

16. Cited by Σ.Ν. Ασωνίτης στο: *Ανδηγαυική Κέρκυρα*, σ. 225, from R. Filangieri et al. (eds.), *I registri della Cancelleria Angioina, ricostruiti da Riccardo Filangieri con la collaborazione degli Archivisti napoletani*, τόμ. 1-46, Academia Pontaniana, Naples 1950-2002, τ. 11, σ. 163, αρ. 357 (2.3.1274) (hereafter= *RA*).

17. Σ.Ν. Ασωνίτης, *op.cit.*, σ. 225.

18. *RA*, τ. 16, σ. 75-76, αρ. 282 (9.6.1277).

Capitaneus of the island of Corfu was impeding him (that is the archbishop) and the other prelates of the churches in their rightful duty to control the ecclesiastical court, where the cases that were being tried concerned the spiritual sphere. The letter goes on to say that the king ordered the *Capitaneus* not to molest the archbishop in his judicial rights.[19] Apparently nothing came of these royal orders because from another royal letter we can deduce that the Latin archbishop of Corfu had gone in person to Naples – most likely in order to persuade King Charles to intervene directly and personally in this dispute in favour of himself, that is of the archbishop.[20] However, we do not know whether the archbishop achieved anything through his visit to the king in Naples, as far as the disputed ecclesiastical property was concerned.

In a later letter, dated 18 May 1294, we read that King Charles II had received a petition from a subsequent archbishop of Corfu, Stephanus, and the chapter, in which it was stated that the contested goods, that is the *curatorie* with all their appurtenances that had been in the hands of the "Curia", that is the Council of the royal officers, had been restored to the Church of Corfu by the envoy of his father, King Charles I, after the investigation he (that is the envoy) had made regarding the issue of the *curatorie*, on condition that if the archbishop's throne happened to remain vacant they would pass under the control of the *Curia*. Spyros Asonitis contends that the restoration of the ecclesiastical property must have taken place sometime in 1283.[21] The petition goes on to state that shortly afterwards the archbishop's throne was vacant and the archbishopric's goods passed once more under the control of the *Curia* but later they were restored by Charles of Salerno, that is the future Charles II, then acting as vicar of the kingdom, to the Church of Corfu when Stephanus became archbishop of Corfu:

> Pro parte […] archiepiscopi et capituli Corfoensis ecclesie […]
> oblata nostre culmini peticio continebat quod, cum olim,
> tempore quo pro domino patre nostro, dum viveret […]
> infrascripta bona Corfoensis ecclesie, tunc in manibus
> Curie existentia, que, per inquisicionem factam de speciali
> mandato domini patris nostri, constiterat, sicuc dicunt,
> ad dictam Corfoensem ecclesiam pleno jure spectare,
> ipsi ecclesie tunc fuerant de mandato nostro cum eorum
> pertinentiis restituta, eo salvo quod si predictam

19. *RA*, τ. 16, σ. 75, αρ. 281 (9.6.1277).
20. See Σ.Ν. Ασωνίτης, *op.cit.*, σ. 228.
21. *Ibid.*, σ. 229.

> Corfoensem ecclesiam vacare contigerit, bona ipsa
> per manus Curie procurentur tempore vacationis ipsius […]
> ac postmodum ecclesia ipsa vacante, bona ipsa fuerint
> iterum ad procuratorem Curie devoluta, et deinde ipsi ecclesie
> […] de mandato Karoli primogeniti nostri, Dei gratia […] principis
> Salernitani … tunc in regno nostro Sicilie vicarii generalis,
> bona ipsa fuerint eidem ecclesie integre restituta.[22]

However, this had not deterred the royal officers from troubling the archbishop and the chapter, and from imposing on them illegal payments all these years. The letter goes on to say that Charles II ordered the present and the future *capitanei* and *magistri massarii* of the island of Corfu not to trouble Archbishop Stephanus and the chapter over the goods that they possessed any more.[23]

A few months later, in 1294, King Charles II transferred to his son, Prince Philip of Taranto, all his rights over all his dependencies in the East, one of which was Corfu.[24] From a letter, dated 9 March 1296, we get the information that Stephanus had recently visited the king in person: "[…] in nostre nuper majestatis presentia conquerens", and had asked him to order the officials of Philip of Taranto in the island not to interfere at all with the Church of Corfu, that is both with the Latin and the Greek clerics in the city and the rest of the diocese of Corfu, and to leave them, as it was right and expedient, under the jurisdiction of the archbishop himself. This demonstrates that the Greek clergy had been placed under the jurisdiction of the Latin archbishop. In the words of Jean Richard, "[…] the Latin Church was destined to serve not only the dominant (or Latin) society, but also to exercise its authority over the members of the Greek rite, without […] passing through a parallel hierarchy".[25] Stephanus had also complained that the *magistri massarii* were cultivating the ecclesiastical estates, and that, on top of that, they and their servants refused to pay tithes from these and other lands to the Church. The king ordered Philip of Taranto

22. *PLA*, σ. 89-90, αρ. 83 (18.5.1294).

23. *Ibid*.

24. See K.M. Setton (gen. ed.), *A History of the Crusades*, τόμοι 6, τ. 2: *The Later Crusades, 1189-1311*, The University of Wisconsin Press, Madison, Milwaukee, London 1969, σ. 263.

25. J. Richard, "The Establishment of the Latin Church in the Empire of Constantinople (1204-1227)", στο: B. Arbel, B. Hamilton and D. Jacoby (eds.), *Latins and Greeks in the Eastern Mediterranean after 1204*, Frank Cass in Association with The Society for the Promotion of Byzantine Studies [and] The Society for the Study of the Crusades and the Latin East, London, Totowa, N. J. 1989, σ. 49.

to order the present and future *magistri massarii* not to cultivate the ecclesiastical lands or, if they did, to pay the tithes due to the Church: "[…] in terris ecclesie predicte non seminent aut, si forte, cum beneplacito ipsorum, id faciant, decimam debitam […] studeant ipsi ecclesie […] exhibere".[26]

It is evident that this series of documents is representative of the long-lasting conflict between the secular rulers and the Latin Church in Corfu and of the hostility of the secular authorities towards the Latin clergy and the Latin archbishops during the first thirty years of the Angevin rule over the island. It can also be deduced that the dispute between the Latin clergy and the royal officers in Corfu were not only about the contested endowments of the Latin Church, but also about the taxation of the Latin Church of Corfu by the royal officers.

2. The Greek Orthodox Church

As it has already been mentioned, the establishment of a Latin archbishopric at Corfu signified the end of the Orthodox metropolitan of Corfu. Nevertheless, the Greek Orthodox clergy, even though deprived of their privileges,[27] continued to exist at Corfu under Angevin rule, but they were subjected to the Latin archbishop of Corfu.[28] Given the attachment of the native people to their Church and thus given the subsequent spiritual power that the Church exerted on the people, this important change provoked a series of protests on the part both of the Orthodox clergy and of the Orthodox population. The pope's response to the protests concerning the ban of the Corfiot Metropolitan was a sophism of the Fourth Lateran Council, according to which "one body with two heads is a monstrosity".[29] Charles I of Anjou, taking into consideration that his number one priority was to preserve peace between the native Greeks and the Angevin settlers in the island and to avoid social upheavals, which could be incited by the Greek clergy, whose influence over the Greek people was great, decided to allow the Greek clergy and the Greek population to have a chief, called the *megas protopapas*, – a simple archpriest in terms of priesthood rank[30] – who was, in

26. *PLA*, σ. 149-150, αρ. 167 (9.3.1296).

27. See Σ.Κ. Παπαγεώργιος, *op.cit.*, σ. 47. – Σ. Κατσαρός, *Σύντομη ιστορία της Κέρκυρας*, σ. 86.

28. *PLA*, σ. 149-150, αρ. 167 (9.3.1296).

29. Ο.-Κ. Χρ. Κλήμης, *Ιστορία νήσου Κέρκυρας*, Λιθογραφείο Σπ. Κοντοσώρος – Γ. Τόμπρος, Κέρκυρα 1992, σ. 52.

30. Σ.Κ. Παπαγεώργιος, *op.cit.*, σ. 47.

the words of Nicolas Cheetham, "the recognised leader of his community".[31] But who elected the *Megas Protopapas* of Corfu, the Latin archbishop or the Greek clergy? It was actually the Greek clergy who elected him and, more specifically, 32 city priests, who formed the Sacred Order (*Ιερό Τάγμα*), and 30 native Greek noblemen, who were members of the General Council.[32] The majority of the *Megaloi Protopapades* were of noble origin and for life.[33] Each *Megas Protopapas* was assisted in his work by five officer priests, who formed the Sacred Five (Ιερή Πεντάδα).[34] Representatives of every *Megas Protopapas* in the rural areas were 8 *protopapades*, who were responsible for the spiritual administration of the native Greeks in the villages.[35] The protopapas of the island of Paxoi was additionally placed under the jurisdiction of the *Megas Protopapas* of Corfu.[36] Unfortunately we do not know the names of the *Megaloi Protopapades* of the period under study. As A. H. Tsitsas states, "it seems that in spite of the initial general ban of the ecclesiastical privileges of the Greek Orthodox clergy, Charles recognised them again."[37] However, the royal officers continued to trouble the Orthodox clergy by putting them on trials or by imposing on them taxes.[38] The Orthodox clergy sent a petition to the king through which they asked him to intervene in the matter. Charles ordered the *Capitaneus* to do justice to the Orthodox clergy if their accusations were based on facts.[39]

In addition, about 20 years later, were reconfirmed some of the privileges that had been granted to the Greek Orthodox clergy by Byzantine emperors and by the former masters of the island, the despots of Epiros.[40] This was realized in 1294, when the *chrysobull* of one of the despots of Epiros, Michael II Komnenos Doukas, was confirmed. According to this *chrysobull*, all those who belonged to the archbishopric of Corfu like the citizens of Corfu, who lived in and out of the castle, would be exempt from market taxes and from customs:

---

31. N. Cheetham, *Mediaeval Greece*, Yale University Press, New Haven, London 1981, σ. 238.

32. See Σ.Κ. Παπαγεώργιος, *op.cit.*, σ. 63.

33. *Ibid.*, σ. 63-64.

34. *Ibid.*, σ. 47, 71.

35. *Ibid.*, σ. 47.

36. *Ibid.*

37. Α.Χ. Τσίτσας, *Η Εκκλησία της Κερκύρας κατά την Λατινοκρατίαν 1267-1797*, Τυπογραφείον Α. Γερομεριάτη, Κέρκυρα 1969, σ. 32.

38. *RA*, τ. 16, σ. 74-75.

39. *Ibid.*

40. See Σ.Ν. Ασωνίτης, *op.cit.*, σ. 232-233.

> Similiter et Corphiati cives, infra castrum vel extra castrum, mercimonientur in omnibus suppositis nobis terris et sint acchomerkiati, id est dicti liberi a fundico et dohana; ac eciam in omni loco nobis submisso de omnibus eorum mercimoniis eamdem exemptionem et libertatem recipient hii omnes qui sunt archiepiscopatus Corphoy.[41]

All the aforementioned demonstrate that, even though the Greek clergy had to acknowledge the jurisdiction of the Latin archbishop of Corfu, they were autonomous to a great extent.

Another very important issue concerning the Orthodox clergy had to do with who ordained them. Unfortunately, the extant sources of this period do not shed light on this issue. The fact is that the *Megas Protopapas* was not in a position to ordain Orthodox clerics, since he was not a bishop.[42] From later sources Asonitis concludes that under the rule of the Angevins the Orthodox clerics were ordained by Orthodox prelates outside Corfu and not by local Latin prelates, and that while the Angevin authorities did not officially approve of this practice, they were tolerant to it.[43] More specifically, Nikolaos Katramis, a history researcher and archbishop of the island of Zakynthos between 1820 and 1886, mentions that the Orthodox clerics were ordained by the metropolitan bishop of Ioannina – who had acquired the title of exarch for the whole of Epirus and Corfu – or with his consent, by another bishop under his jurisdiction.[44] Doubtlessly, this policy of the Angevin rulers of Corfu must have displeased the Latin archbishop and prelates, who considered that they were the ones who had the power to ordain the Orthodox clerics since they fell within their jurisdiction. This also explains why the Latin archbishop and prelates in 1277 claimed juridical control over the Greek clergy on spiritual matters: "[…] cum ipse sicut ceteri prelati ecclesiarum de iure hanc regere Curiam de clericis omnibus sue dyocesis et eos maxime in spiritualibus corrigere teneatur".[45] However, it seems that this had not been completely achieved since in 1296 the Latin archbishop

41. *PLA*, σ. 78-83, αρ. 79 (29.4.1294).

42. See Σ.Κ. Παπαγεώργιος, *op.cit.*, σ. 71. – Ερ. Λούντζης, *Περί της πολιτικής καταστάσεως της Επτανήσου επί Ενετών*, Τύποις Χ. Νικολαΐδου Φιλαδελφέως, εν Αθήναις 1856, σ. 110.

43. Σ.Ν. Ασωνίτης, *op.cit.*, σ. 233.

44. Ν. Κατραμής, *Φιλολογικά ανάλεκτα Ζακύνθου*, Τυπογραφείον «Η Αυγή» Ν. Κοντόγιωργα, Ζάκυνθος 1880, σημ. στη σ. 79.

45. *RA*, τ. 16, σ. 75, αρ. 281 (9.6.1277).

asked Charles II to order the captain general of Corfu to leave not only the Latin but also the Greek clergy under his disposition and jurisdiction.[46]

Another cause of conflict between the Orthodox clergy and the Latin archbishop was that the latter was taking possession of the "synithia" (*συνήθεια*), that is the contributions that were customarily offered by the Orthodox people to the Orthodox clergy: "[…] certi redditus nominati synithia per eosdem [Graecos] sacerdotes ab hominibus ejusdem insule percipi soliti, per archiepiscopum ejusdem insule, prebentem super ipsorum perceptione prepedium, indebite occupantur".[47] The Orthodox clergy complained about this to the king, who ordered the captain general of Corfu, if that was the case, to do justice in favour of the Orthodox clergy.[48] The abuses of the Latin archbishop, regarding ecclesiastical issues, were also directed at the native Orthodox. More specifically, the Orthodox people of the city of Corfu, after explaining to the king that, according to an old custom, if someone had a church built, he had every right to install in it priests or other clerics, to keep this church, and to enjoy the revenues coming from it, complained to the king about the fact that the Latin archbishop of Corfu was unduly impeding people who had this right from using their churches. The king ordered the captain general of Corfu not to allow these people to be impeded by anyone because such a thing was against the custom:

> […] pro parte dictorum hominum civitatis predicte,
> fuit expositum coram nobis fore […] per consuetudinem
> antiquam obtentum quod, si quis ecclesiam constituit,
> potest in ea instituere sacerdotes seu clericos alios
> et ecclesiam ipsam tenere et percipere fructus ex ea.
> Nunc archiepiscopus dicte civitatis indebite impedit homines
> ipsos dicto jure in ecclesiis eorum uti […] precipimus
> quatinus prefatos homines super hiis non paciaris
> ab aliquo contra consuetum vel debitum impediri.[49]

It is evident from the extant sources that during the first thirty years of the Angevin rule in Corfu the local Latin clergy was in a constant struggle with the local Angevin authorities from which it was claiming the property of the former Greek Orthodox metropolitan for itself. Its activities in the spiritual sphere were

46. *PLA*, σ. 149-150, αρ. 167 (9.3.1296).
47. *PLA*, σ. 94-95, αρ. 92 (16.6.1294).
48. *Ibid*.
49. *Ibid*.

therefore limited, and addressed to the minority of the Latin population who had settled in the island.

On the other hand, the Greek Orthodox clergy continued during all this period to be the receivers of the appreciation and the respect of the Greek population. Of course the Orthodox clergy was obliged to yield to the orders of the Angevin secular powers and "to coexist with the clergy of the suzerains. However, concerning matters related to the essence and the dogma it doesn't seem that they give in to the demands of the Latins."[50] The original intention of Charles I of Anjou and of the subsequent Angevin kings was to impose the Latin language on the inhabitants of the island, but all of them failed because in their efforts to do so, as a part of their general political agenda, they managed exactly the opposite, that is the creation of a Greek Orthodox consciousness which served as a connector of the native population and led it to differentiating itself from the Latin settlers, even when the latter ones were assimilated with the native Greeks and acquired the Corfiot mentality.[51] It is self-understood that the core of resistance was the Greek Orthodox Church of Corfu. Newcomers from different parts of the Greek mainland fortified the Greek Orthodox consciousness of the native Corfiots. The Angevin kings and regents took measures which aimed to ameliorate the conditions of life of the lower classes and to neutralize the powers of the Orthodox Church and the rich families of native noblemen who exerted their influence on the people.[52]

From the mistakes found in documents of the period, which were written in Greek, we can deduce, that there was no systematic linguistic education in the island. The Greek language, as a vivid reality, was based mainly on the oral tradition.[53] This indicates that the Greek language was never abandoned.

Before closing, it is worth mentioning that during the years of enslavement the Orthodox Church constituted the source of courage for every Greek. A characteristic example of this is, in the words of Gerasimos Hitiris, that "In Corfu the farmers, as well as the artisans in the city, move around the church of their fathers. It is their property, they cherish it and they look after it. In order to maintain it and to embellish it, they offer to it a part of their few possessions."[54]

---

50. Σ.Ν. Ασωνίτης, *op.cit.*, σ. 252.

51. See Σ. Κατσαρός, *Σύντομη ιστορία της Κέρκυρας*, σ. 78.

52. *Ibid.*, σ. 78-79.

53. See Σ.Ν. Ασωνίτης, *op.cit.*, σ. 251.

54. Γ. Χυτήρης, *Τα λαογραφικά της Κέρκυρας*, 2η επαυξημένη έκδ., Δημοσιεύματα Εταιρείας Κερκυραϊκών Σπουδών, Κέρκυρα 1991, σ. 198.

Περίληψη / Summary

Στην παρούσα μελέτη διερευνώνται ζητήματα αναφορικά με τη θέση της Λατινικής Εκκλησίας και της Ελληνικής Ορθόδοξης Εκκλησίας στην ανδηγαυική Κέρκυρα κατά τα τέλη του δέκατου τρίτου αιώνα, καθώς επίσης και ζητήματα αναφορικά με τις σχέσεις μεταξύ των δύο Εκκλησιών, όπως και μεταξύ των δύο Εκκλησιών και των ανδηγαυικών αρχών.

The present study examines the issues regarding the status of the Latin Church and the Greek Orthodox Church in Angevin Corfu at the end of the thirteenth century. It also examines the relationship issues among the two Churches in addition to those among the latter two Churches and the Angevin authorities.

LE LETTERE DALLE ISOLE IONIE, IN PARTICOLARE DA CORFÙ, NEI DOCUMENTI DEL BAILO A COSTANTINOPOLI CONSERVATI PRESSO L'ARCHIVIO DI STATO DI VENEZIA

Giustiniana Migliardi O'Riordan

Mi è gradito poter presentare la cospicua serie delle *Lettere*, (bb. 150, da 108 a 249 con alcuni numeri doppi) del fondo archivistico *Bailo a Costantinopoli*, conservato presso l'Archivio di Stato di Venezia il cui ordinamento è terminato nel mese di aprile di quest'anno.

In particolare però parlerò delle *Lettere* relative alle Isole Ionie e specificatamente di quelle relative a Corfù. A tale proposito viene allegato, estratto dall'inventario che correda tale fondo, un elenco delle buste ove si trovano i documenti che le riguardano.

Molti sono i fondi conservati all'Archivio di Stato di Venezia nei quali si possono reperire notizie ed effettuare ricerche sulle Isole Ionie ma accanto ad essi si è aggiunto quello del *Bailo a Costantinopoli*.

Il Bailo è un'importante magistratura che riunisce in sé sia competenze amministrativo-commerciali che competenze diplomatiche. Infatti, pur se dal febbraio del 1575 questi è formalmente considerato ambasciatore presso la Porta Ottomana, egli però conserva sempre anche la carica di console veneziano a Costantinopoli e come tale, essendo preminente rispetto agli altri consoli veneziani in Levante, ha competenza anche sulle loro attività e, per i consoli "inferiori", sempre del Levante, dopo l'istituzione dei V Savi alla Mercanzia (1507), anche sulla loro elezione.

Di qui il grande interesse per gli studi delle carte conservate in tale fondo, che vanno dal XVI all'inizio del XIX secolo, e cioè dal 1575, da quando il magistrato veneziano, come si è detto, è anche formalmente ambasciatore. Per gli anni precedenti importanti notizie relative all'attività consolare si trovano in altri numerosi fondi, soprattutto in quelli dei *V Savi alla Mercanzia* e *del Senato Misti e Senato Secreta*.

L'archivio del *Bailo a Costantinopoli* è giunto a Venezia nel 1867, ma sino ad ora non è ancora stato sistematicamente consultato in quanto era ridotto in uno stato di grande disordine, sia per le varie vicissitudini subite, già descritte in altri contributi, sia per gli spostamenti di sede del suo titolare, sia infine per gli avvenimenti storico-politici che avevano segnato i rapporti veneto-turchi, co-

me del resto aveva già testimoniato il segretario della cancelleria bailaggia, Camillo Giacomazzi alla caduta della Repubblica.

L'inventario dell'intero fondo è ora in rete ma solo alcune serie sono pubblicate perché talune, pur se accessibili da parte degli studiosi – questo è il servizio che l'Istituto deve e vuole offrire – avranno però necessità di un'ulteriore revisione.

Al momento dell'inizio dell'ordinamento soltanto le serie *Ducali e Decreti* vevano infatti una loro sommaria sistemazione; l'individuazione e la costruzione delle altre serie ed il loro ordinamento sono stati perciò lunghi ed hanno spesso creato difficoltà.

Per ricomporre quella delle *Lettere* esse sono state dapprima individuate come tipologia documentaria e attribuite successivamente al bailo cui competevano. Poiché ognuno di questi le sistemava però in modo diverso e disomogeneo, ciò ne avrebbe reso difficile e molto lunga la ricerca.

Il successivo lavoro, ora terminato, è consistito nell'ordinare le lettere assegnate a ciascun bailo dapprima per luogo e nell'ambito di questo per data.[1]

Le *Lettere* dunque *inviate* – per lo più dal bailo ai vari rappresentanti del Governo veneziano – o *provenienti* in questo caso dalle Isole Ionie[2] trattano di problematiche molto spesso attinenti anche a singoli privati, uomini o donne. che si rivolgono direttamente alle autorità.

Dal loro contenuto emerge una miriade di testimonianze sulla vita di ogni giorno, sugli usi locali, sulle prassi riguardanti la navigazione, sui traffici marittimi e le merci trasportate ed infine su quegli accordi commerciali consuetudinari maturati nel tempo, vigenti nell'area mediterranea, che, alla fine della Repubblica, verranno codificati nel Codice per la Veneta Mercantile Marina.[3]

Le testimonianze tratte dalle *Lettere* mostrano quindi anche una realtà più a misura d'uomo, più genuina e variegata in un insieme di genti, costumi e dialetti che va ad integrare la comprensione di quella che traspare dagli atti conservati in altri archivi, fino ad ora abitualmente consultati, documenti, questi ultimi, nei quali il contenuto e la forma sono generalmente più istituzionali.

L'immagine di tale mondo a Corfù, sede del provveditore generale da mar e del capitano in golfo, di magistrati cioè legati alla politica internazionale, risulta

1. E' ancora in elaborazione l'elenco e la sommaria presentazione dei documenti turchi, contenuti sempre in questa serie, a cura della sezione ottomana del College de France.

2. Nella serie sono in minuta o come inserte o in copia quelle inviate ed in originale quelle ricevute.

3. *Codice per la Veneta Mercantile Marina*, Pinelli Stampatori Ducali, [Venezia] 1786.

meno palese, ma non del tutto offuscata.[4] Per seguire quest'altro filone di ricerca è bene che esso non venga trascurato ma venga invece messo in luce per far conoscere ed approfondire anche la micro storia locale di queste isole.

Per confermare e testimoniare questa realtà potrebbero trarsi molti esempi dalle *Lettere* che stiamo prendendo in considerazione. Nella comunicazione orale mi sono limitata a far "parlare" solo cinque documenti, scelti appositamente perché ritenuti particolarmente significativi.

Dai primi documenti proposti si può constatare come da Corfù il principale interlocutore del bailo sia appunto li provveditore generale da mar che dà notizie sui sempre difficili rapporti con i Turchi ma anche con le altre grandi Potenze europee; dà inoltre notizie sulla sua attività in ambito sia civile che militare in quanto magistrato avente giurisdizione in quest'ultimo campo su tutto il Levante. Non mancano però anche notizie su questioni locali che coinvolgono singole persone, come si diceva e come testimoniano i due ultimi documenti.[5]

Infine va ancora sottolineato che nelle *Lettere* riguardanti Corfù, in quanto scalo per lo più di passaggio, raramente si trovano patenti o passaporti, fedi di sanità e manifesti di carico.

1743, 30 luglio. Corfù. b. 161
Originale (decifrata. Le cifre sono state annerite e il testo decifrato è stato soprascritto) con il quale il provveditore generale da mar Girolamo Querini prima di rientrare a Venezia, dato il prossimo arrivo del successore, Daniele Dolfin, dà notizie al bailo a Costantinopoli Giovanni Donà sulle più importanti questioni aperte con i Turchi, – in particolare sull'attacco portato da pirati tripolini a un bastimento inglese nelle acque di Cerigo – attestate dalle carte che resteranno in mano al dragomanno Callegari, che rimarrà in carica anche con il suo successore.

1745, 15 maggio. Corfù. b. 162
Inserte di originale con annotazioni della cancelleria del bailo, tramite il quale il provveditore generale da mar Daniele Dolfin informa il bailo a Costantinopoli

4. Ennio Concina ricorda come anche da un punto di vista urbanistico "a Corfù un intreccio lungo e complesso tra vita urbana e ragioni difensive, tra ottiche locali e scelte politiche veneziane […] daranno vita ad un processo di diversificazione tra assetto urbano corfiota e quello degli altri centri vicini". E. Concina, *Città e fortezze nelle isole del Levante*, in *Venezia e la difesa del Levante da Lepanto a Candia 1570-1670*, Venezia 1986, p. 184.

5. Tutti i seguenti documenti si trovano in Archivio di Stato di Venezia, *Bailo a Costantinopoli, Lettere.*

Giovanni Donà riguardo ad "oltraggi, danni e trascendenze" subiti dagli abitanti di Vonizza ad opera di bande di "armaroli" descritti nelle due inserte, la prima contenente la petizione rivolta al provveditore di Santa Maura la seconda contenente la "nota" dei danni concretizzatisi nell'uccisione di animali e nel sequestro di varie persone per ottenerne un riscatto.

1774, 16 giugno. Corfù. b. 222
Inserta di originale con il quale il provveditore generale da mar Antonio Renier informa il bailo a Costantinopoli Paolo Renier circa le pretese dei consoli di Francia, Svezia e Russia di esentare dal pagamento del pedaggio le navi dei loro stati all'entrata e all'uscita del golfo della Prevesa. Pretesa risultata infondata alla luce dell'inserta che illustra l'accordo siglato nel 1720 con Cusseim Agà, voivoda dell'Arta che riporta i pedaggi che i bastimenti devono pagare all'entrata e all'uscita.

1756, 3 gennaio m.v. Costantinopoli. b. 188
Inserta di minuta con la quale il bailo a Costantinopoli Antonio Donà trasmette al provveditore generale da mar Girolamo Querini la supplica del suddito ottomano Iorgo Zoga volta ad ottenere la riscossione di crediti maturati a Corfù nei confronti di "beccari," come dettagliato nell'inserta che reca i nomi dei singoli debitori e l'ammontare dei relativi debiti per un totale di zecchini 172 ed aspri 46.

1784, 22 giugno. Corfù. b. 231
Originale (cifrata in parte) con cui Il provveditore e capitano dell'isola Domenico Pizzamano informa il bailo a Costantinopoli Agostino Garzoni che Spiridione Dandolo, appaltatore del dazio a Corfù, denuncia un possibile contrabbando di polvere di tabacco nascosto sul bastimento battente bandiera ottomana che ha fatto scalo nell'isola ed è comandato da Costantin Alexopulo.

CEFALONIA[6]

Busta	Collocazione precedente	Estremi cronologici	Baili ed altre cariche
110	110	1636	CAPPELLO Giovanni, FOSCARINI Piero
116 I	114	1675	QUERINI Giacomo
118, 119 II	118, 119	1677-1681	CIVRAN Piero
122 I	122	1702	SORANZO Lorenzo ambasciatore straordinario
128 I		1705-1706	GIUSTINIAN Ascanio
131 I	131	1708-1710	MOCENIGO Alvise
134	134	1719	RUZZINI Carlo ambasciatore straordinario
135	135	1721	EMO Giovanni
139	139	1725-1726	GRITTI Francesco
146, 148	146, 148	1731-1733	EMO Angelo, poi ambasciatore straordinario
149, 151		1734-1738	CONTARINI Simon
160-162	169-170	1742-1744	DONÀ Giovanni
168	164	1745-1747	DONÀ Giovanni e VENIER Francesco
185	173	1755-1757	DONÀ Antonio
192	192	1758-1761	FOSCARI Francesco
202-203	203	1762	CORRER Piero
221	221	1771-1772	RENIER Paolo
224	224	1776	GRADENIGO Bartolomeo II
228	228	1778, 1781	MEMMO Andrea
230	230	1781-1783	GARZONI Agostino
234	234	1787-1788	ZULIAN Gerolamo
237, 239	237, 239	1789-1792	FOSCARINI Nicolò
243 II		1794-1796	FOSCARI Ferigo

6. Il presente indice e quelli successivi sono stati redatti da Marilena Bonato dell'Archivio di Stato di Venezia.

CERIGO

Busta	Collocazione precedente	Estremi cronologici	Baili ed altre cariche
108 II	291	1611	CONTARINI Simon
116 I	114	1672-1674	QUERINI Giacomo
134	134	1720	RUZZINI Carlo ambasciatore straordinario
135	135	1721-1723	EMO Giovanni
139	139	1723-1725	GRITTI Francesco
143	143	1726-1728	DOLFIN Daniele
146, 148	146, 148	1731, 1733	EMO Angelo, poi ambasciatore straordinario
149, 151		1735-1738	CONTARINI Simon
155	155	1740	ERIZZO Nicolò
160-161	169	1742-1743	DONÀ Giovanni
168	164	1747-1748	DONÀ Giovanni e VENIER Francesco
173	179	1748-1751	DA LEZZE Andrea
181	187	1751-1753	DIEDO Antonio
185	173	1756-1757	DONÀ Antonio
194	194	1758-1760	FOSCARI Francesco
202-203	203	1761	CORRER Piero
213		1765, 1768	GIUSTINIAN Gerolamo Ascanio
228	228	1780	MEMMO Andrea
239	239	1792	FOSCARINI Nicolò
245 I		1794-1796	FOSCARI Ferigo

CORFÙ

Busta	Collocazione precedente	Estremi cronologici	Baili ed altre cariche
108 II	291	s.d. - 1596	CAPPELLO Gerolamo
108 II	291	1608	CONTARINI Simon
113 I	113	1670-1671	MOLIN Alvise
116 I	114	1671-1675	QUERINI Giacomo
118, 119II	118, 119	1675-1681	CIVRAN Piero
120	120	1680-1683	DONADO Giovanni Battista
122 I	122	1700	SORANZO Lorenzo ambasciatore straordinario
128 I		1703-1708	GIUSTINIAN Ascanio
131 I	131	1710-1711	MOCENIGO Alvise
133	133	1713-1714	MEMMO Andrea
134	134	1719-1720	RUZZINI Carlo ambasciatore straordinario
135	135	1720-1723	EMO Giovanni
143	143	1726-1729	DOLFIN Daniele
145 II		1730	BARTOLINI Orazio segretario
146, 148	146, 148	1730-1734	EMO Angelo, poi ambasciatore straordinario
149, 151, 153		1734-1739	CONTARINI Simon
156	156	1739-1742	ERIZZO Nicolò
160-162	169-170	1742-1745	DONÀ Giovanni
168	164	1745-1749	DONÀ Giovanni e VENIER Francesco
175-176	182	1748-1751	DA LEZZE Andrea
181	187	1751-1754	DIEDO Antonio
185, 188	173, 175	1754-1757	DONÀ Antonio
193, 198	193, 198	1757-1761	FOSCARI Francesco
202-203	203	1761-1763	CORRER Piero
209	209	1764-1768	RUZZINI Giovanni Antonio
215-216	214	1767-1770	GIUSTINIAN Gerolamo Ascanio
222	222	1771-1775	RENIER Paolo

225-226	225	1775-1778	GRADENIGO Bartolomeo II
228	228	1778-1781	MEMMO Andrea
231	231	1781-1785	GARZONI Agostino
234	234	1786-1788	ZULIAN Gerolamo
239	239	1788-1792	FOSCARINI Nicolò
245 II		1792-1796	FOSCARI Ferigo
249		1796-1797	VENDRAMIN Francesco

SANTA MAURA

Busta	Collocazione precedente	Estremi cronologici	Baili ed altre cariche
122 I	122	1700-1701	SORANZO Lorenzo ambasciatore straordinario
126 II	126	1704	SORANZO Lorenzo e GIUSTINIAN Ascanio
127 II, 128 II		1706-1707	GIUSTINIAN Ascanio
132 II	132	1709-1711	MOCENIGO Alvise
136	136	1721	EMO Giovanni
140 I	140	1722-1725	GRITTI Francesco
146, 148	146, 148	1731-1734	EMO Angelo, poi ambasciatore straordinario
149		1734-1735	CONTARINI Simon
159	159	1740-1741	ERIZZO Nicolò
162	170	1744-1745	DONÀ Giovanni
168	164	1747	DONÀ Giovanni e VENIER Francesco
181	187	1750-1753	DIEDO Antonio
185	173	1755	DONÀ Antonio
192	192	1759	FOSCARI Francesco
222	222	1771-1774	RENIER Paolo
225-226	226	1774-1778	GRADENIGO Bartolomeo II
229	229	1778-1780	MEMMO Andrea
231	231	1782	GARZONI Agostino

ZANTE

Busta	Collocazione precedente	Estremi cronologici	Baili ed altre cariche
108 II	291	1594	VENIER Marco
110	110	1636	CAPPELLO Giovanni e FOSCARINI Piero
113 I	113	1671-1672	MOLIN Alvise
116 II	114	1671-1675	QUERINI Giacomo
118, 119 II	118-119	1675-1681	CIVRAN Piero
120	120	1681-1682	DONADO Giovanni Battista
122 I	122	1702	SORANZO Lorenzo ambasciatore straordinario
126 II	126	1702-1708	SORANZO Lorenzo e GIUSTINIAN Ascanio
128 II	128	1703-1709	GIUSTINIAN Ascanio
132 II	132	1710	MOCENIGO Alvise
133	133	1713	MEMMO Andrea
134	134	1720	RUZZINI Carlo ambasciatore straordinario
137 II		1720-1722	EMO Giovanni
141		1723-1726	GRITTI Francesco
143-144	143-144	1726-1729	DOLFIN Daniele
146, 148	146, 148	1730-1733	EMO Angelo, poi ambasciatore straordinario
149, 151, 153		1734-1736, 1738-1739	CONTARINI Simon
159	159	1739-1742	ERIZZO Nicolò
160		1742	DONÀ Giovanni
168	164	1745-1748	DONÀ Giovanni e VENIER Francesco
173	179	1749-1751	DA LEZZE Andrea
181, 182I	187-188	1751, 1753	DIEDO Antonio
185	173	1754-1757	DONÀ Antonio
192	192	1757-1760	FOSCARI Francesco
207	207	1762-1763	CORRER Piero
211 II	212	1765, 1767	RUZZINI Giovanni Antonio

220 II	220	1768-1771	GIUSTINIAN Gerolamo Ascanio
223	223	1771-1773	RENIER Paolo
227	227	1775-1777	GRADENIGO Bartolomeo II
229	229	1778-1781	MEMMO Andrea
232	232	1781-1783	GARZONI Agostino
234	234	1787-1788	ZULIAN Gerolamo
237	237	1788-1792	FOSCARINI Nicolò
245 I		1793-1796	FOSCARI Ferigo
249		1796-1797	VENDRAMIN Francesco

Περίληψη / Zusammenfassung

Στην ανακοίνωση παρουσιάζεται η αρχειακή σειρά «Lettere dell'Archivio del Bailo a Costantinopoli», η οποία φυλάσσεται στο Archivio di Stato di Venezia. Παρουσιάζονται επίσης τα κριτήρια, με τα οποία έγινε η ταξινόμησή της πριν από την ανάρτηση στο διαδίκτυο, καθώς και τα ευρετήρια που συντάχθηκαν γι' αυτή την περίπτωση και αναφέρονται σε καθένα από τα Ιόνια Νησιά, από τα οποία και προκύπτουν δεδομένα, ονόματα των υπηρετούντων βαΐλων και η αντίστοιχη αρίθμηση του φακέλου.

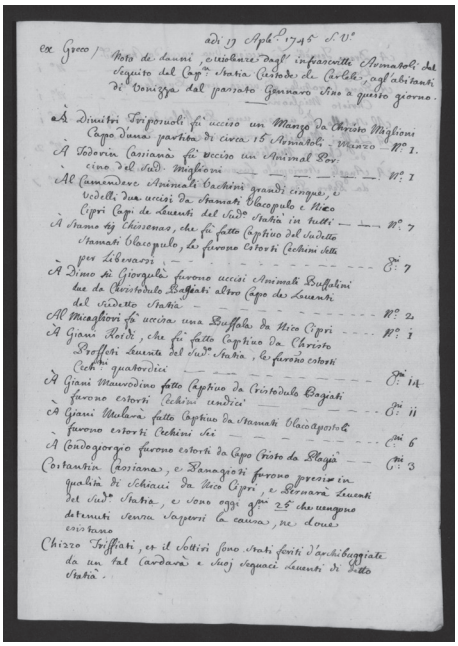
In der vorliegenden Arbeit wird der Inhalt der archivischen Reihe "Lettere dell'Archivio del Bailo a Constantinopoli" beschrieben. Dieses Archiv befindet sich in Archivio di Stato di Venezia. In dieser Arbeit werden die Kriterien dargestellt mit denen das Archiv eingeordnet worden ist. Dieses Archiv ist im Internet hochgeladen worden und in dieser Arbeit wird dieses Verfahren vor der Hochladung dargestellt. Es werden auch die Indices erwähnt, die für diesen Fall zusammengestellt worden sind. Jedes Archiv beschreibt jede Insel und aus diesem Archivenumschlag werden Daten geprüft und der Name jedes Bailen und die korrespondierte Nummerierung des Umschlags erwähnt.

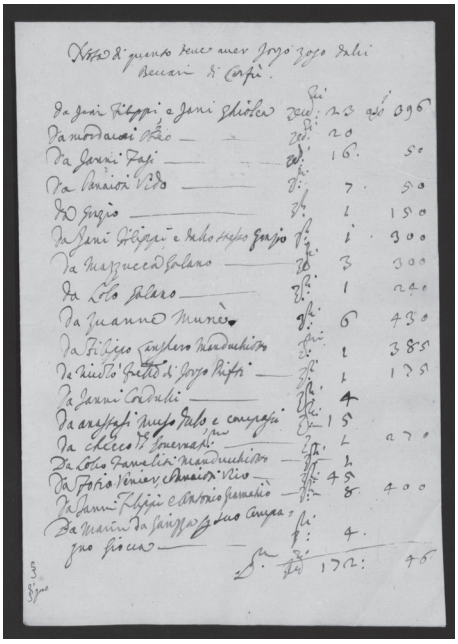
Bailo a Costantinopoli
In G. Grevembroch, *Gli abiti de Veneziani di quasi ogni età con diligenza raccolti e dipinti nel secolo XVIII*, Venezia, Biblioteca del Museo Correr, Manoscritti Gradenigo-Dolfin n. 49, vol. I, p. 74.

Capitano generale da mar
In G. Grevembroch, *Gli abiti de Veneziani di quasi ogni età con diligenza raccolti e dipinti nel secolo XVIII*, Venezia, Biblioteca del Museo Correr, Manoscritti Gradenigo-Dolfin n. 49, vol. I, p. 65.

Archivio di Stato di Venezia, Bailo a Costantinopoli. 1745, 15 maggio. Corfù, b. 162.

Archivio di Stato di Venezia, Bailo a Costantinopoli. 1756, 3 gennaio m.v. Costantinopoli, b. 188.

Ο ΙΣΤΟΡΙΚΟΣ ΡΟΛΟΣ ΤΟΥ ΘΕΟΔΩΡΟΥ ΟΥΣΑΚΩΦ ΚΑΙ ΤΟΥ ΣΤΟΛΟΥ ΤΗΣ ΜΑΥΡΗΣ ΘΑΛΑΣΣΑΣ ΤΗΣ ΡΩΣΙΚΗΣ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΑΣ ΣΤΟΝ ΑΓΩΝΑ ΓΙΑ ΤΗΝ ΑΠΕΛΕΥΘΕΡΩΣΗ ΤΩΝ ΕΠΤΑΝΗΣΩΝ ΑΠΟ ΤΟΥΣ ΚΑΤΑΚΤΗΤΕΣ
(ΑΠΟ ΟΥΚΡΑΝΙΚΕΣ ΚΑΙ ΡΩΣΙΚΕΣ ΠΗΓΕΣ)

Oksana Snigovska – Andrii Malakhiti

Γεννημένος στις 13 Φεβρουαρίου 1745 στο χωριό Μπουρνάκοβο της περιφέρειας Γιαροσλάβλ της Ρωσίας, προερχόταν από αρχοντική οικογένεια, έχοντας συγγένεια με τη ρωσίδα τσαρίνα Ελισάβετ. Μεγάλη επιρροή στην πνευματική του εξέλιξη άσκησαν οι θρησκευόμενοι γονείς και ο θείος του, δηλαδή ο όσιος Θεόδωρος Σαναξάρσκι.

Μετά τη σύναψη της Ειρήνης του Κιουτσούκ-Καϊναρτζή, στο τέλος του 17ου – αρχές του 18ου αιώνα, η Ρωσία έχοντας ως στόχο να επανακτήσει τις παραθαλάσσιες περιοχές της Μαύρης Θάλασσας, προέβη το 1775 σε ταχεία κατασκευή του τακτικού της στόλου στα Ναυπηγεία της Χερσώνας. Ξεκίνησαν οι εργασίες κατασκευής των νεωλκείων για τα πλοία, όμως, λόγω της δυσκολίας μεταφοράς ξυλείας από τις μακρινές περιοχές της Ρωσίας, η διαδικασία αυτή καθυστέρησε πολύ.

Σε δέκα χρόνια ο στόλος της Μαύρης Θάλασσας αποτελούνταν από 12 θωρηκτά, 20 φρεγάτες, 5 σκούνες, 23 φορτηγά πλοία και μερικά πολεμικά πλοία που έπλευσαν από τον αζοφικό στολίσκο. Η Χερσώνα τότε έγινε κέντρο του στολίσκου της Αζοφικής, της Κασπίας και της Μαύρης Θάλασσας. Στα ναυπηγεία της Χερσώνας καθελκύσθηκε και το πολεμικό «Άγιος Παύλος» που έγινε ναυαρχίδα του στόλου της Μαύρης Θάλασσας, το οποίο και έμελλε να περάσει στην ιστορία της μεσογειακής εκστρατείας.

Ο τότε πλοίαρχος Θεόδωρος Ουσακώφ έφτασε τον Αύγουστο του 1783 στη Χερσώνα, όπου αντιμετώπισε επιδημία πανούκλας. Η Χερσώνα τέθηκε σε καραντίνα. Για την προστασία από την ασθένεια στους δρόμους της πόλης άναβαν φωτιές και σταύρωναν με καπνό τα σπίτια, όμως η επιδημία εντάθηκε. Παρά τη δύσκολη στρατιωτική κατάσταση, η οποία απαιτούσε να συνεχιστεί η κατασκευή πλοίων, δόθηκε εντολή να διακοπούν τελείως όλες οι εργασίες και να αποσταλούν όλες οι δυνάμεις για την καταπολέμηση της πανούκλας. Υπήρχε μεγάλη έλλειψη γιατρών και τα καθήκοντά τους τα εκτελούσαν οι στρατιωτικοί διοικητές. Ο Ουσακώφ φρόντιζε ακαταπόνητα να τηρούνται οι κανόνες της καραντίνας που επι-

βλήθηκε στη Χερσώνα. Ως αποτέλεσμα των ενεργειών του αυτών η πανούκλα εξαφανίστηκε από την ομάδα του τέσσερις μήνες νωρίτερα από άλλες ομάδες. Εδώ αποκαλύφθηκε η εξαιρετική του ικανότητα να λύνει τα πιο δύσκολα προβλήματα και η μεγάλη του αγάπη για τον πλησίον. Για την ικανότητα να χειρίζεται σωστά τις πιο κρίσιμες καταστάσεις και για τις πολλαπλές του πρωτοβουλίες ο Θεόδωρος Ουσακώφ τιμήθηκε με το παράσημο του Αγίου Βλαδίμηρου, κατηγορίας Δ΄, και προήχθη σε αρχιπλοίαρχο.

Το 1787 η Τουρκία κήρυξε πόλεμο στη Ρωσία. Διορισμένος επικεφαλής του λιμανιού και της Σεβαστούπολης, ο Ουσακώφ έδωσε την εντολή να κατασκευάζονται στις ακτές των βαλτωδών κόλπων αποβάθρες για επισκευές των πλοίων. Στην αρχή οι ναύτες έμεναν σε καλύβες και στρατώνες, όπου αρρώσταιναν και πέθαιναν από τον αποπνικτικό αέρα των βάλτων. Όπως για την αντιμετώπιση της πανούκλας στη Χερσώνα, έτσι έλαβε αποφασιστικά μέτρα για να κατασταλούν οι ασθένειες, φροντίζοντας για την οικοδόμηση των στρατώνων και του νοσοκομείου για τους ναύτες σε υψηλότερα και πιο υγιεινά σημεία της περιοχής· για την κατασκευή δρόμων, τη δημιουργία αγορών, πηγαδιών, καθώς και για την παροχή πόσιμου νερού και άλλων προμηθειών ζωτικής σημασίας. Αξίζει να σημειώσουμε ότι, για να μη σταματούν οι εργασίες, ο Ουσακώφ έδινε δικά του χρήματα στη διοίκηση του λιμένος, όταν τα χρήματα που προορίζονταν για το στόλο της Μαύρης Θάλασσας καθυστερούσαν για κάποιο λόγο. Εκτός απ' αυτά, με τη συνδρομή του ξαναχτίστηκε ο καθεδρικός ναός του Αγίου Νικολάου, προστάτη των ναυτικών.

Ο Θεόδωρος Ουσακώφ ήταν αρχηγός μόνο της εμπροσθοφυλακής, αλλά στην πραγματικότητα καθοδηγούσε όλη τη ναυτική μοίρα. Η ανδρεία και η έξυπνη στρατηγική του έπαιξαν σπουδαίο ρόλο στη νίκη του ρωσικού στόλου. Με σεμνότητα ο Ουσακώφ μιλούσε για τη συμφορά των στρατιωτών του, μη αποδίδοντας την επιτυχία του στόλου στον εαυτό του: «Όλα τα μέλη της ομάδας μου, του πλοίου "Άγιος Παύλος", εκτελούσαν τα καθήκοντά τους με εξαιρετική επιμέλεια και γενναιότητα και αισθάνομαι υποχρεωμένος να τους επαινέσω για όλα [...]». Σπέρνοντας φόβο στους Τούρκους ο στόλος της Μαύρης Θάλασσας κέρδισε αποφασιστική νίκη. Σε αναγνώριση της προσφοράς του από την Αικατερίνη Β΄ ο Θεόδωρος Ουσακώφ προήχθη σε υποναύαρχο και στις αρχές του 1790 διορίστηκε Αρχηγός του Στόλου της Μαύρης Θάλασσας. Ο Ρωσοτουρκικός πόλεμος ολοκληρώθηκε το 1791 με τη λαμπρή νίκη του στόλου της Μαύρης Θάλασσας με επικεφαλής του τον Ουσακώφ. Για την περίφημη ναυμαχία κοντά στο ακρωτήριο Καλιάκρα της Βουλγαρίας τιμήθηκε αυτός με το παράσημο του Αγίου Αλεξάνδρου Νέβσκι.

Η πολιτική της Ρωσικής κυβέρνησης άλλαξε ριζικά με την άνοδο στο θρόνο του αυτοκράτορα Παύλου Α΄ το 1796. Σε δύο χρόνια ο τότε αντιναύαρχος Ουσακώφ, ευρισκόμενος κοντά στον κόλπο της Σεβαστούπολης της Μαύρης Θάλασσας μαζί με τη ναυτική του μοίρα, πήρε διαταγή από τον αυτοκράτορα να αναλά-

βει την αρχηγία των ενωμένων ρωσοτουρκικών δυνάμεων προκειμένου να εμποδίσει τα σχέδια της Γαλλίας στα Ιόνια Νησιά. Έτσι ξεκίνησε η διάσημη μεσογειακή εκστρατεία του αντιναυάρχου Θεόδωρου Ουσακώφ, κατά την οποία απέδειξε ότι ήταν όχι μόνο άξιος αρχηγός του στόλου του αλλά και έξυπνος άνθρωπος και ευεργέτης των λαών, τους οποίους είχε απελευθερώσει. Ο Ουσακώφ βγήκε στην ανοιχτή θάλασσα με μοίρα στόλου αποτελούμενη από 6 θωρηκτά, 7 φρεγάτες, οπλισμένη με 792 κανόνια. Τα πληρώματα της μοίρας αριθμούσαν 7.406 άτομα.

Από την αρχή όμως αυτής της κοινής εκστρατείας αποδείχθηκε πως η συνδρομή της τουρκικής βοηθητικής μοίρας ήταν λιγότερο σημαντική από τα προβλήματα, τα οποία προκαλούσε. Μάλιστα, οι Τούρκοι ήταν τόσο ανοργάνωτοι και ατίθασοι, ώστε ο ρώσος αντιναύαρχος τους κρατούσε πίσω από τη μοίρα του, αποφεύγοντας τη συμμετοχή τους στην απελευθέρωση των ελληνικών νησιών.

Ο πρώτος στόχος της ναυτικής μοίρας ήταν να καταλάβουν τα Επτάνησα με το πιο σημαντικό νησί, την Κέρκυρα, η οποία, έχοντας η ίδια τα ισχυρότερα στην Ευρώπη φρούρια, ήταν επιπλέον προστατευμένη από τους Γάλλους. Ο Ουσακώφ παρότρυνε τους Έλληνες να τον βοηθήσουν στην ανατροπή του γαλλικού ζυγού, στέλνοντας σ' αυτούς ένα γραπτό μήνυμα. Οι κάτοικοι των νησιών είχαν αναθαρρήσει από την άφιξη της ρωσικής ναυτικής μοίρας. Έτσι, χάρη και στην ένοπλη βοήθεια του ντόπιου πληθυσμού απελευθερώθηκε το Τσιρίγο, μετά η Ζάκυνθος κ.ά. Σύμφωνα με την αναφορά του συγγραφέα Ευγένιου Ταρλέ[1] στη Ζάκυνθο, «την επόμενη μέρα ο αρχηγός αντιναύαρχος Ουσακώφ μαζί με άλλους καπετάνιους και αξιωματικούς της μοίρας επισκέφθηκε τον καθεδρικό ναό του Αγίου Διονυσίου του θαυματουργού για να παρακολουθήσει τη θεία λειτουργία. Τις βάρκες των Ρώσων τις υποδέχτηκαν με κωδωνοκρουσίες και κανονιοβολισμούς. Όλοι οι δρόμοι ήταν διακοσμημένοι με ρωσικές σημαίες, άσπρες με τον μπλε σταυρό του Ανδρέα του Πρωτοκλήτου. Σχεδόν όλοι οι κάτοικοι κρατούσαν τέτοιες σημαίες στα χέρια τους και φώναζαν συνεχώς: "Ζήτω ο Παύλος Πετρόβιτς! Ζήτω ο απελευθερωτής μας και προστάτης της ορθόδοξης πίστης στην πατρίδα μας!"» Τον αντιναύαρχο καλωσόρισαν στην αποβάθρα ο κλήρος και οι πρεσβύτεροι. Μαζί τους πήγε στον καθεδρικό ναό και μετά τη λειτουργία προσκύνησε το λείψανο του Αγίου Διονυσίου, προστάτη του νησιού. Παντού οι κάτοικοι τον υποδέχονταν με ιδιαίτερες τιμές και ζητωκραυγές. Στα πόδια του πέταγαν λουλούδια, οι μητέρες με δάκρυα χαράς έβγαζαν τα παιδιά τους από τα σπίτια, προτρέποντάς τα να φιλούν τα χέρια των αξιωματικών και το ρωσικό κρατικό έμβλημα πάνω στις τσάντες των ρώσων ναυτών. Ένας αυτόπτης μάρτυρας

1. Е.В. Тарле, *Адмирал Ушаков на Средиземном море. Под Андреевским флагом: Век XVIII*, изд. Патриот Москва, 1994, С. 514-525.

σημείωσε: «Οι γυναίκες, ειδικά οι ηλικιωμένες, έβγαζαν τα χέρια τους από τα παράθυρα, έκαναν το σταυρό τους και έκλαιγαν». Και στην Κεφαλονιά «παντού οι κάτοικοι σήκωναν τις ρωσικές σημαίες και βοηθούσαν τους Ρώσους να βρουν τους Γάλλους, οι οποίοι κρύφτηκαν στα βουνά και στα φαράγγια. Όταν το νησί καταλήφθηκε, ο ντόπιος επίσκοπος, ο κλήρος και όλοι οι άλλοι κάτοικοι κρατώντας σταυρούς υποδέχθηκαν τον αρχηγό των ρωσικών δυνάμεων και τους καπετάνιους των πλοίων με κωδωνοκρουσίες και κανονιοβολισμούς».

Όταν ο Θεόδωρος Ουσακώφ συγκέντρωσε τις δυνάμεις του κοντά στην Κέρκυρα, ξεκίνησε τον πολύμηνο αποκλεισμό του νησιού και άρχισε να ετοιμάζεται για την επίθεση στο ισχυρότερο φρούριο στην Ευρώπη, αντιμετωπίζοντας καθυστέρηση στον εφοδιασμό τροφίμων και πυρομαχικών. Εκτός από τις διαφορές με τους τούρκους συμμάχους, ο αποκλεισμός αυτός γινόταν ακόμα πιο δύσκολος, λόγω της πεισματικής αντίστασης των Γάλλων και του πολύ δριμύ χειμώνα στο νότο της Ευρώπης. Ο Ουσακώφ κατάλαβε ότι δε θα μπορούσε να απελευθερώσει τους Κερκυραίους με άμεση επίθεση, γι' αυτό η επίθεσή του έγινε στο νησί του Βίδου που κάλυπτε το κύριο φρούριο από τη θάλασσα. Στην περιγραφή τού ελληνικής καταγωγής ρώσου αξιωματικού Εγκόρ Μεταξά διαβάζουμε:[2] «Οι αδιάκοποι τρομεροί πυροβολισμοί και η βροντή των βαρέων όπλων έκαναν να τρέμει όλη η περιοχή. Ολόκληρο το νησί του Βίδου ανατινάχθηκε από το μύδρο, και δεν καταστράφηκαν μόνο τα χαρακώματα, αλλά δεν υπήρχε ούτε ένα δέντρο που να μην καταστράφηκε από ένα τέτοιο φοβερό σιδερένιο χαλάζι». Την επόμενη μέρα, στις 19 Φεβρουαρίου του 1799, κατέλαβαν και το φρούριο της Κέρκυρας. Αυτή η νίκη ήταν θρίαμβος του στρατηγικού ταλέντου του Θεοδώρου Ουσακώφ και της γενναιότητας των ναυτικών τού στόλου της Μαύρης Θάλασσας. Στη συνέχεια στον Ουσακώφ απονεμήθηκε ο βαθμός του ναυάρχου. Όταν ο μεγάλος ρώσος στρατηλάτης Σουβόρωφ έμαθε για τη νίκη στην Κέρκυρα, εκφράστηκε ως εξής: «Ζήτω ο ρωσικός στόλος! Τώρα αναρωτιέμαι γιατί δεν ήμουν εκεί εκείνη τη στιγμή, έστω και ως αρχικελευστής!»

Στα απελευθερωμένα νησιά ήταν απαραίτητη η αλλαγή μορφής του καθεστώτος. Ως επίσημος αντιπρόσωπος της Ρωσίας ο ναύαρχος κατάφερε να σχηματίσει στα Ιόνια Νησιά μια μορφή κυβέρνησης, η οποία εξασφάλισε σε όλο το λαό «την ειρήνη, τη γαλήνη και την ησυχία». Έτσι δημιουργήθηκε η Επτάνη-

2. Πέτρος Πετράτος, «Γιεγκόρ Μεταξάς: Από τη Ρωσία στα Επτάνησα με το στόλο του Ουσακώφ» [ομιλία που εκφωνήθηκε στις 10 Οκτωβρίου 2012, στο πλαίσιο επιστημονικής ημερίδας με θέμα «Ρωσία – Κεφαλονιά: Ιστορία και σύγχρονη εποχή», ενταγμένης στο σύνολο των εκδηλώσεων που πραγματοποιήθηκαν στην Κέρκυρα (6-8 Οκτ. 2012), την Κεφαλονιά (9-10 Οκτ. 2012) και τη Ζάκυνθο (11-12 Οκτ. 2012) από το Διεθνές Κοινωνικό Φόρουμ με γενικό τίτλο «Ρωσική Εβδομάδα στα Ιόνια Νησιά»], πρόσβαση στην ιστοσελίδα: http://petrospetratos.blogspot.com/2013/01/10-2012-6-8.html.

σος Πολιτεία, το πρώτο ελληνικό εθνικό κράτος της σύγχρονης εποχής. Η Γερουσία της Κέρκυρας του πρόσφερε ως δώρο ένα χρυσό σπαθί και από την Ιθάκη του απένειμαν χρυσό μετάλλιο με την επιγραφή «Στον Θεόδωρο Ουσακώφ, απελευθερωτή της Ιθάκης».

Σε όλη τη διάρκεια ωστόσο των επιχειρήσεων αυτών ο Θεόδωρος Ουσακώφ δε διακρίθηκε μόνο για τα στρατιωτικά του προσόντα. Οι πηγές κάνουν ομόφωνα λόγο για το ήθος και την ευγένεια του χαρακτήρα του, αλλά και για την ξεχωριστή του ευσέβεια, όπως αναφέραμε ήδη. Ήταν χαρακτηριστικές οι συχνές περιπτώσεις απελευθέρωσης γάλλων αιχμαλώτων, η πάγια τακτική σεβασμού των περιουσιακών τους στοιχείων, η φροντίδα του για την προστασία του τοπικού πληθυσμού και για την υπαγωγή του συμμαχικού τουρκικού στόλου στον τσάρο Παύλο Α′ (1796-1801), καθώς και η αποτροπή του μόνιμου κινδύνου που ενσαρκωνόταν στο πρόσωπο του Αλή πασά μέσω εξαιρετικών διπλωματικών χειρισμών, αλλά και η μέριμνά του για την ανασύσταση του επισκοπικού θρόνου της Κέρκυρας.

Μετά την επιστροφή του στη Ρωσία ο Θεόδωρος Ουσακώφ παραιτήθηκε από την υπηρεσία του στο στόλο και εγκαταστάθηκε στο χωριό Αλιεξέγιεβκα, κοντά στο μοναστήρι Σαναξάρσκι, όπου ασκήτευε ο θείος του Θεόδωρος. Πολλές φορές έκανε ευεργεσίες και φιλανθρωπίες για τους φτωχούς. Αξίζει να σημειώσουμε ότι στη διάρκεια του Εθνικού πολέμου της Ρωσικής αυτοκρατορίας κατά των στρατευμάτων του Ναπολέοντα το 1812, άρρωστος πια, μη μπορώντας να συμμετάσχει στον αγώνα ο ίδιος, προσέφερε πολλά χρήματα για να κτισθεί στρατιωτικό νοσοκομείο στην πόλη Ταμπώφ. Δύο χρόνια μετά τον πόλεμο, στις 2 Οκτωβρίου του 1817, ο ναύαρχος Θεόδωρος Ουσακώφ πέθανε και ενταφιάστηκε στο μοναστήρι Σαναξάρσκι, δίπλα στον τάφο του θείου του Θεοδώρου, επίσης αξιωματικού και ιδρυτή του μοναστηρίου.

Την περίοδο του Β′ Παγκοσμίου πολέμου καθιερώθηκε το πολεμικό παράσημο ναυάρχου Ουσακώφ ως το ανώτερο πολεμικό βραβείο για τους σοβιετικούς ναυτικούς. Το 1943 τέθηκε ζήτημα εκταφής του ναυάρχου με σκοπό τη σωστή απεικόνιση του προσώπου του στην όψη του εν λόγω παρασήμου. Έτσι, συστήθηκε κρατική επιτροπή με επικεφαλής τον ανθρωπολόγο Μιχαήλ Γεράσιμωφ,[3] χάρη στο έργο του οποίου οι μεταγενέστεροι κατάφεραν να δουν τα πρόσωπα του Ιβάν του Τρομερού, του Ταμερλάνου, του Φρίντριχ Σίλερ και άλλων διάσημων προσωπικοτήτων του παρελθόντος. Οι ειδικοί πραγματοποίησαν ανασκαφές στο έδαφος του μοναστηρίου Σαναξάρσκι και προχώρησαν στο άνοιγμα του τάφου κοντά στον καθεδρικό ναό. Το αποτέλεσμα όμως ήταν απρόβλεπτο. Ο Γεράσιμωφ, μετά την εξέ-

3. Αρχείο του Ιστορικού-Λαογραφικού Μουσείου του Θ. Ουσακώφ της πόλης Τεμνίκοβο (Ρωσία), πρόσβαση: http://www.mrkm.ru/filiali_muzeya/temnikov_rm/.

ταση του κρανίου και των λειψάνων που βρέθηκαν στον τάφο, παρουσίασε ένα νέο πορτρέτο,[4] εντελώς διαφορετικό από τη συνηθισμένη κλασική προσωπογραφία του ευγενούς, γεγονός που ενδέχεται να εξηγηθεί με την εξής υπόθεση:

Πρόσφατα, το 2007, στα ρωσικά ΜΜΕ[5] εμφανίστηκαν οι πληροφορίες για την κυρία Σβετλάνα Βύριενκοβα, η οποία ανέφερε ότι η προγιαγιά της Βαρβάρα Ιλλαριόνοβνα Αριέπιεβα συγκατοικούσε με τον γέρο πια Ουσακώφ, ο οποίος μεταφέρθηκε από το μοναστήρι Σαναξάρσκι στην περιφέρεια του Κουρσκ όταν αρρώστησε βαριά, με σκοπό την αποφυγή των διωγμών της τσαρικής κυβέρνησης κατά του ίδιου και της οικογενείας του. Εκεί ο Ουσακώφ έζησε τάχα άλλα 23 χρόνια και ο γνήσιος τάφος του βρίσκεται όχι στο Σαναξάρσκι της Μορδοβίας, αλλά κοντά στο ναό των Ιωακείμ και Άννης στο χωριό Ντόλγογιε της περιφέρειας του Κουρσκ, στην οικογενειακή κρύπτη της υιοθετημένης από αυτόν ανιψιάς του Μπριέζνιεβα. Ο ναός και το κοιμητήριο καταστράφηκαν στα χρόνια της σοβιετικής εξουσίας. Η Σβετλάνα Βύριενκοβα ισχυρίζεται επίσης ότι στο μοναστήρι Σαναξάρσκι αντί αυτού είναι ένας συνεπώνυμος συνάδελφός του, που τάφηκε ενώ ο ναύαρχος ήταν κατάκοιτος, προκειμένου να εξαλειφθούν τα ίχνη της μυστικής του αναχώρησης στην περιοχή του Κουρσκ.

Πέρασαν περίπου δύο αιώνες από το θάνατο του Ουσακώφ. Δεν ξεχάστηκαν οι αρετές του, όπως και η χριστιανική και πνευματική ζωή του. Ανακηρύχθηκε άγιος, από την Ιερά Σύνοδο της Ρωσικής Ορθόδοξης Εκκλησίας το 2002, όχι μόνο επειδή ήταν ήρωας, αλλά επειδή έκανε πολλές αγαθοεργίες, ενώ αποτραβήχτηκε στο μοναστήρι Σαναξάρσκι, όπου έζησε ασκητική ζωή. Στον τάφο του τελείται το μνημόσυνό του (5.8 και 15.8), και πλήθος κληρικών, μοναχών και λαϊκών ευσεβών έρχονται να προσκυνήσουν τον Θεόδωρο Ουσακώφ, ο οποίος αποτέλεσε φωτεινό παράδειγμα στρατιωτικής ανδρείας, ευσπλαχνίας και χριστιανικής ευλάβειας.

Μερικά χρόνια πριν, τα μέλη της φιλανθρωπικής οργάνωσης των βετεράνων του πολεμικού ναυτικού, στην πόλη Σαρώφ της Ρωσίας, προς τιμήν του Ουσακώφ διοργάνωσαν μια έκθεση, στην οποία παρουσιάστηκε η στολή του, ραμμένη με γνήσιο ύφασμα, γαλόνια, κορδέλα και σταυρούς της εποχής του. Ως βάση της αναπαραγωγής ελήφθη η κλασική προσωπογραφία του ρώσου ζωγράφου Πέτρου Μπαζάνωφ, στην οποία ο ναύαρχος εικονίζεται με επίσημη στολή και με όλα τα

4. Сергей Фелицин. *«Каким был адмирал Ф. Ф. Ушаков? Неизвестное о восстановлении внешнего облика Святого Праведного Воина Феодора»*, режим доступа: http://flotnews.narod.ru/archives/articles/321.html.

5. Н. Ефимова, И. Смирнова, *«Могила адмирала Ушакова находится под Курском?», Друг для друга*, 7.8.2007. Режим доступа: http://www.dddkursk.ru/number/ 670/new/004588.

παράσημα. Στην αναπαραγωγή της οι ειδικοί αντιμετώπισαν πολλές δυσκολίες. Συγκεκριμένα, διαπιστώθηκε ότι στη σημερινή Ρωσία δεν υφαίνονται πια οι μεταξωτές κορδέλες τύπου «μουάρ», τις οποίες αναγκαστικά παρήγγειλαν από το εξωτερικό. Τον Απρίλιο του 2011 η στολή εκτέθηκε στο κοινό.

Ο ναύαρχος Θεόδωρος Ουσακώφ, συμπεραίνοντας, διαδραμάτισε σημαντικό ρόλο στην ελληνική ιστορία, αφού ήταν ο ελευθερωτής των Επτανήσων από τους γάλλους κατακτητές και ο θεμελιωτής του πρώτου ελεύθερου Ελληνικού κράτους, της Επτανήσου Πολιτείας· γι' αυτό τιμάται από τους Επτανήσιους, και ιδιαίτερα από τους Κερκυραίους. Δηλαδή στην Κέρκυρα μετά την ανακήρυξή του σε άγιο από τον Οκτώβριο του 2002 διεξάγονται τακτικά οι καθιερωμένες «Ρωσικές Εβδομάδες» με συμμετοχή του ρωσικού πολεμικού στόλου· είναι ένας πολιτιστικός θεσμός που σημειώνει κάθε χρόνο όλο και μεγαλύτερη επιτυχία. Μάλιστα, κατά τις θρησκευτικές τελετές του 2002, στο ναό του Αγίου Σπυρίδωνα παραδόθηκε στους Έλληνες ένα τεμάχιο λειψάνων μαζί με την εικόνα του αγίου ως προσφορά της Ορθόδοξης Ρωσικής Εκκλησίας. Τον ίδιο χρόνο το ίδρυμα «Ρώσος Επιχειρηματίας» σε συνεργασία με την ιερά Μονή Ντανίλοβσκι, έδρα του Πατριαρχείου της Μόσχας, πραγματοποίησαν στην Κέρκυρα σειρά εκδηλώσεων στη μνήμη του Ουσακώφ, και το 2005 ομάδα ρώσων και ομογενών επιχειρηματιών αποφάσισε τη σύσταση ομωνύμου ιδρύματος στην Ελλάδα, που θα είχε ως αποστολή τη διαιώνιση της μνήμης του Αγίου Θεοδώρου Ουσακώφ, καθώς και την ίδρυση και τη συντήρηση ναών προς τιμήν του εντός της χώρας.

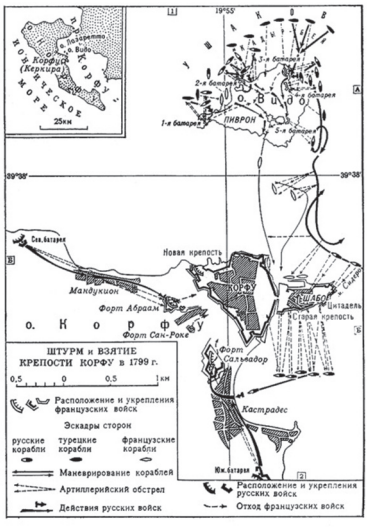
Περίληψη / Summary

Η εισήγηση αφιερώνεται στο ναύαρχο Ουσακώφ, ο οποίος κατέχει ιδιαίτερη θέση στη νεότερη ελληνική ιστορία, αφού ήταν ελευθερωτής των Ιόνιων Νησιών από τους Γάλλους και ιδρυτής του πρώτου αυτόνομου ελληνικού κρατιδίου, της Επτανήσου Πολιτείας, που ανέδειξε ηγέτη της τον Καποδίστρια, ο οποίος έπαιξε κυρίαρχο ρόλο ως διπλωμάτης σε ολόκληρη τη ρωσική και την ευρωπαϊκή πολιτική σκηνή.

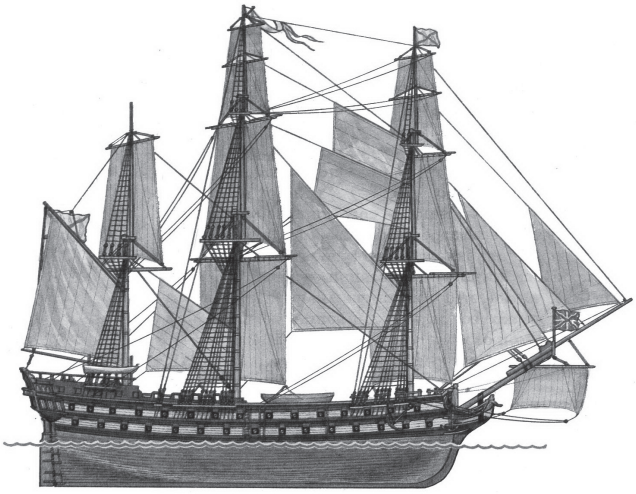
Report is devoted to Admiral Ushakov, who has a definite place in the new Greek history, as he was the liberator of the Ionian Islands from French invadors and was a founder of the first autonomous Greek Ionian state headed by Capodistria, which led him to the governance as a diplomat of the whole Russian and European political arena.

1-4. Η εκταφή του ναυάρχου Ουσακώφ με σκοπό τη σωστή απεικόνιση του προσώπου του στην όψη του καθιερωθέντος παρασήμου. Η κρατική επιτροπή με επικεφαλής τον ανθρωπολόγο Μιχαήλ Γεράσιμωφ πραγματοποίησε τις ανασκαφές στο έδαφος του μοναστηρίου Σαναξάρσκι και το άνοιγμα του τάφου το 1943.

5. Η έφοδος και η κατάληψη του Φρουρίου της Κέρκυρας το 1799.

6. Το πολεμικό «Άγιος Παύλος», ναυαρχίδα του στόλου της Μαύρης Θάλασσας, που έμελλε να περάσει στην ιστορία της μεσογειακής εκστρατείας.

7. Η έκθεση του 2011 στο Σαρώφ της Ρωσίας παρουσίασε την αναπαραγωγή της στολής του Ουσακώφ, με βάση την προσωπογραφία του Πέτρου Μπαζάνωφ.

8. Το 2002 ο Θεόδωρος Ουσακώφ ανακηρύχθηκε άγιος από την Ιερά Σύνοδο της Ορθόδοξης Ρωσικής Εκκλησίας, επειδή ήταν ήρωας και πραγματοποίησε πολλές αγαθοεργίες.

THE LITANY OF ST. CHARALAMPIS' RELIC AS A HISTORICAL TESTIMONY: LOOKING AT THE DEPICTION OF A RELIGIOUS CEREMONY

Maritina G. Leontsini

My aim in this paper is to critically present and analyse the eighteenth-century painting entitled *The Litany of Saint Charalampis' Relic* (1756), a paradigm of the religious ritual and ceremonial life of the local society of Zante, one of the Ionian Islands that, for more than four centuries, were under Venetian sovereignty.[1] This painting was originally located in the church of St. Charalampis at Potami of Zante (Zakynthos), more specifically in the women's gallery of the church, where it remained until the 1953 earthquake. Currently, the painting is housed in the Museum of Zante[2] and is in a well-preserved condition, despite the earthquake.[3] This particular painting has been selected as a case study because it constitutes a characteristic paradigm of historical evidence, providing information on the island's past, its social structure and religious life, but also on Ionian or Heptanesian art and its links with Western, and especially with Venetian, art.[4] It has been noted by Sergio Bettini that the so-called Heptanesian art is a chapter in the history of Italian art – more specifically in the

1. G.D. Pagratis, "The Venetian Rule in the Ionian Islands", *History and Culture of the Ionian Islands*, Region of the Ionian Islands, Athens 2007, p. 303-307.

2. The Museum of Zakynthos contains Byzantine and Post-Byzantine icons, as well as woodcraft, frescoes, liturgical vessels, etc. See http://odysseus.culture.gr/h/1/gh151.jsp?obj_id=3276.

3. The 1953 earthquake and the fire that followed greatly damaged not only settlements and buildings, but also both the civil and the ecclesiastical archives of Zakynthos. Scholarly works published in the 19th and during the first half of the 20th century are of great importance for historical research, as they are based on the now lost, because of the fire that followed the 1953 earthquake, archives and monuments.

4. Thanos Christou, "Art in the Ionian Islands (18th-20th century)", *History and Culture*, op.cit., p. 367-373, and Anastasios Koutsouris and Denise-Chloe Alevizou, "Influences and Interactions in Eighteenth-Century Heptanesian Painting", in Anthony Hirst and Patrick Sammon (eds.), *The Ionian Islands: Aspects of their History and Culture*, Cambridge Scholars, Publishing, Cambridge 2014, p. 276-292.

Venetian *settecento*,[5] a view that coincides with Stelios Lydakis' opinion that "these islands alone were capable of becoming conveyors of an art which had its focal point in the city that dominated them first politically and then culturally".[6]

The Ionian Islands are comprised of Zakynthos, Chephalonia, Ithaca, Lefkada, Paxi, Corfu, and Kythera. With the exception of Kythera, these islands lie close to the Peloponnese, ranged alongside mainland Greece. They experienced the rule of the Venetians, the French and the British, from the fourteenth to the nineteenth centuries, and are characterized as the gate between the East and the West. Due to their geo-political location, natural environment and historical interaction, these islands formulated a distinctive social structure and cultural identity as they had always contacts with the Greek mainland and the island of Crete (Candia), especially after 1669 when the Ottoman Turks captured the island, as well as with Italy and the rest of Western Europe. In particular, the Venetian occupation of the Ionian Islands had an impact on their societies in regard to developments in politics, economy, social, religious and artistic life.[7] After 1500, their religious architecture and painting had been influenced by the presence of artists and scholars from Constantinople, the Peloponnese and, mostly, Crete, the greatest artistic centre of the Eastern Orthodox world; besides, Italian influences are significantly strong in the icon painting, mainly in Zakynthos and Cephalonia. Among the innovations, introduced in eighteenth century painting, was the iconographic subject of litany that allowed artists to portray the contemporary social strata of the Ionian Islands and depict the coexistence of Western and Eastern culture as well as that between Catholics and Orthodox. The first to introduce this new iconographic subject, located between religious and secular

---

5. Sergio Bettini, "Il pittore Panajoti Doxarà fondatore della pittura greca moderna", *Archivio Veneto*, 39 (1942), p. 166-193, especially p. 166.

6. Στέλιος Λυδάκης, *Ιστορία της νεοελληνικής ζωγραφικής*, Μέλισσα, Αθήνα 1976, τ. Ι, σ. 35.

7. Venice ruled Kythera from 1364, Corfu and Paxi from 1386, Zakynthos from 1485, Chefalonia fifteen years later, and Ithaca in 1503. The ecclesiastical administration of the islands was not uniform, as in Zakynthos and Ithaca the Orthodox clergy was represented by a *protopapas*, who was the aristocrats' favourite and facilitated the policies of the higher social class and the Venetian rulers, while in Corfu the episcope authority was named *megas protopapas*; in Chefalonia, bishops were elected by the clergy and represented the island's lower social class. In general, the Venetian authorities were tolerant towards the Orthodox subjects in matters of religious ritual and custom. Cf. E. Skoufari, "Aspects of Religious Coexistence: The Historiography of the Orthodox and Catholic Churches in the Ionian Islands during the Period of Venetian Domination", in: Anthony Hirst and Patrick Sammon (eds.), *op. cit.*, p. 264-275.

paintings, was Ioannis (Giannakis) Korais or Kastrinos of Zante, who based his *The Litany of Saint Charalampis' Relic* on Gentile Bellini's prototype.[8]

On the 12th of August 1953, a large-scale earthquake destroyed almost entirely the island of Zante, as well as the islands of Ithaki and Chefalonia. After the earthquake, a fire started, resulting to a huge catastrophe, especially in the island of Zante. After these incidents, the Greek State had to take measures in order to preserve the cultural, religious and national archives and artifacts of the island. The academician and byzantine specialist Manolis Chatzidakis was sent to the island to undertake the foundation of the Museum of Zante in 1953. The museum began to operate in 1960 and contains valuable works of art related to the religious and cultural life of the island, among them the *Litany of Saint Charalampis' Relic*, a monumental painting that demonstrates the islanders' sentiments towards their patron-saints, who were protectors of their physical and cultural boundaries, and also their links with Orthodox Christianity.

This monumental painting (1756, oil on canvas 7.66 × 0.785 m), was painted by Ioannis Korais (Kastrinos), a painter of Chiot origin, who belonged to the so-called "Ionian School" and has adopted the *alla naturale* manner of painting. The painting was commissioned by the confraternity of the church, and produced by Ioannis Korais in March 1756. Korais was the first to develop the iconography of the litany, a Venetian subject that took Gentile Bellini's *Procession in the Piazza San Marco* (1496) as its model. Bellini's *Procession in the Piazza San Marco* (3.7 × 7.5 m) records an event held each year on 25 April, the feast day of St. Mark; it commemorates the miraculous healing of a child and was painted for the Scuola Grande di San Giovanni Evangelista, as part of a larger cycle of narrative paintings dedicated to the Scuola's miracle-working relic, a fragment of the True Cross that the confraternity had owned for just over one hundred years;[9] it is typical of the eyewitness style that Bellini helped to popularize in the late sixteenth century, and depicts the order of the procession according to caste, office and seniority, visibly representing of the city's constitution.[10] It should be noted that the civic ritual of Renaissance Venice was notable for its exceptional splendour, and the spectacle that it displayed in an ephemeral form of the visual arts, enabling them to adapt to the situation at any mo-

8. Tenia Rigakou, "Byzantine and Post-Byzantine Art in the Ionian Islands", in *History and Culture of the Ionian Islands*, op. cit., p. 289-295.

9. Patricia Fortini-Brown, *Art and Life in Renaissance Venice*, Prentice Hall, New York 1997, p. 83-86. – S. Moschini-Marconi, *Gallerie dell'Accademia di Venezia*, *Opere d'arte dei secoli XIV e XV*, Roma 1955.

10. Patricia Fortini-Brown, *Art and Life in Renaissance Venice*, op.cit., p. 83-86.

ment. One should point out that, while in Bellini's work the composition is relaxed and reveals late fifteenth century ceremonial life and typifies the civic values of the Republic, resembling more a secular event with even a few indifferent spectators,[11] in Korais' work the litany is rendered as a ritual that incorporates the whole of society and has the character of a collective experience. Bellini's litanies had a success in the Ionian Islands achieved by its engravings that reached the islands and especially Zante,[12] where a majority of these paintings were created. It should be added that, although Western influences are apparent in Greek paintings, since ceremonies and their representation in literature or painting were a Venetian way of enforcing the city's democratic legacy, the practice of Orthodox litanies were associated also with the Eastern tradition. This can be traced back to the thirteenth century Byzantines frescoes of the church of Vlachernai in Arta, in North-Western Greece, where a procession of the famous icon of the Holy Virgin Odigitria of Constantinople is depicted.[13]

The Litany of Saint Charalampis' Relic is a magnificent painting, in which intense colours highlight the densely built environment of the town, with a packed row of houses, narrow lanes running between them. The windows of the houses are open depicting finely dressed women of all ages and children piously watching the procession below. The procession traversed the central road of the town, moving from left to right, and passed by a church with a belfry, which has been identified as either Saint Dionysios or Saint Georgios Petroutsou.[14] The procession continues in an orderly fashion, in a formal arrangement. The red banners flutter ahead, with the icon of the Saint and the gold-embroidered canopy that covers the holy relic forming the central points of the procession. Addi-

---

11. *Ibid.*

12. Actually, Italian and Flemish engravings reached the Greek territories under Venetian rule, particularly the Ionian Islands and Crete, through Venetian trade or Catholic and Protestant propaganda. Cf. Τώνης Σπητέρης, *Τρεις αιώνες νεοελληνικής τέχνης, 1660-1967*, τ. 1, Πάπυρος, Αθήνα 1979, σ. 78-102, and Μανόλης Χατζηδάκης, *Έλληνες ζωγράφοι μετά την Άλωση (1450-1830)*, τ. 1, Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών/ΕΙΕ, Αθήνα 1987, σ. 128.

13. M. Acheimastou-Potamianou, "The Basilissa Anna Palaiologina of Arta and the Monastery of Vlacherna, in *Women and Byzantine Monasticism, Proceedings of the Athens Symposium, 28-29 Mars 1988*, Canadian Archaeological Institute at Athens, 1991, p. 43-49.

14. Μ. Αχειμάστου-Ποταμιάνου, *Εικόνες της Ζακύνθου*, Ιερά Μητρόπολις Ζακύνθου και Στροφάδων, Αθήνα 1997, σ. 224-233, and Ντ. Κονόμος, *Ζάκυνθος. Πεντακόσια χρόνια (1478-1978)*, τ. 5, *Οδύσσεια*, Αθήνα 1988, σ. 132 ff., and Α. Δελαπόρτα, *Ύπαιθρος και πόλη της Ζακύνθου*, Ζάκυνθος 1989, σ. 169.

tionally, the luxurious vestments of the priests, soldiers in official uniforms and people dressed in their best costumes are part of this painting, created to embellish a religious building, including numerous secular elements such as portraits, landscapes and everyday life scenes. The figures are rendered simply, with medium height and flat face, with certain physical types prevailing. The procession comes from the left with a slight curve and on the right, at its head, is depicted a group of children, followed by the flags of the guilds, the cross with the banner of St. Charalampis' church and the musicians. After those, four priests are carrying the icon of St. Charalampis, followed by the members of the clergy and, lastly, a *protopapas* holding a silver crosier. The vicar of the church carries a reliquary containing a fragment of St. Charalampis' bones and he is flanked by soldiers of the local garrison, protected by a *baldacchino* supported by the three *sindici* of the Community of Zante and the Venetian *provveditore*. At the end of the procession are the remaining members of the local authorities, the noblemen, the Zakynthian guild representatives and, finally, a child collecting donations in a silver tray.[15] This painting depicts a religious ritual connected with Zante's salvation from the 1728 plague, which was attributed to Saint Charalampis' miracle-working powers as a protector against the plague.[16] This litany was established in 1750, with a Venetian decree, to be celebrated annually in the presence of political leaders, clergy and the guilds with their flags in order to commemorate the island's salvation from the plague.[17] The members of the church confraternity commissioned to Ioannis Korais the painting in March 1756 and by the 14th of September it had been completed and placed in the women's gallery of the church, where it remained until the earthquake of 1953. It is interesting to notice that the painter Ioannis Korais, known also as Kastrinos (†1799), belonged to the so-called "Ionian School" which includes Panagiotis Doxaras (1662-1729)[18] and his son Nikolaos Doxaras (1741-1729),

15. Μ. Αχειμάστου-Ποταμιάνου, *Εικόνες της Ζακύνθου*, Ιερά Μητρόπολις Ζακύνθου και Στροφάδων, Αθήνα 1997, σ. 224-233, and Ντ. Κονόμος, *op. cit.*, 1988, σ. 134.

16. For the life of Saint Charalampis and his miracles, see Αγάπιος Λάνδος, *Βιβλίον καλούμενον Νέος Παράδεισος*, εκ του μεταφραστού Συμεώνος, Βενετία 1664, σ. 502-508.

17. Building of the church began in 1728 and it was brilliantly consecrated the following year. See Ντ. Κονόμος, *Ναοί καί μονές στη Ζάκυνθο*, Αθήνα 1964, σ. 139. There were other events to show thanks for salvation from the plague, as evidenced by the icon of Saint Charalampis that was painted in 1728 by the fine Cretan painter Nikolaos Kallergis, which was housed in the church of the Panagia of Vlachernai ton Bakallidon until 1853 (Ντ. Κονόμος, *Εκκλησίες και μοναστήρια στη Ζάκυνθο*, Αθήνα 1967, σ. 30) and is today found in the Museum of Zakynthos (no. 138).

18. Doxaras urged painters to adopt the *alla naturale* manner in his treatise *On the Art*

Nikolaos Koutouzis (1741-1813), Nikolaos Kantounis (1768-1834), Girolamo Plakotos or Pittoros (1670-1728), a painter who died in Zante because of the plague of 1728, and Ioannis Korais (†1799).[19] At this point, it is also interesting to add that Saint Charalampis' miraculous assistance was also acknowledged in the other Ionian Islands, since churches are still dedicated to him, icons painted and processions are still held on his name day every 10th of February. His miracle-working powers were also acknowledged in the Dodecanese islands in the Aegean Sea and in one of the icons dedicated to him – a work painted by Konstantinos of Adrianople – the Saint is depicted holding a scroll referring to the people's salvation from the plagues and epidemics that afflicted the Dodecanese in the years 1739-1741.[20]

Since ecclesiastical splendour usually entails a political dimension, I would like to point out that this group portrait also acts as a source of information for the political, social, artistic and ecclesiastical situation of Zante. It can be considered as an example of the collective devoutness of the people and of the socio-political structure of the town, and could serve as a historical testimony. The painter completes the image of mass participation in the ritual by representing the women and children as watching the event from open windows. The opening of the windows symbolises the energy that derives from the ritual that affects and purifies both internal and external space and it is a custom noticeable till our days in processions of icons, since, by having the house wide open, the blessing is welcomed. At the same time, it has been observed that the motif of open windows is an indication of the women's social status and their exclusion from public life.[21] The use of this motif makes it possible to document

---

of Painting (*Περί ζωγραφίας*) (1726) that is actually an anthology of translated texts by Leo Battista Alberti, Leonardo Da Vinci and Andrea Pozzo; his works were based on innovative paintings that went beyond Byzantine traditions and on his acquaintance with the Venetian art of the Renaissance and mannerism.

19. Korais was the first to develop the iconography of the litany. Paintings that portray litanies of churches in the town and the villages of Zante, are, e.g., those by Nikolaos Koutouzis in the church of Agios Dionysios in Zante, by Nikolaos Kantounis in the church of the Agioi Pantes (which was burnt in the 1953 earthquake), and that of the Theotokos (Virgin Mary) by Nikolaos Viskonti. Cf. Ντ. Κονόμος, *Ζάκυνθος. Πεντακόσια χρόνια (1478-1978)*, op. cit., σ. 131 ff. and Δελαπόρτα, *op. cit.*, σ. 167.

20. D. Panzac, *La peste dans l'Empire ottoman 1700-1850*, Louvain 1985, p. 196 and p. 208.

21. Cf. Arnold van Gennep, *The Rites of Passage*, trans. Monika B. Vizedom and Gabrielle L. Caffee, London 1960, p. 1-13. For this approach see Ε. Μαυρομιχάλη, «Στοιχεία λαϊκού πολιτισμού στον ζωγραφικό τύπο της λιτανείας. Η Λιτανεία του Αγίου Χαραλάμπους του

the collective experience of the community in which all social groups participate despite their differences. In this way, it clearly depicts, according to Anthony Cohen, the community of forms and patterns of behaviour that are termed "commonality".[22]

In order to give a sociological and anthropological interpretation of this painting, one should, first, point out that in the Venetian Republic images were widely used, and had a practical, symbolic and didactic character. They were associated with charitable activities, as were the banners of the *Monti di Pietà*, and with communal activities on a political, economic, ecclesiastical and social level. These include Venice's official public rituals, which were part of a political art that linked culture with the society's system of values as well as with the mentalities that produced them and aimed at depicting the image that each society wished to project of itself. This new approach to festivals and rituals – in relation, that is, to the culture's society and its history – has enabled contemporary historiographical research into rituals to become independent.[23] In the historiography of the Ionian Islands, Ermanno Lunzi had already understood, since the nineteenth century, the importance of official rituals, "which portray the physiognomy of the society, just as political institutions characterize its moral condition", and offered descriptions of some.[24]

More specifically, the official rituals that took place on the Ionian Islands linked the religious, political and social life of a society that was distinguished for its idiosyncrasy, for its cohesion in times of danger and for its differences. These rituals, a result of the political and religious subordination of the Ionian Islands to the West, form an interesting case study and highlight the cultural exchange between West and East, the cultural interaction of their societies and the manifestation of behaviours, which is evident in the rituals, and is connected to the official image of the societies in this particular region. Furthermore, the fact that special occasions ceremonies are still a part of the islands' tradition

---

Γιαννάκη Κοράη», στο: *Λαογραφία – Εθνογραφία στα Επτάνησα*, Αργοστόλι 2008, σ. 739-748. Taking into consideration the fact that painting on Zakynthos features Flemish as well as Italian influences, mention must also be made of the motif of the open window that can be seen also in the 16th-century procession by Pieter Bruegel.

22. Anthony Cohen, *The Symbolic Construction of Community*, Routledge, London 1985, p. 19-21, cited by Ε. Μαυρομιχάλη, *op. cit.*, σ. 748.

23. For the new historiographical approach to rituals and ceremonies, cf. Roy Strong, *Art and power*, 1973, and Edward Muir, *Civic Ritual in Renaissance Venice*, Princeton University Press, Princeton 1981.

24. Ερμάννος Λούντζης, *Περί της πολιτικής καταστάσεως της Επτανήσου επί Ενετών*, Αθήνα 1856, σ. 40.

and culture, allow us to conceptualize the importance of faith and continuity of specific rituals diachronically.

The tools for the study of these rituals include codifications, descriptions and references to the ritual performance and the comments of the government, central or local, in addition to their literary and artistic representation. Korais' painting, with its realism, leads the historian to a clear conception of reality and understanding of the structure of the local society and the collective experience of the community, in which all classes as well as the Latin and Orthodox dogmas coexist;[25] it also provides us with information on commissions within the confraternity church practices regarding the choice of artist and the iconography chosen by the church authorities.[26] Additionally, the eighteenth century, the last period of Venetian domination, offers appealing topics for historical research in areas of political and institutional history, in social, cultural and prosopographical history, since the local archives, left by the Venetian administration – and the rich material items existing in the Ionian Islands, among them buildings and works of art – constitute a valuable source of social and cultural history.

A painting is a part of social and cultural history; it reveals, in addition to the techniques that have been chosen, innovations that have been followed and the evolution of art in time and space. The evolution of Ionian art during the eighteenth century is apparent in the new iconographic subject of litany such as *The Litany of St. Charalampis' relic*, while its full development may be seen in the painting *The Litany of St. Dionysios* (1766) by Nikolaos Koutouzis, where religious devoutness is combined with realistic portraiture and references to Zakynthian landscapes and social structures. Moreover, Korais' painting is connected with the ecclesiastical history of the Ionian Islands and is related to various political developments. As an unchanging institution, the Orthodox Church contributed significantly to the preservation of Ionian identity throughout the course of the foreign occupations over the Ionian Islands. From this painting we are able to understand the spectacle that is displayed in an ephemeral form of the visual arts, the social orders and their place in the society from the way they are represented in the painting. Actually, the hierarchy of the orders in

25. Αλίκη Νικηφόρου, *Δημόσιες τελετές στην Κέρκυρα κατά την περίοδο της βενετικής κυριαρχίας, 14ος-18ος αι.*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 1999, σ. 34 ff.

26. Ντενίζ-Χλόη Αλεβίζου, «Περί της εισαγωγής έργων δυτικών σχεδιαστικών αντιλήψεων σε ορθόδοξους συναδελφικούς ναούς στα Επτάνησα κατά τον 18ο αιώνα», στο: *Η΄ Διεθνές Πανιόνιο Συνέδριο, Κύθηρα 21-25 Μαΐου 2006*, *Πρακτικά*, Εταιρεία Κυθηραϊκών Μελετών, Κύθηρα 2009, τ. IVa, σ. 44-58.

those who pray, those who fight and those who work is really prominent in that painting. The material culture can be revealed from this relic by the observation of their clothes, its texture and the diversity of the copes providing the historian with a more visual approach than that of the historical fact. On the other hand, it can provide information about the mutual respect of the faithful to the leaders of Orthodox and Catholic churches and their common celebration of the great religious feasts or historical events such as battles, feasts or epidemics.

The problems a historian might experience by conducting her research on certain artifacts such as a painting is the fact that it is difficult to know who might have commissioned the painter to produce that particular painting. The reality might vary because of political reasons; for example, the aim might had been so as to suggest that there existed unity amongst the Orthodox and the Catholic congregation. Although, the historian must consult other historical sources to find out the reality, for example state papers, such as the *Relazioni*, written from the *Provveditori Generali* (General Provisioners),[27] literary sources and material items, such as icons or mural paintings, can offer rich information linking history, society and arts. In this case study, it is easy to understand that this painting depicts an actual social and religious cohesion amongst the members and orders of the society. Nevertheless, Latin pressure was exercised by means of mixed liturgical ceremonies, in which the members of the Orthodox clergy were obliged to participate, such as on the feast of St. Arsenius (19 January), the ceremonies held on Christmas Eve, the Eve of Epiphany, the Corpus Day Celebration and the feasts for the islands' individual patron saints. Certainly, the strong religious spirit of the islanders was reinforced by the local cult of Saints, although in the culture and the arts of the Ionian Islands there are noticeable European influences and also the wiliness of the Venetian State and its ecclesiastical authorities to be present in Orthodox ceremonies; influences from the Roman Catholic Church can be observed at the level of ritual, although the loyalty to Orthodoxy can be seen in the painting discussed.[28] Additionally, there is evidence that in times of epidemics the differences between the religious communities of the Ionian Islands disappeared, and that is clear from the icon of the local saint, Saint Theodore of Kythera, who is depicted praying together with Saint Rocco for salvation of the town of Kythera

27. Δ. Αρβανιτάκης, *Οι αναφορές των βενετών προβλεπτών της Ζακύνθου (16ος-18ος αι.)*, Βενετία 2000.

28. Protopresbyter George D. Metallinos, "The eccleciastical history of the Ionian Islands" in: *History and Culture of the Ionian Islands*, op. cit., p. 283-391.

from an epidemic.[29] In the case of *The Litany of Saint Charalampis' relic*, it is fair to say that this as an important source of historical evidence in a certain geographical area and at a certain time as it provides us with rich information of a ritual that depicts the links between individuals and collective identities and represents them in a vivid way as sharing a common experience. This religious procession had both religious and secular connotations: it displayed the social and political hierarchy, providing a means for cohesion through participation in a group activity, indicating at the same time the relations between confraternity church authorities and the local artists, as well as the artistic freedom enjoyed by artists of the Heptanesian school, especially in the "more westernized" societies of Corfu and Zante.[30]

Περίληψη / Summary

Στη μελέτη αυτή εξετάζεται, στο πλαίσιο της κοινωνικής και πολιτισμικής ιστορίας, η εικόνα του 18ου αιώνα *Λιτανεία του Αγίου Χαραλάμπους*, έργο του Ιωάννη Κοράη, που βρίσκεται στο Μουσείο της Ζακύνθου, ως τεκμήριο ιστορικό, το οποίο παρέχει πληροφορίες για την ιστορία, την κοινωνική διαστρωμάτωση και τη θρησκευτική ζωή της νήσου, όταν βρισκόταν υπό ενετική κυριαρχία, αναδεικνύοντας το δεσμό της με τους προστάτες αγίους σε δύσκολους καιρούς, όπως οι επιδημίες, καθώς και με τη Δημοκρατία της Βενετίας και την ενετική τέχνη.

In this paper, I examine Ioannis Korais' painting *The Litany of Saint Charalampis' Relic* (1756), a paradigm of the religious ritual and ceremonial life of the local society of Zante during the Venetian rule of this island. It has been selected as a case study of social and cultural history, because it is a characteristic paradigm of historical evidence, providing information on the island's past and its social structure and religious life, in connection to its links with the holy protectors as well as with Venice and its art.

29. Μ.Γ. Πατραμάνη, «Λιμοί και λοιμοί στα Κύθηρα. Η στάση των βενετικών αρχών και του πληθυσμού (16ος-18ος αι.)», στο: *Άνθη Χαρίτων*, Βενετία 1998, σ. 592-593.

30. Ντενίζ-Χλόη Αλεβίζου, «Περί της εισαγωγής έργων δυτικών σχεδιαστικών αντιλήψεων…», *op. cit.*

ΜΟΥΣΕΙΟ ΖΑΚΥΝΘΟΥ, "Η Λιτανεία των Λειψάνων του αγίου Χαραλάμπη"

The Litany of Saint Charalampis' Relic (1756), Museum of Zante, Zakynthos, Greece.

Η ΕΥΓΕΝΕΙΑ ΣΤΑ ΧΡΟΝΙΑ ΤΗΣ ΕΠΤΑΝΗΣΟΥ ΠΟΛΙΤΕΙΑΣ
Ο «ΙΠΠΟΤΗΣ» ΠΕΤΡΟΣ ΣΟΥΜΙΛΑΣ

Χριστίνα Ε. Παπακώστα

Στις 12 Μαΐου 1797 τα γαλλικά στρατεύματα εισήλθαν θριαμβευτικά στη Βενετία και κατέλυσαν τη Γαληνοτάτη Δημοκρατία του Αγίου Μάρκου.[1] Οι φιλελεύθερες ιδέες τους και η επιθυμία τους να εκριζώσουν το αριστοκρατικό παρελθόν επέβαλαν το τελετουργικό κάψιμο της Χρυσής Βίβλου και το φύτεμα του δέντρου της Ελευθερίας. Τα σύμβολα της παλαιάς αριστοκρατίας καταστράφηκαν και η σημαία με τον λέοντα του Αγίου Μάρκου υπεστάλη οριστικά.[2]

Το καλοκαίρι οι Γάλλοι κατέλαβαν και τα επτά νησιά του Ιονίου Πελάγους.[3] Στα τέλη Ιουλίου έφθασαν και στη Λευκάδα, όπου στις αρχές Σεπτεμβρίου διοργανώθηκε η «Γιορτή της Δημοκρατίας», όπως είχε γίνει και στα άλλα νησιά του Ιονίου. Μόνο που τα χρόνια της βενετοκρατίας δεν υπήρξε στη Λευκάδα η νομοκατεστημένη τάξη των ευγενών και ως εκ τούτου δεν είχε καταρτιστεί Χρυσή Βίβλος, όπως συνέβη σε όλα τα Επτάνησα. Για το λόγο αυτό στην κεντρική πλατεία της πόλης, στο Πεντοφάναρο, αφού φυτεύτηκε το δέντρο της Ελευθερίας, κάηκαν όλα τα βιβλία και τα έγγραφα που αφορούσαν την ίδρυση και τη λειτουργία της αστικής συσσωμάτωσης στο νησί.[4] Παρά την πρόθεση των Γάλλων να αποκοπούν από τις αριστοκρατικές πρακτικές του βενετικού παρελθόντος, κατά

Η παρούσα μελέτη εντάσσεται στο πλαίσιο ευρύτερης εργασίας με θέμα την οικογένεια Σουμίλα στη Δυτική Ελλάδα (1684-1864), γενάρχης της οποίας ήταν ο καπετάν Αγγελής Σουμίλας από τα Γιάννενα, ο επονομαζόμενος Βλάχος.

1. Για την κατάλυση της Γαληνοτάτης Δημοκρατίας του Αγίου Μάρκου από τα γαλλικά στρατεύματα του Ναπολέοντα βλ. Amable De Fournoux, *Napoléon et Venise 1796-1814, L'aigle et le Lion*, Paris 2002. – Antonio Spinosa, *Napoleone. Il flagello d'Italia. Le invasioni, i saccheggi, gli inganni*, Milano 2003. – Walter Panciera, *Napoleone nel Veneto. Venezia e il generale Bonaparte 1796-1797*, Verona 2004. – Francesco Mario Agnoli, *Napoleone e la fine di Venezia*, introduzione di Paolo Granzotto, Rimini 2006.

2. Βλ. παραδειγματικά στην εικ. 1, τον πίνακα του Giuseppe Lallich με τίτλο «Il Bacio di Perasto al Gonfalone di San Marco», στον οποίο εικονίζεται η υποστολή της βενετικής σημαίας στην πόλη Perasto της Δαλματίας, στις 23 Αυγούστου 1797.

3. Για την παρουσία των Δημοκρατικών Γάλλων στα Επτάνησα βλ. Ermanno Lunzi, *Storia della isole Jonie sotto il reggimento dei repubblicani Francesi*, Venezia 1860, όπου και βιβλιογραφία σχετικά με το θέμα, η οποία παρήχθη το α΄ μισό του 19ου αιώνα.

4. Εικ. 2.

τη βραχύβια παραμονή τους στη Λευκάδα επέλεξαν μέλη παλαιών οικογενειών για να στελεχώσουν τον διοικητικό μηχανισμό, με μοναδική εξαίρεση τους ειρηνοδίκες, που σχεδόν όλοι τους ήταν κάτοικοι της υπαίθρου. Στην πραγματικότητα επρόκειτο για τις ίδιες οικογένειες που νέμονταν τα διοικητικά αξιώματα και το 18ο αιώνα.[5]

Το 1798 αρχίζει η περίοδος της ρωσοτουρκικής παρουσίας στα Επτάνησα. Διοικητής της Λευκάδας και της Ιθάκης ορίστηκε ο Angelo Orio, ο οποίος στο παρελθόν είχε υπηρετήσει τους Βενετούς.[6] Το πολιτικό σύστημα που εφαρμόστηκε ήταν αυτό που ίσχυε και επί βενετοκρατίας. Οι Λευκάδιοι είχαν το δικαίωμα να αναδείξουν τις αρχές του τόπου. Οι νέοι άρχοντες θα προέρχονταν τόσο από την τάξη των ευγενών (*ordine nobile*) όσο και από την τάξη των *civili*, η οποία βρισκόταν μια ανάσα από την ευγένεια, όπως χαρακτηριστικά αναφέρεται σε έγγραφα της εποχής. Τα κριτήρια για την ένταξη των πολιτών σε αυτές τις δύο τάξεις δεν ήταν σαφώς καθορισμένα. Ο Όριο διέταξε την εκλογή ενός σώματος εκλεκτόρων, το οποίο θα φρόντιζε για την ανάδειξη των νέων αρχόντων. Στις 15 Νοεμβρίου 1798 αναδείχθηκαν οι 128 εκλέκτορες, οι οποίοι προέρχονταν από την πόλη αλλά και από την ύπαιθρο. Αυτοί συγκρότησαν ένα σώμα, ανάλογο του βενετικού Μεγάλου Συμβουλίου. Το σώμα συνεδρίασε στο ναό του Αγίου Σπυρίδωνα και εξέλεξε ένα διοικητικό συμβούλιο, την *Commissione al pubblico bene*, η οποία απαρτιζόταν από όσους κατείχαν διδακτορικό δίπλωμα, καθώς και από όσους είχαν στο παρελθόν υπηρετήσει σε διοικητικές θέσεις και είχαν ηλικία από 30 έως 70 ετών. Η λευκαδίτικη βιβλιογραφία χαρακτηρίζει τα μέλη του σώματος αυτού ως *ευγενείς*.[7] Το συμβούλιο αυτό θα είχε και δικαστικές αρμοδιότητες επιπέδου πολιτικού και ποινικού Εφετείου. Τον Ιανουάριο του 1799 η Επιτροπή διατήρησε μόνο τον δικαστικό της χαρακτήρα και οι εκλέκτορες εξέλεξαν ένα νέο αμιγώς διοικητικό όργανο. Ονομαζόταν «Μικρό Συμβούλιο» ή «Κονκλάβιο», αποτελούνταν από 30 μέλη και διοικούνταν από 4 προέδρους, οι οποίοι εκλέγονταν με μηνιαία θητεία.

Από το Μάρτιο του 1799 τα νησιά του Ιονίου θα αποτελέσουν ενιαία *Πολι-*

5. Για την παρουσία των Δημοκρατικών Γάλλων στη Λευκάδα βλ. Π.Γ. Ροντογιάννης, *Ιστορία της νήσου Λευκάδος*, Αθήνα 2006, τ. Β΄, σ. 9-46, όπου και η προγενέστερη βιβλιογραφία.

6. Γενικά για την παρουσία των Ρωσοτούρκων στο χώρο του Ιονίου βλ. Ευγένιος Τάρλε, *Ο ναύαρχος Ουσακώφ στα Ιόνια Νησιά*, Αθήνα 2002. Ειδικότερα για το νησί της Λευκάδας βλ. Π.Γ. Ροντογιάννης. *Ιστορία της νήσου Λευκάδος*, ό.π., σ. 47-50, όπου και η προγενέστερη βιβλιογραφία.

7. Π.Γ. Ροντογιάννης. *Ιστορία της νήσου Λευκάδος*, ό.π., σ. 47.

τεία με κεντρική κυβέρνηση, η οποία έδρευε στην Κέρκυρα.[8] Τα Κονκλάβια κάθε νησιού θα έπρεπε να εκλέξουν έντιμους και αξιοπρεπείς αντιπροσώπους, οι οποίοι θα συμμετείχαν στη δεκατετραμελή κεντρική Κυβέρνηση. Η Λευκάδα θα συμμετείχε με δύο αντιπροσώπους. Επρόκειτο για τον κόμη Angelo Orio και τον Rocco de Zorzi. Στον Orio μάλιστα ανατέθηκε να σχεδιάσει τον καταστατικό χάρτη του νέου κρατικού μορφώματος.

Ο Όριο, βασιζόμενος στο βενετικό πολιτικό σύστημα, επανέφερε τα Μεγάλα Συμβούλια, διοικητικά όργανα ανάλογα του Maggior Consiglio της Βενετίας και των συμβουλίων των Ιονίων Νήσων κατά τη διάρκεια της βενετοκρατίας.[9] Στα Συμβούλια θα μπορούσαν να μετέχουν, αφού πρώτα ελέγχονταν τα προσόντα τους, μέλη της ανώτερης κοινωνικής τάξης, αστοί αλλά και κάτοικοι της υπαίθρου. Οι προϋποθέσεις που έπρεπε να πληρούν ήταν οι ακόλουθες: Έπρεπε να είναι χριστιανοί στο θρήσκευμα, να έχουν ηλικία άνω των 25 ετών, να μην έχουν ασκήσει ποτέ χειρωνακτικό επάγγελμα και να ζουν *civilmente*, τόσο οι ίδιοι όσο και οι πρόγονοί τους, και τέλος να έχουν ετήσιο εισόδημα μεγαλύτερο των 60 τσεκινίων.[10] Θα πρέπει στο σημείο αυτό να σημειώσουμε ότι η εγγραφή τους στο Συμβούλιο συνεπαγόταν την ένταξή τους και στην τάξη των ευγενών. Η ιδιότητα του ευγενούς αυτής της μορφής ήταν κληρονομητέα. Στο Συμβούλιο θα εισάγονταν, επίσης, και όσοι ήταν κάτοχοι πανεπιστημιακού διπλώματος ή είχαν επιδείξει εξαιρετική αρετή. Σε αυτή την περίπτωση η ευγένεια που αποκτούσαν θα ήταν προσωπική και όχι κληρονομητέα. Για την επιλογή των μελών του Συμβουλίου είχε συγκροτηθεί ειδική επιτροπή. Ο υποψήφιος ήταν υποχρεωμένος να καταθέσει ένα υπόμνημα, στο οποίο να καταγράφει όλη την ιστορία της οικογένειάς του, τους τίτλους που πιθανόν τους είχαν αποδοθεί στο παρελθόν, και τα αξιώματα που είχαν καταλάβει, την ακίνητη περιουσία του καθώς και το ετήσιο εισό-

8. Γενικά για την Επτάνησο Πολιτεία βλ. Ermanno Lunzi, *Della repubblica settinsulare*, Bologna 1863. Για τα τεκταινόμενα στη Λευκάδα επί Επτανήσου Πολιτείας βλ. Π.Γ. Ροντογιάννης. *Ιστορία της νήσου Λευκάδος*, ό.π., σ. 51-218. Στα Γενικά Αρχεία του Κράτους – Αρχεία Νομού Λευκάδας σώζεται πλουσιότατο αρχειακό υλικό, εν πολλοίς άγνωστο και αδημοσίευτο, το οποίο αφορά στην περίοδο. Στον ιστότοπο του Αρχείου (http://gak.lef.sch.gr/) μπορεί κανείς να συμβουλευτεί τον ψηφιοποιημένο κατάλογο του αρχειακού υλικού της περιόδου 1684-1864.

9. Αναστασία Παπαδία-Λάλα, *Ο θεσμός των αστικών κοινοτήτων στον ελληνικό χώρο κατά την περίοδο της βενετοκρατίας (13ος-18ος αι.). Μια συνθετική προσέγγιση*, Βενετία 2004, passim, όπου και συγκεντρωμένη βιβλιογραφία.

10. ΓΑΚ – Αρχεία Νομού Λευκάδας, *Αρχειοθήκη Αρχειοφυλακείου*, Α, φάκ. 6, φ. 4r, έγγραφο χωρίς ημερομηνία με τίτλο «Copia tratta dalla filza lettere del Prestantissimo Senato Settinsulare carte 6».

δημά του επί του παρόντος.[11] Η Επιτροπή χρειαζόταν 20 ημέρες για να ελέγξει τα έγγραφα που προσκόμιζε το κάθε υποψήφιο προς ένταξη μέλος του Συμβουλίου και να αποφασίσει για την ένταξή του ή μη.

Το Συμβούλιο θα εξέλεγε τις διοικητικές, οικονομικές και δικαστικές αρχές της Λευκάδας, την εξαμελή διοίκηση του νησιού αλλά και τα 2 από τα 14 μέλη της κεντρικής Κυβέρνησης. Γλώσσα της διοίκησης παρέμενε η ιταλική, αλλά τα δικαστικά όργανα θα έπρεπε να χρησιμοποιούν στο εξής την ελληνική γλώσσα.

Το Μάρτιο του 1800 αλλάζει ριζικά η μοίρα των Επτανήσων. Στην Κωνσταντινούπολη υπογράφηκε μεταξύ του σουλτάνου και του τσάρου συνθήκη, η οποία όριζε ότι στο εξής τα νησιά του Ιονίου θα αποτελούσαν πολιτεία με αριστοκρατικό χαρακτήρα, θα αποκαλούνταν *Επτάνησος Πολιτεία*, θα ήταν ημιανεξάρτητο κράτος και τα μέλη της διοίκησης θα ήταν σημαίνοντες άνδρες του τόπου. Παράλληλα, κυρώθηκε και το σύνταγμα της Πολιτείας, το επονομαζόμενο *Βυζαντινό*.[12] Στηριζόταν στην πρόταση του Orio, αλλά ήταν ολιγαρχικότερο αυτής. Η σημαία θα εικόνιζε όρθιο λιοντάρι, σε γαλάζιο κάμπο, να κρατά κλειστό Ευαγγέλιο με σταυρό, από το οποίο θα ξεπρόβαλλαν επτά βέλη.

Στα χρόνια της Επτανήσου Πολιτείας το *Γενικό Συμβούλιο* εξακολούθησε να υπάρχει και κατέστη κυρίαρχο σώμα. Στο εξής, όμως, θα αποτελούνταν από τους εκ κληρονομίας ευγενείς και θα προέβαινε στην εκλογή όλων των τοπικών αρχόντων με ετήσια θητεία. Το Γενικό Συμβούλιο εξέλεγε από τα μέλη του το λεγόμενο Μικρό Συμβούλιο (*Corpo representativo*), ρόλος του οποίου ήταν η υποβολή εισηγήσεων επί διαφόρων θεμάτων στο Γενικό Συμβούλιο. Οι αστοί δεν μετείχαν πια αυτού του οργάνου αλλά από την τάξη τους επιλέγονταν οι κατώτεροι υπάλληλοι.[13] Τέλος, όσοι κάτοικοι δεν μετείχαν αυτού του Συμβουλίου δεν είχαν κανένα πολιτικό δικαίωμα.

Η κεντρική κυβέρνηση (*Γερουσία*), της οποίας ηγείτο ο *Πρόεδρος*, είχε την ανώτατη εκτελεστική και νομοθετική εξουσία και έδρευε στην Κέρκυρα. Ο ολιγαρχικός χαρακτήρας του Βυζαντινού συντάγματος είχε ως αποτέλεσμα να ξεσπάσουν ταραχές το 1801 και οι κάτοικοι των νησιών να στραφούν εναντίον των ευγενών. Ο τσάρος το 1802 έστειλε στα Επτάνησα τον κόμη Γεώργιο Μοτσενίγο μαζί με ρωσικά στρατεύματα, προκειμένου να επιβάλουν την τάξη. Εγκατέστησε νέα ολιγομελή διοίκηση και διόρισε σε κάθε νησί ανώτατο διοικητή άνδρα που δεν ήταν ντόπιος, έτσι ώστε να μπορεί να ασκεί τα καθήκοντά του απερίσπα-

11. ΓΑΚ – Αρχεία Νομού Λευκάδας, *Αρχειοθήκη Αρχειοφυλακείου*, Α, φάκ. 6, φ. 32 r-34v, έγγραφο με ημερομηνία 29 Οκτωβρίου 1799.

12. Γενικά για τα συνταγματικά κείμενα που συντάχθηκαν για τα επτά νησιά του Ιονίου βλ. Αλίκη Δ. Νικηφόρου (επιμ.), *Συνταγματικά κείμενα των Ιονίων Νήσων*, Αθήνα 2008.

13. Π.Γ. Ροντογιάννης. *Ιστορία της νήσου Λευκάδος*, ό.π., σ. 58.

στος. Στη συνέχεια προκήρυξε εκλογές για την ανάδειξη προσωρινών διοικητικών αξιωματούχων (*υπουργών*). Στη Λευκάδα εκλέχθηκαν οι δρ. Μάρκος Χαλικιόπουλος και δρ. Δημήτριος Βαφέας. Τα πρόσωπα αυτά θα φρόντιζαν για τη συγκρότηση εκλογικών καταλόγων, οι οποίοι ονομάστηκαν Σύγκλητοι. Στους καταλόγους θα εγγράφονταν όλοι όσοι είχαν δικαίωμα ψήφου. Επρόκειτο για όσους από την εποχή των Βενετών έως και το 1803 μετείχαν των Γενικών Συμβουλίων και θεωρούνταν «ευγενείς». Επίσης, θα εγγράφονταν όσοι από τους «νέους ευγενείς», αστούς ή χωρικούς, ήταν ενήλικες, Ιόνιοι, χριστιανοί, δεν είχαν ασκήσει χειρωνακτικό επάγγελμα, δεν είχαν καταδικασθεί, είχαν ετήσιο εισόδημα μεγαλύτερο του ποσού των 120 ταλίρων, έχαιραν γενικής εκτιμήσεως και δεν διατηρούσαν εμπορικό κατάστημα, εξαιρουμένων των φαρμακείων. Η Λευκάδα θα έπρεπε να εκλέξει δύο γερουσιαστές και 4 βουλευτές.

Μετά την ολοκλήρωση του καταρτισμού των εκλογικών καταλόγων η κληρονομική ευγένεια καταργήθηκε και μαζί με αυτή τα *Μικρά* αλλά και τα *Γενικά Συμβούλια*. Είχε πια δημιουργηθεί μια νέα τάξη ευγενών, που την αποτελούσαν οι εύποροι, οι κάτοχοι πανεπιστημιακών διπλωμάτων και όσοι είχαν διακριθεί για την ανδρεία τους. Η νέα αυτή μορφή ευγένειας ονομάστηκε «συνταγματική» και ο Μοτσενίγος συνήθιζε να την εξυμνεί.

Στις 23 Μαρτίου 1802 οι ευγενείς[14] που ήταν άνω των 25 ετών έκαναν συνέλευση και συγκρότησαν το Γενικό Συμβούλιο της Λευκάδας, το οποίο απαρτιζόταν από 270 μέλη. Αυτοί θα εξέλεγαν τους αντιπροσώπους του νησιού στη Γερουσία. Τα βοηθητικά αξιώματα δόθηκαν σε μη ευγενείς. Ένα χρόνο αργότερα, το 1803, ο Εκλογικός Σύλλογος της Λευκάδας αποτελούνταν πια από 164 εκλογείς. Την ίδια χρονιά καταρτίστηκε νέο Σύνταγμα, πιο φιλελεύθερο από το Βυζαντινό. Σημαντικό είναι ότι σε άρθρο του οριζόταν ότι μετά το 1810 δεν θα μπορούσε να αναλαμβάνει κανείς δημόσια θέση, εάν δεν γνώριζε να γράφει και να ομιλεί την ελληνική γλώσσα. Μετά δε το 1820 θα εισαγόταν σε όλες τις δημόσιες υπηρεσίες αποκλειστικά η ελληνική γλώσσα. Το 1804 το «Εκλογικό σώμα» (*Σύγκλητος*) της Λευκάδας είχε 239 μέλη και η μορφή που είχε πάρει ήταν οριστική.[15] Με απόφαση της Κυβερνήσεως στις 25.4.1805 τα μέλη του Διοικητικού Συμβουλίου έπρεπε να ορκιστούν πως δεν έχουν ενδιαφέροντα σχετικά με τα δημόσια εισοδήματα: «Ο υπογεγραμμένος ορκίζομαι ότι δεν έχω κανένα ενδιαφέρον για τη μίσθωση των φόρων και εισοδημάτων αυτού του νησιού και υπογράφω».[16]

Ας περάσουμε τώρα στο κεντρικό πρόσωπο της έρευνας. Ο Πέτρος Σουμίλας ήταν το τέταρτο τέκνο του σιορ Αγγελή Σουμίλα και της Ζαχάρως Βαλαω-

14. Π.Γ. Ροντογιάννης. *Ιστορία της νήσου Λευκάδος*, ό.π., σ. 75.
15. *Ό.π.*, σ. 84.
16. *Ό.π.*, σ. 84.

ρίτη και ζούσε στη Λευκάδα. Βαπτίστηκε στις 2 Φεβρουαρίου 1763 στο ναό των Αγίων Αναργύρων από τον Ιωάννη Βαλαμόντε, γόνο επιφανούς λευκαδίτικης οικογένειας.[17] Ο ναός, στον οποίο βαπτίστηκε είχε κτιστεί το 1725 με την οικονομική συνδρομή και της οικογένειας Σουμίλα, σε οικόπεδο που είχαν δωρίσει ο παππούς του Πέτρος και ο αδελφός του Ιωάννης.[18] Ο προπάππος του, ο καπετάν Αγγελής Σουμίλας, ο επονομαζόμενος Βλάχος, καταγόταν από τα Γιάννενα και πριν το 1684 ήταν αρματολός στα Άγραφα.[19] Όταν ο Francesco Morosini κατέβηκε με τη βενετική αρμάδα στο Ιόνιο προκειμένου να επεκτείνει εκ νέου τα όρια του Κράτους της θάλασσας στο Λεβάντε, ο καπετάν Αγγελής μαζί με άλλους αρματολούς προσέφερε τις υπηρεσίες του στον βενετό αρχιστράτηγο. Μετείχε στην κατάληψη της Λευκάδας και της Πρέβεζας αλλά και στον πόλεμο του Μορέα. Ο Αγγελής είχε υπό τις διαταγές του ένα σώμα χιλίων ανδρών, μεταξύ των οποίων ήταν και ο αδελφός του, ο οποίος έχασε τη ζωή του στην πολιορκία του Άργους. Για τις υπηρεσίες που προσέφερε, οι Βενετοί τον αντάμειψαν παραχωρώντας του τεράστιες γαίες στη Βόνιτσα και στη Λευκάδα, έκτασης 1.000 περίπου στρεμμάτων. Τέλος, το 1701 τον τίμησαν απονέμοντάς του τον τίτλο του *Cavaliere di San Marco*, ύψιστη τιμή για τους βενετούς πολίτες.

Η οικογένεια Σουμίλα εγκαταστάθηκε στα τέλη του 17ου αιώνα στη Λευκάδα. Τα περισσότερα μέλη της δεν άσκησαν κανένα επάγγελμα, καθώς τα εδαφονόμια που εισέπρατταν τους αρκούσαν για να ζουν πλουσιοπάροχα. Ανήκαν στην ανώτερη κοινωνική τάξη του νησιού, όπως υποδηλώνει και η προσφώνηση *σιορ* και *signore*, η οποία συνοδεύει τα ονόματα όλων των μελών της οικογένειας σε ποικίλα έγγραφα του 18ου αιώνα.[20] Όλα τα μέλη της επέλεξαν να συνάψουν γά-

17. ΓΑΚ – Αρχεία Νομού Λευκάδας, *Ληξιαρχικό αρχείο*, Ληξιαρχικά Αγ. Αναργύρων 1728 Ιανουαρίου 13 Α, εγγραφή με ημερομηνία 2 Φεβρουαρίου 1763.

18. Για το ναό των Αγίων Αναργύρων στην πόλη της Λευκάδας βλ. Κωνσταντίνος Γ. Μαχαιράς, *Ναοί και μοναί Λευκάδος*, Αθήνα 1957, σ. 147-150 και Πάνος Γ. Ροντογιάννης, *Η χριστιανική τέχνη στη Λευκάδα* (= *Επετηρίς Εταιρείας Λευκαδικών Μελετών*, τ. Γ′, 1973), Αθήνα 1974, σ. 130-132.

19. Για τον καπετάν Αγγελή Σουμίλα βλ. Christina E. Papakosta, "From armatolos to cavaliere di San Marco: Aggelis Sumillas (17th-18th century)", στο: Laurentiu Radvan – Cristian Luca (eds.), *Social and Political Elites in Eastern and Central Europe* (*15th-18th centuries*), υπό έκδοση.

20. Εικ. 3α, β. Για το συσχετισμό προσφωνήσεων – κοινωνικού status βλ. Kostas Lambrinos, "Il vocabolario sociale nella Creta veneziana e i problemi del censimento di Triv(is)an. Approcci interpretativi e desiderata di ricerca", στο: *I Greci durante la venetocrazia: Uomini, spazio, idee (XIII-XVIII sec.)*, Atti del Convegno Internazionale di Studi, Venezia, 3-7 dicembre 2007, a cura di Chryssa Maltezou – Angeliki Tzavara – Despina Vlassi, Venezia 2009, σ. 183-192.

μους με σημαντικές οικογένειες του νησιού, όπως οι Ψωμά, Σούνδια, Δοξαρά, Τσαρλαμπά. Η μητέρα του Πέτρου, η Ζαχαρένια Βαλαωρίτη, καταγόταν και εκείνη από μια εξίσου σημαντική οικογένεια, τέκνο της οποίας ήταν και ο ποιητής Αριστοτέλης Βαλαωρίτης. Και η οικογένεια Βαλαωρίτη καταγόταν από τον τουρκοκρατούμενο ελλαδικό χώρο και είχαν υπηρετήσει υπό τους Βενετούς. Οι Τούρκοι ως ανταμοιβή τούς παραχώρησαν γαίες στη Λευκάδα, όπου και εγκαταστάθηκαν μόνιμα στα τέλη του 17ου αιώνα.[21]

Ο Πέτρος παντρεύτηκε τη Μαριγώ Σούνδια, κόρη επίσης σημαίνουσας λευκαδίτικης οικογενείας, με την οποία απέκτησε 7 παιδιά. Ο Πέτρος ήταν εγγράμματος,[22] σε αντίθεση με τον πατέρα του Αγγελή.[23] Δεν γνωρίζουμε ποιες ήταν οι γραμματικές του γνώσεις, καθώς έχουμε βρει μόνο υπογραφές του. Ούτε ο ίδιος όμως ούτε κανένα άλλο μέλος της οικογένειας Σουμίλα δεν έλαβε ανώτερη μόρφωση, αφού δεν έχουμε συναντήσει το όνομά τους στους καταλόγους των φοιτητών των ιταλικών πανεπιστημίων, όπου σπούδασαν άλλοι σύγχρονοί τους Λευκαδίτες. Εγγράμματα ήταν επίσης και τα 2 από τα 5 αγόρια του Πέτρου, ο Εμμανουήλ και ο Ανδρέας.[24] Ο Πέτρος ήταν μέλος της αδελφότητας του ναού του Παντοκράτορα από το 1785[25] και, έξι χρόνια αργότερα, το 1791, εγγράφεται και στην αδελφότητα της εκκλησίας της Θεοτόκου Ζωοδόχου Πηγής.[26] Και στους δύο ναούς *παρακινημένος από ευλάβειαν* χάρισε οικόπεδα ζητώντας να μνημονεύονται αιωνίως οι θανόντες της οικογένειας, ξεκινώντας από τον προπάππο του Αγγελή. Το όνομά του το συναντάμε και στο καπιτολάριο του Αγίου Μηνά, αλλά δεν σημει-

---

21. Βιογραφικές σημειώσεις για την οικογένεια Βαλαωρίτη βλ. *Αριστοτέλης Βαλαωρίτης*, τ. Α΄, *Βίος, επιστολές και πολιτικά κείμενα*, φιλολ. επιμ. Γ.Π. Σαββίδης – Νίκη Λυκούργου, Αθήνα 1980, σ. 15-248, κυρίως 15-21.

22. Βλ. παραδειγματικά ΓΑΚ – Αρχεία Νομού Λευκάδας, *Ιδιωτικά αρχεία*, Διάφοροι, φάκ. 28, υποφάκ. 5, έγγραφο με ημερομηνία 17 Ιουνίου 1820, στο οποίο υπογράφει ο Πέτρος Σουμίλας.

23. ΓΑΚ – Αρχεία Νομού Λευκάδας, *Ιδιωτικά αρχεία*, Διάφοροι, φάκ. 28, υποφάκ. 3, έγγραφο με τίτλο «Copia tratta dal libro XXV del nodaro quodam signor Spiridion Marazzo, esistente nel'Archivio di questa città di Santa Maura», έγγραφο με ημερομηνία 14 Δεκεμβρίου 1757.

24. Εικ. 4.

25. Και από τη θέση αυτή ευχαριστώ τον κύριο Σπύρο Τσαρλαμπά, ο οποίος μου επέτρεψε να μελετήσω το καπιτολάριο του ναού του Παντοκράτορα. Το κατάστιχο απόκειται στο ιδιωτικό του αρχείο.

26. Και από τη θέση αυτή ευχαριστώ τον ιστορικό κύριο Τριαντάφυλλο Σκλαβενίτη, διευθυντή Ερευνών του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών / Ινστιτούτου Ιστορικών Ερευνών – Τομέα Νεοελληνικών Ερευνών, ο οποίος μου επέτρεψε να μελετήσω το καπιτολάριο του ναού. Το κατάστιχο απόκειται στα κατάλοιπα του Πάνου Γ. Ροντογιάννη.

ώνεται το έτος εγγραφής του στη συναδελφότητα του ναού.[27] Στη διαθήκη του το 1837 όριζε ότι μετά το θάνατό του επιθυμούσε να ταφεί στην εκκλησία του Αγίου Σπυρίδωνα.[28] Παρόλο που η εκκλησία των Αγίων Αναργύρων είχε οικοδομηθεί σε γη των Σουμιλαίων και με την οικονομική αρωγή τους, όπως προέκυψε από την έρευνα των ληξιαρχικών βιβλίων των ναών της Λευκάδας, τα μέλη της οικογένειας Σουμίλα προτιμούσαν να τελούν τα θεία μυστήρια στο ναό του Αγίου Σπυρίδωνα, όπου εκκλησιάζονταν πολλές οικογένειας αρχόντων του νησιού. Πολλά δε μέλη της οικογένειας τάφηκαν στο ναό, πιθανότατα και ο καπετάν Αγγελής.

Στο σημείο αυτό θα πρέπει να σημειώσουμε ότι στη διάρκεια του 18ου αιώνα κανένα μέλος της οικογένειας δεν μετείχε του αστικού συμβουλίου της πόλης της Λευκάδας, όπως προκύπτει από τους δύο σωζόμενους καταλόγους των μελών της Κοινότητας. Επίσης, κατά την έρευνα δεν συναντήσαμε κανένα μέλος της οικογένειας, το οποίο να κατέχει δημόσιο αξίωμα. Μαρτυρείται μόνο στα μέσα του 18ου αιώνα ένας συμβολαιογράφος με το όνομα σιορ Νικόλαος Σουμίλας, για τον οποίο όμως δεν έχει διασωθεί καμία άλλη πληροφορία. Στις 9 Ιουλίου 1799, ύστερα από πρόταση των *nobili signori commissionati* και αφού κατέθεσαν την αναφορά τους την προηγούμενη ημέρα, ο Πέτρος Σουμίλας καταγράφεται στο νέο αρχοντολόι (*sono tutti di constita civiltà e rendita voluta dal piano costituzionale perciò il spettabile Conclave ha confermato la nomina stessa*). Η *spettabile Pressidenza* θα έστελνε επιστολές στους έξι νεοεισαχθέντες *nell'ordine civile*, όπου θα υπήρχαν διευκρινίσεις, καθώς και οι κανόνες που απέρρεαν από την εισαγωγή τους στην τάξη αυτή.[29] Δυστυχώς μέχρι αυτή τη στιγμή δεν κατέστη δυνατό να εντοπιστεί η επιστολή που στάλθηκε στον Πέτρο.

Ο Σουμίλας μαζί με τους «παλαιούς ευγενείς» (*ordine nobile* αναφέρεται στο έγγραφο), Ιωάννη Σέρβο, δόκτορα Ανδρέα Σταύρο, δόκτορα Δημήτριο Βαφέα, Σπυρίδωνα Σούνδια, Ρίζο Τζαρλαμπά και Ζαχαρία Ζαμπέλη, και τους «νέους ευγενείς» (*ordine civile*), δόκτορα Σπυρίδωνα Σεττίνη, Μάρκο Σικελιανό, Άγγελο Μαρία Γκίλη, Σπυρίδωνα δε Τζώρτζη και κόμη Πέτρο Τζανκαρόλ, αποτέλεσαν μία επιτροπή. Έργο της επιτροπής ήταν να ελέγχει τα προσόντα όλων όσοι αιτούνταν να εγγραφούν στο Γενικό Συμβούλιο της Λευκάδας.

Η βιβλιογραφία η σχετική με τη Λευκάδα, όταν αναφέρεται σε αυτό το γε-

27. Και από τη θέση αυτή ευχαριστώ τον ιερέα Γρηγόριο Τσαβαλά, ο οποίος μου επέτρεψε να μελετήσω το καπιτολάριο του ναού. Το κατάστιχο απόκειται στο αρχείο του ναού, στην πόλη της Λευκάδας.

28. ΓΑΚ – Αρχεία Νομού Λευκάδας, *Νοταριακό Αρχείο*, αρ. 75, *Ιωάννης Μαρίνος*, Protocollo testamenti e codicilli No 1, διαθήκη με ημερομηνία 18 Φεβρουαρίου/2 Μαρτίου 1837.

29. ΓΑΚ – Αρχεία Νομού Λευκάδας, *Αρχειοθήκη Αρχειοφυλακείου*, Β′, φάκ. 8, φ. 77v-78r.

γονός, χαρακτηρίζει εσφαλμένα τον Πέτρο Σουμίλα «ιππότη».[30] Υπάρχει μια εσφαλμένη ανάγνωση της λέξεως που προηγείται του ονόματός του· πρόκειται για τη λέξη *signore* και όχι *cavaliere*, και πιθανότατα η ανάμνηση του καβαλιέρε προπάππου του είχε αποτέλεσμα να του αποδοθεί ένας τίτλος, τον οποίο μάλλον ποτέ δεν έφερε. Από την έρευνα των Αρχείων στη Λευκάδα και στην Κέρκυρα δεν προκύπτει ότι του αποδόθηκε αυτός ο τίτλος. Επίσης, δεν εντοπίσαμε το δίπλωμα που θα πρέπει να αποδόθηκε στον Πέτρο, όταν ενεγράφη στο σώμα των ευγενών. Ελάχιστα τέτοια διπλώματα έχουν σωθεί, όπως αυτό που αφορά στην εγγραφή του κόντε Γεωργίου Τζανκαρόλ στο σώμα των ευγενών της Λευκάδας αλλά και του δόκτορα Σάββα Άννινου στην Κεφαλονιά.[31] Είναι ενδιαφέρον να αναφερθεί εδώ ότι και το δίπλωμα που απένειμε ο δόγης Alvise Mocenigo στον καπετάν Αγγελή, όταν τιμήθηκε με τον τίτλο του ιππότη του Αγίου Μάρκου, λανθάνει μέχρι σήμερα, παρόλο που πριν λίγους μήνες εντόπισα την πληροφορία ότι πουλήθηκε σε δημοπρασία στο Παρίσι το 1913.[32]

Από το 1799 έως το 1807 συναντάμε πολλές φορές τον Πέτρο Σουμίλα να μετέχει σε συνεδριάσεις του Κονκλαβίου αλλά και των Συμβουλίων. Δεν φαίνεται, όμως, να κατέλαβε κανένα διοικητικό ή δικαστικό αξίωμα.[33]

Στα χρόνια των Άγγλων, και συγκεκριμένα το 1823, όταν καταγράφονται όλοι οι κάτοικοι της πόλης της Λευκάδας και κατατάσσονται σε τάξεις με γνώμονα τα εισοδήματα και την περιουσία τους, ο Πέτρος Σουμίλας τού ποτε Αγγελή καταγράφεται στην 3η τάξη στον 1ο μαχαλά, δηλαδή στη σημερινή συνοικία του Αγίου Μηνά. Να αναφέρουμε εδώ ότι στην 1η τάξη κατατάσσονται ο δόκτωρ Ανδρέας Σταύρος και ο Θεόδωρος Τσαρλαμπάς και στη 2η τάξη ο Ιωάννης Δε Τζώρτζης και ο κόμης Ευστάθιος Βαλαωρίτης.[34] Διέθετε ένα μεγάλο αρ-

30. Βλ. παραδειγματικά Σπυρίδων Παπαδόπολης-Σταύρου, *Η επτανησιακή ευγένεια στην Λευκάδα*, Αθήνα 1992, σ. 10, 16.

31. Π.Α. Άννινος-Καβαλιεράτος, «Ένα δίπλωμα ευγενείας του 1803», *Κεφαλληνιακά Χρονικά*, τ. 1 (1976), σ. 168-173 και Κωνσταντίνος Γ. Πανίτσας, «Παρουσίαση αδημοσίευτου χειρογράφου περί εγγραφής στο σώμα των ευγενών του κόντε Γεωργίου Τζανκαρόλ, Λευκάδα 1804», *Πρακτικά του Ε΄ Διεθνούς Πανιονίου Συνεδρίου (Αργοστόλι – Ληξούρι 17-21 Μαΐου 1986)*, Αργοστόλι 1989, τ. 1, σ. 361-371.

32. *Bibliothèque de feu M. Eugène Valdruche. Livres anciens et modernes*, *Vente du 8 au 13 Décembre 1913 (Hôtel Drout)*, Paris 1913, σ. 35, αρ. 164.

33. Βλ. παραδειγματικά ΓΑΚ – Αρχεία Νομού Λευκάδας, *Ρωσότουρκοι*, Διοίκηση, *Πρακτικά συνεδριάσεων*, φάκ. 1, passim.

34. Ελένη Δ. Γράψα, «Η χωροταξία της Αγίας Μαύρας (1823). Κοντράδες και μαχαλάδες από τα αρχεία της περιόδου του Ιονίου Κράτους», στο: *Πρακτικά ΙΕ΄ Συμποσίου «Δρόμοι και παράδρομοι της τοπικής ιστορίας». Πνευματικό Κέντρο Δήμου Λευκάδας, Γιορτές Λόγου και Τέχνης, Λευκάδα 18-20 Αυγούστου 2010*, Αθήνα 2011, σ. 185.

χοντικό πάνω στον κεντρικό δρόμο της πόλης της Λευκάδας[35] και ο χαρακτηρισμός που συναντάμε στα έγγραφα δίπλα στο όνομά του είναι *signor* ή *nobile signor*. Τέλος, θα πρέπει να σημειώσουμε ότι σε ποικίλες καταγραφές των Άγγλων ο Πέτρος απογραφόταν πάντοτε στην κατηγορία των *benestanti*, δηλαδή των εύρωστων οικονομικά οικογενειών, οι οποίες κατοικούσαν στην πόλη της Λευκάδας.[36]

Όπως άρμοζε στα μέλη της ανώτερης κοινωνικής τάξης, η οικογένεια του Πέτρου Σουμίλα έδειχνε εξαιρετικό ενδιαφέρον για τα γράμματα και τις τέχνες. Αναφέρουμε παραδειγματικά ότι το 1819 ο γιος του Ανδρέας Σουμίλας βρισκόταν μεταξύ των 65 ευγενών, οι οποίοι χρηματοδότησαν θεατρική παράσταση και είχε μόνιμη θέση στο θέατρο της Λευκάδας.[37] Δύο χρόνια αργότερα ο άλλος γιος του Πέτρου, ο Εμμανουήλ, καταγράφεται μεταξύ εκείνων που συνεισέφεραν οικονομικά μηνιαίως για τα έτη 1820-1821, προκειμένου να λειτουργήσει το αλληλοδιδακτικό σχολείο της Λευκάδας.[38]

Ο Πέτρος Σουμίλας μπορεί λανθασμένα να καταγράφηκε στη λευκαδική βιβλιογραφία ως «ιππότης», αλλά διέθετε όλα εκείνα τα χαρακτηριστικά που τον κατέστησαν μέλος του νέου αρχοντολογίου στο νησί της Λευκάδας. Δυστυχώς ιδιωτικό αρχείο της οικογένειας δεν διασώθηκε, παρά τις φιλότιμες προσπάθειες μέλους της οικογένειας να συγκεντρώσει ψηφίδες από το οικογενειακό παρελθόν.[39] Ευτυχώς, όμως, στα Αρχεία του Νομού Λευκάδας, τα οποία πρόσφατα ταξινομήθηκαν, ήρθε στο φως τεράστιος αριθμός εγγράφων, τα οποία αφορούν στην ιστορία της οικογένειας. Σε συνδυασμό με το υλικό που φυλάσσεται στο Κρατικό Αρχείο της Βενετίας, θα συμπληρωθεί το ψηφιδωτό της ιστορίας της οικογένειας, το οποίο θα λειτουργήσει ως παράδειγμα για να μπορέσουμε να μελετήσουμε θεσμούς και πρόσωπα στο χώρο της βενετοκρατούμενης και όχι μόνο Δυτικής Ελλάδας.

---

35. ΓΑΚ – Αρχεία Νομού Λευκάδας, *Ιόνιο κράτος*, Διοίκηση, *Οικοδομές – Δημόσια έργα*, φάκ. 8. Πρβλ. και εικ. 5.

36. ΓΑΚ – Αρχεία Νομού Λευκάδας, *Ιόνιο κράτος*, Οικονομικά, *Εγχώριος περιουσία*, Δημόσιος εισπράκτορας, *Δηλώσεις ακίνητης περιουσίας*, φάκ. 2.

37. Πανταζής Κοντομίχης, *Το νεοελληνικό θέατρο στη Λευκάδα (1800-1964)*, Εκδ. οίκος «Μέλισσα», Αθήνα 1964, σ. 19-23.

38. ΓΑΚ – Αρχεία Νομού Λευκάδας, *Ιόνιο κράτος*, Σχολεία, φάκ. 7.

39. Στο πέρασμα του χρόνου έχουν διασωθεί μόνο αντικείμενα που ανήκαν σε μέλη της οικογένειας Σουμίλα, τα οποία κατοικούσαν στην πόλη της Λευκάδας. Πρβλ. εικ. 6α, β.

Περίληψη / Summary

Η απονομή της ευγένειας και η συγκρότηση του σώματος των ευγενών στη Λευκάδα στα χρόνια της Επτανήσου Πολιτείας είναι το θέμα της μελέτης. Ως παραδειγματική περίπτωση επιλέχθηκε το πρόσωπο του «ιππότη» Πέτρου Σουμίλα, ο οποίος ήταν γιος εύπορου αστού και δισέγγονος ιππότη του Αγίου Μάρκου.

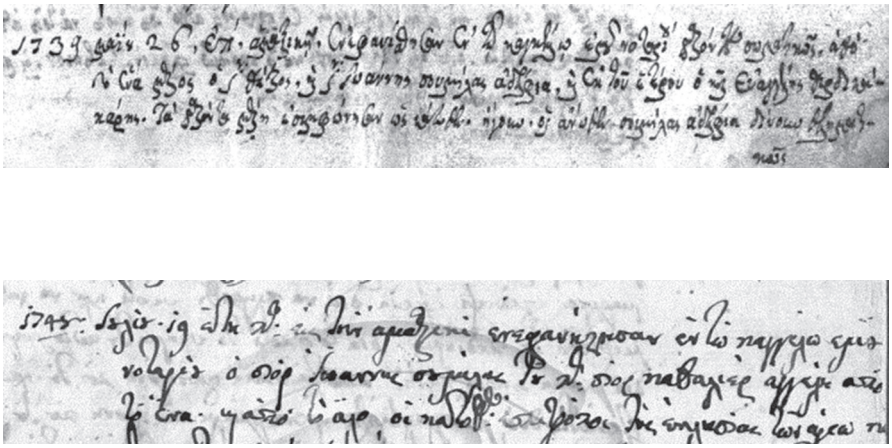
The award of nobility and the constitution of the body of nobles in Lefkada during the era of the Septinsular Republic is the subject of the article. As an exemplary case is selected the "knight" Petros Soumilas, who was the son of a wealthy bourgeois and the great grandson of a knight of St. Mark.

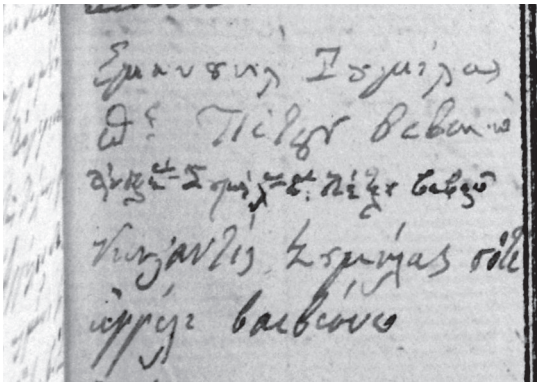
Εικ. 1. Il Bacio di Perasto al Gonfalone di San Marco, 1797.

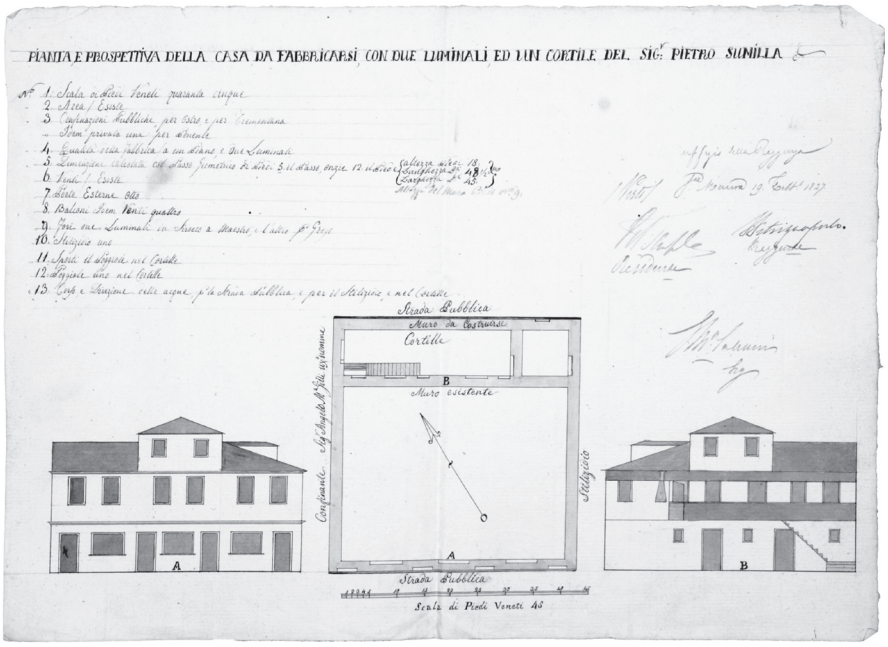
Εικ. 2. Το φύτεμα του δέντρου της Ελευθερίας από τους Δημοκρατικούς Γάλλους.

Εικ. 3α,β. Προσφωνήσεις μελών της οικογένειας Σουμίλα σε νοταριακά έγγραφα του 18ου αιώνα από το Αρχείο της Λευκάδας.

Εικ. 4. Υπογραφές των τέκνων του ευγενούς Πέτρου Σουμίλα, 1837.

Εικ. 5. Οικία του ευγενούς Πέτρου Σουμίλα στην πόλη της Λευκάδας, 1827.

Εικ. 6α, β. Οικογενειακά κειμήλια. Το δαχτυλίδι αποδίδεται στον καπετάν Αγγελή Σουμίλα.

ΦΟΡΟΣ: ΑΠΟ ΤΗΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΤΑΞΗ ΤΗΣ ΕΠΤΑΝΗΣΟΥ ΣΤΟΝ ΕΠΤΑΝΗΣΙΟ ΠΟΛΙΤΗ ΤΟΥ ΕΘΝΙΚΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ

ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΑΠΟΔΟΧΗ ΚΑΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΟΣ ΥΠΟΛΟΓΙΣΜΟΣ

Βιργινία-Αναστασία Φουρνάρη

Η ερευνητική μου κατάδυση γίνεται στο δύσβατο θέμα *του φορολογούμενου ως πολίτη* σε συνθήκες *εθνικής προσδοκίας* και *κρατικής συγκρότησης*· θεμελιώδες κοινωνιολογικό και ιστορικό ζήτημα με *ποιοτικές* και *ποσοτικές σταθμίσεις*, επικεντρωμένο στον κάτοικο της Επτανήσου, ο οποίος *από υπήκοος* σε συνθήκες *διαιώνιας ξενικής κυριαρχίας* των Επτανήσων μεταπίπτει στα μέσα του 19ου αι. σε *πολίτη* του νέου Ελληνικού κράτους. Η μετάβαση αυτή ασφαλώς είναι συμβατικά χρονολογημένη. Αρκεί όμως αυτό;

Σπεύδω να πω ότι σε τρεις ενότητες θα κινηθεί η ανακοίνωσή μου, όπου θα προσπαθήσω να απαντήσω στα τρία αντίστοιχα ερωτήματα:

1. Ποια είναι και πώς θεμελιώνεται η θεωρητική πρόσληψη του φόρου ως δείκτη του κοινωνικού συστήματος που κυριαρχεί και μεταλλάσσεται;
2. Οι επιβολές της φορολογικής επιβάρυνσης των πολιτών παρουσιάζουν κυμάνσεις και αυτές έχουν ή όχι κανονικότητες;
3. Ο φόρος είναι τελικώς ένας δείκτης που διαφυλάσσει τις ατομικές ελευθερίες και συνεπώς η διαρκής στρέβλωσή του προοιωνίζεται την αποδυνάμωση των αξιών της αστικής κοσμοαντίληψης;

1. Φόρος ως δείκτης κοινωνικού συστήματος

Ο ορίζοντας του θέματος, το οποίο πραγματεύομαι, διακρίνεται από τη γονιμότητα της διεπιστημονικής ανάλυσης και ειδικώς από την «υπέρβαση της στερούμενης επιστημονικού θεμελίου αντίθεσης μεταξύ κοινωνιολογίας και ιστορίας»· για να επικαλεσθώ ένα από τα μεγάλα ονόματα της γαλλικής κοινωνιολογικής σκέψης, τον P. Bourdieu, «κάθε κοινωνιολογία πρέπει να είναι ιστορική και κάθε ιστορία κοινωνιολογική».[1]

Ο τίτλος της εισήγησής μου για το «Φόρο» νοείται στη διάσταση που δίνει ο υπότιτλος: «πολιτική αποδοχή και οικονομικός υπολογισμός». Τόσο το πρώτο ζή-

1. P. Bourdieu, «Εισαγωγή», *Η διάκριση. Κοινωνική κριτική της καλαισθητικής κρίσης*, εκδ. Πατάκης, Αθήνα 2013, σ. 20.

τημα όσο και το δεύτερο έχουν *διακριτές όψεις* (το πρώτο την ψήφιση ενός νόμου και το δεύτερο τις εθνικολογιστικές αποτυπώσεις τους στους προϋπολογισμούς και απολογισμούς του κράτους) αλλά και *εξαιρετικά συγκαλυμμένες συμπεριφορές πολιτικών και πολιτών*. Οι συμπεριφορές αυτές παραπέμπουν στις παρατηρήσεις μεγάλων στοχαστών. Την αφετηρία τους βρίσκουμε στον Montesquieu. Σε αυτόν ανήκει η επεξεργασία της υπόθεσης ότι όσο υψηλότερη είναι η φορολογία σε μια χώρα, τόσο περισσότερο δημοκρατική χαρακτηρίζεται η χώρα αυτή (σύγκριση μεταξύ χωρών).

Από τότε η στάθμιση απέκτησε πολλές διαστάσεις και σήμερα ένας καλός δείκτης (για την επαλήθευση της υπόθεσης) είναι η *Φορολογία* (η απόδοση των Δημόσιων Εσόδων γενικότερα) ως προς το *ΑΕΠ (%)*.

Η εφαρμογή του υπολογισμού σε μια χώρα δείχνει όψεις *του επίπεδου δημοκρατίας*, που αναπτύσσεται σε αυτή τη χώρα.[2] Η πολυσημία του δείκτη διαμορφώνεται όταν αναζητείται στις μεταβατικές συνθήκες

α′ ενός κρατικού μορφώματος, όπως η Επτάνησος Πολιτεία, σε τμήμα μιας νέας κρατικής συγκρότησης που βασίζεται στην εθνική συνείδηση και ως περιφέρεια του εθνικού κράτους πλέον αναπτύσσει τις δικές της οικονομικές λειτουργίες και προτεραιότητες,

β′ ενός φορολογικού συστήματος σε κοινωνική και ατομική μετεξέλιξη, εφόσον ο φόρος υλοποιεί το χωρισμό ανάμεσα στο άτομο και το Κράτος, και δεν είναι απλώς ο μάρτυρας της παρουσίας ενός Κράτους, αλλά είναι ο δείκτης κοινωνικού συστήματος που επιτρέπει στο άτομο να υπάρξει αντικειμενικά.[3]

Ας σταθούμε για λίγο στο δεύτερο σημείο.[4] Ο φόρος είναι ο δείκτης προφύλαξης του χώρου των ατομικών ελευθεριών,[5] κατά την ερμηνεία που δανείζομαι από τον J. Schumpeter.[6] Η επιβολή του φόρου και (αντιστρόφως) η απαλλαγή επιτρέπει στον καθένα να οργανώσει το βίο του σε αντίθεση με αυτόν που επιδίδεται λ.χ. στη φορολογική απάτη ή στη φοροδιαφυγή. Η υπόθεση αυτή κά-

---

2. Όπως έχει δειχθεί –θέμα που μας απασχολεί σε επόμενα μέρη– ένας καλός δείκτης ανάλυσης, όπως έδειξαν οι A. Barilari, Th. Brand, "Le paradoxe de Montesquieu. De la corrélation entre l'importance des prélèvements obligatoires, le développement économique et social et le niveau de démocratie", *Revue Française de Finances Publiques* (= Dossier spécial: *L'impôt et la démocratie*), 2009/108, σ. 133 κ.ε., είναι ο υπολογισμός των φόρων ως προς το ΑΕΠ. Βλ. Ε. Πρόντζας, *Τα δημόσια έσοδα του Ελληνικού κράτους, 1830-1939*, ΕΤΕ, Αθήνα 2011, όπου και οι ποσοτικές αναλύσεις, *passim*).

3. A. Barilari, Th. Brand, "Le paradoxe de Montesquieu", *ό.π.*

4. Β.-Α. Φουρνάρη, «Μηχανισμοί εγκοινωνισμού ή κοινωνικού αποκλεισμού. Η φορολογία στο Ελληνικό κράτος 1919-1932», Διπλωματική εργασία ΠΜΣ «Κοινωνιολογίας», 2013.

5. A. Barilari, Th. Brand, "Le paradoxe de Montesquieu", *ό.π.*

6. J. Schumpeter, *The Crisis of the Tax State*, 1918.

νει κατανοητή τη σχέση ανάμεσα στο φόρο και την ατομική ελευθερία, αλλά δεν αποκαλύπτει τίποτε για τη σχέση ανάμεσα στο φόρο και τη δημοκρατία. Εκκρεμεί τότε η απάντηση στο ακόλουθο ερώτημα: θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι σε σύγκριση με μια περιοχή ή μια χώρα με ποσοστό φορολογικής επιβάρυνσης 80% είναι πιο δημοκρατική μια χώρα με ποσοστό 40%;[7] Στο πνεύμα «Ο "φόρος"» και η έρευνα των «φορολογικών φαινομένων» αποκτούν σήμερα νέα ώθηση, καθώς μέσα από την οικονομική ψυχολογία, τα αξιακά συστήματα και τη διεπιστημονικότητα συμπλέκονται:

α΄ μείζονες έννοιες της κοινωνικής δικαιοσύνης, στις οποίες η Κοινωνιολογία στρέφεται με ιδιαίτερη φροντίδα και

β΄ ο τρόπος διάθεσης, οργάνωσης και επεξεργασίας εμπειρικών δεδομένων, τα οποία η Οικονομική Ιστορία προωθεί με εξαιρετικές τεχνικές και θεωρητικές απαιτήσεις (όπως συμβαίνει με την κλειομετρία).

Στο σημείο αυτό αξίζει η αναφορά σε ένα γενικότερο σχόλιο: Τα ερωτήματα που προκύπτουν έχουν πεδίο προσδιορισμού τις συμπλέξεις αυτές σε συνθήκες δημοσιονομικής κρίσης,[8] και ασφαλώς δεν θα εξαιρέσουμε τη σημερινή δημοσιονομική κρίση.

Ας επιστρέψουμε όμως στο θέμα μας. Η επικέντρωση στη νομιμότητα του φορολογικού κράτους και η αντανάκλασή του στα ζητήματα της κοινωνικής δικαιοσύνης δοκιμάζονται σε συνθήκες, όπως αυτές της μεταβολής των εθνικών συνόρων, εκείνες των φορολογικών μεταρρυθμίσεων και πολύ περισσότερο, όπως στην περίπτωση των Επτανήσων το 1864, όταν η εθνική ενσωμάτωση επιτάσσει και τη φορολογική μεταρρύθμιση. Σε αυτήν την περίπτωση η φορολογική μεταρρύθμιση σε εθνικές μεταβολές συνδέεται με[9] την κοινωνική αλλαγή, τη διοικητική εφαρμογή του φόρου στις θεωρίες της γραφειοκρατίας και της ρύθμισης, την κοινωνική αποδοχή του φόρου στη νομιμότητα της δημόσιας πράξης (παρεμβατισμός και κράτος ευημερίας – Welfare State).[10] Συνδέεται επίσης με τη φορολογική επιβάρυνση στο πλαίσιο της κοινωνικής δικαιοσύνης, τη διαφθορά, τη φορολογική επανάσταση στη συλλογική πράξη, την απόφαση του φορολογούμενου σε ένα ευρύ πρότυπο της ορθολογιστικής ικανότητας.

Έτσι η φορολογία, ο «φόρος», ως συνολικό κοινωνικό γεγονός, οδηγεί σε

---

7. A. Barilari, Th. Brand, "Le paradoxe de Montesquieu", *ό.π.*

8. J. O'Connor, *The Fiscal Crisis of the State*, New York, St. Martin's Press, 1973.

9. M. Leroy, "Tax Sociology, Sociologos", *Revue de l'Association Française de Sociologie* (en linge), 2008. http://sociologos,revues.org/2073 – μελέτη 2.4.15. ό.π.

10. J.L. Campbell, "The State and Fiscal Sociology", *Annual Review of Sociology*, τ. 19 (1993), σ. 163-185.

επεξεργασία των φορολογικών γεγονότων, με αναφορές, οι οποίες βασίζονται[11] στα επίσημα δεδομένα, σε διακριτά τεκμήρια, στη φορολογική ψυχολογία,[12] στην Οικονομική Ιστορία.[13] Ο «φόρος» στην Επτάνησο (όπως και σε κάθε περιφέρεια που θα γίνει στη συνέχεια προσαρτημένο έδαφος στο νέο Ελληνικό κράτος) είναι συνολικό κοινωνικό γεγονός κατά τη ντυρκεμιανή άποψη. Στο πνεύμα του μείζονος αυτού κοινωνικού γεγονότος η ανάλυση για τη νομιμοποίηση του φορολογικού κράτους δικαιώνεται, όταν λάβουμε υπόψη μας ότι η φορολογική κοινωνιολογία συνιστά πολιτική κοινωνιολογία στραμμένη στο Κράτος, στην εξουσία, στη δημόσια πράξη. Ταυτοχρόνως διαμορφώνεται, όταν δεχθούμε ότι η φορολογική κοινωνιολογία συνιστά μία κοινωνιολογία του δικαίου καθώς περικλείει την κρίσιμη θεωρητική και τεχνική ανάλυση του φορολογικού δικαιώματος.[14]

Μόνον τότε μπορεί να συμμετάσχει στην κατασκευή του ήθους της δημοκρατία, που μετατοπίζεται από την αντανάκλασή του στο φόρο του πολίτη στις κοινωνικά χρήσιμες δημόσιες πολιτικές.[15] Σε αυτήν την αντανάκλαση του φόρου εστιάζεται ο πυρήνας της ιστορικής μας έρευνας για το φορολογικό γεγονός της Επτανήσου στο διάστημα 1864-1939.

Οι εν λόγω θεωρητικές αναφορές ελπίζω να καταστήσουν κατανοητή την τεχνική ανάλυση που ακολουθεί.

2. Φοροδοτικά κύματα της Επτανήσου, 1864-1939

Η αφετηρία της ανάλυσής μου βρίσκεται στην υπόθεση ότι ο φόρος δεν παραμένει πάντα ίδιος και η επίδοση τη φορολογίας ανά πολίτη μεταβάλλεται στο χρόνο και στο χώρο. Η μεταβολή αυτή δεν μπορεί παρά να γίνεται μέσα από κανονικότητες που διασφαλίζουν την αποδοχή των αστικών αξιών του κοινωνικού συστήματος.

Έρχομαι έτσι στο δεύτερο ζήτημα της ανάλυσής μου: αναζήτησα εδράσεις για την επιβεβαίωση της υπόθεσης αυτής. Το αποτέλεσμα της χρονολογικής ανάλυσης των δεδομένων που αφορούν στις εισπράξεις των Δημοσίων Ταμείων της Επτανήσου σχηματοποιεί τις μεταβολές του φορολογικού γεγονότος με τον τρόπο που φαίνεται στο Σχήμα 1.

Συντομογραφώ τον τρόπο που προκύπτει αυτή η σχηματοποίηση των «τριών

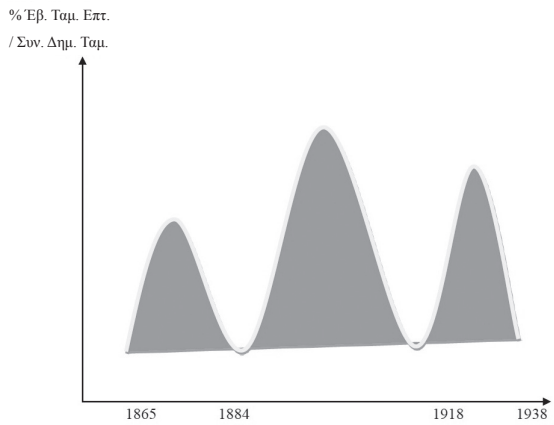
11. M. Leroy, "Tax Sociology", *ό.π.*

12. E. Kirchler, *The Economic Psychology of Tax Behaviour*, New York, Cambridge University Press, 2007. – A. Lewis, *The Psychology of Taxation*, Oxford, Martin Robertson, 1982.

13. Ε. Πρόντζας, *Τα δημόσια έσοδα 1833-1939*, ΙΑΕΤΕ, Αθήνα 2009.

14. M. Leroy, "Tax Sociology", *ό.π.*

15. *Στο ίδιο.*

Σχήμα 1. Κύματα μεταβολής εσόδων δημοσίων ταμείων Επτανήσου ως προς το ΑΕΠ του Ελληνικού κράτους (1864-1939).

κωδώνων» με σαφείς χρονικές τομές: το εύρος τους συμπίπτει με μείζονα γεγονότα της ιστορικής διαδρομής του εθνικού κράτους (1884, 1918) αλλά και ευδιάκριτα σημεία καμπής (1875, 1895, 1932).[16]

Α. Η πηγή της σχηματοποίησης

Το Σχήμα 1 παρέχει η συστηματική πινακοθέτηση των στοιχείων από:

α′ τους απολογισμούς του Ελληνικού κράτους,

β′ την επεξεργασία των πραγματικών στοιχείων για τις εισπράξεις των Δημοσίων Ταμείων του Ελληνικού κράτους,[17]

γ′ τις εκτιμήσεις για το ακαθάριστο εγχώριο προϊόν του Ελληνικού κράτους,

δ′ τον πληθυσμό του Ελληνικού κράτους.

Β. Η μορφή των τριών «φοροδοτικών κωδώνων»

Από την επεξεργασία των στοιχείων η ποσοστιαία ανάλυση των εισπράξεων των Δημοσίων Ταμείων της Επτανήσου ως προς το σύνολο των εισπράξεων των Δη-

16. Ε. Πρόντζας, «Ελληνική Δημόσια Οικονομία και προϋπολογισμός», Χ. Δεσύλλας – Ε. Πρόντζας, «Κοινωνική επανόρθωση βιοτικού επιπέδου», στο: Θ. Καλαφάτης, Ε. Πρόντζας (επιμ.), *Οικονομική Ιστορία του Ελληνικού κράτους*, τόμοι Α′, Β′, Γ′, Π.Ι.Ο.Π., Αθήνα 2011.

17. Ε. Πρόντζας, *Τα δημόσια έσοδα του Ελληνικού κράτους*, Αθήνα 2011: Δημόσια Ταμεία, Σύνολο Εισπράξεων Ταμείων Επτανήσου (Κέρκυρας, Λευκάδας, […]).

μοσίων Ταμείων του Ελληνικού κράτους παρουσιάζει την ακόλουθη πραγματική μορφή (Διάγρ. 1):

Οι τρεις «κώδωνες», οι οποίοι με τα πραγματικά μεγέθη παρουσιάζονται στο Διάγραμμα 1, προσδιορίζουν την επιβάρυνση των επτανησίων πολιτών ανά περίοδο (θα δούμε αμέσως στη συνέχεια τα χαρακτηριστικά τους) με *κανονικότητα και διαφορές*. Οι κανονικότητες και διαφορές πώς ερμηνεύονται;

Αποτυπώνουν το διαφορετικό αποτέλεσμα της φορολογίας στον Επτανήσιο ως πολίτη του νέου Ελληνικού κράτους· οι μεταβολές προκαλούνται:

α΄ είτε γιατί η ελληνική οικονομία και κοινωνία στο σύνολό της αλλάζει αδυνατώντας να αφομοιώσει περιφερειακές διαφορές που οι διαιώνιες ξενικές κατακτήσεις έχουν επιβάλει (δομή ιδιοκτησίας, αγορά χρήματος και κεφαλαίου, εργασιακές σχέσεις κ.λπ.),

β΄ είτε/και γιατί οι σχέσεις των παραγωγικών και κοινωνικών δομών της περιφέρειας με τη διεθνή οικονομία παρουσιάζουν διαφορετικές μεταβολές από εκείνες που συμβαίνουν συνολικά στο εθνικό σύνορο.

Ας δούμε τις γενικότερες τάσεις της εθνικής οικονομίας:

Η μεταβολή του ΑΕΠ στο δεύτερο μισό του 19ου αιώνα καθιστά πιο αισθητή στην Ελλάδα τη βελτίωση της οικονομικής κατάστασης του κράτους με επιτάχυνση, η οποία θα έχει την απόληξη του 1893, τη μεγάλη δημοσιονομική κρίση και την επιβολή του Διεθνούς Οικονομικού Ελέγχου, εξέλιξη που επιβεβαιώνει τις ποιοτικές περιγραφές και τις αλλαγές στην ελληνική κοινωνία.[18]

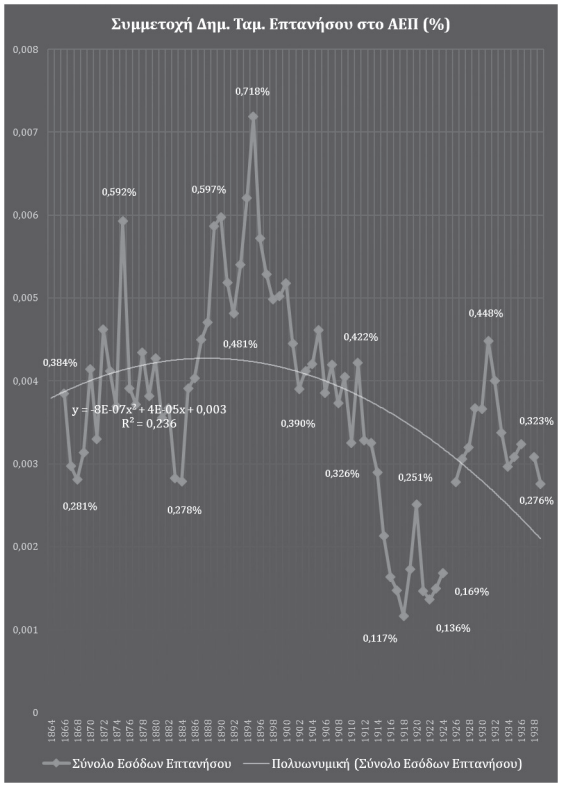
Η φοροδοτική κατάσταση εξειδικεύεται, καθώς οι μεταβολές των δημοσίων εσόδων ως προς το ΑΕΠ ως τάση κυμάνθηκαν από το 15% για να φθάσουν ως μέσο όρο το 30%, με δύο σημαντικές εξάρσεις το 1898 και το 1929, οπότε έφθασαν έως το 60%. Τι μπορεί να σημαίνει η τάση αλλά και οι εξάρσεις και πώς συνδέονται με την Επτάνησο; Πολύ περισσότερο: δικαιολογείται από εδώ η σύνδεση με την ανθρώπινη ανάπτυξη και τη δημοκρατία, με τη θέση δηλαδή του πολίτη και τις «διακρίσεις» του;[19]

Θα μπορούσαμε να υποστηρίξουμε ότι γενικώς στην Ελλάδα η αναδρομική εφαρμογή του δείκτη «ανθρώπινη ανάπτυξη» κινήθηκε σε «μέσα επίπεδα», αλλά το επίπεδο δημοκρατίας ήταν σχετικά υψηλό. Διαθέτουμε συγκριτικά στοιχεία για να δικαιολογήσουμε την υπόθεση αυτή; η διεθνής βιβλιογραφία τι μας παρέχει;

---

18. Ε. Πρόντζας «Ελληνική Δημόσια Οικονομία και προϋπολογισμός», Χ. Δεσύλλας – Ε. Πρόντζας, «Κοινωνική επανόρθωση βιοτικού επιπέδου», στο: Θ. Καλαφάτης, Ε. Πρόντζας (επιμ.), *Οικονομική Ιστορία του Ελληνικού κράτους*, ό.π.

19. A. Mouchtouris (dir.), *Discrimination. Construction sociale*, Perpignan, Presses Universitaires de Perpignan, Coll. Études, 2010.

Διάγραμμα 1. Πηγή: Βλ. Πίνακα 1 στο τέλος.

Είναι αλήθεια ότι πρόσφατες έρευνες[20] δίνουν ιδιαίτερη σημασία στον υπολογισμό των φόρων ως προς το ΑΕΠ· τα συμπεράσματά τους με συγκριτικό ενδιαφέρον: Χώρες, όπου η φορολογική επιβάρυνση στον εθνικό πλούτο είναι σχετικά ελαφρά, μεταξύ 5-15%, είναι χώρες όπου ο δείκτης ανθρώπινης ανάπτυξης είναι πολύ χαμηλός. Στις χώρες, όπου το ποσοστό αυτό είναι σχετικά υψηλότερο, μεταξύ 15%-30% του ΑΕΠ, ο δείκτης ανθρώπινης ανάπτυξης κυμαίνεται σε μέσα επίπεδα, τέλος δε χώρες, στις οποίες η φορολογική επιβάρυνση είναι ανώτερη του

20. A. Barilari, Th. Brand, "Le paradoxe de Montesquieu. De la corrélation entre l'importance des prélèvements obligatoires, le développement économique et social et le niveau de démocratie", *Revue Française de Finances Publiques* (= Dossier spécial: *L'impôt et la démocratie*), 2009/108, σ. 133 κ.ε.

1/3 του ΑΕΠ, έχουν υψηλό δείκτη ανθρώπινης ανάπτυξης.[21] Σε άλλο σημείο οι συγγραφείς έχουν ταξινομήσει χώρες (δείγμα 130 χωρών) σε συνάρτηση με το επίπεδο δημοκρατίας: Χώρες, στις οποίες το φορολογικό βάρος ως προς το ΑΕΠ είναι σχετικά χαμηλό (κατώτερο από 12-15%) είναι συχνά χώρες που κυβερνώνται με δικτατορικό τρόπο. Χώρες, στις οποίες το φορολογικό βάρος είναι υψηλότερο (μεταξύ 12-15% και 25%), χαρακτηρίζονται ως σχετικά δημοκρατικές και τέλος χώρες, όπου το φορολογικό βάρος είναι μεγαλύτερο από το 28%, θεωρούνται πλήρως δημοκρατικές.

Σχετικά με την κοινωνιολογική ανάλυση του φόρου και την τυπολογία του, σημειώνω σύντομα τα ακόλουθα:

Η αυθεντική φύση του φόρου και ως αντικειμένου της δημόσιας πολιτικής αλλά και ως μέσου για την άσκηση άλλων δημόσιων πολιτικών νομιμοποιεί μια όψη της λειτουργικής προσέγγισης. Η πατρότητα της θεωρίας αυτής στο χώρο της Κοινωνιολογίας ανήκει παραδοσιακά στον Émile Durkheim. Ο Durkheim δίνει έμφαση[22] στη σημαντικότητα της λειτουργικής προσέγγισης, αναλύοντας πώς αλλάζουμε τις καταστάσεις μεταξύ αιτίου και αποτελέσματος για την εξήγηση ενός κοινωνικού φαινομένου. Η ανάλυση αυτή όμως, σύμφωνα με τον R. Merton,[23] είναι αποδεκτή, μόνον εάν οι κοινωνικές μονάδες, από τις οποίες αυτή αιτείται, είναι προδιαγεγραμμένες. Αυτό οδηγεί στη μελέτη, σύμφωνα με τον Durkheim, των «κοινωνικών τύπων», επιτρέποντας κατ' επέκταση[24] να καταρτίσουμε μια «κρατική φορολογική τυπολογία»,[25] με τις ακόλουθες παραμέτρους:

α′ τη δημοσιονομική λειτουργία του φόρου, όπου τα έσοδα των φόρων αναλώνονται σε δημόσιες δαπάνες,

β′ την οικονομική ρύθμιση των λειτουργιών του φόρου, όπου υπάρχει οικονομική δράση των φόρων (προνομιακοί τομείς, εξαγωγές, έρευνα),

γ′ την κοινωνική λειτουργία των φόρων, με αναδιανομή βάσει του προοδευτικού εισοδήματος υπέρ των φτωχών και φορολογική κατηγοριοποίηση της κοινωνίας (φορολογία οικογένειας, κοινωνικών ομάδων, προϊόντων, κοινωνικά ανεπτυγμένων ή διακεκριμένων τομέων),

δ′ την εδαφική λειτουργία του φόρου (με το νόμιμο εισόδημα από τη γη σε φο-

---

21. Για τον δείκτη αυτόν ας μου επιτραπεί να αναφερθώ στην εργασία μου «Συγκριτική ανάλυση οικονομικών δεικτών. Διαφορές βορείων και μεσογειακών κρατών», ΠΜΣ Κοινωνιολογίας, Οκτ. 2012.

22. E. Durkheim, *Les règles de la méthode sociologique*, στο: M. Leroy, "Tax Sociology", *ό.π.*

23. R. Merton, *Social Theory and Social Structure*, στο: M. Leroy, "Tax Sociology", *ό.π.*

24. M. Leroy, "Tax Sociology", *ό.π.*

25. *Στο ίδιο.*

ρολογικό νόμο), τις εδαφικές φορολογικές ανισότητες, την εδαφική ανάπτυξη (με εξαιρέσεις φορολογικές των αδύναμων επαρχιακών περιοχών ή/και περιφερειακών πόλεων, φορολογικές ελαφρύνσεις για «μη ανταγωνιστικές» περιοχές), και

ε΄ την πολιτική λειτουργία του φόρου, με αναγωγή της φορολόγησης των πολιτών σε γενικού ενδιαφέροντος πολιτική, την πολιτική νομιμοποίηση, την συμμόρφωση στο φορολογικό κράτος και τη φορολογική δημοκρατία με την άμεση φορολογική συναίνεση.[26]

Επιστρέφω και πάλι στα δεδομένα μας:

Εκκινώντας από την κοινωνική λειτουργικότητα της φορολογίας, μπορούμε να σημειώσουμε ότι, παρότι το φορολογικό κράτος είναι προϊόν της δημοσιονομικής του λειτουργίας, παραμένει παρεμβατικό, καθώς η λήψη των αποφάσεων περί φορολογίας αλλά *και* δαπανών είναι πηγή πολιτικών θέσεων και όχι φορολογικού μηχανισμού.[27]

Παρά τις επιφυλάξεις που μπορούν να διατυπωθούν για την ταξινόμηση αυτή και τις συγκρίσεις που συνεπάγεται, καθώς και για την αναδρομικότητα εφαρμογής του δείκτη, από την πλευρά μας θα εξετάσουμε τη διαχρονική αξία αυτής της ανάλυσης του φορολογικού βάρους ως προς το ΑΕΠ, πολύ δε περισσότερο την αναλογία των εισπράξεων των Δημοσίων Ταμείων της Επτανήσου έναντι του συνόλου των εισπράξεων των Δημοσίων Ταμείων της Ελλάδας. Ας δούμε καταρχάς τη μορφή που παίρνουν οι κανονικότητες, για τις οποίες μιλήσαμε ήδη και εμφανίσαμε στο Σχήμα 1, και η περιοδολόγησή τους. Τις εμφανίζουμε στον Πίνακα 1 ως κύματα φοροδοτικής επιβάρυνσης:

Πίνακας 1
Κύματα φοροδοτικής επιβάρυνσης

Περίοδος	Κορυφή κύματος	Διάρκεια κύματος (έτη)	Τιμές κορυφής	Τιμές χαμηλού
1865-1884	1875	20	0,6%	0,3%
1884-1918	1895	34	0,7%	0,3%
1918-1938	1932	20	0,4%	0,1%

26. *Στο ίδιο*.

27. D. Bell, *Ο πολιτισμός της μεταβιομηχανικής Δύσης*, εκδ. Νεφέλη, Αθήνα 1999. – M. Leroy, "Tax Sociology", *ό.π.*

Παρατηρούμε ότι:

α΄ Η μικρότερη διάρκεια ενός πλήρους κύκλου φοροδοτικής επιβάρυνσης στην Επτάνησο είναι μία 20ετία και η μεγαλύτερη φθάνει τα 34 χρόνια,

β΄ όσο μεγαλύτερος είναι ο κύκλος τόσο η συμμετοχή της Επτανήσου στο σχηματισμό των Δημοσίων Εσόδων είναι συγκριτικά μεγαλύτερη ως προς τα συνολικά έσοδα των Δημοσίων Ταμείων,

γ΄ οι τιμές κορυφής συμπίπτουν με συμβιβασμούς και διεθνείς ελέγχους,[28] όπως φαίνεται στην κατάταξη:

1827-1878	Διεθνής (άτυπος) οικονομικός έλεγχος
1893	Παύση πληρωμών
1898	Συμβιβασμός
1932-1933	Επανάληψη πληρωμών

Οι μεταβολές όμως ανά «φοροδοτικό κύμα» σε συνδυασμό με την *καμπύλη της τάσης* στο Διάγρ. 1 αναδεικνύουν τα ερωτήματα:

α΄ είναι η ηπειρωτική Ελλάδα ή η νησιωτική οι περιοχές, όπου εκδηλώνονται από το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα οι περιφερειακές διαφορές; και

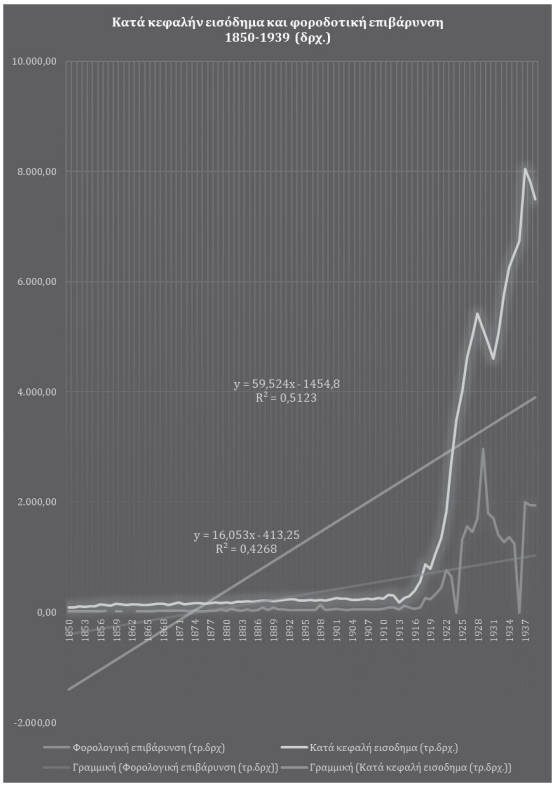
β΄ σε αυτές τις διαφορές εγγράφεται η Επτάνησος, αποτυπώνοντας τις πιο έντονες θεσμικές και συμβολικές ανατροπές στην οργάνωση και αναπαραγωγή της επτανησιακής κοινωνίας;

Η υπόθεση των διαφορών συμπλέκει με σταθμισμένο τρόπο (δείκτης ανθρώπινης ανάπτυξης) ανά προσαρτημένη περιφέρεια του Ελληνικού κράτους τη θεσμική οργάνωση, την κοινωνική αλλαγή, τη διοικητική εφαρμογή του φόρου και την κοινωνική αποδοχή του για τη νομιμότητα της δημόσιας πράξης. Ενσωματώνει τη φορολογική επιβάρυνση στο πλαίσιο της κοινωνικής δικαιοσύνης, τη διαφθορά, τη φορολογική επανάσταση στη συλλογική πράξη που συνεπάγεται ex post η επέκταση των εθνικών συνόρων ως προς το κατακτητικό / παλαιό καθεστώς· τέλος, την απόφαση του φορολογούμενου να συμμετάσχει ως πολίτης σε ένα ευρύ πρότυπο της ορθολογιστικής ικανότητας.

Οι τάσεις που αποτυπώνονται (Διάγρ. 2 και 3) στην είσπραξη των φόρων από τους έλληνες πολίτες σε μεταβαλλόμενα εθνικά σύνορα δείχνουν ότι, καθώς μεταβάλλεται ο πλούτος της χώρας (δηλ. το ακαθάριστο εγχώριο προϊόν) συμμεταβαλλομένων των εθνικών της συνόρων [(στατιστική) ανάλυση 1850-1939], προκαλείται συνεχής βελτίωση των εισπράξεων των Δημοσίων Ταμείων.

Ειδικότερα, στο σύνολό τους τα Δημόσια Ταμεία αποσπούν από τα εισοδή-

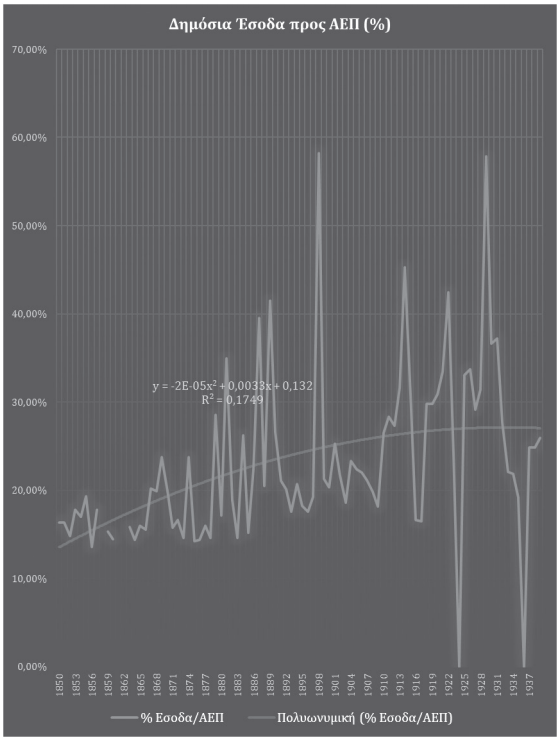
28. Γ.Β. Δερτιλής, *Ιστορία του Ελληνικού κράτους (1830-1920)*, εκδ. Εστία, Αθήνα 2013, τ. 1, σ. 502.

Διάγραμμα 2. Πηγή: Βλ. Πίνακα 1 στο τέλος.

ματα και τον πλούτο που δημιουργείται στο νέο Ελληνικό κράτος για τις δημόσιες ανάγκες (με ακρίβεια πλέον) ποσοστό της τάξεως του 14% ώς 28% των εισοδημάτων / του πλούτου, και σε εξαιρετικές περιπτώσεις το ποσοστό των δημοσίων εισπράξεων ως προς τον πλούτο της χώρας (το ΑΕΠ) εκτινάσσεται και φθάνει μέχρι το 58% (βλ. Διάγρ. 3). Η μεταβολή αυτή γίνεται με στόχο η φοροδοτική επιβάρυνση να διαμορφώνει την ιδιότητα του πολίτη στο εθνικό κράτος και συμβαδίζει με την πρόθεση του κράτους να αντιμετωπίσει τις διεθνείς οικονομικές του υποχρεώσεις.

Από πού αντλούμε την υπόθεση αυτή; Παρατηρούμε ότι ο εθνικός πλούτος «αυξάνεται» πιο γρήγορα (κινείται με υψηλότερους ρυθμούς) από το ρυθμό που ακολουθεί η μεταβολή της φοροδοτικής επιβάρυνσης μέχρι το τέλος του 19ου αιώνα περίπου.

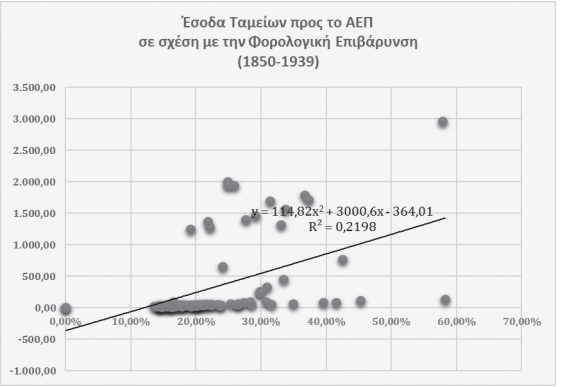

Διάγραμμα 3. Πηγή: Βλ. Πίνακα 1 στο τέλος.

Η ανάγκη αύξησης της φορολογικής επιβάρυνσης που επιβάλλεται σε έκτακτες περιόδους για τη χώρα –στην προκειμένη περίπτωση διακύβευση της υπόστασής της και διεξαγωγή ενός πολέμου– φαίνεται στα διαδοχικά διαγράμματα που ακολουθούν.

Η επιβάρυνση αυτή εμφανίζεται λιγότερο συνεπής στη μακρά διάρκεια (1850-1939) από ό,τι η μεταβολή του εθνικού πλούτου στο σύνολο του υπό εξέταση χρονικού διαστήματος (βλ. Διάγρ. 4), αν λάβουμε υπόψη τα εξαιρετικά γεγονότα (δημοσιονομικές κρίσεις, πτωχεύσεις, πολέμους, πολιτικές κρίσεις κ.λπ.).

Η χρονική τομή του 1914 στην περίοδο 1850-1939, δηλαδή η κατάτμηση του διαστήματος αυτού, δίνει σαφέστερη εικόνα των εξελίξεων στον εθνικό πλούτο, όπως εκφράζεται από το ΑΕΠ και στην απόσπαση εισοδημάτων διά της φορολογίας από τους πολίτες.

Η απόδοση των φόρων στα Δημόσια Ταμεία είναι πιο συνεκτική μέχρι το

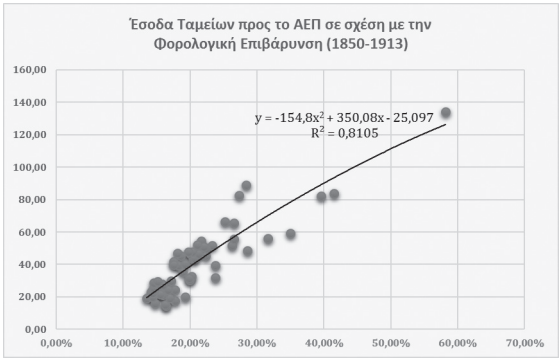

Διάγραμμα 4.

1913 (συγκριτικά με την περίοδο 1914-1939) ως προς την αντίστοιχη μεταβολή του εθνικού πλούτου. Αυτό αποτυπώνεται στο Διάγρ. 4α (1850-1913) και 4β (1914-1939). Τα Ιόνια Νησιά (και το 1881 η Θεσσαλία) προσαρτήθηκαν με τρόπο που δεν αλλοίωσε τη μακροχρόνια πολιτική πρόσκτησης πόρων από το εθνικό κράτος.

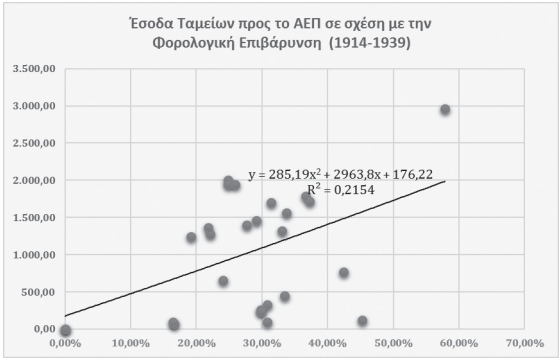
Ειδικότερα, και όπως ο δείκτης R^2 δηλώνει, την περίοδο πριν την επέκταση των συνόρων του Ελληνικού κράτους με την προσάρτηση της Μακεδονίας, της νοτίου Ηπείρου, της Κρήτης και των νήσων Ίμβρου, Τενέδου, Λέσβου, Χίου και Σάμου, η μεταβολή του εθνικού πλούτου τηρεί μια συνέπεια στις προσαυξήσεις της, με εξαίρεση την έξαρση που λαμβάνει χώρα το 1898. Η απόσπαση των φόρων ετησίως παραμένει συγκεντρωμένη στο ποσό των 14,50% έως 41,50% και στην εξαιρετική περίπτωση του 1898 το ποσό αυτό μεταβάλλεται σημαντικά σε 58,20 δρχ., αφήνοντας κατά κεφαλή εισόδημα μεταξύ 85 και 200 δραχμών.

Αντιθέτως, στο διάστημα μεταξύ 1914-1939 παρατηρούμε μια τάση ίδια προς το σύνολο του διαστήματος ως προς τις προσαυξήσεις, που παρουσιάζει ελάχιστη συνέπεια ως προς τη μεταβολή του εθνικού πλούτου. Η απόσπαση των φόρων κατ' έτος σημειώνει άτακτες αυξομειώσεις με τα ποσά να κυμαίνονται από 0% έως και 58%. Το κατά κεφαλήν εισόδημα που απομένει κυμαίνεται μεταξύ 140 και 6.800 δραχμών.

Ποια ήταν η πολιτική αυτή και πώς συνδέεται με την πολιτική των κομμάτων που ανέρχονται στην εξουσία; Η διεύρυνση του εθνικού πλούτου και των δημοσίων εσόδων με αύξηση της φορολογίας, σε τρόπο που δεν αλλοιώνεται (υποβαθμίζεται) το επίπεδο ζωής και οι αξίες της αστικής κοσμοαντίληψης στο εθνικό κράτος, επιδιώκεται να εμπεδωθούν και διά της πολιτικής διαχείρισης του

Διάγραμμα 4α.

Διάγραμμα 4β.

φόρου, ενισχύοντας τη βελτίωση των πηγών αύξησης του εθνικού πλούτου, όπως αποτυπώνεται στο ακαθάριστο εγχώριο προϊόν της χώρας.

Η διεύρυνση αυτή αποτυπώνεται στη συγκρατημένη επέκταση της φορολογίας των πολιτών σε οικονομικές δραστηριότητες, πηγές δημιουργίας εισοδημάτων και πλούτου.

Θα ολοκληρώσω το δεύτερο θέμα της ανάλυσής μου με τη σταθμισμένη αναζήτηση πόρων εκ μέρους του Ελληνικού κράτους: αύξηση του αριθμού των φόρων από 75 στη δεκαετία του 1850 σε 687 στη δεκαετία του 1930! Ενδεικτική είναι η αναφορά:

Περίοδος	*Αριθμός φόρων*	*Μεταβολή εθνικού συνόρου*
1853-1862	75	Παλαιά Ελλάδα
1863-1872	86	Παλαιά Ελλάδα + Επτάνησος
1873-1882	99	Παλαιά Ελλάδα + Επτάνησος + Θεσσαλία
1883-1888	79	Παλαιά Ελλάδα + Επτάνησος + Θεσσαλία
1889-1900	251	Παλαιά Ελλάδα + Επτάνησος + Θεσσαλία
1901-1902	193	Παλαιά Ελλάδα + Επτάνησος + Θεσσαλία
1903-1912	364	Παλαιά Ελλάδα + Επτάνησος + Θεσσαλία
1913	248	Παλαιά Ελλάδα + Επτάνησος + Θεσσαλία + Μακεδονία + Θράκη
1914	223	Παλαιά Ελλάδα + Επτάνησος + Θεσσαλία + Μακεδονία + Θράκη
1915-1918	398	Παλαιά Ελλάδα + Επτάνησος + Θεσσαλία + Μακεδονία + Θράκη
1919-1922	346	Παλαιά Ελλάδα + Επτάνησος + Θεσσαλία + Μακεδονία + Θράκη + Σμύρνη
1923-1932	634	Παλαιά Ελλάδα + Επτάνησος + Θεσσαλία + Μακεδονία + Θράκη
1933-1935	687	Παλαιά Ελλάδα + Επτάνησος + Θεσσαλία + Μακεδονία + Θράκη
1937-1939	654	Παλαιά Ελλάδα + Επτάνησος + Θεσσαλία + Μακεδονία + Θράκη

3. Φόρος με προάσπιση των ιδιαιτεροτήτων

Έφθασα έτσι στο τελευταίο ζήτημα της ανάλυσής μου: ο φόρος είναι τελικώς ένας δείκτης που διαφυλάσσει τις ατομικές ελευθερίες και συνεπώς η περιφερειακή παραλλήλως με την κοινωνική στρέβλωσή του αποδυναμώνει τις αξίες της αστικής κοσμοαντίληψης. Οι ιδιαιτερότητες των περιοχών που οφείλει να αντιμετωπίσει το εθνικό κράτος, και η διάχυση της έννοιας του πολίτη εμπεριέχουν και το δύσκολο θέμα της κοινής αντίληψης περί φορολογίας με βάση τις ίδιες αρχές σε όλο το εθνικό κράτος, όταν αυτό προκύπτει από διαδοχικές επεκτάσεις των εθνικών του συνόρων.

Οι μεταβολές που συνεπιφέρει στην τοπική κοινωνία και οικονομία η ενσωμάτωσή της, σε συνδυασμό με τις προσδοκίες των πολιτών κάθε (προσαρτημένης) περιοχής (αν λάβουμε υπόψη και τις συνθήκες επέκτασης του εθνικού συνόρου και της μετατροπής του υπηκόου ή του πιστού ενός θρησκευτικού δόγματος σε πολίτη του εθνικού κράτους), αποτυπώνονται στην εξέλιξη της φοροδοτικής υποχρέωσης.

Αναζητώντας τη φορολογική επιβάρυνση των Επτανησίων, τις αποκλίσεις μεταξύ των νησιών, τις μεταβολές που οφείλονται στο μέγεθος κάθε νησιού και τη συμμετοχή τους ως προς τις μεταβολές του ΑΕΠ και λαμβάνοντας υπόψη (με

τη βοήθεια του Διαγρ. 1) τα τρία κύματα φοροδοτικής συμμετοχής στην περίοδο 1864-1939 ως προς τον εθνικό πλούτο, οδηγηθήκαμε στο ακόλουθο συμπέρασμα που βασίζεται στα Διαγράμματα 5 και 6:

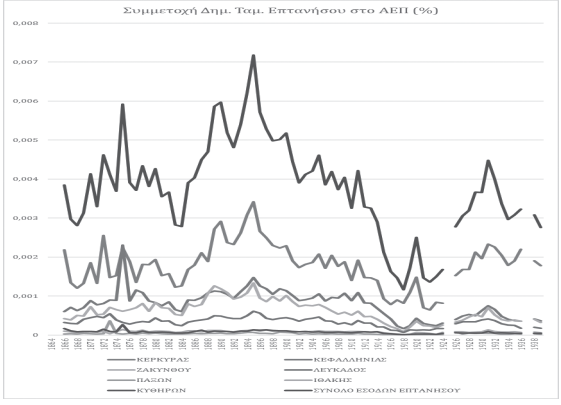
α΄ Η Επτάνησος θα συμβάλει με τον διπλασιασμό συμμετοχής των δημόσιων ταμείων στα συνολικά έσοδα από εισοδήματα και πλούτο του κράτους.

β΄ Για να επιτευχθεί αυτό οι κάτοικοι θα υποχρεωθούν στον τετραπλασιασμό της φοροδοσίας τους.

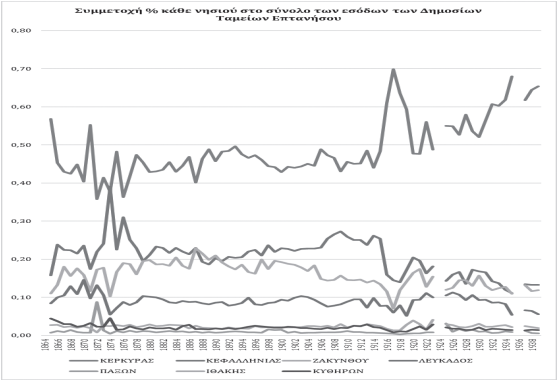
γ΄ Οι μεταβολές αφορούν στα μεγαλύτερα νησιά (Κέρκυρα, Κεφαλονιά, Ζάκυνθο και Λευκάδα), ενώ πολύ λιγότερο αισθητές είναι αυτές για τους Παξούς, την Ιθάκη και τα Κύθηρα.

Διάγραμμα 5.

Διάγραμμα 6.

Διάγραμμα 7.

Θα ολοκληρώσουμε μετά τις διαπιστώσεις αυτές με τη γενίκευση των προσλήψεων για το «φόρο» ως πολιτική αποδοχή και οικονομικό υπολογισμό και με αφετηρία το φορολογικό γεγονός στην Επτάνησο. Καταρχάς εντός της εθνικής πολιτικής, δηλαδή της δημοσιονομικής πολιτικής του κράτους να διαμορφώνει τις δημόσιες δαπάνες. Η κρατική παρέμβαση σε συνδυασμό με το ύψος της φορολογίας αποδίδει διαφορετικές μορφές κρατικού πολιτεύματος. Σχηματικά έχουν δειχθεί οι μορφές κρατικού πολιτεύματος συναρτήσει της φορολογίας (Πίνακας 2):[29]

Πίνακας 2
Μορφές κρατικού πολιτεύματος συναρτήσει της φορολογίας

Ύψος φόρου	Ύψος παρεμβατικότητας	
	Χαμηλό	Υψηλό
Χαμηλό	Φιλελεύθερο κράτος	Κρίση φορολογικού κράτους
Υψηλό	Σπάταλο κράτος (άλλως ολιγαρχικό κράτος)	Παρεμβατικό κράτος

Από το πινάκιο αυτό προκύπτουν τέσσερις διαφορετικοί τύποι πολιτικής στάσης κρατών, ανάλογα με το ύψος της φορολογίας και το ποσοστό παρεμβατικότητας των κρατών στην κοινωνία.

29. M. Leroy, "Tax Sociology", *ό.π.*

Η διαφορετικότητα αυτή δεν είναι αποτέλεσμα τόσο του πολιτεύματος αυτού καθεαυτό αλλά μάλλον η όψη και άποψη του πολίτη περί δημοσίου νοικοκυριού.[30]

Στα φιλελεύθερα κράτη[31] γίνεται προσπάθεια να συγκρατηθεί η φορολογία σε χαμηλά επίπεδα και, καθώς η σπάνις των πόρων εμποδίζει την ευρεία ανάλωση ποσών σε δημόσιες δαπάνες, ταυτόχρονα περιορίζεται και η κρατική παρέμβαση. Στον αντίποδα αυτού βρίσκεται το παρεμβατικό κράτος, όπου και οι φόροι και η παρέμβαση του κράτους βρίσκονται σε υψηλά σημεία, με αποτέλεσμα τη μείωση της κοινωνικής ελευθερίας.

Η περίπτωση του ολιγαρχικού ή σπάταλου κράτους συνδυάζει υψηλού επιπέδου φορολογία με χαμηλό βαθμό παρεμβατικότητας. Τα κράτη αυτά σημειώνουν υψηλούς δείκτες διαφθοράς, κακό δημοσιονομικό χειρισμό και συνήθως οικονομικές σπατάλες. Ένα τέτοιο κράτος αδυνατεί να νομιμοποιήσει το όποιο δημοσιονομικό πρόγραμμα, καθώς, εξαιτίας της αδυναμίας παρέμβασης του κρατικού μηχανισμού, το επίπεδο κοινωνικής εμπιστοσύνης είναι πολύ χαμηλό.

Η αύξηση των φορολογικών εσόδων, η χρήση άλλων μέσων (δανεισμός, ιδιωτικοποίηση, περικοπές εξόδων, φορολογικές αλλαγές, εγκρίσεις για καθιζήσεις) και η ύπαρξη μιας μη δημοφιλούς δημοσιονομικής απόφασης αντιπαρατίθενται προς την αμείλικτη φορολογική κρίση· η σχέση μεταξύ φορολογίας και δαπάνης είναι πολιτική επιλογή.[32] Η Επτάνησος βίωσε τη συμπόρευση αυτή πολιτεύματος και φόρου με τις δικές της πολιτικές επιλογές.

30. D. Bell, *Ο πολιτισμός…*, ό.π., σ. 269.
31. M. Leroy, "Tax Sociology", *ό.π.*
32. *Στο ίδιο.*

Περίληψη / Summary

Η μελέτη αναλύει τη σχέση φορολογίας Ελληνικού κράτους και της Επτανήσου τον 19ο αιώνα. Από την οπτική της κοινωνικοπολιτικής ανάλυσης η έρευνα έχει στόχο να μελετήσει τη σχέση μεταξύ των φορολογούμενων πολιτών και της παρεμβατικής φορολογικής υποχρέωσης στο κοινωνικό δίκτυο, με τη συνδρομή εμπειρικών δεδομένων. Ιδιαίτερα προσπαθεί να διευκρινίσει μερικές από τις θεμελιώδεις συνεισφορές που σχετίζονται με την ερμηνεία του φόρου στην ιόνιο κοινωνία και το φορολογικό σύστημα. Αυτή η λεπτή αναζήτηση από την κοινωνικοπολιτική οπτική γίνεται μέσα από την προσέγγιση των ιστορικών εξελίξεων και του ρόλου των κοινωνικών τάξεων ή ομάδων της ιονίου κοινωνίας, καθώς και την οικονομική πλευρά, γενικότερα ως ανάλυση του Ελληνικού κράτους.

This paper investigates the relationship between taxation, the Greek state and Ionian society in 19th century. On the sociopolitical side, aims at studying the relation between the taxpaying citizen and the interventionist tax State within the general framework by using its own empirical data. Particularly, we will try to clarify some of the fundamental contributions related to the interpretation to the fiscal Ionian society and fiscal system. They lean to the sociopolitical side because of their historical approach and the role of social classes or groups of the Ionian society, as well as to the economic side as analysts of Greek state.

ΠΙΝΑΚΑΣ 1

Έσοδα Δημόσιων Ταμείων 1864-1939 (σε τρέχουσες τιμές)

ΤΑΜΕΙΑ (Δραχμές)	ΣΥΝΟΛΟ ΕΣΟΔΩΝ ΕΠΤΑΝΗΣΟΥ*	ΣΥΝΟΛΟ ΕΣΟΔΩΝ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ**	ΑΕΠ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ***
1864	0	26.962.666	187.269
1865	700.856	29.082.411	182.285
1866	577.808	30.232.898	194.258
1867	638.079	45.871.814	227.098
1868	681.652	43.351.492	217.616
1869	798.667	45.801.693	193.019
1870	760.454	45.809.082	230.486
1871	1.217.449	41.582.425	263.454
1872	912.145	36.871.408	221.460
1873	884.120	34.857.781	239.560
1874	1.519.504	60.991.609	256.489
1875	1.000.865	36.357.473	256.007
1876	916.695	35.514.290	246,853
1877	1.217.470	44.697.231	280.196
1878	1.098.908	41.904.419	287.894
1879	1.214.589	81.170.347	284.472
1880	1.044.709	50.448.260	294.015
1881	1.249.003	119.039.898	340.537
1882	1.070.665	71.507.929	378.493
1883	1.119.097	58.537.556	402.037
1884	1.600.997	107.419.638	409.598
1885	1.631.218	61.427.035	404.370
1886	1.924.799	95.567.967	427.885
1887	2.095.086	176.210.226	445.553
1888	2.686.201	93.671.217	457.844
1889	2.634.947	183.031.964	441.012
1890	2.404.398	123.155.324	463,711
1891	2.435.876	106.396.076	506.075
1892	2.864.830	106.465.459	530.183
1893	3.416.595	96.723.423	550.345
1894	3.576.532	102.885.643	497.796
1895	2.968.643	94.657.066	519.172
1896	2.915.330	96.931.727	551.490
1897	2.553.138	98.485.825	512.248
1898	2.853.685	330.918.815	568.609
1899	2.811.387	115.392.622	542.817
1900	2.605.771	119.199.300	585.319
1901	2.591.981	167.652.081	663.880

ΤΑΜΕΙΑ (Δραχμές)	ΣΥΝΟΛΟ ΕΣΟΔΩΝ ΕΠΤΑΝΗΣΟΥ*	ΣΥΝΟΛΟ ΕΣΟΔΩΝ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ**	ΑΕΠ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ***
1902	2.628.464	138.279.031	638.047
1903	2.624.494	116.154.238	623.985
1904	2.642.386	133.570.807	572.453
1905	2.234.455	129.716.015	579.592
1906	2.534.425	133.074.347	604.517
1907	2.412.134	136.531.951	646.723
1908	2.582.950	126.385.216	638.397
1909	2.244.322	125.046.069	689.465
1910	2.789.278	175.440.804	660.869
1911	2.785.170	240.193.709	847.537
1912	2.680.983	224.919.482	823.863
1913	2.483.577	270.903.361	856.722
1914	2.631.966	559.377.738	1.235.787
1915	2.318.486	438.004.425	1.420.877
1916	2.771.009	312.845.090	1.882.929
1917	3.137.124	443.420.285	2.689.025
1918	7.244.743	1.250.505.249	4.196.152
1919	9.506.972	1.128.729.028	3.789.750
1920	7.854.138	1.653.582.515	5.361.537
1921	9.299.559	2.278.723.270	6.821.748
1922	16.155.637	4.577.184.719	10.780.135
1923	27.904.214	3.989.809.712	16.558.597
1924	0	0	20.718.344
1925	66.616.383	7.922.177.985	23.992.285
1926	86.336.201	9.508.112.050	28.217.012
1927	98.770.471	8.996.026.928	30.874.785
1928	123.309.125	10.551.516.579	33.618.998
1929	118.491.980	18.729.433.172	32.387.828
1930	139.372.711	11.393.607.302	31.089.933
1931	119.109.259	11.076.989.184	29.751.945
1932	111.576.684	9.144.412.990	33.071.900
1933	113.738.365	8.472.051.347	38.349.976
1934	129.743.289	9.199.599.581	42.085.625
1935	143.872.911	8.513.512.390	44.494.188
1936	0	0	46.725.384
1937	174.248.164	14.062.586.092	56.570.810
1938	153.645.111	13.835.923.877	55.688.779
1939	140.273.545	14.206.439.854	54.836.336

* Πηγή: Ε. Πρόντζας, *Τα δημόσια έσοδα*.
** Πηγή: Ε. Πρόντζας.
*** Πηγή: Γ. Κωστελένος.

ΠΙΝΑΚΑΣ 2

Εισπράξεις Δημόσιων Ταμείων Επτανήσου

ΤΑΜΕΙΑ (Δραχμές)	ΚΕΡΚΥΡΑΣ	ΚΕΦΑΛΛΗΝΙΑΣ	ΖΑΚΥΝΘΟΥ	ΛΕΥΚΑΔΟΣ	ΠΑΞΩΝ	ΙΘΑΚΗΣ	ΚΥΘΗΡΩΝ	ΣΥΝΟΛΟ ΕΣΟΔΩΝ ΕΠΤΑΝΗΣΟΥ
1864	0	0	0	0	0	0	0	0
1865	397.964	110.836	77.513	59.092	5.177	19.193	31.081	700.856
1866	261.769	137.507	76.536	57.564	6.645	16.328	21.458	577.808
1867	274.370	143.381	114.887	66.886	5.495	14.121	18.939	638.079
1868	289.148	152.117	106.597	87.863	9.831	16.096	20.001	681.652
1869	358.450	171.409	140.715	86.745	6.855	16.187	18.306	798.667
1870	306.753	179.522	120.438	110.889	5.495	18.012	19.345	760.454
1871	672.206	212.635	141.560	118.206	9.263	23.852	39.727	1.217.449
1872	326.189	200.007	157.004	120.647	80.035	7.624	20.639	912.145
1873	365.966	212.881	157.069	93.749	11.493	22.771	20.192	884.120
1874	574.411	592.836	156.191	82.930	6.940	37.530	68.667	1.519.504
1875	482.887	225.095	166.896	72.439	11.265	26.932	15.350	1.000.865
1876	333.071	284.366	174.209	80.606	7.071	22.606	14.766	916.695
1877	507.860	306.166	228.024	97.287	15.445	34.366	28.321	1.217.470
1878	520.662	251.549	176.678	95.323	10.091	24.220	20.385	1.098.908
1879	551.177	236.902	236.963	125.768	14.184	30.040	19.555	1.214.589
1880	448.117	221.161	206.533	106.060	11.040	30.202	21.596	1.044.709
1881	537.508	290.846	233.013	124.386	10.085	30.548	22.617	1.249.003
1882	465.066	246.061	200.468	101.558	10.386	27.209	19.917	1.070.665
1883	508.979	242.107	204.673	97.234	12.563	30.953	22.589	1.119.097
1884	687.445	367.549	327.538	135.983	14.998	43.710	23.775	1.600.997
1885	726.565	359.404	298.433	147.149	17.290	42.992	39.385	1.631.218
1886	902.416	411.181	337.474	168.657	15.470	36.235	53.366	1.924.799
1887	841.006	481.569	479.009	185.514	19.990	52.560	35.438	2.095.086

ΤΑΜΕΙΑ (Δραχμές)	ΚΕΡΚΥΡΑΣ	ΚΕΦΑΛΛΗΝΙΑΣ	ΖΑΚΥΝΘΟΥ	ΛΕΥΚΑΔΟΣ	ΠΑΞΩΝ	ΙΘΑΚΗΣ	ΚΥΘΗΡΩΝ	ΣΥΝΟΛΟ ΕΣΟΔΩΝ ΕΠΤΑΝΗΣΟΥ
1888	1.245.121	519.343	576.196	226.185	19.838	54.689	44.829	2.686.201
1889	1.287.664	490.735	523.807	216.017	24.406	50.838	41.480	2.634.947
1890	1.099.441	488.082	504.261	206.519	16.984	44.553	44.558	2.404.398
1891	1.174.683	476.014	467.525	214.177	19.765	43.485	40.227	2.435.876
1892	1.388.075	591.962	518.542	223.883	28.912	59.328	54.127	2.864.830
1893	1.696.097	694.512	593.503	275.797	36.933	63.602	56.151	3.416.595
1894	1.700.908	735.453	664.071	305.253	34.560	67.172	69.115	3.576.532
1895	1.383.958	653.823	493.930	292.705	24.241	52.661	67.324	2.968.643
1896	1.378.648	655.250	473.090	237.699	24.499	72.411	73.732	2.915.330
1897	1.176.375	536.167	508.115	203.058	17.303	52.722	59.398	2.553.138
1898	1.268.033	674.388	497.597	243.659	45.026	62.329	62.654	2.853.685
1899	1.241.630	616.615	551.870	243.913	39.127	60.426	57.806	2.811.387
1900	1.116.087	595.030	502.344	245.146	38.001	57.615	51.548	2.605.771
1901	1.147.978	588.373	487.096	235.338	18.878	54.905	59.413	2.591.981
1902	1.157.412	582.293	488.628	260.115	26.098	55.449	58.468	2.628.464
1903	1.164.603	594.979	469.402	270.082	17.271	57.425	50.732	2.624.494
1904	1.190.721	603.354	447.827	266.699	19.368	63.714	50.704	2.642.386
1905	994.715	509.843	409.918	209.454	15.932	54.677	39.917	2.234.455
1906	1.237.713	584.462	376.599	213.525	20.718	58.053	43.356	2.534.425
1907	1.140.066	613.177	347.762	183.251	18.424	60.785	48.670	2.412.134
1908	1.202.523	685.247	376.008	201.041	20.049	55.377	42.705	2.582.950
1909	965.798	612.197	352.459	183.091	19.104	67.037	44.636	2.244.322
1910	1.270.170	721.524	405.549	247.372	31.482	59.809	53.372	2.789.278
1911	1.253.351	697.668	403.699	263.940	24.514	70.213	71.785	2.785.170
1912	1.210.533	671.227	393.176	253.519	25.047	62.256	65.225	2.680.983
1913	1.204.967	589.815	345.332	180.960	18.002	73.778	70.723	2.483.577

ΤΑΜΕΙΑ (Δραχμές)	ΚΕΡΚΥΡΑΣ	ΚΕΦΑΛΛΗΝΙΑΣ	ΖΑΚΥΝΘΟΥ	ΛΕΥΚΑΔΟΣ	ΠΑΞΩΝ	ΙΘΑΚΗΣ	ΚΥΘΗΡΩΝ	ΣΥΝΟΛΟ ΕΣΟΔΩΝ ΕΠΤΑΝΗΣΟΥ
1914	1.157.118	688.518	379.907	257.243	19.004	71.539	58.637	2.631.966
1915	1.120.963	588.977	311.394	179.926	14.838	56.493	45.894	2.318.486
1916	1.689.059	442.028	318.920	217.590	13.959	49.318	40.135	2.771.009
1917	2.192.426	455.127	221.147	187.810	15.036	40.663	24.917	3.137.124
1918	4.604.069	1.014.345	861.407	572.284	23.460	94.091	75.087	7.244.743
1919	5.641.858	1.634.515	1.341.861	488.043	42.758	264.685	93.253	9.506.972
1920	3.749.616	1.603.619	1.287.956	730.020	45.087	309.749	128.092	7.854.138
1921	4.429.727	1.825.522	1.621.997	870.201	54.283	279.802	218.027	9.299.559
1922	9.055.616	2.639.856	2.058.195	1.791.556	133.113	236.597	240.705	16.155.637
1923	13.614.865	5.066.641	4.299.984	2.779.374	214.970	1.132.010	796.371	27.904.214
1924								0
1925	36.649.404	9.539.068	7.998.135	6.976.897	2.111.787	1.955.753	1.385.340	66.616.383
1926	47.420.324	13.740.505	10.758.239	9.708.340	821.148	2.342.736	1.544.909	86.336.201
1927	51.972.339	16.407.709	14.337.970	10.557.177	1.667.962	2.122.745	1.704.569	98.770.471
1928	71.412.992	16.681.052	17.856.159	11.479.895	1.459.579	2.630.271	1.789.177	123.309.125
1929	63.569.130	20.455.949	15.415.923	12.565.016	1.804.385	2.882.474	1.799.104	118.491.980
1930	72.591.026	23.415.646	21.871.257	13.001.280	1.305.361	4.293.074	2.895.068	139.372.711
1931	67.135.494	19.722.144	15.461.442	11.149.277	1.272.709	2.690.021	1.678.174	119.109.259
1932	67.699.381	15.891.803	13.263.420	9.557.300	660.916	2.555.300	1.948.566	111.576.684
1933	68.549.763	15.601.670	14.084.216	9.914.390	822.792	2.849.085	1.916.448	113.738.365
1934	80.202.327	15.560.552	16.499.865	10.651.675	1.360.140	3.531.671	1.937.059	129.743.289
1935	97.782.242	16.005.336	15.753.630	7.789.381	1.283.863	3.205.223	2.053.236	143.872.911
1936								0
1937	107.529.259	23.481.107	23.007.588	11.441.460	2.163.067	4.344.386	2.281.298	174.248.164
1938	98.992.456	20.332.442	17.877.817	9.816.914	1.000.298	3.349.791	2.275.394	153.645.111
1939	91.733.209	18.586.120	16.724.654	7.778.318	744.379	2.712.042	1.994.824	140.273.545

Η ΕΠΤΑΝΗΣΙΑΚΗ ΑΝΤΙΠΡΟΣΩΠΕΙΑ ΣΤΗΝ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΗ ΚΑΙ ΤΑ ΚΟΙΝΩΝΙΚΑ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΑ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ ΤΩΝ ΜΕΛΩΝ ΤΗΣ (1799-1800)

Γεώργιος Ν. Λεοντσίνης

Με την εισήγηση αυτή σκιαγραφούνται κοινωνικά και πολιτικά χαρακτηριστικά των μελών της δωδεκαμελούς επτανησιακής αντιπροσωπείας, την οποία είχε αποστείλει τον Ιούνιο του έτους 1799 «η Προσωρινή Κυβέρνηση των Ιονίων Νήσων» στην Κωνσταντινούπολη, για οριστικοποίηση και έγκριση κειμένου συντάγματος της Επτανήσου Πολιτείας από τις Συμμαχικές Δυνάμεις Ρωσία και Οθωμανική Αυτοκρατορία. Αναδεικνύονται πολιτικές διαφορές και διαφορετικές εκτιμήσεις μελών της, αναφορικά με το προτεινόμενο από τον ρώσο ναύαρχο Θεόδωρο Θεοδώροβιτς Ουσακόφ (Admiral Fedor Fedorovich Ushakov, commander of Sevastopol) σύνταγμα της Επτανήσου Πολιτείας. Εντοπίζεται η αναγνώριση από τις κοινωνίες και τις τοπικές πολιτικές ηγεσίες των νησιών του Ιονίου της προσωπικότητας του ναυάρχου Ουσακόφ, γεγονός που σχετίζεται με την εμπιστοσύνη του μεγαλύτερου μέρους των νησιωτικών πληθυσμών στο πολιτικό του όραμα για τον εκδημοκρατισμό του πολιτεύματος και της κοινωνίας των νησιών, όραμα που εδραιωνόταν στα φιλορωσικά αισθήματα, τα οποία παραδοσιακά οι νησιωτικοί πληθυσμοί είχαν αναπτύξει για τη Ρωσία.

Επισημαίνονται τα σημεία τριβής και αντιπαράθεσης αντιπροσώπων της επτανησιακής αντιπροσωπείας αλλά και οι πολιτικές παρεμβάσεις των ηγεσιών της Τριπλής συμμαχίας (Ρωσίας, Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και Μεγάλης Βρετανίας) σε ζητήματα δομής, οργάνωσης και λειτουργίας του πολιτεύματος του νεοσύστατου κράτους της «Επτανήσου Πολιτείας», για την ίδρυση του οποίου οι συμμαχικές δυνάμεις ανέλαβαν τις απαραίτητες πρωτοβουλίες, εκλαμβάνοντας τα νησιά του Ιονίου ως δυνητικό ζωτικό χώρο τους στη νοτιοανατολική λεκάνη της Μεσογείου. Αναδεικνύεται ο καθοριστικός ρόλος στη λήψη αποφάσεων των πληρεξουσίων εκπροσώπων των Συμμαχικών Δυνάμεων (Ρωσίας και Οθωμανικής Αυτοκρατορίας) όπως και άλλων – στρατιωτικών, διπλωματών και πολιτικών –, που είχαν εμπλακεί στο ζήτημα αυτό και ασκούσαν επιρροή στη διαμόρφωση επιλογών αναφορικά με τη σύσταση της Επτανήσου Πολιτείας και τον προσδιορισμό του πολιτεύματός της. Εντοπίζονται πολιτικά και ιδεολογικά κριτήρια, που κατά ένα μεγάλο μέρος παρασκηνιακά είχαν τεθεί με τη συνεργασία

αδιάλλακτων ευγενών της αντιπροσωπείας και διπλωματικών εκπροσώπων των ηγεσιών των δύο συμμάχων, για να αποφασισθεί ποια πρόσωπα θα συμμετείχαν στις συζητήσεις της Κωνσταντινούπολης, ώστε να επιτευχθεί προκαθορισμένος στόχος τους, σχετικός με την απόρριψη του συντάγματος και του προγράμματος του Ουσακόφ.

Αναδεικνύεται ο ρόλος των μελών που αφέθηκαν τελικά να παραμείνουν ενεργά στην αντιπροσωπεία, οι αρχές και οι πολιτικές πεποιθήσεις εκείνων που μετέβησαν στην Αγία Πετρούπολη, εκείνων που αγνοήθηκαν όπως και όσων, λόγω παραμερισμού τους από την ενεργό συμμετοχή τους στην αντιπροσωπεία, ωθήθηκαν στην αποχώρησή τους από την έδρα των συζητήσεων, την Κωνσταντινούπολη. Διατυπώνεται τέλος ο προβληματισμός μας αναφορικά με τις ολέθριες, κατά περίπτωση, συνέπειες που επήλθαν στην περιοχή των νησιών του Ιονίου από την ξένη παρέμβαση. Η μελέτη στηρίζεται σε άγνωστες μέχρι τώρα αρχειακές και άλλες πηγές, όπως και σε δημοσιευμένες μελέτες.

Οι ναύαρχοι Ουσακόφ και Kadir Bey στα νησιά του Ιονίου και ο αντίκτυπος της πολιτικής τους παρουσίας

Με βάση τη συγκεκριμένη ρωσική πολιτική κατεύθυνση και τις προθέσεις του σουλτάνου, εντοπίζονται στο κεφάλαιο αυτό οι πολιτικές προθέσεις των δύο ανδρών, Ουσακόφ και Vassili S. Tomara (πρεσβευτή της Ρωσίας στην Κωνσταντινούπολη), οι οποίοι είχαν λάβει οδηγίες από τον τσάρο Παύλο τον Α΄ να επιλύσουν το Επτανησιακό ζήτημα, καθορίζοντας ένα νέο πολιτικό μέλλον για τους νησιωτικούς πληθυσμούς. Θα προσδιορισθούν όψεις της ξένης παρέμβασης και της ευρωπαϊκής διπλωματίας στην κρατική οντότητα της υπό ίδρυση Επτανήσου Πολιτείας. Επίσης θα αναδειχθούν οι πραγματικές προθέσεις του σουλτάνου Σελίμ Γ΄ για το ίδιο ζήτημα, κυρίαρχο και ζωτικό για τους Οθωμανούς στη νοτιοανατολική λεκάνη της Μεσογείου, καθώς η συμμαχία τους αυτή θα έπληττε προς όφελός τους τη γαλλική επέκταση.

Η Υψηλή Πύλη ουσιαστικά απέβλεπε στην ίδρυση ενός υποτελούς κράτους και όχι μιας ανεξάρτητης δημοκρατίας στα νησιά, της οποίας το κύρος θα εξασφαλιζόταν με συνταγματική κατοχύρωση του πολιτεύματός της, που όφειλε ως ανεξάρτητο κράτος να απορρέει απ' αυτό ως συνέπεια και η διπλωματική αναγνώριση της οντότητάς του, όπως και η διασφάλιση από τις Προστάτιδες Δυνάμεις, Ρωσία και Οθωμανική Αυτοκρατορία, της ακεραιότητάς του. Η Πύλη μεταξύ των όρων που έθετε στη διμερή διαπραγμάτευση ήταν να μην παραχωρηθεί ακόμη «στο νέο κράτος» διπλωματική εκπροσώπησή του σε άλλες χώρες, να μην αποκτήσει δικαίωμα έκδοσης δικού του νομίσματος ούτε και να ορίζει διπλωματικό του εκπρόσωπο στην ίδια την Οθωμανική Αυτοκρατορία. Καθώς η θέση του

Ουσακόφ για δημοκρατική και φιλελεύθερη διακυβέρνηση των νησιών ήταν αδιαπραγμάτευτη, η Υψηλή Πύλη τυπικά τήρησε για τα ζητήματα αυτά διαλλακτική στάση, αναμένοντας την ευκαιρία να υπονομεύσει τις προθέσεις του επίσημου διοργανωτή της πολιτικής οντότητας των νησιών Ουσακόφ.

Δεν έμεινε όμως και ο πρεσβευτής ικανοποιημένος από το σχέδιο συντάγματος του Ουσακόφ, γι' αυτό και προσπάθησε να επινοήσει επιχειρήματα υπονόμευσής του. Η Υψηλή Πύλη με την πάροδο του χρόνου απέκτησε παρασκηνιακά αλλά και φανερά στις επιδιώξεις της αυτές σύμμαχό της τον ίδιο τον πρεσβευτή της Ρωσίας στην Κωνσταντινούπολη. Η φραστική διατύπωση του κειμένου των οδηγιών του Τσάρου, που θα μπορούσε να δεχθεί και διαφορετικές αναγνώσεις, ήταν η ίδρυση με έδρα την Κέρκυρα «Δημοκρατίας υπό αριστοκρατική διακυβέρνηση με την προστασία της Ρωσίας και της Υψηλής Πύλης».[1] Εκτός από τη συγκεκριμένη φραστική διατύπωση των οδηγιών του Τσάρου η Πύλη επιχειρούσε να θέσει τους όρους που αναφέρθηκαν ανωτέρω, αλλά και επιπλέον να προβάλει σε διπλωματικό επίπεδο επιχειρήματα σχετικά με τις σοβαρές επιπτώσεις που θα είχε ένα μη άμεσα ελεγχόμενο από τις Συμμαχικές Δυνάμεις νεοϊδρυθέν κράτος.[2]

Ο Tomara απέρριπτε τις συγκεκριμένες προτάσεις της Υψηλής Πύλης, καθώς διέβλεπε ότι η έκταση μιας προγραμματιζόμενης ρωσικής επιρροής στα νησιά του Ιονίου σε μέγιστο βαθμό θα ακυρωνόταν με εγκαθίδρυση αυταρχικής εξουσίας στην Κέρκυρα και στα άλλα νησιά του Ιονίου. Ακόμη, ήταν πληροφορημένος, όπως και ο Ουσακόφ, για το ότι οι πληθυσμοί των νησιών ήταν ευνοϊκά προσκείμενοι προς τη Ρωσία αλλά και για το φιλελεύθερο φρόνημα των κατοίκων τους, όπως αυτό ιδιαίτερα αναδείχθηκε μετά την κατάληψη των νησιών από τους Γάλλους. Σημείωναν ότι η ρωσική πολιτική για τα νησιά εδραιωνόταν σε συμφωνημένες πολιτικές αρχές, από τις οποίες δεν ήταν δυνατόν η Ρωσία να αποστεί. Γνώριζαν επίσης τα αντιοθωμανικά αισθήματα των νησιωτών, που εδραιώνονταν σε παλαιότερες και σύγχρονες μορφές εχθρότητας των δύο λαών.

Ισχυριζόταν, εντούτοις, ο Tomara ότι η Ρωσία δε θα κηλίδωνε τις πολιτικές της σχέσεις με τους νησιωτικούς πληθυσμούς, επαναφέροντας στα νησιά πρακτικές της βάρβαρης εκείνης βενετικής περιόδου. Οι Ιόνιοι, κατ' αυτόν, υπήρξαν θύματα και όχι σύμμαχοι των Γάλλων, καθώς τα νησιά τους καταλήφθηκαν σε μια περίοδο, κατά την οποία το ένδοξο αυτό έθνος (οι Ιόνιοι) υποτάχθηκε σε εχθρούς του, ενώ από την άλλη πλευρά η Υψηλή Πύλη την περίοδο εκείνη υποχρεώθηκε

1. J. McKnight, *Admiral Ushakov and the Ionian Republic; The Genesis of Russia's First Balkan Satellite*, PhD Thesis, University of Wisconsin, Wisconsin 1965, σ. 191 κ.ε.

2. Γρ. Δαφνής, *Ιωάννης Α. Καποδίστριας – Η γένεση του Ελληνικού κράτους*, εκδ. Ίκαρος, Αθήνα 1976, σ. 121 κ.ε.

να τηρεί σιγήν ιχθύος. Είχαν όμως αναφυεί πολιτικές αντιθέσεις, στάσεις, αναταραχές και εξεγέρσεις μετά τη γνωστοποίηση του συντάγματος του Ουσακόφ στην Κέρκυρα και στα άλλα νησιά. Τα γεγονότα όμως αυτά προέκυψαν όταν άρχισαν να γίνονται γνωστές στους νησιωτικούς πληθυσμούς οι αντιδράσεις προς το πρόγραμμα του Ουσακόφ από μια αδιάλλακτη ομάδα ευγενών. Φόβισε τον Tomara η θετική απήχηση που είχε σε ικανό αριθμό μετριοπαθών ευγενών το σχέδιο συντάγματος του Ουσακόφ, καθώς αυτό επιδοκιμαζόταν και από ευρέα κοινωνικά στρώματα.[3]

Οι διαφορετικές αυτές τάσεις των ευγενών προβλημάτισαν τον Tomara, με αποτέλεσμα να αρχίσει να επινοεί τρόπους υπονόμευσης του οράματος του Ουσακόφ και να προσπαθεί να εξεύρει και να επιβάλει πολιτειακό σύστημα διακυβέρνησης που να ικανοποιεί τους ευγενείς των νησιών. Ο πρεσβευτής, καταγόμενος από αριστοκρατική οικογένεια, ήταν αντίθετος με τη Γαλλική Επανάσταση αλλά και αντίθετος επίσης σε καίρια πολιτικά ζητήματα με τον Ουσακόφ. Εξελάμβανε, π.χ., ως ευνοϊκά προσκείμενους στη Γαλλία, όλους εκείνους που, φερόμενοι ως ριζοσπάστες, ήταν αντίθετοι προς τα παραδοσιακά προνόμια και τα διακριτά δικαιώματα των ευγενών των νησιών. Όπως σημειώνεται, «ο Tomara θεωρούσε τους ευγενείς των νησιών του Ιονίου φυσικούς ηγέτες και εύλογους συνεργάτες της μοναρχικής Ρωσίας, ακριβώς το αντίθετο με τη δημοκρατική Γαλλία».[4]

Στο πλαίσιο των ανησυχιών του αυτών και των καταγωγικών φοβικών του συνδρόμων, ο πρεσβευτής, από κοινού με τις παραδοσιακές ηγεσίες των ευγενών και με επηρεαζόμενους απ' αυτούς κατοίκους, εξελάμβανε τις πολιτικές διαφωνίες, τις στασιαστικές κινήσεις των κατοίκων και τις αλλεπάλληλες ταραχές, ως «αναρχία».[5] Αυτή η νέα κοινωνική και πολιτική πραγματικότητα σηματοδοτούσε γι' αυτόν μεγάλη πολιτική αστάθεια που θα ζημίωνε τα συμφέροντα της Ρωσίας στην περιοχή. Αναγνώριζε ως υπαρκτό πρόβλημα λειτουργίας της διοίκησης του νεοσύστατου κράτους το γεγονός ότι μεγάλη μερίδα των ευγενών ενοούσε, αν δεν υποκινούσε και στήριζε, κοινωνικά κινήματα και αγροτικές εξεγέρσεις, διαμορφώνοντας ένα διακριτό χάσμα πολιτικών αντιθέσεων στην τάξη

3. Ι.Α.Κ. (= Ιστορικό Αρχείο Κυθήρων), Επαναστατικά έγγραφα [Πρακτικά συνεδριάσεων των «Προεστών και Κριτών» των τεσσάρων διστρέτων της Εξοχής (χωριών της υπαίθρου)], περιόδου 1799-1802 (αταξινόμητα), και J. MacKnight, *Admiral Ushakov and the Ionian Republic; The Genesis of Russia's First Balkan Satellite*, ό.π., σ. 191 κ.ε.

4. J. MacKnight, *Admiral Ushakov and the Ionian Republic; The Genesis of Russia's First Balkan Satellite*, ό.π., σ. 193.

5. Ι.Α.Α.Σ (= Ιδιωτικό Αρχείο Ανδρέα Στρατηγού), Βιβλίον διορισμένον διά να περιγράφονται εις αυτό αι κρίσεις και αποφάσεις οπού ήθελαν ακολουθήσει διά να κρίνουν οι εκλεχθέντες προεστοί με κοινήν γνώμη του λαού [...] κατά την άδειαν που μας εδόθη από τους δύο αρμιράλιους ρουσοθωμανούς [...], 20 Μαρτίου 1799.

των ευγενών, γεγονός που ο Tomara δεν ήθελε να συμβαίνει, καθώς υπέθετε ότι, αν αφήνονταν οι διχοστασίες να διαιωνίζονται, κάποια στιγμή η κατάσταση δεν θα ήταν ελεγχόμενη.

Οπωσδήποτε, προφανή καθίσταντο δύο πράγματα: Το ένα ήταν ότι, εάν, αφότου έγινε γνωστό το σχέδιο συντάγματος του Ουσακόφ και εγκαταστάθηκε η «Προσωρινή Διοίκηση των Ιονίων Νήσων», δεν υπονομευόταν από τον Tomara το πρόγραμμα του Ουσακόφ, θα αποφεύγονταν οι ανησυχίες των νησιωτικών πληθυσμών για ενδεχόμενη επαναφορά τους σε μια πρότερη κατάσταση απόλυτης κυριαρχίας των ευγενών. Επομένως ο πρεσβευτής της Ρωσίας δε θα είχε και λόγο να ανησυχεί, αφού θα γινόταν αποδεκτή από τις κοινωνίες των νησιών η νέα διευρυμένη και σε προοδευτική κατεύθυνση πολιτική πραγματικότητα, που ο Ουσακόφ και οι άλλοι ρώσοι αξιωματούχοι επιθυμούσαν να διαμορφώσουν. Σ' αυτήν την περίπτωση και οι αδιάλλακτοι ευγενείς, ως μειοψηφία, θα αναγκάζονταν *de facto* να αποδεχθούν μια μορφή διακυβέρνησης που θα μπορούσε να ελέγχει ο Tomara. Το δεύτερο όμως είχε άλλα χαρακτηριστικά. Η συγκεκριμένη πλέον πραγματικότητα έλλειψης εμπιστοσύνης προς τις πολιτικές πρακτικές του Ουσακόφ, όπως και η πολιτική και κοινωνική ένταση στα νησιά, άνοιγαν διαύλους στον πρεσβευτή για να εξεύρει τρόπους και αφορμές να υπονομεύσει το προτεινόμενο σύνταγμά του, μέσω μελών της επτανησιακής αντιπροσωπείας, που είχαν ήδη μεταβεί στην Κωνσταντινούπολη και στην Αγία Πετρούπολη για να υποστηρίξουν το σχέδιο συντάγματος και να λάβουν γι' αυτό την έγκριση της Πύλης και του τσάρου.[6]

Η υπονόμευση του έργου του Ουσακόφ υποβοηθήθηκε με τη συνέργεια αδιάλλακτων ευγενών, μελών της επτανησιακής αντιπροσωπείας στην Κωνσταντινούπολη. Επειδή αυτοί αλλά και όσοι βρίσκονταν στα νησιά είχαν πληροφορηθεί ότι ο πρεσβευτής είχε δημόσια τοποθετηθεί αρνητικά για τους τρόπους συγκρότησης της διοίκησης του νεοσύστατου κράτους από τον Ουσακόφ, ανακάλυψαν από την πλευρά τους ότι διαθέτουν ένα ισχυρό έρεισμα για να διαχέουν στον ορίζοντα ψευδείς και παραπλανητικές ειδήσεις, με στόχο να επηρεάσουν περισσότερο τις αποφάσεις της ρωσικής και της οθωμανικής ηγεσίας στην Κωνσταντινούπολη. Στον Tomara τον ίδιο με επιστολές τους, αντίθετοι με το σύνταγμα του Ουσακόφ ευγενείς από την Κέρκυρα και από τα άλλα νησιά, περιέγραφαν με δραματικούς τόνους την εικόνα στην περιοχή τους. Τη σκιαγραφούσαν ως εικόνα χάους και επικράτησης αναρχικών στοιχείων σ' αυτά. Στόχος τους ήταν να αμαυρώνεται το προφίλ του Ουσακόφ στη ρωσική πλευρά και να καλλιεργείται στον πρεσβευτή

6. G.N. Leontsinis, *The Island of Kythera. A Social History, 1700-1863* (PhD Thesis, University of East Anglia, School of European History, 1981), εκδ. Saripolos Library, Athens 1987 (επανέκδοση 2002), σ. 123 κ.ε.

η αίσθηση φόβου για αποτυχία των ρωσικών σχεδίων στην περιοχή, λόγω ανικανότητας διοίκησης των νησιών από τον Ουσακόφ και διάσπασης, γι' αυτό, του σώματος των ευγενών, για τους οποίους γνώριζαν πλέον, περισσότερο από κάθε άλλη φορά, οι αντιδρώντες στο πρόγραμμα Ουσακόφ ότι ο Tomara τους θεωρούσε απόλυτα αξιόπιστους και ικανούς να διοικήσουν το κράτος.

Εδραιώθηκε σταδιακά στον πρεσβευτή η αντίληψη ότι ήταν αναγκαία η απόρριψη του σχεδίου συντάγματος του Ουσακόφ, καθώς η απόρριψή του σήμαινε ταυτόχρονα ακύρωση του προγράμματός του και επαναφορά της διοίκησης των νησιών στη «φυσική τους ηγεσία». Η υπονόμευση του έργου του είχε γενικότερα συγκροτήσει συγκοινωνούντα δοχεία μεταξύ ευγενών που ήταν αντίθετοι με το πρόγραμμα του Ουσακόφ, και ορισμένων μελών της επτανησιακής αντιπροσωπείας στην Κωνσταντινούπολη. Το εγχείρημα της υπονόμευσης του προγράμματος του Ουσακόφ δεν ήταν ιδιαίτερα εύκολο, καθώς οι περισσότεροι από τους απεσταλμένους στην Κωνσταντινούπολη δεν φέρονταν διατεθειμένοι να συνηγορήσουν σε επιστροφή του παρελθόντος. Αστοί («πολίτες») ή και μέρος των ευγενών της αντιπροσωπείας, οι οποίοι και διαμόρφωναν τελικά πλειοψηφία, θεωρούσαν αναγκαίο τον εκδημοκρατισμό της κοινωνίας των νησιών τους. Όμως απροσδοκήτως τα μέλη της αντιπροσωπείας, που εμφανίζονταν αντίθετα προς τη συντηρητική αυτή πολιτική κατεύθυνση, μέσω πρωτοβουλιών του πρεσβευτή παραμερίσθηκαν από τις διαπραγματεύσεις, οπότε ακυρώθηκε με τον τρόπο αυτόν ο λόγος παραμονής τους σ' αυτήν.[7]

Μυστικές διαβουλεύσεις, που έλαβαν χώραν στην Κωνσταντινούπολη και στις οποίες συμμετείχαν ορισμένα μέλη της αντιπροσωπείας, απέβλεπαν στο να υιοθετηθούν οι θέσεις του παραδοσιακού σώματος της τάξης των ευγενών και να εξευρεθούν από κοινού τρόποι μεθόδευσης στοχευμένων ενεργειών τους για την απόρριψη του σχεδίου συντάγματος. Εξέφραζαν τις ανησυχίες τους για την απήχηση στους νησιωτικούς πληθυσμούς του προτεινόμενου από τον Ουσακόφ σχεδίου συντάγματος και οργάνωσης της διοίκησης των νησιών με ισάριθμη συμμετοχή σ' αυτήν «πολιτών» (αστών) και ευγενών. Ο Tomara που επέμενε στη διατήρηση της συνοχής της τάξης των ευγενών, επιδίωκε να επιτύχει να κυβερνάται το νεοσύστατο κράτος αποκλειστικά από τους ευγενείς. Όμως η πλειοψηφία του νησιωτικού πληθυσμού θεωρούσε, στη βάση των διακηρυγμένων αρχών των Συμμαχικών Δυνάμεων, ως δεδομένη την πολιτική στήριξη της Ρωσίας, καθώς με βάση αυτές είχαν υποσχεθεί στους κατοίκους την εδραίωση μιας προοδευτικής και φιλελεύθερης «Ιονικής Δημοκρατίας» στα νησιά. Σημείωναν ότι ήταν κυ-

7. J. MacKnight, *Admiral Ushakov and the Ionian Republic; The Genesis of Russia's First Balkan Satellite*, ό.π., σ. 194 κ.ε.

ρίαρχο δικαίωμά τους να διεκδικούν τα υπεσχημένα από τους «κραταιούς βασιλείς» για τη συγκρότησή της και αυτό εκδηλωνόταν με ψηφίσματα που συντάσσονταν σε λαϊκές συνάξεις ή με την ευκαιρία στασιαστικών κινημάτων και λαϊκών εξεγέρσεων.[8]

Οι αντιπροσωπείες στην Κωνσταντινούπολη και στην Αγία Πετρούπολη

Μετά την εγκατάσταση προσωρινής διοίκησης στην Κέρκυρα και προσωρινών τοπικών διοικήσεων και στα άλλα νησιά, όπως και μετά την εκπόνηση από τη Γερουσία, με εισήγηση του Ουσακόφ και επτανησίων και ρώσων συνεργατών του, σχεδίου προσωρινού συντάγματος (Μάρτιος 1799), οι δύο ναύαρχοι με κοινή απόφαση και ταύτιση απόψεων, Ουσακόφ και Kadir Bey, αποφάσισαν να μεταβεί αντιπροσωπεία στην Κωνσταντινούπολη και στην Αγία Πετρούπολη (Ιούνιος 1799) για έγκριση από τις Συμμαχικές Δυνάμεις του συντάγματος. Ο Ουσακόφ ζήτησε γι' αυτό τη γνώμη της Γερουσίας, προκειμένου οι γερουσιαστές να επιλέξουν και αποφασίσουν για τα πρόσωπα που θα συμμετείχαν σ' αυτήν. Είναι η στιγμή, κατά την οποία η φήμη και των δύο ναυάρχων διέτρεχε τα νησιά ως «απελευθερωτών και σωτήρων» των κατοίκων τους από τους «μισητούς Γάλλους». Μάλιστα, στα «κραταιότατα βασίλεια», όπως με διακηρυσσόμενη ευγνωμοσύνη προς αυτά και με εγκωμιαστικούς λόγους τα αποκαλούσαν, συμπεριλάμβαναν και τη Μ. Βρετανία.[9]

Σε μια πολιτική ατμόσφαιρα ευφροσύνης και μεγάλου ενθουσιασμού των κατοίκων, οι γερουσιαστές αποφάσισαν να συσταθεί η αντιπροσωπεία κατά το πρότυπο σύστασης των μελών της Γερουσίας (Μάρτιος 1799). Καθώς δηλαδή η σύνθεση αυτή είχε αναλογικά διαμορφωθεί και από τις δύο τάξεις των νησιών, με τον ίδιο τρόπο έπρεπε να εκλεγούν και τα μέλη της. Να εκλεχθούν ισάριθμοι αντιπρόσωποι και από τις δύο τάξεις του νησιωτικού πληθυσμού, αστών («πολιτών») και ευγενών. Επίσης, να επιλεχθούν ισάριθμα μέλη απ' αυτήν την αντιπρο-

8. Ι.Α.Κ., Επαναστατικά έγγραφα [Πρακτικά συνεδριάσεων των «Προεστών και Κριτών» των τεσσάρων διστρέτων της Εξοχής (χωριών της υπαίθρου)], περιόδου 1799-1802, και G.N. Leontsinis, *The Island of Kythera. A Social History, 1700-1863*, ό.π., σ. 131 κ.ε. Βλ. και Γ.Ν. Λεοντσίνης, «Το αστικοαγροτικό κίνημα στα Κύθηρα και ο "Καταστατικός Χάρτης" της πολιτικής διοικήσεως των χωρικών», στο: *Ζητήματα επτανησιακής κοινωνικής ιστορίας*, εκδ. Αφοί Τολίδη, Κεντρ. διάθεση εκδόσεις «Ινστιτούτο του Βιβλίου – Α. Καρδαμίτσα», Αθήνα ^{5}2005, σ. 401-427.

9. Γρ. Δαφνής, *Ιωάννης Α. Καποδίστριας – Η γένεση του Ελληνικού κράτους*, ό.π., σ. 123 κ.ε. και Ι.Α.Κ., Επαναστατικά έγγραφα, περιόδου 1799-1802 (αταξινόμητα).

σωπεία για να συναντήσουν και συνομιλήσουν με τη ρωσική πλευρά στην Αγία Πετρούπολη και στην Κωνσταντινούπολη αντίστοιχα. Η Γερουσία επέλεξε δώδεκα αντιπροσώπους με την προοπτική ανά έξι να μοιρασθούν κατά περίπτωση.

Τα κριτήρια επιλογής τους είχαν μεγάλη σημασία για τις πολιτικές εξελίξεις. Αυτά αφορούσαν σε αρχές και αντιλήψεις που διαμορφώνονταν στα νησιά μετά την άφιξη των Γάλλων Δημοκρατικών (1797-1798). Είχαν όμως τελικά τα μέλη της αντιπροσωπείας να αντιμετωπίσουν και τους θεσμικούς εκπροσώπους της διαπραγμάτευσης, οι οποίοι διαφοροποιούνταν σε ουσιώδη ζητήματα πολιτικής διοργάνωσης της «Ιονίου Δημοκρατίας», όπως και μια μερίδα αδιάλλακτων ευγενών που έβλεπαν με μεγάλη καχυποψία την παρουσία του Ουσακόφ στα νησιά. Ο Ουσακόφ εκλάμβανε τα εκλεγμένα από τη Γερουσία μέλη της αντιπροσωπείας ως αξιόπιστους εκπροσώπους του προγράμματός του. Εκτιμούσε ότι αυτοί τύγχαναν της αποδοχής μιας ευρείας πλειοψηφίας των νησιωτικών πληθυσμών, μεγάλης μερίδας μετριοπαθών ευγενών και μελών της Γερουσίας, γι' αυτό και αναμενόταν να υποστηριχθεί το σύνταγμά του από τις επιμέρους αντιπροσωπείες (υποεπιτροπές) σε Κωνσταντινούπολη και Αγία Πετρούπολη.[10]

Ο οθωμανός ναύαρχος, στο πλαίσιο μιας αποφασιστικής διαμεσολάβησης του τσάρου για τα νησιά και της δεινής θέσης, στην οποία είχε βρεθεί η Πύλη λόγω της επέκτασης των Γάλλων στη Μεσόγειο, αναγνώριζε και αποδεχόταν την πρωτοκαθεδρία του Ουσακόφ στις εξελίξεις. Αισθανόταν ο Ουσακόφ από κοινού με τον οθωμανό ναύαρχο ότι οι νησιωτικοί πληθυσμοί ήταν ιδιαίτερα ικανοποιημένοι με την αναμενόμενη να ισχύσει νέα τάξη πραγμάτων. Άλλωστε, το βάρος της επιτυχίας της εκστρατείας χρεωνόταν αποκλειστικά στο ναύαρχο Ουσακόφ. Όμως, τελικά ατύπως από την πλευρά της ρωσικής διπλωματίας έλαβε για το ζήτημα αυτό ουσιαστικό ρόλο ο πρεσβευτής της Ρωσίας στην Κωνσταντινούπολη, ο οποίος είχε διακηρύξει από την αρχή την αντίθεσή του στη διαιώνιση στα νησιά φεουδαλικών πρακτικών. Όμως, αυτό δεν αποτελούσε υιοθέτηση και υπεράσπιση της διοίκησης που ο Ουσακόφ είχε εγκαθιδρύσει στην Κέρκυρα και στα νησιά, καθώς ο Tomara αναφερόταν, συγκριτικά με το παρελθόν, στη διαμόρφωση μιας νέας σχέσης κυρίαρχου και υποτελούς κράτους και όχι στην εσωτερική πολιτική του δομή και οργάνωση, η οποία, κατ' αυτόν, έπρεπε να διατηρηθεί αμιγώς «αριστοκρατική».[11]

Οι φόβοι του στηρίζονταν στο γεγονός ότι στην Κέρκυρα και στα άλλα νησιά είχαν μεταξύ των ευγενών προκύψει ισχυρές διαφωνίες και μεγάλες αντιθέ-

10. Ερμ. Λούντζης, *Επτάνησος Πολιτεία*, μτφρ. Αβιγαΐλ Λούντζη Νικοκάβουρα, Κέρκυρα 1968, σ. 21 κ.ε.

11. J. MacKnight, *Admiral Ushakov and the Ionian Republic; The Genesis of Russia's First Balkan Satellite*, ό.π., σ. 193.

σεις αναφορικά με τη μορφή και το χαρακτήρα διακυβέρνησης και πολιτειακής συγκρότησης της νεοσύστατης κρατικής οντότητας. Ο πρεσβευτής άρχισε να συνομιλεί φανερά με πρόσωπα της εμπιστοσύνης του, τα οποία επίσης διατείνονταν ότι φοβούνταν κλιμάκωση των ταραχών και της «αναρχίας» στα νησιά. Διατυπωνόταν ο φόβος ότι υπό τις νέες συνθήκες μπορούσε να επιδιωχθεί στραγγαλισμός της τάξης των ευγενών, αφαίρεση δηλαδή των παραδοσιακών προνομίων των αριστοκρατών, τους οποίους στο μεταξύ από πεποίθηση και ιδιοσυγκρασία ο Tomara θεωρούσε «φυσικούς και εύλογους συνεργάτες της μοναρχικής Ρωσίας», αντίθετους με τα πιστεύω της δημοκρατικής Γαλλίας, μιας, κατ' αυτόν, «άθεης δημοκρατίας», που είχε αποπροσανατολίσει και παρασύρει σε λανθασμένο δρόμο μεγάλο μέρος του ιονικού πληθυσμού.[12]

Με το μέρος του Ουσακόφ και του ναυάρχου Kadir Bey είχαν ταχθεί ευρύτερα κοινωνικά στρώματα (αστοί [«πολίτες»] και χωρικοί), αλλά και ικανός αριθμός ευγενών, οι οποίοι ενστερνίζονταν τις αρχές του προσωρινού συντάγματός του. Συμμερίζονταν την ανάγκη εκσυγχρονισμού της κοινωνίας και της πολιτικής των νησιών και αντιτίθεντο στην παλινόρθωση παραδοσιακών πρακτικών οργάνωσης της διοίκησης, που ένας σκληρός πυρήνας «ιδιοτελών» ευγενών καιροφυλακτούσε να επαναφέρει στην κοινωνική και πολιτική ζωή των νησιωτών. Με δημόσιες γραπτές και προφορικές διακηρύξεις εκπρόσωποί τους δήλωναν ότι αποδέχονταν το όραμα των δύο ναυάρχων, επικαλούμενοι τα «βασιλικά διατάγματα» των «τριών κραταιοτάτων βασιλέων» (Ρωσίας, Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και Μεγάλης Βρετανίας), τα οποία δήλωναν ότι αποκήρυσσαν παραδοσιακές (αναχρονιστικές) δομές της διοίκησης, μιας διοίκησης του παρελθόντος, που με πολύ απαξιωτικό τρόπο οι εξεγερμένοι πολίτες αποκαλούσαν «αριστοκρατικοβενετική».[13]

Ο πρεσβευτής της Ρωσίας σημείωνε ότι έπρεπε να αποφευχθεί η κλιμάκωση των ταραχών και ο κλυδωνισμός της κρατικής οντότητας της Επτανήσου Πολιτείας, ώστε να στερεωθεί η ρωσική επιρροή επ' αυτής της γεωγραφικής ενότητας των νησιών του Ιονίου πελάγους. Θεώρησε έναυσμα της πορείας που είχε λάβει η κοινωνική και πολιτική κατάσταση στα νησιά, τον Ουσακόφ. Γι' αυτό έπραξε κάθε τι σε διπλωματικό επίπεδο, κυρίως όμως παρασκηνιακά και ερήμην των εντεταλμένων θεσμικών φορέων και πληρεξουσίων. Συνέπραξε με μια

12. J. MacKnight, *Admiral Ushakov and the Ionian Republic; The Genesis of Russia's First Balkan Satellite*, ό.π., σ. 191 κ.ε.

13. Ι.Α.Κ. Έγγραφα προεστών, κριτών και εφημερίων προς την «Πολιτικήν Διοίκησιν των Κυθήρων», περιόδου 1799-1802 (αταξινόμητα), και Ι.Α.Σ.Λ.Κ.Α. (Ιδιωτικό Αρχείο Σπυρίδωνος Λογοθέτη-Καλούτση, Αθήνα), Φάκελος εγγράφων του υποπροξένου της Μ. Βρετανίας στα Κύθηρα, Εμμανουήλ Καλούτση, 1802-1805 (αρχείο ευρισκόμενο σήμερα στην κατοχή μου).

ολιγάριθμη ομάδα αντιπροσώπων της Γερουσίας στην Κωνσταντινούπολη, ώστε να επηρεάσει εκεί, εκτός του ιονίου εδάφους, τη ρωσοτουρκική ηγεσία. Ενεργώντας αυθαίρετα, έθεσε ως στόχο του, με τη συνέργεια των οθωμανικών αρχών και αντιπροσώπων της εμπιστοσύνης τους, την τροποποίηση του συντάγματος του Ουσακόφ και την αντικατάστασή του με άλλο, που θα επανέφερε στην πολιτική πρακτική αριστοκρατικές μορφές διακυβέρνησης της Επτανήσου Πολιτείας και θα αναδείκνυε με αυταρχικές διαδικασίες αρραγές το σώμα των ευγενών. Το σύνταγμα που από καιρό ετοιμαζόταν και που αντικατέστησε εκείνο του Ουσακόφ, έμεινε γνωστό ως «Βυζαντινό Σύνταγμα», όνομα που έλαβε από τον τόπο, την πόλη σύνταξής του (την Κωνσταντινούπολη της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας).[14]

Όψεις της ξένης παρέμβασης

Αφού ο Ουσακόφ προώθησε στην Κέρκυρα τη συγκρότηση της αντιπροσωπείας, η Γερουσία (Μάιος 1799) με ψήφισμά της στις 9 Ιουνίου διόρισε τα μέλη της, δώδεκα στο σύνολό τους, που προέρχονταν αναλογικά από τα επτά μεγαλύτερα νησιά. Ανάμεσα στους αντιπροσώπους ήταν ο πρόεδρος της Ιονίου Γερουσίας Άγγελος Όριος, επιλογή του Ουσακόφ. Τη θέση του Ορίου κατέλαβε ο κόμης Σπυρίδων-Γεώργιος Θεοτόκης, ο οποίος, λόγω της σοβαρότητας του έργου που θα αναλάμβανε, ζήτησε να κατοχυρωθεί το αξίωμά του θεσμικά, ως αντιπροέδρου του σώματος. Ο Σπυρίδων Θεοτόκης ήταν εκείνος που επί Γάλλων Δημοκρατικών (1797-1798) είχε διορισθεί πρόεδρος της Προσωρινής Δημαρχιακής Αρχής, μετριοπαθής και διαλλακτικός, αποδεκτός από την κοινωνία της Κέρκυρας και από το σώμα των ευγενών, στο οποίο ανήκε, αλλά και έμπιστος συνομιλητής του Ουσακόφ. Ο Άγγελος Όριος ήταν βενετός στρατιωτικός και νομικός καταρτισμένος σε πολιτικά και συνταγματικά ζητήματα. Εγκαταστάθηκε στη Λευκάδα γύρω στα 1760-1770 και βοήθησε αποτελεσματικά στην κατάληψή της από τον Ουσακόφ. Με επιλογή του Ουσακόφ διορίσθηκε σ' αυτήν την κρίσιμη περίοδο διοικητής Λευκάδας και Ιθάκης. Επίσης, τον επέλεξε στη συνέχεια για πρόεδρο της Γερουσίας της προσωρινής κυβέρνησης της Ιονίου Πολιτείας και τον προέτρεψε να δεχθεί να συνεργασθεί μαζί του στη σύνταξη του συντάγματος της Επτανήσου Πολιτείας. Πρότεινε επίσης να τεθεί επικεφαλής της 12μελούς διπλωματικής αποστολής στην Κωνσταντινούπολη και στην Αγία Πετρούπολη.[15]

---

14. Γρ. Δαφνής, *Ιωάννης Α. Καποδίστριας – Η γένεση του Ελληνικού κράτους*, ό.π., σ. 129 κ.ε., και Ευγ. Ταρλέ, *Ο ναύαρχος Ουσακόφ στα Ιόνια Νησιά*, εκδ. Εκάτη, Αθήνα 2002, β΄ έκδ., σ. 102 κ.ε.

15. Γρ. Δαφνής, *Ιωάννης Α. Καποδίστριας – Η γένεση του Ελληνικού κράτους*, ό.π., σ. 123 κ.ε., και Ερμ. Λούντζης, *Επτάνησος Πολιτεία*, ό.π., σ. 21 κ.ε.

Οι ιόνιοι απεσταλμένοι, ως αντιπροσωπεία, έφθασαν στην Κωνσταντινούπολη το Σεπτέμβριο του έτους 1799 με προοπτική να περατωθεί το έργο τους εντός δύο-τριών μηνών. Μετά την άφιξή τους όμως στην Κωνσταντινούπολη σε οκτώ μέλη της αντιπροσωπείας αυτής εμφανίσθηκε μια απρόσμενη έκπληξη που σχετιζόταν με την ακύρωση του σκοπού της αποστολής τους. Μέσω φημών που σκόπιμα διέρρεαν, πληροφορούνταν ότι θα ήταν προτιμότερο να είχε αποφευχθεί το επίπονο μακρινό ταξίδι των περισσοτέρων απ' αυτούς προς την Κωνσταντινούπολη και την Αγία Πετρούπολη. Όταν αυτά γνωστοποιήθηκαν επισήμως, ο πρεσβευτής της Ρωσίας αναγνώρισε ως πρόβλημα το μακρινό ταξίδι, κάτι που εξαρχής δεν είχε ληφθεί υπόψη, τη μεγάλη ηλικία ορισμένων μελών και το οικονομικό κόστος της πολυμελούς αυτής αποστολής· γι' αυτό και δύο μόνον από τα έξι μέλη ήταν, κατ' αυτόν, εφικτό και αναγκαίο να μεταβούν στη Ρωσία και όχι ο «υπερβολικός» αριθμός των έξι. Όταν αυτό οριστικοποιήθηκε για τη ρωσική αποστολή, η συρρίκνωση της αντιπροσωπείας για την Αγία Πετρούπολη αποτέλεσε αρκετή δικαιολογία και προηγούμενο για την Υψηλή Πύλη και τον Tomara, ώστε να παραγνωρισθούν και παραμερισθούν και σ' αυτήν την υποεπιτροπή ανεπιθύμητοι στους ιθύνοντες αντιπρόσωποι. Γι' αυτό και ορίσθηκαν αντίστοιχα δύο αντιπρόσωποι από τους δέκα, την ώρα που αμήχανοι και άπραγοι οι εναπομείναντες οκτώ παρέμεναν στην Κωνσταντινούπολη.[16]

Από τα μέλη της διμελούς διπλωματικής αποστολής στην Αγία Πετρούπολη ο Άγγελος Όριος ήταν πρόσωπο της εμπιστοσύνης του Ουσακόφ, υποστηρικτής του προγράμματός του και προταθείς μάλιστα απ' αυτόν να καταλάβει τη θέση του προέδρου της Γερουσίας· επίσης, ορισμένος από τη Γερουσία ως πρώτος επίσημος της δωδεκαμελούς αντιπροσωπείας αλλά και μέλος της εξαμελούς αντιπροσωπείας που είχε επίσης καθορισθεί, ήδη από την Κέρκυρα, να μεταβεί στη Ρωσία. Απαίτησε, ωστόσο, ως δικαίωμά του να επιλέξει συνοδοιπόρο και έμπιστο συνεργάτη του τον κόμη Γεράσιμο Κλαδά από την Κεφαλονιά. Ο Κλαδάς ήταν αυτός που υποστήριζε το σύνταγμα του Ουσακόφ και αποδέχθηκε ευνοϊκά την πρόταση συμμετοχής του στην αποστολή στη Ρωσία για να συμβάλει, ώστε να κερδηθεί η προσοχή και η εμπιστοσύνη του τσάρου και εγκριθεί το πρόγραμμα του Ουσακόφ. Αυτό, παρά τη μείωση της αντιπροσωπείας, ήταν μια ευνοϊκή εξέλιξη και όλα έδειχναν ότι θα υπήρχε θετική κατάληξη στην Αγία Πετρούπολη, προκειμένου το σύνταγμα του Ουσακόφ να λάβει την έγκριση της ρωσικής πλευράς και στη συνέχεια η επικύρωσή του να ολοκληρωθεί στην Κωνσταντινούπολη.[17]

---

16. Γρ. Δαφνής, *Ιωάννης Α. Καποδίστριας – Η γένεση του Ελληνικού κράτους*, ό.π., σ. 129 κ.ε.

17. G.N. Leontsinis, «Idéologie et révolution sociale: répercussions dans la société de Cythère», στο: *La Révolution Française et l'Hellénisme moderne, Actes du IIIe colloque*

Στην Κωνσταντινούπολη φαίνονταν να παραμένουν, ως οιονεί ενεργά, δέκα μέλη της αντιπροσωπείας και τίποτε δεν είχε γίνει ακόμη γνωστό για αντίστοιχη συρρίκνωσή της και εκεί. Μεταξύ των δέκα μελών συγκαταλέγονταν ο κόμης Αντώνιος-Μαρία Καποδίστριας και ο κόμης Νικόλαος Σιγούρος. Είναι αυτοί τελικά που επελέγησαν για την αντίστοιχη διμελή αντιπροσωπεία προς την Υψηλή Πύλη. Όμως, πριν μεθοδευθεί η ακύρωση των υπολοίπων οκτώ μελών, καθώς δεν είχε γνωστοποιηθεί ενδεχόμενη συρρίκνωση των μελών της αντιπροσωπείας και στην Κωνσταντινούπολη, οι δύο κόμητες αισθάνονταν θορυβημένοι, εκφράζοντας την αντίθεσή τους στο ρώσο πρεσβευτή, λόγω επιλογής του κόμη Κλαδά για τη ρωσική αποστολή, ενός δηλαδή ακόμη αντιπροσώπου φίλα προσκείμενου προς τον Ουσακόφ. Οι αντιδρώντες –πολύ αντίθετοι προς το πρόγραμμα και το σύνταγμα του Ουσακόφ– διατύπωσαν στον πρεσβευτή τις ανησυχίες τους, επειδή δεν είχε προβλεφθεί στη διμελή ρωσική αποστολή τουλάχιστον ο ένας από τους δύο αντιπροσώπους να είναι αντίθετος προς το πρόγραμμα του Ουσακόφ και με τις θέσεις του Ορίου.

Ήταν γνωστό σε όλους ότι ο Κλαδάς υπερασπιζόταν το πρόγραμμα του Ουσακόφ, αλλά ευελπιστούσαν οι θέσεις του να παραμερισθούν, αν παρέμενε στην Κωνσταντινούπολη. Συγκεκριμένα, ο Κλαδάς είχε εξαρχής ορισθεί για την αντιπροσωπεία της Κωνσταντινούπολης και εκεί προσέβλεπαν στον παραμερισμό του ή και σε μια μειοψηφική συμμετοχή του στη διαπραγμάτευση της Αγίας Πετρούπουλης, εφόσον θα μετέβαιναν έξι αντιπρόσωποι. Και ενώ αυτά δημιουργούσαν μεγάλο προβληματισμό στην Κωνσταντινούπολη και ήταν ακόμη όλα ασαφή και ακαθόριστα, ο δραγουμάνος της Πύλης, πρίγκηπας Αλέξανδρος Σούτσος, προσκάλεσε να συζητήσουν για την επίλυση του ζητήματος μόνον δύο από τα δέκα μέλη, και αυτά ήταν ακριβώς εκείνα που δεν επιθυμούσαν να εγκριθεί το σύνταγμα του Ουσακόφ, οι κόμητες Καποδίστριας και Σιγούρος. Τα άλλα οκτώ μέλη της αντιπροσωπείας προέρχονταν τόσο από την τάξη των αστών («πολιτών») όσο και από την τάξη των ευγενών (της μετριοπαθούς όμως και φιλελεύθερης πτέρυγας του σώματος). Όμως, επειδή δεν ανέχονταν τον παραμερισμό τους, ή παραιτήθηκαν (Βλασσόπουλος από Κέρκυρα) ή, άλλοι, αναζητούσαν προφάσεις για να επιστρέψουν το ταχύτερο στα νησιά τους.[18]

Παρόλο που στην Κωνσταντινούπολη τα πράγματα εξελίσσονταν ανορθολογικά και όλα έδειχναν ότι οι εξελίξεις δρομολογούνταν προς συντηρητική κατεύ-

---

d'histoire, Centre de Recherches Néo-helléniques, Fondation Nationale de la Recherche Scientifique, Athènes 1989, σ. 151-171, και Π. Χιώτης, *Σειράς Ιστορικών Απομνημονευμάτων*, τ. 3, εκδ. Νότης Καραβίας (επανέκδοση), Αθήνα 1979, σ. 578 κ.ε.

18. Γρ. Δαφνής, *Ιωάννης Α. Καποδίστριας – Η γένεση του Ελληνικού κράτους*, ό.π., σ. 129 κ.ε.

θυνση, οι κόμητες Καποδίστριας και Σιγούρος, μέχρι να πληροφορηθούν από τον δραγουμάνο της Πύλης μια ευχάριστη γι' αυτούς απόφαση της ρωσοτουρκικής διπλωματίας, συνέχιζαν να αισθάνονται ιδιαίτερα ανήσυχοι για το τι θα συνέβαινε στην Αγία Πετρούπολη με δύο αντιπροσώπους εκεί, που επικροτούσαν το σχέδιο συντάγματος του Ουσακόφ και το πρόγραμμά του για τα νησιά. Γι' αυτό, μέσω μελών της Γερουσίας της Κέρκυρας και ισχυρών πιέσεων προς το ρώσο πρεσβευτή, επιχειρούσαν να τους πείσουν να ανακληθεί η υποεπιτροπή της αντιπροσωπείας και να αντικατασταθεί με τα διαπιστευμένα εξαρχής για την Αγία Πετρούπολη έξι μέλη. Στο πλαίσιο παρασκηνιακών διαβουλεύσεων ο αναπληρωτής πρόεδρος της Γερουσίας, παρά τις αντιρρήσεις μετριοπαθών μελών της και ιδικής του απροθυμίας, με δυσκολία εισηγήθηκε να ψηφισθεί τελικά απόφαση της Γερουσίας για ανάκληση της ρωσικής αποστολής. Όμως οι Όριος και Σιγούρος είχαν ήδη φθάσει στην Αγία Πετρούπολη, και στην Κωνσταντινούπολη γινόταν ταυτόχρονα γνωστό ότι το ζήτημα επίλυσης του πολιτειακού ζητήματος των νησιών αφηνόταν πλέον στην αποκλειστική ευθύνη του πρεσβευτή της Ρωσίας, με αποτέλεσμα τόσο τα μέλη της ρωσικής αποστολής όσο και οι εναπομείναντες σε αδράνεια αντιπρόσωποι στην Κωνσταντινούπολη εξωθεσμικά να πληροφορηθούν την απόρριψη του σχεδίου συντάγματος του Ουσακόφ και την επικύρωση ενός άλλου, του «Βυζαντινού».[19]

Ενδεικτικά σημειώνω ότι η απροσδόκητη αυτή εξέλιξη φανέρωσε τις δυσμενείς επιδράσεις και την κακή πλευρά της ξένης παρέμβασης σε άλλο κράτος. Για την περίπτωση της κρατικής οντότητας των νησιών του Ιονίου, μετά την πτώση της Βενετίας και την πρόκληση του γαλλικού επεκτατισμού σ' αυτά (1797-1798), η ξένη παρέμβαση δεν ήταν φυσικά αναπόφευκτη. Ο χώρος των νησιών ήταν ζωτικός και με γεωστρατηγική σημασία για όλες τις Μεγάλες Ευρωπαϊκές Δυνάμεις, και οι νησιωτικοί πληθυσμοί γνώριζαν ότι διαχρονικά αυτό ήταν μοιραίο γι' αυτούς και οι ελπίδες να επιτύχουν κάτι προς όφελός τους πολύ μικρές. Μετά την απογοήτευσή τους από τους «Γάλλους Δημοκρατικούς», τους οποίους η συντριπτική πλειονότητα των κατοίκων των νησιών είχε δεχθεί με ενθουσιασμό, η Ρωσική Αυτοκρατορία διείδε ότι μετά από τη Γαλλία μπορούσε να εκμεταλλευθεί την ευκαιρία αυτή των αντιγαλλικών αισθημάτων τους. Γι' αυτό, στο πλαίσιο της ρωσικής ναυτικής εκστρατείας στη Μεσόγειο, ενέταξε κυρίως τα νησιά στα ενδιαφέροντά της. Απ' αυτήν τη συγκυρία οι νησιωτικοί πληθυσμοί με τις ηγεσίες τους προσδοκούσαν αυτή τη φορά κάτι πολιτικά και κοινωνικά ωφέλιμο γι' αυτούς.[20]

---

19. Γρ. Δαφνής, *Ιωάννης Α. Καποδίστριας – Η γένεση του Ελληνικού κράτους*, ό.π., σ. 129 κ.ε.

20. I.A.K., Filza di scrittura ed altri […] no 11, 6 Μαρτίου 1799, και στο ίδιο, Libro diversorum e registro proclaim terminazioni e mandate regimento, από 4 Ιουλίου 1801.

Η ρωσική διπλωματία, πριν αποφασισθεί η εκστρατεία του Ουσακόφ στα νησιά, είχε βάσιμες πληροφορίες ότι οι νησιωτικοί πληθυσμοί, όπως και όλοι οι Έλληνες, αισθάνονταν ότι ήταν συνδεδεμένοι με τη Ρωσία και το λαό της με θρησκευτικούς, μεταναστευτικούς και εμπορικούς δεσμούς. Αυτό αναδείχθηκε κατά τη διάρκεια της εκστρατείας της στα Ιόνια Νησιά. Στη Ζάκυνθο, π.χ., παραπάνω από τους μισούς ενήλικες έλαβαν τα όπλα για να βοηθήσουν τον Ουσακόφ να διώξει τους «μισητούς και άπληστους Γάλλους», ενώ κατά χιλιάδες συνέρρεαν να προσκυνήσουν το σταυρό του Αγίου Ανδρέα, δηλώνοντας με τον τρόπο αυτό και την προσήλωσή τους στους Ρώσους, όπως και στον εκπρόσωπο των Ρώσων στα νησιά Ουσακόφ. Σύμφωνα με τη χριστιανική ρωσική παράδοση, η εισαγωγή του χριστιανισμού στη Ρωσία αποδιδόταν στον Απόστολο Ανδρέα και πολλοί ναοί, αφιερωμένοι στη μνήμη του, ήταν ιδρυμένοι και στα νησιά. Ήταν ένας αριθμός προσκυνητών εξαιρετικά μεγάλος για να συνδεθεί το γεγονός αυτό μόνον με την εκδίωξη των Γάλλων από το νησιωτικό τους χώρο.[21]

Ποια όμως ήταν η δυναμική παρουσία του προγράμματος του Ουσακόφ στα νησιά; Όπως έχει σημειωθεί, «η πιο άμεση συνέπεια για τη Ρωσία από την περίοδο κατάκτησης των νησιών από τον Ουσακόφ ήταν η *de facto* καθιέρωση σ' αυτά μιας "Ιόνιας Δημοκρατίας" ως προτεκτοράτου της Ρωσίας. Αν όμως ο Ουσακόφ δεν είχε κατακτήσει τα νησιά το 1798, στην πραγματικότητα οι Ρώσοι δε θα είχαν προσκληθεί πίσω στην Κέρκυρα το έτος 1802. Γιατί είναι γνωστό ότι κατά τη διάρκεια της δεύτερης ρωσικής κατοχής το σύνταγμα του Ουσακόφ δικαιώθηκε, όταν το τέταρτο τελικά σύνταγμα της Ιονικής Δημοκρατίας υιοθέτησε τις αρχές του πρώτου, δηλαδή του σχεδίου συντάγματος του Ουσακόφ. Είχαν όμως κατασπαταληθεί τα πιο αποφασιστικά χρόνια στην ιστορία των νησιών του Ιονίου, μια μόνιμη απώλεια για τους νησιωτικούς πληθυσμούς αλλά και για όλους τους Έλληνες».[22]

Το Βυζαντικό Σύνταγμα, το οποίο εγκαθίδρυε ένα σύστημα διακυβέρνησης που ήταν «δημοκρατία για τους ευγενείς και δεσποτισμός για το λαό», ο Ουσακόφ αναγκάσθηκε να το αποδεχθεί, παρόλο που δεχόταν ισχυρές πιέσεις από υποστηρικτές του να σταλεί αντιπρόσωπός του στην Αγία Πετρούπολη για να ψέξει το «Βυζαντινό Σύνταγμα» και να καταγγείλει στον τσάρο όλες τις ραδιουργίες και τις παρασκηνιακές κινήσεις των διπλωματών της Κωνσταντινούπολης και ιδίως του δικού του Tomara, όπως και τη σύμπραξή του με μια «κλίκα ιδιοτελών και ασύνετων ευγενών» στην Κέρκυρα αλλά και με επώνυμα μέλη της αντιπροσωπείας στην Κωνσταντινούπολη. Εκδηλώνοντας την απογοήτευσή του από

21. Ι.Α.Κ., ό.π., Επαναστατικά Έγγραφα (από 1797-1807), ό.π.

22. The National Archives: Colonial Office (TNA: CO), Papers relative to Russian Protection, 1802-1805, και Ι.Α.Κ., Επαναστατικά Έγγραφα (από 1797-1807), ό.π.

τις προδοτικές ενέργειες ορισμένων συνεργατών του θεώρησε ότι η ενέργειά του αυτή μπορούσε να μην είχε θετικό αποτέλεσμα.

Ο Ουσακόφ, προς μεγάλη έκπληξή του, επληροφορείτο ακόμη ότι οι περισσότερες επιστολές του δεν είχαν φτάσει ποτέ στα χέρια του Tomara, αλλά και όσες επιλεκτικά του είχαν παραδοθεί δεν άλλαξαν τη γνώμη και τις προειλημμένες αποφάσεις του· επίσης, ότι οι επιστολές που στέλλονταν και από τη Γερουσία προς τον πρεσβευτή, αντίθετα με ό,τι εκείνη αναληθώς τον διαβεβαίωνε, επικύρωναν ή και ενίσχυαν την υπακοή της Γερουσίας προς τον πρεσβευτή. Σε μια από τις επιστολές του (3 Μαρτίου 1800) ο Ουσακόφ τον μέμφεται, γιατί λάμβανε υπόψη του τις συμβουλές μιας «κλίκας Ιονίων ευγενών» και όχι εκείνες ενός αφοσιωμένου και παρασημοφορημένου ναυάρχου της Ρωσίας. Επίσης, στις επιστολές του Ουσακόφ προς τον Tomara, τις οποίες διάβασε, αλλά και σε εκείνες που δεν του παραδόθηκαν ποτέ για να τις διαβάσει, επαναλάμβανε ότι είχε καταφέρει οι ιονικοί πληθυσμοί να κερδίσουν την εμπιστοσύνη της δεύτερης τάξης («των κοινών αστών-πολιτών») και ότι, εάν αυτοί στερούνταν του δικαιώματος της ψήφου, δε θα εμπιστεύονταν ποτέ ξανά τους ευγενείς. Επίσης δήλωνε πως ήταν ιδιαίτερα στενοχωρημένος, όχι επειδή ακυρωνόταν το πολιτικό του όραμα και έργο για τα νησιά, στο οποίο επιχείρησε να θέσει ισχυρά θεμέλια, αλλά επειδή διέβλεπε μια επερχόμενη εμφύλια διαμάχη στα νησιά, η οποία βέβαια και δεν αποφεύχθηκε, επειδή προέκυψε ως συνέπεια της επαναφοράς παραδοσιακών δομών διακυβέρνησης της περιοχής.[23]

23. G.N. Leontsinis, *The Island of Kythera. A Social History, 1700-1863*, ό.π., σ. 169 κ.ε., και The National Archives: Colonial Office (TNA: CO), Papers relative to Russian Protection, 1802-1805, ό.π.

Περίληψη / Summary

Με την εισήγηση αυτή επιχειρώ να εντοπίσω κοινωνικά και πολιτικά χαρακτηριστικά των μελών της επτανησιακής αντιπροσωπείας, την οποία είχε αποστείλει η «Προσωρινή Κυβέρνηση των Ιονίων Νήσων» στην Κωνσταντινούπολη και στην Αγία Πετρούπολη για την οριστικοποίηση και έγκριση του Συντάγματος της Επτανήσου Πολιτείας του έτους 1800 από τις Συμμαχικές Δυνάμεις Ρωσία και Οθωμανική Αυτοκρατορία. Αναδεικνύω τα σημεία τριβής και αντιπαράθεσης των μελών της επτανησιακής αντιπροσωπείας και των πολιτικών των συμμάχων σε ζητήματα δομής και λειτουργίας του πολιτεύματος της Επτανήσου Πολιτείας, στηριζόμενος σε άγνωστες μέχρι τώρα πηγές και επιμέρους επιστημονικές μελέτες.

This paper outlines the social and political characteristics of the twelve-member Heptanesian Representation that was sent to Constantinople in June 1799 by the "Temporary Government of the Ionian Islands" in order for the text of the Constitution of the Septinsular Republic to be to completed and approved by the allied powers of Russia and the Ottoman Empire. The paper is divided into three parts: (i) The admirals Ushakov and Kadir Bey on the Ionian Islands and the repercussions of their political presence, (ii) The Heptanesian representations in Constantinople and St. Petersburg, and (iii) Aspects of the foreign intervention.

ΟΙ ΕΦΟΡΕΙΕΣ ΤΗΣ ΦΙΛΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΙΑΣ ΣΤΑ ΙΟΝΙΑ ΝΗΣΙΑ ΠΡΟΣΩΠΑ ΚΑΙ ΔΡΑΣΕΙΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΠΡΟΠΑΡΑΣΚΕΥΗ ΚΑΙ ΣΤΗΡΙΞΗ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗΣ

Αλεξάνδρα Καββαδία

Α. Προϋποθέσεις και παράγοντες που συνέβαλαν στην ανάπτυξη και δράση της Φιλικής Εταιρίας στα Επτάνησα

Η ίδρυση της Φιλικής Εταιρίας (Φ.Ε.) αποτέλεσε τη σπουδαιότερη ενέργεια του υπόδουλου Ελληνισμού για την προετοιμασία της Επανάστασης. Ο νεωτερισμός της ήταν: α) η οργανωτική συνωμοτικότητα των μελών της και β) ο στρατηγικός σκοπός της, που ήταν η αυτοδύναμη προπαρασκευή της εθνικής επανάστασης, έτσι ώστε στη συνέχεια να γίνει δυνατή η επιλογή των πιο πρόσφορων συμμαχιών για την επίτευξη του ποθούμενου στόχου. Για πρώτη φορά οι έλληνες ραγιάδες, μετά τις άκαρπες τοπικές εξεγέρσεις του παρελθόντος, καλούνταν να αποφασίσουν μόνοι τους τη μαζική επανάσταση κατά των Οθωμανών, χωρίς τη βοήθεια ξένης δύναμης ή των χριστιανών βασιλέων της Δύσης.

Στα Επτάνησα η Φ.Ε. βρήκε ήδη διαμορφωμένο κατάλληλο κλίμα για τη διάδοση των οργανώσεών της, γιατί οι ιδέες του Ευρωπαϊκού Διαφωτισμού και οι νέοι πολιτικοί θεσμοί που είχαν διαμορφωθεί επί Γάλλων Δημοκρατικών (1797-1799) και έπειτα στην περίοδο των Αυτοκρατορικών Γάλλων (1807-1814), είχαν καλλιεργήσει μια πρωτόγνωρη για ελληνικό τόπο φιλελεύθερη αντίληψη σε κύκλους πεφωτισμένων αριστοκρατών και ανερχόμενων φιλελεύθερων αστών. Η μεγάλη μερίδα των σπουδασμένων νέων Επτανήσιων, κυρίως γιατρών, νομικών και φιλολόγων, μετά το πέρας των σπουδών τους σε ιταλικά πανεπιστήμια, εγκαθίστατο στα νησιά, όπου διέδιδαν αυτοί τις αξίες του Ευρωπαϊκού Διαφωτισμού. Άλλωστε, στην επαφή με το Διαφωτισμό δεν υστερούσαν και οι λόγιοι επτανήσιοι άρχοντες της εποχής. Η διάδοση των νέων ιδεών γινόταν συστηματικά μέσα από τη σύσταση και λειτουργία ποικίλων εταιριών (Εταιρία Φιλίας ή των Φίλων,[1] Εθνικός Ιατρικός Σύλλογος, Πατριωτική Εταιρία κ.λπ.), καθώς και Λεσχών και Στοών, που ήταν πραγματικά φυτώρια ζύμωσης και διάδοσης των νέων ιδεών, και μέσω αυτών επιχειρήθηκε επιτυχώς η αναβίωση του επτα-

1. Γ.Α.Κ. Κερκύρας: Ιδιωτικό Αρχείο Κώστα Δαφνή: Αρχείο Ιωάννου Βαπτιστή Θεοτόκη φ. 297, υπφ. 2, έγγρ. 44 (κανονισμός εταιρίας Φιλίας εκ 40 άρθρων).

νησιώτικου πατριωτισμού.[2] Οι επτανήσιοι πατριώτες μέσω των δικτύων της Φιλικής, στα οποία ενσωματώθηκαν, έκαναν πλέον επαναστατική πράξη, πολιτική ή στρατιωτική, το θεωρητικό «πιστεύω» τους για το Έθνος και συγκεκριμενοποιούσαν καθοριστικά τον διάχυτο φιλελευθερισμό τους στον κυρίαρχο στόχο του Αγώνα για την Ανεξαρτησία των υπόδουλων Ελλήνων.

Αυτά τα κοινωνικά στρώματα μαζί με τους κύκλους της ιόνιας αντιπολίτευσης προς τον Μαίτλαντ και το αποικιακό καθεστώς της Αγγλικής Προστασίας, ουσιαστικά κατοχής αλλά όχι ολοκληρωτικής τυραννίας, αποτέλεσαν τους πρώτους πυρήνες της Φ.Ε. στα Επτάνησα.

Στη συνέχεια, η πατριωτική κίνηση σηματοδοτείται από την εμφάνιση στα Επτάνησα των απεσταλμένων από την Υπέρτατη Αρχή Αριστείδη Παπά και Παναγιώτη Καραγιάννη, στα τέλη του 1818, για μυήσεις και τη συγκρότηση των πρώτων Εφορειών της Φ.Ε. στα Ιόνια Νησιά. Ο απόστολος Αριστείδης Παπάς εστάλη στη Ζάκυνθο, τους Παξούς και την Κέρκυρα, ενώ ο έμπορος Παναγιώτης Καραγιάννης έδρασε πιο περιορισμένα στη Λευκάδα, διότι τα Ιόνια Νησιά είχαν επιλεγεί μαζί με άλλες ελληνικές περιοχές ως προνομιακός χώρος.

Το καταλυτικό γεγονός για τη συγκρότηση της πατριωτικής συνείδησης ήταν οι μυήσεις στη Φ.Ε. και η γρήγορη διάδοσή της κυρίως στα ανερχόμενα αστικά στρώματα των νησιών.[3] Η στράτευση των επτανησίων πατριωτών εν είδει καθοσιώσεως στην υπόθεση της Επανάστασης μέσα από τα συνωμοτικά δίκτυα της Φ.Ε. διαμόρφωσε καθοριστικά μια άλλη πατριωτική συνείδηση και στάση των Επτανησίων ως προς τους υπόδουλους Έλληνες.

Β. Η ανάπτυξη της Φιλικής Εταιρίας και η συγκεκριμένη δράση των πατριωτών στο κάθε νησί της Επτανήσου

Ζακυνθινοί πατριώτες

Η Ζάκυνθος, από όλα τα Επτάνησα, πρωτοπόρησε στη διαμόρφωση πατριωτικών κινήσεων και στην ανάδειξη συγκροτημένων πατριωτών. Στη Ζάκυνθο οι μυήσεις ξεκίνησαν –κατά μία άποψη– και πριν τον ερχομό του Παπά προς τα τέλη του 1818. Από τους πρώτους που μυήθηκαν ήταν ο Γέρος του Μοριά Θεόδωρος Κολοκοτρώνης (1η Δεκεμβρίου 1818) στο ναό του αγίου Γεωργίου των Λατίνων, όπου εφημέριος ήταν ο έξοχος πατριώτης ιερομόναχος Άνθιμος Αργυρόπουλος. Στη συνέχεια ο Θεόδωρος Κολοκοτρώνης μύησε νέους Φιλικούς κυ-

2. Λαυρέντιος Βροκίνης, *Βιογραφικά σχεδάρια, τχ.* Α′ και Β′ (= *Κερκυραϊκά Χρονικά*, τ. 16), Κέρκυρα 1972, σ. 20.

3. Σπύρος Βερύκιος, *Επτανησιακοί παλμοί κι αγώνες στο 1821*, Θεσσαλονίκη 1971, σ. 13.

ρίως από τον κοινωνικό κύκλο των προσφευγόντων στο νησί οπλαρχηγών και των ζακυνθινομοραϊτών εμπόρων. Μεταξύ των μυηθέντων από το Θεόδωρο Κολοκοτρώνη συγκαταλέγονται οι έμποροι Ιωάννης Ασημακόπουλος και Νικόλαος Πονηρόπουλος, οι οπλαρχηγοί αδελφοί Κολιόπουλοι, οι Πλαπουταίοι Γεωργάκης και Δημήτριος, οι Πετμεζαίοι Βασίλειος και Κωνσταντίνος, ο Σπυρίδων και ο Αλέξανδρος Σακαλής.[4]

Στα τέλη του 1818 ο Αριστείδης Παπάς μύησε το Διονύσιο Ρώμα, τον Αναστάσιο Φλαμπουριάρη και το Θεόδωρο Λεονταρίτη, καθώς επίσης και άλλους επιφανείς Ζακυνθινούς από το αρχοντολόι και από τα ανώτερα αστικά στρώματα.

Ωστόσο, οι περισσότεροι Φιλικοί της Ζακύνθου φαίνεται να κατηχήθηκαν από το γιατρό Νικόλαο Καλύβα. Μεταξύ αυτών συγκαταλέγονται ο Κωνσταντίνος Δραγώνας, έφορος του Υγειονομείου Ζακύνθου, ο Διονύσιος Φλαμπουριάρης, νομικός, ο Αναστάσιος Κατσαΐτης, οι έμποροι Παναγιώτης και Ιωάννης Στεφάνου και ο Πιέρος Κόντε Λογοθέτης.

Το φθινόπωρο του 1820 συγκροτήθηκε η Πρώτη Εφορεία από το Διονύσιο Ρώμα και τον Αναστάσιο Φλαμπουριάρη. Σύντομα όμως και οι δύο, εξαναγκασμένοι από τη φιλότουρκη Διοίκηση του Μαίτλαντ, έφυγαν για τη Βενετία και έτσι συγκροτήθηκε η Δεύτερη Εφορεία από τους Φραγκίσκο Καρβελά, Νικόλαο Καλύβα και Ιωάννη Στεφάνου.

Ο ρόλος των οργανώσεων ήταν, μεταξύ άλλων, η φροντίδα συγκέντρωσης και αποστολής τροφίμων και οπλισμού, η συγκρότηση μικρών στρατιωτικών σωμάτων, όπως εκείνα που συγκροτήθηκαν με επικεφαλής τους Ιωάννη Πέτα, Διονύσιο Πομώνη και Νικόλαο Γερακάρη και πολέμησαν στις μάχες της Πάτρας, του Λάλα, των Αθηνών, καθώς και η άτυπη συγκρότηση στολίσκου για αποστολές και ναυμαχίες (Γεώργιος Δενδρολίβανος, καπετάν Παύλος Ατζιτήρης).

Προς τα τέλη του 1824 ο Διονύσιος Ρώμας επέστρεψε και συγκρότησε με τους γιατρούς Κωνσταντίνο Δραγώνα και Παναγιώτη Στεφάνου την περιώνυμη Επιτροπή Ζακύνθου (1824-1827), που διαδραμάτισε ρόλο Υπουργείου Εξωτερικών του Αγώνα στα χρόνια αυτά. Τα πρόσωπα που απαρτίζουν την Επιτροπή, πλην του Δ. Ρώμα, είναι αποδεκτά από την αγγλική εξουσία και ανήκουν στα ανώτερα αστικά στρώματα του νησιού. Μάλιστα, ο Κωνσταντίνος Δραγώνας είναι αγγλόφιλος και πρόσωπο έμπιστο στους Άγγλους.[5]

---

4. Λεωνίδας Χ. Ζώης, *Ιστορία της Ζακύνθου*, Αθήναι 1955, σ. 238. – Ντίνος Κονόμος, *Ζακυνθινοί Φιλικοί*, Αθήνα 1966, σ. 97 και Παναγιώτης Χιώτης, *Ιστορία του Ιονίου Κράτους από συστάσεως αυτού, έτη 1815-1864*, τ. Α΄, τυπογραφείο Η Επτάνησος, Ζάκυνθος 1874, σ. 318-319.

5. Ντίνος Κονόμος, *Ο Διονύσιος Ρώμας και η ελληνική εθνεγερσία*, Αθήνα 1972, σ. 79 και Ν. Σπηλιάδης, *Απομνημονεύματα*, τ. 2ος, Αθήνα 1852, σ. 356.

Και οι τρεις διατηρούσαν σταθερή επαφή και συνεννόηση με τον νέο αρμοστή Άνταμ σε διάφορα κρίσιμα θέματα, όπως περίθαλψη και διαμονή προσφύγων, συγκέντρωση και αποστολή φαρμάκων, αποστολή όπλων και εφοδίων κ.λπ. Παράλληλα η Επιτροπή αλληλογραφούσε – ενημέρωνε και συμβούλευε σχεδόν όλους τους πολιτικούς και στρατιωτικούς της Επανάστασης, διατηρούσε στενές επαφές με φιλελληνικούς κύκλους της Ευρώπης και έπαιζε εξίσου άριστα τον κρίσιμο ρόλο του Ταμείου και της Επιμελητείας της Επανάστασης, ιδιαίτερα φροντίζοντας για τον από θαλάσσης εφοδιασμό του πολιορκημένου Μεσολογγίου. Η Επιτροπή ουσιαστικά λειτούργησε και ως άτυπος εκπρόσωπος της Επανάστασης στο εξωτερικό από τη σύστασή της τον Αύγουστο 1824 μέχρι την άφιξη του Καποδίστρια ως πρώτου Κυβερνήτη της χώρας (6 Ιανουαρίου 1828).

Κεφαλονίτες πατριώτες

Παραμονές της Επανάστασης πολλοί κεφαλονίτες έμποροι, πλοίαρχοι και ναυτικοί δραστηριοποιούνταν ως μέλη της Φιλικής Εταιρίας σε πολλά αστικά κέντρα στη Ρωσία, στη Μολδαβία, στα μεγάλα εμπορικά λιμάνια του Αιγαίου, της Μ. Ασίας και του Πόντου αλλά και σ' αυτήν την Κωνσταντινούπολη.

Από την αρχειακή έρευνα προκύπτει ότι οι πρώτοι Φιλικοί στην Κεφαλονιά μυήθηκαν από άλλες προσωπικότητες (Δ. Ρώμα, Π. Αναγνωστόπουλο) και όχι από τους ήδη μυημένους κεφαλονίτες ναυτικούς της διασποράς. Από τις πρώτες οικογένειες που μυήθηκαν από το Ρώμα ήταν οι Μεταξάδες – κλάδος Αγγελάτων από τον φιλοκαποδιστριακό κύκλο, και απ' αυτούς προείχαν οι Μαρίνος και Κωνσταντίνος Μεταξάς, ο Ανδρέας Μεταξάς και οι συγγενείς του Φωκάδες. Οι οικογένειες αυτές είχαν κατά κανόνα φιλορωσικό προσανατολισμό και η καθεμία με τον τρόπο της είχε αντιδράσει στο καθεστώς Μαίτλαντ.

Ονομαστοί ήταν οι κεφαλονίτες πρόξενοι της Ρωσίας όπως ο Βλασσόπουλος στην Πάτρα, ο Σπυρίδων Δεστούνης στη Σμύρνη και ο Νικόλαος Μυλωνάς στη Χίο. Επίσης Κεφαλονίτες, μέλη των κατά τόπους Εφορειών της Φιλικής Εταιρίας, αγωνίσθηκαν κοντά στον Αλέξανδρο Υψηλάντη στη Μολδοβλαχία, όπως ο Ανδρέας Σφαέλος, ο Λουκάς Βαλσαμάκης, ο Διονύσιος Ορφανός και ο γιατρός και διανοούμενος Γεώργιος Κοζάκης-Τυπάλδος, ο οποίος φαίνεται να συνέταξε στο Ιάσιο την προκήρυξη της 24ης Φεβρουαρίου 1821 του Αλ. Υψηλάντη: «Μάχου υπέρ Πίστεως και Πατρίδος».[6] Συγκροτήθηκε σώμα ενόπλων, το οποίο με

6. Ιωάννης Φιλήμων, *Δοκίμιον ιστορικόν περί της Ελληνικής Επαναστάσεως*, τ. 1ος, σ. 126, 389, Παράρτ. σ. 414 και τ. 2ος, σ. 119 και Αθανάσιος Ξόδιλος, *Η Εταιρεία των Φιλικών*, Αθήναι 1964, σ. 30, 36-37, 123 (ο Ξόδιλος υποστηρίζει ότι ο συντάκτης της προκήρυξης του Αλ. Υψηλάντη είναι ο Ανδρέας Πήλικος. Ίσως η μαρτυρία του Ξόδιλου να οφείλεται στο ότι ο

επικεφαλής τον Ανδρέα Μεταξά και τους Γεράσιμο και Αναστάσιο Φωκά, αγωνίσθηκε σθεναρά στις μάχες του Λάλα, της Πάτρας, στην πολιορκία της Αθήνας και στη μάχη του Φαλήρου.

Η δράση ως Φιλικού στην Κεφαλονιά του νομικού Γεράσιμου Λειβαδά, γνωστού ριζοσπάστη βουλευτή αργότερα, δεν έχει τεκμηριωθεί. Επίσης η συμπεριφορά του ιεράρχη της νήσου Αγαθάγγελου Τυπάλδου-Κοζάκη, ως τοποτηρητή του χηρεύοντος επισκοπικού θρόνου της Κεφαλονιάς από το 1818, ήταν πατριωτική όσον αφορά στη βοήθειά του για τη συγκέντρωση και αναχώρηση του σώματος κεφαλλήνων μαχητών για την Πελοπόννησο, αλλά υπάρχουν κάποιες αμφισβητήσεις για την ιδιότητά του ως Φιλικού και την αντίστοιχη δράση του.[7]

Τελικά λόγω των πολλών μυημένων προτιμήθηκε όχι το συγκεντρωτικό σχήμα μιας ενιαίας Εφορείας για όλο το νησί, αλλά η συγκρότηση διαφόρων τοπικών Εφορειών, ικανοποιώντας έτσι και τον έντονο τοπικισμό των περιοχών του νησιού. Όπως προκύπτει από την από 22 Μαΐου 1821 επιστολή των Φιλικών της Κεφαλονιάς προς τον Παλαιών Πατρών Γερμανό, συστήθηκαν έξι συνολικά Εφορείες για τις αντίστοιχες περιοχές, στις οποίες διαίρεσαν το νησί, ήτοι Αργοστόλι, Ληξούρι, Κατελειό, Σκάλα, Πόρο και Πύλαρο.

Οι Φιλικοί στην Κεφαλονιά, εκτός από τη γενικότερη πολιτική δράση (ζύμωση, μυήσεις, εράνους, πράξεις αλληλεγγύης και συνεισφορές για τις ανάγκες του Αγώνα) προετοίμασαν επίσης τον ένοπλο αγώνα, που ήταν και ο κύριος στόχος τους. Οι Έφοροι και οι Ταμίες αγόραζαν όπλα και πολεμοφόδια. Παράλληλα οι εξέχοντες των ντόπιων Φιλικών, όπως οι οικογένειες των Μεταξάδων – Αγγελάτων, στρατολογούσαν ένοπλα σώματα, τα οποία εξόπλιζαν με δικές τους δαπάνες και τα μετέφεραν στο Μοριά.

Πληθωρικός κρίνεται ο βαθμός συμμετοχής Κεφαλονιτών και Θιακών, τόσο στα στελέχη και στην προετοιμασία της ανεπιτυχούς εξέγερσης του Αλέξανδρου Υψηλάντη στη Μολδοβλαχία, όσο και στα διαδραματισθέντα εκεί πολεμικά γεγονότα (μάχη του Γαλατσίου στις 21 Φεβρουαρίου 1821 υπό τον Θιακό Βασίλειο Καραβία, ναυμαχία στον Προύθο στις 7 Μαρτίου 1821 με επικεφαλής τον κεφαλονίτη πλοίαρχο Ανδρέα Σφαέλο, συμμετοχή Κεφαλονιτών στη συγκρότηση του

Α. Πήλικος έγραψε τις δύο άλλες προκηρύξεις ή στο ότι ο Ξόδιλος παρασύρθηκε από άλλους σφετεριστές του έργου του Τυπάλδου). Επίσης, Σπυρίδων Τρικούπης, *Ιστορία της Ελληνικής Επαναστάσεως*, τ. 1ος, σ. 88 και Σπύρος Δ. Λουκάτος, «Κεφαλονίτες και Θιακοί, μαχητικοί πρωτοπόροι κατά την Επανάσταση στη Μολδοβλαχία», *Κεφαλληνιακά Χρονικά*, τ. 1ος, Αργοστόλι 1976, σ. 57, 6, 62.

7. Νικόλαος Τζουγανάτος, «Η συμβολή των Κεφαλλήνων στην ανάπτυξη της Φιλικής Εταιρίας», *Κεφαλληνιακά Χρονικά*, τ. 4ος (1980-1982), σ. 255.

Ιερού Λόχου, καθώς και στις μάχες στη Φωξάνη, στο Γαλάτσι την Πρωτομαγιά του 1821, στο Δραγατσάνι και στο Σκουλένι.

Λευκάδιοι πατριώτες

Από τους πρώτους που μυήθηκαν το 1817 στη Φ.Ε. ήταν ο ευγενής Ιωάννης Ζαμπέλιος, νομικός και δικαστικός, ο οποίος μυήθηκε από τον Ιωάννη Ζαπραλή. Αυτός με τη σειρά του προχώρησε σε μυήσεις αξιόλογων πολιτών. Έτσι δημιουργήθηκε ο πρώτος πυρήνας της Φ.Ε. στο νησί.

Ο δεύτερος πυρήνας δημιουργήθηκε από το γιατρό Άγγελο Σούνδια, ήδη φιλικό από την Εφορεία της Κέρκυρας, ο οποίος είχε στενές επαφές με τον Ιωάννη Ζαμπέλιο. Ο Αριστ. Παπάς πέρασε τον Απρίλιο του 1819 από τη Λευκάδα και μύησε ακόμα περισσότερα μέλη. Στις τάξεις των Φιλικών συνυπήρχαν αριστοκράτες όπως οι Μαρκάκης, Γκίλης, Γεώργιος Βερύκιος, Θεοφύλακτος Ψιλιανός, μεγαλέμποροι, όπως ο Γεώργιος Βαφέας, επαγγελματίες, έμποροι, καραβοκύρηδες, ανώτεροι και μεσαίας κλίμακας κρατικοί υπάλληλοι, όπως ο γραμματέας της Αστυνομίας Σπυρίδων Μεταξάς, ο λιμενάρχης Ανδρέας Φέτσης, ο Μιχαήλ Σικελιανός, νομικός, γραμματέας της Ιονίου Βουλής και αργότερα πρώτος υπουργός Δικαιοσύνης επί κυβέρνησης Καποδίστρια, καθώς και ο Πέτρος Στεφανίτσης, γιατρός, μετέπειτα πρώτος διευθυντής του Κρατικού Νοσοκομείου Ναυπλίου.

Στη Λευκάδα, Κυριακή Αποκριάς του 1821, στο σπίτι του Ιωάννη Ζαμπέλιου έγινε η ιστορική σύσκεψη των μεγαλοκαπεταναίων της Στερεάς με εκπροσώπους από το Μοριά και τα νησιά για το συντονισμό του Αγώνα που άρχιζε, και ο καθένας ανέλαβε συγκεκριμένη δράση.

Ο ρόλος της Εφορείας Λευκάδος ήταν η προμήθεια εφοδίων και όπλων και η στρατολόγηση ενόπλων. Ο χαρακτηρισμός της Λευκάδας ως «Αποθήκης της Επανάστασης» και ως τόπου μετάβασης αγωνιστών στη Στερεά επαληθευόταν τα επόμενα χρόνια στο ακέραιο.

Επειδή η Εφορεία της Φιλικής Εταιρίας στην Κέρκυρα είχε προηγηθεί χρονικά και είχε συμβάλει στις πρώτες μυήσεις Φιλικών της Λευκάδας, οι Λευκάδιοι Φιλικοί λάμβαναν υπόψη σοβαρά τις συμβουλές και την οργανωτική εμπειρία της Εφορείας της Κέρκυρας, που είχε προέχουσα θέση σε σχέση με την Εφορεία της Λευκάδας.[8] Για το λόγο αυτό συχνά παρενέβαινε σε κρίσιμα θέματα και

8. Παναγιώτης Ροντογιάννης, *Ιστορία της νήσου Λευκάδος*, Αθήνα 1982, τ. Β΄, σ. 311 και Π. Χιώτης, *Ιστορία του Ιονίου Κράτους από συστάσεως αυτού μέχρι ενώσεως (έτη 1815-1864)*, τυπογραφείο Η Επτάνησος, Ζάκυνθος 1874, τ. Α΄, σ. 320.

την κατηύθυνε με συγκεκριμένες εντολές στη λήψη σημαντικών αποφάσεων και την εκτέλεση συγκεκριμένων αποστολών.[9]

Κερκυραίοι πατριώτες

Η γεωγραφική θέση της Κέρκυρας και η λειτουργία της ως διοικητικού κέντρου της Αγγλικής Προστασίας δυσκόλευε ιδιαίτερα την πατριωτική κίνηση. Ως εκ τούτου η κατεύθυνση και το περιεχόμενο των φιλελεύθερων πατριωτικών κινήσεων και ζυμώσεων ήταν κυρίως πολιτικού και ιδεολογικού χαρακτήρα και αφορούσαν περισσότερο στη διάδοση των Ευρωπαϊκών Φώτων στην παιδεία, τις επιστήμες και τα γράμματα, και λιγότερο στην προετοιμασία ενός ένοπλου Αγώνα για την Ανεξαρτησία.[10]

Έτσι, στην Κέρκυρα το εύρος των Φιλικών παρέμεινε σχετικά περιορισμένο στο πλαίσιο των μελών και φίλων μερικών «καλών» οικογενειών του τόπου, και διαμορφώθηκε ένα στελεχειακά περιορισμένο δίκτυο Φιλικών. Ο Βιάρος και ο Αυγουστίνος Καποδίστριας ήταν μυημένοι μάλλον από τον απόστολο της Φιλικής στα Επτάνησα Αριστείδη Παπά, τον Ιανουάριο 1819.[11]

Μεταξύ των πρώτων Φιλικών, που μύησαν με τη σειρά τους οι αδελφοί Καποδίστρια, ήταν οι άνθρωποι της άμεσης επιρροής τους, όπως ο Ιωάννης Γενναtάς, νομολόγος-νομοδιδάκτωρ, ο Νικόλαος Πιέρης, στρατιωτικός, ταγματάρχης επί Επτανήσου Πολιτείας, ο οποίος συνδέθηκε στην περίοδο των Ρωσοτούρκων με τον Ιωάννη Καποδίστρια και την οικογένειά του, ο Νικόλαος Γεροστάθης, πλούσιος έμπορος, ο Δημήτριος Αρλιώτης και άλλοι που ανήκαν στον φιλικό κύκλο της οικογένειας Καποδίστρια.[12]

Οι δύο αδελφοί Καποδίστρια, Βιάρος και Αυγουστίνος, ως Φιλικοί ανέπτυξαν έντονη δραστηριότητα. Είχαν αλληλογραφία με τις Εφορείες της Φ.Ε. των άλλων νησιών, με προκρίτους και οπλαρχηγούς, με σημαντικές πολιτικές προσωπικότητες, καθώς και με φιλελληνικούς κύκλους της Ευρώπης. Ο Βιάρος ήταν ο θησαυροφύλακας της Φ.Ε. στην Κέρκυρα και σ' αυτόν συνέρρεαν όλες οι εισφορές των κομιτάτων, και γενικότερα των φιλελλήνων υπέρ του Αγώνα. Ο Αυγουστίνος ήταν ένας από τους Εφόρους της Φ.Ε. στην Κέρκυρα. Μεταξύ των από

---

9. Κωνσταντίνος Μαχαιράς, *Η Λευκάς (1700-1864)*, Αθήναι 1958, σ. 89, και του ιδίου, *Λευκάς και Λευκάδιοι επί Αγγλικής Προστασίας (1810-1864)*, Βιβλιοθήκη Ιστορικών Μελετών, Κέρκυρα 1940, σ. 73.

10. Λαυρέντιος Βροκίνης, *Βιογραφικά σχεδάρια*, τχ. Α′ και Β′, ό.π., σ. 20-21.

11. Ελένη Ε. Κούκου, *Ιωάννης Καποδίστριας, ο άνθρωπος – ο διπλωμάτης 1800-1828*, Αθήνα [9]1995, σ. 93.

12. Σπύρος Βερύκιος, *Επτανησιακοί παλμοί κι αγώνες στο 1821*, ό.π., σ. 15-16.

παλαιά μυημένων κερκυραίων Φιλικών ήταν και ο στρατιωτικός Ιωάννης Βαπτιστής Θεοτόκης (κλάδος Οκταβιανών), ο οποίος πολέμησε και σε πολλές μάχες στην κυρίως Ελλάδα κατά την περίοδο 1823-1824. Ο Ιωάννης Βαπτιστής Θεοτόκης ήταν φίλος του Κωλέττη, εργάστηκε σκληρά για τη διοργάνωση του Ελληνικού κράτους και κατέλαβε πολιτικά αξιώματα στην επαναστατική διοίκηση.[13]

Επίσης στους κερκυραίους πατριώτες και αγωνιστές συγκαταλέγονται ο Ιωάννης Ποφάντης, αξιωματικός και προσωρινός αρχηγός του επτανησίου σώματος που πολέμησε στην πολιορκία των Αθηνών, ο Φιλικός Ανδρέας Δαφαράνας, που πολέμησε και σκοτώθηκε στον Αλμυρό, και ο Νικόλαος Θεριανός, που πολέμησε και σκοτώθηκε στο Βραχώρι.

Σημαντικός ήταν ο πολιτικός ρόλος που έπαιξε η Εφορεία της Κέρκυρας τα επόμενα χρόνια, τόσο στις σχέσεις με φιλέλληνες, φιλελληνικές οργανώσεις και ευρωπαϊκούς κύκλους, όσο και στη διακίνηση διά θαλάσσης μεγάλων ποσοτήτων εφοδίων, ζωοτροφών και οπλισμού προς Ζάκυνθο, Μοριά και Μεσολόγγι. Πρώτος σταθμός ήταν η Κέρκυρα (για μεταφορά αλληλογραφίας, διακίνηση τροφίμων, όπλων και προσώπων) και μετά η Εφορεία Ζακύνθου και οι υπόλοιπες Εφορείες (Λευκάδας, Κεφαλληνίας).

Κυθήριοι πατριώτες

Ανάμεσα στους κυθήριους ναυτέμπορους και ναυτικούς η Φ.Ε. είχε ευρύτατα δικτυωθεί, ιδιαίτερα στις ανθούσες παροικίες Κυθηρίων: στη Σμύρνη, στην Κωνσταντινούπολη, στην Αλεξάνδρεια.[14] Χαρακτηριστικές είναι οι περιπτώσεις των ευκατάστατων κυθηρίων εμπόρων της Διασποράς αδελφών Σαράντου και Παναγιώτη Αλβανάκη στην Αλεξάνδρεια και του Υποπρόξενου της Ρωσίας στην Ύδρα Ιωάννη Κλάδου.[15]

Ιθακήσιοι πατριώτες

Αρκετοί ιθακήσιοι έμποροι, πλοίαρχοι, πρόξενοι και ναυτικοί, λίγα χρόνια πριν την Επανάσταση, είχαν μυηθεί στη Φ.Ε. και λειτουργούσαν σε κάθε επίπεδο

---

13. Στέφανος Παπαδόπουλος, «Η εκλογή του Ιωάννη Καποδίστρια ως πρώτου Κυβερνήτη της Ελλάδος», *Κερκυραϊκά Χρονικά*, τ. 19 (1974), σ. 9-22.

14. Παναγιώτης Χιώτης, *Ιστορία του Ιονίου Κράτους από συστάσεως αυτού*, ό.π., τ. Α΄, σ. 390 και Σπύρος Βερύκιος, *Επτανησιακοί παλμοί κι αγώνες στο 1821*, ό.π., σ. 66.

15. Γεώργιος Λεοντσίνης, *Τα Κύθηρα στον Αγώνα του 1821*, έκδοση Κυθηραϊκής Αδελφότητος Πειραιώς-Αθηνών, Αθήναι 1971, σ. 55-56 και Μιχαήλ Κ. Πετρόχειλος, *Ιστορία της νήσου Κυθήρων*, Αθήναι 1940, σ. 114-115.

του συνωμοτικού μηχανισμού της. Ένας σημαντικός αριθμός ιθακήσιων Φιλικών είχε συνδεθεί με τους Φαναριώτες οσποδάρους και άλλους αξιωματούχους των Παραδουνάβιων Ηγεμονιών και είχαν καταλάβει διάφορα διοικητικά αξιώματα. Χαρακτηριστικά παραδείγματα που ανήκαν στον στενό περίγυρο του Αλέξανδρου Υψηλάντη,[16] είναι ο Βασίλειος Καραβίας, στέλεχος της Φιλικής, που το 1819 ήταν αρχηγός της Χωροφυλακής στο Γαλάτσι,[17] και ο Διονύσιος Ευμορφόπουλος, εμποροπλοίαρχος, ο οποίος με δαπάνη του οργάνωσε εθελοντικό σώμα που πολέμησε στην Πελοπόννησο, στην απελευθέρωση των Αθηνών (1822) και στην πολιορκία των Αθηνών από τον Κιουταχή (1826).[18]

Παξινοί πατριώτες

Το 1817 ο Αριστείδης Παπάς επισκέφθηκε το νησί, έκαμε τις πρώτες μυήσεις και όρισε Έφορο της Φ.Ε. τον εκ Πρεβέζης Γεώργιο Λουρόπουλο που είχε έλθει ως πρόσφυγας στους Παξούς το 1798. Στην εκεί δράση της Φ.Ε. κάποιο ρόλο έπαιξε και η παραμονή στο νησί, ως τόπο καταφυγής, αγωνιστών και καταδικασμένων για ορισμένο διάστημα, ονομαστών οπλαρχηγών, όπως του Οδυσσέα Ανδρούτσου και λογίων, όπως του Χριστόφορου Περραιβού και άλλων. Εδώ αξίζει να τονιστεί και η περίπτωση του νεαρού παξινού αγωνιστή Γεωργίου Ανεμογιάννη, ναυτικού, ο οποίος προσπάθησε να πυρπολήσει τον τουρκικό στολίσκο που ναυλοχούσε κάτω από το φρούριο της Ναυπάκτου, πλην όμως η επιχείρηση απέτυχε, ο ίδιος συνελήφθη και βρήκε μαρτυρικό θάνατο από τους Τούρκους, διά παλουκώματος και διασυρμού του πτώματός του.[19]

Γ. Συμπεράσματα

Κατά την προεπαναστατική περίοδο (1797-1821) οι ιόνιοι πατριώτες, ζώντας σε κοινωνίες «προστατευμένες» από τις αλληλοδιάδοχες ξενικές (ευρωπαϊκές) εξουσίες, συγκροτούσαν τη φιλελεύθερη ιδεολογία και την πατριωτική τους συνείδηση. Γόνοι κυρίως αριστοκρατικών οικογενειών, που είχαν σπουδάσει σε ονομαστές πανεπιστημιακές σχολές της Ιταλίας, μετέφεραν τις αρχές του Ευρωπαϊκού Διαφωτισμού και της Γαλλικής Επανάστασης στα Επτάνησα και ως νέοι δια-

16. Σπύρος Δ. Λουκάτος, «Κεφαλονίτες και Θιακοί, μαχητικοί πρωτοπόροι κατά την Επανάσταση στη Μολδοβλαχία», *Κεφαλληνιακά Χρονικά*, Αργοστόλι 1976, τ. 1ος, σ. 59-60.

17. Σπύρος Δ. Λουκάτος, «Κεφαλονίτες και Θιακοί, μαχητικοί πρωτοπόροι κατά την Επανάσταση στη Μολδοβλαχία», *ό.π.*, σ. 52.

18. Σπύρος Βερύκιος, *Επτανησιακοί παλμοί κι αγώνες στο 1821*, ό.π., σ. 50.

19. Διονύσιος Ζερμπάς, *Παξινά ιστορικά σημειώματα*, Αθήναι 1970, σ. 66.

νοούμενοι μετέδιδαν τις φιλελεύθερες και πατριωτικές ιδέες στους κοινωνικούς κύκλους τους και στα ανερχόμενα αστικά στρώματα.

Έτσι, η Φ.Ε. άρχισε να αναπτύσσεται στα Επτάνησα το 1818 και μετά βρήκε εν δυνάμει πατριώτες για τις ανάγκες του Αγώνα. Οι Εφορείες των Φιλικών στα νησιά με σκοπό τη στήριξη της Επανάστασης διαδραμάτισαν με επιτυχία το ρόλο του διαμεσολαβητή και του αξιόπιστου ενδιάμεσου φορέα, μεταξύ της πολιτικής και στρατιωτικής ηγεσίας της Επανάστασης και των Ευρωπαϊκών Φιλελληνικών Κομιτάτων και προσωπικοτήτων, που βοήθησαν σημαντικά στις κρίσιμες καμπές του Αγώνα. Τα κίνητρά τους ήταν ιδεολογικά, απέχοντας πόρρω από τυχόν μελλοντικές διεκδικήσεις αξιωμάτων και πρωτοκαθεδριών· διακινδυνεύοντας τα πάντα προσχώρησαν και έθεσαν τους εαυτούς τους στη διάθεση της Επανάστασης, που άλλοι, οι υπό την οθωμανική εξουσία Έλληνες, είχαν ήδη οργανώσει, ξεκινήσει και την πραγματοποιούσαν στους τόπους τους και με τους δικούς τους όρους.[20]

Μέσα από αυτή την προσφορά τους για την Επανάσταση οι επτανήσιοι πατριώτες τόλμησαν και πραγματοποίησαν τα κρίσιμα βήματα χειραφέτησής τους από τα δεσμά του ιόνιου απομονωτισμού και της ξενοκρατίας, στρεφόμενοι σταθερά προς τους σκλαβωμένους αδελφούς τους ελλαδικού χώρου και συνειδητοποιώντας ότι τα στοιχεία που τους ένωναν με αυτούς ήταν πολύ περισσότερα από αυτά που τους χώριζαν. Έτσι διαμορφώθηκε η μήτρα των κοινών ιδεών, αντιλήψεων και η πρακτική του μετέπειτα ριζοσπάστη πατριώτη της Επτανήσου.

Τέλος, για το είδος, την ποιότητα και την ιδιαίτερη σημασία της συμμετοχής των Επτανησίων στον Αγώνα δεν μπορούμε παρά να επαναλάβουμε αυτό που εύστοχα και χαρακτηριστικά έγραψε γι' αυτούς ο ιστοριογράφος της Επανάστασης Ιωάννης Φιλήμων, στο έργο του *Δοκίμιον ιστορικόν της Ελληνικής Επαναστάσεως*: «Ει και επέβαλλεν αυτοίς η Αγγλική προστασία την ουδετερότητα και ταύτην δι' όλων των βιαίων μέσων, αυτοί, υπερβαίνοντες παν πρόσκομμα και πάντα φραγμόν, τα πάντα δε απαρνούμενοι ενώπιον του Ελληνικού καθήκοντος, εδραπέτευον εις τον Αγώνα, διότι εθεώρουν αυτόν, ως και ήτο, ουχί μερικήν της Πελοποννήσου, αλλ' απάσης της Ελλάδος υπόθεσιν. Εδραπέτευεν αληθώς πλήθος πολύ των Ελλήνων εκ των υποκειμένων τη Τουρκία επαρχιών, αλλά μετά του αισθήματος τούτου ηνούτο και η ανάγκη. Τους δε Ιονίους εκίνει μόνον το καθαρόν αίσθημα. Προς απόδειξιν όσων λέγομεν, αρκεί παρά παν άλλο, αν παρατηρήσητις, ότι, καθώς εν ταις ηγεμονίαις μετά του Υψηλάντου, ούτως και εν τη μεσημ-

20. Ντίνος Κονόμος, *Ο Διονύσιος Ρώμας και η ελληνική εθνεγερσία*, ό.π., σ. 130, 131.

βρινή Ελλάδι λογίζονται οι Επτανήσιοι εν πρώτοις, ολίγοι μεν τον αριθμόν, αλλ' εκλεκτοί προς τον πόλεμον».[21]

Περίληψη / Summary

Στα Ιόνια Νησιά η οργάνωση των Εφορειών της Φιλικής Εταιρίας από φιλελεύθερους διανοούμενους βρήκε άμεση ανταπόκριση στις τοπικές κοινωνίες ενόψει: α) του διαμορφωμένου από τις ιδέες του Ευρωπαϊκού Διαφωτισμού επτανησιώτικου πατριωτισμού, β) της ισχυρής ιόνιας αντιπολίτευσης προς το καθεστώς της Προστασίας. Παρατίθενται τα πρόσωπα που συγκρότησαν τις Εφορείες της Φ.Ε. σε κάθε νησί και οι δράσεις τους.

In the Ionian Islands the organizations of the Society of Friends consisted of liberal intellectuals, found immediate response in view of: a) the Ionian patriots being shaped by the ideas of the European Enlightenment and the ideas of the French Revolution and b) the strong Ionian opposition to the Protectorate regime. Here are shown the persons who participated in this Society in each island and their activities.

21. Ιωάννης Φιλήμων, *Δοκίμιον ιστορικόν περί της Ελληνικής Επαναστάσεως*, ό.π., τ. 3ος, σ. θ′ και 302.

ΚΡΑΤΟΣ ΚΑΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ ΣΤΑ ΙΟΝΙΑ ΝΗΣΙΑ ΤΗΝ ΠΕΡΙΟΔΟ ΤΗΣ ΑΓΓΛΙΚΗΣ ΠΡΟΣΤΑΣΙΑΣ[1]

Νίκος Π. Κοσκινάς

1. Κράτος, οικονομία και κοινωνία

Το μισό περίπου του 19ου αι. τα Ιόνια Νησιά βρίσκονται υπό την επίβλεψη του αγγλικού στέμματος με μια ιδιότυπη μορφή διακυβέρνησης. Είναι σημαντικό να μελετήσουμε πώς η Αγγλική Προστασία ως νέα μορφή διοίκησης επηρέασε τους οικονομικούς μηχανισμούς των Ιόνιων Νησιών και με ποιο τρόπο συνδέεται η οικονομική της λειτουργία με την ιόνιο οικονομική πορεία γενικότερα. Η κύρια θέση μιας τέτοιας ανάλυσης είναι ότι τα κρατικά οικονομικά μεγέθη αποτελούν προνομιούχο θέση, από την οποία μπορούμε να προσεγγίσουμε την κρατική συμπεριφορά.[2]

Αν ενδιαφερόμαστε για τη σχέση οικονομικού και πολιτικού, θα πρέπει εξ αρχής να αρνηθούμε τη θέση του κράτους ως παρατηρητή και ρυθμιστή. Η θέση αυτή προϋποθέτει τον ξεκάθαρο διαχωρισμό του οικονομικού από το πολιτικό και συνεπάγεται την *de facto* αποδοχή της οικονομίας ως ξεχωριστού υποσυστήματος μιας κοινωνίας, άρα και τη μελέτη του ως τέτοιου. Η μελέτη μας όμως πραγματοποιείται σε χώρο και χρόνο τέτοιο, που μια υπόθεση σαν κι αυτή

---

1. Το παρόν κείμενο αποτελεί περίληψη μιας περισσότερο εκτεταμένης μελέτης, η οποία λόγω των εκδοτικών περιορισμών του Συνεδρίου δεν μπορεί να δημοσιευτεί αυτούσια εδώ. Όλα τα ποσοτικά στοιχεία που χρησιμοποιήθηκαν προέρχονται από τα *Blue Books of the Ionian Islands*, National Archives, Public Record Office/CO 136/Φ.1391-1427, Λονδίνο, και περιλαμβάνουν τα έτη 1821-1824 και 1827-1863. Στην προκειμένη περίπτωση θα χρησιμοποιήσουμε τα στοιχεία της κατηγορίας *Comparatively Yearly Statements of Revenue and Expenditure* για τα έτη 1828-1863, ενώ για τα έτη 1821-1824 και 1827 της κατηγορίας *Abstract of the Net Revenue and Expenditure*. Για τα έτη 1817-1819 τα στοιχεία προέρχονται από τον C.J. Napier, *The Colonies: Treating of their Value Generally of the Ionian Islands in Particular*, Thomas and William Boone, Λονδίνο 1833· για τα στοιχεία του δημόσιου χρέους, αυτά της κατηγορίας *Public Debt*.

2. J. Schumpeter, "The Crisis of the Tax State", στο: J. Schumpeter, *The Economics and Sociology of Capitalism* (επιμ. Richard Swedberg), Princeton University Press, Πρίνστον 1991, σ. 100. Ο Σουμπέτερ παραθέτει επιγραμματικά τη διάσημη φράση του Ρούντολφ Γκόλντσαϊντ, "The budget is the skeleton of the state stripped of all misleading ideologies" (= *Staatssozialismus oder Staatskapitalismus*, Vienna 1917).

δεν μπορεί να γίνει αποδεκτή, καθώς η περίοδος 1815-1865 δεν θα μπορούσε σε καμία περίπτωση να χαρακτηριστεί ούτε ως ομοιογενής ούτε ως περίοδος ήδη διαμορφωμένων θεσμικοοικονομικών χαρακτηριστικών, αλλά μάλλον ως μεταβατική φάση, τουλάχιστον για τις περισσότερες χώρες της Ευρώπης μέχρι και τα μέσα του 19ου αιώνα. Σε αυτό το πλαίσιο η απόρριψη του κράτους ως σημαντικού διαμορφωτικού οικονομικού παράγοντα και η αναγωγή του ρόλου του απλώς σε ρυθμιστικό οδηγεί όχι μόνο στη μη επαρκή κατανόηση της ιστορικής οικονομίας των Ιόνιων Νησιών αλλά και οποιασδήποτε οικονομίας γενικότερα.

Στη σύγχρονη βιβλιογραφία η οπτική για την ανάλυση της σχέσης κράτους-οικονομίας έχει μετατοπιστεί.[3] Υποχωρεί πλέον η υπόθεση ότι το κράτος και η (ελεύθερη) οικονομία είναι ξεχωριστοί και αντίθετοι τρόποι οργάνωσης της παραγωγικής δραστηριότητας.[4] Μια νέα οπτική μπορεί να συνοψιστεί σε τρεις γενικές προτάσεις: α) το κράτος και η οικονομία δεν είναι απολύτως αυτόνομες αλλά αμοιβαία εξαρτημένες σφαίρες δραστηριότητας, β) τόσο το κράτος όσο και η οικονομία βρίσκονται ενσωματωμένα σε κοινωνίες που έχουν συγκεκριμένες θεσμικές δομές, γ) η ενσωμάτωση αυτή είναι δυναμική, αφού ανασχηματίζεται μέσω της θεσμικής καινοτομίας, η οποία με τη σειρά της αναδιαμορφώνει τους τρόπους αλληλεπίδρασης οικονομίας-κράτους.[5]

Η τριγωνική αυτή οπτική είναι χρήσιμη, γιατί μας βοηθά να αποφύγουμε

---

3. Οι επόμενες δύο παράγραφοι αντλούν ως επί το πλείστον το υλικό τους από το: F. Block and P. Evans, «The State and the Economy», στο: *Handbook of Economic Sociology*, (επιμ. N.J. Smelser και R. Swedberg), Princeton University Press, New Jersey [2]2005, σ. 505-526.

4. Μια ιδέα που ωστόσο εντοπίζεται ήδη στις αρχές της πολιτικής οικονομίας του Άνταμ Σμιθ· βλ. A. Smith, *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*, Thomas Nelson, Εδιμβούργο 1838.

5. Τα κράτη προφανώς εξαρτώνται από την οικονομία για τη ροή των εσόδων τους. Η αντίστροφη όμως σχέση είναι που προβληματίζει τους οικονομολόγους της ελεύθερης αγοράς, οι οποίοι θεωρούν ότι η οικονομία λειτουργεί πιο αποδοτικά χωρίς την κρατική παρέμβαση. Ωστόσο, το θεωρητικά ιδανικό είναι διαφορετικό από το ιστορικά πραγματικό και γι' αυτό και κοινωνιολόγοι της οικονομίας όπως ο M. Weber (*Economy and Society. An Outline of Interpretive Sociology*, University of California Press, Λ. Άντζελες 1978), αμφισβητούν αυτόν τον ισχυρισμό, αφού ακόμη και οι οικονομίες της αγοράς βασίζονται στην αποτελεσματικότητα των νόμων περί ιδιοκτησίας για την εξασφάλιση κερδών μέσω παραγωγικών δράσεων και όχι παρασιτικών λειτουργιών. Ο Karl Polanyi (*Ο μεγάλος μετασχηματισμός. Οι πολιτικές και κοινωνικές απαρχές του καιρού μας*, Νησίδες, Θεσσαλονίκη [1944] 2007, σ. 69-78), προχωρεί το επιχείρημα του Weber, δείχνοντας ότι οι οικονομίες της αγοράς βασίζονται σε τρεις κύριες πηγές εισροών, οι οποίες δεν προσφέρονται από την αγορά, και τις ονομάζει *πλασματικές* (*fictitious*), αφού τυπικά δεν μπορούν να παραχθούν: γη, εργασία και χρήμα. Η απαραίτητη ρύθμιση της προσφοράς αυτών των εισροών βαραίνει αναγκαστικά τις πλάτες

την απόδοση σε έναν μόνον παράγοντα οποιασδήποτε οικονομικής αποτυχίας ή επιτυχίας, είτε αυτός είναι η οικονομία της αγοράς είτε ο βαθμός της κρατικής παρέμβασης.[6] Αντιθέτως, μας ωθεί να αντιμετωπίζουμε τις επιτυχίες/αποτυχίες με όρους συνέργειας ή έλλειψης συνέργειας ανάμεσα στην πολιτική κοινωνία, την οικονομία και το κράτος. Το σημείο-κλειδί είναι ότι η ενσωμάτωση μεταβάλλεται μέσω θεσμικών καινοτομιών. Κάποιες φορές, η θεσμική καινοτομία πραγματοποιείται στο χώρο της πολιτικής κοινωνίας μέσω της δημιουργίας νέων οργανισμών ή θεσμών που οργανώνουν ή συντονίζουν την οικονομική δραστηριότητα. Άλλες φορές, η πρωτοβουλία προέρχεται από το κράτος και άλλες φορές από τη συνεργασία κρατικών και μη παραγόντων. Όλες όμως αυτές οι καινοτομίες τείνουν να αναδιαμορφώνουν τη σχέση κράτους-οικονομίας. Έτσι, αντί να αντιμετωπίζουμε την οικονομική επιτυχία/αποτυχία ως μείγμα με συγκεκριμένες «δόσεις» αγοράς-κράτους, τονίζουμε τη σημασία που έχει η δυνατότητα θεσμικού ανασχηματισμού βάσει των νέων κάθε φορά δεδομένων.[7]

Η οικονομική ανάλυση των κρατικών δομών δεν έχει ως στόχο να αναγάγει έναν πολιτικό θεσμό σε απλή οικονομική πράξη ή να αναδείξει τα οικονομικά κίνητρα πίσω από μια εκ πρώτης όψεως πολιτική απόφαση, αλλά μάλλον χρησιμοποιείται εδώ με την ακριβώς αντίστροφη λογική. Σκοπός της έρευνας είναι να αναζητήσει τους παράγοντες εκείνους που γεννούν μορφοποιητικές δυναμικές του οικονομικού χώρου, όντας όμως έξω από αυτόν, σύμφωνα με την αυστηρή εννοιολόγησή του ως χώρου συναλλαγής ή αγοράς.

Η ανάλυση αυτού του είδους, και μάλιστα για τόσο μεγάλα χρονικά διαστήματα, ενέχει τον κίνδυνο να μας οδηγήσει σε γενικεύσεις που δεν αντανακλούν πάντοτε τις διαφορετικές πολιτικές των εκάστοτε διοικήσεων και τις εκάστοτε πραγματικότητες. Το κύριο σημείο του ενδιαφέροντός μας είναι να μελετήσουμε πώς η ιόνιος κρατική οντότητα συνδέθηκε με την οικονομία και κοινωνία των νησιών μέσω των οικονομικών της λειτουργιών, στο πλαίσιο των οποίων βρισκόταν και η δική της βιωσιμότητα. Η επιβίωση του κράτους θα μπορούσαμε να πούμε πως αντιπροσωπεύει τη σταθερά στο πλαίσιο αυτής της έρευνας, όπως και οποιασδήποτε άλλης που αναζητεί μακροχρόνιες επιδράσεις. Ανεξαρτήτως επι-

---

της κυβέρνησης μέσω διάφορων κρατικών θεσμών, όπως η Κεντρική Τράπεζα, η κοπή βιώσιμου νομίσματος κ.λπ.

6. Και πολύ περισσότερο μας βοηθά να αποφύγουμε την άχαρη αυτή διάκριση. Από την άλλη, η στάση αυτή δεν θα πρέπει να αποτελέσει εμπόδιο στην ανάλυση κάποιας περίπτωσης που ο ένας από τους δύο παράγοντες είναι πιο σημαντικός, σε σχέση κάθε φορά με τα κριτήρια που έχουν τεθεί.

7. *State-Society Synergy: Government Action and Social Capital in Development*, (επιμ. P. Evans), University of California Press, Λος Άντζελες 1997.

λογών και πράξεων, η τάση για συντήρηση οποιουδήποτε οργανισμού, κρατικού ή άλλου, επιβάλλει αυτοδικαίως τη δυναμική του. Μέχρι ποιο σημείο λοιπόν θα έφταναν οι λειτουργίες της διοίκησης για να συντηρήσουν το κρατικό σώμα και ποια ήταν η άλλη όψη του κόστους αυτής της συντήρησης που αντανακλώνταν στις οικονομικές πρακτικές;

Για να προσεγγίσουμε το ερώτημα, θα εξετάσουμε την οικονομική δομή του Ιόνιου Κράτους μέσα από στοιχεία που καταγράφονται στις *Κυανές Βίβλους* (*Blue Books*) των Ιόνιων Νησιών για την περίοδο 1817-1863, και κυρίως μέσα από τις απολογιστικές δομές των εσόδων και των εξόδων του. Στο Διάγραμμα 1 βλέπουμε τη σχέση εσόδων και εξόδων για όλη την περίοδο της Βρετανικής Προστασίας. Είναι εμφανής η σπασμωδική αντιμετώπιση στα έσοδα και αντίστοιχα στα έξοδα για το μεγαλύτερο μέρος της περιόδου, που παραπέμπει ουσιαστικά στους κύκλους των βασικών καλλιεργειών, του λαδιού και της σταφίδας. Προς το παρόν αρκεί να σημειώσουμε ότι μόνο από τα μέσα περίπου του 19ου αι. και έπειτα τα έξοδα εξομαλύνονται και φαίνεται να μην εξαρτώνται άμεσα από τα έσοδα.

2. Η δομή των εσόδων

Τα έσοδα του Ιόνιου Κράτους προέρχονταν από τρεις κυρίως πηγές: τους φόρους εξαγωγών (ομάδα Α), τη λειτουργία του λιμανιού και τους φόρους εισαγωγών (ομάδα Β), καθώς και διάφορα άλλα έσοδα (ομάδα Γ). Η συνεισφορά κάθε μιας από αυτές τις κατηγορίες στα συνολικά έσοδα δεν είναι ίση, και μάλιστα μπορούμε να ξεχωρίσουμε δύο ομάδες που έχουν ιδιαίτερη βαρύτητα για τα κρατικά έσοδα: η μία προκύπτει από τη φορολογία του λαδιού και της σταφίδας (ομάδα Α) και η άλλη από τη λειτουργία του λιμανιού, που περιλαμβάνει το τελωνείο, τους φόρους λιμένα και την εισφορά αποθήκευσης για διαμετακόμιση, ενώ σε αυτήν την ομάδα προσθέτουμε και τους φόρους των εισαγωγικών εμπορευμάτων (ομάδα Β).[8] Σε μια τρίτη ομάδα (ομάδα Γ) τοποθετούμε όλες τις υπόλοιπες πηγές εσόδων, οι οποίες περιλαμβάνουν τα έσοδα από τη λειτουργία των αλυκών, τα έσοδα από τα τέλη χαρτοσήμου, τα ενοίκια δημοσίων κτηρίων, τις εισφορές της αστυνομίας, των δικαστηρίων και του ταχυδρομείου, καθώς και τα έσοδα από τα κρατικά μονοπώλια πυρίτιδας, βελανιδιών κ.λπ.

Παρατηρούμε στο Διάγραμμα 2 ότι η συνεισφορά των φόρων λαδιού και σταφίδας αποτελεί για όλη την περίοδο της Αγγλικής Προστασίας το 30 με 50% των συνολικών εσόδων, ενώ αντίστοιχο ποσοστό συνεισφέρουν και τα τέλη λει-

8. Τα εισαγωγικά εμπορεύματα που αναφέρονται είναι: κρασιά και οινοπνευματώδη (ξένα και εγχώρια), καπνός, ζώα και σπόροι σιταριού.

τουργίας του λιμανιού μαζί με τους δασμούς των εισαγωγικών προϊόντων. Θα σημειώσουμε εδώ ότι η ετήσια προσοδική δυνατότητα των φόρων λιμένα εξαρτιόταν ουσιαστικά από την ποσότητα των δύο κύριων εξαγωγικών αγαθών (του λαδιού και της σταφίδας) και οι διακυμάνσεις τους ήταν αντίστοιχες με κάποιες ελάχιστες εξαιρέσεις.[9] Το υπόλοιπο 10 με 20% των εσόδων καλύπτεται από τις υπόλοιπες πηγές. Από το σύνολο λοιπόν των εσόδων το 80% προέρχεται από τη φορολόγηση κυρίως του εξαγωγικού αλλά και εισαγωγικού εμπορίου και από τη λειτουργία των νησιών ως εμπορικών κόμβων.

Η σημαντική συνεισφορά του αγροτικού τομέα στα έσοδα των τοπικών κυβερνήσεων και της Γενικής Κυβέρνησης αποτελεί μια μεταφορά πόρων, και μάλιστα σε χρηματική μορφή, από την ύπαιθρο στο Ιόνιο Κράτος, της οποίας όμως το θετικό ή αρνητικό αποτέλεσμα μπορούμε να εκτιμήσουμε, μόνο αν δούμε πώς διανεμόταν αυτό το έσοδο στην ιόνιο οικονομία ή, διαφορετικά, ποια ήταν η δομή των εξόδων του Ιόνιου Κράτους.

3. Η δομή των εξόδων

Αντίστοιχα με τα έσοδα, έτσι και οι λογαριασμοί των εξόδων μπορούν να χωριστούν σε δύο κύριες κατηγορίες, αν και σχετικά γενικευμένες: την κατηγορία των διοικητικών εξόδων και αυτήν των υπόλοιπων δαπανών.

Στην πρώτη κατηγορία εντάσσουμε τα απαραίτητα έξοδα για τη συντήρηση του μηχανισμού του Ιόνιου Κράτους, που συνίστανται στα έξοδα της πολιτικής διοίκησης (civil establishment) –τα οποία ως επί το πλείστον έχουν να κάνουν με τη μισθοδοσία των υπαλλήλων, τόσο της Γενικής όσο και των Τοπικών Κυβερνήσεων–, τα έξοδα της δικαστικής διοίκησης (judicial establishment), της εκκλησιαστικής διοίκησης (ecclesiastical establishment), τα έκτακτα έξοδα που αντιμετωπίζει η Γενική και οι Τοπικές Κυβερνήσεις (contingencies), τα ενοίκια των αντίστοιχων κτηρίων και τις στρατιωτικές δαπάνες.

Στη δεύτερη κατηγορία (ομάδα Β) εντάσσουμε τα έξοδα που αποβλέπουν στο όφελος του ευρύτερου κοινωνικού ιστού όπως οι δαπάνες δημοσίων έργων, οι δαπάνες κατασκευής δρόμων και δημοσίων κτηρίων, τα έξοδα της λειτουργίας του ταχυδρομείου, οι δαπάνες για την εκπαίδευση, τα έξοδα των φυλακών, καθώς και τα έκτακτα έξοδα που αφορούν στην πρόνοια (νοσοκομεία, πτωχοκομεία), τα γραφεία του λιμενικού, την καραντίνα (lazarettos) και τη λειτουργία των φάρων.

---

9. Βλ. συνοδευτικές εκθέσεις των *Κυανών Βίβλων* για τα έτη 1846, 1847 και 1848, *The Sessional Papers*, τ. XXXI έτους 1847, William Clowes and Sons, Λονδίνο 1847, σ. 127. *The Sessional Papers*, τ. XL έτους 1847-1848, W. Clowes and Sons, Λονδίνο 1848, σ. 182 και *Accounts and Papers*, τ. XXXIV έτους 1849, W. Clowes and Sons, Λονδίνο 1849, σ. 292.

Βλέπουμε στο Διάγραμμα 3 ότι τα διοικητικά έξοδα (ομάδα Α) σταδιακά καταλαμβάνουν όλο και μεγαλύτερο μέρος των δαπανών του Ιόνιου Κράτους μέχρι το τέλος της Αγγλικής Προστασίας, ξεκινώντας από ένα ποσοστό 60-70% το 1818 και φτάνοντας στο 80-90% από το 1847 και μετά.

Την πρώτη δεκαπενταετία της αγγλικής διοίκησης φαίνεται ότι η κατηγορία των λοιπών δαπανών (ομάδα Β) καταλάμβανε ένα 40%, ποσοστό μεγάλο σε σχέση με τα μεταγενέστερα χρόνια. Το μεγαλύτερο μέρος αυτού του ποσοστού καταλάμβαναν οι δαπάνες δημοσίων έργων, που κυμαίνονταν από 20.000 έως 40.000 αγγλικές λίρες. Από το σημείο αυτό και εξής τα ποσά που περιλαμβάνονται στην ίδια κατηγορία μειώνονται αισθητά μέχρι και το τέλος της περιόδου, με εξαίρεση τα έτη 1844-1847. Στην ίδια κατηγορία δαπανών εντοπίζουμε τα ποσά που δαπανήθηκαν στην εκπαίδευση, έναν λογαριασμό που επισήμως εμφανίζεται το 1827 βάσει των στοιχείων που έχουμε και τα οποία κυμάνθηκαν από 7.000 έως 13.000 £, με μέσο όρο 10.000 £ ανά έτος και σχετική αύξηση για όλη τη διάρκεια της περιόδου. Τα υπόλοιπα έξοδα αυτής της κατηγορίας (ομάδα Β) εμφανίζουν επίσης μείωση ή μια σχετική σταθερότητα για όλη την περίοδο της Αγγλικής Προστασίας. Εφόσον βέβαια τα συνολικά έξοδα του Ιόνιου Κράτους ήταν σταθερά αυξανόμενα από τα μέσα της δεκαετίας του 1840 και εξής, σε απόλυτες τιμές τα έξοδα, πέραν των διοικητικών, στο σύνολό τους εμφανίζονται μειούμενα.

Τα διοικητικά έξοδα (ομάδα Α) εμφανίζονται μακροχρονίως αυξανόμενα και στο σημείο αυτό παρουσιάζεται ένα παράδοξο, αν κρίνουμε από την ανάλυση των λογαριασμών που απαρτίζουν αυτή την ομάδα σε σχέση με τη γενικότερη κίνηση. Οι επιμέρους λογαριασμοί των διοικητικών εξόδων, όπως οι λογαριασμοί της δικαστικής διοίκησης, της εκκλησιαστικής διοίκησης, των ενοικίων των κτηρίων της διοίκησης, μειώνονται σταδιακά μέχρι και το 1863 ή παραμένουν σταθεροί, όπως ακριβώς και οι λογαριασμοί της ομάδας Β. Επιπρόσθετα, από τα τέλη της δεκαετίας του 1840 και έπειτα εμφανίζεται ένα είδος οργάνωσης των συγκεκριμένων εξόδων, που τα διατηρεί σε σταθερό επίπεδο, χωρίς μεγάλες διακυμάνσεις. Με αυτές τις αλλαγές θα περίμενε κανείς το σύνολο των διοικητικών δαπανών σε απόλυτες τιμές να μειώνεται ή τουλάχιστον να σταθεροποιείται. Προκύπτει λοιπόν το ερώτημα από πού προέρχεται η αύξηση των διοικητικών εξόδων, από τη στιγμή που οι περισσότεροι επιμέρους λογαριασμοί της συγκεκριμένης κατηγορίας ή κινούνται σχετικά πτωτικά ή παραμένουν σταθεροί ή απλά έχουν απομακρυνθεί από τη συγκεκριμένη ομάδα.

Οι λογαριασμοί που δεν έχουμε εξετάσει περιλαμβάνουν τη λίστα των πολιτικών υπαλλήλων του αρμοστή (High Commissioner's Civil List), τη μισθοδοσία των υπαλλήλων της Γενικής Κυβέρνησης και των Τοπικών Κυβερνήσεων (Salaries of the Functionaries of the General and Local Governments 1817-1824 και 1827, που αργότερα αναφέρεται ως Civil Establishment) και τα έκτακτα έξοδα

της Γενικής και των Τοπικών Κυβερνήσεων (Contingencies of the General and Local Governments).

Από τους τρεις αυτούς λογαριασμούς η λίστα των πολιτικών υπαλλήλων του αρμοστή αυξάνει εφάπαξ το συνολικό ποσό των εξόδων με την εμφάνισή της από το 1849 και έπειτα, με το σταθερό ποσό των 13.000 £, το οποίο στη συνέχεια διατηρείται μέχρι και το τέλος της περιόδου.[10] Ο δεύτερος λογαριασμός (civil establishment), που περιλαμβάνει κυρίως τη μισθοδοσία των πολιτικών υπαλλήλων, δηλαδή των υπαλλήλων της Γενικής Κυβέρνησης, ξεκινά από τις 40.000 £ και φτάνει μέχρι και τις 65.000 £, χωρίς να υπολογίζουμε τα έκτακτα έξοδα αυτής της κατηγορίας, και ουσιαστικά είναι ο πρώτος λογαριασμός της κατηγορίας των διοικητικών εξόδων, που μακροπρόθεσμα εμφανίζεται συνεχώς αυξανόμενος. Τέλος, ο λογαριασμός των εκτάκτων εξόδων της Γενικής και των Τοπικών Κυβερνήσεων παρουσιάζει μια πορεία σε σχήμα U. Ξεκινώντας από ένα υψηλό επίπεδο το 1818 (15.000 £) φτάνει στο ελάχιστο σημείο του το 1838 και από εκεί συνεχίζει αυξανόμενος μέχρι και το τέλος της Αγγλικής Προστασίας, φτάνοντας τις 30.000 £.

Για ολόκληρη λοιπόν την περίοδο της Αγγλικής Προστασίας παρατηρούμε την πολιτική διοίκηση να διογκώνεται και σταδιακά να απορροφά το μεγαλύτερο μέρος των εξόδων εις βάρος άλλων παροχών. Ξεκινώντας από την πρώτη φάση (1818-1835), που οι δαπάνες κατανέμονται ναι μεν άνισα αλλά αφήνοντας περιθώρια και για άλλες παροχές, περνάμε στη δεύτερη και δραστικά μορφοποιητική φάση (1836-1846), που οι περισσότεροι λογαριασμοί των εξόδων παρουσιάζουν μειώσεις και περικοπές, με μόνους τους λογαριασμούς της πολιτικής διοίκησης να αυξάνονται. Στην τρίτη και τελευταία φάση (1847-1863) εμφανίζεται ένας εξορθολογισμός των περισσοτέρων εξόδων, που τα σταθεροποιεί στα χαμηλά επίπεδα, τα οποία διαμορφώθηκαν κατά την αμέσως προηγούμενη περίοδο, ενώ τα έξοδα της πολιτικής διοίκησης μακροχρονίως αυξάνονται, επηρεάζοντας ουσιαστικά την ανοδική πορεία των συνολικών εξόδων του Ιόνιου Κράτους.

4. Η διαμόρφωση των οικονομικών συνθηκών

Όταν η αγγλική διοίκηση εγκαταστάθηκε στα Ιόνια Νησιά βρήκε σε λειτουργία ένα σύστημα, το οποίο είχε ως κύρια βάση του την αγροτική παραγωγή, και πιο συγκεκριμένα την παραγωγή λαδιού και σταφίδας, και την εξαγωγή τους. Στη βάση αυτή είχαν δημιουργηθεί δύο κύριοι άξονες δημιουργίας εισοδήματος για

10. Μετά από αίτημα του αρμοστή Ουόρντ· βλ. Γ. Χυτήρης, «Δημοσιονομικά και στατιστικά του Ιονίου Κράτους», *Δελτίον της Ιονίου Ακαδημίας*, τ. 2 (1986), σ. 303.

τις υπόλοιπες κύριες κοινωνικές ομάδες των νησιών: η τάξη των γαιοκτημόνων, η οποία βασιζόταν στα «ιερά της ιδιοκτησίας δικαιώματα» και η τάξη των εμπόρων, η οποία βασιζόταν στην τοκογλυφική αγορά της παραγωγής.[11]

Η αγγλική διοίκηση φαίνεται ότι δεν άλλαξε την παραγωγική δομή που παρέλαβε αλλά σίγουρα προσαρμόστηκε σε αυτήν για τις ανάγκες τουλάχιστον της δικής της επιβίωσης. Ο τρόπος, με τον οποίο πραγματοποιήθηκε η προσαρμογή αυτή συντέλεσε στην εμφάνιση ενός τρίτου κύριου άξονα δημιουργίας εισοδήματος, που είχε ως βάση την αγροτική παραγωγή και τελικό αποδέκτη την αστική οικονομία: ενός αστικού γραφειοκρατικού μηχανισμού, μέσα από τον οποίο αναπτύχθηκε η κρατική υπαλληλία ως νέα μορφή κοινωνικής και οικονομικής ζωής.

Αν λοιπόν υποθέσουμε ότι η αύξηση των δαπανών του λογαριασμού της πολιτικής διοίκησης σχετίζεται με την αύξηση σε βάθος χρόνου των υπαλλήλων του Ιόνιου Κράτους και εν τέλει δεν απεικονίζει τίποτε περισσότερο από τη δημιουργία μιας σύγχρονης γραφειοκρατίας, παρότι δεν μπορεί να αποφύγει κανείς τη σκέψη ότι εν προκειμένω έχουμε να κάνουμε με τη δημιουργία μιας κοινωνικής κατηγορίας στήριξης της αγγλικής εξουσίας, όπως αναφέρει ο Γ. Προγουλάκης, τότε έχουμε να αντιμετωπίσουμε το ερώτημα όχι του πώς ερμηνεύεται ένα τέτοιο φαινόμενο αλλά πώς σε πρώτη φάση κατάφερε να γίνει κάτι τέτοιο δυνατό.[12] Είδαμε ότι σε καμία περίπτωση τα έσοδα του Ιόνιου Κράτους δεν αυξάνονται σε βάθος χρόνου έτσι ώστε να υποστηρίξουν τη χρηματοδότηση τέτοιων πρακτικών. Βέβαια, οι περισσότερες κατηγορίες εξόδων βαίνουν μειούμενες στη διάρκεια του χρόνου. Ακόμη και έτσι όμως, η συσχέτιση εσόδων και εξόδων είναι μεγάλη μέχρι τουλάχιστον και το 1846. Με τέτοια διακύμανση και σπασμωδικότητα στα έσοδα και αντίστοιχα στα έξοδα δεν είναι δυνατόν να εγκαθιδρυθεί μια αστική γραφειοκρατία, η οποία για τη συντήρησή της στηρίζεται στη σταθερότητα απόδοσης των χρηματικών αμοιβών. Όταν μάλιστα οι τελευταίες αυξάνονται στο χρόνο τόσο σε ονομαστικές όσο και σε πραγματικές τιμές, είναι απαραίτητο να υπάρχει ένας μηχανισμός που να εγγυάται την τακτική απόδοσή τους.[13]

Ο μηχανισμός αυτός στην περίπτωσή μας δεν είναι άλλος από το δημόσιο

---

11. Για τους δύο αυτούς άξονες βλ. Β. Κρεμμυδάς, «Τα 'ζώντα μνημεία του μεσαίωνος' και τα 'ιερά της ιδιοκτησίας δικαιώματα'. Το αγροτικό ζήτημα στην Κέρκυρα και οι συζητήσεις στην Βουλή», στο: *Η Ένωση της Επτανήσου με την Ελλάδα, 1864-2004, Πρακτικά Συνεδρίου*, Αθήνα 2006, τ. Α΄, σ. 623-633.

12. Για στατιστικά στοιχεία σχετικά με τον αριθμό των υπαλλήλων βλ. Γ. Προγουλάκης, *Ανάμεσα στην τιμή και το χρήμα*, Ιστορικό Αρχείο – Πολιτιστική Συμβολή της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος, Αθήνα 2003, σ. 74-78.

13. M. Weber, *Economy and Society. An Outline of Interpretive Sociology*, ό.π., σ. 963-965.

χρέος, το οποίο ουσιαστικά αποτελεί έναν νεοεισαχθέντα θεσμό για το Ιόνιο Κράτος.[14] Πιο συγκεκριμένα, η θεσμική καινοτομία δεν εντοπίζεται στην ίδια την έννοια του χρέους αλλά σε μια από τις μορφές που έλαβε στα Ιόνια Νησιά τη συγκεκριμένη περίοδο: την έκδοση ομολόγων της Γενικής Κυβέρνησης.

Το δημόσιο χρέος εμφανίζεται για πρώτη φορά στην *Κυανή Βίβλο* που αφορά το έτος 1854, αλλά αναφέρεται σε δανεισμούς της Γενικής Κυβέρνησης διαφόρων περιόδων, ο παλαιότερος των οποίων φαίνεται να έχει πραγματοποιηθεί το 1833. Το συνολικό καθαρό χρέος της Γενικής Κυβέρνησης φτάνει στο ανώτατο σημείο του το 1857 και είναι ίσο με το 220% των συνολικών εσόδων.

Τα περισσότερα δάνεια είναι παραδοσιακού χαρακτήρα. Βρίσκουμε δάνεια από το κληροδότημα Μοτσενίγου, από την Ιονική Τράπεζα, από το ταμείο συντάξεων, από τις εξοικονομητικές τράπεζες των νησιών, ακόμα και από το πτωχοκομείο. Όλα όμως αυτά τα δάνεια κυμαίνονται από το 2% έως και 30% του συνολικού χρέους της Γενικής Κυβέρνησης και συνήθως, αν και όχι πάντα, σχετίζονται με τις κακές σοδειές των καλλιεργειών. Το επόμενο 40% του χρέους σχετίζεται με τη «συνεισφορά» του Αγγλικού Στέμματος στη Στρατιωτική Προστασία των νησιών, συνεισφορά σε μορφή δανείου από το 1849, η οποία όμως χαρίστηκε στα Ιόνια Νησιά με την Ένωσή τους με το Ελληνικό Κράτος.[15]

Η τελευταία κατηγορία είναι η πιο σημαντική, τόσο ποσοτικά όσο και ποιοτικά. Η έκδοση ομολόγων πληρωτέων στον φέροντα για την αποκόμιση εσόδων ξεκινά από το 30% του συνολικού χρέους και φτάνει μέχρι και το 56%. Το χαρακτηριστικό που κάνει την έκδοση ομολόγων σημαντική είναι ο λόγος, για τον οποίο πραγματοποιείται: σύμφωνα με εντολή της Γερουσίας στις 12 Ιουνίου 1846 εγκρίνεται η έκδοση ομολόγων όχι μικρότερων σε αξία των 50 αγγλικών λιρών και με επιτόκιο 5%, για κάλυψη αναγκών του Θησαυροφυλακίου ή, όπως αναφέρει η αιτιολογία της επόμενης χρονιάς, «in want of revenue», δηλαδή λόγω έλλειψης εσόδων.[16] Η έκδοση έγινε χωρίς μεσάζοντα, όχι δηλαδή μέσω κάποιας τράπεζας ή άλλου χρηματοοικονομικού οργανισμού αλλά μέσω του Γενικού και των Τοπικών Ταμείων, και ο χρονικός ορίζοντας ήταν ένα έτος τουλάχιστον, δη-

14. Για τη γέννηση του δημόσιου χρέους στην Ευρώπη βλ. E.J. Hamilton, «Origin and Growth of the National Debt in Western Europe», *The American Economic Review*, τ. 37, τχ. 2 (1947), σ. 118-130. Για τις απόψεις των κλασικών οικονομολόγων περί δημοσίου χρέους με κεϋνσιανή αντιπαράθεση βλ. J. Burkhead, «The Balanced Budget», *The Quarterly Journal of Economics*, τ. 68, τχ. 2 (1954), σ. 191-216. Για τις ιδιαίτερα ενδιαφέρουσες απόψεις του Μαρξ για το δημόσιο χρέος βλ. Κ. Μαρξ, *Το κεφάλαιο*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 2008, τ. 1, σ. 779-781.

15. Γ. Χυτήρης, «Δημοσιονομικά και στατιστικά του Ιονίου Κράτους», *ό.π.*, σ. 302.

16. Η δημοσίευση για τα ομόλογα βρίσκεται στο: *Εφημερίς Επίσημος του Ηνωμένου Κράτους των Ιονίων Νήσων*, φ. 78, 15 Ιουνίου 1846, σ. 13, και σε μεταγενέστερα φύλλα.

λαδή έχουμε να κάνουμε με μακροπρόθεσμο δανεισμό.[17] Μία ακόμη σειρά ομολόγων εκδίδεται με επιτόκιο 4% αυτή τη φορά για απαιτήσεις προς εκδίκαση. Μία τρίτη έκδοση ομολόγων ακολουθεί το 1857 με εντολή της Γερουσίας και επιτόκιο 5%. Το χρέος που δημιουργείται μέσω των ομολόγων φτάνει στην ανώτατη τιμή του το 1860, οπότε είναι σχεδόν ίσο με τα έσοδα εκείνης της χρονιάς, δηλαδή 120.000 αγγλικές λίρες. Τα ομόλογα αυτά ήταν πληρωτέα στον φέροντα, που σημαίνει ότι υπήρχε μια δευτερογενής αγορά ικανή να απορροφήσει τέτοιου είδους χρεωστικά εργαλεία, κάτι που εν τέλει μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι ο εκχρηματισμός της αστικής τουλάχιστον οικονομίας ήταν προχωρημένος.

Παρατηρούμε λοιπόν ότι, στην κίνηση του χρέους, τη μεγαλύτερη σταθερότητα και διάρκεια φαίνεται να έχει η έκδοση των ομολόγων ως η πιο ευέλικτη μορφή δανεισμού. Το καθοριστικής σημασίας ζήτημα είναι ότι η έκδοση ομολόγων γίνεται πρώτη φορά το 1846, χρονική στιγμή, μετά την οποία παρατηρείται μια σταθερότητα στα έξοδα του Ιόνιου Κράτους χωρίς μεγάλες διακυμάνσεις και χωρίς σημαντική συσχέτιση με τα έσοδα. Η εξομάλυνση επομένως αυτή πιθανόν να σχετίζεται με τη χρήση του νέου αυτού χρεωστικού εργαλείου, των κυβερνητικών ομολόγων.

Μέσα από τη χρήση των ομολόγων, που πραγματοποιεί η αγγλική διοίκηση, εισάγεται ένας θεσμός που μεταβάλλει σημαντικά τις οικονομικές συνθήκες, καθώς τώρα πια η οικονομική πολιτική της Γενικής Κυβέρνησης μπορεί να απεμπλακεί από την πραγματική εισροή των εσόδων, χωρίς φυσικά να σταματά να βασίζεται σε αυτήν. Το αποτέλεσμα της χρήσης αυτών των νέων εργαλείων ήταν η διατήρηση μιας χαμηλής διακύμανσης στα έξοδα του γραφειοκρατικού μηχανισμού, σε αντίθεση με τα έσοδα, και μάλιστα σε περίοδο με πολλές ταραχές, κακές σοδειές και πολέμους που δεν προεξοφλούν τέτοια ομαλότητα στα έξοδα, τα οποία βαίνουν συνεχώς αυξανόμενα από τότε και μέχρι το τέλος της περιόδου της Αγγλικής Προστασίας. Φαίνεται όμως ότι υπήρχε αρκετή εμπιστοσύνη για να δουλέψει ο μηχανισμός σωστά. Μέσα σε οκτώ χρόνια από το αρχικό κάλεσμα η Γενική Κυβέρνηση είχε δανειστεί σχεδόν 80.000 αγγλικές λίρες. Μέσα στην επόμενη πενταετία το ποσό είχε φτάσει τις 120.000 λίρες.

Το ιδιαίτερα αυξημένο χρέος όμως συνεπάγεται και αυξημένη φορολογία, καθώς η αποπληρωμή των χρεών δεν είναι δυνατή χωρίς επιπλέον έσοδα.[18] Πράγματι, από τα τέλη της δεκαετίας του 1850 τίθεται ζήτημα φορολογικής μεταρ-

17. Η έκδοση ομολόγων με συνδρομή του κοινού, χωρίς τραπεζικό μεσάζοντα, αποτελεί σπάνια μορφή δανεισμού για τα κράτη. Βλ. N. Ferguson, *The Cash Nexus: Money and Power in the Modern World, 1700-2000*, Penguin Books, Λονδίνο 2002, σ. 121.

18. Μια άποψη, την οποία ασπάζονται ανεξαιρέτως όλοι οι κλασικοί οικονομολόγοι· βλ. στο: J. Burkhead, «The Balanced Budget», *ό.π.*, σ. 191-216.

ρύθμισης για την αντιμετώπιση των ελλειμμάτων, κάτι που επανέρχεται συνεχώς, μέχρι και το τέλος της περιόδου της Αγγλικής Προστασίας. Στις συζητήσεις της Βουλής προσπαθούν να βρουν τρόπους να αντιμετωπίσουν τα διαρκή ελλείμματα χωρίς όμως επιτυχία, καθώς οι αντιδράσεις πληθαίνουν μπροστά στα σκληρά μέτρα που προτείνει ο εκάστοτε αρμοστής. Φαίνεται ότι για τον μακροχρόνιο δανεισμό και την κακή δημοσιονομική διαχείριση μόνο ένας τρόπος αντιμετώπισης υπήρχε: «Άλλη οδός δεν απόμενε από την Ένωση».[19]

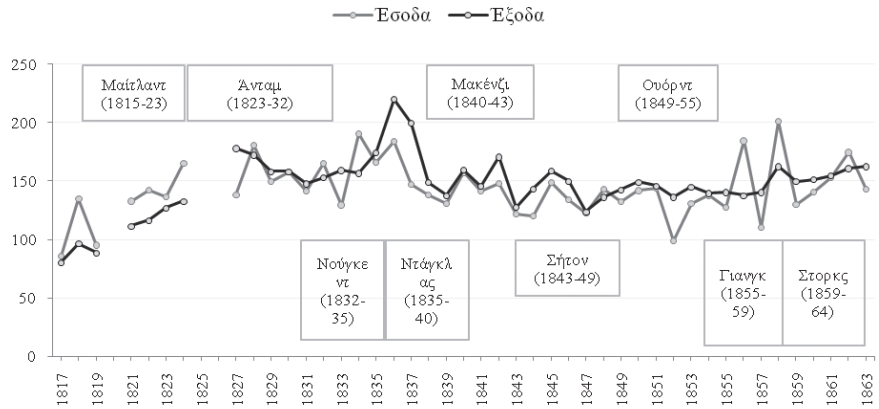
Η εισαγωγή χρηματοοικονομικών θεσμών όπως η έκδοση ομολογιών ίσως αποτέλεσε έναν από τους άξονες σταθεροποίησης από την αγγλική διοίκηση του γραφειοκρατικού συστήματος, το οποίο κατά κύριο λόγο τροφοδοτούσε την αστική οικονομία. Επίσης, το Ιόνιο Κράτος, απορροφώντας ένα μεγάλο μέρος του αγροτικού πλεονάσματος με τη μορφή φόρων επί του εξωτερικού εμπορίου και μεταφέροντάς το στην αστική οικονομία με τη μορφή χρηματικών μισθών, χωρίς την αντίστοιχη αναδιανομή στο χώρο της υπαίθρου, όξυνε τις διαφορές αστικής και αγροτικής οικονομίας, οδηγώντας τες πιθανότατα σε οικονομική πόλωση.

Περίληψη / Summary

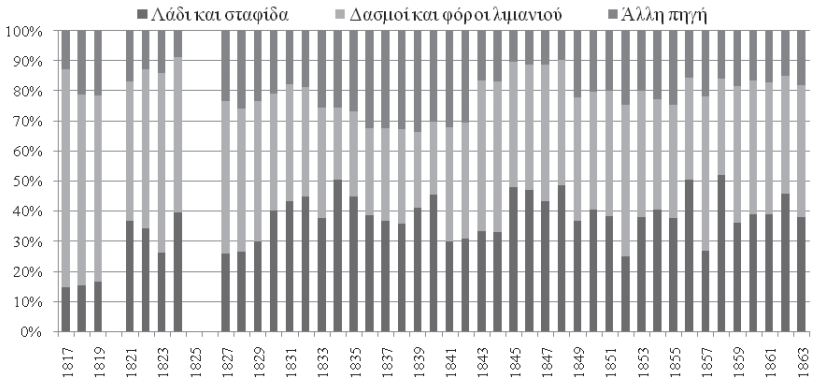
Το Ιόνιο Κράτος στην περίοδο της Αγγλικής Προστασίας είχε δυνατή παρουσία στην ιόνιο οικονομία. Πέρα από το γεγονός της δημιουργίας των εσόδων του εις βάρος κυρίως της αγροτικής οικονομίας των Ιόνιων Νησιών, οι αναδιανεμητικές συνέπειες των θεσμικών του ρυθμίσεων κατευθύνονταν κυρίως προς την αστική οικονομία και τον ίδιο τον ιόνιο κρατικό μηχανισμό. Έτσι, η γενικότερη οικονομική πολιτική της ιονίου κυβερνήσεως συντέλεσε σε μονομερή μεταφορά πόρων από την ύπαιθρο στην πόλη και πιθανότατα οδήγησε σε όξυνση της προϋπάρχουσας οικονομικής πόλωσης μεταξύ των δύο οικονομιών.

The Ionian State created under the British Protection had a firm grip on the Ionian economy. Besides the fact that most of its revenues were absorbed from the agricultural sector of the Ionian economy, the distributional effects of the respective institutional arrangements were strongly routed to the urban economy and to the Ionian State itself. As a result the Ionian government's general economic policy led to a one-way transfer of resources from the country to the city and led to a sharpening of the existing economic polarization between these two distinct but inter-related economies.

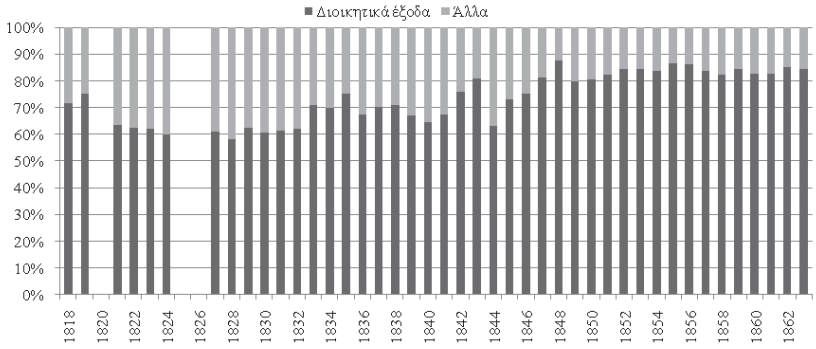
19. Γ. Χυτήρης, «Δημοσιονομικά και στατιστικά του Ιόνιου Κράτους», ό.π., σ. 308.

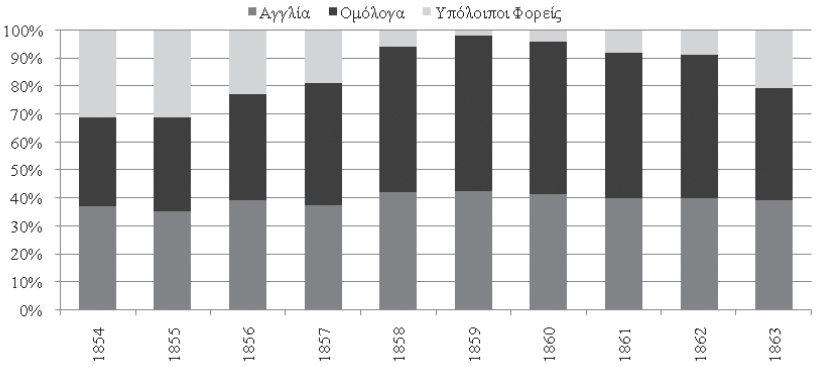

Διάγραμμα 1. Έσοδα και έξοδα Ιόνιου Κράτους (σε χιλιάδες λίρες Αγγλίας £), 1817-1863.
Πηγή: βλ. υποσημείωση 1.

Διάγραμμα 2. Σύνθεση εσόδων Ιόνιου Κράτους.
Πηγή: Ιδία επεξεργασία των στοιχείων, όπως αναφέρονται στην υποσημείωση 1.

Διάγραμμα 3. Σύνθεση εξόδων Ιόνιου Κράτους.
Πηγή: Ιδία επεξεργασία των στοιχείων, όπως αναφέρονται στην υποσημείωση 1.

Διάγραμμα 4. Σύνθεση Δημόσιου Χρέους Γενικής Κυβέρνησης ανά φορέα.
Πηγή: Ιδία επεξεργασία των στοιχείων, όπως αναφέρονται στην υποσημείωση 1.

Η Βρετανία παραδίδει το 1817 το Σύνταγμα στα Επτάνησα, που τα συμβολίζουν
οι επτά κόρες της οπίσθιας όψεως του μεταλλίου
(έργο του γάλλου γλύπτη Ντεπάουλις [Depauls], αρχείο Σπύρου Γαούτση).

ΚΥΘΗΡΑ – ΣΜΥΡΝΗ
Η ΑΤΜΟΠΛΟΪΚΗ ΕΝΩΣΗ ΔΥΟ ΤΟΠΩΝ ΤΟΝ 19ο ΑΙΩΝΑ ΚΑΙ ΟΙ ΑΓΝΩΣΤΕΣ ΠΤΥΧΕΣ ΤΗΣ

Ευάγγελος Δ. Κυριαζόπουλος
Νικόλαος Δ. Λουράντος

Το αρχοντικό με το ηλιακό ρολόι

Το αρχοντικό Cavallini στον Αβλέμονα Κυθήρων είναι ένα ξεχωριστό κτήριο. Περιλαμβάνει το ένα από τα δύο διασωζόμενα ηλιακά ρολόγια των Κυθήρων.[1] Υφίσταται από τις αρχές του 19ου αιώνα. Αναφέρεται αρχικά ως οικία *Δαρμάρου*, άρα χτίστηκε πριν το 1800 από την ομώνυμη κυθηραϊκή οικογένεια.[2] Υπάρχουν στοιχεία[3] πως αγοράστηκε αργότερα από τους αδελφούς Λάζαρο και Γεώργιο Κουντουριώτη. Το κτήριο πουλήθηκε τελικά στον Angelo Cavallini (1800-1886).

Ο Angelo, αριστοκράτης από τη Γένοβα, υπήρξε καπετάνιος πλοίου της οικογενειακής επιχείρησης. Στη διάρκεια ανάρρωσής του από μια ασθένεια αποβιβάστηκε στο Καψάλι. Εκεί γνωρίστηκε με τη Ρόζα Βίδη,[4] που τον περιέθαλψε. Παντρεύτηκαν και απέκτησαν πέντε αγόρια και πέντε κορίτσια. Μετά το γάμο του αγόρασε την οικία, που αποφάσισε να ανακαινίσει και επεκτείνει. Οι εργασίες ολοκληρώθηκαν το 1827.[5] Το ηλιακό ρολόι κατασκευάστηκε την ίδια εποχή. Το ισόγειο της οικίας λειτουργούσε ως επαγγελματικός χώρος: πρακτορείο του Αυστριακού Lloyd, τελωνείο, προξενείο της Αυστροουγγαρίας και προξενείο του Ελληνικού κράτους. Επίσης ο Angelo λειτουργούσε ως τροφοδότης.

Η θέση του κτηρίου τού δίνει μια αύρα επιβλητικότητας. Χαρακτηρίζεται από αδρές γραμμές και δίνει την εντύπωση μιας μνημειώδους κατασκευής. Αποτελείται από ισόγειο, πατάρι και όροφο, με μέτωπο προς νότο, και ενσωματώνει το βράχο στο πίσω τμήμα του, προς βορρά. Η λιθοδομή είναι προσεγμένη

---

1. Το άλλο είναι δημόσιο· στο καμπαναριό του Αγίου Χαραλάμπους, στο Μυλοπόταμο.
2. Επιφανής οικογένεια ευγενών και κληρικών. Εκλείπει πλέον.
3. Βλ. ιστότοπο: http://www.visitkythera.gr/gr/culture/articles/cavallini_house_history.html.
4. Η Βίδη ήταν πιθανώς ιταλικής καταγωγής.
5. Βλ. αναθηματική πλάκα πρόσοψης.

και οι τοίχοι δεν έχουν μείωση καθ' ύψος. Η κεντρική είσοδος έχει πώρινο τοξωτό υπέρθυρο, ελαφρά διακοσμημένο, στηριζόμενο σε παραστάδες –τύπος που συναντάται από τα 1700 στις «αστικές» ή λαϊκές οικίες των Κυθήρων.[6] Ο κατασκευαστής ενσωμάτωσε το ηλιακό ρολόι χρησιμοποιώντας το τόξο του υπέρθυρου. Τα παράθυρα έχουν πώρινα πλαίσια, πάνω στα οποία έχουν τοποθετηθεί οι μηχανισμοί των παραθυρόφυλλων.[7] Περιλαμβάνει εσωτερικό σύστημα φούρνου – εστίας/τζακιού – και σύστημα συλλογής όμβριων υδάτων που καταλήγουν σε δεξαμενή. Μικρός αύλειος χώρος έχει διαμορφωθεί στο πίσω τμήμα του, με την αξιοποίηση του κενού μεταξύ οικίας και βράχου. Το πατάρι και ο όροφος έχουν ξύλινο πάτωμα και επικοινωνούν εσωτερικά με σκάλες. Θεωρούμε πως ανήκει περισσότερο στα «αστικά» οικήματα της ύστερης ενετοκρατίας, αν και από μορφολογική άποψη θυμίζει τα «εξοχικά» αρχοντικά.[8]

Μετά το θάνατο του Angelo, το 1886, η ιδιοκτησία της οικίας πέρασε στον πρωτότοκο υιό του Σπύρο. Ο έτερος υιός Ιωάννης είχε μερίδιο στην επιχείρηση αλλά όχι στην οικία. Ο Giovanni Cavallini[9] ήταν δικηγόρος, πράκτορας του Lloyd και υποπρόξενος της Αυστροουγγαρίας, και εγκαταστάθηκε στο Καψάλι. Αυτό είχε να κάνει τόσο με τα συμφέροντα της εταιρείας, αφού το λιμάνι λειτουργούσε ως χειμερινός προορισμός, όσο και με το γεγονός ότι η επαγγελματική του ιδιότητα ως δικηγόρου επέβαλλε την παρουσία του πλησίον του διοικητικού κέντρου. Ο Giovanni υπήρξε δεύτερος σύζυγος της Ρόζας Κασιμάτη, μητέρας του Λευκάδιου Χερν. Σήμερα το κτήριο αποτελείται από δύο ανεξάρτητες ιδιοκτησίες. Η ιδιοκτησία που φιλοξενεί το γνωστό ηλιακό ρολόι ανήκει στον Ιωάννη Κλαυδιανό, απόγονο της οικογένειας Καβαλλίνη.[10]

Ο Λευκάδιος Χερν και η μητέρα του Ρόζα

Η Ρόζα Κασιμάτη (1823-1882) ήταν θυγατέρα του ευγενούς Αντωνίου Κασιμάτη. Υπήρξε θυελλώδης, ως χαρακτήρας, και καλλονή.[11] Η μορφή της δεν έχει διασωθεί, αν και υπήρχαν φωτογραφίες της. Πρόσφατα εμφανίστηκε ζωγραφική

6. Τα αρχοντικά έχουν συνήθως ευθύγραμμα υπέρθυρα, με υπερκείμενο θυρεό.

7. Παλαιότερα κτήρια είχαν τα παραθυρόφυλλα εσωτερικά.

8. Βλ. *Ελληνική παραδοσιακή αρχιτεκτονική*: *Κύθηρα*, εκδ. Μέλισσα, Αθήνα 1983, τ. 1.

9. Ο εξελληνισμός του ονόματος είναι σύνηθες φαινόμενο: Stai/Στάης, Tzanne/Τζάννες, Caluzi/Καλούτσης, Daponte/Δαπόντε(ς), Lorando/Λοράνδος – Λουράντος.

10. Το αρχιτεκτονικό γραφείο R.C. Tech (www.rctech.gr) ανακαίνισε τμήμα του κτηρίου (2009-2012).

11. Βλ. Elizabeth Bisland, *The Life and Letters of Lafcadio Hearn* και «The Lafcadio Hearn Virtual Diary», στον ιστότοπο http://www.lafcadiohearn.org/diary.html.

απεικόνιση ιάπωνα καλλιτέχνη, στηριγμένη σε προφορικές μαρτυρίες. Η σχέση της με τον Charles Bush Hearn ήταν αρκετά ασυνήθιστη. Το ζευγάρι φεύγει κρυφά από τα Κύθηρα τον Ιούνιο του 1849, λόγω μετάθεσης του Charles στη Λευκάδα. Τον Ιούλιο γεννιέται το πρώτο τους παιδί, ο George Robert, και ακολουθεί ο γάμος στις 25 Νοεμβρίου. Το δεύτερο παιδί τους, ο Λευκάδιος (1850-1903),[12] γεννιέται στις 27 Ιουνίου 1850, τέσσερις μήνες αφού ο πατέρας του είχε επιστρέψει στην Αγγλία, όπου θα λάμβανε εντολές για τη μετάθεσή του στις Δυτικές Ινδίες. Τον Αύγουστο το πρώτο παιδί πέθανε ξαφνικά.[13] Ο Charles επέστρεψε προς το τέλος του 1850 από την Αγγλία. Στις 12 Αυγούστου 1853 απέκτησαν το τρίτο τους παιδί, τον Charles. Η επικείμενη μετάθεση του Charles ανάγκασε την οικογένεια να μετακομίσει στο Δουβλίνο. Η καταπίεση της Ρόζας από την πεθερά της, το κλίμα, καθώς και η μακρά απουσία του συζύγου από το σπίτι ανάγκασαν τη Ρόζα να ζητήσει διαζύγιο.[14] Επέστρεψε στα Κύθηρα το 1854, με τον γιο της Charles, χωρίς τον Λευκάδιο, βοηθούμενη και συνοδευόμενη από τον Giovanni Cavallini.[15] Το διαζύγιο βγήκε το 1856. Όταν παντρεύτηκε τον Giovanni Cavallini (1857) απέστειλε στο Δουβλίνο τον Charles. Εκεί άλλαξαν το όνομά του σε James Daniel[16] και τον έστειλαν εσώκλειστο σε σχολείο στη Σκωτία. Ο πρώην άνδρας της παντρεύτηκε το 1857 την Alicia Goslin Crawford, μια εύπορη χήρα και παλαιά του γνώριμη, την οποία και πήρε, μαζί με τα παιδιά της, στις Δυτικές Ινδίες. Ο Λευκάδιος και ο Τζέημς μεγάλωσαν σε αυταρχικό περιβάλλον. Για να τον «θεραπεύσουν» από τις φοβίες του τον κλείδωναν σε σκοτεινά δωμάτια. Ο Λευκάδιος δεν ξεπέρασε ποτέ τον αποχωρισμό του από τη μάνα του.[17]

Από το δεύτερο γάμο της η Ρόζα απέκτησε τέσσερα παιδιά: τη Ζίζα, την

12. Το πλήρες όνομά του ήταν Hearn, Patricio Lafcadio Tessima Carlos ή «Patrick». Το ιαπωνικό του, που υιοθέτησε μετά το 1895, ήταν Yakumo Koizumi. Βλ. http://genealogy.kirkpatrickaustralian.com/archives/getperson.php?personID=I14428&tree=TK.

13. Εικάζεται πως πέθανε από Σύνδρομο Αιφνίδιου Βρεφικού Θανάτου (SIDS).

14. Η κίνηση αυτή δεικνύει το ανεξάρτητο του χαρακτήρα της.

15. Σύμφωνα με διάφορες πηγές ο Cavallini ενήργησε ως διαμεσολαβητής των γονέων της Ρόζας και εικάζεται πως υπήρχε κάποια μακρινή συγγένεια.

16. Βλ. Σπυρίδων Στάης, «Λευκάδιος Χερν, μια θαυμασία σκιαγραφία, ο εξωτικός αγγλοέλλην συγγραφεύς», *Η Καθημερινή*, 22, 23, 24 Δεκεμβρίου 1930.

17. Σε συνομιλίες του, το 1889, αναφέρεται σε αυτήν: […] *I do not know anything about my mother, whether alive or dead. My father died on his return from India. There was a queer romance in the history of my mother's marriage* και […] *After the divorce his mother remarried, her second husband being a lawyer, a Greek, name unknown, and living at Smyrna, Asia Minor.*

Αικατερίνη, τον Γεώργιο, και τον Άγγελο.[18] Μη μπορώντας να ξεπεράσει τον αποχωρισμό των δύο τέκνων της κατέληξε να αντιμετωπίζει έντονα ψυχολογικά προβλήματα. Λέγεται πως είχε κάνει άλλο ένα ταξίδι στο Δουβλίνο.[19] Το 1882, 59 ετών, πέθανε στο Ψυχιατρείο της Κέρκυρας.

Ο τάφος του Giovani Cavallini βρίσκεται στο νεκροταφείο του Καψαλιού.[20] Δεν είναι σίγουρο πως είναι και τάφος της Ρόζας. Η επιτύμβια επιγραφή δεν την αναφέρει, ούτε αναφέρει πως πρόκειται για οικογενειακό τάφο. Γενικά είναι παραδεκτό πως είναι ο χώρος ταφής της. Η παντελής έλλειψη οποιασδήποτε αναφοράς μάς οδηγεί στην υπόθεση πως υφίσταται η πιθανότητα η Ρόζα να μην έχει ταφεί στα Κύθηρα αλλά στην Κέρκυρα. Την υπόθεσή μας ενισχύει το γεγονός πως ο Giovanni απεβίωσε το 1905, πολύ αργότερα, οπότε θα είχε χρόνο να επιβλέψει τα της ταφής της.

Η Ναυτιλιακή Εταιρεία

Η εταιρεία Österreichischer Lloyd (Αυστριακό Λλόυδ) υπήρξε μια από τις σημαντικότερες ναυτιλιακές εταιρίες. Το 1833 ναυτιλιακές ασφαλιστικές εταιρείες, τράπεζες, ανεξάρτητοι κεφαλαιούχοι και ο πολιτικός Karl Ludwig von Bruck[21] δημιούργησαν την Austrian Lloyd Trieste. Αρχικά λειτουργούσε ως «τράπεζα πληροφοριών», βασισμένη στο μοντέλο των Lloyd's του Λονδίνου. Σύντομα η εταιρεία έκανε αίτηση προς τον αυτοκράτορα για παραχώρηση του προνομίου της εκμετάλλευσης της ατμοπλοϊκής σύνδεσης της Τεργέστης με την Ανατολή. Στις 20 Απριλίου 1836 δημιουργήθηκε το τμήμα της ατμοπλοΐας και στις 2 Αυγούστου αποφασίστηκε η ναυπήγηση έξι ατμόπλοιων. Αρχικά δραστηριοποιήθηκαν στις γραμμές της Αδριατικής, αλλά σύντομα επεκτάθηκαν, εξαγοράζοντας τη γραμμή Κωνσταντινούπολη – Σμύρνη (1844). Με τη διάνοιξη της Διώρυγας του Σουέζ, το 1869, επεκτείνονται προς Ινδία. Το όνομα άλλαξε σε Αυστροουγγρικό Λλόυδ, το 1872, αλλά το 1891 επαναχρησιμοποιήθηκε η επωνυμία Αυστριακό. Το 1881 ανακοινώθηκε η ακτοπλοϊκή σύνδεση με Νέα Υόρκη, Βραζιλία και Αργεντινή. Το 1886 η εταιρεία διαθέτει 86 πλοία. Το 1919 μετονομάστηκε σε Lloyd Triestino, υπό ιταλική σημαία, αφού η Τεργέστη περιήλθε στην ιταλική επικράτεια. Μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του 1930 αναδημιούργησε το στόλο της. Έφθασε να αριθμεί 85 σκάφη, σε 17 γραμμές. Το 1955 είχε σύνολο 31 πλοίων και εκτελούσε υπερπόντια ταξίδια αλλά και κρουαζιέρες. Το 1993 συνε-

18. Πηγή: http://www.kythera-family.net/index.php?nav=3-10&cid=63-2&did=723.
19. Δεν υπάρχουν απτά στοιχεία, οπότε δεν είμαστε σίγουροι αν ευσταθεί η πληροφορία.
20. Συγκεκριμένα, στον Άγιο Σπυρίδωνα.
21. Ο Karl Ludwig von Bruck (1798-1860) ήταν αυστριακός πολιτικός και φιλέλληνας.

ταιρίστηκε με την Evergreen Marine, Corp., μπαίνοντας δυναμικά στο χώρο της μεταφοράς εμπορευμάτων. Την 1η Μαρτίου 2006 η ονομασία Lloyd Triestino άλλαξε σε Italia Marittima. Το 1991 εμφανίστηκε εταιρεία με τίτλο Austrian Lloyd Ship Management (Österreichischer Lloyd), με έδρα την Κύπρο. Επίσημα όμως δεν υφίσταται νομική ή άλλου είδους σύνδεση με την αρχική.[22]

Η πρώτη επαφή του Lloyd με την Ελλάδα έγινε στις 16 Μαΐου του 1837. Το τροχήλατο ατμόπλοιο Arciduca Lodovico αποπλέει από την Τεργέστη για την Κωνσταντινούπολη, όπου καταφθάνει στις 30 Μαΐου, μέσω Ανκόνας – Κέρκυρας – Πάτρας – Πειραιά – Σύρου – Σμύρνης. Η γραμμή που πραγματοποιούνταν ανά δεκαπενθήμερο, εξυπηρετούσε τη μεταφορά όχι μόνον επιβατών αλλά και ταχυδρομείου.[23] Στις 10 Μαΐου του 1848 εγκαινιάζεται το δρομολόγιο Τεργέστης – Αλεξάνδρειας, με μοναδικό σταθμό την Κέρκυρα.[24] Από το 1840 υπάρχει εβδομαδιαίο δρομολόγιο μεταξύ Τεργέστης – Κέρκυρας – Παξών – Λευκάδας. Το 1858 προστίθενται η Πρέβεζα και η Σαγιάδα Θεσπρωτίας. Το 1853 αρχίζει να λειτουργεί η ελλαδίτικη γραμμή για Λουτράκι – Πειραιά. Λόγω μη ύπαρξης του Ισθμού της Κορίνθου η εταιρεία πραγματοποιούσε τη μεταφορά από ξηράς, με άμαξα, ώστε να συνεχιστεί το ταξίδι, έως το 1893, οπότε και τελείωσε η κατασκευή της διώρυγας. Ενδεικτικά το δρομολόγιο διαρκούσε 6 ημέρες,[25] αλλά δεν ήταν πάντα εύκολο. Δημοσίευμα της εφημερίδας *Αθηνά* (12.8.1844) περιγράφει περιστατικό ληστείας.[26] Από το 1854 καθιερώνεται η αλβανική γραμμή, από Τεργέστη μέσω δαλματικών λιμανιών μέχρι τη Ζάκυνθο.

Άλλα δρομολόγια της εταιρείας την εποχή αυτή ήταν: Τεργέστη – Κωνσταντινούπολη, Τεργέστη – Σμύρνη, μέσω Ανκόνας – Κέρκυρας – Ιθάκης – Ζακύνθου – Κυθήρων – Σύρου – Χίου, Κωνσταντινούπολη – Στυλίδα κ.ά., ενώ υπήρχαν τοπικά δρομολόγια: Σύρος – Ρόδος, Σύρος – Χανιά – Ρέθυμνο – Ηράκλειο κ.ά.

Απέναντί της αντιπαρατίθενται οι ελληνικές εταιρείες της εποχής: η Ελλη-

---

22. Στον ιστότοπο http://www.oelsm.com/en/history υπάρχουν αναφορές και εικόνες από την αρχική εταιρεία. Η «επίσημη» εταιρεία έχει μόνο φωτογραφίες σκαφών από τα 1837 έως τα 1954 και φωτοσύνθεση με τους ιδρυτές.

23. Η ναυτική λέξη «ποστάλι» έχει τις ρίζες της στη διακίνηση διά θαλάσσης του κρατικού ταχυδρομείου.

24. Υπάρχει αναφορά πως το δρομολόγιο είχε ξεκινήσει ήδη από τα 1837, όχι σε τακτική βάση. Βλ. http://www.trains-worldexpresses.com/webships/600/620.htm.

25. Βλ. «Η ατμοπλοϊκή σύνδεση της Τεργέστης με τον Πειραιά το 1837», στον ιστότοπο http://perialos.blogspot.gr/2013/05/1837.html, και περ. *Περίπλους της Ναυτικής Ιστορίας*, έκδ. του Ναυτικού Μουσείου Ελλάδος (Ιαν.-Μάρτ. 2005), τχ. 69, σ. 39.

26. Βλ. Μ. Κωνσταντίνης, *Τα ταχυδρομεία στην Ελλάδα*, εκδ. Ελληνικά Γράμματα / ΕΛΤΑ, Αθήνα 2002, σ. 234.

νική Ατμοπλοΐα (ή Συριανή) (1857), η Ατμοπλοΐα Γουδή (1879)[27] και η Πανελλήνιος Ατμοπλοΐα (1883).

Ειδικά για τα Επτάνησα πρέπει να αναφερθούμε στην τοπική διασύνδεση με τα «Ιόνια πυρόσκαφα»,[28] με κυβερνητική επιδότηση από την Ιόνιο Πολιτεία, τα οποία δραστηριοποιήθηκαν από το 1826 ώς το 1863.[29]

Στις ξένες εταιρείες που δραστηριοποιούνταν, συγκαταλέγονταν οι Mahsousse, P&O Company, Cunard, Ropit, Norddeutsche Lloyd, Deutsche Levante Linie, Ατμοπλοΐα Αιγαίου Κουρτζή, Κεδιβιέ, Fraissinet & Cie, Società Anonima Italiana di Navigazione Adriatico-Orientale αλλά και άλλες, σε τοπικά κυρίως δρομολόγια, όπως η Joly, Viktoras & Co., η Hamidiye, η Φώσκολου – Μάγκου, η Καραβά Λημνιού, η Μικρασιατική Ατμοπλοΐα Π. Μακρή, η Εταιρεία Παπαγιάννη του Λονδίνου κ.ά.

Ο σημαντικότερος όμως διεθνής ανταγωνιστής ήταν η γαλλική Compagnie des Messageries Nationales. Το 1851 η Γαλλική κυβέρνηση υπέγραψε συμβόλαιο με την εταιρεία για τη δημιουργία γραμμών προς Ιταλία, Αίγυπτο, Ελλάδα και Τουρκία. Το 1852 αποκτά την επωνυμία Compagnie des Services Maritimes des Messageries Nationales, ενώ το 1863 αλλάζει σε Compagnie des Messageries Impériales, και αποκτά το πρώτο της ναυπηγείο. Το 1871 μετονομάζεται σε Compagnie des Messageries Maritimes. Αλλεπάλληλες συγχωνεύσεις οδήγησαν στην εξαφάνιση της εταιρείας το 1977.

Το σημαντικό είναι η ύπαρξη μόνιμης ατμοπλοϊκής σύνδεσης των Κυθήρων όχι μόνον με τον Πειραιά[30] αλλά και με τη Σμύρνη. Τα Κύθηρα χρησιμοποιούνταν από αρκετές εταιρείες ως σταθμός ανθράκευσης, μέχρι τουλάχιστον τον Α΄ Παγκόσμιο πόλεμο, με υλικό που είχε εξορυχθεί τοπικά.[31]

---

27. Βλ. http://www.koutouzis.gr/naftilia-atmoploia.htm και http://www.nautilia.gr/forum/showthread.php?66053-%C1%F4%EC%EF%F0%EB%EF%C0%E1-%C3%EF%F5%E4%DE-Goudes-Steamship-Co.

28. Υπήρχαν τουλάχιστον τρία σκάφη ώς τα 1839: το «Sir Frederick Adam», το «Ιονία» και το «Επτάνησος». Βλ. http://perialos.blogspot.gr/2012/11/blog-post_6.html.

29. Η προσπάθεια εντάσσεται στο πλαίσιο του ελέγχου της περιφέρειας από την κεντρική διοίκηση.

30. Ο Πειραιάς υπήρξε η πρώτη επιλογή των μεταναστών. Το 1893 αναφέρεται πως τα μισά σπίτια του Πειραιά είναι κυθηραϊκά, ενώ το 1899 ιδρύεται η Κυθηραϊκή Αδελφότητα Πειραιώς – Αθηνών. Οι Κυθήριοι πρωτοστάτησαν στην ανάπτυξη του Πειραιά: Ο Νικήτας Τζάννες (Τζάννειο Νοσοκομείο, Ζάννειο Ορφανοτροφείο), ο Ευστάθιος Δηλαβέρης (πτέρυγα του Τζαννείου Νοσοκομείου, επέκταση του Χατζηκυριάκειου Ορφανοτροφείου) κ.ά.

31. Ο τοπικός λιγνίτης ήταν μέτριας ποιότητας. Υπήρχαν ορυχεία στο Λιβάδι και στα Μητάτα. Βλ «Τα ορυκτά και αι αλυκαί», *Κυθηραϊκή Επιθεώρησις*, έτος Α΄, εκδ. Εστία, Αθήνα 1923, σ. 190.

Η Κυθηραϊκή παροικία της Σμύρνης υφίσταται πριν από το 1776.[32] Η ενασχόληση με το εμπόριο φαρμακευτικών φυτών από το εσωτερικό της Μικράς Ασίας[33] υπήρξε λόγος μετακίνησης των εποχικών, αρχικά, μεταναστών.[34] Θα πρέπει να ληφθεί υπόψη και το γεγονός της έκρυθμης πολιτικής κατάστασης της περιόδου 1780-1817.[35] Η εγκατάσταση μονίμων μεταναστών στη Σμύρνη μπορεί να τεκμηριωθεί το 1806.[36] Η γεωργική καταστροφή που υπέστη η νήσος, αρχικά των αμπελιών[37] και κατόπιν άλλων καλλιεργειών,[38] δημιούργησε φαινόμενα έλλειψης πόρων που οδήγησαν σε μεγάλη έξοδο (1850).[39] Ο Κριμαϊκός πόλεμος (1853-1856) δημιούργησε επιπρόσθετα προβλήματα. Η ύπαρξη τακτικής γραμμής συγκοινωνίας επέτρεψε την εποχική εργασία αλλά και τη μονιμότερη εγκατάσταση, αν και αυτή δεν ανιχνεύεται εύκολα στις απογραφές, οι οποίες δείχνουν αύξηση πληθυσμού.[40] Αυτό γίνεται αντιληπτό, όταν δούμε την αύξηση των καλλιεργούμενων γαιών. Τα στοιχεία δείχνουν ανάπτυξη που οφείλεται τόσο στην

32. Βλ. Ηλίας Μαρσέλλος, «Οι Κυθήριοι της διασποράς», *Η Καθημερινή* (ένθετο), 5.7.1998 και Α.Θ. Στρατηγός «Η μεγάλη Κυθηραϊκή παροικία Σμύρνης (1776-1923)», *Κυθηραϊκή Επιθεώρησις*, ό.π., σ. 365.

33. Όπως για την Convolvulus Scammonia (σκαμμωνία/μαμουτιά). Χρησιμοποιείτο ως εμετικό, ήπιο καθαρτικό και για την αντιμετώπιση παρασιτικών φαινομένων. Βλ. Ν. Φωτεινός, *Αναμνήσεις και ιστορήματα από τη Σμύρνη*, Ένωση Σμυρναίων, Αθήνα 1986, σ. 28.

34. Στο Αξάριο και τα Γκιόρδα εμπορεύονταν τα προϊόντα από τις τοπικές καλλιέργειες ριζαρίου (ερυθροδάνου) και κριμιζίου (κοκκινίλης ή κινναβάρεως).

35. Τα «ρεμπελιά» του 1780, 1794 και 1800 οδήγησαν αρκετούς εκτός νήσου, καθώς οι αντεκδικήσεις ήταν στην ημερήσια διάταξη. Τα στοιχεία δεικνύουν έξοδο τουλάχιστον 4.000 την περίοδο προ και μετά την έναρξη της Επαναστάσεως. Βλ. George N. Leontsinis *The Island of Kythera: a Social History (1700-1863)*, National and Capodistrian University of Athens, Faculty of Arts, S. Saripolos' Library No. 55. Athens 1987, σ. 109-179.

36. Βλ. Α.Θ. Στρατηγός, «Η Κυθηραϊκή παροικία Σμύρνης», *ό.π.*, σ. 365.

37. Ο οίνος ήταν το κύριο προϊόν εξαγωγής. Βλ. «Ο Καζανόβα και τα Κύθηρα», εφημ. *Κυθηραϊκά*, Δεκέμβριος 2012 (http://www.kythiraika.gr/). Ενδεικτικά αναφέρουμε πως το 1836 υπάρχει παραγωγή 1.455.447 λίτρων, όταν η Κέρκυρα παράγει 4.003.535 λίτρα, ενώ για το 1863 μόλις 36.368 λίτρων. Βλ. D.T. Ansted, *The Ionian Islands in the Year 1863*, London 1863.

38. Η αγροτική καταστροφή μετέτρεψε το γεωργικό προφίλ της Ευρώπης. Έπληξε κυρίως την Πελοπόννησο, όπου η σταφιδοπαραγωγή ήταν μονοκαλλιέργεια. Παρόλα αυτά, ο πληθυσμός των Κυθήρων από 8.744 άτομα το 1836 αγγίζει τα 13.000 το 1858, πράγμα που δεικνύει εισροή πόρων. Οι μελετητές επιμένουν στην άποψη ότι υπήρξε μείωση του πληθυσμού· άρα έχουμε πλασματικές εγγραφές.

39. Μέχρι τότε οι μεγάλες μετακινήσεις ήταν αποτέλεσμα πολεμικών ενεργειών. Βλ. Α.Θ. Στρατηγός, «Η Κυθηραϊκή παροικία Σμύρνης», *ό.π.*, σ. 373.

40. Βλ. πίνακα 1: Πληθυσμιακές μεταβολές στα Κύθηρα 1724-1928.

αλλαγή του ιδιοκτησιακού καθεστώτος, με αθρόα εισροή εμβασμάτων,[41] όσο και στην αλλαγή του τύπου και τρόπου των καλλιεργειών, μετά το 1820.[42] Τα στατιστικά στοιχεία τελικά δείχνουν πως σημαντικό κομμάτι των κατοίκων βρίσκεται εκτός της νήσου.[43]

Η χρησιμοποίηση της ελληνικής, αλλά και ευρωπαϊκών γλωσσών, βοηθά τους Κυθηρίους δίνοντας τη δυνατότητα της εύκολης προσαρμογής.[44] Η χρήση του ιόνιου, αγγλικού, διαβατηρίου ήταν σημαντική, αφού προστάτευε τον κάτοχο από τις οθωμανικές αυθαιρεσίες, λόγω των διομολογήσεων. Τέλος, το κόστος μετακίνησης σίγουρα ήταν χαμηλότερο από αυτό των αντίστοιχων υπερπόντιων. Η μετανάστευση αρχίζει να φθίνει περί το 1890. Το 1897 δείχνει να έχει πάψει σχεδόν εντελώς, για διάφορους λόγους.[45]

Η δημιουργία σωματείων είναι το αποτέλεσμα της αύξησης του αριθμού των μονίμων μεταναστών.[46] Η Κυθηραϊκή Αδελφότητα Σμύρνης δραστηριοποιείται «επίσημα» το 1806. Έφερε τον τίτλο «Σύναξις των Τσιριγωτών Παναγίας της Μυρτιδιωτίσσης», αργότερα δε «Ιονική Αδελφότητα των Μυρτιδίων».[47] Το 1887

---

41. Η αποστολή εμβασμάτων ήταν εύκολη, αφού δεν υπήρχε έλεγχος. Οι υποχρεώσεις των μεταναστών συνοψίζονται στη φράση: «Εγώ από μάνα κι αδελφή σπαρτσάρησα (ελευθερώθηκα)». Τα εμβάσματα, αφού κάλυπταν τις βιοτικές ανάγκες, μετά χρησιμοποιούνταν για επέκταση ή κτίσιμο της οικογενειακής εστίας και αγορά χωραφιών που επέτρεπαν την αυτάρκη διαβίωση της οικογένειας. Βλ. Ν. Φωτεινός, *Αναμνήσεις και ιστορήματα από τη Σμύρνη*, ό.π., σ. 44 και 47.

42. Οι Άγγλοι δημιούργησαν το 1820 τη Γενική Επιτροπή για τη Γεωργία (Κομιτάτο), για τη συστηματική γεωργική ανάπτυξη της Επτανήσου. Στα Κύθηρα τα ελαιόδενδρα έφθασαν τις 60.000, ενώ οι καλλιεργήσιμες γαίες άγγιξαν το 50% του συνόλου των γαιών, έως το 1864. Βλ. George N. Leontsinis, *The Island of Kythera*, ό.π., σ. 221.

43. Βλ. Μιχαήλ Βαρλάς – Ιωάννης Καραχρήστος, «Μνήμη της καταγωγής και τοπική ταυτότητα των απογόνων των Κυθηρίων της Σμύρνης», *Η΄ Διεθνές Πανιόνιο Συνέδριο, Κύθηρα 21-25 Μαΐου 2006. Πρακτικά*, Κύθηρα 2009, τ. 3, σ. 133-135.

44. Στο δευτεροβάθμιο εκπαιδευτήριο Βιτσαμάνειον (1814-1921) διδάσκονταν υποχρεωτικά δύο έτη η γαλλική και τρία έτη η ιταλική. Βλ. Ν. Δελακοβίας, *Η νήσος Κύθηρα*, τυπογραφείον Στ. Γούναρη, Αθήναι 1887, σ. 18.

45. Βλ. Α.Θ. Στρατηγού, «Η Κυθηραϊκή παροικία Σμύρνης», *ό.π.*, σ. 373 και Κούλα Κασιμάτη, *Οι μεταναστεύσεις των Κυθηρίων στην Αίγυπτο και κυρίως στην Αλεξάνδρεια: 19ος και 20ός αιώνας*, εκδ. Αθ. Σταμούλη, Αθήνα 2011, σ. 136-152. Λόγω των αλλαγών στις εγκαταστάσεις του λιμένα της Σμύρνης συρρικνώθηκαν οι ευκαιρίες. Οι άλλες δραστηριότητες δεν ήταν αρκετές για την απορρόφηση μεγάλου αριθμού μεταναστών. Τέλος, νέες προοπτικές όπως της εγκατάστασης στην Αλεξάνδρεια ή της κατασκευής των σιδηροδρόμων στην Αργεντινή, δίνουν άλλες διεξόδους.

46. Οι αριθμοί ποικίλλουν: 15.000 έως 25.000. Βλ. Ηλίας Μαρσέλλος, *Οι Κυθήριοι της διασποράς*, ό.π. και Ν. Φωτεινός, *Αναμνήσεις και ιστορήματα από τη Σμύρνη*, ό.π., σ. 40.

47. Ο όρος «Τσιριγώτες» κάλυπτε όλους τους Επτανήσιους μετανάστες στη Σμύρνη,

επανιδρύεται ως «Κυθηραϊκή Αδελφότητα της Σμύρνης "Η Μυρτιδιώτισσα"», ενώ το 1898 λειτουργεί άλλη μία με τίτλο «Αλληλοβοήθεια». Η ύπαρξη δύο αδελφοτήτων δεικνύει ισχυρή πληθυσμιακή βάση, έχει δε και άλλες προεκτάσεις.[48]

Η πολυπληθής Κυθηραϊκή παροικία στη Σμύρνη είχε τρεις, κυρίως, πόλους συγκέντρωσης: την προκυμαία (Quais), στην οποία δραστηριοποιούνταν σε μαγειρεία, οινοπωλεία και καφενεία, τη συνοικία Μεγάλες Ταβέρνες, από τις κεντρικότερες της αγοράς, και το προάστιο Μερσινλί (Μυρσινέα), ανατολικά της Σμύρνης, όπου αναγέρθηκαν ναός της Μυρτιδιωτίσσης[49] και τετρατάξιο Δημοτικό Σχολείο, θέση που μετεξελίχθηκε σε οικισμό.

Ο Κάμπος του Βουρνόβα αποτελούσε επίσης τόπο εγκατάστασης πολλών Κυθηρίων, αλλά και ο Κουκλουτζάς,[50] το Βαϊρακλί, το Κορδελιό κ.ά. Στον Βουρνόβα υπήρχε Μετόχι της Μονής Μυρτιδίων, ενώ υπήρχαν και άλλες εκκλησίες της Μυρτιδιωτίσσης στο Κορδελιό και στο Αξάριο. Στο Κορδελιό, στο επίνειο Γκιουλ-Μπαξέ, γινόταν τριήμερος εορτασμός της Μυρτιδιώτισσας, με προσέλευση των κυθηρίων λεμβούχων από τη Σμύρνη.[51] Στη μητρόπολη της Αγίας Φωτεινής υπήρχε εικονοστάσι της Παναγίας, έργο κυθηρίου ιερομόναχου.[52] Στον Άγιο Γεώργιο της Σμύρνης, που χτίστηκε το 1858, υπήρχε παρεκκλήσιο. Την ημέρα της εύρεσης της εικόνας, στις 24.9, γινόταν επίσημη περιφορά στην πόλη και τμήματα της αγοράς δεν λειτουργούσαν.[53]

Σημαντικότατη είναι η δραστηριότητα κυθηρίων εφοπλιστών[54] που δημιούργησαν μετοχικές εταιρείες και ναυπήγησαν τις πρώτες φορτηγίδες στο λιμένα, κατορθώνοντας να έχουν ουσιαστικά το μονοπώλιο των μεταφορών μέχρι το 1897. Ο χώρος στη μέση του λιμανιού ήταν γνωστός ως «Τσιριγώτικα».

λόγω του μεγάλου ποσοστού των Κυθήριων. Βλ. George N. Leontsinis, *The Island of Kythera*, ό.π., σ. 203.

48. Η ύπαρξη των δύο αδελφοτήτων μπορεί να παραλληλιστεί με την αντίστοιχη των Πειραιά και Αθήνας, που αντικατοπτρίζει το διαχωρισμό της νήσου σε «Έξω» και «Μέσα Δήμο». Ανάγεται στην τοπογραφική, πολιτιστική, ιστορική και κοινωνική διαφορά του νοτίου από το βόρειο τμήμα.

49. Ο ναός χτίστηκε παραλιακά, μαζί με σχολείο. Αρχικά (1891) ήταν ξύλινος. Ανοικοδομήθηκε το 1903.

50. Βλ. Ν. Φωτεινού, *Αναμνήσεις και ιστορήματα από τη Σμύρνη*, ό.π., σ. 19.

51. Βλ. Α.Θ. Στρατηγός, «Η Κυθηραϊκή παροικία Σμύρνης», *ό.π.*, σ. 372.

52. Το εικονοστάσι είχε ελαιογραφία της Μυρτιδιωτίσσης. Είχε κατασκευαστεί στα 1813. Βλ. Α.Θ. Στρατηγός, «Η Κυθηραϊκή παροικία Σμύρνης», *ό.π.*, σ. 366.

53. Τα τμήματα που δεν λειτουργούσαν ήταν οι συνοικίες Μεγάλες Ταβέρνες, Παλαιά Ψαράδικα, τα Τσιριγώτικα και ο Φασουλάς.

54. Οι περισσότεροι προέρχονταν από τον Μυλοπόταμο, χωριό με έντονη ναυτική παράδοση. Βλ. Α.Θ. Στρατηγός, «Η Κυθηραϊκή παροικία Σμύρνης», *ό.π.*, σ. 381.

Μία των εταιρειών αυτών επεκτάθηκε στη μεταφορά επιβατών προς τα προάστια του κόλπου της Σμύρνης αρχικά, αλλά και προς άλλα λιμάνια του Αιγαίου: Η Joly, Courmouli, Viktora Co.[55] Ο Βίκτωρας ήταν Κυθήριος πρώτης γενιάς.[56] Η Σμύρνη, λοιπόν, και η Μικρά Ασία γενικότερα, υπήρξαν κατεξοχήν τόπος μετεγκατάστασης των Κυθηρίων. Συγχρόνως σημειώνονται μετακινήσεις ατόμων όχι μόνον στο εξωτερικό αλλά και σε όλη την Ελλάδα.[57]

Η χρήση του Αβλέμονα από το Lloyd ήταν εποχική, τους καλοκαιρινούς μήνες. Στο διάστημα του χειμώνα χρησιμοποιείτο το Καψάλι, ως πλέον υπήνεμο και διαθέτον καλύτερες εγκαταστάσεις.[58] Η ύπαρξη δύο πρακτόρων, Cavallini (Lloyd) και Μπαρμπαρίγου (Ελληνική Ατμοπλοΐα), δεικνύει τη σημαντικότητα της νήσου. Άλλωστε, το 1905 έχουμε την εμφάνιση ναυτιλιακής εταιρείας, ιδιοκτησίας Κυθηρίου την καταγωγή, που δραστηριοποιείται στη διασύνδεση της νήσου με τον Πειραιά.[59]

Οι εξαγωγείς προϊόντων, όπως ο οίνος,[60] αξιοποίησαν την ατμοπλοϊκή διασύνδεση και συνέβαλαν στην οικονομική ανάπτυξη. Χαρακτηριστικά αναφέρεται πως το 1887 διακινούνταν προς κεντρική Ευρώπη «[…] τη προμηθεία του κ. Καβαλίνη πράκτορος» φορτία ορτυκιών, από τα οποία οι κάτοικοι κέρδιζαν «χιλιάδας δραχμών».[61]

Συμπεράσματα

Οι Κυθήριοι μετακινούνταν είτε μόνιμα είτε εποχικά. Το νησί δεν είχε τη δυνατότητα εξασφάλισης διαβίωσης μεγάλου πληθυσμού. Η τακτική συγκοινωνία, προ-

55. Η εταιρεία ανταγωνίστηκε την οθωμανική Hamidiye για τη διασύνδεση με το Κορδελιό και το μονοπώλιο του κόλπου της Σμύρνης. Ξεκίνησε τα δρομολόγια στα τέλη του 1874.

56. Ο Βίκτωρας ήταν ο ιθύνων νους, ενώ οι συνεταίροι Joly και Paterson υπήρχαν ως κάλυψη για την εξασφάλιση της αγγλικής προστασίας, όντας άγγλοι υπήκοοι. Το επίθετό του ήταν Αργύρης αλλά ονομάστηκε Βίκτωρας από τους Άγγλους, επειδή είχε αναδειχθεί νικητής σε αγώνα πάλης. Έτερος συνεταίρος ήταν ο κυθήριος αρχιτέκτονας Ηλίας Κουρμουλής. Βλ. Α.Θ. Στρατηγός, *Κυθηραϊκή Επιθεώρησις*, ό.π., σ. 380.

57. Η χρήση του επιθέτου καταγωγής (Τσιριγώτης, Τσιριγωτάκης, [Τ]Συρίγος) ανιχνεύεται σε πολλά μέρη στην Ελλάδα. Η «χαρτογράφηση» των μετακινήσεων μπορεί να γίνει και μέσα από τις εκκλησίες της Παναγίας Μυρτιδιώτισσας.

58. Το Καψάλι διέθετε δεξαμενή νερού και λοιμοκαθαρτήριο.

59. Ο Αναστάσιος Διακάκης, εκ Ποταμού Κυθήρων, συνέστησε εταιρεία το 1905.

60. Η οινοπαραγωγή επανέκαμψε. Το 1922 έχουμε παραγωγή 192 τόνων οίνου, η οποία χαρακτηρίζεται ως «απόδοσις μικρά»! Βλ. «XVI. Γεωργία», «Η άμπελος», *Κυθηραϊκή Επιθεώρησις*, ό.π., σ. 176.

61. Βλ. Ν. Δελακοβίας, *Η νήσος Κύθηρα*, ό.π., σ. 28.

ϊόν εξάλειψης της πειρατείας, επέτρεψε την ευκολότερη διακίνηση ανθρώπων και αγαθών. Τα Κύθηρα ήταν το σωστό νησί, στη σωστή θέση, τη σωστή στιγμή. Η ατμοπλοϊκή σύνδεση προς και από την Ανατολή έδωσε το έναυσμα τόσο για ευκαιριακή εμπορική μετακίνηση όσο και για μετανάστευση που, συνεπικουρούμενη από τη γεωργική καταστροφή της νήσου, δημιούργησε τελικά συνθήκες ανόδου του βιοτικού επιπέδου των εναπομεινάντων κατοίκων και συνεπακόλουθα αύξηση του πληθυσμού. Το Αυστριακό Lloyd χρησιμοποίησε τα Κύθηρα δημιουργώντας τις συνθήκες για τη γιγάντωση της Κυθηραϊκής παροικίας της Σμύρνης. Ακριβώς την ίδια περίοδο η Σμύρνη αναπτύσσεται σημαντικά, με τη δημιουργία υποδομών που της επιτρέπουν την καλύτερη διαχείριση του εμπορίου της Ανατολίας. Τα Κύθηρα τροφοδότησαν πληθυσμιακά τη Σμύρνη και εκείνη βοήθησε στην ανάπτυξη της κυθηραϊκής οικονομίας.

Περίληψη / Summary

Η περίπτωση της ατμοπλοϊκής σύνδεσης μεταξύ Κυθήρων – Σμύρνης τον 19ο αι. είναι σχετικά άγνωστη. Λόγω της αγροτικής καταστροφής (1850-1860) δημιουργείται μεταναστευτικό ρεύμα προς τη Μικρά Ασία, με τη διακίνηση να διεκπεραιώνεται κυρίως μέσω του Αυστριακού Lloyd. Ως πρακτορείο χρησιμοποιήθηκε ένα κτήριο που διατηρείται ακόμα, ενώ η οικογένεια που το διαχειριζόταν έχει σχέση με τον Λευκάδιο Χερν.

The steamboat connection between Kythera and Smyrna (Izmir) in the 19th century is relatively unknown. Due to agricultural disasters (1850-1860) immigration to Asia Minor started, mainly by the Austrian Lloyd. The agency used a still standing building and has a connection with Lafcadio Hearn.

Εικόνα 1. Αρχοντικό Cavallini, Αβλέμονας Κυθήρων, το 2000
(πηγή: ιστότοπος www.flickr.com).

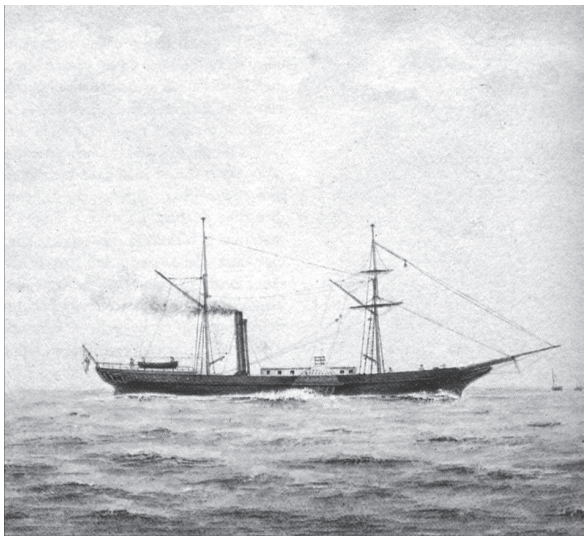
Εικόνα 2. Άποψη του μυχού του Αβλέμονα, περί το 1950
(πηγή: προσωπική συλλογή του κ. Χαράλαμπου Πετρόχειλου).

Εικόνα 3. Το αρχοντικό Cavallini μετά την πρόσφατη αποκατάστασή του
(πηγή: ιστότοπος www.rctech.gr).

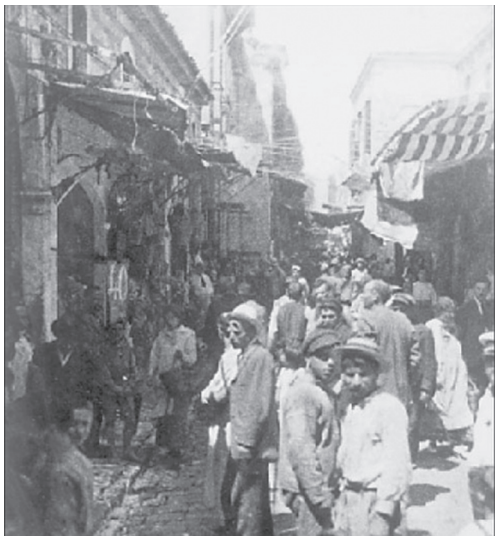
Εικόνα 4. Ο συνταγματάρχης Charles Hearn, η Ρόζα Κασιμάτη,
ο Λευκάδιος Χερν και ο Ιωάννης Καβαλλίνης
(πηγές: ιστότοποι http://kythera-family.net/
και http://www.gutenberg.org/files/33345/33345-h/33345-h.htm/).

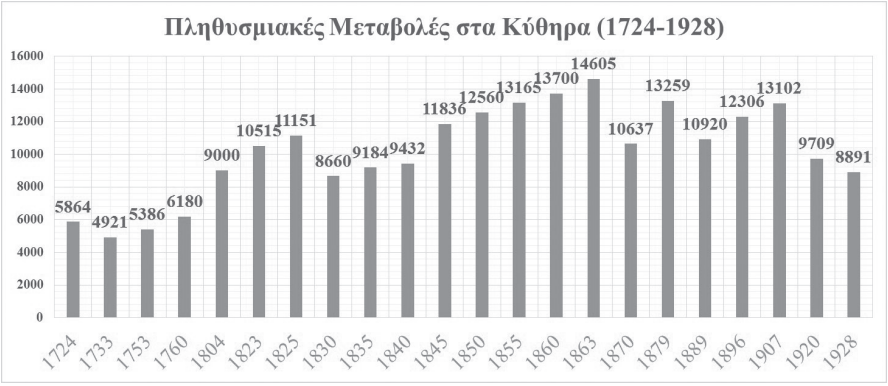
Εικόνα 5. Arciduca Lodovico, το πρώτο πλοίο του Αυστριακού Lloyd (1836)
(πηγή: ιστότοπος http://www.nautilia.gr).

Εικόνα 6. Δρομολόγιο Τεργέστη – Σμύρνη με ενδιάμεσους σταθμούς Ανκόνα, Κέρκυρα, Ιθάκη, Ζάκυνθο, Κύθηρα, Ερμούπολη, Χίο και Σμύρνη
(πηγή: ιστότοπος http://www.lib.utexas.edu/).

Εικόνα 7. Σμύρνη: Δρόμος στη συνοικία Μεγάλες Ταβέρνες
(πηγή: ιστότοπος http://apogonoimikrasiaton.blogspot.gr).

Πίνακας 1. Πληθυσμιακές μεταβολές στα Κύθηρα (1724-1928)
(πηγές: George N. Leontsinis, *The Island of Kythera: A Social History (1700-1863)*. Athens 1987 και ιστοσελίδα http://www.visitkythera.gr/gr/culture/articles/kythera_population_data.html).

Η ΕΞΟΙΚΟΝΟΜΗΤΙΚΗ ΤΡΑΠΕΖΑ ΚΑΙ Η ΣΥΜΒΟΛΗ ΤΗΣ ΣΤΟ ΧΡΗΜΑΤΟΠΙΣΤΩΤΙΚΟ ΣΥΣΤΗΜΑ ΤΗΣ ΚΕΡΚΥΡΑΣ

Χρήστος Δεσύλλας

Η Εξοικονομητική Τράπεζα (ΕΤ) της Κέρκυρας υπήρξε ένα ιδιότυπο, βραχύβιο τραπεζικό ίδρυμα, το οποίο λειτούργησε κατά την περίοδο της Βρετανικής Προστασίας, από το 1835 έως την Ένωση των Επτανήσων με την Ελλάδα το 1864, και η θέση της στο χρηματοπιστωτικό τοπίο αποτυπώνει σημαντικές πτυχές των διαδικασιών εκχρηματισμού υπό δυτική κυριαρχία. Η ιδιαίτερη σημασία, την οποία διαλαμβάνει η εξέτασή της συνίσταται στην ανάλυση των μηχανισμών, με τους οποίους ενοποιείται ο οικονομικός και κοινωνικός χώρος. Στο πλαίσιο αυτό η προσέγγιση εγγράφεται στην ιστορία του χρήματος και των θεσμών διαχείρισής του, αποδίδοντας στην τοπική και πολιτισμική ιστορία μία ακόμη βασική της παράμετρο.[1]

Το χρηματοπιστωτικό σύστημα στην Κέρκυρα

Η κατανομή πόρων στο χώρο και το χρόνο, ιδίως σε συνθήκες αβεβαιότητας, αποτελεί κρίσιμο παράγοντα κάθε ιστορικής πραγματικότητας. Στην περίπτωση της Κέρκυρας[2] το χρηματοπιστωτικό σύστημα του 19ου αιώνα είχε να διαχειριστεί ένα πλήθος παραγόντων, όπως η κυκλοφορία του χρήματος, οι δανειακές συμβάσεις, η τοκογλυφία και ο αποθησαυρισμός. Με ανομοιογενείς δρώντες, διακριτικό χαρακτηριστικό της θεσμικής του λειτουργίας του χρηματοπιστωτικού συστήματος, ήταν το κανονιστικό πλαίσιο με περιορισμούς και έντονες διοικητικές παρεμβάσεις, ενώ σε πολλές περιπτώσεις χρησιμοποιήθηκε ως μέσο εφαρμογής οικονομικών πολιτικών των επικυρίαρχων.[3]

Λειτουργικά υπήρξε εστιασμένο στη συσσώρευση κεφαλαίων, στην ενίσχυση

---

1. Ε. Πρόντζας, *Οικονομική Ιστορία. Ζητήματα μεθόδου και περιεχομένου*, Αγροτική Τράπεζα Ελλάδος, Αθήνα 1997, σ. 75.

2. Γ. Χυτήρης, «Η Κέρκυρα στα μέσα του 19ου αιώνα. Κοινωνική δομή και πολιτική έκφραση. Δημόσια οικονομία. Ιδιωτική οικονομία», *Δημοσιεύματα Εταιρείας Κερκυραϊκών Σπουδών*, Κέρκυρα 1988, σ. 3-29.

3. Σ. Ασδραχάς, *Ελληνική Οικονομική Ιστορία ΙΕ΄- ΙΘ΄ αι.*, Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς, Αθήνα 2003, τ. 1, σ. 299, 317-318, 328-329.

της ρευστότητας και δευτερογενώς στις τεχνολογικές καινοτομίες. Ως προϊόν ξενικής κατάκτησης σε επίπεδο πρακτικών, θεσμών και κουλτούρας, απαρτιζόταν από ιδιώτες τοκιστές, από τη λειτουργία του Monte di Pietà, από ιδιωτικές τράπεζες, όπως η τράπεζα Ναχμία και από τράπεζες με τη μορφή εταιρείας, όπως η Ιονική (1839).

Η πρόθεση της Προστασίας να μετατρέψει τα Επτάνησα σε τμήμα της αυτοκρατορίας και σε πεδίο εφαρμογής της βρετανικής ιδεολογίας αντανακλάται στην εισαγωγή τραπεζικών θεσμών[4] με στόχο τη διασφάλιση οικονομικών πόρων για την υποστήριξη της εκβιομηχανιζόμενης αυτοκρατορίας.[5] Το γεγονός αυτό εξηγεί σε ικανοποιητικό βαθμό το εγχείρημα δημιουργίας ειδικών τραπεζικών δομών, όπως τα Ταμεία Δανείων (1833), οι Εξοικονομητικές Τράπεζες (1835), η Τράπεζα Παρακαταθήκης και Κυκλοφορίας (1837)[6] και η Προεξοφλητική Τράπεζα (Banco di Sconto, 1838)[7] σε συνδυασμό με τη συμβολή στην ελάφρυνση των αγροτών από τους καταναγκασμούς των εμπόρων – τοκογλύφων που προαγόραζαν σε εξευτελιστικές τιμές την παραγωγή, εκμεταλλευόμενοι την έλλειψη χρήματος, αποτέλεσμα συσσώρευσης και νομισματικής αποθησαύρισης.[8]

Το 19ο αιώνα η κερκυραϊκή κοινωνία ήταν σχεδόν αποκλειστικά αγροτική και αρκετά εκχρηματισμένη, λόγω των προϊόντων που προορίζονταν για εξαγωγές και σχεδόν πάντα εγκλωβισμένη στον κύκλο της φτώχειας. Το φαινόμενο της τοκογλυφίας ήταν εκτεταμένο και διενεργείτο με τοκογλυφικές συμβάσεις,[9] υποχρεώνοντας τις διοικητικές και νομοθετικές αρχές να λάβουν σειρά μέτρων για τον περιορισμό του.[10] Επίσημα, οι δανειακές ανάγκες καλύπτονταν από το Monte di Pietà, ένα χρηματοπιστωτικό ίδρυμα που συνδύαζε την τριπλή λειτουργία ενεχυροδανειστηρίου, τράπεζας και ταμείου για παρακαταθήκες. Λειτουργούσε από το 1630 και, αντίθετα με ιδιώτες τοκιστές που δάνειζαν με εγγυήσεις κινητές αξίες και τόκο 10%, το Monte di Pietà δάνειζε με 6%-8%.[11] Στους καταλόγους

4. M. Collins, *The English Banking Sector and Monetary Growth 1844-1880*, University of Leeds. School of Economic Studies, 1981, passim.

5. B. Thomas, «Escaping from Constraints: the Industrial Revolution in a Malthusian Context», *Journal of Interdisciplinary History*, τ. 15 (1985), σ. 729-753.

6. Ν.Γ. Μοσχονάς, «Νομίσματα Επτανήσου Πολιτείας και Ιονίου Κράτους», στο: *Η Ιστορική διαδρομή της νομισματικής μονάδας στην Ελλάδα*, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Αθήνα 2002, σ. 112.

7. Αναγνωστική Εταιρία Κερκύρας (ΑΕΚ), *Gazzetta Ionia* (*GI*), τ. 1838, σ. 407.

8. Αρχεία Νομού Κέρκυρας (ΑΝΚ), *Avvocato dei Poveri*, Φ.3, Φ.5, Φ.7.

9. ΑΕΚ, *GI*, n. 587, σ. 2

10. Ι. Μεταλληνός, *Το μέλλον των οφειλετών ή περί καταργήσεως της προσωπικής κρατήσεως*, Κέρκυρα 1898.

11. Χ. Δεσύλλας, *Η Τράπεζα των φτωχών. Το Monte di Pietà της Κέρκυρας (1630-1864)*, Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς, Αθήνα 2006, σ. 121-126.

του Ειρηνοδικείου για τα έτη 1837-1841 έχουν επίσημα καταχωρισθεί μόνο 668 πράξεις δανεισμού επ' ενεχύρω μεταξύ ιδιωτών,[12] ενώ στο Monte για την ίδια περίοδο καταγράφονται 70.018 ενεχυριάσεις.[13]

Ιδιότυπες χρηματοπιστωτικές δομές

Με την ΛΘ΄ Πράξη της Δ΄ Γερουσίας (29.5.1833) συστήθηκαν με κρατική εγγύηση σε κάθε νησί του Ιονίου Ταμεία Δανείων με «μόνον σκοπόν να βοηθηθούν αι χρείαι των συμφερόντων της Γεωργίας», που αντιμετώπιζε σοβαρά προβλήματα «από τον μέγαν ξεπεσμόν της τιμής τινων εκ των ουσιωδεστέρων προϊόντων τούτου του Κράτους». Από την ίδρυσή τους αναμένονταν «να καταλυθή ο κατατοκισμός και να ευκολυνθή η κυκλοφορία των αργών χρηματικών κεφαλαίων των ανηκόντων τόσον εις το δημόσιον, όσον και εις τους μερικούς». Τα ιδρυτικά κεφάλαια είχαν εξασφαλιστεί από το Γενικόν Θησαυροφυλάκιον (άρθρ. 1, 2), δάνειζαν με κάλυψη εγγυήσεων και τόκο 6% για χρονικό διάστημα μεγαλύτερο των 30 ημερών και μικρότερο του έτους (άρθρ. 3). Αν κάποιος οφειλέτης δεν κατόρθωνε να αποπληρώσει το δάνειό του μετά τη λήξη της προθεσμίας, οι εγγυήσεις πωλούνταν σε δημοπρασία (άρθρ. 14) και, αν προέκυπτε κάποιο κέρδος, επιστρέφονταν στο δικαιούχο (άρθρ. 16). Για το σχηματισμό δανειοδοτικών κεφαλαίων δέχονταν καταθέσεις, οι οποίες ήταν δύο ειδών: «Παρακαταθέσεις με διάφορον», δηλαδή τοκοφόρες με ετήσιο τόκο 4% και «απλές παρακαταθέσεις» με τόκο 1% (άρθρ. 3, 4). Για την ανάληψη καταθέσεων ήταν απαραίτητη τρίμηνη προειδοποίηση, ενώ όσες τοκοφόρες καταθέσεις στη λήξη τους δεν ανανεώνονταν μετατρέπονταν σε απλές καταθέσεις (άρθρ. 8). Τα Ταμεία ήταν υπό την άμεση εποπτεία του Αξιωματικού της Δημοσίου Οικονομίας και διοικούνταν από ένα Διευθυντή (άρθρ. 9). Τα λειτουργικά έξοδα καλύπτονταν από τη Διοίκηση και τα κέρδη της τοκοφορίας (άρθρ. 26). Για τη δανειοδότηση οι ενδιαφερόμενοι απευθύνονταν με αίτηση στον Ύπαρχο με την ιδιότητά του ως Προέδρου του Επιχωρίου Συμβουλίου και εγκρίνονταν με απόφαση του Συμβουλίου (άρθρ. 10, 11). Στη συνέχεια με ενέργειες του Διευθυντή η εντολή κατευθυνόταν στον Επιχώριο Θησαυροφύλακα που παρείχε το δάνειο στο δανειολήπτη (άρθρ. 12). Σειρά διατάξεων καθόριζε τα σχετικά με την έκδοση και διαχείριση των Γραμματίων, στα οποία σημειώνονταν οι καταθέσεις, τα δάνεια, ο τόκος, αλλά και οι ενέργειες για απολεσθέντα και πλαστά Γραμμάτια (άρθρ. 19 κ.ε.). Τα Ταμεία αυτά καταργήθηκαν από τον Αρμοστή Douglas το 1834.[14]

12. ΑΝΚ, *Ειρηνοδικείο*, Φ.1437, reg. 4.
13. *Στο ίδιο*, Φ. 5595, reg. 1, 4.
14. ΑΕΚ, *GI*, τ. 1833, σ. 70-75.

Με στόχο την ενθάρρυνση της παραγωγής, της οικονομικής δραστηριότητας, της διακίνησης κεφαλαίων, την επέκταση των εμπορικών συναλλαγών, την πάταξη της τοκογλυφίας και την αξιοποίηση των έγγειων πόρων, η ΠΓ΄ Πράξη της Ε΄ Γερουσίας (14/26.6.1837) έθετε τις βάσεις για τη δημιουργία κρατικής τράπεζας. Το ιδρυτικό κεφάλαιο είχε οριστεί σε 100.000 στερλίνες με δυνατότητα αύξησης και διαιρούνταν σε 4.000 μετοχές (άρθρ. 1, 2). Η ονομασία του νέου ιδρύματος θα ήταν «Τράπεζα Παρακαταθήκης και Κυκλοφορίας» και θα είχε το δικαίωμα έκδοσης τραπεζογραμματίων και χορήγησης δανείων με εγγυημένη κάλυψη. Για την ενίσχυση της εμπιστοσύνης στη νέα τράπεζα η Κυβέρνηση θα διατηρούσε το 1/6 των μετοχών με δικαίωμα εκλογής των δύο Διευθυντών που θα συνέτασσαν επιμέρους κανονισμούς και θα τους υπέβαλλαν για έγκριση στη Βουλή, ενώ η ευθύνη των μετόχων περιοριζόταν στην αναλογική αξία των μετοχών τους (άρθρ. 10,11).[15]

Η εμπειρία του βρετανικού τραπεζικού πλουραλισμού και η αδήριτη ανάγκη για χρήμα και κεφάλαια της αποικιακής διοίκησης αντανακλώνται στον 6ο νόμο του Ι΄ Κοινοβουλίου (1/13.6.1852), με τον οποίο επετράπη η ίδρυση Καταστημάτων Κτηματικής Πίστωσης και Δανειστικών Τραπεζών στα Ιόνια Νησιά, αλλά και στον 31ο νόμο του ΙΑ΄ Κοινοβουλίου (4/16.2.1862), με τον οποίο ήταν πλέον εφικτή η ίδρυση τραπεζών υπό τη μορφή ανωνύμων εταιρειών με εκδοτικά δικαιώματα και καθορισμένα μετοχικά κεφάλαια.[16]

Ιστορική ταυτότητα και φύση της Εξοικονομητικής Τράπεζας

Το ευρωπαϊκό τραπεζικό σύστημα του 19ου αιώνα στηριζόταν σε τρεις βασικούς πυλώνες: στις ιδιωτικές, στις δημόσιες και στις ειδικού χαρακτήρα τράπεζες.[17] Δημόσιες και ιδιωτικές τράπεζες εξυπηρετούσαν αρχές, εμπόρους, γαιοκτήμονες και επενδυτές, αλλά όχι εργάτες και τεχνίτες, οι οποίοι σε περιπτώσεις ασθενείας, γήρατος ή απώλειας εργασίας κατέφευγαν στα Monti ή σε τοκογλύφους.[18] Παρά τα διαφοροποιητικά στοιχεία των αποταμιευτικών τραπεζών στον ευρωπαϊκό χώρο, κοινό στοιχείο όλων υπήρξε η στενά συνδεδεμένη με τους φτωχούς

15. ΑΕΚ, *GI*, τ. 1837, σ. 79-81.

16. Ν. Μοσχονάς, *ό.π.*, σ. 112.

17. R. Ayadi, R.H. Schmidt, S. Carbo-Valverde, *Investigating Diversity in the Banking Sector in Europe. The Performance and the Role of Savings Banks*, Center for European Policy Studies, Brussels 2009, and Y. Altunbas, L. Evans, P. Molyneux, «Bank Ownership and Efficiency», *Journal of Money, Credit and Banking*, τ. 33 (2001), σ. 926-954.

18. L. Di Matteo, «La Banca e la cittâ. Le origini e l'attività dei Banchi Pubblici a Napoli», *Storia Economica*, τ. 8 (2005), αρ. 1, σ. 124-126.

λειτουργία τους, αλλά και με την τοπική κοινωνία, προς όφελος της οποίας αξιοποιούνταν τα θετικά αποτελέσματα των δραστηριοτήτων τους.[19]

Στον ευρωπαϊκό χώρο η ιδέα των αποταμιευτικών τραπεζών είχε εκκολαφθεί με την αποδοχή καταθέσεων από τα Monti di Pietà. Στα αρχικά τους στάδια οι αποταμιευτικές τράπεζες περιορίζονταν στη συλλογή καταθέσεων. Αν και η βασική τους στόχευση αφορούσε εργάτες και τεχνίτες, εντούτοις διαπιστώνεται ότι οι συναλλασσόμενοι ανήκαν στη μεσαία και ανώτερη αστική τάξη. Κατά τον 18ο αιώνα στη Γερμανία οι αποταμιευτικές τράπεζες δημιουργούνταν ως κοινοτικές τράπεζες, την ίδια εποχή, κατά την οποία στη Γαλλία ιδιώτες και κοινοτικές αρχές με κρατική εποπτεία ήταν οι ιδρυτικοί πρωταγωνιστές. Στις ΗΠΑ εξασφάλιζαν τη λειτουργία τους με επενδύσεις σε βιομηχανικούς τίτλους, ενώ στη Μ. Βρετανία ιδρύονταν από ιδιώτες και εκκλησιαστικές αρχές.[20] Η ίδρυση της πρώτης εξοικονομητικής τράπεζας πραγματοποιήθηκε από τον αιδ. Henry Duncan το 1810 στην ενορία του (Dumfries της Σκοτίας) και η πρακτική διαδόθηκε με ταχύτατους ρυθμούς. Το 1818 είχαν ιδρυθεί 283 νέες αποταμιευτικές τράπεζες στην Αγγλία και την Ουαλία, και 182 στη Σκοτία.[21]

Η Εξοικονομητική Τράπεζα της Κέρκυρας ιδρύθηκε στα πρότυπα των αντίστοιχων βρετανικών, όπου υπήρχε μεγάλη τραπεζική παράδοση.[22] Η διερεύνηση της ιδιαίτερης φύσης της Εξοικονομητικής Τράπεζας[23] αποτελεί συνάρτηση δύο παραγόντων: επιχειρηματικού μοντέλου (business model) και θεσμικών χαρακτηριστικών (institutional features).[24] Οι δύο βασικές λειτουργίες του επιχειρηματικού μοντέλου, κοινές για όλες τις αποταμιευτικές τράπεζες, συναντώνται και στην περίπτωση της Κέρκυρας και είναι: α) η εστίαση στις καταθέσεις και β) ο τοπικός χαρακτήρας. Τα θεσμικά χαρακτηριστικά συνοψίζονται στα εξής: α) ήταν δημόσια τράπεζα με ενεργή συμμετοχή των τοπικών αρχών στη διοίκησή της, β) είχε οργανωθεί και λειτουργούσε με θεσμική απόφαση, γ) μνημονευόταν ο ηθικός της χαρακτήρας (στήριξη φτωχών, υποστήριξη της τοπικής οικονομίας),

19. E. Rodriguez, «Savings Banks and Economic Development. Sweden in the 19th Century», *Perspectives* WSBI, τ. 63 (2011), αρ. 8, σ. 27-34.

20. E. De Simone, *Moneta e banche attraverso i secoli*, Franco Angeli, Milano 2006, σ. 101-102. – S. La Francesca, *Storia del sistema bancario italiano*, Bologna 2004, passim.

21. M. Moss, «H. Duncan and the Savings Bank Movement in the UK», *Perspectives* WSBI, τ. 63, ό.π., σ. 11-20.

22. W. Huffman, J. Lothian, «Money in the United Kingdom, 1833-1880», *Journal of Money, Credit and Banking*, τ. 12 (1980), σ. 155-174.

23. G. Manghetti, «Do Savings Banks Differ from Traditional Commercial Banks?», *Perspectives* WSBI, τ. 63, 8/2011, σ. 141-156.

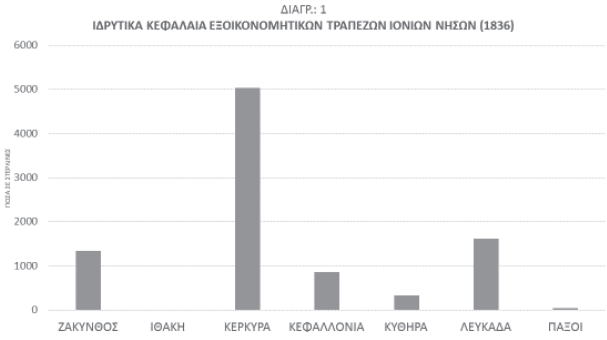
24. R.H. Schmidt, *Savings Banks and Cooperative Banks in Europe*, working paper, Goethe University, Frankfurt, Germany, 20.8.2013, σ. 2-4.

και δ) δεν δάνειζε, όμως υπήρχε η δυνατότητα ένταξης και συνεργασίας στο ευρύτερο χρηματοπιστωτικό δίκτυο.

Η Εξοικονομητική Τράπεζα της Κέρκυρας: Θέσμιση, λειτουργία, οργάνωση και τοπική οικονομία

Με την ΜΕ΄ Πράξη της Ε΄ Γερουσίας του Ηνωμένου Κράτους των Ιονίων Νήσων (24.5-5.6.1835) συστήθηκαν στα Ιόνια Νησιά Τράπεζες Εξοικονομήσεων «υπέρ των Τεχνιτών, Εργατών και Γεωργών υπό την άμεσον προστασίαν της Κυβερνήσεως».[25] Στο προοίμιο του ιδρυτικού τονίζονταν τα θετικά στοιχεία της αποταμίευσης με ξεχωριστή αναφορά στην τοκοφορία. Τα αίτια της δημιουργίας ήταν κοινά με των αντίστοιχων ευρωπαϊκών αποταμιευτικών τραπεζών και εντοπίζονται στην αύξηση του αριθμού των φτωχών, στην απουσία πολιτικών κοινωνικής πρόνοιας και στην ανάγκη επέκτασης της αποταμιευτικής πρακτικής.

Σε εφαρμογή της ιδρυτικής απόφασης διορίστηκαν από το Εκτελεστικό σώμα Επιμελητές σε κάθε νησί, υπεύθυνοι για τις αποταμιεύσεις, οι οποίες θα φυλάσσονταν στο τοπικό Θησαυροφυλάκιο (Διάγραμμα 1). Ο κανονισμός λειτουργίας συντάχθηκε από το εκτελεστικό σώμα με τον περιορισμό ότι οι καταθέτες θα ήταν «μόνο Ίονες ή Βρετανοί υπήκοοι» με δικαίωμα τήρησης ενός μόνο λογαριασμού.[26]

Η εσωτερική λειτουργία ήταν υπό τον έλεγχο του Αρμοστή και του Έπαρχου. Το πλέον πολυάριθμο τμήμα της δομικής διάρθρωσης ήταν εκείνο των Επι-

25. ΑΕΚ, *GI*, n. 235, σ. 6.
26. ΑΕΚ, *GI*, n. 245, σ. 6.

μελητών αρχικά με 50 και αργότερα με 92 μέλη, οι οποίοι ήταν επιφορτισμένοι με τη γενική μέριμνα και τον προγραμματισμό. Από το σώμα των Επιμελητών σχηματιζόταν η Επιτροπή που αποτελούνταν, τα πρώτα χρόνια λειτουργίας, από 20 μέλη, και τα καθήκοντα των μελών της ήταν η εφαρμογή των πολιτικών και των αποφάσεων, οι οποίες είχαν ληφθεί από τους Επιμελητές, η καταμέτρηση, ο έλεγχος των καταθέσεων και των κεφαλαίων, η ευθύνη για την πραγματοποίηση καταθέσεων και αναλήψεων. Η διεύθυνση του ιδρύματος είχε ανατεθεί σε πέντε Προέδρους και η άσκηση του εσωτερικού ελέγχου πραγματοποιούνταν από δύο Επιθεωρητές με ετήσια θητεία.[27] Η τράπεζα από την ίδρυσή της απασχολούσε μόνο έναν έμμισθο υπάλληλο, τον Λογιστή, που σύμφωνα με τον κανονισμό έπρεπε να διαθέτει ήθος, εργατικότητα και εντιμότητα. Το 1847, στη 15η Γενική Συνέλευση του ιδρύματος, αποφασίστηκε λόγω του μεγάλου φόρτου εργασίας αντί να διορίσουν βοηθό του, να αυξήσουν το μισθό του κατά έξι τάλαρα, δαπάνη την οποία πλήρωνε ο Δημόσιος Θησαυρός. Η πολυπρόσωπη οργανωτική σύνθεση εξηγείται από το γεγονός ότι οι συμμετέχοντες στις διάφορες λειτουργικές δομές μπορούσαν να προμηθεύουν με κεφάλαια το ίδρυμα από την εμπορική δραστηριότητα, την οποία ασκούσαν. Οι περισσότεροι ήταν εύποροι αστοί, επιχειρηματίες και κεφαλαιούχοι, οι οποίοι εξασφάλιζαν δεσμούς συνεργασίας με άλλες οικονομικές και πιστωτικές δομές. Ανάμεσά τους συναντώνται επιφανείς αγγλικανοί και ορθόδοξοι κληρικοί, όπως ο Μητροπολίτης Κερκύρας Αθανάσιος, ενώ η συμμετοχή τους δημιουργούσε αίσθημα ασφάλειας, φερεγγυότητας και προσέδιδε κύρος και αξιοπιστία στη λειτουργία της τράπεζας.

Οι προσδοκίες από την ίδρυση της τράπεζας, συνυφασμένες με τις υπηρεσίες και τον ηθικό προσανατολισμό της, αποτυπώθηκαν διαχρονικά σε σειρά ονοματολογικών προσδιορισμών όπως: *Κερκυραϊκή Τράπεζα, Banco Corcirese, Banco di Risparmio di Corfù, Οικονομική Τράπεζα, Φιλάνθρωπον Κατάστημα, Επωφελές Κατάστημα, Εξοικονομητική Τράπεζα Κερκύρας, Stabilimento, Αποταμιευτική Τράπεζα.*

Η βασική τραπεζική λειτουργία ήταν συνυφασμένη με τις καταθέσεις φυσικών προσώπων. Σύμφωνα με τον κανονισμό λειτουργίας δικαίωμα τήρησης καταθετικού λογαριασμού είχαν, κυρίως, όσοι ανήκαν στην τάξη των ενδεών, στο όνομά τους ή, αν ήταν με απόφαση αναγνωρισμένοι κηδεμόνες, στο όνομα του (ενηλίκου ή ανηλίκου) κηδεμονευομένου (άρθρ. 3).

Οι καταθέσεις δεν μπορούσαν να είναι μικρότερες από ένα σελίνι και για το διάστημα ενός ημερολογιακού έτους δεν έπρεπε να υπερβαίνουν τις 20 στερλίνες, γιατί πάνω από το ποσό αυτό δεν χορηγούνταν τόκος αλλά θεωρούνταν κεφάλαια

27. ΑΕΚ, *GI*, τ. 1847, 15η Απόφαση Γενικής Συνέλευσης Εξοικονομητικής Τράπεζας.

προς φύλαξη (άρθρ. 5). Ο χορηγούμενος ετήσιος τόκος ήταν 4% και για την καταβολή του το ποσό της κατάθεσης έπρεπε να υπερβαίνει τις 50 στερλίνες (άρθρ. 1). Στο πλαίσιο της προσπάθειας προσέλκυσης καταθετών με την ΟΕ΄ Πράξη (28.5-9.6.1837) ο τόκος ανήλθε σε 6%.[28] Η τοκοφορία του κεφαλαίου άρχιζε από την πρώτη του επομένου μηνός, κατά τον οποίο είχε πραγματοποιηθεί η κατάθεση (άρθρ. 6) και στο τέλος κάθε έτους ενσωματωνόταν στο κεφάλαιο (άρθρ. 9).

Για ολική ανάληψη της κατάθεσης ήταν απαραίτητη η ενημέρωση των Επιμελητών μια εβδομάδα νωρίτερα (άρθρ. 13). Αν ο δικαιούχος δεν μπορούσε να πραγματοποιήσει ο ίδιος την ανάληψη, είχε τη δυνατότητα να εξουσιοδοτήσει τρίτο πρόσωπο με ειδικό πιστοποιητικό (άρθρ. 14). Για το άνοιγμα λογαριασμού με κατάθεση ποσού μικρότερου από 1 στερλίνα το καταθετικό βιβλιάριο χορηγούνταν δωρεάν, ενώ για μεγαλύτερα ποσά υπήρχε χρέωση 3 πέννες. Η ποινή για την προσκόμιση πλαστών στοιχείων ή δικαιολογητικών ήταν η κατάσχεση της τηρούμενης κατάθεσης (άρθρ. 12), ενώ για κάθε απώλεια δικαιολογητικών ήταν απαραίτητη η άμεση έγγραφη ενημέρωση της τράπεζας.

Για τη μείωση των λειτουργικών εξόδων και την οικονομική διευκόλυνση της Προστασίας, η Τράπεζα λειτουργούσε στο Επαρχείο και το σύνολο των κεφαλαίων φυλάσσονταν στο Θησαυροφυλάκιο. Η μισθοδοσία του Λογιστή επιβάρυνε το Δημόσιο Θησαυροφυλάκιο και το ωράριο λειτουργίας ήταν δύο ημέρες την εβδομάδα. Κάθε Σάββατο από το πρωί έως τις 13.00 η Τράπεζα δεχόταν καταθέσεις και κάθε Δευτέρα έως τις 13.00 οι συναλλασσόμενοι μπορούσαν να προβαίνουν σε αναλήψεις καταθέσεων και πληρωμές τόκων. Βασική συνέπεια του τρόπου ιδρύσεως και λειτουργίας υπήρξε η αδυναμία κάθετης ή οριζόντιας ενσωμάτωσης της Εξοικονομητικής Τράπεζας στο κερκυραϊκό χρηματοπιστωτικό σύστημα.

Ο προγραμματισμός, όπως διαφαίνεται από την επίσημη εφημερίδα του Ιονίου Κράτους (*Gazzetta Ionia*),[29] βασική πηγή αναφοράς, αποτελούσε σημαντική λειτουργική πτυχή και στόχευε στην αντιμετώπιση δυναμικών αλλαγών. Πρόκειται ουσιαστικά για τακτική διαδικασία λήψης αποφάσεων για το μέλλον της Τράπεζας, παράλληλα όμως εμπεριείχε τον έλεγχο των εσωτερικών λειτουργιών, ώστε η επίτευξη στόχων να έχει το χαμηλότερο δυνατό κόστος.[30]

Σε κάθε εξάμηνη ή ετήσια συνέλευση καθορίζονταν οι στόχοι και τα μέτρα για την επίτευξή τους. Η επιτυχής εφαρμογή εξαρτιόταν βασικά από τρεις εξωγενείς προϋποθέσεις: νομισματική, οικονομική σταθερότητα και πολιτική ομαλότητα. Όμως, σχεδόν πάντα απουσίαζαν εξαιτίας των φαινομένων πληθωρισμού,

28. ΑΕΚ, *GI*, τ. 1837, σ. 38-39.

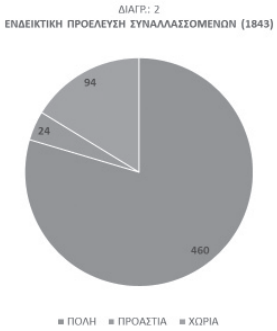
29. ΑΕΚ, *GI*, τ. 1835-1864.

30. ΑΕΚ, *GI*, τ. 1839, 6η Γενική Συνέλευση Εξοικονομητικής Τράπεζας, αποφάσεις 1, 2, 3.

της συνεχούς αύξησης των τιμών, των πολιτικών μεταβολών και των δυσχερειών πρόβλεψης. Οι κυριότερες εσωτερικές προϋποθέσεις αφορούσαν στη διαχείριση του λειτουργικού κινδύνου, τη λογιστική οργάνωση και τις ελεγκτικές διαδικασίες. Η έκθεση σε κίνδυνο ήταν περιορισμένη, καθώς η τράπεζα δεν δάνειζε (απουσία πιστωτικού κινδύνου) και δεν αντιμετώπιζε μεταβολές στις αξίες τίτλων (κίνδυνος αγοράς). Ο ρόλος της Διοίκησης αποδείχθηκε διαχρονικά σημαντικός παράγοντας της επιτυχούς λειτουργίας κατά τη διαδικασία προγραμματισμού.

Τα περιορισμένα τεκμήρια καθιστούν δύσκολη την κατάδειξη συστηματικής αποταμιευτικής συμπεριφοράς, όμως από τις καταγραφές των συναλλασσόμενων διαπιστώνεται ότι ήταν άνδρες που ανήκαν στην αστική τάξη, ασχολούνταν με το εμπόριο και αρκετοί είχαν προηγούμενη υπηρεσία σε δημόσιες διοικητικές θέσεις. Στην πλειονότητα η γεωγραφική τους προέλευση ήταν από τον αστικό ιστό με επτανησιακή και δη κερκυραϊκή καταγωγή (Διάγραμμα 2).

Ο αριθμός των συναλλασσόμενων αυξήθηκε σημαντικά το 1837 με τη δι-

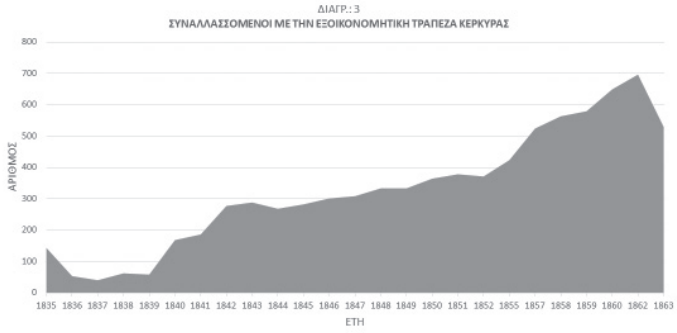

εύρυνση του καταθετικού δικαιώματος με το άρθρ. 1 της ΟΕ΄ Πράξης (28.5-9.6. 1837), σε όλους όσοι κατοικούν «εις τας Ιονικάς Νήσους, οι οποίοι όμως να ήναι από την τάξιν των πτωχών ή των βιομηχάνων», για να ακολουθήσει ανοδική πορεία σε όλη τη διάρκεια του βίου της (Διάγραμμα 3).[31] Στους συναλλασσόμενους εκτός από τα φυσικά πρόσωπα συναντώνται κληροδοτήματα και ιδρύματα, όπως το Monte di Pietà, προς το οποίο διοχετεύονταν κεφάλαια και αξιοποιούνταν στην τοπική οικονομία.[32]

Από τις συνοπτικές λογιστικές καταστάσεις εντοπίζονται οι διαθέσιμοι πό-

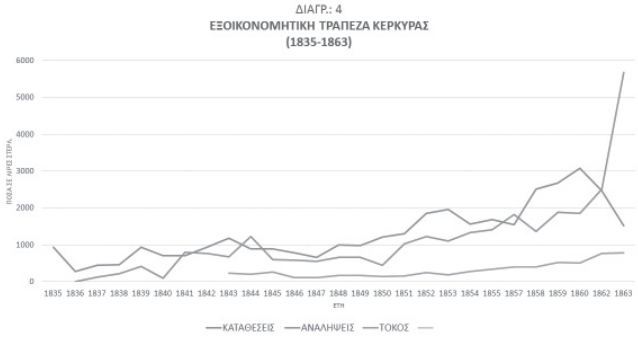
31. ΑΕΚ, *GI*, τ. 1837, σ. 38-39.

32. ΑΕΚ, *GI*, τ. 1839, 6η Γενική Συνέλευση Εξοικονομητικής Τράπεζας, απόφαση 3.

ροι και παρουσιάζεται η συνολική οικονομική κατάσταση. Η λογιστική εξέταση συνίσταται σε εξωτερική ανάλυση, καθώς πραγματοποιείται μέσω στοιχείων δημοσιευμένων στην *Gazzetta Ionia*, χωρίς να στερείται δυναμικής με εστίαση σε διαφορετικά χρονικά σημεία κατά τρόπο συγκριτικό. Τα λογιστικά στοιχεία διασαφηνίζονται από τις εξαμηνιαίες και ετήσιες εκθέσεις, οι οποίες παρουσιάζουν τα αποτελέσματα που επετύγχανε η Τράπεζα ως οικονομική μονάδα και ανέφεραν τους παράγοντες διαμόρφωσής τους. Από την επεξεργασία τους διαπιστώνεται ότι ο ρυθμός αυξομείωσης των καταθέσεων ακολουθούσε την τοπική οικονομική πραγματικότητα και εξαρτιόνταν κυρίως από τον κύκλο της ελαιοπαραγωγής,[33] όπως άλλωστε συνέβαινε και με τον επίσημο κύκλο της πίστωσης.[34]

Το 1839-1840 λόγω της «ολιγοκαρπίας» παρουσιάστηκε ελάχιστη αύξηση

33. ΑΝΚ, *Ιόνιο Κράτος*, Φ. 159, υποφ. 2.
34. Χ. Δεσύλλας, *ό.π.*, σ. 225.

των καταθέσεων,[35] που βελτιώθηκε το 1844 λόγω της καλής οικονομικής κατάστασης, στην οποία συνέβαλε η δημιουργία οχυρωματικών δημοσίων έργων και η ανέγερση Σωφρονιστικού Καταστήματος με την αυξημένη κυκλοφορία χρήματος από εργάτες «της πόλης και της εξοχής». Αντίθετα, το 1847 παρατηρήθηκε σημαντική μείωση των καταθέσεων, επειδή τα δημόσια έργα είχαν παύσει, πολλοί από τους εργάτες είχαν φύγει από το νησί και η ελαιοσοδειά χάθηκε εξαιτίας της ασθένειας musca oleae. Η δύσκολη οικονομική συγκυρία συνεχίστηκε το 1855 με την επιδημία χολέρας που έπληξε το νησί, και τις κακές σοδειές που ακολούθησαν.

Από το 1846 έως το 1852 στην Ευρώπη σημειώθηκε μια από τις μεγαλύτερες υφέσεις με χαρακτηριστικό τους βαρείς χειμώνες που οδήγησαν στην εκτίναξη της τιμής των δημητριακών, βασικών ειδών διατροφής. Στην Κέρκυρα υπήρξαν δύο συνεχείς χρονιές χωρίς ελαιοφορία (1851-1852), ενώ το 1851 επλήγη η αμπελοκαλλιέργεια, μετατρέποντας την ευρωπαϊκή ύφεση σε τοπική κρίση. Λόγω της δυσμενούς οικονομικής και κοινωνικής κατάστασης που επικρατούσε στο νησί, για τη βελτίωση των οικονομικών της Τράπεζας οι υπεύθυνοι προέβησαν στην αύξηση του καταθετικού επιτοκίου από 4% σε 6%, και σε μια συντονισμένη προσπάθεια προσέλκυσης καταθέσεων προχώρησαν στην κινητοποίηση του ορθοδόξου κλήρου της υπαίθρου μέσω του Πρωτοσυγκέλλου της Μητροπόλεως. Επίσης, σε συνεργασία με το Γενικό Διοικητή της Εκτελεστικής Αστυνομίας δημιούργησαν Ταμείο αλληλοβοηθείας για τις χήρες και τα ορφανά με υποχρεωτική μηνιαία συνδρομή των ανδρών της Εκτελεστικής Αστυνομίας, ταυτόχρονα δε με τα χρήματα αυτά ενισχύθηκαν τα τραπεζικά κεφάλαια.[36] Ενδεικτική της δεινής οικονομικής κατάστασης κατά την περίοδο 1860-1864, όταν ο πληθυσμός δεν υπερέβαινε τις 60.000-70.000 κατοίκους, είναι η έκδοση 7.800 ενταλμάτων σύλληψης κατά 5.500 οφειλετών και 191.000 σχετικών δικαστικών πράξεων (Διάγραμμα 4).[37]

Ιστοριογραφικά, η Εξοικονομητική Τράπεζα της Κέρκυρας συνδέθηκε με τη δημιουργία θεσμών που στόχευαν στην εμπορική ανάπτυξη και στην ένταξή της στην ευρύτερη νομισματική λειτουργία κατά την περίοδο της αγγλοκρατίας,[38] ενώ η σύνδεσή της με την εξειδικευμένη πιστωτική λειτουργία υπήρξε «ένα

35. ΑΕΚ, *GI*, τ. 1841, σ. 315.

36. ΑΕΚ, *GI*, τ. 1847, σ. 101.

37. Γ. Προγουλάκης, «Οικονομία και φόβος: από την αφορία στην καταχρέωση», στο: *Οι συλλογικοί φόβοι στην ιστορία*, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Αθήνα 2000, σ. 71.

38. Α. Γκέκας, «Εκχρηματισμός υπό δυτική κυριαρχία», στο: *Οικονομική Ιστορία του Ελληνικού Κράτους*, Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς, Αθήνα 2011, τ. 1, σ. 226.

βήμα πριν από το θεσμικό πιστωτικό δεσμό της Ελλάδας με την Αγγλία».[39] Σε αντίθεση με τις ευρωπαϊκές αποταμιευτικές τράπεζες,[40] οι οποίες είχαν κεντρικό ρόλο στην οικονομική ζωή, λειτούργησε περιφερειακά εξυπηρετώντας κυρίως τις ανάγκες της Βρετανικής Προστασίας, παρότι φιλοδοξία υπήρξε να καταστεί οικονομική μεταβλητή με στόχευση το τρίπτυχο: οικονομική επίδοση, κοινωνική συνοχή και πολιτειακή μέριμνα.

Περίληψη / Summary

Η Εξοικονομητική Τράπεζα της Κέρκυρας υπήρξε ένα ιδιότυπο και βραχύβιο (1835-1864) τραπεζικό ίδρυμα, η μελέτη της λειτουργίας του οποίου αποτύπωσε καίριες πτυχές των διαδικασιών και της φιλοσοφίας του εκχρηματισμού κατά την περίοδο της Βρετανικής Προστασίας. Αντίθετα με τις ευρωπαϊκές αποταμιευτικές τράπεζες, η λειτουργία του υπήρξε περιφερειακή στο χρηματοπιστωτικό σύστημα, αφού αποσκοπούσε κυρίως στην παροχή οικονομικών διευκολύνσεων στη βρετανική διοίκηση.

The saving Bank of Corfu was a sui generis, short-lived bank (1835-1864). Unlike European savings banks (which were founded with moral and social aims), has contributed to the needs of British Protection, while its role in local financial and credit system reflects important aspects of monetarization procedures under conditions of colonialism.

39. Ε. Πρόντζας, «Πολιτικές παρεμβάσεις και οικονομικές ιδέες τον 19ο αιώνα στον ελλαδικό χώρο. Ένα υπόμνημα βρετανών τραπεζιτών για την Ιονική Τράπεζα», στο: *Κέρκυρα, μια μεσογειακή σύνθεση: νησιωτισμός, διασυνδέσεις, ανθρώπινα περιβάλλοντα, 16ος-19ος αι.*, *Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου*, Κέρκυρα 1998, σ. 152.

40. H.O. Horne, *A History of Savings Banks*, Oxford 1947. – A. Fishlow, «The Trustee Savings Banks, 1817-1861», *Journal of Economic History*, τ. 21, 1961, σ. 26-40.

ΟΙ ΠΡΩΤΕΣ ΠΡΟΣΠΑΘΕΙΕΣ ΔΙΕΙΣΔΥΣΗΣ ΤΗΣ ΕΘΝΙΚΗΣ ΤΡΑΠΕΖΑΣ ΣΤΑ ΕΠΤΑΝΗΣΑ: ΤΟ ΕΜΜΙΣΘΟ ΥΠΟΚΑΤΑΣΤΗΜΑ ΚΕΡΚΥΡΑΣ, 1872-1881

Ζήσιμος Χ. Συνοδινός

Ι. Εισαγωγή

Λίγο μετά τα μέσα του 19ου αιώνα ο χώρος των Επτανήσων αποτέλεσε πεδίο ανταγωνισμού μεταξύ των Τραπεζών Εθνικής και Ιονικής, οι οποίες απέβλεπαν στην αξιοποίηση των συσσωρευμένων από το εμπόριο κεφαλαίων και στην αποκόμιση κερδών από την κυκλοφορία του τραπεζογραμματίου τους.[1] Στην ανακοίνωσή μας, που αποτελεί συνεπτυγμένη μορφή ευρύτερης μελέτης, θα επιχειρήσουμε να περιγράψουμε την πρώτη φάση του τραπεζικού ανταγωνισμού, που εκδηλώνεται στην Κέρκυρα τέσσερα χρόνια πριν από την Ένωση και διαρκεί μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του 1880.

Το έντονο ενδιαφέρον της Εθνικής Τράπεζας, και λίγο αργότερα κεφαλαιούχων της ελληνικής διασποράς, για τις ακμάζουσες επτανησιακές αγορές, δεν θα έχει αίσια κατάληξη, αφού η βρετανικών συμφερόντων Ιονική Τράπεζα,[2] ο κυρίαρχος πιστωτικός οργανισμός στην περιοχή, θα διατηρήσει σχεδόν ανέπαφη τη θέση της· κανένας ανταγωνιστής της δεν θα καταφέρει να υλοποιήσει τα σχέδιά

---

1. Για τον τραπεζικό ανταγωνισμό στα Ιόνια Νησιά τον 19ο αιώνα και τα πρώτα χρόνια του 20ού αι. βλ. Ζήσιμος Χ. Συνοδινός, «Η ένωση της Επτανήσου με την Ελλάδα και το πιστωτικό σύστημα. Ο ανταγωνισμός των Τραπεζών Εθνικής και Ιονικής τον 19ο αιώνα», στο: Βουλή των Ελλήνων – Ακαδημία Αθηνών, *Η Ένωση της Επτανήσου με την Ελλάδα 1864-2004, Επιστημονικό Συνέδριο, Πρακτικά*, τ. Α΄, *Ιστορία*, Αθήνα 2005, σ. 559-578.

2. Ιδρύθηκε το 1839 με πρωτοβουλία λονδρέζων κεφαλαιούχων και την υποστήριξη της Βρετανικής Προστασίας ως εκδοτική και εμπορική τράπεζα. Μετά την Ένωση άρχισε ο μετασχηματισμός της σε αγγλοελληνική τράπεζα και μέχρι τις αρχές του 20ού αι. είχε αναπτύξει εκτεταμένο δίκτυο στην Ελλάδα και την Ανατολική Μεσόγειο. Σχετικά με την ίδρυση, δράση και λειτουργία της βλ. ενδεικτικά: *Η ιστορία της Ιονικής Τραπέζης, 1839-1953*, Αθήνα 1953. – Βασίλης Δ. Μήτσης, *Το εκδοτικό προνόμιο της Ιονικής Τράπεζας 1839-1920*, Αθήνα 1987. – P.[hilip] L. Cottrell, *The Ionian Bank. An Imperial Institution, 1839-1864*, Ιστορικό Αρχείο της Alpha Bank, Αθήνα 2007. – Σάκης Γκέκας, «Εκχρηματισμός και νομισματοποίηση περιοχικών βαθμίδων. Εκχρηματισμός υπό δυτική κυριαρχία: Η Ιονική Τράπεζα», στο: Θανάσης Καλαφάτης – Ευάγγελος Πρόντζας (επιμ.), *Οικονομική Ιστορία του Ελληνικού κράτους*, τ. Α΄: *Συγκρότηση εθνικής οικονομίας*, Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς, Αθήνα 2011, σ. 211-249.

του, ενώ το πρώτο εγχείρημα της Εθνικής να διεισδύσει στα Επτάνησα, συστήνοντας υποκατάστημα στην Κέρκυρα το 1872, θα έχει άδοξο τέλος εννέα χρόνια αργότερα.

ΙΙ. Η οικονομία και η άσκηση της πίστης στην Κέρκυρα

Από όλα τα νησιά η Κέρκυρα, ευρισκόμενη σε στρατηγικό σημείο σύγκλισης της Ανατολής με τη Δύση, στην είσοδο της Αδριατικής, είχε, και ιστορικά, βαρύνοντα ρόλο στην επτανησιακή οικονομία.[3] Η πόλη της Κέρκυρας, διαχρονική πρωτεύουσα των Επτανήσων, ήταν φυσικά το σπουδαιότερο οικονομικό, εμπορικό, και πολιτικό-διοικητικό κέντρο όλης της περιοχής του Ιονίου. Έχοντας προσελκύσει εμπόρους κι από άλλα μέρη της χώρας, Έλληνες, Ισραηλίτες, αλλά και Ευρωπαίους, λίγο μετά την Ένωση θα αναδειχθεί το σημαντικότερο μαζί με τη Σύρο λιμάνι διαμετακομιστικού εμπορίου της Ελλάδας.

Η παραδοσιακή μονοκαλλιέργεια της ελιάς (τα 2/3 σχεδόν των καλλιεργούμενων εδαφών) και δευτερευόντως του αμπελιού, που είχαν επιβληθεί από την εποχή της βενετικής κυριαρχίας με τις διηνεκείς ή πρόσκαιρες αγροληπτικές συμβάσεις μεταξύ ιδιοκτητών και καλλιεργητών, έχουν διαμορφώσει ένα μοντέλο σχέσεων εξάρτησης-υπαγωγής στους πλούσιους κτηματίες. Παράλληλα τα ευπαθή, στις κλιματολογικές συνθήκες και στις διακυμάνσεις των τιμών της διεθνούς αγοράς, αυτά προϊόντα, σε συνδυασμό με τους υψηλούς εξαγωγικούς δασμούς, τη διαρκή έλλειψη σιτάρκειας και τη χρηματική-πιστωτική στενότητα του μεγαλύτερου τμήματος του πληθυσμού του νησιού, έχουν αναδείξει τους εμπόρους και λίγους γαιοκτήμονες σε αποκλειστικούς χρηματοδότες του κυκλώματος παραγωγής-διάθεσης των προϊόντων και σχεδόν απόλυτους ρυθμιστές της κυκλοφορίας του χρήματος. Αποτέλεσμα, οι ακτήμονες χωρικοί, οι φτωχοί μικροϊδιοκτήτες και αρκετοί κτηματίες να οδηγούνται συνήθως στην υπερχρέωση, στην οικονομική εξαθλίωση από τους υψηλούς τόκους, ακόμη και στη στέρηση της ελευθερίας τους, μετά από δικαστικές διώξεις των πιστωτών τους.[4]

---

3. Σημαντική πηγή αποτελούν οι δημοσιευμένες ετήσιες βρετανικές προξενικές εκθέσεις της εποχής για τα Ιόνια Νησιά. Βλ. Annual Series και Miscellaneous Series στη Βιβλιοθήκη του Foreign and Commonwealth Office, Λονδίνο, και σε μικροταινίες στο Ιστορικό Αρχείο της Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδος (Ι.Α./ΕΤΕ). Για μια εύστοχη γενική θεώρηση της τοπικής οικονομίας στο δεύτερο μισό του 19ου αιώνα βλ. Γιώργος Δερτιλής, «Η επτανησιακή οικονομία στον 19ο αιώνα», στο: *Κοινωνία, Οικονομία και Πολιτισμός στα Επτάνησα (1386-1864). Πρακτικά Α΄ Συνεδρίου «Επτανησιακού Πολιτισμού», Λευκάδα 15-19 Σεπτεμβρίου 1982*, Εταιρεία Λευκαδικών Μελετών, Θεσσαλονίκη χ.χ. [1991], σ. 27-38.

4. Λόγω του περιορισμένου χώρου της ανακοίνωσης δεν θα αναφερθούμε αναλυτικά στην άσκηση της πίστης και στους μηχανισμούς άντλησης του παραγωγικού αποθέματος από τους

Χρόνιοι παραδοσιακοί θεσμοί και νοοτροπίες που υπέθαλψε η ξένη επικυριαρχία, σε συνδυασμό με το άνετο κέρδος από το εισαγωγικό-εξαγωγικό εμπόριο, καθηλώνουν την κοινωνία σε προκαπιταλιστικές σχέσεις παραγωγής.[5] Τα ποσά που αποσπώνται από το γεωργικό πλεόνασμα απασχολούνται στη διαμεσολάβηση που έχει μεγάλα περιθώρια κέρδους, και επανατοποθετούνται στο εισαγωγικό-εξαγωγικό εμπόριο και στο τοκογλυφικό σύστημα. Το τελευταίο αποβλέπει εκτός των άλλων και στον έλεγχο της εγγείου ιδιοκτησίας.

Την εποχή της Ένωσης τα 3/4 της γης ήταν στα χέρια των μεγάλων γαιοκτημόνων του νησιού.[6] Οι γαιοκτήμονες ευγενείς δεν έχουν τη διάθεση να αναπτύξουν τις καλλιέργειες, τις οποίες ούτως ή άλλως το ιδιόμορφο γαιοκτητικό σύστημα δεν τους διασφαλίζει, αφού η ακίνητη περιουσία ήταν συνήθως επιβαρημένη με παλαιές άγραφες υποθήκες ή αφανή αποκλειστικά προνόμια, βάρη επικαρπίας τρίτων και εδαφονόμια, που καθιστούσαν τη διαχείριση και εκποίηση των κτημάτων μια δυσκίνητη διαδικασία. Από την άλλη μεριά, εκτεθειμένοι απέναντι στους τοκογλύφους, αφού προσφεύγουν συνεχώς σε αυτούς για να διατηρήσουν τη σπάταλη κοσμική ζωή τους, αναγκάζονται να αποξενώνονται συνεχώς από τμήματα της περιουσίας τους.

Οι μικροί καλλιεργητές και οι ακτήμονες αγρολήπτες, σε αγώνα συνεχή και άνισο με τη φύση και τους εκμεταλλευτές τους, δεν μπορούν ή δεν έχουν τη διάθεση για βελτιώσεις και μεγαλύτερες αποδόσεις, αφού κατέχουν μικρό κλήρο ή το μερίδιό τους ήταν προδιαγεγραμμένο και ο καλλιεργούμενος χώρος ξένος. Για να επιβιώσουν καταλήγουν κι αυτοί στον υπερδανεισμό από το τοκογλυφικό κεφάλαιο, ή ακόμη σε έκνομες ενέργειες, βίαιες αντιδράσεις και αγροτικές εξεγέρσεις.

Στο πλαίσιο αυτό η λειτουργία τραπεζικών ιδρυμάτων στο νησί, που θα δά-

---

τοκιστές-εμπόρους του χρήματος στα Επτάνησα. Για τις λειτουργίες του τοκογλυφικού κεφαλαίου και την απόσπαση του αγροτικού πλεονάσματος στην Κέρκυρα του 19ου αι. βλ. την υποδειγματική εργασία του Γιώργου Προγουλάκη, *Ανάμεσα στην τιμή και το χρήμα. Η Κέρκυρα στα χρόνια της αγγλικής κυριαρχίας (1814-1864)*, Ιστορικό Αρχείο Εμπορικής Τράπεζας, Αθήνα 2003, κυρίως σ. 175-190, 204-236, 429-431.

5. Βλ. Γεράσιμος Χυτήρης, *Η Κέρκυρα στα μέσα του 19ου αιώνα. Κοινωνική δομή και πολιτική έκφραση, δημόσια οικονομία, ιδιωτική οικονομία*, Δημοσιεύματα Εταιρείας Κερκυραϊκών Σπουδών, Κέρκυρα 1988, σ. 10.

6. Από την πλούσια βιβλιογραφία για το αγροτικό ζήτημα της Κέρκυρας παραπέμπουμε πρόχειρα στα χαρακτηριστικά έργα: [Επιτροπή επί του αγροτικού ζητήματος Κερκύρας (Πρόεδρος, Αλέξανδρος Δαμασκηνός)], *Έκθεσις της επί του αγροτικού ζητήματος Κερκύρας Επιτροπής*, Κέρκυρα 1865. – Νικόλαος Σ. Γερακάρης, *Επισκόπησις της εν Κερκύρα ιδιοκτησίας*, Κέρκυρα 1911. – Γεράσιμος Χυτήρης, *Το κερκυραϊκό αγροτικό πρόβλημα την επομένη της Ενώσεως και οι αναφορές του άγγλου προξένου*, Δημοσιεύματα Εταιρείας Κερκυραϊκών Σπουδών, Κέρκυρα 1981.

νειζαν με λογικό τόκο, εκτός από τους εμπόρους, τους κτηματίες και τους καλλιεργητές, ήταν ευπρόσδεκτη. Η παρέμβαση της Ιονικής είχε βελτιώσει σαφώς την κατάσταση, αν και οι τοποθετήσεις της στον ευαίσθητο αγροτικό τομέα γίνονταν με μεγάλη φειδώ και πάντοτε έναντι ασφαλών εγγυήσεων. Αυτή την ανάγκη για περισσότερες πιστώσεις στην τοπική ιδιωτική οικονομία –κυρίως στον αγροτικό κόσμο– φαινόταν να υπηρετεί στη συγκυρία η παρουσία της Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδος (ΕΤΕ).

III. Το εγχείρημα της Εθνικής και ο τραπεζικός ανταγωνισμός

Η πρώτη προσπάθεια διείσδυσης της Εθνικής Τράπεζας στα Ιόνια Νησιά (Κέρκυρα) σημειώνεται το 1860, τρεις μήνες μετά την ψήφιση από το ΙΑ΄ Ιόνιο Κοινοβούλιο του νόμου ΛΑ΄ της 4/16.2.1860, που καταργούσε το αποκλειστικό προνόμιο έκδοσης τραπεζογραμματίων της Ιονικής, του 1839, επιτρέποντας την ίδρυση και άλλων εκδοτικών τραπεζών, ώστε να εξασφαλιστεί μεγαλύτερη πιστωτική κυκλοφορία στα νησιά.

Στις 26.5.1860 το Γενικό Συμβούλιο της ΕΤΕ αποφασίζει την επέκταση των εργασιών της «εκτός του κράτους και ιδίως εις την Επτάνησον δι' ιδρύσεως υποκαταστήματος...», αλλά η κυβέρνηση Αθ. Μιαούλη θα αρνηθεί να δώσει τη σχετική άδεια, για να μην απασχοληθούν κεφάλαια της Τράπεζας στην «αλλοδαπή,[7] τη στιγμή που κρίνονταν απαραίτητα για τις ανάγκες της νεαρής εγχώριας βιομηχανίας. Έτσι, η ΕΤΕ θα προχωρήσει μόνο στο διορισμό εμπορικών ανταποκριτών της στην Κέρκυρα (1860-1872) από μέλη της γνωστής οικογένειας Παραμυθιώτη.

Την εποχή της Ένωσης της Επτανήσου με την Ελλάδα αναζωπυρώνεται το ενδιαφέρον των ελλήνων τραπεζιτών και κεφαλαιούχων για τις αγορές των νησιών με προεξάρχουσα την Εθνική Τράπεζα. Από τις αρχές του 1864 η διοίκηση της ΕΤΕ σχεδιάζει την αντεπίθεσή της στη ζώνη προνομίου του αντιπάλου, συνεκτιμώντας το θετικό κλίμα και την ευνοϊκή διάθεση των Επτανησίων απέναντι στην ελληνική τράπεζα. *Ο Θεός να πραγματοποιήση ταχέως την Ένωσιν διά την ευημερίαν της Ελλάδος, και διά να λάβωμεν την τιμήν να σας απολαύσωμεν και*

---

7. Εκτός από την Εθνική ούτε άλλοι επτανήσιοι ή ξένοι κεφαλαιούχοι κατάφεραν να αξιοποιήσουν την ευκαιρία του επτανησιακού νόμου, που απαιτούσε κατατεθειμένο εταιρικό κεφάλαιο 40.000 λιρών στερλινών, ενώ η Ιονική Τράπεζα θα ανανεώσει το εκδοτικό της δικαίωμα (όχι προνόμιο) για άλλα 20 έτη. Βλ. Ευάγγελος Πρόντζας, «Τραπεζική δικαιοταξία και κεφαλαιούχοι στο Ιόνιο Κράτος (1833-1864)», στην έκδοση του Κέντρου Μελετών Ιονίου, *Το Ιόνιο Κράτος, 1815-1864. Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου Ιστορίας (Κέρκυρα, 21-24 Μαΐου 1988)*, επιμ. Παναγιώτα Μοσχονά, Αθήνα 1997, σ. 391-420.

εις την Νήσον μας. Η Επτάνησος μετά μεγάλης ευχαριστήσεως θέλει ασπασθή τα υποκαταστήματα της Εθνικής μας Τραπέζης, διότι είναι βεβαρημένη από την ονομαζομένην Ιονικήν Τράπεζαν […],[8] γράφει στο διοικητή Γεώργιο Σταύρο ο ανταποκριτής στην Κέρκυρα Ιωάννης Αναστ. Παραμυθιώτης στις 11/23.1.1864. Κινητοποιούνται έμποροι, κτηματίες, επιφανείς Επτανήσιοι. Μάλιστα το δεύτερο δεκαπενθήμερο του Μαΐου (παλαιό ημερολόγιο), τις ημέρες της επίσημης Ένωσης των νησιών με την Ελλάδα παρουσία του νεαρού βασιλιά Γεώργιου, ο διοικητής της ΕΤΕ[9] βρίσκεται στην Κέρκυρα για την υποδοχή του, συντονίζοντας παράλληλα πρωτοβουλία που καταλήγει σε επίσημο συμβόλαιο-υπόμνημα ενενήντα κατοίκων της Κέρκυρας: εμπόρων, κτηματιών, πολιτικών και κοινωνικών παραγόντων, συν το όνομα του Σταύρου, οι οποίοι ζητούν ίδρυση υποκαταστήματος της Εθνικής στο νησί.[10] Αντίστοιχο αίτημα θα υποβληθεί, την ίδια περίπου εποχή, από κατοίκους της Κεφαλονιάς.[11]

Η νέα αυτή προσπάθεια διείσδυσης της ΕΤΕ στα Επτάνησα θα έχει την τύχη της προηγούμενης. Το Ελληνικό κράτος, δεσμευμένο από την πρόσφατη διεθνή Συνθήκη της Ένωσης της 17/29ης Μαρτίου 1864 να διατηρήσει στο ακέραιο τα προνόμια της Ιονικής, δεν θα συναινέσει.

Ένα χρόνο αργότερα οι δύο τράπεζες ήρθαν σε συμφωνία: Η Ιονική θα παρέμενε αποκλειστικός κύριος της επτανησιακής αγοράς, υπό τον όρο ότι δεν θα επέκτεινε το δίκτυό της σε ελληνικές πόλεις, όπου είχε υποκαταστήματα η Εθνική, χωρίς τη συμφωνία του ανταγωνιστή της.

IV. Προλειαίνοντας το έδαφος: Η δράση των ανταποκριτών της Εθνικής Τράπεζας στην Κέρκυρα, 1860-1872

Η διοίκηση της Εθνικής, μετά την πρώτη αποτυχημένη προσπάθεια να συστήσει υποκατάστημα στην Κέρκυρα, αρκέστηκε στον ειδικό ανταποκριτή της στο νησί,

---

8. Ι.Α./ΕΤΕ, Α1Σ21Υ1, Αλληλογραφία ανταποκριτών εσωτερικού – Κέρκυρα, φάκ. 27, υποφάκ. 5.

9. Συνοδευόμενος από το γραμματέα του Γενικού Συμβουλίου της Τράπεζας Όθωνα Λεβέντη, στενό του συνεργάτη και στέλεχος με μεγάλη πείρα, που 8 χρόνια αργότερα θα τοποθετηθεί, από την επόμενη διοίκηση, ως πρώτος διευθυντής του υποκαταστήματος ΕΤΕ Κέρκυρας. Ο Γ. Σταύρος θα επισκεφθεί για αναψυχή («εν άκρα υγεία») την Κέρκυρα και τον Μάιο του 1869, λίγες μέρες πριν από το θάνατό του.

10. Ι.Α./ΕΤΕ, Α1Σ20Υ1, Υποκαταστήματα – Γενικά, φάκ. 10, υποφάκ. 3. Οι περισσότεροι από τους εμπόρους που υπογράφουν το υπόμνημα θα συμπεριληφθούν λίγα χρόνια αργότερα στους πρώτους πιστωτικούς καταλόγους του έμμισθου υποκαταστήματος ΕΤΕ Κέρκυρας· πρβλ. Ι.Α./ΕΤΕ, Α1Σ20Υ1, *ό.π.* φάκ. 3.

11. Ι.Α./ΕΤΕ, Α1Σ21Υ15, Αλληλογραφία – Ιδιώτες, φάκ. 21, υποφάκ. 10.

τον οποίο είχε διορίσει από τον Ιανουάριο του 1860. Ήταν ο Μιχαήλ Ιω. Παραμυθιώτης (1793-1862), Ηπειρώτης από τα Ιωάννινα, γνωστός του Γ. Σταύρου, παλαιός μέτοχος της Τράπεζας και ένας από τους σημαντικότερους εμπόρους και τοκιστές της πόλης της Κέρκυρας, με εκτεταμένο δίκτυο στην απέναντι Ήπειρο, τη Σύρο και την Πάτρα. Όταν τον Αύγουστο του 1862 πέθανε άκληρος, τον διαδέχτηκαν οι δύο ανιψιοί συνεργάτες του, γιοι του αδελφού του Αναστάσιου Ιω. Παραμυθιώτη: ο Ιωάννης, διευθυντής μέχρι τότε του εμπορικού του οίκου, και ο Γεώργιος, οι οποίοι συγκαταλέγονταν και στους κληρονόμους-επιτρόπους της μεγάλης κινητής και ακίνητης περιουσίας του.

Οι ανταποκριτές ασχολούνται κυρίως με εργασίες παθητικού: Αγορά μετοχών της ΕΤΕ για λογαριασμό διαφόρων κερκυραίων ή λοιπών επτανησίων κεφαλαιούχων και πληρωμές ή τοποθετήσεις των μερισμάτων τους, άνοιγμα και κίνηση προθεσμιακών λογαριασμών, εργασίες που αφορούν τον εσωτερικό κρατικό δανεισμό, αγοραπωλησίες μεταλλικού για λογαριασμό της Τράπεζας, μεταφορές κεφαλαίων σε άλλα ελληνικά μέρη και λοιπές εμπορικές διευκολύνσεις με συναλλαγματικές, τραβηκτικές, πιστωτικές επιστολές. Συντονίζουν επίσης τη ροή κεφαλαίων προς και από τους ανταποκριτές των δύο άλλων νησιών, Ζακύνθου και Κεφαλονιάς.

Ακόμη, ενημερώνουν συστηματικά τη διοίκηση της Τράπεζας για τις τιμές των ξένων νομισμάτων στην πρωτεύουσα των Επτανήσων ή τη γενικότερη κατάσταση της κερκυραϊκής αγοράς,[12] κυρίως όμως για τους σχεδιασμούς και την εκάστοτε πιστωτική συμπεριφορά της ανταγωνίστριας Ιονικής. Εμφανίζονται ως εκπρόσωποι της μεγάλης ελληνικής τράπεζας, η οποία, στοχεύοντας στην αξιοποίηση των αδρανούντων κεφαλαίων του νησιού, παρείχε ποικίλες επενδυτικές ευκαιρίες και χρηματικές διευκολύνσεις στους κατοίκους του. Ασχολούνται επιπλέον με δοσοληψίες που αφορούν σε λογαριασμούς εμπόρων και διαχειριστών διαφόρων εκπαιδευτικών-ευαγών ιδρυμάτων της απέναντι Ηπείρου ή κληροδοτήματα επιφανών Ηπειρωτών (Ζωσιμάδων, Χριστόδ. Ευθυμίου, Ιω. Παραμυθιώτη).

Αμέσως μετά την Ένωση οι ανταποκριτές θα συμβάλουν στην προσπάθεια της ΕΤΕ να εγκαθιδρύσει μονάδα στην Κέρκυρα και θα προσπαθήσουν να διαδώσουν, ανεπιτυχώς, το τραπεζογραμμάτιό της, διευκολύνοντας χρηματικά τις

12. Τον Νοέμβριο του 1864 ο Γ. Παραμυθιώτης πληροφορεί τη διοίκηση της Τράπεζας για τη χρεοκοπία τριών εμπορικών οίκων: Γ. Μαρκέτης και υιοί, Νικ. Πασχάλης, Χριστόδ. Κρεμίδης («Η πτώσις του ενός έφερεν διαδοχικώς του δευτέρου και τρίτου […]»). Αργότερα, τον Μάρτιο του 1870, ο Ι. Παραμυθιώτης αναφέρεται αρνητικά στους ισραηλίτες εμπόρους Ναχμία και Λεβή· βλ. Ι.Α./ΕΤΕ, Α1Σ21Υ1, ό.π., φάκ. 28.

εγκατεστημένες ελληνικές πολιτικές και στρατιωτικές αρχές με την πληρωμή της μισθοδοσίας τους ή με την παροχή πιστώσεων.

Από τη μελέτη των εργασιών τους προκύπτει ότι τα κεφάλαια που άντλησε συνολικά η ΕΤΕ από την Κέρκυρα στο διάστημα 1860-1872 δεν πρέπει να ξεπερνούν τα 1,5-2 εκ. δραχμές. Αυτά προέρχονταν από τις 400-450 μετοχές των 35-40 κερκυραίων μετόχων της και από τις προθεσμιακές καταθέσεις κεφαλαιούχων. Δεν υπολογίζουμε τα οφέλη της από την αγοραπωλησία μεταλλικού και ξένου συναλλάγματος, ούτε από τις αξιόλογες τοποθετήσεις των κατοίκων σε τίτλους των εθνικών δανείων.

Επομένως, στο μεταβατικό αυτό στάδιο μέχρι τη λειτουργία οργανωμένης μονάδας στην Κέρκυρα, η παρουσία της ΕΤΕ μέσω των ανταποκριτών ήταν περιορισμένη· η «διερευνητική» της προσπάθεια στόχευε σε μια πρώτη αξιοποίηση της ρευστότητας του νησιού, στην άντληση πλεονάζοντος μεταλλικού και την προετοιμασία κατάλληλου κλίματος αποδοχής και εξοικείωσης του κοινού στο δικό της, το «ελληνικό» τραπεζογραμμάτιο,[13] σε μια αγορά, όπου λόγω ιστορικών συνθηκών και συγκυρίας είχε επιβληθεί πλήρως ο αντίπαλος.

V. Το έμμισθο υποκατάστημα της Εθνικής Τράπεζας στην Κέρκυρα, 1872-1881

Το 1872, η Εθνική Τράπεζα θα ανοίξει μονάδα στο επιχειρησιακό κέντρο της αντιπάλου Ιονικής. Το έμμισθο υποκατάστημά της[14] θα λειτουργήσει στην πόλη της Κέρκυρας από τον Ιούνιο του 1872 μέχρι τον Αύγουστο του 1881, αλλά η πιστωτική του παρέμβαση θα διατηρηθεί μικρή, αφού δεν θα δίνει ενυπόθηκα δάνεια. Κυρίως θα προεξοφλεί συναλλαγματικές και γραμμάτια σε εμπόρους και τοκιστές του νησιού, θα δέχεται άτοκες καταθέσεις και θα εκτελεί διάφορες πληρωμές ή μεταφορές χρηματικών ποσών. Παράλληλα θα μεσολαβεί, ώστε αδρανούντα ελληνικά κεφάλαια του νησιού και των απέναντι περιοχών της Ηπείρου και της Ν. Αλβανίας να επενδύονται σε προθεσμιακές καταθέσεις, μετοχές της ΕΤΕ ή σε τίτλους κρατικών δανείων, και θα εμπλακεί σοβαρά στην αγοραπωλησία μεταλλικού και ξένου συναλλάγματος. Επομένως, οι αρμοδιότητές του είναι πάνω κάτω αυτές του ανταποκριτή, εμπλουτισμένες με εργασίες ενεργητικού και άτοκες καταθέσεις, ως επί το πλείστον εισπράξεις του επαρχιακού ταμείου.

Πρώτος διευθυντής του έμμισθου υποκαταστήματος τοποθετήθηκε από το

13. Μέχρι και το 1875 τα τραπεζογραμμάτια της Ιονικής Τράπεζας είχαν ως νομισματική μονάδα τα ισπανικά δίστηλα-κολονάτα (1 κολονάτο = 6 δραχμές).

14. Ιδρύθηκε με την από 23.2.1872 απόφαση της Γενικής Συνέλευσης των Μετόχων της, που εγκρίθηκε με το Β.Δ. της 6.3.1872 (*Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, φ. 20/8.6.1872).

διοικητή Μάρκο Ρενιέρη ένα παλαιό, έμπειρο στέλεχος της Τράπεζας, γνώστης των πιστωτικών θεμάτων της περιοχής και διευθυντής από το 1866 στο υποκατάστημα Καλαμών, ο Όθων Λεβέντης.[15]

Ο Λεβέντης έφθασε στην Κέρκυρα στις 25.4.1872, αναζήτησε πρώτα συνεργάτες και, μετά από δύο μηνών προσπάθειες, με τη βοήθεια του ανταποκριτή Ιωάννη Α. Παραμυθιώτη, κατάφερε να μισθώσει για ένα χρόνο τη μονοκατοικία της Μαριέττας Σ. Χ. Ρίκκη[16] για να ξεκινήσει το υποκατάστημα τις εργασίες του στις 22.6.1872. Εν τω μεταξύ είχαν διορισθεί το συμβούλιο του υποκαταστήματος,[17] ο δικηγόρος και οι πρώτοι υπάλληλοι.[18]

Ο διευθυντής επιδεικνύει εργατικότητα και ενθουσιασμό, προσπαθεί να διευρύνει τις αρμοδιότητες της μονάδας, συναντώντας από την αρχή την άκαμπτη

15. Ο Όθων Γ. Λεβέντης, γεννημένος στην Αίγινα το 1833, είχε διοριστεί, με πρωτοβουλία του υποδιοικητή Γ.Α. Βασιλείου, στην Εθνική Τράπεζα ως γραμματέας του Γενικού Συμβουλίου της στις 16.2.1855. Έμπιστος συνεργάτης του πρώτου διοικητή Γ. Σταύρου, είχε εμπλακεί σε προηγούμενες προσπάθειες δημιουργίας υποκαταστήματος της ΕΤΕ στην Κέρκυρα (βλ. σημ. 9 της ανακοίνωσης) και έχαιρε βαθιάς εκτίμησης από τους τοπικούς ανταποκριτές της. Διηύθυνε το έμμισθο υποκατάστημα μέχρι τον Ιούλιο του 1878, όταν, αναλαμβάνοντας το υποκατάστημα Πατρών, αντικαταστάθηκε από τον Ανδρέα Σ. Τριάντη.

16. Η πρώτη επιλογή, η οικία της μετόχου της Τράπεζας κόμισσας Πηνελόπης Βαλσαμάκη, κοντά στην παραλία, δεν ευοδώθηκε. Στη Μ. Ρίκκη η Τράπεζα πλήρωνε μηνιαίο ενοίκιο 183 δρχ., προπληρωτέο κάθε εξάμηνο. Τον επόμενο Μάρτιο επιλέχθηκε η «παρά τη Μητροπόλει» τετραώροφη οικία του Νικόλαου Δ. Δαμίρη, κορυφαίου εμπόρου της πόλης και συμβούλου του υποκαταστήματος, έναντι μηνιαίου ενοικίου 200 δρχ. Τον Οκτώβριο του 1879 το υποκατάστημα μεταφέρθηκε στον α΄ όροφο της οικίας Μακέδου, στη συνοικία του Αγ. Αθανασίου (Πλατύ καντούνι), έναντι ενοικίου 168 δρχ. μέχρι την κατάργησή του, τέλη Αυγούστου 1881. Ι.Α./ΕΤΕ, Α1Σ21Υ3, Αλληλογραφία-Έγγραφα εμμίσθων υποκαταστημάτων προς το Λογιστικό Τμήμα της ΕΤΕ, Κέρκυρα 1872-1873, φάκ. 139 και Κέρκυρα 1880-1881, φάκ. 143. Ι.Α./ΕΤΕ, Α1Σ21Υ4, Αλληλογραφία-Έγγραφα εμμίσθων υποκαταστημάτων στο Δικαστικό Τμήμα της ΕΤΕ, Κέρκυρα 1872-1881, φάκ. 23.

17. Μετά από προτάσεις του Όθωνα Λεβέντη το Γενικό Συμβούλιο της Τράπεζας διόρισε ως συμβούλους του υποκαταστήματος τους Ιω. Α. Παραμυθιώτη, Ν. Βασιλάκη (μέχρι το 1873), Σπυρ. Ιω. Κεφαλά (μέχρι 1875), Γεράσιμο Β. Ιγγλέση, Ζώη Α. Μαρούλη, Ανδρέα Κοράγιο, Νικόλαο Δ. Δαμίρη (από το 1873 κ.ε.), Λάζαρο Τοδέσκο (Todesco), Martin Fels και Ηλία Μόρδο (Elia de Mordo), που ήταν όλοι τους σημαντικοί έμποροι και τοκιστές του νησιού. Το 1879 οι ισραηλίτες Μόρδος και Τοδέσκος θα αντικατασταθούν από τους ομογενείς τους Μ. Ολιβέττη και Α.Λ. Δε Σέμο (De Semo).

18. Δικηγόρος, μετά από σύντομη «θητεία» του Αναστ. Λαζαράκη, ανέλαβε ο Τιμ. Φορέστης Τυπάλδος και αργότερα ο Σπ. Γερακάρης. Ως υπάλληλοι εργάστηκαν κυρίως οι Ιωάννης Β. Δε Τζώρτζης (μέχρι το 1875) και Διονύσιος Σπ. Γαρζώνης (1872-1881), ενώ οι διευθυντές του υποκαταστήματος απασχόλησαν κατά καιρούς διάφορους άμισθους βοηθούς ή ταμίες και κλητήρες.

στάση του Αλέξανδρου Λώφναν (Alexander Hamilton Laughnan), έμπειρου διευθυντή του τοπικού υποκαταστήματος της Ιονικής, ο οποίος παρακολουθεί με ανησυχία όλες τις πρωτοβουλίες του. Στο μέλλον οι σχέσεις τους θα δοκιμαστούν σκληρά και κάποτε θα χρειαστεί να παρέμβουν οι διοικήσεις των δύο τραπεζών για να εξομαλυνθούν τα πράγματα. Ο Λεβέντης προσπαθεί να ανοίξει δίοδο για την κυκλοφορία του τραπεζογραμματίου της Εθνικής, η διοίκηση όμως, επειδή δεν θέλει να παραβεί τα υπεσχημένα με το κράτος και την Ιονική, του δίνει εντολή να συναλλάσσεται κατά βάση με ιονικά γραμμάτια ή με μεταλλικό και να αποδέχεται τα τραπεζογραμμάτια της Εθνικής μόνο στις περιπτώσεις προθεσμιακών καταθέσεων ή για έκδοση επιταγών πληρωτέων σε μονάδες της ΕΤΕ. Έτσι, στα επόμενα χρόνια θα υποχωρεί συνεχώς η παρουσία του τραπεζογραμματίου της Εθνικής στις επτανησιακές αγορές, ενώ η Ιονική και οι έμποροι-τοκιστές θα τα ανταλλάσσουν στους κομιστές με υποτίμηση της ονομαστικής τους αξίας κατά 1-2%.

Η κερκυραϊκή κοινωνία δέχτηκε με ικανοποίηση την παρουσία του υποκαταστήματος της Εθνικής, υπολογίζοντας στην αύξηση της ρευστότητας στο νησί και, κυρίως, στην ενίσχυση της αγροτικής πίστης. Όμως η διοίκηση της Τράπεζας είχε αποφασίσει να απόσχει από την ενυπόθηκη πίστη σε μια περιοχή με περίπλοκο γαιοκτητικό καθεστώς που ακύρωνε τον ασφαλή δανεισμό. Άλλωστε, μόλις είχε αποτύχει η προσπάθειά της να συγκεντρώσει κεφάλαια μέσω χρεολυτικού ομολογιακού δανείου 6 εκ. φράγκων, για «να συνδράμη αποτελεσματικώτερον τους κτηματίας».[19]

Από την πλευρά του σχεδιασμού δράσης της Εθνικής έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον η μελέτη των πιστωτικών καταλόγων των εμπόρων, που συνέτασσε ο διευθυντής σε συνεργασία με τα μέλη του Συμβουλίου του υποκαταστήματος. Στον πρώτο λοιπόν πιστωτικό κατάλογο που αποστέλλεται για έγκριση στη διοίκηση της ΕΤΕ (Ιούνιος 1872), παρατηρούμε ότι καταγράφονται πιστωτικά όρια αρκετά ψηλά για μερικούς εμπόρους, τραπεζίτες και τοκιστές του νησιού.[20] Το Γενικό Συμβούλιο της Τράπεζας τον εγκρίνει, γεγονός που αποδεικνύει αφενός πόσο επηρέαζε η γνώμη του Λεβέντη τους ανώτατους παράγοντες της ΕΤΕ και

19. Το ομολογιακό δάνειο της ΕΤΕ δεν είχε βρει ανταπόκριση στο επενδυτικό κοινό, κυρίως γιατί προκηρύχθηκε μεσούντος του «κερδοσκοπικού χρηματιστηριακού πυρετού» της κοινωνίας για μετοχές μεταλλευτικών επιχειρήσεων (Λαύριο). Βλ Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος, *Απολογισμός του έτους 1872*, Αθήνα 1873, σ. 2-3.

20. Στον πρώτο πιστωτικό κατάλογο του υποκαταστήματος συμπεριλαμβάνονται 151 δικαιούχοι με πιστωτικά όρια που κυμαίνονται μεταξύ 2 και 300 χιλιάδων δρχ., εκ των οποίων 15 απολαμβάνουν το ανώτατο όριο (300 χιλιάδες δρχ.) και άλλοι 17 το υψηλό πιστωτικό όριο των 100-250 χιλιάδων δρχ. Βλ. Ι.Α./ΕΤΕ, Α1Σ20Υ1, Υποκαταστήματα – γενικά, φάκ. 3.

αφετέρου τις υψηλές προσδοκίες τους από την παρουσία της Τράπεζας στην Κέρκυρα, ένα από τα τέσσερα πέντε σημαντικότερα οικονομικά κέντρα της χώρας. Τα υψηλά περιθώρια προεξοφλητικού δανεισμού[21] —χωρίς να αξιοποιηθούν ικανοποιητικά ποτέ— θα διατηρηθούν και στους επόμενους, επαυξημένους με περισσότερα ονόματα δικαιούχων, πιστωτικούς καταλόγους μέχρι το 1874, όταν η εμπορική κρίση στο νησί με τις επακόλουθες πτωχεύσεις εμπορικών οίκων, όπως του Ιωάννη Αθαν. Κεφαλά, θα υποχρεώσει το διευθυντή να τα περιορίσει στο μισό. Αργότερα, στη φάση της ύφεσης και της παρατεταμένης καθίζησης των εργασιών του υποκαταστήματος (1878-1881), η ΕΤΕ θα διπλασιάσει τους δικαιούχους, συμπεριλαμβάνοντας, μαζί με τους οικονομικά ισχυρούς, πολλούς Ισραηλίτες κι άλλους μικροεπαγγελματίες και επιτηδευματίες της πόλης, μειώνοντας όμως δραστικά την πιστωτική τους ευχέρεια, που για τους πολλούς σήμαινε δικαίωμα προεξόφλησης συναλλαγματικών στοιχειώδους μόνον ποσού.[22] Αλλά κι αυτοί οι πιστοληπτικοί προσδιορισμοί θα μείνουν στα χαρτιά, αφού οι επιλογές της διοίκησης της Τράπεζας υποχρεώνουν το υποκατάστημα να περιστείλει δραστικά τις προεξοφλήσεις του, οι οποίες θα καταντήσουν τα τελευταία χρόνια ασήμαντο ποσό.

Όσον αφορά στις εργασίες ενεργητικού, το υποκατάστημα έριξε το βάρος στις εμπορικές προεξοφλήσεις. Τα τρία πρώτα χρόνια οι προεξοφλήσεις του πήγαν καλά, φθάνοντας το 1874 στα 4,9 εκ. δρχ.,[23] με αρκετά περιθώρια αύξησης, παρά το συντηρητισμό και τη δηλωμένη επιφυλακτικότητα της Τράπεζας.

Στη συνέχεια, το 1875, συναντάμε σημαντική πτώση στις προεξοφλήσεις, γύρω στα 70% σε σχέση με την προηγούμενη χρονιά, που σε μεγάλο βαθμό οφείλεται στην αυξημένη ρευστότητα στο νησί λόγω της εξαιρετικά υψηλής ελαιοσοδείας, αλλά και σε επιλογές της διοίκησης της Τράπεζας να περιορίσει τον προ-

---

21. Για τη λειτουργία του βραχυπρόθεσμου προεξοφλητικού δανεισμού, ως μηχανισμού διάχυσης του τραπεζογραμματίου στην οικονομία, περιστολής των επιτοκίων και της χρήσης μεταλλικού, ενοποίησης των ανταλλακτικών-πιστωτικών σχέσεων και δημιουργίας αποταμιεύσεων βλ. Σταύρος Θωμαδάκης, *Πίστη και εκχρηματισμός της οικονομίας. Προεξοφλητικός δανεισμός και Εθνική Τράπεζα (1860-1900)*, ΜΙΕΤ, Αθήνα 1981, σ. 28-56, σ. 143-151, 162-174, 273-283.

22. Ενώ ο πιστωτικός κατάλογος του 1874 περιέχει 163 εγγεγραμμένους δικαιούχους εμπόρους με πιστωτικό όριο 1,5-300 χιλ. δρχ., με 22 ονόματα στο ανώτατο όριο, ο κατάλογος του 1875 έχει 111 εγγεγραμμένους με πιστωτικό όριο 3-150 χιλ. δρχ., με 16 άτομα στο ανώτατο όριο. Τέλος, ο πιστωτικός κατάλογος του 1879 περιλαμβάνει 228 (95 Ισραηλίτες) εγγεγραμμένους με πιστωτικό όριο 1-60 χιλ, δρχ., και με 12 ονόματα στο ανώτατο όριο των 60 χιλ. δρχ. Βλ. Ι.Α./ΕΤΕ, Α1Σ20Υ1, *ό.π.*, φάκ. 3.

23. Τα καλά αποτελέσματα του υποκαταστήματος στις πρώτες χρήσεις είχαν δημιουργήσει προσδοκίες για την ίδρυση μονάδων της ΕΤΕ στην Κεφαλονιά και τη Ζάκυνθο.

εξοφλητικό δανεισμό για να κρατήσει κεφάλαια που θα χρειαζόταν το ελληνικό δημόσιο. Ο Λεβέντης αντιδρά, προτείνει την όλο και μεγαλύτερη εμπλοκή της μονάδας στην αγοραπωλησία ξένου συναλλάγματος και μεταλλικού, κερδοφόρα εργασία τα επόμενα χρόνια, κυρίως μετά την επιβολή της αναγκαστικής κυκλοφορίας των τραπεζογραμματίων των δύο τραπεζών (από τον Ιούνιο του 1877), και την επακόλουθη υπερτίμηση στην Ελλάδα του μεταλλικού και του ξένου συναλλάγματος.

Στο σημείο αυτό πρέπει να επισημάνουμε ότι στα Ιόνια Νησιά υπήρχε μεγάλη διακύμανση στις τιμές των ξένων νομισμάτων, που σχετιζόταν και με τον κύκλο παραγωγής των εμπορευματικών προϊόντων τους, γεγονός που εκμεταλλεύονταν δεόντως όλοι οι έμποροι του χρήματος, συμπεριλαμβανομένων και των δύο τραπεζών. Στο περιθώριο των κερδοσκοπικών παιγνίων με το συνάλλαγμα, η εργασία αυτή αποκτούσε όλο και μεγαλύτερο βάρος στα τελευταία χρόνια λειτουργίας του υποκαταστήματος, όταν η διοίκηση περιόρισε δραστικά τις εργασίες ενεργητικού. Όλη αυτή την περίοδο το υποκατάστημα, συνεργαζόμενο ενίοτε με το αντίστοιχο της Ιονικής, με «νεκρά ιονικά γραμμάτια» αγοράζει για λογαριασμό της Τράπεζας πολύτιμο μεταλλικό (χρυσά εικοσόφραγκα, λίρες, μεξικάνικα τάλιρα) και συναλλαγματικές σε ξένο συνάλλαγμα, κυρίως επί Λονδίνου, σε συμφέρουσες τιμές, πολύ καλύτερες από αυτές της ηπειρωτικής Ελλάδας, αξιοποιώντας ακόμη και τα διεθνή εμπορικά δίκτυα των συμβούλων του. Οι πράξεις αυτές αποφέρουν άμεσα κέρδη στην Τράπεζα, με τη διοχέτευσή τους σε αγορές που είναι υπερτιμημένα, αλλά και έμμεσα, με την ενίσχυση του απαραίτητου καλύμματος της νομισματικής της κυκλοφορίας στη ζώνη του προνομίου της, δηλαδή στην υπόλοιπη χώρα.[24]

Τελικά, η ιδιαίτερη αυτή μονάδα της Εθνικής στην Κέρκυρα θα διατηρηθεί μέχρι τα μέσα του 1881, για να μεσολαβεί μάλλον στην εξυπηρέτηση των κατόχων προθεσμιακών καταθέσεων, των μετόχων της ΕΤΕ και των ομολογιούχων κρατικών δανείων, να «επιτηρεί» τους σχεδιασμούς της ανταγωνίστριας Ιονικής και να εξασφαλίζει φτηνό συνάλλαγμα. Θα καταργηθεί επίσημα στις 13 Αυγούστου 1881 λόγω μειωμένων εργασιών και οι εκκρεμείς υποθέσεις της θα αναληφθούν από την αντίστοιχη μονάδα της Ιονικής.

Η Εθνική Τράπεζα θα επιστρέψει οριστικά στην Κέρκυρα και στα υπόλοιπα Επτάνησα στις αρχές του 20ού αιώνα. Το 1905 θα συστήσει υποκαταστήματα στα έξι νησιά του Ιονίου, ενώ η μονάδα της στη Λευκάδα είχε προηγηθεί το 1900,

---

24. Για την παρέμβαση της ΕΤΕ στην αγορά συναλλάγματος, κυρίως στις σταφιδοπαραγωγικές περιοχές, βλ. Θανάσης Καλαφάτης, *Αγροτική πίστη και μετασχηματισμός στη Β. Πελοπόννησο: Αιγιάλεια τέλη 19ου αιώνα*, τ. Α΄: *Αγροτική πίστη και παραγωγή*, ΜΙΕΤ, Αθήνα 1990, σ. 270-275, 340-341.

εξαιτίας πρωτοβουλιών του λευκαδίτη υποδιοικητή της Ιωάννη Α. Βαλαωρίτη. Αλλά οι συνθήκες πλέον είναι διαφορετικές, Η επτανησιακή οικονομία έχει χάσει τον ιδιαίτερο δυναμισμό της μετά τη σταφιδική κρίση, τα κεφάλαια από το εξαγωγικό εμπόριο στα νησιά έχουν περιοριστεί και τα κέρδη για την Ιονική μειώνονται διαρκώς, με αποτέλεσμα το ενδιαφέρον της να έχει στραφεί προς την Ανατολή, στην Τουρκία και την Αίγυπτο. Έχουν ήδη προηγηθεί ειδικές συμφωνίες του κράτους με τις δύο ανταγωνίστριες τράπεζες που έχουν δρομολογήσει για το 1920 την οριστική λύση του ζητήματος της διπλής κυκλοφορίας των τραπεζογραμματίων, όταν η Εθνική θα αποκτήσει το αποκλειστικό εκδοτικό προνόμιο για όλη την ελληνική επικράτεια. Άλλωστε, από την έναρξη της τελευταίας αναγκαστικής κυκλοφορίας (1885) το τραπεζογραμμάτιο της ΕΤΕ κυκλοφορούσε επίσημα στα Επτάνησα.[25]

25. Στον Πίνακα 1 που ακολουθεί, εμφανίζονται αναλυτικά τα μεγέθη των εργασιών του έμμισθου υποκαταστήματος της ΕΤΕ στην Κέρκυρα καθ' όλη την περίοδο λειτουργίας του. Τα στοιχεία αφορούν στις ετήσιες εργασίες αλλά και στα λογιστικά υπόλοιπα των αντίστοιχων ετών, ώστε να δίνεται πληρέστερη εικόνα των συνολικών τοποθετήσεων του υποκαταστήματος και η σχέση τους με τα γενικότερα μεγέθη της Τράπεζας.

ΠΙΝΑΚΑΣ 1

Έμμισθο υποκατάστημα ΕΤΕ Κέρκυρας, 1872-1881
Εργασίες και λογαριασμοί υποκαταστήματος σε χιλιάδες δραχμές κατ' έτος

Έτος	Προεξοφλήσεις				Ανοικτοί λογαριασμοί	Έξοδα διαχ/σεως	Καταθέσεις άνευ τόκου	Υπόλοιπα άτοκων καταθέσεων στο τέλος της χρήσης	Κέρδη	Ζημίες	Σύνολο ισολογισμού υποκ/τος Κέρκυρας στο τέλος της χρήσης	Σύνολο γενικού ισολογισμού ΕΤΕ στο τέλος της χρήσης
	Ποσότητα γραμματίων	Ποσό	Υπόλοιπο χαρτοφυλακίου στο τέλος της χρήσης	Ποσοστό προεξοφλήσεων επί του συνόλου της ΕΤΕ								
1872	480	1.303	724	1,55%		12	64	23	1**		1.017	83.305
1873	2.044	5.468	940	5,37%		18	753	4	29**		1.145	89.164
1874	1.551	4.882	576	4,53%		17	280	69	17*		678*	99.749
1875	411	1.588	73	1,49%		16	-	-	6		223	96.753
1876	57	250	2	0,23%		15	-	-		11	192	98.195
1877	54	122	1	0,11%	11	15	121	1		14	102	110.265
1878	33	28	10	0,03%	1	15	26	9		13	475	130.411
1879	113	201	152	0,17%	3	14	129	5		7*		129.565
1880	80	131	91	0,11%	1	13	114	6		5*		156.841
1881	-	-	-	-	-	12	-	5*		6*	388*	203.430

* Με βάση τον ισολογισμό του υποκαταστήματος το α΄ εξάμηνο.
**Με βάση τον ισολογισμό του υποκαταστήματος το β΄ εξάμηνο.
Πηγή: Ι.Α./ΕΤΕ: Α1Σ4Υ1, Απολογισμοί ΕΤΕ, των ετών 1872-1881 και Α1Σ21Υ3, Αλληλογραφία εμμίσθων υποκαταστημάτων προς το Λογιστικό Τμήμα ΕΤΕ, φάκελοι 139-143.

ΠΙΝΑΚΑΣ Α′

Κάτοχοι μετοχών της Εθνικής Τράπεζας στην Κέρκυρα, 1870-1878

α/α	Ονοματεπώνυμο	1870	1871	1873	1874	1876	1877	1878
1	Αδαμαντίδου Γ. Μαριώγκα							2
2	Αδαμαντίδου Γ. Σμαράγδα							2
3	Ανεμογιάννης Δημήτριος	2	2	2	2	2	2	2
4	Αρβανιτάκης Ιωάννης						12	12
5	Βαλσαμάκη Πηνελόπη	80	40	40	40	29	29	29
6	Βέγιας Διονύσιος	14	12	12	12	12	12	12
7	Βλασσοπούλου Ξ. Παγώνα			4	4	4	4	4
8	Γαλανοπούλου Βασιλική			1	1	1	1	1
9	Γενοβέλη Ελένη				6	6	6	6
10	Γιωτόπουλος Αθανάσιος					1	1	1
11	Γιωτόπουλος Σπυρίδων			1	1			
12	Γκάνιος Ι. Γεώργιος	3	3	3	3	3	3	3
13	Δαμασκηνός Α. Ιωάννης	5	5	5	5	5	5	5
14	Δαρμάρος Κυριακός			3	3	3	3	3
15	Δελβινιώτης Β. Αλέξανδρος	3	4					
16	Δενδρινός Αριστείδης	20	29	30	32	32	33	33
17	Δενδρινού Πηνελόπη χήρα Καραβία						1	1
18	Δεσύλλας Κωνσταντίνος	6	6	6				
19	Δούβλη Ι. Νίκη						4	4
20	Δούβλη Ι. Πηνελόπη				4	4	4	4
21	Δούβλη Ι. Χρυσή				4	4	4	4
22	Δούβλης Γ. Ιωάννης	8	8	8	8			
23	Δούβλης Γ. Νικόλαος	3	3	3	3	3	3	3
24	Ζαβιτσιάνος Κωνσταντίνος	13	13	13	13	13	13	13
25	Θεολόγος Μιχαήλ						40	
26	Θεολόγου Ευανθία						23	
27	Ιατράκη Ι. Αρετή			5				
28	Καποδίστριας Αντ. Ιωάννης		1					
29	Καστρινού Άννα							15
30	Κατσαΐτης Ν. Γεράσιμος	8	10	10	10	10		
31	Κεπετζή Ευανθία						4	
32	Κληροδότημα Πλάτωνος Πετρίδη	12	12	14	14	14	14	14
33	Κογεβίνας Αριστείδης			4	4	4	4	4
34	Κολλίνος Ιωάννης							2
35	Κολοβός Π.	2						
36	Κολοβού Π. Παρασκευή	10	10	9				
37	Κολοβού Σεβαστή			6	6	6	6	6
38	Κομπατή Ελένη	10	10					

39	Κονεμένος Γεώργιος					62	62	62
40	Κουκίδης Ιφικράτης	1	1	2	2	2	2	5
41	Κουκίδου Άδα			6	6	6	6	5
42	Λαζαράς Παναγιώτης	3	3	3	3	3		
43	Λάσκαρης Σταμάτιος			9	9	9	9	9
44	Λαφέρλας Μιχαήλ					3	3	3
45	[Λεβέντης Όθων]			5	5	5	5	
46	Λυκούδης Σπυρίδων	80						
47	Λυκούδης Στυλιανός		3	3				
48	Μακρυνιώτης Δ.	2						
49	Μαρούλης Α. Ζώης	24	24	24	24	24	24	24
50	Μπαλτά Ν. Άννα			3	3	3	3	3
51	Μπρασκοδήμας Χρήστος	28	28	28	40	40	28	26
52	Παλαμάς Π. Ανδρέας		1	1				
53	Παραμυθιώτης Α. Ιωάννης	20	20	20	20	20	20	22
54	Παραμυθιώτης Ι. Νικόλαος	10	10	10				
55	Πηνειού Μαριγώ	1	1	1				
56	Πλαΐτης Μ. Γεώργιος	4	6	6	6	6	6	6
57	Πολίτη Κιάρα			1	1	1	1	1
58	Πολίτη Παρασκευή			1	1	1	1	1
59	Πριόβολου Αγγελική, χήρα Βελιανίτη					4	4	4
60	Ροδή Στασινή	2						
61	Ροδοθεάτος Σπυρίδων	18	18	18	18	18	18	18
62	Ρούσος Λ.		1					
63	Σάρρος		16					
64	Σέρρος Φραγκίσκος	2	2	2				
65	Σοκόλη Δ. Ελένη						2	2
66	Σοκόλης Δ. Σπυρίδων						3	3
67	Σοκόλης Σπυρ. & Αλέξ.						2	2
68	Σταματόπουλος Π. Σπυρίδων			5	5	5	5	5
69	Στεφάνου Διονύσιος			3				
70	[Σχολή Παραμυθιάς]	2	2	2	2	2	2	2
71	Τόμπρος Κωνσταντίνος	2	2	2	2	2	2	
72	Φιλητά Πηνελόπη	6	6	6	6	6	6	6
73	Φλώρος Δ.	5	5					
74	Φωκάς-Ανδρεάτος Κωνσταντίνος	24	24	24	24	24	14	14
75	Χαρισιάδης Ι. Δημήτριος				2			
	ΣΥΝΟΛΑ (μετοχές)	433	341	364	354	402	459	408

ΠΗΓΗ: Ι.Α./ΕΤΕ, Α1Σ21Υ1Φ28, Αλληλογραφία ανταποκριτών εσωτερικού, Κέρκυρα 1867-1873. Ι.Α./ΕΤΕ, Α1Σ21Υ3Φ139-143, Έγγραφα εμμίσθων υποκαταστημάτων προς το Λογιστικό Τμήμα της ΕΤΕ, Κέρκυρα 1872-1881.

ΠΙΝΑΚΑΣ Β΄

Έμποροι, επιχειρηματίες και τοκιστές στην Κέρκυρα, εγγεγραμμένοι με το εκάστοτε ανώτατο πιστωτικό όριο στους πιστωτικούς καταλόγους* του υποκαταστήματος ΕΤΕ Κέρκυρας, 1872-1879

α/α	Ονοματεπώνυμο/Επωνυμία	1872 (πιστωτικό όριο 300 χιλ. δρχ.)	1873 (πιστωτικό όριο 300 χιλ. δρχ.)	1874 (πιστωτικό όριο 300 χιλ. δρχ.)	1875 (πιστωτικό όριο 150 χιλ. δρχ.)	1879 (πιστωτικό όριο 60 χιλ. δρχ.)
1	Ανεμογιάννης Δημήτριος					√
2	Βαλαωρίτης Σπυρίδων	√	√	√		
3	Βασιλάκης Νικόλαος	√	√	√		√
4	Γεράκ & Ολιβέττης	√	√	√	√	√
5	Δαμίρης Δ. Νικόλαος					√
6	Δαμίρης Ν. Δημήτριος	√	√	√	√	
7	Δήμας Μιχαήλ	√	√			
8	Ιωάννου Ελευθέριος Κυρίτσης & Σία		√	√	√	√
9	Κεφαλάς Αθ. Ιωάννης	√	√	√		
10	Κογεβίνας Αριστείδης					√
11	Κόλλας & Αδελφοί	√	√	√	√	√
12	Κόνδης Κ. Θεόδωρος	√	√	√		
13	Κοράγγιος & Σουάν	√	√	√	√	
14	Κοράγγιος Α. & Μ.					√
15	Κρεμίδης Παναγιώτης	√	√	√		
16	Κωνσταντινίδης Σ.	√	√	√		
17	Μαρούλης Α. Ζώης			√	√	√
18	Μαυρογιάννης Ανδρέας & Αδελφοί			√	√	
19	Μόρδος Δ. Ηλίας (Elia de Mordo) και Ραφαήλ			√	√	√
20	Πάλλιος Ν. Κωνσταντίνος			√	√	
21	Παραμυθιώτης Μ. Ιωάννης	√		√	√	√
22	Ποφάντης Θεμιστοκλής			√	√	
23	Σκάρπα Αδελφοί του Φραγκ.			√	√	
24	Σταματόπουλος Πέτρος & Υιός		√	√	√	
25	Τέιλορ Γ. Ι. (Taylor W. James)	√	√	√	√	
26	Τοδέσκος Σάββατος (Todesco Sab.)	√	√	√	√	
27	Φελς (Fels M.) & Σία	√	√	√	√	√
	Αριθμός εμπόρων	15	16	22	16	12

* Ο πιστωτικός κατάλογος του 1872 περιλαμβάνει 151 εμπόρους με πιστωτικά όρια από το

Περίληψη / Summary

Την εποχή της Ένωσης της Επτανήσου με την Ελλάδα, η Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος (ΕΤΕ) προσπάθησε να διεισδύσει στις επτανησιακές αγορές, έχοντας απέναντί της σκληρό ανταγωνιστή τη βρετανικών συμφερόντων Ιονική Τράπεζα. Για το λόγο αυτό το υποκατάστημα που συνέστησε στην Κέρκυρα τον 19ο αιώνα λειτούργησε για περιορισμένο χρονικό διάστημα, 1872-1881, χωρίς σημαντικά αποτελέσματα.

At times of the Union of Ionian Islands with the Greek Kingdom, National Bank of Greece (NBG) attempted to penetrate the Ionian markets, facing a strong competitor, the Ionian Bank, a bank of British interests. For this reason the branch that NBG established in Corfu in 19th century had been operating for few years, 1872-1881, without serious results.

υποκατάστημα 2-300 χιλ. δρχ. Στον αντίστοιχο του επόμενου έτους καταγράφονται 172 έμποροι με τα πιστωτικά τους όρια να κυμαίνονται μεταξύ 500 δρχ. και 300 χιλ δρχ. Ο κατάλογος του 1874 περιέχει 163 εμπόρους με πιστωτικά όρια 1,5-300 χιλ. δρχ., ενώ αυτός του 1875 καταγράφει μειωμένα στο μισό πιστωτικά όρια (3-150 χιλ. δρχ.) για τους 111 συνολικά δικαιούχους. Τέλος, στον πιστωτικό κατάλογο του 1879 καταχωρίζονται 228 έμποροι με πολύ μειωμένα πιστωτικά όρια, που κυμαίνονται μεταξύ 1-60 χιλ. δρχ.

ΠΗΓΗ: Ι.Α./ΕΤΕ, Α1Σ20Υ1Φ3, Πιστωτικοί κατάλογοι εμπόρων και γεωργοκτηματιών, Κέρκυρα 1872-1875, 1879.

Ιονική Τράπεζα (φωτογραφικό αρχείο Θ. Πυλαρινού).

ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ ΣΙΔΕΡΙΣ: ΔΙΑΚΟΝΙΑ ΣΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΟΥ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΟΥ ΒΙΟΥ ΚΑΙ ΤΩΝ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΩΝ ΘΕΩΡΙΩΝ*

Χρήστος Π. Μπαλόγλου

Εισαγωγή

Στον γεωγραφικά βαρυσήμαντο για τους Έλληνες χώρο των Ιονίων Νήσων,[1] στα οποία ανεδείχθη η Επτανησιακή Ιστορική Σχολή, εντάσσεται η παράδοση των ιστορικών της οικονομίας, στην οποία ανήκει ανεπιφύλακτα ο Αριστοτέλης Σίδερις (1889-1976). Πνεύμα ανήσυχο και πολυτάλαντο, άφησε ανεξίτηλη την παρουσία του στην πολιτική, στην πανεπιστημιακή ζωή της χώρας και στην θεραπεία της Πολιτικής Οικονομίας, της Οικονομικής Ιστορίας και της Ιστορίας των Οικονομικών Θεωριών του Οικονομικού Βίου. Υπό την οπτική αυτή γωνία θα διερευνηθεί ο βίος και η επιστημονική του δράση.

Η Πρώτη Ενότητα διαλαμβάνει τα σχετικά περί του βίου του, των σπουδών του, της επαγγελματικής του δραστηριότητος και της πολιτικής του δρά-

---

* Θερμά συγχαρητήρια οφείλονται στην Οργανωτική και Επιστημονική Επιτροπή του Ι΄ Διεθνούς Πανιονίου Συνεδρίου για την ανάληψη της πρωτοβουλίας για την σύγκληση Συνεδρίου αφιερωμένου στα Ιόνια Νησιά, εξ αφορμής της συμπληρώσεως εκατόν πενήντα ετών από της Ενώσεως με την Ελλάδα (21 Μαΐου 1864). Ευγνώμονα αισθήματα εκφράζω στον ελλογιμώτατο καθηγητή του Τμήματος Ιστορίας του Ιονίου Πανεπιστημίου κύριο Θεοδόση Πυλαρινό για την πρόφρονα πρόσκλησή του.

1. Ας υπομνηματισθεί ότι το 2014 είναι πολλαπλά συνδεδεμένο με επετείους-ιωβηλαία με επτανησιακό χρώμα: Διακόσια έτη από την υπογραφή της Συνθήκης των Παρισίων (23 Απριλίου 1814), σύμφωνα με την οποία αποχωρούν οι Γάλλοι από τα Επτάνησα και τον Ιούνιο 1814 εγκαθίστανται οι Άγγλοι· εκατόν έτη από της διοργανώσεως του Α΄ Πανιονίου Συνεδρίου (Κέρκυρα 1914)· εκατόν έτη από της εκδόσεως του κλασσικού έργου για την οικονομική διοίκηση των Επτανήσων επί βενετοκρατίας του Κερκυραίου Ανδρέα Μ. Ανδρεάδη (Κέρκυρα 12.12.1876 – Αθήνα 29.5.1935) με τον τίτλο *Η Οικονομική Διοίκησις της Επτανήσου επί βενετοκρατίας* (1914) [ανατύπωση 1994], το οποίο απετέλεσε το opus magnum του συγγραφέα· πενήντα έτη από της διοργανώσεως του Γ΄ Πανιονίου Συνεδρίου (Κέρκυρα, Ζάκυνθος, Κεφαλληνία και Λευκάδα 1964), του μοναδικού που διεξήχθη ταυτόχρονα στα τέσσερα μεγαλύτερα νησιά, και δέκα έτη από της διοργανώσεως του Επιστημονικού Συνεδρίου από κοινού από την Ακαδημία Αθηνών και την Βουλή των Ελλήνων στην Αθήνα (24-27 Φεβρουαρίου 2004) με κύριο οργανωτή τον αοίδιμο επτανήσιο ακαδημαϊκό Κωνσταντίνο Δρακάτο (Ιθάκη 1928 – Αθήνα 4.12.2013). Ενθυμούμαι την αγωνία και τις ποικίλες προσπάθειές του για την άψογη διεξαγωγή του συνεδρίου.

σεως. Το συγγραφικό του έργο, τόσο το μεταφραστικό όσο και το πρωτότυπο, παρακολουθείται παράλληλα με την ακαδημαϊκή του σταδιοδρομία στην Ανωτάτη Γεωπονική Σχολή Αθηνών (ΑΓΣΑ), στην Πάντειο Ανωτάτη Σχολή Πολιτικών Επιστημών και στην Ανωτάτη Σχολή Οικονομικών και Εμπορικών Επιστημών (ΑΣΟΕΕ) (Ενότητα 2). Με τον τρόπο αυτό αναδεικνύεται η συνεισφορά του στους τομείς της Οικονομικής Επιστήμης. Οι «Τελικές παρατηρήσεις» ανακεφαλαιώνουν τα πορίσματα της μελέτης.

1. Ο νομικός Σίδερις και η ένταξή του στα σοσιαλιστικά κινήματα της εποχής του

Γεννημένος[2] στην Λευκάδα το 1889,[3] μετακόμισε οικογενειακώς στην Κέρκυρα, όπου επεράτωσε τις εγκύκλιες σπουδές του. Ενεγράφη το 1907[4] στην Νομική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών, της οποίας αναγορεύθηκε διδάκτωρ το έτος 1912. Επιστρέφοντας στην Κέρκυρα, εξάσκησε μαχητική δικηγορία, παράλληλα με την πολιτική του δράση. Μολονότι δεν πραγματοποίησε μεταπτυχιακές σπουδές στην Ευρώπη, τα φυσικά πνευματικά προσόντα του, με την επίδραση του επτανησιακού περιβάλλοντος γλωσσομαθείας και καλλιεργείας, η εργατικότητα και η φιλομάθειά του τού επέτρεψαν να υποκαταστήσει τις αναγκαίες μεταπτυχιακές σπουδές σε πανεπιστήμια της Ευρώπης με την συστηματική μελέτη σημαντικών επιστημονικών έργων ευρωπαίων συγγραφέων, ορισμένα από τα οποία θα μεταφράσει αργότερα στην ελληνική, κατά τρόπο και χρονολογικά έτσι κλιμακωμένο, ώστε η σπουδή του αυτή να διευρύνεται σε πλάτος και να λαμβάνει βάθος η κατάρτισή του.[5] Συνανεστράφη με τον Κωνσταντίνο Θεοτόκη και εντά-

---

2. Πηγές για τον βίο του είναι τα ακόλουθα δημοσιεύματα: Σπ. Καλογερόπουλος-Στράτης, «Αριστοτέλης Σίδερις (1889-1976)», *Δελτίον Ιονίου Ακαδημίας*, τ. Α′ (1977), σ. 195-202. – Αναστ. Παπαναστασάτος, «Αριστοτέλης Δ. Σίδερις. Ο άνθρωπος και το έργο του (1889-1976)», *Κερκυραϊκά Χρονικά*, τ. 6 (1995), σ. 9-35. – Χρήστος Π. Μπαλόγλου, «Δύο επτανήσιοι ιστορικοί της Οικονομίας: Ανδρέας Μ. Ανδρεάδης – Αριστοτέλης Δ. Σίδερις», *Πρακτικά Ε′ Εθνικού Συνεδρίου Ελληνικής Εταιρείας Οικονομικής Ιστορίας (Κύθηρα 31.8.1996-1.9.1996)*, Αθήνα 1999, σ. 48-71. – Λ.Θ. Χουμανίδης, «Αριστοτέλης Σίδερις (1889-1976)», *Νέα Κοινωνιολογία*, *τχ.* 33 (Φθινόπωρο 2001), σ. 77-94.

3. Και όχι στην Κέρκυρα, όπως γράφεται. Την πληροφορία αυτή οφείλω στον αοίδιμο πρόεδρο της Εταιρείας Κερκυραϊκών Σπουδών Κωνσταντίνο Δαφνή.

4. Η πληροφορία δίδεται από τον ίδιο τον Σίδερι, διότι το έτος αυτό απεβίωσε ο Νικ. Κονεμένος. Βλ. Α.Δ. Σίδερι, «Ανθρωπωνύμια. Τα ονόματα (επώνυμα) των Ελλήνων», *Κερκυραϊκά Χρονικά*, τ. ΙΔ′ (1962), σ. 84-94.

5. Λουκάς Π. Πάτρας, *Εξουσία και διανόηση στη νεότερη και σύγχρονη Ελλάδα*, έκδ. Το Οικονομικόν, Αθήνα 2005, τ. Α′, σ. 544.

χθηκε στον Σοσιαλιστικό Όμιλο Κερκύρας, ο οποίος είχε ιδρυθεί το 1911 και από της 9ης Αυγούστου 1912 εξέδιδε το περιοδικόν *Σοσιαλιστική Δημοκρατία*.[6]

Ο απόηχος των εντόνων ιδεολογικών και κοινωνικών ζυμώσεων στον ευρωπαϊκό χώρο πριν από τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, η γνωριμία του με την σοσιαλδημοκρατία μέσω των μελετών του, και ενδεχομένως η μη ικανοποίηση που του προκαλούσε το γεγονός ότι δεν κατώρθωσε να πραγματοποιήσει μεταπτυχιακές σπουδές στην Εσπερία, τον έστρεψαν προς την αποδοχή της δυναμικής της ταξικής κινήσεως της ιστορίας και στην προσέγγιση του εργατικού κινήματος, που είχε αρχίσει να διαμορφώνεται στην Ελλάδα και προφανώς είχε ανάγκη από καθοδήγηση.

Μετά το τέλος των Βαλκανικών πολέμων (1912-1913), ο Σίδερις εγκαθίσταται στην Θεσσαλονίκη, συνεχίζοντας να δικηγορεί· έγινε μέλος της Κεντρικής Επιτροπής της Σοσιαλιστικής Εργατικής Ομοσπονδίας, της γνωστής Φεντερασιόν, και εξελέγη με την σημαία της Φεντερασιόν βουλευτής Θεσσαλονίκης στις εκλογές της 31ης Μαΐου 1915, μαζί με τον ιουδαίο έμπορο Αλβέρτο Κουριέλ. Η Βουλή αυτή αναβίωσε το 1917 και ως Βουλή των Λαζάρων λειτούργησε έως το 1920. Καθόλη αυτή την περίοδο ο Σίδερις ανέπτυξε σημαντική δραστηριότητα, διατυπώνοντας με επιμονή τις θέσεις του, που απέρρεαν από την σοσιαλιστική βιοθεωρία του και υποστηρίζοντας ό,τι ανταποκρινόταν, κατά την συνείδησή του και το ιστορικοϋλιστικό δόγμα, στο συμφέρον της εργατικής τάξεως.[7]

Στην Συνεδρίαση της Βουλής της 21ης Σεπτεμβρίου 1915 ο Ελευθέριος Βενιζέλος ανεκοίνωσε την απόβαση της πρώτης αποστολής γαλλικών στρατευμάτων στην Θεσσαλονίκη. Ο Σίδερις διαμαρτυρήθηκε για την είσοδο της Ελλάδος στον πόλεμο ως αντίθετη προς τα συμφέροντα των εργατικών τάξεων. Η απόβαση αυτή επισημοποιούσε την είσοδο της Ελλάδος στον πόλεμο, ένα πόλεμο, ο οποίος, κατά τον Σίδερι, «δεν είναι τίποτε άλλο, ειμή μία συνέπεια της ιμπεριαλιστικής πολιτικής, την οποία, ως και τα άλλα Βαλκάνια, ηκολούθησε και το Κράτος το ιδικόν μας».[8] Στην συνέχεια, από του βήματος της Βουλής θα διακηρύξει, για πρώτη φορά, την «ουτοπία της βαλκανικής ομοσπονδίας», σύμφωνα με τον καθηγητή Λουκά Πάτρα.[9] Όπως αναφέρει ο Λ. Πάτρας, ο Σίδερις θα διακηρύ-

---

6. Λ.Θ. Χουμανίδης, «Αριστοτέλης Σίδερις (1889-1976)», *ό.π.*, σ. 77-78. Πρβλ. *την* τελευταία συνέντευξη του Άγι Στίνα στον Σπ. Ζηνιάτη (*Τότε*, τχ. 29 [Δεκέμβριος 1987]).

7. Λ.Π. Πάτρας, *Εξουσία και διανόηση στη νεότερη και σύγχρονη Ελλάδα*, τ. Α΄, ό.π., σ. 545.

8. Το σχετικό κείμενο στο: Λ.Π. Πάτρας, *Εξουσία και διανόηση στη νεότερη και σύγχρονη Ελλάδα*, ό.π., τ. Α΄, σ. 545.

9. Λ.Π. Πάτρας, *Εξουσία και διανόηση στη νεότερη και σύγχρονη Ελλάδα*, τ. Α΄, ό.π., σ. 545.

ξει: «Διότι αν, χωρίς να γινώμεθα όργανα των συμφερόντων των Μεγάλων Δυνάμεων, ηκολουθούμεν απ' αρχής μίαν πολιτικήν Βαλκανικήν, όχι ιμπεριαλιστικήν, αλλά φεδεραλιστικήν, η οποία ήθελε ωφελήσει όλα τα Βαλκανικά, θα ευρισκόμεθα σήμερον εις την ευχάριστον θέσιν να μην ζητώμεν την ένωσιν των Βαλκανικών Κρατών προς έξοδον αυτών εκ της ουδετερότητος, αλλά ηθέλομεν έχει την ένωσιν των Βαλκανικών, αποτελούντων μίαν ομάδα ουδετέρων Κρατών, δυναμένων και τα ιδικά των συμφέροντα να υπερασπίσουν σήμερον και κατά το κλείσιμον της ειρήνης να αποτελέσουν ένα ειρηνοποιόν παράγοντα πολύ σπουδαίον».[10]

Κατά την Συνεδρίαση της Βουλής της 23ης Νοεμβρίου 1918, την πρώτη που διεξήχθη μετά την λήξη του Α΄ Παγκοσμίου πολέμου και την ανακωχή της 11ης Νοεμβρίου 1918, ο Σίδερις εξέφρασε την χαρά του και την ελπίδα για την ικανοποίηση των ελληνικών δικαίων από το Συνέδριο της Ειρήνης. Στην επόμενη Συνεδρίαση εξέφρασε, ομού μετά του Α. Κουριέλ, την ανησυχία του, γιατί η χώρα ευρίσκεται ακόμη υπό τα όπλα.

Την 4ην/17ην Νοεμβρίου 1918 ιδρύεται το ΣΕΚΕ (Σοσιαλιστικό Εργατικό Κόμμα Ελλάδος), στο οποίο θα ενταχθεί και ο Σίδερις και του οποίου θα χρηματίσει και Γενικός Γραμματέας. Στο Α΄ Εθνικό Συμβούλιο του ΣΕΚΕ (18-24 Μαΐου 1919) αποφασίσθηκε η αποχώρηση του κόμματος από την Β΄ Διεθνή και η ένταξή του στην Γ΄ Διεθνή, η οποία είχε ιδρυθεί στην Μόσχα την 2αν Μαρτίου 1919.[11]

Την 2αν Μαΐου 1919 άρχισε η απόβαση του ελληνικού στρατού στην Σμύρνη, γεγονός που σηματοδότησε την έναρξη της μικρασιατικής εκστρατείας. Το ΣΕΚΕ θα χαρακτηρίσει την εκστρατεία ως τυχοδιωκτική, ιμπεριαλιστική πολεμική περιπέτεια. Στις εκλογές της 1ης Νοεμβρίου 1920 έλαβε μέρος το ΣΕΚΕ, το οποίο δεν εξέλεξε βουλευτή.

Την 19ην Φεβρουαρίου 1922 συνήλθε η Α΄ Πανελλαδική Συνδιάσκεψη του ΣΕΚΕ, όπου εκδηλώθηκαν τρεις τάσεις: η πρώτη με τους Ν. Σαργολόγο και Ε. Παπαναστασίου υιοθετούσε υπερεπαναστατικά συνθήματα και ωδηγούσε το κόμμα σε τυχοδιωκτισμούς, η δεύτερη με τους Ν. Δημητράτο, Α. Σίδερι και Α. Κουριέλ υπεστήριζε την εγκατάλειψη της επαναστατικής τακτικής και την συνεργασία με τα αστικά κόμματα· και η τρίτη τάση υπό τους Γ. Κορδάτο, Γ. Γεωργιάδη και Αβραάμ Μπεναρόγια ζητούσε την γενικώτερη αναθεώρηση της γραμμής του κόμματος. Ο Σίδερις θα εκλεγεί μέλος της Κεντρικής Επιτροπής του Κόμματος, το οποίο θα υιοθετήσει την πολιτική της «μακράς νομίμου υπάρξεως».

Στα επόμενα συνέδρια του Κόμματος, στο Συνέδριο της 2-13 Νοεμβρίου

---

10. Λ.Π. Πάτρας, *Εξουσία και διανόηση στη νεότερη και σύγχρονη Ελλάδα*, ό.π., τ. Α΄, σ. 545-546.

11. Στ. Κρητικός, «Η ένταξη του ΣΕΚΕ στη Γ΄ Διεθνή Κομμουνιστική Διεθνή», *Ριζοσπάστης*, 14.12.2003.

1922 και στο Συνέδριο της 19ης Σεπτεμβρίου 1923, ο Σίδερις δεν θα εκλεγεί μέλος της Κεντρικής Επιτροπής, ενώ στο Γ΄ Έκτακτο Συνέδριο (26 Νοεμβρίου – 3 Δεκεμβρίου 1924) το Κόμμα μετονομάσθηκε σε Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδος και εντάχθηκε οριστικά στους κόλπους της Κομμουνιστικής Διεθνούς.[12] Με τον τρόπο αυτό απεχώρησε ο Σίδερις από την πολιτική δράση και εστράφη προς την επιστήμη και την έρευνα. Η ακαδημαϊκή σταδιοδρομία του συνοδεύεται με την αντίστοιχη συγγραφική και θα είναι ανοδική. Η συγγραφική πορεία του μπορεί να διακριθεί σε τρεις περιόδους.

2. Η συγγραφική και πανεπιστημιακή πορεία του Σίδερι

2.1 Η πρώιμη συγγραφική του δραστηριότητα

Κατά την πρώιμη περίοδο της συγγραφικής του δραστηριότητος έχει να επιδείξει σημαντικό μεταφραστικό έργο. Ειδικώτερα, μετέφρασε από τα ιταλικά το έργο του J. Arthur Thompson, *Εισαγωγή εις την επιστήμην* (έκδ. Ι. Βασιλείου, Αθήναι 1923) και το επόμενο έτος εξειδίκευσε την μελέτη του στην Κοινωνιολογία, μεταφράζοντας το έργον του Achille Loria, *La sociologia*, με τον τίτλο *Η κοινωνιολογία (Αι μέθοδοί της και τα πορίσματα των ερευνών της, το έργον της)*, (έκδ. Παπαδογιάννη, Αθήναι 1925, ρα΄ + 160 σελ.). Ο μακρύς πρόλογος στο έργο, συγκείμενος από 91 σελίδες, με τον τίτλο «Περί κοινωνιολογίας», συνιστά στην ουσία το πρώτο στην ελληνική γλώσσα εγχειρίδιο Εισαγωγής στην Κοινωνιολογία. Καίριος είναι ο προβληματισμός του Σίδερι στον πρόλογο, όταν αμφιβάλλει «αν πολλοί από τους ομιλούντας περί Κοινωνιολογίας γνωρίζουν σαφώς περί τίνος πρόκειται». Ειδικό σύγγραμμα περί κοινωνιολογίας στην ελληνική δεν είχε δημοσιευθεί μέχρι τότε και ο Σίδερις θεωρούσε «τόσον αναγκαία την γνώσι της Κοινωνιολογίας».

Ο προσανατολισμός του στην Κοινωνιολογία τον ωδήγησε στην ίδρυση της Ελληνικής Κοινωνιολογικής Εταιρείας και στην συναναστροφή του με τον Αλέξ. Παπαναστασίου, για τον οποίο έτρεφε βαθεία εκτίμηση. Είναι ενδεικτικό ότι με πρόταση του Σίδερι, του Παπαναστασίου και του Δ. Καλιτσουνάκι έγινε μέλος της Ελληνικής Κοινωνιολογικής Εταιρείας ο Παναγιώτης Κανελλόπουλος,[13] ο

12. Γρηγ. Ψαλλίδας, «Για τη συγκρότηση του Σοσιαλιστικού Κόμματος Ελλάδος», *Τα Ιστορικά*, τχ. 11 (Δεκέμβριος 1989), σ. 361-380. – Κ. Παλούκας, «Από το ΣΕΚΕ στο ΚΚΕ, το ζήτημα της "μπολσεβικοποίησης" στο ελληνικό σοσιαλιστικό κίνημα 1918-1924», *Ουτοπία*, τχ. 73 (Ιανουάριος-Φεβρουάριος 2007), 23-39 και τχ. 75 (Μάιος-Ιούνιος 2007), σ. 113-130.

13. Γεωργία Αποστολοπούλου, «Οι φιλοσοφικές προϋποθέσεις της κοινωνιολογίας του Παναγιώτη Κανελλοπούλου», στο: *Πρακτικά Επιστημονικού Συνεδρίου για τον Παναγιώτη*

οποίος θα διατελέσει πρώτος ακαδημαϊκός δάσκαλος του επιστημονικού αυτού αντικειμένου στην Ελλάδα, από κοινού με τον Αβροτέλη Ελευθερόπουλο.

Στην συνέχεια, θα επιδοθεί ο Σίδερις στην συγγραφή πρωτότυπων ερευνητικών μελετών, αν και το μεταφραστικό έργο δεν θα το εγκαταλείψει, δεδομένου ότι στα ύστερα χρόνια, ως καθηγητής στην ΑΣΟΕΕ, θα μεταφράσει το βαρύτιμο έργο του Eric Roll, *History of Economic Thought* (*Ιστορία της οικονομικής σκέψεως*, εκδ. Παπαζήσης, Αθήναι 1953).

2.2. Τα χρόνια της διδασκαλίας στην Ανωτάτη Γεωπονική Σχολή και η ενασχόληση με την γεωργική ιστορία

Κατά την περίοδο 1927-1937 ο Σίδερις διδάσκει Πολιτική Οικονομία και Δίκαιο στην ΑΓΣΑ και κατά την πενταετία 1931-1936 διδάσκει Κοινωνιολογία στην Πάντειο, σε μια εποχή, κατά την οποία η Σχολή δεν είχε αναγνωρισθεί ως Ανωτάτη από το Κράτος.

Αντιπρόσωπος της Ελλάδος στην Συνδιάσκεψη της Γενεύης (Μάιος 1927), θα εκθέσει τις απόψεις του, με αφορμή το Διεθνές Ειρηνιστικό Συνέδριο των Αθηνών, σε ειδική μελέτη.[14] Στο μελέτημα αυτό αναγνωρίζει την πολυπλοκότητα των διεθνών οικονομικών προβλημάτων ως εμπόδιο για την παγίωση της ειρήνης μεταξύ των λαών.

Από τα πρώιμα έργα του στην ιστορία της γεωργίας και των αγροτικών σχέσεων είναι το άρθρο του στην *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαιδεία*,[15] στο οποίο προβαίνει σε μια ιστορικίζουσα οικονομική ανάλυση του αγροτικού προβλήματος, σύμφωνα με την οποία ο τιμαριωτισμός ταυτίζεται εναργέστατα με την ξενοκρατία, ενώ η «αγροτική απελευθέρωσις» με το «εθνικόν όνειρον της ενώσεως» και την εισαγωγή των συνταγματικών αρχών της ισοπολιτείας και της ισοψηφίας στα Επτάνησα. Ο Σίδερις απέδωσε αρκετά πιστά στο άρθρο του αυτό τα κοινωνικά συμφραζόμενα της Ενώσεως του 1864.[16]

Στον απόηχο της Διεθνούς Οικονομικής Κρίσεως (1929) και μπροστά στο φάσμα της οικονομικής, δημοσιονομικής και νομισματικής καταρρεύσεως, η Κυ-

---

Κανελλόπουλο (Αθήνα, 22-25 Νοεμβρίου 2012), Εταιρεία Φίλων Παναγιώτη Κανελλοπούλου, Αθήνα 2013, σ. 187-199.

14. Α.Δ. Σίδερις, *Οικονομικαί αντιθέσεις και ειρήνη (Επ' αφορμή του εν Αθήναις Διεθνούς Συνεδρίου της Ειρήνης)*, εκδ. Παπαδογιάννης, Αθήναι 1929, 50 σελ.

15. Α.Δ. Σίδερις, «Αγροτικόν ζήτημα Κερκύρας», *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαιδεία*, τ. Α΄, εκδ. Π. Δρανδάκης, Αθήναι 1926, σ. 500.

16. Σπ. Πλουμίδης, «Ο Επτανησιακός Ριζοσπαστισμός: Οι κοινωνικές παράμετροι», *Ιστορία Εικονογραφημένη*, τχ. 551 (Μάιος 2014), σ. 40-52.

βέρνηση Βενιζέλου παραιτείται και σχηματίζει Κυβέρνηση την 26ην Μαΐου 1932 ο Αλέξανδρος Παπαναστασίου. Στην κυβέρνηση αυτή μετέχουν στελέχη της Ελληνικής Κοινωνιολογικής Εταιρείας, όπως οι καθηγητές της Νομικής Κ. Τριανταφυλλόπουλος και Κ. Βαρβαρέσος, και ο καθηγητής του Ε.Μ.Π. Σπ. Κορώνης. Ο Σίδερις θα αναλάβει υφυπουργός των Οικονομικών υπό τον υπουργό Οικονομικών Κ. Βαρβαρέσο. Η Κυβέρνηση εξήγγειλε στις προγραμματικές της δηλώσεις στην Βουλή την ίδρυση του Ιδρύματος Κοινωνικών Ασφαλίσεων, γεγονός που ενόχλησε τον Βενιζέλο, διότι το πρόγραμμα αποσκοπούσε να κερδίσει την κοινή γνώμη. Τελικώς, η Κυβέρνηση καταψηφίσθηκε και ο Παπαναστασίου παραιτήθηκε την 5ην Ιουνίου 1932.[17]

Τα έργα που συγγράφει αυτή την περίοδο εντάσσονται στην Γεωργική Οικονομική και στην ιστορία της ελληνικής γεωργίας, σημαντικότερο δε αυτών είναι το βαρύτιμο έργον του *Η γεωργική πολιτική της Ελλάδος κατά την λήξασαν εκατονταετίαν (1833-1933)*.[18] Το συνθετικό αυτό έργο, το οποίο αναγνωρίζεται ακόμη και σήμερα ως θεμελιακό, θα τον καταξιώσει ως ιστορικό της οικονομίας. Μαζί με το προηγηθέν χρονικά έργο του Δ. Ζωγράφου,[19] παραμένει και σήμερα έργο αναφοράς και πηγή πληροφοριών για τον ερευνητή της αγροτικής οικονομικής ιστορίας.

Το έργο αυτό, που συνεγράφη εξ αφορμής του εορτασμού των εκατόν ετών ελευθέρου εθνικού βίου (1833-1933), αφιερώνεται στον «Αλέξανδρον Παπαναστασίου διά τους συνεχείς υπέρ του αγροτικού μας κόσμου αγώνας του». Διακρίνεται σε τέσσερεις περιόδους, οι οποίες σηματοδοτούνται από συγκεκριμένα χαρακτηριστικά γνωρίσματα από πλευράς γεωργικής πολιτικής.

Η πρώτη περίοδος (σ. 30-61) καλύπτει το πρώτο ήμισυ της εκατονταετίας, μέχρι το 1880, που χαρακτηρίζεται από την ανυπαρξία οποιασδήποτε ασκήσεως συστηματικής εθνικής οικονομικής πολιτικής.

Η δεύτερη περίοδος (σ. 62-102) σηματοδοτείται από την προσωπικότητα του Χαριλάου Τρικούπη. Ο μεσολογγίτης πολιτικός συνέδεσε το όνομά του με την δημιουργία του δασμολογίου, την κατασκευή σιδηροδρομικού δικτύου και προσπάθησε να ενισχύσει το εμπόριο και τις μεταποιητικές δραστηριότητες. Τα μεγάλα προβλήματα που είχαν ανακύψει μετά την προσάρτηση της Θεσσαλίας, όπως το πρόβλημα των εθνικών γαιών και της αποκαταστάσεως των ακτημόνων

17. Λ.Π. Πάτρας, *ό.π.*, τ. Α′, σ. 532-533.

18. Α.Δ. Σίδερις, *Η γεωργική πολιτική της Ελλάδος κατά την λήξασαν εκατονταετίαν (1833-1933)*, έκδ. Παπαδογιάννη, Αθήναι 1934, 381 σελ.

19. Δ. Ζωγράφου, *Ιστορία της Ελληνικής Γεωργίας*, τόμοι 1-3, Αθήναι 1921-1924, ανατύπωση, έκδ. ΑΤΕ, Αθήνα 1978.

καλλιεργητών της Θεσσαλίας, παρέμεναν κατά μεγάλο μέρος άλυτα και κατά συνέπεια δεν υπάρχουν ίχνη ασκήσεως συστηματικής γεωργικής πολιτικής.

Η τρίτη περίοδος (σ. 103-160), βραχεία σε διάρκεια, περιλαμβάνει την περίοδο 1909-1917, η οποία χαρακτηρίζεται από τους δύο Βαλκανικούς πολέμους, τον Α΄ Παγκόσμιο πόλεμο και τον Εθνικό Διχασμό. Παρόλα αυτά, με την σύσταση του Υπουργείου Εθνικής Οικονομίας το 1910, εμφανίζεται η τάση της λήψεως συστηματικών μέτρων για την ανάπτυξη της γεωργίας και των πλουτοπαραγωγικών κλάδων της οικονομίας της χώρας.

Το 1917 συστήνεται το αυτοδύναμο Υπουργείο Γεωργίας και με τον τρόπο αυτό εγκαταλείπεται ο εμπειρισμός, ο οποίος χαρακτήριζε την κρατική παρέμβαση, με αποτέλεσμα να τεθούν οι βάσεις μιας περισσότερο δημιουργικής πολιτικής. Η περίοδος αυτή ολοκληρώνεται το 1933, το οποίο οριοθετεί την τετάρτη περίοδο του έργου.

Στο έργο αυτό ο Σίδερις εξέτασε και όλα τα ζητήματα που συνδέονται με την άσκηση αγροτικής πολιτικής, όπως το ζήτημα των εθνικών γαιών, την φορολογία των καλλιεργημένων εκτάσεων και των παραγομένων προϊόντων, το σταφιδικό και οινικό ζήτημα, το Κωπαϊδικό, την αγροτική πίστη.[20]

Το μελέτημα αυτό πλαισιώνεται και από μεταγενέστερες ερευνητικές εργασίες, οι οποίες συγκροτούν ένα ενιαίο σύνολο. Έτσι, στην *Ιστορική εξέλιξη της γεωργικής μας φορολογίας*[21] γίνεται μια εμπεριστατωμένη ανάλυση της εξελίξεως της φορολογίας από την εποχή της τουρκοκρατίας και επισημαίνονται οι δυσμενείς επιπτώσεις τής όχι ορθής φορολογικής πολιτικής στον αγρότη.

Στο έργο του *Τα γεωργικά επιμελητήρια (εν τη αλλοδαπή και εν Ελλάδι)* μελετάται η καταγωγή του θεσμού, οι αιτίες που τον δημιούργησαν, η νομική φύση, η αποστολή του, τόσο η οικονομική όσο και η πολιτική, και υπογραμμίζεται ότι είναι αναγκαία η ύπαρξη ενός τέτοιου θεσμού στην Ελλάδα για την ορθολογική άσκηση αγροτικής πολιτικής. Ιδιαίτερη έμφαση θα δώσει, τέλος, και στο Γεωργικό Δίκαιο, σχετικά με το οποίο σε αυτοτελή δημοσιεύματα[22] θα προβάλει την ανάγκη δημιουργίας αυτοτελούς κλάδου Δικαίου. Σύμφωνα με τον Σίδερι το Γεωργικό Δίκαιο πρέπει να συγκροτηθεί θεωρητικά και να εφαρμοσθεί στην

---

20. Α. Παπαναστασάτος, *ό.π.*, σ. 26-27.

21. Α. Σίδερις, *Γεωργική φορολογία. Περίληψις εκ των παραδόσεων εν τη Σχολή*, Αθήναι 1930, 70 σελ. – Α. Σίδερις, *Ιστορική εξέλιξις της γεωργικής μας φορολογίας*, Αθήναι 1931.

22. Τα έργα του Σίδερι στον επιστημονικό αυτό κλάδο είναι ποικίλα: Α.Δ. Σίδερις, *Εισαγωγή εις το Γεωργικόν Δίκαιον*, Αθήναι 1936. – Α.Δ. Σίδερις, *Η εξέλιξις του Γεωργικού Δικαίου*, Αθήναι 1939. – Α.Δ. Σίδερις, «Γεωργικόν Δίκαιον εν τη *Εξαβίβλω* του Αρμενοπούλου», στο: *Επιστημονική Επετηρίς Γεωπονικής και Δασολογικής Σχολής Α. Π. Θεσσαλονίκης*, τ. Β΄ (1940).

πράξη σε στενή συνάρτηση με τις επιστημονικές εξελίξεις στον τομέα της γεωργικής οικονομίας και πολιτικής.[23] Για τον λόγο αυτό απαιτείται πλήρης και βαθειά διερεύνηση του οικονομικού περιεχομένου των αγροτικών σχέσεων, γνώση των κατευθύνσεων μιας κοινωνικά σκόπιμης γεωργικής πολιτικής και εξακρίβωση του διαμορφωμένου εθιμικού δικαίου,[24] στο οποίο έχει αποκρυσταλλωθεί μακροχρόνια εμπειρία και κοινή συνείδηση.

Με την μεταφορά τής ΑΓΣΑ το 1937 στην Θεσσαλονίκη ο Σίδερις εντάχθηκε στο Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, όπου εδίδαξε κατά τα έτη 1937-1943 Γεωργικό Δίκαιο και Αγροτική Οικονομία στο Τμήμα Γεωπονίας και Δασοπονίας της Φυσικομαθηματικής Σχολής του Α. Π. Θεσσαλονίκης.

Με την ανασύσταση και ανασυγκρότηση της ΑΓΣΑ στην Αθήνα το 1943 εδίδαξε Πολιτική Οικονομία στην ΑΓΣΑ και, παράλληλα, το 1943, εξελέγη τακτικός καθηγητής στην έδρα της Ιστορίας του Οικονομικού Βίου και των Οικονομικών Θεωριών στην ΑΣΟΕΕ. Με τον τρόπο αυτό παρατηρείται μια μετατόπιση των συγγραφικών ενδιαφερόντων του Σίδερι από την γεωργική οικονομία στην ιστορία των οικονομικών θεωριών του οικονομικού βίου, πράγμα που έχει εκκινήσει από τις αρχές της δεκαετίας του 1940.

2.3. Το συγγραφικό του έργο στην ιστορία των οικονομικών θεωριών του οικονομικού βίου

Η μετατόπιση των συγγραφικών και ερευνητικών ενδιαφερόντων του Σίδερι προς την ιστορία του οικονομικού βίου και των οικονομικών θεωριών λαμβάνει χώρα με την τακτική, πλέον, δημοσίευση άρθρων στο περισπούδαστο περιοδικόν σύγγραμμα *Αρχείον Οικονομικών και Κοινωνικών Επιστημών,* το οποίο εξέδιδε από του 1921 ο καθηγητής της ΑΣΟΕΕ Δ. Καλιτσουνάκις (1888-1982).

Είναι ενδεικτικό ότι ο πρώτος που εδίδαξε την Ιστορία της Οικονομικής Επιστήμης στον τόπο μας ήταν ο Δ. Καλιτσουνάκις, ως υφηγητής στην Νομική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών (1919-1921), ο οποίος δημοσίευσε και το πρώτο στην Ελλάδα συνθετικό έργο σ' αυτό το αντικείμενο με τον τίτλο *Ιστορία της Πολιτικής Οικονομίας*.[25] Ως τακτικός καθηγητής, στην συνέχεια, στην ΑΣΟΕΕ δίδαξε το μάθημα της Ιστορίας της Πολιτικής Οικονομίας, του οποίου

23. Α.Δ. Σίδερις, *Εισαγωγή εις το Γεωργικόν Δίκαιον*, ό.π., Αθήναι 1936, σ. 28.

24. Πρβλ. την ενδιαφέρουσα και εν πολλοίς λησμονημένη μελέτη του Α.Δ. Σίδερι, «Γεωργικόν Δίκαιον παρά Πλάτωνι», *Αρχείον Οικονομικών και Κοινωνικών Επιστημών*, τχ. 27-29 (1947-1949), σ. 244-248.

25. Δ. Καλιτσουνάκις, *Ιστορία της Πολιτικής Οικονομίας*, έκδ. Ελευθερουδάκης, Αθήναι 1929.

τα πρώτα κεφάλαια αφορούσαν και στην οικονομική ιστορία.[26] Παράλληλα, ο τακτικός καθηγητής Πολιτικής Οικονομίας της ΑΣΟΕΕ Γεώργιος Χαριτάκης (1859-1943) ίδρυσε το Ανώτατο Οικονομικό Φροντιστήριο, στο οποίο δίδασκε και την ιστορία της οικονομικής επιστήμης, και στο πλαίσιο του οποίου εξέδωσε ένα ευσύνοπτο τόμο με τον τίτλο *Ιστορία Οικονομικών Θεωριών*.[27]

Είναι άξιον μνείας ότι, όταν το 1943 ιδρύθηκε η πρώτη έδρα της Ιστορίας των Οικονομικών Θεωριών και της Ιστορίας του Οικονομικού Βίου, ο Σίδερις υπήρξε ο πρώτος καθηγητής του αντικειμένου στην χώρα μας και έκτοτε θα διδάσκει τα γνωστικά αντικείμενα της Ιστορίας των Οικονομικών Θεωριών και της Ιστορίας του Οικονομικού Βίου έως την συνταξιοδότησή του το 1960. Διετέλεσε πρύτανις της ΑΣΟΕΕ το ακαδημαϊκό έτος 1951-1952 και υπήρξε τακτικός συνεργάτης του περιοδικού *Αρχείον Οικονομικών και Κοινωνικών Επιστημών*, που εξέδιδε ο καθηγητής Δ. Καλιτσουνάκις (1921-1971).

Παρουσίασε το συνθετικό έργο του με τον τίτλο *Ιστορία του οικονομικού βίου*,[28] έργο που καλύπτει τον οικονομικό βίο από της Αρχαιότητος έως τον 15ον μ.Χ. αιώνα. Το έργο αυτό επρόκειτο να ολοκληρωθεί και με την συγγραφή επί του οικονομικού βίου των λαών της Δυτικής Ευρώπης από της Αναγεννήσεως μέχρι της Βιομηχανικής Επαναστάσεως, όμως δεν περατώθηκε.

Ο Α΄ τόμος καλύπτει την περίοδο από την πρωτόγονο οικονομία μέχρι και του Βυζαντίου και διακρίνεται σε τέσσερα μέρη. Το πρώτο μέρος περιλαμβάνει περισπούδαστη εισαγωγή στην ιστορία του οικονομικού βίου και στην συνέχεια πραγματεύεται την οικονομία της πρωτόγονης εποχής (σ. 62-71), των λαών της Ανατολικής Μεσογείου (σ. 72-102), των ελληνίδων πόλεων των Κλασσικών Χρόνων και της Ελληνιστικής Εποχής (σ. 220-229). Με περισσή επιμέλεια και προσοχή διερευνά το σχήμα των γερμανών ιστορικών της οικονομίας Ed. Meyer και K. Bücher[29] και προκρίνει την άποψη του Meyer για την οικονομία της αρχαίας Αθήνας[30] και την του Bücher –της οικιακής οικονομίας– για την οικονομία της αρχαίας Σπάρτης.[31]

Το τέταρτο μέρος του Α΄ τόμου πραγματεύεται με τρόπο συστηματικό την οικονομία του Βυζαντίου, τον χαρακτήρα της οικονομίας του κράτους και τους

---

26. Λ.Θ. Χουμανίδης, *Εισαγωγή εις την Οικονομικήν Ιστορίαν*, έκδ. Παπαζήσης, Αθήναι 1970, σ. 27-28.

27. Γ. Χαριτάκης, *Ιστορία Οικονομικών Θεωριών*, έκδ. Παπαζήσης, Αθήναι 1943.

28. Α.Δ. Σίδερις, *Ιστορία του Οικονομικού Βίου*, έκδ. Παπαζήσης, τ. Α΄, Αθήναι 1950, 300 σελ., τ. Β΄, Αθήναι 1957, 280 σελ.

29. Α.Δ. Σίδερις, *Ιστορία του Οικονομικού Βίου*, τ. Α΄, ό.π., σ. 113, σημ. 1, σ. 140-143.

30. Α.Δ. Σίδερις, *Ιστορία του Οικονομικού Βίου*, τ. Α΄, ό.π., σ. 140, σημ. 6.

31. Α.Δ. Σίδερις, *Ιστορία του Οικονομικού Βίου*, τ. Α΄, ό.π., σ. 118-120.

παραγωγικούς του κλάδους. Παράλληλα, διερευνώνται οι διατάξεις του *Επαρχικού Βιβλίου*[32] και τονίζεται ο κοινωνικός ρόλος των συντεχνιών.[33]

Ο Β′ τόμος της *Ιστορίας του Οικονομικού Βίου* τιτλοφορείται Μεσαιωνική Οικονομία και πραγματεύεται τον οικονομικό βίο των λαών της Δυτικής Ευρώπης κατά την περίοδο που μεσολαβεί από της καταλύσεως του Δυτικού Ρωμαϊκού Κράτους (476 μ.Χ.) μέχρι της Αναγεννήσεως (5ος-15ος αιώνας).

Το άρθρο του «Η θεωρία του παρεμβατισμού»[34] διακρίνεται σε δύο τμήματα, ένα θεωρητικό, με τον τίτλο «Ο παρεμβατισμός και οι σκοποί του» (σ. 9-18) και ένα εμπειρικό, με τον τίτλο «Τα διδάγματα της Οικονομικής Ιστορίας» (σ. 19-40). Στο θεωρητικό τμήμα αναλύει τα αρχαιότερα και συνηθέστερα μέσα παρεμβάσεως του Κράτους, όπως το δίκαιο, την φορολογία και την κοπή του νομίσματος (σ. 9). Στην συνέχεια, διακρίνει τον οικονομικό παρεμβατισμό από τον αντίστοιχο κοινωνικό (σ. 11-12) και αναλύει τις οικονομικές λειτουργίες, στις οποίες εμφανίζεται ο οικονομικός παρεμβατισμός (σ. 12-14). Μετά την αποσαφήνιση των εννοιών και την διαλεύκανση των ορισμών, στο εμπειρικό-ιστορικό τμήμα αναλύει συγκεκριμένα παραδείγματα από την αρχαία εποχή έως και την Ρωμαϊκή περίοδο, στα οποία εκδηλώνονται μορφές οικονομικού παρεμβατισμού.

Όσον αφορά την *Ιστορία των Οικονομικών Θεωριών*, ο Σίδερις δημοσίευσε μια σειρά μελετών για τους σπουδαστές της ΑΣΟΕΕ, που θα αποτελούσαν δύο τόμους. Ο Α′ τόμος, απαρτιζόμενος από δύο τμήματα, κάλυπτε στο μεν πρώτο τμήμα του τις περί αξίας και τιμών θεωρίες στην ιστορική τους διάσταση,[35] στο δε δεύτερο τμήμα τις περί εγγείου προσόδου,[36] μισθού,[37] επιχειρηματικού κέρδους[38] και τόκου θεωρίες.[39] Ο Β′ τόμος, ο οποίος δεν συνεγράφη, επρόκειτο να περιλάβει τις νομισματικές θεωρίες, τις θεωρίες περί διεθνούς εμπορίου και διεθνών τιμών, καθώς και θεωρίες περί οικονομικών κρίσεων.

Εκτός από τα συνθετικά αυτά έργα, ο ίδιος προέβη στην δημοσίευση μιας

---

32. Α.Δ. Σίδερις, *Ιστορία του Οικονομικού Βίου*, τ. Α′, ό.π., σ. 259-270.

33. Α.Δ. Σίδερις, *Ιστορία του Οικονομικού Βίου*, τ. Α′, ό.π., σ. 271.

34. Α.Δ. Σίδερις, «Η θεωρία του παρεμβατισμού», *Επιθεώρησις Κοινωνικής και Δημοσίας Οικονομικής*, έτος 11ον, τχ. Α-Β (Ιανουάριος-Ιούνιος 1942), σ. 9-40.

35. Α.Δ. Σίδερις, *Ιστορία των Οικονομικών Θεωριών*, τ. Α′, *Αι περί αξίας και τιμών θεωρίαι*, έκδ. Παπαζήσης, Αθήναι ^{2}1953, 388 σελ.

36. Α.Δ. Σίδερις, *Ιστορία των Οικονομικών Θεωριών*, α) *Αι περί εγγείου προσόδου θεωρίαι*, έκδ. Παπαζήσης, Αθήναι 1945, 115 σελ.

37. Α.Δ. Σίδερις *Ιστορία των Οικονομικών Θεωριών*, β) *Αι περί μισθού θεωρίαι*, έκδ. Παπαζήσης, Αθήναι 1946, 130 σελ.

38. Α.Δ. Σίδερις *Ιστορία των Οικονομικών Θεωριών*, γ) *Αι περί επιχειρηματικού κέρδους θεωρίαι*, έκδ. Παπαζήσης, Αθήναι 1950, 98 σελ.

39. Το τμήμα αυτό δεν δημοσιεύθηκε.

σειράς σημαντικών ερευνητικών άρθρων, στα οποία μελετά σημαντικές τάσεις της οικονομικής θεωρίας, όπως η Εμποροκρατία,[40] η Οικονομική της Ευημερίας,[41] και προβαίνει στην ανάλυση του έργου και της συμβολής διαπρεπών οικονομολόγων στην εξέλιξη της Οικονομικής Επιστήμης, του βρετανού Alfred Marshall,[42] του γερμανού μαθηματικού οικονομολόγου J.H. von Thünen,[43] του αμερικανού John-Bates Clark,[44] του γάλλου φιλοσόφου Abbé de Condillac,[45] αλλά και των αρχαίων Ελλήνων, ιδιαίτερα του Ξενοφώντα[46] και του Αριστοτέλη.[47] Στις εργασίες που παρουσιάζουν το έργο των οικονομολόγων, δέον να συγκαταλεχθεί και η μελέτη του Σίδερι για τον κερκυραίο διανοούμενο και διπλωμάτη Πέτρο-Αρχιμήδη Βράιλα-Αρμένη,[48] μια μελέτη πρωτοποριακή, διότι αναδεικνύει την οικονομική φιλοσοφία ενός διανοουμένου του 19ου αιώνος.

Ο Σίδερις, όσον αφορά στην μεθοδολογία του έργου του και στις οικονομικές ιδέες του ήταν Μαρσαλλιανός και κατά τρόπο περίεργο, θα λέγαμε, μαρξιστής στην Ιστορία και Κοινωνιολογία.[49] Έκλινε προς τις διδασκαλίες πότε της ψυχολογικής ερμηνείας και πότε της αντικειμενικής και στεκόταν με σκεπτικισμό μπροστά στις μεταπολεμικές τάσεις της μαθηματικοποιήσεως της Οικονομικής Επιστήμης. Χωρίς να αρνείται την χρησιμότητα του μαθηματικού λογισμού, θε-

---

40. Α.Δ. Σίδερις, «Αι απαρχαί της εμποροκρατίας», στο: *Επιστημονική Επετηρίς ΑΣΟΕΕ*, Αθήναι 1961, σ. 31-43.

41. Α.Δ. Σίδερις, «Η οικονομική της ευημερίας», στο: *Οικονομία και Κοινωνία. Τιμητικός τόμος για τον ομότιμο καθηγητή Δ. Καλιτσουνάκι* (επιμ. Δ. Δελιβάνης), έκδ. Ελληνικής Εταιρείας Οικονομικών Επιστημών, Αθήναι 1961, σ. 463-480.

42. Α.Δ. Σίδερις, «Alfred Marshall (1842-1924)», *Αρχείον Οικονομικών και Κοινωνικών Επιστημών*, τ. 17 (τχ. Α΄), 1937.

43. Α.Δ. Σίδερις, «Το έργον του Johann Heinrich von Thünen», *Αρχείον Οικονομικών και Κοινωνικών Επιστημών*, τ. 21 (τχ. Γ΄), 1941, σ. 175-197.

44. Α.Δ. Σίδερις, «John Bates Clark», *Αρχείον Οικονομικών και Κοινωνικών Επιστημών*, τ. 20 (τχ. Δ), 1940.

45. Α.Δ. Σίδερις, «Ο φιλόσοφος Abbé de Condillac, εκ των ιδρυτών της Οικονομικής Επιστήμης», στο: *Επιστημονική Επετηρίς ΑΣΟΕΕ*, 1959-60, Αθήναι 1960, 19 σελ.

46. Α.Δ. Σίδερις «Οικονομικαί σκέψεις του Ξενοφώντος», *Αρχείον Οικονομικών και Κοινωνικών Επιστημών*, τ. 22 (1942), σ. 32-51.

47. Α.Δ. Σίδερις «Αι οικονομικαί αντιλήψεις του Αριστοτέλους», *Αρχείον Οικονομικών και Κοινωνικών Επιστημών*, τ. 26 (1946), σ. 1-17.

48. Α.Δ. Σίδερις, «Οικονομία και Δίκαιον. Μία ομιλία του κερκυραίου φιλοσόφου, καθηγητού της φιλοσοφίας εις την Ιόνιον Ακαδημίαν Πέτρου Βράιλα, 19 Οκτωβρίου 1845», *Κερκυραϊκά Χρονικά*, τ. 9 (1962), σ. 5-10.

49. Α.Δ. Σίδερις, «Περί την Φιλοσοφίαν της Ιστορίας: Marx, Spengler, Toynbee», *Αρχείον Οικονομικών και Κοινωνικών Επιστημών*, τ. 46 (τχ. Γ΄), 1966. – Λ.Θ. Χουμανίδης, «Αριστοτέλης Σίδερις», *ό.π.*, σ. 84.

ωρούσε τα Μαθηματικά ως εργαλείο για την αποσαφήνιση οικονομικών εννοιών και διατύπωση συναρτησιακών σχέσεων μεταξύ των οικονομικών μεγεθών.

Η ενασχόληση του Σίδερι με τα κοινά θα συνεχισθεί και στην δεκαετία του 1950 και 1960. Έτσι, το 1959 ιδρύεται το Κέντρον Κοινωνικών Ερευνών Αθηνών, το σημερινό Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, και ο Σίδερις θα γίνει μέλος του πρώτου (1959-1962) και δευτέρου (1962-1964) Διοικητικού Συμβουλίου.[50]

Τελικές παρατηρήσεις

Ως στοχαστής και φιλέρευνο πνεύμα ο Σίδερις άφησε μνήμη αγαθή και ετίμησε την επτανησιακή του καταγωγή. Εκκίνησε την σταδιοδρομία του με ένταξη στην Αριστερά, η εκλογή του όμως ως πανεπιστημιακού δασκάλου το 1927 τον ανάγκασε να αποδεχθεί την καθεστηκυία τάξη πραγμάτων. Είναι χαρακτηριστικό ότι τόσο κατά την διάρκεια της Κατοχής (1941-1944), οπότε εκλέγεται και διορίζεται καθηγητής στην ΑΣΟΕΕ, όσο και κατά την διάρκεια του μεταξύ Ελλήνων πολέμου (1946-1949), ο Σίδερις δεν επηρεάσθηκε από τα πάθη και δεν μετέσχε στην Εθνική Αντίσταση.

Η διδασκαλία του και, κυρίως, το γεγονός ότι συνέδεσε το όνομά του με την πρώτη έδρα της Ιστορίας των Οικονομικών Θεωριών του Οικονομικού Βίου αποτελεί μοναδική συμβολή στα ελληνικά πανεπιστημιακά δρώμενα. Πλείστοι μαθητές του, τόσο από την Ανωτάτη Γεωπονική Σχολή όσο και από την ΑΣΟΕΕ, στελέχωσαν την δημόσια διοίκηση και τον ιδιωτικό παραγωγικό τομέα, ενώ οι σπουδαστές του στην ΑΣΟΕΕ Λάζαρος Χουμανίδης (1921-) και Ρηγίνος Θεοχάρης (1929-) συνέχισαν το επιστημονικό του έργο.

Μετά την αφυπηρέτησή του από το Πανεπιστήμιο επισκεπτόταν συχνά την Κέρκυρα. Απεβίωσε στην Αθήνα τον Νοέμβριο του 1976.

50. Λ.Π. Πάτρας, *ό.π.*, σ. 551.

Περίληψη / Summary

Ο Αριστοτέλης Δ. Σίδερις (Λευκάδα 1889 – Αθήναι 1976) υπήρξε ο πρώτος καθηγητής, ο οποίος εδίδαξε το αντικείμενο της Ιστορίας των Οικονομικών Θεωριών και του Οικονομικού Βίου στην Ανωτάτη Σχολή Οικονομικών και Εμπορικών Επιστημών από της ιδρύσεως της έδρας το 1943 έως το 1960 συνεχώς. Η συμβολή του συνίσταται στην συγγραφή συστηματικών συγγραμμάτων για την Ιστορία του Οικονομικού Βίου από την Αρχαιότητα έως και τον Μεσαίωνα, ενώ η μελέτη των οικονομικών θεωριών έλαβε χώρα κατά αντικείμενο (τόκος, χρήμα, γαιοπρόσοδος, μισθός κ.λπ.). Ξεχωριστό ενδιαφέρον έχει η συμβολή του στην ανάλυση της βυζαντινής οικονομίας, καθώς και η ανάλυση της συνεισφοράς ειδικών οικονομολόγων, π.χ. των A. Marshall, J.B. Clark, J.H. von Thünen. Κατέλιπε ανεξίτηλη φήμη.

Aristotle Sideris (Lefkas 1889 – Athens 1976) was the first Professor, who taught Economic History and History of Economic Thought at the Athens School of Economics and Business Science from 1943 –when the first chair of these fields established in Greece–, until his retirement in 1960. He specialized in Agricultural History, particularly that of Greece, in History of Economic Thought – he published several articles in particular subjects–, and in Economic History, where he covered Ancient Greece, Rome, Byzance and Medieval Europe. His analysis on the Byzantine economy is of great interest and consists a contribution in this field.

Ο ΔΗΜΟΣΙΟΝΟΜΟΣ ΑΝΔΡΕΑΣ Μ. ΑΝΔΡΕΑΔΗΣ (1876-1935)

Γεώργιος Σ. Δονάτος

Ο καθηγητής και ακαδημαϊκός Ανδρέας Ανδρεάδης, ο οποίος δίκαια χαρακτηρίζεται ως «ιδρυτής της Οικονομικής Ιστορίας στην Ελλάδα» και ως «πατριάρχης των Δημόσιων Οικονομικών», υπήρξε μια εξέχουσα διεθνούς κύρους προσωπικότητα. Ήταν ένας έντιμος, φιλόπονος και φωτισμένος άνθρωπος που κέρδισε τη διεθνή αναγνώριση για το εντυπωσιακό επιστημονικό του έργο, μετέδωσε ως ακαδημαϊκός δάσκαλος στους μαθητές του ένα νέο τρόπο επιστημονικής μελέτης και έρευνας, λάμπρυνε την πνευματική και καλλιτεχνική ζωή της χώρας και της προσέφερε ανεκτίμητες υπηρεσίες, εκπροσωπώντας την σε διεθνείς οργανισμούς και συσκέψεις.

Ο Ανδρεάδης γεννήθηκε στη Κέρκυρα το 1876. Αφού ολοκλήρωσε στη γενέτειρά του τις γυμνασιακές σπουδές (1892), συνέχισε τις σπουδές του στη Γαλλία. Το 1895 έγινε πτυχιούχος της Νομικής Σχολής του Πανεπιστημίου Παρισίων και, ακολούθως, έλαβε από το ίδιο Πανεπιστήμιο τον τίτλο του διδάκτορος των Νομικών Επιστημών (1899) και των Πολιτικών και Οικονομικών Επιστημών (1901). Συμπλήρωσε τις οικονομολογικές του σπουδές στο Λονδίνο, όπου και ολοκλήρωσε το σημαντικό έργο του, που αφορά στην «Ιστορία της Τραπέζης της Αγγλίας». Το 1902 ο Ανδρεάδης επανήλθε στην Ελλάδα, έγινε υφηγητής της Πολιτικής Οικονομίας και Δημοσιολογίας στη Νομική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών και το 1906 εξελέγη τακτικός καθηγητής της Δημόσιας Οικονομίας και Στατιστικής στην ίδια Σχόλη, της οποίας υπήρξε δύο φορές κοσμήτορας. Αποχώρησε από το Πανεπιστήμιο το 1934 για λόγους υγείας και μετά ένα χρόνο πέθανε, αφήνοντας πρότυπο, πολύμορφο και πολυσύνθετο πνευματικό έργο.

Ως οικονομολόγος, ο Ανδρεάδης ήταν οπαδός της Φιλελεύθερης Σχολής, όμως οι θέσεις του δεν ήταν δογματικές. Από οικονομικής και δημοσιονομικής άποψης χαρακτήρισε τον εαυτό του «εκλεκτικόν φιλελεύθερον» και, αν και η νεοκλασική σχολή σκέψης δεν φαίνεται να τον συγκίνησε ιδιαίτερα, δεν παρέβλεπε, όταν οι σύγχρονες ανάγκες το επέβαλλαν, παρεκκλίσεις από τα κλασικά δόγματα. Αν και οι επιστημονικές θέσεις του δάσκαλού του P. Leroy-Beaulieu φαίνεται να τον επηρεάζουν σημαντικά, έχει χαράξει τη δική του πορεία στην οικονομική σκέψη, ως προς αυτό που αντιλαμβάνεται ο ίδιος ως δημόσια οικονομία, χωρίς να ακολουθεί το μονόδρομο μιας συγκεκριμένης οικονομικής θεωρί-

ας.[1] Μάλιστα, ενώ παρακολουθεί με εξαιρετικό ενδιαφέρον την εξέλιξη και διαμόρφωση των οικονομικών θεωριών τόσο στην Ηπειρωτική Ευρώπη όσο και στον αγγλοσαξωνικό χώρο, αποφεύγει να συμμετάσχει στο διάλογο. Αξιοσημείωτο είναι ότι είναι πολύ περιορισμένες ή λείπουν από το συγγραφικό έργο τού Ανδρεάδη κριτικές αναφορές στους θεωρητικούς Adam Smith, Alfred Marshall, Francis Edgeworth, John Maynard Keynes, Arthur Pigou, Knut Wicksell, αλλά και στους ιδιαίτερα γνωστούς σ' αυτόν ιταλούς θεωρητικούς της Δημόσιας Οικονομίας (Luigi Einaudi κ.ά.).

Ο μεγάλος αυτός κερκυραίος επιστήμων θεωρούσε ότι για τη δημόσια οικονομία, που έχει εθνικό και εν πολλοίς εμπειρικό χαρακτήρα, η ιστορική έρευνα πρέπει να προηγείται κάθε θεωρητικής αναζήτησης. Μάλιστα, χρησιμοποιούσε την ιστορική έρευνα και για την εξακρίβωση και επαλήθευση της δογματικής οικονομικής έρευνας. Εφάρμοζε δε με μοναδική επιτυχία την ιστορική μέθοδο στην ανάλυση οικονομικών ζητημάτων. Ως εμπειρικός ερευνητής δεν περιοριζόταν στο συγκεκριμένο γεγονός που εξέταζε, αλλά γενίκευε και επεξέτεινε την κριτική (συγκριτική) ερευνητική διεργασία και σε άλλα, αντίστοιχα, γεγονότα της Οικονομικής Ιστορίας.[2] Στην επιτυχία της εμπειρικής έρευνάς του έπαιξαν καθοριστικό ρόλο η επιδεξιότητά του να διαχειρίζεται όγκο ποιοτικών και ποσοτικών δεδομένων, η επιμέλειά του, η ευρυμάθειά του, η εμβρίθειά του, η βαθιά κατανόηση της ανθρώπινης φύσης, η υψηλή αίσθηση στην αντιμετώπιση πρακτικών ζητημάτων και η ικανότητά του να περιγράφει, να αξιολογεί, να συγκρίνει, να επιχειρηματολογεί και να ερμηνεύει τα γεγονότα.

Ο χρόνος που διαθέτω για την εισήγησή μου δεν μου επιτρέπει να αναλύσω λεπτομερειακά τη συμβολή στην οικονομική επιστήμη του εκτεταμένου ερευνητικού του έργου, να παρουσιάσω τις πολλές τοποθετήσεις των επιφανών σύγχρονών του οικονομολόγων για την προσωπικότητα και το έργο του, ούτε ακόμη απλώς να αναφέρω τους τίτλους των πολυάριθμων μελετών που ξεπερνούν τις διακόσιες εβδομήντα, σημαντικός αριθμός των οποίων έχει δημοσιευθεί σε διεθνή οικονομικά-ιστορικά επιστημονικά περιοδικά. Επισημαίνεται ότι

1. Α.Μ. Ανδρεάδης, *Μαθήματα Δημοσίας Οικονομίας. Ελληνική πολεμική και μεταπολεμική Δημόσια Οικονομία (1912-1925)*, Αθήναι 1927, τ. Δ', σ. 241. – Χ.Ι.Δ. Δαμίρης, *Δημόσια Οικονομική και Στατιστική κατά τας αυθεντικάς του ακαδημαϊκού έτους 1912-13 παραδόσεις του Α.Μ. Ανδρεάδου*, Αθήναι 1913, σ. 54-66. – Α. Σμπαρούνης, «Ανδρέας Μ. Ανδρεάδης, ο πατήρ της επιστήμης», *Εργασία*, τχ. 284 (1935), σ. 711. – Π.Β. Δερτιλής, *Λόγος επιμνημόσυνος εκφωνηθείς εις το επιστημονικόν μνημόσυνον Ανδρέου Μ. Ανδρεάδου (4η Ιουνίου 1946)*, Πανεπιστήμιον Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1949, σ. 23-25.

2. Π.Β. Δερτιλής, *Λόγος επιμνημόσυνος εκφωνηθείς εις το επιστημονικόν μνημόσυνον Ανδρέου Μ. Ανδρεάδου (4η Ιουνίου 1946)*, ό.π., σ. 21-23 και σ. 26.

ο John Maynard Keynes στη νεκρολογία του για τον Ανδρέα Ανδρεάδη γράφει ότι ήταν ένας άνθρωπος με διεθνές κύρος και ακτινοβολία.[3] Εξάλλου, σε βιβλιογραφική έρευνα, μέσω διαδικτύου, βιβλιοθηκών της Μεγάλης Βρετανίας, Γερμανίας, Γαλλίας και Ιταλίας, βρέθηκε ότι περισσότερα από 450 δελτία αναφέρονται σε έργα του.[4] Αξίζει, επίσης, να λεχθεί ότι από τους νεοέλληνες οικονομολόγους είναι ο μόνος που συμπεριλαμβάνεται στο New Palgrave Dictionary of Economics.[5]

Από το εκτεταμένο έργο του μνημονεύονται ακολούθως ορισμένες περισπούδαστες εργασίες του:

Πολύ νέος, με την έκδοση στα γαλλικά (1904) της βραβευμένης διδακτορικής διατριβής του, που εκπόνησε στο Πανεπιστήμιο των Παρισίων, με τίτλο *Histoire de la Banque d'Angleterre, ses origines, sa fondation*, πέτυχε τη διεθνή αναγνώριση. Ο διάσημος καθηγητής και ακαδημαϊκός Ch. Lyon-Caen, που προλόγισε το έργο, γράφει: «Είναι μια εργασία η οποία, μόνη αυτή, θα αρκέσει για να σε κατατάξει μεταξύ των πλέον διασήμων οικονομολόγων της συγχρόνου εποχής».[6] Το έργο είναι κλασικό, το παραθέτουν δε ως βασική αναφορά, οι Werner Sombart, Max Weber και Jacob Viner. Ακόμη, έχουν εκφρασθεί γι' αυτό κολακευτικά οι John Morley, John Hicks, Paul Einzig, Chr. Rist, John Maynard Keynes κ.ά., ενώ δεν λείπει από τη βιβλιοθήκη των κεντρικών τραπεζών. Η εργασία βελτιωμένη μεταφράστηκε στα αγγλικά (1909) και στα ιαπωνικά (1932). Στον πρόλογο της πρώτης έκδοσης της αγγλικής μετάφρασης ο καθηγητής Herbert Foxwell αναφέρει ότι «η συγγραφή της ιστορίας του περίφημου αυτού Ιδρύματος πρέπει να θεωρηθεί αληθινός άθλος. Η θαυμάσια εργασία του καθηγητή Ανδρεάδη μας έδωσε ό,τι μας έλειπε».[7] Στη διατριβή παρουσιάζεται η γένεση, η εξέλιξη και η δράση του ιδρύματος αυτού που, ως κεντρική Τράπεζα της Αγγλίας, παρείχε σημαντικές υπηρεσίες στο Κράτος και στην κοινωνία και που, από την ίδρυσή του (1694), ήταν άρρηκτα συνδεδεμένο με τις οικο-

3. J.M. Keynes, "Andrew Andreades (1876-1935)", *Economic Journal*, v. 45 (1935), p. 597-599.

4. Ν. Θεοχαράκης, «Ανδρέας Μ. Ανδρεάδης: Οι ξενόγλωσσες δημοσιεύσεις», στο: *Ανδρέας Μ. Ανδρεάδης, ο πατριάρχης των δημοσίων οικονομικών*, επιμ. Μιχάλης Ψαλιδόπουλος, Μεταμεσονύκτιες Εκδόσεις, Αθήνα 2008, σ. 24.

5. R.J. Bigg, "Andreades, Andreas (1876-1935)", στο: *The New Palgrave: A Dictionary of Economics*, v. I, επιμ. John Eatwell, Murray Milgate and Peter Newman, Macmillan, London 1987, p. 94.

6. A.M. Andréadès, *Histoire de la Banque d'Angleterre, ses origines, sa fondation*, v. I et II, Paris 1904.

7. A.M. Andreades, *History of the Bank of England, 1640 to 1903*, P.S. King and Son, London 1909.

νομικές διακυμάνσεις και τα σημαντικά γεγονότα της οικονομικής ιστορίας της Μεγάλης Βρετανίας. Για το λόγο αυτό ο συγγραφέας, παρουσιάζοντας την ιστορία της Τράπεζας της Αγγλίας, αναφέρεται στη γενική ιστορία της Αγγλίας, δίχως όμως να εξετάζει θεωρητικά προβλήματα που αφορούν στο θεσμό της εκδοτικής αυτής Τράπεζας και έχουν σχέση με την αποστολή και τις αρχές περί αυτοτέλειάς της καθώς και με την ελευθερία της άσκησης του εκδοτικού λειτουργήματος. Ο Herbert Foxwell χαρακτηρίζει έξοχη τη μεθοδολογία που χρησιμοποίησε ο Ανδρεάδης στο κλασικό πλέον αυτό εγχείρημα, αλλά και αιτιολογεί τη θέση του συγγραφέα να μην ασχοληθεί με τις θεωρητικές αντιπαραθέσεις που συνδέονται με την Τράπεζα της Αγγλίας, σημειώνοντας ότι «αυτές έχουν συζητηθεί κατά κόρον».

Το εγχείρημα της συγγραφής του έργου με τίτλο «Σύστημα Ελληνικής Δημόσιας Οικονομίας» αποτελεί το opus magnum του Ανδρεάδη.[8] Τη σπουδαία αυτή ερευνητική προσπάθειά του σχεδίασε έτσι ώστε να αποτελείται από τρία εκτενή τμήματα: Το πρώτο περιλαμβάνει τα περί της ελληνικής Δημόσιας Οικονομίας, από τους ηρωικούς χρόνους μέχρι τον 19ο αιώνα, το δεύτερο τα περί του δημόσιου χρέους της Ελλάδας και το τρίτο τα περί της ελληνικής φορολογίας. Μετά την ολοκλήρωση των επί μέρους τμημάτων, δημοσίευσε σειρά μελετών που αντιστοιχούν σε όλες τις περιόδους της ελληνικής ιστορίας. Η διεθνής επιστημονική κοινότητα (Er. Ziebarth, E.R.A. Seligman, Ch. Bullock, E. Meyer, E. Preccia, F.Y. Edgeworth, P.S. Costas κ.ά.) αναγνώρισε το κολοσσιαίο και μνημειώδες αυτό έργο ως ένα αριστούργημα της Ιστορίας των Δημόσιων Οικονομικών και δόξασε τον Ανδρεάδη, εντάσσοντάς τον στους «μεγάλους» της Οικονομικής Ιστορίας.

Το 1918 ολοκλήρωσε και προχώρησε στην έκδοση του πρώτου τόμου με τίτλο *Ιστορία της Ελληνικής Δημόσιας Οικονομίας*.[9] Ακολούθησε το 1928 η δεύτερη έκδοση, ιδιαίτερα βελτιωμένη, που μεταφράσθηκε στα αγγλικά, γαλλικά, γερμανικά και ιταλικά. Για τη συγγραφή του τόμου αυτού οι δυσκολίες ήταν εξαιρετικά μεγάλες. Η βιβλιογραφία για ορισμένες περιόδους υπήρξε ογκώδης και για άλλες πολύ περιορισμένη με ελλιπή ή αμφισβητούμενα στοιχεία και διάσπαρτες πρωτογενείς πηγές. Στην πολύμοχθη αυτή μελέτη ο Ανδρεάδης ακολούθησε δική του συστηματική μεθοδολογία, διαφώτισε σκοτεινές πλευρές, ανέπτυξε την κριτική του, κατέληξε σε συγκριτικές αξιολογήσεις και πορίσματα και

8. Α.Μ. Ανδρεάδης, *Έργα*, επιμ. Κ.Χ. Βαρβαρέσος, Γ.Α. Πετρόπουλος και Ι.Δ. Πίντος, έκδ. Νομική Σχολή Πανεπιστημίου Αθηνών, Αθήνα 1938, τ. Ι και ΙΙ, σ. 299-649.

9. Α.Μ. Ανδρεάδης, *Σύστημα Δημοσίας Οικονομικής. Ιστορία της Ελληνικής Δημοσίας Οικονομίας*, εκδ. τυπογραφείο της Β. Αυλής Α. Ραφτάνη, Αθήναι 1918 και εκδ. Παπαδήμα, τ. Α′ και Β′, Αθήνα 1992.

συνέδεσε τα ιστορικά γεγονότα, αφήνοντας κάποια κενά, στα σημεία όπου έλειπαν οι πηγές ή τα στοιχεία δεν θεωρήθηκαν αξιόπιστα.

Αρχικά, στη μελέτη αυτή ο επιφανής επτανήσιος οικονομολόγος ερευνά την οικονομία των ομηρικών χρόνων, όπου σταχυολογεί δημοσιονομικούς θεσμούς και διαπιστώνει τον παρασιτικό χαρακτήρα τής τότε οικονομίας. Στη συνέχεια, μελετά τη σπαρτιάτικη Δημόσια Οικονομία, τη Δημόσια Οικονομία των κλασικών χρόνων και, κυρίως, τη Δημόσια Οικονομία των Αθηναίων. Επισημαίνει την καλή οργάνωση των οικονομικών των Αθηναίων (σύστημα δημοσίων εσόδων και δαπανών), αλλά και τις συνέπειες των υπερόγκων δημόσιων δαπανών. Αναφέρεται σε «σύγχρονους» θεσμούς που είχαν επινοηθεί στην αρχαία Ελλάδα (δημόσιο λογιστικό, συμμαχία μεταξύ ελληνικών πόλεων με καταβολή εισφοράς για αμυντικές δαπάνες, ανάπτυξη του εξωτερικού εμπορίου μεταξύ διαφόρων πόλεων, προστατευτισμός κ.λπ.) και στη χρήση στα αρχαία κείμενα εννοιών και όρων που συναντώνται σε ένα σύγχρονο δημοσιονομικό σύστημα.[10] Ακολούθως, εξετάζει την περίοδο των ελληνομακεδονικών χρόνων και, ειδικότερα, τα δημόσια οικονομικά του Μεγάλου Αλεξάνδρου, η οργάνωση των οποίων εξηγεί, κυρίως, τα μεγάλα επιτεύγματά του κατά την εκπολιτιστική εκστρατεία του. Αν και δεν είναι πλήρης η έρευνά του για την περίοδο των Διαδόχων, και ιδιαίτερα η αναφορά στα δημόσια οικονομικά της Αιγύπτου επί Πτολεμαίων, όμως σ' αυτήν εκπονούνται αναλυτικές μελέτες για τα δημόσια οικονομικά του Διονυσίου του Πρεσβυτέρου (των Συρακουσών) και για τα μονοπώλια των Λαγιδών. Τη Δημόσια Οικονομία της Ηπείρου και της Μακεδονίας κρίνει σκόπιμο να μην την εξετάσει. Τούτο αποφάσισε, επειδή θεωρεί ότι το μεν βασίλειο του Πύρρου «διεκρίνετο μόνο λόγω της πενίας του», η δε Μακεδονία «εξηκολούθησε μέχρι τέλους εφαρμόζουσα κυρίως το και προ του Αλεξάνδρου επικρατούν σύστημα, το βάσιν κυρίαν έχον την κτηματικήν οικονομίαν». Αντίθετα, ερευνά διεξοδικά την οικονομία του Βυζαντίου, με αποτέλεσμα οι J.M. Keynes, M. Gelzer, E. Stein, N. Baynes, A. Laiou και άλλοι διαπρεπείς επιστήμονες να εξάρουν τη βαθιά γνώση του στο θέμα αυτό, αλλά και την καινοτόμο συνεισφορά του.

Στη συνέχεια, δημοσιεύει αυτοτελείς μελέτες, όπου ασχολείται με θέματα της Δημοσιονομικής και, γενικότερα, της Οικονομικής Ιστορίας της Ελλάδας κατά τους μετά την Άλωση χρόνους, αλλά και κατά την περίοδο της φραγκοκρατίας. Ιδιαίτερο, όμως, ενδιαφέρον δείχνει για τα Δημόσια Οικονομικά της Επτανήσου κατά την εποχή της Βενετοκρατίας. Κατά την εκπόνηση της σπουδαίας αυτής μελέτης οι δυσχέρειες που αντιμετώπισε στην αναζήτηση πηγών ήταν με-

10. Α.Θ. Αγγελόπουλος, «Ανδρέας Μ. Ανδρεάδης: 50 χρόνια από τον θάνατό του», *Πρακτικά Ακαδημίας Αθηνών*, τ. 61, Αθήνα 1986, σ. 443-445.

γάλες, αλλά η ανακάλυψη από το συγγραφέα του πλούτου των Βενετικών Αρχείων τού επέτρεψε να την ολοκληρώσει. Η έκδοσή της το 1914, με τίτλο *Περί της Οικονομικής Διοικήσεως της Επτανήσου επί βενετοκρατίας*, συνέπεσε με τον εορτασμό της πεντηκονταετηρίδας της Ένωσης της Επτανήσου με την Ελλάδα.[11] Το δίτομο αυτό έργο έτυχε εξαιρετικών κριτικών από διαπρεπείς ξένους επιστήμονες, όπως οι E. Monnier, G. Alessio, W. Scott. Ακολούθως, ολοκλήρωσε την αντίστοιχη έρευνα για τις περιόδους της γαλλοκρατίας και αγγλοκρατίας, αλλά δεν πρόφθασε να την εκδώσει. Όμως, το τμήμα που πραγματεύεται τα Δημόσια Οικονομικά της γαλλοκρατίας εκδόθηκε το 1936 στην Κέρκυρα από τον Βαλέριο Μέξα.[12] Επίσης, το 1907 δημοσίευσε την εμπεριστατωμένη ομιλία του με τίτλο «Η Ένωσις της Επτανήσου και η Διοίκησις της Προστασίας».[13]

Ακόμη, δημοσίευσε το ερευνητικό του έργο που αφορούσε στα Δημόσια Δάνεια της περιόδου 1821-1914 και τα Δημόσια Οικονομικά της περιόδου 1912-1925.[14] Σ' αυτό ο συγγραφέας σχολιάζει τη σημασία των δημόσιων χρεών για την οικονομική ζωή των νεότερων κρατών, αναφέρει τις ερευνητικές δυσκολίες που αντιμετώπισε στην εκπόνηση των επιμέρους μελετών και αιτιολογεί την απόφασή του να συμπεριλάβει και ιστορικά γεγονότα, αφού αυτά εξηγούν και συνομολογούν τη διάθεση και ρύθμιση των εθνικών δανείων.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η εργασία του Ανδρεάδη για τους «Διεθνείς Οικονομικούς Ελέγχους», που περιέχει τις διαλέξεις του στην Ακαδημία του Διεθνούς Δικαίου της Χάγης το 1924, όπου ακολουθεί την ιστορική μεθοδολογική προσέγγιση στην επιστημονική ανάλυση του κειμένου.[15] Στην εργασία αυτή ερευνά ένδεκα περιπτώσεις διεθνούς οικονομικού ελέγχου και επιχειρεί ουσιαστική κριτική και συγκριτικές παρατηρήσεις. Μεταξύ των άλλων, εξετάζει το θεσμό του διεθνούς οικονομικού ελέγχου στην Ελλάδα και τα δάνεια που συνήφθησαν υπό την αιγίδα της Κοινωνίας των Εθνών. Ορισμένες διαπιστώσεις της εργασίας αυτής, που παραμένουν πάντα επίκαιρες –«γενικά διδάγματα», όπως τις αποκαλεί ο Ανδρεάδης–, είναι οι εξής:[16] (α) Οι μορφές που έλαβαν οι διάφο-

---

11. Α.Μ. Ανδρεάδης, *Περί της Οικονομικής Διοικήσεως της Επτανήσου επί βενετοκρατίας*, τ. 1 και 2, Αθήνα 1914.

12. Α.Μ. Ανδρεάδης, *Η επτανησιακή Δημοσία Οικονομία κατά την περίοδον 1797-1814*, επιμ. Βαλέριος Μέξας, έκδ. Εταιρεία προς Ενίσχυσιν των Επτανησιακών Μελετών, Κέρκυρα 1936.

13. Α.Μ. Ανδρεάδης «Η Ένωσις της Επτανήσου και η Διοίκησις της Προστασίας», *Ελληνισμός*, τχ. 10, Αθήνα 1907, σ. 613-638.

14. Α.Μ. Ανδρεάδης, *Έργα*, ό.π., τ. ΙΙ, σ. 299-649.

15. A.M. Andréadès «Les contrôles financiers internationaux», *Académie de Droit International*, v. 5, Paris 1924 (Hachette, 1925).

16. Α. Μπρεδήμας, «Ανδρέας Μ. Ανδρεάδης: Ο Ανδρεάδης και η νομική επιστήμη», στο:

ροι οικονομικοί έλεγχοι ποικίλλουν σε σημαντικό βαθμό, ανάλογα με τις οικονομικές, κοινωνικές και πολιτικές συνθήκες. (β) Κάθε διεθνής οικονομικός έλεγχος αποτελεί συμβιβασμό συμφερόντων. Ουσιαστικά τη «μερίδα του λέοντος» παίρνουν οι δανειστές και αφήνουν περιορισμένα ποσά στα κράτη, για να είναι δυνατή η λειτουργία τους. (γ) Διεθνείς οικονομικοί έλεγχοι επεκτείνονται, ακόμη και αν δεν έχει επέλθει χρεωκοπία του δανειζόμενου κράτους. (δ) Οι διεθνείς οικονομικοί έλεγχοι κατακρίθηκαν έντονα στο πολιτικό επίπεδο, επειδή οδηγούσαν σε πιο γενικευμένες επεμβάσεις και κατ' ουσίαν στη δημιουργία προτεκτοράτων. Αν και ο Ανδρεάδης ισοσταθμίζει τα υπέρ και τα κατά των διεθνών οικονομικών ελέγχων, παρατηρεί ότι η πολιτική διάστασή τους ώθησε δανειζόμενα κράτη να επιζητήσουν να απαλλαγούν από το ζυγό αυτό, έστω και αν χρειαζόταν να εξοφλήσουν συνάπτοντας άλλα δάνεια με δυσμενέστερους όρους. Τέλος, υπογραμμίζει ότι ο πολιτικός κίνδυνος είναι πολύ μεγαλύτερος, όταν ο έλεγχος ασκείται από ένα μόνο κράτος, ότι οι διεθνείς οικονομικοί έλεγχοι εμφανίζουν προβλήματα που οφείλονται στον ανταγωνισμό των κρατών – πιστωτών και ότι το πολιτικό συμφέρον των κρατών υπερισχύει των λοιπών συμφερόντων.

Ο χαλκέντερος και ακούραστος αυτός επιστήμων μελέτησε και πλείστα άλλα αυτοτελή οικονομικά θέματα, όπως τα οικονομικά άλλων χωρών. Επίσης, δημοσίευσε έργα που αφορούν στη θεωρητική Δημόσια Οικονομική, όπως το 1915 άρθρο «Περί των Δημοσιονομικών Θεωριών του Αριστοτέλους και της Σχολής αυτού», το 1924, το 1925 και το 1927 τα *Μαθήματα Δημοσίας Οικονομίας* και το 1935 το σύγγραμμα *Γενικαί αρχαί φορολογίας*,[17] με προοίμιο του Α. Αγγελόπουλου.[18]

Ο σοφός καθηγητής υποστηρίζει ότι κατά το σχεδιασμό και την εφαρμογή της δημοσιονομικής πολιτικής ενός κράτους πρέπει να λαμβάνονται υπόψη οι οικονομικές και κοινωνικοπολιτικές συνθήκες και οι παραδόσεις της συγκεκριμένης χώρας. Μάλιστα, θεωρεί ότι η δημοσιονομική πολιτική πρέπει να βασίζεται στην αρμονική σχέση της οικονομικής και κοινωνικής πολιτικής, αλλά και στη φορολογική και δανειοληπτική ικανότητα της χώρας (κάθε δαπάνη ή παροχή πρέπει να προϋποθέτει αντίστοιχους πόρους για την κάλυψή της). Τονίζει δε ότι η ελλειμματική δημοσιονομική πολιτική αποτελεί κίνδυνο, όχι μόνο για την κοι-

---

Ανδρέας Μ. Ανδρεάδης, ο πατριάρχης των δημοσίων οικονομικών, επιμ. Μιχάλης Ψαλιδόπουλος, Μεταμεσονύκτιες Εκδόσεις, Αθήνα 2008, σ. 95-98.

17. Α.Μ. Ανδρεάδης, «Περί των δημοσιονομικών θεωριών του Αριστοτέλους και της Σχολής αυτού», *Επιστημονική Επετηρίς Πανεπιστημίου Αθηνών*, Αθήναι 1915, τ. 11, σ. 25-144.

18. Α.Μ. Ανδρεάδης, *Γενικαί αρχαί φορολογίας. Πανεπιστημιακαί παραδόσεις*, Ιωάννης Ζαχαρόπουλος, Αθήναι 1935.

νωνικοοικονομική ανάπτυξη, αλλά και γι' αυτήν τη Δημοκρατία. Στο πλαίσιο αυτής της θέσης του εμμένει στον περιορισμένο και όχι επεκτατικό ρόλο του κράτους και, κυρίως, στη μείωση της γραφειοκρατίας και στη δραστική περιστολή των υπερβολικών κρατικών δαπανών και αλόγιστων παροχών, που αναπόφευκτα οδηγούν στην υπέρμετρη φορολόγηση των πολιτών, με αρνητικές επιπτώσεις στην παραγωγική δραστηριότητα και στην κοινωνική ειρήνη.

Ο Ανδρεάδης αποδέχεται τον ορισμό του P. Leroy-Beaulieu για το φόρο. Δηλαδή, ότι «ο φόρος είναι η εισφορά την οποία η δημόσια αρχή επιβάλλει στα άτομα ή στα αγαθά χωρίς ειδική αντιπαροχή, προς κάλυψη, κυρίως, των δημοσίων δαπανών». Έχει δε τη γνώμη ότι η αποτελεσματική και δίκαιη φορολογική πολιτική, η οποία είναι αλληλένδετη προς την ιδέα των δικαιωμάτων του ατόμου, εξαρτάται σε μεγάλο βαθμό από την «καθολικότητα της φορολογίας» και την «ισοβαρή της εισφορά», αρχές που, όπως διατείνεται, εξασφαλίζουν και την υγιή λειτουργία του δημοκρατικού πολιτεύματος. Είναι δε αντίθετος στις φορολογικές απαλλαγές, στα φορολογικά προνόμια και σε κάθε μορφή κρατικού παρεμβατισμού. Επειδή ο Ανδρεάδης θεωρούσε ότι η προοδευτική φορολογία είναι αυθαίρετη, δεν οδηγεί στη δικαιότερη διανομή του εισοδήματος, επηρεάζει αρνητικά την παραγωγικότητα και περιορίζει την αύξηση του ιδιωτικού πλούτου και, τελικά, την ανάπτυξη του εθνικού πλούτου, τάσσεται υπέρ της αναλογικότητας της φορολογίας στη συμμετοχή στα δημόσια βάρη.[19] Όσον αφορά στην επιλογή της άμεσης ή έμμεσης φορολογίας, προτείνει την εφαρμογή παράλληλα και των δύο, έτσι ώστε το φορολογικό σύστημα να συγκεντρώνει τα πλεονεκτήματα και της μιας και της άλλης. Όμως, θεωρεί ότι οι έμμεσοι φόροι δεν προκαλούν, συνήθως, την αντίδραση των πολιτών, η είσπραξή τους δεν εμφανίζει σημαντικά προβλήματα και ότι, εν γένει, για τους φόρους αυτούς ισχύει η αναλογικότητα και η καθολικότητα της φορολογίας, αρχές που, όπως ελέχθη, υποστηρίζει ανεπιφύλακτα. Σταθερή είναι η αρνητική στάση του έναντι της ακραίας, άνισης και υπερβολικής φορολογικής επιβάρυνσης που, όπως πιστεύει, οδηγεί στη φοροδιαφυγή, στη φυγάδευση κεφαλαίων στο εξωτερικό και στην παρασιτική οικονομία, διαστρεβλώνει τη λειτουργία των κανόνων της αγοράς, προκαλεί πολιτικές πιέσεις που επηρεάζουν την κυβερνητική πολιτική, συντηρεί τον πληθωρισμό, δημιουργώντας σημαντικά ελλείμματα, και, τελικά, συντελεί στη δημιουργία σοβαρών οικονομικών κρίσεων.[20] Προσθέτει δε ότι «η ανεπαρκής παραγωγικότης υπερό-

19. Β.Θ. Ράπανος, «Ο Ανδρέας Ανδρεάδης και οι σύγχρονες απόψεις για τη φορολογία», στο: *Ανδρέας Μ. Ανδρεάδης, ο πατριάρχης των δημοσίων οικονομικών*, επιμ. Μιχάλης Ψαλιδόπουλος, Μεταμεσονύκτιες Εκδόσεις, Αθήνα 2008, σ. 50-52.

20. Α.Θ. Αγγελόπουλος, «Ανδρέας Μ. Ανδρεάδης: 50 χρόνια από τον θάνατό του», *ό.π.* σ. 446-447, 449.

γκων φόρων εξηγεί πως είναι δυνατόν ουσιώδης ελάττωσις του ποσοστού αυτών να επιφέρει αύξησιν εισπράξεων». Σημειώνεται ότι για τις προαναφερόμενες τοποθετήσεις του, στα επιμέρους τμήματα του έργου του, επιχειρηματολογεί πάντοτε πειστικά, παραθέτοντας, συνήθως, πραγματικά γεγονότα από τη διεθνή και, κυρίως, την ελληνική μακραίωνη οικονομική ιστορία.

Ως καθηγητής της Νομικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών, συνεχίζοντας το έργο των καθηγητών της Σχολής Ιωάννη Σούτσου και Ιωάννη Ζωγράφου, έδωσε νέα ζωογόνο πνοή στην ανάπτυξη της επιστήμης της Δημόσιας Οικονομική στην Ελλάδα. Μάλιστα, όπως αναφέρει στον εισιτήριο λόγο του, ως καθηγητή στην έδρα της Δημοσιονομικής και Στατιστικής, την 29η Απριλίου 1906, επιχειρώντας να δώσει νέα ελληνική ονομασία, στην επιστήμη που υπηρετούσε, προτίμησε τον όρο «Δημόσια Οικονομία» από τον όρο «Δημοσιολογία», που έπλασε ο Ι. Σούτσος, ή από τον όρο «Δημοσιονομική», που χρησιμοποίησε ο Ι. Ζωγράφος.[21] Ως ακαδημαϊκός δάσκαλος υπήρξε τυπικός, αλλά ευγενής και ευπροσήγορος. Αγαπούσε τους συναδέλφους του και βοηθούσε τους νεότερους να βελτιωθούν και να εξελιχθούν.[22] Ο καθηγητής Αλέξανδρος Σβώλος, που υπήρξε και μαθητής του, όταν η Νομική Σχολή παρέθεσε γεύμα στον Ανδρεάδη κατά την πρόωρη αποχώρησή του από το Πανεπιστήμιο, είπε απευθυνόμενος υπό την ιδιότητα του κοσμήτορα προς τον καθηγητή: «Μας βοηθήσατε να εύρωμεν μέσα μας πνευματικάς δυνάμεις, να τας αναδείξωμεν και ν' αναδειχθώμεν δι' αυτών». Στις παραδόσεις του, στο μάθημα της Δημόσιας Οικονομίας, ήταν πάντα σαφής, πρωτότυπος, ευχάριστος και επαγωγικός και εντυπωσίαζε, τον ιδιαίτερα μεγάλο αριθμό φοιτητών που προσείλκυε στο μάθημά του, με το πλάτος και το βάθος των γνώσεών του.[23] Απέδιδε ιδιαίτερη σημασία στις πανεπιστημιακές παραδόσεις και στο «φροντιστήριό του» του μαθήματος της Δημόσιας Οικονομίας, όπου ανέθετε στους φοιτητές ερευνητικές εργασίες, οι οποίες, ακολούθως, δημοσιεύονταν σε φυλλάδια και οικονομικά περιοδικά. Συχνά, μάλιστα, προλόγιζε ο ίδιος.

Το φιλολογικό έργο του πολυσχιδούς πνευματικού αυτού ανθρώπου είναι αξιόλογο, με επίκεντρο τα μελετήματά του για τους Ι. Πολυλά, Λ. Μαβίλη, Γ. Μαρκορά, Δ. Βικέλα και Ε. Ροΐδη και τις θέσεις του για την ελληνική γλώσσα.[24] Ως δημοσιογράφος ασχολήθηκε, κυρίως, με οικονομικά, πολιτειολογικά, εθνικά,

---

21. Α.Μ. Ανδρεάδης, *Έργα*, ό.π., τ. ΙΙ, σ. 23.

22. Π.Β. Δερτιλής, *Λόγος επιμνημόσυνος εκφωνηθείς εις το επιστημονικόν μνημόσυνον Ανδρέου Μ. Ανδρεάδου (4η Ιουνίου 1946)*, ό.π., σ. 27-29.

23. Α.Θ. Αγγελόπουλος, «Ανδρέας Μ. Ανδρεάδης: 50 χρόνια από τον θάνατό του». ό.π., σ. 437-438.

24. Χ.Π. Μπαλόγλου και Θ. Πυλαρινός, «Ανδρέας Μ. Ανδρεάδης (1876-1935): Ο ιστορικός της οικονομίας και ο ιστορικός της λογοτεχνίας», περιοδ. *Η Παρέμβαση* (Κοζάνης), τχ.

κοινωνικά και καλλιτεχνικά – θεατρικά θέματα, συνεργαζόμενος με πολλές εφημερίδες και περιοδικά της εποχής του, στην Ελλάδα και στο Εξωτερικό.[25]

Το 1926 με την ίδρυση της Ακαδημίας Αθηνών έγινε ακαδημαϊκός. Επίσης, εξελέγη αντεπιστέλλον μέλος της Γαλλικής Ακαδημίας, της Βαυαρικής Ακαδημίας του Μονάχου, της Αγγλικής Βασιλικής Εταιρείας, της Ακαδημίας Πολιτικών Επιστημών της Νέας Υόρκης, της Ακαδημίας του Βουκουρεστίου, της Ακαδημίας του Καΐρου και άλλων σημαντικών επιστημονικών ιδρυμάτων. Τιμήθηκε με τον τίτλο του επίτιμου διδάκτορος από ευρωπαϊκά πανεπιστήμια. Για τη συνολική του προσφορά έχει τιμηθεί με παράσημα, μετάλλια και άλλες διακρίσεις.

Ο Ανδρεάδης δεν έδειχνε κάποια κομματική προτίμηση και, αν και επανειλημμένως του έγιναν προτάσεις, αρνήθηκε να αναλάβει το Υπουργείο Οικονομικών ή το Υπουργείο Εξωτερικών. Μάλιστα, έλεγε στον καθηγητή Π. Γιωτόπουλο: «Αν απεφάσιζον εν των δύο τούτων υπουργείων και ιδία των Οικονομικών, θα προέτεινον τέτοια μέτρα, ώστε είμαι βέβαιος ότι ολίγον χρόνον κατόπιν θα εξηναγκαζόμην εις παραίτησιν, τοιαύτη θα εγείρετο κατακραυγή κατ' εμού εκ των πληττομένων προσωπικών συμφερόντων».[26] Όμως, δεν αρνήθηκε να υπηρετήσει την πατρίδα, όταν του ζητήθηκε, ως εκπρόσωπος στην Κοινωνία των Εθνών και στο Συμβούλιο Επανορθώσεων Πολέμου της Χάγης, καθώς και ως σύμβουλος του Ελευθερίου Βενιζέλου.[27] Εξάλλου, ενώ άσκησε αυστηρή κριτική προς τους πολιτικούς που με ιδιοτέλεια ασκούσαν το υψηλό λειτούργημά τους, καθιστώντας αναξιόπιστη τη δημοσιονομική πολιτική της χώρας, παρουσίασε τις βιογραφίες ευρωπαίων πολιτικών που κατά τη γνώμη του τίμησαν την πολιτική και τους θεωρούσε άξιους προς μίμηση, όπως ήταν ο William Gladstone[28] και ο Philip Snowden.[29]

---

139 (2007), σ. 48-57. – Π.Β. Δερτιλής, *Λόγος επιμνημόσυνος εκφωνηθείς εις το επιστημονικόν μνημόσυνον Ανδρέου Μ. Ανδρεάδου (4η Ιουνίου 1946)*, ό.π., σ. 31-34.

25. Λ.Θ. Χουμανίδης, «Ανδρέας Μ. Ανδρεάδης (1876-1935)», *Νέα Κοινωνιολογία*, τχ. 33 (2001), σ. 26.

26. Π. Γιωτόπουλος, «Α.Μ. Ανδρεάδης», *Ιόνιος Ανθολογία*, τχ. 95-98 (1935), σ. 2.

27. Λ.Θ. Χουμανίδης, *Οικονομική Ιστορία της Ελλάδος*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 1990, τ. Β΄, σ. 387. – Π.Β. Δερτιλής, *Λόγος επιμνημόσυνος εκφωνηθείς εις το επιστημονικόν μνημόσυνον Ανδρέου Μ. Ανδρεάδου (4η Ιουνίου 1946)*, ό.π., σ. 34-35.

28. Α.Μ. Ανδρεάδης, *Έργα*, ό.π., τ. ΙΙΙ, σ. 189-221 και σ. 279-321.

29. Α.Μ. Ανδρεάδης, *Έργα*, ό.π., τ. ΙΙΙ, σ. 361-375.

Περίληψη / Summary

Ο Ανδρέας Μ. Ανδρεάδης, ο μεγάλος αυτός διανοητής, καθηγητής της Δημόσιας Οικονομικής στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, ακαδημαϊκός, οικονομικός ιστορικός και μελετητής της Δημοσιονομικής Ιστορίας του ελληνισμού, πέτυχε τη διεθνή αναγνώριση για το πρωτοπόρο και κολοσσιαίο επιστημονικό έργο του. Υπήρξε εξέχουσα προσωπικότητα παγκόσμιας ακτινοβολίας με πολυσχιδή πνευματική και δημόσια δράση και εντυπωσιακή συνεισφορά στην έρευνα της Οικονομικής Ιστορίας, στην πανεπιστημιακή διδασκαλία, στη μελέτη και υποστήριξη των εθνικών θεμάτων, στα γράμματα, στις καλές τέχνες και στη δημοσιογραφία. Στο κείμενο δίνεται ιδιαίτερη έμφαση στη συμβολή του Ανδρέα Μ. Ανδρεάδη στη μελέτη της Ελληνικής Δημοσιονομικής Ιστορίας και, γενικότερα, της Οικονομικής Ιστορίας.

Andreas M. Andreadis, the most important thinker, professor of public finance in the University of Athens, academician, fiscal historian and scholar of economic history of hellenism, achieved international renown for his innovative and colossal scientific work. He had been a prominent personality of universal brilliance, with varied spiritual and public activity, as well as impressive contribution in the research of fiscal history, in university teaching, in the study and support of national issues, in letters, fine arts, and journalism. In the article special emphasis is given to the contribution of Andreas M. Andreadis to the study of Greek fiscal history and of economic history in general.

Ανδρέας Μ. Ανδρεάδης (πηγή: *Κερκυραϊκά Χρονικά*, τ. 2 [1952]).

ΕΠΤΑΝΗΣΙΑΚΟΙ ΘΕΣΜΟΙ ΣΤΗΝ ΕΘΝΙΚΗ ΚΑΙ ΔΙΕΘΝΗ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΔΟΚΙΜΑΣΙΑ

Ευάγγελος Πρόντζας

Στην αφετηρία της εισήγησής μου, οφείλω καταρχάς να ευχαριστήσω τους διοργανωτές του Γ΄ Διεθνούς Πανιονίου Συνεδρίου για την ευγενική πρόσκληση και αποδοχή του θέματός μου.

Η εισήγησή μου επηρεάσθηκε από τη σκέψη, καθώς παρακολουθώ τα Επτανησιακά Συνέδρια και συζητώ με ομότεχνους, ότι η προσεκτική συγκέντρωση και συστηματική επεξεργασία ευρύτατης ομάδας τεκμηρίων για τον επτανησιακό χώρο έχει προσφέρει εξαιρετικά στην εθνική και ιόνιο αυτογνωσία, οφείλει όμως να καταστήσει πιο ευανάγνωστη την κατανόηση ευρύτερων συμπλέξεων από επτανησιακά ζητήματα, ενίοτε εξαιρετικών μεταξύ τους αποστάσεων, συνεπώς δυσπρόσιτη, με συνολικότερες ερμηνείες των επιμέρους (μηδέ εξαιρουμένης της παραγωγής τους) και φυσικά με την εκβολή τους στο Εθνικό Κράτος. Θα επιχειρήσω λοιπόν σε αυτό το πνεύμα να προσεγγίσω θέματα που ήδη με απασχόλησαν, δηλώνοντας προκαταβολικά ότι έχω επίγνωση των δυσκολιών και των ενδεχομένων αστοχιών.

Η οπτική κατευθύνεται από την υπόθεση ότι ο απεγκιβωτισμός του οικονομικού πνεύματος αποτυπώνεται σε νόμους, κανονισμούς ή έθιμα, χωρίς τα οποία ούτε η «φιλόφρων ιστορία» ούτε η «αρχειακή πολυιστορία» μπορούν μόνες να συνθέσουν μία θεωρία των επτανησιακών μετασχηματισμών στη δυναμική της εθνικής και διεθνούς θεσμικής δοκιμασίας. Βασική λοιπόν υπόθεση της εισήγησής μου είναι ότι αυτός ο απεγκιβωτισμός της οικονομίας από την κοινωνία στον επτανησιακό χώρο, που έχει ήδη εκκινήσει, επιταχύνεται και διευρύνεται από τη δύση του 18ου αι., συνιστά δε ουσιώδη παράγοντα των θεσμικών αλλαγών που σημειώνονται μέσα σε απρόσμενες διεθνείς ανατροπές και επιχώριες κοινωνικές αλλαγές. Οι αλλαγές συμβάλλουν στην ισχυροποίηση της εμπορικής κοινωνίας, τη συγκρότηση της οικονομίας του δημοσίου χώρου με τη διεύρυνση της πολιτικής διάστασης του δημοσίου και ιδιωτικού χρέους, καθώς ενισχύονται οι λειτουργίες και η οικονομία του δημοσίου χώρου όσο και η μετάπλαση των δικαιωμάτων νομής και κατοχής της γης.[1] Οι οικονομικοί θεσμοί σε μια κοινωνία, όπου

1. Κάθε ένα από τα ζητήματα αυτά με απασχόλησαν με άλλες ευκαιρίες και ας μου επιτραπεί να παραπέμψω inter alia στα: Ε. Πρόντζας, «Τραπεζική δικαιοταξία και κεφαλαιού-

πυκνώνουν οι δυνάμεις μεταβολής, δημιουργούν σημαντικό κεφάλαιο σ' αυτήν με κανόνες συμμόρφωσης και συμπεριφορών σε διαλεκτική σχέση του παρόντος με το παρελθόν.

Επιτρέψτε μου να υπενθυμίσω στο σημείο αυτό μία επισήμανση του οικονομικού ιστορικού D. North: *εκείνο το οποίο περιορίζει τις επιλογές των ανθρώπων* […] *δεν είναι άλλο από το θεσμικό πλαίσιο*. Η παρατήρηση ωθεί στη διαπίστωση ότι οι θεσμοί γίνονται το φίλτρο στις σχέσεις μεταξύ ατόμων, ανθρώπινου και φυσικού κεφαλαίου, φυσικών πόρων, τεχνολογίας και γνώσεων. Δημιουργείται έτσι ένα *απόθεμα κεφαλαίου*,[2] το οποίο με τη *δέσμη κανόνων, διαδικασιών συμμορφώσεως και ηθικών προτύπων συμπεριφοράς, που σκοπό έχουν να περιορίσουν τη συμπεριφορά των ατόμων*, μεγιστοποιεί τον πλούτο ή όφελος των προσώπων-εντολέων.[3] Την παραγωγή αυτή της δέσμης κανόνων παρατηρούμε στην Επτάνησο, λ.χ. στην αναφορά ότι το Σύνταγμα του 1817 και το Κοινοβούλιο το 1841[4] θέτουν *εις ενέργειαν* [ότι] *ο* […] *Εμπορικός Κώδηξ* και συνεπώς (άρθρ. 2) *οι ενετικοί νόμοι και πας άλλος νόμος, κανονισμός, ή έθιμον, θέλουσι παύσει ισχύοντες ως νόμοι τούτου του κράτους ως προς τα αντικείμενα, περί των οποίων διαλαμβάνουσιν οι ειρημένοι κώδικες*.[5] Ας προσθέσουμε ότι την ίδια περίπου περίοδο στην Ελλάδα[6] εισάγονται επισήμως τα τρία πρώτα κεφάλαια από τον Γαλλικό Εμπορικό Κώδικα, ελληνικές μεταφράσεις του οποίου είχαν, πολύ πριν την Επανάσταση του 1821, δείξει τις προτιμήσεις των εμπόρων.[7]

χοι στο Ιόνιο Κράτος (1833-1864)», [Συνέδριο:] *Το Ιόνιο Κράτος 1815-1864*, Αθήνα 1997, Κέντρο Μελετών Ιονίου, σ. 391-422. – «Πολιτικές επεμβάσεις και οικονομικές ιδέες το 19ο αιώνα στον ελλαδικό χώρο. Ένα υπόμνημα βρετανών τραπεζιτών για την Ιονική Τράπεζα», Α. Νικηφόρου (επιμ.), *Κέρκυρα, μια μεσογειακή σύνθεση: νησιωτισμός, διασυνδέσεις, ανθρώπινα περιβάλλοντα, 16ος-19ος αι.*, Κέρκυρα, 1998, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου, σ. 133-164. – «Προσοδικές λειτουργίες και μηχανισμοί της Επτανήσου Πολιτείας», Α. Νικηφόρου (επιμ.), *Επτάνησος Πολιτεία (1800-1807). Τα μείζονα ιστορικά ζητήματα*, Κέρκυρα 2001, σ. 43-60. – «Οικονομικές επιδόσεις του 19ου αιώνα στην Επτάνησο», [Επιστημονικό Συνέδριο:] *Η Ένωση της Επτανήσου με την Ελλάδα 1864-2004*, Ακαδημία Αθηνών, Κέντρον Ερεύνης της Ιστορίας του Νεώτερου Ελληνισμού, 24–27 Φεβρουαρίου, *Πρακτικά*, Αθήνα 2004, τ. Α΄, σ. 531-554 και επίσης [με συνεργασία Δ. Ανωγιάτη-Pelé], *Η Κέρκυρα, 1830-1832. Μεταξύ φεουδαρχίας και αποικιοκρατίας*, Θεσσαλονίκη 2002, University Studio Press.

2. D. North, *Δομή και μεταβολές στην Οικονομική Ιστορία. Κριτική* (ελλ. μτφ.), Αθήνα 2000, σ. 307.

3. *Στο ίδιο*, σ. 308.

4. Αναφέρομαι στην ΙΗ΄ πράξη του Εβδόμου Κοινοβουλίου του 1841.

5. *Εμπορικός Κώδηξ του Ηνωμένου Κράτους των Ιονίων Νήσων*, Κέρκυρα 1851, σ. γ΄-δ΄.

6. Β.Δ. της 19ης Απριλίου 1835.

7. Γ.Α. Μαυροκορδάτος, *Εγχειρίδιον της Ελληνικής Εμπορικής Νομοθεσίας*, Αθήνα 1838, σ. ε΄.

Ας ξεκινήσουμε λοιπόν με την υπόθεση ότι το απόθεμα κεφαλαίου δημιουργείται στην Επτάνησο Πολιτεία, κατά την έννοια που προαναφέραμε, με διατάξεις και ρυθμίσεις που περιορίζουν συμπεριφορές (κώδικες ηθικής) ή/και εισάγουν νέους κανόνες και προτροπές· μερικοί από αυτούς είναι κοινοί σε όλες τις κοινωνίες, ενώ άλλοι προσιδιάζουν στα συμφέροντα, πρωτίστως όμως στο πνεύμα, των Επτανησίων.[8] Ανάμεσά τους διακρίνουμε εκείνους που καθορίζουν εθνικές προτεραιότητες και συνδέονται με εθνικές και διεθνείς μεταβολές στην Επτάνησο, καθώς και εκείνους που «συνταγματοποιούν» βαθμιαία την Επτάνησο, για να τη μετατρέψουν από γεωγραφική περιφέρεια, με εθνικά χαρακτηριστικά, σε πολιτική κοινωνία.[9]

Στα στοιχεία του αποθέματος κεφαλαίου βρίσκουμε τη σύνταξη των διαδοχικών συνταγμάτων και τη μορφή τους με τις επάλληλες μεταβολές: αρχή το σύστημα της ολιγαρχικής διακυβέρνησης «Δημοκρατία των Επτά Ηνωμένων Νήσων». Το σύστημα επιβάλλεται σε κάθε νησί με Συμβούλια συγκροτημένα από προύχοντες και ευγενείς, μετά την υπογραφή διεθνούς συνθήκης, ακριβώς στην είσοδο του 19ου αιώνα, μεταξύ Ρωσίας και Τουρκίας.[10] Θα το διαδεχθεί η εγκαθίδρυση αριστοκρατικής διακυβέρνησης και το πολιτικό δικαίωμα της εξουσίας αποδίδεται στο σύνολο της συνταγματικής ευγένειας των Επτανησίων,[11] από επιτροπή του νομοθετικού σώματος των Ιονίων Νήσων. Οι περιουσιακές διακρίσεις επισημαίνονται και γίνονται η βάση της γενικής φύσης προσόντων, καθιερώνονται δε ταυτόχρονα και με λεπτομέρεια διάφορα ατομικά δικαιώματα[12] κατά το πρότυπο των γαλλικών επαναστατικών διακηρύξεων. Έχουμε πλέον τη συνταγματική μετάβαση σε ένα αστικό και φιλελεύθερο πνεύμα με προφανή αναγνώριση της «οικονομίας» και του δικαιικού πλαισίου λειτουργίας της πολιτείας, που ορίζει η αρχή της διάκρισης των εξουσιών. Η πύκνωση των συνταγματικών κειμένων σε μια εικοσαετία δημιουργείται με το «συνταγματικό κείμενο» που θα δώσει τον χαρακτήρα πλέον κράτους στην Επτάνησο, υπαγόμενου βέβαια στην *άμε-*

8. D. North, *ό.π.*, σ. 310. Επίσης, G. Schmoller, *Principes d'Economie Politique*, Giard, (γαλ. μτφ.) Παρίσι 1905, τ. 1, σ. 149-157. Σύμφωνα με μια ωραία έκφραση, «η Οικονομική Ιστορία είναι η φυσική ιστορία των θεσμών». R. Rollinat, *La Nouvelle Histoire Economique*, Liris, Παρίσι 1997, σ. 176 και B. Gustafsson, *Power and Economic Institutions. Reinterpretations in Economic History*, Edward Elgar, 1991, σ. 15.

9. Α. Νικηφόρου (επιμ.), *Συνταγματικά κείμενα των Ιονίων Νήσων*, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων για τον Κοινοβουλευτισμό και τη Δημοκρατία, Αθήνα 2008.

10. Στις 21 Μαρτίου 1800. Έχει επισημανθεί ο ανεξάρτητος χαρακτήρας της δημοκρατίας αυτής, η οποία βρίσκεται υπό την επικυριαρχία της Πύλης και την εγγύηση της Ρωσίας.

11. «Nobilità costituzionale» (άρθρ. 1 και 2).

12. Βλ. άρθρ. 147 κ.ε. και 193 κ.ε.

σον και αποκλειστικήν προστασίαν της Αγγλίας·[13] το τελευταίο κείμενο θα χαρακτηρισθεί πιο συντηρητικό από το προηγούμενο και θα επισημανθεί ότι δεν έδωσε ειδική εξασφάλιση για τις ατομικές ελευθερίες, εκτός από εκείνη για τη ρύθμιση της Θρησκείας και τη λειτουργία της Δικαιοσύνης.[14]

Η εναλλαγή συνταγματικών διευρύνσεων και περιορισμών δικαιωμάτων και εθνικής ύπαρξης των Επτανήσων από γεωγραφική περιφέρεια σε πολιτική κοινωνία αποτυπώνει μαζί με τις διεθνείς μεταβολές την ενίσχυση των εσωτερικών αλλαγών. Η εξέλιξη υπερβαίνει την εσωτερική δυναμική, καθώς συνδέεται με διεθνείς μεταβολές και ανατροπές στο οικονομικό σύστημα της περιφέρειας, που προκαλούν οι μεγάλες πολιτικές και οικονομικές ανατροπές στην Ευρώπη. Με τη σύνδεση της Επτανήσου ως «κράτους» με οικονομικές λειτουργίες και δραστηριότητες, ο δημόσιος χώρος διαμορφώνεται από τον τρόπο διανομής του κυρίαρχου εγγείου πλούτου και του εισοδήματος, στον οποίο προστίθεται το εισόδημα από την οικονομική δραστηριότητα του εμπορίου, χερσαίου και θαλάσσιου. Η μεγαλύτερη διάχυση του πολιτικού ελέγχου ενισχύει την έννοια του οικονομικού κεφαλαίου, καθώς προκαλεί φορολογικές και αναδιανεμητικές τάσεις, επεκτείνεται δε από το μείζον πρόβλημα της ρύθμισης των ιδιοκτησιακών δικαιωμάτων. Είναι στοιχεία που καθιστούν συνταγματικά πιο ενεργητικό το ρόλο της Επτανήσου Πολιτείας και διευρύνουν τις δημόσιες λειτουργίες.

Η συνταγματική πύκνωση παραλλήλως ενισχύει την κριτική σκέψη και διαμορφώνει την πρακτική θέσπισης κανόνων, ηθικών και θεσμικών, που αποσκοπούν στη δημιουργία και αναδιανομή πλούτου και εισοδημάτων με την εισαγωγή νέων δικαιικών διατάξεων, όχι αναγκαστικά άγνωστων. Εμπεδώνονται έτσι στην επτανησιακή κοινωνία η προώθηση νέων ρόλων στη γη και τους καρπούς της, η κανονιστική αντιμετώπιση της διακίνησης των εμπορευμάτων και της πίστης και η ρυθμιστική προσαρμογή στη διεθνή οργάνωση διά του εμπορίου και των κανόνων του. Ένα τέτοιο κανονιστικό κείμενο είναι ο γαλλικός εμπορικός κώδικας, μηχανισμός που συνδυάζει γνώση, ηθική, τεχνολογία και ιδεολογία. Μέχρι την εμφάνιση των εμπορικών κωδίκων στον ελλαδικό χώρο[15] ασφαλώς υπάρχουν διακρίσεις στη φορολογία πωλητού και αγοραστού ως και στα φορολογούμενα είδη,[16]

---

13. Το Σύνταγμα του 1817 καταρτίσθηκε μετά τη συνθήκη των Παρισίων (5 Νοεμ. 1815), μία ακόμη από τις διεθνείς επιπτώσεις στην επτανησιακό βίο.

14. Α. Σβώλος, *Συνταγματικόν Δίκαιον*, εκδ. Πυρσός, Αθήνα 1934, σ. 44.

15. Αναφέρομαι στις συνθήκες κριτικής ενσωμάτωσης μετά το 1835 στο Ελληνικό κράτος του κειμένου *Νόμος Εμπορικός* και την υιοθέτηση από το Ιόνιο Κράτος το 1847 του κειμένου *Εμπορικός Κώδιξ του Ηνωμένου Κράτους των Ιονίων Νήσων*.

16. *Capitoli particolari per li dazj dogana grande…*, 26. Nov. 1801, *Nella Pubblica Stamperia di Corfù*.

αναγνωρισμένες μορφές εξόφλησης σε είδος ή σε χρήμα των σέμπρων προς τα αφεντικά τους,[17] αλλά και διατάξεις κατά του λαθρεμπορίου, ναυτιλιακές διατάξεις, διατάξεις τελωνειακών δικαιωμάτων, κανονισμού ταχυδρομείων και διατάξεις ρυθμιστικές του εμπορικού ναυτικού και, πολύ περισσότερο, κανόνες για την άσκηση των διαφόρων επαγγελμάτων (του αρτοποιού, του κρεοπώλη, του ξυλέμπορα, του ιχθυοπώλη κ.ά.), καθώς και διατάξεις για τον καθορισμό της πραγματικής αξίας των νομισμάτων.

Ας προσέξουμε λίγο περισσότερο το τελευταίο, αφού συμβάλλει σημαντικά στην πιο λεπτοφυή συγκρότηση και λειτουργία του δημοσίου οικονομικού χώρου: τη νομισματική κατάσταση και τα συνακόλουθα με αυτήν επαγγέλματα που διαμορφώθηκαν (ιδίως από τη διαδοχική παρουσία διαφόρων κυρίαρχων με συνέπεια τις αλλαγές στην αξία των παλαιών νομισμάτων).[18] Το σημαντικότερο είναι η μορφή και η αξία του νομισματικού μέσου για την καταβολή των φόρων και τους τρόπους δανεισμού της δημόσιας διοίκησης για την κάλυψη των δημοσίων δαπανών της. Πρωτίστως όμως η διαπίδυση από την Ευρώπη νέων θεσμών στην Επτάνησο είναι η μεγάλη δοκιμασία της.

Στις πρώτες δεκαετίες του 19ου αι. η επώαση νεότερων κοινωνικών και πολιτικών ιδεών επιταχύνεται από τη διάχυση οικονομικών μεταβολών στη Μεγάλη Βρετανία. Η μετάδοση του πνεύματος μιας άλλης οικονομικής οργάνωσης που αποδιαρθρώνει σταθερά τα κατάλοιπα των φεουδαλικών δομών ενισχύεται από το διεθνές πλαίσιο ανταλλαγών, με κινητήρα τις εμπορικές συναλλαγές και σε συνθήκες μεταβαλλόμενων δικαιικών αλλά εθνικών ρυθμίσεων με σκοπό την αντιμετώπιση της χρηματοδείας,[19] που έχει ανάγκη η δημόσια οργάνωση των κρατικών λειτουργιών. Η ανάγκη της επτανησιακής πολιτείας να αντιμετωπίσει τη δημόσια και ιδιωτική χρηματοδεία παρακινεί κεφαλαιούχους στον σχηματισμό δανειακών κεφαλαίων και ιδίως τη δημιουργία τραπεζικών ιδρυμάτων.

Η σύσταση τράπεζας για την Επτάνησο Πολιτεία θα ενισχυθεί, παραλλήλως με αυτό το πρόβλημα, από τα αιτήματα για κοινωνική ισονομία, εθνική αφύπνιση, μεταβολή της κοινωνικής ιεραρχίας και διαθεσιμότητα κεφαλαίων κατά το είδος των τραπεζικών εργασιών και τους όρους εκταμίευσης των δανείων. Το αίτημα για δημιουργία καταρχάς αγροτικής τράπεζας επανέρχεται συνεχώς μαζί με την υπογράμμιση της ανάγκης να λυθεί το ιόνιο αγροτικό ζήτημα. Η θεσμική

17. Βλ. 21 Νοεμ. 1802, *Nella Pubblica Stamperia di Corfù*.

18. Πρβλ. Ε. Λιάτα, *Φλωρία δεκατέσσερα στένουν γρόσια σαράντα. Η κυκλοφορία των νομισμάτων στον ελληνικό χώρο, 15ος-19ος αι.*, ΚΝΕ/ΕΙΕ, Αθήνα 1996.

19. Για την έννοια βλ. Ε. Πρόντζας, *Η αυθεντία του νομίσματος στη νεοελληνική κοινωνία. Η περίοδος των διατακτικών κερμάτων (1885-1910)*, ΕΜΝΕ, Μνήμων, Αθήνα 1995, σ. 21 κ.ε.

ρευστότητα (όπως συμβαίνει πάντα σε περίοδο μεταρρυθμίσεων) αποτελεί εξαιρετικό πρόβλημα για την Επτάνησο: οι προϋποθέσεις για τη σύσταση τραπεζικού ιδρύματος αξιολογούνται σε συνθήκες έλλειψης εμπραγμάτου ασφάλειας, αναγκαίας συνθήκης για την παροχή δανείων κτηματικής πίστης σε αγρότες, και συνεχών παλινδρομήσεων για την αποδιάρθρωση έναντι της υπεράσπισης του μακραίωνος γαιοκτητικού καθεστώτος, ελάχιστα ικανού όμως να προσελκύσει δανειακά κεφάλαια. Ολόκληρος ο 19ος αι. στα Ιόνια Νησιά δοκιμάζεται από συνεχείς αναπροσδιορισμούς των αγροληπτικών σχέσεων και την τάση εκφυλισμού των αρχέγονων γαιοκτητικών δεσμών.

Έτσι, ο ιόνιος χώρος, ιδίως η Κέρκυρα, βρίσκεται υπό την πίεση δύο ισχυρών μεταρρυθμιστικών τάσεων που παρασύρουν πολλά. Η μία τάση συμπίπτει με την ένταση, σε πρώτη φάση 25ετούς διάρκειας, και ορίζεται από την έναρξη των διαδικασιών ολοκλήρωσης της συνταγματικής περιόδου (1800-1804). Την απόφαση για τον καθορισμό της προσόδου και της αξίας των τιμαρίων της Κέρκυρας θα διαδεχθούν οι πράξεις της περιόδου «περιβολής» («investiture») των τιμαρίων (μεταξύ 1804-1817). Θα τις ακολουθήσουν τρεις ακόμη πράξεις: η «τακτική ακύρωση των φέουδων» το 1825, η «εξαγορά των τιμαριωτικών προσόδων» το 1827, η ανάκληση των πράξεων του 1825 και 1827 το 1830, και τέλος η οριστική κατάργηση των τιμαρίων. Τη δεκαετία της δημοσιονομικής δοκιμασίας του Ελληνικού κράτους και της εξόδου της ευρωπαϊκής ηπείρου από τη μεγάλη ύφεση θα γίνει, το 1894, η νομοθετική κατάργηση κάθε «διηνεκούς παροχής συνισταμένης εις χρήματα, καρπούς ή έτερα είδη, προς τα δυνάμει του νόμου της 18ης Μαρτίου 1804 αναγνωρισθέντα εν Κερκύρα τιμάρια». Ολοκληρώνεται έτσι η σταδιακή αποδυνάμωση της γαιοκτημονικής ομάδας, μεταβαλλομένης της θέσης των αγροτών, και ενισχύεται ο εκχρηματισμός της επτανησιακής οικονομίας.[20]

Η άλλη τάση, στο τέλος της δεκαετίας του 1830, αφορά στη μετάδοση του πνεύματος και την εγκαθίδρυση τραπεζικού θεσμού, αγγλικής έμπνευσης. Αν η αδυναμία να συσταθεί αγροτική τράπεζα οφείλεται στους γηγενείς κεφαλαιούχους, δε θα συμβεί το ίδιο με την ίδρυση εκδοτικής τράπεζας, τράπεζας δηλαδή που θα έχει το δικαίωμα να εκδίδει τραπεζογραμμάτια με την καταβολή των αναγκαίων κεφαλαίων από ξένους και λίγους εγχώριους και μικρότερους κεφαλαιούχους. Η Ιονική Τράπεζα συστήνεται το 1839 με σκοπό να διαχειρισθεί το ιόνιο δημόσιο χρέος, υπόκειται στην αρχή της «pluralité des banques» και αντα-

20. Υπό διάφορες μορφές το ζήτημα έχει ήδη προσεγγισθεί σε έργα πολιτικής και οικονομικής ιστορίας (Α. Ανδρεάδης, Δ. Ζακυθηνός, Α. Ιδρωμένος, Ε. Λούντζης, Α. Τυπάλδος κ.ά.)· για τον εκπεσμό των φεουδαλικών θεσμών βλ. Α. Ασδραχά – Σ. Ασδραχάς, «Στη φεουδαλική Κέρκυρα: από τους πάροικους στους vassali angararii», *Τα Ιστορικά*, τ. II/3 (Μάιος 1985), σ. 77-94.

γωνίζεται με επιτυχία την περίοδο της Αγγλικής Προστασίας τους τοπικούς τοκιστές, μικρότερης οικονομικής και πολιτικής δύναμης αλλά και οικονομικής φερεγγυότητας. Πρόκειται για τραπεζικό ίδρυμα που θα αποδειχθεί αρκετά ισχυρό και θα συνεχίσει τη λειτουργία του με όρους, οι οποίοι δε μεταβάλλονται στη διάρκεια του 19ου αι., παρά το γεγονός ότι το εκδοτικό του δικαίωμα, μετά το 1864, διαμορφώνει μία από τις τρεις ζώνες προνομίου κυκλοφορίας τραπεζογραμματίων στο Ελληνικό κράτος.[21]

Η μορφή του τραπεζικού οργανισμού στην Επτάνησο Πολιτεία, συνέπεια του κλίματος δημιουργίας τραπεζών στον ευρωπαϊκό 19ο αι., διαμορφώνεται από το γενικό κλίμα αλλά και τη χρονική πύκνωση των ραγδαίων αλλαγών που συμβαίνουν στο πρώτο μισό του αιώνα και από τις δύο πλευρές της Μάγχης. Το κλίμα ευνοεί ο οριστικός θρίαμβος του αγγλικού τραπεζικού συστήματος χάρη στη στήριξη που προσέφερε στην πρώτη βιομηχανική επανάσταση. Στην ηπειρωτική Ευρώπη η ανάπτυξη των λειτουργιών της κεντρικής τράπεζας του Παρισιού, από την επανάσταση ώς την παλινόρθωση, θα φθάσει στην ωριμότητά της στη δεκαετία του 1830, όταν οι τρεις λειτουργίες, η τραπεζική, η εμπορική και η χρηματοδοτική δημιουργούν τη συνέχεια ανάμεσα στις παλαιές, τις σύγχρονες και τις μελλοντικές δραστηριότητες μιας εκδοτικής τράπεζας. Η πρόοδος της *παρακαταθήκης* στις συναλλαγές διευκολύνει τη συμμετοχή της τράπεζας στο εμπόριο, ο σχηματισμός *χρηματαγοράς* γεννά ένα αστικό κέντρο εθνικών και διεθνών διακανονισμών, αλλά η *προεξόφληση* είναι που θα φέρει πιο κοντά τη λειτουργία της τράπεζας με τη μορφή εκδοτικού ιδρύματος που αναλαμβάνει να χρηματοδοτήσει το κράτος έπειτα από αποφάσεις που λαμβάνουν οι ξένοι κυρίως μέτοχοι.[22]

Η τράπεζα ως οργανισμός δεν είναι άγνωστος στην Επτάνησο· με τη συμμετοχή κεφαλαιούχων διαφόρου μεγέθους αποτελεί στοιχείο του σχηματιζόμενου κοινωνικού κεφαλαίου. Ανάμεσα στα πρώτα παραδείγματα, η δημιουργία ασφαλιστικής εταιρείας με καταστατικό λειτουργίας εγγράφεται στους οικονομικούς οργανισμούς των θεσμών της Επτανήσου. Έξω από την Κέρκυρα, στην Κεφαλονιά, ένα από τα ιδρυτικά καταστατικά κεφαλλήνιας ασφαλιστικής εταιρείας, αυτό της Ομόνοιας, ορίζει ότι «ουδείς των συμμετεχόντων δύναται να παραχωρήση τας μετοχάς του εις άλλον, αν πρότερον δεν ερωτήση τον Διοικητήν και τους

21. Δημιουργείται δηλαδή η ζώνη κυκλοφορίας του τραπεζογραμματίου της Εθνικής Τράπεζας από το 1841, της Ιονικής Τράπεζας μετά το 1864 και εκείνη της Προνομιούχου Τράπεζας Ηπειροθεσσαλίας μετά το 1881.

22. R. Roover, «Un contraste: La structure de la Banque Anglaise et celle de la Banque Continentale au XVIIIe siècle», E.P.H.E., *Troisième Conférence Internationale d'Histoire Economique*, Munich 1965, σ. 222-227. – J.J. Hemardinquer, «Observations à propos des relations de R. De Roover et S. Sapiro», *Troisième Conférence*, ό.π., σ. 264.

εν ενεργεία Συμβούλους, οίτινες εις τοιαύτην περίστασιν θέλουν προτιμάσθαι αν το κρίνουν εύλογον, να κάμουν την αγοράν του διά λογαριασμόν της εταιρείας, η δε πώλησις πρέπει να γίνεται πάντοτε εις συνεταίρον». Πρόκειται για διατάξεις ανάλογες αλλά περισσότερο λεπτομερείς για τη μεταβίβαση των μετοχών της εκδοτικής τράπεζας, της Ιονικής. Η καταστατική απαγόρευση να μεταβιβάζουν οι μέτοχοι τις μετοχές τους συγκρατεί την υπόθεση της ταύτισης των επτανησιακών εταιρειών, στα μέσα του 19ου αι., με τη μορφή της ανώνυμης εταιρείας που θα εμφανισθεί πλέον στον 20ό αι. Την απόκλιση ενισχύει η υιοθέτηση του έλλογου υπολογισμού που παράγει η προσδοκία εσόδων από την έκδοση αξιογράφων. Η προσδοκία είναι εξαιρετικά υψηλή, αλλά το ίδιο εντυπωσιακή είναι η διακύμανση από έτος σε έτος του μερίσματος που διανέμεται επί του κατατιθέμενου κεφαλαίου.[23] Η «μετρήσιμη» προσδοκία και οι μεταβολές της οφείλονται σε ασταθείς εδράσεις, ανάμεσα στις οποίες βρίσκουμε τις διεθνοπολιτικές μεταβολές και τις συνέπειες στους δρόμους του εμπορίου αλλά και εκείνους του εθνικού ζητήματος.

Οι αλλαγές στην επτανησιακή κοινωνική κινητικότητα και οι συνέπειες από τη δημιουργία του οικονομικού κεφαλαίου ανιχνεύονται στα χαρακτηριστικά των μετόχων και είναι αυτά που ελκύουν διαφορές, για να επιβεβαιωθούν οι μεγάλες δονήσεις. Ασφαλώς, ο αξιωματούχος του σκάφους, ο γραμματικός, ο ναύτης διακρίνονται για τον ρόλο τους στο θαλάσσιο ταξίδι, αλλά όλοι τους έχουν ένα κοινό χαρακτηριστικό. Η εκτεταμένη αλλά όχι και ασυνόρευτη οριζόντια κίνηση στη θάλασσα δεν είναι το ίδιο περιορισμένη με την κάθετη άνοδο στους τόπους καταγωγής και τα διοικητικά τους κέντρα. Αν ως ναυτικοί δεν μπορούν να έχουν την κάθετη άνοδο στα δημόσια αξιώματα και η δυνατότητα εναλλαγής των ρόλων τους δεν είναι εφικτή, τουλάχιστον μπορούν να προβάλλουν τα στοιχεία του νέου πνεύματος της «βρετανικής» εποχής που έρχεται από πολύ μακριά. Ένδειξη επικράτησης αυτού του πνεύματος αποτελεί κατ' αρχάς η αντίληψη για την προστασία από τους κινδύνους που συνεπάγεται κάθε επιχειρηματική πράξη, ή άλλως ότι δεν υπάρχει κέρδος χωρίς ρίσκο από τις τυχαίες τιμές υπολογισμού και διαπραγμάτευσης, οι οποίες προστίθενται στους κινδύνους της θάλασσας. Κατά δεύτερο λόγο γίνεται όλο και πιο φανερή η συμμετοχή στη δυναμική διαφορετικής υφής κοινωνικών ανισοτήτων, υπαγορευμένων από τις νέες συνθήκες. Ο λόγος στην εταιρεία είναι ανάλογος του αριθμού των μετοχών, των λίγων, των περισσότερων ή των πολλών ψήφων. Οι περισσότεροι μέτοχοι (80-90%) είναι μι-

23. Η «Κεφαλληνία» το 1852 θα δώσει μέρισμα 42%, αλλά τον επόμενο χρόνο θα μειωθεί στο μισό (20%) και θα αρχίσει να ανέρχεται εκ νέου από το 1854 (25%), το 1855 50% και πάλι θα παρουσιάσει κάμψη το 1856 (40%) ή το 1857 (36%). Βλ. Ν. Βλασσόπουλος, *Η ναυτιλία των Ιονίων Νήσων (1700-1864). Το δυναμικό της ιονικής ναυτιλίας*, Ελληνική Ευρωεκδοτική, Αθήνα 1995.

κροί αλλά, καθώς περνούν τα χρόνια, οι μεσαίοι μέτοχοι αυξάνουν, έτσι ώστε η πυραμίδα τους να διογκωθεί στο μέσον. Εκείνοι όμως που συμβάλλουν στη διόγκωση δεν είναι οι ναυτικοί, γεγονός που έχει σημασία. Στη θαλάσσια προεξόφληση και τη ναυτασφάλιση συμμετέχουν δίπλα στις κατώτερες τάξεις οι άνθρωποι των άδηλων αξιών της αστικής κοσμοαντίληψης: ο γιατρός, ο νοτάριος, ο ιερέας, ο δάσκαλος, και βέβαια η σύζυγος του ναυτικού ως μέλος μιας οικογένειας.

Η κοινωνική κινητικότητα με οικονομικά κίνητρα, άγνωστη διάσταση για την επτανησιακή κοινωνία, εγγράφεται επίσης μέσα στην πύκνωση των αλλαγών. Ο ερχομός της *εποχής των επαναστάσεων* κατέστησε, ανάμεσα σε άλλα, ακόμη πιο φανερή, για τα στρώματα που βγαίνουν από το παρασκήνιο και γνωρίζουν τη σημασία της μέτρησης, την αξία τού να υπολογίζουν πλέον τις περιουσίες ως κεφάλαια που χρειάζονται, ώστε να εμπεδώσουν τη μεταβολή στην κοινωνική και πολιτική τους θέση. Η βασιλεία του τραπεζίτη ή εκείνων που φιλοδοξούν να έχουν ανάλογο ρόλο σταθμίζεται, ώστε οι πολλοί να είναι μικροί μέτοχοί της, λιγότεροι μεσαίοι και πολύ λίγοι να είναι οι μεγαλομέτοχοι. Ο κανόνας της μετοχής, οι λίγοι πολλές και οι πολλοί λίγες, δεν γνωρίζει διακρίσεις. Πρόκειται για τη διάκριση που δείχνει την αντίστροφη πορεία, την οποία ακολουθεί ο αριθμός των μετοχών του θυλακίου κάθε μετόχου και πώς ρέουν οι αποφάσεις.

Και όχι μόνον αυτό: αναφύεται το ζήτημα αν η τυποποιημένη οικονομική γλώσσα για τη ρύθμιση των εγγυήσεων, η γλώσσα του συμβολαίου, αποτελεί το πρώτο βήμα στην υπέρβαση των γεωγραφικών συνόρων και την ένταξη στα διεθνή χρηματοδοτικά προϊόντα. Το σημαντικό είναι ότι η συμμετοχή των αφανών, μαζί με τους επώνυμους, περιορισμένη και διστακτική έστω, που δύσκολα μπορεί να κάνει την εμφάνισή της σε άλλες μορφές πολιτικής δράσης, τώρα εκδηλώνεται με την άνοδο των λιλιπούτειων μετόχων σε θεσμικούς μηχανισμούς της τοπικής οικονομίας, την κατίσχυση της οικονομικής αντίληψης της συσσώρευσης και ιδίως με την πολιτική έκφρασή της και τη σύνδεση του φιλελευθερισμού με την εθνοποιητική πορεία των Επτανήσων, όπου ο δημόσιος χώρος με τις οικονομικές του λειτουργίες.

Η κοινωνική κινητικότητα αποτυπώνεται σε αυτήν τη δυναμική αλλαγή των κοινωνικών θέσεων και ρόλων μέσα από τη δοκιμασία που προκαλεί η σχέση εθνικής και διεθνούς οικονομίας. Με κάποια δόση υπερβολής θα μπορούσαμε να παραφράσουμε μια φράση του Άντερσον Μπένεντικτ: η έλευση του εθνικισμού με την αυστηρή έννοια συνδέεται με το βάπτισμα των κατωτέρων τάξεων στην οικονομία που οδηγεί στην πολιτική.[24] Και ακόμη αυτό γίνεται μέσα από οργα-

24. Α. Μπένεντικτ, *Φαντασιακές κοινότητες. Στοχασμοί για τις απαρχές και τη διάδοση του εθνικισμού*, εκδ. Νεφέλη, Αθήνα 1997, σ. 85.

νισμούς ενταγμένους σε διαχεόμενους θεσμούς με τα σύμβολά τους. Έχουμε έτσι επιλεγμένες διαβάσεις ανώνυμων, που επώνυμοι διανοίγουν σε συνθήκες εθνικής και διεθνούς δοκιμασίας.

Περίληψη / Summary

Στο γύρισμα του 18ου και 19ου αιώνα τα Ιόνια Νησιά έρχονται αντιμέτωπα με την ανάπτυξη της εθνικής συνείδησης των Ελλήνων, το οικονομικό και κοινωνικό ζήτημα και τις συνέπειες από τις διεθνείς συμφωνίες των ισχυρών Αυλών (της Βιέννης, της Αγίας Πετρούπολης, του Λονδίνου, του Παρισιού). Τα νέα ρεύματα ιδεών, στη διάρκεια των ξενικών κατακτήσεων, προσέλκυσαν τμήμα των κοινωνικών, πολιτικών και οικονομικών ομάδων: οι χωρικοί δοκιμάζουν να ελαφρύνουν τη φεουδαλική εκμετάλλευση, οι αστοί να διεκδικήσουν οικονομικούς πόρους και η αριστοκρατία να διατηρήσει τα πολιτικά της δικαιώματα.

Au tournant des XVIIIe et XIXe siècles, les Iles Ioniennes virent se développer la conscience nationale des Grecs, la question économique et sociale et les conséquences des stipulations entre les grandes cours (de Vienne, Saint Peterbourg, Londres, Paris). Le courant des idées nouvelles, pendant l'occupation étrangère, avait tiré un nombre de la classe sociale, politique et économique: la paysannerie essayait de s'affranchir de l'exploitation féodale; la bourgeoisie d'acquérir des ressources économiques; et la noblesse d'obtenir des droits politiques.

ΑΕΙΦΟΡΙΑ ΚΑΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΖΩΝΗ ΣΤΟ ΙΟΝΙΟ ΠΕΛΑΓΟΣ

Γρηγόριος Ι. Τσάλτας

1. Εισαγωγή

Η έννοια της αειφορίας (αγγλ. Sustainable Development) υιοθετείται επισήμως στη διεθνή πολιτική με τις διαδικασίες που ολοκληρώθηκαν το 1992, στο πλαίσιο της Συνδιάσκεψης των ΗΕ για *το Περιβάλλον και την Ανάπτυξη*, στο Ρίο της Βραζιλίας. Δύο είναι τα σημαντικότερα στοιχεία της νέας αυτής προσέγγισης του αναπτυξιακού φαινομένου, όπως αυτά προκύπτουν από την ανάγνωση των αρχών της *Παγκόσμιας Διακήρυξης για το Περιβάλλον και την Ανάπτυξη*, ενώ αναλύονται μέσα από τη γνωστή πλέον *Agenda 21*. Το πρώτο αφορά στη σαφή διάκριση τριών γενικών πυλώνων του φαινομένου: οικονομικού, κοινωνικού και περιβαλλοντικού. Το δεύτερο αναδεικνύει την ανάγκη αντιμετώπισής τους επί ίσοις απολύτως όροις, χωρίς καμία ιεράρχηση μεταξύ τους και σε σχέση επομένως με την υποχρεωτική παράλληλη εξέλιξή τους. Στόχος παραμένει πάντα η αναπτυξιακή ολοκλήρωση.

Το Ιόνιο Πέλαγος αποτελεί τη δεύτερη, μετά το Αρχιπέλαγος του Αιγαίου, σημαντικότερη θαλάσσια περιοχή της Ελλάδας, που βρέχει τις δυτικές ηπειρωτικές ακτές της χώρας, ενώ παράλληλα βρέχει επίσης περιμετρικά και μια σειρά σημαντικών νησιωτικών εδαφών, τα οποία από μόνα τους θα μπορούσαν να αποτελέσουν ένα μικρότερο αρχιπέλαγος, άρρηκτα εξαρτώμενο γεωλογικά από τις απέναντι ηπειρωτικές ακτές.

Οι τελευταίες εξελίξεις αναφορικά με την προσπάθεια εντοπισμού υποθαλασσίων, και όχι μόνον, κοιτασμάτων υδρογονανθράκων με σκοπό την άμεση εκμετάλλευσή τους, φέρνει καθημερινά στο φως της επικαιρότητας την ανάγκη για άμεσο επανασχεδιασμό της αναπτυξιακής προοπτικής της ευρύτερης περιοχής της Δυτικής Ελλάδας, αλλά και της γενικότερης οικονομικής στρατηγικής της χώρας· προοπτικής, η οποία περνά όμως και μέσα από την επανακατοχύρωση των κυριαρχικών δικαιωμάτων της Ελλάδας στον υποθαλάσσιο χώρο της, μέσα αρχικά από το θεσμό της *ηπειρωτικής υφαλοκρηπίδας*, αλλά και την προοπτική ενδεχόμενης επέκτασής της στα υπερκείμενα ύδατα μέσω ενδεχομένως και του θεσμού της *αποκλειστικής οικονομικής ζώνης*.

2. Η θαλάσσια περιοχή του Ιονίου Πελάγους. Έκταση και μορφολογία

Το Ιόνιο Πέλαγος αποτελεί μια ιδιαίτερη περιοχή στη «γειτονιά» της Μεσογείου Θάλασσας, καθώς βρίσκεται στο κεντρικότερο σημείο της, αποτελώντας έτσι ορόσημο για το διαχωρισμό της σε Ανατολική και Δυτική Μεσόγειο.

Εικόνα 1. Χάρτης της Μεσογείου Θάλασσας.[1]

Αυτό που είναι ελάχιστα γνωστό σε πολλούς είναι ότι το Ιόνιο δεν αποτελεί απλά ένα μέρος των ελληνικών θαλασσών, το οποίο βρέχει όλη τη δυτική πλευρά της Ελλάδας (περιλαμβανομένων του Πατραϊκού και του Κορινθιακού κόλπου), αλλά επεκτείνεται και στην ιταλική επικράτεια, περιλαμβάνοντας τον κόλπο του Τάραντα αλλά και τη θαλάσσια περιοχή ανατολικά της Σικελίας. Σύμφωνα με τον ορισμό του Διεθνούς Υδρογραφικού Οργανισμού,[2] το Ιόνιο αποτελεί μια υποδιαίρεση[3] της Μεσογείου Θάλασσας, η οποία περικλείεται από τρία παράκτια κράτη (Ιταλία, Αλβανία και Ελλάδα) και οριοθετείται από τα εξής σημεία:

- Βορράς: η νοητή γραμμή που ενώνει τα σημεία: α. εκβολή του Ποταμού

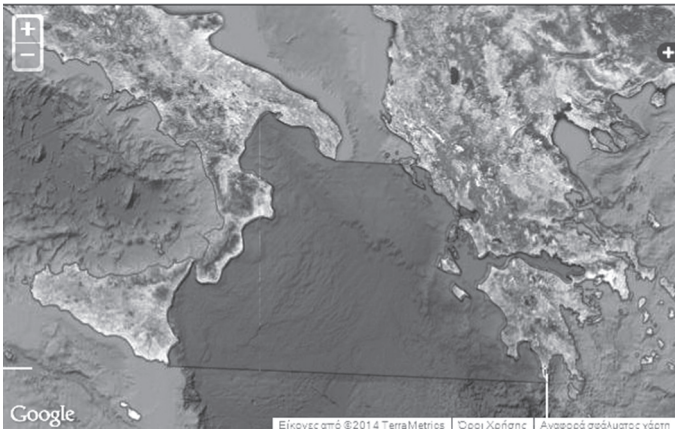
1. Πηγή: http://www.geographicguide.com/europe-maps/mediterranean.htm.

2. IHO, *Limits of Oceans and Seas*, Special Publication no 23, 3rd ed., Monaco 1953, σ. 17.

3. Οι υπόλοιπες υποδιαιρέσεις είναι: Alboran Sea, Balearic Sea, Ligurian Sea, Tyrrhe-

Butrinto (Αλβανία), β. νήσος Κέρκυρα (Ελλάδα) και γ. Ακρωτήριο Santa Maria di Leuca (Ιταλία).

- Ανατολή: η ηπειρωτική ακτογραμμή από τα σημεία: α. εκβολή του Ποταμού Butrinto (Αλβανία) μέχρι β. Ακρωτήριο Ματαπά (Ελλάδα).
- Νότος: η νοητή γραμμή που ενώνει τα σημεία: α. Ακρωτήριο Passero της Σικελίας (Ιταλία) και β. Ακρωτήριο Ματαπά (Ελλάδα).
- Δύση: η ακτογραμμή από τα σημεία: α. Ακρωτήριο Santa Maria di Leuce (Ιταλία) μέχρι β. Ακρωτήριο Passero της Σικελίας (Ιταλία).

Εικόνα 2. Χάρτης Ιονίου Πελάγους.[4]

Η θαλάσσια περιοχή, λοιπόν, που εκτείνεται ανάμεσα στα παραπάνω σημεία, καλύπτει συνολική επιφάνεια έκτασης 455.000 χλμ.,[2] δηλαδή περίπου το 18% της επιφάνειας ολόκληρης της Μεσογείου (περίπου 2.500.000 χλμ.[2]). Ενώ ο όγκος των υδάτων που περιέχονται σε αυτήν ($10{,}8 \times 10^4$ χλμ.[3]) αποτελεί τον μέγιστο στη Λεκάνη της Ανατολικής Μεσογείου. Επιπλέον, το Ιόνιο Πέλαγος φιλοξενεί και το βαθύτερο σημείο της Μεσογείου, στο γνωστό Φρέαρ των Οινουσών, νοτιοδυτικά της Πελοποννήσου, όπου, παρά το γεγονός ότι το Ιόνιο Πέλα-

nian Sea, Adriatic Sea, Aegean Sea, Sea of Marmara, Black Sea, Sea of Azov. Πηγή: IHO, *ό.π.*, σ. 16-18.

4. Πηγή: https://maps.google.com.

γος θεωρείται μια σχετικά ρηχή θάλασσα, με μέσο βάθος τα 1.500 μέτρα, στο σημείο αυτό το βάθος αγγίζει τα 5.267 μέτρα.

3. Ανθρώπινη παρουσία και βασικές χρήσεις του Ιονίου Πελάγους

Ως μέρος της Μεσογείου το Ιόνιο έχει αποτελέσει τόπο φιλοξενίας της ανθρώπινης παρουσίας ήδη από τα προϊστορικά χρόνια. Η παρουσία του ανθρώπου στο χώρο αυτό υπήρξε αδιάκοπη, μέχρι και σήμερα, με την ποιότητα και την ένταση να ποικίλλει από εποχή σε εποχή, αλλά και από τοποθεσία σε τοποθεσία. Σήμερα, ένα μεγάλο μέρος των μόνιμων κατοίκων των τριών παράκτιων κρατών ζουν εντός των παράκτιων ζωνών, ένα κλασικό φαινόμενο, χαρακτηριστικό ολόκληρης της Μεσογείου, ενώ ταυτόχρονα η τάση αυτή είναι ανοδική.

Την ανοδική τάση της Μόνιμης Κατοικίας ακολουθεί, ίσως και με εντονότερο ρυθμό, εκείνη του παραθαλάσσιου λεγόμενου τουρισμού. Τα τελευταία 20 χρόνια ο όγκος του τουρισμού στη Νότιο Ιταλία, τα Επτάνησα αλλά και τις αλβανικές ακτές έχει γνωρίσει σημαντική άνοδο.[5]

Παράλληλα με την κατοικία, μια άλλη σημαντική δραστηριότητα που έπεται είναι εκείνη της αλιείας. Ο Οργανισμός Τροφίμων και Γεωργίας (αγγλ. FAO) του ΟΗΕ, κατατάσσει το Ιόνιο ως την Περιοχή 37.2.2 της Παγκόσμιας Λίστας των Μεγάλων Αλιευτικών Πεδίων.[6] Εντός της Περιοχής αυτής ο FAO εστιάζει το ενδιαφέρον του στο πιο σημαντικό αλιευτικό πεδίο, εκείνο του Εσώτερου Ιονίου Αρχιπελάγους, το οποίο περικλείεται από τη Λευκάδα, το βόρειο άκρο της Κεφαλονιάς και τις αντικείμενες ακτές της Αιτωλοακαρνανίας.

Σύμφωνα με τα δεδομένα που συγκεντρώνει ο εν λόγω διεθνής Οργανισμός, από το 2001 και εξής παρατηρείται: α. μείωση στο μέγεθος των αλιευμάτων και β. ελάττωση στη διάρκεια ζωής τους.[7] Ενώ, σημαντική απειλή για τα τοπικά είδη αποτελούν τόσο η παράνομη αλιεία[8] όσο και η εισβολή των λεγόμενων *ξενικών ειδών*, κυρίως από την περιοχή της Ερυθράς Θάλασσας.

---

5. Πηγή: WWF, *Freshwater and Tourism in the Mediterranean*, Rome 2004, σ. 12-15.

6. Η Περιοχή 37 αφορά στη Μεσόγειο και η 37.2 την Κεντρική Μεσόγειο, όπου και εντοπίζεται το Ιόνιο Πέλαγος. Τα στοιχεία αυτά αντλήθηκαν από το *Handbook of Fishery Statistical Standards. Section H: Fishing Areas for Statistical Purposes. CWP Data Collection*, FAO Fisheries and Aquaculture Department, Rome, διαθέσιμο στο: http://www.fao.org/fishery/cwp/handbook/H/en.

7. Για περισσότερα δεδομένα μπορεί κανείς να ανατρέξει στο σχετικό ιστότοπο του Προγράμματος INDISEAS: http://www.indiseas.org/ecosystems/ionian-sea-archipelago.

8. Πρόκειται για το γνωστό φαινόμενο του Illegal, Unreported and Unregulated Fish-

Εικόνα 3. Εσώτερο Ιόνιο Πέλαγος.[9]

Ξεπερνώντας τα τοπικά χαρακτηριστικά και τις χρήσεις τοπικού ενδιαφέροντος, η Μεσόγειος αποτελεί μία από τις πιο σημαντικές οδούς θαλασσίων μεταφορών αλλά και επικοινωνίας. Η κεντρική θέση που καταλαμβάνει το Ιόνιο το καθιστά πολύ σημαντικό για το ρόλο αυτό. Η ναυσιπλοΐα στην περιοχή λαμβάνει τις εξής μορφές:

α. τοπικού χαρακτήρα (ακτοπλοΐα και επικοινωνία είτε εντός συνόρων ή μεταξύ των τριών παράκτιων κρατών),

β. περιφερειακού χαρακτήρα (ναυσιπλοΐα και επικοινωνία μεταξύ των μεσογειακών χωρών, που εκτείνονται σε Αφρική, Ασία και Ευρώπη) και

γ. υπερτοπικού χαρακτήρα (ναυσιπλοΐα και επικοινωνία μεταξύ της Β. Ευρώπης, της Αμερικής και του Ινδικού Ωκεανού, καθώς και των λοιπών Ασιατικών Θαλασσών, με τη χρήση του Στενού του Γιβραλτάρ και της Διώρυγας του Σουέζ).

Ιδιαίτερης σημασίας θέση για τη ναυσιπλοΐα στην περιοχή αυτή καταλαμβάνουν το Στενό του Οτράντο, το οποίο ενώνει το Ιόνιο με την Αδριατική, το Στενό της Μεσίνα, που ενώνει το Ιόνιο με την Τυρρηνική Θάλασσα, και σε μικρότερο βαθμό το Στενό της Κέρκυρας.[10]

---

ing. Για μια σύντομη περιγραφή βλ. Γ. Ροδοθεάτος, Τ. Μπούρτζης, «"Ληστεύοντας" την Ανοιχτή Θάλασσα. Το πρόβλημα της μη νόμιμης αλιείας», *Περιβάλλον 21*, τχ. 39, 2011, σ. 20-22.

9. Πηγή: http://www.indiseas.org/ecosystems/ionian-sea-archipelago.

10. Για τη σημασία και το ρόλο των Στενών Διεθνούς Ναυσιπλοΐας στη Μεσόγειο βλ. T. Scovazzi, "Management Regimes and Responsibility for International Straits. With Special Reference to the Mediterranean Straits", *Marine Policy*, τ. 19, αρ. 2, 1995, σ. 137-152.

Πέραν της ναυσιπλοΐας, η επικοινωνία εξασφαλίζεται και με την ύπαρξη υποθαλασσίων αγωγών και καλωδίων για τη μεταφορά δεδομένων, ενεργειακών πηγών αλλά και ηλεκτρικής ενέργειας. Στην περιοχή του ενδιαφέροντος, προς στιγμή, την πιο έντονη παρουσία φαίνεται να έχουν τα καλώδια μεταφοράς δεδομένων, τόσο τοπικού χαρακτήρα[11] όσο και υπερτοπικού.[12]

Πιο περιορισμένη είναι η παρουσία καλωδίων μεταφοράς ηλεκτρικής ενέργειας, είτε στο εσωτερικό[13] ή μεταξύ των τριών παράκτιων κρατών, ενώ, τέλος, η κατασκευή αγωγών μεταφοράς πετρελαίου και φυσικού αερίου είναι είτε στη φάση του σχεδιασμού είτε της διερεύνησης.[14]

Η τελευταία αυτή χρήση βρίσκεται σε άμεση συνάφεια με την παρουσία εξερευνητικών δραστηριοτήτων με στόχο τη μελλοντική εξόρυξη υδρογονανθράκων στην περιοχή. Στην παρούσα φάση, η πιο έντονη εξορυκτική δραστηριότητα παρατηρείται στον Κόλπο της Σύρτης, καθώς και στα ανοιχτά της Μάλτας, ενώ σημαντικά πιο περιορισμένη είναι στα ανοιχτά της Αιγύπτου, στην Αδριατική και το Αιγαίο. Στο Ιόνιο, ενώ παρατηρούμε παντελή απουσία παρόμοιων δραστηριοτήτων, είναι σχεδόν βέβαιη η έναρξή τους σε σύντομο σχετικά χρονικό διάστημα, τουλάχιστον σε επίπεδο εξερεύνησης, τόσο από πλευράς Ελλάδας όσο και Ιταλίας.

Ως μέρος της Μεσογείου το Ιόνιο δεν ξεφεύγει από το γενικό κανόνα της βαρύτητας των πηγών της θαλάσσιας ρύπανσης,[15] με τις χερσαίες πηγές να αποτελούν την πιο σημαντική απειλή, και να ακολουθούν η ατμοσφαιρική και ασφαλώς η προερχόμενη από τη ναυσιπλοΐα ρύπανση. Παρά το γεγονός ότι πρόκειται για μια πυκνοκατοικημένη περιοχή, η αυστηρή νομοθεσία της Ευρωπαϊκής Κοινότητας, αλλά και οι διεθνείς δεσμεύσεις[16] φαίνεται πως έχουν αποτρέψει τα χειρότερα, όσον αφορά στην Ιταλία και την Ελλάδα. Από την άλλη, το Ιόνιο δέχεται

---

11. Δηλ. εντός ή μεταξύ των τριών παράκτιων κρατών.

12. Δηλ. καλώδια που διατρέχουν τη Μεσόγειο κυρίως κατά τον άξονα Ανατολής – Δύσης.

13. Π.χ. «[…] όλα τα νησιά του Ιονίου Πελάγους στα δυτικά της Ελλάδας είναι ήδη διασυνδεδεμένα με το ηπειρωτικό δίκτυο με ένα υποβρύχιο καλώδιο 150 kV»· βλ. Ν. Νικητάκος, «Υποβρύχια Καλώδια Ηλεκτρικής Ενέργειας και Τηλεπικοινωνιών: Τεχνικά – Νομικά θέματα», στο: Γρ. Ι. Τσάλτας, Χρ. Αναγνώστου (επιμ.), *Αιγαίο και Νοτιοανατολική Μεσόγειος: Σύγχρονες προκλήσεις και προοπτικές εκμετάλλευσης υποθαλασσίων ενεργειακών πόρων*, εκδ. Σιδέρης, Αθήνα 2014, σ. 264.

14. Βλ. χαρακτηριστικά την περίπτωση του Αγωγού «Ποσειδών», μέσω του οποίου θα διοχετεύεται ασιατικό φυσικό αέριο στην Ιταλία, διαμέσου της Ελλάδας. Περισσότερες λεπτομέρειες στο: http://www.igi-poseidon.com/greece/project.asp.

15. Πηγή: UNEP/MAP, *State of the Mediterranean Marine and Coastal Environment*, ό.π., σ. 37-70.

16. Για μία σύνοψη των δεσμεύσεων αυτών βλ. Report of the Expert Group on Governance of the Mediterranean Sea, *The Role of Maritime Zones in Promoting Effective Gov-*

σημαντικές περιβαλλοντικές πιέσεις από τις παράκτιες στην Αδριατική Βαλκανικές χώρες, οι οποίες διοχετεύονται στο χώρο μέσω του Στενού του Οτράντο, γεγονός που αναδεικνύει τη σημασία της επικοινωνίας μεταξύ των δύο αυτών θαλάσσιων περιοχών.

Σχετικά με την πετρελαϊκή ρύπανση, τόσο το Ιόνιο όσο και η Δυτική Μεσόγειος βρίσκονται σε σαφώς καλύτερη μοίρα από την Ανατολική, η οποία τα τελευταία χρόνια έχει αντιμετωπίσει επιβαρύνσεις τέσσερις φορές πιο ισχυρές. Εντούτοις, ο περιβαλλοντικός κίνδυνος παραμένει, τόσο λόγω της μεταφοράς των διαρρευσών ποσοτήτων όσο και της έντονης ναυτιλιακής δραστηριότητας.

Τέλος, οι σχεδιαζόμενες δραστηριότητες εξόρυξης υδρογονανθράκων[17] εμπεριέχουν υψηλό περιβαλλοντικό ρίσκο και η εκτέλεσή τους θα πρέπει να πραγματωθεί, μόνον εφόσον έχουν εξασφαλισθεί όλες οι ικανότητες υψηλής πρόληψης αλλά και άμεσης όσο και αποτελεσματικής καταστολής οποιουδήποτε ατυχήματος.

4. Σε ποιον «ανήκει» το Ιόνιο Πέλαγος;

Όπως αναφέρθηκε και στην εισαγωγική παράγραφο, το Ιόνιο Πέλαγος περιλαμβάνει κομμάτια της εδαφικής επικράτειας τόσο της Ελλάδας όσο και της Ιταλίας και Αλβανίας. Όταν αναφερόμαστε σε «εδαφική επικράτεια», στην περίπτωση αυτή, προφανώς δεν εννοούμε κάποια κομμάτια του ηπειρωτικού χώρου των κρατών αυτών, αλλά τις θαλάσσιες εκείνες περιοχές, οι οποίες αποτελούν ουσιαστικά τη φυσική προέκταση των παράκτιων κρατών προς το θαλάσσιο χώρο.

Πρόκειται για τη γνωστή Αιγιαλίτιδα Ζώνη,[18] η οποία αποτελεί μέρος της εδαφικής επικράτειας μιας χώρας, επί της οποίας έχει σχεδόν τα ίδια δικαιώματα και υποχρεώσεις, όπως και στη στεριά.[19] Με λίγα λόγια και σύμφωνα με τους κανόνες του Δικαίου της Θάλασσας,[20] η κυριαρχία ενός παράκτιου κράτους επεκτείνεται σε μια ζώνη ώς και 12 ναυτικών μιλίων από τη στεριά (γραμμές βάσης), η οποία περιλαμβάνει, εκτός από τη θαλάσσια στήλη, τον υπερκείμενο αέρα αλλά και το βυθό και το υπέδαφος αυτού.

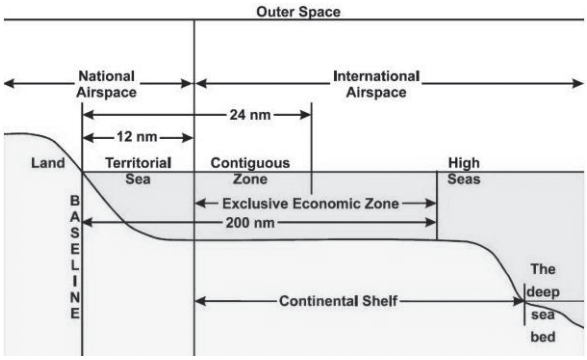
ernance for the Protection of the Mediterranean Marine Environment, European Commission, 2009.

17. Οι οποίες περιλαμβάνουν τα στάδια: α. εξερεύνηση, β. εξόρυξη, γ. μεταφορά, δ. επεξεργασία.

18. Άλλως γνωστή και ως Χωρική Θάλασσα. Ο αντίστοιχος αγγλικός και γαλλικός όρος αναφέρεται σε *εδαφική θάλασσα* (territorial sea ή mer territoriale).

19. … αν και διέπεται από το διεθνές και όχι το εσωτερικό δίκαιο.

20. Όπως αυτοί καταγράφονται στη Σύμβαση για το Δίκαιο της Θάλασσας (1982), και πιο συγκεκριμένα στο άρθρο 2 αυτής.

Εικόνα 4. Θαλάσσιες Ζώνες Εθνικής Δικαιοδοσίας σύμφωνα με τις σχετικές προβλέψεις της Σύμβασης του Μοντέγκο Μπέι (1982) για το Δίκαιο της Θάλασσας.[21]

Αν λάβουμε υπόψη μας το γεγονός ότι το πλησιέστερο σημείο μεταξύ της Ιταλικής και της Βαλκανικής Χερσονήσου είναι το Στενό του Οτράντο, το οποίο έχει ελάχιστο εύρος 45 νμ, τότε αυτομάτως αντιλαμβανόμαστε ότι ένα πολύ μεγάλο μέρος του Ιονίου Πελάγους βρίσκεται εκτός των Αιγιαλίτιδων Ζωνών των απέναντι παράκτιων κρατών, και άρα εκτός της αποκλειστικής τους κυριαρχίας. Πιο συγκεκριμένα, τόσο η Ιταλία όσο και η Αλβανία[22] διαθέτουν Αιγιαλίτιδα Ζώνη έκτασης 12 νμ, ενώ η Ελλάδα διαθέτει αντίστοιχη ζώνη εύρους 6 νμ.[23]

Όπως προκύπτει από την Εικόνα 5, το σημαντικότερο μέρος του Ιονίου Πελάγους αποτελεί Ανοιχτή Θάλασσα, ήτοι μια περιοχή, επί της οποίας κανένα κράτος δεν μπορεί να ασκήσει αποκλειστική κυριαρχία.[24]

---

21. Πηγή: http://www.safety4sea.com/images/media/test/Maritime-zones-UNCLOS.JPG.

22. Η Αλβανία από το 1976 μέχρι το 1990 είχε διεκδικήσει, αντίθετα με τους κανόνες του Δικαίου της Θάλασσας, Αιγιαλίτιδα Ζώνη εύρους 15 νμ, κάτι το οποίο εν συνεχεία απέσυρε. Πηγή: Αν. Στρατή, «Η Συμφωνία Οριοθέτησης των Θαλασσίων Ζωνών Ελλάδας – Αλβανίας», στο: Γρ. Ι. Τσάλτας, Χρ. Αναγνώστου (επιμ.), *Αιγαίο και Νοτιοανατολική Μεσόγειος: Σύγχρονες προκλήσεις και προοπτικές εκμετάλλευσης υποθαλάσσιων ενεργειακών πόρων*, εκδ. Σιδέρης, Αθήνα 2014, σ. 418.

23. Η επιλογή αυτή της Ελλάδας φαίνεται πως είναι καθαρά πολιτική, χωρίς όμως να την εμποδίζει, στο μέλλον, να εναρμονιστεί με το μέγιστο δικαίωμα που της αποδίδει το άρθρο 3 της Σύμβασης για το Δίκαιο της Θάλασσας (1982). Βλ. επίσης τη γνώμη του καθηγητή Οικονομίδη: Κ. Οικονομίδης, «Φοβικό σύνδρομο», στο: Γρ. Ι. Τσάλτας, Χρ. Αναγνώστου (επιμ.), *ό.π.*, σ. 453-458.

24. Η Ανοιχτή Θάλασσα είναι ένας χώρος, ο οποίος είναι διαθέσιμος προς χρήση σε όλα τα κράτη, ακόμη και σ' εκείνα που δεν έχουν ακτές, τα λεγόμενα Περίκλειστα Κράτη. Πιο

Εικόνα 5. Το Ιόνιο Πέλαγος ως Ανοιχτή Θάλασσα.[25]

5. Δικαιώματα και αρμοδιότητες οικονομικού χαρακτήρα στο Ιόνιο Πέλαγος

Το καθεστώς όμως αυτό, της Ανοιχτής Θάλασσας, ισχύει μόνο για τη θαλάσσια στήλη και τον αντίστοιχα υπερκείμενο αέρα, καθώς κάθε παράκτιο κράτος έχει συγκεκριμένα και αποκλειστικά κυριαρχικά δικαιώματα[26] στον υποθαλάσσιο χώρο, τη λεγόμενη Ηπειρωτική Υφαλοκρηπίδα. Η ζώνη αυτή, η έκταση της οποίας εκκινεί ουσιαστικά εκεί που ολοκληρώνεται η Αιγιαλίτιδα Ζώνη, περιλαμβάνει μόνο βυθό και υπέδαφος σε απόσταση 200 έως και 350 νμ, σε εξαιρετικές περιπτώσεις, από τη στεριά (γραμμές βάσης), από όπου μετριέται και η

συγκεκριμένα, οι επιτρεπόμενες χρήσεις αφορούν στη Ναυσιπλοΐα, την Υπέρπτηση, την Τοποθέτηση Αγωγών και Καλωδίων, την Κατασκευή Τεχνητών Νησιών και Εγκαταστάσεων, την Αλιεία και στην πραγματοποίηση Επιστημονικής Έρευνας, οι οποίες είναι γνωστές και ως «Ελευθερίες της Ανοιχτής Θάλασσας». Βλ. Σύμβαση για το Δίκαιο της Θάλασσας (1982), άρθρο 87.

25. Πηγή: J.L. Suárez de Vivero, *Jurisdictional Waters in the Mediterranean and Black Seas*, ό.π., σ. 74.

26. Στην περίπτωση αυτή πρόκειται για τα κυριαρχικά δικαιώματα της εξερεύνησης και εκμετάλλευσης των φυσικών πόρων του βυθού και του υπεδάφους αυτού, τα οποία ανήκουν στο παράκτιο κράτος ipso facto και ab initio. Για την εξέλιξη του περιεχόμενου του όρου βλ. Γρ. Ι. Τσάλτας, Μ. Κλάδη-Ευσταθοπούλου, *Το διεθνές καθεστώς των θαλασσών και των ωκεανών*, εκδ. Ι. Σιδέρης, Αθήνα 2003, τ. 1ος, σ. 269-284.

έκταση της Αιγιαλίτιδας Ζώνης. Και τούτο μόνο στις περιπτώσεις που δεν υπάρχει αντικείμενο κράτος σε απόσταση μικρότερη από το διπλάσιο της έκτασης αυτής. Σε αντίθετη περίπτωση, όπως άλλωστε συμβαίνει με τις Ηπειρωτικές Υφαλοκρηπίδες και των τριών ιόνιων παράκτιων κρατών, τα εξωτερικά όρια των ζωνών αυτών οφείλουν να καθοριστούν με μεταξύ τους συμφωνίες.

Στη βάση αυτής της προϋπόθεσης βρίσκονται σε ισχύ δύο συμφωνίες οριοθέτησης Ηπειρωτικής Υφαλοκρηπίδας[27] μεταξύ Ιταλίας και Ελλάδας,[28] αφενός και Ιταλίας και Αλβανίας,[29] αφετέρου. Η δεύτερη από τις συμφωνίες αυτές αφορά ουσιαστικά στην περιοχή της νότιας Αδριατικής και στο βορειότερο σημείο του Ιονίου Πελάγους. Έτσι, και οι δύο αυτές συμφωνίες περιλαμβάνουν συντεταγμένες, οι οποίες αποτελούν τα σημεία, στα οποία συμπίπτουν τα εξωτερικά όρια των ζωνών των αντικείμενων κρατών.

Επιπλέον, υφίσταται μία ακόμη συμφωνία μεταξύ Ελλάδας και Αλβανίας,[30] η οποία όμως, πριν τεθεί σε ισχύ, κρίθηκε ως *αντισυνταγματική* από το Αλβανικό Συνταγματικό Δικαστήριο,[31] και για το λόγο αυτό η τύχη της παραμένει άγνωστη. Παρά το γεγονός ότι οι διαδικασίες οριοθέτησης της Ηπειρωτικής Υφαλοκρηπίδας μεταξύ των τριών κρατών εκκρεμούν, τα αποκλειστικά τους δικαιώματα παραμένουν ενεργά,[32] έως ότου αυτές ολοκληρωθούν.

Επιπλέον της Ηπειρωτικής Υφαλοκρηπίδας, τα παράκτια κράτη έχουν τη διακριτική ευχέρεια να υιοθετήσουν Αποκλειστική Οικονομική Ζώνη (ΑΟΖ), στον ίδιο θαλάσσιο χώρο (βλ. Ανοιχτή Θάλασσα του Ιονίου Πελάγους), αφού πρώτα φροντίσουν να την οριοθετήσουν με τα αντικείμενα και τα όμορα κράτη. Η ΑΟΖ αποτελεί ένα νεοπαγή θεσμό του Δικαίου της Θάλασσας, με μόλις 32 έτη ζωής, σύμφωνα με τον οποίο στα υπάρχοντα κυριαρχικά δικαιώματα της Ηπει-

---

27. Λεπτομέρειες και για τις δύο συμφωνίες μπορούν να αντληθούν από το: Π. Λιάκουρας, «Διμερείς Συμφωνίες Οριοθέτησης Υφαλοκρηπίδας στη Μεσόγειο», στο: Γρ. Ι. Τσάλτας, Χρ. Αναγνώστου (επιμ.), *ό.π.*, σ. 334-336.

28. Πρόκειται για την *Agreement between the Hellenic Republic and the Italian Republic on the Delimitation of the Respective Continental Shelf Areas of the two States*, η οποία υπεγράφη στις 24 Μαΐου 1977 και τέθηκε σε ισχύ στις 12 Νοεμβρίου 1980.

29. Πρόκειται για την *Agreement between Albania and Italy for the Determination of the Continental Shelf of each of the two Countries*, η οποία υπεγράφη στις 18 Δεκεμβρίου 1992 και τέθηκε σε ισχύ στις 26 Φεβρουαρίου 1999.

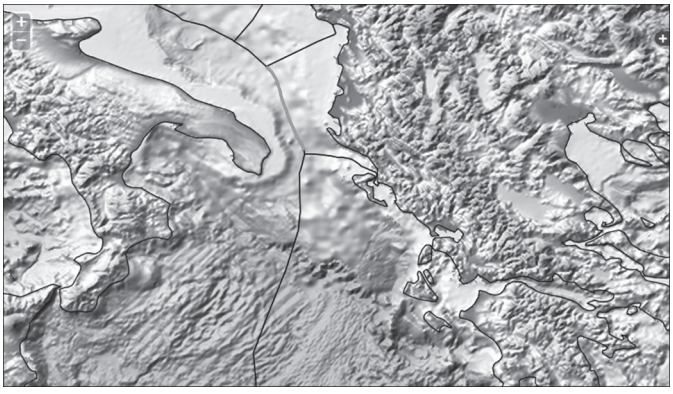
30. Πρόκειται για τη *Συμφωνία μεταξύ της Ελληνικής Δημοκρατίας και της Δημοκρατίας της Αλβανίας για την Οριοθέτηση της Υφαλοκρηπίδας και των άλλων Θαλασσίων Ζωνών, τις οποίες δικαιούνται βάσει του Διεθνούς Δικαίου*, η οποία υπεγράφη στις 27 Απριλίου 2009.

31. Για μια σύντομη ανάλυση της απόφασης βλ. Αν. Στρατή, *ό.π.*, σ. 426-431.

32. Σύμφωνα με το άρθρο 77 της Σύμβασης για το Δίκαιο της Θάλασσας (1982).

Εικόνα 6. Συμφωνία (1977) Οριοθέτησης Ηπειρωτικής Υφαλοκρηπίδας ανάμεσα σε Ελλάδα και Ιταλία.[33]

Εικόνα 7. Συμφωνία (1992) Οριοθέτησης Ηπειρωτικής Υφαλοκρηπίδας ανάμεσα σε Αλβανία και Ιταλία.[34]

33. Πηγή: U.S. – D.o.S, *Limits in the Seas. Continental Shelf Boundary: Greece – Italy*, 1982, σ. 8.

34. Πηγή: http://www.marineregions.org.

ρωτικής Υφαλοκρηπίδας προστίθενται ουσιαστικά: α. το αποκλειστικό κυριαρχικό δικαίωμα αλιείας και β. η υποχρέωση περιβαλλοντικής προστασίας για το παράκτιο κράτος, επί της υπερκείμενης στήλης ύδατος, καθώς και δικαιώματα παραγωγής και εκμετάλλευσης αιολικής και κυματικής ενέργειας. Το απώτερο όριο της ζώνης αυτής δεν δύναται να ξεπερνάει τα 200 νμ από τη στεριά (γραμμές βάσης), και, σε περιπτώσεις εγγύτητας κρατών, απαραίτητη προϋπόθεση πριν την ανακήρυξη είναι η οριοθέτησή της.[35] Σε περίπτωση μη υιοθέτησης ΑΟΖ, ο θαλάσσιος αυτός χώρος (υπερκείμενος της υφαλοκρηπίδας) αποτελεί Ανοιχτή Θάλασσα.

Προς το παρόν, τα κράτη της Κεντρικής αλλά και της Δυτικής[36] Μεσογείου έχουν αποφασίσει ότι η άσκηση των οικονομικών τους δικαιωμάτων εξυπηρετείται καλύτερα μέσω των Ηπειρωτικών Υφαλοκρηπίδων.[37] Για το λόγο αυτό, η μοναδική περιοχή, στην οποία συναντάμε προσπάθειες υιοθέτησης ΑΟΖ είναι η Ανατολική Μεσόγειος,[38] ενώ οι χώρες αυτές προτιμούν την υιοθέτηση ζωνών προστασίας, κυρίως περιβαλλοντικού και βιολογικού χαρακτήρα.[39]

6. Συμπέρασμα. Προοπτικές αειφορίας στο Ιόνιο Πέλαγος

Για πάρα πολλά χρόνια μετά το πέρας του Β΄ Παγκοσμίου πολέμου και την αποκατάσταση των σχέσεων μεταξύ κρατών του Ιονίου Πελάγους, οι πρωτοβουλίες συνεργασίας αναπτύσσονταν κυρίως μεταξύ της Ιταλίας και της Ελλάδας, με αποκορύφωμα την υπογραφή αφενός της Συμφωνίας Οριοθέτησης Ηπειρωτικής Υφαλοκρηπίδας (1977), καθώς και της Συμφωνίας για την Προστασία του Θαλασσίου Περιβάλλοντος του Ιονίου Πελάγους και των Παράκτιων Περιοχών (1979), και, σε παγκόσμιο επίπεδο, την αποδοχή της Σύμβασης για το Δί-

35. Για τη διαδικασία οριοθέτησης ΑΟΖ βλ. Γρ. Ι. Τσάλτας, Μ. Κλάδη-Ευσταθοπούλου, *Το διεθνές καθεστώς των θαλασσών και των ωκεανών*, ό.π., τ. 1ος, σ. 301-302.

36. Με την εξαίρεση του Μαρόκου και της Τυνησίας.

37. Για τις Ζώνες Εθνικής Δικαιοδοσίας στη Μεσόγειο Θάλασσα βλ. συνοπτικά Gr. Tsaltas, «Mer Méditerranée: Ressources Naturelles et Securité», στο: Gr. Tsaltas, E. Cheila, C. Koliopoulos, *Security and Cooperation in the Mediterranean: Chalenges and Opportunities*, έκδ. Ποιότητα, Αθήνα 2013, σ. 19-25.

38. Αναφερόμαστε στις προσπάθειες των κρατών, Κύπρου, Ισραήλ, (Συρίας), Λιβάνου και Αιγύπτου. Για λεπτομέρειες βλ. Κ. Χρυσοστομίδης, «Διμερείς Συμφωνίες Οριοθέτησης ΑΟΖ στη Νοτιοανατολική Μεσόγειο», στο: Γρ. Ι. Τσάλτας, Χρ. Αναγνώστου (επιμ.), σ. 445-452.

39. Ζώνες Προστασίας της Αλιείας έχουν υιοθετήσει η Λιβύη, η Αλγερία, η Ισπανία και η Μάλτα. Ζώνη Οικολογικής Προστασίας έχουν υιοθετήσει η Σλοβενία και η Γαλλία, ενώ η Κροατία έχει υιοθετήσει Ζώνη Οικολογικής Προστασίας και Προστασίας της Αλιείας. Πηγή: J.L. Suárez de Vivero, *Jurisdictional Waters in the Mediterranean and Black Seas*, ό.π., σ. 45.

καιο της Θάλασσας (1982), ήδη από το 1995 από πλευράς και των δύο κρατών. Σε περιφερειακό επίπεδο, οι δύο αυτές χώρες αποτελούν, από τα πρώτα κιόλας βήματα, σταθερούς υποστηρικτές των πρωτοβουλιών που αναλαμβάνονται στο πλαίσιο του Συστήματος της Βαρκελώνης.[40]

Στον αντίποδα, όλα αυτά τα χρόνια, η Αλβανία, ακολουθώντας μια απομονωτική συμπεριφορά,[41] καθυστέρησε πολύ στο να αναπτύξει σχέσεις καλής γειτονίας με τις υπόλοιπες χώρες. Η κατάσταση φαίνεται να αλλάζει τη δεκαετία 1990,[42] με τη χώρα αυτή να στρέφει το ενδιαφέρον της προς το θαλάσσιο χώρο τόσο της Αδριατικής όσο και του Ιονίου. Επιστέγασμα των προσπαθειών της Αλβανίας αποτελεί η αποδοχή της ως «υπό ένταξη» χώρας στην Ευρωπαϊκή Ένωση (24 Μαρτίου 2014). Μέσα από αυτή την πορεία είναι βέβαιο πως οι τρεις χώρες του Ιονίου Πελάγους θα έρθουν ακόμα πιο κοντά, όχι μόνο θεσμικά και εμπορικά, αλλά και πολιτικά.

Επιπλέον, το ενδιαφέρον της Ευρωπαϊκής Ένωσης για την περιοχή φανερώνεται και μέσα από την Πρωτοβουλία Αδριατικής – Ιονίου. Η Πρωτοβουλία αυτή, η οποία στηρίχθηκε σε προτάσεις της Ιταλίας και της Ελλάδας και έχει ως στόχο να φέρει πιο κοντά όλα τα κράτη της Αδριατικής και του Ιονίου, τόσο αυτά που είναι εντός όσο και εκτός της Ε.Ε., ξεκίνησε το 1999 στο πλαίσιο της Φινλανδικής Προεδρίας της Ένωσης.[43] Το κύριο ενδιαφέρον της εστιάζει στην ανάπτυξη συνεργιών στους τομείς του τουρισμού, της εκπαίδευσης και του πολιτισμού, των μεταφορών, του περιβάλλοντος και των μικρομεσαίων επιχειρήσεων. Το όλο εγχείρημα «αγκαλιάζεται» από την Ε.Ε., η οποία στις 16 Ιουνίου 2014 ανακοίνωσε τη Στρατηγική για την Περιφέρεια Αδριατικής Ιονίου.[44]

---

40. Πρόκειται για το Μεσογειακό Πρόγραμμα Δράσης για την Προστασία του Θαλασσίου Περιβάλλοντος, του Προγράμματος των Ηνωμένων Εθνών για το Περιβάλλον. Βλ. Γ. Καμιζούλης, «Οι εξελίξεις στο Σύστημα της Σύμβασης της Βαρκελώνης για την προστασία της Μεσογείου», στο: Γρ. Ι. Τσάλτας, Χ. Πλατιάς, *Ένωση για τη Μεσόγειο. Πολιτικοί οραματισμοί και υδάτινες ιστορίες. Περιβαλλοντικές προκλήσεις για το θαλάσσιο χώρο*, εκδ. Θήτα, Αθήνα 2009, σ. 52-60.

41. Με χαρακτηριστικότερη έκφανση, στο θαλάσσιο χώρο, τη διεκδίκηση Αιγιαλίτιδας Ζώνης εύρους 15 νμ, για 14 έτη.

42. Υιοθέτηση Αιγιαλίτιδας Ζώνης 12 νμ (1990). Υπογραφή Συμφωνίας Οριοθέτησης Ηπειρωτικής Υφαλοκρηπίδας με την Ιταλία (1992). Προσχώρηση στη Σύμβαση για το Δίκαιο της Θάλασσας (2003). Διαπραγμάτευση Συμφωνίας με την Ελλάδα για την Οριοθέτηση Θαλασσίων Ζωνών (2009). Προσχώρηση στις Συμφωνίες του Συστήματος της Βαρκελώνης.

43. Παρά το γεγονός ότι η Ε.Ε. έπαιξε καθοριστικό ρόλο στη γέννησή της, αποτελεί επιθυμία αυτής να έχει αυτόνομο χαρακτήρα. Για ένα σύντομο ιστορικό βλ. http://www.aii-ps.org/index.php/about-the-aii.

44. Ανακοίνωση της Επιτροπής προς το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, το Συμβούλιο, την

Πέραν της θεσμικής προσέγγισης, οι τρεις παράκτιες χώρες του Ιονίου φαίνεται πως έχουν να διαχειριστούν είτε ατομικά είτε και συλλογικά έναν πολύτιμο πόρο. Δεν χωράει αμφιβολία πως οι αναπτυξιακές προοπτικές του Ιονίου είναι μεγάλες, ενώ οι ήδη υπάρχουσες δραστηριότητες επεκτείνονται σταθερά.[45] Οι νέες προκλήσεις που έρχονται στο προσκήνιο, όπως η εκμετάλλευση των υδρογονανθράκων και η κατασκευή υποθαλασσίων αγωγών, αλλά και οι αναδυόμενες απειλές, όπως η υπεραλίευση και η υποβάθμιση του περιβάλλοντος, αποτελούν παράγοντες, οι οποίοι «αναγκάζουν» τις παράκτιες χώρες όχι μόνο να αναγνωρίσουν τα ζητήματα αυτά, αλλά και να συνεργαστούν συναινετικά και με καλή πίστη για την αντιμετώπισή τους, στη βάση και του άρθρου 122 *περί κλειστών ή ημίκλειστων θαλασσών* της Σύμβασης για το Δίκαιο της Θάλασσας.

Ευρωπαϊκή Οικονομική και Κοινωνική Επιτροπή και την Επιτροπή των Περιφερειών σχετικά με τη στρατηγική της Ευρωπαϊκής Ένωσης για την περιφέρεια Αδριατικής – Ιονίου, COM (2014) 357 final. Σκοπός αυτής της Στρατηγικής είναι να ενδυναμώσει τις αναπτυξιακές προοπτικές της περιοχής, και ιδιαίτερα στους τομείς της *Μπλε Ανάπτυξης*, του *Περιβάλλοντος*, των *Δικτύων Μεταφορών και Επικοινωνίας* και του *Τουρισμού*.

45. Για παράδειγμα, η εντατικοποίηση της ναυσιπλοΐας στην περιοχή έχει ωθήσει στην υιοθέτηση μιας σειράς συμφωνιών που ρυθμίζουν τόσο ζητήματα διαχείρισης της κυκλοφορίας όσο και ασφάλειας, όπως: α. Memorandum of understanding between Albania and Italy on the establishment of a common routing system and traffic separation scheme in Southern Adriatic Sea (2000). β. Memorandum of understanding between Albania and Italy on the establishment of a common vessel traffic service in the Adriatic Sea (2000). γ. Memorandum of understanding between Albania and Italy on mandatory ship reporting system in the Adriatic Sea (2000). δ. Memorandum of understanding between Greece and Italy for the establishment of vessel traffic service (VTS) systems in the Ionian Sea (2000). ε. Memorandum of understanding between Greece and Italy on cooperation in search and rescue operations in the Ionian Sea (Ancona 2000).

Περίληψη / Summary

Το Ιόνιο Πέλαγος, η δεύτερη σημαντικότερη θαλάσσια περιοχή της Ελλάδας, βρίσκεται τα τελευταία χρόνια στο προσκήνιο των συζητήσεων για την αναπτυξιακή προοπτική της χώρας. Ο ορθολογικός στρατηγικός σχεδιασμός και οι σχέσεις καλής γειτονίας των τριών παράκτιων χωρών (Ιταλίας, Αλβανίας, Ελλάδας), σε συνδυασμό με το ιδιαίτερο ενδιαφέρον της Ευρωπαϊκής Ένωσης, αποτελούν τα βασικά εχέγγυα για την Αειφόρο Ανάπτυξη της περιοχής, τα οποία εξετάζει το παρόν άρθρο.

During the past years the Ionian Sea, the second most important marine area of Greece, stands in the forefront of the discussion on the development prospects of the country. Sensible strategic planning and good neighborliness relations between the three coastal states (Italy, Albania, Greece), along with EU's special interest, consist the basic elements for the Sustainable Development of the area, that are examined by this paper.

Ο Κυβερνήτης Ιωάννης Καποδίστριας (φωτογραφικό αρχείο Θ. Πυλαρινού).

Η ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ ΚΑΙ ΟΙ ΕΧΘΡΟΙ ΤΗΣ: ΗΤΑΝ ΠΟΛΙΤΙΚΟ ΕΓΚΛΗΜΑ Η ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ ΤΟΥ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑ;

Γιάννης Πανούσης

Α. Εισαγωγικά

Η διαδρομή του Καποδίστρια από τη θέση του Γραμματέα της Επικράτειας της Ιονίου Πολιτείας στη ρωσική αυλή του Τσάρου ως ανώτερου διπλωμάτη σε διάφορες ευρωπαϊκές χώρες και αργότερα ως υπουργού Εξωτερικών της τσαρικής Ρωσίας, μέχρι την ανακήρυξή του ως πρώτου Κυβερνήτη του ανεξάρτητου Ελληνικού Κράτους στις 14 Απριλίου του 1827 είναι λίγο έως πολύ ιστορικά γνωστή.[1] «Γνωστή» στο βαθμό που κάτι τέτοιο είναι δυνατόν, γιατί στην πραγματικότητα η πολιτική διαδρομή του Ιωάννη Καποδίστρια εξελίχθηκε σε μια εξαιρετικά ταραγμένη εποχή αλλαγών για την Ευρώπη – εποχή κατά την οποία η «μυστική διπλωματία» έφθασε στην αποθέωσή της, οι «συμμαχίες» και οι πολιτικές ισορροπίες άλλαζαν με ανεξέλεγκτους και απρόβλεπτους ρυθμούς ανάλογα με τα εκάστοτε συμφέροντα και οι προσωπικές στρατηγικές και επιλογές των ηγετών, εμπλέκονταν και επηρέαζαν άμεσα τις ιστορικές μοίρες των ευρωπαϊκών εθνών. Μέσα σε αυτό το περίπλοκο, ιδιαίτερα επικίνδυνο και «σκοτεινό» περιβάλλον, ο Καποδίστριας αποδείχθηκε πραγματική ιδιοφυΐα στους διπλωματικούς χειρισμούς και ελιγμούς.

Όμως, αν και η βιογραφία του Καποδίστρια έχει να επιδείξει εντυπωσιακά αριστοτεχνικούς χειρισμούς στο ευρωπαϊκό πεδίο, στο εσωτερικό πεδίο του νεοσύστατου Ελληνικού Κράτους δεν κατάφερε να διαχειρισθεί με την ίδια επιδεξιότητα τις πολύπλοκες ισορροπίες που είχαν προκύψει μετά την απελευθέρωση, ούτε να κατανοήσει αποτελεσματικά το μετεπαναστατικό περιβάλλον που είχε κυριαρχήσει στο νεοπαγές Ελληνικό Κράτος.[2]

---

1. Βλ. Ανδρ. Κούκος, «Η ευρωπαϊκή πολιτική του Ιωάννη Καποδίστρια», *Ιστορία Εικονογραφημένη*, τχ. 505 (2010), σ. 20-21, αφιέρωμα στον Ιωάννη Καποδίστρια.

2. Βλ. Ν. Λούντζης, «Μια δολοφονία νομοτελειακά προβλέψιμη», *Ιστορία Εικονογραφημένη*, ό.π., σ. 17. – Γ. Ασπρέας, *Πολιτική Ιστορία της Νεωτέρας Ελλάδος*, 1821-1855, εκδ. Σιδέρης, Αθήνα 1930, τ. Α΄, σ. 70 κ.ε. – Τ. Βουρνάς, *Ιστορία της Νεώτερης Ελλάδας 1821-1909*, εκδ. Τολίδης, χ.χ., σ. 211-214. – Γ.Β. Δερτιλής, *Ιστορία του Ελληνικού Κράτους 1830-1920*, Α΄ καὶ Β΄ τόμοι, Εστία ^{3}2005, σ. 13, 107-108, 121-123, 147, 153, 165, 219, 365, 669, 685, 699, 710, 759.

Β. Ιστορικά

Η ίδρυση ενός κράτους από έναν μόνο άνθρωπο, και μάλιστα μέσα σε συνθήκες εσωτερικού χάους και εξωτερικών παρεμβάσεων, δεν μπορεί να έχει ούτε απόλυτη αποδοχή ούτε απόλυτη συνέπεια.

Η πορεία από την Ψωροκώσταινα στο εθνικό κράτος δυτικού τύπου, η πίεση όλων να ικανοποιηθούν «εδώ και τώρα» (σε γη, αξιώματα, δικαιώματα), η ταυτόχρονη άνθιση της «κλεφτουριάς» και της «πειρατείας», οι φόβοι και τόσα άλλα πίεζαν τον Καποδίστρια από όλες τις πλευρές της πολιτικής, της οικονομικής και της κοινωνικής πραγματικότητας της μετεπαναστατικής Ελλάδας.[3]

Τα όργανα του κράτους δεν υπηρετούσαν τον κυβερνήτη ή το δημόσιο συμφέρον αλλά τους ισχυρούς (Έλληνες και ξένους), οι οποίοι συνωμοτούσαν εναντίον οποιουδήποτε έθιγε τα κεκτημένα τους, ενώ χωρίς χρήμα, στρατό, διοίκηση και εκπαιδευτικό σύστημα δεν μπορούσε να στηθεί ανεξάρτητο και βιώσιμο κράτος, αφού κανείς δεν ήθελε να συμμορφωθεί στους επιβαλλόμενους κανόνες δικαίου, προτιμώντας την αταξία ή την ατομική χρήση βίας και καταναγκασμού. Πολλοί εκλάμβαναν την οργάνωση του κράτους ως «δεύτερη δουλεία».

Ο έλεγχος του Τύπου, η πάταξη της αναρχίας και της ασυδοσίας, ο περιορισμός της αυτονομίας ορισμένων περιοχών και της εξουσίας των κοτζαμπάσηδων, προσέκρουαν στις αντιλήψεις και στις πρακτικές πολλών «ηρωικών οικογενειών» του Αγώνα για την απελευθέρωση (όπως αυτής των Μαυρομιχαλαίων).

Οι τοπικές συνήθειες περί τιμής και καθήκοντος όπλισαν τελικά τα χέρια των δολοφόνων του Καποδίστρια, ο δε Γιώργης Μαυρομιχάλης, την ώρα που τον εκτελούσαν για την αποτρόπαιη πράξη του, φώναξε «πεθαίνω γενναίως και αδίκως».

Μανιάτικες συνήθειες, τουρκικό δίκαιο και εθιμικό δίκαιο συνυπήρχαν με το δίκαιο του ισχυρότερου (και οπλισμένου). Αξίες, νοήματα και σύμβολα αντί να συνενώσουν, στην πραγματικότητα διέβρωναν τη διαδικασία οργάνωσης της κοινωνίας. Βολικές ερμηνείες και παρερμηνείες μεταρρυθμιστικών ενεργειών θόλωναν κίνητρα και αποτελέσματα.

Οι αντιφατικές ιδεολογικές θέσεις του Καποδίστρια δεν δικαιώνουν τις συγκρούσεις συμφερόντων στο εσωτερικό της ελληνικής κοινωνίας και την αναζήτηση εθνικής ταυτότητας χωρίς απεμπόληση των μέχρι τότε «κεκτημένων».

Ο Καποδίστριας κατηγορείτο για «αντεθνικόν δεσποτισμόν», καθώς δεν πίστευε στις επαναστατικές και ανατρεπτικές λογικές. Του καταλόγισαν επίσης ότι καθιέρωσε την αστυνομοκρατία, ότι θεωρούσε την πατρίδα εισέτι «απολίτιστον»

3. Βλ. Σπ. Πλουμίδης, «Το έργο εσωτερικής συγκρότησης του Καποδίστρια», *Ιστορία Εικονογραφημένη*, ό.π., σ. 48-57. – Γκ. Λ. Μάουερ, *Ο ελληνικός λαός*, εκδ. Αφοί Τολίδη, Αθήνα 1976, σ. 361.

και ανώριμον, αλλά και ότι επιχείρησε να αλλάξει τη διάρθρωση της αναπτυξιακής διαδικασίας και τις παραγωγικές σχέσεις (με αναδιανομή της γης). Ο Καποδίστριας ήθελε να επιβάλει την έννομη τάξη και να απαλλάξει τον τόπο από τους πάσης φύσεως οπλοφόρους. Εφοβείτο περισσότερο τον εμφύλιο, την αναρχία, τον διχασμό, τα φιλαρχικά πάθη και τη διαφθορά από τις επιπτώσεις ενός συγκεντρωτικού κράτους. Ήθελε να βρει λύσεις και όχι πολιτικάντικες ισορροπίες. Είχε με το μέρος του τον λαό αλλά όχι τους προύχοντες.[4]

Γ. Εγκληματο-ποινικά[5]

Η τυραννοκτονία διαφέρει της εξόντωσης των πολιτικών αντιπάλων, αφού τη χαρακτηρίζει η τάση για απελευθέρωση του λαού και όχι το προσωπικό μίσος ή ο φόβος μπροστά στις μεταρρυθμίσεις ή φιλοδοξίες επενδεδυμένες με δημοκρατικά ιδεώδη.

Η «οργή του Έθνους» και η δίκαιη τιμωρία του τυράννου, όταν τελείται αυτή χωρίς λαϊκή συναίνεση, μεταστρέφεται σε θυσία και καθιστά το θύμα «μάρτυρα» ή και «μύθο».

Γι' αυτό και ο Αδ. Κοραής πίστευε πως οι τυραννιδοκτόνοι που απαλλάσσουν τον λαό από το αυταρχικό πολίτευμα αξίζουν θαυμασμού και όχι οι τυραννοκτόνοι που δολοφονούν (συχνά κινούμενοι από προσωπικά κίνητρα) τον όποιον «τύραννο».[6]

Η έννοια και το περιεχόμενο του πολιτικού εγκλήματος συζητείται συνήθως σε περιόδους πολιτικών κρίσεων, καθώς σε τέτοιες περιόδους αναδιατάσσονται οι σχέσεις Δικαίου και Πολιτικής. Αντιθέτως, η θεωρία για τον πολιτικό εγκληματία αναδεικνύεται μόνο σε περιόδους πολιτικής ομαλότητας. Σε κάθε περίπτωση το ποιοι και για ποια εγκλήματα ορίζονται πολιτικοί εγκληματίες συναρτάται απόλυτα από το ποιοι το ορίζουν και με ποια κριτήρια (διακριτική ευχέρεια πολιτικής εξουσίας).

---

4. Βλ. *Εγκυκλοπαίδεια Πάπυρος – Λαρούς – Μπριτάννικα,* τ. 32, 1988/96, λήμμα: Ι. Καποδίστριας, σ. 48 κ.ε. – Ι.Α. Καποδίστρια, *Επιστολαί,* Αθήνησιν 1841, τ. Α′, σ. 300 κ.ε. – Χρ. Λούκος, «Ιωάννης Καποδίστριας. Οι ιδρυτές της νεότερης Ελλάδας», *Τα Νέα*, Ιστορική Βιβλιοθήκη 2009. – *Νεώτερον Εγκυκλοπαιδικόν Λεξικόν Ηλίου*, τ. Ι., χ.χ., λήμμα *Ι. Καποδίστριας*, σ. 260 κ.ε.

5. Βλ. περισσότερα Γ. Πανούσης, «Οι πολλές δολοφονίες του Ιωάννη Καποδίστρια», *Ιστορία Εικονογραφημένη*, ό.π., σ. 13-17.

6. Βλ. Χρ. Κουλούρη – Χρ. Λούκος, *Τα πρόσωπα του Καποδίστρια. Ο πρώτος κυβερνήτης της Ελλάδας και η νεοελληνική ιδεολογία 1831-1996*, εκδ. Πορεία, Αθήνα 1996, σ. 23. – Β. Κρεμμυδάς, «Ένας αντικαποδιστριακός συνωμότης», στο: «*Μια μέρα…*». *Δεκαπέντε ιστορίες καθημερινότητας από τα αρχαία χρόνια ώς την εποχή μας*, Εταιρεία Σπουδών Σχολής Μωραΐτη, Αθήνα 1988, σ. 259-271.

Υπενθυμίζω ότι πολιτικός εγκληματίας δεν είναι μόνον αυτός που θέλει να ανατρέψει το καθεστώς, αλλά και αυτός που υπερασπίζεται το καθεστώς. Άρα το ζητούμενο δεν είναι με «ποιανού το μέρος είσαι», αλλά αν το διακύβευμα είναι πολιτικό.

Οι πολιτικές αντιλήψεις και η κρατούσα έννομη τάξη του χρόνου και του χώρου τέλεσης ενός «πολιτικού εγκλήματος» παίζουν τον πλέον κρίσιμο ρόλο (και όχι μόνο η αντικειμενικο-υποκειμενική του φύση).

Ο πολιτικός εγκληματίας αρνείται τη συγκεκριμένη πολιτική και ιστορική πραγματικότητα, καθώς έχει την πεποίθηση ότι μπορεί και οφείλει να επιβάλει ένα νέο, δικαιότερο σύστημα. Και αυτή του η πεποίθηση γίνεται το κίνητρο των πράξεών του, διαμορφώνει δηλαδή ηθικά τη βούλησή του. Ο βαθμός της έντασης ως προς την πολιτική του ένταξη αποτελεί ένα γνώρισμα όχι μόνο του παρτιζάνου αλλά και του πολιτικού εγκληματία ή του πολιτικού τρομοκράτη, οι οποίοι δεν αμφισβητούν καθόλου την «επαναστατική τους πίστη».

Η πεποίθηση, ως συνείδηση αλήθειας και δικαίου, πρέπει να είναι ειλικρινής και στέρεη, ώστε να βιώνεται ως εσωτερικό καθήκον και ν' αποτελεί το ηθικό/συνειδητό κίνητρο της πράξης.

Η γνησιότητα του πολιτικού εγκλήματος (από υποκειμενική σκοπιά) αναδεικνύεται (ίσως και να αποδεικνύεται) από την εχθρότητα προς το πολίτευμα, σε βαθμό που να μην αφήνει περιθώρια για αισθήματα ενοχής (ίσως λόγω και του ταξικού μίσους).

Η παθογένεια μιας ομάδας που θεωρεί ότι η επιβολή της βίας είναι η μόνη διέξοδος (πολλές φορές και από τα δικά της αδιέξοδα) για την έκρηξη/επανάσταση του αδρανούντος λαού και ότι η προσήλωση των αμέριμνων (και αθώων;) πολιτών σε ένα απάνθρωπο σύστημα αξιών συνιστά παραβίαση ηθικού νόμου, δεν αναιρεί τον πολιτικό σκοπό της χρήσης βίας.

Πώς άλλωστε να ξεχωρίσεις τον πολιτικό εγκληματία από το πολιτικό έγκλημα που διαπράττει; Η πολιτικότητα της οργάνωσης, στην οποία ανήκει ο δράστης, χρωματίζει και την πολιτικότητα του ίδιου και την πολιτικότητα της πράξης του. Αν όμως η έκπτωση της πολιτικής επιφέρει και συρρίκνωση του πολιτικού εγκλήματος και περαιτέρω απαξίωση του πολιτικού εγκληματία, γιατί ο πολιτικός εγκληματίας πιστεύει ότι η άσκηση πολιτικής μέσα από την κάννη του όπλου μπορεί να επαναφέρει τον λαό ή τους καταπιεσμένους ή το δίκιο στο προσκήνιο;

Οι καταστάσεις εξέγερσης, η εξέγερση ή οι εξεγερμένοι άνθρωποι (και πόσοι;) είναι το κρίσιμο κριτήριο για να αξιολογηθεί μια δράση ως πολιτική; Αντικειμενικά ή υποκειμενικά, λογικά ή βιωματικά στοιχεία συνυπάρχουν και διαμορφώνουν «αυθεντικές καταστάσεις ανθρώπινης εξέγερσης». Οι εσωτερικοί αυτοί «πόλεμοι» έχουν ως πολιτικό υποκείμενο, ως πρωταγωνιστές, ολιγάριθμες

ομάδες προσώπων που διαμεσολαβούν ανάμεσα στον λαό και στην εξουσία (αρνούμενοι το παρόν χωρίς υποχρεωτικά να έχουν σχέδιο για το μέλλον). Η αναγκαία πολιτική αντι-βία προσδιορίζεται συχνά από τις μορφές διεξαγωγής και την ηθική της δικαίωση (που συχνά εξαρτάται και από την ηθική των μέσων της πολιτικής πάλης ή και από το στρατηγικό νόημα που προσδίδεται στην πράξη).

Μέσα από τα μάτια των εχθρών (through our enemies' eyes) και όχι μέσα από ψευδεπίγραφες «κοινές αξίες» επιβεβαιώνεται η ορθότητα της πεποίθησης των αντιφρονούντων (κατά τους ίδιους, βέβαια).

Αναρωτιούνται πολλοί σε τι διαφέρει η υποκειμενική θεωρία για το πολιτικό έγκλημα από τη θεωρία για τον πολιτικό εγκληματία. Βούληση εναντίον πεποίθησης; Μοναχική πράξη κατά οργανωμένης ομάδας; Πάθος «τιμωρίας» απέναντι σε πολιτικό πρόγραμμα; Ανομικό κλίμα διαμόρφωσης θέσης ή ενέργειες προερχόμενες από ιδεοληπτικούς παράφρονες;

Αναρωτιούνται, τέλος, αν το πολιτικό έγκλημα πρέπει να είναι συλλογικό, όπως, π.χ., συνέβη κατά τη Γαλλική Επανάσταση. Να αφορά μόνο στην εσωτερική τάξη/ασφάλεια του κράτους ή και τη θεμελιακή πολιτική κατάσταση;

Η πολιτική πεποίθηση ή ο πολιτικός σκοπός χαρακτηρίζουν το πολιτικό έγκλημα; Υπάρχει τρομοκρατία εξ ιδεολογίας ή όλα εντάσσονται σε μια στρατηγική εγκληματικής πολιτικής δράσης; Μήπως οι τρομοκράτες είναι ιδεολόγοι της βίας, κινούμενοι από τυφλό φανατισμό ή μήπως επιταχύνουν την Ιστορία με τις πράξεις τους; Η εγκληματολογική θεωρία και το ποινικό δόγμα δεν έχουν δώσει ακόμη οριστικές απαντήσεις στα παραπάνω ερωτήματα.

Δ. Ιστορικά συμπεράσματα

Ο Ιωάννης Καποδίστριας δεν ανήκε στην κατηγορία εκείνων που πίστευαν ότι ο χρόνος και οι συνθήκες ήταν ώριμες για την εκδήλωση της Επανάστασης του 1821.[7] Αντιθέτως, πίστευε ότι απαιτείτο περισσότερος χρόνος για προετοιμασία του διπλωματικού πεδίου και εξασφάλιση ακόμη μεγαλύτερης υποστήριξης από τις Μεγάλες Δυνάμεις της εποχής. Παρ' όλα αυτά, ποτέ δεν έπραξε κάτι ενάντια στην πρόοδο και την εξέλιξη του Αγώνα, αλλά από τις υψηλές θέσεις που κατά καιρούς κατείχε, πάντοτε ενίσχυε με έμμεσο ή/και άμεσο τρόπο τα συμφέροντα των επαναστατημένων Ελλήνων.[8]

---

7. Πρβλ. Κ. Χατζηαντωνίου, «Το ζήτημα των συνόρων: ένα υπόδειγμα διπλωματικής στρατηγικής», *Ιστορία Εικονογραφημένη*, ό.π., σ. 39, 44.

8. Βλ. Σπ. Πλουμίδης, *ό.π.*, σ. 57. – *Ιστορικά Ελευθεροτυπίας*, 8.1.2004, 15.1.2004, 22.1.2004, 27.1.2005, 15.5.2004. – *Ιστορία*, «Αφιέρωμα: Ιωάννης Καποδίστριας», ό.π. – Ν. Σβορώνος, *Επισκόπηση της νεοελληνικής ιστορίας*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα ^{2}1976, σ. 72-73,

Βασικό μέλημα του Καποδίστρια ήταν ο έλεγχος της κατάστασης και η επιβολή ενός στοιχειώδους πλαισίου νομιμότητας. Όμως, αφ' ενός το γεγονός ότι γινόταν αντιληπτός ως «ξένος» και αφ' ετέρου ότι στη συγκεκριμένη περίοδο όλες οι προεξάρχουσες στην Επανάσταση οικογενειακές φατρίες διεκδικούσαν με κάθε κόστος κυρίαρχο ρόλο στην υπό διαμόρφωση κατάσταση, μετέτρεψαν σχετικά γρήγορα τον Καποδίστρια σε «αποδιοπομπαίο τράγο» και σε παράγοντα που έπρεπε να «εκλείψει» το συντομότερο δυνατόν. Η φυλάκιση του Πετρόμπεη Μαυρομιχάλη ήταν απλά και μόνον η αφορμή για την – μάλλον από καιρό σχεδιασμένη – δολοφονία του. Οι φυσικοί αυτουργοί της δολοφονίας, ο αδελφός και ο γιος του Πετρόμπεη Μαυρομιχάλη, έδωσαν στην πράξη τον χαρακτήρα της «βεντέτας» και της «οικογενειακής εκδίκησης», θολώνοντας με τον τρόπο αυτό τα πραγματικά αίτια και τους συσχετισμούς που οδήγησαν σε αυτή.

Πλήθος είναι οι υποθέσεις, οι οποίες έχουν εκφρασθεί δημόσια κατά καιρούς για την εμπλοκή άλλων παραγόντων στη δολοφονία του Καποδίστρια. Η εμπλοκή τόσο της Γαλλίας, όσο και της Αγγλίας, μάλλον θα πρέπει να θεωρείται βέβαιη.

Υπό αυτή την έννοια η δολοφονία του Ιωάννη Καποδίστρια έχει όλα τα χαρακτηριστικά μιας αμιγούς «πολιτικής δολοφονίας», δεδομένου ότι το έγκλημα δεν έχει μόνο τα χαρακτηριστικά μιας «βεντέτας» της οικογένειας Μαυρομιχάλη εναντίον του, αλλά υπάρχει σωρεία στοιχείων και ενδείξεων που καταδεικνύουν ότι η συγκεκριμένη πράξη είχε σχεδιασθεί, οργανωθεί και υποστηριχθεί από διαφόρων ειδών εσωτερικά και εξωτερικά συμφέροντα.

Ε. Εγκληματολογικά συμπεράσματα

Ο κυβερνήτης Ι. Καποδίστριας δολοφονήθηκε τρεις τουλάχιστον φορές:

- Μία από τους «προσβληθέντες» Μαυρομιχαλαίους (σε συνεργασία ή μη με ξένες δυνάμεις).
- Μία από την ιδεολογική σύγχυση για το τι είναι τύραννος, τι τυραννοκτονία, τι πολιτική δολοφονία, τι εσωτερικός εχθρός και
- μία από την πολιτική εκμετάλλευση Αριστεράς – Δεξιάς (ως προς την αγιογράφηση ή αποκαθήλωση της εικόνας του).

Ας μην ξεχνάμε ότι ο Γ. Κορδάτος αναφέρεται σε «καποδιστριακή δικτατορία» και σε Καποδίστρια που φερόταν «σαν Τσάρος»[9] ή για άλλους ως πεφωτισμένος δεσπότης· ο Γ. Ζεύγος και το ΚΚΕ αναφέρονται (ακόμη) σε «αντιδρα-

79. – Τ. Σταματόπουλος, *Ο εσωτερικός αγώνας (1821)*, εκδ. Κάλβος, Αθήνα [4]1975, σ. 384 κ.ε., 451 κ.ε.

9. Βλ. Γ. Κορδάτος, *Ιστορία της Ελλάδας*, *Νεώτερη Β΄, 1821-1832*, εκδ. Εικοστός Αιώνας, Αθήνα 1957, σ. 601 κ.ε., 638.

στική, αντιλαϊκή δικτατορία»,[10] ο Ι. Μεταξάς ιδιοποιήθηκε το έργο του Ι. Καποδίστρια, η μετεμφυλιακή Ελλάδα τον αποκατέστησε, η Χούντα τον ύμνησε και μετά τη Μεταπολίτευση θεωρήθηκε «πρότυπο ηγέτη».[11]

Ας μην ξεχνάμε επίσης ότι ορισμένοι θεωρούν ότι τον δολοφόνησαν «ξένες δυνάμεις»,[12] άλλοι ότι η δολοφονία του σήμανε την επικράτηση των Άγγλων και των Κοτζαμπάσηδων[13] ή και ότι ο Πετρόμπεης Μαυρομιχάλης – αδελφός και πατέρας των δολοφόνων – στα βαθιά του γεράματα (φέρεται να) δήλωσε: *Ανάθεμα τους Αγγλο-Γάλλους που ήταν η αιτία και εγώ να χάσω τους δικούς μου ανθρώπους και το Έθνος να χάσει έναν κυβερνήτη που δεν θα ματαβρεί. Το αίμα του με παιδεύει έως σήμερα.*[14]

Τέλος, πολλοί πιστεύουν ότι ο συγκεντρωτισμός του Καποδίστρια συνιστούσε αμυντική λύση απέναντι στην ολιγαρχία και στη ρεαλιστική αποδοχή τής εξάρτησης από τις Μεγάλες Δυνάμεις.[15]

ΣΤ. Ερωτήματα

Για να απαντήσει η Εγκληματολογία στο ερώτημα πού θα κατέτασσε τη δολοφονία του Ι. Καποδίστρια και κυρίως πώς θα χαρακτήριζε τους δράστες, (προ)απαιτούνται κάποιες απαντήσεις πολιτικής υφής στα παρακάτω ερωτήματα:

- Στις έκτακτες συνθήκες υπέρτατος νόμος είναι η σωτηρία της πατρίδας ή της δημοκρατίας;
- Οι (όποιοι) αντιφρονούντες σ' ένα συγκεντρωτικό κράτος είναι πάντοτε φορείς φιλελεύθερων ιδεών; Αντιπολίτευση και ένοπλη εξέγερση ταυτίζονται;
- Πού συναντάται το κράτος με το μη-κράτος (παρακράτος) ή με ανεξέλεγκτα «πολιτικά» μορφώματα;
- Πότε τα κίνητρα μιας «πολιτικής» δολοφονίας είναι προσωπικά και πότε πολιτικά; Πότε έχουμε εκδίκηση προεστών και πότε λαϊκή αγανάκτηση;
- Ποιοι οι υποκρυπτόμενοι ηθικοί αυτουργοί και ποια τα ελατήριά τους;
- Ποιοι συνεργούν, συνεργάζονται και γιατί;

---

10. Βλ. Χρ. Κουλούρη – Χρ. Λούκος, *Τα πρόσωπα του Καποδίστρια*, ό.π., σ. 117.

11. Βλ. *αυτόθι*, σ. 143-146. – Γ. Ζέβγος, *Σύντομη μελέτη της νεοελληνικής ιστορίας*, εκδ. Τα Νέα Βιβλία, Αθήνα 1945, σ. 103, μέρος Α΄.

12. Βλ. Δ. Κοκκινάκης, *Ποιοι δολοφόνησαν τον Καποδίστρια*, εκδ. Συμμετρία, Αθήνα 2007, τ. Α΄.

13. Βλ. Χρ. Κουλούρη – Χρ. Λούκος, *Τα πρόσωπα του Καποδίστρια*, ό.π. σ. 154.

14. Βλ. Ι. Μπένος, *Ιωάννης Καποδίστριας*, www.apodimos.com.

15. Βλ., γενικότερα, Γ. Πανούσης, *Η δημοκρατία στα ακραία όριά της*, εκδ. Λιβάνη, Αθήνα 2007.

- Πόσο επηρεάζουν οι δολοφονίες ηγετών την εξέλιξη των πραγμάτων στο πεδίο των ελευθεριών;[16]

Προκειμένου να απαντήσουμε στο αν πατριώτης είναι ο φονιάς ή το θύμα, καλά θα ήταν να καθιερωνόταν μια Ημέρα Περισυλλογής για τις πολιτικές δολοφονίες στην Ελλάδα, μήπως και αποφασίσουμε να συνομιλήσουμε ειλικρινά μεταξύ μας αλλά και με την Ιστορία.

Ζ. Καταληκτικά

Η δολοφονία του Ιωάννη Καποδίστρια δεν ήταν απλώς και μόνο μια «πολιτική» δολοφονία αλλά και μια «δολοφονία της πολιτικής» στα πρώτα της βήματα στη νεότερη ελληνική ιστορία. Η επικράτηση του «διά των όπλων ισχυροτέρου» έμοιαζε να είναι ακόμη αποδεκτή, σε μια Ελλάδα, η οποία μόλις είχε βγει από τον επαναστατικό ένοπλο αναβρασμό και τα 400 χρόνια οθωμανικής κατοχής. Εκείνο όμως, το οποίο θα πρέπει ενδεχομένως να αναρωτηθούμε όλοι σήμερα, σκεπτόμενοι το γεγονός της δολοφονίας του Καποδίστρια, είναι μήπως το περιστατικό αυτό έχει «εγγράψει στο DNA» της αντίληψης για την πολιτική στην Ελλάδα – ίσως σε πολύ μεγάλο βαθμό – ένα είδος υποσυνείδητης αποδοχής ή έστω ανοχής απέναντι στη βία, ως τρόπου διαχείρισης των δημόσιων πολιτικών πραγμάτων της χώρας.

Η δολοφονία του Ιωάννη Καποδίστρια είναι ένα γεγονός που μπορεί με πολλαπλό τρόπο να μας διδάξει πολλά – ίσως όμως το σημαντικότερο όλων, να είναι η ανάγκη προάσπισης της νομιμότητας, όταν γύρω μας υπάρχουν σοβαρές ενδείξεις ότι ο «πολιτικός πολιτισμός» μας εκτρέπεται σε μονοπάτια που ενδεχομένως οδηγούν στην επιβολή του «δικαίου του ισχυρότερου» και ο (πάσης φύσεως) εκφοβισμός έχει αρχίσει να μην «κάνει εντύπωση», αλλά αντιθέτως να θεωρείται, εν πολλοίς, ως μια «συνήθης πρακτική» επίλυσης των δημοσίων πολιτικών προβλημάτων. Και πάνω σε αυτό, κοιτάζοντας πίσω στις 9 Οκτωβρίου του 1831 στο Ναύπλιο, έχουμε πολλά να αναλογιστούμε με σοβαρό τρόπο για το τώρα αλλά και για το αύριο της πολιτικής στη χώρα μας.

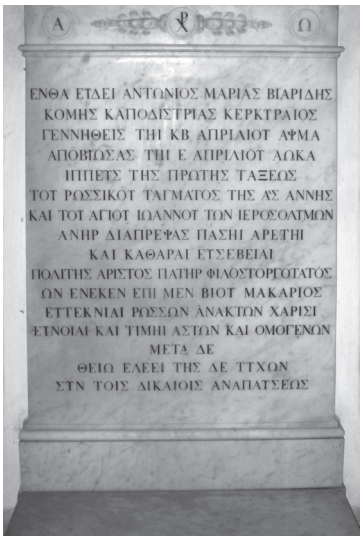
Μήπως και στην Ελλάδα του 2014 αυτό υποσυνείδητα προσδοκούμε; Να βρεθεί ηγέτης, να βάλει τα πράγματα σε μία τάξη και να τον δολοφονήσουμε για λόγους «αντί-στασης»;

16. Βλ. Χρ. Κουλούρη – Χρ. Λούκος, *Τα πρόσωπα του Καποδίστρια*, ό.π. σ. 158-160.

Περίληψη / Résumé

Ο προβληματισμός της εισήγησης επικεντρώνεται στο αν η δολοφονία του Κυβερνήτη Ι. Καποδίστρια ήταν πολιτική ή μήπως επρόκειτο για βεντέτα. Ο συγγραφέας επιχειρηματολογεί υπέρ της άποψης ότι η εν λόγω δολοφονία εντάσσεται πλήρως στην υποκειμενική και αντικειμενική θεωρία περί πολιτικού εγκλήματος.

La problématique de l'exposé est centré autour de la question si l'assassinat de Kapodistria avait les caractéristiques d'un crime politique ou par contre il s'agit d'une vendetta. Le rapporteur soutient la première hypothèse suivant une argumentation fondée sur la théorie du crime politique.

Ο τάφος του Αντωνομαρία Καποδίστρια στη Μονή της Πλατυτέρας στην Κέρκυρα (φωτογραφικό αρχείο Θ. Πυλαρινού).

Οι τάφοι του Ιωάννη Καποδίστρια (αριστερά) και του Αυγουστίνου Καποδίστρια (στο κέντρο), στη Μονή της Πλατυτέρας στην Κέρκυρα (φωτογραφικό αρχείο Θ. Πυλαρινού).

Η ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΩΝ ΕΠΤΑΝΗΣΩΝ ΥΠΟ ΤΟ ΠΡΙΣΜΑ ΤΗΣ ΔΗΜΟΓΡΑΦΙΑΣ (19ος-21ος ΑΙΩΝΑΣ)

Δημήτριος Ανωγιάτης-Pelé,
Ιωάννα Αθανασοπούλου,
Κωνσταντίνος Τσιάμης

Εισαγωγή

Η ιστορική δημογραφία, όπως είναι γνωστό, εξετάζει τις κυκλικές διακυμάνσεις, τις μακροχρόνιες κινήσεις και τις κρίσεις των κοινωνικών και οικονομικών δομών ενός πληθυσμιακού δυναμικού. Με τη βοήθεια δημογραφικών παραμέτρων αναζητούνται συντελεστές μακροχρόνιων δημογραφικών συμπεριφορών στο γεωγραφικό χώρο και χρόνο. Η ιστορική δημογραφία καταλήγει σε μετρήσιμα συμπεράσματα και, μέσω των αριθμητικών μετρήσεων, επιβεβαιώνει και ενισχύει ή αναιρεί και αναθεωρεί ποσοτικά τις ιστορικές ποιοτικές πηγές. Το Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών «Ιστορική Δημογραφία» του Τμήματος Ιστορίας του Ιονίου Πανεπιστήμιου λειτουργεί πλέον δέκα χρόνια και δραστηριοποιείται σε όλους τους τομείς της δημογραφίας (όπως πληθυσμιακοί δείκτες, εκπαίδευση, εργασία, οικονομία, υγεία),[1] τομείς που καλύπτουν ειδικότερα τον ελληνικό και, γενικότερα, τον παγκόσμιο χώρο. Μέσα από ενδεικτικές ερευνητικές μελέτες διδασκόντων και μεταπτυχιακών φοιτητών, βασιζόμενες σε αρχειακές πηγές, παρουσιάζονται συνοπτικά, στην παρούσα μελέτη, δύο θεματικές ενότητες που αφορούν στην ιστορία τόσο της Κέρκυρας όσο και της ευρύτερης περιοχής των Επτανήσων και επικεντρώνονται σε ζητήματα δημογραφίας και υγείας. Αναφορικά με την αμιγώς ιστορικο-δημογραφική θεματολογία επιλέχθηκαν οι απογραφές της Κέρκυρας του 1824 και του 1827. Μέσα από την ιστορικο-δημογραφική μελέτη, αναδύεται η σύνθεση και οι ιδιαιτερότητες του αστικού και του αγροτικού πληθυσμού ενός οικιστικού πλέγματος ή ενός ευρύτερου γεωγραφικού χώρου. Η πυκνότητα του πληθυσμού, ο τόπος και ο τρόπος διαβίωσης αποτελούν διαχρονικά δυνητικούς παράγοντες κινδύνου της δημόσιας υγείας. Για το λόγο αυτό, η έτερη θεματική ενότητα που επιλέχθηκε, ως αναμενόμενη απόρ-

1. Οι εν λόγω ερευνητικές μελέτες είναι διαθέσιμες για τους ερευνητές που θα θελήσουν να τις μελετήσουν στη βιβλιοθήκη του Προγράμματος Μεταπτυχιακών Σπουδών.

ροια της ιστορικο-δημογραφικής μελέτης, είναι η ιατρο-ιστορική δημογραφία σε επίπεδο νοσολογικού φάσματος.

Η πρώτη θεματική ενότητα έχει ως αντικείμενο αρχικά την ιστορικο-δημογραφική προσέγγιση της απογραφής του έτους 1824 και, στη συνέχεια, την επεξεργασία των δημογραφικών δεδομένων που προκύπτουν από αυτήν. Τα στοιχεία που μας παρέχει η εν λόγω αρχειακή πηγή είναι σημαντικά, προκειμένου να εντοπίσουμε, όσο το δυνατόν ευκρινέστερα, την κατανομή του πληθυσμού που κατοικεί την περίοδο αυτή στην Κέρκυρα, πολύ περισσότερο όταν γνωρίζουμε ότι η απογραφή του έτους 1824 αποτελεί την πρώτη απογραφή –ανάμεσα σε τόσες άλλες που διενεργήθηκαν από την επίσημη βρετανική διοίκηση– για την καλύτερη γνώση τόσο των δημογραφικών όσο και των οικονομικών παραμέτρων της τοπικής κοινωνίας, γνώση που θα ήταν απαραίτητη στους ιθύνοντες της διοίκησης του νησιού. Άλλωστε, η εναλλαγή των πολιτικών διοικήσεων στον ιόνιο χώρο επέβαλλε την αποτίμηση του πληθυσμού καθώς και διαφόρων οικονομικών παραμέτρων από κάθε διαδοχική διοίκηση.[2] Πρόκειται για ένα δημόσιο έγγραφο, γραμμένο στην ιταλική γλώσσα,[3] που χρονολογείται από την 1η Ιουνίου 1824 και περιέχει την πληθυσμιακή απογραφή της Κέρκυρας, η οποία διαιρείται αφενός στην πόλη και τον περιαστικό χώρο και αφετέρου στον αγροτικό χώρο, ο οποίος, με τη σειρά του, κατανέμεται σε επτά διαμερίσματα. (Εικόνα 1)

Η αγγλική κυριαρχία στα Ιόνια Νησιά, εκτός από την ξεχωριστή σημασία που έχει ως ιστορική περίοδος, ενταγμένη στη νεότερη ελληνική ιστορία, έχει και μια ιδιαίτερη αξία, λόγω του ότι, κατά την περίοδο αυτή, υπάρχει πλούσιο αρχειακό υλικό που προσφέρει ποικίλες διαφωτιστικές πληροφορίες και χρήσιμα στοιχεία για τον πληθυσμό των Νησιών του Ιονίου.

Ο συνολικός πληθυσμός της νήσου Κέρκυρας κατά το έτος 1824 ανέρχεται σε 44.404 άτομα.[4] (Διάγραμμα 1) Κάνοντας μια σύγκριση της χωροταξικής κατανομής των χωριών μεταξύ όλων των διαμερισμάτων, διαπιστώνουμε την ανισοκατανομή της κατάληψης του χώρου τόσο από οικιστική όσο και από πληθυσμιακή άποψη. Υπάρχουν, δηλαδή, διαμερίσματα που έχουν λίγα χωριά-οικισμούς με πολλούς κατοίκους, και άλλα που έχουν περισσότερα χωριά-οικισμούς με λιγότερους κατοίκους. Αν και το 6ο διαμέρισμα διαθέτει τους περισσότερους οικισμούς (21), δεν είναι το πιο πυκνοκατοικημένο στο νησί, γεγονός που ίσως θα μπορούσε

2. Δ. Ανωγιάτης-Pelé, «Τα Ιόνια Νησιά από την πολιτειογραφία στη στατιστική των πληθυσμών (18ος-19ος αι.)», *Ζ΄ Πανιόνιο Συνέδριο, Λευκάδα 26-30 Μαΐου 2002, Πρακτικά Ζ΄ Πανιονίου Συνεδρίου*, Αθήνα 2004, τ. Β΄, σ. 389-397.

3. Η επίσημη διοικητική γλώσσα είναι η ιταλική.

4. Ο καταγραφέας, εξαιτίας κάποιων μικρών λαθών στην τελική καταμέτρηση του πληθυσμού, αποκλίνει κατά 53 άτομα, εκτιμώντας τον σε 44.351 άτομα.

να δικαιολογηθεί από το ελώδες έδαφός του. Τα διαμερίσματα με το μεγαλύτερο πληθυσμό είναι το 2ο, με 19 οικισμούς και 7.064 κατοίκους, και το 1ο, με 14 οικισμούς και 4.809 κατοίκους. (Διάγραμμα 2) Η πεδινή γεωφυσική κατάσταση του χώρου –εύφορο έδαφος για καλλιέργειες (καλλιεργήσιμη έκταση 14.171 και 10.996 μοδίων περίπου αντίστοιχα)– και η ύπαρξη οδικού δικτύου εξηγούν, εν μέρει, την αυξημένη συγκέντρωση του πληθυσμού. Το 3ο διαμέρισμα παρουσιάζει μεγάλο αριθμό χωριών (18), με 3.662 κατοίκους συνολικά, αριθμό μικρό για το πλήθος των χωριών του διαμερίσματος, γεγονός που, ενδεχομένως, εξηγείται από την ορεινή υφή του εδάφους του σε συνδυασμό με τη δυσκολία πρόσβασης και επικοινωνίας αλλά και την περιορισμένη εκμεταλλεύσιμη και καλλιεργήσιμη έκτασή του (περίπου 2.149 μόδιοι). Στο νοτιότερο άκρο του νησιού, στο 7ο διαμέρισμα, απαριθμούνται 15 οικισμοί, με τον μικρότερο όμως πληθυσμό σε σύγκριση με τα υπόλοιπα διαμερίσματα, εξαιτίας, ενδεχομένως, της μικρής καλλιεργήσιμης έκτασης (περίπου 2.707 μόδιοι) και του ελώδους χαρακτήρα του εδάφους του. Τέλος, το 4ο και το 5ο διαμέρισμα, αν και περιλαμβάνουν τον μικρότερο αριθμό χωριών σε όλο το νησί (14 και 12 οικισμούς αντίστοιχα), συγκεντρώνουν σημαντικό αριθμό κατοίκων, γεγονός που οφείλεται, πιθανόν, στον ορεινό χαρακτήρα του εδάφους τους, στην έλλειψη εκτεταμένων καλλιεργήσιμων γαιών (περίπου 5.351 και 3.512 μόδιοι) αλλά και στις κτηνοτροφικές ασχολίες των κατοίκων τους.

Στο σημείο αυτό σταματά η εν λόγω απογραφή, η οποία εστιάζεται περισσότερο, από δημογραφική άποψη, στην κατανομή ανά διοικητικό διαμέρισμα των οικισμών και των κατοίκων σε αυτούς, χωρίς να παρέχει περαιτέρω πληροφορίες για τη διάκριση του πληθυσμιακού δυναμικού του νησιού σε γηγενείς ή ξένους, σε μία περίοδο, κατά την οποία, ως γνωστόν, συρρέουν σε αυτό ξένοι από διάφορες περιοχές του πλησιέστερου ή του πιο απομακρυσμένου περίγυρού του. Η σύνθεση λοιπόν του πληθυσμού του νησιού (όσον αφορά στη διάκριση μεταξύ ντόπιων και επήλυδων) δεν αποτελεί αντικείμενο ενδιαφέροντος της βρετανικής διοίκησης, τουλάχιστον στη δεδομένη απογραφή.

Αντίθετα, κατά την ίδια περίοδο, ένα άλλο δημόσιο έγγραφο,[5] γραμμένο τον Ιούλιο του έτους 1827 στην ιταλική γλώσσα, περιέχει την απογραφή ενός τμήματος[6] της πόλης της Κέρκυρας (σημερινό ιστορικό κέντρο) και συμπληρώνει,

5. Πρόκειται για τρία βιβλία, στα οποία αναγράφονται χειρόγραφα, στην αριστερή σελίδα, οι οικογένειες των ντόπιων κατοίκων (famiglie locali) και, στη δεξιά σελίδα, οι οικογένειες των ξένων (famiglie stranieri). Στην κάθε καταγραφή προηγείται ο αρχηγός της οικογένειας με την ηλικία του, τον τόπο καταγωγής του και το επάγγελμά του. Ακολουθούν τα υπόλοιπα μέλη της οικογένειας με την ηλικία τους (ΓΑΚ Κέρκυρας, σειρά Ιόνιον Κράτος, φάκελος 76).

6. Είναι βέβαιο ότι θα έχει καταγραφεί και το υπόλοιπο τμήμα, το οποίο όμως στάθηκε αδύνατο να βρεθεί.

κατά κάποιον τρόπο, την προηγούμενη απογραφή ως προς τη διάκριση του πληθυσμού σε γηγενείς και ξένους που κατοικούν σε αυτό το τμήμα της πόλης της Κέρκυρας. (Εικόνα 2)

Τιτλοφορείται «Anagrafi degli abbitanti della città di Corfù nella parte assunta dal Nobile ufficiale Municipale Signor Cavallier Spiridion Kondos e che comprende il Nord, a partire dalla porta di Spilea ossia comercio lungi la contrada di San Antonio, la calle dell'Erbe, e le case nuove della Spianata a sinistra, il Monte di Pietà, le mura tutte fino al punto della partenza, nonché il recinto esterno della Porta medesima ed il Forte nuovo. Con distinzione delle famiglie locali ed estere, come seque».[7] Περιλαμβάνει τον πληθυσμό της μισής σχεδόν πόλης, διαχωρίζοντάς τον σε «Locali famiglie», δηλαδή οικογένειες ντόπιων, και σε «Estere famiglie», οικογένειες ξένων.

Το αρχειακό αυτό έγγραφο αποτελείται από 1.955 καταγραφές, παρέχοντας στοιχεία για τη σύνθεση του πληθυσμού του συγκεκριμένου οριοθετημένου τμήματος της πόλης, ο οποίος απαρτίζεται, εκτός από τους γηγενείς, και από οικογένειες που χαρακτηρίζονται από τον απογραφέα ως ξένες και διαμένουν στην πόλη της Κέρκυρας.

Ο συνολικός αριθμός των κατοίκων του συγκεκριμένου τμήματος της πόλης, το οποίο αποκαλείται «Riparto del Nord», κατά το έτος 1827[8] ανέρχεται σε 5.568 άτομα, από τα οποία 3.613 είναι ντόπιοι (locali), δηλαδή ποσοστό 65% επί του συνόλου των κατοίκων. Ο αριθμός των ξένων, στο ίδιο τμήμα της πόλης της Κέρκυρας, ανέρχεται σε 2.055 άτομα. Έτσι, οι αποκαλούμενοι «ξένοι» φθάνουν το 35% επί του συνόλου των κατοίκων του «Riparto del Nord».

Ποιοι είναι αυτοί οι ξένοι, κατά τον απογραφέα, κάτοικοι, οι οποίοι αποτε-

---

7. Είναι χαρακτηριστικό ότι περιγράφονται με ακρίβεια τα όρια του απογραφόμενου τμήματος της πόλης, τα οποία αρχίζουν «[...] από την Πόρτα της Σπηλιάς ή την Αγορά», συνεχίζουν με τη «συνοικία του Αγίου Αντωνίου, την οδό των Χόρτων (dell'Erbe), και τα νέα σπίτια αριστερά της Σπιανάδας, το Ενεχυροδανειστήριο» και, ακολουθώντας τα τείχη, φθάνουν στο σημείο της εκκίνησής τους, ενώ περιλαμβάνεται και η περιοχή του εξωτερικού περιτειχίσματος στην «Πόρτα της Σπηλιάς καθώς και το νέο Φρούριο [...]». Φαίνεται ότι το συγκεκριμένο τμήμα της πόλης είχε ανατεθεί στο δημοτικό αξιωματούχο Σπυρίδωνα Κοντό, που έφερε τον τίτλο του Ιππότη.

8. Στο σημείο αυτό αξίζει να σημειώσουμε ότι έχουμε πληροφορίες για τον αριθμό των ξένων και σε ένα άλλο τμήμα της πόλης, το επονομαζόμενο «Sestier Grecia in Corfù», δηλαδή ελληνική συνοικία, χωρίς όμως λεπτομερειακή αναφορά στις οικογένειες και τα μέλη τους. Πιο συγκεκριμένα, αναγράφονται 337 ξένοι κάτοικοι –ανδρικός πληθυσμός– (forestieri domiciliati), 209 γυναίκες (donne) και 304 ανήλικοι (pupilli). Από τους 337 άνδρες οι 53 είναι τεχνίτες (artisti) και οι 20 έμποροι (commercianti). Πρόκειται για το 24% του συνόλου των κατοίκων αυτού του τμήματος της πόλης, το οποίο αριθμεί 2.639 κατοίκους.

λούν ένα σημαντικό τμήμα της εν λόγω περιοχής της πόλης; Πρόκειται για μη γηγενείς οικογένειες. Με τον όρο «famiglie estere», ο απογραφέας εννοεί τις οικογένειες που προέρχονται από περιοχές που βρίσκονται εκτός Κέρκυρας, τόσο από τον υπόλοιπο ελλαδικό χώρο όσο και από το εξωτερικό. Η Ευρώπη (Αγγλία, Ιταλία, Ισπανία, Αυστρία, Γαλλία), ανατολικότερα η Ρωσία, κάποιες περιοχές της Οθωμανικής αυτοκρατορίας, όπως η Αλβανία, ή και πόλεις της (Κωνσταντινούπολη, Σμύρνη), αλλά και ο υπόλοιπος ελλαδικός χώρος, όπως η Ήπειρος, η Πελοπόννησος, κάποια νησιά του Αιγαίου Πελάγους καθώς και τα υπόλοιπα Ιόνια Νησιά αποτελούν τον τόπο προέλευσης των κατοίκων που χαρακτηρίζονται ως «ξένοι». Η Ιταλία, τα υπόλοιπα Επτάνησα και η Ήπειρος αποτελούν την κυριότερη δεξαμενή των ξένων του εν λόγω απογραφόμενου τμήματος της πόλης της Κέρκυρας. (Διαγράμματα 3 και 4)

Στην απογραφή αυτή καταγράφονται, συγχρόνως, 546 οικογένειες, με πληροφορίες για τα επώνυμα των αρχηγών της οικογένειας, τα βαπτιστικά ονόματα των μελών της, τις ηλικίες τους, τον τόπο προέλευσης των αρχηγών των οικογενειών, καθώς και το επάγγελμά τους. Στον κατάλογο των περισσοτέρων οικογενειών περιλαμβάνεται και το βοηθητικό προσωπικό, με την ένδειξη υπηρέτης, «servo» ή «domestico», καθώς και δύο άλλες ξεχωριστές κατηγορίες κατοίκων: οι σπουδαστές του Πανεπιστήμιου «Università», οι οποίοι αποκαλούνται «scolari academici», και οι «schiavi», δηλαδή οι δούλοι.

Ο συντάκτης της απογραφής Σπυρίδων Κοντός, στο τέλος της καταγραφής των ξένων κατοίκων, αναφέρει: «Qui termineremo le famiglie Estere le quali complessivavi […] annontano al numero di abbitanti 2.055», υπολογίζοντάς τους σε 2.055 άτομα.[9] Τέλος, σε αυτές τις 546 οικογένειες ξένων διακρίνεται η υπεροχή του ανδρικού πληθυσμού, ο οποίος ανέρχεται σε 1.132 κατοίκους, έναντι του γυναικείου (824 άτομα).

Αναφορικά με την έτερη ενδεικτική θεματική ενότητα, αυτήν της υγείας, η ιστορική δημογραφία έρχεται να συμπληρώσει τις ποιοτικές πηγές (κρατικά έγγραφα, νομοθεσίες, κείμενα περιηγητών κ.ά.). Στην ενότητα αυτή, παρατίθενται ενδεικτικές περιπτώσεις αξιοποίησης των αρχειακών πηγών, οι οποίες αντιστοιχούν σε διαφορετικές εποχές της κερκυραϊκής ιστορίας. Πιο συγκεκριμένα, παρουσιάζεται, εν συντομία, η ανάλυση των πρωτογενών πηγών που αφορούν στο νοσολογικό φάσμα της Κέρκυρας και των λοιπών Επτανήσων επί Αγγλοκρατίας, ο θεσμός του δαμαλισμού κατά την ίδια περίοδο, το Ορφανοτροφείο της Κέρκυ-

9. Στο σημείο αυτό ας αναφερθεί ότι έχει γίνει λάθος από τον απογραφέα στον αριθμό της συνολικής καταμέτρησης του πληθυσμού, με αποτέλεσμα να παρουσιάζονται εκατό επιπλέον άτομα. Ο πραγματικός αριθμός των ξένων, μετά από επαλήθευση, είναι 1.956 άτομα.

ρας κατά την περίοδο 1881-1945 και, τέλος, το Αστικό Νοσοκομείο της Κέρκυρας την περίοδο 1930-1939.

Εξετάζοντας χρονολογικά την ιστορικο-δημογραφική προσέγγιση της υγείας, ως προβολή της κοινωνικής πρόνοιας και μέριμνας ενός οργανωμένου κράτους, το θέμα του δαμαλισμού κατά την περίοδο της Αγγλοκρατίας αποτελεί ένα καλό παράδειγμα εναλλακτικής ιστορικής μελέτης. Οι ενέργειες της βρετανικής διοίκησης για την προστασία της δημόσιας υγείας αναδεικνύουν ενδιαφέρουσες πτυχές της αποικιοκρατικής υγειονομικής πολιτικής. Η ασθένεια μελετάται πλέον ως ένα τεχνοκρατικό φαινόμενο, με προβολές στη δημογραφική σύνθεση μιας αποικίας, στην κοινωνία, στην οικονομία και στη στρατιωτική ασφάλεια.[10]

Η ευλογιά αποτελούσε μία από τις μεγάλες μάστιγες της εποχής. Τα μέτρα προστασίας κατά την περίοδο της βρετανικής κυριαρχίας περιορίζονταν ουσιαστικά στους προληπτικούς εμβολιασμούς και, σε περίπτωση επιδημιών, στην απομόνωση των κρουσμάτων. Μετά την έλευση των Βρετανών στα Επτάνησα, θα ακολουθήσει σταδιακά η οργάνωση του δαμαλισμού, στηριζόμενη στις βάσεις που είχε θέσει το «Ιατρικό Κολλέγιο» (Collegio Medico), που ιδρύθηκε από τον Ιωάννη Καποδίστρια το 1802.[11] Τα Υγειοδημικά Κομιτάτα των Ιονίων, που ιδρύθηκαν με Διάταγμα στις 22 Ιουνίου 1810, κατόπιν ενεργειών του Ιωάννη Καποδίστρια, καθόριζαν τους κανονισμούς του «εμβολιασμού της δαμαλίδος». Το ίδιο έτος, ιδρύθηκε και η Κεντρική Επιτροπή Δαμαλισμού, που εξέδιδε οδηγίες για τον τρόπο εμβολιασμού με τη μέθοδο της *δαμαλίδος*. Το 1845, ψηφίστηκε από την Ιόνιο Βουλή ο ειδικός νόμος «Προνοών περί δαμαλισμού», σύμφωνα με τον οποίο οι γονείς ή οι κηδεμόνες των παιδιών όφειλαν να τα δαμαλίζουν την ημέρα που προσδιόριζε ο υγειονόμος. Εκ πρώτης όψεως, από τους νόμους, τους κανονισμούς και τις διατάξεις που κατά καιρούς συντάχθηκαν, φαίνεται ότι η βρετανική σχολαστικότητα και η οργάνωση της διαδικασίας του δαμαλισμού θα αποτελούσαν σοβαρό φραγμό στην ασθένεια και, κατ' επέκταση, θα διασφάλιζαν τη δημόσια υγεία.

Το 1852, θα ενσκήψει στην Κέρκυρα μεγάλη επιδημία ευλογιάς, προερχόμενη από την Ήπειρο. Η πληροφόρηση για την επιδημία του 1852 προέρχεται από τις στήλες της εφημερίδας *Φιλαλήθης*. Σύμφωνα με τις πληροφορίες αυτές, η επιδημία προήλθε από την Ήπειρο στα τέλη Φεβρουαρίου του 1852 και έως τον Ιούλιο επεκτάθηκε σε όλη την Κέρκυρα.[12] Τα κρούσματα της ευλογιάς αυ-

10. Ι. Λασκαράτος, *Πρόληψη της αρρώστιας και κοινωνική προστασία στα Επτάνησα επί Αγγλοκρατίας (1815-1864)*, διατριβή επί υφηγεσία, Αθήνα 1984, σ. 19-30, 63-65, 105-110.

11. Δ. Μοσχόπουλος – Ι. Λασκαράτος, «Το Ιατρικό Κολλέγιο της Κέρκυρας και οι δραστηριότητές του», *Τεκμήριον*, τ. 1 (1998), σ. 43-63.

12. Εφημερίδα *Φιλαλήθης*, αρ. φύλ. 26 Ιουλίου, 22 Αυγούστου, 13 Σεπτεμβρίου, 15 Οκτωβρίου, 31 Οκτωβρίου, 8 Νοεμβρίου 1852.

ξάνονταν συνεχώς έως το Σεπτέμβριο, οπότε και άρχισε να φθίνει η ένταση της νόσου, για να λήξει οριστικά το Νοέμβριο. Οι βρετανικές αρχές θα αποφασίσουν το μαζικό εμβολιασμό του πληθυσμού της Κέρκυρας. Υποθετικά, η αυστηρότητα των νόμων και των διαταγμάτων εξασφάλιζαν την εκτέλεση του δαμαλισμού. Η όλη επιχείρηση αποτυπώθηκε στα αρχεία της Εκτελεστικής Αστυνομίας (Polizia Esecutiva).[13] Όμως, η ιστορικο-δημογραφική έρευνα στο αρχειακό υλικό προβληματίζει, καθώς, από το 1815 έως και το 1851, είχε δαμαλιστεί μόνο ένας ασήμαντος αριθμός πολιτών (6.442).[14] Το 1852, ο συνολικός αριθμός των πολιτών που βρέθηκαν στους καταλόγους ανερχόταν σε 40.858 άτομα. Από αυτούς εμβολιάσθηκαν, τελικά, οι 21.845 (δηλαδή το 53,46% του πληθυσμού). (Διάγραμμα 5) Εντύπωση επίσης προκαλεί το γεγονός ότι, και μετά την ψήφιση του αυστηρού νόμου περί δαμαλισμού το 1845, μόνο 934 πολίτες είχαν εμβολιασθεί. Βασική διαπίστωση είναι πως το υγειονομικό σύστημα της περιόδου είχε μεριμνήσει για το νομικό πλαίσιο της υλοποίησης του δαμαλισμού. Όμως, τα στοιχεία καταδεικνύουν αναποτελεσματικότητα ή και αδιαφορία εκ μέρους των βρετανικών αρχών για τακτικούς εμβολιασμούς, παρά το γεγονός της ύπαρξης αυστηρής νομοθεσίας. Επιπλέον, το έτος 1852 ήταν ιδιαίτερο για τα Επτάνησα. Οι εκλογές του Ιανουαρίου του 1852 διεξήχθησαν σε κλίμα βίας και τρομοκρατίας και στις 26 Φεβρουαρίου άρχισε τις εργασίες του το Ι΄ Κοινοβούλιο. Οι σχέσεις των Ελλήνων με τον Ύπατο Αρμοστή Frederick Ward έγιναν εξαιρετικά τεταμένες, όταν αυτός προσπάθησε να προωθήσει την ανάληψη κατασταλτικής δράσης, μέσω του δικαιώματός του περί επιβολής στρατιωτικού νόμου, και την κατάργηση του νόμου περί ελευθεροτυπίας.[15] Η αντιπαράθεση έφτασε στα ύψη, με τον Ύπατο Αρμοστή να σταματά τη λειτουργία της Βουλής με πραξικοπηματικό τρόπο, το Μάρτιο του 1852. Γίνεται αντιληπτό ότι αυτή η αντιπαράθεση επέδρασε δυσμενώς στη λειτουργία του κράτους και ίσως εξηγεί, έως ένα βαθμό, την ολιγωρία των Αρχών στην περιστολή της επιδημίας αλλά και τη μη προσέλευση, όπως προκύπτει από την ιστορικο-δημογραφική μελέτη του πρωτογενούς υλικού, των κατοίκων στον εμβολιασμό, ως μία μορφή αντίδρασης προς τη βρετανική πολιτική.

Παραμένοντας στα ζητήματα της υγείας, ιδιαίτερη πηγή πληροφόρησης, σε σχέση με τις κρατούσες κοινωνικές συνθήκες αλλά και το νοσογόνο χώρο των Ιο-

13. Γ.Α.Κ. Κέρκυρας, Αρχείο Εκτελεστικής Αστυνομίας, φάκελος 643.

14. Χ. Δημοπούλου, *Δημογραφική και ιατρική προσέγγιση της ευλογιάς στην Κέρκυρα εκ των αρχείων της Βρετανικής Εκτελεστικής Αστυνομίας (1815-1864)*, Κέρκυρα 2012, σ. 111-114.

15. Ν. Μοσχονάς, «Το Ιόνιο κράτος και ο αγώνας των Επτανησίων»: *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1977, τ. ΙΓ΄, σ. 202-217.

νίων, αποτελεί το Ορφανοτροφείο της Κέρκυρας. Μέσα από τη μελέτη του αρχειακού υλικού του Ορφανοτροφείου κατά τα έτη 1881-1891 αναδύονται πτυχές όχι μόνο της επτανησιακής κοινωνίας αλλά και του ευρύτερου ελληνικού χώρου, όπου η εγκατάλειψη των βρεφών ήταν σύνηθες φαινόμενο.[16]

Τα νεογέννητα που αφήνονταν στο Ορφανοτροφείο ήταν: α) παιδιά παράνομων σχέσεων, από τα οποία οι μητέρες τους ήθελαν να απαλλαγούν, β) παιδιά των γυναικών της πόλης, που τα θεωρούσαν βάρος, και γ) παιδιά φτωχών γυναικών, που είχαν δυσκολίες, λόγω της ανέχειάς τους, να τα αναθρέψουν. Το 90% των εγκαταλειφθέντων βρεφών δεν ήταν βαπτισμένα και αυτό είναι λογικό, καθώς παραδίδονταν λίγες ώρες ή και μέρες μετά τη γέννησή τους. Το 8% είχε βαπτιστεί, ενώ το 2% ήταν νεογνά που βρίσκονταν νεκρά μέσα στη βρεφοδόχο.

Η μελέτη πιστοποίησε την κοινωνική κατακραυγή, ομαδοποιώντας τις ώρες εναπόθεσης των βρεφών, με προεξάρχουσες τις νυκτερινές και τις πρώτες πρωινές ώρες. Από την έρευνα αναδύθηκε επίσης το νοσολογικό φάσμα, αλλά και τα θλιβερά ποσοστά βρεφικής θνησιμότητας στο χώρο του Ορφανοτροφείου. Από τα 467 βρέφη που δόθηκαν σε εξωτερικές τροφούς, μόνο τα 129, δηλαδή το 22%, επέστρεψαν ζωντανά πίσω στο ίδρυμα. Οι εξωτερικές τροφοί, εκτός από το παιδί που είχαν αναλάβει να θρέψουν, είχαν να θηλάσουν και το δικό τους παιδί. Επειδή όμως το γάλα τους δεν επαρκούσε για το θηλασμό και των δύο παιδιών, από τις πρώτες κιόλας ημέρες της ζωής των ξένων παιδιών άρχιζαν να τα τρέφουν με χυλούς από ρύζι ή σιμιγδάλι, τροφές ακατάλληλες για την ηλικία τους, που προκαλούσαν συνεχείς διάρροιες. Τις διάρροιες ακολουθούσαν μαρασμός και ατροφία, που, πολύ συχνά, οδηγούσαν στο θάνατο των παιδιών. Από το σύνολο των βρεφών που εναποτέθηκαν-εισήχθησαν στο ίδρυμα, μόνο το 20% κατάφερε να επιζήσει. Οι αιτίες θανάτου ήταν, κυρίως, φυματίωση, μεσεντερίτιδα, ευλογιά, ελονοσία, μηνιγγίτιδα, τέτανος, οστρακιά, δυσεντερία και διφθερίτιδα. Το σύνολο των αιτιών θανάτου δεν περιορίζεται αναγκαστικά σε παιδιατρικής φύσης νοσήματα, αλλά άπτεται του γενικότερου νοσολογικού φάσματος που έπληττε την κερκυραϊκή κοινωνία στα τέλη του 19ου αιώνα.

Αντίστοιχα, η μελέτη του αρχειακού υλικού του Ορφανοτροφείου της Κέρκυρας κατά τα έτη 1914-1945 ανέδειξε τις τραγικές συνθήκες διαβίωσης στην ελληνική επαρχία του Μεσοπολέμου και, κυρίως, των Ελλήνων προσφύγων της Μικράς Ασίας, αφού και το νησί της Κέρκυρας λειτούργησε ως κέντρο υποδοχής μικρασιατών προσφύγων. Κατά την εξεταζόμενη περίοδο, εγκαταλείφθη-

16. Δ. Σταθάτου, *Το δημογραφικό προφίλ του Ορφανοτροφείου της Κέρκυρας (1881-1891)*, Κέρκυρα 2012, σ. 62-64.

καν και εισήχθησαν στο Ορφανοτροφείο 908 αγόρια και 989 κορίτσια.[17] Σχετικά με την εποχικότητα των καταθέσεων-εισαγωγών, τα περισσότερα παιδιά αφήνονταν στο ίδρυμα κατά τη διάρκεια της άνοιξης και του χειμώνα, εξαιτίας οικονομικών και καιρικών συνθηκών. Επιπλέον, η επιβίωση των κατοίκων του νησιού στηριζόταν στην ελαιοπαραγωγή, στην οποία απασχολούνταν κατά τους χειμερινούς μήνες. Πολλές μητέρες άφηναν, πιθανόν, τα τέκνα τους στο Ορφανοτροφείο εκείνους τους μήνες, επειδή δεν είχαν τη δυνατότητα να τα αναθρέψουν, αλλά και επειδή ξεκινούσε μία νέα ελαιοπαραγωγική περίοδος και ήταν αναγκαίο να εργαστούν. Κατά τα έτη 1914-1945, τα ποσοστά θνησιμότητας κυμαίνονταν από 21% έως 92% ανά έτος, σε σχέση πάντα με τον αριθμό των τροφίμων που εισάγονταν στο Ίδρυμα. Ειδικότερα, τα πρώτα έντεκα χρόνια (1914-1924), εξαιτίας του Α΄ Παγκόσμιου πολέμου, της Μικρασιατικής καταστροφής, αλλά και της πανδημίας της ισπανικής γρίπης, το επίπεδο της βρεφικής-παιδικής θνησιμότητας ήταν πολύ υψηλό. Όπως και στην περίπτωση της περιόδου 1881-1891, αντίστοιχα και στο Μεσοπόλεμο, κυριαρχούν τα λοιμώδη νοσήματα που αποδεκατίζουν τα βρέφη. Τα φαινόμενα της υψηλής θνησιμότητας θεωρούνται «φυσιολογικά» για μια προ-αντιβιοτική εποχή και σε ένα χώρο με δύσκολες συνθήκες διαβίωσης, ακόμα και για τους ενήλικες.

Τέλος, το γενικότερο φάσμα των ασθενειών και των κοινωνικών συνθηκών της Κέρκυρας αποτυπώνεται, με τον καλύτερο τρόπο, μέσω των αρχείων του Αστικού Νοσοκομείου κατά την περίοδο 1930-1939.[18]

Οι ασθενείς που νοσηλεύονταν στο νοσοκομείο ήταν, στην πλειονότητά τους, άποροι. Το μεγαλύτερο μέρος των ανδρών ασθενών ασχολούνταν με τη γεωργία ή ήταν εργάτες, ενώ οι γυναίκες ασχολούνταν με τα οικιακά. Στην Παθολογική Κλινική τα λοιμώδη νοσήματα είχαν τη μεγαλύτερη συχνότητα, με ποσοστό 34,54%, και ακολουθούσαν τα νοσήματα του αναπνευστικού και οι φλεγμονές. Μεταξύ των λοιμωδών νοσημάτων, πρώτη σε ποσοστό εμφανιζόταν η ελονοσία και, με μικρή διαφορά, ακολουθούσαν η φυματίωση και ο τυφοειδής πυρετός. Αναφορικά με τις παρεχόμενες υπηρεσίες του Νοσοκομείου, το ιατρικό και νοσηλευτικό προσωπικό (2 ιατροί και 8 νοσηλεύτριες) και οι ελάχιστες κλίνες (35 έως το 1937 και 45 έως το 1939) δεν επαρκούσαν για να καλύψουν τις ανάγκες του αστικού και αγροτικού πληθυσμού του νησιού.

17. Δ. Σταθάτου, *Το δημογραφικό προφίλ του Ορφανοτροφείου της Κέρκυρας (1914-1945)*, Κέρκυρα 2012, σ. 84-87.

18. Ν. Μουζακίτη, *Το δημογραφικό προφίλ του Αστικού Νοσοκομείου Κέρκυρας κατά την περίοδο 1930-1939*, Κέρκυρα 2013, σ. 135-136.

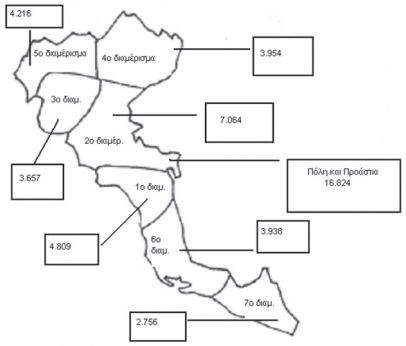
Αντί επιλόγου

Οι μελέτες του Προγράμματος Μεταπτυχιακών Σπουδών «Ιστορική Δημογραφία», μέσα από ενδεικτικά παραδείγματα, συμπληρώνουν την ιστορία των Επτανήσων ως προς την καθημερινή ζωή, σε ατομικό αλλά και σε συλλογικό επίπεδο, αναδεικνύοντας ιδιαιτερότητες, ομοιότητες και διαφορές που αφορούν στον επτανησιακό χώρο σε σχέση με άλλες περιοχές του ελληνικού ή του ευρύτερου μεσογειακού χώρου. Η σύντομη αυτή παρουσίαση έδωσε ένα γενικό στίγμα και μία πρώτη γενική ιδέα για τον πλούτο των συμπερασμάτων που μπορούν να εξαχθούν μέσω της ιστορικής δημογραφίας. Ο συνδυασμός των ποιοτικών και των ποσοτικών πηγών μπορεί άλλοτε να επιβεβαιώνει και άλλοτε να αναιρεί τα υπάρχοντα δεδομένα. Τελικά όμως, οι δύο αυτές κατηγορίες αλληλοσυμπληρώνονται και ενισχύουν τα ιστορικά συμπεράσματα.

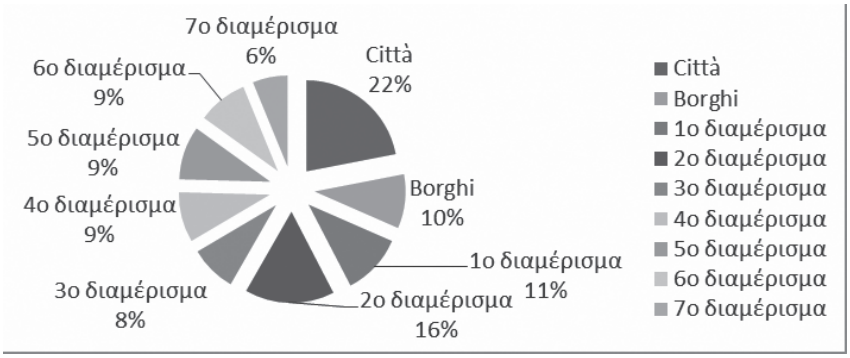
Περίληψη / Summary

Στην παρούσα μελέτη παρουσιάζονται συνοπτικά, βασιζόμενες σε αρχειακές πηγές, δύο θεματικές ενότητες που αφορούν στην ιστορία τόσο της Κέρκυρας όσο και της ευρύτερης περιοχής των Επτανήσων και επικεντρώνονται σε ζητήματα δημογραφίας και υγείας. Αναφορικά με την αμιγώς ιστορικο-δημογραφική θεματολογία επιλέχθηκαν οι απογραφές της Κέρκυρας του 1824 και του 1827. Η πυκνότητα του πληθυσμού, ο τόπος και ο τρόπος διαβίωσης αποτελούν διαχρονικά δυνητικούς παράγοντες κινδύνου της δημόσιας υγείας. Για το λόγο αυτό, η έτερη θεματική ενότητα που επιλέχθηκε, ως αναμενόμενη απόρροια της ιστορικο-δημογραφικής μελέτης, είναι η ιατρο-ιστορική δημογραφία σε επίπεδο νοσολογικού φάσματος επί Αγγλοκρατίας, ο θεσμός του δαμαλισμού κατά την ίδια περίοδο, το Ορφανοτροφείο της Κέρκυρας κατά την περίοδο 1881-1945 και, τέλος, το Αστικό Νοσοκομείο της Κέρκυρας την περίοδο 1930-1939.

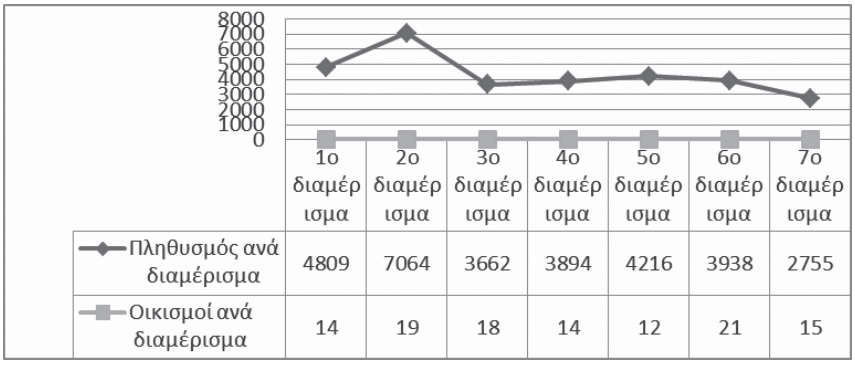
In the present study are summarized, based on archival sources, two thematic sections on the history of both the Corfu and the wider area of the Ionian Islands and focus on demography and health issues. Regarding the purely historical-demographic themes are selected the censuses of Corfu 1824 and 1827. The population density, the location and the lifestyle are timeless the potential risk factors of Public Health. For this reason or another topic chosen, as expected result of historical-demographic study, the medico-historical demography at nosology spectrum under English domination, the institution of vaccinia during the same period, the Orphanage of Corfu during the period 1881-1945 and finally the Civil Hospital of Corfu in the period 1930-1939.

Εικόνα 1. Τα διαμερίσματα (distretti) και ο πληθυσμός της Κέρκυρας το έτος 1824.

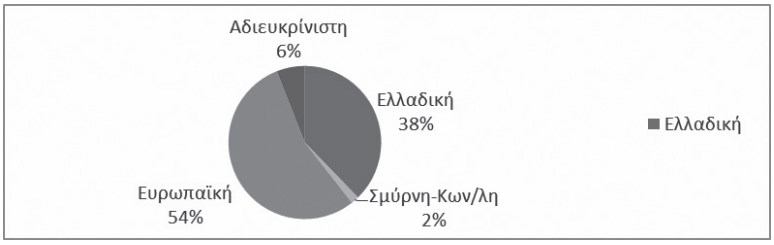

Διάγραμμα 1. Ο πληθυσμός της Κέρκυρας κατά το έτος 1824.

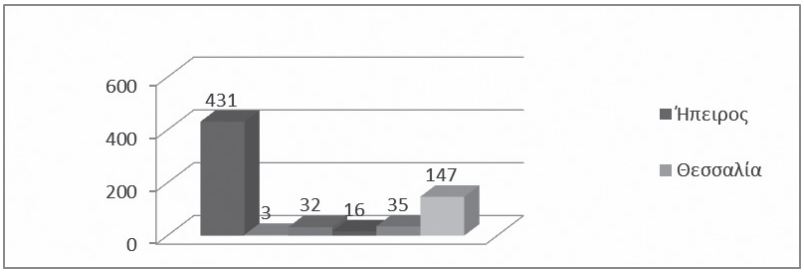

Διάγραμμα 2. Οικισμοί και πληθυσμός ανά γεωγραφικό διαμέρισμα κατά το έτος 1824.

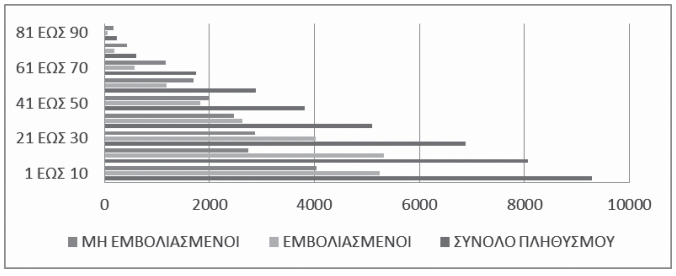
Εικόνα 2. Το απογραφόμενο τμήμα της πόλης (εντός του πλαισίου).

Διάγραμμα 3. Τόπος προέλευσης ξένων.

Διάγραμμα 4. Ξένοι που προέρχονται από τον ελλαδικό χώρο.

Διάγραμμα 5. Συγκεντρωτικό διάγραμμα ηλικιακών ομάδων των εμβολιασμένων σε σχέση με το σύνολο του πληθυσμού.

ΙΩΑΝΝΗΣ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΣ: Ο ΠΡΩΤΟΣ ΕΛΛΗΝΑΣ ΕΥΡΩΠΑΪΣΤΗΣ

Δήμητρα Ε. Κοσμοπούλου

Ο Ιωάννης Καποδίστριας είναι αναμφισβήτητα μια από τις μεγαλύτερες προσωπικότητες της σύγχρονης ελληνικής ιστορίας. Μελετώντας κανείς τη ζωή του, δηλαδή τις πεποιθήσεις, τις ιδέες και τη στάση του απέναντι σε αυτοκράτορες, καγκελάριους, διπλωμάτες, προύχοντες, Φαναριώτες και τόσους άλλους, προβληματίζεται· προβληματίζεται και διερωτάται από πού αντλούσε την ευθύτητα, την ανδρεία, τη σταθερότητα, τη σωφροσύνη αλλά και τη διορατικότητα για να υψώσει μια φωνή δίκαιη και αληθινή.[1]

Έξοχος διπλωμάτης και ικανός πολιτικός, είναι γνωστός στους Έλληνες για την οργάνωση της Ιόνιας Πολιτείας, την καντονοποίηση της Ελβετίας, τη συμβολή του στην υπογραφή της συνθήκης ειρήνης των 99 ετών (1815-1914), τη διπλωματία, τη μακρά θητεία του στο Υπουργείο Εξωτερικών της Ρωσίας αλλά κυρίως γνωστός ως ο πρώτος μεταβυζαντινός ηγέτης της Ελλάδος.

Γεννημένος στην Κέρκυρα (10.2.1776), με καταγωγή από το ακρωτήριο Ίστρια της Αδριατικής (Capo d'Istria), το σημερινό Κόπερ της Σλοβενίας και από ευγενή οικογένεια,[2] φοίτησε στο μοναστήρι της Αγίας Ιουστίνης, όπου έμαθε λατινικά, ιταλικά και γαλλικά, και αργότερα σπούδασε ιατρική, φιλοσοφία και νομικά στην Πάντοβα της Ιταλίας.[3]

Σύντομα, χάρη και στον πατέρα του, που ήταν εκπρόσωπος της Ιονίου Γερουσίας, αναμείχθηκε στα κοινά των Επτανήσων, τη «Δημοκρατία των Επτά Ηνωμένων Νήσων», που αναγνωρίστηκε με τη συνθήκη της Κωνσταντινουπόλεως το 1800 και την επικύρωση του πρώτου συντάγματος, του «Βυζαντινού».[4]

Το 1801 η Επτανησιακή Γερουσία του αναθέτει την εφαρμογή αυτού του συν-

---

1. http://www.kapodistrias.info/pisteyo, 10.6.2013.

2. «[…] Η οικογένεια του πατέρα του ήταν γραμμένη στο Libro d'Oro της Κέρκυρας (από το 1679). Η οικογένεια της μητέρας του, το γένος Γονέμη, ήταν ακόμη πιο παλιά γραμμένη στο Libro d'Oro (από το 1606)». Χρήστος Μπουτάτος, «Ιωάννης Καποδίστριας, ο πρώτος Κυβερνήτης της Ελλάδας», http://www.reporter.gr/Apopseis/Istories, 10.6.2013.

3. «Βιογραφίες – Ιωάννης Καποδίστριας (1776-1831)», http://www.sansimera.gr, 19.6.2013.

4. Ανδρέας Κούκος, «Η εκπαιδευτική πολιτική του Ιωάννη Καποδίστρια», Ημερίδα αφιερωμένη στον Ιωάννη Καποδίστρια, Αθήνα, Απρίλιος 2009, www.ioanniskapodistrias.com/lectures/7-education-policy.

τάγματος. Οργανώνει επίσης τη διοίκηση της επαναστατημένης Κεφαλληνίας.[5] Το 1803 διορίστηκε γραμματέας της επικράτειας της Ιονίου Πολιτείας[6] και λίγους μήνες αργότερα, με το θάνατο του Σπυρίδωνα Θεοτόκη, ο Καποδίστριας αναλαμβάνει τη διακυβέρνηση της Πολιτείας. Στις 5 Δεκεμβρίου 1803 η Γερουσία ψήφισε νέο σύνταγμα. Το Μάιο του 1805, ύστερα από πρόταση του ρώσου πληρεξούσιου Μοτσενίγου, η Γερουσία εξέλεξε 10μελή επιτροπή, στην οποία συμπεριλαμβανόταν και ο Καποδίστριας, προκειμένου να συντάξει έκθεση με τις διατάξεις του συντάγματος, που θα έπρεπε να αναθεωρηθούν. Η έκθεση παραδόθηκε τον επόμενο χρόνο και οι μεταρρυθμίσεις εγκρίθηκαν λίγους μήνες αργότερα. Στις εκλογές του 1806 ο Ιωάννης Καποδίστριας εξελέγη γραμματέας της Γερουσίας, αλλά και γραμματέας και εισηγητής της επιτροπής που θα συνέτασσε το σχέδιο του νέου συντάγματος.[7]

Τον Ιανουάριο του 1809 εισήλθε στη διπλωματική υπηρεσία της Ρωσίας, κατόπιν προσκλήσεως του τσάρου Αλέξανδρου Α′, ο οποίος το 1811 τον προόριζε για πρέσβη της Ρωσίας στην Ουάσινγκτον. Ο Καποδίστριας ευγενέστατα αρνήθηκε. Οι Ηνωμένες Πολιτείες ήταν μεγάλη τιμή, αλλά ήταν πολύ μακριά. Το σημαντικότερο όμως ήταν ότι ήθελε να είναι στην Ευρώπη για να παρακολουθεί από κοντά τα γεγονότα τα σχετικά με την Ελλάδα, και έτσι προτίμησε να τοποθετηθεί υπεράριθμος υπάλληλος της Ρωσικής πρεσβείας στη Βιέννη,[8] αναλαμβάνοντας στη συνέχεια τη διεύθυνση του διπλωματικού γραφείου του ρώσου ναυάρχου Τσιτσαγκώφ στο Βουκουρέστι. Κύρια φροντίδα του ήταν η επικύρωση της Συνθήκης του Βουκουρεστίου του 1812, γεγονός που τον φέρνει σε άμεση επαφή με την τουρκική διπλωματία και συντελεί στο να γνωρίσει τις πολιτικές μεθόδους που ακολουθούσε η Πύλη.[9]

Το 1813 διορίστηκε εκπρόσωπος της Ρωσίας στην Ελβετία, στην πρώτη του μεγάλη αποστολή, με σκοπό την προσέλκυση των Ελβετών προς το συνασπισμό των Συμμάχων, την εγγύηση της ελεύθερης διάβασης του συμμαχικού στρατού από το ελβετικό έδαφος και την απαλλαγή της Ελβετίας από την επιρροή του Ναπολέοντα,[10] πράγμα που τελικά πέτυχε, εξασφαλίζοντας την ουδετερότητά της.

---

5. Ελένη Κούκου, «Πορεία δόξας και τραγωδίας», *Η Καθημερινή*, 25 και 26.3.1995.

6. Τρύφων Ε. Ευαγγελίδης, *Ιστορία του Ιωάννου Καποδιστρίου, Κυβερνήτου της Ελλάδος (1828-1831)*, εκδ. Ζανουδάκη, Αθήναι 1894, http://www.gutenberg.org.

7. Σπύρος Λουκάτος, «Η Επτάνησος Πολιτεία», *Ε-Ιστορικά*, τχ. 33, Αθήνα 2000, σ. 34-37.

8. Ιωάννης Σ. Κορνιλάκης, *Ιωάννης Α. Καποδίστριας, ο άγιος της πολιτικής*, εκδ. Ελαία, 2011, σ. 701.

9. Ελένη Κούκου, *Ιωάννης Καποδίστριας. Ο άνθρωπος – ο διπλωμάτης 1800-1828*, Αθήνα 2009, σ. 41.

10. «Βιογραφίες – Ιωάννης Καποδίστριας (1776-1831)», *ό.π.*

Η αγάπη του Καποδίστρια για τα «δημοκρατικά καθεστώτα», ήταν αυτό που έπεισε τον τσάρο ότι ήταν ο μόνος ικανός να αναλάβει την «ευαίσθητη αυτή αποστολή» με επιτυχία.[11] Όταν ο Καποδίστριας άκουσε την πρόταση του τσάρου να μεταβεί στην Ελβετία του είπε: «Την Ελβετία, Μεγαλειότατε, τη γνωρίζω μονάχα από τα βιβλία, τα οποία παρέχουν πενιχρή βοήθεια προκειμένου για τόσο σοβαρές διαπραγματεύσεις με ανθρώπους, με τους οποίους δεν είχα ποτέ καμία σχέση. Δεν ομιλώ τη γερμανική και τούτο είναι ένα δεύτερο εμπόδιο. Τέλος, θα έχω και συνάδελφο, τον Αυστριακό βαρόνο Λεμπτζέλτερν [...]. Άραγε θα είμεθα πάντα σύμφωνοι στους χειρισμούς των προβλημάτων [...] ώστε να μην αφήσουμε στους Ελβετούς καμία αμφιβολία για την πλήρη ταυτότητα των προθέσεων των Συμμαχικών Δυνάμεων;»[12]

Πέφτει στα βαθιά νερά και αναπτύσσει εντυπωσιακή δραστηριότητα. Με μια σειρά έξυπνων διπλωματικών ενεργειών και διαβουλεύσεων πέτυχε ώστε να εξομαλυνθούν τα αντιμαχόμενα συμφέροντα μεταξύ πλούσιων και φτωχών καντονιών (αυτόνομων ελβετικών κρατιδίων) και κατάφερε να συμβάλει στην ομοσπονδιακή οργάνωσή τους.

Το πρώτο βήμα για την ουδετεροποίηση της κεντρικής Ευρώπης, μακριά από πολέμους και αναταραχές, είχε γίνει με την ομόφωνη αναγνώριση θεμελιωδών κανόνων του γενικού Διεθνούς Δικαίου.

Ο Καποδίστριας θεωρείται ευεργέτης του Ελβετικού κράτους, γενέτειρας του φιλόσοφου και κοινωνιολόγου Rousseau, καθώς υπήρξε ο συντάκτης του πρώτου συντάγματος της Ελβετίας (που ψηφίστηκε το 1848), πρότυπου συντάγματος ομοσπονδιακής οργάνωσης. Ακολουθώντας την πολιτική γραμμή ενοποίησης και εξομάλυνσης των ανισοτήτων, βάδισε πάνω στα χνάρια της σκέψης του Rousseau. Η επιτυχία των παρεμβάσεών του ήταν τόσο εμφανής, ώστε οι ίδιοι οι Ελβετοί σήμερα, αν και εξαιρετικά δύσκολοι στην απονομή τιμητικών διακρίσεων σε ξένους, τον ανακήρυξαν επίτιμο πολίτη και του έστησαν ανδριάντες στην πόλη της Λωζάνης και στα Καντόνια του Βω και της Γενεύης.[13]

«Ο Καποδίστριας ήταν statesman με ηθικές αρχές», δήλωσε ο ρώσος υπουργός Εξωτερικών Σεργκέι Λαβρώφ σε ημερίδα, που πραγματοποιήθηκε στην Αθήνα το 2013, για τον πρώτο Κυβερνήτη της Ελλάδος, τον οποίο οι Ελβετοί αποφάσισαν να τιμήσουν όλο το 2014.

---

11. Ελένη Κούκου, «Κρίσεις ευρωπαίων ιστορικών και διπλωματών για την διπλωματική σταδιοδρομία του Ιωάννου Καποδίστρια», http://argolikivivliothiki.gr, 27.9.2011.

12. Ανδρέας Κούκος, «Η ευρωπαϊκή πολιτική του Ιωάννη Καποδίστρια», http://www.ioanniskapodistrias.com, 2010.

13. Αναστασία Πρίφτη, «Όταν ο Καποδίστριας συνάντησε το Rousseau. Ένα ταξίδι στη δημοκρατική Ελβετία», http://symmetoxiki-dimokratia.blogspot.gr, 10.6.2013.

Οι υπηρεσίες του στην Ελβετία οδήγησαν τον τσάρο να τον τοποθετήσει τρίτο στην ιεραρχία του Υπουργείου Εξωτερικών της Ρωσίας, καθώς και να του απονείμει το παράσημο Β΄ τάξεως του Αγίου Βλαδίμηρου.[14]

Στο Συνέδριο της Βιέννης (1814-1815), ένα από τα πλέον σημαντικά συνέδρια στην ιστορία της Ευρώπης, που αποτέλεσε και σταθμό στην ιστορία του Διεθνούς Δικαίου,[15] συμμετείχε ως μέλος της ρωσικής αντιπροσωπείας, αποτελώντας το φιλελεύθερο αντίβαρο στην αντιδραστική πολιτική του αυστριακού Μέττερνιχ. Το συνέδριο (οι εργασίες του οποίου ξεκίνησαν επίσημα στις 19 Σεπτεμβρίου του 1814) ήταν καθοριστικής σημασίας για τη διαμόρφωση του γεωπολιτικού χάρτη της Ευρώπης κατά το 19ο αι.[16] Τα προβλήματα που έπρεπε να αντιμετωπιστούν ήταν πολλά και ακανθώδη. Η Γαλλική Επανάσταση και ο Ναπολέων με τους πολέμους του είχαν καταλύσει τη δομή της παλαιάς Ευρώπης.

Το γεγονός ότι είχαν προσκληθεί όλοι οι χριστιανικοί λαοί προσέδιδε σε αυτό χαρακτήρα χριστιανικής αδελφοσύνης και επιστροφής στο imperium mundi, δηλαδή μια διάθεση να επανασυνδεθεί η πολιτική με τη θρησκεία. Η Αγγλία, η Πρωσία, η Αυστρία, η Ρωσία αλλά και η ηττημένη Γαλλία, είχαν ως στόχο την εξυπηρέτηση των γεωπολιτικών σκοπιμοτήτων τους, αλλά και τις προτεραιότητες που τέθηκαν από τους νικητές των Ναπολεόντειων πολέμων,[17] δηλαδή από τις τέσσερις πρώτες χώρες που είχαν και το μεγαλύτερο μέρος των κερδών του τελικού διακανονισμού. Οι πέντε ήθελαν να προλάβουν τη δημιουργία αυτοκρατοριών, όπως η ναπολεόντεια, αλλά και να εμποδίσουν μελλοντικές κοινωνικοπολιτικές επαναστάσεις, όπως η Γαλλική.[18]

Ο Καποδίστριας, πέραν όλων των άλλων, και θεωρώντας ότι η στιγμή ήταν κατάλληλη, αγωνίστηκε να θέσει υπόψη του συνεδρίου το θέμα των Επτανήσων και της απελευθερώσεως της Ελλάδος. Το θέμα των Ιονίων, έπειτα από τις αντι-

---

14. Αλέξανδρος Δεσποτόπουλος, «Ο Κυβερνήτης Καποδίστριας και η απελευθέρωσις της Ελλάδος», http://www.istorikathemata.com, 10.6.2010.

15. «Δύο ήταν οι αρχές που αποτέλεσαν τη βάση των διαπραγματεύσεων στο Συνέδριο της Βιέννης: 1) η αρχή της νομιμότητας, δηλαδή η αποκατάσταση των συνόρων των Ηγεμονιών, όπως ήταν περίπου προ των Ναπολεόντειων πολέμων και 2) η αρχή των αντισταθμισμάτων, δηλαδή της παραχώρησης εδαφών στις νικήτριες Δυνάμεις, στις περιπτώσεις που δεν ήταν δυνατή η πλήρης αποκατάσταση». Βλ. Χαράλαμπος Νικολάου, *Διεθνείς πολιτικές και στρατιωτικές συνθήκες-συμφωνίες και συμβάσεις*, Στρατηγικές Εκδόσεις, Αθήνα 1996, σ. 57 και Ανδρέας Ζιμπουλάκης, *Διεθνές Δίκαιο*, Αθήνα 1979, σ. 13.

16. Henry Kissinger, *Διπλωματία*, εκδ. Λιβάνη, Αθήνα 1995, σ. 89.

17. Πάνος Τσακαλογιάννης, *Σύγχρονη Ευρωπαϊκή Ιστορία. Από τη Βαστίλλη στο τείχος του Βερολίνου (1789-1989)*, Εστία, τ. Α΄, Αθήνα 2000, σ. 87.

18. Αυγουστίνος Ζενάκος, «9.6.1815: Αλλάζει ο χάρτης της Ευρώπης», http://tvxs.gr, 9.6.2012.

δράσεις του Μέττερνιχ και της Αγγλίας, διευθετήθηκε κάπως με την υπογραφή της Συνθήκης για τα Ιόνια Νησιά στο Παρίσι (5.11.1815). Όσο για το γενικότερο πρόβλημα της Ελλάδος, το κατέστησε διπλωματικά γνωστό μέσω της Φιλομούσου Εταιρείας που ίδρυσε στη Βιέννη, κατά τη διάρκεια των συζητήσεων.[19]

Οι ευρωπαίοι διπλωμάτες που συμμετείχαν στο συνέδριο, χαρακτήρισαν τον Καποδίστρια ως *μέγα ευρωπαίο διπλωμάτη*.[20] Ο γερμανός ιστορικός Treitschke, γράφει χαρακτηριστικά: «Ο Έλληνας διπλωμάτης χρησιμοποιούσε, με σπάνιους διπλωματικούς χειρισμούς, όλο το κύρος του από την υψηλή θέση του για την απελευθέρωση της Ελλάδος».[21]

Το Συνέδριο της Βιέννης επανέφερε τις νόμιμες δυναστείες, φροντίζοντας για την εξασφάλιση της ευρωπαϊκής ισορροπίας, την οποία διευθέτησε σύμφωνα με τη διάθεση των νικητών.[22] Όλες οι συμφωνίες που συνήφθησαν σ' αυτό περιελήφθησαν σε ένα και μόνο πρωτόκολλο – πράξη, που επισήμως ονομάστηκε *Τελική Πράξη του Συνεδρίου της Βιέννης* και συνυπογράφηκε από όλους τους αντιπροσώπους στις 9 Ιουνίου του 1815.

Σε ό,τι αφορά στα *γερμανικά ζητήματα*, στο συνέδριο ο Καποδίστριας διακατεχόνταν από μεταρρυθμιστικές ιδέες.[23] Επεδίωκε την καταλληλότερη λύση με απώτερο στόχο την ηρεμία, ευημερία και ανεξαρτησία της Γερμανίας. Σε βαρυσήμαντο υπόμνημα που υπέβαλε στους συνέδρους τόνιζε: «Οποιαδήποτε και αν είναι τα προσωπικά συμφέροντα των ηγεμόνων που κυβερνούν, αυτοί οφείλουν να παραχωρήσουν στη χώρα τους ένα Σύνταγμα».[24] Μετά την απόδραση του Ναπολέοντα από τη νήσο Έλβα, τα ελεύθερα γερμανικά κράτη απαίτησαν, επίσημα πλέον, την ενοποίηση της Γερμανικής αυτοκρατορίας.

Ύστερα από επίπονες διαπραγματεύσεις υπογράφτηκαν, στις 8 Ιουνίου 1815, στη Βιέννη, οι τελικές πράξεις για την ομοσπονδοποίηση της Γερμανίας, που αναγνώριζαν μια ένωση κρατών, η οποία σεβόταν την κυρίαρχη εξουσία των μελών της και περιελάμβανε 41 γερμανικά κράτη. Το πέμπτο άρθρο καθόριζε

19. Ελένη Κούκου, *Η Φιλόμουσος Εταιρεία της Βιέννης*, εκδ. 2η, Αθήνα 1986, σ. 160.

20. Παύλος Πετρίδης, *Η διπλωματική δράσις του Ιωάννου Καποδίστρια υπέρ των Ελλήνων, 1814-1831*, Θεσσαλονίκη 1974, σ. 48.

21. Ελένη Κούκου, «Κρίσεις ευρωπαίων ιστορικών και διπλωματών για την διπλωματική σταδιοδρομία του Ιωάννου Καποδίστρια», *ό.π.*

22. Serge Berstein/Pierre Milza, *Ιστορία της Ευρώπης*, τ. Β΄, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1997, σ. 21.

23. Παύλος Πετρίδης, «Ο Ιωάννης Καποδίστριας και η Γερμανική Ομοσπονδία», *Δελτίον Αναγνωστικής Εταιρίας Κερκύρας*, τ. 11, (1974), σ. 37-52.

24. Ανδρέας Κούκος, «Η ευρωπαϊκή πολιτική του Ιωάννη Καποδίστρια», *ό.π.*

την πρωτοκαθεδρία της Αυστρίας στην ομοσπονδιακή εθνοσυνέλευση, όπως είχε προτείνει ο Καποδίστριας με το υπόμνημά του.[25]

Εννέα μέρες μετά την υπογραφή της τελικής πράξης του Συνεδρίου της Βιέννης, επήλθε η ήττα του Ναπολέοντα στο Βατερλό και οι σύμμαχοι μπήκαν για άλλη μια φορά στο Παρίσι. Ο Καποδίστριας, ως εκπρόσωπος του τσάρου, κατόρθωσε να επιβάλει τις ρωσικές θέσεις: εδαφική ακεραιότητα για τη Γαλλία και συνταγματική διακυβέρνηση στα Επτάνησα. Η συνθήκη που υπογράφηκε στις 5 Νοεμβρίου 1815 αποτελεί προσωπική του επιτυχία. Αγωνίστηκε, με όλες του τις δυνάμεις, για την αποφυγή επιβολής επαχθών όρων σε βάρος της ηττηθείσας Γαλλίας, όχι μόνο εξαιτίας της φιλελεύθερης κοσμοθεωρίας του, αλλά και γιατί διέβλεπε ότι έτσι θα μπορούσε να χρησιμεύσει ως σύμμαχος της Ρωσίας κατά του αγγλοαυστριακού συνασπισμού, γεγονός που θα εξασφάλιζε μελλοντική συνδρομή της στις ελληνικές υποθέσεις.

Μετά την αποτελεσματική υπεράσπιση των ελβετικών, των γερμανικών, των γαλλικών, των επτανησιακών υποθέσεων, ο Καποδίστριας, επηρεασμένος από τις ιδέες του Διαφωτισμού, άρχισε να διατυπώνει τις απόψεις του γι' αυτό που οραματιζόταν: μια νέα τάξη πραγμάτων στη μεταπολεμική Ευρώπη και τον μεσογειακό – αφρικανικό χώρο, μια τάξη εδραιωμένη σε εθνικά κράτη με συνταγματικές κυβερνήσεις με βάση ένα ευρύτερο και δημοκρατικότερο διεθνές σύστημα.[26]

Στο Συνέδριο του Αιξ λα Σαπέλ (Άαχεν), το 1818, ο Καποδίστριας κατέπληξε με τις ριζοσπαστικές, δημοκρατικές και φιλελεύθερες για την εποχή απόψεις του ως προς το θέμα των δικαιωμάτων των «μικρών κρατών», όπως τα αποκαλούσαν.

Στις 8 Οκτωβρίου υπέβαλε προς συζήτηση υπόμνημα, στο οποίο επισήμαινε ότι, μετά τη διευθέτηση των γαλλικών υποθέσεων,[27] η Ευρώπη θα έπρεπε να προστατευθεί από τη χρήση βίας και τις επεκτατικές πολιτικές των Μεγάλων Δυνάμεων, υποδεικνύοντας τη δημιουργία μιας υπερεθνικής συμμαχίας, στο πλαίσιο της οποίας όφειλαν να εγγυηθούν όλα τα ευρωπαϊκά κράτη την παρούσα

25. Παύλος Πετρίδης, *Ιωάννης Καποδίστριας 1776-1831, ο κορυφαίος Έλληνας Ευρωπαίος*, εκδ. Γκοβόστη, 1992, σ. 71-72.

26. Γιάννης Σακκάς, «Η ανατολική Μεσόγειος ως παράγων των σύγχρονων γεωπολιτικών και γεωστρατηγικών ισορροπιών – από τον Καποδίστρια στην σύγχρονη περίοδο», www.academy.edu.gr.

27. «[...] Ο Καποδίστριας τάχθηκε υπέρ της αναθεωρήσεως των σχέσεων των συμμάχων με το βασιλέα της Γαλλίας και υπέρ του παράλληλου διακανονισμού της εκκενώσεως της Γαλλίας από τα συμμαχικά στρατεύματα, και αγωνίστηκε για τη διευθέτηση των οικονομικών διαφορών και την επανατοποθέτηση του γάλλου βασιλέα στα ευρωπαϊκά συμβούλια [...]». Βλ. Παύλος Πετρίδης, «Η αναδιάρθρωση της Ευρώπης και ο Ιωάννης Καποδίστριας (1814-1820)», http://www.kapodistrias.info/eksoteriki-politiki, 31.3.2014.

εδαφική τους κατάσταση και την ισχύουσα μορφή διακυβέρνησής τους.[28] Αυτή ήταν η πρώτη προσπάθεια δημιουργίας ενός Οργανισμού, μιας Κοινωνίας των Εθνών, μιας Ευρωπαϊκής Ένωσης.[29] Ο Καποδίστριας δεν εισακούστηκε. Την πολιτική του εισηγήθηκε, έναν αιώνα αργότερα, ο γάλλος πρωθυπουργός Αριστείδης Μπριάν, ο οποίος επίσης δεν εισακούστηκε. Έπρεπε να φτάσουμε στον εφιάλτη του Β΄ Παγκοσμίου πολέμου, για να πλημμυρίσει η Ευρώπη από το αίτημα της πολιτικής ενότητάς της.

Είναι σαφές ότι ο κερκυραίος διπλωμάτης αμφισβητούσε την κυριαρχία των τεσσάρων Μεγάλων Δυνάμεων, γεγονός που προκάλεσε τις έντονες αντιδράσεις του Μέττερνιχ και του υπουργού Εξωτερικών της Αγγλίας, οι οποίοι δεν ήθελαν να δοθούν δικαιώματα στους μικρούς λαούς.[30]

Πάλεψε με σθένος για την εξάλειψη της πειρατείας, για τη δημόσια καταδίκη της αρχής των επεμβάσεων σε ξένες υποθέσεις, τη βαθμιαία ανεξαρτητοποίηση των αποικιών και πήρε την πρωτοβουλία να επιστήσει την προσοχή των συνέδρων στο εμπόριο των Μαύρων, υποστηρίζοντας την ανθρώπινη αξιοπρέπεια, πολιτική θέση που ερχόταν σε κραυγαλέα αντίθεση με τα οικονομικά συμφέροντα, ιδιαίτερα της Αγγλίας.

Στο μεταξύ, η κατάσταση που επικρατούσε στην Ευρώπη από τα επαναστατικά κινήματα στην Ιταλία και την Ισπανία, ήταν εκρηκτική. Στο Συνέδριο του Τροπάου στη Σιλεσία (σημερινή Οπάβα της Δημοκρατίας της Τσεχίας) διαφώνησε με την επιμονή του Μέττερνιχ για μονομερή καταστολή της εξέγερσης στη Νεάπολη. Όντας διορατικός διπλωμάτης διέβλεπε ότι μια τέτοια καταστολή θα αποτελούσε επικίνδυνο προηγούμενο για την περίπτωση της Ελλάδος. Παρά τη σθεναρή του αντίδραση, όλες οι αποφάσεις είχαν τη σφραγίδα των αυστριακών απόψεων, τις οποίες το συνέδριο ενέκρινε, αφήνοντας τον Καποδίστρια απογοητευμένο «για την ανίατη αρρώστια του δεσποτισμού της γηραιάς Ευρώπης», όπως έγραφε.[31]

Στο μεταξύ, οι εργασίες του Συνεδρίου του Τροπάου μεταφέρθηκαν στο Λάυμπαχ, στις αρχές του 1821. Ο Καποδίστριας υιοθέτησε μετριοπαθή στάση για τις εξεγέρσεις στο βασίλειο των δύο Σικελιών και στο Πεδεμόντιο, αμφισβητώ-

28. Παύλος Πετρίδης, *Ιωάννης Καποδίστριας 1776-1831, ο κορυφαίος Έλληνας Ευρωπαίος*, ό.π., σ. 92.

29. «Αιξ Λα Σαπέλ, 1818», http://www.kapodistrias.info/aixlasapell, 12.6.2013.

30. Henry Kissinger, *Großmacht-Diplomatie*, Düsseldorf 1962, σ. 261.

31. Patricia Kennedy-Grimsted, «Capodistrias and a "New Order" for Restoration Europe: "The Liberal Ideas" of a Russian Foreign Minister 1814-1822», *The Journal of Modern History*, τ. 40, 1968, σ. 173.

ντας, για ακόμη μία φορά, τη γραμμή του Μέττερνιχ για μονομερή επέμβαση, η οποία όμως είχε επιβληθεί.

Κατά τη διάρκεια του συνεδρίου έγινε γνωστό το κίνημα του Υψηλάντη στη Μολδοβλαχία και ο ξεσηκωμός των Ελλήνων. Ο Καποδίστριας αιφνιδιάστηκε, αλλά κατάφερε να αλλάξει την απόφαση του τσάρου για ένοπλη καταστολή της Ελληνικής Επανάστασης με το επιχείρημα ότι δεν επρόκειτο για στασιαστικό κοινωνικό κίνημα αλλά για εθνικοαπελευθερωτικό από το βάρβαρο τουρκικό ζυγό.[32] Στην περίπτωση αυτή το λιγότερο, δυστυχώς, που θα μπορούσε να γίνει ήταν η αποκήρυξη του κινήματος του Αλέξανδρου Υψηλάντη με επιστολή του Καποδίστρια, με το ιδιαίτερο λεκτικό της οποίας, όμως, πετυχαίνει κορυφαία διπλωματικά αποτελέσματα.[33] Η πικρία γι' αυτή την απόφαση θα ακολουθεί τον Υψηλάντη μέχρι το τέλος της ζωής του.

Προσπάθησε πολύ να πείσει τον τσάρο ότι μόνο μια δυναμική πρωτοβουλία θα ανάγκαζε τους Τούρκους να τηρήσουν τις συνθήκες, αλλά ο εναγκαλισμός του τσάρου με τον Μέττερνιχ και οι φόβοι του για διασάλευση της τάξης στην Ανατολή τον οδήγησαν στο να αρνηθεί κατηγορηματικά. Η οριστική ρήξη του Καποδίστρια με το αυτοκρατορικό περιβάλλον ήταν κοντά.

Το 1822 εγκατέλειψε το υπουργείο του στην Αγία Πετρούπολη και εγκαταστάθηκε στη Γενεύη. Η απομάκρυνσή του στάθηκε μοιραία όχι μόνο για τις εξελίξεις στο Ανατολικό ζήτημα, αλλά και γιατί υποδήλωνε την οριστική ματαίωση των φιλελεύθερων επιλογών που χαρακτήριζαν την ευρωπαϊκή του πολιτική. Οι θέσεις του για την αυτοδιάθεση των λαών και τα πολιτικά δικαιώματα θα επανέλθουν στο προσκήνιο μετά τον Α΄ Παγκόσμιο πόλεμο.

Η παρουσία του Καποδίστρια σε αυτά τα δύο συνέδρια ήταν από τις πιο εντυπωσιακές και μοναδικές. Η άποψη που εκπλήσσει ήταν αυτή που εξέφρασε ο Μέττερνιχ για το μεγάλο πολιτικό του αντίπαλο: «Σε όλες τις διπλωματικές μάχες οι δικές μου απόψεις επικρατούν κατά το 85%. Με το υπόλοιπο όμως 15% ο Καποδίστριας κερδίζει τα πάντα!» Σε άλλη περίπτωση θα γράψει: «Ο μόνος αντίπαλος που δύσκολα ηττάται είναι ο απόλυτα έντιμος άνθρωπος. Και τέτοιος είναι ο Καποδίστριας!»

---

32. Νικόλαος Σπηλιάδης, *Απομνημονεύματα*, τ. Α΄, Αθήναι 1857, σ. 6.

33. «[…] Η Τουρκία καθησυχάζεται καθώς πείθεται ότι επρόκειτο για μεμονωμένο γεγονός, οι υπόλοιποι Ευρωπαίοι καθησυχάζονται από τις υποψίες που είχαν για τη Ρωσία και τον Καποδίστρια, η Ρωσία εμφανίζεται ότι σέβεται τις διεθνείς συνθήκες και δεν υποδαυλίζει επαναστάσεις και μάλιστα με τον Υψηλάντη, αξιωματικό του ρωσικού στρατού. Επιπλέον, με το να χειριστεί την υπόθεση έτσι, ο Καποδίστριας απέτρεψε την επέμβαση της Ιεράς Συμμαχίας […]». Βλ. Ιωάννης Κορνιλάκης, *Ιωάννης Α. Καποδίστριας, ο άγιος της πολιτικής*, ό.π., σ. 705.

Η αυτοκράτειρα μητέρα του τσάρου Νικόλαου, Μαρία Θεοδώρεβνα, τον πίεζε να μην αποδεχθεί την εκλογή του ως Κυβερνήτη της Ελλάδος λέγοντάς του: «Στην Ελλάδα θα διακινδυνεύσετε τη ζωή σας». Προφητικά λόγια! Ο Καποδίστριας όμως απάντησε: «Εάν δεν δεχθώ την εκλογή μου και η Ελλάς γονατίσει, τι θα πουν για μένα; Να ένας άνθρωπος που θα μπορούσε να τη σώσει και προτίμησε μία λαμπρή θέση στη Ρωσία από τη σωτηρία της πατρίδας του που την άφησε να χαθεί […]».[34]

Η πορεία του χρέους είχε αρχίσει για τον Καποδίστρια, με πλήρη επίγνωση πως στο τέρμα τον περίμενε ένας στημένος κιόλας σταυρός και με την πίστη, όπως ο ίδιος είπε στους αντιπάλους του, ότι: «δεν ζει ο άνθρωπος – ζει το έργο του!»

«[…] Και ήρθε η στιγμή που ένα ιστορικά ασήμαντο "εγώ", δολοφόνησε τον Κυβερνήτη που αγωνίστηκε να υποτάξει όλα τα "εγώ" των Ελλήνων στην ενότητα μιας ευνομούμενης πολιτείας», είχε αναφέρει το 1976 ο αείμνηστος πρόεδρος της Ελληνικής Δημοκρατίας Κωνσταντίνος Τσάτσος.

Ο Καποδίστριας υπήρξε ό,τι μεγάλο και ωραίο έχει να παρουσιάσει η σύγχρονη Ελλάδα. Στο πρόσωπό του ενσαρκώνεται ο πολιτικός πολιτισμός. Ως διπλωμάτης υπήρξε διαφορετικός. Εξαιτίας των ηθικών του αρχών δεν υιοθέτησε τις αρχές της raison d'état, ό,τι δηλαδή υπαγόρευε η επίσημη ευρωπαϊκή διπλωματία.

Με άλλα λόγια, η περίπτωση του Καποδίστρια άπτεται της σκέψης του André Maurois: «Για να επέλθει ανύψωση της κοινωνίας δεν αρκεί μόνο η πολιτική επανάσταση, αλλά είναι αναγκαίο να επέλθει ριζική αλλαγή και μεταβολή μέσα στο άτομο. Ας έχουμε πάντα υπόψη μας και ειδικά αυτοί που ασχολούνται με την πολιτική ότι, αν και η πολιτική συμβαίνει να είναι και ανήθικη εξαιτίας των ειδικών σκοπιμοτήτων που εξυπηρετεί, ο πολιτικός οφείλει, πάση θυσία, να είναι ηθικός. Η ηθική είναι άκρως απαραίτητη για να χτίζει πολιτικό πολιτισμό».[35]

Η μορφή του Καποδίστρια αποτελεί ένα διαχρονικό πρότυπο για όλους εκείνους που επιθυμούν να ασχοληθούν με το μεγάλο κεφάλαιο του κοινωνικού βίου, που λέγεται πολιτική.

---

34. http://www.kapodistrias.info/pisteyo.

35. Βασίλειος Χαραμής, «Ο Καποδίστριας ως ενσαρκωτής του πολιτικού πολιτισμού», Διημερίδα, «Διεθνείς σχέσεις, ιστορία και εξωτερική πολιτική της Ελλάδος, στην εποχή του Κυβερνήτου Ιωάννη Καποδίστρια», Ναύπλιο, 25-26.6.2010.

Περίληψη / Summary

Ιωάννης Καποδίστριας: ο διπλωμάτης, ο πολιτικός, ο πρώτος μεταβυζαντινός ηγέτης της Ελλάδος. Η συμβολή του στη διαμόρφωση του γεωπολιτικού χάρτη της Ευρώπης κατά το 19ο αι. υπήρξε καθοριστική. Υπερασπίστηκε αποτελεσματικά τις ελβετικές, τις γερμανικές, τις γαλλικές και τις επτανησιακές υποθέσεις, οραματίστηκε και εισηγήθηκε τη δημιουργία της Ευρωπαϊκής Ένωσης, αποδέχτηκε την εκλογή του ως Κυβερνήτη της Ελλάδος· μα, πέρα και πάνω απ' όλα, δίδαξε πολιτικό πολιτισμό.

Ioannis Kapodistrias: The Diplomat, the Statesman, the first Leader of Greece. His contribution in the shaping of the geopolitical map of Europe during the 19th century was decisive. He defended effectively the Swiss, German, French and Eptanesian matters, envisaged and recommended the creation of the European Union, accepted his election as Governor of Greece but, over and above all, he taught political culture.

ΒΑΣΙΚΟΙ ΣΤΑΘΜΟΙ ΣΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΩΝ ΕΠΤΑΝΗΣΩΝ, ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΑΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΕΥΡΩΠΗΣ ΜΕΣΑ ΑΠΟ ΤΗ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΑ ΤΟΥ ΙΩΑΝΝΗ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑ

Ελένη Σωκράτους

Ο Ιωάννης Καποδίστριας υπήρξε μια από τις προσωπικότητες που υμνήθηκαν και επικρίθηκαν όσο ελάχιστοι.[1] Όπως και αν ερμηνεύονται οι πράξεις του, δε μπορούν να αμφισβητηθούν τα ευεργετικά εν τω συνόλω αποτελέσματά τους, τα οποία και θα προσπαθήσουμε να διερευνήσουμε, εξετάζοντας τη δράση του στο κατεξοχήν πεδίο που διακρίθηκε, τη διπλωματία. Από τη θέση του Γενικού Γραμματέα της Επτανήσου Πολιτείας, ως υπουργός Εξωτερικών του τσάρου και, τέλος, ως πρώτος Κυβερνήτης της Ελλάδας, ο Καποδίστριας με διορατικότητα και μοναδική ικανότητα χειρισμού των εκάστοτε ισορροπιών σφράγισε την πορεία όχι μόνο των Επτανήσων αλλά και του ευρύτερου Ελληνικού κράτους καθώς και τις τύχες των ευρωπαϊκών χωρών.

Ο Καποδίστριας εισέρχεται επίσημα στην πολιτική σκηνή το 1801, ως μέλος του πολιτικού δυναμικού της Δημοκρατίας των Επτά Ηνωμένων Νήσων, κρατικού μορφώματος που ιδρύθηκε το 1800 μετά την εκδίωξη των Γάλλων του Ναπολέοντα[2] υπό κοινή ρωσοτουρκική επίβλεψη και αναγνωρίστηκε επίσημα τον ίδιο χρόνο με τη Συνθήκη της Κωνσταντινούπολης.

Το πρωτόγνωρο αυτό πολιτειακό σχήμα[3] θα διοικούνταν από ένα συλλογικό

---

1. Διεξοδικότατη παρουσίαση των ερμηνευτικών τάσεων που επικράτησαν γύρω από το πρόσωπο του Ιωάννη Καποδίστρια, από το θάνατό του μέχρι και τα τέλη του 20ού αιώνα, παρατίθεται στο βιβλίο των Χρήστου Λούκου και Χριστίνας Κουλούρη, *Τα πρόσωπα του Καποδίστρια, Ο πρώτος Κυβερνήτης της Ελλάδας και η νεοελληνική ιδεολογία (1831-1996)*, εκδ. Πορεία, Αθήνα 2012.

2. Η κίνηση αυτή βρήκε τη συμπαράσταση και των ντόπιων πληθυσμών που είχαν δυσαρεστηθεί από τη γαλλική κυριαρχία. (Ν. Καραπιδάκης «Τα Επτάνησα: Ευρωπαϊκοί ανταγωνισμοί μετά την πτώση της Βενετίας», *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003, τ. 1, σ. 161-162).

3. Επρόκειτο για το πρώτο, υπό προϋποθέσεις και επιβαρύνσεις, ανεξάρτητο τμήμα του ελληνισμού. Για τις σχετικές ρυθμίσεις βλ. Ν. Μοσχονάς «Τα Ιόνια Νησιά κατά την περίοδο 1797-1821. Η Επτάνησος Πολιτεία (1800-1807)», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΑ΄, Εκδοτική Αθηνών Α.Ε., Αθήνα 1975, σ. 393-394. Για τον ανταγωνισμό και τις βλέψεις των συμμάχων, Οθωμανών και Ρώσων, σχετικά με τη μορφή που θα λάμβανε η Επτάνησος Πο-

πολιτικό σώμα, τη Γερουσία, που θα απαρτιζόταν από εκπροσώπους όλων των νησιών. Πρώτη πολιτική πράξη ήταν η εφαρμογή του επικυρωμένου συντάγματος, του λεγόμενου *Βυζαντινού*, στα νησιά του Ιονίου. Την εφαρμογή αυτή κλήθηκε να διευθετήσει στη θέση του πατέρα του, του Αντωνίου Μαρία Καποδίστρια, εκπροσώπου της Γερουσίας, ο νεαρός τότε γιατρός Ιωάννης σε συνεργασία με το Νικόλαο Σιγούρο. Επρόκειτο για ένα δύσκολο εγχείρημα, δεδομένου ότι οι συντηρητικές διατάξεις του συντάγματος είχαν προκαλέσει γενικές αναταραχές.[4]

Δυσκολότερη αποδείχθηκε η περίπτωση της Κεφαλονιάς, όπου η κατάσταση ήταν έκρυθμη εξαιτίας πολιτικών, κοινωνικών και τοπικιστικών αντιθέσεων: οι χωρικοί αντιδρούσαν βλέποντας να χάνουν τα παλιά τους δικαιώματα, ενώ η νεοδημιουργηθείσα αστική τάξη δυσφορούσε απέναντι στα προνόμια των ευγενών, τα οποία επεδίωκε να καταργήσει διεκδικώντας μερίδιο στην εξουσία. Τέλος, η όλη κατάσταση επιτεινόταν από τις πατροπαράδοτες έριδες των δύο αντίζηλων οικογενειών, των Άννινων στο Αργοστόλι και των Μεταξάδων στο Ληξούρι.

Σοβαρότερη πρώτη πρόκληση αποτέλεσε η στασιαστική κίνηση που υποκίνησε ο Ευστάθιος Μεταξάς, μέλος της παλαιάς τοπικής κυβέρνησης, ο οποίος είχε προσεταιριστεί ακόμη και μέρος του τοπικού στρατού. Καθώς το συλλογικό σώμα της Κοινής Ασφαλείας, που είχε ιδρυθεί με πρωτοβουλία του Καποδίστρια, αδυνατούσε να ελέγξει την κατάσταση, παρενέβη ο ίδιος και, αφού συναντήθηκε αυτοπροσώπως με τον αρχηγό των στασιαστών, έλαβε υπόψη τις διεκδικήσεις του και απέσπασε τη συγκατάθεσή του για ειρηνική αποχώρηση από το νησί. Τους μήνες που θα ακολουθήσουν, οι προσπάθειες εγκαθίδρυσης συνταγματικής διακυβέρνησης στην Κεφαλονιά δυσχεραίνονται από τις αυτονομιστικές τάσεις που εκδηλώνονται κυρίως στο Ληξούρι, οι οποίες θα οδηγήσουν σε σοβαρές αναταραχές, ενίοτε και με τις ευλογίες των Μεγάλων Δυνάμεων.[5] Θα ξεχωρίσει και πάλι ο Καποδίστριας, εξαντλώντας κάθε διπλωματικό μέσο: με παραινέσεις στους στασιαστές, με προσπάθειες προσεταιρισμού του λαού, με τη συνεργασία με επιφανείς τοπικούς παράγοντες, και μόνο όταν η κατάσταση φθάσει σε αδιέξοδο, ο κερκυραίος πολιτικός, παρά τις αντιδράσεις του Σιγούρου, θα επικα-

---

λιτεία, βλ. Ελένη Κούκου, *Ιστορία των Επτανήσων: Από το 1797 μέχρι την Αγγλοκρατία. Πρώτες διπλωματικές ενέργειες του Ιωάννου Καποδίστρια*, εκδ. Παπαδήμα 2001, σ. 60-62.

4. Με το σύνταγμα του 1800 ουσιαστικά η κυριαρχία επανερχόταν στους ευγενείς, ενώ αποκλείονταν οι άλλες κοινωνικές ομάδες, οι οποίες, εμφορούμενες από τις δημοκρατικές αρχές που είχαν διαμορφώσει μετά από το διετή συγχρωτισμό τους με τους Γάλλους (1797-1799), δεν επρόκειτο πλέον να δεχθούν τον παραγκωνισμό τους από την εξουσία. (Σ.Δ. Λουκάτος, *Ο Ιωάννης Καποδίστριας και η Επτάνησος Πολιτεία*, Αθήναι 1959, σ. 22).

5. Η «κυβέρνηση» των στασιαστών αναγνωρίστηκε από τον αυστριακό υποπρόξενο Φραγκίσκο Ιγγιόστρη. Βλ. Ν. Μοσχονάς, «Τα Ιόνια Νησιά κατά την περίοδο 1797-1821. Η Επτάνησος Πολιτεία (1800-1807)», *ό.π.* σ. 395.

λεστεί τη συνδρομή του στρατού. Παρά τους δυναμικούς χειρισμούς του Καποδίστρια κυρίως, ο κατευνασμός των παθών δε θα επιτευχθεί ακόμη, αν και οφείλουμε να αναγνωρίσουμε ότι χάρη στο ακαταπόνητο έργο του η Κεφαλονιά αφενός γνώρισε περιόδους ηρεμίας, αφετέρου απέκτησε τα θεμέλια εκείνα που αργότερα θα έθεταν το νησί σε συνταγματική τροχιά.

Το 1803 ο Ιωάννης Καποδίστριας, έχοντας ήδη αναγνωριστεί ως σημαντικός πολιτικός παράγοντας, διορίζεται από τη Γερουσία της Πολιτείας στη θέση του Γενικού Γραμματέα της Επικράτειας, σε μια εποχή μάλιστα που η ρωσική επιρροή έχει υποσκελίσει την τουρκική.[6] Η συνεργασία του με το ρώσο πληρεξούσιο Γ. Μοτσενίγο προφύλαξε τα καταρτιζόμενα συντάγματα από το συγκεντρωτισμό και τις πολιτικές αυθαιρεσίες του δεύτερου, προσφέροντας σπουδαίο νομοθετικό έργο, το οποίο δε στερήθηκε όμως και επικρίσεων. Ο λόγος για το σύνταγμα του 1806, οι διατάξεις του οποίου ουσιαστικά κατέστησαν την Πολιτεία εξάρτημα της ρωσικής πολιτικής και οδήγησαν μελλοντικά στην απώλεια της αυτονομίας της.[7] Και αν ακόμη η μοιραία αυτή πολιτική εξέλιξη καταλογίζεται στον Καποδίστρια, δε μπορούμε να παραβλέψουμε τις ιστορικές συνθήκες που καθιστούσαν σχεδόν ανέφικτη την ουδετερότητα και επέτασσαν τη στροφή προς μία ξένη δύναμη, εν προκειμένω τη ρωσική. Άλλωστε, ο κερκυραίος άνδρας, θα συνεχίσει να προσφέρει τις υπηρεσίες του προς τον τόπο του ακόμη και όταν θα υπηρετήσει και επίσημα το διπλωματικό σώμα της Ρωσίας.

Η ουδετερότητα των Επτανήσων τελικά θα ανακληθεί και επίσημα στον Ρωσοτουρκικό πόλεμο του 1807, όταν τα νησιά θα τεθούν στο πλευρό της Ρωσίας έναντι της Πύλης και της συμμάχου της Γαλλίας. Την κατάσταση θα προσπαθήσει να εκμεταλλευθεί ο Αλή πασάς των Ιωαννίνων, που εποφθαλμιούσε τα Επτάνησα, τα οποία άλλωστε του είχε υποσχεθεί ο Ναπολέοντας. Προφασιζόμενος ότι η ανάκληση της ουδετερότητας αποτελούσε παραβίαση παλαιότερων συνθηκών που είχε συνάψει με την Επτάνησο,[8] ο πανίσχυρος πασάς των Ιωαννίνων,

---

6. Πέραν του κοινού θρησκεύματος που συνέδεε τον επτανησιακό λαό με τη Ρωσία, και την παραδοσιακή απέχθεια προς τους Οθωμανούς, στη μεγάλη δύναμη του βορρά δόθηκαν πολλές ευκαιρίες να υποσκελίσει τους Τούρκους. Ενδεικτικά αναφέρεται η προκλητική συμπεριφορά και οι βιαιότητες των Τούρκων σε βάρος των ελληνικών πληθυσμών, που προκάλεσαν την εύλογη ανάμειξη του ρωσικού στρατού. Βλ. Ερμάννος Λούντζης, *Η Επτάνησος Πολιτεία*, Κέρκυρα 1968. σ. 55-60.

7. Για τις προεκτάσεις του συντάγματος του 1806 βλ. Σ.Δ. Λουκάτος, *Ο Ιωάννης Καποδίστριας και η Επτάνησος Πολιτεία*, ό.π. σ. 77-78.

8. Μία ακόμη πρόφαση που χρησιμοποίησε ο Αλή πασάς για να επιτεθεί στο νησί, ήταν το γεγονός ότι η Λευκάδα αποτελούσε παραδοσιακά άσυλο των καταδιωγμένων ελλήνων κλεφταρματολών, και ειδικά των Σουλιωτών. Οι ομάδες αυτές συχνά έκαναν επιδρομές στα απέναντι ηπειρωτικά παράλια και προξενούσαν καταστροφές. Βλ. Απ. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του*

στηριζόμενος και στη γαλλική συνδρομή, οργάνωσε πολεμική επιχείρηση εναντίον της Λευκάδας.

Η Πολιτεία αντιμετώπισε την κατάσταση, ιδρύοντας στη Λευκάδα το «Ιόνιο Στρατόπεδο», αποτελούμενο από πολιτοφυλακές όλων των νησιών και τακτικό στρατό ενισχυμένο από ρωσικά στρατεύματα και τμήματα Σουλιωτών προσφύγων, αρματολών και κλεφτών. Ο συντονισμός των ετερόκλητων αυτών δυνάμεων ανατέθηκε στον Καποδίστρια που κατόρθωσε να τις ενσωματώσει σε ένα σπουδαίο αμυντικό σώμα, παρακάμπτοντας τις όποιες αδυναμίες συνεργασίας,[9] και να οργανώσει έναν εξίσου αξιόμαχο εθελοντικό στόλο, φροντίζοντας παράλληλα και για την οχύρωση του νησιού. Στις προσπάθειές του αυτές κατέστησε κοινωνούς Έλληνες από όλη την επικράτεια, ώστε η άμυνα της Λευκάδας να θεωρηθεί όχι μόνο πανιόνια, αλλά εθνική υπόθεση. Και είναι σημαντικό να τονιστεί ότι στην απόκρουση του εχθρού προστέθηκε ένα ακόμη κέρδος: στους κόλπους αυτού του πρώιμου αμυντικού στρατού εκκολάφθηκε το σώμα των μετέπειτα αγωνιστών της Ελληνικής Επανάστασης του 1821.[10]

Η τύχη των Επτανήσων τελικά κρίθηκε στο πεδίο των διεθνών διαπραγματεύσεων: με τη Συνθήκη του Τιλσίτ, το 1807, τα νησιά παραχωρούνται στο Ναπολέοντα, γεγονός που σήμανε το τέλος της Επτανησιακής Δημοκρατίας αλλά και τη λήξη της πολιτικής σταδιοδρομίας του Καποδίστρια στα Επτάνησα, ο οποίος αρνήθηκε να υπηρετήσει τους Γάλλους.[11] Είναι η εποχή που ανοίγει ο δρόμος για την Αγία Πετρούπολη.

Τα προσόντα του έλληνα πολιτικού εκτιμήθηκαν από τον τσάρο Αλέξανδρο, ο οποίος τον προσκάλεσε επίσημα στη Ρωσία το 1808. Τον επόμενο χρόνο ο

Νέου Ελληνισμού, Θεσσαλονίκη 1974, τ. 4, σ. 616. Επίσης, Εμ. Πρωτοψάλτης, «Πολιτικαί διαπραγματεύσεις και συνθήκαι μεταξύ Επτανήσου Πολιτείας και Αλή Πασά (1800-1807)», *Πρακτικά Γ' Πανιονίου Συνεδρίου, 23-29 Σεπτεμβρίου 1965*, Αθήνα 1967, τ. 1, σ. 329-352.

9. Για τους χειρισμούς αυτούς βλ. Γ. Σκλαβούνος, «Η άμυνα της Λευκάδας στα 1807 ως γενικό προανάκρουσμα του μεγάλου Αγώνα της Παλιγγενεσίας και ο ρόλος του Ιωάννη Καποδίστρια», στο Συνέδριο: *Ρήγας Φερραίος, Ιωάννης Καποδίστριας, Φρανσίσκο ντε Μιράντα – Η ελληνική σκέψη στην αυτοθέσμιση των κοινωνιών, τον διαφωτισμό και την γνώση*, Ακαδημία Θεσμών και Πολιτισμών, τ. 1, σ. 139.

10. Βλ. Σ.Δ. Λουκάτος, *Ο Ιωάννης Καποδίστριας και η Επτάνησος Πολιτεία*, ό.π. σ. 89-92.

11. Ήταν αντίθετος με τις αρχές που εκπροσωπούσε τότε η Γαλλία, αλλά και αρκετά διορατικός ώστε να προβλέψει την επικείμενη πτώση της ναπολεόντειας παντοδυναμίας και τη συνακόλουθη ανάδειξη της Ρωσίας σε κυρίαρχη ευρωπαϊκή δύναμη, ικανή να στηρίξει την πολύπαθη πατρίδα του. Άλλωστε, η Γαλλία ήταν παραδοσιακά φιλότουρκη. Για τις κρίσεις αυτές βλ. Σ.Δ. Λουκάτος, *Ο Ιωάννης Καποδίστριας και η Επτάνησος Πολιτεία*, ό.π. σ. 98-99 και Ελένη Ε. Κούκου, *Ιστορία των Επτανήσων*, ό.π. σ. 173 και 176.

Καποδίστριας θα αναλάμβανε καθήκοντα Συμβούλου Επικράτειας, ενώ σε λίγα χρόνια επρόκειτο να ανελιχθεί στις βαθμίδες των ρωσικών υπηρεσιών, ως υπουργός Εξωτερικών του τσάρου. Ορόσημο της πολιτικής του σταδιοδρομίας αποτέλεσε η ανάθεση της διαχείρισης του ακανθώδους Ελβετικού ζητήματος το 1813.

Την εποχή εκείνη η χώρα βρισκόταν στα πρόθυρα του εμφυλίου πολέμου, διχασμένη από τις αντιπαλότητες μεταξύ των προοδευτικών και συντηρητικών στοιχείων,[12] ενώ κινδύνευε να καταστεί λεία των μεγάλων αυτοκρατοριών της εποχής.[13] Μέσα σε λίγους μήνες, ο ευφυέστατος πολιτικός κατόρθωσε να αποκαταστήσει την πολιτική ειρήνη και να διασφαλίσει την ισορροπία μεταξύ των ελβετικών κρατιδίων, των καντονιών, συμβιβάζοντας τις εκατέρωθεν αντιδράσεις. Επίσης τροποποίησε «επί το δημοκρατικότερον» τα καταρτισμένα συντάγματα και διασφάλισε ένα ομαλό ομοσπονδιακό καθεστώς για τη χώρα, φροντίζοντας παράλληλα και για τη χάραξη σημαντικών συνοριακών βελτιώσεων. Τέλος, προώθησε το Ελβετικό ζήτημα στα μετέπειτα ευρωπαϊκά συνέδρια της Βιέννης και των Παρισίων, όπου και πέτυχε την αναγνώριση της ουδετερότητας της χώρας.[14] Αναμενόμενη, λοιπόν, και η εκτίμηση που τρέφουν οι Ελβετοί στο πρόσωπο του Καποδίστρια, έως και σήμερα.[15]

Η επιτυχής διευθέτηση της ελβετικής υπόθεσης κατέστησε τον Καποδίστρια πολύτιμο σύμβουλο και συνεργάτη του τσάρου, τον οποίο και συνόδευσε ως εξέχον μέλος της διπλωματικής αποστολής και αργότερα ως υπουργός Εξωτερικών, στα ευρωπαϊκά συνέδρια που ακολούθησαν την επαύριο της πτώσης του Ναπολέοντα. Επρόκειτο για το λεγόμενο «Σύστημα των Συνεδρίων»,[16] μια τα-

12. Για μια αναλυτική παρουσίαση του πολιτικού καθεστώτος που επικρατούσε στην Ελβετία, βλ. Lorenzo Amberg, «Ο Καποδίστριας πρωταγωνιστής με κομβικό ρόλο στην ιστορία της Ελβετίας (1813-1815)», στο Συνέδριο: *Ρήγας Φερραίος, Ιωάννης Καποδίστριας, Φρανσίσκο ντε Μιράντα*, ό.π., σ. 147.

13. Μετά την απομάκρυνση του Ναπολέοντα, Αυστρία και Ρωσία διαγκωνίζονταν για τον προσεταιρισμό της Ελβετίας. Για την υποσκέλιση της αυστριακής επιρροής βλ. Κωνσταντίνος Τριτάρης, «Η συμβολή του Καποδίστρια στην εδραίωση της ανεξαρτησίας και ουδετερότητας της Ελβετίας», στη Διημερίδα: *Διεθνείς σχέσεις, ιστορία και εξωτερική πολιτική της Ελλάδος στην εποχή του Κυβερνήτου Ιωάννη Καποδίστρια*, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη 2011, σ. 213-215.

14. Αλέξανδρος Ι. Δεσποτόπουλος, *Ο Κυβερνήτης Καποδίστριας και η απελευθέρωσις της Ελλάδος*, ΜΙΕΤ ^{2}2008, σ. 9.

15. Για τις τιμητικές εκδηλώσεις στο πρόσωπο του Καποδίστρια βλ. Κωνσταντίνος Τριτάρης, «Η συμβολή του Καποδίστρια στην εδραίωση της ανεξαρτησίας και ουδετερότητας της Ελβετίας», ό.π. σ. 220.

16. Henry Kissinger, *Διπλωματία*, εκδ. Λιβάνη 1995, σ. 101.

κτική που στόχευε στην αποκατάσταση της νομιμότητας που είχε διασαλευθεί από τη γαλλική λαίλαπα.[17]

Στα συνέδρια αυτά ο Καποδίστριας θα αγωνιστεί με σθένος όχι μόνο για τα δικαιώματα των συμπατριωτών του, αλλά και όλων των μικρών λαών που ζούσαν υπό την κυριαρχία των μεγάλων αυτοκρατοριών και κινδύνευαν από την επιβαλλόμενη νομιμότητα που είχαν επιβάλει οι ευρωπαίοι μονάρχες. Μάλιστα, στο Συνέδριο της Βιέννης, το 1814, το πρώτο του Συστήματος, ο έλληνας πολιτικός θα παλέψει μέχρι και για την κατάργηση του δουλεμπορίου στις ακτές της Αφρικής, αγώνα που θα δικαιωθεί πολλά χρόνια αργότερα, προς το τέλος του αιώνα, με ρυθμίσεις βασισμένες στις τότε προτάσεις του Καποδίστρια.[18]

Το Συνέδριο της Βιέννης, λοιπόν, αποτέλεσε το δεύτερο αγωνιστικό στίβο όπου κλήθηκε να δώσει αποφασιστικές μάχες ο Καποδίστριας, έχοντας να αντιπαλέψει αφενός τον ευρωπαϊκό συντηρητισμό που ενσάρκωνε ο παντοδύναμος αυστριακός καγκελάριος Μέττερνιχ, την προκλητικά φιλότουρκη πολιτική των Άγγλων, αλλά και τον συχνά αναποφάσιστο και ευεπίφορο στην αυστριακή επιρροή τσάρο Αλέξανδρο.[19]

Πρώτη μέριμνα του Καποδίστρια ήταν η προώθηση του θέματος των Επτανήσων, πράγμα το οποίο και επετεύχθη με την πρώτη Συνθήκη των Παρισίων στα 1815, σύμφωνα με την οποία αναγνωρίστηκαν οι Ηνωμένες Πολιτείες των Επτανήσων, ως ανεξάρτητο και ελεύθερο κράτος υπό την προστασία της Αγγλίας. Επρόκειτο για μια εξέλιξη που θεωρήθηκε ευτυχής, διότι εκτός της συνταγματικής Αγγλίας τα νησιά διεκδικούνταν και από την Αυστρία, ένα απολυταρχικό και αστυνομικό κράτος.[20] Βέβαια, οι αγώνες του Καποδίστρια θα συνεχιστούν, όταν η βρετανική Προστασία θα αποδειχθεί τυραννία.

Την ίδια περίοδο διενεργούνταν οι διαβουλεύσεις των συνέδρων στο Παρίσι, για την τύχη της ηττημένης Γαλλίας, μετά την ολοκληρωτική ήττα του Ναπο-

---

17. Ως νομιμότητα νοείται ουσιαστικά η διατήρηση του status quo ante bellum, πριν δηλαδή τη Γαλλική Επανάσταση και τους Ναπολεόντειους πολέμους που ακολούθησαν. Βλ. E. Burns, *Ευρωπαϊκή ιστορία*, εκδ. Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1983, τ. Β΄, σ. 84. Αυτό, φυσικά, ερμηνευόταν ως κατάπνιξη εν τη γενέσει οποιασδήποτε προσπάθειας απόσχισης από τις εδαφικά εδραιωμένες αυτοκρατορίες.

18. Ελένη Ε. Κούκου, *Ιωάννης Καποδίστριας. Ο άνθρωπος – ο διπλωμάτης 1800-1828*, Αθήνα 1995, σ. 81-84.

19. Για το πολιτικό κλίμα της εποχής, και ειδικότερα την πολιτική του Μέττερνιχ, βλ. Henry A. Kissinger, *Ένας αποκατεστημένος κόσμος. Ο Μέττερνιχ, ο Κάσλρη και τα προβλήματα της ειρήνης, 1812-1822*, εκδ. Παπαζήσης, Αθήνα 2003.

20. Αρετή Φεργάδη-Τούντα, «Ιωάννης Καποδίστριας, ο θεμελιωτής των διεθνών σχέσεων», στο Συνέδριο: *Διεθνείς σχέσεις, ιστορία και εξωτερική πολιτική της Ελλάδος*, ό.π., σ. 110-111.

λέοντα στο Βατερλό το 1815. Με διπλωματική μαεστρία και ανθρωπιά, ο μεγάλος πολιτικός θα αντικρούσει τις προτάσεις πλήρους αποδυνάμωσης και διαμελισμού της χώρας, στην οποία θα κατορθώσει να επιβληθούν επιεικέστερες κυρώσεις, χειρισμός που μελλοντικά εξασφάλισε έναν πολύτιμο σύμμαχο για την Ελλάδα. Ενδεικτικά αναφέρουμε την οικονομική βοήθεια που προσέφεραν οι Γάλλοι στον ελληνικό απελευθερωτικό αγώνα και την αποστολή ναυτικής και στρατιωτικής δύναμης στο Ναβαρίνο και την Πελοπόννησο αντίστοιχα.

Στα συνέδρια που ακολούθησαν, ο Καποδίστριας με τα μάτια πάντα στραμμένα προς την Ελλάδα προσπάθησε να κατευνάσει την αντίδραση των Ευρωπαϊκών Δυνάμεων απέναντι σε κάθε προσπάθεια διεκδίκησης δικαιωμάτων από τους «μικρούς», η οποία εκλαμβανόταν ως συνωμοτική κίνηση. Όλες αυτές οι προσπάθειες προσέκρουαν πάντα στον ισχυρότερο θιασώτη του απολυταρχισμού, τον αυστριακό καγκελάριο Μέττερνιχ.[21] Η καθοριστικότερη μάχη στην ευρωπαϊκή κονίστρα μεταξύ των δύο ανδρών δόθηκε τελικά στο συνέδριο του Λάυμπαχ, το 1821. Είναι η εποχή που ξεσπά το επαναστατικό κίνημα του Υψηλάντη στις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες και λίγο αργότερα η Ελληνική Επανάσταση. Απέναντι στις προτάσεις ωμής κατάπνιξης κάθε δυνάμει συνωμοτικού κινήματος, ο μεγάλος Έλληνας, αν και αναγκάστηκε να αποκηρύξει τον Υψηλάντη, διασφάλισε ώστε να μη ληφθεί καμία απόφαση που να δικαιολογεί την επέμβαση των Μεγάλων Δυνάμεων στη Βαλκανική.

Λίγους μήνες αργότερα, στα 1822, ο σπουδαίος διπλωμάτης παραιτήθηκε από τη θέση του υπουργού Εξωτερικών, κρίνοντας τη θέση αυτή απρόσφορη πλέον για την εξυπηρέτηση των συμφερόντων της πατρίδας του, εφόσον η όποια προσπάθεια υποκίνησης ενός Ρωσοτουρκικού πολέμου προσέκρουε στην απροθυμία του τσάρου, ο οποίος δεν επιθυμούσε να εμπλακεί μονομερώς σε έναν πόλεμο με την Τουρκία χωρίς τη σύμπραξη και των άλλων Μεγάλων Δυνάμεων.

Στα χρόνια που μεσολάβησαν, από την παραίτησή του μέχρι και την άφιξή του στην Ελλάδα, το 1828, ως εκλεγέντος Κυβερνήτη, ο Καποδίστριας θα επιδοθεί στη διεθνοποίηση του ελληνικού Αγώνα στοχεύοντας στην πολιτική αναγνώριση και αποδοχή καθώς και την οικονομική ενίσχυση της Ελλάδας. Με έδρα του τη Γενεύη θα ταξιδέψει στις μεγάλες ευρωπαϊκές πόλεις, προσπαθώντας να ευαισθητοποιήσει σημαντικούς παράγοντες της εποχής για την ελληνική υπόθεση απευθυνόμενος σε φιλελληνικούς κύκλους και σε ισχυρούς Έλληνες του εξωτερι-

21. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση της Νεάπολης, όπου η επανάσταση καταπνίγηκε στο αίμα, παρά τις προσπάθειες του Καποδίστρια που επικαλέστηκε μέχρι και τη μεσολάβηση του Πάπα, ως διαιτητή. Βλ. Αλέξανδρος Ι. Δεσποτόπουλος, *Ο Κυβερνήτης Καποδίστριας και η απελευθέρωσις της Ελλάδος*, ό.π. σ. 20.

κού και επιχειρώντας τη σύναψη δανείων με τις Μεγάλες Δυνάμεις ή εύπορους ιδιωτικούς ευρωπαϊκούς κύκλους.[22]

Το Μάιο του 1827, τα μέλη της Γ΄ Εθνοσυνέλευσης που συνήλθε στην Τροιζήνα, εξέλεξαν τον Ιωάννη Καποδίστρια ως Κυβερνήτη της Ελλάδας,[23] κρίνοντας ότι συγκέντρωνε όλες εκείνες τις προϋποθέσεις που θα στέγαζαν πολιτικά και διπλωματικά την Επανάσταση.[24] Βασικές επιδιώξεις των επαναστατών, αλλά και στόχος των επόμενων διπλωματικών μαχών του Κυβερνήτη ήταν η δημιουργία ανεξάρτητου ή, τουλάχιστον, αυτόνομου Ελληνικού κράτους και η εξασφάλιση ευρείας εδαφικής περιοχής, προκειμένου το κράτος αυτό να είναι βιώσιμο.

Στις 6 Ιουλίου 1827 υπογράφεται από την Αγγλία, τη Γαλλία και τη Ρωσία η Συνθήκη του Λονδίνου.[25] Επρόκειτο για διπλωματική πράξη σωτήρια υπό τις δυσμενείς συνθήκες, στις οποίες βρισκόταν ο ελληνικός Αγώνας, αποδυναμωμένος από τις νικηφόρες προελάσεις του Ιμπραήμ και του Κιουταχή, αλλά εντελώς απομακρυσμένη από τις ελληνικές επιδιώξεις, καθώς η Ελλάδα καθίστατο αυτόνομη αλλά φόρου υποτελής στο σουλτάνο, ενώ δε γινόταν καμία συγκεκριμένη μνεία για τα σύνορα της επικράτειας.[26] Η Συνθήκη, ωστόσο, περιλάμβανε και ένα μυστικό άρθρο που αφορούσε στους όρους της μεσολάβησης των Δυνά-

22. Πολύτιμος συμπαραστάτης του στάθηκε ο ελβετός τραπεζίτης και μεγάλος φιλέλληνας Εϋνάρδος. Βλ. Αλέξανδρος Δεσποτόπουλος, *ό.π.* σ. 60-62. Για τις δυσκολίες που αντιμετώπισε ο Καποδίστριας από το γενικότερο κλίμα δυσπιστίας απέναντι στον Αγώνα των Ελλήνων, αλλά και τις προκαταλήψεις προς το πρόσωπό του βλ. Ελένη Ε. Κούκου, *Ιωάννης Καποδίστριας*, ό.π. σ. 180.

23. Το πλήρες κείμενο: *Αρχεία Ελληνικής Παλιγγενεσίας, 1821-1832, Αι Εθνικαί Συνελεύσεις*, Έκδοσις της Βιβλιοθήκης της Βουλής των Ελλήνων, Αθήναι 1971, τ. Α΄, σ. 585-586.

24. Βασικότερες προϋποθέσεις ήταν η εμπειρία του στο ρωσικό διπλωματικό σώμα, η γενικότερη πολυσχιδής δράση του στην Ευρώπη και η αποστασιοποίηση από τις εσωτερικές έριδες των συμπατριωτών του. Βλ. D. Dakin, *Η ενοποίηση της Ελλάδας, 1770-1923*, ΜΙΕΤ, Αθήνα 1989, σ. 93-94. Προσθέτουμε και την απόδειξη, με κάθε ευκαιρία, των πατριωτικών του αισθημάτων. Βλ. Ελένη Ε. Κούκου, *ό.π.* σ. 184 και 205-207.

25. Για τις προϋποθέσεις, στις οποίες θεμελιωνόταν η Συνθήκη, βλ. D. Dakin, *Ο Αγώνας των Ελλήνων για την ανεξαρτησία 1821-1833*, ΜΙΕΤ, Αθήνα 1999, σ. 204-210 και 219-232. Άκρως κατατοπιστικό και για τη διπλωματία της εποχής είναι το κείμενο του Γιάννη Γιαννουλόπουλου, «Η διπλωματία: Ευρωπαϊκοί ανταγωνισμοί και ίδρυση ελληνικού κράτους», *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003, τ. 3, σ. 247-266.

26. Τα σύνορα θα αποτελούσαν αντικείμενο διαπραγματεύσεων μεταξύ των εμπολέμων. D. Dakin, Ο *Αγώνας των Ελλήνων για την ανεξαρτησία*, ό.π. σ. 231. Να προστεθεί επίσης ότι, παρά την κοινή τριμερή συμφωνία, ελλόχευε ο κίνδυνος η Συνθήκη να μην εφαρμοστεί καθόλου, λόγω των διαφωνιών των Δυνάμεων, των μεταβολών της διεθνούς πολιτικής κατάστασης και κυρίως της κυβερνητικής μεταβολής που είχε επέλθει τότε στην Αγγλία. Βλ. Αλ. Δεσποτόπουλος, *ό.π.*, σ. 174.

μεων για την ανακωχή μεταξύ των δύο πλευρών. Και εφόσον η Πύλη παρέμενε ανένδοτη,[27] ο συμμαχικός στόλος των τριών Δυνάμεων συνέτριψε τον τουρκοαιγυπτιακό στο Ναβαρίνο.

Οι εξελίξεις αυτές, αν και άκρως ενθαρρυντικές, δε σηματοδοτούσαν και τη λήξη του ελληνικού Αγώνα, αφενός γιατί η πρωτοβουλία των ευρωπαίων ναυάρχων δυσαρέστησε τις ευρωπαϊκές κυβερνήσεις[28] και αφετέρου γιατί μόνη διαπραγματευτική πρόταση παρέμενε η ασύμφορη και περιοριστική Ιουλιανή Συνθήκη. Για τον Καποδίστρια, όμως, η αποδοχή της Συνθήκης ήταν ένα πρώτο βήμα, ένα όπλο που θα χρησιμοποιούσε μέχρι να εξασφαλίσει την πλήρη δέσμευση των Δυνάμεων, η οποία θα του επέτρεπε μελλοντικά να προβεί σε τολμηρότερες διεκδικήσεις.

Πράγματι, ένα χρόνο αργότερα, το Σεπτέμβριο του 1828, στις σχετικές συζητήσεις που έγιναν από τους συμμάχους στον Πόρο, ο Καποδίστριας, ενθαρρυμένος και από το Ρωσοτουρκικό πόλεμο που είχε ξεσπάσει τον Απρίλιο, αλλά και την αποστολή εκστρατευτικού σώματος στην Πελοπόννησο, όχι μόνο δε στάθηκε σε προηγούμενες προτάσεις του για σύνορα που θα εκτείνονταν από τον Αμβρακικό μέχρι το Θερμαϊκό κόλπο, αλλά διεκδίκησε, με υπομνήματα που απέστειλε, την Ήπειρο, τη Στερεά με την Εύβοια καθώς και τα νησιά του Αιγαίου, συμπεριλαμβανομένης της Κρήτης και της Σάμου.[29] Στο πλαίσιο, ωστόσο, των συζητήσεων που έγιναν για το πολίτευμα, φάνηκε πιο επιφυλακτικός, κάνοντας για την ώρα μόνο έμμεσες αναφορές στην περίπτωση αναγνώρισης της ανεξαρτησίας.[30]

Αν και τα σύνορα που προτάθηκαν στη διάσκεψη του Πόρου πλησίαζαν αρ-

---

27. Οι Οθωμανοί απέρριψαν τις ειρηνευτικές προτάσεις των Δυνάμεων, διότι θεωρούσαν εαυτούς νικητές, ενώ υπολόγιζαν ότι τα αντικρουόμενα συμφέροντα των Τριών, θα τις οδηγούσαν αναμφισβήτητα στη διχόνοια. Η αδιαλλαξία αυτή ενισχυόταν και από την απροκάλυπτη αυστριακή φιλία. Βλ. D. Dakin, *Ο Αγώνας των Ελλήνων για την ανεξαρτησία*, ό.π., σ. 277.

28. Εκτός από τη Ρωσία που χαιρέτισε με ενθουσιασμό το γεγονός. Βλ. D. Dakin, Ο *Αγώνας των Ελλήνων για την ανεξαρτησία*, ό.π., σ. 287.

29. Για τη σχετική επιχειρηματολογία βλ. Αλ. Δεσποτόπουλος, «Οι ενέργειες του Καποδίστρια στο διπλωματικό πεδίο και οι εξελίξεις του Ελληνικού ζητήματος από το Σεπτέμβριο ώς το Δεκέμβριο», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Εκδοτική Αθηνών, Α.Ε., Αθήνα 1975, τ. ΙΒ΄, σ. 512.

30. Γνωρίζοντας πολύ καλά ότι το δίλημμα που ετίθετο ήταν διευρυμένα σύνορα – αυτόνομο κράτος ή περιορισμένα σύνορα – ανεξάρτητο κράτος, ο Κυβερνήτης απέφευγε συστηματικά να διευκρινίσει αν απαιτούσε ανεξαρτησία ή αυτονομία, για να μη φοβηθούν οι πρέσβεις να εγκρίνουν την πιο διευρυμένη συνοριακή γραμμή. Βλ. Ελένη Διβάνη, «Ο αγώνας του Ιωάννη Καποδίστρια για τη διεύρυνση των ελληνικών συνόρων», στο Συνέδριο: *Διεθνείς σχέσεις, ιστορία και εξωτερική πολιτική της Ελλάδος, στην εποχή του κυβερνήτου Ιωάννη Καποδίστρια*, ό.π., σ. 147.

κετά τις ελληνικές επιδιώξεις, οι ευρωπαϊκές κυβερνήσεις, με πρωτοστατούσα τη βρετανική, αντέδρασαν σθεναρά, υπογράφοντας Πρωτόκολλο που όριζε ότι οι τρεις Δυνάμεις θα παρείχαν εγγύηση μόνο για την Πελοπόννησο, τα παρακείμενα νησιά και τις Κυκλάδες, ενώ παράλληλα απαιτούσαν την κατάπαυση των εχθροπραξιών. Ο Καποδίστριας δεν έμεινε άπραγος μπροστά σε αυτήν την καταστροφή· διαμαρτυρήθηκε έντονα για τις διατάξεις του Πρωτοκόλλου, ενώ αρνήθηκε να τερματίσει τον πόλεμο στοχεύοντας να κατοχυρώσει και στρατιωτικά τα διεκδικούμενα εδάφη.

Τα γεγονότα που ακολούθησαν δικαίωσαν τον κερκυραίο άνδρα. Οι συνεχείς νίκες του ρωσικού στρατού έναντι των Οθωμανών ώθησαν τους Βρετανούς που ανησυχούσαν απέναντι στο ενδεχόμενο σύνδεσης της Ελλάδας με τη ρωσική νίκη, στην υπογραφή νέου Πρωτοκόλλου, το Μάρτιο του 1829, με οριζόμενα ελληνικά σύνορα τη γραμμή κόλπου Άρτας – κόλπου Βόλου, συμπεριλαμβανομένων της Εύβοιας, των Κυκλάδων, της Πελοποννήσου και των παρακείμενων νησιών. Τέλος, οριζόταν η επιβολή κληρονομικού ηγεμόνα και η υποχρεωτική καταβολή αποζημιώσεων προς το σουλτάνο.

Ο Κυβερνήτης, ωστόσο, αναμένοντας την επικείμενη ρωσική νίκη, θα συνεχίσει να μάχεται για ευνοϊκότερα αποτελέσματα. Πράγματι, με τη Συνθήκη της Αδριανούπολης, το Σεπτέμβριο του 1829, η Πύλη αναγκάστηκε να αποδεχθεί τις διατάξεις του Πρωτοκόλλου του Μαρτίου. Και, όπως σωστά είχε προβλέψει ο Καποδίστριας, η επόμενη ευνοϊκή κίνηση για την Ελλάδα θα γινόταν από τη Βρετανία, που έσπευσε με Πρωτόκολλο το επόμενο έτος να αναγνωρίσει την ελληνική ανεξαρτησία, ώστε να μην καταστεί η Ελλάδα έρμαιο των Ρώσων.

Οι εξελίξεις αυτές οδήγησαν σε νέους αγώνες, καθώς, αν και ανεξάρτητο, το νέο Ελληνικό κράτος ήταν εδαφικά συρρικνωμένο. Αυτή τη φορά ο Καποδίστριας θα χρησιμοποιήσει αναβλητική πολιτική, διατεινόμενος ότι οι αποφάσεις των συμμάχων έπρεπε να επικυρωθούν και από την Εθνοσυνέλευση, ενώ επιστρατεύει και το Λεοπόλδο, τον προτεινόμενο κληρονομικό ηγεμόνα, ως έναν ακόμη μοχλό πίεσης.

Η πολιτική του Καποδίστρια θα θριαμβεύσει για μία ακόμη φορά: το Σεπτέμβριο του 1831 υπογράφηκε από τις Δυνάμεις νέο Πρωτόκολλο στο Λονδίνο, σύμφωνα με το οποίο αποφασίστηκε η επιστροφή στη συνοριακή γραμμή κόλπου Άρτας – κόλπου Βόλου. Ωστόσο, η διπλωματική αυτή νίκη στιγματίστηκε λίγες ημέρες αργότερα με την τραγική δολοφονία του Κυβερνήτη στο Ναύπλιο από τους αδελφούς Μαυρομιχάλη. Ακόμη και μετά το θάνατό του ο μέγας διπλωμάτης θα συνεχίσει να προσφέρει τις υπηρεσίες του στην πατρίδα, καθώς βάσει της επιχειρηματολογίας και των προτάσεών του υπογράφηκε το 1832 Πρωτόκολλο στο Λονδίνο, που αναγνώριζε επίσημα την προαναφερθείσα συνοριακή γραμμή, ενώ παραχωρούσε επίσημα στην Ελλάδα ολόκληρη τη Στερεά.

Εν κατακλείδι, διαπιστώνουμε ότι η δράση του Ιωάννη Καποδίστρια υπήρξε μεγαλειώδης και καθοριστική για την τύχη όχι μόνο των Επτανήσων, όχι μόνο της Ελλάδας αλλά και της Ευρώπης γενικότερα. Σε αυτή τη δράση βασίστηκαν πολλές από τις κατοπινές εξελίξεις που καθιστούν το έργο και την προσφορά του ανεκτίμητη και ζωντανή μέχρι και σήμερα. Πολύ σωστά, λοιπόν, είχε πει ο ίδιος στους αντιπάλους του, σχεδόν προφητικά, ότι «δε ζει ο άνθρωπος· ζει το έργο του!».[31]

Περίληψη / Summary

Εκπρόσωπος της Ιονίου Γερουσίας, υπουργός Εξωτερικών του τσάρου, Κυβερνήτης της Ελλάδας: Μία σύντομη επισκόπηση της πολυσχιδούς διπλωματικής δραστηριότητας του μεγάλου κερκυραίου πολιτικού Ιωάννη Καποδίστρια· ενός άνδρα που εισήγαγε το ήθος στην πολιτική και σφράγισε με τη δράση του όχι μόνο τον τόπο καταγωγής του αλλά και τη μετέπειτα πορεία της Ευρώπης.

Representative of the Ionian Senate. Foreign Minister for the Tsar, Governor of Greece: A brief overview of the great Corfiot politician's multifarious diplomatic activity, Ioannis Capodistrias. A man who introduced morality in politics and sealed with his action not only the place of his birth but also the following course of Europe.

31. Ελένη Ε. Κούκου, *ό.π.* σ. 338.

«ΟΣΑ ΜΕΝΕΙ ΝΑ ΛΑΜΒΑΝΗ...» Η ΕΚΚΑΘΑΡΙΣΗ ΤΩΝ ΛΟΓΑΡΙΑΣΜΩΝ ΤΟΥ Ι. ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑ ΜΕ ΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΠΟΛΙΤΕΙΑ

Σίμος Μποζίκης

Σε μια από τις συνεδριάσεις της Ε΄ Εθνοσυνέλευσης, στις 11 Φεβρουαρίου του 1832, ο Αυγουστίνος Καποδίστριας έθεσε το ζήτημα των οικονομικών οφειλών του *Ταμείου της Ελλάδος* στο δολοφονημένο Κυβερνήτη, κομίζοντας προτάσεις για την εξόφλησή τους. Τόνισε μάλιστα εμφατικά «ότι η πρότασις αύτη γίνεται προς την Συνέλευσιν ως εκ μέρους των κληρονόμων του αειμνήστου Κυβερνήτου και των εχόντων επί της ουσίας του δίκαια, και ότι, αν τα κληρονομικά ταύτα δίκαια επεριωρίζοντο εις μόνον τον Πρόεδρο της Ελλ. Κυβερνήσεως [σ.σ. στον Αυγουστίνο], δεν ήθελε κάμει τοιαύτην πρότασιν».[1]

Η εκκαθάριση, ως γεγονός, εκτός από τα *Αρχεία της Ελληνικής Παλιγγενεσίας* μνημονεύεται και από τον Τιρς.[2] Εδώ θα προβούμε σε μια αρχική παρουσίαση του ζητήματος της εκκαθάρισης των οικονομικών δοσοληψιών που είχε ο Κυβερνήτης με το δημόσιο και με άλλους για λογαριασμό του δημοσίου. Ξεκινώντας θα περιγράψουμε τα δεδομένα της πηγής –το φάκελο της εκκαθάρισης–[3] από λογιστική σκοπιά. Έπειτα θα περάσουμε σε μια σχηματική αναπαράσταση των οικονομικών δοσοληψιών που είχε ο Ιωάννης Καποδίστριας από την άφιξή του στην Ελλάδα (Γενάρης 1828) μέχρι τη δολοφονία του (Σεπτέμβρης 1831). Τέλος, θα τοποθετήσουμε τη βούληση της εκκαθάρισης αυτών των δοσοληψιών στο πλαίσιο των πολιτικών αναταραχών που ακολούθησαν τη δολοφονία του. Στις μελλοντικές προθέσεις μας, ασφαλώς, είναι μια εκτενέστερη και αναλυτικότερη μελέτη των ζητημάτων που θα παρουσιάσουμε παρακάτω.

---

1. *Αρχεία της Ελληνικής Παλιγγενεσίας 1821-1832, Αι Εθνικαί Συνελεύσεις* (στο εξής *ΑΕΠ*), έκδ. Βιβλιοθήκης της Βουλής των Ελλήνων, Αθήνα 1974, τ. Γ΄, σ. 106.

2. Σημειώνει ότι στην Ε΄ Εθνοσυνέλευση «[...] αναγνώρισαν τις αξιώσεις της οικογένειας Καποδίστρια»· βλ. Φρειδερίκου Τιρς, *Η Ελλάδα του Καποδίστρια: η παρούσα κατάσταση της Ελλάδος (1828-1833) και τα μέσα για να επιτευχθεί η ανοικοδόμησή της*, εισ. – επιμ. Τάσος Βουρνάς, μτφρ. Α. Σπήλιου, εκδ. Τολίδη, Αθήνα [1972], τ. Α΄, σ. 112.

3. Γενικά Αρχεία του Κράτους – Αρχεία Νομού Κέρκυρας (στο εξής ΓΑΚ-ΑΝΚ), Αρχείο Καποδίστρια, Εισερχόμενα, φάκ. 531.

Η πηγή

Το περιεχόμενο της πηγής, τα κατάστιχα των δοσοληψιών και οι λογαριασμοί της εκκαθάρισης, στην ποσοτική τους διάσταση, δεν έχουν δημοσιευτεί. Μολοντούτο αποσπασματικές πληροφορίες από αυτά τα κατάστιχα ενίοτε απαντώνται σε δημοσιεύματα της *Γενικής Εφημερίδος της Ελλάδος*.[4] Θα πρέπει ωστόσο να σημειώσουμε ότι αρκετές δοσοληψίες είναι γνωστές, καθώς αφορούν γεγονότα ήδη μελετημένα από άλλες αφετηρίες. Τα χειρόγραφα έχουν συνταχθεί από τα όργανα της *επί της Οικονομίας Επιτροπής*[5] με βάση τα σχετικά αποδεικτικά που προσκόμιζε ο Κυβερνήτης. Ένα πολύ μικρό μέρος τους καταρτίστηκε το Γενάρη του 1832, ενόσω διενεργείται η Ε΄ Εθνοσυνέλευση, αλλά τα περισσότερα είναι τρεχούμενοι λογαριασμοί, οι οποίοι τηρήθηκαν τη χρονική στιγμή που συνέβαιναν οι δοσοληψίες.

Ο φάκελος περιέχει επτά κατάστιχα «περιστατικών λογαριασμών, των όσων εξοδεύθησαν διά χρείας της Ελληνικής Επικρατείας», όπως γράφεται γενικά ή όπως σημειώνεται πιο συγκεκριμένα: «λεπτομερείς λογαριασμούς των πληρωμών, όσας έκαμε η Α.Ε. ο Κυβερνήτης, εξ ιδίων χρημάτων του εις ανάγκας της δημοσίου υπηρεσίας». Ως προς τη μορφή τους, αυτά τα κατάστιχα είναι μια απλογραφική κάθετη παράθεση γεγονότων, κατά κύριο λόγο με ημερολογιακή σειρά και επί το πλείστον, αν εξαιρέσουμε ένα, σε ισπανικά τάλιρα.[6] Γι' αυτό που ήθελαν να αποδώσουν οι συντάκτες τους, για τις πληρωμές δηλαδή, η απλογραφική μέθοδος ήταν αρκετή. Σ' αυτά λοιπόν τα απλογραφικά κατάστιχα στην πρώτη σελίδα και στην κεφαλή αναφέρεται η περίοδος που αφορούν· ύστερα ακολουθούν οι πληρωμές η μία κάτω από την άλλη, έτσι που σε κάθε γεγονός αναφέρεται πρώτα η ημερομηνία, έπειτα ο αποδέκτης και η αιτιολογία, και λίγο πιο δίπλα το ποσό· από σελίδα σε σελίδα μεταφέρεται το μερικό σύνολο και στο τέλος συνοψίζεται το γενικό σύνολο, η ημερομηνία που έκλεισε το κατάστιχο, η υπογραφή του Κυβερνήτη και η υπογραφή των τριών μελών της Επιτροπής Οικονομίας. Η συνολική περίοδος που καλύπτουν είναι από την άφιξή του στην Ελλάδα μέχρι και δύο μήνες πριν από τη δολοφονία του – υπάρχει βέβαια ανάμεσα στα επιμέρους χειρόγραφα ένα κενό λίγων ημερών.

---

4. Όπως οι μέτοχοι της Εθνικής Χρηματιστικής Τράπεζας. Βλ. ενδεικτικά *Γενική Εφημερίς της Ελλάδος* (στο εξής *ΓΕΕ*), φ. 16 (3.3.1828), σ. 68.

5. Κύριος συντάκτης τους ήταν ο Ιωάννης Δομπόλης, επικεφαλής του *Ταμείου της Ελλάδος* (Γενικά Αρχεία του Κράτους – Κεντρική Υπηρεσία, Αρχείο Περιόδου Κυβερνήτη Καποδίστρια, Γενική Γραμματεία, φάκ. 225, έγγρ. 51) και άνθρωπος της άμεσης εμπιστοσύνης του Κυβερνήτη, που ήρθε μαζί του όταν ανέλαβε καθήκοντα.

6. Ένα τάλιρο δίστηλο, επίσημα, ισούται με έξι φοίνικες ή με δεκαπέντε γρόσια. Βλ. *ΓΕΕ*, φ. 11 (11.2.1828), σ. 47.

Ο ίδιος φάκελος περιλαμβάνει ακόμη οκτώ λογαριασμούς. Οι πρώτοι επτά είναι περιστασιακοί κατά κύριο λόγο και αφορούν σε δοσοληψίες με την Εθνική Χρηματιστική Τράπεζα, την Επιτροπή της Οικονομίας και το Ορφανοτροφείο του Ναυπλίου. Με αυτούς τους επτά λογαριασμούς ενίοτε συνδέεται ο όγδοος λογαριασμός, στον οποίο καταγράφονται με συντομία οι δοσοληψίες του Κυβερνήτη από το Γενάρη του 1828 μέχρι το Δεκέμβρη του 1829 (για δύο συναπτά έτη). Όλοι αυτοί οι λογαριασμοί έχουν διάταξη ανάλογη με το *Μέγα Βιβλίο ή Μαέστρο*,[7] το αντίστοιχο δηλαδή του σημερινού *γενικού καθολικού*. Σ' αυτή τη μορφή αποτύπωσης των δοσοληψιών στην κεφαλή του λογαριασμού και στη μέση σημειώνεται το όνομα του λογαριασμού. Η αριστερή σελίδα τιτλοφορείται με τον όρο *να δώσει*. Εκεί καταχωρίζεται ό,τι όφειλε *να δώσει* ο λογαριασμός σε κάποιο τρίτο και κάθε γραμμή αυτής της σελίδας αφορά σε ένα λογιστικό γεγονός, τα δεδομένα του οποίου κατανέμονται σε στήλες: στην πρώτη στήλη καταγράφεται η ημερομηνία του γεγονότος, στη δεύτερη οι άλλοι λογαριασμοί (αυτοί που επρόκειτο *να λάβουν*), στην τρίτη το ποσό της συναλλαγής σε τάλιρα δίστηλα και στην τέταρτη το προηγούμενο ποσό εκφράζεται πότε σε γρόσια και πότε σε φοίνικες. Η δεξιά σελίδα έχει ακριβώς τα ίδια δεδομένα με τη διαφορά ότι εκεί τηρούνται όσα *είχε να λάβει* ο επικεφαλής λογαριασμός. Αυτοί λοιπόν οι λογαριασμοί ήταν καταρτισμένοι με την επικρατούσα διπλογραφική μέθοδο της εποχής: κάθε λογιστικό γεγονός αποτυπώνεται ως δοσοληπτική σχέση, ως δούναι και λαβείν, ανάμεσα σε διαφορετικούς λογαριασμούς. Έτσι, αυτό το σύστημα ταξινόμησης των απαιτήσεων και των υποχρεώσεων, εκτός των άλλων πλεονεκτημάτων του σε σχέση με την απλογραφική μέθοδο, διευκόλυνε τον έλεγχο και τις συγκρίσεις.

Συνοψίζοντας, τα κατάστιχα της πηγής μας, στην απλογραφική τους μορφή, δείχνουν το ύψος των πληρωμών που έκανε ο Καποδίστριας εξ ιδίων χρημάτων ή χρημάτων που του εμπιστεύθηκαν τρίτοι, όσο κυβερνούσε. Στη διπλογραφική τους μορφή ενσωματώνουν τις δοσοληψίες που έκανε ο ίδιος για λογαριασμό του δημοσίου, καθώς ήταν αποδέκτης χρηματικών ποσών (από φιλέλληνες, από τη βοήθεια των Μεγάλων Δυνάμεων, από εσωτερικές πηγές), τα οποία χρησιμοποιούσε για να καλύπτει ποικίλες δημόσιες ανάγκες. Με μια λέξη, στο λογιστικό σύστημα εκείνης της εποχής, το οποίο ήταν διαδεδομένο στον κόσμο των εμπόρων και υιοθετήθηκε από την Πολιτική Διοίκηση του Αγώνα,[8] αυτή η πρακτική απο-

7. Γενικότερα, για τα λογιστικά συστήματα εκείνης της εποχής βλ. στα: Χριστίνα Αγριαντώνη, «Παλαιά και νεότερα λογιστικά συστήματα», *Τετράδια Εργασίας*, τ. 21 (1998), σ. 41-47 και Βασίλης Κρεμμυδάς, «Τα βιβλία των εμπορικών επιχειρήσεων», *Τετράδια Εργασίας*, τ. 21 (1998), σ. 35-40. Πρβλ. Στέφανος Α. Παππάς, *Εγχειρίδιον διπλογραφίας*, εκδ. Εθνικής Τυπογραφίας, Αίγινα 1831.

8. Στην Ευρώπη, ήδη «από την αρχή του 17ου αιώνα οι ηγεμόνες των μεγάλων εθνών

τυπώνεται μέσω του λογαριασμού *χρεωστοδανειστές*. Τέτοιος ήταν και ο *λογαριασμός του Κυβερνήτη*, από τη μια συγκέντρωνε τι είχε *να δώσει*, και από την άλλη τι είχε *να λάβει*.

Το περιεχόμενο των δοσοληψιών του Κυβερνήτη

Το χειμώνα του 1828, με τις αλλαγές που έκανε ο Καποδίστριας στο κυβερνητικό σύστημα, η μέριμνα για τα οικονομικά της *Ελληνικής Πολιτείας* ενσωματώθηκε στο ομώνυμο τμήμα του *Πανελληνίου*. Το πρώτο τμήμα του Πανελληνίου ανέλαβε τα δημόσια οικονομικά, το δεύτερο τη διεύθυνση των εσωτερικών και το τρίτο την οπλισμένη δύναμη της ξηράς και της θάλασσας. Στο πλαίσιο του πρώτου τμήματος συστάθηκε και λειτούργησε η τριμελής *Επιτροπή της Οικονομίας*, αποτελούμενη από το Γεώργιο Κουντουριώτη (αποσύρθηκε γρήγορα και τη θέση του πήρε ο Νικόλαος Σπηλιάδης), το Γεώργιο Σταύρου και τον Αλέξανδρο Κοντόσταυλο.[9] Ενώ μέχρι τότε, αν εξαιρέσουμε ένα διάστημα λίγων μηνών, από τον Απρίλη του 1826 μέχρι το Μάη του 1827, τα οικονομικά της Διοίκησης ήταν στην ευθύνη του υπουργού της Οικονομίας, με την άφιξη του Καποδίστρια πέρασαν στην ευθύνη της Επιτροπής και στο εσωτερικό της οι αρμοδιότητες σταδιακά χωρίστηκαν σε τρεις θεματικές: την Εθνική Χρηματιστική Τράπεζα και τα νομισματικά ζητήματα, τους έμμεσους φόρους και το εμπόριο και τέλος τους άμεσους φόρους και τα εθνικά κτήματα.

Η Εθνική Χρηματιστική Τράπεζα δημιουργήθηκε και αυτή ευθύς το χειμώνα του 1828, στην πράξη όμως δε λειτούργησε ως πιστωτικό ίδρυμα αλλά ως τμήμα του δημόσιου ταμείου. Μιλώντας λοιπόν για το ταμείο, ερχόμαστε στο ζήτημα της ρευστότητας. Γνωρίζουμε ότι το 1827 έγινε παύση πληρωμών στα εξωτερικά δάνεια, ότι οι περιοχές άντλησης προσόδων έχουν συρρικνωθεί[10] και

άρχισαν να προτιμούν τη συμβουλή των εμπόρων και όχι των ευγενών» και από τότε «οι έμποροι άρχισαν να παρουσιάζουν τις αρχές τους που υπαγόρευαν τη δική τους ιδιωτική οικονομική δραστηριότητα ως αρχές των "δημοσίων οικονομικών"» (Ernesto Screpanti – Stefano Zamagni, *Η ιστορία της οικονομικής σκέψης*, επιμ. Νίκος Θεοχαράκης, μτφ. Αντριάννα Σακκά, εκδ. Τυπωθήτω, Αθήνα 2002, τ. Α′, σ. 60).

9. Γεώργιος Δ. Δημακόπουλος, «Αι κυβερνητικαί αρχαί της Ελληνικής Πολιτείας, 1827-1833», *Ο Ερανιστής*, τ. Δ′ (1966), σ. 117-154.

10. Γιώργος Β. Δερτιλής, *Ιστορία του ελληνικού κράτους 1830-1920*, εκδ. Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα 2005, τ. Α′, σ. 111 και Χρήστος Κ. Λούκος, «Η ενοικίαση προσόδων κατά την καποδιστριακή περίοδο: Απόψεις για την πολιτική διάσταση του ζητήματος», *Μνήμων*, τ. Η′ (1980-1982), σ. 370-378.

ότι το δημόσιο ταμείο δεν είχε μετρητά,[11] όταν έφτασε ο Καποδίστριας στην Ελλάδα. Οφείλουμε όμως να προσεγγίσουμε την έλλειψη ρευστότητας όχι σαν μια μη κανονική κατάσταση, δεδομένου του όχι και τόσο υψηλού εκχρηματισμού της οικονομίας. Μέχρι τον ερχομό του Καποδίστρια, αν εξαιρέσουμε μια σύντομη περίοδο, από τα μέσα του 1824 μέχρι σχεδόν τα μέσα του 1826, η Διοίκηση κινήθηκε με τα μετρητά των δανείων, αλλά ούτε και τότε όλες οι δημόσιες δοσοληψίες ήταν σε μεταλλικά νομίσματα. Ένα μέρος των δοσοληψιών του δημοσίου γίνονταν με ομολογίες και διαταγές πληρωμής. Σε ένα βαθμό, δηλαδή, το δημόσιο οικονομικό κύκλωμα κινούνταν συμψηφίζοντας απαιτήσεις και υποχρεώσεις. Ας επιστρέψουμε, ωστόσο, στις αρχές του 1828.

Όταν ανέλαβε ο Καποδίστριας, από τη μια υπήρχε έλλειψη πόρων και από την άλλη πρόβαλλε το δεδομένο ότι έπρεπε να ασκήσει διοίκηση. Τότε διαπίστωσε πολύ γρήγορα ότι, στην κατάσταση που ήταν η χώρα και με ποικίλα τμήματα των εγχώριων ελίτ να έχουν επιφυλακτική στάση απέναντί του, ότι ο μόνος τρόπος για να ξεκινήσει τη διακυβέρνησή του ήταν να διαθέσει μετρητά από την προσωπική του περιουσία, από τα πρώτα βοηθήματα που έφερε μαζί του όταν ήρθε από το εξωτερικό και από τη βοήθεια των Μεγάλων Δυνάμεων.[12] Αυτή η πρακτική ήταν, αν μη τι άλλο, αναγκαία μέχρι να προκύψουν νέοι πόροι – προοπτική που δεν θα μπορούσε να ανοίξει πριν την επικείμενη άνοιξη, την εποχή δηλαδή που έβγαιναν οι πρόσοδοι σε δημοπρασία.

Ο Καποδίστριας παράλληλα με την προσπάθεια να συγκεντρώσει την πολιτική εξουσία ξεκίνησε και μια προσπάθεια να αναδιοργανώσει και να ελέγξει τις διάχυτες ένοπλες ομάδες, ώστε να σχηματίσει έναν κορμό στρατιωτικών που θα αποδίδει νομιμοφροσύνη στη νέα πολιτική αρχή. Ήξερε επίσης πολύ καλά ότι για να διοικήσει και κυρίως για να λάβει μέρος στις διπλωματικές διαπραγματεύσεις με αξιώσεις, όφειλε να βελτιώσει τη θέση των ελληνικών δυνάμεων στη Στερεά Ελλάδα. Έτσι, το μεγαλύτερο μέρος των δαπανών που έκανε στράφηκε στην εξυπηρέτηση αυτής της στρατηγικής. Ασφαλώς, η ένταση αυτής της στρατηγικής απαιτούσε να γίνουν αρκετές δαπάνες τους πρώτους μήνες της δια-

---

11. Λέων Δ. Μακκάς, *Η εν τοις δημοσίοις οικονομικοίς δράσις του Καποδιστρίου*, έκδ. Τυπογραφείο «Νομικής» Λ.Χ. Βεργιανίτου, Αθήναι 1910, σ. 38.

12. Για τις πηγές, από τις οποίες άντλησε αρχικά μετρητά, *στο ίδιο*, σ. 5-11. Βλ. επίσης Παναγιώτης Β. Δερτιλής, *Συμβολή εις την δημοσιονομικήν ιστορίαν του αγώνος του 1821*, Θεσσαλονίκη 1971, σ. 128. – Αλέξανδρος Δεσποτόπουλος, «Η οικονομική πολιτική του Καποδίστρια», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*: «Η Ελληνική Επανάσταση και η ίδρυση του Ελληνικού κράτους», Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1975, τ. ΙΒ΄, σ. 613. – Dimitris Loules, *The Financial and Economic Policies of President Ioannis Kapodistrias 1828-1831*, Ioannina 1985, σ. 50-56.

κυβέρνησής του (Γράφημα Ι), οι οποίες, όπως σημειώσαμε, έγιναν κατά κύριο λόγο για την αναδιοργάνωση και την κάλυψη εξόδων του στρατού. Το χειμώνα του 1828 δαπανήθηκαν για τις χερσαίες δυνάμεις που είχαν επίκεντρο τη Στερεά Ελλάδα 153.000 γρόσια – δόθηκαν στους Τζαβέλα, Χατζηπέτρου, Γρίβα και Ύψηλάντη (οι δύο πρώτοι έγιναν επικεφαλής σε χιλιαρχίες και ο τρίτος στρατάρχης της Ανατολικής Στερεάς). Αυτό το διάστημα δαπανήθηκαν επίσης 135.000 γρ. για το ναυτικό (δόθηκαν στους Μιαούλη, Τομπάζη και Σαχτούρη), 130.000 γρ. για το Τακτικό Σώμα και 81.000 γρ. για τροφές και πολεμοφόδια (τα περισσότερα για τα στρατόπεδα της Ρούμελης). Περίπου τα ίδια έγιναν και τους μήνες Μάρτη – Απρίλη του 1829, όταν έπειτα από πολιορκία εξαναγκάστηκαν οι Οθωμανοί να παραδώσουν τη Ναύπακτο. Τότε ο Καποδίστριας έστειλε στον αδελφό του Αυγουστίνο –τον οποίο είχε τοποθετήσει πληρεξούσιο τοποτηρητή της κυβέρνησης στη δυτική Ελλάδα[13]– 400.000 γρ. για στρατιωτικούς μισθούς και 100.000 γρ. για τα έξοδα της συνθηκολόγησης. Τότε επίσης διέθεσε 300.000 γρ. περίπου στο Τακτικό Σώμα. Είναι εμφανές λοιπόν αυτό που προαναφέρθηκε, ότι το βάρος του Καποδίστρια έπεφτε στην ανακατάληψη της Στερεάς Ελλάδας, ώστε να ενισχυθεί η επικείμενη διαπραγμάτευση για τα σύνορα.

Στις περιστάσεις που σημειώσαμε, και κυρίως στις αρχές του 1828, όπου θεμελιώνει τη διακυβέρνησή του ο Καποδίστριας, δαπάνησε μεγάλα ποσά. Όπως φαίνεται και στην ετήσια αναπαράστασή τους (Γράφημα ΙΙ) το ύψος των πληρωμών που γίνεται στο πλαίσιο της δικής του διαχείρισης ήταν πολύ μεγαλύτερο τα πρώτα δύο χρόνια της διακυβέρνησής του – δεδομένο που ίσως είχε να κάνει επίσης και με τη ροή των χρηματικών βοηθημάτων που έρχονταν απευθείας στα δικά του χέρια, μένει όμως να εξακριβωθεί. Πέρα όμως από τις δύο περιστάσεις που προαναφέραμε (χειμώνας 1828, άνοιξη 1829), αυτό που αξίζει να επισημάνουμε είναι ότι ο Καποδίστριας, σχεδόν κάθε μέρα, έδινε μικρά και μεγάλα ποσά για να λειτουργεί η διοίκηση, εξοικονομούσε ένοπλους, φρόντιζε για την κοινωνική πρόνοια και την εκπαίδευση.

Ο ίδιος υποθήκευσε δικά του περιουσιακά στοιχεία για να καλύψει κάποιες άμεσες ανάγκες. Αυτά τα χρήματα δεν τα δώριζε, ούτε ασφαλώς τα δάνειζε για επικέρδεια. Από την άλλη, όπως έχει ειπωθεί, ήταν αποδέκτης ξένων βοηθημάτων, τα οποία διέθετε σε ποικίλους σκοπούς. Ένα μέρος από όλα αυτά ανέμενε να του επιστραφεί πίσω και άλλα, αντί σε εκείνον, να διατεθούν για την κάλυψη δημόσιων αναγκών. Έγραφε, για παράδειγμα, «προς την Επιτροπή της Τραπέζης και της Οικονομίας» στις 29 Μάρτη του 1828:

---

13. Βλ. σχετικά Νικόλαος Κασομούλης, *Ενθυμήματα στρατιωτικά της Επαναστάσεως των Ελλήνων 1821-1833: Καποδιστριακή περίοδος*, εκδ. Ελεύθερη Σκέψις, Αθήνα 2005, σ. 142.

> Σας πέμπω [...] λεπτομερή λογαριασμόν, συνωδευμένον με εύσημα αποδεικτικά, διά τα 55.983 δίστηλα όσα εξώδευσα εις τα χρείας του τόπου. Εισεταμίευσα δε, διά να συμπληρώσω τα 25.000 δίστηλα, και τα 11.262, από μέρους διαφόρων νέων συμμετόχων της τραπέζης.
>
> Θέλετε ιδεί ότι εκτός των δύω τούτων ποσοτήτων εξεταμίευσα διά την δημόσιαν υπηρεσίαν 26.720 δίστηλα, τα οποία, καθώς εξεύρετε, μοι ενεπιστεύθησαν προς εξαγορασμόν αιχμαλώτων [...].
>
> Τα μεν 25.000 δίστηλα δεν θέλω απαιτήση παρά της τραπέζης ειμή μετά εν έτος, κατά τον όρον του διατάγματος· αλλ' όχι ούτω και περί των 26.720 διστήλων· διότι ταύτα θέλουσι χρησιμεύση [...] προς έργα δημόσια εκ προσταγής μου επιχειρηθέντα [...].[14]

Περιστασιακά, η Επιτροπή της Οικονομίας, έπειτα από αίτημα του Καποδίστρια, κατέστρωνε λογαριασμούς που αποτύπωναν δοσοληπτικές σχέσεις, όπως αυτές που περιγράφει ο ίδιος στο προηγούμενο απόσπασμα. Αν αποτυπώσουμε σχηματικά το σύνολο αυτών των δοσοληψιών από το Γενάρη μέχρι το Μάρτη του 1828, τότε το δημόσιο όφειλε στον Καποδίστρια κάτι παραπάνω από 250.000 γρόσια (Σχήμα Ι). Επεκτείνοντας τα δεδομένα για μεγαλύτερη περίοδο (Σχήμα ΙΙ) φαίνεται ότι στο τέλος του 1828 οφείλονταν στον Κυβερνήτη περίπου 1,8 εκατομμύρια γρόσια, ενώ εκείνος με τη σειρά του όφειλε στο ταμείο σχεδόν 1 εκατομμύριο. Δηλαδή, το ταμείο έμενε οφειλέτης στον Καποδίστρια κάτι παραπάνω από 800 χιλιάδες γρόσια. Αυτό το ποσό μεταφέρθηκε στο 1829 και έπειτα από ανάλογες δοσοληψίες που ακολούθησαν, οι οφειλές προς τον Κυβερνήτη μεγάλωσαν φτάνοντας τα 1.341.341 γρόσια (για να έχουμε ένα μέτρο σύγκρισης: τόσες ήταν οι φορολογικές πρόσοδοι των Καλαβρύτων, της Πάτρας και της Γαστούνης την ίδια χρονιά).[15]Αυτό το ποσό μεταφέρθηκε ασφαλώς ως νέο οφειλόμενο υπόλοιπο στο 1830 και, όπως ήδη σημειώσαμε, στη διαχείριση του Κυβερνήτη αυτά τα δύο χρόνια το σκέλος εκείνων που είχε *να λάβει* ήταν πάντα υψηλότερο.

Εκεί όμως, στα τέλη του 1829, σταματά η διπλογραφική μορφή αποτύπωσης των δοσοληψιών του Κυβερνήτη και αρχίζει πάλι το Γενάρη του 1832, έπειτα από το αίτημα που έγινε στην Ε΄ Εθνοσυνέλευση. Τότε γίνεται η εκκαθάριση απλογραφικά, λαμβάνοντας υπόψη όσα είχε να λαμβάνει ο Κυβερνήτης μέχρι το τέλος του 1829 (Πίνακας Ι). Ασφαλώς, η σχηματική αποτύπωση των δοσοληψιών που έγινε μέχρι εδώ, δεν εξαντλεί το θέμα, δίνει απλώς τη γενική του εικόνα. Μαζί όμως με την αναλυτικότερη παρουσίαση, που είναι ζήτημα εκτενέ-

---

14. *Επιστολαί Ι.Α. Καποδίστρια, Κυβερνήτου της Ελλάδος: Διπλωματικαί, διοικητικαί και ιδιωτικαί, γραφείσαι από 8 Απριλίου 1827 μέχρις 26 Σεπτεμβρίου 1831*, μτφ. Μιχαήλ Γ. Σχινάς, εκδ. Κωνσταντίνου Ράλλη, Αθήνα 1841, τ. Α΄, σ. 382-383.

15. ΓΑΚ-ΑΝΚ, Αρχείο Καποδίστρια, Εξερχόμενα, φάκ. 477, έγγρ. 9.

στερης μελέτης, θα θέσουμε άλλο ένα ζήτημα προς μελλοντική διερεύνηση. Όπως διαπιστώσαμε, η διαχείριση του Κυβερνήτη από τη μια ήταν συνδεμένη με θεσμούς όπως η Εθνική Χρηματιστική Τράπεζα, αλλά από την άλλη διατηρούσε μια σχετική αυτονομία. Αυτό δε σημαίνει ότι δε λογοδοτούσε, κάθε άλλο. Διατηρούσε όμως σε μια δική του σχεδόν περιχαρακωμένη διαχείριση, αφιερωμένη ασφαλώς σε δημόσιους σκοπούς, μέρος από τις συνεισφορές που δέχεται από το εξωτερικό, δεδομένο που μας οδηγεί προς τη συσχέτιση της οικονομικής του διαχείρισης με τη συγκεντρωτική μορφή διακυβέρνησης που ακολούθησε.

Η σημασία της εκκαθάρισης στο πολιτικό πλαίσιο που επικρατεί μετά τη δολοφονία

Το ύψος του οφειλόμενου ποσού με βάση την εκκαθάριση ήταν 934.414,92 φοίνικες – για να έχουμε ένα μέτρο σύγκρισης, τόσα έδωσαν σε φορολογικές προσόδους το Ναύπλιο, η Κόρινθος, τα Καλάβρυτα, η Πάτρα και η Γαστούνη το 1829.[16] Το ποσό εν προκειμένω που δημοσιεύεται στα Πρακτικά της Ε΄ Εθνοσυνέλευσης λίγες μέρες μετά είναι 846.334,90 φοίνικες.[17] Αυτή η διαφορά δε γνωρίζουμε σε τι οφείλεται. Ίσως, ανάμεσα στην 1η και στην 16η Φεβρουαρίου, να αναθεωρήθηκε σε κάποιο σημείο της η εκκαθάριση.

Η Ε΄ Εθνική Συνέλευση, το χειμώνα του 1832, προσδιόριζε ότι όλα τα προσωρινά δημόσια χρέη ήταν 2,8 εκατομμύρια φοίνικες περίπου: 1,7 εκατομμύρια ήταν τα χρέη του Ταμείου και 1,1 της Εθνικής Χρηματιστικής Τράπεζας. Για να καλυφθούν αυτά τα χρέη, αποφασίστηκε να δίνονται αντί για μεταλλικά νομίσματα, χαρτονομίσματα και χρεωστικές αποδείξεις της Τράπεζας, συνδεμένες με μελλοντική εκποίηση φθαρτών εθνικών κτημάτων. Αποφασίστηκε, επίσης, ότι οι κληρονόμοι του Κυβερνήτη θα μπορούσαν, με βάση το ύψος του χρέους, να λάβουν μέρος στις δημοπρασίες της εκποίησης αυτών των κτημάτων και μέχρι τότε το εισόδημα από ορισμένα κτήματα να χρησιμοποιείται για την πληρωμή των τόκων του εν λόγω χρέους.[18] Τίποτα όμως από αυτά δεν κατέστη δυνατό, καθώς λίγες μέρες μετά τη λήξη της Ε΄ Εθνοσυνέλευσης το κίνημα του Κωλέττη οριστικοποίησε την ήττα του καποδιστριακού πόλου, στη μορφή που είχε αυτός τότε. Έτσι, η αποχώρηση του Αυγουστίνου με το άψυχο σώμα του Κυβερνήτη έκλεινε έναν πολιτικό κύκλο, έξω από τον οποίο το χρέος έμενε ένα γυμνό ποσό, ασήμαντο για να αναπληρώσει ό,τι είχε χαθεί.

Συνοψίζοντας, οφείλουμε να αναγνωρίσουμε ότι η εκκαθάριση των λογαρια-

16. ΓΑΚ-ΑΝΚ, *ό.π.*
17. *ΑΕΠ*, ό.π., σ. 115 και 238.
18. *Στο ίδιο*, σ. 170 και 205.

σμών του Κυβερνήτη ήταν αναπόφευκτη στο πλαίσιο της δημοσιονομικής λειτουργίας του αναδυόμενου κράτους. Πόσο μάλλον όταν, από το 1822 και πέρα, σταδιακά αλλά όλο και καλύτερα οι οικονομικές δοσοληψίες του κράτους καταγράφονται, αν και, παραδόξως, έχει επικρατήσει η αντίθετη εικόνα. Με το διπλογραφικό λογιστικό σύστημα που είχε επομένως εισαχθεί, για να κλείσει μια οικονομική περίοδος, έπρεπε πρώτα απ' όλα να κλείσουν οι επιμέρους λογαριασμοί που την απάρτιζαν. Έξω όμως από τις πολιτικές εξελίξεις εκείνης της περιόδου, η εκκαθάριση δείχνει να είναι ένα οικονομικό γεγονός με τη στενή έννοια. Γι' αυτό θα προτείνουμε μια υπόθεση εργασίας:

Μετά την 27η Σεπτέμβρη του 1831 ακολούθησε μια περίοδος, όπου οι διεκδικητές της πολιτικής εξουσίας επιχειρούσαν να νομιμοποιηθούν, οργανώνοντας καταρχάς ανταγωνιστικές Εθνικές Συνελεύσεις. Αρχικά, ανέλαβε προσωρινά μια Διοικητική Επιτροπή,[19] αποτελούμενη από τους Αυγ. Καποδίστρια, Θ. Κολοκοτρώνη και Ι. Κωλέττη, ούτως ώστε να οδηγήσει τα πράγματα σε Εθνοσυνέλευση. Στις αρχές του Δεκέμβρη όμως επανεπιβεβαιώθηκε το πολιτικό χάσμα που χώριζε τον καποδιστριακό από τον αντικαποδιστριακό πόλο – όπως θα μπορούσαμε να ονομάσουμε χάριν συντομίας τις δύο πλευρές, παρόλο που έτσι περιορίζουμε τις ποικίλες δυνάμεις που συσπειρώθηκαν εκατέρωθεν.

Οι πρώτοι συγκροτήθηκαν σε σώμα ονομάζοντάς το *Ε΄ Εθνοσυνέλευση* και θεωρώντας ότι ήταν πλήρες και αντιπροσωπευτικό, άνοιξαν μια μεγάλη βεντάλια εργασιών, δίνοντας τον τόνο της συνέχειας με άξονα αναφοράς την καποδιστριακή διακυβέρνηση. Οι δεύτεροι από την άλλη, ονομάζοντας τη δική τους συνέλευση *Δ΄ κατ' επανάληψη*, αντενεργούσαν προς τη δική τους κατεύθυνση. Η υπόθεσή μας λοιπόν είναι ότι, επειδή η Ε΄ Εθνοσυνέλευση εξέφραζε την προσπάθεια του καποδιστριακού πόλου να ανασυγκροτηθεί και με επικεφαλής τον Αυγουστίνο να συνεχίσει, θεωρούμε ότι η αποκατάσταση της πολιτικής ηγεμονίας στο χώρο του κράτους ήταν αυτό που καλούσε στη συμβολική επαναφορά του Ι. Καποδίστρια μέσα από την εκκαθάριση των λογαριασμών του, κρατώντας ανοιχτή μια υπόθεση που έκλεισε με τραγικό τρόπο.

«Τα οφειλόμενα εις τον αοίδιμον Κυβερνήτην», όπως γράφτηκε στα Πρακτικά, «όσα εξ αρχής εδαπάνησε εις τας ανάγκας του Έθνους [...] αναγνωρίζονται ως χρέος εθνικό προς τους συγγενείς του και τους έχοντας κληρονομικά δίκαια επί της ουσίας αυτού».[20] Η αναγνώριση λοιπόν αυτού του χρέους ως εθνικού από τον καποδιστριακό πόλο δε γίνεται για να κλείσει το κεφάλαιο Καποδίστριας, αλλά γιατί είναι συστατικό της συνέχειας εκείνων που είχαν συσπειρω-

19. Γι' αυτή την Επιτροπή και τις επόμενες μέχρι την άφιξη του Όθωνα βλ. Γεώργιος Δ. Δημακόπουλος, *ό.π.*

20. *ΑΕΠ*, ό.π., σ. 239.

θεί γύρω από το πρόσωπό του. Δεν ήταν δηλαδή αυτό καθεαυτό το οικονομικό χρέος που είχε σημασία, αλλά, όπως θα έλεγε ο Μαρσέλ Μως,[21] η μη αναγνώριση της υποχρέωσης ανταπόδοσης διαρρηγνύει τις πολιτικές σχέσεις που είχε οικοδομήσει ο δολοφονημένος Κυβερνήτης και συνεπώς τις σχέσεις που ήθελαν να συνεχίσουν οι πρωτεργάτες της Ε΄ Εθνοσυνέλευσης – χωρίς αυτό να σημαίνει ότι η αναγνώριση ενός δεσμού είναι επαρκής για τη διατήρησή του. Ακριβώς γι' αυτό το λόγο η Εθνοσυνέλευση που έλαβε χώρα το καλοκαίρι του 1832 (η Δ΄ κατά συνέχεια) αποφάσισε ότι «όλα τα ψηφίσματα και όλες οι πράξεις της λεγόμενης Ε΄ Εθνοσυνέλευσης καταργούνται εξ ολοκλήρου· ό,τι επράχθη λογίζεται ως άκυρο».[22]

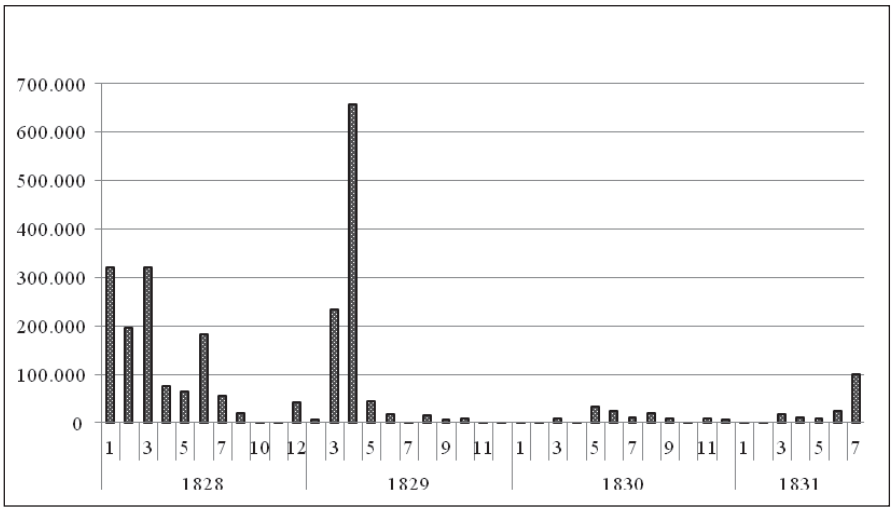
Περίληψη / Summary

Η ανακοίνωση παρουσιάζει την εκκαθάριση των οικονομικών συναλλαγών που είχε ο Κυβερνήτης Ι. Καποδίστριας με την Ελληνική Πολιτεία και με τρίτους για λογαριασμό του δημοσίου. Αρχικά απεικονίζεται μια σχηματική εικόνα αυτών των οικονομικών συναλλαγών και στη συνέχεια η διαδικασία της εκκαθάρισης τοποθετείται υπό το πρίσμα της πολιτικής κατάστασης που ακολούθησε τη δολοφονία του.

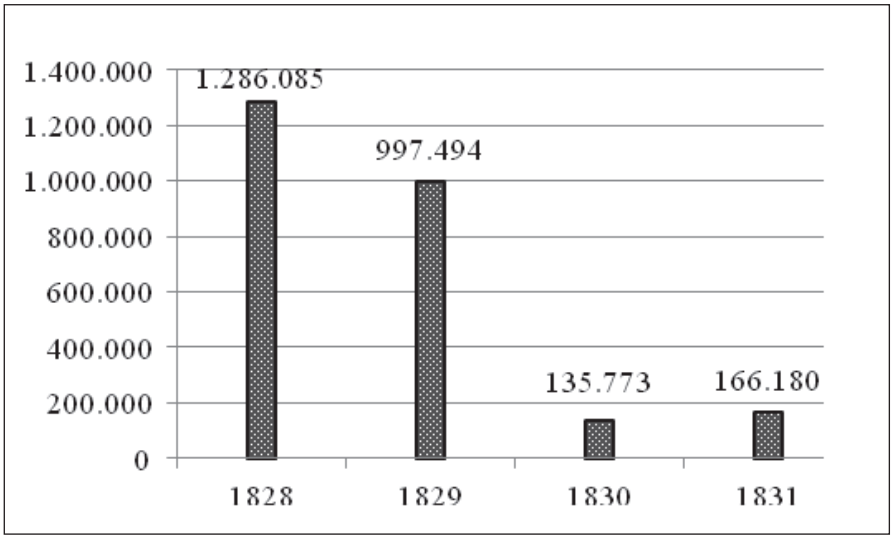
The announcement presents the liquidation of the financial transactions that Governor I. Kapodistrias made with the Hellenic State and with third parties, on behalf of the public. At first is depicted a schematic view of these financial transactions and then the process of liquidation is placed in the light of the political situation that followed the assassination.

21. Βλ. σχετικά Μαρσέλ Μως, *Το δώρο. Μορφές και λειτουργίες της ανταλλαγής στις αρχαϊκές κοινωνίες*, μτφ. Άννα Σταματοπούλου-Παραδέλλη, εκδ. Καστανιώτης, Αθήνα 1999.

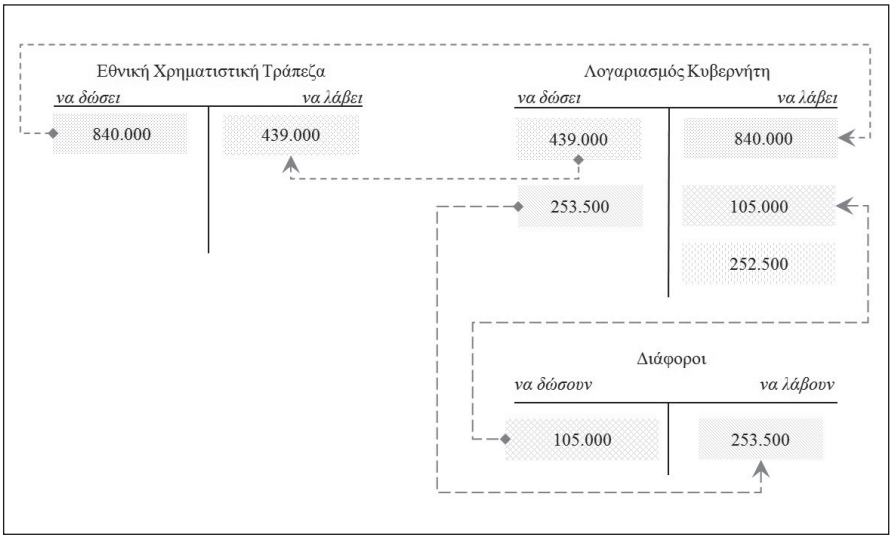
22. *ΑΕΠ*, ό.π., σ. 395.

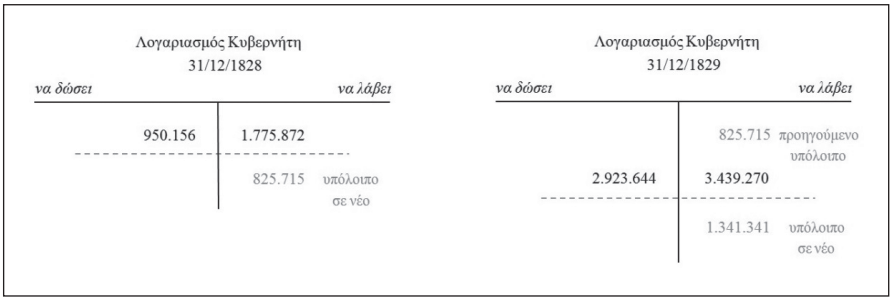

Γράφημα Ι. Μηνιαίες δαπάνες του Κυβερνήτη για τις ανάγκες των δημόσιων υπηρεσιών (τιμές σε γρόσια). Πηγή: ΓΑΚ-ΑΝΚ, Αρχείο Καποδίστρια, Εισερχόμενα, φάκ. 531.

Γράφημα ΙΙ. Ετήσιες δαπάνες του Κυβερνήτη για τις ανάγκες των δημόσιων υπηρεσιών (τιμές σε γρόσια). Πηγή: ό.π.

Σχήμα Ι. Σχηματική αποτύπωση των δοσοληψιών του Κυβερνήτη 29.3.1828 (τιμές σε γρόσια). Πηγή: ΓΑΚ-ΑΝΚ, Αρχείο Καποδίστρια, Εισερχόμενα, φάκ. 531.

Σχήμα ΙΙ. Σχηματική αποτύπωση των δοσοληψιών του Κυβερνήτη 31.12.1828 και 31.12.1829 (τιμές σε γρόσια). Πηγή: ό.π.

Πίνακας Ι

Συνοπτικός λογαριασμός της Α.Ε. του αειμνήστου Κυβερνήτου της Ελλάδος μετά της επί της Οικονομίας Επιτροπής, Ναύπλιον 1η Φεβρουαρίου 1832

Έτος	Περιγραφή	Γρόσια	Σύνολο
1828-29	Έμεινεν να λαμβάνη από την αρχήν της αφίξεώς του μέχρι 31 Δεκεμβρίου 1829	1.341.341,13	
	Και τας συνεισφοράς διαφόρων παρακατατεθήσας εις χείρας της Α.Ε.	500.516,28	
	Εκπίπτωνται αι συνεισφοραί εκ των οποίων οικοδομίθη το εν Αιγίνη Ορφανοτροφείον	–500.516,28	
1830	Όσα εσυνάχθησαν διά λογαριασμόν της Α.Ε. από αην Ιανουαρίου έως τέλους Φεβρουαρίου 1830	188.793,18	
	Εκπίπτωνται όσα κατά την αυτήν εποχήν επληρώθησαν διά λογαριασμόν της Α.Ε.	–18.430,00	1.511.704,31
	Μετατρέπωνται τα γρ. 1.511.704,31 εις φοίνικας	604.686,10	
1831	Όσα εσυνάχθησαν διά λογαριασμόν της Α. Ε. από αην Μαρτίου μέχρι τέλους Ιουλίου	199.931,20	
	Προστίθενται ως τόκος εις αυτούς προς 8%	73.015,00	
	Αφαιρούνται όσα επληρώθησαν κατ' αυτήν την εποχήν	–59.381,45	
	Προστίθεται το κεφάλαιον και ο τόκος τριών αποδείξεων Τραπέζης	13.800,00	
	Αφαιρούνται αι την αην Αυγούστου εκδοθήσαι 240 μερίδαι τραπέζης δανεισθέντες παρά της Α. Ε.	–120.000,00	
	Διά φράγκα 119.850 ανήκοντα εις την Α. Ε. και ο Κυρ. Ευνάρδος μετεχειρίσθη εις δημοσίους δαπάνες	144.523,12	
	Αφαιρούνται και τα ακόλουθα	–42.159,05	814.414,92
1832	Να λάβη η Α.Ε. ο αείμνηστος Κυβερνήτης από την Οικονομίαν	814.414,92	
	Με τόκον 8%	120.000,00	934.414,92

Παρατηρήσεις: Η μετατροπή των ποσών από γρόσια σε φοίνικες έχει γίνει από το συντάκτη του εγγράφου: το γρόσι υποδιαιρείται σε σαράντα παράδες και ο φοίνικας σε εκατό λεπτά.

Πηγή: ΓΑΚ-ΑΝΚ, Αρχείο Καποδίστρια, Εισερχόμενα, φάκ. 531.

Η ΤΡΙΜΕΛΗΣ ΕΠΙΤΡΟΠΗ ΖΑΚΥΝΘΟΥ (1824-1827): ΔΡΑΣΕΙΣ, ΔΙΚΤΥΩΣΕΙΣ ΚΑΙ ΠΡΩΤΟΒΟΥΛΙΕΣ ΤΗΣ ΓΙΑ ΤΟΝ ΑΓΩΝΑ ΤΗΣ ΑΝΕΞΑΡΤΗΣΙΑΣ

Αθανάσιος Λαβράνος

1. Εισαγωγικά

Στη Ζάκυνθο προεπαναστατικά, και συγκεκριμένα τα πρώτα χρόνια της αρμοστείας του Μαίτλαντ (1815-1820), το κλίμα στην κοινωνία του νησιού ήταν ήδη βαρύ για το καθεστώς της Προστασίας. Οι παράγοντες που διαμόρφωσαν αυτό το κλίμα ήταν οι εξής: α) Η παρουσία του Θ. Κολοκοτρώνη και των φίλων του οπλαρχηγών που αποτελούσαν τον συνδετικό κρίκο των Ζακυνθινών με την Πελοπόννησο και τα εκεί δρώμενα, β) η ύπαρξη στο νησί της παροικίας των λεγόμενων Ζακυνθινομοραϊτών από την εποχή των Ορλωφικών (1770), γ) σειρά μέτρων και πολιτικών ενεργειών της αρμοστείας σε βάρος των ιόνιων και ελληνικών συμφερόντων, όπως η πώληση της Πάργας το 1818, η διάλυση των μισθοφορικών ελληνικών σωμάτων και η βίαιη καταστολή της αγροτικής εξέγερσης στη Λευκάδα και δ) η συγκρότηση μιας συμπαγούς ομάδας φιλελεύθερων διανοούμενων από τους διαφωτισμένους αριστοκράτες και ανερχόμενους αστούς που αντιτίθεντο στο καθεστώς της Αγγλικής Προστασίας και αποτελούσαν την αιχμή του δόρατος της ιόνιας αντιπολίτευσης.

Από αυτά τα κοινωνικά στρώματα και τις αντιπολιτευόμενες στο καθεστώς ομάδες δημιουργήθηκαν οι πρώτοι πατριωτικοί πυρήνες της Φιλικής Εταιρίας στη Ζάκυνθο περί τα τέλη του 1818 από τον απόστολο της Φιλικής Αριστείδη Παπά και τον γιατρό και μεγάλο μυητή της Φιλικής, τον Νικόλαο Καλύβα. Από τον τελευταίο, μεταξύ άλλων, μυήθηκαν τους πρώτους μήνες του 1819 ο γιατρός και προϊστάμενος του Λοιμοκαθαρτηρίου Ζακύνθου Κωνσταντίνος Δραγώνας, καθώς και οι αδελφοί Παναγιώτης και Ιωάννης Στεφάνου, όπως προκύπτει από τους σχετικούς καταλόγους των Φιλικών του αρχείου Π. Σέκερη και του ιστορικού της επανάστασης Φιλήμονα. Ο Διονύσιος Ρώμας κατηχήθηκε από τον Αριστείδη Παπά και στη συνέχεια ο ίδιος μύησε αρκετούς αριστοκράτες από τον τεκτονικό κύκλο των φίλων του, όπως τον Αναστάσιο Φλαμπουριάρη, τον Μαρίνο Μεταξά, τον Καίσαρα Λογοθέτη και άλλους. Μάλιστα, ο Ρώμας σε υπόμνημά του στη γαλλική γλώσσα έγραφε ότι γνώριζε για τη Φιλική ως μυστική εταιρία που προετοίμαζε τον απελευθερωτικό αγώνα, αρκετό καιρό πριν εμφανισθεί στα Επτάνησα ο Παπάς.

Έτσι, το πατριωτικό κλίμα ήταν ήδη διαμορφωμένο στη Ζάκυνθο, όταν το φθινόπωρο του 1820 ο Ρώμας εξαναγκάσθηκε από τον Μαίτλαντ να φύγει για τη Βενετία. Περί τα τέλη του 1824 με την αλλαγή της αγγλικής πολιτικής για το Ελληνικό ζήτημα, ο Ρώμας επιστρέφει στη Ζάκυνθο και συγκροτεί με τους ήδη Φιλικούς και τέκτονες γιατρούς, τον Κωνσταντίνο Δραγώνα και τον Παναγιώτη Στεφάνου, την περιώνυμη Επιτροπή Ζακύνθου (1824-1827). Αυτή η αυτοτελής εθνική επιτροπή επρόκειτο να διαδραματίσει τα επόμενα κρίσιμα για την Ελληνική Επανάσταση χρόνια τον αναντικατάστατο ρόλο του πολιτικο-διπλωματικού στρατηγείου του Αγώνα.

2. Σκιαγράφηση των προσώπων

Ο Διονύσιος Ρώμας υπήρξε η ψυχή της Επιτροπής και η δεσπόζουσα φυσιογνωμία της με ισχυρές φιλίες και διασυνδέσεις τόσο με προεστούς και οπλαρχηγούς στον ελλαδικό χώρο, όσο και με πολιτικές και άλλες διακεκριμένες προσωπικότητες στην Ευρώπη. Πολυσχιδής και πολυπράγμων, είχε ήδη χρηματίσει πρύτανης Κερκύρας επί Ρωσότουρκων, γερουσιαστής της Ιόνιας Γερουσίας επί Γάλλων Αυτοκρατορικών, ηγέτης του ενοποιημένου τεκτονικού κινήματος στα Επτάνησα με κατεύθυνση τη λειτουργία ενιαίου εθνικού κέντρου προς όφελος της εθνικής υπόθεσης.

Από τους πρώτους και πιο δραστήριους Φιλικούς στη Ζάκυνθο (Απρίλιος 1819), μαζί με τον εισαγγελέα και πρώην γερουσιαστή Αναστάσιο Φλαμπουριάρη, ανέλαβαν την πρώτη Εφορεία της Φιλικής στο νησί. Υπήρξε ένας από τους τέσσερις γερουσιαστές της Ιόνιας Γερουσίας, που υπέβαλαν τη γνωστή διακήρυξη της πολιτικής αυτονομίας των Ιονίων Νήσων (1816) και ένας από τους βασικούς υπογραφείς της Ικετήριας Αναφοράς (1820) στον βασιλέα Γεώργιο τον Δ΄ για την ανάγκη μεταρρυθμίσεων στο αποικιακό Σύνταγμα του Μαίτλαντ. Για τις πολιτικές πρωτοβουλίες του ο Ρώμας καθαιρέθηκε το 1816 από τη θέση του γερουσιαστή και εξαναγκάσθηκε στη συνέχεια το φθινόπωρο του 1820 να εγκαταλείψει οικογενειακώς τη Ζάκυνθο και να φύγει για τη Βενετία, πράγμα που έπραξε λίγο αργότερα και ο Φλαμπουριάρης.

Ως προς τα άλλα δύο μέλη της Επιτροπής, πρόκειται για εξέχοντα στελέχη της τάξης των ανερχόμενων αστών της Ζακύνθου και εμπίστους του καθεστώτος της Προστασίας αλλά και Φιλικούς μυημένους στην Εταιρία από τον γιατρό Νικόλαο Καλύβα. Συγκεκριμένα, ο Κωνσταντίνος Δραγώνας, είναι διακεκριμένος γιατρός του νησιού, ο οποίος έχει ήδη ορισθεί από το καθεστώς ως υγειονομικός έφορος και διευθυντής του Λοιμοκαθαρτηρίου (του Λαζαρέτου) Ζακύνθου, και ο Παναγιώτης Στεφάνου, ανερχόμενος γιατρός από οικογένεια ευυπόληπτων εμπόρων και τραπεζιτών.

Ως διευθυντής του Λοιμοκαθαρτηρίου ο Δραγώνας, στον οποίο ο Ρώμας είχε πλήρη εμπιστοσύνη, κατείχε θέση-κλειδί για όσους έφευγαν από τη Ζάκυνθο ή έρχονταν σ' αυτήν. Εξάλλου, το Λοιμοκαθαρτήριο είχε γίνει τόπος μυστικών συναντήσεων μεταξύ των Ζακυνθινών και των προσφύγων από την Πελοπόννησο. Ως προς τον γιατρό Παναγιώτη Στεφάνου, ο οποίος ήταν αγγλόφιλος και προερχόταν από τραπεζικούς κύκλους, είχε μυηθεί στη Φιλική και συνδεόταν με τον Ρώμα με άρρηκτους δεσμούς φιλίας και συνεργασίας.

Με την επιστροφή του Δ. Ρώμα από τη Βενετία τον Αύγουστο του 1824, επί αρμοστείας Άνταμ, η Επιτροπή με πρωτοβουλίες του συγκροτείται για πρώτη φορά και αρχίζει την πατριωτική της δράση.

3. Οι δράσεις, οι δικτυώσεις και οι πρωτοβουλίες της Επιτροπής

Ο ρόλος της, πολυεπίπεδος, αφορά κυρίως σε θέματα επιμελητείας και εφοδιασμού των αγωνιζομένων, διακίνησης της αλληλογραφίας και κατασκοπείας, ανάπτυξης δικτύου πληροφόρησης, τήρησης αλληλογραφίας με τους κορυφαίους οπλαρχηγούς, κληρικούς και προεστούς του Αγώνα και τέλος διαχείρισης και προώθησης στους αγωνιζόμενους Έλληνες της βοήθειας που αποστέλλεται από τον Εϋνάρδο και τα φιλελληνικά κομιτάτα. Σημαντικός υπήρξε επίσης ο ρόλος της Επιτροπής στην εξεύρεση χρηματικών πόρων για προστασία και περίθαλψη αρρώστων και γυναικόπαιδων και στην απελευθέρωση αιχμαλώτων.

Ειδικότερα, ο πολιτικός ρόλος της Επιτροπής Ζακύνθου συνοψίζεται στις εξής ενέργειες: α) Αποφεύγει να εμπλακεί στη διαμάχη Α. Ζαΐμη και Διοικητικής Επιτροπής με τον αρχιστράτηγο Θ. Κολοκοτρώνη και την ομάδα των προσκείμενων σ' αυτόν οπλαρχηγών και ενεργεί ενωτικά και συμφιλιωτικά προς όλες τις μερίδες,[1] β) αναγνωρίζει τον Θ. Κολοκοτρώνη ως αρχιστράτηγο του Μοριά και τον Α. Μιαούλη ως στόλαρχο, και τους θεωρεί ως τις κορυφαίες προσωπικότητες του Αγώνα,[2] γ) διατηρεί σταθερή αλληλογραφία με τη Διοικητική Επιτροπή Μεσολογγίου και συμβάλλει στην ενοποίηση των αγωνιζόμενων και την απομόνωση των λεγόμενων τουρκολατρών που πρότειναν τη συνθηκολόγηση και αποχώρηση από τον φράχτη (ωστόσο, σ' αυτό συνέβαλαν και ο Ιωάννης-Ιάκωβος Μάγερ και η πρόσφατα συσταθείσα οργάνωση των Φιλοδικαίων), δ) διατηρεί ισότιμο και ανοικτό διάλογο με όλους τους σημαντικούς παράγοντες της Επανάστασης (Α. Ζαΐμη, Θ. Κολοκοτρώνη, Α. Μιαούλη, Ιωαν. Κωλέτη, Α. Μαυροκορδάτο, Π. Π.

1. Ιστορικόν Αρχείον Διονυσίου Ρώμα, εκδ. «Εστία», εν Αθήναις 1906, τ. 2ος, σ. 400-404 και 465-467 (πρωτότυπον αρ. 6839, Αρχείον Εθνικής Βιβλιοθήκης, σ. 240 στο Αρχείον Ζαΐμη).

2. Ιστορικόν Αρχείον Δ. Ρώμα, ό.π. σ. 400-404 (πρωτότυπον 240 εκ του Αρχείου Ζαΐμη).

Γερμανό και άλλους), ασχέτως προσωπικών σχέσεων και προτιμήσεων των μελών της, αποφεύγοντας να εμπλακεί στους προσωπικούς ανταγωνισμούς των, ε) συστήνει στην Ελληνική Διοίκηση να ανοίξει αλληλογραφία με τον Εϋνάρδο, με σκοπό τη σύναψη δανείου,[3] στ) διαχειρίζεται το αίτημα της ελληνικής Διοίκησης να μεσολαβήσει στον αρμοστή Άνταμ για να επιτραπεί η μεταφορά γυναικόπαιδων και ηλικιωμένων από τις περιοχές των συγκρούσεων της Ρούμελης και του Μοριά στα Ιόνια Νησιά, και κυρίως στα νησάκια της Λευκάδας,[4] ζ) αναλαμβάνει να συνάψει δάνειο, μετά από γραπτή εξουσιοδότηση από μέρους της Γ΄ Εθνοσυνέλευσης της Επιδαύρου (8 Απριλίου 1826), μέχρι 100.000 ισπανικών ταλίρων για τις ανάγκες του Αγώνα,[5] η) με το από 20.6.1827 έγγραφό της προς τη Διοικητική Επιτροπή της Ελλάδας συστήνει να επαναστατήσουν οι Έλληνες εντός των ορίων του νεοπαγούς κρατιδίου με αφορμή τη συνθήκη της 6.7.1827.[6]

Σημαντική υπήρξε η συμβολή της Επιτροπής στη διακίνηση (ενδεχομένως και στη σύνταξή της κατά μία άποψη) της από 30.6.1825 αίτησης προστασίας και στην υπογραφή της από τον Θ. Κολοκοτρώνη, τους λοιπούς οπλαρχηγούς και προεστούς του Μοριά, καθώς και από τον Α. Μιαούλη.[7] Έργο της η περαιτέρω ασφαλής προώθηση της αίτησης προς το αρμοστή Άνταμ και το Λονδίνο. Μάλιστα, ιστορείται ότι ο Γέρος του Μοριά, καίτοι ρωσόφιλος, τελικά πείσθηκε από τους απεσταλμένους της Επιτροπής, εκτός από την υπογραφή του στην αίτηση, να εκδηλώσει σε ένα ιδιόχειρο και μυστικό γράμμα του προς τον Γ. Κάνινγκ τη συμπάθειά του προς το βρετανικό έθνος.

Η υπογραφή της αίτησης προστασίας για την αγγλική υποστήριξη του Αγώνα και στη συνέχεια η ασφαλής προώθησή της στο Λονδίνο υπήρξε από τα μεγάλα κατορθώματα της Επιτροπής. Ως προς τη διακίνηση του πρωτοτύπου της αίτησης ο Ρώμας απέστειλε τον Χριστόφορο Ζαχαρόπουλο στον Θ. Κολοκοτρώνη και τον Θ. Λεονταρίτη στον Α. Μιαούλη, για να υπογράψουν αυτοί πρώτοι την αίτηση και στη συνέχεια οι υπόλοιποι πρόκριτοι και οπλαρχηγοί της Επανάστασης. Αντίγραφο της αίτησης δόθηκε από τον Ρώμα απευθείας στον Άνταμ και υποστηρίζεται η άποψη ότι το αρχικό σχέδιο της αίτησης συντάχθηκε από τον Ρώμα στη γαλλική και μεταφράσθηκε στην ελληνική από τον Παναγιώτη Στεφάνου.

---

3. Ιστορικόν Αρχείον Δ. Ρώμα, *ό.π.*, σ. 162-164 (αρ. πρωτοτύπου 7538. Εκ του Αρχείου Ζαΐμη).

4. Ιστορικόν Αρχείον Δ. Ρώμα, *ό.π.*, σ. 159-160 (αρ. πρωτοτύπου 4693, Αρχείου Εθν. Βιβλιοθήκης).

5. Ιστορικόν Αρχείον Δ. Ρώμα, *ό.π.*, σ. 127 (αρ. πρωτοτύπου 4674 και 4676, Αρχείου Εθν. Βιβλιοθήκης).

6. Ντίνος Κονόμος, *Ο Διονύσιος Ρώμας και η Ελληνική Εθνεγερσία*, Αθήνα 1972, σ. 132.

7. D. Dakin, *Η ενοποίηση της Ελλάδας 1770-1923*, Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 2001, σ. 90.

Επιπλέον, προκύπτει από τη μέχρι σήμερα γνωστή αλληλογραφία της Επιτροπής με τον αρμοστή Άνταμ και με βάση τα όσα έχουν γίνει γνωστά από τα Αγγλικά Δημόσια Αρχεία/Τμήμα Αποικιών και εκείνα του Φόρεϊν Όφις, ότι η Επιτροπή συνδέθηκε στενά και άμεσα με τον άγγλο αρμοστή Άνταμ και οι ενέργειες των μελών της τύγχαναν της συναίνεσης ή έγκρισης του αρμοστή. Άλλωστε, για ορισμένους ιστοριογράφους της Επανάστασης άδικα και υποβαθμιστικά θεωρήθηκε ότι ο σκοπός της Επιτροπής ήταν απλά η μεσίτευση ή η μεσολάβηση για την επίτευξη της εθνικά ωφέλιμης τότε συνεννόησης της Ελλάδας με την Αγγλία, ενώ για άλλους ιστοριογράφους, όπως ο Σπυρίδων Τρικούπης, την Επιτροπή επέβλεπε ο αρμοστής Άνταμ και διεύθυνε πάντοτε τις πράξεις της. Σήμερα η άποψη αυτή θεωρείται υπερβολική και δεν αποδίδει τον αληθινό χαρακτήρα της συνεργασίας αυτής.

Επίσης, κατά τα έτη 1825-1826 η Επιτροπή, όπως προκύπτει από την αλληλογραφία της, έπαιξε σημαντικό ρόλο στον ανεφοδιασμό των αγωνιστών. Ενδεικτικά αναφέρουμε τις εξής δράσεις:[8] α) φροντίδα για τη μεταφορά εφοδίων στο φρούριο Χλουμούτσι μετά από σχετικό αίτημα της Εφορείας Κερκύρας (Β. Καποδίστριας και Κ. Γεροστάθης), β) πολλαπλές μεταφορές φορτίων σταριού για το πολιορκημένο Μεσολόγγι μέσω Α. Μιαούλη, όπως και αποστολές φορτίων τροφών για το Ναύπλιο, γ) επιμέλεια για μεταφορά φορτίου σίτου μέσω πλοιάρχου Θ. Πετρίνη από Ανκόνα για Μάνη και Γραμβούσα Κρήτης, δ) αποστολή τροφών στο Ναύπλιο, που προορίζονταν για το Μεσολόγγι, το οποίο στο μεταξύ είχε πέσει (Απρίλιος 1826).

Τόσο από την αλληλογραφία Χρήστου Ζαχαρόπουλου – Κ. Δραγώνα, όσο και από την αλληλογραφία του ιταλού Ι. Ρωμαίη με την Επιτροπή Ζακύνθου αποδεικνύεται η οργάνωση και λειτουργία συγκεκριμένου κατασκοπευτικού δικτύου προς όφελος των επαναστατών Ελλήνων. Ο Χρ. Ζαχαρόπουλος με επιστολή του από τον Μοριά πληροφορεί τον Κ. Δραγώνα για τις κινήσεις του εκστρατευτικού σώματος των Αιγυπτίων και την κατάσταση που βρίσκονταν τα φρούρια στον Μοριά. Από τις πέντε επιστολές του Ι. Ρωμαίη από Μεθώνη προς τον Κ. Δραγώνα, που εστάλησαν την περίοδο Οκτωβρίου – Νοεμβρίου 1826 και από μια επιστολή του από 20.6.1827 προς την Επιτροπή[9] προκύπτουν τα εξής: α) δίνεται πλήρες ημερολόγιο των κινήσεων του Ιμπραήμ στο Μοριά, β) διαπιστώνεται σιτοδεία και έλλειψη χρημάτων στο στρατόπεδο των Αιγυπτίων και

8. Ιστορικόν Αρχείον Δ. Ρώμα, ό.π., πρωτότυπα έγγραφα Αρχείου της Εθνικής Βιβλιοθήκης, αρ. 6873, 4733, 6763, 6762 και έγγραφα 4688, 4689 και 6941 εκ του Αρχείου Φιλήμονος.

9. Ιστορικόν Αρχείον Δ. Ρώμα, ό.π., πρωτότυπα έγγραφα Αρχείου της Εθνικής Βιβλιοθήκης, αρ. 6870, 6866, 6857 και έγγραφο 6941 εκ του Αρχείου Φιλήμονος.

δεν πληρώνονται οι προμηθευτές τροφίμων, γ) γίνεται εκτίμηση ότι το φρούριο των Πατρών μπορεί να καταληφθεί σχετικά εύκολα λόγω ανίσχυρης φρούρησης και δ) δίνεται η πληροφορία ότι πανώλης ενέσκηψε στα φρούρια Μεθώνης και Κορώνης, με αποτέλεσμα η άμυνά τους να ασθενήσει αισθητά.

Η Επιτροπή δεν παραλείπει να επικοινωνεί τακτικά με σημαντικούς φορείς, όπως μεταξύ άλλων με την Επιτροπή Μεσολογγίου (Ζ. Πάνου και Δ. Θέμελης) για τον ανελλιπή ανεφοδιασμό της πολιορκημένης πόλης με τρόφιμα, με τη Διοικητική Επιτροπή Ελλάδος (Αλ. Μαυροκορδάτος – Α. Μεταξάς), που κατ' επανάληψη ζητούσε απ' αυτήν οικονομική ενίσχυση των άδειων ταμείων της, με το Επτανησιακό Σώμα (Α. Μεταξά, Κ. Μεταξά, Δ. Ορφανό και άλλους) για την ενίσχυση του σώματος και τον εφοδιασμό του με οπλισμό.

Εξάλλου, οι κοινωνικές-ανθρωπιστικές δραστηριότητες της Επιτροπής δεν υπολείπονται των λοιπών δράσεών της. Φροντίζει για θέματα κοινωνικής στήριξης και αλληλεγγύης με το ίδιο ενδιαφέρον, είτε πρόκειται για τα παιδιά του ναυάρχου Τομπάζη ή του Θ. Κολοκοτρώνη, είτε για οικογένειες απλών αγωνιστών του Μοριά ή της Ρούμελης. Η Επιτροπή φροντίζει για την ασφαλή μετακόμιση και φιλοξενία των οικογενειών του Α. Ζαΐμη και του Α. Μιαούλη στα Κύθηρα, για την απελευθέρωση αιχμαλώτων γυναικών από το Μεσολόγγι με πληρωμή λύτρων[10] και για τη μετάβαση στη Βαυαρία για σπουδές των γιων του Μ. Τομπάζη και του Μ. Μπότσαρη.

Σημαντική όμως υπήρξε η προσφορά της Επιτροπής Ζακύνθου στη διαχείριση-διακίνηση των αποστολών τροφίμων και πολεμικού υλικού, που προέρχονταν από τα ευρωπαϊκά φιλελληνικά κομιτάτα, κυρίως από εκείνα της Ελβετίας και της Γαλλίας, και διακινούνταν από τον ελβετό τραπεζίτη Εϋνάρδο, ο οποίος απέστειλε σε είδος και χρήματα και τη δική του προσωπική συνεισφορά για τις ανάγκες του Αγώνα. Η διακίνηση του υλικού γίνεται σε συνεργασία με τους αντιπροσώπους του Εϋνάρδου, τον Πετρίνη και τον Παπαμανώλη. Όπως προκύπτει από την αλληλογραφία της Επιτροπής με τον Εϋνάρδο, αυτή ανέλαβε σύμφωνα με τις εντολές του την ευθύνη να χρηματοδοτεί τον στρατηγό Κάρολο Ντε Χάιντεκ, τον γιατρό Λ. Γκος, τον Παπαμανώλη και τον γάλλο στρατηγό Φαβιέρο.[11] Σ' αυτήν τη διατραπεζική συναλλαγή συμμετέχουν ο οίκος Semiani e Co της Ανκόνας και ο οίκος Αλέξιος και ανεψιοί Στεφάνου της Ζακύνθου. Η Επιτροπή στο

10. Ιστορικόν Αρχείον Δ. Ρώμα, *ό.π.*, σ. 158-159 (πρωτότυπο έγγραφο 6761 Αρχείου Εθν. Βιβλιοθήκης).

11. Μαρία Compagnolo-Ποθητού, «Συμβολή στην ιστορία της Ζακύνθου κατά την Ελληνική Επανάσταση του 1821: Επιτροπή Ζακύνθου και Ιωάννης Γαβριήλ Εϋνάρδος (1826-1829)», *Πρακτικά του Ε' Διεθνούς Πανιονίου Συνεδρίου*, Εταιρεία Κεφαλληνιακών Ιστορικών Ερευνών, Αργοστόλι 1989, τ. 2ος, σ. 19.

χρονικό διάστημα Ιουλίου – Αυγούστου 1826 μέχρι Μαΐου 1827 διαχειρίστηκε το μεγάλο ποσό των 145.000 περίπου ελβετικών φράγκων και η όλη συναλλαγή με τον Εϋνάρδο υπήρξε άψογη. Εδώ αξίζει να τονιστεί ότι η αντίθεσή της στη συμπεριφορά του συνταγματάρχη Φαβιέρου μάλλον δεν γίνεται αποδεκτή από τον Εϋνάρδο, ο οποίος πιστεύει ότι η Γαλλία μπορεί να βοηθήσει την αγωνιζόμενη Ελλάδα.

Από τα πέντε γράμματα της περιόδου Σεπτεμβρίου – Οκτωβρίου 1826, που αντηλλάγησαν μεταξύ της Επιτροπής και της τότε Ελληνικής Κυβέρνησης, γίνεται γνωστό στον Εϋνάρδο ότι υπάρχει διαφωνία μεταξύ τους για την αποστολή των διακινουμένων από μέρους της Επιτροπής βοηθημάτων, αφού οι αποστολές αυτές γίνονται χωρίς την έγκριση της Κυβέρνησης.[12] Μετά απ' αυτό τα ευρωπαϊκά κομιτάτα στις αρχές του 1827 συστήνουν δύο επιτροπές διανομής των βοηθημάτων που τίθενται υπό την επίβλεψη πλέον των αντιπροσώπων των κομιτάτων και της Κυβέρνησης. Από τότε και καθ' όλο το 1827 η βοήθεια διακινείται και διανέμεται σε άλλα κέντρα, όπως στον Πόρο, στο Ναύπλιο με ενδιάμεσο σταθμό την Κέρκυρα, όχι όμως πια στη Ζάκυνθο. Οι σχέσεις της Επιτροπής με τον Εϋνάρδο για τον λόγο αυτόν φαίνεται να ψυχραίνονται κάπως. Πάντως, η Επιτροπή συνεχίζει να στέλνει μέσα στο πρώτο εξάμηνο του 1827 επιστολές στον Εϋνάρδο, χωρίς όμως απάντηση από μέρους του. Ίσως η διαφωνία της με την Κυβέρνηση, αλλά κυρίως η αγγλόφιλη τοποθέτηση των μελών της Επιτροπής και οι ομολογουμένως στενές σχέσεις της με τον αρμοστή Adam να έπαιξαν ρόλο στη συμπεριφορά του Εϋνάρδου, ο οποίος ήταν γνωστός γαλλόφιλος και φιλικότατα διακείμενος στον Ι. Καποδίστρια.

Επίσης, από την τεκτονική σχετική βιβλιογραφία έχουν επιβεβαιωθεί και καταγραφεί τα ακόλουθα επί μέρους δίκτυα των μελών της Επιτροπής: α) ο έφορος του Υγειονομείου Ζακύνθου Κ. Δραγώνας διατηρούσε κατά τα έτη 1824-1826 σταθερό δίκτυο διαβίβασης πληροφοριών και διοχέτευσης εφοδίων μέσω του Χρήστου Λαδόπουλου στον Θ. Κολοκοτρώνη και άλλους οπλαρχηγούς του Μοριά, όπως επίσης τακτική και μυστική αλληλογραφία με τον ιταλό Ιωάννη Ρωμαίη, ο οποίος τον πληροφορούσε για τις κινήσεις του Ιμπραήμ. β) Άλλο σταθερό δίκτυο ροής πληροφοριών και πολεμοφοδίων πιστοποιείται μεταξύ Δ. Ρώμα και Διοικητικής Επιτροπής της Δυτικής Ελλάδας, μέσω του εκεί απεσταλμένου της Επιτροπής Χριστόφορου Ζαχαριάδη, όπως επίσης μεταξύ του Ρώμα και της Επιτροπής Ζακύνθου αφενός και αφετέρου του Ιωάννη Μάγερ και της Επιτροπής Φιλοδικαίων του Μεσολογγίου, το 1825. γ) Δεδομένο είναι το δίκτυο συνεργασίας, όπως προκύπτει από την αλληλογραφία που αναπτύχθηκε μεταξύ του ελβε-

12. Μαρία Compagnolo-Ποθητού, *ό.π.* σ. 22.

τού τραπεζίτη Ιωάννη-Γαβριήλ Εϋνάρδου (1775-1863) με τον Ρώμα και τα υπόλοιπα μέλη της Επιτροπής. Αυτή η συνεργασία που κράτησε κατά τα έτη 1825-1827, είχε χαρακτήρα χρηματοπιστωτικό με τακτικές αποστολές χρημάτων και εφοδιαστικό (αποστολές όπλων και τροφίμων). δ) Το δίκτυο μεταξύ Δ. Ρώμα και του κερκυραίου πατριώτη και αγωνιστή Ιωάννη Βαπτιστή Θεοτόκη, με ενδιάμεσο τον φλογερό πατριώτη Νικόλαο Γερακάρη, φαρμακοποιό στην Πάτρα κατά το 1826 για θέματα του Αγώνα. ε) Σημαντικό, τέλος, υπήρξε κατασκοπευτικό δίκτυο που στήθηκε το 1826 σε βάρος του Ιμπραήμ και του στρατεύματός του και λειτούργησε μεταξύ των Δ. Ρώμα, Κ. Δραγώνα και του καρμπονάρου ριζοσπάστη στρατιωτικού Ιωσήφ Ροζαρόλ αφενός και αφετέρου των ιταλών καρμπονάρων Ι. Ρωμαίη και Ι. Σκάρπα, με ενδιάμεσους φορείς ζακύνθιους πλοιάρχους.

Τέλος, στη σχετική αλληλογραφία της Επιτροπής μέσα από το αρχείο Δ. Ρώμα διακρίνουμε επί μέρους προσωπικούς συνδέσμους και συνεργασίες του Κ. Δραγώνα με Ι. Ρωμαίη, όπως επίσης του Δ. Ρώμα με τους Νικ. Γερακάρη, Νικ. Νικητόπουλο, Καίσαρα Λογοθέτη, Νικ. Ζαχαρόπουλο αλλά και με τον προσωπικό φίλο του Θεόδωρο Κολοκοτρώνη.

4. Εκτιμήσεις

Α. Είναι εκπληκτικό ότι ο αρχικά ρωσόφιλος αλλά και διαφωτισμένος Διονύσιος Κόντε Ρώμας, ο οποίος επί Γάλλων Αυτοκρατορικών (1807-1814) μεταπήδησε στη μερίδα των γαλλόφιλων και έγινε μέλος της Ιόνιας Γερουσίας, με την επιστροφή του από τη Βενετία στα τέλη του 1824 λειτουργεί ως η ψυχή της Επιτροπής Ζακύνθου. Στο πλαίσιο δράσης της επιτροπής διατηρεί στενή συνεργασία με τον νέο αρμοστή Άνταμ. Άραγε τι υπαγόρευσε στον Ρώμα τη νέα αλλαγή πολιτικής στάσης και πρακτικής; Προσωπικός καιροσκοπισμός ή πολιτικός ρεαλισμός; Θεωρούμε σαφώς το δεύτερο. Είναι προφανές ότι ο Ρώμας, βλέποντας ψύχραιμα και αντικειμενικά ότι για μια σειρά λόγους η Αγγλία είναι η μόνη δύναμη που σε αυτή την κρίσιμη συγκυρία θα μπορούσε να «σώσει» την καταρρέουσα Ελληνική Επανάσταση (δύο εμφύλιοι πόλεμοι, πτώση του Μεσολογγίου, εισβολή Ιμπραήμ στον Μοριά κ.λπ.), στράφηκε προς αυτήν, επωφελούμενος της αλλαγής της αγγλικής πολιτικής, όπως εκφράσθηκε από τον νέο υπουργό Εξωτερικών Κάνινγκ, για την ασφαλέστερη προώθηση των ελληνικών συμφερόντων.

Β. Ο Ρώμας, παρά τη στροφή της στάσης του στην περίοδο 1824-1827 ουδέποτε έγινε αγγλόφιλος, ούτε ποτέ μετά την προώθηση της αίτησης προστασίας υπηρέτησε την αγγλική πολιτική, ούτε και επιδίωξε κάποιο διοικητικό ή πολιτικό όφελος λόγω αυτής της συγκυριακής στάσης του· ούτε ποτέ εντάχθηκε στην αγγλόφιλη μερίδα.

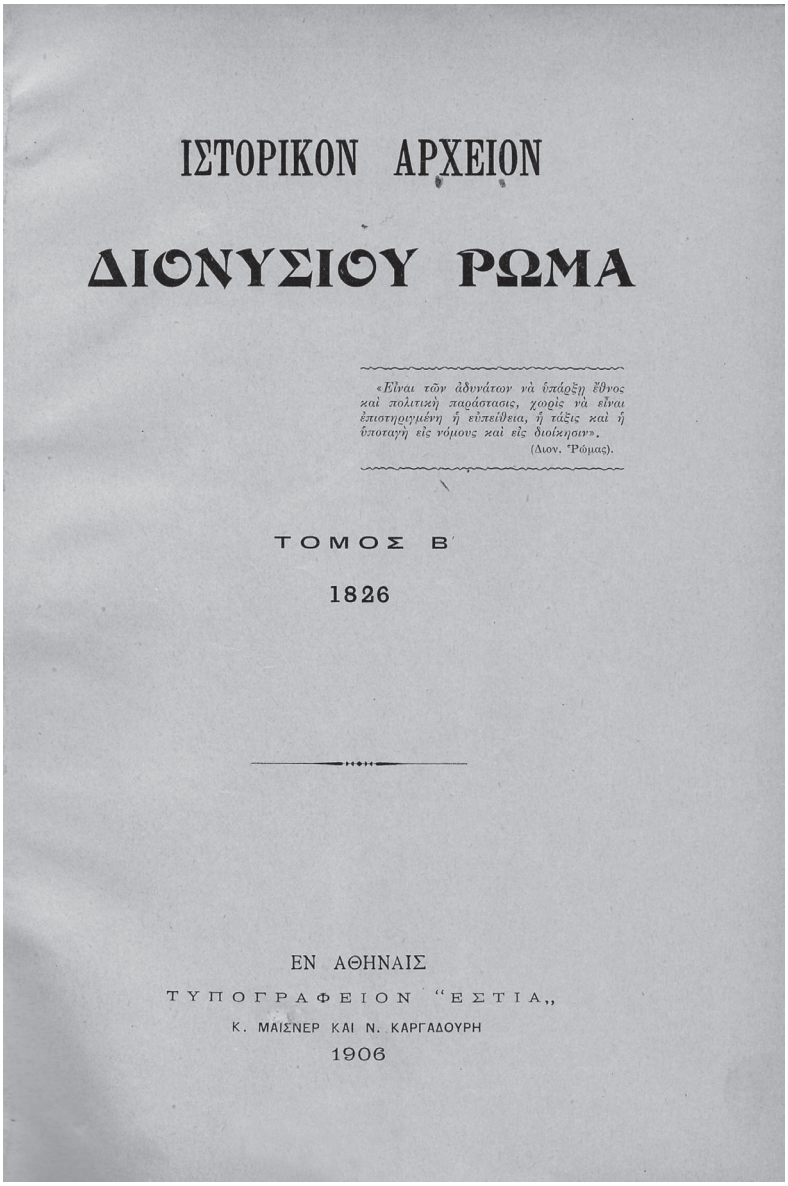
Γ. Ο Ρώμας για το αγγλο-ιόνιο καθεστώς είχε βεβαρημένο πολιτικό μητρώο. Κατά συνέπεια, για να του επιτραπεί κατ' ουσίαν η ανεμπόδιστη από το καθεστώς λειτουργία της Επιτροπής Ζακύνθου, έπρεπε, εκτός από την εμπέδωση σχέσεων προσωπικής συνεργασίας και εμπιστοσύνης με τον ίδιο τον αρμοστή, να πλαισιώνεται από τα πλέον κατάλληλα και ανεπίληπτα για τους Άγγλους πρόσωπα. Και τα πρόσωπα αυτά βρέθηκαν στους δύο γιατρούς, τον Κ. Δραγώνα και τον Π. Στεφάνου, που συνδύαζαν τις κατ' αρχήν αντιφατικές ιδιότητες του αγγλόφιλου, του Φιλικού και φυσικά και του τέκτονα.

Δ. Θεωρούμε ότι τρεις είναι οι πιο σημαντικές προσφορές της Επιτροπής Ζακύνθου στην Ελληνική Επανάσταση: η πρώτη ήταν να πείσει τους περισσότερους οπλαρχηγούς του Μοριά, εκ παραδόσεως ρωσόφιλους, να υπογράψουν την αίτηση προστασίας και να φροντίσει για τη με επίσημο τρόπο περαιτέρω προώθησή της στο Λονδίνο. Η δεύτερη ήταν η λειτουργία κατασκοπευτικών δικτύων σε βάρος του Ιμπραήμ και του αιγυπτιακού στρατεύματος, με αποτέλεσμα την παροχή πολύτιμων πληροφοριών σε κρίσιμη καμπή του Αγώνα. Η τρίτη ήταν η έντιμη και νοικοκυρεμένη διαχείριση των χρημάτων και των αποστελλομένων εφοδίων τόσο από τα φιλελληνικά κομιτάτα, όσο και από τον φιλέλληνα τραπεζίτη Εϋνάρδο, προσωπικό φίλο του Ι. Καποδίστρια.

Περίληψη / Summary

Με την αλλαγή της αγγλικής πολιτικής ως προς την Ελληνική Επανάσταση ο Διονύσιος Ρώμας το 1824 επιστρέφει στη Ζάκυνθο από την εθελούσια εξορία του και συγκροτεί την Επιτροπή Ζακύνθου ή Τρισυπόστατη Αρχή. Μνημονεύονται οι δράσεις, οι δικτυώσεις των μελών της Επιτροπής και οι σημαντικές πρωτοβουλίες της για τη στήριξη του Αγώνα.

With the change of the English policy in the Greek revolution Dionysios Romas in 1824 returned to Zakynthos from voluntary exile and sets up the Zakynthos Committee or Threeypostatic Authority. Here are mentioned the actions, the networking of members and the major initiatives of this committee to support the Greek struggle for Independence.

ΙΣΤΟΡΙΚΟΝ ΑΡΧΕΙΟΝ

ΔΙΟΝΥΣΙΟΥ ΡΩΜΑ

«Εἶναι τῶν ἀδυνάτων νὰ ὑπάρξῃ ἔθνος καὶ πολιτικὴ παράστασις, χωρὶς νὰ εἶναι ἐπιστηριγμένη ἡ εὐπείθεια, ἡ τάξις καὶ ἡ ὑποταγὴ εἰς νόμους καὶ εἰς διοίκησιν».
(Διον. Ῥωμ.).

ΤΟΜΟΣ Β΄

1826

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟΝ "ΕΣΤΙΑ,,
Κ. ΜΑΙΣΝΕΡ ΚΑΙ Ν. ΚΑΡΓΑΔΟΥΡΗ
1906

Ιστορικόν Αρχείον Διονυσίου Ρώμα (1826), η σελίδα τίτλου του Β΄ τόμου (αρχείο Θ. και Π. Πυλαρινού).

ΣΚΕΨΕΙΣ ΣΧΕΤΙΚΑ ΜΕ ΤΗΝ ΑΠΟΜΟΝΩΣΗ ΤΗΣ ΕΒΡΑΪΚΗΣ ΚΟΙΝΟΤΗΤΑΣ ΤΗΣ ΚΕΡΚΥΡΑΣ ΜΕ ΑΦΟΡΜΗ ΤΗΝ ΑΝΤΙΔΡΑΣΗ ΠΟΥ ΠΡΟΚΑΛΕΣΕ ΜΙΑ ΟΜΙΛΙΑ ΤΟΥ LAZARO DE MORDO ΣΤΗ ΣΥΝΑΓΩΓΗ

Εύη Καραμούτσου

Από την πολυάριθμη Εβραϊκή κοινότητα της Κέρκυρας των αρχών του 19ου αιώνα,[1] τα μέλη της οποίας δραστηριοποιούνταν στο χώρο του εμπορίου και του δανεισμού και κάποια είχαν σημαίνουσα θέση στην οικονομική ζωή, ξεχωρίζει η προσωπικότητα του γιατρού Lazaro de Mordo. Ήταν μέλος του Collegio Medico di Corfù[2] και διατέλεσε ραββίνος στην Ιταλική Συναγωγή.[3] Θέμα της παρούσας ανακοίνωσης είναι οι αντιδράσεις που προκλήθηκαν από το Συμβούλιο Λογοκρισίας (Collegio Censorio), όταν ο πανηγυρικός λόγος που εκφώνησε στη Συναγωγή, στις 19 Ιανουαρίου του 1801, με την ευκαιρία της έπαρσης της σημαίας της Γαληνοτάτης Δημοκρατίας των Επτανήσων, κυκλοφόρησε σε έντυπη μορφή δύο χρόνια αργότερα, το 1803.[4] Οι αντιδράσεις αυτές αποτελούν σα-

---

1. Περίπου 1.300 μέλη, σύμφωνα με την απογραφή του 1812. Βλ. Γ.Α.Κ. – Αρχεία Νομού Κέρκυρας (στο εξής ΑΝΚ), Ρωσσότουρκοι, φάκ. 25.

2. Μάλιστα, στις 14 Απριλίου 1806, ως μέλος του Collegio Medico di Corfù παρουσίασε το έργο *Avvertimenti alla gente di Campagna intorno ai Veleni (Προειδοποιήσεις στους ανθρώπους της εξοχής σχετικά με τα δηλητήρια)*. Το έργο μεταφράστηκε στην εθνική διάλεκτο από τον κεφαλονίτη ευγενή Grimani Caruso, δημοσιεύτηκε στον Τύπο με έξοδα του Εθνικού Ταμείου, χίλια αντίγραφα μοιράστηκαν στις αρχές των δήμων, τους ιερείς και τους αστυνομικούς και η Γερουσία εξέφρασε δημόσια την ευγνωμοσύνη της στο συγγραφέα και το μεταφραστή του έργου. Βλ. Α.Ν.Κ., Επτάνησος Πολιτεία, φάκ. 222, βιβλίο 3, 175rv.

3. Α.Ν.Κ., Αυτοκρατορικοί Γάλλοι, φάκ. 26, υποφ. 55, 519r-521v.

4. *Discorso recitato in Sinagoga (19 Gennaro 1801 S.V.) dal medico fisico Lazaro De Mordo in occasione che l'università degl'Ebrei celebrò con Inni e preghiere a Dio l'innalzamento del Vessilo della Serenissima Repubblica delle Sette Isole unite*, Nella Stamperia Nazionale, [Corfù 1803]. Οι άμεσες αντιδράσεις του Collegio Censorio, όταν το 1803 κυκλοφόρησε σε έντυπη μορφή ο λόγος του Lazaro de Mordo σχετικά με το σταδιακό περιορισμό των «προνομίων-παραχωρήσεων» της Εβραϊκής κοινότητας με αναφορές στον αποκλεισμό των Εβραίων από την πολιτική ζωή και την απαγόρευση ιδιοκτησίας επιβεβαιώνουν την άποψη ότι η Εβραϊκή κοινότητα της Κέρκυρας υπήρξε διακριτή και στην πραγματικότητα απομονωμένη. Αρχειακές πηγές επιβεβαιώνουν την άποψη αυτή και φωτίζουν την αμοιβαία καχυποψία μεταξύ των δύο κοινοτήτων, της Εβραϊκής και της Χριστιανικής.

φή ένδειξη της προσπάθειας περιορισμού της Εβραϊκής κοινότητας σε ένα σώμα διακριτό, προσεκτικά περιορισμένο και αποκλεισμένο από την άσκηση εξουσίας.

Στο συγκεκριμένο λόγο ο Lazzaro de Mordo τονίζει τους αρχαιότατους δεσμούς του ελληνικού έθνους με το εβραϊκό, πλέκει το εγκώμιο του προέδρου της Γερουσίας Σπυρίδωνος Γεωργίου Θεοτόκη (Spiridion Teotochi) και εκφράζει την αισιοδοξία του για τις προοπτικές της Εβραϊκής κοινότητας στη νεοσυσταθείσα πολιτεία, λέγοντας χαρακτηριστικά: «Και αν στη διάρκεια των περασμένων Κυβερνήσεων υπομείναμε κακουχίες, σε αυτή σίγουρα θα είμαστε ευτυχισμένοι. Και θα ξεχάσουμε κάθε πίκρα».[5]

Τα σημεία της ομιλίας του που προκάλεσαν τις αντιδράσεις είναι δύο: Το πρώτο έχει να κάνει με την αναφορά εκ μέρους του στη συμμετοχή του Εβραίου David de Semo στην κερκυραϊκή πρεσβεία στη Βενετία το 1386, για την οποία ο Mordo αναφέρει: «Στην πράξη αφιέρωσης παρενέβη ο ομοεθνής μας μεταξύ των εκλεγμένων πληρεξουσίων και αυτή δε θα ήταν η πρώτη φορά αποδοχής σε αυτό το ευπρεπές αξίωμα».[6]

Όσον αφορά στη συμμετοχή του David de Semo, το Collegio Censorio, βασισμένο στην ιστορία του Marmora,[7] υποστηρίζει ότι στην πρεσβεία συμμετείχαν οι Petrus Capice, Ricardus de Altavilla, Johannes Alexii Cavasule (συμβολαιογράφος), Antonius de Henrico και Nicolaus de Trachanioti.[8] Στη συνέχεια, το Collegio δέχεται ότι αναφέρεται και ένας έκτος πληρεξούσιος, «κάποιος Ιουδαίος David de Semo», αλλά επισημαίνει ότι το όνομά του μνημονεύεται σε ξεχωριστό έγγραφο.[9] Το επιχείρημα του Collegio ως προς τη συμμετοχή ή μη του de Semo είναι ότι ένας Εβραίος δεν θα μπορούσε να ορκιστεί στο Ευαγγέλιο και ότι δεν αναφέρεται πουθενά ότι είχε δώσει όρκο κατά τον εβραϊκό τρόπο, more Ebreorum. Επιπλέον, η αμέσως επόμενη αποστολή (22 Ιανουαρίου 1387) μιας αμιγώς εβραϊκής πρεσβείας για την κατάργηση της συνήθειας του λιθοβολισμού

5. *Ό.π.*, σ. 4: […] *e se negli spirati governi abbiamo sofferto displicenze, in questo certamente saremo felici, e dimenticheremo ogni dissapore.*

6. *Ό.π.*, σ. 5: […] *nella dedicazione all' ex Veneto Dominio intervene il nostro Nazionale tra gl'eletti Procuratori, ne questa probabilmente sarà stata la prima volta dell'ammissione a questo decoroso incarico.*

7. Σ. Κατσαρός, *Ιστορία της Κέρκυρας*, Κέρκυρα 2003, σ. 235.

8. A.N.K., Επτάνησος Πολιτεία, φάκ. 104, φ. 16rv.

9. Ο Pojaco αναφέρει για το θέμα: *Il Marmora non fa menzione di questo David de Semo –però dal presente atto e da altri documenti che mi giunsero fra le mani non vene escluso·* βλ. G. Pojaco, *Le leggi municipali delle Isole Ionie dall'anno 1386, fino alla caduta della Repubblica Veneta*, Tipografia del Governo, Corfù 1846, τ. Ι, σ. 13. (Ευχαριστώ θερμά τον καθηγητή κ. Σ. Φλογαΐτη για την επισήμανση).

της Εβραϊκής συνοικίας και της υποχρέωσης να φέρουν το διακριτικό σήμα,[10] αποτελεί, σύμφωνα με το Collegio, επιπλέον ένδειξη για τη μη συμμετοχή του de Semo στην πράξη αφιέρωσης.

Στο χρονικό του Morosini,[11] ωστόσο, αναφέρεται ρητά η παρουσία του David de Semo. Η σύσταση μάλιστα της πρεσβείας με τρεις Λατίνους –δύο ελληνικής καταγωγής και έναν Εβραίο– δείχνει την προσεκτική, αν όχι προνομιακή, μεταχείριση της Κοινότητας στη διάρκεια της Ανδηγαυικής περιόδου, σε σχέση πάντα με τις ιστορικές περιόδους που θα ακολουθήσουν. Το γεγονός ότι ο de Semo συμμετείχε ως κερκυραίος πολίτης και όχι ως εκπρόσωπος της Εβραϊκής κοινότητας φαίνεται και από το κείμενο της Bolla d'Oro, όπου πουθενά δεν υπάρχει ξεχωριστή αναφορά στους Εβραίους.

Το δεύτερο σημείο του λόγου του Lazaro de Mordo, που θορύβησε το Collegio Censorio, ήταν εκείνο, στο οποίο ανέφερε ότι το εβραϊκό έθνος στην Κέρκυρα απολάμβανε πολιτικά προνόμια μέχρι τα μέσα του προηγούμενου αιώνα, και ήταν «ανενόχλητα κάτοχος ακίνητης περιουσίας και άλλων δικαιωμάτων του πολίτη».[12]

Υποστηρίζει δε ότι ο λόγος που οι Εβραίοι απογυμνώθηκαν από αυτά ήταν το ότι λειτούργησε ως παράδειγμα το Σύνταγμα της Βενετίας, κατά το οποίο οι Εβραίοι της Ισπανίας υποχρεώθηκαν σε δεκαετές συμβόλαιο παραμονής και πολύ αργότερα –το 1516– με την εγκατάσταση στο Γκέτο απέκτησαν άδεια μόνιμης κατοικίας.[13] Ο Mordo με διπλωματική λεπτότητα εξαίρει τις συνθήκες εγκα-

10. Σ. Ασωνίτης, *Η Κέρκυρα και τα ηπειρωτικά παράλια στα τέλη του Μεσαίωνα (1386-1462)*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2009, σ. 595-596.

11. Baroutsos, Photis, *Privileges, Legality and Prejudice, The Jews of Corfu on their Way to Isolation*, Edizioni di Storia e Letteratura, Roma 2010, σ. 299.

12. *Discorso recitato…*, ό.π., σ. 6: *e di stabili e di altri diritti di Cittadinanza era tranquilla posseditrice (la nostra Nazione)*.

13. Κάνοντας μια σύντομη παρένθεση, θα αναφέρουμε ότι η εγκατάσταση Εβραίων στην πόλη της Βενετίας υπήρξε απότοκος της ανάγκης του κράτους της Βενετίας για ρευστότητα μετά τον πόλεμο εναντίον της Γένοβας (1350-1355) και μετά από μια επιδημία πανώλης, οπότε οι Εβραίοι λειτούργησαν ως ενεχυροδανειστές. Η Γερουσία παρά την άρνησή της την προηγούμενη χρονιά, αναγκάστηκε το 1382 να δώσει άδεια και στους Εβραίους, ώστε να δανείζουν με τόκο. Καθώς οι δανειστές στην πλειονότητά τους ήταν Εβραίοι, επρόκειτο στην πραγματικότητα για την πρώτη παραχώρηση της Βενετίας προς τους Εβραίους, οι οποίοι αποκτούσαν άδεια εγκατάστασης στη Βενετία για περίοδο πέντε ετών. Μια νέα συμφωνία μετά το 1585 προέβλεπε δεκαετή εγκατάστασή τους στο ενετικό έδαφος και καταβολή 4.000 δουκάτων. Η πολιτική της Βενετίας στο θέμα της εγκατάστασης ή μη των Εβραίων στα εδάφη της προσδιοριζόταν, κατά κανόνα, από τα οικονομικά της συμφέροντα. Μετά την ανάκαμψη της οικονομίας της, το 1389, χάρη στο θαλάσσιο εμπόριο, οι σχέσεις Γερουσίας και εβραίων δανειστών επιδεινώθηκαν, με τη Γερουσία να αρνείται να τους παραχωρηθεί μόνιμος χώ-

τάστασης των Εβραίων στην Κέρκυρα: «Εδώ χάρη στο Θεό έμεινε ακλόνητη η διαμονή μας ως έχουσα ρίζες, και ποιος ξέρει αν οι ζημιές που υποστήκαμε δεν προήλθαν από την αδράνειά μας, επειδή παραμελήσαμε μια ενεργή υπεράσπιση».[14]

Η αντίδραση τώρα του Collegio Censorio στο θέμα αν οι Εβραίοι της Κέρκυρας μπορούσαν να διαθέτουν ή όχι ακίνητη περιουσία, στηρίζεται καταρχάς στην απόφαση της Ενετικής Γερουσίας του 1406, που υποχρέωνε τους Εβραίους της Κέρκυρας να πουλήσουν τα ακίνητα στην πόλη και την εξοχή –με κίνδυνο, αν δεν το έπρατταν, αυτά να μεταβιβαστούν στο Δημόσιο Ταμείο– και δευτερευόντως, σε έγγραφο του 1454, που επαναλάμβανε εκ νέου την απαγόρευση να είναι ιδιοκτήτες ακινήτων, εντός ή εκτός πόλης. Ειδικά όσον αφορά στην απόφαση του 1406, η βελτιωτική ρύθμιση, ότι τελικά οι Εβραίοι είχαν το δικαίωμα να κατέχουν εκτός της πόλεως κτήματα αξίας μέχρι 4.000 χρυσών δουκάτων, στην πραγματικότητα δεν είχε καμία αξία, αφού δεν είχαν το δικαίωμα να διατηρούν στα κτήματά τους εξαρτημένους καλλιεργητές, άρα και να τα εκμεταλλεύονται και να συντηρούνται από αυτά.[15]

Τίθεται, επομένως, το ερώτημα αν ο Lazaro de Mordo αγνοεί σκόπιμα τη σχετική νομοθεσία ή αν το Collegio Censorio αγνοεί την πραγματικότητα. Η απάντηση δίνεται, με την αφορμή μιας δικαστικής υπόθεσης, από τον Giacomo Calichiopulo Manzaro, δικηγόρο της Ester Zacun, χήρας Russo (11 Μαρτίου 1809), η οποία κινδυνεύει να χάσει το σπίτι, στο οποίο κατοικεί με την οικογένειά της, από τον Sr Ceffala, ο οποίος και το διεκδικεί.[16] Ο τελευταίος επικαλείται τις αποφάσεις των Ενετών του 1406 και 1454, για να πάρει πίσω το σπίτι, το οποίο ο ίδιος εκχώρησε στον Abram Russo, αντί των 1.200 ταλίρων που του χρωστούσε και αδυνατούσε να επιστρέψει. Ο Ceffala σημειώνει ότι πολλοί Εβραίοι είχαν στην κατοχή τους κατοικία στη συνοικία την καλουμένη Εβραϊκή, είτε με δικαίωμα υποθήκης επί της κατοικίας, είτε με αγοραπωλησία με αγοραστή τρίτο πρόσωπο, με το οποίο συμβάλλονταν με ιδιωτικό έγγραφο, στο οποίο αναφερόταν ρητά ότι πραγματικός ιδιοκτήτης ήταν ο Εβραίος. Σε συγκε-

---

ρος εγκατάστασης. Νέο διάταγμα του 1402 τους επιβάλλει να απομακρυνθούν για τέσσερις μήνες από τα εδάφη της, εφόσον είχαν συμπληρώσει 15 μέρες παραμονής και εργασίας σ' αυτά. Ωστόσο, οι Εβραίοι φαίνεται να κινούνται στα ενετικά εδάφη, χωρίς ποτέ να εγκαταλείπουν πραγματικά τη Βενετία, αφού το 1423 εκδίδεται διάταγμα που τους υποχρεώνει να πουλήσουν οποιοδήποτε ακίνητο είχε αποκτηθεί παράνομα.

14. *Ό.π.* […] *ma qui Dio merce e restata inconcusa la nostra permanenza come originaria, e chi sa che i percepiti detrimenti non sieno stati prodotti dalla nostra inerzia per avere negletta, un' energica difesa.*

15. Σ. Ασωνίτης, *Η Κέρκυρα…* ό.π., σ. 599.

16. Α.Ν.Κ., Αυτοκρατορικοί Γάλλοι, Αρχείο Ιονίου Γερουσίας, φάκ. 46, υποφ. 346.

κριμένες περιπτώσεις το ενετικό κράτος παραχωρούσε ακίνητα, όπως στην περίπτωση της οικογένειας Coen, οι οποίοι κατείχαν εξαώροφη κατοικία με σοφίτα, αποθήκη με πίλες και περιβόλι στο Παλαιό Φρούριο από την πλευρά του Μανδρακίου, το οποίο είχε ανεγερθεί με έξοδά τους σε χώρο που απέκτησαν από το Δημόσιο το 1732.[17] Σύμφωνα με τα λεγόμενα του Calichiopulo, ο προβλεπτής Erizzo, επίσης, είχε παραχωρήσει αποθήκες στη Σπηλιά σε μια εμπορική εταιρεία, στην οποία ήταν υπεύθυνοι διάφοροι Εβραίοι έμποροι που έγιναν και ιδιοκτήτες και ο ίδιος είχε παραχωρήσει στην οικογένεια Vivante με απόλυτη ιδιοκτησία ένα ελαιοτριβείο και οίκημα στην Εβραϊκή. Από την ίδια εποχή η Εβραϊκή κοινότητα είχε στην ιδιοκτησία της το οίκημα της Παλαιάς Συναγωγής και ένα άλλο δίπλα στη Νέα Συναγωγή. Επιπρόσθετα, στο φάκελο 118 της αρχειακής σειράς «Επτάνησος Πολιτεία» γίνεται λόγος για τις κατοικίες των οικογενειών Mazza και Aboaf στο Καμπιέλο, οι οποίες βρίσκονταν δίπλα από το σπίτι των ευγενών Giovanni και Benetto Trivoli. Επίσης, από συμβολαιογραφικές πράξεις και δικαστικές υποθέσεις που σώζονται, γνωρίζουμε ότι σε πολλές περιπτώσεις εβραίοι πιστωτές αποκτούσαν την επικαρπία ακινήτων από ασυνεπείς χρεοφειλέτες. Όσον αφορά στις ιδιοκτησίες, η κατάσταση λόγω των συνεχών αλλαγών καθεστώτων είναι συγκεχυμένη. Υπήρχε κατά βάση ο ενετικός νόμος που απαγόρευε στους Εβραίους να έχουν ακίνητη περιουσία στην πόλη ή το νησί. Την περίοδο διακυβέρνησης των Δημοκρατικών Γάλλων, κατά την οποία και αποκτήθηκε το σπίτι της Russo, δημοσιεύτηκε ένας κώδικας Οργάνωσης και Δικαστικής Δικονομίας που υιοθετήθηκε από τη Municipalità, βάσει του οποίου θα τηρούνταν προσωρινά οι ενετικοί νόμοι στη διοίκηση, αλλά από αυτούς τους νόμους θα είχαν ισχύ μόνο όσοι δεν ήταν αντίθετοι με τις αρχές της δημοκρατίας και της ισότητας των δικαιωμάτων. Με βάση αυτό το σκεπτικό καταργήθηκε και ο νόμος περί ιδιοκτησίας των Εβραίων. Μετά την παράδοση της πόλης στους Ρωσότουρκους, στο άρθρο Θ΄ της συνθηκολόγησης, δηλώθηκε ότι τα πρόσωπα και οι περιουσίες όλων των κατοίκων της Κέρκυρας θα είναι σεβαστά και απαραβίαστα. Ο Calichiopulo τονίζει επίσης ότι σε κανένα από τα τρία συντάγματα της Επτανήσου Πολιτείας δεν γίνεται λόγος για απαγόρευση της ιδιοκτησίας στους Εβραίους. Στην επιχειρηματολογία του αναφέρεται και το δεδικασμένο της οικογένειας Arcangelo, η οποία για χρέη που διεκδικούσε από την οικογένεια Stratico αποζημιώθηκε το 1802 με ακίνητα αγαθά κατόπιν συμφωνίας των μερών, συμφωνία που παρουσιάστηκε στο Εφετείο και επικυρώθηκε με διάταγμα που υπογράφτηκε από τη Γερουσία. Σχέδιο Οργανικού Νόμου, εξάλλου, που υποβλήθηκε στη Γερουσία, προέβλεπε στο άρθρο Ι ότι οι Εβραίοι μπορούσαν να διαθέτουν

17. A.N.K., Εγχώριος Διαχείρισις, φάκ. 253, 12r.

στην Εβραϊκή περιουσιακά στοιχεία (σπίτια, αποθήκες, μαγαζιά) προς ιδίαν χρήση, πέραν αυτών που τυχόν είχαν με αποφάσεις των περασμένων κυβερνήσεων. Το γεγονός, όμως, ότι ο ενετικός νόμος ποτέ δεν καταργήθηκε, άφηνε ανοικτό το περιθώριο για ερμηνείες. Επιπλέον, οι εκχωρήσεις οικοπέδων ή ακινήτων από την πλευρά της ενετικής αρχής σε Εβραίους αφορούσαν μόνο σε εύρωστες οικονομικά οικογένειες.

Όσον αφορά στα πολιτικά δικαιώματα, το εβραϊκό στοιχείο ήταν ήδη αποκλεισμένο από τη διαχείριση του πολιτικού βίου. Η συμμετοχή τους στο Συμβούλιο των ευγενών σταματά το 1572 με την οικογένεια Macia, όταν πια τα κριτήρια ένταξης είναι πιο αυστηρά.[18] Στη διετία διακυβέρνησης των Δημοκρατικών Γάλλων οι Εβραίοι ονομάζονταν πολίτες (citoyens), όπως και όλοι οι κάτοικοι του νησιού. Ο Jacob Coen και ο Abram Forte εκλέχτηκαν στο Magistrato di Commerzio ed Arti και την ίδια στιγμή ένα πλήθος συγκεντρωμένων ζητούσε να αποκλειστούν οι Εβραίοι από τη Δημαρχία και να διατηρηθεί η Αγία Θρησκεία. Ο στρατηγός Gentilly αναγκάστηκε να λάβει άμεσα μέτρα για την επαναφορά της τάξης.[19] Επί Δημοκρατικών Γάλλων Εβραίοι διορίζονταν και στη Δημοτική Αστυνομία για την περιφρούρηση της τάξης στην Εβραϊκή. Η συμμετοχή, ωστόσο, των Εβραίων στη Διοίκηση υποδαύλισε πράξεις βίας εις βάρος τους και καταγράφεται ακόμη και βεβήλωση πτώματος[20] ή αναίτιοι ξυλοδαρμοί.[21] Εξυπακούεται ότι με την αλλαγή του καθεστώτος καταργήθηκαν όλες οι ευνοϊκές ρυθμίσεις των Γάλλων.

Έτσι, το 1802 πλέον, η εξαίρεση των Εβραίων από την εκλογή των αντιπροσώπων του Σώματος των Εμπόρων με την πρόφαση ότι, εφόσον δεν μπορούν να ορκιστούν στο Ευαγγέλιο, δεν μπορούσαν να δώσουν και όρκο, προκάλεσε τη διαμαρτυρία του ίδιου του Σώματος που ζήτησε από τον πρόεδρο της Επιτρο-

---

18. N. Karapidakis, *Civis fidelis, l'avènement et l'affirmation de la citoyenneté corfiote (XVIeme-XVIIeme siècles)*, Lang, Frankfurt am Main, Bern, New York, Paris 1992, σ. 274. Η εβραϊκή καταγωγή της οικογένειας Maicha ή Maycha αμφισβητείται από τον Γ. Παγκράτη, ο οποίος επισημαίνει ότι τα μέλη της εν λόγω οικογένειας έχουν χριστιανικά ονόματα. Βλ. G. Pagratis, "Jews in Corfu's Economy (from the late Fifteenth to Mid-sixteenth Century)", *Mediterranean Historical Review*, τ. 27, αρ. 2 (2012), σ. 193 (θερμές ευχαριστίες στον καθηγητή Benjamin Arbel για την υπόδειξη).

19. Registro Μουσείο Μπενάκη, Municipalità di Corfù, Processi verbali, σ. 3.

20. Ήδη την περίοδο των Ενετών (7 Σεπτεμβρίου 1614) οι Provveditori Giovanni Pascualigo, Ottavian Bon και Marco Loredan με αφορμή τη βεβήλωση πτωμάτων *από κάποιους που απεχθάνονταν τους Εβραίους (per sprezzo degli Ebrei)*, όρισαν αυστηρότατες ποινές για τους δράστες τέτοιων πράξεων. Βλ. G. Pojaco, *Le leggi municipali delle Isole Ionie*, ό.π., τ. Ι, σ. 121.

21. A.N.K., Δημοκρατικοί Γάλλοι, φάκ. 1, υποφ. 2, 357rv-358r και 322rv.

πής Δημόσιας Ασφάλειας και Τάξης να μπορούν οι Εβραίοι να παρεμβαίνουν ως εκλογείς.[22]

Επιπλέον, το σχέδιο Οργανικού Νόμου που προτάθηκε προς ψήφιση από τη Γερουσία στις 14/26 Ιανουαρίου 1804 απομάκρυνε κάθε ενδεχόμενο συμμετοχής του εβραϊκού στοιχείου στην ευγένεια (nobilità). Επέβαλε ως προϋπόθεση οι υποψήφιοι του σώματος να έχουν γεννηθεί από πατέρα χριστιανό και να ομολογούν τη χριστιανική πίστη, όπως θα προέκυπτε από τη μαρτυρία ιερέα (άρθρο 3).[23]

Στον κανονισμό των μεσιτών (sensali) της πόλης αναφέρεται επίσης ρητά ότι από τους 12 μεσίτες που δραστηριοποιούνταν επίσημα στην πόλη, μόνο 4 μπορούσαν να ανήκουν στο εβραϊκό έθνος.[24] Για μια ακόμη φορά οι Εβραίοι αντιμετωπίζονται ως διαφορετική οντότητα, ένα ξένο σώμα, στο οποίο αναλογεί ένα συγκεκριμένο ποσοστό δημοσίων θέσεων, και όχι ως πολίτες, οι οποίοι μπορούν να δραστηριοποιηθούν αδιακρίτως, όπως και οι υπόλοιποι συμπολίτες τους.

Η μεταφορά τους από το 1622 στο χώρο που έκτοτε καλείται Εβραϊκή, αποτέλεσε μια άλλη μορφή αποκλεισμού και περιθωριοποίησης. Παρόλο που η περιοχή αυτή δεν ήταν αμιγώς εβραϊκή, όπως το αντίστοιχο Γκέτο της Βενετίας, αφού υπήρχαν δύο συναγωγές και πέντε ορθόδοξες εκκλησίες,[25] η συνύπαρξη των δύο στοιχείων, του χριστιανικού και του εβραϊκού, δεν ήταν πάντα ανέφελη. Ο Θεόδωρος Καλοχαιρέτης, ιερέας της Οδηγήτριας, κατέθεσε υπόμνημα στον κόμη Ρώμα την 23η Ιουλίου του 1806, στο οποίο εξέφραζε τη δυσφορία του για τους Εβραίους που μαζεύονταν κοντά στο ναό για να πουλήσουν φρούτα, την ώρα που τελείτο η θεία λειτουργία, με το επιχείρημα ότι έτσι ενοχλούνταν και ο ιερέας και οι πιστοί. Στο ίδιο υπόμνημα ο εν λόγω ιερέας ζητούσε να απαγορευτεί στους Εβραίους να εργάζονται στους δρόμους κατά την κυριακάτικη αργία και στις γιορτές της Παναγίας. Επεσήμαινε, βέβαια, και πως θα ήταν πρέπον ακόμη και οι χριστιανοί έμποροι και μικροπωλητές να κρατούν κλειστά τα μαγαζιά τους, αφήνοντας όμως την απόφαση *στη σοφία της εκλαμπρότητάς του* (δηλαδή του Pritano di Corfù κόντε Ρώμα), όπως ανέφερε χαρακτηριστικά.[26]

Ούτε, όμως, ο χριστιανικός πληθυσμός ήταν πάντα φιλικά διακείμενος προς τους αλλόθρησκους συμπολίτες του. Την περίοδο των Δημοκρατικών Γάλλων[27] με αφορμή τη λιτανεία του Αγίου, το Comitato της Αστυνομίας προειδοποίη-

22. A.N.K., Επτάνησος Πολιτεία, φάκ. 82, υποφ. 4, 4rv.

23. A.N.K., Επτάνησος Πολιτεία, φάκ. 86, υποφ. 48, 50r-52v.

24. A.N.K., Ρωσσότουρκοι, φάκ. 38, υποφ. 51, 180r-184v.

25. Οδηγήτρια, Κυρά των Αγγέλων, Άγιος Χαράλαμπος, Υψηλή Θεοτόκος και Αγία Σοφία.

26. A.N.K., Ρωσσότουρκοι, φάκ. 43, υποφ. 7, 363 rv.

27. A.N.K., Δημοκρατικοί Γάλλοι, φάκ. 11, υποφ. 23, 9r.

σε ότι ο συγχρωτισμός των Εβραίων με τους Χριστιανούς θα μπορούσε να γίνει αφορμή για αναστάτωση και γι' αυτό πρότεινε να ενισχυθούν οι περίπολοι και να τοποθετηθεί φρουρά γάλλων στρατιωτών στην Κοντράδα της Εβραϊκής, *για να ηρεμήσουν αυτούς τους ανθρώπους που ανησυχούν εύκολα*, όπως ανέφερε. Την ίδια περίπου εποχή ο Salomon Gesua, μεταφέροντας ασβέστη για εργασίες που έκανε στο σπίτι του, χτυπήθηκε από δύο φρουρούς της Αστυνομίας με την κατηγορία ότι εργαζόταν τη νύχτα.[28] Κάποια χρόνια αργότερα, το 1813, μια Εβραία που περνούσε μπροστά από την εκκλησία της Τενέδου δέχτηκε επίθεση από μαθητές του διπλανού σχολείου, οι οποίοι την έφτυσαν, της σήκωσαν τη φούστα και την περιέλουσαν με βρισιές.[29] Θα μπορούσαν βέβαια να είναι μεμονωμένα τα περιστατικά, αν δεν υπήρχαν και άλλα παρόμοια που ενισχύουν την άποψη ότι οι Εβραίοι, παρά τις προσπάθειες του εκάστοτε καθεστώτος να αποτρέψει την άσκηση απροκάλυπτης βίας εις βάρος τους, γίνονταν συχνά στόχος.

Τίθεται το ερώτημα γιατί ο εβραϊκός πληθυσμός της Κέρκυρας αντιμετωπιζόταν ως ξένο σώμα που, άλλοτε γινόταν αφορμή για πειράγματα, άλλοτε διέγειρε την περιέργεια των συμπολιτών του και άλλοτε γινόταν στόχος πράξεων βίας, και μάλιστα ενώ η συγκεκριμένη κοινότητα συνέχιζε να έχει καθημερινές επαγγελματικές και οικονομικές συναλλαγές με τη χριστιανική. Σαφώς, το γεγονός της προσήλωσης των Εβραίων στη θρησκεία τους και το τυπικό της, οι ξεχωριστές αργίες, όπως αυτή του Σαββάτου και των γιορτών τους, τα κασέρ τρόφιμα και η απουσία μεικτών γάμων προκαλούσαν το δέος και την περιέργεια των λαϊκών ανθρώπων της εποχής. Ας μη ξεχνάμε ότι στη συνείδηση των λαϊκών τάξεων οι Εβραίοι θεωρούνταν ο λαός που σταύρωσε το θεάνθρωπο, ο καταδικασμένος σε αιώνια περιπλάνηση.[30] Επιπλέον, η στάση της εξουσίας απέναντι στην Εβραϊκή κοινότητα υπονόμευε τη θέση της. Ο παραγκωνισμός των μελών της από τη συμμετοχή στην πολιτική ζωή και τη δημόσια διοίκηση τροφοδοτούσε, έστω και υποσυνείδητα, την καχυποψία εις βάρος τους. Βέβαια, και οι ίδιοι οι Εβραίοι αντιμετώπιζαν με καχυποψία τους χριστιανούς συμπολίτες τους, όπως φάνηκε, όταν οι κυβερνήτες της Ιταλικής Συναγωγής προσέφυγαν στον Amministratore της κυβέρνησης για να εμποδίσουν τη Rembizza Cesana Mordo να ανοίξει παράθυρα προς τη Συναγωγή με το σκεπτικό ότι το σπίτι θα μπορούσε να πέσει κάποτε σε χριστιανικά χέρια.[31]

Η τοπική άρχουσα τάξη, ήδη εξαιρετικά απρόθυμη να δεχθεί νέα μέλη στον κύκλο της, αντιμετώπιζε, ενδεχομένως, με σκεπτικισμό την παραχώρηση προ-

28. A.N.K., Δημοκρατικοί Γάλλοι, φάκ. 1, υποφ. 2, 409rv.
29. A.N.K., Αυτοκρατορικοί Γάλλοι, φάκ. 41, φύλλο 17.
30. R. Galimani, *Storia dell'Ebreo errante*, Rusconi Libri, 1995, σ. 13-16.
31. A.N.K., Αρχείο Ιονίου Γερουσίας, φάκ. 50, υποφ. 46.

νομίων ακόμη και σε ανθρώπους οικονομικά εύρωστους. Μέρος της ακίνητης περιουσίας των ευγενών ήταν δεσμευμένο και την επικαρπία του είχαν εβραίοι δανειστές. Χαρακτηριστικά αναφέρουμε το χρέος του Spiridion Ricchi προς την οικογένεια Vivante,[32] των αδελφών Chiara Lupina, Doria και Cristodulo Doria στον Raffael Osmo,[33] του Marino Arlioti στον Raffael Coen,[34] του Daniel Combici στον Jacob Coen,[35] ή του Bozzi στην Anna Todesco[36] και ούτω καθεξής. Οι ευγενείς, αν και ήταν κάτοχοι ακίνητης περιουσίας, αναγκάζονταν να δανείζονται από εβραίους δανειστές, υποθηκεύοντας ακίνητα ή ενοικιάζοντάς τα σε εβραϊκές οικογένειες, εξοφλώντας με αυτόν τον τρόπο μέρος του χρέους τους ή το σύνολό του. Το ακίνητο συχνά παρέμενε υποθηκευμένο και μετά το θάνατό τους και το χρέος επιβάρυνε τους κληρονόμους τους. Κάποιοι άλλοι κάλυπταν την ανάγκη τους για ρευστό προπωλώντας την σοδειά τους. Η αίσθηση αδυναμίας έναντι των δανειστών τους προφανώς δεν δημιουργούσε και τις προϋποθέσεις για την οικοδόμηση σχέσεων αμοιβαίας εκτίμησης και ευθυνόταν σε μεγάλο βαθμό για την προσπάθεια να κρατήσουν στο περιθώριο το εβραϊκό στοιχείο. Γι' αυτό το λόγο η κυκλοφορία της ομιλίας του Lazaro de Mordo σε έντυπη μορφή, με σαφείς αναφορές στο σταδιακό περιορισμό της Εβραϊκής κοινότητας, θεωρήθηκε ύποπτη και το Collegio Censorio έσπευσε να απαντήσει και να διασκεδάσει τις εντυπώσεις. Όσον αφορά στην αισιοδοξία του de Mordo για το μέλλον της Εβραϊκής κοινότητας υπό το νέο καθεστώς, θα πρέπει να ληφθούν υπόψη δύο παράμετροι: Καταρχάς, το ότι επρόκειτο για έναν πανηγυρικό λόγο που εκφωνήθηκε από έναν από τους επιφανέστερους άνδρες της Εβραϊκής κοινότητας και ανταποκρινόταν στο πνεύμα αυτών των λόγων.[37] Οι αναφορές στα «προνόμια» που η κοινότητα απολάμβανε στο παρελθόν ήταν ίσως μια σκόπιμη υπόμνηση προς τη νέα κυβέρνηση. Η δεύτερη παράμετρος που πρέπει να ληφθεί υπόψη είναι η θέση που είχε ο Lazaro de Mordo στην κερκυραϊκή κοινωνία. Απολάμβανε το σεβασμό των συμπολιτών του, όχι για την οικονομική του ευρωστία, όπως άλλοι ομοεθνείς του, αλλά για την προσφορά του στον τόπο του, προσφορά που δεν περιορίστηκε στην άσκηση της Ιατρικής.

Στο φάκελο 2 της αρχειακής σειράς «Δημοκρατικοί Γάλλοι» αναφέρεται η προσφορά του έργου της Madame de Beaumont με τίτλο *Σύνοψις της Παγκόσμι-*

32. Α.Ν.Κ., Συμβολαιογραφικά, Κ184, υποφ. 211, 32v-33r.
33. Α.Ν.Κ., Συμβολαιογραφικά, Κ184, υποφ. 215, 18rv.
34. Α.Ν.Κ., Ρωσσότουρκοι, φάκ. 35, υποφ. 4,423r.
35. Α.Ν.Κ., Συμβολαιογραφικά, Κ 184, υποφ. 215,18rv.
36. Α.Ν.Κ., Συμβολαιογραφικά, Π 248, libro 58, 45v-47r.
37. Στο ίδιο πνεύμα κινήθηκαν και δύο άλλοι λόγοι του, που εκφωνήθηκαν επί τη ευκαιρία πλέον της στέψης του Ναπολέοντα.

ας Ιστορίας υπό μορφή διαλόγου στην Εθνική Βιβλιοθήκη από το γιατρό Mordo.[38] Ήταν επίσης ο συγγραφέας του *Nozioni Miscellanee intorno a Corcira*, το οποίο εκδόθηκε από την Tipografia Nazionale di Corfù, αφιερωμένο στο φίλο του Εμμανουήλ Θεοτόκη, ενώ εκφώνησε και λόγο στη μνήμη του Σπυρίδωνος Γεωργίου Θεοτόκη (17 Σεπτεμβρίου 1803).[39]

Συνοψίζοντας, η θέση της Εβραϊκής κοινότητας στην κερκυραϊκή κοινωνία προσδιορίστηκε σε μεγάλο βαθμό από τη στάση και των αρχών απέναντι στο εβραϊκό στοιχείο. Ο σταδιακός αποκλεισμός των Εβραίων από προνόμια, επαγγέλματα και από την κατοχή ακίνητης περιουσίας περιόρισε τις ασθενέστερες τάξεις στην άσκηση τεχνικών επαγγελμάτων και τις οικονομικά εύρωστες στο εμπόριο και τον έντοκο δανεισμό. Η κατοχή ρευστού και ο δανεισμός σε εποχές οικονομικής δυσπραγίας προκαλούσε, αν μη τι άλλο, δυσφορία και φόβο· φόβο ότι με ενδεχόμενη αλλαγή του status quo η διακριτή ομάδα, της οποίας η θρησκευτική πίστη την προσδιορίζει και εθνικά, la nazione ebrea, θα μπορούσε να απειλήσει τα προνόμια της πλειονότητας του πληθυσμού. Έτσι, ακόμη και σε εποχές φαινομενικής αρμονικής συνύπαρξης η δυσφορία υποφώσκει. Η παραμικρή αφορμή γίνεται επαρκής αιτία για το ξέσπασμα ταραχών. Η απαγωγή της Ραχήλ Βιβάντε από τον Σπυρίδωνα Βούλγαρη, ένα διαβόητο για την άσωτη συμπεριφορά του νεαρό ευγενή, το 1776, η βάπτισή της και ο γάμος τους διέγειρε το φανατισμό του όχλου εναντίον του παππού της, που ζητούσε το αυτονόητο, να επιστρέψει η κοπέλα –και μαζί και τα κοσμήματά της– στην οικογένειά της. Ακόμη και ο Γενικός Προνοητής Θαλάσσης Antonio Renier οδηγήθηκε στην απόφαση να αναβάλει επέμβαση των αρχών από φόβο ότι θα ξεσπούσαν ταραχές εναντίον των Εβραίων.[40] Σοβαρότερα επεισόδια ξέσπασαν το 1891, όταν μετά την άγρια δολοφονία ενός οκταετούς κοριτσιού, της Ρουμπίνης Σάρδα, εκατοντάδες Εβραίοι, και κυρίως οι πιο ευκατάστατοι, αναγκάστηκαν να εκπατριστούν, φοβούμενοι το μένος των χριστιανών συμπολιτών τους, πράγμα που αποδυνάμωσε και την τοπική κοινωνία. Η άγρια δολοφονία του κοριτσιού ερμηνεύτηκε ως τελετουργικός φόνος.[41] Κυκλοφόρησε μάλιστα η φήμη ότι η μικρή ήταν χριστιανή που ανατράφηκε από Εβραίους στα Γιάννενα, με σκοπό να χρησιμοποιηθεί αργότερα το αίμα της για την παρασκευή αζύμων για το εβραϊκό Πάσχα. Τα βίαια επεισόδια που ξέσπασαν εντός κι εκτός της Εβραϊκής ανάγκασαν τις αρχές να ζητήσουν βοήθεια από το εξωτερικό, ενώ η αντιπολίτευση με υπέρ-

38. A.N.K., Δημοκρατικοί Γάλλοι, φάκ. 2, υποφ. 14, 21rv, 22r.

39. A.N.K., Επτάνησος Πολιτεία, φάκ. 65, υποφ. 52.

40. C. Vivante, *La memoria dei padri*, Giuntina 2009.

41. J. Trachtenberg, *The Devil and the Jews,* The Jewish Publication Society 1993, σ. 124-139.

μαχους τον Ιάκωβο Πολυλά και το Γεώργιο Θεοτόκη εκμεταλλεύτηκε και δυναμίτισε τα αντιιουδαϊκά αισθήματα ενόψει των επικείμενων εκλογών.[42] Εν ολίγοις, ενώ οι λαϊκές μάζες αντιμετώπιζαν το εβραϊκό στοιχείο, επηρεασμένες από τη θρησκοληψία και την άγνοια, οι εκάστοτε τοπικές ηγεσίες προσπάθησαν να το παραγκωνίσουν και να το αποδυναμώσουν, ενίοτε παραβλέποντας τα συμφέροντα του ίδιου του νησιού.

Περίληψη / Summary

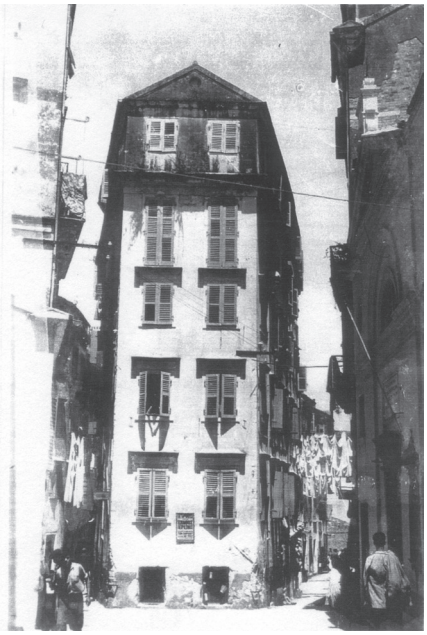
Οι άμεσες αντιδράσεις του Collegio Censorio, όταν το 1803 κυκλοφόρησε σε έντυπη μορφή ο λόγος του Lazaro de Mordo σχετικά με το σταδιακό περιορισμό των «προνομίων-παραχωρήσεων» της Εβραϊκής κοινότητας με αναφορές στον αποκλεισμό των Εβραίων από την πολιτική ζωή και την απαγόρευση ιδιοκτησίας επιβεβαιώνουν την άποψη ότι η Εβραϊκή κοινότητα της Κέρκυρας υπήρξε διακριτή και στην πραγματικότητα απομονωμένη. Αρχειακές πηγές επιβεβαιώνουν την άποψη αυτή και φωτίζουν την αμοιβαία καχυποψία μεταξύ των δύο κοινοτήτων, της Εβραϊκής και της Χριστιανικής.

The immediate reaction of Collegio Censorio of Corfu,when in 1803 the written speech of Lazaro de Mordo was issued,in which the gradual restraint of the "benefits-concessions" of the Jewish community is emphasized, through the mentioning of the exclusion of the Jewish people from the political life and the prohibition of proprietorship, confirm the view that the Jewish community in Corfu was distinct from the Christian one and essentially not assimilated. Archival sources substantiate this speculation and shed light on the mutual suspicion between the two communities; Jewish and Christian.

42. Ε. Λιάτα, *Η Κέρκυρα και η Ζάκυνθος στον κυκλώνα του αντισημιτισμού*, Ε.Ι.Ε., Αθήνα 2006.

Η Οβριακή της Κέρκυρας: Άνω, στα τέλη του 19ου. Κάτω, στα μέσα του 20ού αιώνα (επιστολικά δελτάρια, αρχείο Σπύρου Γαούτση).

ΘΕΟΔΩΡΟΣ ΖΑΦΕΙΡΙΟΥ ΦΛΟΓΑΪΤΗΣ ΠΡΩΤΟΣ ΔΗΜΑΡΧΟΣ ΤΗΣ ΟΔΗΣΣΟΥ

Σπυρίδων Ι. Φλογαΐτης

Ι.

Το 1796 έγιναν οι πρώτες εκλογές για το Μαγιστράτο της πόλης Οδησσού, η οποία είχε δημιουργηθεί δύο χρόνια πριν, το 1794, από τη Μεγάλη Αικατερίνη. Στις εκλογές αυτές αναδείχθηκε δήμαρχος ο Θεόδωρος Φλογαΐτης, γιος του παπα-Ζαφείρη Φλογαΐτη, από το Μαραντοχώρι Λευκάδας. Άσκησε το αξίωμά του για δύο χρόνια, παρέμεινε όμως στο Μαγιστράτο, ένα είδος Δημοτικού Συμβουλίου, για πάνω από δεκαπέντε χρόνια.

Η δημαρχία του χάνεται στην αχλύ των πρώτων χρόνων μιας ακόμη ασχημάτιστης Οδησσού, το πέρασμά του όμως από την πολιτική και κοινωνική ζωή της πόλης παρέμεινε ανεξίτηλο και έχει απασχολήσει πολλούς ιστορικούς της Ελλάδας, της Ρωσίας και της Ουκρανίας. Σήμερα ο Δήμος Λευκάδας και το Κεντρικό Δημοτικό Διαμέρισμα της Οδησσού έχουν αδελφοποιηθεί στο όνομά του, ενώ μια περίοπτη αναμνηστική πλάκα είναι εντοιχισμένη στην πρόσοψη του οικοδομήματος, στην οδό των Ελλήνων, όπου ήταν κάποτε το σπίτι του, για να θυμίζει, στα ουκρανικά και στα ελληνικά, ότι εκεί ήταν η οικία του πρώτου δήμαρχου της πόλης.

Ο Θεόδωρος Ζ. Φλογαΐτης έχει καταγραφεί ως σημαντικός πατριώτης και ανιδιοτελής φιλάνθρωπος, αφού μετείχε προσωπικά στη δημιουργία και ανάπτυξη φιλανθρωπικών οργανώσεων και σχολείων, ενώ υποθήκευσε τη μεγάλη περιουσία του για να μπορέσει η Ελληνική κοινότητα να πετύχει τραπεζικό δάνειο για την οικοδόμηση της Αγίας Τριάδας, εκκλησίας τότε των Ελλήνων και σήμερα καθεδρικού ναού της Οδησσού.

Στα χρόνια της δημόσιας δράσης του δημιουργήθηκε στην Οδησσό η Φιλική Εταιρεία, όπου ο γιος του, ο Νικόλαος Θ. Φλογαΐτης, δραστηριοποιήθηκε έντονα δίπλα στον Οικονόμου και τους Υψηλάντηδες.

Ήταν εγγράμματος και άπταιστος χειριστής όχι μόνο της ελληνικής αλλά και της ρωσικής, έμπορος, ασφαλιστής και συμβολαιογράφος. Η ευγένεια της καταγωγής του πιστοποιήθηκε από την Επτάνησο Πολιτεία και, με βάση αυτό το έγγραφο, ο τσάρος Αλέξανδρος Γ΄ τον ανακήρυξε ευγενή της ρωσικής αυλής (Dvorianin). Νυμφεύθηκε τη Ζηνοβία (Ζωή) Λαουτάρογλου από την Κωνσταντινούπολη, που εθεωρείτο απόγονος των Κομνηνών.

II.

Ιστορικό ερώτημα παραμένει πώς έφθασε να κάνει αυτή τη διαδρομή ένα παιδί από τη νότια Λευκάδα, για το οποίο η ιστορία έχει γράψει ότι σκοπός του ήταν να αποφύγει το λειτούργημα του ιερέα, για το οποίο τον προόριζε ο πατέρας του, ιερέας ο ίδιος, σε μια μακρά σειρά ιερέων στην οικογένεια.

Η απάντηση ίσως βρίσκεται, πέραν του προφανώς δυναμικού χαρακτήρα του ανδρός, σε μια συγκυρία που δεν έχει ακόμη προσελκύσει την προσοχή των ιστορικών:

Όταν οι Ενετοί κατέκτησαν τη Λευκάδα από τους Τούρκους το 1684, δήμευσαν την περιουσία του τελευταίου τούρκου πασά της Λευκάδας, Χατζή Αλή. Το κομμάτι της περιουσίας του στο Μαραντοχώρι, μαζί με το οχυρό πυργόσπιτό του, τα έδωσαν στην οικογένεια Μπιτσιλή. Τα μέλη της οικογένειας αυτής ήταν ευγενείς από το Δυρράχιο, στην υπηρεσία των Ενετών, ενώ συγχρόνως ήταν και γενικοί πρόξενοι της Ρωσίας στα Επτάνησα. Συνδέονταν μάλιστα με επιγαμβρίες με μια άλλη οικογένεια από το Δυρράχιο, τους Νίνα, επίσης ευγενείς και στην υπηρεσία των Ενετών. Στο Μαραντοχώρι (ή και πριν;) συνδέθηκαν όλοι μαζί με την οικογένεια Φλογαΐτη, σημαντική οικογένεια της περιοχής Λευκάδος με οικονομική επιφάνεια και ενασχόληση με τα γράμματα και την ιερωσύνη. Στο δεύτερο μισό του 18ου αιώνα, ο κύριος εκπρόσωπός της ήταν ο παπα-Ζαφείρης Αντωνίου Φλογαΐτης, που ιερουργούσε στην Υπεραγία Θεοτόκο στο Σπιλίδι, ιερό ναό που βρίσκεται ακόμη ψηλά στο λόφο του Μαραντοχωρίου.

Ο παπα-Ζαφείρης Φλογαΐτης έζησε πάνω από μια δεκαετία στο δεύτερο μισό του 18ου αιώνα στην Κέρκυρα, στο χωριό Άφρα, ιερουργώντας στον ιδιωτικό ιερό ναό της Υπεραγίας Θεοτόκου της Λαμποβίτισσας, που ανήκε στην οικογένεια του ευγενούς Ροδόσταμου. Φαίνεται πως ο Ροδόσταμος νυμφεύθηκε τη Σαντίνα Μπιτσιλή Τζι, τότε ιδιοκτήτρια της περιουσίας στο Μαραντοχώρι και ίσως αυτό να διευκόλυνε αυτή τη σχέση, που έκανε την οικογένεια Φλογαΐτη να πηγαινοέρχεται στην Κέρκυρα και της επέτρεψε να σπουδάσει τα παιδιά της στα καλύτερα σχολεία της πρωτεύουσας των Επτανήσων.

Σε μικρή απόσταση από την Άφρα βρίσκεται η Κουκουρίτσα, το θερινό σπίτι των Καποδίστρια.

III.

Στην Οδησσό ο Φλογαΐτης υποστηρίχθηκε από τους Μπιτσιλήδες, τους Νίνα, τους Καποδίστρια, και μάλιστα τον ίδιο τον Ιωάννη Καποδίστρια, κάποτε υπουργό Εξωτερικών του τσάρου.

Είναι προφανές ότι όλες αυτές οι οικογένειες είχαν συναντηθεί στην Άφρα της Κέρκυρας και είναι πιθανό η οικογένεια Καποδίστρια να οργάνωσε και να

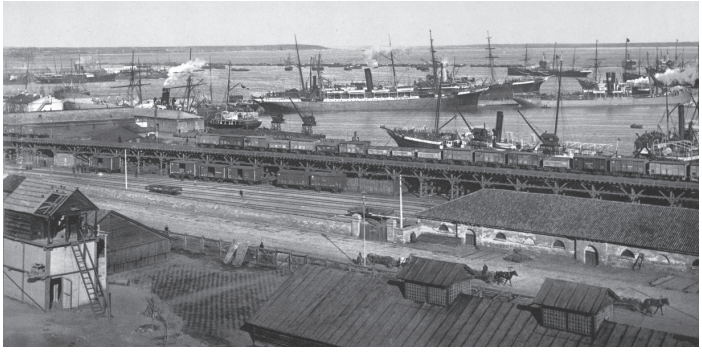
στήριξε την ανάπτυξη αυτού του συστήματος ανθρώπων, που χρησιμοποίησαν τις σχέσεις με τη Ρωσία και υπηρέτησαν τον εθνικό σκοπό, με τρόπο οργανωμένο και αποτελεσματικό.

Η υπόθεση εργασίας αυτή αποκτά ιδιαίτερη σημασία λόγω της εμπλοκής στην ιστορία του ίδιου του Ιωάννη Καποδίστρια, ενός ανθρώπου που η ζωή του δεν έχει μελετηθεί αρκετά από τους ιστορικούς. Και υποδεικνύει την προσωπικότητα ενός ανθρώπου, ο οποίος ίσως ήταν ο αρχηγός της Ελληνικής Επανάστασης, που η μεθοδικότητα και προσοχή του δεν επέτρεψαν ακόμη και σήμερα να μελετηθούν τα ίχνη απόδειξης αυτής της υπόθεσης εργασίας. Φαίνεται ότι σε τελική ανάλυση το σύστημα που ανέδειξε το Θεόδωρο Φλογαΐτη στην Οδησσό και το οποίο αυτός με τη σειρά του υπηρέτησε, δεν ήταν παρά μια απόληξη του μεγάλου σχεδίου ενός μεγάλου ανδρός.

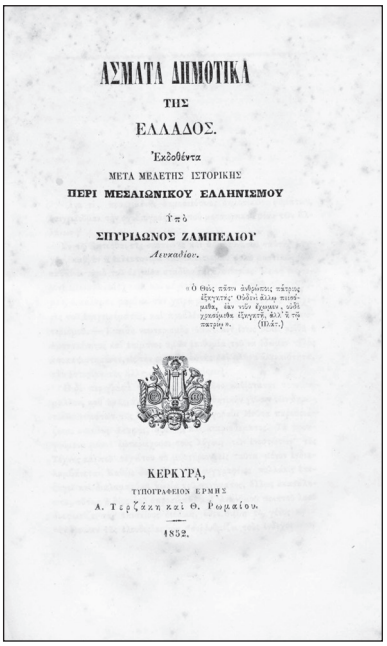
Περίληψη / Summary

Το 1796 εκλέγεται πρώτος δήμαρχος της Οδησσού ο Θ. Φλογαΐτης, που παραμένει στο Μαγιστράτο πάνω από 15 χρόνια. Στηρίζεται από ένα σύστημα ανθρώπων που έχουν στενές σχέσεις με τη ρωσική πολιτική και που, απ' ό,τι φαίνεται, είχε αρχηγό τον Ι. Καποδίστρια, στο πλαίσιο του προγράμματός του για εθνική απελευθέρωση.

In 1796 the first Mayor of Odessa was elected, Theodore Flogaitis, who remains in the Municipal Council for over 15 years. He was supported by a system of people who had strong relations with the Russian policies, which, as it appears, was lead by John Capodistria in the frame of his project for national resurrection.

Φωτογραφία του λιμένα της Οδησσού (λήψη μεταξύ 1890 και 1905).
Δημοσίευση: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Prakticheskaya_harbour.jpg
(προσπελάστηκε τον Σεπτέμβριο του 2015).

ΑΣΜΑΤΑ ΔΗΜΟΤΙΚΑ

ΤΗΣ

ΕΛΛΑΔΟΣ.

Ἐκδοθέντα

ΜΕΤΑ ΜΕΛΕΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΚΗΣ

ΠΕΡΙ ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ

Ὑπὸ

ΣΠΥΡΙΔΩΝΟΣ ΖΑΜΠΕΛΙΟΥ

Λευκαδίου.

«Ὁ θεὸς πάντ᾽ ἀνθρώποις πάροιθε ἔδειξεν· Οὐδενὶ δ᾽ ἄλλῳ πεύσεσθαι, ἐὰν νῦν ἔρχωμαι, οὐδὲν χρειώδες ἔγνωτ᾽, ἢ τὸ πατρῷον.» (Πλάτ.)

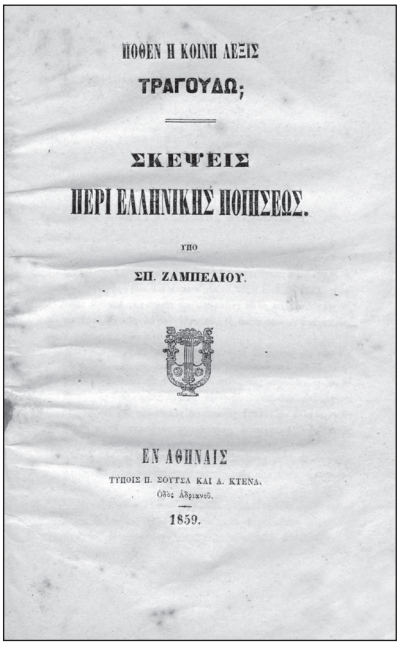
ΚΕΡΚΥΡΑ,

ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟΝ ΕΡΜΗΣ

Α. Τερζάκη καὶ Θ. Ρωμαίου.

1852.

Σελίδα τίτλου του βιβλίου του Σπ. Ζαμπέλιου, *Άσματα δημοτικά της Ελλάδος, εκδοθέντα μετά μελέτης ιστορικής περί μεσαιωνικού ελληνισμού*, Κερκύρα 1852 (αρχείο Θ. και Π. Πυλαρινού).

ΠΟΘΕΝ Η ΚΟΙΝΗ ΛΕΞΙΣ

ΤΡΑΓΟΥΔΩ;

ΣΚΕΨΕΙΣ

ΠΕΡΙ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΠΟΙΗΣΕΩΣ.

ΥΠΟ

ΣΠ. ΖΑΜΠΕΛΙΟΥ.

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ

ΤΥΠΟΙΣ Π. ΣΟΥΤΣΑ ΚΑΙ Δ. ΚΤΕΝΑ.

Ὁδὸς Ἀθηνᾶ.

1859.

Σελίδα τίτλου του τευχιδίου του Σπ. Ζαμπέλιου, *Πόθεν η κοινή λέξις τραγουδώ; Σκέψεις περί ελληνικής ποιήσεως*, εν Αθήναις 1859 (αρχείο Θ. και Π. Πυλαρινού).

ΤΟ ΖΗΤΗΜΑ ΤΗΣ «ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΣΥΝΕΧΕΙΑΣ» ΚΑΙ Ο ΛΕΥΚΑΔΙΟΣ ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΟΣ ΚΟΣΜΟΣ Η ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΙΔΙΩΣ ΤΟΥ ΣΠΥΡΙΔΩΝΟΣ ΖΑΜΠΕΛΙΟΥ

Γιώργος Κοντογιώργης

1.

Το ζήτημα της «ελληνικής συνέχειας» κατέλαβε εξέχουσα θέση στον λευκάδιο πνευματικό κόσμο ήδη από τον 19ο αιώνα. Σημαίνοντες πνευματικοί εκπρόσωποι του νησιού, όπως ο Σπυρίδων Ζαμπέλιος, ο Αριστοτέλης Βαλαωρίτης, ο Άγγελος Σικελιανός, ο Νίκος Σβορώνος, αλλά και άλλοι λιγότερο γνωστοί, συναντώνται στις αναζητήσεις τους για το ελληνικό ιστορικό παρελθόν και τη θεμέλια βάση της ελληνικής ιδιοπροσωπίας.

Αναπόφευκτα λοιπόν εγείρεται εξαρχής το εξής ερώτημα: ποια είναι η θεμέλια βάση, στην οποία εδράζουν την επιχειρηματολογία τους, δηλαδή ως προς το τι αιτιολογεί την ελληνική συνέχεια;

Πιο συγκεκριμένα, όλοι συμφωνούν, από διαφορετικές ενδεχομένως αφετηρίες ορμώμενοι, ότι η ελληνική συνέχεια οφείλει να αναζητηθεί πέραν των πνευματικών δημιουργημάτων, των επωνύμων έργων και των διακηρύξεων των πνευματικών ταγών του ελληνισμού, στον λαϊκό πολιτισμό και στις μαρτυρίες του. Συγχρόνως, η συνέχεια αυτή διαπιστώνεται τόσο σε ό,τι αφορά στο περιεχόμενο του πολιτισμού που συνέχει τον ελληνικό κόσμο και δηλώνει τον τρόπο του βίου του, όσο και στις εκδηλώσεις ταυτοτικής συλλογικότητας, της συνείδησης κοινωνίας, που τον διαφοροποιούν από τον, σύνοικον ή μη, «άλλον».

Τα στοιχεία της ελληνικής συνέχειας και υπό τις δύο αυτές διαστάσεις διέρχονται οριζοντίως τον ιστορικό χρόνο, διασχίζουν εποχές, κατά τις οποίες σημειώνονται μείζονος σημασίας τομές που σημάδεψαν τον ελληνικό κόσμο. Εξόχως ιδιαίτερο είναι το πολιτισμικό γεγονός της μεταβολής του θρησκευτικού παραδείγματος· όχι μόνο επειδή δίχασε βαθιά τον ελληνικό κόσμο επί πολλούς αιώνες και συνοδεύτηκε από αιματηρούς εμφυλίους, αλλά και διότι εμφανίσθηκε ως σημείο ρήξης με το παρελθόν, σε βαθμό που να θεωρηθεί ως ανατροπή της ίδιας της κοσμοσυστημικής ιστορίας (το γνωστό τέλος της «αρχαιότητας») και ως απώλεια της ταυτοτικής συνείδησης της ελληνικής κοινωνίας.

Η σχολή σκέψης, που έχει ως αφετηρία τον Σπυρίδωνα Ζαμπέλιο, θα υποστηρίξει ότι η σπουδή του λαϊκού πολιτισμικού κεκτημένου διευκρινίζει κατά τρόπο

αδιαμφισβήτητο το γεγονός ότι ολόκληρο το έρμα του ελληνικού πολιτισμικού βίου, συμπεριλαμβανομένου και εκείνου που είχε αποδοθεί στην ολύμπια θρησκεία, μεταφέρθηκε άλλοτε αυτούσιο και άλλοτε κατά συνεκδοχήν στις ελληνικές κοινωνίες της βυζαντινής και μεταβυζαντινής εποχής. Ώστε, ανεξαρτήτως της φιλονικίας που αναπτύχθηκε στην κορυφή της πνευματικής (ολύμπιας και χριστιανικής) ιεραρχίας, η λαϊκή εκδοχή του βίου (και κατ' επέκταση του θρησκεύεσθαι) συνέχισε στο διηνεκές τον τρόπο που προσιδίαζε στην ανθρωποκεντρική ιδιοσυστασία, η οποία χαρακτηρίζει τον ελληνικό κόσμο της εποχής της οικουμένης. Υπό το πρίσμα αυτό, η λαϊκή ορθοδοξία, ως πολιτισμικό φαινόμενο, αποδίδει την ελληνική εκδοχή του χριστιανισμού, η οποία διαφοροποιείται ουσιωδώς από την άρχουσα δογματική ορθοδοξία, παρόλον ότι και η τελευταία αποτελεί δημιούργημα και προφανώς εδράζεται στο ελληνικό πολιτισμικό κεκτημένο.

Η προσέγγιση αυτή των θεμελίων της ελληνικής συνέχειας λαμβάνει ως βασική πηγή της το κατεξοχήν πνευματικό έργο του λαού, το *δημοτικό τραγούδι και την ομόλογη γλώσσα*. Οι πνευματικοί ταγοί της Λευκάδας θα εναγκαλισθούν το δημοτικό τραγούδι και, γενικότερα, τα έργα και τις εκδηλώσεις του λαϊκού πολιτισμού και, μάλιστα, θα τα επικαλεσθούν ή θα χρησιμοποιήσουν τα εργαλεία τους για να παραγάγουν το δικό τους έργο.

Είναι γεγονός ότι όλοι αυτοί, όπως άλλωστε θα δούμε στις σελίδες που ακολουθούν, θα λειτουργήσουν διαπιστωτικά ως προς τη σημειολογία του φαινομένου. Ουδείς θα υπεισέλθει στο αιτιακό του βάθος. Κάτι τέτοιο θα απαιτούσε άλλωστε γνωστικά εργαλεία που δεν προσφέρει η νεότερη επιστήμη, ώστε να γίνει εφικτή η αποκωδικοποίηση της ιδιοσυστασίας και της ιδιοπροσωπίας του ελληνισμού, της ανθρωποκεντρικής σταθεράς και της ελληνικής πολιτισμικής της εκφοράς. Διότι εντέλει οι δύο αυτές παράμετροι –η ανθρωποκεντρική ιδιοσυστασία και η πολιτισμική της εκφορά– διατήρησαν αφενός την ομόλογη πολιτισμική του επιφάνεια και αφετέρου τη συνείδηση κοινωνίας.[1] Το γεγονός όμως αυτό δεν μειώνει ούτε στο ελάχιστο την αξία της ερμηνευτικής προσέγγισης των λευκαδίων στοχαστών.

2.

Η περίπτωση του Σπυρίδωνος Ζαμπέλιου κατέχει ιδιαίτερη θέση λόγω του πρωτοποριακού ρόλου που ανέλαβε στον διάλογο για την ελληνική συνέχεια στη διάρκεια του 19ου αιώνα. Αφορά όμως στο σύνολο σχεδόν των λευκαδίων πνευματικών ανθρώπων, οι οποίοι συναντώνται στα δύο μείζονα ζητήματα: στη βεβαιό-

1. Βλ. ενδεικτικά στα έργα μας, *Περί έθνους και ελληνικής συνέχειας*, Ιανός, Αθήνα 2011 και *Το ελληνικό κοσμοσύστημα*, Σιδέρης, Αθήνα 2006, 2014, τ. Α′, Β′.

τητα για τη συνέχεια του ελληνικού κόσμου και στην τεκμηρίωσή της στα πολιτισμικά συμβεβηκότα της ελληνικής ιδιοσυστασίας και ιδιοπροσωπίας.

Ο Αριστοτέλης Βαλαωρίτης πρωτοτυπεί, υιοθετώντας την ίδια τη λαλιά του λαϊκού ποιητή, τη δημοτική γλώσσα, σε μια εποχή που κυριαρχούσε η νέα αττικίζουσα ή, άλλως πως, καθαρεύουσα εκδοχή του γλωσσικού ιδιώματος, που θεωρείται ότι όφειλε να υιοθετήσει ο νέος ελληνισμός. Στους θιασώτες του ευρωπαϊκού «εξευγενισμού» των Ελλήνων, που υποστήριζαν ότι η γλώσσα του νεοελληνικού κράτους όφειλε να είναι αποκαθαρμένη από τις λαϊκές της συνεκδοχές, ο Βαλαωρίτης αντέτεινε την οικείωση του κράτους με το κατεξοχήν ζωτικό κύτταρο του ελληνισμού, τη δημοτική γλώσσα. Στον Άγγελο Σικελιανό, η δημοτική σκέψη, ο λαϊκός λόγος, βίος και πολιτισμός παραμένουν ο ακρογωνιαίος λίθος της ποίησής του. Στον ιστορικό Νίκο Σβορώνο, ο οποίος μας κληροδότησε σπουδαία μελετήματα για το δημοτικό τραγούδι και το έθνος,[2] δίδεται έμφαση στη λαϊκή εκφορά της ελληνικής ιστορίας, όπως και σε πολλούς άλλους.

Όλοι αυτοί θεωρούν ότι η τεκμηρίωση της ελληνικής συνέχειας βεβαιώνεται μέσα από τη διατήρηση των σταθερών του ελληνικού λαού: του τρόπου του βίου, των βιωμάτων του, των πολιτισμικών του αναφορών, του γλωσσικού του πλούτου, της ταυτοτικής του συνείδησης κοινωνίας, που επιδεικνύει, και οι οποίες παραμένουν ανάλλακτες στον ιστορικό χρόνο. Ανάλλακτες, αλλά όχι αναλλοίωτες, διότι οι πολιτισμικές σταθερές ενδύονται με διαφορετικό ένδυμα (λ.χ. με τον χριστιανισμό, με την οικουμένη κ.λπ.), πλην όμως παραμένουν ίδιες ως προς τη βάση τους (λ.χ. η νομισματική οικονομία, η θεμέλια ανθρωποκεντρική κοινωνία της πόλης, η καθολική ελευθερία και οι ομόλογες πολιτείες της κ.λπ.).

3.

Εγείρεται εύλογα το ερώτημα γιατί αυτή η επιλογή της λευκαδικής πνευματικής τάξης. Εκτιμώ ότι, εν προκειμένω, μόνο υποθέσεις εργασίας μπορεί να εισηγηθεί κανείς. Μπορούμε, για παράδειγμα, να καταγράψουμε τη σημαντική θέση που καταλαμβάνει το αγροτικό στοιχείο στο κοινωνικό γίγνεσθαι του νησιού, ιδίως δε την εξεγερτική του προδιάθεση. Ο χαρακτήρας της εξέγερσης του 1819 στη Λευκάδα είναι ενδεικτικός, θα λέγαμε ικανός να μας οδηγήσει στη συναγωγή ορισμένων συμπερασμάτων σχετικά με την κατεύθυνση σκέψης των πνευματικών ανθρώπων του νησιού. Διότι, αν μη τι άλλο, η πνευματική παραγωγή ενός τό-

2. Σχετικά βλ. Ν. Σβορώνος, *Ανάλεκτα νεοελληνικής ιστορίας και ιστοριογραφίας*, Θεμέλιο, Αθήνα 1982 και *Το ελληνικό έθνος. Γένεση και διαμόρφωση του Νέου Ελληνισμού*, Πόλις, Αθήνα 2004.

που συνέχεται καταρχήν με την κοινωνία, στην οποία αναφέρεται, δεν την υπερβαίνει.[3]

Ποια είναι λοιπόν η λευκαδική κοινωνία, τα γνωρίσματά της; Συγκεκριμένα, τι προκάλεσε την εξέγερση του 1819; Καταρχάς δεν μπορεί να αγνοηθεί η ενδιάθετη αρνητική στάση που προκαλούσε η αγγλική παρουσία στο νησί και η αμφισημία της σχέσης της με τη λευκαδική άρχουσα τάξη. Η υπερβολική φορολογία που επεβλήθη στους χωρικούς αποτέλεσε την άμεση αιτιακή θρυαλλίδα. Η επισήμανση της φορολογίας των χωρικών αποτελεί τον κόμβο για την κατανόηση της στασιαστικής συμπεριφοράς τους. Συνομολογεί ακριβώς ότι οι χωρικοί είναι ανθρωποκεντρικά υποστασιοποιημένοι, πρόκειται δηλαδή για μια ελεύθερη (μη δουλοπαροικιακή) κοινωνία. Δεν πρόκειται για μια φεουδαλικά δομημένη κοινωνία. Ο χωρικός δεν φορολογείται στη δεσποτεία, διότι δεν αποτελεί υποκείμενο δικαίου ούτε και έχει φοροδοτική ικανότητα. Φορολογούνται αυτοί που διαθέτουν ατομική ιδιοκτησία ή ασκούν επάγγελμα που αποτιμάται σε χρήμα, που μετέχουν στη νομισματική οικονομία, στη διαδικασία της ανταλλαγής με όχημα το χρήμα. Το κράτος/εξουσία δύναται έναντι αυτών να επικαλεσθεί το δημοσιονομικό σύστημα και να απαλλοτριώσει ένα μέρος του νομισματικού πλούτου.

Εντούτοις, η στασιωτική αυτή διαθεσιμότητα των χωρικών συνδέεται επίσης στενά με την κοινωνική δομή της ιδιοκτησίας, έχει να κάνει με το γεγονός ότι η Λευκάδα ιστορικά ήταν δομημένη με πρόσημο την περιορισμένη ή κατακερματισμένη ιδιοκτησία. Ώστε, ανεξαρτήτως του αν υφίστανται και κάποιες σχετικά μεγάλες ιδιοκτησίες, η μάζα των λευκαδίων χωρικών διαθέτει μικρή ιδιοκτησία. Επομένως, είναι περισσότερο ευαίσθητοι στις διακυμάνσεις της παραγωγής, στις καιρικές συνθήκες, στους όρους δανεισμού, στη φορολογία, στη διακίνηση των αγαθών κ.λπ., διότι όλα αυτά άπτονται της ελευθερίας τους.

Τέλος, σημαίνουσα θέση κατέχει η σχέση μεταξύ πόλης και υπαίθρου, η οποία στην περίπτωση της Λευκάδας δεν είναι ανισοβαρής, όπως στην Κέρκυρα

3. Λέμε καταρχήν, διότι η βασική αυτή αρχή συνδέεται επίσης με το ευρύτερο κοσμοσυστημικό περιβάλλον, στο οποίο εγγράφεται μια κοινωνία. Και τούτο, διότι οι κοινωνικές και, στο πλαίσιο αυτό, οι πνευματικές πραγματικότητες επικοινωνούν και συναντώνται στο επίπεδο του συνόλου κοσμοσυστήματος, ιδίως σε ό,τι αφορά στο ανθρωποκεντρικό κοσμοσύστημα. Όπως θα δούμε στη συνέχεια, η συνάφεια αυτή της ελληνικής πνευματικής τάξης με το ανθρωποκεντρικό της κεκτημένο διερράγη, από τη στιγμή που το μεν νεοελληνικό κράτος προσαρτήθηκε στη δυναμική της μεγάλης, αλλά πρώιμης ανθρωποκεντρικά κοσμοσυστημικής κλίμακας με όρους παραρτηματικούς, ο δε μείζων ελληνισμός συνέχισε να βιώνει το ανθρωποκεντρικό κοσμοσύστημα μικρής κλίμακας της φάσης της οικουμένης. Η λευκαδική διανόηση επιχείρησε ακριβώς την αποκατάσταση της ιστορικής και, κατ' επέκταση, της πνευματικής συνοχής του ελληνικού κόσμου, η οποία ανετράπη από τις αναγνώσεις, στις οποίες προσήλθε η εξαρτημένη κρατική διανόηση.

ή αλλού, υπέρ του αστεακού και αστικού κόσμου. Οι λευκάδιοι αστοί και υπό τις δύο αυτές εκδοχές έχουν περιορισμένη δύναμη ώστε να μην τους επιτρέπεται να λειτουργούν ως καταλύτες στην οικονομία και στις κοινωνικές σχέσεις του νησιού. Συγχρόνως, η άρχουσα τάξη της Λευκάδας κυμαίνεται μεταξύ της αστικής και της αγροτικής της ιδιοσυστασίας, γεγονός που, όπως έδειξε και η εξέγερση του 1819, δεν την άφηνε αδιάφορη σε ό,τι έχει να κάνει με την κατάσταση των χωρικών ή, μάλλον, με τη δημοσιονομική προσέγγιση της αγροτικής παραγωγής από την (ξενική) πολιτική εξουσία.[4] Οπωσδήποτε, η σχέση μεταξύ αστεακού κέντρου και αγροτικής υπαίθρου διαμορφώνεται δυναμικά με μεγαλύτερη τη συμβολή των χωρικών στα κοινωνικο-οικονομικά και πολιτικά δρώμενα του νησιού. Προσθέτουμε σ' αυτό και το γεγονός ότι στη Λευκάδα, μολονότι νησί, η θάλασσα παίζει μικρό έως ελάχιστο ρόλο στη ζωή των κατοίκων. Η κοινωνική δομή της υπαίθρου είναι εγκατεστημένη στο εσωτερικό της, είναι τυπικά αγροτική και προσανατολισμένη στην ορεινή μονοκαλλιέργεια και στην κτηνοτροφία.

Οι ανωτέρω υποσημειώσεις φανερώνουν, κατά τη γνώμη μας, ότι η έννοια της ιστορίας και των συντελεστών της διαμορφώνεται στα μάτια της πνευματικής τάξης με γνώμονα κυρίως την ανθρωποκεντρική ιδιοσυστασία και λογική της αγροτικής υπαίθρου και όχι τόσο με τους όρους μιας αστεακής και αστικής πραγματικότητας. Παρόλον ότι τα μέλη της είναι καταρχήν μέτοχοι της πολιτισμικής σημειολογίας της τελευταίας.

4.

Η παρουσία του Ζαμπέλιου στα πνευματικά δρώμενα του 19ου αιώνα υπήρξε, όντως, σημαίνουσα. Εξού και θα αντιμετωπισθεί με περίσκεψη από τους καθεστωτικούς θιασώτες της κρατικής διανόησης, οι οποίοι είχαν ήδη προκρίνει την ιστόρηση του έθνους διά των πεπραγμένων του κράτους και, κατ' επέκταση, της απευθείας σύνδεσής του με την «αρχαιότητα». Στο πλαίσιο αυτό, η αναφορά στο Βυζάντιο ενοχλούσε, όχι μόνον επειδή αντέβαινε στην εσπεριανή «ιστοριονομία», αλλά και διότι η οικουμενική του ιδιοσυστασία ερχόταν σε ευθεία σύγκρουση με τον πρώιμο ανθρωποκεντρικό και, κατά τούτο, κρατοκεντρικό χρόνο, στον οποίο αντιστοιχούσε το νεοτερικό κράτος.[5]

---

4. Οίκοθεν νοείται ότι αναφερόμαστε στην ξενική πολιτική εξουσία, η οποία δεν κάνει διακρίσεις, καταρχήν, μεταξύ της άρχουσας τάξης και των χωρικών. Αντιδιαστέλλουμε επίσης την, υπό διαφορετικές συνθήκες, εμπλοκή της προεστικής τάξης στη διακίνηση του προϊόντος της αγροτικής παραγωγής, η οποία όμως ανάγεται στη σχέση της με τους χωρικούς.

5. Για τα μείζονα αυτά ζητήματα βλ. το έργο μας, *Η δημοκρατία ως ελευθερία. Δημοκρατία και αντιπροσώπευση*, εκδ. Πατάκης, Αθήνα 2007.

Ωστόσο, το έργο του την περίοδο του 19ου αιώνα δεν θα διέλθει απαρατήρητο. Θα λέγαμε μάλιστα ότι θα δημιουργήσει αίσθηση. Εκ των υστέρων, όταν το αποτιμάμε, διαπιστώνουμε ότι ξεπερνά ευρέως τον αιώνα του, καθώς το ζήτημα της ελληνικής συνέχειας διατηρεί πλήρως την επικαιρότητά του στις ημέρες μας. Για τους ίδιους ακριβώς λόγους που το γέννησε τον 19ο αιώνα.

Ποιο είναι όντως το γενικότερο κλίμα, στο οποίο τοποθετείται η παρέμβαση Ζαμπέλιου; Ο 19ος αιώνας σηματοδοτείται από την ανατροπή της βεβαιότητας που συνείχε τον ελληνικό κόσμο, μέχρι το τέλος της τουρκοκρατίας, σε ό,τι αφορά στη συνέχεια και στη σημειολογία των διαφόρων περιόδων του ελληνισμού. Αν εγκύψουμε στα γραπτά του Ρήγα, καθώς και των άλλων στοχαστών της εποχής, θα διαπιστώσουμε ότι ουδείς αρνείται τη συνεκτική ενότητα της ιστορικής πορείας του ελληνισμού. Οι διάφορες εποχές, από τη λεγόμενη αρχαιότητα έως το Βυζάντιο και την τουρκοκρατία, ταξινομούνται ως διάδοχες φάσεις του ελληνικού κόσμου. Ως φάσεις, ούτε διαφοροποιούνται αξιολογικά ως προς τη θέση τους στην ελληνική εξέλιξη, ούτε και ξεχωρίζουν σταθμιστικά ή αντισταθμιστικά. Είναι όλες ισότιμες μεταξύ τους, αφού αντιπροσωπεύουν στάδια στο εξελικτικό γίγνεσθαι του ελληνισμού.

Η περίοδος που διανοίγεται με το νεοελληνικό κράτος συνιστά μια δραματική μεταβολή για τον ελληνισμό. Πρώτον, σε ό,τι αφορά στον παρόντα χρόνο, αφού θα μεταλλαχθεί από *έθνος κοσμοσύστημα* σε *έθνος κράτος*. Και δεύτερον, σε ό,τι αφορά στην πρόσληψη και την ιστόρηση της ιδιοσυστασίας και της ιδιοπροσωπίας στον παρελθόντα χρόνο. Και οι δύο αυτές περιοχές ενδιαφέροντος θα αναγνωσθούν εφεξής με γνώμονα τις «επιστημονικές» συμβάσεις που διαμορφώνονταν στη μόλις σε ανθρωποκεντρική μετάβαση δυτική Ευρώπη, όπου ήδη η περίοδος του Βυζαντίου θα προσεγγισθεί απαξιωτικά και θα απορριφθεί ως παρακμιακή και μη έχουσα σχέση ούτε με την εντούτοις φεουδαλική, πλην όμως θεωρούμενη ανώτερη Ευρώπη, ούτε προφανώς με τον ιστορικό ελληνισμό. Στο πλαίσιο αυτό, θα υπερτιμηθεί η «αρχαιότητα», η οποία θα αναχθεί σε πρότυπο αναφοράς, πρόσφορο να τεκμηριώσει το ιστορικό πεπρωμένο της Εσπερίας να ηγεμονεύσει στον νεότερο κόσμο.

Δεν είναι του παρόντος να αναλύσουμε το γιατί του φαινομένου αυτού. Αρκεί να υποσημειώσουμε ότι η εξέλιξη αυτή, όπως έγινε, συνεπήγετο την ολική επαναφορά και πρόσληψη του κοσμοσυστημικού ελληνισμού υπό το πρίσμα της ομόλογης πρώιμης ανθρωποκεντρικής εποχής του. Αρκεί να σταθούμε, δίκην παραδείγματος, στο ζήτημα της *καταγωγής* και, κατ' επέκταση, των θεμελίων που συγκροτούν το *εθνικό φαινόμενο*. Η προσέγγιση της εθνικής ιδιοπροσωπίας του ελληνικού κόσμου από την Εσπερία θα γίνει υπό το «αιματολογικό» πρίσμα της καταγωγής και, συνακόλουθα, της μη συνέχειάς του. Η περίπτωση Φαλμεράγερ δεν είναι μεμονωμένη. Έχει να κάνει με τον τρόπο που μια μόλις εισερχόμενη

στον ανθρωποκεντρισμό κοινωνία, όπως η ευρωπαϊκή, αντιλαμβάνεται τις θεμελιώδεις έννοιες, δηλαδή φαινόμενα όπως το έθνος, η καταγωγή, η κοινωνική/ταυτοτική συλλογικότητα.[6] Η προσέγγιση της καταγωγικής αναγωγής του έθνους είναι αυστηρά αιματολογική/φυλετική, καθώς η συγγένεια, στην οποία αναφέρεται, καταγράφεται υπό το πρίσμα της ανθρωποκεντρικής «βρεφικότητας». Η πολιτισμική θεμελίωση της συγγένειας και, κατ' επέκταση, εθνικής συλλογικότητας και της συνέχειάς της, στη φάση αυτή είναι αδιανόητη.

Στο περιβάλλον αυτό η Ευρώπη δεν θα αποκόψει απλώς το Βυζάντιο από τον ελληνικό κοσμοσυστημικό ιστό. Θα αρνηθεί, επίσης, την καταγωγική συνέχεια του νεότερου ελληνισμού και, επομένως, τη σχέση του με την «αρχαιότητα». Επιπροσθέτως, στο μέτρο που το έθνος ως κοινωνικό φαινόμενο εκλαμβάνεται ως νεότερη κατασκευή και, μάλιστα, ως επινόηση του νεοτερικού κράτους, ο ισχυρισμός ότι ο ελληνισμός, πριν από τη συγκρότησή του ως κράτος έθνος, αποτέλεσε εθνική συλλογικότητα, απορρίπτεται ως φύσει απαράδεκτος. Ώστε, οι Ευρωπαίοι –και μαζί τους οι ελλαδικοί κρατικοί διανοητές– θα αρνηθούν στους προεπαναστατικούς Έλληνες την ύπαρξη ταυτοτικής συνείδησης κοινωνίας, διαψεύδοντας τις πηγές. Θα αρνηθούν επίσης την ελληνική θεμελίωση της ταυτοτικής συλλογικότητας του Βυζαντίου και την ταξινόμησή του στον ελληνικό ιστορικό χρόνο, παρά τις πηγές. Θα διαψεύσουν, τέλος, την ελληνική γραμματεία των ελληνιστικών και, μάλιστα, των κρατοκεντρικών χρόνων, σε ό,τι αφορά στην έννοια του έθνους, από την οποία, εντούτοις, άντλησαν το περιεχόμενό του. Ακόμη και το πολιτισμικό επιχείρημα του Ρήγα, ο οποίος δηλώνει ότι όλοι οι λαοί των Βαλκανίων, που μοιράζονται το ελληνικό πολιτισμικό κεκτημένο είναι καταγωγικά απόγονοι των αρχαίων και των βυζαντινών Ελλήνων, αποσιωπάται ή παρακάμπτεται. Η σχολή αυτή θα διατυπώσει τη λύπη της, που ο ελληνικός κόσμος δεν ακολούθησε την οδό της Εσπερίας, δεν περιήλθε δηλαδή στο δεσποτικό κοσμοσύστημα. Αρνούνται όμως να αποδεχθούν την οργανική του ταξινόμηση στον θεμέλιο κορμό του ελληνικού/ανθρωποκεντρικού κοσμοσυστήματος μικρής κλίμακας, παρόλον ότι αυτό βίωνε αδιατάρακτα μέχρι τέλους. Μάλιστα, την ανθρωποκεντρική του ιδιοσυστασία της μεταβυζαντινής εποχής θα την αποδώσουν στην οθωμανική κληρονομιά, ενώ το φαινόμενο των κοινών/πόλεων στο μεν Βυζάντιο θα το αρνηθούν, στη δε τουρκοκρατία θα το μεθερμηνεύσουν ως φεουδαλικό κατάλοιπο.[7]

---

6. Και προφανώς το σύνολο των εννοιών/φαινομένων που συνέχονται με το καθ' όλα νέο για τις ευρωπαϊκές κοινωνίες και τον σύνολο κόσμο ανθρωποκεντρικό περιβάλλον. Αναφέρω ενδεικτικά τις έννοιες της δημοκρατίας, της ελευθερίας, της ισότητας, των οικονομικών και κοινωνικών συστημάτων κ.λπ., που απλώς προβάλλουν το παρόν ως μέτρο κρίσεως και όχι ως περίοδο προς αξιολόγηση.

7. Βλ. σχετικά τα έργα μας, *Η δημοκρατία ως ελευθερία*, ό.π. και *Κοινωνική δυναμική*

5.

Τι εισηγείται ο Ζαμπέλιος; Επαναφέρει το ζήτημα της ιστορικής συνέχειας του ελληνισμού, τόσο ως πολιτισμικής οντότητας όσο και ως συνείδησης κοινωνίας και, μάλιστα, με αποδεικτική ακρίβεια, η οποία αντλεί το επιχείρημά της από τη «μαρτυρία» του λαού, δηλαδή του κοινωνικού σώματος. Στην πραγματικότητα ο Ζαμπέλιος αποκαθιστά την ιστορική και ιδεολογική τάξη που επικρατούσε ομογνωμόνως στον ελληνικό κοσμοχώρο, την οποία ανέτρεψε η παραρτηματική πρόσδεση του νεοελληνικού κράτους και της ομόλογης διανόησης στην εσπεριανή ηγεμονία. Χωρίς να έχει ίσως συνείδηση των επιπτώσεων του εγχειρήματός του, ελέγχει την εσπεριανή ανάγνωση της ιστορίας και ειδικότερα του ελληνισμού, ως ανήκουσα στην πρώιμη, την πρωτο-ανθρωποκεντρική φάση του κοινωνικού ανθρώπου. Όντως, ο ευρωπαϊκός 19ος αιώνας, με τον οποίο διαλέγεται ο Ζαμπέλιος, σηματοδοτεί μια ουσιώδη καμπή στη διαδικασία μετάλλαξης της νεότερης εποχής από στάδιο μετάβασης από τη δεσποτεία στον ανθρωποκεντρισμό, σε νεοτερικότητα, δηλαδή σε ιδεολογικό μέτρο αναγωγής του νεότερου κόσμου στο αξιολογικά ανώτερο στάδιο του ανθρωποκεντρικού γίγνεσθαι που γνώρισε η κοσμοϊστορία.

Ο Ζαμπέλιος θα υποστηρίξει το αυτονόητο, το οποίο μαρτυρείται στην ελληνική γραμματεία, ιδίως όμως θα υπογραμμίσει το συμπαγές, το αδιάκοπο πολιτισμικό έρμα του ελληνισμού, που επιβεβαιώνεται αδιαλείπτως από το διαμφισβητούμενο Βυζάντιο έως το τέλος της τουρκοκρατίας. Με διαφορετική διατύπωση θα υπονοήσει ότι ο ελληνισμός συγκροτεί στο σύνολό του μια, όπως θα την αποκαλούσαμε εμείς, (κοσμοσυστημική) ενότητα, της οποίας τα χαρακτηριστικά είναι η ανθρωποκεντρική ιδιοσυστασία και η ελληνική της σημειολογία ή ιδιοπροσωπία, που πολιτισμικά ορίζεται ως ελληνική συνείδηση κοινωνίας.

Η ευρωπαϊκή νεοτερικότητα, έχοντας στραφεί στην ομόλογη προς αυτήν κρατοκεντρική και δη πρώιμη εποχή του ελληνισμού, συνάμα δε έχοντας βρεθεί σε πλήρη σύγκρουση, με πρόσημο την ηγεμονία, με τον οικουμενικό της γεννήτορα, το Βυζάντιο, θα απορρίψει την οικουμένη ως ανθρωποκεντρική φάση και την ελληνική της σημειολογία, ιδίως αυτήν που συνέχεται χρονικά με τη δική της μετάβαση.

Η ελλαδική κρατική διανόηση θα συμπλεύσει μηρυκαστικά μαζί της και θα προσχωρήσει στη μεθάρμοση αυτή του ελληνικού ιστορικού παραδείγματος. Πρωταρχικά, διότι απώλεσε την οργανική της συνάφεια με το ελληνικό κοσμοσυστημικό κεκτημένο που θα την προίκιζε, όπως στο παρελθόν, με την αναγκαία

και πολιτική αυτονομία. Οι ελληνικές κοινότητες της τουρκοκρατίας, εκδ. οίκος Α.Α. Λιβάνη Αθήνα 1982.

διανοητική αυτονομία. Συνακόλουθα, διότι η απόρριψη της ύστερης οικουμένης έγινε αναγκαία, προκειμένου να αιτιολογηθεί ο εγκιβωτισμός του ελληνισμού σε ένα κρατοκεντρικό και ιδίως ημι-δεσποτικό κρατικό μόρφωμα, το οποίο ήταν σε πλήρη αναντιστοιχία με τον σε οικουμενική φάση Έλληνα άνθρωπο και το μέγεθος του ελληνισμού. Η ταξινόμηση του ελληνικού οικουμενικού παρελθόντος, της ελληνικής κληρονομιάς, στο προ-νεοτερικό στάδιο θα νομιμοποιήσει το απολυταρχικό αρχικά, το βαθιά ολιγαρχικό (που ορίσθηκε ως πολιτικά κυρίαρχο) στη συνέχεια προ-πολιτειακό κράτος ως εξελικτικά προοδευτικό. Συγχρόνως, θα αποδώσει στις κληρονομιές του ελληνικού παρελθόντος τη μη ανταποκρισιμότητα του δεσποτικού κατά βάση νεοτερικού κράτους, στο πρόταγμα της εθνικής ολοκλήρωσης και στην προσδοκία της κοινωνικής συλλογικότητας.

Ώστε, το ζήτημα της συνέχειας ή μη του ελληνισμού δεν είχε ούτε έχει να κάνει με την ιστορική περιέργεια. Ανεδείχθη σε διακύβευμα μείζονος σημασίας, καθώς προέβαλε με ενάργεια το αδιέξοδο που στοιχειοθετούσε η ύπαρξη ενός κρατικού μορφώματος, το οποίο οδηγούσε στην αποδόμηση του ιστορικού κεκτημένου του μείζονος ελληνισμού και, μάλιστα, υποθήκευε με πραγματικούς όρους την ίδια του την εθνική ύπαρξη. Δεν είναι τυχαίο ότι η ελλαδική κρατική διανόηση για να επιτύχει το σκοπό της θα επαναφέρει το επιχείρημα των πρώτων Ελλήνων χριστιανών, της εποχής της μισαλλοδοξίας, που διακήρυξαν τη ρήξη τους με τους «Έλληνες», συγχέοντας ωστόσο τον ελληνισμό ως τρόπο/ανθρωποκεντρική ιδιοσυστασία με τον ελληνισμό ως έθνος/ιδιοπροσωπία.

6.

Η επιλογή του Ζαμπέλιου, στο μέτρο που κινείται προς την κατεύθυνση της αποκατάστασης της ιστορικής τάξης, δεν αντιλέγει απλώς στο εσπεριανό εγχείρημα της μεθερμήνευσης του ελληνισμού με γνώμονα την ιδεολογία. Συνιστά μια μείζονος σημασίας γνωσιολογική παρέμβαση, η οποία υπερβαίνει σαφώς την ιστορική συμβολή του Κ. Παπαρρηγόπουλου. Ο Ζαμπέλιος, σε αντίθεση με τον Παπαρρηγόπουλο, επιχειρεί όχι να γράψει ιστορία, αλλά να εξηγήσει τους νόμους της. Θα προκρίνει πράγματι την πολιτισμική σημειολογία της κοινωνίας ως μέτρο για την οικοδόμηση του ιστορικού κανόνα, αντί της «διανοητικής» και γεγονοτολογικής ιστορίας με μέτρο τη διαδοχή των ηγεμόνων, που διακινούσε ο πρωτο-ανθρωποκεντρικός διαφωτισμός.

Το γεγονός αυτό εξηγεί την επιλογή του Ζαμπέλιου να εδράσει το επιχείρημά του για την ελληνική συνέχεια στις δύο προνομιακές πολιτισμικές περιοχές του ελληνισμού, τη λαϊκή ορθοδοξία και το δημοτικό τραγούδι. Στα δύο αυτά μείζονα τεκμήρια του πολιτισμού θα αναζητήσει το αποδεικτικό υλικό των ιστορικών σταθερών του ελληνικού κόσμου και της εθνικής του πορείας. Στο

δημοτικό τραγούδι της περιόδου της τουρκοκρατίας απαντάται όντως το πανόραμα της ελληνικής πολιτισμικής κληρονομιάς και ιδεολογίας, από την ομηρική έως τη νεότερη εποχή. Στη λαϊκή ορθοδοξία ενθυλακώνεται το σύνολο των προχριστιανικών πολιτισμικών βιωμάτων του ελληνισμού. Θα λέγαμε ότι οι δύο αυτές πολιτισμικές εκδηλώσεις της ελληνικής συλλογικότητας δεν είναι στον Ζαμπέλιο οι μοναδικές. Το σύνολο των τεκμηρίων του πολιτισμικού βίου των Ελλήνων, από το δίκαιο, τους θεσμούς, τις αξίες, τις ενγένει παραδοχές της καθημερινότητας, ενέχουν το στοιχείο αυτό της αδιάπτωτης συνέχειας.

Όπως προείπαμε, ο Ζαμπέλιος δεν θα υπεισέλθει στο βάθος του ζητήματος, δεν θα θέσει το πραγματολογικό ερώτημα της αιτιολογίας. Το διάβημά του, όμως, θα σημάνει μια καίριας σημασίας παρέμβαση στα ελληνικά δρώμενα, του οποίου οι επιπτώσεις αποκαλύπτονται κατά μικρόν στις ημέρες μας. Προεκτείνοντας, ωστόσο, τον συλλογισμό του Ζαμπέλιου, θα βεβαιώναμε ότι η πολιτισμική παράμετρος διατηρεί τον χαρακτήρα της σταθεράς, μόνον όταν συντρέχουν οι κοσμοσυστημικές προϋποθέσεις που την παράγουν και την υποστηρίζουν. Οι οποίες, στην ελληνική περίπτωση, ανάγονται σε αυτό που στοιχειοθετεί την ουσία, δηλαδή την ιδιαιτερότητα του ελληνισμού: το γεγονός ότι συγκρότησε και ενσάρκωσε ιστορικά το ανθρωποκεντρικό κοσμοσύστημα μικρής κλίμακας, με θεμέλια κοινωνία την πόλη. Εάν η ανθρωποκεντρική αυτή ιδιοσυστασία του ελληνισμού είχε ανακοπεί και είχε περιέλθει για παράδειγμα στη δεσποτεία, οι πολιτισμικές του σταθερές, που συνάδουν με την ενλόγω ιδιοσυστασία, καθώς και η συνακόλουθη ταυτοτική του ιδιοπροσωπία, θα είχαν διακοπεί. Όπως ακριβώς συνέβη με την Εσπερία.

7.

Ο Ζαμπέλιος για να επαναθεμελιώσει το νήμα της ιστορικής συνέχειας του ελληνισμού θα οπλισθεί με στέρεη γνώση της ιστορικής θεωρίας της εποχής, την οποία όμως θα υποβάλει συστηματικά στην εξονυχιστική δοκιμασία των πηγών. Η *ιστοριονομία*, όπως αποκαλεί τη φιλοσοφία της ιστορίας,[8] *διερευνά την εσωτερική συνοχή του ελληνισμού, διακρίνει τρεις βασικές περιόδους, αρχαία, μέση και*

8. Η *ιστοριονομία* κατά Ζαμπέλιο διερευνά, *εν παντί χώρω και χρόνω, τας απορρήτους αιτίας, αίτινες εγέννησαν τας μεταβολάς, και τας σπουδαίας περιπτώσεις, όσαι συνέτρεξαν εις την γένεσιν των συμβεβηκότων*. (*Άσματα δημοτικά της Ελλάδος. Εκδοθέντα μετά μελέτης ιστορικής περί μεσαιωνικού ελληνισμού*, Τυπογραφείον Ερμής, Κέρκυρα 1852, σ. 19). Η διατύπωση «φιλοσοφία της ιστορίας» είναι αδόκιμη και σε κάθε περίπτωση οι ερμηνευτικές προσεγγίσεις της νεοτερικότητας που εγγράφει σ' αυτήν η νεοτερική επιστήμη τοποθετούνται μακράν μιας όντως γνωσιολογίας της κοσμοϊστορίας.

νεότερη και, μεταφέροντας το βάρος της αποδείξεως από την αρχαιότητα στον βυζαντινό μέσον αιώνα, αιτιολογεί την εθνική του υπόσταση και ταυτότητα με βάση την *ελληνική γλώσσα και το χριστιανισμό*.[9] Το Βυζάντιο είναι ο σύνδεσμος του *κατ' ουσίαν αδιαίρετου ελληνισμού*: *Η δευτέρα και η μέση περίοδος, υπερεχόντως των άλλων, εμπεριέχει το νήμα της ενότητος και ολομελείας, τον κρύφιον λόγον τον συνδυάζοντα την αρχαίαν μετά της ενεστώσης κοινωνίας. Τουτέστιν, ο Μεσαίων είναι ο μέσος και ουσιωδέστατος και αρθριτικός κρίκος ο συναρμολογών λογικώς και φιλοσοφικώς τα προηγούμενα μετά των επομένων*.[10] *Η Ρωμαϊκή της Κωνσταντινουπόλεως Αυτοκρατορία*, θα πει αλλού, *γέγονεν έκτοτε κρίκος συνδυαστικός δύο κόσμων αποκεχωρισμένων, του πολυθεϊκού Πανελληνίου και του χριστιανικού*.[11] Για τον Ζαμπέλιο *η οργανική ενότητα της ιστορίας δεν αποτελεί το πρόβλημα* [...] *αντιθέτως* [είναι] *η αρχή που την διέπει*.[12] Ο ίδιος θα εισηγηθεί την ιδέα της *συνεχούς ροής της ιστορίας, ενός συνεχούς και αδιαιρέτου ρεύματος που διατηρεί πάντοτε αναλλοίωτη την ουσία του και παρουσιάζει ααλλεπάλληλες εκφάνσεις*.[13]

Για τον Ζαμπέλιο δεν υπάρχουν περίοδοι ακμής και παρακμής και πτώσης. Όλα αυτά είναι σημεία μετάβασης από μια κατάσταση σε κάποια άλλη. *Επειδή λοιπόν, παν έκαστον γινόμενον εμπεριέχει εν εαυτώ τα γεννητικά του αίτια, προσέτι δε τους λόγους τούς συμβαλόντας εις την πραγματοποίησιν και επιτυχίαν του, έπεται ότι η αληθής επιστήμη της ιστορίας την οποίαν, αντί φιλοσοφίας της ιστορίας, ημείς επί το ελληνικότερον ιστοριονομίαν επονομάζομεν, συνίσταται εις το να διερευνώμεν, εν παντί χώρω και χρόνω, τας απορρήτους αιτίας, αίτινες εγέννησαν τας μεταβολάς, και τας σπουδαίας περιπτώσεις, όσαι συνέτρεξαν εις την γένεσιν των συμβεβηκότων. Η οπισθόρμητος και πειραματική αύτη μέθοδος, παρεκτός της πραγματικής ωφελείας ην, ελπίζομεν, θέλει παρέξει, συνάδει προσέτι με το πνεύμα και τας έξεις της εθνικής ημών σοφίας*.[14]

Η ανίχνευση των «σταθερών τάσεων» της ιστορίας μπορεί να επιτευχθεί μόνον με τη *συνεχή παλινδρόμηση ανάμεσα στη θεωρία και στην πραγματολογική έρευνα*.[15] Η σταθερά κατά Ζαμπέλιο του ελληνισμού, που συγκροτεί την ουσία

9. Σπ. Ζαμπέλιος, *Λόγιοι και γλώσσαι της ΙΔ· εκατονταετηρίδος* (στον Πρόλογο του Αντώνη Ζέρβα), Ίνδικτος, Αθήνα 1998, σ. 8.

10. *Άσματα δημοτικά*, ό.π., σ. 23.

11. Σπ. Ζαμπέλιος, *Βυζαντιναί μελέται. Περί πηγών νεοελληνικής εθνότητος, από Η΄ άχρι Ι΄ εκατονταετηρίδος μ.Χ.*, Τύποις Χ. Νικολαΐδου Φιλαδελφέως, Αθήνα 1857, σ. 26.

12. Σπ. Ζαμπέλιος, *Λόγιοι*, ό.π., Πρόλογος, σ. 9.

13. Ν. Σβορώνος, «Ο Σπυρίδων Ζαμπέλιος», στο: Ν. Σβορώνος, *Μελετήματα για τη Λευκάδα και τους Λευκαδίτες*, Εταιρεία Λευκαδικών Μελετών, Αθήνα 2011, σ. 82.

14. *Άσματα δημοτικά*, ό.π., 19.

15. Ν. Σβορώνος, *ό.π.*, σ. 83.

του είναι η ισονομία. *Η ισονομία*, γράφει, είναι *το κύριον και πρώτιστον κίνητρον της ελληνικής ενεργητικότητας, ορμέμφυτος δύναμις, δι'ης το γένος κινείται και πράττει*. Στο πλαίσιο αυτό, θα *λογοποιήσει την άλογον και δυσπολίτευτον λατρείαν των Ασιατικών ανίσων τάξεων*, θα διαφύγει τη θεοκρατία και θα *σχεδιογραφήσει το ιδανικόν της ανθρωπίνου συμπολιτεύσεως* πολίτευμα *που εισάγει σχέδιο πολιτείας με θεμέλιο την ηθική και την πολιτική ισότητα*. Με τον χριστιανισμό θα συντελεσθεί η συγχώνευση του ελληνισμού με το αντίθετό του, σε αυτό που αποκαλεί *ελληνοχριστιανισμό*.

Ειπώθηκε ότι προβάλλοντας ως θεμέλιο τη γλώσσα και τη θρησκεία θέτει επίσης τα θεμέλια της επίσημης ιδεολογίας του νέου ελληνικού κράτους.[16] Εκτιμάμε ότι η άποψη αυτή δεν είναι ορθή. Και τούτο, διότι η θρησκεία στον Ζαμπέλιο προσλαμβάνεται ως τυπικά πολιτισμικό και ουδόλως μεταφυσικό ή συστημικό/εξουσιαστικό γεγονός, ήτοι δεν λειτουργεί αυτοτελώς, όπως για παράδειγμα στη θεοκρατία. Εκπορεύεται ή μάλλον εγγράφεται στο ευρύτερο περιβάλλον που συγκροτεί την ιδιοπροσωπία του ελληνισμού, που εντούτοις ανάγεται ως προς τον χαρακτήρα της στην ιδιοσυστασία του, η οποία εδράζεται στην ανθρωποκεντρική ισονομία.

Συγχρόνως, ο Ζαμπέλιος υιοθετεί όχι τη λόγια, αττικίζουσα κοραϊκή εκδοχή της ελληνικής γλώσσας, που εγκολπώθηκε αργότερα το νεοελληνικό κρατικό μόρφωμα, αλλά τη δημοτική γλώσσα.[17] Η θέση της (δημοτικής) γλώσσας οριοθετεί την οπτική της διάγνωσης και του ρόλου που καλούνται να αναλάβουν τα διάφορα στοιχεία της εθνικής ιδιοπροσωπίας. Κατά τον Ζαμπέλιο η δημοτική πρέπει να γίνει το όργανο της *ενδόξου* αλλά και *τα μάλιστα δυσεξεργάστου ανατολικής αποστολής του νεωτέρου ελληνισμού*, που διέρχεται από την ιδέα του Μείζονος Ελληνισμού. Κατά τούτο, θα πει, ο *χριστιανικός Αττικισμός του Βυζαντίου μπορεί μεν να διέσωσε την ελληνική ενότητα, απομόνωσε όμως τον Λαό και τη Γυναίκα, απαξιώνοντας την κοινή και καθομιλουμένη γλώσσα τους, η*

16. Από τον Ν. Σβορώνο. Η συναγωγή του συμπεράσματος αυτού οφείλεται ίσως στις μετέπειτα παλινωδίες που προκάλεσε η πολιτική ιδιοποίηση της Μεγάλης Ιδέας, η οποία τοποθετείται στον αντίποδα της φιλοδοξίας του μείζονος ελληνισμού, που διακινούσε ο ελληνικός κόσμος πριν από τον εκφυλισμό της στο μέσον της Επανάστασης. Ο Αρ. Βαλαωρίτης, στην ίδια κατεύθυνση θα διακρίνει στο νεοελληνικό κράτος την αφετηρία της καταστροφής του ελληνισμού: […] *η κατάρτισις του Ελληνικού Βασιλείου υπήρξεν αληθής δολοφονία της μεγάλης εθνικής ιδέας. Εφυλακίσθη το γένος εντός στενοχώρου ειρκτής διά χειρών αλλοτρίων βάθρον ταπεινόν εφ' ου εύθραυστον θρονίον* […] *και ημείς νήπιοι επεκροτήσαμεν την θεατρικήν παράστασιν, και ανεπαύθημεν*. (Από τον Πρόλογό του στον στον «Αθανάσιο Διάκο»).

17. Ομοίως ασκεί έντονη κριτική στην αττικίζουσα διανόηση του Βυζαντίου, καθώς μετέθετε τον πυρήνα του προβληματισμού της σε μια άλλη εποχή, αισθητά διαφορετική και ιδίως μακράν των προτεραιοτήτων της κοινωνίας. Σπ. Ζαμπέλιος, *Λόγιοι*, ό.π., σ. 39 κ.ε.

οποία αποτελεί εντούτοις τον οργανικό και ζωντανό κρίκο της αδιάσπαστης συνέχειας,[18] *το μόνον έμβιον μνημόσυνον.*[19]

Η επιστροφή στη ζώσα γλώσσα θα συμβεί στο ύστερο Βυζάντιο λόγω της άλωσης του 1204 και στην τουρκοκρατία,[20] όπου *η επίδοση της νεοελληνικής* [θα] *είναι απόρροια της γενικότερης τροποποίησης των ηθών της υστεροβυζαντινής κοινωνίας, όπως μαρτυρείται από τη θέση που αρχίζει να καταλαμβάνει την περίοδο αυτή η γυναίκα.*[21] Οι κλέφτες, από την πλευρά τους, με τη δημοτική ποίηση και τον *μοναδικόν τύπον της Ηρωίδος, της Δέσπως, της Χάιδως, της Τζαβέλλαινας,* […] *τας πρωταθλητρίας ταύτας εν τω αγώνι της γυναικείας εξευγενήσεως,* αποδίδουν ακριβώς την εξέλιξη αυτή.[22]

Κατά τον Ζαμπέλιο η βυζαντινή μέση περίοδος διακρίνεται από τρεις κεφαλαιώδεις αρχές: της πολιτικής ενότητας, της θρησκευτικής ενότητας και της αττικής παιδείας. Αυτό δημιουργεί και την αντινομία του Βυζαντίου, όπου διαπιστώνεται *ένας χριστιανισμός των αττικιστών (των θεολόγων και των λογίων) και ένας χριστιανισμός του λαού, ο αυθεντικός της ελληνικής εκδοχής του.*[23]

8.

Στο ίδιο κλίμα ο Βαλαωρίτης θα γράψει την ποίησή του στη γλώσσα του δημοτικού τραγουδιού, εξηγώντας γιατί: *Η δημοτική ελληνική ποίησις,* θα πει, *υπήρξεν υπό την δουλείαν ο αχώριστος σύντροφος, η μόνη παρηγοριά της τεθλιμμένης ψυχής του ημετέρου έθνους* […]. *Συνοδεύουσα πιστώς τον Έλληνα εν τοις διωγμοίς, εν τοις δεσμωτηρίοις, επί του πεδίου της μάχης, ουδέποτε εγκατέλιπεν αυτόν* […]. *Δικαιούται λοιπόν και τώρα –σε περιβάλλον ανεξαρτησίας– να συμμεθέξει και του σημερινού αγώνος.*[24]

Ο Σβορώνος, από την πλευρά του, θα μελετήσει με συστηματικό τρόπο το δημοτικό τραγούδι, για να διαπιστώσει ότι *σε αντίθεση με τα δημιουργήματα των λαών που δεν γνώρισαν τη γραφή, το ελληνικό δημοτικό τραγούδι, έστω και αν γεννιέται κι αναπτύσσεται από πληθυσμούς αναλφάβητους –τουλάχιστον στη μεγάλη τους πλειοψηφία– γεννήθηκε επίσης κι αναπτύχθηκε μέσα στα γενικό-*

18. Σπ. Ζαμπέλιος, *Λόγιοι*, ό.π., Πρόλογος, σ. 15.
19. *Ό.π.*
20. *Ό.π.*, σ. 95.
21. *Ό.π.*
22. *Ό.π.*, σ. 15-16.
23. *Ό.π.*, σ. 18.
24. Αναφέρεται από τον Ν. Πανουτσόπουλο, στο: *Αριστοτέλης Βαλαωρίτης. Ο ποιητής και πολιτικός*, Αθήνα 1980, σ. 31.

τερα πλαίσια πολιτισμών που γνώρισαν από χιλιετίες τη γραφή και ανάπτυξαν γραπτή αδιάκοπη παράδοση.[25] Το ενδιαφέρον του για το δημοτικό τραγούδι θα οδηγήσει τον μεγάλο ιστορικό στη διεξοδική παρουσίαση του έργου μας για την *Ελληνική λαϊκή ιδεολογία* που συνάγεται από το δημοτικό τραγούδι,[26] με σειρά επιφυλλίδων στον ημερήσιο τύπο. Θα σταθεί ιδιαίτερα στην επισήμανση της σημασίας του για τον νεότερο ελληνισμό, για τον ρόλο του στη σφυρηλάτηση της ταυτοτικής συνείδησης κοινωνίας και την τεκμηρίωση της ελληνικής συνέχειας, αλλά και για την ανίχνευση των πολιτισμικών και ιδεολογικών σταθερών και της ιδιοπροσωπίας του ελληνικού κόσμου. Ο συγγραφέας θα επισημάνει, *διάλεξε την πιο δύσκολη, για την πιο φευγαλέα και ρευστή όψη του δημοτικού τραγουδιού, την κοινωνικο-πολιτική του ιδεολογία.*

Στο έργο του για το *έθνος* ο Σβορώνος θα εισφέρει μια διεισδυτική οπτική της ελληνικής ιστορικής συνείδησης, η οποία παρουσιάζει επίσης ένα ιδιαίτερο σημειολογικό ενδιαφέρον, στο μέτρο που θα την προικίσει με «αριστερή» νομιμοποίηση. Το ελληνικό έθνος, στο πλαίσιο αυτό, θα υπερβεί τον εσπεριανό κανόνα και την «επιστημονική» ορθοφροσύνη της νεοτερικότητας, για να αναγάγει τη γένεσή του σε μια εποχή, κατά την οποία στην Ευρώπη και, προφανώς, στον κόσμο όλον, αυτό απουσίαζε, διότι επικρατούσε ακόμη η δεσποτική τάξη. Δεν θα επιχειρήσει το άλμα της διερεύνησης του εθνοτικού γεγονότος στην ελληνική πολιτισμική περιοχή πριν από το ύστερο Βυζάντιο, καθώς το ενδιαφέρον του επικεντρωνόταν στη γένεση του νεότερου ελληνισμού. Ήδη όμως η παρέμβασή του θα σημάνει την αποκοπή του ομφάλιου λώρου ενός σημαίνοντος μέρους της ελληνικής ιστοριογραφίας από τη δυτική ιστορική δογματική, με την οποία κατοχυρωνόταν η παραρτηματική μεθερμήνευση της θέσης του ελληνικού κόσμου στη νεότερη ιστορία. Έχει ενδιαφέρον να προσεχθεί πώς ο Σβορώνος αναφέρεται στις πολιτισμικές σταθερές της ιδιαίτερης πατρίδας του, όταν αφήνεται να στοχασθεί μακράν της ιστορικής αυστηρότητας που τον διέκρινε: Η Λευκάδα, θα γράψει, *κρατάει ακόμα σε σημαντικό βαθμό την παλιά αποστολή του πολιτιστικού συνδέσμου ανάμεσα στον ευρωπαϊκό πολιτισμό και στον λαϊκό πανάρχαιο πολιτισμό που βρίσκεται στο βάθος των πνευματικών εκδηλώσεων ολόκληρης της Ελλάδας. Συμβάλλει έτσι με τον τρόπο της στη διαφύλαξη της ελληνικής ταυτότητας και την πλουτίζει συνεχώς με καινούρια πρωτοπόρα στοιχεία χωρίς να τη νοθεύει.*[27]

---

25. Ν. Σβορώνος, *Ανάλεκτα νεοελληνικὴς ιστορίας και ιστοριογραφίας*, ό.π., σ. 393-394.

26. Γ. Κοντογιώργης, *Η ελλαδική λαϊκή ιδεολογία. Πολιτικο-κοινωνική μελέτη του δημοτικού τραγουδιού*, Νέα Σύνορα, Αθήνα 1979. Αναδημοσιεύεται στο: Ν. Σβορώνος, *Μελετήματα για τη Λευκάδα και τους Λευκαδίτες*, ό.π., σ. 125-131.

27. Από την εισαγωγική τοποθέτηση του Ζαμπέλιου στον χώρο της Λευκάδας. Ν. Σβορώνος, *Μελετήματα για τη Λευκάδα*, ό.π., σ. 77.

9.

Εάν επιχειρήσει κανείς μια αξιολόγηση της κατεύθυνσης σκέψης της λευκαδικής πνευματικής τάξης, θα λέγαμε ότι αυτή καθεαυτήν αγγίζει τον πυρήνα του ελληνικού ζητήματος και, μάλιστα, της επιστημονικής ορθοταξίας που εγκαθίδρυσε η νεοτερικότητα. Κατά τούτο εκτιμάμε ότι ξεπερνάει το ελληνικό ζήτημα, διότι η παραδοχή της ελληνικής συνέχειας ή, έστω, η αναγωγή της εθνικής συνείδησης σε χρόνο προγενέστερο εκείνου που απαντάται το ομόλογο φαινόμενο στην ευρωπαϊκή ήπειρο, δηλώνει ότι η αντιστροφή της πυραμίδας που επιχειρήθηκε από τη νεοτερικότητα έχει κοντά πόδια. Ότι, με άλλα λόγια, ο ελληνικός κόσμος βρίσκεται στη βάση της εθνογενετικής διαδικασίας του νεότερου κόσμου με αφετηρία την Ευρώπη και, υπό μια ευρύτερη έννοια, της ανθρωποκεντρικής του μετάλλαξης, την οποία προϋποθέτει. Η παραδοχή αυτή μας υποχρεώνει σε έναν αναστοχασμό του χαρακτήρα του συνόλου των κοινωνικο-οικονομικών και πολιτικών φαινομένων –και όχι μόνο του έθνους– που αναδύθηκαν στον νεότερο κόσμο, αλλά και σε μια εξολοκλήρου νέα «φιλοσοφία της ιστορίας», ώστε *η κοσμοϊστορία να προσληφθεί και να περιοδολογηθεί με γνώμονα την κοσμοσυστημική της ιδιοσυστασία*. Υπό το πρίσμα αυτό ο ελληνικός κόσμος είναι αναπόφευκτο να επανέλθει στο προσκήνιο, καθώς η είσοδός του στην ιστορία συνδέθηκε με τη γένεση του νέου κοσμοσυστημικού παραδείγματος, του ανθρωποκεντρικού, το οποίο ενσάρκωσε ομοθετικά μέχρι τους νεότερους χρόνους. Η ιστορική του διαδρομή, η ταυτοτική του συνέχεια, οι μεταλλάξεις του στον χρόνο, αποδίδουν πλήρως την τάξη της ανθρωποκεντρικής εξέλιξης, τα στάδια που καλείται να διανύσει ο κοινωνικός άνθρωπος, οι κοινωνίες εν ελευθερία, στην πορεία προς την ωριμότητα, προς την ολοκλήρωση.

Ο Ζαμπέλιος και οι εν γένει πνευματικοί άνθρωποι της Λευκάδας δεν θα ωθήσουν το επιχείρημά τους έως τον πυρήνα της ιστορικής αιτιολογίας του ελληνικού φαινομένου. Κατά πάσα πιθανότητα δεν είχαν πλήρη συνείδηση των επιπτώσεων του επιτεύγματός τους. Η επίκληση, ωστόσο, του λαού για να τεκμηριώσουν την ελληνική συνέχεια και σε κάθε περίπτωση της αυτόνομης πορείας του ελληνισμού στην ιστορία, τους έφερε κοντά στην πηγή του ζητήματος. Διότι ο λαός που επικαλούνται είναι ο ανθρωποκεντρικός λαός, ο οποίος αντιτάσσεται στον δεσποτικό λαό που χαρακτηρίζει τη λοιπή ανθρωπότητα, αρχής γενομένης από την τυπική ασιατική του εκδοχή. Ο Ζαμπέλιος μίλησε για την ιδιοπροσωπία του Έλληνα, που ορίζεται δυνάμει της *ισονομίας*.

Εντούτοις, για την κοσμοσυστημική γνωσιολογία, είναι προφανές ότι, όπως ήδη προσημειώσαμε, το *έθνος*, ως κοινωνικό φαινόμενο, καθώς και η ιστορική του ύπαρξη, ανάγεται στην *ανθρωποκεντρική ιδιοσυστασία* των κοινωνιών και στην *πολιτισμική τους ιδιοπροσωπία*. Στις δύο αυτές συνιστώσες του φαινομένου

εγγράφονται και τα πνευματικά έργα του ανθρωποκεντρικού λαού, τις οποίες και αποδίδουν. Όντως, η πνευματική τάξη δεν είναι δημιουργός ούτε της κοινωνικής και, συγκεκριμένα, ανθρωποκεντρικής ιδιοσυστασίας του λαού, ούτε παράγει το πνευματικό της έργο εν κενώ. Θα λέγαμε, μάλιστα, ότι η πνευματική τάξη, στην προσπάθειά της να ερμηνεύσει ή και να επηρεάσει τα πράγματα, κινείται συχνά σε μια σφαίρα παραποιητική της εικόνας που αντανακλά την πραγματικότητα.

Εξόχως χαρακτηριστικό, ως προς αυτό, είναι το παράδειγμα της προσέγγισης του έθνους και της γενετικής του σημειολογίας. Η νεοτερική, δηλαδή η ιδεολογικά διατεταγμένη σύγχρονη διανόηση, με αφετηρία την πρωτόλεια απαρχή της, τον Διαφωτισμό, θα ισχυρισθεί ότι το έθνος αποτελεί μόλις νεότερο δημιούργημα και, ειδικότερα, επινόηση του κράτους της. Στον ισχυρισμό αυτόν υφέρπει, εντούτοις, ο συνδυασμός της γνωσιολογικής αδυναμίας να συλλάβει ένα κατεξοχήν κοινωνικό φαινόμενο που συνάδει με την ανθρωποκεντρική διάταξη των κοινωνιών και η επιλογή να στρατευθεί για την οικοδόμηση της εσπεριανής ηγεμονίας στον κόσμο. Πιο συγκεκριμένα, συγχέει τη διαφορά κοσμοσυστημικής κλίμακας που διακρίνει την ελληνική φάση του ανθρωποκεντρικού κοσμοσυστήματος από εκείνη της εποχής μας. Ο ελληνικός κόσμος συγκροτήθηκε ως ένα πλήρες κοσμοσύστημα, με θεμέλιο τη μικρή κλίμακα της πόλης/κοινού, ενώ ο νεότερος κόσμος, εν συνόλω, με βάση τη μεγάλη κλίμακα του εδαφικού κράτους. Το ελληνικό έθνος οριοθέτησε το πολιτικό του πρόταγμα με πρόσημο τη σημειολογία και τις συνέργειες των πόλεων/κρατών ή, στη φάση της ύστερης οικουμένης, τον συνδυασμό των πόλεων και της μητρόπολης πολιτείας (η έννοια της κοσμόπολης). Με άλλα λόγια, ο ελληνισμός συγκροτήθηκε ως έθνος κοσμοσύστημα, αντί της νεότερης εποχής, όπου η μεγάλη κλίμακα οδήγησε στη στέγαση ενός εκάστου έθνους εντός ενός καταρχήν και μόνου κράτους.

Το νέο επομένως στην εποχή της μεγάλης κοσμοσυστημικής κλίμακας είναι η προσέλευση της σύνολης ανθρωπότητας στον ανθρωποκεντρισμό και, κατ' επέκταση, στην ανάδυση του έθνους ως θεμελίου για την πολιτική συγκρότηση των λαών και όχι του φαινομένου αυτού καθεαυτό. Ώστε, ο ελληνισμός αποτέλεσε έθνος, συνειδητή πολιτική οντότητα, επειδή διήλθε το στάδιο της δεσποτείας και, μάλιστα, οικοδόμησε με όρους μοναδικότητας στην κοσμοϊστορία το ίδιο το ανθρωποκεντρικό κοσμοσύστημα. Η μικρή κλίμακα οδήγησε σε μια διαφορετική, σε σχέση με την εποχή της μεγάλης κλίμακας, διατύπωση του πολιτικού του προτάγματος, όχι στην αναίρεσή του.

Από την άλλη, η εγκατάσταση και άλλων λαών μέσα στο κλίμα του ελληνικού ανθρωποκεντρικού γίγνεσθαι (της μικρής κλίμακας) οδήγησε όντως στη γένεση του διλήμματος της αλλαγής ταυτότητας, όπως λ.χ. στην περίπτωση των Ρωμαίων ή των Αράβων. Το γεγονός αυτό, εντούτοις, δεν αναιρεί την ιστορική διαπίστωση ότι εκεί όπου ο ελληνισμός διατήρησε την πολιτισμική του ιδιοπρο-

σωπία (τις πολιτισμικές, ιδεολογικές, γλωσσικές και άλλες συνεκτικές αναφορές του), η οποία άλλωστε αποτέλεσε επί μακρόν το ταυτολογικό ισοδύναμο της ανθρωποκεντρικής ιδιαιτερότητας του κοινωνικού ανθρώπου, η συνείδηση κοινωνίας υπήρξε αδιαμφισβήτητη. Το μείζον γεγονός της μεταβολής θρησκευτικού παραδείγματος είναι εξόχως χαρακτηριστικό. Ο ελληνικός κόσμος, οσάκις διατήρησε την ελληνική του ιδιοπροσωπία, δεν μετέβαλε ταυτότητα, όπως στις περιοχές που προσχώρησε στο ισλάμ. Και τούτο, διότι η θρησκεία αποτελεί μεν θεμέλιο στοιχείο μιας πολιτισμικής και δη πολιτικής ταυτότητας, όχι όμως και εστία αυτοτελούς ταυτότητας. Λειτουργεί, ωστόσο, ως δίαυλος για τη μεταβολή ταυτότητας. Υπό την έννοια αυτή, οι εξελίξεις που συγκλόνισαν τον ελληνικό κόσμο κατά την πρώτη περίοδο του Βυζαντίου μετέβαλαν θεμελιώδη στοιχεία της ταυτοτικής του σημειολογίας, όχι όμως και τον πυρήνα του συνεκτικού ιστού που συνείχε την ελληνική συνείδηση κοινωνίας. Αυτό θα συνέβαινε εάν ο ελληνισμός είχε περιέλθει στη δεσποτεία ή στην περίπτωση που επέλεγε την αλλαγή της ιδιοπροσωπίας του. Οι εξελίξεις που καταγράφονται στο ύστερο Βυζάντιο, όταν οι θρησκευτικοί εμφύλιοι καταλάγιασαν και τα σύννεφα της βαρβαρικής απειλής πύκνωναν στον ορίζοντα, επιβεβαιώνουν ακριβώς το γεγονός αυτό.

Συμπεραίνουμε ότι το ζήτημα της ελληνικής συνέχειας που έθεσε ο λευκαδικός πνευματικός κόσμος αποκατέστησε τα πράγματα, επαναφέροντάς τα στην αρχική τους τάξη, την οποία επιχειρεί, ήδη από την εποχή του Διαφωτισμού, να ανατρέψει η νεοτερική ιδεολογία, προκειμένου να συγκροτήσει μια νέα «φιλοσοφία της ιστορίας», ικανή να νομιμοποιήσει τη συγκεκριμένη πορεία της προς τον νεότερο κόσμο. Η αποκατάσταση της τάξης, σε ό,τι αφορά στη θέση του ελληνισμού στην κοσμοϊστορία, προώρισται να θέσει αναπόφευκτα τις βάσεις για την οικοδόμηση ενός νέου καθολικού γνωσιολογικού διαβήματος, που θα προσεγγίζει τα φαινόμενα και την κοσμοϊστορική τους τάξη με γνώμονα την κοσμοσυστημική τους ιδιοσυστασία.

Περίληψη / Résumé

Το ζήτημα της «ελληνικής συνέχειας» κατέλαβε εξέχουσα θέση στον λευκάδιο πνευματικό κόσμο ήδη από τον 19ο αιώνα. Η ελληνική συνέχεια που οφείλει να αναζητηθεί στις μαρτυρίες του λαϊκού πολιτισμού, διαπιστώνεται τόσο στο περιεχόμενο του πολιτισμού που συνέχει τον ελληνικό κόσμο και δηλώνει τον τρόπο του βίου του, όσο και στις εκδηλώσεις ταυτοτικής συλλογικότητας που τον διαφοροποιούν από τον σύνοικον ή μη «άλλον».

La question de la continuité hellénique a acquis une place centrale dans la classe intellectuelle leucadienne dès le 19e siècle. La continuité hellénique qui se confirme dans les témoignages de la culture populaire est constatée tant dans le contenu de la civilisation qui englobe le monde grec et son mode de vie que dans les expressions de sa conscience identitaire qui le différentie de l'"autre".

MON REPOS: Η ΤΕΛΕΥΤΑΙΑ ΦΑΣΗ ΤΗΣ ΔΙΕΚΔΙΚΗΣΗΣ

Νίκος Κ. Αλιβιζάτος

Το 1928, ο Αλέξανδρος Σβώλος, λίγο προτού εκλεγεί τακτικός καθηγητής του Συνταγματικού Δικαίου στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, εξέδωσε το βιβλίο του με τίτλο *Το νέον Σύνταγμα και αι βάσεις του πολιτεύματος*. Ήταν μια μελέτη αφιερωμένη στο δημοκρατικό Σύνταγμα του 1927, που παραμένει έκτοτε κλασική όχι μόνον για το μοναδικό ύφος της αλλά και ως υπόδειγμα γραφής της Σχολής του λεγόμενου κοινωνιολογικού θετικισμού. Πίσω από το γράμμα του Συντάγματος και των νόμων, ο μεγάλος συνταγματολόγος αναζητούσε τα γενεσιουργά αίτια των δικαιικών ρυθμίσεων· ακολούθως, προσφεύγοντας σε στατιστικές και άλλα οικονομικά και κοινωνιολογικά στοιχεία, μελετούσε το πώς αυτές επηρεάζουν το πολίτευμα και την καθημερινή ζωή μας.[1]

Στο βιβλίο του λοιπόν αυτό ο Σβώλος αφιέρωσε ένα ξεχωριστό κεφάλαιο σε ένα ζήτημα που τιτλοφορούσε «Ιστορικο-κοινωνική και συνταγματική σημασία της καταλύσεως της βασιλείας».[2] Σε σύγκριση με άλλες χώρες, με πρώτη τη Γερμανία, που είχαν και αυτές καταργήσει τη μοναρχία μετά τον Α΄ Παγκόσμιο πόλεμο, ο συγγραφέας υποστήριζε ότι «η πολιτειακή μεταβολή παρ' ημίν παρουσιάζει πολύ στερεώτερα νομικά και πολιτικά ερείσματα». Διότι, πέραν του ότι η βασιλεία δεν είχε ποτέ στην Ελλάδα κοινωνικά ερείσματα ανάλογα με εκείνα που είχαν εξασφαλίσει την μακροζωία της στις χώρες της δυτικής και της κεντρικής Ευρώπης, υπήρξε σε μας, όπως έγραφε,

> ιδιαζόντως εγωιστική και συμφεροντολόγος [...]. Εις πολλάς περιπτώσεις «έπραξε το κακόν» –καίτοι «the King can do no wrong»– αναμιχθείσα εις κομματικούς αγώνας, ευνοήσασα ή καταδιώξασα πολιτικούς άνδρας και διαφθείρασα ουσιαστικώς το πολίτευμα, θέσασα δε γενικώτερα την θέσιν της και την εξασφάλισίν της πολλάκις υπέρ την θέσιν και το μέλλον του Λαού.[3]

Ο Σβώλος βέβαια διαψεύσθηκε οικτρά. Η βασιλεία όχι μόνον επανήλθε στην Ελλάδα 7 χρόνια αργότερα, αλλά κατάφερε να επιζήσει μιας δικτατορίας –της 4ης Αυγούστου–, η οποία δεν θα μπορούσε να σταθεί χωρίς την δική της στή-

---

1. Τύποις «Πυρσού» Α.Ε., Αθήναι 1928. Έκτοτε, δεν έχει δυστυχώς επανεκδοθεί.
2. Βλ. *Το νέον Σύνταγμα*, ό.π., σ. 45-67.
3. Βλ. *Το νέον Σύνταγμα*, ό.π., σ. 47.

ριξη, ενός ακόμη Παγκόσμιου πολέμου, ενός αιματηρού Εμφυλίου και μιας σχεδόν εικοσαετίας ανώμαλου κοινοβουλευτικού βίου, προτού καταργηθεί προσωρινά μεν από την στρατιωτική χούντα το 1973, οριστικά δε με το δημοψήφισμα του 1974.

Ήταν όμως και η αποτίμηση της βασιλείας στην Ελλάδα από τον Σβώλο εσφαλμένη; Ή μήπως η επιβίωσή της στην χώρα μας, για άλλες τρεις και πλέον δεκαετίες, δεν οφειλόταν στις αρετές της, αλλά σε τραγικά σφάλματα του αντίπαλου στρατοπέδου, οι ηγέτες του οποίου έκαναν το παν για να δικαιολογήσουν την μακροημέρευσή της;

Πιστεύω ότι συνέβη το δεύτερο και θα προσπαθήσω να δείξω γιατί, αναφερόμενος σε ένα περιστατικό που συνδέεται στενά με την ιστορία της Κέρκυρας. Την επίμονη διεκδίκηση της έπαυλης και του κτήματος του Mon Repos από τον πρώην βασιλιά Κωνσταντίνο, σε μια πολύχρονη αντιδικία με το Ελληνικό Δημόσιο, ενώπιον τόσο των ελληνικών δικαστηρίων όσο και του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου στο Στρασβούργο.

Υπενθυμίζω πολύ συνοπτικά το ιστορικό της υπόθεσης:

Τον Ιούνιο του 1973, λίγες μέρες μετά το κίνημα του Ναυτικού, η δικτατορία των συνταγματαρχών κατάργησε με συντακτική πράξη τη βασιλεία. Με το νόθο δημοψήφισμα της 29ης Ιουλίου 1973 και υπό καθεστώς στρατιωτικού νόμου, ο λαός κλήθηκε να επικυρώσει και πράγματι «επικύρωσε» την πολιτειακή αλλαγή και ενέκρινε το αλλοπρόσαλλο Σύνταγμα της «προεδρικής κοινοβουλευτικής δημοκρατίας» του Γ. Παπαδόπουλου· ένα Σύνταγμα που ποτέ δεν εφαρμόσθηκε. Με μεταβατική διάταξη του τελευταίου, επετράπη η απαλλοτρίωση με εφάπαξ εκδοθησόμενο νόμο της περιουσίας της έκπτωτης δυναστείας, κατά παρέκκλιση του άρθρου που το Σύνταγμα εκείνο αφιέρωνε στην προστασία της ατομικής ιδιοκτησίας.[4] Η δικτατορία εξέδωσε τον νόμο αυτόν τον Οκτώβριο του 1973 –επρόκειτο για το ν.δ. 225/1973. Με αυτόν απαλλοτρίωσε υπέρ του Ελληνικού Δημοσίου τα τρία μείζονα βασιλικά κτήματα –το Τατόι, το Πολυδένδρι και το Mon Repos– και προέβλεψε την καταβολή στον τ. βασιλιά και την οικογένειά του συνολικής αποζημίωσης 4 εκ. δολαρίων ΗΠΑ, δηλαδή 120 εκ. τότε δραχμών. Η αποζημίωση αυτή δεν εισπράχθηκε ποτέ.

Όπως είναι γνωστό, μετά την αποκατάσταση της Δημοκρατίας επαναφέρθηκε σε ισχύ το Σύνταγμα του 1952, «εξαιρέσει των διατάξεων αυτού των καθοριζουσών την μορφήν του πολιτεύματος», δηλαδή της βασιλείας.[5] Τον Σεπτέμβριο του 1974, με νομοθετικό διάταγμα της κυβέρνησης Εθνικής Ενότητας, προ-

4. Επρόκειτο για την παράγραφο 3 του άρθρου 134 του δικτατορικού Συντάγματος του 1973.

5. Με την συντακτική πράξη τής 1.8.1974, την λεγόμενη «καταστατική».

βλέφθηκε η σύσταση επταμελούς Επιτροπής για την διοίκηση και διαχείριση της βασιλικής περιουσίας «μέχρι του καθορισμού της οριστικής μορφής του πολιτεύματος», όπως προβλεπόταν.[6]

Μετά το δημοψήφισμα της 8ης Δεκεμβρίου 1974 και την οριστική κατάργηση της μοναρχίας, το ζήτημα παρέμεινε εκκρεμές, για δέκα και πλέον χρόνια, ώς το μέσο της δεκαετίας του 1980, οπότε μια απόπειρα διαπραγμάτευσης επί κυβερνήσεως Παπανδρέου απέτυχε. Το θέμα επιχείρησε να κλείσει η κυβέρνηση Μητσοτάκη το 1992: με νόμο που έφερε στη Βουλή το φθινόπωρο του 1992,[7] κύρωσε σύμβαση που διευθετούσε όλες τις δικαστικές εκκρεμότητες (κυρίως φορολογικές) μεταξύ του Ελληνικού Δημοσίου και της τ. βασιλικής οικογένειας· από τα ακίνητα, η σύμβαση αυτή ρύθμιζε μόνο την τύχη του Τατοΐου. Για το Mon Repos και το Πολυδένδρι δεν προβλεπόταν οτιδήποτε, πράγμα που σήμαινε –όπως ορθά επισημάνθηκε τότε– ότι αυτά θα παρέμεναν στην ιδιοκτησία της τ. βασιλικής οικογένειας. Τότε ήταν που, με πρωτοβουλία του Δήμου Κερκυραίων, το Mon Repos κατελήφθη από δημότες (4.10.1992), οι οποίοι υποστήριζαν ότι ούτε το κτήμα (συνολικής επιφανείας 238 στρεμμάτων) ούτε τα επ' αυτού κτίσματα ανήκαν ποτέ στην βασιλική οικογένεια.

Η σχετική αντιδικία ήταν σφοδρή και άρχισε λίγο αργότερα όταν ο τ. βασιλιάς προσέφυγε διά του εκπροσώπου του στον Εισαγγελέα Πρωτοδικών Κέρκυρας, βάσει ενός παλαιού νόμου που ισχύει ακόμη και που αναθέτει στους κατά τόπο αρμόδιους εισαγγελείς να επιλύουν προσωρινά τις διαφορές μεταξύ Δημοσίου και ιδιωτών, όταν αμφισβητείται η διακατοχή ορισμένου κτήματος.[8] Αρχικά, ο Εισαγγελεύς Πρωτοδικών Κέρκυρας απέφυγε να μπει στην ουσία και απέρριψε την αίτηση ως απαράδεκτη, με τη σκέψη ότι ενώπιόν του θα έπρεπε να είχε προσφύγει αυτοπροσώπως ο τ. βασιλιάς και όχι διά του εκπροσώπου του.[9] Κατ' έφεση, ο Εισαγγελεύς Εφετών Κέρκυρας –επρόκειτο για τον μετέπειτα Αντεισαγγελέα του Αρείου Πάγου Αθ. Καφίρη– έκρινε ότι η αίτηση είχε ασκηθεί παραδεκτώς, την απέρριψε όμως ως αβάσιμη, προβαίνοντας σε μια διεξοδική αναδρομή στο ιδιοκτησιακό καθεστώς του Mon Repos, από την Ένωση ώς τις μέρες μας:

---

6. Επρόκειτο για το ν.δ. 72/1974. Η θητεία της επιτροπής αυτής παρατάθηκε ώς το 1979, οπότε η βασιλική περιουσία παραδόθηκε στον εκπρόσωπο του τ. βασιλιά ναύαρχο Μ.-Ι. Σταυρίδη, χωρίς όμως να χρησιμοποιηθεί.

7. Επρόκειτο για τον ν. 2086/1992.

8. Πρόκειται για τον α.ν. 1539/1938.

9. Δηλ. του ναυάρχου Μ.-Ι. Σταυρίδη· βλ. απόφαση 6/1993 του Εισαγγελέα Πρωτοδικών Κέρκυρας.

Δέχθηκε τότε, εν πρώτοις,[10] ότι τόσο η έπαυλη όσο και το κτήμα δεν είχαν δωρηθεί στον Γεώργιο Α΄, το 1864, όπως διατεινόταν η πλευρά του τ. βασιλιά, στηριζόμενη σε διάφορα έγγραφα, καθώς και σε μεταγενέστερο νόμο που μιλούσε περί «δωρεάς»,[11] αλλά είχε παραχωρηθεί σε αυτόν μόνο κατά χρήση, λόγω της βασιλικής ιδιότητάς του.[12] Όσο για τον νόμο της δικτατορίας της 4ης Αυγούστου που, το 1937, επέστρεψε το Mon Repos στον πρίγκιπα Ανδρέα (ο οποίος το μεταβίβασε εν συνεχεία στον Γεώργιο Β΄),[13] ήταν κατά τον Εισαγγελέα αντισυνταγματικός, ως ατομικός και αντίθετος προς την αρχή της ισότητας.

Τα δεδομένα άλλαξαν μετά τη νίκη του ΠΑΣΟΚ στις εκλογές του 1993. Με νόμο που έφερε στη Βουλή, την άνοιξη του 1994, η νέα κυβέρνηση κατάργησε τον νόμο της κυβέρνησης Μητσοτάκη και τη σύμβαση που αυτός είχε κυρώσει, επικύρωσε την απαλλοτρίωση της βασιλικής περιουσίας από τη χούντα, το 1973, και μεταβίβασε στον Δήμο Κερκυραίων το Mon Repos.[14] Η κυβέρνηση ακολούθησε εν προκειμένω γνωμοδότηση που είχε συντάξει για τον Δήμο Κερκυραίων ένα χρόνο πρωτύτερα ένας νεαρός συνταγματολόγος, ο οποίος έκανε τότε τα πρώτα βήματά του στην πολιτική, ο Ευ. Βενιζέλος.[15]

Από τότε η τύχη του Mon Repos συνδέθηκε με εκείνην των άλλων δύο τ. βασιλικών κτημάτων.

Αν και ο Κωνσταντίνος δικαιώθηκε ενώπιον του Αρείου Πάγου, το 1996,[16] έχασε τη δίκη που ο ίδιος προκάλεσε στο Συμβούλιο της Επικρατείας, λίγο αργότερα.[17] Έτσι, η υπόθεση έφθασε τελικά στο Ανώτατο Ειδικό Δικαστήριο (ΑΕΔ),

---

10. Με την υπ' αριθμ. 1/1993 απόφασή του.

11. Τον ν. ΑΦΔ΄/1887.

12. Βλ. παρακάτω στο κείμενο.

13. Επρόκειτο για τον α.ν. 514/1937.

14. Επρόκειτο για τον ν. 2215/1994.

15. Στην από 17.3.1993 γνωμοδότησή του ο Ευ. Βενιζέλος υποστήριζε, μεταξύ άλλων, την ακραία άποψη ότι, ως «συντακτική απόφαση», το αποτέλεσμα του από 8.12.1974 δημοψηφίσματος για το πολιτειακό «εκτείνεται σε όλη τη δέσμη των θεμάτων που συνδέονται με τη μορφή του πολιτεύματος […]». Αντίθετα, υπό την προεδρία του Αρ. Μάνεση, το Επιστημονικό Συμβούλιο της Βουλής, στην έκθεσή του για τον ν. 2086/1992 της κυβέρνησης Μητσοτάκη, είχε υποστηρίξει ένα χρόνο νωρίτερα ότι η αναγκαστική απαλλοτρίωση που είχε επιβάλει η στρατιωτική χούντα στη βασιλική περιουσία, είχε καταργηθεί μαζί με την κατάργηση του δεύτερου δικτατορικού Συντάγματος.

16. Βλ. ΑΠ(Ολ.)1/1996. Βλ. το κείμενο της απόφασης αυτής, καθώς και όλων των άλλων δικαστικών αποφάσεων που εκδόθηκαν στο πλαίσιο της «ελληνικής φάσης» της αντιδικίας του τ. βασιλιά με το Ελληνικό Δημόσιο, στο: Μιχ. Πικραμένου, *Η «βασιλική περιουσία» στα ελληνικά δικαστήρια*, πρόλογος Γ. Παπαδημητρίου, εκδ. Αντ. Σάκκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή 2001, σ. 35 κ.ε.

17. ΣτΕ(Ολ.), 4575/1996, 4578/1996.

το οποίο με ψήφους 9-4 δικαίωσε τελικά το Ελληνικό Δημόσιο, κρίνοντας ότι ο νόμος του ΠΑΣΟΚ δεν είναι αντισυνταγματικός.[18] Από εκεί και πέρα η υπόθεση μεταφέρθηκε στο Στρασβούργο, όπου ο τέως βασιλιάς προσέφυγε παραπονούμενος για παραβίαση σειράς δικαιωμάτων του, κατοχυρωμένων από την ΕΣΔΑ, αλλά προπάντων του δικαιώματός του στην ειρηνική απόλαυση της περιουσίας του.[19]

Βασική θέση του Κωνσταντίνου ήταν ότι τα τρία επίδικα κτήματα ανήκαν στην ιδιωτική περιουσία του. Τα είχαν αγοράσει οι πρόγονοί του με ίδιους πόρους ή, όπως συνέβαινε ειδικά με το Mon Repos, τους είχαν παραχωρηθεί κατά πλήρη κυριότητα από το Ελληνικό Δημόσιο, είτε με σύμβαση είτε με νόμο. Πιο συγκεκριμένα, η χρησιμοποίηση του όρου «χρήση» στην παραχωρητήρια πράξη της 1.6.1864 του Επαρχιακού Συμβουλίου Κέρκυρας[20] αντί του ορθού «κυριότης» οφειλόταν κατ' αυτόν σε λάθος, το οποίο έκτοτε επανορθώθηκε με σειρά νεότερων πράξεων.[21]

Το βασικό επιχείρημα του καθ' ού Ελληνικού Δημοσίου ήταν ότι, εξ αιτίας των προνομίων που απολάμβανε, η βασιλική περιουσία δεν μπορούσε να εξομοιωθεί με τις συνήθεις ιδιοκτησίες, στις οποίες είχαν προσβλέψει οι συντάκτες της Ευρωπαϊκής Σύμβασης και οι εφαρμοστές της, αλλά συνιστούσε ιδιοκτησία *sui generis*, ιδιαίτερου δηλαδή τύπου, η οποία μπορούσε ενδεχομένως να απαλλοτριωθεί με πολύ περιορισμένη ή και καθόλου αποζημίωση. Και τούτο, πρώτον, διότι ένα μεγάλο τμήμα της –υπολογίζεται στο 1/3 περίπου του συνόλου και ειδικά για το Mon Repos στο 90% του συνόλου– είχε παραχωρηθεί στους προγό-

---

18. ΑΕΔ 45/1997. Σύμφωνα με το άρθρο 100 παρ. 1(ε') του Συντάγματος, το ΑΕΔ αίρει την αμφισβήτηση «για την ουσιαστική αντισυνταγματικότητα ή την έννοια διατάξεων τυπικού νόμου, αν εκδόθηκαν γι' αυτές αντίθετες αποφάσεις του Συμβουλίου της Επικρατείας του Αρείου Πάγου ή του Ελεγκτικού Συνεδρίου». Σύμφωνα με τον νόμο των πιθανοτήτων, εν όψει του ότι, κατά το Σύνταγμα, τα 10 από τα 13 μέλη του ΑΕΔ επιλέγονται με κλήρωση (4 και 4 από τις Ολομέλειες του ΣτΕ και του ΑΠ αντιστοίχως και 2 από τις Νομικές Σχολές της χώρας), οι πιθανότητες του τ. βασιλιά να κερδίσει ενώπιον του ΑΕΔ ήταν πολύ περιορισμένες, κυρίως εν όψει της ισχυρής μειοψηφίας στην απόφαση 1/1996 της Ολομέλειας του ΑΠ. Κακώς, συνεπώς, μεθόδευσε την δίκη ενώπιον του ΣτΕ (και κατ' επέκταση στο ΑΕΔ). Κάτι που ορθά επεσήμανε ο Antonis Panagopoulos, «La République tirée au sort. A propos de la décision de la Cour suprême spéciale de Grèce sur la propriété royale», *Revue Française de Droit Constitutionnel*, τ. 34 (1998), σ. 403-421.

19. Για την «στρασβουργιανή φάση» της αντιδικίας βλ. Νίκου Κ. Αλιβιζάτου, *Η βασιλική περιουσία στο Στρασβούργο. Ιστορικό και τεκμήρια μιας σκληρής αντιδικίας*, εκδ. Αντ. Σάκκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή 2003.

20. Βλ. το υπ' αριθμ. 278/1.6.1864 Πρακτικό, το οποίο εκδόθηκε μετά την Ένωση των Επτανήσων με την Ελλάδα.

21. Βλ. ιδίως τον ν. ΑΦΔ'/1887 και τον α.ν. 514/1937, πιο πάνω στο κείμενο.

νους του Κωνσταντίνου εξ αιτίας της βασιλικής ιδιότητάς τους· διότι δεύτερον, σε αντίθεση προς τις κοινές ιδιοκτησίες, η περιουσία της τ. ελληνικής δυναστείας απαλλασσόταν επί έναν και πλέον αιώνα από κάθε φόρο, συμπεριλαμβανομένου και του φόρου κληρονομίας, διά του οποίου οι σημαντικές περιουσίες στην Ελλάδα συρρικνώνονταν τότε ακόμη από γενιά σε γενιά ή και εξανεμίζονταν· διότι τρίτον, το Ελληνικό Δημόσιο είχε αντίθετα κατ' επανάληψη συμβάλει με σημαντικά κονδύλια στην συντήρηση και ανακαίνιση των βασιλικών ακινήτων, όπως π.χ. επί δικτατορίας 4ης Αυγούστου ή στα τέλη της δεκαετίας του 1940, όταν κατέβαλε μεγάλα ποσά για επισκευές κ.λπ., ειδικά του Mon Repos. Πολύ περισσότερο που, εξ αιτίας της άμεσης εμπλοκής της μοναρχίας στα πολιτικά πράγματα της χώρας, οι διαδοχικές κυβερνήσεις –από την εποχή του Γεωργίου Α΄ ώς τους γάμους της πριγκίπισσας Σοφίας με τον σημερινό βασιλιά της Ισπανίας, το 1961– είχαν καταβάλει στα μέλη της βασιλικής οικογένειας σημαντικά ποσά πέραν της εκάστοτε βασιλικής χορηγίας.[22]

Το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο απέρριψε τελικά τα επιχειρήματα της κυβέρνησης και καταδίκασε την Ελλάδα για παραβίαση των ιδιοκτησιακών δικαιωμάτων του τ. βασιλιά και των μελών της οικογένειάς του.[23] Παρά ταύτα, φαίνεται ότι πείσθηκε τελικά για το κατ' ουσίαν βάσιμο των ισχυρισμών του Δημοσίου ότι η επίδικη περιουσία απολάμβανε επί μακρόν σημαντικά προνόμια και ότι θα έπρεπε ως εκ τούτου η επιδικασθησόμενη αποζημίωση να είναι πολύ μικρότερη από αυτήν που διεκδικούσε ο Κωνσταντίνος, αν όχι και συμβολική. Έτσι, το ποσό που τελικά επιδίκασε συνολικά στην τ. βασιλική οικογένεια ανερχόταν σε 13,7 εκατομμύρια ευρώ (συμπεριλαμβανομένης και της δικαστικής δαπάνης) έναντι των 473 εκ. ευρώ που αυτή διεκδικούσε.[24]

Σε ό,τι αφορά στο Mon Repos, οι Κερκυραίοι γνωρίζουν καλύτερα από κάθε άλλον ποια ήταν η έκβαση της αντιδικίας: λίγα μόλις λεπτά με τα πόδια από το κέντρο της πόλης, η μεν έπαυλη, χαρακτηριστικό δείγμα μικρού ανακτόρου της εποχής του νεοκλασικισμού, λειτουργεί πλέον ως Μουσείο του αρχαιολογικού χώρου της Παλαιόπολης και της πόλης της Κέρκυρας κατά την περίοδο της αγ-

22. Βλ. μια συνοπτική παρουσίαση των επιχειρημάτων της Ελληνικής Κυβέρνησης από τον Ν.Κ. Αλιβιζάτο, στον τόμο: *Η βασιλική περιουσία*, ό.π., σ. 36 κ.ε. (: ιστορικό της αντιδικίας), καθώς και τις αγορεύσεις των συνηγόρων της ελληνικής πλευράς ενώπιον των δικαιοδοτικών οργάνων της ΕΣΔΑ, δηλαδή αφ' ενός της Επιτροπής των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (δικάσιμος 21.4.1998) και, αφ' ετέρου, του Δικαστηρίου των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (δικάσιμος 14.6.2000), στον *ίδιο τόμο*, σ. 89 κ.ε. και 181 κ.ε., αντιστοίχως.

23. Βλ. την από 23.11.2000 απόφαση του ΕΔΔΑ επί του βασίμου στο: Ν.Κ. Αλιβιζάτος, *Η βασιλική περιουσία*, ό.π., σ. 223 κ.ε.

24. Βλ. την από 28.11.2002 απόφαση του ΕΔΔΑ (δίκαιη ικανοποίηση) στο: Ν.Κ. Αλιβιζάτος, *Η βασιλική περιουσία*, ό.π., σ. 265 κ.ε.

γλικής Προστασίας, το δε κτήμα των 238 και πλέον στρεμμάτων ως πάρκο εξαίσιας ομορφιάς και γαλήνης.

Καταλήγω με δύο συμπεράσματα:

Πολλά από όσα κατά καιρούς καταλογίζονται στην τ. ελληνική δυναστεία είναι δίχως άλλο υπερβολικά και αρκετά γενικευτικά, αφού πολλοί από τους εκπροσώπους της, με πρώτον και σημαντικότερο τον Γεώργιο Α′, και πατριωτισμό διέθεταν και πολιτική διορατικότητα. Η προαναφερθείσα παρατήρηση πάντως του Αλ. Σβώλου δεν είναι ανακριβής. Η βασιλική οικογένεια, καθ' όλη τη διάρκεια της παραμονής της στον ελληνικό θρόνο, φρόντιζε με ιδιαίτερη επιμονή για τα συμφέροντά της, τα οποία δεν δίσταζε να υπερασπίζεται με δικολαβικά, ακόμη και εκβιαστικά επιχειρήματα. Αυτό ακριβώς καταδεικνύει το παράδειγμα του Mon Repos, για το οποίο, όπως και να το κάνουμε, τα πράγματα ήταν σαφή: δεν της δωρήθηκε από τους Κερκυραίους ως προσωπική εκδούλευση, αλλά εξ αιτίας της βασιλικής ιδιότητάς της. Αφ' ης στιγμής η ιδιότητα αυτή εξέλιπε, ειδικά το Mon Repos έπρεπε δίχως άλλο να επιστραφεί στο Δημόσιο, χωρίς επιφυλάξεις και δολιχοδρομίες.

Από την άλλη, η υπόθεση της βασιλικής περιουσίας έδειξε ότι, ακόμη και σε ζητήματα με έντονη ιστορική και πολιτική φόρτιση –για τα οποία πιστεύεται γενικά ότι οι κυβερνήσεις διαθέτουν σημαντικά περιθώρια ελιγμών και διακριτικής ευχέρειας– δεν μπορεί να παραβλέπονται τα ευρωπαϊκά standards. Στην συγκεκριμένη υπόθεση, που από έλλειψη πολιτικού θάρρους αφέθηκε αδικαιολόγητα να κακοφορμίσει επί δεκαπέντε και πλέον χρόνια μετά τη Μεταπολίτευση του 1974, το ΠΑΣΟΚ, μετά την επάνοδό του στην εξουσία το 1993, είχε κάθε δικαίωμα να επιβάλει τη δική του λύση, καταργώντας μια διευθέτηση, τη συμφωνία του 1992, την οποία θεωρούσε ασύμφορη, αν όχι και σκανδαλώδη. Όφειλε εν τούτοις να πάρει υπ' όψη του το μάθημα της υπόθεσης *Ανδρεάδη*,[25] ότι δηλαδή η ευρωπαϊκή δημόσια τάξη των δικαιωμάτων νοιάζεται για τα δικαιώματα ακόμη και των πλουσίων. Με άλλα λόγια, αν το 1993 η τότε Ελληνική Κυβέρνηση είχε αποφύγει να θεωρήσει έγκυρη την απαλλοτρίωση που είχε επιβάλει είκοσι χρόνια πρωτύτερα μια δικτατορία, και αν είχε καταβάλει στην τ. βασιλική οικογένεια ένα ελάχιστο έστω ποσό ως αποζημίωση, η υπόθεση, κατά τη γνώμη μου, θα είχε κλείσει με ακόμη καλύτερους όρους για το Ελληνικό Δημόσιο.

Η ιστορία όμως δεν γράφεται με υποθέσεις εργασίας.

25. ΕΔΔΑ, απόφαση *Στραν* (Stran) *κατά Ελλάδος*, της 9.12.1994.

Περίληψη / Summary

Η δικαστική διεκδίκηση σε Ελλάδα και Στρασβούργο του κτήματος Mon Repos στην Κέρκυρα από τον τέως βασιλιά Κωνσταντίνο είναι ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα του πείσματος, με το οποίο η έκπτωτη δυναστεία φρόντιζε για τα συμφέροντά της. Γιατί το κτήμα αυτό δεν της είχε παραχωρηθεί ως προσωπική εκδούλευση, αλλά εξ αιτίας της βασιλικής ιδιότητας των μελών της. Αφ' ης στιγμής η ιδιότητα αυτή εξέλιπε, το κτήμα έπρεπε να επιστραφεί στο Ελληνικό Δημόσιο, χωρίς επιφυλάξεις και δολιχοδρομίες.

The claim before domestic Courts and the Court of Strasbourg of the Mon Repos estate, in Corfu, by the former King Constantine is a good example of the obstinacy shown by the former Greek dynasty in the protection of her financial interests. Because the specific estate had not been ceded to the members of the former dynasty as a personal gift but in view of their royal status. Therefore, from the moment that status disappeared, it ought to be returned to the Greek State, with no reserves and objections.

Το Μον Ρεπό (φωτογραφικό αρχείο Θ. Πυλαρινού).

ΚΕΡΚΥΡΑ 1926: ΤΟ ΣΚΑΝΔΑΛΟ ΣΤΗΝ ΕΝΩΣΗ ΓΕΩΡΓΙΚΩΝ ΣΥΝΕΤΑΙΡΙΣΜΩΝ (ΤΑ ΣΚΙΑΔΙΚΑ)

Γιώργος Ζούμπος

Ο θεσμός των γεωργικών συνεταιρισμών εφαρμόζεται στην Κέρκυρα από το 1915, αμέσως μετά τη δημοσίευση του ν. 602/1914 «Περί Συνεταιρισμών»,[1] με τη βοήθεια δανείων από την Εθνική Τράπεζα. Όμως το «αγροτικό ζήτημα» στο νησί, πρόβλημα το οποίο υφίσταται από την εποχή της Ένωσης, λύνεται οριστικά μόλις το Σεπτέμβρη του 1925, οπότε απελευθερώνονται όλα τα αγροτικά κτήματα που δεν είχαν ακόμη απελευθερωθεί από τα βάρη, τα οποία είχαν, και οι αγρολήπτες γίνονται απόλυτοι κύριοι των κτημάτων που κατείχαν.

Η λύση του «αγροτικού ζητήματος» βρίσκει την Κέρκυρα με 196 συνεταιρισμούς και τρεις ενώσεις. Εκείνη την εποχή η ισχυρότερη από τις ενώσεις (με την επωνυμία «Κεντρική Τράπεζα») περιλαμβάνει 106 συνεταιρισμούς, ελέγχεται από τους μηχανισμούς των Θεοτοκικών και τη διοίκησή της έχει ο Σπύρος Σκιαδάς.[2] Τα τραπεζικά δάνεια δίνονται μέσω της Ένωσης χωρίς περιορισμούς και για ένα διάστημα στην ύπαιθρο δημιουργείται εικόνα ευημερίας.

Σε όλη την Ελλάδα υπάρχει η φήμη ότι η Ένωση αυτή είναι οργάνωση στερεωμένη και λειτουργούσα σε οργανωμένες βάσεις, με πειθαρχία, με τάξη και ρυθμό, με λογιστικά βιβλία και λογαριασμούς τακτικούς και λεπτομερείς.

Τα «Σκιαδικά»

Μέσα στο 1925 δημιουργούνται υπόνοιες ότι κάτι «δεν πάει καλά» στα συνεταιριστικά και η ερευνητική παρέμβαση του πολιτευτή Κ. Ζαβιτσιάνου προκαλεί έντονες αντιδράσεις από τη διοίκηση της Ένωσης αλλά και από τις δανείστριες τράπεζες.

Η κατάσταση οξύνεται ξαφνικά από την αναχώρηση για το εξωτερικό του Σπύρου Σκιαδά στις 10 Φλεβάρη του 1926. Τότε οι τράπεζες δεσμεύουν ό,τι υπάρ-

---

1. Κώστας Δαφνής, «Κωνσταντίνος Ζαβιτζιάνος», εφημ. *Κερκυραϊκά Νέα*, φ. Ιουλ.-Αυγ. 1985, σ. 8.

2. Σπύρος Κατσαρός, *Ιστορία της νήσου Κέρκυρας*, μέρος 2ον, Βιβλιοεμπορική, Κέρκυρα χ.χ., σ. 459-463.

χει στις αποθήκες των συνεταιρισμών και ξεσπά το σκάνδαλο που έμεινε γνωστό ως «Σκιαδικά».[3] Αποδεικνύεται ότι η Ένωση παρουσιάζει ζημίες εκατομμυρίων. Στις αποθήκες βρίσκονται βαρέλια με νερό αντί για λάδι, σε άλλες αποθήκες, αντί να υπάρχουν εμπορεύματα και γεωργικά προϊόντα αξίας εκατομμυρίων, βρίσκονται εμπορεύματα πολύ μικρότερης αξίας από εκείνη που έπρεπε να παρουσιάζουν, κατά πολλά εκατομμύρια.[4] Τα τσεκ πληρωμών ήταν πλαστά και τα λογιστικά βιβλία πλαστογραφημένα, με αποτέλεσμα η περιουσία των αγροτών να περάσει ως ενέχυρο στις δανείστριες τράπεζες και κυρίως στην Εθνική. Ακολουθεί χάος στην ύπαιθρο. Την ευημερία που είχαν προκαλέσει τα εύκολα δάνεια διαδέχτηκε η απόγνωση και ο πανικός. Πώς όμως εξελίχθηκε η κατάσταση στην «Κεντρική Τράπεζα» από το καλοκαίρι του 1925 μέχρι το Φλεβάρη του 1926;

Από το καλοκαίρι ώς το τέλος του 1925

Η κατάσταση ευημερίας, η οποία επικρατεί στην κερκυραϊκή ύπαιθρο το καλοκαίρι του 1925, καθρεφτίζεται στις στήλες της εφημερίδας *Κέρκυρα*, η οποία εκδίδει το πρώτο φύλλο της στις 29 Ιούνη με τον υπότιτλο «Ανεξάρτητος Αγροτική Εφημερίς» και τονίζει την αντίθεση ανάμεσα στα συμφέροντα των αγροτών και αυτά των εμπόρων. Από το 1924 η Ένωση, την οποία εκπροσωπεί ο Σκιαδάς, εμπορεύεται το λάδι χωρίς τη μεσολάβηση των εμπόρων και αυξάνει θεαματικά την τραπεζική πίστωσή της από 300.000 δραχμές το 1923 σε 6.000.000 στα μέσα του 1925. Ταυτόχρονα, το Εμπορικό και Βιομηχανικό Επιμελητήριο της Κέρκυρας και ο Εμπορικός Σύλλογος προσπαθούν με κάθε τρόπο να περιορίσουν τις εργασίες και την οικονομική δύναμη των συνεταιρισμών.

Στα τέλη Αυγούστου του 1925 υπάρχει απαγόρευση εξαγωγής ελαιολάδου και διακοπή πιστώσεων από την Εθνική Τράπεζα προς τους συνεταιρισμούς, εξαιτίας της έκτακτης ανάγκης στήριξης των καπνοπαραγωγών, με συνέπεια έντονες αντιδράσεις,[5] οι οποίες οξύνονται, όταν επιτρέπεται η εξαγωγή ραφιναρισμένου λαδιού προς όφελος μερίδας εμπόρων. Οι τρεις συνεταιρισμοί της Κέρκυρας διαμαρτύρονται, τονίζοντας επιπλέον ότι οι τιμές του λαδιού πέφτουν επ' ωφελεία των εμπόρων και των ραφιναριών και δεν θα είναι δυνατή η αποπληρωμή των δανείων στην Εθνική. Προτρέπονται οι παραγωγοί να μην πουλούν το λάδι, αλλά να το δίνουν στους συνεταιρισμούς της Ένωσης με επιπλέον 25 δραχ-

3. Βλ. και Σπύρος Κατσαρός, *ό.π.* σ. 460.

4. Κωνσταντίνος Χολέβας, *Συνεταιρικά διδάγματα από τις καταχρήσεις των συνεταιρισμών Κερκύρας*, εκδ. Α. Αντωνιάδης και Χ. Αντωνίου, Κομοτινή 1928. σ. 10-11.

5. Εφημ. *Κέρκυρα*, φ. 14.11.1925. Επεισόδιο σημειώθηκε στην Κάτω Πλατεία, μεταξύ των Σκιαδά και Μπαλού αφενός και του ελαιεμπόρου Τρύφου αφετέρου.

μές στην τιμή αγοράς ανά βαρέλα. Το αποτέλεσμα είναι η τιμή αγοράς της βαρέλας από την Ένωση να φτάσει στις 1.100 δραχμές και να συμπαρασύρει την τιμή του εμπορίου, η οποία κυμαινόταν μεταξύ 980 και 1.000 δραχμών.

Το μοιραίο 1926

Την Τετάρτη 10 Φλεβάρη ο Σπύρος Σκιαδάς αναχωρεί για την Ιταλία μέσω Αγίων Σαράντα, προκαλώντας την κατάρρευση της «Κεντρικής Τράπεζας».

Στα υποκαταστήματα των τραπεζών στην Κέρκυρα ο Σκιαδάς είχε ενεχυριάσει εμπορεύματα, τα περισσότερα από τα οποία είχαν αφαιρεθεί από τις αποθήκες χωρίς να καταβληθεί το προϊόν της πώλησης στις τράπεζες. Ο Σκιαδάς δεν κατέθετε ποτέ στο λογιστήριο λογαριασμούς, κάτι το οποίο αντιλήφθηκαν οι επιθεωρητές, όταν επιθεώρησαν την Ένωση, αλλά δεν δόθηκε σημασία λόγω της εμπιστοσύνης που υπήρχε προς το πρόσωπό του.

Στον εμπορικό οίκο Τριάντη της Γένοβας ο Σκιαδάς φαίνεται να είχε στείλει εμπορεύματα και κυρίως λάδι. Για την πληρωμή είχαν σταλεί τσεκ των 29.000 λιρών στο υποκατάστημα της Εθνικής Τράπεζας και ισόποσα τσεκ στο υποκατάστημα της Ιονικής, για τα οποία δεν υπήρχε η παραμικρή υπόνοια ότι ήταν πλαστά.[6] Όμως την Τρίτη 9 Φλεβάρη ο διευθυντής της Ιονικής Ζερβός καλεί τον Σκιαδά και του ανακοινώνει ότι η Τράπεζα του Λονδίνου, εις βάρος της οποίας είχαν εκδοθεί τα τσεκ, ακόμη δεν είχε απαντήσει και τον ερωτά αν ο οίκος Τριάντη έχει πίστωση στην τράπεζα αυτή. Την επομένη τηλεγράφημα από το Λονδίνο ενημερώνει ότι τα τσεκ δεν έχουν αξία και ότι από την τράπεζα εκλάπη το καρνέ των επιταγών αυτών. Ο Σκιαδάς ενημερώνει ότι αναχωρεί αμέσως για την Ιταλία για να περισώσει ό,τι μπορεί, ενώ τα νέα προκαλούν αναστάτωση στα χωριά και οι περισσότεροι πρόεδροι των συνεταιρισμών σπεύδουν στα γραφεία της Ένωσης για να παραλάβουν τα βιβλία των συνεταιρισμών τους.

Οι τράπεζες εγγράφουν υποθήκες στην ακίνητη περιουσία της Ένωσης και του διευθυντή της που είχε «δραπετεύσει», αλλά και στην ακίνητη περιουσία μελών του Διοικητικού και Εποπτικού Συμβουλίου. Ταυτόχρονα φυλακίζεται ο Μπαλός, καθώς και διοικητικοί και εποπτικοί σύμβουλοι και υπάλληλοι της Ένωσης.[7]

Η υπόθεση ανατίθεται σε πρωτοδίκη και όλα τα λογιστικά βιβλία της Ένωσης από το 1922 και εξής κατάσχονται. Σύντομα επιβεβαιώνεται ότι σ' αυτή δεν τηρούνταν τακτικά λογιστικά βιβλία, με αποτέλεσμα να υπάρχει μεγάλη δυσχέρεια για τη Δικαιοσύνη να βρει τους πραγματικά υπεύθυνους.

---

6. Εκείνη την εποχή τα σχετικά με τις τραπεζικές επιταγές ρυθμίζονταν από το ν. 1338/1918, «Περί τραπεζικής επιταγής» (ΦΕΚ 90/28.4.1918, τ. Α').

7. Κωνσταντίνος Χολέβας, *ό.π.* σ. 12.

Από τον οικονομικό ισολογισμό που συνέταξε ο επιθεωρητής Γεωργικών Συνεταιρισμών Θράκης Κωνσταντίνος Χολέβας,[8] προκύπτει ότι από την περιουσία της Ένωσης λείπουν 13.148.277,55 δραχμές.

Η καταδίωξη και η σύλληψη του Σκιαδά

Μετά την αναχώρηση του Σκιαδά, η Ελληνική Αστυνομία κινητοποιείται για τη σύλληψή του[9] με δύο αποστολές. Μετά από μια σειρά επιτυχών ενεργειών η Σερβική Αστυνομία του Ζάγκρεμπ συλλαμβάνει τον Σκιαδά, ο οποίος μεταφέρεται στο Βελιγράδι προκειμένου να εκδοθεί στην Ελλάδα. Στα χέρια του βρίσκονται ένα εκατομμύριο σερβικά δηνάρια και τετρακόσιες χιλιάδες λιρέτες. Ταυτόχρονα συλλαμβάνεται και ο Λαζαρίδης,[10] ενώ καταζητείται και ο Τριάντης της Γένοβας, για τον οποίο όμως υπάρχει η υπόνοια ότι είναι ο ίδιος ο Λαζαρίδης.

Ο Σκιαδάς δεν εκδίδεται, συλλαμβάνεται στη Βιέννη και τελικά εκδίδεται από την Αυστριακή κυβέρνηση στην Ελλάδα στις 22 Οκτώβρη 1926.[11]

Η δίκη

Το Νοέμβρη αρχίζει η προετοιμασία για τη δίκη, η οποία θα διεξαχθεί στο Πενταμελές Εφετείο της Κέρκυρας.[12] Οι κατηγορούμενοι για την κατάχρηση είναι 31, συμπεριλαμβανομένων των Σκιαδά και Λαζαρίδη (ο οποίος είχε εκδοθεί από τις ιταλικές αρχές). Οι περισσότεροι κατηγορούμενοι είναι προφυλακισμένοι, ενώ άλλοι είναι ελεύθεροι με εγγύηση. Πολιτικά ενάγουσες είναι η Εθνική και η Ιονική Τράπεζα.

Η δίκη αρχίζει την Τρίτη 31 Γενάρη και στον κατάλογο μαρτύρων κατηγορίας περιλαμβάνονται 92 άτομα και παρίστανται 77, ενώ στην υπεράσπιση περιλαμβάνονται 189 και παρίστανται 94.[13]

Την πρώτη μέρα ο συνήγορος του Σκιαδά (Ρωμανός) ισχυρίζεται ότι ο πελάτης του δικάζεται για πράξεις που δεν αναφέρονται στο ένταλμα σύλληψης.[14] Το ίδιο κάνουν και οι συνήγοροι των άλλων κατηγορουμένων, ζητώντας αναβολή της δίκης,[15] ενώ ζητείται και διαχωρισμός της δίκης Σκιαδά και Λαζαρίδη. Τα

8. Κωνσταντίνος Χολέβας, *ό.π.* σ. 15-18.
9. Εφημ. *Κέρκυρα*, φ. 21.3.1926.
10. Είναι πρόσωπο που φαίνεται να κατοικεί στην Ιταλία.
11. Εφημ. *Εμπρός*, φ. 22.10.1926.
12. Εφημ. *Ριζοσπάστης*, φ. 24.11.1927.
13. Εφημ. *Κέρκυρα*, φ. 1.2.1928.
14. Εφημ. *Σκριπ*, φ. 1.2.1928.
15. Ζητούνται από τους συνηγόρους οι αποφάσεις των αρμοδίων δικαστηρίων της Βι-

αιτήματα της υπεράσπισης απορρίπτονται και από το απόγευμα του Σαββάτου 4 Φλεβάρη και για 20 μέρες καταθέτουν οι μάρτυρες.

Την Τετάρτη 29 Φλεβάρη 1928 αρχίζει η απολογία του Σκιαδά,[16] ο οποίος αφηγείται πώς καταστράφηκε στην Αίγυπτο και μετά άρχισε να δουλεύει στην Οδησσό. Όταν το 1916 αποβιβάστηκαν τα συμμαχικά στρατεύματα στην Κέρκυρα εργάστηκε ως προμηθευτής, ενώ αναμειγνύεται στην Ένωση των συνεταιρισμών το 1921.

Την 1η Μάρτη απολογείται ο Μπαλός,[17] πρόεδρος του Διοικητικού Συμβουλίου της Γεωργικής Τράπεζας και θεωρούμενος συνεργός του Σκιαδά, ο οποίος τονίζει: «Πρόθεσίς μου ήτο να εξυπηρετήσω τους αγρότας, σκλάβους των επιμενόντων να διατηρήσουν την κυριαρχίαν των εις βάρος των χωρικών. Η καταδίκη μου θα είναι ο θάνατος των τέκνων μου». Σε ερώτηση του εφέτη Μπαγιώργα απαντά ότι δεν πιστεύει ότι ο Σκιαδάς πήρε περισσότερα από τρία εκατομμύρια. Ακολουθούν οι απολογίες των υπολοίπων κατηγορουμένων και στη συνέχεια οι αγορεύσεις των δικηγόρων.

Στις 3 του Μάρτη αγορεύει ο πληρεξούσιος δικηγόρος της Ιονικής Τράπεζας Γερακάρης, ο οποίος θεωρεί αναμφισβήτητη την ενοχή των κατηγορουμένων,[18] ενώ την επόμενη μέρα αγορεύει ο Κ. Τσουκαλάς,[19] δικηγόρος της Εθνικής Τράπεζας, ο οποίος χαρακτηρίζει τον Σκιαδά ως εμπορικό ναυαγό και ιδιαζόντως εγκληματικό τύπο. Στη συνέχεια αναλύει για κάθε κατηγορούμενο την ευθύνη του και ζητά αναλόγως τιμωρία ή αθώωση.

Την επόμενη μέρα[20] αγορεύει ο συνήγορος του Σκιαδά Α. Ρωμανός, ο οποίος αναφέρεται στη δράση του πελάτη του από τα νεανικά χρόνια και υποστηρίζει ότι επηρέαζε τους χωρικούς, τους εμπόρους και τους τραπεζικούς χωρίς δόλο ή ιδιοτέλεια. Εάν ατύχησε, αυτό οφείλεται σε αυτούς που τον εγκατέλειψαν. Σημειώνει ότι τα κίνητρα, τα οποία οδήγησαν τους πολιτευόμενους στον πόλεμο κατά της Ένωσης ήταν πολιτικά και δεν είχαν σχέση με την προστασία των χωρικών. Συμπεραίνει ότι οι μόνες κατηγορίες που ευσταθούν είναι τα αδικήματα υπεξαίρεσης τριών πλαστών φορτωτικών και τα πλαστά τσεκ.

έννης και της Μπολώνιας, βάσει των οποίων έγινε η έκδοση των Σκιαδά και Λαζαρίδη. Ζητείται αναβολή της δίκης σε περίπτωση που δεν υπάρχουν, αίτημα που δεν γίνεται δεκτό. Βλ. εφημ. *Κέρκυρα*, φ. 1.2.1928.

16. Εφημ. *Ριζοσπάστης*, φ. 29.2.1928.

17. Εφημ. *Σκριπ*, φ. 2.3.1928.

18. Εφημ. *Σκριπ*, φ. 5.3.1928.

19. Εφημ. *Ριζοσπάστης*, φ. 5.3.1928, και «Η εν Κερκύρα δίκη επί των καταχρήσεων των συνεταιρισμών» (αγόρευσις του νομικού συμβούλου της Εθνικής Τραπέζης Κωνστ. Τσουκαλά ενώπιον του Εφετείου Κερκύρας), σ. 32-62.

20. Εφημ. *Σκριπ*, φ. 6.3.1928.

Οι ποινές

Στις 11 το πρωί της 8ης Μάρτη, εκδίδεται η απόφαση του δικαστηρίου.[21]

Κηρύσσονται ένοχοι οι Σκιαδάς, Μπαλός, Παπανδρέου, Θεοτόκης, Παντελίδης. Κηρύσσεται αθώος ο Κασελίδης.

Απαλλάσσονται λόγω αμφιβολιών οι Κλαδάς, Τσιλιμπάρης, Θεριογιάννης, Δεσύλλας, Ι. Ζερβός, Μυρτίλος, Ν. Ζερβός, Μαρκάτης, Παγκράτης, Μουζακίτης, Ριγανάς και Κοσκινάς.

Οι ποινές που επιβάλλονται είναι:

Σκιαδάς: 17 ετών πρόσκαιρα δεσμά.

Μπαλός: 4 ετών φυλάκιση και στέρηση του δικαιώματος να δικηγορεί.[22]

Παπανδρέου: 4 ετών φυλάκιση.

Θεοτόκης: 2 ετών και 8 μηνών φυλάκιση.

Παντελίδης: 9 μηνών φυλάκιση.

Οι πολιτικές αγωγές παραπέμπονται στα πολιτικά δικαστήρια. Το δικαστήριο κρίνει σκόπιμο να άρει τις συνέπειες της απόφασης ως προς τον Μπαλό, συνιστώντας απονομή χάριτος «εις αυτόν, απαλλασσομένου του υπολοίπου της ποινής του».[23]

Στην ύπαιθρο

Η δίκη και η καταδίκη των υπευθύνων για την κατάχρηση δεν έλυνε το οικονομικό ζήτημα που είχε δημιουργηθεί. Κάθε πίστωση διακόπηκε, ενώ οι δικαστικές διώξεις για την εξασφάλιση των απαιτήσεων των τραπεζών και οι άσοδες χρονιές έφεραν πείνα και απόγνωση στον αγροτικό πληθυσμό του νησιού, του οποίου τα χρέη αύξαιναν λόγω της προσφυγής σε τοκογλυφικά δάνεια,[24] και οι κατασχέσεις αγροτικών προϊόντων ήταν καθημερινές.

Ο αγροτικός πληθυσμός του νησιού ήταν τότε το 72% του συνόλου και η έλλειψη γεωργικού εισοδήματος είχε άμεσο αντίκτυπο και στο εισόδημα του αστικού πληθυσμού. Υπήρχε επιτακτική ανάγκη να διακανονιστούν τα χρέη και να εξασφαλιστεί περαιτέρω η αγροτική πίστη.

Για το σκοπό αυτό με ενέργειες του Κ. Ζαβιτσιάνου ιδρύεται το Φλεβάρη του

---

21. Εφημ. *Ριζοσπάστης και Σκριπ*, φ. 9.3.1928.

22. Στη στέρηση του δικαιώματος να δικηγορεί αναφέρεται ο Μπαλός στην εφημ. *Δημοκρατικόν Βήμα*, φ. 30.9.1955.

23. Του απονεμήθηκε χάρη με προεδρικό διάταγμα στις 27.6.1928. Βλ. εφημ. *Δημοκρατκόν Βήμα*, φ. 30.9.1955.

24. Κώστας Δαφνής, «Κωνσταντίνος Ζαβιτζιάνος», *Κερκυραϊκά Νέα*, φ. Ιουλ.-Αυγ. 1985.

1929 με το νόμο 3905 ο «Αυτόνομος Οργανισμός Αγροτικής Πίστεως» (γνωστός ως Α.Ο.Α.Π.). Με το νόμο αυτό αναγνωρίζονται τα αγροτικά χρέη στην Εθνική, η οποία θα χρειαζόταν μακροχρόνιους δικαστικούς αγώνες αμφίβολου αποτελέσματος (καθώς τη βάρυνε μεγάλο μέρος της ευθύνης για τα συνεταιριστικά σκάνδαλα), για να νομιμοποιήσει τις απαιτήσεις της.

Ο Ευστάθιος Μπαλός γράφει είκοσι έξι χρόνια μετά τη δίκη

Είκοσι έξι χρόνια μετά τη δίκη, ένας από τους κύριους πρωταγωνιστές, ο πρόεδρος της Κεντρικής Τράπεζας Ευστάθιος Μπαλός, αρθρογραφεί στην εφημερίδα *Δημοκρατικόν Βήμα*[25] για το σκάνδαλο και το ρόλο των τότε διευθυντών των τραπεζών, ενώ παραθέτει και αναλυτικά στοιχεία για τα γεγονότα και εκτιμήσεις.

Στο πρώτο κείμενό του[26] θέτει το ερώτημα «Ποιοι είχαν άμεσο συμφέρον να κατακρημνίσουν την Κεντροτράπεζα και το συνεταιρικό συγκρότημα των κερκυραίων αγροτών» και αποδίδει τις ευθύνες στις Τράπεζες Εθνική και Ιονική και στον πολιτευτή Κ. Ζαβιτσιάνο, ενώ παράλληλα δίνει την εικόνα, η οποία είχε διαμορφωθεί στην τοπική οικονομία εκείνη την εποχή.

Ο Μπαλός επισημαίνει ότι η Κεντροτράπεζα είχε γίνει ένας τεράστιος οικονομικός οργανισμός, ο οποίος συγκέντρωνε γύρω του ταχύτατα όλη την οικονομική ζωή της Κέρκυρας και πέραν αυτής, όπως έγινε με τα λάδια, και βάδιζε προς πραγματοποίηση του συνεταιρικού προγράμματος του Καρόλου Ζιντ[27] «Cooperation», το οποίο συνοψιζόταν σε τρία στάδια:

Κατάκτηση του εμπορικού επαγγέλματος.

Κατάκτηση της εργοστασιακής βιομηχανίας.

Κατάκτηση της αγροτικής βιομηχανίας.

Η άφθονη χρηματοδότηση των κερκυραίων αγροτών από την Εθνική Τράπεζα[28] ήταν αρκετή για να τους καταστήσει οικονομικά ανεξάρτητους και να αποτινάξουν το ζυγό των τοκογλύφων και των προσωποπαγών κομμάτων της Κέρκυρας, των οποίων «οι τοκογλύφοι ήσαν οι κομματάρχαι».

---

25. Τα σχετικά κείμενα περιλαμβάνονται στα φύλλα από τον Οκτώβρη του 1954 ώς το Σεπτέμβρη του 1956. Την επισήμανση των δημοσιευμάτων αυτών και την προμήθεια φωτοτυπιών τους οφείλουμε στο συμπολίτη κ. Θεόδωρο Μπαλό.

26. Εφημ. *Δημοκρατικόν Βήμα*, φ. 10.10.1954.

27. Για τη μικροαστική συνεταιριστική θεωρία της λεγόμενης «Σχολής της Νιμ» βλ. Κάρολος Ζιντ, *Οι συνεταιρισμοί καταναλώσεως*, «Βιβλιοθήκη του Συνεταιριστού», Αθήνα 1932. Τις βασικές αρχές των απόψεων του Ζιντ για την οργάνωση των συνεταιρισμών παρουσιάζει ο Μπαλός στο *Δημοκρατικόν Βήμα*, φ. 31.1.1954 και 10.11.1954.

28. Εφημ. *Δημοκρατικόν Βήμα*, φ. 10.11.1954.

Οι πλαστές φορτωτικές

Ποια ήταν όμως η απελπισμένη αντίδραση του Σκιαδά στην κρίση, η οποία πλέον αγκάλιαζε την Ένωση;[29]

α΄ Εκδίδει και εμφανίζει προς την Εθνική Τράπεζα στις 24 Νοέμβρη του 1925 πλαστή φορτωτική για το φορτηγό «Αρχιμήδης», την οποία η τράπεζα προεξοφλεί γνωρίζοντας ότι είναι πλαστή.

β΄ Εκδίδει και εμφανίζει στις 7 Δεκέμβρη του 1925 προς την Ιονική Τράπεζα δεύτερη φορτωτική για το ίδιο πλοίο για 700 βαρέλια λάδι, την οποία προεξοφλεί ο διευθυντής του υποκαταστήματος Ζερβός, εν γνώσει του ότι είναι πλαστή.

γ΄ Εκδίδει και εμφανίζει στις 28 Δεκέμβρη του 1925 προς την Ιονική φορτωτική του πλοίου «Βυζάντιο», για την οποία ο διευθυντής του υποκαταστήματος Ζερβός γνώριζε ότι ήταν πλαστή.

δ΄ Εκδίδει και παρουσιάζει στις 30 Γενάρη του 1926 πλαστές φορτωτικές της Εταιρείας Ιγγλέση, που είχαν εκδοθεί στις 22 του μήνα, τις οποίες η Ιονική προεξοφλεί γνωρίζοντας την πλαστότητά τους.

Τα πλαστά τσεκ

Ο Σκιαδάς εκδίδει πλαστά τσεκ πιστεύοντας ότι η Εθνική και η Ιονική θα τα δεχτούν και θα τα προεξοφλήσουν, όπως στην περίπτωση των φορτωτικών. Αναγκάζεται σε αυτήν την κίνηση, πιεζόμενος από τα δημοσιεύματα στις εφημερίδες *Φωνή της Κερκύρας*, *Πολιτεία* (των Αθηνών) και *Ελεύθερον Βήμα* εναντίον των εκπροσώπων της Ένωσης ότι καταχράστηκαν περί τα 100 εκατομμύρια από τα κέρδη της. Για την κατηγορία αυτή κατατίθεται στις 20 Γενάρη 1926 μήνυση κατά του Κ. Ζαβιτσιάνου, ο οποίος θεωρείται ότι υποκινεί τα δημοσιεύματα, για συκοφαντία.

Ο «δημοσιογραφικός πόλεμος» έχει ως σκοπό να ματαιώσει κάθε δυνατότητα τραπεζικής χρηματοδότησης προς την Κεντροτράπεζα, αφού αυτή παρουσιάζεται ως κέντρο λωποδυτών και καταχραστών. Το αποτέλεσμα είναι να κλονιστεί η πίστη της Ένωσης και να αναγκαστεί ο Σκιαδάς να εκδώσει τα πλαστά τσεκ.

Τα τσεκ εκδίδονται στις 22 Γενάρη 1926 με εκδότρια την τράπεζα Bank Credit Commercial του Λονδίνου. Οι εκπρόσωποι της Εθνικής και της Ιονικής αντιλαμβάνονται σχεδόν αμέσως ότι πρόκειται για ανύπαρκτη τράπεζα, όπως ανύπαρκτος είναι και ο αποστολέας τους από τη Γένοβα της Ιταλίας Νικ. Τρι-

29. Εφημ. *Δημοκρατικόν Βήμα*, φ. 10.2.1955. Σύμφωνα με τον Μπαλό, «Ο Σκιαδάς καταφεύγει εις το έγκλημα διά να σώση και όχι να καταληστεύση την Κεντροτράπεζαν».

άντης. Τα τσεκ παραλαμβάνονται από τις τράπεζες στις 29 του μήνα με εντολή να παραδοθούν επί αποδείξει στα πρόσωπα, στη διαταγή των οποίων εκδόθηκαν.

Οι τράπεζες, παρά το ότι διαπιστώνουν σχεδόν αμέσως την πλαστότητα των τσεκ, τα παρακρατούν, ενώ η γραπτή εντολή που τα συνοδεύει ορίζει το αντίθετο, και το αποκρύπτουν από την Κεντροτράπεζα. Παράλληλα, η Εθνική αξιώνει από τους εκπροσώπους της Κεντροτράπεζας να τα οπισθογραφήσουν, πράγμα που ο Σκιαδάς αρνείται, καθώς η ίδια τράπεζα είχε αρνηθεί τη χορήγηση προκαταβολής 2 εκατομμυρίων για λάδι, το οποίο επρόκειτο να εξαχθεί στο εξωτερικό. Η Εθνική τον απειλεί με υποβολή μήνυσης για πλαστογραφία και ο Σκιαδάς αναγκάζεται να υποκύψει. Αποκρύβοντας περαιτέρω την αλήθεια και δηλώνοντας ότι όλα βαίνουν καλώς, η Εθνική πετυχαίνει να οπισθογραφηθούν τα τσεκ και από τους εκπροσώπους της Ένωσης Ι. Ζερβό και Ηλ. Καποδίστρια στις 9 Φλεβάρη, ενώ δεν επιδιώκει κάτι παρόμοιο και από τον πρόεδρο της Ένωσης Στάθη Μπαλό.

Με την ενέργεια αυτή η Τράπεζα επεδίωκε:

α΄ Την απαλλαγή του Ζαβιτσιάνου από τη βέβαιη καταδίκη επί συκοφαντία, μετά τη μήνυση των εκπροσώπων της Ένωσης.

β΄ Το γκρέμισμα της Κεντροτράπεζας, εξαναγκάζοντας τον Σκιαδά να φύγει για την Ιταλία τη νύχτα της 10.2.1926 και αποδίδοντάς του τη διάπραξη υπεξαίρεσης δεκάδων εκατομμυρίων δραχμών από κέρδη της Κεντροτράπεζας.

Για το τελευταίο ο Σκιαδάς απαλλάσσεται με το 565/1927[30] βούλευμα του Συμβουλίου των εν Κερκύρα Πλημμελειοδικών, ενώ με την XV/8.3.1928 απόφαση του Πενταμελούς Εφετείου Κερκύρας καταδικάζεται για υπεξαίρεση κεφαλαίων της Ένωσης. Ο αποκλεισμός της περίπτωσης της υπεξαίρεσης κερδών της Ένωσης είχε ρητά εξαιρεθεί και με την έκθεση των πραγματογνωμόνων Πολίτη και Χολέβα του 1927, με την οποία είχαν εκτιμηθεί ζημίες 4.807.000 δραχμών.

Από τις 10 ώς τις 12 Φλεβάρη 1926[31]

Η αποκάλυψη στον Σκιαδά ότι τα τσεκ ήταν πλαστά και η απειλή για μήνυση επί πλαστογραφία έγινε από το διευθυντή της Ιονικής Φρειδ. Ζερβό στις 7 το βράδυ της Τετάρτης 10 Φλεβάρη 1926. Τα μεσάνυχτα ο Σκιαδάς αναχωρεί μέσω Αγίων Σαράντα για την Ιταλία «[…] διά την περίσωσιν δήθεν των ανυπάρκτων εμπορευμάτων των δήθεν ευρισκομένων εις χείρας του ανυπάρκτου Τριάντη, διά την πληρωμήν των οποίων απεστάλησαν τα πλαστά τσεκ, τη εγκρίσει και τη

30. Το 565/1927 βούλευμα του Συμβουλίου Πλημμελειοδικών Κέρκυρας σώζεται στα Γ.Α.Κ.–Α.Ν. Κέρκυρας, στη σειρά Π2 [VIII Πλημμελειοδικείο (1815-1930), Βουλεύματα, φ. 705].

31. Εφημ. *Δημοκρατικόν Βήμα*, φ. 10.3.1955 και 31.5.1955.

προτροπή πάντοτε των εκπροσώπων των άνω τραπεζών. Και τέλος διαπράττει κατά την άνω αναχώρησίν του την, κατ' αυτούς, υπεξαίρεσιν των δεκάδων εκατομμυρίων δραχμών, εν γνώσει πάντοτε, τη υποστηρίξει και τη υποβοηθήσει των εκπροσώπων των άνω τραπεζών, εξαιρουμένου πάντοτε του κ. Ι. Βάρθη,[32] όστις ήτο παντελώς αμέτοχος εις το κατά της Κεντροτραπέζης και του όλου Συνεταιρικού συγκροτήματος των Κερκυραίων Αγροτών ανοσιούργημα».

Στη συνέχεια:

Στις 5 το απόγευμα της Πέμπτης[33] οι εκπρόσωποι Εθνικής και Ιονικής συγκεντρώνονται στο γραφείο του Φρ. Ζερβού και ετοιμάζουν μήνυση κατά του Σκιαδά, αν και τον θεωρούσαν θύμα απάτης του Τριάντη.[34]

Την Παρασκευή 12 Φλεβάρη καταλαμβάνονται παράνομα οι χώροι της Κεντροτράπεζας από την Εθνική.

Την ίδια μέρα Εθνική και Ιονική προβαίνουν σε παράνομη κατάσχεση της περιουσίας της Κεντροτράπεζας. Παράνομη, διότι οι συμβάσεις με την Εθνοτράπεζα ήταν άκυρες λόγω παράβασης του άρθρου 41, εδάφιο στ' του Καταστατικού της Ένωσης (απόφαση της Γενικής Συνέλευσης της Κεντροτράπεζας στις 25.9.1927 και α.π. 249/1936 μεταξύ Ιονικής και Εθνικής), της οποίας η περιουσία ανερχόταν σε δεκαπέντε εκατομμύρια δραχμές περίπου.

Ο Μπαλός θεωρεί ότι «ο Σκιαδάς αναντιρρήτως δεν εξηφανίσθη της Κερκύρας, αλλά εφυγαδεύθη παρά των εκπροσώπων των Τραπεζών Εθνικής και Ιονικής κατά την εσπέραν της 10 Φεβρουαρίου 1926»[35] και περιγράφει τα συμβάντα το απόγευμα της 10ης Φλεβάρη (την προηγούμενη μέρα οι εκπρόσωποι της Κεντροτράπεζας έχουν οπισθογραφήσει τα πλαστά τσεκ).

Ο Μπαλός τονίζει πολλές φορές ότι ο Σκιαδάς έφυγε στο εξωτερικό εν γνώσει των διευθυντών των τραπεζών, παρά τα όσα αυτοί δήλωναν για το αντίθετο.[36] Ούτε έφυγε για να περισώσει ανύπαρκτα εμπορεύματα, τα οποία δεν ήταν δυνατόν να αγοραστούν, καθώς ολόκληρη η περιουσία της Κεντροτράπεζας (12½ εκατομμύρια) είχε ενεχυριαστεί στην Εθνική Τράπεζα από τις 18.12.1925.

Θεωρεί ότι ο Σκιαδάς κλείστηκε για πολλά χρόνια στις φυλακές της Κέρκυρας, κατηγορούμενος για εγκληματικές πράξεις, «εις τας οποίας τον παρώθησαν διά του τρομακτικού και αποπνικτικού εκείνου οικονομικού αποκλεισμού της Κεντροτραπέζης ήτις διά της ραγδαίας και κεραυνοβόλου εξελίξεώς της ηπείλει να τους εκτοπίση εντός ελαχίστου χρόνου πολιτικώς και οικονομικώς εκ Κερκύρας».

---

32. Διευθυντή τότε του υποκαταστήματος Κέρκυρας της Εθνικής Τράπεζας.
33. Εφημ. *Δημοκρατικόν Βήμα*, φ. 31.7.1955.
34. Εφημ. *Δημοκρατικόν Βήμα*, φ. 10.3.1955, 31.5.1955 και 31.7.1955.
35. Εφημ. *Δημοκρατικόν Βήμα*, φ. 3.5.1955.
36. Εφημ. *Δημοκρατικόν Βήμα*, φ. 10.6.1955.

Για τη μήνυση, η οποία είχε υποβληθεί στις 12 Φλεβάρη από τους εκπροσώπους των τραπεζών παρατηρεί επιπλέον ότι:[37] «[…] ήτο καταφανές εις αυτούς ότι ο Σκιαδάς διέπραττεν υπεξαίρεσιν η οποία του ήτο απαραίτητος διά την παραμονήν του εις το εξωτερικόν», ενώ «ουδείς έλεγχος της διαχειρίσεώς του ενηργήθη, ούτε ήτο δυνατόν να διενεργηθή κατά το χρονικόν διάστημα, το παρεμπίπτον από του μεσονυκτίου της 10.2.1926 μέχρι της 5 μ.μ. της 11.2.1926, οπότε συνέταξαν την μήνυσίν των = 18 ώρες».

Η καταδίκη του Μπαλού – Οι πλαστές φορτωτικές

Ο Μπαλός καταδικάστηκε σε τέσσερα χρόνια φυλάκιση για πλαστογραφία μετά χρήσεως: α) για τις δύο φορτωτικές του «Αρχιμήδη», β) για τη φορτωτική του πλοίου «Βυζάντιο». Και αυτό «εκ συστάσεως μετά του Σκιαδά των άνω πλαστογραφιών διαπραχθεισών παρ' αμφοτέρων διά μιμήσεως των υπογραφών τών πλοιάρχων των άνω ιστιοφόρων Σπυρ. Μαντζαβίνου και Π. Πετρίδη, εις τας ως άνω φορτωτικάς».[38] Επιπλέον:

α΄ Οι φορτωτικές αυτές προεξοφλήθηκαν στις 24.11.1925 (Εθνική), 7.12.1925 και 28.12.1925 (Ιονική) εν γνώσει των τραπεζών ότι ήταν πλαστές και πριν οπισθογραφηθούν από τους εκπροσώπους της Κεντροτράπεζας. Η οπισθογράφηση έγινε από τον Στάθη Μπαλό και τον Ιω. Ζερβό, οι οποίοι αγνοούσαν την πλαστότητα των παραπάνω φορτωτικών, των οποίων την προεξόφληση είχε διαπραγματευτεί με τους εκπροσώπους των Τραπεζών ο Σκιαδάς.

β΄ Οι δύο φορτωτικές του «Αρχιμήδη» πληρώθηκαν κατ' απαίτηση των εκπροσώπων των τραπεζών όχι από τους παραλήπτες αλλά από την Κεντροτράπεζα στις 28.12.1925, όπως προκύπτει από το 565/1927 βούλευμα του Συμβουλίου των εν Κερκύρα Πλημμελειοδικών.

γ΄ Οι παραπάνω φορτωτικές παραδόθηκαν ελεύθερες άνευ πληρωμής στον ύποπτο Λαζαρίδη, «τον μη πληρωτήν συνεπώς και μη δικαιούχον, ενώ έπρεπε να παραδοθούν προς την Κεντροτράπεζαν, την πληρώτριαν και συνεπώς δικαιούχον αυτών».

Με την παράνομη παράδοση των παραπάνω φορτωτικών στον ύποπτο Λαζαρίδη, ελευθέρων άνευ πληρωμής, του επέτρεψαν συνειδητά και εσκεμμένα να τις εξαφανίσει, όπως προκύπτει από το παραπάνω βούλευμα, γιατί τις θεωρούσαν κουρελόχαρτα.

δ΄ Οι διευθυντές των τραπεζών υπέβαλαν μήνυση κατά του Μπαλού και του

37. Εφημ. *Δημοκρατικόν Βήμα*, φ. 31.7.1955 και 22.8.1955.

38. Εφημ. *Δημοκρατικόν Βήμα*, φ. 30.9.1955 και 11.10.1955.

Σκιαδά με την κατηγορία της πλαστογραφίας, ένα χρόνο μετά την παράδοση των φορτωτικών στο Λαζαρίδη και χωρίς φυσικά να επισυνάψουν το «σώμα του εγκλήματος», ώστε με την παρέμβαση γραφολόγων να αποδειχτεί ποιος μιμήθηκε τις υπογραφές των παραπάνω πλοιάρχων στις φορτωτικές.

ε΄ Κατά την ανάκριση αλλά και κατά την ακροαματική διαδικασία οι διευθυντές των τραπεζών επέμειναν ότι ο Μπαλός ήταν συναυτουργός στις πλαστογραφίες, αν και αυτός ζήτησε να εμφανιστούν οι επίμαχες φορτωτικές και αυτό δεν έγινε. Επισημαίνεται ότι από τις συναλλαγές της Κεντροτράπεζας με Εθνική και Ιονική υπήρχαν στα αρχεία των τραπεζών αυτών πολλά έγγραφα με τις υπογραφές του Μπαλού, οπότε, αν διαπιστωνόταν πλαστογραφία, έπρεπε να μην πληρωθούν τότε οι φορτωτικές και να έχει άμεσα υποβληθεί μήνυση κατά του θεωρούμενου πλαστογράφου Μπαλού. Συνεπώς, ο τελευταίος μόνο οπισθογράφησε τις φορτωτικές[39] εκτός της δεύτερης του «Αρχιμήδη» και δεν μπορούσε να την έχει υπογράψει, γιατί ίσχυε απαγόρευση εξαγωγής λαδιού και θα είχε άμεσες ποινικές συνέπειες. Ειδικά για τη φορτωτική του «Βυζάντιου», ο Μπαλός επισημαίνει ότι δεν είναι δυνατόν να θεωρηθεί συναυτουργός σε πλαστογραφία, καθώς «η άνω φορτωτική συνετάχθη εις Πειραιά και εις αυτόν ήτο συνημμένον και δηλωτικόν του τελώνου Πειραιώς Ιακ. Πασπαλάκη ότι η Κεντρική Τράπεζα συνεταιρισμών Κερκύρας εφόρτωσεν επί του ιστιοφόρου "Βυζάντιον" χιλίους σάκκους αμυγδάλων και αμυγδαλόψυχας και ένεκα του λόγου τούτου προέβην μετά του Ιωάν. Ζερβού εις την οπισθογράφησιν αυτής».[40]

Είναι χαρακτηριστική η απόφαση του Πενταμελούς Εφετείου:

> *Το δικαστήριον λαμβάνον υπ' όψει την εκ της διαδικασίας αναμφισβητήτως προκύψασαν οικτράν οικονομικήν κατάστασιν του καταδικασθέντος Ευσταθίου Μπαλού, εξ ης ως συμπέρασμα προκύπτει ότι δεν ωφελήθη ούτος παντάπασιν εκ των πράξεων δι' ας εκηρύχθη ένοχος, και ότι ουδεμίαν εξ αυτών εσκόπει ωφέλειαν, αλλ' ότι εις ταύτας τον παρώθησεν η υπέρ των συνεταιρισμών αντίθετος προς τον σκοπόν αυτών εσφαλμένη ιδεολογία του, βοηθουμένη και εκ της νευρικής του καταστάσεως ουχί δε ιδιοτελής σκοπός, νομίζει προσήκον όπως γνωμοδοτήση υπέρ απονομής πλήρους χάριτος του υπολοίπου της ποινής εις τον κατάδικον τούτον.*

---

39. Η οπισθογράφηση έγινε το πρωί της 11.12.1926 και με τον τρόπο αυτό ο Μπαλός θεωρεί ότι ο διευθυντής της Εθνικής Φρ. Ζερβός «σώθηκε», καθώς είχε διώξει από τα χέρια του τις φορτωτικές. Βλ. εφημ *Δημοκρατικόν Βήμα*, φ. 11.10.1955.

40. Σχετικά αναφέρθηκε ο Φρ. Ζερβός στην κατάθεσή του στον ανακριτή στις 15.2.1926. Στον «Αρχιμήδη» φαίνεται από την πλαστή φορτωτική ότι φορτώθηκαν 700 βαρέλια λαδιού για την Ιταλία. Βλ. εφημ. *Δημοκρατικόν Βήμα*, φ. 11.10.1955.

Στον Μπαλό, παρά την πρόταση του εισαγγελέα εφετών Δημ. Πίκουλα, δεν απονεμήθηκε πλήρης χάρις αλλά απλή, με προεδρικό διάταγμα στις 27.6.1928 και δεν μπόρεσε να δραστηριοποιηθεί πλέον επαγγελματικά στο χώρο του.

Ο Μπαλός εκτιμά ότι κατά την εποχή των γεγονότων η Ένωση χρειαζόταν περίπου μια τριετία για να επικρατήσει σε όλη την οικονομική ζωή του νησιού και, υπολογίζοντας κέρδη με τα τότε δεδομένα, υποστηρίζει ότι η αποθετική της βλάβη (διαφυγόντα κέρδη), εξ αιτίας των ενεργειών της Εθνικής Τράπεζας, ξεπερνά το ποσό των 405.000.000 δραχμών.

Η Κεντροτράπεζα παύει να υπάρχει από το Μάρτη του 1929, όταν δημοσιεύεται ο νόμος 3905 με την ίδρυση του Α.Ο.Α.Π., και όλη η ακίνητη και κινητή περιουσία της και τα μετρητά μεταβιβάζονται σε αυτόν παράνομα, καθώς ποτέ δεν πτώχευσε κατά το νόμο.

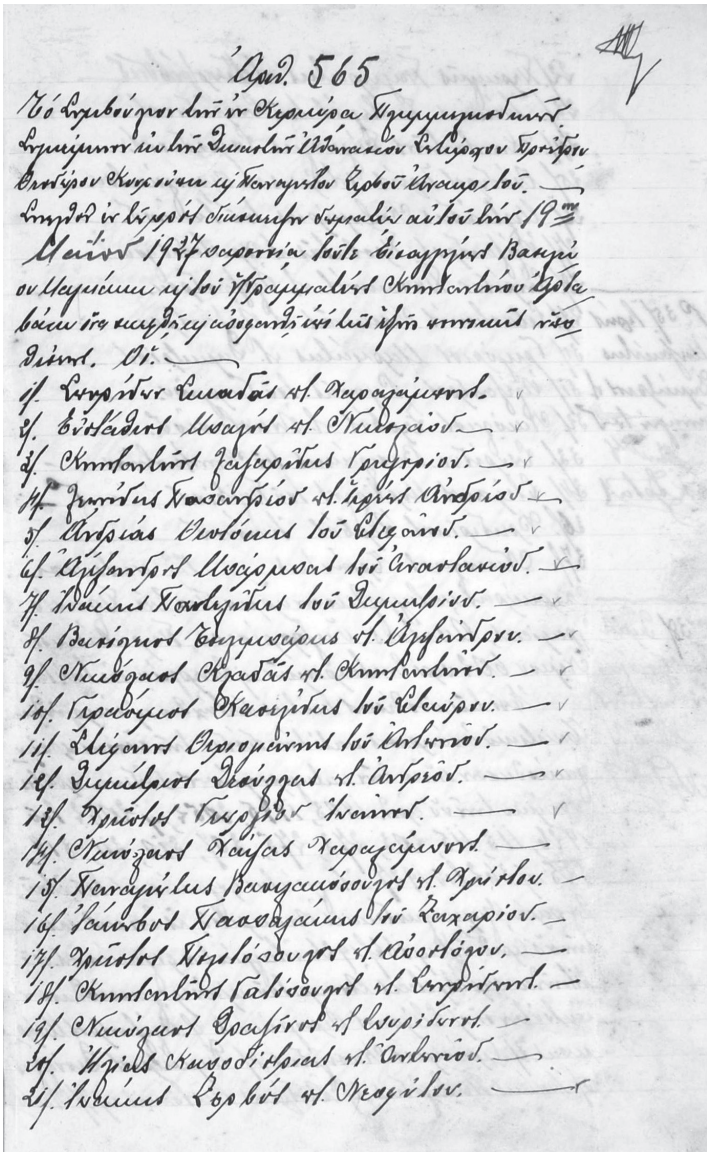
Επίλογος

Σήμερα, 88 χρόνια μετά τα γεγονότα, είμαστε σε θέση να εκτιμήσουμε με νηφάλιο τρόπο τι συνέβη. Προϋπόθεση βέβαια ότι δεν θα υπάρξουν κάποια νεότερα στοιχεία που ενδεχομένως θα ανατρέψουν τα δεδομένα μας.

Περίληψη / Summary

Στα 1925 μία από τις γεωργικές ενώσεις της Κέρκυρας, η «Κεντρική Τράπεζα», υπό τη διοίκηση του Σπύρου Σκιαδά, λαμβάνει από την Εθνική Τράπεζα δάνεια ύψους 40 εκατομμυρίων δραχμών και μόνο μέρος από αυτά καταλήγει στους αγρότες. Ο Σκιαδάς διοχετεύει μεγάλο μέρος των δανείων στην Ιταλία και η αποκάλυψη της κατάχρησης προκαλεί την αναχώρηση του ίδιου στο εξωτερικό. Συλλαμβάνεται, δικάζεται και καταδικάζεται το Μάρτη του 1928, έχοντας ήδη δημιουργήσει στην κερκυραϊκή ύπαιθρο μια τραγική κατάσταση.

In 1925, one of the agricultural unions of Corfu, the "Central Bank", under the leadership of Spiros Skiadas, gets loans of 40 million drachmas from the National Bank, and only part of that sum ends up with the farmers. Skiadas channels large part of the loan to Italy, and when the embezzlement is revealed, he flees abroad. He is arrested, tried and convicted in March 1928, having already created a miserable situation in the corfiot countryside.

Η πρώτη σελίδα του υπ' αριθμ. 565/1927 βουλεύματος του Συμβουλίου Πλημμελειοδικών Κερκύρας (Γ.Α.Κ. – Α.Ν. Κέρκυρας, Πρωτοδικείο ΙΙ [VIII Πλημμελειοδικείο, 1815-1930, Βουλεύματα, φ. 705], φωτογραφία Γ. Ζούμπου).

ΟΙ ΠΡΟΦΟΡΙΚΕΣ ΜΑΡΤΥΡΙΕΣ ΤΩΝ ΠΡΟΣΦΥΓΩΝ ΤΗΣ ΜΙΚΡΑΣΙΑΤΙΚΗΣ ΚΑΤΑΣΤΡΟΦΗΣ, ΠΟΥ ΚΑΤΕΦΥΓΑΝ ΣΤΗΝ ΚΕΡΚΥΡΑ, ΩΣ ΕΡΓΑΛΕΙΟ ΙΣΤΟΡΙΚΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ

Σπυρίδων Χ. Μουρατίδης

Οι προφορικές μαρτυρίες αποτελούν πρωτογενή πηγή έρευνας και είναι δυνατόν, υπό προϋποθέσεις, να αποτελέσουν ένα χρήσιμο εργαλείο στη διερεύνηση πτυχών της ιστορίας, που δεν αναδεικνύονται επαρκώς από άλλες πηγές, ή να βοηθήσουν στη συλλογή στοιχείων, τα οποία είναι δυνατόν να οδηγήσουν την έρευνα σε πρόσφορες κατευθύνσεις.

Εκ των πραγμάτων, οι προφορικές συνεντεύξεις που βασίζονται στην άμεση μαρτυρία και όχι στις μαρτυρίες εξ ακοής, οι οποίες, ως είναι φυσικό, δεν έχουν την ίδια πληροφοριακή αξία, λαμβάνονται για γεγονότα σχετικά πρόσφατα, όμως αυτό δεν μειώνει καθόλου τη σημασία τους, εφόσον διατηρούν την ιδιαιτερότητά τους ως πηγές, αφού με αυτές παρέχονται στοιχεία, τα οποία δεν απαντώνται στις άλλες πηγές που χρησιμοποιεί η έρευνα.

Στην περίπτωση των προσφύγων της Μικράς Ασίας, του Πόντου και της Ανατολικής Θράκης η Μέλπω Μερλιέ, η οποία το 1930 ίδρυσε, από κοινού με το σύζυγό της Οκτάβιο, το Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών, προείδε τη σημαντικότατη αξία των μαρτυριών των προσφύγων. Πράγματι, οι μαρτυρίες, 5.100 στον αριθμό, αποτέλεσαν σημαντικότατη πηγή συγκέντρωσης πληροφοριών. Η Μέλπω Μερλιέ *ξανάφερε στη ζωή* 2.174 ελληνικούς οικισμούς, όπου κατοικούσαν Έλληνες ή Έλληνες και Τούρκοι. *Ξαναζωντάνεψε* τα περισσότερά τους ονόματα, ετοίμασε χάρτες, όπου σημειώθηκαν με όσο το δυνατόν περισσότερη ακρίβεια όλοι αυτοί οι οικισμοί. Συνέλεξε ποικίλο υλικό για τη γεωγραφία, την ιστορία, τη διοίκηση, τη γλώσσα, τα μνημεία λόγου 1.356 οικισμών.[1]

Είναι γεγονός ότι οι προφορικές αυτές μαρτυρίες παρέχουν σημαντικότατες πληροφορίες κυρίως για τους τόπους προέλευσης των προσφύγων, κάτι απόλυτα φυσικό, αφού ήταν επιτακτική η ανάγκη να καταγραφούν τα χαρακτηριστικά των κοινωνικών ομάδων στους τόπους αυτούς και λιγότερο στους τόπους εγκατάστασής τους στην Ελλάδα.

---

1. Κέντρον Μικρασιατικών Σπουδών, *Έκθεση του έργου του Κ.Μ.Σ. (1930-1973)*, Κατάλογος, Εκδόσεις Κ.Μ.Σ., Αθήνα 1974, σ. 46.

Όσον αφορά τις προφορικές μαρτυρίες για τους πρόσφυγες που κατέφυγαν στην Κέρκυρα ήταν αυτονόητη η στροφή της έρευνας και σε αυτήν την πηγή, από τη στιγμή που υπήρχαν ακόμη εν ζωή άτομα που έζησαν όλη αυτή την περιπέτεια, έστω και αν τη χρονική περίοδο που ήρθαν στην Κέρκυρα, ήταν σε μικρή σχετικώς ηλικία.

Οι μαρτυρίες αυτές ελήφθησαν κατά τη χρονική περίοδο 1992-1993, εκτός μιας περιπτώσεως, όπου τη μαρτυρία δεν την έλαβε ο ερευνητής, αλλά συγγενικό πρόσωπο πρόσφυγα το έτος 1974. Στην περίπτωση των μαρτυριών των προσφύγων της Κέρκυρας δόθηκε ιδιαίτερη έμφαση στους τόπους εγκατάστασής τους, κατά την υποστήριξη της έρευνάς μας σε διδακτορικό επίπεδο στο Ιόνιο Πανεπιστήμιο, με θέμα: «Πρόσφυγες της Μικράς Ασίας, του Πόντου και της Ανατολικής Θράκης στην Κέρκυρα (1922-1932)».

Οι μαρτυρίες είναι 10 και αφορούν σε πρόσφυγες που προέρχονταν από την Ιωνία (Σμύρνη), τη Μυσία (Δαρδανέλλια), τη Λυκαονία (Ικόνιο) και την Καππαδοκία (Ανακού, Ζίλε, Νίγδη).[2]

Ο ερευνητής που επιλέγει τις προφορικές μαρτυρίες ως πηγή της έρευνάς του έρχεται από την αρχή αντιμέτωπος με κάποια ερωτήματα, στα οποία καλείται να δώσει απάντηση. Κατ' αρχάς, ποια είναι η κατάλληλη χρονική περίοδος για τη λήψη των προφορικών μαρτυριών; Ο ενθουσιασμός πολλές φορές οδηγεί βεβιασμένα στη λήψη προφορικών μαρτυριών, χωρίς να έχει προηγηθεί η απαραίτητη μελέτη της βιβλιογραφίας. Με βάση ποια κριτήρια ο ερευνητής θα σχεδιάσει το ερωτηματολόγιό του; Ένα ερωτηματολόγιο θα πρέπει να καλύπτει τους στόχους της έρευνας, οι οποίοι και θα πρέπει να έχουν αποσαφηνισθεί, τουλάχιστον σε ένα σημαντικό βαθμό. Είναι αυτονόητο ότι δεν είναι εύκολο να επανέρχεται κανείς, θέτοντας ερωτήσεις για θέματα που ανακύπτουν σε μεταγενέστερη συνέντευξη.

Πριν περάσω στις προφορικές μαρτυρίες, θα ήθελα εν συντομία να αναφερθώ στις συνθήκες που επικρατούσαν στο νησί με την άφιξη των προσφύγων.

Η Κέρκυρα, λίγο μετά τη Μικρασιατική καταστροφή, χαρακτηρίζεται ως

2. Υιοθετούμε την «πρόταση» της Μέλπως Μερλιέ, σύμφωνα με την οποία η διαίρεση του μικρασιατικού χώρου κατά την οθωμανική διοίκηση δεν βοηθά την έρευνα, γιατί τα βιλαέτια, απέραντα όπως ήταν, είχαν ως πυρήνες τα οθωμανικά χωριά. Αλλά ούτε και η εκκλησιαστική ελληνική διοίκηση σε μητροπόλεις βοηθούσε. Η λογική διαίρεση *υπαγόρευε να ενώνονταν οι ελληνικοί οικισμοί κατά τις παραδόσεις τους, τις συνήθειες, τις ανταλλαγές, που είχαν μεταξύ τους – δηλαδή κατά τη συγγένεια που δημιουργεί η καθημερινή ζωή – να ενώνονται σε Περιφέρειες που μετά θα εύρισκαν τη λογική τους θέση μέσα στις 16 Επαρχίες*. Κέντρον Μικρασιατικών Σπουδών, *Έκθεση*, ό.π., σ. 29.

ένα από τα κυριότερα κέντρα προσφύγων της Ελλάδος.[3] Από το νησί πέρασε πολύ μεγάλος, σε σχέση με τις δυνατότητές του, αριθμός προσφύγων, με αποτέλεσμα την εκ νέου μετακίνηση του προσφυγικού πληθυσμού.

Στην Κέρκυρα υπήρξε ολοκληρωτική έλλειψη αγροτικής αποκατάστασης, με αποτέλεσμα η οριστική εγκατάσταση των προσφύγων, ως αστική, να παρουσιάσει ιδιαίτερα προβλήματα, δεδομένου ότι από το Ελληνικό κράτος δόθηκε προτεραιότητα στην αγροτική αποκατάσταση των προσφύγων, η οποία μπορούσε να πραγματοποιηθεί ταχύτερα και οικονομικότερα απ' ό,τι η αστική, αφού αυτή δεν ερχόταν σε σύγκρουση με τη διάρθρωση της ελληνικής οικονομίας.

Ήταν επιτυχής η επιλογή της Κέρκυρας ως κέντρου υποδοχής των προσφύγων; Η ύπαρξη λιμανιού ικανού να δεχτεί τα μεγάλα ατμόπλοια της εποχής, η άμεση διάθεση των στρατώνων και λοιπών κτηρίων του Παλαιού Φρουρίου της πόλης για προσωρινή στέγαση και η ύπαρξη χώρων που ήταν δυνατόν να χρησιμοποιηθούν ως λοιμοκαθαρτήρια (νησίδες Βίδο και Λαζαρέτο) φαίνεται πως ήταν τα κριτήρια αποστολής ενός ικανού αριθμού προσφύγων στην Κέρκυρα, κριτήρια όμως που εξασφάλιζαν απλώς μια ανεκτή έως κακή προσωρινή εγκατάσταση και όχι την ανάδειξη της Κέρκυρας ως οργανωμένου τόπου υποδοχής, με σκοπό, εκτός των άλλων, την περαιτέρω προώθηση των προσφύγων σε άλλα μέρη της Ελλάδος, όπου θα ήταν δυνατή η οριστική τους εγκατάσταση.

Οι πολυάριθμες ομαδικές αποστολές των προσφύγων, σε σύντομο μάλιστα χρονικό διάστημα, πραγματοποιούνται συνήθως χωρίς έγκαιρη ειδοποίηση και ο αιφνιδιασμός που προκαλείται δημιουργεί επιπλέον προβλήματα στην περιορισμένων δυνατοτήτων, έτσι και αλλιώς, για την αντιμετώπιση τέτοιων περίπλοκων καταστάσεων διοικητική μηχανή της Κέρκυρας. Οι πρόσφυγες, κατά κύριο λόγο, κατευθύνονται στην πόλη της Κέρκυρας, ενώ γίνεται προσπάθεια, όχι χωρίς προβλήματα, κατανομής τους και στην ύπαιθρο. Σύμφωνα με την απογραφή του μηνός Απριλίου του 1923, λαμβάνοντας όμως υπόψη τον ουσιαστικά εθελούσιο χαρακτήρα της, αλλά και την έντονη κινητικότητα των προσφύγων κατά τη χρονική αυτή περίοδο, από τους 10.006 πρόσφυγες 8.093 απογράφηκαν στην πόλη της Κέρκυρας, ενώ 1.913, διάσπαρτοι, σε 39 χωριά.

Η εν επιγνώσει των δυσμενών συνθηκών αποστολή υπεράριθμων προσφύγων, αποτέλεσμα των αδυναμιών, του αδιεξόδου και της εν τέλει σύγχυσης των ασχολουμένων με την κατανομή των προσφύγων, δεν αποτελούσε, για τη συντριπτική πλειονότητα των προσφύγων, τίποτε άλλο παρά την απαρχή μιας νέας προσπάθειας, αυτή τη φορά, για μετεγκατάσταση. Σε μια πόλη των 30.000 πε-

3. Αρχείο Υπουργείου Εξωτερικών, Φ.122 Α/5/VI (12), έγγραφο του Υπουργού Περιθάλψεως προς το Α΄ Πολιτικό Τμήμα του ΥΠ.ΕΞ., 13.12.1922.

ρίπου κατοίκων εστάλησαν μόνον κατά το χρονικό διάστημα από τα μέσα Οκτωβρίου έως το τέλος Δεκεμβρίου του 1922 περισσότεροι από 20.000 πρόσφυγες.[4]

Η αναφορά της εισήγησης στις παρακάτω προφορικές μαρτυρίες καλύπτει θεματικά κάποιες ειδικές περιπτώσεις.

Η πορεία και η άφιξη στην Κέρκυρα

Πρόκειται για μαρτυρία γυναίκας από τη Σμύρνη:

Αποβιβαστήκαμε με χίλιες δυσκολίες στο ατμόπλοιο «Αριστείδης». Μετά από ταξίδι αρκετών ωρών, τρεις με τέσσερις χιλιάδες ψυχές, φθάσαμε στον Πειραιά, στο νησάκι του Αγίου Γεωργίου. Πίστευα ότι τα δάκρυά μου είχαν στερέψει, όμως έκλαψα ξανά, όταν την επόμενη ημέρα το πρωί μου έκοψαν σύρριζα τα μακριά και γεμάτα μπούκλες μαλλιά μου. Μετά από παραμονή δεκαπέντε ημερών, ξανά σε ατμόπλοιο μας είπαν ότι θα πάμε στην Κέρκυρα. Αυτή τη φορά, είμαστε περίπου 2.000. Άκουσα μάλιστα κάποιον από το πλοίο να λέει ότι είμαστε τυχεροί που πάμε σε ένα μέρος όπου υπάρχει ένας θαυματουργός Άγιος, ο Άγιος Σπυρίδων. Το ατμόπλοιο σταμάτησε κοντά στο λιμάνι. Από εκεί μπήκαμε σε μαούνες, οι οποίες μας κατέβασαν στην τέζα του τελωνείου, κοντά στον Μαρκά. Μας συγκέντρωσαν έξω από την εκκλησία του Αγίου Νικολάου. Ήταν εκεί ο Νομάρχης, ο Δήμαρχος και κάποια επιτροπή, η οποία άρχισε να καταγράφει ανά οικογένεια τα ονόματά μας. Μετά μας έφεραν στο Παλαιό Φρούριο. Εκεί μας πήγαν στους στρατώνες.

Προσδιορισμός του αριθμού των προσφύγων

Ο προσδιορισμός του αριθμού των προσφύγων που κατέφυγαν στην Κέρκυρα, κατά την πρώτη προσέγγιση της βιβλιογραφίας και του σχετικού αρχειακού υλικού, φάνηκε εξ αρχής ότι δεν ήταν μια εύκολη υπόθεση. Η κινητικότητα που έδειξε ο προσφυγικός πληθυσμός της Κέρκυρας ήταν εξόχως έντονη. Οι πρόσφυγες που ήρθαν στην Κέρκυρα δεν παρέμειναν, στην πλειονότητά τους, σε αυτήν. Η αναμενόμενη αυτή εξέλιξη δεν ήταν δυνατόν να αποφευχθεί, αφού κάθε άλλο παρά συνέτρεχαν οι προϋποθέσεις μιας μόνιμης εγκατάστασης, ενώ ακόμη και η προσωρινή ήταν ιδιαίτερα προβληματική. Η αναφορά σε προφορική μαρτυρία, ότι στην Κέρκυρα κατέφυγαν περισσότεροι από 26.000 πρόσφυγες, φάνταζε ως εξωπραγματική. Σύμφωνα με την απογραφή του 1923, στην οποία έχει γίνει αναφορά παραπάνω, ο αριθμός τους ανερχόταν σε 10.006 άτομα. Ο συνολικός

4. Σπυρίδων Μουρατίδης, *Πρόσφυγες της Μικράς Ασίας, Πόντου και Ανατολικής Θράκης στην Κέρκυρα (1922-1932)*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 2005, σ. 36.

αριθμός των προσφύγων δεν υπήρχε καταγεγραμμένος ούτε στη βιβλιογραφία, ούτε σε καμία αρχειακή πηγή. Η επιβεβαίωση όμως τελικώς πραγματοποιήθηκε κυρίως με τη μελέτη χιλιάδων εγγραφών στα πρωτόκολλα του Δήμου Κερκυραίων και της Νομαρχίας Κέρκυρας, όπου γινόταν αναφορά στον αριθμό των προσφύγων, οι οποίοι επέβαιναν στα πλοία που κατέπλεαν στο λιμάνι της Κέρκυρας. Ο αριθμός τους τελικώς υπολογίζεται άνω των 30.000.[5]

Η επιθυμία της επιστροφής

Οι πρόσφυγες, για αρκετά χρόνια μετά τη Μικρασιατική καταστροφή, πίστευαν ότι κάποια στιγμή θα επανέλθουν στην πατρίδα τους. Αρχές Ιανουαρίου του 1923 εξέφραζαν έντονα την εναντίωσή τους στη μελετώμενη απόφαση της Σύμβασης της Ανταλλαγής, οργανώνοντας, για το σκοπό αυτό, στην Αθήνα, τη Θεσσαλονίκη, αλλά και σε άλλες πόλεις της Ελλάδος που είχαν εγκατασταθεί πρόσφυγες, μεταξύ αυτών και στην Κέρκυρα,[6] συλλαλητήρια. Θεωρούσαν δε την απόφαση *φρικωδώς σκληράν, καθόσον αποτελεί άρνησιν των ανθρωπίνων δικαίων εν τη συνειδήσει του πεπολιτισμένου κόσμου, των πληθυσμών κειμένων υπεράνω πάσης συναλλαγής και εμπορίας, διαδηλώνοντας ότι καμιά συνθήκη βίας δεν μπορεί να καταπνίξει το ιστορικόν και Ελληνικόν δικαίωμα των γηγενών Ελληνικών πληθυσμών περί παλιννοστήσεως εις τας προγονικάς χώρας και εστίας των.* [7]

Η μαρτυρία που ακολουθεί επιβεβαιώνει το γεγονός ότι οι πρόσφυγες δεν πίστευαν ότι έφευγαν οριστικά από τον τόπο τους και αφορά δύο προσφυγόπουλα από τα Δαρδανέλλια. Σημειώνουμε ότι οι Δαρδανελλιώτες, με την προστασία των Άγγλων, πέρασαν στις απέναντι ακτές της Ανατολικής Θράκης χωρίς να έχουν ανθρώπινες απώλειες. Ο Δημήτριος Παναγιωτόπουλος, παιδί 10 ετών περίπου, με την οικογένειά του είχε καταφύγει στη Μάδυτο. Βρισκόμαστε κάπου στον Οκτώβριο. Η σκέψη του, όπως ήταν φυσικό, ήταν στην απέναντι πλευρά, στο σπίτι τους και στα κτήματά τους. Τρία χιλιόμετρα έξω από τα Δαρδανέλλια είχαν ένα μεγάλο αμπέλι, στην περιοχή Καστανιά. Φύλακας στα αμπέλια τους

5. Στα βιβλία πρωτοκόλλου του Δήμου Κερκυραίων και της Νομαρχίας Κέρκυρας, στη στήλη της περίληψης του εγγράφου πολλές φορές γίνεται αναφορά σε όλο το περιεχόμενό του, ιδίως όταν το κείμενο είναι μικρό. Οι πληροφορίες έτσι αποκτούν ιδιαίτερο ενδιαφέρον. Λόγου χάρη, εντοπίσαμε εγγραφή, σύμφωνα με την οποία, την επομένη ημέρα, καταπλέει στο λιμάνι της Κέρκυρας το ατμόπλοιο «Παντελής» με 2.500 πρόσφυγες. Σε κάποιες άλλες περιπτώσεις μάλιστα αναφέρεται και ο τόπος προέλευσης.

6. Αρχεία Νομού Κέρκυρας, Αρχείο Νομαρχίας Κέρκυρας, Πρωτόκολλο Ν.Κ., Φ. 459, 234/23.

7. Εφημ. *Ελεύθερον Βήμα*, φ. 330, 7.1.1923, σ. 4. – Εφημ. *Καθημερινή*, φ. 1166, 10.3.1923, σ. 3.

ήταν ένας Τούρκος που τον έλεγαν Οσμάν Αγά. Ο αδελφός του Δημήτρη, ο Βασίλης, λίγο μεγαλύτερός του, του βάζει την ιδέα να πάνε στα κτήματά τους, στα Δαρδανέλλια, για να κόψουν τα σταφύλια τους. Ο Δημήτρης μάλιστα σκέφτηκε ότι θα έπρεπε να πάρουν *στον καημένο τον Οσμάν Αγά κάτι*. Πήγαν λοιπόν και ψώνισαν ούζο και τσιγάρα. Πέρασαν απέναντι και νοίκιασαν ένα γαϊδουράκι από έναν Τούρκο. Έβαλαν δύο κοφίνια στο γαϊδουράκι και πήγαν στο αμπέλι. Φώναζε ο Βασίλης: *Οσμάν Αγά*, *Οσμάν Αγά*. Δεν πήραν απάντηση. Η πόρτα του αμπελιού ήταν κλεισμένη με σύρμα. Άνοιξαν το σύρμα και προχώρησαν προς το εσωτερικό του κτήματος, όπου υπήρχε ένα μεγάλο δένδρο, μάλλον καρυδιά. Ο Βασίλης προχωρούσε πιο γρήγορα, ενώ ο Δημήτρης ήταν πίσω και έτρωγε καμιά *ωραία ρόγα από σταφύλι*. Κάποια στιγμή ο Δημήτρης έχασε τον αδελφό του και άρχισε να τον φώναζει κλαίγοντας. Προχώρησε λίγο ακόμη και τι να δει; *Ήταν καμιά εικοσαριά τσέτες μαζί με το δήμαρχο Δαρδανελλίων*. Κλαίγοντας, ρωτούσε τον αδελφό του τι θα απογίνουν. Ο δήμαρχος όμως τους είπε να μη φοβούνται. Ευτυχώς θυμήθηκε τον πατέρα τους και αυτό τους γλίτωσε. Ο αδελφός του, εντωμεταξύ, είχε φροντίσει να δώσει το ούζο και τα τσιγάρα στους Τούρκους. Ο δήμαρχος είπε να γεμίσουν τα κοφίνια τους με σταφύλια και τους έδωσε έναν από τους τσέτες να τους συνοδεύσει, για να μην τους πειράξει κανείς. Πέρασαν στη Μάδυτο με τα σταφύλια. Όταν το έμαθε ο πατέρας τους *πήγε να σκοτώσει* τον Βασίλη. Για τον Δημήτριο Παναγιωτόπουλο η επιστροφή αυτή ήταν η τελευταία. Δεν ξανάδε ποτέ ούτε τα αμπέλια του ούτε τη γειτονιά του ούτε το σπίτι του.

Προσωρινή εγκατάσταση

Τα κτήρια και οι χώροι που διατέθηκαν στην Κέρκυρα για προσωρινή εγκατάσταση ήταν το Παλαιό Φρούριο, το νησί του Βίδου, το Νέο Φρούριο, σχολικά οικήματα, το Αρχειοφυλακείο και διάφορες αποθήκες.[8] Οι ανάγκες προσωρινής εγκατάστασης όμως δεν μπορούσαν να καλυφθούν μόνο με τη διάθεση δημοσίων κτηρίων και χώρων. Έτσι, παρουσιάστηκε άμεση η ανάγκη να γίνουν επιτάξεις. Οι επιτάξεις αφορούσαν οικίες, αποθήκες εργοστασίων και καταστημάτων, αλλά και το Δημοτικό Θέατρο (χειμερινό και εαρινό), τα Ανάκτορα των Αγίων Μιχαήλ και Γεωργίου, καθώς επίσης και άλλα κτήρια. Τον κύριο όμως όγκο των προσφύγων τον δέχτηκε το Παλαιό Φρούριο.

Σε αυτό βρήκαν προσωρινή στέγη χιλιάδες προσφύγων που κατέφυγαν στην Κέρκυρα, μεταξύ αυτών και ο ιερομόναχος Αρσένιος εκ Καππαδοκίας, ο μετέ-

8. Σπ. Μουρατίδης, *Πρόσφυγες*, ό.π., σ. 71-79.

πειτα ανακηρυχθείς από την Ορθόδοξη Εκκλησία άγιος. Στις 31 Αυγούστου 1923, οι Ιταλοί, στο πλαίσιο της εφαρμογής του σχεδίου τους για την κατάληψη της Κέρκυρας, βομβάρδισαν το Παλαιό και το Νέο Φρούριο. Στο Παλαιό Φρούριο ήταν εγκατεστημένοι 6-8 χιλιάδες πρόσφυγες και 350 ορφανά ελληνικής και αρμενικής καταγωγής. Ο βομβαρδισμός αυτός στοίχισε τη ζωή σε 15 αμάχους, από τους οποίους οι 13 ήταν πρόσφυγες, και τον τραυματισμό άλλων 35 προσφύγων.

Σύμφωνα με μαρτυρίες των προσφύγων οι συνθήκες εγκατάστασής τους ήταν εξαιρετικά δύσκολες. Ας δούμε τι αναφέρει ένας από αυτούς:

> *Μας έφεραν στο Παλαιό Φρούριο. Εκεί μας πήγαν στους στρατώνες. Ξεχώριζαν τρεις-τρεις τις οικογένειες και μας έδιναν από ένα δωμάτιο του στρατώνα. Στο πάτωμα υπήρχαν κάτι παλιοκουβέρτες. Τι να κάνουμε; Συμφωνήσαμε να χωρίσουμε το δωμάτιο στα τρία και να βάλουμε ανάμεσα τις κουβέρτες και ό,τι άλλο βρήκαμε, για να έχει κάθε οικογένεια το δικό της χώρο. Υπήρχαν μικρά παιδιά, κορίτσια. Έπρεπε να κρύψουμε, μέσα στη στενοχώρια μας, την ντροπή μας και να διαφυλάξουμε την αξιοπρέπειά μας, όση μας είχε μείνει. Φαγητό μάς έδιναν με συσσίτιο. Τρώγαμε κάτω. Μετά φτιάχτηκαν κάτι πρόχειρα τραπέζια. Στο χώρο του Φρουρίου υπήρχαν και παραπήγματα όπου έμεναν πρόσφυγες. Πρόσφυγες έμεναν, το τέλος του 1922, και στην εκκλησία του Αγίου Γεωργίου. Μεγάλη εκκλησία, όχι όμως για να χωρέσει 600 πρόσφυγες. Από τις αρχές του 1923, είχαμε στο Φρούριο ένα μικρό ιατρείο. Ο κόσμος όμως ήταν σε κακή κατάσταση. Πολλοί πέθαναν από την εξάντληση και από διάφορες αρρώστιες. Στο Φρούριο υπήρχαν κλίβανοι και λουτρά. Τουλάχιστον γλιτώναμε από τις ψείρες που μας είχαν καταφάει. Στο Φρούριο οι πρόσφυγες δεν έμεναν για πολύ. Έφευγαν άλλοι για Μακεδονία, άλλοι για την Πάτρα, άλλοι για τις απέναντι ακτές της Ηπείρου. Λίγες οι στιγμές χαράς, όταν γίνονταν αρραβώνες, γάμοι, βαφτίσια με τα έθιμα μάλιστα κάθε περιοχής. Κάποια βράδια έβλεπες πρόσφυγες από τον Πόντο να τραγουδούν και να χορεύουν. Δεν έλειπαν και οι αμανέδες από τουρκόφωνους άλλων περιοχών.*

Πρόσφυγες παρέμειναν στο Παλαιό Φρούριο μέχρι το 1930, όταν δόθηκαν οικίες στους προσφυγικούς συνοικισμούς.

Όπως ήδη αναφέρθηκε, η μελέτη της βιβλιογραφίας, αλλά κυρίως του υπάρχοντος διάσπαρτου αρχειακού υλικού επιβεβαίωσε το γεγονός της χρήσης του Παλαιού Φρουρίου ως βασικού χώρου προσωρινής εγκατάστασης, την ύπαρξη κλιβάνων και λουτρών που εξυπηρετούσαν πολύ μεγάλο αριθμό προσφύγων, τη διαμονή προσφύγων στο ναό του Αγίου Γεωργίου, τη μεγάλη κινητικότητα που παρουσίαζε ο προσφυγικός πληθυσμός αυτού του Φρουρίου. Για έναν ερευνητή οι πληροφορίες αυτές αποτελούν πρόκληση για επιβεβαίωση. Αυτό όμως που δεν υπάρχει σε καμιά αρχειακή πηγή είναι οι ανθρώπινες στιγμές, η αναφορά στις οποίες είναι μοναδική και ανεκτίμητη.

Σχέσεις γηγενών και προσφύγων

Η εισροή μιας πληθυσμιακής ομάδας με τόσες ανάγκες[9] και, κατά συνέπεια, η αναγκαστική και αιφνίδια συνύπαρξη δύο διαφορετικών πληθυσμών είχε ως λογικό επακόλουθο τη δημιουργία, λίγο έως πολύ, εστιών αντιπαράθεσης. Οι γηγενείς αναγκάστηκαν ξαφνικά να μοιραστούν το πρόβλημα της γιγάντιας προσπάθειας «υποδοχής» των προσφύγων.[10] Έτσι, θεωρώντας την εγκατάσταση των προσφύγων στα μέρη τους ως απειλή, πέτυχαν όπου μπορούσαν, να την αποθαρρύνουν, ώστε να αποφύγουν την αναστάτωση του κοινωνικού και οικονομικού τους βίου. Η αντιπαράθεση γηγενών και προσφύγων ήταν αναπόφευκτη και τόσο έντονη, όσο έντονη ήταν η σύγκρουση των συμφερόντων τους σε ιδεολογικοπολιτικό και οικονομικοκοινωνικό επίπεδο.

Πράγματι, στην Κέρκυρα, στις εφημερίδες της εποχής γίνονται κάποιες αναφορές εναντίον του προσφυγικού πληθυσμού κυρίως για πολιτικούς λόγους, λόγω συμπάθειας των προσφύγων προς τον Βενιζέλο, ενώ σε έντυπα διαφορετικής πολιτικής τοποθέτησης δεν λείπουν και λόγια συμπαθείας προς αυτούς. Επίσης, καταγράφονται αντιδράσεις του συλλόγου των προσφύγων στην παρενόχληση προσφύγων από γηγενείς σε περιπτώσεις επιτάξεων κατοικιών. Μέσα από τις προφορικές μαρτυρίες αποκαλύπτεται ο δύσκολος δρόμος της ένταξης των προσφύγων στην τοπική κοινωνία. Αξιοσημείωτο όμως είναι ότι οι ίδιοι οι πρόσφυγες, παρότι ήταν χειμαρρώδεις σε αυτά που έλεγαν και συχνά οδηγούσαν το λόγο τους σε άλλα θέματα, εάν δεν τους ετίθετο συγκεκριμένη ερώτηση, δεν έκαναν εύκολα αναφορά στις σχέσεις τους με τους γηγενείς. Τα χρόνια που πέρασαν και η αφομοίωση που επήλθε μείωσε πιθανόν και το ενδιαφέρον τους για αναφορά σε τέτοιες περιπτώσεις. Προβλήματα, πάντως, σύμφωνα με τις μαρτυρίες, υπήρχαν στον επαγγελματικό τομέα, όπου οι γηγενείς υπερασπιζόμενοι τα συμφέροντά τους επιδίωκαν την απομάκρυνση παραπηγμάτων των επαγγελματιών προσφύγων στην αγορά της Κέρκυρας, στο Μαρκά. Η διαμάχη αυτή καταγράφεται και στο σχετικό αρχειακό υλικό (εφημερίδες, πρωτόκολλο Δήμου Κερκυραίων και Νομαρχίας Κέρκυρας, Αρχείο Συλλόγου Προσφύγων, Αρχείο Ομοσπονδίας Επαγγελματιών, Βιοτεχνών και Εμπόρων Κέρκυρας κ.α.). Στην αρχή υπήρχαν προβλήματα, ακόμη και στα σχολεία, όπου μικρά παιδιά περιέπαιζαν τους συμμαθητές τους πρόσφυγες. Είχαν όμως συνήθως τα προσφυγόπουλα την προστα-

9. Α. Αιγίδης, *Η Ελλάς χωρίς τους πρόσφυγας. Ιστορική, δημοσιονομική, οικονομική και κοινωνική μελέτη του προσφυγικού ζητήματος*, εκδ. Ι.Λ. Αλευροπούλου, Αθήνα 1934, σ. 5.

10. Β. Γκιζελή, *Κοινωνικοί μετασχηματισμοί και προέλευση της κοινωνικής κατοικίας στην Ελλάδα (1920-1930)*, εκδ. Επικαιρότητα, Αθήνα 1984, σ. 10.

σία των δασκάλων τους. Υπήρξαν και πολλές περιπτώσεις, όπου γηγενείς αγκάλιασαν τους πρόσφυγες και τους προσέφεραν σημαντική βοήθεια.

Στο θέμα αυτό αναφέρεται μεταξύ άλλων η επόμενη μαρτυρία του Γεωργίου Σουβατζόγλου:

> *Στο Φρούριο οι περισσότεροι μιλούσαν τούρκικα. Εγώ δεν ήξερα λέξη ελληνικά. Στο χωριό μου είμαστε όλοι τουρκόφωνοι. Από τις πρώτες μέρες ήθελα να δουλέψω. Κάποια μέρα περιπλανώμενος έφθασα στην Οβριακή και κάθησα έξω από την πόρτα ενός δερματοπωλείου. Με είδε το αφεντικό και κάνοντάς μου νόημα μου είπε να πάω μέσα. Πήγα, αλλά δεν μπορούσα να καταλάβω λέξη. Για καλή μου τύχη εκείνη τη στιγμή πέρασε ένας Σμυρνιός, ο οποίος ήξερε ελληνικά και τούρκικα. Έκανε λοιπόν τον διερμηνέα. Ρώτησε λοιπόν το αφεντικό αν θέλω να κάτσω ή όχι. Μα εγώ γι' αυτό ήρθα, του είπα. Το μεσημέρι ο γιος του με πήρε σπίτι, όπου μου έδωσαν και έφαγα φασολάδα. Όταν έφυγα, μου έδωσαν να πάρω μαζί μου τυρί και ψωμί σε μια πετσέτα. Ακόμα μου έδωσαν ρούχα και παπούτσια. Στο μαγαζί αυτό δούλεψα μέχρι το 1929 με 1930 που φύγαμε για τον Πειραιά, γιατί οι δικοί μου δεν εύρισκαν δουλειά στην Κέρκυρα. Ποτέ μου δεν θα ξεχάσω το αφεντικό μου και την οικογένειά του. Μου φέρθηκαν σαν να ήμουν παιδί τους.*

Η άμβλυνση της αντιπαράθεσης μεταξύ γηγενών και προσφύγων, με την πάροδο του χρόνου, στους βασικούς τομείς της στέγασης και της επαγγελματικής απασχόλησης –τομείς οι οποίοι αναδείχτηκαν σε κυρίαρχες αιτίες σύγκρουσης αυτών των δύο κοινωνικών ομάδων– και η εξάλειψη του προβλήματος της γλώσσας αναμφισβήτητα βοήθησαν στην αποδοχή των προσφύγων από τους Κερκυραίους.

Αρχειακό υλικό εις χείρας προσφύγων

Στην περίπτωση των προφορικών μαρτυριών των προσφύγων το όφελος για την έρευνα, εκτός των άλλων, συνίστατο στην αποκάλυψη σημαντικού αρχειακού υλικού που κατείχαν οι πρόσφυγες, είτε οι ίδιοι είτε απόγονοί τους είτε άλλοι πρόσφυγες.

Πληροφορία που λάβαμε από πρόσφυγα, κατά τη διάρκεια της συνέντευξης, οδήγησε στην ανακάλυψη ενός πολύ χρήσιμου αρχείου, ενός σημαντικού τμήματος του αρχείου του Συλλόγου των Προσφύγων Μικράς Ασίας και Θράκης η «Πρόνοια», που ιδρύθηκε στην Κέρκυρα τον Ιανουάριο του 1923. Το αρχείο αυτό ήταν αποθηκευμένο σε ένα πατάρι οικίας, ευτυχώς σε καλή κατάσταση. Το κέρδος για την εν λόγω έρευνα είναι αυτονόητο. Στην κατοχή προσφύγων βρέθηκαν διάφορα έγγραφα, μεταξύ των οποίων το *Καταστατικό της εν Κερκύρα Παμπροσφυγικής Ενώσεως η «Ομόνοια»*, με έτος ιδρύσεως το 1928. Το Καταστατικό

αυτό δεν εντοπίστηκε κάπου αλλού κατά την αναζήτηση του σχετικού με την έρευνα αρχειακού υλικού γεγονός που καθιστά ιδιαιτέρως σημαντική την εξεύρεσή του.

Περίληψη / Summary

Οι προφορικές μαρτυρίες αποτελούν πρωτογενή πηγή έρευνας και είναι δυνατόν υπό προϋποθέσεις να αποτελέσουν χρήσιμο εργαλείο στη διερεύνηση πτυχών της ιστορίας, που δεν αναδεικνύονται επαρκώς από άλλες πηγές.

Οι μαρτυρίες αφορούν σε δέκα περιπτώσεις προσφύγων, προερχομένων από την Ιωνία (Σμύρνη), τη Μυσία (Δαρδανέλλια), τη Λυκαονία (Ικόνιο), την Καππαδοκία (Ανακού, Ζίλε, Νίγδη).

Η αναφορά στις προφορικές μαρτυρίες καλύπτει θέματα, όπως ο προσδιορισμός του αριθμού των προσφύγων, η παλιννόστηση, η προσωρινή εγκατάσταση, οι σχέσεις γηγενών και προσφύγων.

Oral testimonies are a primary source of research and have the potential under certain circumstances to constitute a useful tool for the investigation of historical aspects which are not sufficiently emerged from other sources.

The testimonies concern ten refugee cases originated from Ionia (Smyrni), Mysia (Dardanellia), Lykaonia (Konyo), Cappadocia (Anakou, Zile, Nigdy).

Our report of the oral testimonies covers issues such as the determination of the number of refugees, repatriation, the temporary settlement, the relations between the natives and the refugees.

Πρόσφυγες στην Κέρκυρα με τις παραδοσιακές φορεσιές τους τη δεκαετία του 1930 (αρχείο Σπυρ. Μουρατίδη).

Η ΚΕΡΚΥΡΑ ΣΤΗΝ ΠΕΡΙΟΔΟ ΤΟΥ ΜΕΣΟΠΟΛΕΜΟΥ (1918-1939): ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΕΣ ΕΞΕΛΙΞΕΙΣ, ΟΠΩΣ ΚΑΤΑΓΡΑΦΟΝΤΑΙ ΣΤΟΝ ΤΥΠΟ

Χριστίνα Φ. Βαμβούρη-Δημάκη

Οι κοινωνικές και πολιτιστικές εξελίξεις στην Κέρκυρα την περίοδο του μεσοπολέμου ήταν απόρροια των διεθνών και εθνικών πολιτικοοικονομικών συγκυριών. Το τέλος του πολέμου βρήκε το νησί με μια σειρά προβλημάτων, τα οποία αναδεικνύονται από τα ψηφίσματα και τα συλλαλητήρια που γνωστοποιούνται από τον τοπικό και πανελλήνιο Τύπο και αποδεικνύουν την αποφασιστικότητα των Κερκυραίων να προωθήσουν τη λύση τους. Ενδεικτικά, αναφέρονται ορισμένες κινητοποιήσεις, όπως η διαμαρτυρία του σωματείου των σιγαροποιών το Νοέμβριο του 1920 προς το νομάρχη, επειδή πολλοί συνάδελφοί τους «παρέμεναν άνεργοι και πεινασμένοι»·[1] επίσης, το 1921, το πανεργατικό συλλαλητήριο του Εργατικού Κέντρου Κέρκυρας και των 16 σωματείων του νησιού και το ψήφισμα που συνέταξαν, αιτώντας άμεση υποτίμηση του άρτου και των ζυμαρικών. Η τιμή τους, σύμφωνα με το *Ριζοσπάστη*, είχε αυξηθεί «λόγω της αδιαφορίας του Εμπορικού Επιμελητηρίου της Κέρκυρας, πλήττοντας τους δεινώς πάσχοντες εργάτες και αγρότες». Η λύση που δόθηκε μετά τη σύσκεψη του νομάρχη με τους εκπροσώπους εργοδοτών και εργατών ήταν η συγχώνευση των δύο ποιοτήτων του άρτου στην τιμή των 74 λεπτών το κιλό.[2]

Την ίδια χρονιά, εργάτες διαφόρων ειδικοτήτων διαμαρτυρήθηκαν για τη μη εφαρμογή των νόμων υγιεινής και του εργασιακού ωραρίου και απαίτησαν αύξηση των ημερομισθίων.[3] Τέλος, οι ενοικιαστές οργάνωσαν συλλαλητήριο εναντίον κάθε τροποποίησης του ενοικιοστασίου.[4]

Αμέσως μετά τη μικρασιατική τραγωδία η Κέρκυρα δέχτηκε αρκετές χιλιάδες προσφύγων. Αυτοί, μετά τη σαρανταήμερη καραντίνα στο Βίδο (γνωστό σαν

---

1. Σπ. Ράλλης, «Οι σιγαροποιοί εν αναβρασμώ ζητούν να μεταναστεύσουν. Συλλαλητήρια εν Βόλω και Κερκύρα», εφ. *Ριζοσπάστης*, 16.11.1920, σ. 2.

2. Σ. Ρ., «Ο λαός της Κερκύρας πεινά. Θα γίνη συλλαλητήριον κατά της ακριβείας», εφ. *Ριζοσπάστης*, 19.3.1921, σ. 2.

3. «Εργατικά», εφ. *Ριζοσπάστης*, 12.7.1921, σ. 1, και 23.7.1921, σ. 1, «Εργατικά».

4. Εφ. *Ριζοσπάστης*, 3.10.1924, σ. 4, «Αστυνομικαί αυθαιρεσίαι εις την Κέρκυραν».

νησί του θανάτου), στεγάστηκαν προσωρινά στα θεωρεία του Δημοτικού Θεάτρου, στο Παλαιό Φρούριο και στο Ενεχυροδανειστήριο, μέχρι να εγκατασταθούν στη Γαρίτσα, στους Παξούς και στην ύπαιθρο. Τον Αύγουστο, όμως, του 1923 πριν από την οριστική τους τακτοποίηση, όσοι βρίσκονταν στο Παλαιό Φρούριο, έπεσαν θύματα βομβαρδισμού από τους Ιταλούς. Αφορμή για την επίθεση ήταν η δολοφονία πέντε μελών της ιταλικής αντιπροσωπείας που βρισκόταν στα ελληνοαλβανικά σύνορα για την οριστική χάραξη της ελληνοαλβανικής μεθορίου. Μετά το βομβαρδισμό ιταλικό σύνταγμα αποβιβάστηκε στην προκυμαία, επιχειρώντας να καταλάβει τα κενά στρατού οχυρά, στα οποία βρήκε μόνον ένα πλήθος τραυματιών ή νεκρών προσφύγων. Στη συνέχεια, το νησί υπέστη ιταλική κατοχή μέχρι τις 27 Σεπτεμβρίου 1923.

Ανάμεσα στους πρόσφυγες που έφτασαν στην Κέρκυρα ήταν πολλοί Αρμένιοι, καθώς και μεγάλο μέρος της αρμενικής διανόησης. Διεθνείς αρμενικές οργανώσεις φρόντισαν για την εργασιακή τους αποκατάσταση, ιδρύοντας στο Μαντούκι εργοστάσιο ταπητουργίας, όπου απασχολούνταν 300 Αρμένιες. Το Φεβρουάριο του 1923 συστάθηκε επιτροπή, η οποία αργότερα οργανώθηκε σε κοινοτικό συμβούλιο, με σκοπό να διευκολύνει τις συναλλαγές των προσφύγων με τις αρχές, να συντονίσει τη διανομή της βοήθειας και να φροντίσει για τη μόρφωση και την εκμάθηση της μητρικής γλώσσας των αρμενοπαίδων, ανάμεσα στα οποία ήταν και πολλά ορφανά, τα οποία είχαν στεγαστεί αρχικά στο Παλάτι του Αχιλλείου μαζί με 27 αρμενίους δασκάλους. Τον ίδιο μήνα, άρχισε η σταδιακή μεταφορά των ενηλίκων ορφανών στην Καβάλα, τη Σύρο και αλλού με εξασφαλισμένη εργασία, η ένταξη άλλων στις τεχνικές σχολές του νησιού και η μεταφορά των καλύτερων μαθητών σε ανώτερα αρμενικά εκπαιδευτικά ιδρύματα στην Κύπρο κ.α.

Το έργο της εκπαίδευσης των 150 περίπου μικρών παιδιών ανέλαβε ο Γκιουρέγ Ζοχραμπιάν, ιερέας από την Τραπεζούντα, ο οποίος ίδρυσε με δικά του οικονομικά μέσα το διδακτήριο Αραράτ μέσα στην πόλη. Δύο αρμένιοι δάσκαλοι του ορφανοτροφείου Near East Relief και αργότερα τέσσερις έλληνες συνάδελφοί τους ανέλαβαν με ζήλο τη μόρφωση των αρμενοπαίδων, εστιάζοντας στην εκμάθηση της αρμενικής και της ελληνικής γλώσσας. Από τους ενήλικες Αρμενίους, οι οποίοι παρέμειναν στο νησί, αρκετοί εξελληνίστηκαν με μικτούς γάμους, εξάσκησαν βιοποριστικά επαγγέλματα και εντάχθηκαν στην κερκυραϊκή κοινωνία, διατηρώντας παράλληλα και την εθνική τους ταυτότητα.

Καθώς περνούσε ο καιρός, οι παλινωδίες της πολιτείας για την ανάπτυξη του νησιού προκάλεσαν την αγανάκτηση των Κερκυραίων: Το 1925, με πρωτοβουλία περισσοτέρων από εκατό σωματείων επαγγελματιών, εργατών, ιατρών, δικηγόρων, εφέδρων αξιωματικών, της Αναγνωστικής Εταιρίας, των γεωργικών συνεταιρισμών, των εμπόρων, των Ισραηλιτών, της Παλαιάς Φιλαρμονικής και άλλων, διαδήλωσαν και παρέδωσαν ψήφισμα διαμαρτυρίας στο νομάρχη για

τη «μακρόχρονη εγκατάλειψη του νησιού παρά την επίκαιρη πολιτική και γεωγραφική θέση του». Αξίωσαν τη συνέχιση της λειτουργίας της Αστυνομίας Πόλεων, η οποία παρείχε προστασία από «ύποπτα ξένα στοιχεία», την οικονομική ενίσχυση του Δήμου, την άμεση ψήφιση νομοσχεδίου για τον ηλεκτροφωτισμό της πόλης, τη συντήρηση των κατεστραμμένων οδών και τη διάσωση των ιστορικών Ανακτόρων της Κέρκυρας, που χρησίμευαν ως μουσείο των Επτανήσων για τα πολυτιμότατα ιστορικά αρχεία της Ιονίου Γερουσίας. Οι χιλιάδες διαμαρτυρόμενοι διαλύθηκαν μόνον όταν ο νομάρχης τους διαβεβαίωσε ότι θα υποστήριζε θερμά τα δίκαια αιτήματά τους.[5]

Δυστυχώς, παρά τη μεγάλη εκείνη κινητοποίηση, τα προβλήματα δεν λύθηκαν. Ένα χρόνο αργότερα η εφημερίδα *Κέρκυρα* αναφέρεται στην καταστροφή των Ανακτόρων των Αγίων Γεωργίου και Μιχαήλ λόγω της προσωρινής εγκατάστασης σχολείων και της επικείμενης μετατροπής των εσωτερικών προπύλων που αποτελούσαν το «καλλιτεχνικότερο τμήμα» του κτίσματος, σε ταχυδρομικό γραφείο. Εφόσον όμως η κυβέρνηση είχε χορηγήσει μεγάλα ποσά για την επισκευή των κτηρίων του εργοστασίου Ασπιώτη, προκειμένου να εγκατασταθούν σχολεία και να κατασκευαστούν νέα σχολικά κτήρια, θα έπρεπε να μεριμνήσει και για την προστασία του Παλατιού. Το ίδιο έπρεπε να πράξουν και ο λαός, τα τοπικά σωματεία και ο Δήμος.[6]

Και το Ποντικονήσι, όμως, κινδύνευε από καταστροφή. Σύμφωνα με την εφημερίδα *Επτάνησος*, η οποία συνεπικουρούσε σε ανάλογο άρθρο της *Ελευθερίας*, το Ποντικονήσι είχε αφεθεί στην τύχη του κινδυνεύοντας «να σβηστεί από τον κερκυραϊκό χάρτη, όπως πολλά άλλα αξιοθαύμαστα κερκυραϊκά δημιουργήματα». Η εφημερίδα κατηγορεί τους Κερκυραίους, οι οποίοι θα ήταν «άξιοι εμπτυσμού», αν δε μεριμνούσαν για το νησάκι, το οποίο έρχονταν να θαυμάσουν άνθρωποι από τα «πέρατα του κόσμου».[7]

Πολλές φροντίδες, επίσης, χρειαζόταν και το «ωραίον και ιστορικόν Γαστούριον», το οποίο κάθε χρόνο προσείλκυε πολλές οικογένειες για τις διακοπές τους. Η κατασκευή έργων, όπως η τοποθέτηση σωλήνων στην πηγή του πλατάνου της αυτοκράτειρας Ελισάβετ για την ύδρευση οικιών και καταστημάτων θα κάλυπταν τις αυξημένες λόγω τουριστών ανάγκες σε νερό, αυξάνοντας τον αριθμό των παραθεριστών. Το ποσόν των 7.000 δρχ., το οποίο είχε διαθέσει ο «δραστηριότατος» πρόεδρος της Κοινότητας Ιω. Κοντός, δεν επαρκούσε για την

5. «Συναγερμός των Κερκυραίων διά τα ζητήματα της Κερκύρας», εφ. *Εμπρός*, 3.9.1925, σ. 4.

6. «Επικείμενη καταστροφή Παλατιού», εφ. *Κέρκυρα* (τοπική), 15.12.1926.

7. «Το Ποντικονήσι», εφ. *Επτάνησος* (τοπική), 28.8.1930.

κάλυψη των απαιτουμένων για την ολοκλήρωση των εργασιών εξόδων· γι' αυτό έπρεπε να συντρέξει και η Πολιτεία.[8]

Το πρόβλημα του ηλεκτροφωτισμού εξακολουθούσε, επίσης, να υφίσταται, καθώς ο φωτισμός της Λιμενικής επεκτεινόταν μεν στις κεντρικές οδούς, ικανοποιώντας τους πολίτες, αλλά έπρεπε και ο Δήμος να βελτιώσει το φωτισμό των απόκεντρων συνοικιών και των προαστίων «που κόσμο άκουγαν και κόσμο δεν έβλεπαν».[9] Ενδεικτικό της χρονίζουσας κατάστασης είναι ότι, το Μάρτιο του 1928, ο δήμαρχος έστειλε διαμαρτυρία προς τον πρόεδρο της Βουλής, τον πρόεδρο της Κυβέρνησης, τον υπουργό Συγκοινωνιών και τον τοπικό βουλευτή Πιέρρη, ζητώντας την κρατική μέριμνα για την «ηλεκτροφωταψία της Κέρκυρας, η οποία παρέμενε σε κατάσταση βαθέος σκότους και προκαλούσε τη δυσφορία των πολιτών».[10] Δύο χρόνια αργότερα, η Λιμενική Επιτροπή του νησιού προσπάθησε να μετριάσει «τα δεινά των πολιτών», προτείνοντας στο Δήμο συνεργασία. Οι προτάσεις της όμως συνάντησαν αντιδράσεις, με αποτέλεσμα να ακυρωθεί και η συνεργασία και η ενοικίαση εφεδρικής μηχανής, να σημειώνονται συχνές διακοπές ρεύματος[11] και οι Κερκυραίοι να μένουν στο σκοτάδι.[12] Στο πρόβλημα αναφέρθηκε και η *Ελευθερία* με αφορμή την πρόταση του δημοτικού συμβούλου Αριστοτέλη Παπαδόπουλου για τη βελτίωση της κακής κατάστασης των δημοτικών πραγμάτων. Η εισήγησή του έγινε ομόφωνα δεκτή και αποτέλεσε «την πρώτην παρήγορον φωνήν προς αποσόβησιν, έστω και κατά την δωδεκάτην ώραν, της κερκυραϊκής αυτοχειριάσεως». Η εφημερίδα μέμφεται τη δημοτική αρχή, επειδή συνεδρίαζε σε αραιά διαστήματα, επειδή διέθετε το 40% των εσόδων για την πληρωμή των δημοτικών υπαλλήλων και επειδή τα πετρελαιοφάναρα, με τα οποία ακόμη φωτιζόταν η πόλη «εν πλήρει εικοστώ αιώνι», έμεναν σβηστά όλη τη νύχτα. Κανένας άλλος δήμος της χώρας δεν βρισκόταν σε τέτοια κατάσταση ως προς το φωτισμό, όπως ο Δήμος Κέρκυρας, όπου οι πολίτες «βάδιζαν με μύρια βάσανα και κινδύνους, ακόμη και στους κεντρικούς δρόμους, με τον κίνδυνο καταγμάτων, ενώ τις βροχερές μέρες βυθίζονταν ώς το γόνατο στη λάσπη και το βόρβορο των λάκκων». Γι' αυτήν την κατάσταση, όμως, έφταιγαν οι ίδιοι οι κάτοικοι, επειδή «την ανέχονταν χωρίς διαμαρτυρίες και εξεγέρσεις για τη διεκδίκηση των δικαίων

8. «Αι ανάγκαι του Γαστουρίου», εφ. *Ελπίς (δισεβδομαδιαία πολιτική – φιλολογική και επιστημονική τοπική εφημερίς)*, 21.8.1926, σ. 2.

9. «Εδώ κι εκεί», εφ. *Κέρκυρα*, 21.2.1926.

10. «Έντονος διαμαρτυρία του κ. Δημάρχου», εφ. *Ελευθερία* (*δισεβδομαδιαία πολιτική, φιλολογική και κοινωνική εφημερίς των λαϊκών ελευθεριών και δικαίων)*, 1.4.1928, σ. 4.

11. «Το ανακοινωθέν επί του ηλεκτροφωτισμού», εφ. *Ελευθερία*, 19.4.1928 και 13.4.1928, σ. 4.

12. Εφ. *Εμπρός*, 5.12.1928, σ. 4.

τους, ενώ θα έπρεπε όλοι να διαμαρτυρηθούν και να ζητήσουν το λόγο, επειδή, αν και πλήρωναν φόρους, δεν είχαν ηλεκτροφωτισμό στους δρόμους, δεν είχαν καν δρόμους, τα σχολεία ήταν τρώγλες, τα αγαθοεργά καταστήματα έκλειναν και στο νησί κυριαρχούσε ο μαρασμός και η απογοήτευση». Ουσιαστικά, όπως έγραφε η εφημερίδα, οι ντόπιοι είχαν γίνει οι ίδιοι «νεκροθάφτες» του νησιού τους και το μόνο που θα κατέλειπαν στις επόμενες γενιές ήταν «κερκυραϊκά ερείπια».[13]

Την επόμενη χρονιά ο δήμαρχος Κόλλας συναντήθηκε με τον πρωθυπουργό Ελευθέριο Βενιζέλο και απέσπασε την υπόσχεσή του ότι το έργο του ηλεκτροφωτισμού επρόκειτο να ολοκληρωθεί σύντομα. Στη συνέχεια, όμως, ενώ ο πρόεδρος της Λιμενικής Επιτροπής δέχτηκε τη συμμετοχή του Δήμου για την ολοκλήρωση του έργου, αρκετοί πρόεδροι επαγγελματικών σωματείων διαφώνησαν και πάλι με τη λύση αυτή, εμποδίζοντας τις διαδικασίες,[14] με αποτέλεσμα να σημειώνονται και το 1930 διακοπές ρεύματος, λόγω της μικρής ισχύος της υπάρχουσας μηχανής.[15] Υπενθυμίζεται ότι το εργοστάσιο παραγωγής ηλεκτρικού ρεύματος κατασκευάστηκε το 1925 στην Κόντρα Φόσσα από τις Λιμενικές Εγκαταστάσεις Κερκύρας, για τον ηλεκτροφωτισμό της λιμενικής ζώνης από το παλιό λιμάνι μέχρι τον Ανεμόμυλο και το εκεί φυλάκιο του τελωνείου (σημερινό κέντρο «Ναυτίλος»). Η υπόλοιπη πόλη φωτιζόταν με λάμπες πετρελαίου, επειδή το εργοστάσιο αεριόφωτος Μανδουκίου είχε αναστείλει τη λειτουργία του στις αρχές της δεκαετίας του '20, μετά την πτώχευση της αγγλικής εταιρείας που το εκμεταλλευόταν. Η πόλη ηλεκτροφωτίστηκε πλήρως το 1931, όταν η υπηρεσία ηλεκτροφωτισμού της Λιμενικής Εταιρείας Κερκύρας συνεταιρίστηκε με το Δήμο Κερκυραίων, οπότε προέκυψε η Ηλεκτρική Εταιρεία Κερκύρας.

Μείζονος σημασίας ζήτημα ειδικά για την Κέρκυρα ήταν, σύμφωνα με την *Ελπίδα*, η κατάργηση του φόρου της δεκάτης επί των δημητριακών, τον οποίο κατέβαλλαν μόνον οι «βιοπαλαιστές καλλιεργητές και γι' αυτό αναγκάζονταν να εγκαταλείπουν τη συγκεκριμένη καλλιέργεια».[16] Υπεύθυνο για την τραγική τους κατάσταση, σύμφωνα με την εφημερίδα *Δύναμις*, ήταν το «ανάλγητο κράτος, το οποίο σαν θάνατος, σα φόβητρο και δήμιος», μοίρασε χιλιάδες εντάλματα χρεών, ενώ «οι δύστυχοι επαγγελματίες, αγρότες και εργάτες, δεν μπορούσαν ούτε τον επιούσιο άρτο να εξασφαλίσουν».[17]

Προβλήματα είχαν και οι επαγγελματίες του νησιού, λόγω του συνεχώς αυξανόμενου αριθμού τους. Επιθυμώντας, λοιπόν, να βρουν κάποια λύση στο πρό-

13. Γεώργιος Ρίκκης, «Ημείς οι νεκροθάπται;», εφ. *Ελευθερία*, 1.4.1928, σ. 1.
14. «Ο ηλεκτροφωτισμός», εφ. *Ελπίς*, 9.12.1929, σ. 1.
15. Εφ. *Εμπρός*, 5.12.1928, σ. 4.
16. Εφ. *Αλήθεια* (τοπική), 19.7.1926, σ. 4.
17. «Αλτ! Διήλθετε τα όρια», εφ. *Δύναμις* (τοπική), 31.3.1928, σ. 1.

βλημα, ζήτησαν πληροφορίες από την ομοσπονδία επαγγελματιών για τα μέτρα που είχαν λάβει τα αντίστοιχα επαγγελματικά επιμελητήρια ευρωπαϊκών και βαλκανικών κρατών για την περιστολή της αύξησής τους, ώστε να μην καταστραφούν οι παλαιοί επαγγελματίες και να ωφεληθούν οι νέοι.[18]

Τον Αύγουστο του 1933, η αγορά του νησιού είχε περιέλθει σε απελπιστική κατάσταση και ο λαός διαμαρτυρόταν για τις αυξήσεις των τιμών των ειδών πρώτης ανάγκης, που καθιστούσαν την Κέρκυρα την ακριβότερη πόλη της Ελλάδας. Ήταν η περίοδος της διεθνούς οικονομικής κρίσης και των κινητοποιήσεων των εργαζομένων σε όλη τη χώρα, και φυσικά στην Κέρκυρα. Στο *Ριζοσπάστη* εντοπίζονται πολλές ανταποκρίσεις για τις αντιδράσεις, τις διαμαρτυρίες και τις διεκδικήσεις των Κερκυραίων, όπως η σύσταση του σωματείου εργατών των ελαιουργείων Μανδουκίου (A.B.E.E., που λειτουργούσε από το 1924) το 1934, η απεργία τους και η ικανοποίηση όλων των αιτημάτων τους από την εργοδοσία, δηλαδή αύξηση του ημερομισθίου κατά 8 δρχ., αναγνώριση του σωματείου τους και επαναπρόσληψη ανέργων συναδέλφων τους.[19] Επίσης, οι φορτοεκφορτωτές Κέρκυρας ζητούσαν αύξηση της αμοιβής τους κατά τόνο και απόλυση των «τρομοκρατών μπράβων» των δυναστών-εμπόρων.[20] Τέλος, το 1936, περισσότεροι από 2.000 αγρότες της Λευκίμμης έκαναν διαδήλωση, απαιτώντας την απομάκρυνση του κλητήρα της Αγροτικής Τράπεζας και ρύθμιση των χρεών τους.[21] Η γενικότερη επιδείνωση των εργασιακών συνθηκών και η συνακόλουθη μείωση των εισοδημάτων των εργαζομένων φαίνεται και από το γεγονός ότι στο εργοστάσιο Ασπιώτη το 1936 οι εργαζόμενοι υποαπασχολούνταν, εργαζόμενοι τρεις μόνον ημέρες την εβδομάδα.[22] Η κατάσταση αποτυπώνεται από δημοσιογράφο του *Ριζοσπάστη*, ο οποίος επισκέφθηκε το νησί το 1936 και εντυπωσιάστηκε από τις ομορφιές του, τις οποίες, όμως, «απολάμβαναν μόνον οι πλούσιοι, αφού η πλειοψηφία του λαού υφίστατο εκμετάλλευση από ελαιοεμπόρους και μεγαλοϊδιοκτήτες και αναγκάζονταν να καταβάλλουν στο κράτος βαρείς φόρους».[23]

---

18. «Οι επαγγελματίαι», εφ. *Μακεδονία*, 31.12.1927, σ. 3, στη στήλη «Γεγονότα».

19. Εφ. *Ριζοσπάστης*, 15.7.1933, σ. 5, «Νίκησαν με την πάλη τους οι ελαιουργοί Μανδουκίου», και εφ. *Ενημέρωση* (τοπική), 18.7.2012.

20. Βλ. «Ανταποκριτής», «Οι κλεψιές των εμπόρων σε βάρος των φορτοεκφορτωτών Κερκύρας», *Ριζοσπάστης*, 18.5.1933, σ. 4.

21. Εφ. *Ριζοσπάστης*, 18.5.1936, σ. 4, «Συλλαλητήριο 2.000 αγροτών στην Κέρκυρα».

22. Ελ. Βουσολίνου, *Η βιομηχανία στην Κέρκυρα: Η βιομηχανία γραφικών τεχνών Ασπιώτη – Ε.Λ.Κ.Α. (τέλη 19ου αιώνα)*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Ιόνιο Πανεπιστήμιο, Τμήμα Ιστορίας, Κέρκυρα 2014, σ. 120.

23. Β. Κόκκινος, «Ταξιδιωτικές εντυπώσεις. Κέρκυρα, το νησί που πεινά! Πλούτη κι ομορφιές μα για τους πλούσιους», *Ριζοσπάστης*, 19.2.1936, σ. 3 και 4.

Οι συνέπειες της διεθνούς οικονομικής κρίσης χτύπησαν και τους αδιόριστους δασκάλους του νησιού, οι οποίοι αποτελούσαν το 1/10 των αδιορίστων εκπαιδευτικών της χώρας. Κατά την εφημερίδα *Επτάνησος*, η ύπαρξη άνεργων δασκάλων αποτελούσε έγκλημα κατά του φορολογούμενου λαού και έδειχνε την αδιαφορία του κράτους για την εκπαίδευση του λαού γενικά και για τους νέους ειδικότερα, οι οποίοι σπούδασαν με θυσίες των οικογενειών τους, αλλά δεν μπορούσαν να εργαστούν και να μεταδώσουν τις γνώσεις τους στα παιδιά.[24]

Εν τούτοις, παρά τα άλυτα προβλήματά τους, οι Κερκυραίοι έσπευδαν πάντοτε να συνδράμουν τους αναξιοπαθούντες με γενναιόδωρες προσφορές για την κατασκευή σημαντικών κοινωφελών έργων, όπως το «σολάριο» στον περίβολο του Δημοτικού Νοσοκομείου για τα παιδιά που έπασχαν από φυματίωση των οστών και για όσα άλλα είχαν ανάγκη ηλιοθεραπείας. Το κτίσμα ήταν καρπός του εράνου που πραγματοποίησε το συμβούλιο του συλλόγου για την περίθαλψη ασθενών παιδιών και απέφερε το σημαντικό ποσόν των 12.778 δρχ.[25]

Οι ντόπιοι στήριζαν επίσης τα εκπαιδευτικά δρώμενα, παρακολουθώντας τις σχολικές γιορτές, όπως τη γιορτή του μονοταξίου δημοτικού αρρένων του εβραϊκού σχολείου, η οποία απέσπασε τον ενθουσιασμό των θεατών για την ετοιμότητα του πνεύματος των μαθητών και την άριστη χρήση της ελληνικής γλώσσας. Στην εκδήλωση παρουσιάστηκαν μονόλογοι και κωμωδίες και στους αριστεύσαντες μαθητές απονεμήθηκαν βραβεία και δώρα, τα οποία είχαν προσφέρει ο Δήμος, η Κερκυραϊκή Ένωση Αθηνών «ο Άγιος Σπυρίδων», και οι ισραηλιτικοί σύλλογοι Κέρκυρας «Ομόνοια» και «Θεόδωρος Χερτς».[26] Άλλες φορές, ευχαριστούσαν και επαινούσαν μέσω του Τύπου άξιους δασκάλους, όπως την «εργατικότατη» δασκάλα του σχολείου Ραπτάδων, Σοφία Πουλή. Στις εξετάσεις του σχολικού έτους 1925-1926 οι μαθήτριές της αποδείχθηκαν άριστα καταρτισμένες στα μαθήματα, την πλεκτική, την ωδική και την απαγγελία.[27]

Σημαντικό στοιχείο της ζωής του νησιού αποτελούσαν και αποτελούν οι Φιλαρμονικές, τις οποίες σύμφωνα με την εφημερίδα *Δύναμις*, τιμούσαν με την προσοχή και το ενδιαφέρον τους το κοινό και οι τοπικοί άρχοντες. Στο άρθρο γίνεται ιδιαίτερη μνεία στη σταθερή πρόοδο του μουσικού σωματείου «Μάντζαρος» και στις δραστηριότητες της Παλαιάς Φιλαρμονικής.[28] Με ενθουσιασμό έγινε δεκτή από τους μουσοτραφείς Κερκυραίους και η πρώτη δημόσια εμφάνιση του μουσικού

24. «Τι ζητούν οι αδιόριστοι διδάσκαλοι;», εφ. *Επτάνησος*, 28.8.1930.
25. Εφ. *Ελπίς*, 20.12.1926.
26. «Μία ωραία σχολική εορτή», εφ. *Αλήθεια*, 10.7.1926, σ. 4.
27. Εφ. *Αλήθεια*, 19.7.1926, σ. 4.
28. «Κερκυραίοι αρχιμουσικοί», εφ. *Δύναμις*, 17.9.1935, σ. 4.

σώματος Γεράσιμου Ρομποτή, μια ιδιωτική πρωτοβουλία η οποία, όπως έγραφε η *Ελευθερία* το 1928, θα μεγαλουργούσε, παρά την πολεμική που είχε δεχτεί από τα άλλα μουσικά σωματεία της πόλης.[29] Ως προς το τελευταίο ζήτημα, δύο χρόνια πριν, η σχολή Ρομποτή διαμαρτυρήθηκε, επειδή «οι άλλες δύο φιλαρμονικές επεδίωκαν τη διάλυσή της». Σ' αυτήν τη διαμαρτυρία διαφωνούσε η *Κέρκυρα*, αντιτείνοντας το επιχείρημα ότι, αν υπήρχε τέτοια πρόθεση, οι άλλες Φιλαρμονικές θα επιδίωκαν να την πραγματοποιήσουν από την αρχή της ίδρυσής της. Εξάλλου, «ήταν γνωστό τοις πάσι ότι η σχολή Ρομποτή, ως αρτισύστατος, στερείτο παντελώς μουσικών και οι ώς τότε επιδείξεις της οφείλονται στους μουσικούς των δύο Φιλαρμονικών, οι οποίες, επιπλέον, της δάνειζαν και μουσικούς και μουσικά όργανα και είχαν θέσει στη διάθεσή της τα καταστήματά τους. Η σχολή Ρομποτή έχει άδικο και, επιπλέον, έχει και τη σκανδαλώδη στήριξη του νομάρχη».[30]

Η Ιόνιος Ακαδημία προωθούσε και προωθεί, με τη μακρόχρονη λειτουργία της, τον πολιτισμό της Κέρκυρας. Γι' αυτό, το *Εμπρός*, αναγνωρίζοντας τη μεγάλη προσφορά της, πρότεινε, με την ευκαιρία των εκατό χρόνων από την ίδρυσή της, το 1824, να τιμηθεί αυτό το «πρώτο, ουσιαστικά, ελληνικό πανεπιστήμιο της χώρας» από το εθνικό Πανεπιστήμιο των Αθηνών.[31]

Το Μάιο του 1930, διοργανώθηκε στο νησί λαμπρός εορτασμός για την εκατονταετηρίδα της ελληνικής ανεξαρτησίας, στον οποίο συμμετείχε όλος ο λαός του νησιού. Οι τελετές επικεντρώθηκαν στην επιστροφή των μνημείων της Πάργας (επρόκειτο για τα λάβαρα και τις ιερές εικόνες, με τα οποία οι Παργινοί κατέφυγαν στην Κέρκυρα, όταν η ιδιαίτερη πατρίδα τους πουλήθηκε τον Απρίλιο του 1819 στον Αλή πασά από τους Άγγλους). Οι Κερκυραίοι «πένθησαν για τη συμφορά τους και θέρμαναν τον πόνο τους» και μετά από 111 έτη επέστρεψαν στους Παργινούς τα ιερά τους κειμήλια. Οι εορτασμοί περιλάμβαναν μνημόσυνο των ηρώων της Ένωσης στη μονή Πλατυτέρας, κατάθεση στεφάνων στον τάφο του Καποδίστρια, μαθητική γιορτή, λαμπαδηφορία του στρατού, των στρατιωτικών και αστυνομικών σχολών και των σχολείων, δοξολογία στο ναό του αγίου Γεωργίου στο Παλαιό Φρούριο, παρέλαση του στρατού, των στρατιωτικών και αστυνομικών σχολών και των σχολείων, αποκαλυπτήρια της στήλης των πεσόντων και πανηγυρική εσπερίδα του Δημοτικού Θεάτρου. Μάλιστα, με την ευκαιρία της επετείου, οι Κερκυραίοι έστειλαν διά του Τύπου τις ευχές τους στους αλύτρωτους Δωδεκανήσιους και Κύπριους αδελφούς για ταχεία ένωση με τη μη-

29. Βλ. στις «Σημειώσεις»: «Η μουσική Ρομποτή», εφ. *Ελευθερία*, 19.4.1928, σ. 1-2.

30. «Αι Φιλαρμονικαί μας και η σχολή Ρομποτή», εφ. *Κέρκυρα*, 25.5.1930, σ. 2.

31. Γεώργιος Εμμ. Γιαννόπουλος, «Η εκατονταετηρίς της Ιονίου Ακαδημίας», εφ. *Εμπρός*, 25.7.1925, σ. 1.

τέρα πατρίδα.[32] Το σύνολο των εορταστικών εκδηλώσεων συνέδεε το παρόν με το ιστορικό παρελθόν του νησιού, και ευρύτερα της χώρας.

Οι Κερκυραίοι συνειδητοποίησαν ότι μόνον ενωμένοι θα βελτίωναν την καθημερινότητά τους. Προς τούτο, το 1926 πραγματοποιήθηκε γενική συνέλευση των προέδρων όλων των σωματείων του νησιού στην αίθουσα της Αναγνωστικής Εταιρίας. Το γεγονός από μόνο του, σύμφωνα με την *Κέρκυρα*, είχε μεγάλη σημασία, επειδή έδειχνε ότι η τοπική κοινωνία αποφάσισε να ενδιαφερθεί έμπρακτα για την τύχη της, αλλά και επειδή απέφερε διπλό κέρδος: Αφενός συντάχθηκε ψήφισμα στήριξης της οικονομικής πολιτικής της κυβέρνησης Ευταξία για τη βελτίωση της κατάστασης της χώρας και του εργατοεπαγγελματικού κόσμου και αφετέρου αποφασίστηκε να πραγματοποιείται κάθε Κυριακή συνέλευση των προέδρων, η οποία θα λάμβανε, στο μέτρο των δυνατοτήτων της, αποφάσεις για την ικανοποίηση των αναγκών του νησιού. Έτσι, «θα σταματούσε η απραξία και όλα τα σωματεία ενωμένα σε ένα αδιάσπαστο σύνολο θα καθίσταντο το δεξί χέρι των τοπικών αρχόντων της αγαπητής τους πατρίδας».[33]

Παρά τις καλές προθέσεις, αυτή η σύμπνοια δεν φαίνεται να κράτησε πολύ. Λίγους μήνες αργότερα, η *Κέρκυρα* κατηγορούσε όλο το λαό και τις τοπικές αρχές ότι αδιαφορούσαν για την πρόοδο και το μέλλον της ιδιαίτερης πατρίδας τους. Σύμφωνα με την εφημερίδα, «αν κάποιος παρακολουθούσε τη ζωή της Κέρκυρας, θα απογοητευόταν από την αδιαφορία των κατοίκων της για ζητήματα που τους αφορούσαν άμεσα. Κανείς δεν ενδιαφερόταν για τη λειτουργία των πολλών, πραγματικά, φιλανθρωπικών ιδρυμάτων, για το ποιος και πώς τα διαχειριζόταν. Κανείς, επίσης, δεν ενδιαφερόταν για την παραχώρηση του υδραγωγείου, από το οποίο εξαρτάτο η ζωή του τόπου, σε ιδιώτη, ούτε για το πώς αυτό διοικείτο, αλλά ούτε και για τα ανεκτέλεστα κληροδοτήματα, με τα οποία θα μπορούσαν να δρομολογηθούν κοινωφελή έργα. Τέλος, κανείς δεν διαμαρτυρόταν για την προφανή ολιγωρία της Λιμενικής Επιτροπής, καθήκον της οποίας ήταν «τουλάχιστον» η μελέτη για την κατασκευή λιμενοβραχίονα. Αντ' αυτού, ο μεν λαός αρκείτο σε αλληλοκατηγορίες στα καφενεία, οι δε νέοι, οι οποίοι θα μπορούσαν να προσφέρουν πολλά στην κοινωνία, αρνούνταν, στην πλειοψηφία τους, να συμμετέχουν ακόμη και σε επιτροπές που απαιτούσαν ελάχιστη εργασία.[34] Ούτε, όμως, οι τοπικοί άρχοντες προωθούσαν λύσεις στα χρονίζοντα προβλήματα. Συνέπεια της γενικευμένης αδιαφορίας των κατοίκων ήταν να καθυστερεί η ανάπτυξη του νησιού. Βέβαια, κάποιες φορές, δραστήριοι φορείς μεριμνούσαν για την προώθηση

32. «1830-1930. Το πρόγραμμα εορτών και τελετών επί τω εορτασμώ της εκατονταετηρίδος της Ελληνικής Ανεξαρτησίας εν Κερκύρα», εφ. *Κέρκυρα*, 25.5.1930, σ. 2-4.

33. «Επί τέλους», εφ. *Κέρκυρα*, 15.8.1926, σ. 1.

34. «Έχομεν... αλλά...», εφ. *Κέρκυρα*, 18.12.1926, σ. 1.

λύσεων που θα βελτίωναν και τη ζωή των κατοίκων και θα συντελούσαν στην πρόοδο της Κέρκυρας. Ενδεικτικά, αναφέρεται η πρόσκληση σε σύσκεψη, που είχε απευθύνει ο τότε νομάρχης Αναστασιάδης προς τους τοπικούς παράγοντες και τις αρχές, προκειμένου «να εξετάσουν από κοινού την κακή κατάσταση της Κέρκυρας, τα αίτια της κακοδαιμονίας της και τα μέσα τα οποία θα συντελούσαν στη βελτίωση της υπάρχουσας αξιοθρήνητης κατάστασης».[35] Τον ίδιο καιρό, η Αγροτική Συνεταιριστική Τράπεζα του νομού Κερκύρας, στην οποία υπάγονταν 46 αγροτικοί συνεταιρισμοί, απηύθυνε έκκληση προς την κυβέρνηση και τους αρχηγούς των κομμάτων, τη Βουλή, τους βουλευτές Κέρκυρας και τον τοπικό και πανελλήνιο Τύπο, διεκτραγωδώντας την απελπιστική κατάσταση του αγροτικού πληθυσμού μετά τις πενταετείς θεομηνίες και την καταστροφή τριών συνεχών συγκομιδών ελαιών, εσπεριδοειδών και γεωργικών προϊόντων, και προτείνοντας μέτρα για τη βελτίωση της κατάστασης. Επίσης, τον Απρίλιο του 1928, επιτροπή αγροτών, εκπροσώπων των 46 αγροτικών συνεταιρισμών του νησιού, επισκέφθηκε το νομάρχη, το μητροπολίτη και τον εισαγγελέα Εφετών, εφιστώντας την προσοχή τους στον κίνδυνο που εγκυμονούσε η «μεγίστη» αγροτική κρίση.[36] Στο πλαίσιο αυτής της κινητοποίησης θα πρέπει να αναφερθεί και η πρόσκληση της *Κέρκυρας* προς τα μέλη του Εμπορικού Επαγγελματικού και Βιομηχανικού Επιμελητηρίου, της Αναγνωστικής Εταιρίας και όλων των συλλόγων, τους τραπεζικούς οργανισμούς και τους πολιτικούς να «συνδράμουν στην κρίσιμη κατάσταση του αγροτικού κόσμου, ο οποίος υστερούσε σε κοινωνική μόρφωση και ανάπτυξη, παρότι είχε αποδείξει ότι ήταν επιδεκτικός σε κάθε πρόοδο».[37] Μια λύση θα μπορούσε να είναι η αποδημία, η οποία θα συνέβαλλε μεν στην οικονομία του τόπου, αλλά οι Κερκυραίοι την απέφευγαν, επειδή «δεν έστεργαν να εγκαταλείψουν τη λατρευτή τους οικογενειακή εστία».[38]

Άγνωστη για πολλούς παραμένει η σχέση του Οδυσσέα Ελύτη με την Κέρκυρα και οι επισκέψεις του στο νησί. Στο αυτοβιογραφικό έργο του *Ανοιχτά χαρτιά*[39] ο ποιητής αναφέρεται στην οκτάμηνη παραμονή του στην Κέρκυρα, όταν υπηρετούσε τη θητεία του: «Αρχές του 1937 [...] ο Κατσίμπαλης στο Παρίσι, ο Σεφέρης στην Κορυτσά, εγώ στην Κέρκυρα, μαθητής στη Σχολή Εφέδρων Αξιωματικών, απομονωμένος επάνω στο Φρούριο και περίμενα πώς και πώς τις λιγοστές εξόδους για να πάω στην Παλαιοκαστρίτσα».

35. «Η απόφασις του κ. Νομάρχου», εφ. *Ελευθερία*, 10.4.1928.

36. «Έκκλησις της Αγροτικής Τραπέζης», εφ. *Ελευθερία*, 10.4.1928.

37. «Προσκαλείσθε», εφ. *Κέρκυρα*, 4.4.1926, σ. 1.

38. Βλ. «Συνεταιριστής», «Οι συνεταιρισμοί», εφ. *Κέρκυρα*, 4.4.1926, σ. 3.

39. Οδ. Ελύτης, *Ανοιχτά χαρτιά*, εκδ. Αστερίας, Αθήνα 1974. Επίσης, Φίλιππος Φιλίππου, «Ο Οδυσσέας Ελύτης στην Κέρκυρα», ηλεκτρονική εφημερίδα Diastixo.gr, 11.7.2012.

Έκτοτε ο Ελύτης επισκέφθηκε την Κέρκυρα και άλλες φορές για να απολαύσει τις ομορφιές της: Το 1966, «Διακοπές στην Κέρκυρα».[40] Επίσης το 1974, όταν η Εταιρεία Κερκυραϊκών Σπουδών τον τίμησε με μια εκδήλωση στην αίθουσα του Μουσείου Σολωμού, όπου μίλησε και ο ίδιος.[41] Το 1980 παρευρέθηκε στα εγκαίνια του αναστηλωμένου κτίσματος του Θωμά Φλαγγίνη στον Ανεμόμυλο και στη διάλεξη της Ντόρας Ηλιοπούλου-Ρογκάν για το Νίκο Χατζηκυριάκο-Γκίκα.[42]

Στο έργο του Ελύτη εντοπίζονται μερικές σύντομες αναφορές στην Κέρκυρα: «Τώρα ο ορίζοντας είναι πέρα ώς πέρα ελεύθερος· η θάλασσα απλώνεται δεξιά μου· ο δρόμος κατηφορίζει· όλα μού είναι γνωστά: το παλαιό Ανάκτορο που άφησα πίσω μου, το σπίτι του Σολωμού λίγο παρακάτω αριστερά, και στο βάθος το λιμάνι της Κέρκυρας με τα καφενεία, τις στοές κι ένα μεγάλο βαπόρι αγκυροβολημένο». Και στο *Μικρό ναυτίλο*: «Κέρκυρα – Ανοιξιάτικη νύχτα σε μακρινό εξοχικό νεκροταφείο. Το φωτεινό εκείνο σύννεφο από πυγολαμπίδες που αλλάζει ανάλαφρα θέση από τάφο σε τάφο».

Περίληψη / Summary

Κατά την περίοδο του μεσοπολέμου οι Κερκυραίοι βίωσαν στην καθημερινότητά τους τις διεθνείς και εθνικές πολιτικές και οικονομικές εξελίξεις και τις αντίστοιχες κοινωνικές και πολιτιστικές. Η έρευνα επικεντρώθηκε στον τρόπο, με τον οποίο οι μεταβολές αυτές καταγράφηκαν στον πανελλήνιο και τοπικό Τύπο, και στο βαθμό επίδρασής τους στην κερκυραϊκή κοινωνία.

During the midwar, people in Corfu experienced in their daily lives international and national political developments, as well as social and cultural ones. The research focused on the way these changes were published in the Panhellenic and local Press and the extent of its impact on the society of Corfu.

40. Δημήτρης Δασκαλόπουλος, «Χρονολόγιο Οδυσσέα Ελύτη», περιοδικό *Χάρτης*, τχ. 21-23, Νοέμβριος 1986, σ. 273, «Αφιέρωμα: Οδυσσέας Ελύτης».

41. Κώστας Δαφνής, «Αντίλαλοι», εφ. *Κερκυραϊκά Νέα*, 20.5.1974.

42. [Ανώνυμο], «Η αναστήλωση του κτίσματος Θωμά Φλαγγίνη στον Ανεμόμυλο της Κέρκυρας», *Δελτίον Αναγνωστικής Εταιρίας Κερκύρας*, τ. 17 (1980), σ. 173-174.

Φιλαρμονική Εταιρεία «Μάντζαρος».

Ο ΝΑΥΤΙΚΟΣ ΠΟΛΕΜΟΣ ΣΤΟ ΙΟΝΙΟ ΚΑΤΑ ΤΟΝ ΜΕΣΑΙΩΝΑ

Ευστρατία Συγκέλλου

Ο πόλεμος αποτελεί και στην επιχειρησιακή του διάσταση, πέραν της θεωρητικής, ένα πολύμορφο φαινόμενο. Χερσαίος ή ναυτικός, μεμονωμένα ή και τα δύο μαζί, αμφίβιος ή ποτάμιος, εξαρτάται από ένα σύνολο παραγόντων, φυσικών και ανθρωπογενών. Η πολεμική ιδιοσυγκρασία των εμπολέμων και η στρατιωτική τους επάρκεια, οι στρατηγικοί και τακτικοί στόχοι, η διαθεσιμότητα οικονομικών πόρων και ανθρώπινου δυναμικού, αλλά και η γεωγραφία μιας περιοχής και οι φυσικές συνθήκες, προσδιορίζουν ρητά το είδος των επιχειρήσεων. Σε αυτούς τους παράγοντες πρέπει να προστεθούν οι γενικές και οι τοπικές πολιτικές συνθήκες που ήταν ιδιαίτερα περίπλοκες στον χώρο του Ιονίου κατά τη διάρκεια του Μεσαίωνα (κυρίως από τον 11ο αι. κ.ε.). Ασφαλώς, η γεωστρατηγική του σημασία ως ορίου είτε προς τη Δύση είτε προς τον κόσμο της Ανατολής υπήρξε αδιαμφισβήτητη, όχι μόνο στην εξεταζόμενη περίοδο αλλά στη διαχρονία.

Ήδη από τον 5ο αι. η θαλάσσια περιοχή του Ιονίου και οι απέναντι ηπειρωτικές ακτές, ενιαίο γεωγραφικό και πολιτικό σύνολο στο πλαίσιο της Βυζαντινής αυτοκρατορίας,[1] δοκιμάσθηκαν από τις (ναυτικές) επιδρομές ποικίλων λαών, όπως οι Βάνδαλοι (455, 467, 474), οι Γότθοι (551) και οι Σλάβοι (614-616).[2]

---

1. Η Κέρκυρα ήταν συνδεδεμένη με την (Παλαιά) Ήπειρο σύμφωνα με τον Στράβωνα και τον *Συνέκδημο* του Ιεροκλέους, ενώ τα νησιά του νοτίου Ιονίου αποτελούσαν ξεχωριστή ενότητα, η οποία βρισκόταν σε αλληλεξάρτηση με την Πελοπόννησο. Επιπλέον, το Ιόνιο αποτελούσε μία ενότητα με την Αδριατική από τον 6ο (Προκόπιος) έως τον 10ο αι. (Σχόλια στον Στράβωνα), ενώ οι στρατιωτικές επιχειρήσεις που διεξήχθησαν εκεί, αποδεικνύουν την ενότητα των χώρων σε όλη τη διάρκεια του Μεσαίωνα, αλλά και την ενοποίησή τους με την Ιταλική χερσόνησο. Βλ. Μ. Λεοντσίνη, «Πολιτικές μεταβολές και εκκλησιαστική διοίκηση στο Ιόνιο», *Πρακτικά Ζ΄ Πανιονίου Συνεδρίου, Λευκάδα, 26-30 Μαΐου 2002*, τ. 1, Εταιρεία Λευκαδικών Μελετών, Αθήνα 2004, σ. 453-467, εδώ 457-458, 467.

2. Βλ. σχετικά Ε. Χρυσός, «Βαρβαρικές επιδρομές», στο: *Ήπειρος. 4000 χρόνια ελληνικής ιστορίας και πολιτισμού*, Εκδοτική Αθηνών Α.Ε., Αθήνα 1997, σ. 161-165, κυρίως 162, 164. Ο ίδιος, «Σλαβικές επιδρομές και εγκαταστάσεις (6ος-7ος αι.)», στο: *Ήπειρος*, ό.π., σ. 182-184, κυρίως 183-184. – M. Leontsini, «Chapter One. The Ionian Islands during the Byzantine Period: an overview of their history and monuments», στο: *The Ionian Islands: Aspects of their History and Culture*, εκδ. A. Hirst and P. Sammon, Cambridge Scholars Publishing, Newcastle upon Tyne 2014, σ. 26-63, εδώ 60-61.

Στη συνέχεια, ο χώρος αυτός λειτούργησε ως ναυτικός διάδρομος των Βυζαντινών προς την Ιταλική χερσόνησο,[3] καθώς η ίδρυση των Θεμάτων Κεφαλληνίας, Δυρραχίου και Νικοπόλεως μεταξύ 8ου και 9ου αι. στόχευε στη στρατιωτική ενίσχυση των δυτικών περιοχών,[4] οι οποίες απειλούντο επιπλέον από τους Άραβες (827-829, 878-881, 933-953, 1032-1033).[5] Κατόπιν ο ίδιος χώρος, ως γεωγραφική και όχι πάντα ως πολιτική ενότητα, έγινε πεδίο για τη στρατιωτική δράση των Νορμανδών (11ος-12ος αι.), των Ανδηγαυών (13ος-14ος αι.), των Βενετών (14ος-15ος αι.), των Ιταλών ηγεμόνων της Κομητείας της Κεφαλληνίας Ορσίνι και Τόκκο (14ος-15ος αι.), και τελικώς των Οθωμανών (15ος αι.).[6]

Στο Ιόνιο, τα νησιά είχαν τον ρόλο σταθμών ανεφοδιασμού πλοίων, ενώ τα οχυρά τους, όπως και τα φρούρια των ηπειρωτικών ακτών, ήταν καταφύγια, πειρατικά λημέρια, ναυτικά ερείσματα, στρατιωτικές βάσεις, εμπορικοί-οικονομικοί σταθμοί ή κέντρα εξουσίας στο πλαίσιο των πολιτικών ενδιαφερόντων της εκάστοτε εμπλεκόμενης δύναμης. Κυρίως χρησιμοποιήθηκαν ως προγεφυρώματα για επέκταση είτε στη Ρωμανία (Νορμανδοί, Ανδηγαυοί, Βενετοί), είτε αντί-

---

3. Για τις στρατιωτικές επιχειρήσεις των Βυζαντινών στην Ιταλία βλ. *Βυζαντινά στρατεύματα στη Δύση (6ος-11ος αι.). Έρευνες πάνω στις χερσαίες και ναυτικές επιχειρήσεις: σύνθεση και αποστολή των βυζαντινών στρατευμάτων στη Δύση*, ΕΙΕ/ΙΒΕ, Ερευνητική Βιβλιοθήκη 5, Αθήνα 2008.

4. Για τα θέματα αυτά και τη σύνδεσή τους με την αραβική επιθετικότητα βλ. Ε. Χρυσός, «Η ίδρυση των Θεμάτων Κεφαλληνίας, Δυρραχίου και Νικοπόλεως», στο: *Ήπειρος*, ό.π., σ. 185-186. – G. Prinzing, «Πολιτικές, κοινωνικές και οικονομικές εξελίξεις», στο: *Ήπειρος*, ό.π., σ. 190-194, εδώ 191. – Σ. Ζαπάντη, «Το Θέμα Κεφαλληνίας στη Βυζαντινή αυτοκρατορία (8ος-12ος αιώνας)», *Κεφαλληνιακά Χρονικά*, τ. 6 (1992-1994), Αργοστόλι 1994, σ. 1-37, εδώ 7-9, 15-16, 27 (όπου επισημαίνεται ο διπλός ρόλος του Θέματος ως γραμμής άμυνας και επίθεσης). Σχετικά με τη χρονολόγηση του Θέματος Κεφαλληνίας βλ. την πρόσφατη μελέτη: C. Tsatsoulis, Some Remarks on the Date of Creation and the Role of the Maritime Theme of Cephalonia (End of the 7th-11th Century), στο: *Studies in Byzantine Sigillography*, τ. 11 (2012), σ. 153-172. – M. Leontsini, «Chapter one: The Ionian Islands», *ό.π.*, σ. 53.

5. Για τις αραβικές και μουσουλμανικές επιθέσεις στο Ιόνιο κατά τη διάρκεια του Μεσαίωνα βλ. αναλυτικά A.G.C. Savvides, «Notes on the Ionian Islands and Islam: the Byzantine and Post-Byzantine Periods (Arab and Ottoman Raids)», *Journal of Oriental and African Studies*, τ. 12 (2003), σ. 63-76.

6. Για τους Νορμανδούς στο Ιόνιο βλ M. Leontsini, «Chapter one: The Ionian Islands», *ό.π.*, σ. 36-38, 54, 61. Για τα πολιτικοστρατιωτικά γεγονότα από τον 13ο αι. κ.ε. βλ. Ε. Συγκέλλου, *Ο πόλεμος στον δυτικό ελλαδικό χώρο κατά τον ύστερο Μεσαίωνα (13ος-15ος αι.)*, ΕΙΕ/ΙΒΕ, Μονογραφίες 8, Αθήνα 2008. – Σ.Ν. Ασωνίτης, *Η Κέρκυρα και τα ηπειρωτικά παράλια στα τέλη του Μεσαίωνα (1386-1462)*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2009. Ο ίδιος, *Το Νότιο Ιόνιο κατά τον Όψιμο Μεσαίωνα. Κομητεία Κεφαλληνίας, Λουκάτο Λευκάδας, Αιτωλοακαρνανία*, Εκδόσεις Ergo, Αθήνα 2005. Ο ίδιος, *Ανδηγαυική Κέρκυρα (13ος-14ος αι.)*, Εκδόσεις Απόστροφος, Κέρκυρα 1999.

στροφα, στον κόσμο της Δύσης (Βυζαντινοί, Οθωμανοί), ως αμυντικά στηρίγματα (Βυζαντινοί) και ως βάσεις για κατίσχυση στον χώρο της Αδριατικής (Ανδηγαυοί, Βενετοί).[7] Οπωσδήποτε το φαινόμενο της πειρατείας ήταν διαρκές και έντονο, συμπλήρωνε ή αναπλήρωνε τις τακτικές-επίσημες πολεμικές επιχειρήσεις, προκαλώντας μόνιμο κλίμα απειλής και πολέμου.[8]

Θα περίμενε, λοιπόν, κανείς μια αφθονία ναυτικών συγκρούσεων, ιδιαίτερα κατά την περίοδο του ύστερου Μεσαίωνα, οπότε οι (χερσαίες) πολεμικές συρράξεις κυριαρχούσαν στην ευρύτερη περιοχή του δυτικού ελλαδικού χώρου. Αντιθέτως, οι ναυτικές συγκρούσεις ήταν λίγες. Όπου και όποτε διεξήχθησαν, ήταν συνήθως συμπληρωματικές των χερσαίων, ενώ συχνότερες ήταν οι αμφίβιες ή ποτάμιες επιχειρήσεις. Φαίνεται ότι οι δυνάμεις που διέθεταν πλοία, τα χρησιμοποιούσαν κυρίως για τη μεταφορά των στρατευμάτων τους στο πεδίο της μάχης, παρά για την εμπλοκή τους σε ναυμαχίες. Για παράδειγμα, οι Βυζαντινοί, προκειμένου να διαπεραιωθούν στη νότια Ιταλία, ανεφοδίαζαν τον στόλο τους στα λιμάνια των νησιών (Ζάκυνθος, Κεφαλληνία).[9] Οι θέσεις αυτές εύλογα βρέθηκαν στο στόχαστρο των Αράβων, οι οποίοι διενεργούσαν ληστρικές επιδρομές όχι μόνο εκεί, αλλά και στα παράλια της Ηπείρου καθ' όλη τη διάρκεια του 9ου αι.[10] Η έξαρση της πειρατείας την περίοδο αυτή οφειλόταν στον κλιμακούμενο πόλεμο μεταξύ Βυζαντινών και Αράβων στο Τυρρηνικό πέλαγος.[11]

Εκτενέστερες ναυτικές επιχειρήσεις διεξήχθησαν αργότερα, κατά τον 11ο και 12ο αι., όταν οι Νορμανδοί στράφηκαν στη διεκδίκηση δύο σημαντικών ερεισμάτων – στρατιωτικών βάσεων, της Κέρκυρας και του Δυρραχίου (1081/2, 1107, 1147, 1185).[12] Ιδιαίτερα κατά την προσβολή του Δυρραχίου (1081) ο νορ-

7. Βλ. σχετικά Ε. Συγκέλλου, *Πόλεμος*, ό.π., σ. 25-27, 68-71.

8. Για την πειρατεία στο Ιόνιο βλ. Σ. Ασωνίτης, *Νότιο Ιόνιο*, ό.π., σ. 277-282. Ο ίδιος, *Ανδηγαυική Κέρκυρα*, ό.π., 260-263. – Ε. Συγκέλλου, *Πόλεμος*, ό.π., σ. 71-73.

9. M. Leontsini, «Chapter one: The Ionian Islands», *ό.π.*, σ. 52, 61.

10. Για τις επιδρομές αυτές, όπως και για την αραβική επιχείρηση κατά της Άρτας (Αμβρακίας) στον Αμβρακικό κόλπο βλ. Ν. Καπώνης, «Η Αραβική πολιορκία της Αμβρακίας –Άρτας τον 9ο αιώνα», στο: *Η βυζαντινή Άρτα και η περιοχή της. Πρακτικά Β΄ Διεθνούς Αρχαιολογικού και Ιστορικού Συνεδρίου, Άρτα, 12-14 Απριλίου 2002* (επιμ. Ε. Συγκέλλου), Μουσικοφιλολογικός Σύλλογος «Σκουφάς», Άρτα – Αθήνα 2007, σ. 43-51, κυρίως 44-46. Βλ. και ανωτέρω, σημ. 4.

11. Βλ. σχετικά Β. Βλυσίδου, «Η υποχώρηση από τη Σικελία και η κυριαρχία της Ν. Ιταλίας 756-796», στο: *Βυζαντινά στρατεύματα στη Δύση*, ό.π., σ. 253-392, εδώ 312-317.

12. Για τις στρατιωτικές επιχειρήσεις των Νορμανδών στο Δυρράχιο βλ. G. Theotokis, *The Campaigns of the Norman Dukes of Southern Italy against Byzantium, in the Years between 1071 and 1108 A.D* (PhD thesis), University of Glasgow, 2010. Ο Γουλιέλμος της Απουλίας μνημονεύει ότι παράλληλα με την επιχείρηση κατά της Κέρκυρας (1081) οι Νορ-

μανδικός στόλος συγκρούστηκε σε ναυμαχία με τον βενετικό που είχε προσέλθει σε βοήθεια των Βυζαντινών. Έχοντας προετοιμαστεί σωστά και με μεθοδικότητα, οι Βενετοί κατόρθωσαν να εμβολίσουν το πλοίο του νορμανδού ηγέτη, ενώ τα πληρώματά τους έδωσαν σκληρή μάχη στη θάλασσα, που συνεχίστηκε και στην ακτή.[13] Σε τρεις ναυμαχίες έλαβαν μέρος οι ίδιοι αντίπαλοι βόρεια της Κέρκυρας κατά την προσπάθεια των Νορμανδών να ανακαταλάβουν το νησί από τους Βυζαντινούς (1084).[14] Στο πλαίσιο τόσο της πρώτης (1099), όσο και της δεύτερης Σταυροφορίας (1147) τα Ιόνια Νησιά (Κεφαλληνία, Κέρκυρα) υπέστησαν τις ληστρικές ναυτικές επιδρομές των σταυροφορικών στόλων.[15] Η Κέρκυρα προσεβλήθη εκ νέου από τους Νορμανδούς (1147), οι οποίοι εκδιώχθηκαν τελικά από τους βυζαντινούς και τους βενετούς συμμάχους τους μετά από σειρά μαχών σε θάλασσα και ξηρά (1149).[16] Σαράντα χρόνια αργότερα (1185), οι Νορμανδοί απέσπασαν από τη Βυζαντινή αυτοκρατορία την Κέρκυρα, τα Ιόνια Νησιά και το Δυρράχιο.[17] Κατά τη διάρκεια όλων αυτών των επιχειρήσεων πραγματοποιήθηκαν ληστρικές επιδρομές και αρπαγές ναυτικού υλικού, αψιμαχίες, καταδιώξεις

μανδοί διεξήγαγαν και επιχείρηση στον Αμβρακικό κόλπο κατά της Βόνιτσας, επιδιώκοντας προφανώς τον έλεγχο των προσβάσεων προς την κεντρική Ελλάδα. Βλ. M. Mathieu (επιμ.), *Guillaume de Pouille*, *La Geste de Robert Guiscard*, Istituto Siciliano di Studi Bizantini e Neoellenici, Testi IV, Palermo 1961, IV. 207, σ. 214.

13. D. Reinsch – A. Kambylis (εκδ.), *Annae Comnenae Alexias* (CFHB XL/1), Berlin 2001, σ. 122-124. Βλ. και G. Theotokis, *Campaigns*, ό.π., σ. 213-214. Για τον στόλο την εποχή των Κομνηνών βλ. M. Sesan, «La flotte byzantine à l'époque des Comnènes et des Anges (1081-1204)», *Byzantinoslavica*, τ. 21/1 (1960), σ. 48-53.

14. Βλ. M. Mathieu (εκδ.), *Guillaume de Pouille*, ό.π., V. 147-198, σ. 244-246. Ο Γουλιέλμος της Απουλίας μνημονεύει επίσης την ατυχή επιχείρηση κατά της Κεφαλληνίας (1085). Βλ. M. Mathieu (επιμ.), *Guillaume de Pouille,* V. 228-232, σ. 248-249. – D. Reinsch – A. Kambylis (εκδ.), *Annae Comnenae*, ό.π., σ. 175-181, κυρίως 176-178. Βλ. και G. Theotokis, *Campaigns*, ό.π., σ. 252-254, 255-256.

15. D. Reinsch – A. Kambylis (εκδ.), *Annae Comnenae*, ό.π., σ. 350. Τα νησιά και κυρίως η Κεφαλληνία λεηλατήθηκαν συχνά από σταυροφορικές δυνάμεις (1103, 1125, 1172)· βλ. Σ. Ζαπάντη, «Θέμα Κεφαλληνίας», *ό.π.*, σ. 29-30.

16. A. Meineke (εκδ.), *Ioannis Cinnami Epitome rerum ab Ioanne et Alexio Comnenis gestarum* (CSHB), Bonnae 1836, σ. 92, 96-175. – I.A. van Dieten (εκδ.), *Nicetae Choniatae Historia* (CFHB 11/1-2), Berlin 1975, σ. 72-79, 82-88.

17. Βλ. σχετικά G. Prinzing, «Πολιτικές εξελίξεις», *ό.π.*, σ. 191-194. – M. Leontsini, «Chapter one: The Ionian Islands», *ό.π.*, σ. 54. Το 1185 η Κέρκυρα επανήλθε στη βυζαντινή εξουσία, αλλά η Κεφαλληνία, η Ζάκυνθος, η Λευκάδα και η Ιθάκη, που είχαν καταληφθεί από τον Μαργαριτόνη, συγκρότησαν λίγα χρόνια αργότερα τη λεγόμενη Παλατινή Κομητεία της Κεφαλληνίας (1195). Βλ. Α.Γ.Κ. Σαββίδης, «Τα βυζαντινά Επτάνησα 11ος-αρχές 13ου αι. Το ναυτικό Θέμα Κεφαλληνίας στην υστεροβυζαντινή περίοδο», *Μικρή Μυριόβιβλος* αρ. 6, Βιβλιοπωλείο των Βιβλιοφίλων, Αθήνα 1986, κυρίως σ. 60-69.

και βυθίσεις πλοίων, αντιπερισπασμοί και ταυτόχρονες μάχες σε ξηρά και θάλασσα. Ο Αυλώνας, το Βουθρωτό και η Βόνιτσα αναδείχθηκαν σημαντικές στρατιωτικές βάσεις στις ηπειρωτικές ακτές.[18]

Από τον 13ο αι. κ.ε. ο πολιτικοστρατιωτικός χάρτης της περιοχής αλλάζει. Στον ηπειρωτικό χώρο πρωταγωνιστούν δυνάμεις (Βυζαντινοί, Ηπειρώτες, Αλβανοί ή Σέρβοι) πρωτοπόρες στον χερσαίο και «ορεινό» πόλεμο.[19] Ο χερσαίος προσανατολισμός τους, απόρροια ποικίλων παραμέτρων, όπως η πολεμική φύση (Αλβανοί, Σέρβοι), οι πολιτικοί στόχοι (Σέρβοι, Ηπειρώτες) σε συνδυασμό και με το οικονομικό υπόβαθρο (Βυζαντινοί), καθώς και η γεωφυσική μορφή του πολεμικού θεάτρου, οδηγούσε στην αντιμετώπιση του ναυτικού ως σώματος δευτερεύουσας σημασίας και αιτιολογούσε την απουσία του.[20] Ίσως σε ορισμένα λιμάνια (Ναύπακτος) να υπήρχαν μικρές ναυτικές δυνάμεις ασφαλείας. Πάντως, η αποφυγή εμπλοκής του ηγεμόνα της Ηπείρου Μιχαήλ Β΄ στην Κέρκυρα το 1266, όταν οι Ανδηγαυοί κατέλαβαν το νησί, ήταν μια πολιτική επιλογή, που δεν πρέπει να αποσυνδεθεί από την ευρύτερη αδυναμία του κράτους της Ηπείρου να υποστηρίξει ναυτικές επιχειρήσεις.[21] Αλλά και οι Βυζαντινοί, όταν επεχείρησαν το 1290 στην Ήπειρο, εξαπολύοντας έναν διμέτωπο πόλεμο κατά των Ιωαννίνων και της Άρτας, είχαν τη συνδρομή γενουατικών σκαφών, τα οποία επέδραμαν στον Αμβρακικό κόλπο. Η παρουσία τους στην παράκτια ηπειρωτική χώρα συνδέεται κυρίως με πειρατική δράση παρά με οργανωμένες ναυτικές δυνάμεις προς ενίσχυση των χερσαίων.[22]

Στις αρχές του 14ου αι. οι Ανδηγαυοί χρησιμοποίησαν πλοία για τη μεταφορά των στρατευμάτων τους σε παράκτιες οχυρές θέσεις (Άρτα, Βόνιτσα, Ναύ-

---

18. Βλ. σχετικά G. Theotokis, *Campaigns*, ό.π., σ. 254-255, 33, 200. Το λιμάνι της Κασσώπης ήταν για το νησί κύριο σημείο εισβολής, ενώ ο Άγιος Γεώργιος στην Κεφαλληνία υπήρξε στρατηγικό οχυρό. Για την αμυντική διάρθρωση της Κέρκυρας βλ. M. Roux, «La structure défensive de l'île de Corfou (XE-XIIe s.)», *Πρακτικά του Στ΄ Διεθνούς Πανιονίου Συνεδρίου, Ζάκυνθος, 23-27 Σεπτεμβρίου 1997*, Κέντρο Μελετών Ιονίου – Εταιρεία Ζακυνθιακών Σπουδών, Αθήνα 2002, τ. 3, σ. 339-350.

19. Για τον ορεινό πόλεμο βλ. Ε. Συγκέλλου, «Ο "ορεινός" πόλεμος στη Μεσαιωνική Ήπειρο: η περίπτωση της Πίνδου», *Τζουμερκιώτικα Χρονικά*, τ. 12 (2011), σ. 99-107.

20. Χερσαίος ήταν και ο χαρακτήρας της βυζαντινής στρατηγικής, αφού αντιμετώπιζε το ναυτικό ως δύναμη υποστηρικτική του στρατού και περιορισμένης χρήσης· βλ. J. Birkenmeier, *The Development of the Komnenian Army, 1081-1180*, Brill, Leiden-Boston-Köln 2002, σ. 85-86, σημ. 2. Για τον ρόλο του ναυτικού στον πόλεμο βλ. Χ. Παπασωτηρίου, *Βυζαντινή υψηλή στρατηγική 6ος-11ος αιώνας*, εκδόσεις Ποιότητα, Αθήνα 2000, σ. 18-19, 199-202.

21. Βλ. Σ. Ασωνίτης, *Ανδηγαυική Κέρκυρα*, ό.π., σ. 63-64, 72.

22. Π. Καλονάρος (εκδ.), *Το Χρονικόν του Μορέως*, εκδ. οίκος Δημ. Δημητράκου Α.Ε., Αθήναι 1940, στ. 9107-9109, 9161-9163.

πακτο, Βουθρωτό) που ήταν ταυτόχρονα και πεδία μαχών (1304, 1306, 1325, 1331). Όμως δεν ενεπλάκησαν σε ναυτικές συγκρούσεις εκεί ή στην ευρύτερη θαλάσσια περιοχή.[23] Οι τοπικοί ηγεμόνες της Ηπείρου απευθύνονταν συχνά στις Δυτικές Δυνάμεις, προκειμένου να ενισχύσουν τον στρατό τους με πλοία. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση του Νικολάου Ορσίνι που κατέλαβε τον Αυλώνα με τη συνδρομή στόλου των Βενετών (1320).[24] Οι Ιταλοί ηγεμόνες του νησιωτικού χώρου (Ριχάρδος Ορσίνι, Λεονάρδος Α΄ Τόκκο, Μαγδαληνή Buondelmonti, Κάρολος Α΄ Τόκκο και Κάρολος Β΄ Τόκκο) είχαν στην κατοχή τους ορισμένα πολεμικά πλοία, για να υπερασπίζουν τόσο τις επικράτειες, όσο και τους επικυριάρχους τους. Στις αρχές του 15ου αι. η «αρμάτα» του Καρόλου Α΄ Τόκκο περιελάμβανε πλήθος πλοίων, όπως «κάτεργα, καράβια, γαλιόττες, σανδάλια, σανδαλόπουλα, πριγαντίνια, κόκες, ξύλα, μονόξυλα, βαρκέττες», σύμφωνα με το Χρονικό των Τόκκων.[25] Τα «πλευτικά» αυτά, μεγάλο μέρος των οποίων στάθμευε στη ναυτική βάση του Τόκκο, τη Λευκάδα, χρησιμοποιήθηκαν σε πολεμικές επιχειρήσεις ως μεταγωγικά ή ιππαγωγά, μεταφέροντας τον στρατό και τον εξοπλισμό του.[26] Παρά το γεγονός ότι οι χερσαίες επιχειρήσεις, και ιδιαίτερα οι πολιορκίες και οι «κλεψίες»,[27] ήταν συνηθέστερες, διεξήχθησαν και ορισμένες αμφίβιες, ενώ δεν έλειψαν και οι αψιμαχίες στον θαλάσσιο χώρο.[28]

Εντυπωσιακή ήταν η επιχείρηση του Τόκκο στη Ρηνιάσα, γνωστό πειρατικό λημέρι της εποχής στην Ήπειρο (1416). Η επιχείρηση αυτή ξεκίνησε με καταδιώξεις πλοίων στη θαλάσσια περιοχή, οι οποίες κατέληξαν στη σύλληψη αιχμαλώτων και την τελική παράδοση του κάστρου. Τα πλοία (ξύλα, σανδαλόπουλα, μονόξυλα), που είχε στείλει ο Κάρολος στη Ρηνιάσα καταδιώκονταν από την ευέλικτη «βαρκέττα» των κατοίκων της. Αναγνωρίζοντας τη δυσκολία πρόσβασης στο κάστρο από θαλάσσης, αποφάσισε να παραπλανήσει τους κατοίκους στέλνοντάς τους ως δόλωμα ένα μικρό «σανδάλι», αφού είχε κρύψει νωρίτερα κο-

23. Βλ. σχετικά Ε. Συγκέλλου, *Πόλεμος*, ό.π., σ. 288-289.

24. J. Valentini, *Acta Albaniae Veneta saeculorum XIV et XV*, τ. 1-25, Palermo-Roma-Munich 1967-1976, εδώ τ. 1.41 (60) 1322 ante Septembrem.

25. G. Schirò (εκδ.), *Cronaca dei Tocco di Cefalonia di Anonymo. Prolegomeni, testo critico e traduzione* (CFHB, X), Roma 1975, στ. 28, 299, 316, 335, 478, 479, 523, 523, 548, 551, 611, 690, 1457, 1838, 1859, 1864, 1875, 1876, 1883, 1895, 1931, 2440, 2441, 2444, 2451, 2458, 2462, 2465, 2466, 2900, 2902, κ.α.

26. G. Schirò (εκδ.), *Cronaca*, ό.π., στ. 335-337, 478-479.

27. Για την «κλεψία» βλ. Ε. Συγκέλλου, «Εναλλακτικές μορφές πολιορκητικού πολέμου κατά τον όψιμο Μεσαίωνα: "η κλεψία"», *Βυζαντιακά*, τ. 30 (2012-2013), σ. 345-363.

28. Για επιχειρήσεις με τη συμμετοχή ναυτικού βλ. Ε. Συγκέλλου, *Πόλεμος*, ό.π., σ. 293-294, 295-296, 297. Χαρακτηριστική περίπτωση αμφίβιας επιχείρησης είναι εκείνη στο Ανατολικό. Βλ. σχετικά Ε. Συγκέλλου, *Πόλεμος*, ό.π., σ. 294-295.

ντά στο κάστρο ένα μεγαλύτερο ευέλικτο πολεμικό πλοίο (γαλιόττα). Οι κάτοικοι της Ρηνιάσας έπεσαν στην παγίδα. Άρχισαν να καταδιώκουν το μικρό πλοίο του Καρόλου και, όταν είχαν απομακρυνθεί αρκετά από τη στεριά, η «γαλιόττα ἀκούλιθα» και «ὡς τὸ γουργὸν γεράκιν/ ὡς ἐν ροπῇ τοὺς ἔσωσεν καὶ ἐπεριώρισέν τους».[29] Μαζί με τη βάρκα τους μεταφέρθηκαν αιχμάλωτοι στην Αγία Μαύρα (Λευκάδα) και στη συνέχεια, αφού συγκεντρώθηκαν στη Ρηνιάσα μεγάλες στρατιωτικές δυνάμεις από ξηράς και θαλάσσης, χρησιμοποιήθηκαν ως μέσο πίεσης για την παράδοση του κάστρου.[30]

Ο χρονικογράφος του Καρόλου Τόκκο, φανερά φίλα προσκείμενος σ' αυτόν, επαινεί τις ναυτικές δυνάμεις του: «εἶχεν δύναμιν πολλήν […]/καὶ κάτεργα καὶ πλευτικὰ καλὰ διωρθωμένα / καὶ εἶχεν εὔχολα πολλὰ νὰ κάμῃ εἴ τι θέλει».[31] Όντως είχε αναπτύξει ναυτική δράση, πολεμική και πειρατική, όπως επιβεβαιώνουν και δυτικές πηγές. Στις αρχές του 15ου αι. είχε μετατρέψει τον θαλάσσιο χώρο της νότιας Ηπείρου σε θέατρο πολέμου, καθώς και η Βενετία, εδραιωμένη πια στην Κέρκυρα (από το 1386),[32] ανέλαβε στρατιωτική δράση στο κεντρικό και νότιο Ιόνιο, χώρο συγκέντρωσης του πολεμικού ενδιαφέροντος. Εδώ, από τα μέσα του ίδιου αιώνα, η διεξαγωγή των πρώτων Βενετοτουρκικών πολέμων οδήγησε στην μετατόπιση του πολεμικού θεάτρου από βορρά προς νότο (περιοχή Δυρραχίου-Αυλώνα προς νότιο Ιόνιο). Όμως παρά τη συγκέντρωση μεγάλου αριθμού στρατιωτικών ναυτικών δυνάμεων (τουρκικών και βενετικών), οι επιχειρήσεις στη Ναύπακτο (1499), την Κεφαλληνία (1500) και τη Λευκάδα (1502) διεξήχθησαν βασικά εκτός των τειχών, περιλαμβάνοντας είτε ναυτικό αποκλεισμό, είτε λίγες αψιμαχίες και καταδιώξεις πλοίων στα ανοικτά. Ιδιαίτερα η οθωμανική κατάκτηση των νησιών του νοτίου Ιονίου (1479) φαίνεται ότι έγινε με απόβαση των τουρκικών δυνάμεων και διεξαγωγή αψιμαχιών, με αρπαγές πλοίων από τις ακτές των νησιών και ληστρικές επιδρομές σε θάλασσα και ξηρά και με χερσαίες επιθέσεις στα οχυρά των νησιών.[33]

Έτσι, αποκλειστικές ναυτικές συγκρούσεις, δηλαδή ναυμαχίες, δεν φαίνεται να έγιναν. Εξάλλου, στις πηγές του ύστερου Μεσαίωνα δεν καταγράφονται παρά μόνο δύο περιστατικά, στα οποία ενεπλάκη ο Κάρολος Τόκκο:[34] α) για τη ναυμα-

29. G. Schirò (εκδ.), *Cronaca*, ό.π., στ. 2462-2463.

30. Για την επιχείρηση αυτή βλ. G. Schirò (εκδ.), *Cronaca*, ό.π., στ. 2431-2502.

31. G. Schirò (εκδ.), *Cronaca*, ό.π., στ. 3746-3749.

32. Για τη βενετική κατάληψη της Κέρκυρας (1386) βλ. αναλυτικά Σ. Ασωνίτης, *Κέρκυρα*, ό.π., σ. 133-141.

33. Βλ. σχετικά Ε. Συγκέλλου, *Πόλεμος*, ό.π, σ. 237-244, 303.

34. Αξίζει να σημειωθεί ότι ο Κάρολος Τόκκο είχε σημαντικές ναυτικές επιτυχίες, καθότι χρησιμοποιούσε τα κατάλληλα σε κάθε περίσταση μέσα («σανδάλια» και «γαλιόττα» στη

χία της Γλαρέντζας, η οποία διεξήχθη μεταξύ των στρατιωτικών δυνάμεων του Λεονάρδου Β΄ Τόκκο και του πρίγκιπα της Αχαΐας Centurione Zaccharia (1413) και β) για τη ναυμαχία των Εχινάδων, στην οποία συγκρούστηκαν οι δυνάμεις του βυζαντινού αυτοκράτορα Ιωάννη Η΄ Παλαιολόγου και του Καρόλου Τόκκο (1428).[35] Ο Λεονάρδος Τόκκο ξεκίνησε από τη Ζάκυνθο, έχοντας στη διάθεσή του μεγάλο και σύγχρονο πολεμικό πλοίο, την «κόκα», και συγκέντρωσε τον στρατό του στην Κεφαλληνία. Από εκεί κατευθύνθηκε στην Γλαρέντζα, όπου οι δυνάμεις του Zaccharia βρίσκονταν ήδη σε πολεμικό συναγερμό. Το Χρονικό των Τόκκων περιγράφει τη σφοδρή σύγκρουση: «Ὁ κόντος τὲς ἐσίμωσεν τοῦ πρίγκιπος τὲς κόκες, / μέσα τὲς ἐβιρίστησεν ἡ ἐδική του ἡ κόκα. / Πλῶρες μὲ πρύμες ἔσμιξαν, ἡ κόκα μὲ τὲς ἄλλες. / Λουμπάρδες, τζάκρες παρευθὺς ἔσκασαν ἀπὸ μέσα, / οἱ τάρδες, τὰ καρέλλια ὡς ἡ βροχὴ ἐπίπταν […]».[36] Παρόλο που τα αντίπαλα πλοία συγκρούστηκαν, δεν ερρίφθη «άρπάγη» (τσιγκέλι), ώστε να κολλήσουν μεταξύ τους και να ακολουθήσει συμπλοκή των επιβαινόντων μέσα στα ίδια τα πλοία. Ο χρονικογράφος χρεώνει την εξέλιξη αυτή στον Λεονάρδο ως λάθος τακτικής. Ίσως οι ελιγμοί των πλοίων του Zaccharia απέτρεψαν την άμεση επαφή, αφού η ναυμαχία περιγράφεται ιδιαίτερα σκληρή. Ακολούθησε η διαφυγή του πρίγκιπα, αφού ο άνεμος και η νύχτα διευκόλυναν την υποχώρηση των πλοίων, ενώ απέκοψαν κάθε προσπάθεια του Λεονάρδου να καταδιώξει και να αρπάξει κάποια εχθρική «κόκα».[37]

Κατά τον ίδιο τρόπο, «ὥσπερ τινὸς πεζομαχίας συνισταμένης»,[38] αλλά με επιτυχές αποτέλεσμα, διεξήχθη η ναυμαχία στο νησιωτικό σύμπλεγμα των Εχινάδων. Οι Βυζαντινοί, με επικεφαλής τον Λεοντάριο, άρχισαν την επίθεση με άρση της σημαίας και συνοδεία σαλπίγγων, τυμπάνων και κυμβάλων. Τα πλοία τους προσέβαλαν τις πλώρες των αντιπάλων και όταν ήλθαν κοντά, άρχισε η ρίψη τόξων, δοράτων, κονταριών και καταπελτών. Μάλιστα, η «στρατηγίς» του γιου του Καρόλου, Τόρνο, ένα μεγάλο και δυσκίνητο πλοίο, παραλίγο να κυριευθεί, αφού διεξήχθη μάχη σώμα με σώμα στο κατάστρωμα, όπου πολλοί κατέφυ-

---

Ρηνιάσα, «κάτεργα», «γαλιότται» και «πριγαντίνια» στη Γλαρέντζα, «κόκες» στις ναυμαχίες).

35. Για αναλυτική παρουσίαση των δύο ναυμαχιών βλ. Ε. Συγκέλλου, *Πόλεμος*, ό.π., σ. 297-302.

36. G. Schirò (εκδ.), *Cronaca*, ό.π., στ. 1875-1879.

37. G. Schirò (εκδ.), *Cronaca*, ό.π., στ. 1819-1896. – J. Valentinti, *Acta Albaniae Veneta*, ό.π., τ. 7.75-76 (1823) 11/8/1413. – F. Thiriet, *Regestes des délibérations du Sénat de Venise concernant la Romanie*, τ. 1 (1329-1399), τ. 2 (1400-1430), τ. 3 (1431-1463), Paris 1958-1961, εδώ τ. 2.116, αρ. 1498 (28/7/1413).

38. Σ. Λάμπρος (εκδ.), «Ανωνύμου πανηγυρικός εις Μανουήλ και Ιωάννην Η΄ τους Παλαιολόγους», *Παλαιολόγεια και Πελοποννησιακά*, τ. 3 (1926), σ. 132-199, εδώ 196.

γαν ικέτες στους Βυζαντινούς. Ο επικεφαλής των ηπειρωτικών δυνάμεων κατάφερε να διαφύγει στη Λευκάδα μαζί με τον υπόλοιπο στόλο έχοντας τη βοήθεια του ανέμου. Η νίκη των Βυζαντινών υπήρξε «ἄδακρυς», σε αντίθεση με τα θύματα που είχαν οι δυνάμεις του Τόκκο, αποκαλύπτοντας τη σφοδρότητα της σύγκρουσης.[39]

Η αξιολόγηση των ναυμαχιών στο πλαίσιο του ναυτικού πολέμου αποδεικνύει ότι πρόκειται για συγκρούσεις που μοιάζουν με τις χερσαίες τακτικές μάχες. Οι αντίπαλοι στόλοι παρατάσσονται σε παράλληλες γραμμές, το αποφασιστικό χτύπημα δίδεται στο κέντρο, ενώ πολλά από τα πλοία συμμετέχουν σε σειρά μονομαχιών, στις οποίες η ρίψη ακοντίων ή άλλων βλημάτων και οι απόπειρες ανόδου σ' αυτά από τους πολεμιστές ορίζουν το πλαίσιο της μάχης. Οι ναυμαχίες διεξάγονται σε κοντινή απόσταση από την ξηρά, ώστε να διευκολύνουν τους πολεμιστές στον ανεφοδιασμό ή την ανεύρεση ασφαλούς καταφυγίου και να μπορούν να εξελιχθούν σε χερσαίες επιχειρήσεις, αφού εκεί βρισκόταν συνήθως το αντικείμενο του πολέμου. Οι καιρικές συνθήκες αποτελούν τον σημαντικότερο ίσως παράγοντα εξέλιξής τους. Η διάρκεια, η έκβαση ή το σχέδιο της επιχείρησης, η διαφυγή ή ο εγκλωβισμός των πλοίων καθορίζονται από τους ανέμους, πραγματικούς κυρίαρχους των θαλασσών. Τέλος, οι πολεμικοί στόλοι φέρουν σύγχρονο βαρύ οπλισμό («τζάγγρες, βομβάρδες, βαλλίστρες»), ο οποίος συμβάλλει σημαντικά στο πολεμικό αποτέλεσμα. Πρόκειται για αληθινές πεζομαχίες που, ανάλογα με τους πολεμικούς στόχους, έχουν και απώλειες.[40]

Πρέπει να επισημανθεί ότι οι ναυμαχίες αποτελούν συνήθως την κορυφαία εξέλιξη διευρυμένων και οργανωμένων πολέμων.[41] Στις προαναφερόμενες περιπτώσεις αποκαλύπτουν την πολεμική ένταση που υπήρχε στην περιοχή από τις αρχές του 15ου αι., αν και συνδεόταν με την επίδειξη δύναμης στο πλαίσιο τοπικών και περιφερειακών πολέμων. Η Βενετία που είχε συμφέροντα στην περιοχή –ήταν

39. Σ. Λάμπρος (εκδ.), «Ανωνύμου πανηγυρικός», *ό.π.*, σ. 196-197. – P. Schreiner, *Die byzantinischen Kleinchroniken* (CFHB, XII/2), Wien 1977, σ. 435.

40. Για τον τρόπο διεξαγωγής των ναυμαχιών στο Βυζάντιο και τον Μεσαίωνα βλ. T. Kolias, «Die byzantinische Kriegsmarine», στο: *Griechenland und das Meer, Beiträge eines Symposions in Frankfurt im Dezember 1996*, επιμ. E. Chrysos, D. Letsios, H.A. Richter, R. Stupperich Peleus. Studien zur Archäologie und Geschichte Griechenlands und Zyperns 4, Mannheim und Möhnsee 1999, σ. 133-139, κυρίως 135. – G. Theotokis, *Campaigns*, ό.π., σ. 137-141. – A. Corvisier, *A Dictionary of Military History and the Art of War*, Oxford 1994, σ. 576-677. – S. Cosentino – A. Carile (εκδ.), *Storia della marineria bizantina*, Bologna 2004, σ. 183-306. – F.C. Lane, «Naval Actions and Fleet Organization, 1499-1502», στο: *Renaissance Venice*, in J.R. Hale, London 1973, σ. 146-173, εδώ 150.

41. Βλ. τους Νορμανδοβυζαντινούς πολέμους, κατά τους οποίους η συμπλοκή στη θάλασσα ήταν αναπόφευκτη.

εδραιωμένη στη Ναύπακτο από το 1407– δεν ενεπλάκη στρατιωτικά στους τοπικούς ανταγωνισμούς, ενώ είχε ήδη εξασφαλίσει τον ζωτικό της χώρο, αποκτώντας μια σειρά από ναυτικές βάσεις στα νησιά και τις παράκτιες περιοχές (Βουθρωτό, Σαγιάδα, Σύβοτα, Πάργα, Φανάρι) και αποκλείοντας πιθανές απειλές.

Ωστόσο, καμία ναυμαχία δεν διεξήχθη αργότερα, κατά τη διάρκεια των δύο Βενετοτουρκικών πολέμων (1463-1479 και 1499-1503), αφού οι Τούρκοι που ακολουθούσαν χερσαία στρατηγική, άρχισαν να δραστηριοποιούνται ναυτικά από το 1477, όταν απέκτησαν τη δύναμη και θεώρησαν –και αυτοί– τη δημιουργία ναυτικών βάσεων θεμελιώδη για τη στρατιωτική κατάληψη του ηπειρωτικού χώρου και την έξοδο προς το Ιόνιο. Με τις καταλήψεις του Αυλώνα και της Πρέβεζας μπορούσαν να προωθηθούν στον χώρο αυτό. Μάλιστα, η επιχείρηση που οργάνωσαν για την κατάληψη της Ναυπάκτου (1499) διεξήχθη σε δύο μέτωπα, στην ξηρά και στη θάλασσα. Στη θαλάσσια περιοχή μεταξύ Ναυπάκτου και Γλαρέντζας πραγματοποιήθηκαν ναυτικές συμπλοκές, πυρπολήσεις, περικυκλώσεις και καταλήψεις πλοίων. Όμως, οι διαταγές του βενετού ναυάρχου σχετικά με τις γραμμές παράταξης και τον ρόλο των συμμαχικών πλοίων δεν τηρήθηκαν, προκαλώντας αποσυντονισμό και στερώντας τους Βενετούς από το πλεονέκτημά τους στη θάλασσα. Αυτός φαίνεται ότι ήταν και ο λόγος της ήττας τους.[42]

Συνεπώς, ο ναυτικός πόλεμος στο Ιόνιο αποδεικνύεται ποικιλόμορφος και όχι τόσο «καθαρός», υπό την έννοια των αποκλειστικών ναυτικών συμπλοκών. Έντονη πειρατική δραστηριότητα, μεγάλη κίνηση πολεμικών και άλλων πλοίων, αρκετά μεγάλη διακίνηση πολεμιστών και στρατιωτικού υλικού, ελάχιστες όμως ναυμαχίες, περισσότερες αψιμαχίες πλοίων, αποσπάσεις οχυρών παράκτιων θέσεων και ανάπτυξη ναυτικών βάσεων στα νησιά και τα ηπειρωτικά παράλια, σταθμεύσεις και ανεφοδιασμοί πλοίων, επισκευές πλοίων και εξαρτημάτων σε παραδοσιακά ναυπηγικά κέντρα (Κέρκυρα, Ναύπακτος, Αγία Μαύρα) και οργάνωση καινούργιων (Αυλώνας, Πρέβεζα, Κεφαλληνία),[43] στρατιωτική επίβλεψη των θαλάσσιων διαδρομών και των λιμανιών, όλα αυτά συνθέτουν την εικόνα του πολέμου στη θάλασσα.

Όμως οι ναυτικές επιχειρήσεις, συγκρινόμενες με τις χερσαίες στον ευρύτερο ηπειρωτικό χώρο, ήταν ελάχιστες ή οργανώθηκαν στο πλαίσιο αυτών. Το

---

42. Για την επιχείρηση αυτή βλ. Ε. Συγκέλλου, *Πόλεμος*, ό.π., σ. 238-241.

43. Για τους τόπους ναυπήγησης πλοίων στον εξεταζόμενο χώρο βλ. Ε. Συγκέλλου, *Πόλεμος*, ό.π., σ. 92-94. – Χ. Σταυράκος, «Η πόλη της Ναυπάκτου ως πρωτεύουσα του Θέματος Νικοπόλεως. Νέα δεδομένα για τον ρόλο της στην ευρύτερη περιοχή των παραλίων και των νησιών του Ιονίου (9ος-10ος αι. μ.Χ)», στο: *Νικόπολις Β΄. Πρακτικά του Δευτέρου Διεθνούς Συμποσίου για τη Νικόπολη, 11-15 Σεπτεμβρίου 2002* (επιμ. Κ.Λ. Ζάχος), Ίδρυμα Ακτία Νικόπολις, Πρέβεζα 2007, τ. 1, σ. 571-581, κυρίως 575-578.

ναυτικό είχε δευτερεύοντα και συμπληρωματικό ρόλο, όπως συμβαίνει συνήθως στον πόλεμο. Χερσαίος, όπως αναφέρθηκε, ήταν και ο πολιτικός προσανατολισμός των περισσότερων εμπλεκομένων στην Ήπειρο, αφού ενδιαφέρθηκαν για τον έλεγχο της ενδοχώρας, στον οποίο επικέντρωσαν τις στρατιωτικές δυνάμεις τους.[44] Εξάλλου, οι ελλείψεις σε πλοία και ναυτικές δυνάμεις και η συνακόλουθη αντιμετώπιση των παραλίων ως μεθοριακών περιοχών, είχαν δημιουργήσει τις συνθήκες στρατιωτικής διείσδυσης των Νορμανδών, των Βενετών και των Ανδηγαυών. Όλοι αυτοί επιδίωξαν την κατάκτηση της Κέρκυρας και του Δυρραχίου ως βάσεων για επέκταση, αναπτύσσοντας ένα δίκτυο στρατιωτικών (Νορμανδοί, Ανδηγαυοί) και εμπορικών (Βενετοί) σταθμών στα ηπειρωτικά παράλια, με τους οποίους διασφάλιζαν τους πολιτικούς στόχους τους. Η χρήση ναυτικών δυνάμεων για τους στόχους αυτούς ήταν αυτονόητη.

Μια άλλη παράμετρος του ναυτικού πολέμου συνδέεται με την επιθετική μορφή του. Ένας επιθετικός πόλεμος μπορεί να περιλάβει στρατιωτικές επιχειρήσεις μεγάλης κλίμακας και επομένως ναυτικές, εφόσον υπάρχει η διαθεσιμότητα των μέσων. Δεν είναι τυχαίο το γεγονός ότι ναυτικές επιχειρήσεις πραγματοποιήθηκαν σε περιόδους ακμής για τους Βυζαντινούς και κυρίως επί Νορμανδών, επί Καρόλου Τόκκο και κατά τις βενετοτουρκικές συγκρούσεις, δηλαδή σε περιόδους εκδήλωσης επιθετικής πολιτικής. Πέραν τούτου, ο ναυτικός πόλεμος έχει υψηλό κόστος και ο λόγος αυτός φαίνεται ότι έχει περιορίσει σημαντικά τη διεξαγωγή του.[45] Τόσο η αγορά, όσο και η συντήρηση, ο εξοπλισμός και η επάνδρωση πολεμικών πλοίων ήταν πολυέξοδη υπόθεση. Συνήθως οι εμπλεκόμενες στο Ιόνιο και την Ήπειρο δυνάμεις (Βυζαντινοί, Ηπειρώτες, τοπικοί ηγεμόνες) δεν διέθεταν πολεμικό ναυτικό και κατέφευγαν σε προσλήψεις κουρσάρων και αγορές πειρατικών πλοίων, προκειμένου να αντιμετωπίσουν επιθετικές ενέργειες στα παράλια ή στη θάλασσα. Από την άλλη πλευρά, η ανάληψη μιας ναυτικής επίθεσης, λόγω του υψηλού κόστους, προαπαιτούσε εξασφάλιση της εσωτερικής της νομιμοποίησης, κάτι που δεν ήταν εύκολο, αφού ο πληθυσμός που βαρυνόταν από υψηλή φορολογία λόγω της πρόσληψης μισθοφόρων και της αγοράς ναυτικού πολεμικού εξοπλισμού, συχνά αντιδρούσε.[46] Άρα η διεξαγωγή ναυτικών επιχειρήσεων δεν προκρινόταν εύκολα ως στρατηγική επιλογή.

---

44. Αλλά και η στρατηγική των Βυζαντινών ήταν κυρίως χερσαία, παρά τις εκστρατείες που διεξήγαγαν στην Ιταλία, κατά τις οποίες το Ιόνιο λειτούργησε ως διάδρομος στρατιωτικών δυνάμεων και αμυντικό προπύργιο στα δυτικά τους σύνορα.

45. Για το κόστος του ναυτικού πολέμου και τα χαρακτηριστικά του βλ. J. Keegan, *Η ιστορία του πολέμου. Η κουλτούρα του πολέμου* (μτφ. Λ. Χαραλαμπίδης), Νέα Σύνορα Α.Α. Λιβάνη, Αθήνα 1997, σ. 144-153.

46. Είναι χαρακτηριστική η αντίδραση του μητροπολίτη Ναυπάκτου Ιωάννη Αποκαύ-

Επίσης, από τις μαρτυρίες των πηγών δεν προκύπτει μεγάλη διαθεσιμότητα ούτε σε ναυτικό στρατιωτικό υλικό, ούτε σε επαγγελματίες του είδους (ναυτικούς ή τεχνίτες) στις ηπειρωτικές περιοχές. Αντίθετα, οι πληροφορίες για αγορές και προμήθειες σε όπλα και εξοπλισμό από την πλευρά των τοπικών ηγεμόνων αφθονούν. Η σύγχρονη πολεμική τεχνολογία διοχετευόταν στον ελλαδικό χώρο μέσω της Κέρκυρας, γνωστό τόπο κατασκευής και διάθεσης σύγχρονου οπλισμού επί Ανδηγαυών και κυρίως επί Βενετών. Το νησί εξυπηρετούσε τις πολεμικές ανάγκες τόσο των Δυτικών Δυνάμεων, όσο και των τοπικών ηγεμόνων που επιχειρούσαν στον ευρύτερο χώρο του Ιονίου.[47] Αλλά οι ναυτικές συμπλοκές απεφεύχθησαν ακόμη και από μια κατεξοχήν ναυτική δύναμη με ισχυρά μέσα και τεχνογνωσία, όπως ήταν η Βενετία, που ακολουθούσε στρατηγική αναμονής επιλέγοντας το πεδίο των παρεμβάσεών της.

Η αποφυγή των ναυτικών συρράξεων συνδέεται ασφαλώς με τον βαθμό εξοικείωσης των εμπλεκομένων με τη ναυτική πολεμική τεχνολογία, που ήταν μικρός για τις ηπειρωτικές δυνάμεις, με τα οικονομικά μέσα, που και αυτά ήταν περιορισμένα, καθώς και με το ανθρώπινο δυναμικό. Η δημογραφική εξασθένιση, κοινό μεσογειακό φαινόμενο μετά την πανώλη του 1348, αποτελούσε έναν ακόμη ανασταλτικό του ναυτικού πολέμου παράγοντα. Στην Ιταλική χερσόνησο είχε ήδη αρνητικές επιπτώσεις με τις ελλείψεις κωπηλατών και ναυτών, που αυξάνονταν επιπλέον λόγω των διαρκών πολέμων (π.χ. μεταξύ Βενετίας και Γένουας, 1350-1355).[48] Στο Ιόνιο και τον ευρύτερο χώρο πρέπει να έπληξε το τεχνικό ή επαγγελματικό δυναμικό που θα μπορούσε να συνεισφέρει στο ναυτικό. Φυσικά, οι κάτοικοι των ακτών και των νησιών ασκούσαν ναυτικά επαγγέλματα, σύμφωνα με τις αναφορές των πηγών,[49] ενώ η τριβή με τη θάλασσα ενθάρρυνε αρκετούς από αυτούς στην πειρατεία ή τη στρατιωτική δράση (κάτοικοι Ρηνιάσας, Χειμάρας).

κου στην επιβολή του φόρου των «πλωίμων» για τον εξοπλισμό και την επάνδρωση πλοίων. Βλ. Αρχιμ. Ι. Δελημάρης, *Άπαντα Ιωάννου Αποκαύκου. Συλλογή των μέχρι σήμερα διασωθέντων κειμένων του επιφανούς και λογίου Μητροπολίτου Ναυπάκτου και Άρτης Ιωάννου Αποκαύκου (αρχές 13ου αιώνος)*, εκδ. Αδελφότης Μεταμορφώσεως του Σωτήρος Ναυπάκτου, Ναύπακτος 2000, σ. 170. Η αντίδραση αυτή υποδηλώνει τη στάση του πληθυσμού στη φορολόγηση για το ναυτικό. Για τον φόρο αυτό βλ. Ε. Συγκέλλου, *Πόλεμος*, ό.π., σ. 286, σημ. 330.

47. Βλ. σχετικά Σ. Ασωνίτης, *Ανδηγαυική Κέρκυρα*, ό.π., σ. 159-161. – Ε. Συγκέλλου, *Πόλεμος*, ό.π., σ. 92, 94.

48. Βλ. F.C. Lane, «Venetian Seamen in the Nautical Revolution of the Middle Ages», στο: *Studies in Venetian Social and Economic History*, εκδ. B.G. Kohl – R.C. Müller, VR, London 1987, VII, σ. 403-429, εδώ 422.

49. Κ.Δ. Μέρτζιος, «Το εν Βενετία Κρατικόν Αρχείον», *Ηπειρωτικά Χρονικά*, τ. 15 (1940), σ. 5-58, εδώ 24 (Δεκέμβριος 1498), 25 (Ιούλιος 1500).

Πρέπει να σημειωθεί ότι τα Ιόνια Νησιά έγιναν αποδέκτες προσφύγων από τα ηπειρωτικά εδάφη μετά τα τέλη του 14ου αι., μέρος των οποίων φαίνεται ότι αξιοποιήθηκε για να καλύψει τις πολεμικές και ναυτικές ανάγκες των κυριάρχων.[50]

Τέλος, οι καιρικές συνθήκες, ένας από τους βασικούς περιορισμούς των ναυτικών επιχειρήσεων, είχαν τις επιπτώσεις τους στον εξεταζόμενο χώρο.[51] Αναφέρουμε ενδεικτικά τα ακόλουθα περιστατικά: α) την καταστροφή μέρους του στόλου του νορμανδού ηγεμόνα Ροβέρτου Γυισκάρδου έξω από τον Αυλώνα, λόγω τρικυμίας, β) την καθυστέρηση –λόγω ισχυρού ανέμου– προσέλευσης των πλοίων του Καρόλου Τόκκο στο κάστρο της Βοστίτσας (Αιγίου), προκειμένου να το προσβάλουν από κοινού με τις χερσαίες δυνάμεις, με αποτέλεσμα την αποτυχία της επιχείρησης και γ) την καταστροφή μικρού στόλου του βενετού ναυάρχου Pesaro στον Αυλώνα, εξαιτίας της πτώσης κεραυνού.[52]

Μια σημαντική πτυχή του ναυτικού πολέμου, προφανώς η κυρίαρχη, ήταν η πειρατεία.[53] Αυτή είχε οδηγήσει σε μια διαφορετική, πέραν της αμυντικής, «χαρτογράφηση» του χώρου, με τη δημιουργία «άντρων» στην ακτογραμμή από τη βόρειο Ήπειρο έως τον Πατραϊκό κόλπο.[54] Ο Αυλώνας με τη νήσο Σάσωνα, η Χειμάρα, το Βουθρωτό, η Ρηνιάσα και η Βαράσοβα ήταν διάσημα λημέρια πειρατών και κουρσάρων, η διάκριση μεταξύ των οποίων είναι συχνά ασαφής. Οι ηπειρωτικές ακτές και τα νησιά ήταν εκτεθειμένα σε πειρατικές και ληστρικές επιδρομές, ενώ και οι θαλάσσιοι εμπορικοί δρόμοι απειλούντο διαρκώς. Τα πειρατικά πλοία (naves, brigandini, galeotae) δεν ήταν εύκολο να αναχαιτιστούν από τις πο-

50. Βλ. Σ.Ν. Ασωνίτης, «Παρατηρήσεις στο καθεστώς γαιοκτησίας των περιοχών του νότιου Ιονίου κατά τον όψιμο Μεσαίωνα», *Βυζαντιακά*, τ. 12 (1992), σ. 259-313, εδώ 300-302. Για τις μετακινήσεις του πληθυσμού βλ. Συγκέλλου, *Πόλεμος*, ό.π., σ. 126-134.

51. Βλ. F.C. Lane, «Naval actions», *ό.π.*, σ. 150. – J. Keegan, *Ιστορία πολέμου*, ό.π., σ. 145.

52. D. Reinsch – A. Kambylis (εκδ.), *Annae Comnenae*, ό.π., σ. 117-118. – G. Schirò (εκδ.), *Cronaca*, ό.π., στ. 3749-3805, κυρίως 3782-3783, 3801-3802. – Σ. Μακρυμίχαλος, «Ανέκδοτος επιστολή (1501) του Βενεδίκτου Pesaro, αρχιστρατήγου των θαλασσίων και χερσαίων δυνάμεων των Βενετών κατά τον Β΄ Βενετοτουρκικόν πόλεμον», *Θησαυρίσματα*, τ. 7 (1970), σ. 97-109, εδώ 109.

53. Για την πειρατεία βλ. αναλυτικά Σ. Ασωνίτης, *Ανδηγαυική Κέρκυρα*, ό.π., σ. 260-263. Ο ίδιος, *Νότιο Ιόνιο*, ό.π., σ. 277-282. Ο ίδιος, *Κέρκυρα*, ό.π., σ. 439-445. – Ε. Συγκέλλου, *Πόλεμος*, ό.π., σ. 71-73.

54. Η αμυντική «χαρτογράφηση» του χώρου, όπως προκύπτει από τη διεξαγωγή των ναυτικών επιχειρήσεων, αφορά στην καταγραφή των στρατηγικών λιμανιών που υπήρξαν και πολεμικοί στόχοι. Για παράδειγμα, η Κέρκυρα και το Δυρράχιο ήταν βασικές στρατηγικές θέσεις σε όλη τη διάρκεια του Μεσαίωνα, ενώ από τον 13ο αι. τα νησιά του νοτίου Ιονίου, ο Αμβρακικός κόλπος και η Ναύπακτος προστέθηκαν στις στρατηγικές περιοχές του ευρύτερου ιόνιου χώρου.

λεμικές γαλέρες, οπότε ο πόλεμος της πειρατείας ωθούσε στην εξέλιξη της ναυτικής πολεμικής τεχνολογίας.[55] Οι «κόκες» και τα εξοπλισμένα με βομβάρδες πλοία (naves armate) έγιναν για τους Βενετούς κομμάτια της ναυτικής ιστορίας τους.

Οι πηγές μνημονεύουν πλήθος επιθέσεων από πλήθη πειρατών, διαφορετικής εθνικής προέλευσης, δυτικής (Καταλανοί, Σικελοί, Αραγώνιοι, Ναβαρραίοι, Γενουάτες κ.ά) και ανατολίτικης (Σαρακηνοί, Τούρκοι, Μαυριτανοί). Μερίδιο στην άσκηση πειρατείας είχαν και οι τοπικοί ηγεμόνες, όπως οι Τόκκο, ο πρίγκιπας της Αχαΐας, ίσως ακόμη και οι Αλβανοί, για τους οποίους υπάρχουν κάποιες ενδείξεις στις πηγές.[56] Η μορφολογία των ακτών, η εμπορική κίνηση αλλά και οι ελλείψεις οργανωμένων ναυτικών δυνάμεων καθιστούσαν την αντιμετώπισή της ιδιαίτερα δύσκολη. Μόλις τον 14ο αι. η Βενετία και η Ραγούζα επιχείρησαν να την περιορίσουν παίρνοντας σχετικά μέτρα (ποινές/περιπολίες), όπως προκύπτει από πληροφορίες των αρχείων τους. Ιδιαίτερα η ανάπτυξη του εμπορίου κατά τον όψιμο Μεσαίωνα υπήρξε κύρια αιτία αύξησης της πειρατείας, αυξάνοντας και τους δείκτες της εγκληματικότητας. Επεισόδια βιαιοπραγιών στη θάλασσα και τα λιμάνια, απαγωγές και δολοφονίες αποτελούσαν μέρος μιας σκληρής πραγματικότητας που αντιμετώπιζαν όσοι έπλεαν στα νερά του Ιονίου.

Όμως, η πειρατεία λειτουργούσε και ως μέσο σύγχυσης, αποπροσανατολισμού, πρόκλησης, επίδειξης ισχύος και πίεσης σε περιόδους γενικότερων πολεμικών συγκρούσεων ή στο πλαίσιο αυτών. Η περίπτωση των Αραβοβυζαντινών πολέμων τον 9ο και 10ο αι. είναι ενδεικτική. Σε κάποιες περιπτώσεις μάλιστα εξέφρασε και τον ανταγωνισμό εκτός Ιονίου, όπως έγινε με τους πολέμους των Δυτικών Δυνάμεων στην Ιταλική χερσόνησο τον 13ο και 14ο αι. (Βενετοί – Γενουάτες, Βενετοί – Ανδηγαυοί, Ανδηγαυοί – Σικελοί). Οπωσδήποτε οι επιχειρήσεις μεγάλης κλίμακας που οργανώθηκαν στην ευρύτερη ή παράκτια περιοχή από μείζονες δυνάμεις της εποχής (π.χ. Νορμανδοί, 11ος-12ος αι. – Ανδηγαυοί, 13ος αι. – Βενετοί, Τούρκοι, 15ος αι.) περιέλαβαν και ληστρικές ναυτικές επιδρομές. Επιπλέον, η πειρατική δράση των τοπικών ηγεμόνων ήταν μέρος της στρατηγικής που εφάρμοζαν στους πολέμους τους. Ακήρυχτος και ανεπίσημος ο πόλεμος της πειρατείας εξυπηρετούσε τους επίσημους ανταγωνισμούς και την ίδια τη διεξαγωγή του πολέμου, εξασφαλίζοντας στρατηγικά πλεονεκτήματα στους εμπλεκομένους.

---

55. Για τα πειρατικά πλοία και τον εξοπλισμό τους βλ. Σ. Ασωνίτης, *Κέρκυρα*, ό.π., σ. 439-440.

56. Βλ. σχετικά Ε. Συγκέλλου, *Πόλεμος*, ό.π., σ. 72, σημ. 146. Στο Χρονικό των Τόκκων (στ. 61, 1132-1134, 1136-1138) μνημονεύεται η κατοχή και χρήση πλοιαρίων από ορισμένους αλβανούς ηγεμόνες της νότιας Ηπείρου, η οποία όμως πρέπει να ήταν μικρής έκτασης. Δεν αποκλείεται η χρήση τους σε πειρατικές επιδρομές (π.χ. στη Λευκάδα).

Περαίνοντας, ο ναυτικός πόλεμος στο Ιόνιο ανέδειξε όλες εκείνες τις δυσκολίες που παρουσιάζει η οργάνωση και διεξαγωγή του. Η εξάρτηση των ναυτικών επιχειρήσεων από τις καιρικές συνθήκες, τη διαθεσιμότητα των μέσων (δυναμικό εξειδικευμένων πολεμιστών και κωπηλατών) και το οικονομικό κόστος (κατασκευής πλοίων και διεξαγωγής της μάχης) ήταν και ο βασικότερος λόγος αποφυγής τους. Ιδιαίτερα κατά τον όψιμο Μεσαίωνα, εποχή κατά την οποία το κόστος του πολέμου αξιολογείται με την προτίμηση στρατιωτικών επιχειρήσεων μικρής κλίμακας, την προσφυγή σε έμμεσες στρατηγικές μεθόδους (τεχνάσματα), στην επιδρομή και τη ληστεία και την αποφυγή τακτικών μαχών, ο ναυτικός πόλεμος φαίνεται ότι εντάσσεται πλήρως στη λογική ή, καλύτερα, τη στρατηγική του πολέμου της εποχής.[57]

Από την άλλη πλευρά, μια άλλη πτυχή της πολεμικής ιστορίας και γεωγραφίας της περιοχής μπορεί να αναδειχθεί. Η «χαρτογράφησή» της από στρατιωτικής σκοπιάς αποδεικνύει ότι το κεντρικό και νότιο Ιόνιο, η Κεφαλληνία, η Ζάκυνθος με τις απέναντι ηπειρωτικές ακτές συνιστούσαν μια κεντρική στρατιωτική ζώνη από τον 6ο έως τον 10ο αι. Ήταν η εποχή, κατά την οποία το Ιόνιο αποτελούσε γραμμή άμυνας και επίθεσης. Στη συνέχεια, το Δυρράχιο και η Κέρκυρα (τέλη του 11ου και 12ου αι.) συγκεντρώνουν το πολεμικό ενδιαφέρον με κυρίαρχο κομβικό σημείο το νησί των Φαιάκων στα μέσα του 13ου και στα τέλη του 14ου αι. Η στρατηγική σημασία του Δυρραχίου διατηρείται έως τα τέλη του 13ου αι., ενώ τα νησιά του νοτίου Ιονίου συνιστούν σημαντική στρατιωτική ζώνη από τα μέσα του 15ου ώς τα τέλη του ίδιου αιώνα. Φυσικά, οι ηπειρωτικές ακτές ήταν πάντοτε συνδεδεμένες με τα Ιόνια Νησιά και τις τύχες τους.[58] Φαίνεται ότι ο ναυτικός πόλεμος συνέβαλε στην ενότητα του ηπειρωτικού με τον νησιωτικό χώρο κατά τη διάρκεια του Μεσαίωνα. Μόνο στα τέλη του 15ου αι. η ενότητα αυτή θα

57. Αλλά και η μεσαιωνική (βεγέτια) στρατηγική δεν προήγαγε τις μεγάλες εκστρατείες και μάχες. Βλ. N.P. Milner, *Epitome of Military Science*, Liverpool University Press, Liverpool 2001, III. 9, 22, 26, σ. 83-86, 108-110, 116-117. – J. Gillingham, "Richard I and the Science of War in the Middle Ages", στο: *War and Government in the Middle Ages*, επιμ. J. Gillingham – J.C. Holt, Boydell, Woodbridge 1984, σ. 78-91. Ο ίδιος,"'Up with Orthodoxy!' In Defence of Vegetian Warfare", *Journal of Medieval Military History*, τ. 2 (2004), σ. 149-158. – S. Morillo, «Battle Seeking: The Context and Limits of Vegetian Strategy», *Journal of Medieval Military History*, τ. 1 (2003), σ. 21-41. – C.J. Rogers, "The Vegetian 'Science of Warfare' in the Middle Ages", *Journal of Medieval Military History*, τ. 1 (2003), σ. 1-19. Για τον χερσαίο πόλεμο την εποχή αυτή βλ. ανωτέρω, σημ. 19.

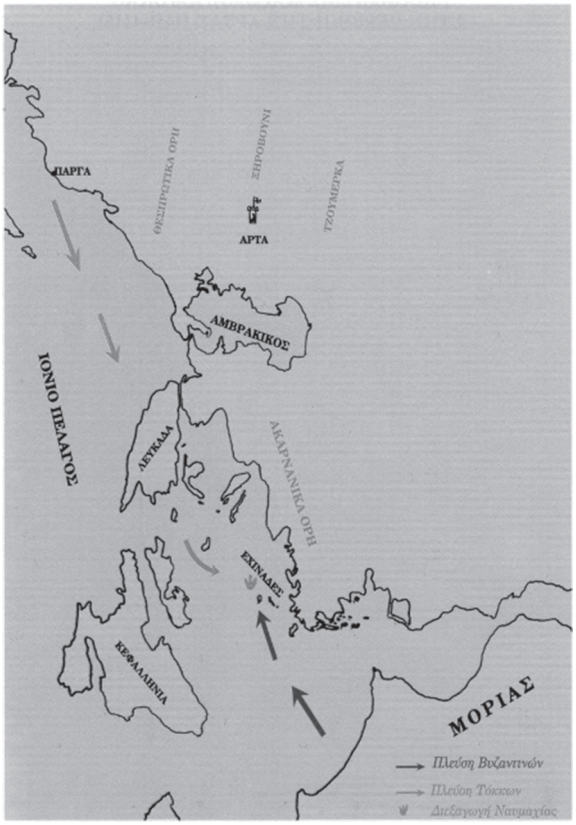
58. Βλ. ανωτέρω, σημ. 1. Για τη διασύνδεση της περιοχής με τα λιμάνια της Ιταλικής χερσονήσου (Brindisi, Bari, Otranto), η οποία μαρτυρεί την ενοποίηση του χώρου από Δυσμών, βλ. και Τ. Λουγγής, «Η τελευταία βυζαντινή στρατιωτική απόπειρα στην Ιταλία», στο: *Βυζαντινά στρατεύματα στη Δύση*, ό.π., σ. 453-467, εδώ 454-455.

διασπαστεί, και μάλιστα εξαιτίας του ναυτικού πολέμου. Ωστόσο, ο ίδιος πόλεμος χάραξε στο Ιόνιο τις διαδρομές και τους σταθμούς μιας χαρακτηριστικής πορείας από την Ανατολή στη Δύση και αντίστροφα.

Περίληψη / Summary

Παρουσιάζονται τα χαρακτηριστικά του ναυτικού πολέμου στον χώρο του Ιονίου κατά τον Μεσαίωνα. Ο ναυτικός πόλεμος αποτελείται από επιχειρήσεις μικρής κλίμακας, αψιμαχίες πλοίων, ληστρικές επιδρομές και πειρατικές ενέργειες, συνήθως συμπληρωματικές των χερσαίων, καθώς οι ναυτικές συγκρούσεις (ναυμαχίες) είναι περιορισμένες. Οι παράγοντες που δυσχέραιναν τη διεξαγωγή ναυτικών επιχειρήσεων μεγάλης κλίμακας ήταν κυρίως οικονομικοί, πολιτικοί, στρατηγικοί, κοινωνικοί και γεωφυσικοί. Ωστόσο, ο ναυτικός πόλεμος συνέβαλε στη «χαρτογράφηση» της περιοχής, αναδεικνύοντας τη διασύνδεση των στρατηγικών θέσεών της (λιμάνια, οχυρά) με τον ηπειρωτικό χώρο. Οπωσδήποτε η υψηλή στρατηγική σημασία του Ιονίου οφειλόταν στη θέση του μεταξύ Δύσης και Ανατολής. Ο ναυτικός πόλεμος που διεξήχθη εκεί εξέφρασε τους πολιτικούς και στρατηγικούς στόχους των εκάστοτε εμπλεκομένων, ενώ διέθετε σε μεγάλο βαθμό τα χαρακτηριστικά ενός «συνοριακού» πολέμου, όπως αποδεικνύει το μέγεθος της πειρατείας.

This paper presents the characteristics of naval warfare in the area of the Ionian Sea during the Middle Ages. Naval warfare consists of small scale naval operations, skirmishes between ships, raids and pirate actions, which usually complement the land operations. Naval battles are rare; this is due to economic, political, strategic, social and environmental reasons. However, naval warfare contributed to the "mapping" of the area, highlighting the interconnection between the strategic positions (ports, forts) with the mainland. Certainly the high strategic importance of the Ionian Sea is due to its position between East and West. Naval clashes that took place there expressed the political-strategic goals of various forces moving through these destinations. But naval warfare had mainly the characteristics of a "border" war, as it is proved by the extent of piracy.

Χάρτης της ναυμαχίας των Εχινάδων (1428). Βλ. Ε. Συγκέλλου, *Ο πόλεμος στον δυτικό ελλαδικό χώρο κατά τον ύστερο Μεσαίωνα*, ΕΙΕΙ/ΙΒΕ, Μονογραφίες 8, Αθήνα 2008.

ΤΟ ΘΕΜΑ ΚΕΦΑΛΛΗΝΙΑΣ ΚΑΙ Η ΚΕΡΚΥΡΑ ΚΑΤΑ ΤΟΝ 10ο ΑΙΩΝΑ

Γεώργιος Γαστεράτος

Μελετώντας το συναξάριο του αγίου Αρσενίου Κερκύρας, μια πολύτιμη πηγή πληροφοριών για τη μεσοβυζαντινή Κέρκυρα, αξίζει να σταθούμε στην περιγραφή του επεισοδίου με τους Σκύθες πειρατές, γεγονός που συνιστά και τη δεύτερη εξιστορούμενη περιπέτεια του βίου του: [...] *Σκυθῶν γάρ ποτε τῇ πέραν καταδραμόντων γῇ, καὶ πρὸς τὴν Νῆσον διαπερασάντων, ὁ μακάριος μηδὲν μελλήσας, πρὸς αὐτοὺς παραγίνεται, τὴν ἐκείνων ὁρμὴν εἰρηνικῶς παρεμποδίσαι πραγματευόμενος. Ἀλλ' οἱ Σκύθαι λῃστρικῶς τοῦτον κρατήσαντες, διὰ μονοξύλων τῇ θαλάσσῃ ἐπέβησαν. Ὅπερ γνόντες οἱ Κερκυραῖοι, καὶ αὐτοὶ διαπλευσάμενοι, κατὰ πρόσωπον αὐτοῖς συνήντησαν· καὶ ταῖς τοῦ Ποιμένος εὐχαῖς θαρρήσαντες, θαρσαλέως κατ' αὐτῶν ὥρμησαν, καὶ σὺν Θεῷ τούτους τροπωσάμενοι, οὓς μὲν μαχαίρας ἔργον ἀπέδειξαν, οὓς δὲ τῇ θαλάσσῃ ἐβύθισαν, τοὺς δὲ λοιποὺς καταδιώξαντες ἐν τῇ λεγομένῃ Τετρανήσῳ πάντας ἀπώλεσαν.*[1]

Από το παραπάνω περιστατικό θα πρέπει να σταθούμε στην ονομασία των πειρατών, οι οποίοι είναι Σκύθες, γεγονός που συνιστά συνηθισμένο βυζαντινό αρχαϊσμό. Οι Σκύθες αυτοί έχουν ταυτοποιηθεί με τους Ναρεντάνους πειρατές των δαλματικών ακτών, οι οποίοι δημιουργούσαν προβλήματα σε ολόκληρη την περιοχή της Αδριατικής[2] και της Βενετίας, η οποία διεξήγε επιθέσεις εναντίον τους όχι πάντα επιτυχείς γι' αυτήν. Μόνο το 948 ένας ενετικός στόλος αποτελούμενος από τριάντα τέσσερα πλοία καταφέρνει να τους νικήσει και να επιβάλει σχετική ηρεμία στην περιοχή.[3]

---

1. Σεβαστιανός Νικοκάβουρας, *Ἀκολουθίαι τῶν Ἁγίων Ἰάσωνος καὶ Σωσιπάτρου, τῆς Παρθενομάρτυρος Κερκύρας τῆς βασιλίδος, τοῦ Ἁγίου Ἀρσενίου μητροπολίτου Κερκύρας, τῆς ὁσίας Θεοδώρας τῆς Αὐγούστης καὶ τοῦ Ἁγίου ἱερομάρτυρος Βλασίου*, Χρωμοτυπολιθογραφεῖον Α. Λάντσα, Κερκύρᾳ 1909.

2. Είναι χαρακτηριστικό το γεγονός ότι η παπική πρεσβεία του 869, που είχε μεταβεί στην Κωνσταντινούπολη, κατά την επιστροφή της, καθώς διέπλεε την Αδριατική με κατεύθυνση την Ανκόνα, αιχμαλωτίστηκε από Ναρεντάνους πειρατές (*Le Liber pontificalis*, έκδ. L. Duchesne, Παρίσι 1892, τ. ΙΙ, σ. 180 κ.ε., στο: Ι. Δημητρούκας, «Ενδείξεις για τη διάρκεια των χερσαίων ταξιδιών και μετακινήσεων στο Βυζάντιο (6ος-11ος αιώνας)», *Βυζαντινά Σύμμεικτα*, τχ. 12 (1998), σ. 20.

3. G. Da Costa-Louillet, «Note complementaire: S. Arsene et les pirates Scythes», *Byzantion*, τχ. 31 (1961), σ. 367-368.

Ο επίσκοπος Αρσένιος, λοιπόν, χωρίς ενδοιασμούς σπεύδει να τους συναντήσει ίσως κάπου στις απέναντι ηπειρωτικές ακτές, προκειμένου να διαπραγματευτεί μαζί τους, για να σώσει την Κέρκυρα από τη μανία τους (*τὴν ἐκείνων ὁρμὴν εἰρηνικῶς παρεμποδίσαι πραγματευόμενος*). Αυτή, όμως, η πρωτοβουλία του δεν έχει τα αναμενόμενα αποτελέσματα, καθώς εκείνοι τον συλλαμβάνουν και επιτίθενται διά θαλάσσης στην Κέρκυρα. Σύμφωνα με το συναξάριο, οι Κερκυραίοι αντεπιτίθενται με αποτέλεσμα η ναυμαχία που επακολουθεί, να έχει ολέθρια αποτελέσματα για τους πειρατές. Οι Κερκυραίοι τους νικούν κατά κράτος βυθίζοντας τα μονόξυλά τους, ενώ, όσοι γλιτώνουν, τους καταδιώκουν ώς τη λεγόμενη Τετράνησο, όπου τους φονεύουν όλους.

Από την παραπάνω εξιστόρηση, επομένως, προκύπτει ότι η Τετράνησος θα πρέπει να είναι ένα σημείο κοντινό προς την Κέρκυρα, κάπου στις απέναντι ακτές, αφού η ναυμαχία έγινε στη θαλάσσια περιοχή μεταξύ της Κέρκυρας και των απέναντι παραλίων. Το μέρος αυτό θα μπορούσαμε να το ταυτοποιήσουμε με τέσσερα νησάκια που βρίσκονται στο βόρειο στενό της Κέρκυρας σε απόσταση έξι μιλίων από τον Βουθρωτό, κοντά στο σημερινό αλβανικό χωριό Εξαμίλι. Τα νησάκια αυτά αναφέρονται στους ελληνικούς πορτολάνους που έχει δημοσιεύσει ο A. Delatte ως «λιμάνι καλό για κάθε είδους σκάφος».[4]

Ωστόσο, η εν λόγω νίκη των Κερκυραίων, όσο και αν αναφέρει το συναξάριο ότι αυτοί *ταῖς τοῦ Ποιμένος εὐχαῖς θαρρήσαντες*, θα πρέπει να ερμηνευθεί, αν εξετάσουμε τη στρατιωτική και ειδικότερα τη ναυτική δύναμη που διέθετε η Κέρκυρα αυτήν την εποχή. Με άλλα λόγια, θα πρέπει να δούμε τι δυνατότητες είχε το νησί, προκειμένου αφενός να αποκρούσει τέτοιου είδους επιθέσεις, αφετέρου να διεξαγάγει νικηφόρα ναυμαχία με τους Ναρεντάνους πειρατές, αφού η Βενετία, όπως είδαμε πιο πάνω, την ίδια εποχή, και συγκεκριμένα το 948, χρειάστηκε να εκστρατεύσει με στόλο, αποτελούμενο από τριάντα τέσσερα πλοία για να τους νικήσει.[5]

Είναι γνωστή η προσπάθεια δημιουργίας αμυντικής ζώνης στην ευρύτερη περιοχή του Ιονίου με τη σύσταση του ναυτικού Θέματος της Κεφαλληνίας κατά τα μέσα του 8ου αιώνα. Η αμυντική αυτή ζώνη συνίστατο στην αδήριτη ανάγκη προστασίας των νησιών και των παραλίων του δυτικού ελλαδικού χώρου από επι-

4. A. Delatte, *Les portulans grecs*, Bibliothèque de la Faculté de Philosophie, et Lettres de l'Université de Liège 107, Liège – Paris 1947, σ. 203. – P. Soustal – J. Koder, *Nikopolis und Kephallenia*, Tabula Imperii Byzantini 3, Wien 1981, σ. 269. – G. Da Costa-Louillet, «Note complementaire: S. Arsene et les pirates Scythes», *ό.π.*, σ. 368-369. Ο Μάρμορας τα αναφέρει ως *Τετράγια* (Andrea Marmora, *Della historia di Corfù*, Venezia 1672, σ. 188).

5. G. Da Costa-Louillet, «Note complementaire: S. Arsene et les pirates Scythes», *ό.π.*, σ. 367-368.

δρομές των μουσουλμάνων της βόρειας Αφρικής και της Σικελίας. Το Θέμα, με διοικητική, στρατιωτική και ναυτική βάση την Κεφαλονιά, περιελάμβανε όλα τα Ιόνια Νησιά και ίσως μερικά σημεία της δυτικής Ελλάδας και αποτελούσε, παράλληλα, ναυτικό σταθμό για το βυζαντινό στόλο.[6]

Την παραπάνω διοικητική οργάνωση της περιοχής φαίνεται ότι ακολουθεί και η εκκλησιαστική. Σύμφωνα με τη λεγόμενη «εικονοκλαστική» Notitia 3, από τις *Notitiae Episcopatuum Ecclesiae Constantinopolitanae*, του Darrouzès, που συντάσσεται περίπου το 754, δηλαδή την περίοδο ίδρυσης του ναυτικού Θέματος της Κεφαλληνίας, η Κέρκυρα αποτελεί επισκοπή, η οποία ανήκει στην επαρχία Νέας Ηπείρου με μητρόπολη την Κεφαλονιά. Ωστόσο, στη Notitia 7 θα δούμε ότι η Κέρκυρα αναγράφεται ως αρχιεπισκοπή[7] και βρίσκεται στην 51η σειρά, ενώ η Κεφαλονιά υποβαθμίζεται σε απλή επισκοπή υπό τη μητρόπολη Κορίνθου. Αξίζει να σημειωθεί ότι η ανωτέρω Notitia (7) τοποθετείται χρονικά περίπου 150 χρόνια αργότερα. Ανάγεται, δηλαδή, στην εποχή του αυτοκράτορα Λέοντος Στ΄ του Σοφού (886-912) επί πατριάρχου Νικολάου του Μυστικού (901-907 και 912-925).[8] Επομένως, δεδομένου ότι ο ίδιος ο αυτοκράτορας ή εν γένει η κεντρική εξουσία συνήθως καθόριζε τις εκκλησιαστικές περιοχές και προήγε μία επισκοπή σε αρχιεπισκοπή και αντίστροφα, ως συνέπεια της εκάστοτε διοικητικής αξιοποίησης του χώρου,[9] θα πρέπει να υποθέσουμε ότι τουλάχιστον από τις αρχές του 10ου αιώνα έχει μεσολαβήσει διοικητική υποβάθμιση της Κεφαλονιάς

---

6. Αλέξης Γ.Κ. Σαββίδης, *Τα βυζαντινά Επτάνησα 11ος – αρχές 13ου αιώνα. Το ναυτικό Θέμα Κεφαλληνίας στην υστεροβυζαντινή περίοδο*, εκδ. Βιβλιοφιλία, Αθήνα ^{2}2007, σ. 13· του ιδίου, «Το βυζαντινό ναυτικό Θέμα Κεφαλληνίας και οι Νορμανδοί τον ενδέκατο και δωδέκατο αι.», στο: *Πρακτικά του Ε΄ Διεθνούς Πανιόνιου Συνεδρίου*, Αργοστόλι 1989, τ. 1, σ. 49-57. – Σταματούλα Σ. Ζαπάντη, «Το Θέμα Κεφαλληνίας στη Βυζαντινή αυτοκρατορία (8ος-12ος αιώνας), *Κεφαλληνιακά Χρονικά*, τ. 6 (1992-1994), σ. 9-13. – Γεώργ. Ν. Μοσχόπουλος, *Ιστορία της Κεφαλονιάς*, Αθήνα ^{3}2002, σ. 54 και P. Soustal – J. Koder, *Nikopolis und Kephallenia*, ό.π., σ. 175-177.

7. Οι αρχιεπίσκοποι του πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως κατά τους μέσους χρόνους ονομάζονταν «αυτοκέφαλοι» και δεν ανήκαν στη δικαιοδοσία του μητροπολίτη της επαρχίας αλλά σε εκείνην του πατριάρχη. Από αυτόν, άλλωστε, χειροτονούνταν και το όνομά του μνημόνευαν (Χρυσοστόμου Παπαδοπούλου αρχιεπισκόπου Αθηνών, «Ο τίτλος του αρχιεπισκόπου. Ιστορικόν σημείωμα», *Θεολογία*, τ. 13 [1935], τχ. 4, σ. 290).

8. Jean Darrouzès, *Notitiae Episcopatuum Ecclesiae Constantinopolitanae*, εκδ. Institut Français d'Études Byzantines, Paris 1981, σ. 55 και 274.

9. Μαρία Λεοντσίνη, «Πολιτικές μεταβολές και εκκλησιαστική διοίκηση στο Ιόνιο (6ος-11ος αι.)», *Πρακτικά Ζ΄ Πανιονίου Συνεδρίου* (*Λευκάδα 26-30 Μαΐου 2002*), Εταιρεία Λευκαδικών Μελετών, Αθήνα 2004, τ. Α΄, σ. 456 και Gérard Walter, *Η καθημερινή ζωή στο Βυζάντιο στον αιώνα των Κομνηνών (1081-1180)*, μτφ. Κ. Παναγιώτου, εκδ. Παπαδήμα, Αθήνα 2007, σ. 76.

και ταυτόχρονη αναβάθμιση της Κέρκυρας, γεγονός στο οποίο συναινεί η μάλλον μόνιμη παρουσία στο νησί στρατηγού, δηλαδή της ανώτατης αρχής του θέματος.

Αυτό προκύπτει από την αναφορά προς το βασιλιά Όθωνα της Γερμανίας του επισκόπου Κρεμώνας Λιουτπράνδου, ο οποίος το 968 επισκέφθηκε την Κωνσταντινούπολη στα χρόνια του αυτοκράτορα Νικηφόρου Φωκά (963-969). Ο επίσκοπος, μεταξύ των άλλων, περιγράφοντας το ταξίδι της επιστροφής του αναφέρει:

> *Στις 14 Δεκεμβρίου αποπλεύσαμε από τη Λευκάδα και, πορευόμενοι μόνοι, αφού, όπως είπα, οι ναύτες είχαν φύγει, φτάσαμε στις 19 στην Κορυφώ. Εκεί, πριν αποβιβαστούμε, μας προϋπάντησε ένας στρατηγός ονόματι Μιχαήλ Χερσωνίτης, δηλαδή από ένα μέρος που ονομάζεται Χερσώνα.* […] *Θα σας πω εντούτοις τι του έκανα χάριν φιλίας και τι δέχτηκα σε αντάλλαγμα. Όταν πήγαινα προς την Κωνσταντινούπολη, έφερα στο γιο του εκείνη την πολυτιμότατη επίχρυση ασπίδα, την λεπτά δουλεμένη, που σεις, σεβαστοί μου κύριοι, μου είχατε δώσει μαζί με άλλα δώρα για να τα χαρίσω στους Έλληνες φίλους μου. Τώρα, γυρίζοντας από την Κωνσταντινούπολη, χάρισα στον πατέρα ένα πολυτιμότατο κεντητό φόρεμα. Για όλα αυτά με ευχαρίστησε με τον εξής τρόπο. Ο Νικηφόρος είχε δώσει γραπτή διαταγή οποιαδήποτε ώρα κι αν παρουσιαζόμουν ενώπιόν του, χωρίς χρονοτριβή να με επιβίβαζε και να με οδηγούσε στον Λέοντα τον Κοιτωνίτη.*[10]

Από τα λεγόμενα του Λιουτπράνδου, δηλαδή, πληροφορούμαστε σαφέστατα ότι, επιστέφοντας από την Κωνσταντινούπολη, συναντά στην Κέρκυρα έναν στρατηγό, τον Μιχαήλ Χερσωνίτη, στον οποίο παραδίδει γραπτή διαταγή του αυτοκράτορα Νικηφόρου Φωκά, χαρίζοντάς του παράλληλα ένα πολυτιμότατο κεντητό φόρεμα. Επίσης, ο επίσκοπος αναφέρει ότι πηγαίνοντας στην Κωνσταντινούπολη πάλι, χαρίζει στην Κέρκυρα στο γιο του στρατηγού μία πολύτιμη επίχρυση ασπίδα. Επομένως, η παρουσία στο νησί του στρατηγού δεν φαίνεται να είναι τυχαία αλλά μάλλον μόνιμη και είναι πολύ πιθανόν να συνδυάζεται με τη μεταφορά της έδρας του Θέματος της Κεφαλληνίας στην Κέρκυρα,[11] γεγονός που συνεπάγεται την υποβάθμιση και αναβάθμιση των αντίστοιχων επισκοπικών εδρών των δύο νησιών στις αρχές του 10ου αιώνα, όπως αναφέρουν οι παραπάνω Notitiae.

---

10. Λιουτπράνδος της Κρεμώνας, *Πρεσβεία στην Κωνσταντινούπολη του Νικηφόρου Φωκά*, εισαγωγή – μετάφραση – σχόλια Δημήτρης Δεληολάνης, εκδόσεις Στοχαστής, Αθήνα 1998, σ. 67-69 και Ι. Δημητρούκας, «Παρατηρήσεις σχετικά με το ταξίδι της επιστροφής του Λιουτπράνδου», *Βυζαντινά Σύμμεικτα*, τ. 11 (1997), σ. 80.

11. Βλ. σχετικά Διον. Α. Ζακυθηνός, «Μελέται περί της διοικητικής διαιρέσεως και της επαρχιακής διοικήσεως εν τω Βυζαντινώ κράτει», *Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών*, τ. 17 (1941), σ. 244 και Hélène Glykatzi-Ahrweiler, «Recherches sur l'administration de l'empire byzantin aux IXe-XIe siècles», *BCH*, 84 (1960), σ. 51.

Άλλωστε, την ίδια εποχή χάνεται οριστικά για το Βυζάντιο η Σικελία με την πτώση στους Άραβες του Ταυρομενίου (902) και η Κεφαλονιά έχει χάσει πια το στρατηγικό της ρόλο ως ένα από τα περάσματα του βυζαντινού στόλου στη Δύση.[12] Το ρόλο αυτό φαίνεται ότι τον διαδραματίζει πλέον η Κέρκυρα, καθώς σταδιακά αναβαθμίζεται, λόγω θέσεως, στο πλαίσιο της προσπάθειας της αυτοκρατορίας να αντισταθμίσει την απώλεια της Σικελίας με την ταυτόχρονη εδραίωση της βυζαντινής κυριαρχίας στη νότια Ιταλία,[13] γεγονός, όμως, που απαιτούσε μεγάλες στρατιωτικές κινητοποιήσεις.[14] Άλλωστε, η εδραίωση των Βυζαντινών στη νότια Ιταλία ήταν κύρια συνιστώσα της δυτικής πολιτικής της Μακεδονικής δυναστείας, που είχε εγκαινιάσει ο Βασίλειος Α΄ ο Μακεδών και προέβλεπε, γι' αυτόν ακριβώς τον λόγο, συμφιλίωση με τον πάπα της Ρώμης και προσεταιρισμό ενός από τα φραγκικά βασίλεια, συνήθως αυτού που βρισκόταν ανατολικότερα.[15] Επιπλέον, σ' αυτήν την κατεύθυνση ιδρύεται στα τέλη του 9ου αιώνα το Θέμα της Λογγοβαρδίας, στις αρχές του 10ου αιώνα το Θέμα της Καλαβρίας και αργότερα το βραχύβιο και περιορισμένο σε έκταση Θέμα της Λουκανίας.[16]

---

12. Ήδη από τον 6ο αιώνα η Κεφαλονιά μαζί με τη Ζάκυνθο αποτελούσαν σταθμό ανεφοδιασμού του βυζαντινού στόλου με προορισμό τη Σικελία (*Procopii Caesariensis opera omnia: De bellis libri I-VIII*, έκδ. J. Haury – G. Wirth, Leipzig 1962, liber II, σ. 478).

13. *Βυζαντινά στρατεύματα στη Δύση (5ος-11ος αι.): Έρευνες πάνω στις χερσαίες και ναυτικές επιχειρήσεις. Σύνθεση και αποστολή των βυζαντινών στρατευμάτων στη Δύση*, Ερευνητική Βιβλιοθήκη 5, Πρόγραμμα: Τράπεζα Πληροφοριών Βυζαντινής Ιστορίας. Συγγραφείς: Β. Βλυσίδου, Στ. Λαμπάκης, Μ. Λεοντσίνη, Τ. Λουγγής, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Ινστιτούτο Βυζαντινών Σπουδών, Αθήνα 2008, σ. 338, 347, 348, 371. «Για μία ναυτική αυτοκρατορία όπως η βυζαντινή, η κατοχή και ο έλεγχος της Σικελίας είχε πολύ μεγάλη σημασία· το νησί-κλειδί της Μεσογείου διαδραμάτιζε ένα διπλό ρόλο: α) συνέδεε την Κωνσταντινούπολη με τις δυτικές της κτήσεις και β) λειτουργούσε σαν προστατευτική ασπίδα για την Ιταλία και τις δυτικές ακτές της Ελλάδας». (Δ. Γκαγκτζής – Μαρία Λεοντσίνη – Αγγελική Πανοπούλου, «Πελοπόννησος και Νότια Ιταλία: Σταθμοί επικοινωνίας στη μέση βυζαντινή περίοδο», στο: *Η επικοινωνία στο Βυζάντιο, Πρακτικά του Β΄ Διεθνούς Συμποσίου, Αθήνα, 4-6 Οκτωβρίου 1990*, Κέντρο Βυζαντινών Ερευνών/Ε.Ι.Ε., Αθήνα 1993, σ. 469-470).

14. Προϋπόθεση για την ασφαλή μεταφορά βυζαντινών στρατευμάτων στην Ιταλία ήταν η εκκαθάριση των δυτικών θαλασσών της αυτοκρατορίας από τον αραβικό στόλο, γεγονός που επιτυγχάνεται από τον Βασίλειο Α΄ με την πραγματοποίηση μεγάλης ναυτικής εκστρατείας με στόλο αποτελούμενο από 140 πλοία, με επικεφαλής τον αραβογενή Νάσαρ. Ακολούθως, ο Νάσαρ κατευθύνεται στη Σικελία, όπου νικά τους Άραβες το 879 σε μεγάλη ναυμαχία στα νησιά Λιπάρες, ενώ το 880 νικά και πάλι τους Άραβες κοντά στο νησί *Στῆλαι* (Βασιλική Ν. Βλυσίδου, «Αντιδράσεις στη δυτική πολιτική του Βασιλείου Α΄», *ό.π.*, σ. 129).

15. Βασιλική Ν. Βλυσίδου, «Προσέγγιση ή εχθρότητα με τη Δύση: Βυζάντιο και Ευρώπη τον 9ο και 10ο αιώνα», σ. 110-111, Αποθετήριο *Ήλιος*, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών (http://helios-eie.ekt.gr).

16. Jean-Marie Martin, «Η βυζαντινή Ιταλία (641-1071)», στο: *Ο βυζαντινός κόσμος*,

Επομένως, εξετάζοντας τη νίκη των Κερκυραίων επί των Ναρεντάνων πειρατών υπό το πρίσμα του αναβαθμισμένου ρόλου της Κέρκυρας κατά το 10ο αιώνα, δεδομένου ότι ήταν πιθανότατα η έδρα του Θέματος της Κεφαλληνίας με μόνιμη παρουσία στρατηγού, θα πρέπει να καταλήξουμε στο συμπέρασμα ότι στο νησί στάθμευαν αρκετές βυζαντινές στρατιωτικές και ναυτικές δυνάμεις, ικανές να πλήξουν και να συντρίψουν επιθέσεις εξωτερικών εχθρών του κράτους, όπως αυτή των Σκυθών, δηλαδή των Ναρεντάνων πειρατών.[17]

Προς στήριξη του συλλογισμού μας επανερχόμαστε στο συναξάριο του αγίου Αρσενίου, για να σταθούμε στην τελευταία ενότητά του, η οποία είναι αφιερωμένη σε ένα γεγονός που εκ πρώτης όψεως συνιστά μια πραγματική ιστορία, καθώς γίνεται αναφορά στη βασιλεία ενός αυτοκράτορα. Πρόκειται για τα χρόνια της βασιλείας του Κωνσταντίνου του Πορφυρογέννητου (912-959), και συγκεκριμένα για τα χρόνια μετά το 933, έτος κατά το οποίο έγινε πατριάρχης ο Θεοφύλακτος που χειροτόνησε τον Αρσένιο επίσκοπο, και πριν το 959, έτος θανάτου του Κωνσταντίνου του Πορφυρογέννητου. Σύμφωνα, λοιπόν, με το συναξάριο, *Καὶ ὀργὴν κατὰ τῶν λογάδων Κερκύρας, παρὰ τοῦ Βασιλέως Κωνσταντίνου τοῦ Πορφυρογεννήτου, Υἱοῦ Λέοντος τοῦ Σοφωτάτου κηρυχθεῖσαν, πάντας κελεύουσαν ἀχθῆναι εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν, αὐτὸς ἐντέχνως ταύτην διέλυσεν· ὁ γὰρ*

διεύθυνση Jean-Claude Cheynet, μετάφραση Αναστασία Καραστάθη, επιμέλεια Γιασμίνα Μωυσείδου, Αργύρης Παπασυριόπουλος, Άννα Μαραγκάκη, εκδ. Πόλις, Αθήνα 2011, τ. Β΄. σ. 647-649. – Vera von Falkenhausen, *Untersuchungen über die byzantinische Herrschaft in Süditalien vom 9. bis ins 11. Jahrhundert*, Wiesbaden 1967, σ. 67-68 και A. Guillou, «Geografia amministrativa del katepanato bizantino d'Italia (IX-XI sec.)», *Calabria bizantina*, Reggio Calabria 1974, σ. 113-133 [= *Culture et société en Italie byzantine (VIe-IXe siècles)*, εκδ. Variorum Reprints, London 1978, αρ. IX].

17. Ακριβώς στο πλαίσιο του αναβαθμισμένου ρόλου της Κέρκυρας φαίνεται ότι εντάσσεται ένα πρόγραμμα εξοπλισμού της, καθώς στην ίδια εποχή (10ος αι.) ανάγονται, πιθανώς, οχυρωματικά έργα ευρείας κλίμακας, όπως η ανέγερση στις δυτικές ακτές των κάστρων *Αγγελόκαστρο* και *Γαρδίκι*, σύμφωνα με ανακοίνωση σε διημερίδα (2010) της Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων Κερκύρας. Για τα κάστρα αυτά είχε διατυπωθεί παλαιότερα η άποψη ότι κατασκευάστηκαν από τον Μανουήλ Α΄ Κομνηνό (1156-1180) (Γεωργίου Λινάρδου, *Το Αγγελόκαστρο*, Δημοσιεύματα Εταιρείας Κερκυραϊκών Σπουδών, Κέρκυρα 1981, σ. 9). Συνεχίζοντας το συλλογισμό μας, θα μπορούσαμε να εντάξουμε στην ίδια περίοδο και άλλες οχυρώσεις της δυτικής ακτής, όπως το προϋποτιθέμενο *Παλαιόκαστρο*, στο χώρο που βρίσκεται σήμερα η μονή της Υ.Θ. Παλαιοκαστρίτισσας – Παλαιοκαστρίτσας και τα μεσαιωνικά τείχη της περιοχής «Πόρτο Τιμόνι» του Αφιώνα (βλ. σχετικά Παναγιώτα Τζιβάρα – Σπύρος Καρύδης, *Η βιβλιοθήκη της Μονής Παλαιοκαστρίτσας Κερκύρας*, εκδ. Ιεράς Μονής Υ.Θ. Παλαιοκαστριτίσσης Κερκύρας [Πηγές και Μελετήματα αρ. 1], Αθήνα 2001, σ. 19 και Γιώργος Χ. Σουρτζίνος, *Κέρκυρα, ταξίδι στο χρόνο*, εκδ. Ιστορική – Λαογραφική Εταιρεία Ελλάδος, Κέρκυρα [3]2006, σ. 118, 119, 121).

τὴν ἀρχὴν Κερκύρας παρὰ Βασιλέως δεξάμενος, φιλοχρήματος ὤν, κατ' αὐτῶν ἀδίκως ἐψεύσατο. Ὁ δέ γε θεῖος Πατήρ, ὑπὲρ αὐτῶν τὴν ἑαυτοῦ ψυχὴν θέμενος, καὶ γήρως καὶ θαλάσσης καὶ χειμῶνος ἐπιλαθόμενος, πρὸς τὸν Βασιλέα παρεγένετο· καὶ τὸν ἐκείνου καταπραΰνας θυμόν, συμπαθείας γραμμάτιον ἐδέξατο.

Συγκεκριμένα, το συναξάριο διηγείται ότι ο Αρσένιος *διέλυσεν τὴν ὀργὴν* του αυτοκράτορα Κωνσταντίνου του Πορφυρογέννητου κατά των *λογάδων* της Κέρκυρας, που είχε προκληθεί από συκοφαντία ενός κρατικού αξιωματούχου. Αυτός αναφέρεται περιφραστικά ως *ὁ τὴν ἀρχὴν Κερκύρας παρὰ Βασιλέως δεξάμενος* και ως αιτία των άδικων κατηγοριών του θεωρείται η φιλοχρηματία του. Η κατηγορία ακριβώς δεν δηλώνεται, αλλά πρέπει να ήταν σοβαρή, αφού ο αυτοκράτορας διέταξε οι *λογάδες*, οι ευγενείς δηλαδή ή οι οικονομικά ισχυροί του νησιού, να οδηγηθούν στην Κωνσταντινούπολη προκειμένου να λογοδοτήσουν. Επιπλέον, τη σοβαρότητα της κατάστασης δείχνει και η απόφαση του Αρσενίου να τους υπερασπιστεί ο ίδιος ενώπιον του αυτοκράτορα, αψηφώντας την προχωρημένη του ηλικία, τις κακουχίες ενός τέτοιου ταξιδιού και το χειμώνα. Έτσι, ο Αρσένιος, αξιοποιώντας πιθανότατα τις γνωριμίες του κατά τη θητεία του στη Βασιλεύουσα, καθώς ήταν *ἄρχων τῶν ἐκκλησιῶν*, πριν χειροτονηθεί αρχιεπίσκοπος Κερκύρας, παρουσιάζεται μπροστά στον Κωνσταντίνο τον Πορφυρογέννητο, καταπραΰνει την οργή του και φεύγει εφοδιασμένος με το *συμπαθείας γραμμάτιον*.

Καταρχάς, για το είδος της ρήξης του κρατικού αξιωματούχου με τους κερκυραίους ευγενείς θα μπορούσε να μας βοηθήσει ο αναφερόμενος όρος *συμπάθεια*, ο οποίος προσανατολίζει σε μια φορολογικής φύσεως υπόθεση, για την οποία αξίζει να σταθούμε. Κατά τον 10ο αιώνα ο γεωργικός κλήρος ενός μέλους μιας αγροτικής κοινότητας ονομάζεται *στάσις* ή *ὑπόστασις* και συνήθως αναφέρεται σε μία οικογενειακή αγροτική εκμετάλλευση. Τα σχετικά στοιχεία κάθε φορολογούμενου καταγράφονται στον *κώδικα* της κοινότητας και αποτελούν ένα *στίχο*. Κάθε στίχος υπόκειται στο σύνολο των φόρων που του αντιστοιχεί και, αν η ανάλογη φορολογητέα γη (ή μέρος της) έχει πάψει να είναι παραγωγική ή έχει μερικώς εγκαταλειφθεί, οι στίχοι ονομάζονται *ἀποκεκινημένοι* και ο αντίστοιχος φόρος βαρύνει τον υπεύθυνο που λέγεται *τελεστής*.[18] Σε περίπτωση ολικής εγκατάλειψης οι στίχοι ονομάζονται *ὁλόπτωτοι στίχοι ἢ ἐξαλειφέντες στίχοι ἢ ἐξαλείμματα* και οι φόροι τους βαρύνουν την κοινότητα. Τότε ο επιθεωρητής ή ελεγκτής των φόρων, ο *ἐπόπτης*, εκτελώντας την περιοδική του επιθεώρηση, προσαρμόζει τη φορολογία της κοινότητας στη νέα παραγωγική πραγματικότητα. Παρα-

18. Νικόλαος Σβορώνος, «Οικονομία – Κοινωνία», στο: *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους (Βυζαντινός ελληνισμός – Μεσοβυζαντινοί χρόνοι)*, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1979, τ. Η΄, σ. 192-193.

χωρεί, λοιπόν, ανάλογα με την περίπτωση, ορισμένες φορολογικές ελαφρύνσεις, που είναι:

α) Οι *κουφισμοί*, η προσωρινή μείωση του φόρου για στίχους που είχαν μεν εγκαταλειφθεί αλλά οι τελεσταί (ιδιοκτήτες ή καλλιεργητές) είχαν γνωστή διαμονή και η επιστροφή τους ήταν πιθανή.

β) Η *συμπάθεια*, η ολική ή μερική απαλλαγή από τους φόρους για μεγάλο χρονικό διάστημα, σε περίπτωση που τα ίχνη των τελεστών ή των κληρονόμων τους είχαν χαθεί.

γ) Η οριστική κατάργηση του φόρου όταν οι τελεσταί είχαν εγκαταλείψει τη γη τους για χρονικό διάστημα πάνω από τριάντα χρόνια. Οι αντίστοιχοι στίχοι τότε ονομάζονται *κλάσματα ή στίχοι κεκλασματισμένοι*. Σ' αυτήν την περίπτωση η γη περιέρχεται στο κράτος, το οποίο την διαθέτει όπως θέλει. Συνήθως την παραχωρεί δωρεάν ή σε χαμηλή τιμή στην κοινότητα ή σε ιδιώτες, οι οποίοι έχουν την υποχρέωση να πληρώσουν φόρο στο ήμισυ του αρχικού, τον λεγόμενο *λιβελλικόν*.[19]

Η *συμπάθεια*, ωστόσο, καθώς και τα υπόλοιπα μέτρα αφορούσαν το μικρό γεωργικό κλήρο και όχι τους πλούσιους και τους μεγάλους ιδιοκτήτες γης, ενώ η ρήξη που αναφέρει το συναξάριο αφορά κάποιον τοπικό κρατικό αξιωματούχο με τους οικονομικά ισχυρούς του νησιού. Επομένως, στην περίπτωσή μας, θα πρέπει να προσδώσουμε διαφορετικό νόημα στον όρο. Θα μπορούσαμε να τον ταυτίσουμε με το *ἀλληλέγγυον* που είχε θεσπίσει ο Βασίλειος Β' (976-1025) και όριζε να πληρώνουν οι πλούσιοι τους φόρους των φτωχών, στην περίπτωση που η παραγωγή είχε καταστραφεί.[20] Όμως η αναφορά του συναξαρίου στη βασιλεία του Κωνσταντίνου του Πορφυρογέννητου μας απομακρύνει από μια τέτοια προοπτική.

Κατά πάσα πιθανότητα εδώ έχουμε να κάνουμε με μία έκτακτη φορολογία (*ἐπήρεια*), καθώς οι φορολογούμενοι μιας περιφέρειας συχνά καλούνταν να συμβάλουν στην κάλυψη εκτάκτων δαπανών, όπως ο εξοπλισμός και η συντήρηση στρατιωτικών σωμάτων, ο ανεφοδιασμός των οχυρών θέσεων (*σιτηρέσιον κάστρων*), η κατασκευή γεφυρών, η καστροκτισία κ.ά.[21] Μάλιστα, από τις αγ-

19. Νικόλαος Σβορώνος, «Οικονομία – Κοινωνία», *ό.π.*, σ. 193. Βλ. σχετικά και Angeliki Laiou, *The Economy History of Byzantium*, εκδ. Dumbarton Oaks Research Library and Collection, Washington 2002, σ. 281 και το λήμμα *sympatheia* στο: *Oxford Dictionary of Byzantium* (Alexander P. Kazhdan ed.).

20. Ιωάννης Σκυλίτσης, *Χρονογραφία*. Νεοελληνική μετάφραση με τις μικρογραφίες του κώδικα της Μαδρίτης, εισαγωγή – μετάφραση Διονύσιος Ιω. Μούσουρας, πρόλογος Αγαμέμνων Τσελίκας, εκδόσεις Μίλητος, Αθήνα 2006, σ. 392-393 και Νικόλαος Σβορώνος, «Οικονομία – Κοινωνία», *ό.π.*, σ. 195-196.

21. Νικόλαος Σβορώνος, «Οικονομία – Κοινωνία», *ό.π.*, σ. 190.

γαρείες αυτές, η καστροκτισία, δηλαδή η συμμετοχή των κατοίκων στην οικοδόμηση, επισκευή και συχνά τη συντήρηση των κάστρων, μπορούσε να επιβληθεί από το *λογοθέσιον τοῦ στρατιωτικοῦ* στη μεσοβυζαντινή περίοδο.[22] Ειδικά η φιλοξενία και συντήρηση των στρατιωτών και των αξιωματικών (*ἄπληκτον*, *μιτᾶτον*) εθεωρείτο ιδιαίτερα επαχθής.[23] Μάλιστα, μερικές φορές οι φοροεισπράκτορες (*διοικηταί*) έρχονταν αντιμέτωποι με τους τοπικούς άρχοντες, υπό την προστασία των οποίων έσπευδε να τεθεί ο πληθυσμός της υπαίθρου, ελπίζοντας έτσι να γλιτώσει από τις καταχρήσεις τους.[24] Μια τέτοια περίπτωση, άλλωστε, αναφέρει ο ιστορικός Νικήτας Χωνιάτης, όταν περιγράφει την κατάληψη της Κέρκυρας από τους Νορμανδούς του Ρογήρου Β′ το 1147. Κατά τον ιστορικό, *οἱ τῆς χώρας οἰκήτορες* δηλαδή, προφανώς, οι κάτοικοι της υπαίθρου, επειδή ήταν δυσαρεστημένοι με τον διοικητή του νησιού, ο οποίος χαρακτηρίζεται *βαρὺς καὶ δυσύποιστος φορολόγος*, εξεγέρθηκαν και βοήθησαν στην κατάληψη της Κέρκυρας από μοίρα του νορμανδικού στόλου υπό τον ελληνοσικελό ναύαρχο Γεώργιο Αντιοχέα.[25]

Συνεχίζοντας το συλλογισμό μας, θα μπορούσαμε να σταθούμε στον κρατικό αξιωματούχο που πρωταγωνιστεί στο επεισόδιο που εξετάζουμε. Σύμφωνα με το συναξάριο, το αξίωμά του δηλώνεται περιφραστικά. Είναι *ὁ τὴν ἀρχὴν Κερκύρας παρὰ Βασιλέως δεξάμενος*. Η εν λόγω περίφραση, όμως, δεν φαίνεται να αφορά έναν απλό υπάλληλο, εντεταλμένο για την είσπραξη των φόρων, ο οποίος έφερε τον τίτλο του *διοικητοῦ*, αλλά «φωτογραφίζει» ένα ανώτερο και σημαντικότερο κρατικό υπάλληλο, στον οποίο ο αυτοκράτορας (*βασιλεύς*) έχει αναθέσει την *ἀρχὴν Κερκύρας*, την εξουσία δηλαδή στο νησί. Ωστόσο, τα πρόσωπα, στα οποία ο αυτοκράτορας παραχωρούσε μέρος της πολιτικής και στρατιωτικής εξουσίας του (*ἀρχή*) ήταν οι *στρατηγοί*, τους οποίους ο ίδιος τοποθετούσε επικε-

22. Αλκμήνη Σταυρίδου-Ζαφράκα, «Η αγγαρεία στο Βυζάντιο», *Βυζαντινά*, τ. 11 (1982), σ. 23, 32.

23. Jean-Claude Cheynet, «Η αυτοκρατορική διοίκηση», στο: *Ο βυζαντινός κόσμος*, διεύθυνση Jean-Claude Cheynet, μτφ. Αναστασία Καραστάθη, επιμ. Γιασμίνα Μωυσείδου, Αργύρης Παπασυριόπουλος, Άννα Μαραγκάκη, εκδ. Πόλις, Αθήνα 2011, τ. Β′, σ. 230.

24. Jean-Claude Cheynet, «Η αυτοκρατορική διοίκηση», *ό.π.*, σ. 253.

25. Νικήτας Χωνιάτης (έκδοση Van Dieten), σ. 72-73. – P. Soustal – J. Koder, *Nikopolis und Kephallenia*, *ό.π.*, σ. 178-179. – Δημήτριος Τσουγκαράκης, «Η βυζαντινή Κορυφώ: Κάστρον ή πόλις;», ανάτυπο από τα *Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου, Κέρκυρα 22-25 Μαΐου 1998, Κέρκυρα, μία μεσογειακή σύνθεση: νησιωτισμός, διασυνδέσεις, ανθρώπινα περιβάλλοντα, 16ος-19ος αι.*, επιμ. Αλίκη Νικηφόρου, Κέρκυρα 1998, σ. 225-226. – Ιωάννης Καραγιαννόπουλος, *Το βυζαντινό κράτος*, εκδ. Βάνιας, Θεσσαλονίκη 2001, σ. 213 και Αλέξης Γ.Κ. Σαββίδης, *Τα βυζαντινά Επτάνησα 11ος – αρχές 13ου αιώνα, Το ναυτικό Θέμα Κεφαλληνίας στην υστεροβυζαντινή περίοδο*, ό.π., σ. 36-39.

φαλής κάθε θέματος.[26] Επιπλέον, η περίφραση *παρὰ Βασιλέως δεξάμενος* ανακαλεί στη μνήμη μας την αντίστοιχη έκφραση *ἐκ βασιλέως προχειριζόμενος*, που εντοπίζουμε στα *Τακτικά* του Λέοντος ΣΤ΄ του Σοφού, ο οποίος αναφέρεται στο αξίωμα του στρατηγού και τη σχετική μεγαλοπρεπή τελετή αναγόρευσης που γινόταν από τον ίδιο τον αυτοκράτορα στα ανάκτορα.[27]

Επομένως, θα μπορούσαμε να υποστηρίξουμε: α) ότι *ὁ τὴν ἀρχὴν Κερκύρας παρὰ Βασιλέως δεξάμενος* είναι ο ίδιος ο στρατηγός, ο οποίος προφανώς έχει μόνιμη παρουσία στο νησί, αφού έχει στα χέρια του *τὴν ἀρχὴν Κερκύρας*, και β) ότι έρχεται αντιμέτωπος με τους οικονομικά ισχυρούς του νησιού, με το μέρος των οποίων τάσσεται αναφανδόν ο Αρσένιος, αφού αυτοί, στη συγκεκριμένη περίπτωση, εκφράζουν και προστατεύουν το λαό από έναν ανώτατο κρατικό υπάλληλο, οποίος για να εξοπλίσει με κάστρα την Κέρκυρα και να διατηρεί στρατεύματα στο νησί, όπως αποδείξαμε, προβαίνει σε δυσβάστακτη έκτακτη φορολογία (*ἐπήρεια*). Η έκτακτη αυτή φορολογία είναι φανερό ότι ήταν δυσμενής συνέπεια του εξοπλισμού της Κέρκυρας και του αναβαθμισμένου ρόλου που, όπως τονίσαμε πιο πάνω, κλήθηκε να παίξει το νησί στις αρχές του 10ου αιώνα.

Επιπλέον, η εμπλοκή του Αρσενίου στην υπόθεση των αγγαρειών για τον εξοπλισμό της Κέρκυρας μπορεί να αποτελεί υπαινιγμό για την ευθεία αντιπαράθεση της ίδιας της τοπικής Εκκλησίας, καθώς ήδη από την εποχή του Βασιλείου Α΄ είχε επικρατήσει η συνήθεια, μαζί με τους άλλους αξιωματούχους, οι μητροπολίτες και οι αρχιεπίσκοποι καθώς και τα μοναστήρια να συμμετέχουν σε αγγαρείες και να παρέχουν ορισμένο αριθμό ημιόνων και ίππων εν καιρώ εκστρατείας. Τα ζώα αυτά τα έδιναν στον *λογοθέτη τῶν ἀγελῶν* και το γεγονός αυτό συνιστούσε κατ' ουσίαν ένα είδος επίταξης. Σχετική δε είναι η λίγο προγενέστερη από τα γεγονότα διαμαρτυρία του πατριάρχη Νικολάου Μυστικού (901-907, 912-925) προς τον πατρίκιο Φιλόθεο, πιθανότατα δούκα του Οψικίου, ότι οι κληρικοί της μητρόπολης Νικαίας [...] *πρὸς στρατείαν κοσμικὴν καταλέγονται καὶ οἱ τὰ ἅγια φέρειν καταξιωθέντες, ἐκεῖνοι πρὸς στρατιωτικὰς λειτουργίας ἀπάγωνται*.[28]

Επίσης, ο στρατηγός του συναξαρίου χαρακτηρίζεται ως φιλοχρήματος και άδικος. Όμως με σχεδόν ίδιους υπαινιγμούς αναφέρεται ο Λιουτπράνδος, επίσκοπος Κρεμώνας, στο στρατηγό που, όπως είδαμε, συναντά στην Κέρκυρα στις

---

26. André Guillou – Paolo Odorico, *Ο βυζαντινός πολιτισμός*, μτφ. Σμαράγδα Τσοχανταρίδου, εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1996, σ. 173.

27. Πολύμνια Κατσώνη, «Η μισθοδοσία των στρατηγών των θεμάτων. Προβλήματα και ερμηνείες», *Βυζαντινά*, τ. 22 (2001), σ. 206.

28. Αλκμήνη Σταυρίδου-Ζαφράκα, «Η αγγαρεία στο Βυζάντιο», *Βυζαντινά*, τ. 11 (1982), σ. 41-42.

19 Δεκεμβρίου 968: *Εκεί, πριν αποβιβαστούμε, μας προϋπάντησε ένας στρατηγός ονόματι Μιχαήλ Χερσωνίτης, δηλαδή από ένα μέρος που ονομάζεται Χερσώνα. Αυτός ο άνθρωπος* […] *ήταν αντίθετα, όπως φάνηκε αργότερα, πραγματικός διάβολος στο νου.* […] *Μόλις μου έδωσε το φιλί της ειρήνης, που όμως δεν φώλιαζε στην καρδιά του, αμέσως όχι μία αλλά τρεις φορές την ίδια μέρα όλη η Κορυφώ, που είναι μεγάλο νησί, δονήθηκε.*[29] Επομένως, χωρίς να παραβλέπουμε την εμπάθεια του επισκόπου, θα μπορούσαμε να ταυτίσουμε το στρατηγό που κατηγόρησε άδικα τους Κερκυραίους στον αυτοκράτορα, με τον Μιχαήλ Χερσωνίτη, καθώς το έτος 968 που τον συναντά στην Κέρκυρα ο Λιουτπράνδος, δεν απέχει πολύ από το 959, έτος θανάτου του Κωνσταντίνου του Πορφυρογέννητου, άρα terminus post quem αναφορικά με το εν λόγω επεισόδιο της κατηγορίας.[30] Ταυτόχρονα, υπό μια τέτοια προοπτική, το επεισόδιο θα μπορούσε να τοποθετηθεί χρονικά λίγο πριν το θάνατο του Κωνσταντίνου του Πορφυρογέννητου.

Επομένως, ο 10ος αιώνας βρίσκει την Κέρκυρα να διαδραματίζει αναβαθμισμένο ρόλο στο πλαίσιο της προσπάθειας των Βυζαντινών να εδραιώσουν την κυριαρχία τους στη νότια Ιταλία, αντισταθμίζοντας την απώλεια της Σικελίας, γεγονός που αποτελεί την κύρια συνιστώσα της δυτικής πολιτικής της Μακεδονικής δυναστείας. Έτσι αναδεικνύεται και πάλι η αξία της γεωστρατηγικής θέσης του νησιού. Άμεση συνέπεια υπήρξε ο εξοπλισμός της Κέρκυρας με στρατεύματα και κάστρα, η συντήρηση των οποίων απαιτούσε βαριά φορολογία, η αναβάθμιση της επισκοπής Κερκύρας σε αρχιεπισκοπή και η μεταφορά στην Κέρκυρα της ίδιας της έδρας του Θέματος Κεφαλληνίας με μόνιμη παρουσία στρατηγού.

29. Λιουτπράνδος της Κρεμώνας, *ό.π.*, σ. 76-69.

30. Δημήτριος Τσουγκαράκης, «Η βυζαντινή Κορυφώ: Κάστρον ή πόλις;», *ό.π.*, σ. 223 και Μαρία Λεοντσίνη, «Πολιτικές μεταβολές και εκκλησιαστική διοίκηση στο Ιόνιο (6ος-11ος αι.)», *ό.π.*, σ. 466. Εξάλλου, το διάστημα των εννέα ετών, που μεσολαβεί, θα μπορούσε να δικαιολογηθεί, αν δεχτούμε για το στρατηγό τη συνηθισμένη ανανέωση της θητείας του, η οποία φαίνεται ότι ήταν καταρχάς τετραετής. Κατά τον ίδιο τρόπο, αν μεσολαβούσε κάποιο αρνητικό γεγονός στη θητεία του, συνέβαινε ανάκληση ή ανατροπή του στρατηγού (Πολύμνιας Κατσώνη, «Η μισθοδοσία των στρατηγών των Θεμάτων. Προβλήματα και ερμηνείες», *ό.π.* σ. 209).

Περίληψη / Summary

Μετά την απώλεια της Σικελίας, με την πτώση του Ταυρομενίου στους Άραβες το 902, η Κέρκυρα, τμήμα του Θέματος Κεφαλληνίας, αποκτά αναβαθμισμένο ρόλο, λόγω θέσεως, στο πλαίσιο της προσπάθειας του Βυζαντίου να αντισταθμίσει την απώλεια της Σικελίας με την ταυτόχρονη εδραίωση της βυζαντινής κυριαρχίας στη νότια Ιταλία. Το γεγονός αυτό απαιτούσε τη διακίνηση και παρουσία στην Κέρκυρα τόσο ισχυρών στρατιωτικών δυνάμεων όσο και του επικεφαλής του Θέματος Κεφαλληνίας, του ίδιου του *στρατηγού*. Την Κέρκυρα, λοιπόν, του 10ου αι. ανιχνεύει η παρούσα εργασία με εργαλείο και βασική πηγή το συναξάριο του αγίου Αρσενίου, αρχιεπισκόπου Κερκύρας.

After the fall of Sicily to the Arabs and the conquest of Taormina in 902, Corfu, part of the *Thema* of Cephalonia, due to its important geopolitical position, acquired an enhanced role in Byzantium's pursuits to compensate the loss of Sicily and to consolidate Byzantine domination in southern Italy. This required the movement and the presence in Corfu of the *Strategòs* of the *Thema* of Cephalonia himself, together with powerful military forces. Within this context, this paper deals with Corfu in the 10th century, with its basic source the *Synaxarion* of St. Arsenius, Archbishop of Corfu.

ΟΙ ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΙ ΣΤΟΛΟΙ ΣΤΑ ΝΕΡΑ ΤΟΥ ΙΟΝΙΟΥ ΠΕΛΑΓΟΥΣ (6ος-12ος ΑΙΩΝΑΣ)

Μαρία Λεοντσίνη

Τα νησιά του Ιονίου πελάγους* αναφέρονται ως ναυτικοί σταθμοί από τα πρώιμα οδοιπορικά όπως το *Itinerarium maritimum* του αυτοκράτορα Αντωνίνου (2ος-3ος αι.) έως τους πορτολάνους (εγχειρίδια ναυσιπλοΐας), τους οποίους γνωρίζουμε από τον 12ο αιώνα και μετά.[1] Σημαντικός παράγοντας για τη συμβολή των Ιονίων Νήσων στα δίκτυα της θαλάσσιας συνδετικότητας στη Μεσόγειο και στο σύστημα των ναυτικών δρόμων, όπως αποτυπώνεται ήδη στην *Tabula Peutingeriana* (τέλη 4ου – αρχές 5ου αι.), ήταν οι γεωγραφικές και στρατηγικές τους ιδιαιτερότητες, απαραίτητες για τη διασφάλιση των βυζαντινών εκστρατειών στη δυτική Μεσόγειο (Ιταλία και βόρεια Αφρική), καθώς και την ενίσχυση των αμυντικών υποδομών στα δυτικά όρια της Βαλκανικής Χερσονήσου.[2] Επιπλέον, οι

* Η παρούσα εργασία πραγματοποιήθηκε στο πλαίσιο του έργου «Κύρτου Πλέγματα» της Δράσης ΚΡΗΠΙΣ (ΓΓΕΤ). Το έργο συγχρηματοδοτείται από την Ελλάδα και το Ευρωπαϊκό Ταμείο Περιφερειακής Ανάπτυξης της Ευρωπαϊκής Ένωσης στο πλαίσιο του ΕΣΠΑ 2007-2013 (Ε.Π. Ανταγωνιστικότητα και Επιχειρηματικότητα) και του Π.Ε.Π. Αττικής.

1. *Itineraria Romana. Itineraria Antonini Augusti et Burdigalense*, έκδ. O. Cuntz – G. Wirth, Στουτγάρδη ²1990, τ. 1, σ. 84. – *Carte marine et portulan au XIIe siècle: Le "Liber de existencia riveriarum et forma maris nostri Mediterranei" (Pise, circa 1200)*, έκδ. P. Gautier Dalché, Collection de l'École Française de Rome 203, Ρώμη 1995, σ. 149. Πρβλ. Μ.Σ. Κορδώσης, *Ιστορικογεωγραφικά πρωτοβυζαντινών και εν γένει παλαιοχριστιανικών χρόνων*, Αναστατικές εκδόσεις Δ.Ν. Καραβία, Αθήνα 1996, σ. 70-72. – S. Cosentino, "Mentality, Technology and Commerce: Shipping amongst the Mediterranean Islands in Late Antiquity and Beyond", *The Insular System of the Early Byzantine Mediterranean. Archaeology and History*, έκδ. D. Michaelides – Ph. Pergola – E. Zanini, Οξφόρδη 2013, σ. 68-69. – D. Jacoby, «Chapter 3. An Unpublished Medieval Portolan of the Mediterranean in Minneapolis», *Shipping, Trade and Crusade in the Medieval Mediterranean. Studies in Honour of John Pryor*, έκδ. Ruthy Gertwagen – Elizabeth Jeffreys, Ashgate 2012, σ. 71, σ. 76.

2. Maria Pazarli, «Mediterranean Islands in Tabula Peutingeriana», *e-Perimetron*, τ. 4 (2009), σ. 104-105, βλ. Α. Γ.Κ. Σαββίδης, *Τα βυζαντινά Επτάνησα, 11ος-αρχές 13ου αιώνα*, Αθήνα ²2007, σ. 11. – Ε. Χρυσός, «Το Ιόνιο πέλαγος, γέφυρα Ανατολής και Δύσης», *Αχαΐα και Νότιος Ιταλία. Επικοινωνία, ανταλλαγές και σχέσεις από την αρχαιότητα ώς σήμερα. Πρακτικά Συνεδρίου Αίγιο, 6-9 Ιουλίου 2006*, επιμ. Λουκία Δρούλια – Α.Δ. Ριζάκης, Σήμα, Εκδοτική, Αθήνα 2011, σ. 48-57.

φυσικοί πόροι (ξυλεία) και η παραγωγική δυναμική τους, όπως αυτή περιγράφεται ήδη στην *Expositio totius mundi et gentium* (ca. 350-360) και στο έργο του Άραβα γεωγράφου Idrisi (ca. 1100-1166),[3] αποτελούσαν βασικές προϋποθέσεις για τον ανεφοδιασμό και τη συντήρηση των στόλων. Αν και για τις παραγωγικές δραστηριότητες, το εύρος των εμπορικών συναλλαγών και τη δημοσιονομική κατάσταση των Ιονίων Νήσων γνωρίζουμε ελάχιστα, η έμμεση πληροφόρησή μας, ειδικά για την Κέρκυρα, από τους 9ο-10ο αιώνα και εξής είναι ενδεικτική για τα περιθώρια της οικονομικής δράσης στην περιοχή. Άλλωστε, η Κέρκυρα υπήρξε ένα από τα πρώτα σημεία που οι Βενετοί διεκδίκησαν προνόμια για το εμπόριό τους.[4]

Η χρήση των νησιωτικών επινείων ως λιμανιών ή αγκυροβολίων καθοριζόταν από την απάνεμη θέση και την ευρυχωρία τους, την ύπαρξη προλιμένων, τις δυνατότητες ανεφοδιασμού με πόσιμο νερό, τις αποστάσεις από τις αστικές αγορές (τοπικές και διαπεριφερειακές) και τις δυνατότητες μεταφόρτωσης των πλοίων.[5] Η συνάφεια των νησιών του Ιονίου με τις γειτονικές περιοχές της Ηπείρου, της Ακαρνανίας και της Πελοποννήσου, που αποτυπώνεται στη διοικητική δι-

---

3. *Zacynthus et Cephalonia insulae habentes et abundantes omnia bona*: *Expositio totius mundi et gentium*, έκδ. J. Rougé, Sources Chrétiennes 124, Παρίσι 1966, σ. 208-209. – *La géographie d'Édrisi*, traduite de l'arabe en français d'après deux manuscrits de la Bibliothèque du roi et accompagnée de notes par P.A. Jaubert, Άμστερνταμ 1975, τ. ΙΙ, σ. 122-123. Βλ. A. Dunn, «The exploitation and control of woodland and scrubland in the Byzantine world», *Byzantine and Modern Greek Studies*, τ. 16 (1992), σ. 235-298· ο ίδιος, «The Kommerkarios, the Apotheke, the Dromos and the Vardarios and the West», *Byzantine and Modern Greek Studies*, τ. 17 (1993), σ. 14-15.

4. *I trattati con Bisanzio 992-1198*, ed. M. Pozza – G. Ravegnani, Pacta Veneta, Βενετία 1993, σ. 41. – R.-J. Lilie, *Handel und Politik zwischen dem byzantinischen Reich und den italienischen Kommunen Venedig, Pisa und Genua in der Epoche der Komnenen und der Angeloi (1081-1204)*, Adolf M. Hakkert, Άμστερνταμ 1984, σ. 194-195· για την κρατική επίβλεψη των συναλλαγών και των μετακινήσεων στην περιοχή, βλ. N. Oikonomidès, "Le kommerkion d'Abydos, Thessalonique et le commerce bulgare au IXe siècle", επιμ. Vassiliki Kravari – J. Lefort – Cécile Morrisson, στο: *Hommes et richesses dans l'Empire byzantin*. Tome II, VIIIe-XVe siècle, Παρίσι 1991, σ. 245. – P. Yannopoulos, "La Grèce dans la Vie de S. Élie le Jeune et dans celle de S. Élie le Spéléote", *Byzantion*, τ. 64 (1994), σ. 201-222. – Δ. Τσουγκαράκης, «Η βυζαντινή Κορυφώ: Κάστρον ή πόλις;», *Κέρκυρα μια μεσογειακή σύνθεση: νησιωτισμός, διασυνδέσεις, ανθρώπινα περιβάλλοντα, 16ος-19ος αι.*, επιμ. Αλίκη Νικηφόρου, Κέρκυρα 1998, σ. 224, σ. 226-227.

5. J. Koder, *Το Βυζάντιο ως χώρος. Εισαγωγή στην ιστορική γεωγραφία της Ανατολικής Μεσογείου στη Βυζαντινή εποχή*, μτφρ. Δ.Χ. Σταθακόπουλος, εκδ. Βάνιας, Θεσσαλονίκη 2005, σ. 102-104. – M. Balard, "Città portuali del Medioevo", *Γαληνοτάτη. Τιμή στη Χρύσα Μαλτέζου*, επιμ. Γωγώ Κ. Βαρζελιώτη – Κ. Τσικνάκης, Αθήνα 2013, σ. 169-182.

άρθρωσή τους, δείχνει ότι μεγάλο μέρος των υποδομών τους ήταν εξαρτημένο από την ενδοχώρα. Στον *Συνέκδημο* του Ιεροκλή (αυτοκρατορικό κατάλογο, α΄ τέταρτο 6ου αι.) η Κεφαλληνία και η Ζάκυνθος υπάγονταν στην επαρχία Ελλάδος, υπό την Κόρινθο, ενώ η Κέρκυρα και η Ιθάκη στην επαρχία Παλαιάς Ηπείρου υπό τη Νικόπολη.[6] Ο διοικητικός διαχωρισμός των νησιών σε ένα βόρειο και ένα νότιο τμήμα ακολουθούσε τη γεωγραφική κατανομή που ήταν γνωστή και κατά τη ρωμαϊκή εποχή και αποτυπώνεται, ήδη, στο έργο του Στράβωνα (64 π.Χ. – 24 μ.Χ.), σύμφωνα με το οποίο το βόρειο τμήμα, που περιλάμβανε την Κέρκυρα και τα νησιά Σύβοτα, υπαγόταν στην επαρχία Παλαιάς Ηπείρου.[7] Το νότιο τμήμα, το άνω μέρος του οποίου εκτεινόταν έως τον Κορινθιακό κόλπο και αποκαλείται από τον Στράβωνα *Σικελικόν πέλαγος*, έφτανε ώς την Ηλεία και τη Μεσσηνία. Σε αυτό το τμήμα ανήκαν διοικητικά η θαλάσσια περιοχή από την Ηλεία έως τις ακτές της Ακαρνανίας και οι *προκείμεναι νῆσοι* Ζάκυνθος, Κεφαλληνία, Ιθάκη, Εχινάδες και Δουλίχιον.[8]

Ο διαχωρισμός του Β και του Ν τμήματος του Ιονίου και η πρωταρχική σημασία της ενδοχώρας είναι σαφείς και στις επιχειρησιακές δράσεις των βυζαντινών στόλων εναντίον των Βανδάλων τον 6ο αιώνα. Ο βυζαντινός στόλος, υπό τον Βελισάριο, από τη Μεθώνη (τελική ανασύνταξη των εκστρατευτικών σωμάτων και προμήθειες αναγκαίων αγαθών) και τη Ζάκυνθο (ανεφοδιασμός νερού)[9] περαιώθηκε στη Σικελία, και από εκεί στη Βόρεια Αφρική που ήταν και ο στόχος

---

6. *Le Synekdèmos d'Hiéroklès et l'opuscule géographique de Georges de Chypre*, έκδ. E. Honigmann, Βρυξέλλες 1939, αρ. 648.5-7, αρ. 652.6-7.

7. *Γεωγραφικά*, Ζ΄, 7.5, *The Geography of Strabo*, with an English translation by H. L. Jones, Loeb Classical Library, Λονδίνο 1967, τ. 3, σ. 298· βλ. Δ.Π. Δρακούλης, «Το δίκτυο οικισμών της Επαρχίας Παλαιάς Ηπείρου στην πρώιμη βυζαντινή περίοδο», *Βυζαντινά*, τ. 29 (2009), σ. 199-229.

8. *Γεωγραφικά*, Η΄, 2.2, 8.3, *The Geography of Strabo*, ό.π., τ. 4, σ. 14, σ. 76. – *Χρηστομάθειαι εκ των Στράβωνος Γεωγραφικών*, *Geographi Graeci Minores*, έκδ. C. Müller, Hildesheim ²1965, τ. 2, σ. 572-573, σ. 589-590, βλ. Πρόγραμμα Ιστορικής Γεωγραφίας, «Χώρος και Ενότητα της Δυτικής Πελοποννήσου», *Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου: Πρωτοβυζαντινή Μεσσήνη και Ολυμπία. Αστικός και αγροτικός χώρος στη Δυτική Πελοπόννησο*, Αθήνα 29-30 Μαΐου 1998, επιστ. επιμ. Π.Γ. Θέμελης – Βούλα Κόντη, Αθήνα 2002, σ. 65-79, ειδικότερα σ. 66. – Myrto Veikou, *Byzantine Epirus. A Topography of Transformation: Settlements of the Seventh-Twelfth Centuries in Southern Epirus and Aetoloacarnania, Greece*, Leiden 2012, σ. 2, σ. 295-296.

9. *ἔνθα δὴ ὕδωρ τε ἐμβεβλημένοι*: *Πόλεμοι*, III.13.5-21, *Procopii Caesariensis opera omnia, I-II, De bellis libri I-VIII*, έκδ. J. Haury – G. Wirth, Λειψία 1962, τ. Ι, σ. 369-372, βλ. Η. Αναγνωστάκης, «Παράκτιοι οικισμοί της πρωτοβυζαντινής Μεσσηνίας. Η σιωπή των πηγών και η αποσπασματική μαρτυρία της αρχαιολογίας», *Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου: Πρωτοβυζαντινή Μεσσήνη και Ολυμπία*, ό.π., σ. 137-160.

της εκστρατείας. Η Ζάκυνθος είχε νωρίτερα δεχθεί επίθεση βανδηλικού στόλου με λεηλασίες και σφαγές, ο οποίος είχε αναχαιτιστεί στο πελοποννησιακό ακρωτήριο Ταίναρο,[10] πράγμα που δείχνει ότι μόνο στα παράλια και στην ενδοχώρα της Πελοποννήσου υπήρχαν τα μέσα και οι δυνάμεις για την απόκρουση ναυτικών επιθέσεων. Όπως αυτή η ναυτική επιδρομή δεν κατευθύνθηκε βορειότερα, αλλά στόχευε στην προμήθεια αγαθών από τη Ζάκυνθο, που ήταν γνωστή για τα προϊόντα της, έτσι και εκείνη που εξαπολύθηκε (551) από τριακόσια μακρά πλοία που έφτασαν έως την Κέρκυρα και τα Σύβοτα και πέρασαν στην Δωδώνη και την Νικόπολη, οργανωμένη από τον Οστρογότθο βασιλιά της Ιταλίας Τωτίλα (541-552), δεν στράφηκε νοτιότερα. Πλέοντας οι Γότθοι κατά μήκος των ακτών της Ηπείρου κατέλαβαν πολλά βυζαντινά πλοία *πλήρη επιτηδείων*, τα οποία η στρατιά του Ναρσή μετέφερε από την Ελλάδα, ενώ βάδιζε προς την περιοχή των Σαλώνων (δαλματική ακτή), για να παραλάβει ενισχύσεις, καθώς εκεί γνωρίζουμε ότι υπήρχαν ειδικές υποδομές ανεφοδιασμού για τον στρατό.[11] Η Κέρκυρα και η Κεφαλληνία με την απέναντι ενδοχώρα αναφέρονται επίσης ως στρατηγικά σημεία στάθμευσης και ανεφοδιασμού για τον βυζαντινό στόλο που, υπό τον Αρταβάνη, κατευθυνόταν στην Καλαβρία (550).[12]

Η περιγραφή του Ιονίου πελάγους ως θάλασσας που συνέδεε την Ιταλία με το Βυζάντιο απαντάται συχνά στις περιγραφές των ναυτικών επιχειρήσεων στα έργα του Προκοπίου,[13] αντίληψη που προβάλλεται και στο *Λεξικό* του Φωτίου, όπου σημειώνεται: *ὁ νῦν Ἀδρίας καὶ Ἰόνιος κόλπος· τὸν γὰρ Ἀδρίαν οὕτως ὠνόμαζον*, αλλά δεν βρίσκει συνέχεια στο *Περί θεμάτων* του Κωνσταντίνου Πορφυ-

10. *Πόλεμοι*, III, 22.17-18, *De bellis*, ό.π., τ. I, σ. 406-407.

11. *Πόλεμοι*, VIII, 22.17-32, *De bellis*, ό.π., τ. II, σ. 605-608, βλ. P. Soustal – J. Koder, *Nikopolis und Kephallenia*, Tabula Imperii Byzantini 3, Βιέννη 1981, σ. 267. – L.I. Ree Petersen, *Siege Warfare and Military Organization in the Successor States (400-800 AD) Byzantium, the West and Islam*, Leiden – Boston 2013, σ. 156-158.

12. *Πόλεμοι*, VII, 40.14-16, *De bellis*, ό.π., τ. II, σ. 478-479, βλ. Τ. Λουγγής, «Ο πρωτοβυζαντινός στρατός, 408-602», Βασιλική Βλυσίδου – Στ. Λαμπάκης – Μαρία Λεοντσίνη – Τ. Λουγγής, *Βυζαντινά στρατεύματα στη Δύση (5ος-11ος αιώνας). Έρευνες πάνω στις χερσαίες και ναυτικές επιχειρήσεις: σύνθεση και αποστολή των βυζαντινών στρατευμάτων στη Δύση*, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών, Αθήνα 2008, σ. 116-117.

13. *Πόλεμοι*, II, 4.4, III, 1.15, III, 2.9-10, V, 1.16; V, 15.16, V, 28.7, *De bellis*, ό.π. τ. I, σ. 163, 310, 312· τ. II, σ. 6, 81, 276· *Περί κτισμάτων*, IV, 1.11, έκδ. J. Haury – G. Wirth, Λιψία 1964, τ. IV, σ. 104, βλ. Κορδώσης, *Ιστορικογεωγραφικά*, ό.π. σ. 246. – Μαρία Λεοντσίνη, «Πολιτικές μεταβολές και εκκλησιαστική διοίκηση στο Ιόνιο (6ος-11ος αι.)», *Πρακτικά Ζ' Πανιονίου Συνεδρίου, Λευκάδα 26-30 Μαΐου 2002*, Αθήνα 2004, τ. 1, σ. 453-468. – Λουγγής, «Ο πρωτοβυζαντινός στρατός», ό.π., σ. 74-75, 82. – E. Kislinger, "Dyrrhachion und die Küsten von Epirus und Dalmatien im frühen Mittelalter – Beobachtungen zur Entwicklung der byzantinischen Oberhoheit", *Millennium*, τ. 8 (2011), σ. 321.

ρογέννητου, όπου το Ιόνιο ορίζει την περιοχή που διαχώριζε Ανατολή και Δύση.[14] Η εικόνα της διαίρεσης του Ιονίου σε βόρειο (Παλαιά Ήπειρος) και νότιο τμήμα (Ακαρνανία – Πελοπόννησος) ανατρέπεται στο *Τακτικό της Εικονομαχίας* (*Notitia* 3, β΄ μισό 8ου αι.), στο οποίο αναφέρεται η Κεφαλληνία ως μητρόπολη με υποκείμενες τις επισκοπές Κερκυραίων, Τροιζήνης, Μονεμβασίας, Αιγίνης, Πορθμού, Ωρεού και Ζακύνθου, θαλάσσιους σταθμούς από την Εύβοια και την Πελοπόννησο προς τη Δύση.[15] Η νέα αυτή διευθέτηση διατηρήθηκε στην περιγραφή του θέματος Κεφαλληνίας, όπου η *Ζάκυνθος ἥ τε Λευκὰς καὶ Ἰθάκη* […] *καὶ ἄλλα τινὰ νησίδια καὶ αὐτὴ Κέρκυρα*, παρουσιάζονται ως μία ενότητα,[16] η οποία, άλλωστε, συγκροτούσε τους συνδέσμους του θαλάσσιου δρόμου από την ανατολική προς τη δυτική Μεσόγειο. Αποδείχθηκε ότι ο διαχωρισμός των νησιών του Ιονίου πελάγους σε δύο τμήματα, σύμφωνα με τη διοικητική διαίρεση που ίσχυε και με τη συγκρότηση της υπαρχίας Ιλλυρικού, ήταν σε βάρος της ασφαλούς επιτήρησής τους και των αναγκών των εκστρατειών.

Φαίνεται ότι με τον τρόπο αυτό επιχειρήθηκε να καλυφθούν οι ανάγκες και οι ελλείψεις με τη διοικητική αναδιοργάνωση που τόνωσε την τοπική οικονομία και την κοινωνική ζωή, όπως μαρτυρείται και από όσα οικιστικά δεδομένα έχουμε στη διάθεσή μας. Εντυπωσιακή είναι η ανοικοδόμηση θρησκευτικών μνημείων την εποχή αυτή, τα περισσότερα από τα οποία βρίσκονταν στις ακτές. Από δύο βασιλικές έχουν εντοπιστεί στην Κέρκυρα, την Κεφαλονιά και τη Ζάκυνθο. Ζωτικής σημασίας για τις επικοινωνίες ήταν και τα μικρά νησιωτικά συμπλέγματα κατά μήκος της ακτογραμμής,[17] τα οποία συνέδεαν τα μεγαλύτερα νησιά με την ελλαδική ενδοχώρα και εξυπηρετούσαν τις ανάγκες των ταξιδιωτών και τα τοπικά δίκτυα ανεφοδιασμού. Η βασιλική στον Άγιο Νικόλαο στο Νησί της Ζακύνθου (τέλη 7ου – αρχές 8ου αι.), σε όρμο ΒΑ του νησιού, που χρησίμευε ως επίνειο

14. *Photii Patriarchae Lexicon*, έκδ. Chr. Theodoridis, Βερολίνο – Ν. Υόρκη 1998, τ. ΙΙ, σ. 328, αρ. 145. – *Costantino Porfirogenito, De Thematibus*, έκδ. A. Pertusi, Studi e Testi 160, Βατικανό 1952, κεφ. 9.21-2. Ο Αγαθίας περιγράφει σαφώς τα όρια Αδριατικής – Ιονίου (*Agathiae Myrinaei Historiarum libri quinque*, έκδ. R. Keydell, *CFHB* 2, Βερολίνο 1967, Β΄1.3, Β΄2.5, Β΄3.2, σ. 40, 42, 43), ενώ ο Θεοφύλακτος Σιμοκάττης ταυτίζει την Αδριατική με το Ιόνιο βλ. *Theophylacti Simocattae Historiae*, έκδ. C. de Boor – P. Wirth, Στουτγάρδη ²1972, Ζ΄11.9, σ. 265. – Kislinger, «Dyrrhachion», *ό.π.*, σ. 321.

15. J. Darrouzès, *Notitiae episcopatuum Ecclesiae Constantinopolitanae. Texte critique, introduction et notes*, Παρίσι 1981, Notitia 3.769-776, σ. 245, βλ. Πρόγραμμα Ιστορικής Γεωγραφίας, «Χώρος και Ενότητα της Δυτικής Πελοποννήσου», *ό.π.*, σ. 73, σ. 78. – Α.Κ. Κοσκινάς, *Ιστορία των Κερκυραίων. Β1. Πρότερος και κλασσικός Μεσαίωνας, 685-1071 μ. Χ.*, Κέρκυρα 2013, σ. 85-88.

16. *De Thematibus*, *ό.π.*, κεφ. 7.3-5, βλ. Veikou, *Byzantine Epirus*, *ό.π.*, σ. 249-250.

17. Veikou, *Byzantine Epirus*, *ό.π.*, σ. 346-348, σ. 448-451.

των Βολιμών,[18] πιθανόν σχετιζόταν με μια μόνιμη εγκατάσταση στρατιωτικής μονάδας στην απέναντι ακτή.[19] Με τη λειτουργία λιμενικών σταθμών και πιθανόν και βασικών υποδομών άμυνας ή ανεφοδιασμού διερχόμενων στόλων συνδέονται και οι βασιλικές που έχουν εντοπιστεί στο Νυδρί της Λευκάδας, στο Μελινάδο Ζακύνθου, στους Παξούς (Αγία Μαρίνα και Άγιος Στέφανος στην Οξιά και Άγιοι Ανάργυροι στον Γάιο, Άγιος Νικόλαος και Παναγία στις φερώνυμες νησίδες), σε μικρότερα νησάκια (Πρασούδι Ηγουμενίτσας, Λαγούδια στη Δ ακτή της Κέρκυρας),[20] η τρίκλιτη βασιλική που δεσπόζει στο λιμάνι του Φισκάρδου (Κεφαλονιά), η οποία είχε δύο πύργους διώροφους στο δυτικό της τμήμα, και η πεντάκλιτη βασιλική στο λιμάνι της Σάμης.[21]

Την εποχή αυτή, η δυναμική που δηλώνουν τα παραπάνω αρχαιολογικά δεδομένα στα νησιά του Ιονίου σχετίζεται με τη ναυτική κινητικότητα που μαρτυρεί η εξορία από τον αυτοκράτορα Τιβέριο Αψίμαρο (698-705) του στρατηγού Φιλιππικού Βαρδάνη (711-713), στην Κεφαλληνία (702).[22] Πρόκειται για κρίσιμο διάστημα μετά την απώλεια των βυζαντινών κτήσεων στο απώτερο όριο της δυτικής Μεσογείου (Σέπτον στην Αφρική, 698), που ολοκληρώθηκε με την πτώση του Εξαρχάτου της Ιταλίας στα μέσα του 8ου αιώνα. Ο Φιλιππικός, μετά την ανάκλησή του, χρησιμοποιώντας ίσως ναυτικές μοίρες των Καραβησιάνων

18. Ιωάννα Στουφή-Πουλημένου, «Ο Άγιος Νικόλαος στο νησί στη Ζάκυνθο: Μια άγνωστη παλαιοχριστιανική βασιλική», *Δελτίον Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, τ. 14 (1987-1988), σ. 267-276, ειδικά σ. 275.

19. Για παρόμοια παραδείγματα βλ. P. Horden and N. Purcell, *The Corrupting Sea. A Study of Mediterranean History*, Οξφόρδη 2000, σ. 133-134.

20. Soustal – Koder, *Nikopolis und Kephallenia*, σ. 191, σ. 227-228. – Δ. Κωνστάντιος, «Επιφανειακές και σκαφικές έρευνες στη ΒΔ Ελλάδα», *Ηπειρωτικά Χρονικά*, τ. 26 (1984), σ. 144-145. – Τένια Ρηγάκου, «Βυζαντινή και μεταβυζαντινή τέχνη στα Ιόνια Νησιά», *Ιόνιοι Νήσοι. Ιστορία και πολιτισμός*, επιμ. Θεοδόσης Πυλαρινός, Περιφέρεια Ιονίων Νήσων, Αθήνα 2007, σ. 55· η ίδια, «Οι Παξοί κατά τη βυζαντινή και μεταβυζαντινή περίοδο: η μαρτυρία των μνημείων», *Θ΄ Πανιόνιο Συνέδριο, Παξοί, 26-30 Μαΐου 2010, Πρακτικά*, επιμ. Αλίκη Δ. Νικηφόρου, Παξοί 2014, τ. ΙΙ, σ. 59-62. – Ε. Χρυσός, «Οι Παξοί κατά την πρώιμη βυζαντινή περίοδο», *Θ΄ Πανιόνιο Συνέδριο*, ό.π., σ. 489-496. Βλ. ακόμη, Α. Μουτζάλη, «Ιστορικογεωγραφικά των Ιονίων Νήσων Καλάμου και Καστού», *Στ΄ Διεθνές Πανιόνιο Συνέδριο, Ζάκυνθος 23-27 Σεπτεμβρίου 1997, Πρακτικά*, Αθήνα 2001, τ. ΙΙΙ, σ. 421-438· η ίδια, *Οι Ιόνιοι γείτονες της δυτικής Ακαρνανίας. Τα νησιά Κάλαμος και Καστός: Συμβολή στην ιστορική γεωγραφία της περιοχής*, Πάτρα 2005, σ. 16-18, σ. 23-24.

21. Soustal – Koder, *Nikopolis und Kephallenia*, ό.π., σ. 234, σ. 254.

22. *Theophanis Chronographia*, έκδ. C. de Boor, N. Υόρκη ²1980, σ. 372.7-8, βλ. Τ.Κ. Λουγγής, «Η Κεφαλονιά στις αρχές του όγδοου αιώνα (με αφορμή την εκεί εξορία του Βαρδάνη-Φιλιππικού)», *Κεφαλληνιακά Χρονικά*, τ. 2 (1977), σ. 73-77. – Μ. Λεοντσίνη, «Οι δυσκολίες διατήρησης της Δύσης: 602-756», *Βυζαντινά στρατεύματα*, ό.π., σ. 224, σ. 244.

που είχαν απολέσει τις βάσεις τους στη Δύση, αλλά πιθανόν αντλούσαν πληρώματα και πόρους και από τα Ιόνια Νησιά, και με περισσότερη βεβαιότητα από το θέμα Ελλάδος, καταφεύγει στη Χερσώνα και, στη συνέχεια, βαδίζει κατά της Κωνσταντινούπολης,[23] για να γίνει ο αυτοκράτορας που θα εκθρονίσει τον Ιουστινιανό Β′ (686-695 και 705-711). Στα Ιόνια Νησιά υπήρχαν, λοιπόν, μόνιμα ναυτικές δυνάμεις με στόχο τη διατήρηση των εδαφών στην Ιταλία και τη διασφάλιση της τοπικής ναυσιπλοΐας, ενισχυμένες από τον Ιουστινιανό Β′ με Μαρδαΐτες[24] και στη συνέχεια από τους Λέοντα Γ′, ή μάλλον τον Κωνσταντίνο Ε′, με τον θεματικό στόλο της Κεφαλληνίας.[25]

Η ίδρυση του θέματος με την ενοποίηση των νησιών του Ιονίου δεν είναι άσχετη από την ευρύτερη ναυτική δραστηριοποίηση της Κωνσταντινούπολης.[26] Η σχέση του ναυτικού αυτού θέματος με τη δυτική πολιτική της αυτοκρατορίας έχει από πολύ παλιά επισημανθεί, καθώς και ο ρόλος του στη διασφάλιση της άμυνας της δυτικής ακτογραμμής της Βαλκανικής χερσονήσου έναντι των σλαβικών πιέσεων και των αραβικών επιθέσεων.[27] Σφραγίδες στρατηγών Κεφαλληνίας, χρονολογούμενες από τον 8ο έως τον 11ο αιώνα, καθώς και τουρμάρχη

23. *Theophanis Chronographia*, ό.π., σ. 378. 24-26, σ. 379.25-380.3, βλ. J.-Cl. Cheynet, "La mise en place des thèmes d'après les sceaux: les stratèges", *Studies in Byzantine Sigillography*, τ. 10 (2009), σ. 5. Για τον στόλο των Καραβησιάνων βλ. Μ. Λεοντσίνη, *Κωνσταντίνος Δ′ (668-685). Ο τελευταίος πρωτοβυζαντινός αυτοκράτορας*, Ε.Ι.Ε., Αθήνα 2006, σ. 98, σ. 102-103.

24. *Constantini Porphyrogeniti De cerimoniis aulae byzantinae*, έκδ. I.I. Reiske, Βόννη 1829, *CSHB*, Βόννη 1829-1830, τ. I.3, κεφ. 45, σ. 665.19-21, βλ. Hélène Antoniadis-Bibicou, *Études d'histoire maritime de Byzance: à propos du Thème des Carabisiens*, S.E.V.P.E.N., Παρίσι 1966, σ. 30-33. – J. Nesbitt – N. Oikonomides, *Catalogue of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art*, τ. II, *South of the Balkans the Islands, South of Asia Minor*, Ουάσιγκτον 1994, σ. 1. – J.F. Haldon, "Theory and practice in tenth-century military administration: chapters II, 44 and 45 of the Book of Ceremonies", *Travaux et Mémoires*, τ. 13 (2000), σ. 45.34, σ. 220-221, 303. – Κοσκινάς, *Ιστορία*, ό.π., σ. 57-60.

25. V. Prigent, "Notes sur l'évolution de l'administration byzantine en Adriatique (VIIIe-IXe siècle)", *Mélanges de l'École Française de Rome. Moyen Âge*, τ. 20 (2008), σ. 398-400.

26. Πρόγραμμα Ιστορικής Γεωγραφίας, «Χώρος και Ενότητα της Δυτικής Πελοποννήσου», *ό.π.*, σ. 73. – Kislinger, "Dyrrhachion", *ό.π.*, σ. 330-332, σ. 343, σ. 349.

27. N. Oikonomidès, "Constantin VII Porphyrogénète et les thèmes de Céphalonie et de Longobardie", *Revue des Études Byzantines*, τ. 23 (1965), σ. 118-123 (*Documents et études sur les institutions de Byzance (VIIe-XVe s.)*, London VR, 1976, XI). – Σταματούλα Σ. Ζαπάντη, «Το Θέμα Κεφαλληνίας στη Βυζαντινή αυτοκρατορία (8ος-12ος αιώνας)», *Κεφαλληνιακά Χρονικά*, τ. 6 (1992-1994), σ. 1-37, κυρίως σ. 14-16. – Nesbitt – Oikonomides, *Catalogue*, ό.π., σ. 1. – Σαββίδης, *Τα βυζαντινά Επτάνησα*, ό.π., σ. 11-18, σ. 79-81.

του πλωίμου Κεφαλληνίας,[28] δείχνουν τη σταθερή λειτουργία του θέματος, ενώ ο εντοπισμός μολυβδόβουλου, στο οποίο αναγράφεται ο τίτλος στρατηγού Κεφαλληνίας και Νικοπόλεως, και άλλων που αναφέρουν στρατηγό Κεφαλληνίας, όπως και βασιλικό κομμερκιάριο Κεφαλληνίας, και έχουν βρεθεί στην Κόρινθο και το Άργος, αποτελούν τεκμήρια της εμβέλειας των δραστηριοτήτων του θέματος στην ελλαδική ενδοχώρα.[29] Άλλες υπηρεσίες, όπως η φορολογία, η άντληση αναγκαίων πόρων και ο έλεγχος διακίνησης αγαθών με επιβολή δασμών που δηλώνονται σε σφραγίδες του διοικητή και του πρωτονοταρίου, καθώς και των κομμερκιαρίων Θεσσαλονίκης και Κεφαλληνίας, και του βασιλικού κομμερκιαρίου Κεφαλληνίας, ή Πελοποννήσου και Κεφαλληνίας,[30] δείχνουν ότι υπήρχαν αξιωματούχοι που λειτουργούσαν στο πλαίσιο της επαρχιακής διοίκησης, επιφορτισμένοι και με την εποπτεία των εισαγόμενων και εξαγόμενων προϊόντων στις πύλες εισόδου του Ιονίου πελάγους. Η συντήρηση, εξάλλου, του εξοπλισμού των πλοίων και η ενίσχυση των υποδομών του στόλου με ανθρώπινο δυναμικό και πρώτες ύλες είναι εύλογο να στηρίζονται στα αγαθά και να συνδέονται με τη διακίνησή τους μέσω των διοικητικών κέντρων της ενδοχώρας και των πόλεων-λιμανιών της Ελλάδος και της Πελοποννήσου, όπως η Πάτρα, η Κόρινθος και, στη συνέχεια, η Ναύπακτος, οι οποίες αναδείχθηκαν κέντρα ζωτικής σημασίας, ειδικά κατά την εποχή που οι Άραβες κατέλαβαν την Κρήτη (ca. 824-961), ενώ η βυζαντινή κυριαρχία στη Σικελία δεχόταν ισχυρά πλήγματα (Συρακούσες, 878).[31]

---

28. Nesbitt – Oikonomides, *Catalogue*, ό.π., σ. 1, σ. 2-8, αρ. 1.2-1.3, 1.6-1.20. – V. Laurent, *Les sceaux byzantins du Médaillier Vatican*, Βατικανό 1962, σ. 94-98, αρ. 96. – Prigent, "Notes sur l'évolution", σ. 399, σημ. 49.

29. Natascha Seibt – W. Seibt, "Die sphragistischen Quellen zum byzantinischen Thema Nikopolis", *Νικόπολις Α΄. Πρακτικά του Πρώτου Διεθνούς Συμποσίου για τη Νικόπολη (23-29 Σεπτεμβρίου 1984)*, επιμ. Ε. Χρυσός, Πρέβεζα 1987, σ. 333-334, σ. 338-339, αρ. 6 και αρ. 13. – Gladys R. Davidson, *Corinth XII: The Minor Objects*, Princeton 1952, σ. 319, αρ. 2706 (βλ. και Nesbitt – Oikonomides, *Catalogue*, ό.π., σ. 3, αρ. 1.5). – P.A. Yannopoulos, "Un sceau byzantin du stratège de Céphalonie trouvé à Argos", *Bulletin de Correspondance Hellénique* τ. 108 (1984), σ. 615-618. Βλ. και Antoniadis-Bibicou, *Études*, σ. 88, σ. 94-95. Σφραγίδα που ανήκε στον τουρμάρχη Σπάρταρου Θεσπρωτίας (Nesbitt – Oikonomides, *Catalogue*, ό.π., σ. 19, αρ. 7.1) θα μπορούσε να σχετίζεται με την κατανομή των αξιωματούχων του θέματος σε γειτονικά κέντρα της ενδοχώρας. Βλ., ωστόσο, με αφορμή αντίστοιχο εύρημα στη Σπάρτη, την πρόταση του Χρ. Σταυράκου ("Byzantine Lead Seals and other minor objects from Mystras: new historical evidence for the region of Byzantine Lakedaimon", *Byzantinische Zeitschrift*, τ. 103 [2010], σ. 134-136), για την ταύτισή της με τη Σπάρτη της Λακωνίας.

30. Nesbitt – Oikonomides, *Catalogue*, ό.π., σ. 2-3, αρ. 1.2, 1.5-1.6.

31. Σφραγίδα στράτωρος και εξαρτυστού, που συνδέεται με τη λειτουργία νεωρίου (9ος αι.), βλ. Χρ. Σταυράκος, «Η Πόλη της Ναυπάκτου ως πρωτεύουσα του θέματος Νικοπόλεως»,

Επιχειρησιακά το θέμα Κεφαλληνίας συνδέθηκε με την Ιταλία, αφού η Λογγοβαρδία και η Κεφαλληνία αναφέρονται από κοινού σε ναυτικές αποστολές στην Αδριατική και το Ιόνιο. Εμφανής είναι η δυναμική του στόλου του στρατηγού Κεφαλληνίας Παύλου (Cefalaniae praefectus), που παραπλέοντας τις Δαλματικές ακτές έφτασε ώς τον μυχό της Βενετίας το 809 με σκοπό την υπεράσπιση της βυζαντινής κυριαρχίας στην περιοχή.[32] Οι ναυτικές δυνάμεις του θέματος, πάντως, ίσως μικρές σε αριθμό ή όχι αρκούντως έμπειρες, δεν ήταν ικανές να απαντήσουν στον νέο τρόπο επίθεσης των Αράβων με σκοπό τον ανεφοδιασμό και τη λεία, όπως η επιδρομή στον Αμβρακικό, που μνημονεύεται στον *Βίο του αγίου Βαρβάρου* (827-829).[33] Σε αυτή την αδυναμία, ίσως, οφείλεται η απουσία αναφορών για τα Ιόνια Νησιά, στις αλλεπάλληλες εκστρατείες με σκοπό την υπεράσπιση της Σικελίας, ώς την πτώση των Συρακουσών στους Άραβες (878), με επικεφαλής τον Αλέξιο Μωσηλέ το 838, ή με δυνάμεις από το θέμα Χαρσιανόν το 845, ή σε άλλη ναυτική επιχείρηση υπό τον Λέοντα Κρητικό το 858, ή σε εκείνη υπό τον στρατηγό Σικελίας Κωνσταντίνο Κοντομύτη (859). Κάτι ανάλογο ισχύει και για τους στόλους που στάλθηκαν στη νότια Ιταλία υπό τον Νικήτα Ωορύφα,

---

Νικόπολις Β΄. Πρακτικά του Δευτέρου Διεθνούς Συμποσίου για τη Νικόπολη (11-15 Σεπτεμβρίου 2002), έκδ. Ι. Ζάχος, Πρέβεζα 2007, σ. 571-581. Βλ. επίσης Veikou, *Byzantine Epirus*, ό.π., σ. 265-266. Για την κατανομή των ναυτικών δυνάμεων βλ. Yannopoulos, "La Grèce", *ό.π.*, σ. 209-210. – Α. Γ.Κ. Σαββίδης, «Η Ναύπακτος από τα πρωτοβυζαντινά χρόνια ώς την οθωμανική κατάκτηση του 1499: Ιστορικό Διάγραμμα», *Πρακτικά Α΄ Ιστορικού και Αρχαιολογικού Συνεδρίου Αιτωλοακαρνανίας, Αγρίνιο 21-23 Οκτωβρίου 1988*, Αγρίνιο 1991, σ. 245-276, και ειδικά σ. 248-249. Για τις ανακατατάξεις των βυζαντινών ναυτικών δυνάμεων την εποχή αυτή βλ. T.G. Kolias, "Die byzantinische Kriegsmarine. Ihre Bedeutung im Verteidigungssystem von Byzanz", στο: *Griechenland und das Meer. Beiträge eines Symposions in Frankfurt im Dezember 1996. Akten des Internationalen Wissenschaftlichen Symposions. Frankfurt/M 7.-8. Dezember 1996*, επιμ. E. Chrysos – D. Letsios – H.A. Richter – R. Stupperich, Mannheim und Möhnsee 1999, σ. 134-135. Η γνώση της περιοχής στα κείμενα των Αράβων γεωγράφων της εποχής είναι ενδεικτική της αλλαγής των συσχετισμών στη Μεσόγειο, βλ. A. Carile, "La marineria romea in Adriatico nei secoli VI-XII", στο: *Storia della marineria bizantina*, επιμ. A. Carile – S. Cosentino, Μπολόνια 2004, σ. 82-83.

32. *Sed cum Paulus Cefalaniae praefectus cum orientali classe ad auxilium Dalmatis ferendum adventaret, regia classis* (ενν. ο βασιλικός στόλος του Πιπίνου) *ad propria regreditur*, *Annales Regni Francorum*, ed. R. Rau, *Quellen zur karolingischen Reichsgeschichte*, I, Darmstadt [2]1974, 810, DCCCX, σ. 90, βλ. Βασιλική Βλυσίδου, «Η υποχώρηση από τη Σικελία και η κυριαρχία της Ν. Ιταλίας: 756-976», στο: *Βυζαντινά στρατεύματα στη Δύση*, ό.π., σ. 277-278.

33. Δ.Α. Ζακυθηνός, «Άγιος Βάρβαρος», *Εις μνήμην Κ. Αμάντου 1874-1960*, Αθήνα 1960, σ. 438-453, βλ. Ε. Χρυσός, «Η ίδρυση των θεμάτων Κεφαλληνίας, Δυρραχίου και Νικοπόλεως», *Ήπειρος: 4000 χρόνια ελληνικής ιστορίας και πολιτισμού*, επιμ. Μ.Β. Σακελλαρίου, Αθήνα 1997, σ. 185.

το 869, και στη Σικελία, το ίδιο έτος, και εκείνον υπό τον Γρηγόριο, το 876, παρόλο που η αποστολή του Ωορύφα συνέβαλε στην εκκαθάριση της Αδριατικής και των Δαλματικών ακτών από τους Άραβες.[34]

Τα Ιόνια Νησιά όμως μοιράζονταν τους ίδιους κινδύνους με τη Σικελία και τις ακτές της Ν. Ιταλίας. Σε αυτή την συγκυρία ήταν μάλιστα εξίσου ανυπεράσπιστα με τις δυτικές κτήσεις, καθώς το ναυτικό θέμα Κεφαλληνίας γίνεται ανάχωμα για τις επιδρομές των Αράβων και ταυτόχρονα εξαρτάται απόλυτα από την κατάσταση που επικρατεί στη Δύση αλλά και από τις ναυτικές δυνάμεις που η Κωνσταντινούπολη μπορούσε να διαθέσει σε αυτές τις εκστρατείες. Οι παραπάνω όροι δεν τηρούνταν πάντοτε, όπως δείχνει η απώλεια ελέγχου του θαλάσσιου χώρου που έφτανε ώς την Κεφαλληνία και τη Ζάκυνθο (η σειρά είναι του συγγραφέα του *Βίου Βασιλείου*). Από την άλλη πλευρά, η αμφίσημα παραδεδομένη στις πηγές εκστρατεία του Αδριανού (878), που οργανώθηκε από την Κωνσταντινούπολη και χρονοτρίβησε στον Ιέρακα, στη ΝΑ ακτή της Πελοποννήσου, υπογραμμίζει ότι η πτώση των Συρακουσών στους Άραβες, το 878 και η αραβική επίθεση στο Ιόνιο ήταν αποτέλεσμα της υποχώρησης της βυζαντινής ναυτικής ισχύος και του κακού σχεδιασμού εκ μέρους της Κωνσταντινούπολης. Οι απρόσφορες συνθήκες συνεννόησης και συνεργασίας που επικρατούσαν στο Ιόνιο το 880, ακριβώς την εποχή που αποτύγχανε η εκστρατεία του Αδριανού, έκαναν προφανές ότι, αν και υπήρχε στρατηγικός σχεδιασμός, οι αποστολές αποτύγχαναν, καθώς απαιτούνταν συντονισμός περισσότερων ναυτικών δυνάμεων.[35]

Αν και η Κωνσταντινούπολη δεν άργησε να αποστείλει τον Νάσαρ, επικεφαλής στόλου που κατέπλευσε στη Μεθώνη, σημείο με οργανωμένες υποδομές ανεφοδιασμού, παρουσιάστηκαν νέες δυσκολίες που ξεπεράστηκαν με τη συνδρομή του στρατηγού Πελοποννήσου. Ο στόλος του Νάσαρ, προκειμένου να φτάσει στη νότια Ιταλία και να επιβληθεί στους Άραβες στα στενά της Μεσσήνης, προέβη σε εκκαθάριση του αραβικού ναυτικού στη Ζάκυνθο (880). Φαίνεται, πάντως, ότι η επιτυχία αυτού του στρατηγικού εγχειρήματος οφείλεται στο γεγονός ότι στη νότια Ιταλία είχαν καταπλεύσει πολλές ναυτικές δυνάμεις των δυτικών θεμάτων Μακεδονίας – Θράκης, Ελλάδος και Κεφαλληνίας, μεταφέροντας ικανά σε αριθμό

34. Βλυσίδου, «Η υποχώρηση», *ό.π.*, σ. 283-284, σ. 290-295, σ. 301-302, σ. 306, όπου οι αναφορές στις πηγές.

35. *Chronographiae quae Theophanis Continuati nomine fertur liber quo Vita Basilii Imperatoris amplectitur*, έκδ I. Ševčenko, *CFHB* 42, Βερολίνο 2011, 62.5, σ. 220. – *Iosephi Genesii Regum libri quattor*, έκδ. A. Lesmüller-Werner – I. Thurn, *CFHB* 14, Βερολίνο – Ν. Υόρκη 1978, Δ΄, 34, 83.93-84,3 και 85,34-36. – *Scylitzae Synopsis Historiarum*, έκδ. I. Thurn, *CFHB* 5, Βερολίνο – Ν. Υόρκη 1973, σ. 154.10-15, βλ. Βλυσίδου, «Η υποχώρηση», *ό.π.*, σ. 312-314.

στρατεύματα, τα οποία ανέπτυξαν συντονισμένη δράση.[36] Οι ναυτικές δυνάμεις, στις οποίες συγκαταλέγονταν και τα πλοία του στρατηγού Κεφαλληνίας Μουσουλίκη, που μάλλον αργότερα πήρε το αξίωμα του στρατηγού Σικελίας, και εκείνες του Νικηφόρου Φωκά (του παλαιού, 885-886) *μονοστρατήγου* επί των θεμάτων Μακεδονίας – Θράκης, Κεφαλληνίας και Λογγιβαρδίας, ήταν αναγκαίες, ώστε τα θέματα αυτά να βρεθούν ενωμένα και πάλι υπό τον στρατηγό Συμβατίκιο (891), αλλά και υπό τον Γεώργιο, στρατηγό Κεφαλληνίας και Λογγοβαρδίας (892-894).[37]

Πάντως, εκτός από την αναφορά του θέματος Κεφαλληνίας σε όλες τις παραπάνω εκστρατευτικές αποστολές και τις σφραγίδες των αξιωματούχων του, δεν σώζονται περισσότερες πληροφορίες για την κατανομή των ναυτικών δυνάμεων στο Ιόνιο. Ιδιαίτερα σημαντικές, κατά την κρίσιμη εποχή των αραβικών επιθέσεων στη Σικελία και τη νότια Ιταλία, είναι οι μαρτυρίες στον *Βίο του αγίου Ηλία του Νέου* (823-903) σχετικά με τη ναυτική κινητικότητα στο Ιόνιο (*ὁ τὰ δεύτερα τοῦ στρατηλάτου φέρων*, του θέματος Σικελίας βρισκόταν στο Βουθρωτό της Ηπείρου) και με τις μετακινήσεις από τα Ιόνια Νησιά προς την ηπειρωτική Ελλάδα (Κέρκυρα, Ερεικούσα, Λευκάδα, Πάτρα, Ναύπακτο, Θεσσαλονίκη).[38] Η οχυρωματική δραστηριότητα που συνδέεται με την προσπάθεια αντιμετώπισης των Αράβων,[39] συμπίπτει και με τις ενέργειες για τη διοικητική και την εκκλησι-

---

36. *Georgii Monachi, Vitae recentiorum imperatorum: Theophanes Continuatus Chronographia*, έκδ. I. Bekker, *CSHB*, Βόννη 1838, σ. 845.7. – *Symeonis magistri et logothetae Chronicon*, έκδ. St. Wahlgren, *CFHB* 44, Βερολίνο – Ν. Υόρκη 2006, σ. 266.114-116. Σε άλλες πηγές δεν αναφέρονται αναλυτικά οι επικεφαλής της εκστρατείας, βλ. Βλυσίδου, «Η υποχώρηση», *ό.π.*, σ. 314- 315 και σ. 318, σημ. 357, σ. 322-323.

37. *Khronika Georgija Amartola v drevnem slavjanorusskom perevode*, έκδ. V.M. Istrin, Μόναχο ²1972, σ. 20,36-37· για τις εκστρατείες καθώς και τις αναφορές τους σε δυτικές πηγές βλ. Βλυσίδου, «Η υποχώρηση», *ό.π.*, σ. 322-323, σ. 325, σ. 340.

38. *Vita di Sant'Elia il Giovane*, Testo inedito con traduzione italiana G. Rossi Taibbi, Παλέρμο 1962, σ. 42. – Soustal – Koder, *ό.π.*, σ. 148. – Elisabeth Malamut, *Sur la route des saints byzantins*, Παρίσι 1993, σ. 256-258. – Yannopoulos, «La Grèce», *ό.π.*, σ. 201-211. Ο Δ. Τσουγκαράκης («Η βυζαντινή Κορυφώ», σ. 223) με αφορμή αυτήν την αναφορά και εκείνη του *Προς τον ίδιον υιόν Ρωμανόν* σχετικά με την υπαγωγή τοπικής τούρμας (Κέρκυρας) στην Λογγοβαρδία (*Constantinus Porphyrogenitus, De administrando imperio*, έκδ. G. Moravcsik – R.J.H. Jenkins, *CFHB* 14, Ουάσινγκτον ²1985, σ. 236) δεν αποκλείει την πιθανή διοικητική σχέση της Κέρκυρας με τις ναυτικές δυνάμεις της Σικελίας και της Ν. Ιταλίας. Στρατηγός θα μπορούσε ίσως να είναι ο Κεφαλληνίας Μουσουλίκης ή κάποιος από τους διαδόχους του, βλ. πιο πάνω, σημ. 37.

39. Τσουγκαράκης, «Η βυζαντινή Κορυφώ», *ό.π.*, σ. 219-220. Για τη Λευκάδα δεν έχουμε ακόμη σαφή εικόνα, βλ. Γ. Σμύρης, «Στοιχεία για τη μεσαιωνική Λευκάδα. Η Ακρόπολη στον Κούλμο», *Ζ΄ Πανιόνιο Συνέδριο, Λευκάδα 26-30 Μαΐου 2002, Πρακτικά*, τ. 2,

αστική αναβάθμιση των Ιόνιων Νησιών, καθώς η Λευκάδα και η Κέρκυρα αναβιβάζονται σε αρχιεπισκοπές (αρχές του 10ου αι.).[40] Την εποχή αυτή στον *Βίο του αγίου Γρηγεντίου* αναφέρεται η μεταφορά του από τη Ραβέννα ή την Ιστρία στην Αλεξάνδρεια με πλοίο *Λευκαδινό*, που δείχνει την εμβέλεια των ναυτικών δρόμων και την ύπαρξη ιδιωτικών πλοίων στο Ιόνιο.[41] Αυτή η ναυτική κίνηση και η ενεργός παρουσία των κοσμικών αξιωματούχων και των ιεραρχών της Κέρκυρας και της Λευκάδας αποτυπώνεται αδρά στις περιγραφές των ταξιδιών του Λιουτπράνδου της Κρεμώνας (επικεφαλής διπλωματικής αποστολής στην Κωνσταντινούπολη του βασιλιά της Γερμανίας Όθωνα Α′, 912-973) ανάμεσα στις ακτές της Ιταλίας και της Ελλάδας, μέσω Ναυπάκτου, το 968, προς την Πάτρα, τη Λευκάδα και την Κέρκυρα, όπως νωρίτερα στον *Βίο του αγίου Ηλία*. Η ναυτική διαδρομή της επιστροφής (968-969) του Λιουτπράνδου και της συνοδείας του, από την Κωνσταντινούπολη στην Ιταλία (Υδρούς, Οτράντο), μέσω Ναυπάκτου (968-969), τελούσε υπό την επίβλεψη βυζαντινών αξιωματούχων (διασώστου και μανδατόρων του δημοσίου δρόμου), επειδή ίσως επρόκειτο για τη συνοδεία επίσημων απεσταλμένων. Με τη συνοδεία επίσης, βασιλικού, αξιωματούχου του δημοσίου δρόμου, ο άγιος Ηλίας έφτασε στην Ερεικούσα. Δεν είναι σαφές πώς οι κρατικοί λειτουργοί συνεργάζονταν με τους τοπικούς ναυκλήρους, προκειμένου να εξυπηρετήσουν τις ανάγκες των ταξιδιωτών στη Ναύπακτο, τη Λευκάδα και την Κέρκυρα, καθώς και κατά μήκος των ακτών της Ακαρνανίας και της Ηπείρου, μέχρι τον Εύηνο ποταμό.[42]

Σε άλλη ταξιδιωτική αναφορά του Λιουτπράνδου αναφέρεται η παραμονή του στους Παξούς, μάλλον κατά τη διάρκεια κάποιας αμνημόνευτης πρεσβείας.[43]

Εταιρεία Λευκαδικών Μελετών, Αθήνα 2004, σ. 152-154. – Veikou, *Byzantine Epirus*, ό.π., σ. 103-104, σ. 149-150, σ. 348, σ. 448-451.

40. Darrouzès, *ό.π.*, Notitia 8.95, 8.118, σ. 294· πρβλ. Elisabeth Malamut, *Les îles de l'Empire byzantin VIIIe–XIIe siècles*, Byzantina Sorbonensia 8, Παρίσι 1988, τ. 1, σ. 355-356.

41. *Life and Works of Saint Gregentios, Archbishop of Taphar*, έκδ. A. Berger, with a Contribution by G. Fiaccadori, Βερολίνο – Ν. Υόρκη 2006, 8.2, σ. 25, σ. 40-45, σ. 366-367· ο Βίος χρονολογείται στα μέσα του 10ου αι. Για τις ιδιαιτερότητες που επέβαλλαν τον πλου διά μέσου Ιονίου πελάγους και την εγκατάλειψη του χερσαίου δρόμου της Εγνατίας Οδού βλ. N. Oikonomides, "The Medieval Via Egnatia", *The Via Egnatia under Ottoman Rule (1380-1699)*, επιμ. Ελισάβετ Ζαχαριάδου, Ρέθυμνο 1996, σ. 9-16.

42. *Relatio de legatione* 64, *Liudprandi Cremonensis Antapodosis, Homelia paschalis, Historia Ottonis, Relatio de legatione Constantinopolitana*, έκδ. P. Chiesa, Turnhout 1998, σ. 217. – *Vita di Sant'Elia il Giovane*, ό.π., σ. 106, βλ. Ι. Δημητρούκας, «Παρατηρήσεις σχετικά με το ταξίδι της επιστροφής του Λιουτπράνδου», *Σύμμεικτα*, τ. 11 (1997), σ. 73-80.

43. Χρυσός, «Οι Παξοί», ό.π., σ. 490-491, βλ. όμως και τον σκεπτικισμό σχετικά με τη

Μολονότι δεν είναι σαφές αν επρόκειτο για σταθμό, τον οποίο υποχρεώθηκε να κάνει για διοικητικούς λόγους, εμποδισμένος ίσως από βυζαντινούς αξιωματούχους ή από φυσική αιτία (άπνοια, θαλασσοταραχή), το βέβαιο είναι ότι πλοία ιδιωτών (ναυκλήρων) και υποδιαιρέσεις του θεματικού στόλου κινούνταν με ευχέρεια στον θαλάσσιο χώρο του Ιονίου τον 10ο αιώνα. Αυτή η εικόνα συμπληρώνεται από την παρουσία του στρατηγού Μιχαήλ Χερσωνίτη στην Κέρκυρα[44] και τη ναυτική επιχείρηση για την απόκρουση Σλάβων επιδρομέων (Ναρεντάνων από τη Δαλματία), που περιγράφεται στον *Βίο του αγίου Αρσενίου* (μητροπολίτη Κερκύρας, περί το 933-956), υπογραμμίζοντας τη «στρατηγική ιδιαιτερότητα του νησιού» και ενισχύοντας την άποψη για την καθιέρωση της έδρας του θέματος στην Κέρκυρα,[45] όπου διατηρούνταν μόνιμα ναυτικά σώματα του θέματος Κεφαλληνίας.

Η αριθμητική δύναμη των εκστρατευτικών σωμάτων του θέματος Κεφαλληνίας δεν φαίνεται να ήταν όμως τόσο καθοριστική για τις εκστρατείες, καθώς γνωρίζουμε ότι τα θέματα στο Αιγαίο είχαν πολύ μεγαλύτερο αριθμό πλοίων και πληρωμάτων, όσο ήταν σημαντική η υποστήριξη των αποστολών με τα αναγκαία εφόδια και την κατάλληλη ενίσχυση των πλοίων με ό,τι ήταν απαραίτητο για την ευόδωση των εκστρατειών, δεδομένου ότι τα λιμάνια της επικράτειας του θέματος αποτελούσαν τους τελευταίους σταθμούς του διάπλου προς τη Σικελία ή τη Ν. Ιταλία. Η ισχύς του θέματος, πάντως, δεν μπορεί να υπολογιστεί από τον συνολικό αριθμό των 3.000 Μαρδαϊτών των θεμάτων Νικοπόλεως, Πελοποννήσου και Κεφαλληνίας, που αναφέρεται στον κατάλογο της ναυτικής επιχείρησης για την απελευθέρωση της Κρήτης το 949.[46] Ας σημειωθεί ότι οι εκστρατευτικές προσπάθειες για τη διατήρηση της Κάτω Ιταλίας για τον υπόλοιπο 11ο αι-

---

λειτουργία τελωνειακού σταθμού στο νησί· *στο ίδιο*, σ. 490 και σ. 494, για την εγκατάσταση προσφυγικών πληθυσμών από τις απέναντι ακτές, μετά τις σλαβικές επιδρομές, με τη διοίκηση των οποίων πιθανόν συνδέεται μολυβδόβουλο (9ος-10ος αι.) βασιλικού σπαθαρίου και πρωτονοταρίου (Natascha Seibt – I.N. Seibt, «Die sphragistischen Quellen», σ. 327-347, αρ. 14, βλ. αντίθετα, Nesbitt – Oikonomidès, *Catalogue*, ό.π., σ. 11-12, αρ. 2.5).

44. *Relatio de legatione* 64, ό.π., σ. 217, βλ. Τσουγκαράκης, «Η βυζαντινή Κορυφώ», σ. 223. – N. Alekseenko, "Les relations entre Cherson et l'empire, d'après le témoignage des sceaux des archives de Cherson", *Studies in Byzantine Sigillography*, τ. 8 (2003), σ. 82.

45. Germaine da Costa-Louillet, "Saints de Grèce aux VIIIe, IXe et Xe siècles. Note complemantaire", *Byzantion*, τ. 31 (1961), σ. 365-369, βλ. Soustal – Koder, *ό.π.*, σ. 269. – Τσουγκαράκης, «Η βυζαντινή Κορυφώ», *ό.π.*, σ. 223-224. – Κοσκινάς, *Ιστορία*, ό.π., σ. 117-118, σ. 210-212. Ο Νικήτας Χωνιάτης κατά την περιγραφή της απόκρουσης των Νορμανδών αναφέρει την Κέρκυρα ως *Κεφαλήνων* (sic) (νήσο), βλ. *Nicetae Choniatae Historia*, έκδ. J.L. van Dieten, *CFHB* 11, Βερολίνο – Ν. Υόρκη 1975, σ. 78.

46. Βλ. πιο πάνω, σημ. 24.

ώνα ήταν συνεχείς αλλά στόλοι ή εκστρατευτικά σώματα, σχετιζόμενα με τα νησιά του Ιονίου, δεν αναφέρονται πάντοτε. Ο στρατηγός Κεφαλληνίας Λέων Τορνίκιος (Κοντολέων) θα εκστρατεύσει μαζί με τον στρατηγό Σάμου Βασίλειο Αργυρό το 1010 για την αντιμετώπιση της εξέγερσης του βυζαντινού τοπικού ευγενή Μέλη, αρμενικής καταγωγής, στη νότια Ιταλία.[47] Ανάλογη σύζευξη ναυτικών δυνάμεων για την αντιμετώπιση της επιδρομής από Άραβες της Αφρικής ή της Σικελίας και την πυρπόληση της Κέρκυρας το 1032 πραγματοποιήθηκε στη Ραγούζα υπό τον στρατηγό Ναυπλίου (ή Ναυπάκτου;) Νικηφόρο Καραντηνό που κατέστρεψε τον στόλο τους στις ακτές της Δαλματίας (Ιλλυρικόν).[48]

Μετά την πτώση του Μπάρι (1071) η έκταση του Ιονίου πελάγους αποδίδεται με περισσότερη ακρίβεια από τους ιστοριογράφους της εποχής, ενώ είχαν αρχίσει οι επεμβάσεις των δυτικών στόλων και η διεκδίκηση των νησιών από τις ιταλικές πόλεις, αρχικά ως αγκυροβολίων και λιμανιών ανεφοδιασμού.[49] Δυτικοί στόλοι, όπως οι νορμανδικές ναυτικές πολεμικές αποστολές επιδίωξαν την εγκατάστασή τους στα νησιά του Ιονίου με σκοπό την επέκτασή τους προς Ανατολάς, και για τούτο προσπαθούσαν να διατηρούν εκεί ναυτικές δυνάμεις σε μόνιμη βάση. Βυζαντινές ναυτικές δυνάμεις που βρίσκονταν στην Κέρκυρα και την Κεφαλληνία προστάτευαν μόνο τα οχυρωμένα κάστρα τους, επιβεβαιώνοντας πως μόνο η συνένωση ναυτικών δυνάμεων μπορούσε να ξαναδώσει λύσεις στο Ιόνιο· οι ανατροπές όμως των συσχετισμών πέραν του Ιονίου είχαν επιφέρει αλλαγές, οι οποίες όμως δεν ήταν εύκολο να ξεπεραστούν, καθώς το Βυζάντιο δεν μπορούσε να ανασυντάξει τις ναυτικές του δυνάμεις και να τις αναπροσαρμόσει σε αυτές τις νέες ιστορικές ανάγκες. Ο Βοημούνδος του Τάραντος (γιος του δούκα Απουλίας και Καλαβρίας Ροβέρτου Γυισκάρδου, 1059-1085) επέδραμε κατά της Κέρκυ-

---

47. *Georgius Cedrenus, ex Ioannis Skylitzae ope*, έκδ. I. Bekker, *CSHB*, Βόννη 1838, σ. 457.1-8. – *Scylitzae Synopsis Historiarum*, ό.π., σ. 348.3-5, βλ. Σαββίδης, *Τα βυζαντινά Επτάνησα*, ό.π., σ. 19-20. – Στ. Λαμπάκης, «Η τελευταία εκατονταετία: 976-1071», *Βυζαντινά στρατεύματα στη Δύση*, ό.π., σ. 411-418.

48. *Σαρακηνοὶ δὲ τὴν παράλιον καταδραμόντες τοῦ Ἰλλυρικοῦ μέχρι Κερκύρας καὶ αὐτὴν πυροπολήσαντες*, βλ. *Scylitzae Synopsis Historiarum*, ό.π., σ. 385, βλ. Soustal – Koder, *ό.π.*, σ. 178. – Σαββίδης, *Τα βυζαντινά Επτάνησα*, ό.π., σ. 20-21. – G. Prinzing, «Πολιτικές κοινωνικές και οικονομικές εξελίξεις», *Ήπειρος: 4000 χρόνια ελληνικής ιστορίας και πολιτισμού*, επιμ. Μ.Β. Σακελλαρίου, Αθήνα 1997, σ. 191.

49. Η έκταση του Ιονίου ώς την Ιταλία περιγράφεται στις ναυτικές επιχειρήσεις του Μανουήλ Α΄ από τον Ι. Κίνναμο (*Ioannis Cinnami Epitome*, έκδ. A. Meineke, *CSHB*, Βόννη 1836, Ε΄, 9, σ. 228), ενώ ο Ν. Χωνιάτης (*Nicetae Choniatae Historia*, ό.π., σ. 171, σ. 199) χρησιμοποιεί τη διάκριση με την Αδριατική, έχοντας βιώσει τη ναυτική επέλαση των Νορμανδών, και κυρίως των Σταυροφόρων, βλ. Τ. Λουγγής, «Η τελευταία στρατιωτική απόπειρα στην Ιταλία», *ό.π.*, σ. 452.

ρας αλλά κατέλαβε αρχικά την Κασσιώπη και την πόλη της Κέρκυρας, τη δεύτερη, μόνο αφού συνένωσε τις δυνάμεις του με εκείνες του πατέρα του τον Μάιο του 1081, προκαλώντας την έκδοση των πρώτων προνομιών υπέρ των Βενετών. Η Κεφαλληνία βρέθηκε επίσης ανυπεράσπιστη από θαλάσσης, όταν ο Ροβέρτος Γυισκάρδος με τον γιο του Ρογήρο έφτασαν στον Αθέρα, αλλά όχι από ξηράς, καθώς το κάστρο του Αγίου Γεωργίου έμεινε απόρθητο.[50]

Στα 1099, πλοία του στόλου που κατευθύνονται στη Συρία *ἀποστέλλονται εἰς προνομὴν τῆς Κορυφοῦς, τῆς Λευκάδος καὶ τῆς Ζακύνθου*, το 1101 η Κέρκυρα λεηλατείται από γενουάτικο στόλο· ίσως την επόμενη χρονιά και πάλι από Πιζάνους, ενώ ο νορμανδός Βοημούνδος φτάνει το 1104/5 στην Κέρκυρα. Τότε μαρτυρείται ο δούκας της Κέρκυρας Αλέξιος που θεωρείται από τους τελευταίους επικεφαλής του θέματος, αλλά δεν φαίνεται να διαθέτει ναυτικές δυνάμεις και περιορίζεται να αντισταθεί από το οχυρό φρούριο της Κέρκυρας.[51] Το 1122 ο βενετικός στόλος κατευθυνόμενος στους Αγίους Τόπους πολιόρκησε χωρίς επιτυχία την Κέρκυρα, ενώ το 1126 βενετικές γαλέρες θα καταλάβουν τον Άγιο Γεώργιο Κεφαλληνίας και την ίδια χρονιά τα δύο νησιά θα αναφέρονται ως τόποι προνομίων των Βενετών, όπως και κατά τα έτη 1147 και 1148, όταν οι Νορμανδοί έχουν καταλάβει την Κέρκυρα, ενώ πλέοντας προς τη Θήβα και την Κόρινθο καταλαμβάνουν και την Κεφαλληνία. Ας σημειωθεί ότι ο αυτοκράτορας Μανουήλ Β΄ Κομνηνός (1143-1180) δεν παύει να ετοιμάζει στόλους για την Ιταλία, ενώ παράλληλα για την ανακατάληψη της Κέρκυρας ορίζει επικεφαλής τον μέγα δούκα Στέφανο Κοντοστέφανο και, μετά τον θάνατό του, τον μέγα δομέστικο Ιωάννη

50. *Anna Comnenae Alexias*, έκδ. D.R. Reinsch – A. Kambylis, *CFHB* 40.1, Βερολίνο – Ν. Υόρκη 2001, VI.5.3-5, VI.6.1-2, σ. 176-177, σ. 179-180. Για τις δυτικές πηγές βλ. Soustal – Koder, *ό.π.*, σ. 172, σ. 176, σ. 178-179, σ. 180, σ. 278. – Σαββίδης, *Τα βυζαντινά Επτάνησα*, *ό.π.*, σ. 21-30. – Prinzing, «Πολιτικές, κοινωνικές και οικονομικές εξελίξεις», *ό.π.*, σ. 191-192. – Η. Γιαρένης, «Τα Ιόνια Νησιά κατά τη βυζαντινή περίοδο», *Ιόνιοι Νήσοι. Ιστορία και πολιτισμός*, επιμ. Θ. Πυλαρινός, Αθήνα 2007, σ. 47. – A. G.C. Savvides, *Byzantino-Normannica: The Norman Capture of Italy (to A.D. 1081) and the first two Invasions in Byzantium (A.D. 1081-1085 and 1107-1108)*, *Orientalia Lovaniensia Analecta*, τ. 165, Leuven 2007, σ. 49-50, σ. 64. – G. Theotokis, *The Norman campaigns in the Balkans, 1081-1108*, Woodbridge 2014, σ. 180-182.

51. *Anna Comnenae Alexias*, XI,1.10, XI.12.4-5, σ. 350, σ. 357-358, βλ. Soustal – Koder, *ό.π.* σ. 176-179, σ. 180. – Σαββίδης, *Τα βυζαντινά Επτάνησα*, ό.π., σ. 30-34. – Ruthy Gertwagen, «Harbours and Facilities along the Eastern Mediterranean Sea Lanes to Outremer», *Logistics of Warfare in the Age of the Crusades. Proceedings of a Workshop Held at the Centre for Medieval Studies, University of Sydney, 30 September to 4 October 2002*, επιμ. J.H. Pryor, Hamshire – Burlington 2006, σ. 95-96. – Savvides, *Byzantino-Normannica*, ό.π., σ. 72-76.

Αξούχο. Οι αποτυχημένες προσπάθειές τους αναγκάζουν τον αυτοκράτορα να καταφθάσει στην Κέρκυρα και με τη βοήθεια βενετικού συμμαχικού στόλου να εκδιώξει τους Νορμανδούς. Δεν έχουμε αναφορές κατά πόσον επιχείρησε την εδραίωση βυζαντινής ναυτικής δύναμης στο νησί, με σκοπό την κάλυψη των αναγκών των εκστρατειών προς την Ιταλία, όπως συνέβαινε για έξι συνεχείς αιώνες.[52] Ο Νικήτας Χωνιάτης, μεταφέροντας την απογοήτευσή του για τις μετέπειτα τύχες του νησιού, αναφέρει πάντως ότι ο Μανουήλ Β΄ δεν μπορούσε να ανεχθεί τη μετατροπή της Κέρκυρας σε ορμητήριο και νεώσοικο των Νορμανδών. Οι Βενετοί υποχωρώντας σε νησίδα (ονόματι Αστερίς, κοντά στην Κεφαλληνία), κατέστρεψαν πλοία που ανήκαν σε Ευβοείς,[53] αποκαλύπτοντας ότι στην πραγματικότητα σε προτεραιότητες τους ήταν διαφορετικές από εκείνες των Βυζαντινών. Οι Νορμανδοί πάντως δεν κατόρθωσαν να καταλάβουν και πάλι την Κέρκυρα (1185), πράγμα που αποδεικνύει ότι κάποιες από τις στρατηγικές και τις διπλωματικές τακτικές του Μανουήλ Β΄ διατηρήθηκαν για κάποιο διάστημα. Οι εκπορθήσεις της Κέρκυρας από τον γενουάτη Λεόνε Βετράνο (Leone Vetrano) έως το 1203 –οπότε μέσω της Συνθήκης Διανομής (*Partitio Romaniae*, 1204) δόθηκε στους Βενετούς– και της Ιθάκης, Κεφαλληνίας και Ζακύνθου από τον Γουλιέλμο Β΄, βασιλιά της Σικελίας, με την επέμβαση του ναυάρχου Μαργαριτώνη (1191) και το 1194 από τους Ορσίνι έως το 1324,[54] κατέλυσαν οριστικά τις βυζαντινές υποδομές, οδηγώντας τα Ιόνια Νησιά σε μια νέα εποχή.

---

52. *Ioannis Cinnami Epitome*, ό.π., 96.22-101.17. – *Nicetae Choniatae Historia*, ό.π., σ. 72.90-73.12, σ. 77.30-79.77, σ. 82. – *Annales Cavenses*, έκδ. G.H. Pertz, *Monumenta Germaniae Historica*, *Scriptores*, III, Hannover 1839, σ. 192, βλ. Soustal – Koder, *ό.π.*, σ. 178-179. – Lilie, *Handel und Politik*, ό.π., σ. 624-624. – P. Magdalino, *The Empire of Manuel I Komnenos, 1143-1180*, Κέμπριτζ 1993, σ. 53-54, σ. 137, σ. 443 (*Η αυτοκρατορία του Μανουήλ Α΄ Κομνηνού 1143-1180*, μτφ. Αγλαΐα Κάσδαγλη, Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 2008, σ. 102, σ. 105-109, σ. 233). – Σαββίδης, *Τα βυζαντινά Επτάνησα*, ό.π., σ. 35-44. – Prinzing, «Πολιτικές, κοινωνικές και οικονομικές εξελίξεις», *ό.π.*, σ. 192-193. – Gertwagen, "Harbours and Facilities", *ό.π.*, σ. 98, σ. 105, σ. 107. – Τ. Λουγγής, «Η τελευταία στρατιωτική απόπειρα στην Ιταλία», *Βυζαντινά στρατεύματα στη Δύση*, ό.π., σ. 454-455, σ. 459-462, σ. 465-466.

53. *Nicetae Choniatae Historia*, ό.π., σ. 86.

54. *Gesta regis Henrici secundi benedicti abbatis. The Chronicle of the Reigns of Henry II. and Richard I. A.D. 1169-1192, Known Commonly under the name of Benedict of Peterborough*, έκδ. W. Stubbs, Longmans, Green, Reader, and Dyer, Λονδίνο 1867, ^{2}1965, τ. 2, σ. 199, σ. 203, βλ. Soustal – Koder, *ό.π.*, σ. 178-179. – Lilie, *Handel und Politik*, ό.π., σ. 308-309. – Σαββίδης, *Τα βυζαντινά Επτάνησα*, ό.π., σ. 69-75. – Γιαρένης, «Τα Ιόνια νησιά», *Ιόνιοι Νήσοι*, ό.π., σ. 48. – Σ.Ν. Ασωνίτης, «Τα Ιόνια Νησιά κατά τον Ύστερο Μεσαίωνα», *Ιόνιοι Νήσοι*, ό.π., σ. 67-68.

Περίληψη / Summary

Τον διαχωρισμό των νησιών του Ιονίου πελάγους σε δύο τμήματα και τη διοικητική υπαγωγή του ενός στην Ήπειρο και του άλλου στην Πελοπόννησο έως τον 6ο αιώνα ανέτρεψε η πολιτική του Κωνσταντίνου Ε΄ και η ίδρυση του θέματος Κεφαλληνίας μετά τα μέσα του 8ου αιώνα. Έκτοτε, τα Ιόνια Νησιά αποτέλεσαν ναυτικό θέμα που λειτουργούσε ως οργανικό τμήμα των βυζαντινών ναυτικών δυνάμεων. Πλοία από το θέμα Κεφαλληνίας είχαν πάντοτε συμπληρωματικό ρόλο στις ναυτικές εκστρατείες, αποτελώντας μέρος του συνόλου του βυζαντινού στόλου, πολυάριθμες μοίρες του οποίου εκκινούσαν από την Κωνσταντινούπολη και τη Μικρά Ασία. Βυζαντινοί στόλοι από τα μεγάλα ναυτικά θέματα συνέπραξαν με τα πλοία του θέματος Κεφαλληνίας, το οποίο ώς τα τέλη του 11ου αιώνα συγκροτούσε ενιαίο θαλάσσιο μέτωπο, διασφαλίζοντας αφενός τη στήριξη και τον ανεφοδιασμό των εκστρατειών προς τη Σικελία και την Ιταλία και αφετέρου τις συνθήκες για την ανάπτυξη ενός τοπικού ναυτικού δικτύου, που βρισκόταν υπό κρατική επίβλεψη αλλά ανήκε σε ιδιώτες ναυκλήρους και εξυπηρετούσε τις ανάγκες της επικοινωνίας, των συναλλαγών και του εμπορίου. Η σταδιακή υποχώρηση της βυζαντινής ναυτικής δύναμης τον 12ο αιώνα συνέπεσε με την ανάπτυξη του ναυτικού των ιταλικών πόλεων και την κίνηση των Σταυροφοριών. Η ανάδειξη της Κέρκυρας σε σημαντικό πόλο οικονομίας, σύμφωνα με πολλές μαρτυρίες και σε ναυτικό οχυρό, όπως φάνηκε και κατά την υπεράσπισή της έναντι των Νορμανδών, από τον αυτοκρατορικό στόλο (1149) και βενετικά πλοία, δεν οδήγησε στη βελτίωση των υποδομών (οικονομικών, τεχνολογικών και στρατιωτικών) και την αναδιοργάνωση του ναυτικού στα Ιόνια Νησιά που έκτοτε χάθηκαν για το Βυζάντιο και μεταβλήθηκαν σε κτήσεις των ηγεμόνων της Ιταλίας.

The separation of the islands of the Ionian Sea in two parts and the administrative subordination of the former to Epirus and the other to Peloponnese until the 6th century was overturned by the policies of Constantine V and the establishment of the theme Kephallenia after the middle of the 8th century. The theme is several times referred to the sources as a naval force contributing to the Byzantine campaigns heading to Sicily and South Italy. Ships from the theme of Kephallenia always had a supplementary role in naval operations, being part of the Byzantine campaign fleets, which had as bases and starting points Constantinople and Asia Minor. Byzantine thematic fleets were associated with the theme's vessels which until the end of the 11th century constituted a seafront, ensuring adequate support for the naval campaigns and infrastructures, developing also the local marine network that was under state supervision and serv-

ing the needs of communication, exchange and trade. The gradual decline of the Byzantine naval surveillance in the 12th century coincided with the development of the Italian cities' navies and the movement of the Crusades. Corfu became a point of financial attraction and a stronghold, as projected in the expulsion of the Normans by the imperial fleet (1149); however, the preparations of this counterattack did not create further conditions for the improvement of economic, technological and military facilities capable to contribute to the reorganization of the naval defense of the Ionian Islands, having since been lost for Byzantium and gradually subjugated to the dominion of the western principalities.

Η ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΗ ΘΕΣΗ ΤΗΣ ΚΕΡΚΥΡΑΣ ΚΑΤΑ ΤΗ ΜΕΣΗ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΠΕΡΙΟΔΟ ΠΑΛΙΕΣ ΚΑΙ ΝΕΕΣ ΥΠΟΘΕΣΕΙΣ

Δημήτριος Τσουγκαράκης

Η διοικητική θέση της Κέρκυρας στο πλαίσιο της γενικότερης διοικητικής οργάνωσης της Βυζαντινής αυτοκρατορίας της Πρώιμης και κυρίως της Μέσης Περιόδου δεν φαίνεται να είναι για εμάς σήμερα απολύτως ξεκαθαρισμένη. Και τούτο διότι, μολονότι το γενικότερο πλαίσιο της διοίκησης της αυτοκρατορίας μάς είναι αρκετά καλά γνωστό, εντούτοις αν προσπαθήσουμε να διερευνήσουμε συγκεκριμένα θέματα σε μεγαλύτερο βάθος, διαπιστώνουμε ότι οι γνώσεις μας παρουσιάζουν σημαντικά και σε ορισμένες περιπτώσεις κρίσιμα κενά. Η παρούσα ανακοίνωση θα εξετάσει την Κέρκυρα ως βυζαντινή επαρχία από την εποχή περίπου της ιδρύσεως του θεσμού των θεμάτων μέχρι και τον 12ο αι.

Υπενθυμίζω ότι ο θεσμός των θεμάτων, δηλαδή επαρχιών της αυτοκρατορίας με γηγενή ως επί το πλείστον στρατό και με έναν στρατηγό επικεφαλής και της στρατιωτικής και της πολιτικής διοίκησης, άρχισε να εφαρμόζεται από τον 7ο αι., πρώτα στη Μ. Ασία και στη συνέχεια και στα ευρωπαϊκά εδάφη της αυτοκρατορίας.[1] Στα ευρωπαϊκά εδάφη, και κυρίως στην περιοχή της δυτικής Ελλάδας, που είναι και ο χώρος που μας ενδιαφέρει εδώ, πριν από την ίδρυση των θεμάτων υπήρχε η επαρχότητα του Ιλλυρικού, η οποία περιλάμβανε τις διοικήσεις Δακίας, Παννονίας και Μακεδονίας.[2] Αργότερα το Ιλλυρικό διαιρέθηκε σε

---

1. Για τον θεσμό των θεμάτων γενικά βλ. ενδεικτικά: W.E. Kaegi Jr., "Some Reconsiderations on the Themes (Seventh-Ninth Centuries)", *JÖBG* 16 (1967), σ. 39-53. – J. Teall, "The Byzantine Agricultural Tradition", *DOP* 25 (1971), σ. 47-48. – N. Oikonomidès, "Les premières mentions des thèmes dans la Chronique de Théophane", *ZRVI* 16 (1975), σ. 1-8. – F. Dölger, "Zur Ableitung des byzantinischen Verwaltungsterminus *θέμα*", *Paraspora* Ettal (1961), σ. 231-240. – A. Pertusi, "La formation des thèmes byzantins", στο: *Berichte zum XI. Internationalen Byzantinisten-Kongress* (Μόναχο 1958), σ. 1-40. – J. Karayannopoulos, *Die Entstehung der byzantinischen Themenordnung* (Μόναχο 1959). – J.F. Haldon, *Recruitment and Conscription in the Byzantine Army, c. 550-950: A Study on the Origins of the stratiotika ktemata* (Sitzungsber. d. österr. Akad. d. Wiss., phil.-hist. Kl. 357), Βιέννη 1979· του ίδιου, "Military service, military lands and the status of soldiers: current problems and interpretations", *DOP* 47 (1993), σ. 1–67.

2. Βλ. Ευ. Χρυσός, «Συμβολή στην ιστορία της Ηπείρου κατά την πρωτοβυζαντινή εποχή (Δ′-Στ′ αι.)», *Ηπειρωτικά Χρονικά*, τ. 23 (1981), σ. 12 κ.ε.

ανατολικό και δυτικό, που περιλάμβαναν μεταξύ των άλλων και τις επαρχίες της Παλαιάς και της Νέας Ηπείρου. Πρωτεύουσα της Παλαιάς Ηπείρου ήταν η Νικόπολις και της Νέας Ηπείρου το Δυρράχιο. Την εποχή του Ιουστινιανού, δηλαδή τον 6ο αι., στην επαρχία της Παλαιάς Ηπείρου περιλαμβάνονταν έντεκα ή δώδεκα πόλεις[3] και στη Νέα Ήπειρο εννέα πόλεις. Η Κέρκυρα και η Ιθάκη περιλαμβάνονταν μεταξύ των πόλεων της Παλαιάς Ηπείρου, ενώ η Κεφαλληνία και η Ζάκυνθος ανήκαν στη διοικητική περιφέρεια του ανθυπάτου-διοικητή της επαρχίας Αχαΐας.[4] Επισημαίνω το γεγονός ότι τα νησιά του Ιονίου Πελάγους την εποχή αυτή δεν περιλαμβάνονταν στην ίδια διοικητική ενότητα, πράγμα που μας επιτρέπει να υποθέσουμε ότι και αργότερα δεν ήταν ενδεχομένως αυτονόητο ότι όλα τα νησιά του Ιονίου έπρεπε να βρίσκονται μέσα στο ίδιο διοικητικό πλαίσιο, όπως κατά κάποιο τρόπο θεωρούμε σήμερα.

Την εποχή που δημιουργείται ο θεσμός των θεμάτων, δηλαδή από τα μέσα περίπου του 7ου αι. και μετά, μεγάλο μέρος της Ελληνικής χερσονήσου, ιδίως τα δυτικά εδάφη, υπάγεται ακόμη στο παλιό διοικητικό σύστημα και αυτό ισχύει μέχρι την ίδρυση θεμάτων στα ευρωπαϊκά εδάφη της αυτοκρατορίας, πράγμα που συνέβη λίγο αργότερα από την ίδρυση των ανατολικών θεμάτων στα εδάφη της Μ. Ασίας. Όπως έχει παρατηρήσει σχετικά ο Δ. Ζακυθηνός, μέχρι το τέλος του 8ου αι. η θεματική οργάνωση των δυτικών επαρχιών είχε προχωρήσει πολύ λίγο.[5] Δεν θα πρέπει δηλαδή να ξεχνάμε ότι η εξάπλωση του θεσμού έγινε σταδιακά, ιδίως στα δυτικά εδάφη, και ότι παλιότερες μορφές διοικητικής οργάνωσης συνυπήρχαν για ένα διάστημα με τους καινούργιους θεσμούς.[6] Δεν θα πρέπει λοιπόν να αποκλειστεί η περίπτωση ότι τα βόρεια Επτάνησα μαζί με την περιοχή της Ηπείρου διατηρήθηκαν σε ένα διοικητικό σχήμα της παλιότερης εποχής, πριν ενταχθούν στο θεματικό σύστημα.

Το θέμα Ελλάδος, που δημιουργήθηκε μεταξύ 687 και 695, δεν είναι βέβαιο ποιες περιοχές περιλάμβανε· άλλοι υποστηρίζουν ότι περιλάμβανε μόνο την ανατολική κεντρική Ελλάδα[7] και άλλοι ότι περιλάμβανε επίσης τη Θεσσαλία και την

3. Νικόπολις, Δωδώνη, Εύροια (= Γλυκύ), Αδριανούπολις (= Δρυινούπολις), Άππων, Φοινίκη, Αγχιασμός (= Αγ. Σαράντα), Βουθρωτός, Φωτική, Κέρκυρα, Ιθάκη.

4. *Συνέκδημος Ιεροκλέους* 648.5: E. Honigmann, *Le Synecdèmos d'Hiéroclès et l'opuscule géographique de Georges de Chypre*, Βρυξέλλες 1939, σ. 18.

5. D. Zakythenos, "Le thème de Céphalonie et la défense de l'Occident", *L'Hellénisme Contemporaine*, τ. 8 (1954), σ. 310 [= *Byzance: État-Société-Economie*, London 1973, Variorum Reprints, αρ. VIII].

6. R. Browning, *Η Βυζαντινή αυτοκρατορία*, Αθήνα 1992, σ. 73.

7. P. Charanis, "Hellas in the Greek Sources of the Sixth, Seventh, and Eighth Centuries", *Late Classical and Mediaeval Studies in Honor of Albert Mathias, Jr*, Princeton New

Πελοπόννησο.[8] Ακόμη και στη δεύτερη περίπτωση, που είναι και η πιθανότερη, δεν είναι βέβαιο ότι όλη η δυτική Ελλάδα και τα νησιά του Ιονίου περιλαμβάνονταν στο θέμα αυτό. Με δεδομένο ότι το θέμα Πελοποννήσου εμφανίζεται για πρώτη φορά στις αρχές του 9ου αι.,[9] ότι το θέμα Κεφαλληνίας φαίνεται να έχει παλιότερη μνεία το 809, και ότι το θέμα Νικοπόλεως πιθανότατα ιδρύθηκε μετά το 843, θα πρέπει να θεωρήσουμε ότι η ένταξη της Κέρκυρας στη θεματική οργάνωση δεν μπορεί να έγινε νωρίτερα από το τέλος του 8ου αι., και ίσως μάλιστα όχι νωρίτερα από τα μέσα του 9ου αι.

Το ερώτημα που φυσικά προκύπτει αμέσως μετά είναι σε ποιο από τα θέματα της Δύσης εντάχθηκε η Κέρκυρα. Η άποψη που συνήθως εκφράζεται είναι ότι η Κέρκυρα αποτέλεσε μέρος του ναυτικού θέματος Κεφαλληνίας, καθώς το θέμα αυτό είχε πρωταγωνιστική θέση στην κατά θάλασσα άμυνα των δυτικών εδαφών και παραλίων της αυτοκρατορίας, και θα ήταν φυσικό να περιλαμβάνει όλα τα Επτάνησα. Εντούτοις είναι ενδιαφέρον να παρατηρηθεί ότι δεν υπάρχει καμία σαφής και ρητή αναφορά για την ένταξη αυτή, ενώ έχουν διατυπωθεί και διαφορετικές απόψεις. Πιο συγκεκριμένα, σε κανένα από τα σωζόμενα *Τακτικά* τού 9ου και 10ου αι. (δηλαδή το *Τακτικό* Uspensky, το *Κλητορολόγιον* Φιλοθέου, το *Τακτικό* Beneschevic και το *Τακτικό* Escorial) δεν υπάρχει αναφορά της Κέρκυρας, είτε αυτοτελώς είτε ως τμήματος κάποιου άλλου θέματος.[10] Δεν υπάρχει, επίσης, συγκεκριμένη αναφορά σε αξιωματούχο της Κέρκυρας, που να τον συνδέει με το θέμα Κεφαλληνίας. Και τέλος, δεν υπάρχει καμία σιγιλλογραφική μαρτυρία που να συνδέει θεματικό αξιωματούχο του θέματος Κεφαλληνίας (ή οποιουδήποτε άλλου θέματος, είναι αλήθεια) με την Κέρκυρα, μολονότι υπάρχει αρκετά σημαντικός αριθμός σφραγίδων με θεματικούς αξιωματούχους του θέματος Κεφαλληνίας.[11]

Ήδη υπάρχει μια πληροφορία που ενδεχομένως να συνηγορεί υπέρ της άποψης ότι η Κέρκυρα διοικητικά υπαγόταν σε κάποιο θέμα διαφορετικό από το

Jersey 1955 [= *Studies on the Demography of the Byzantine Empire*, Variorum Reprints, XVIII], σ. 172-176.

8. Δ. Ζακυθηνός, *Ἡ βυζαντινὴ Ἑλλὰς 392-1204*, Αθήνα 1965.

9. Από το 812, αλλά ίσως από το 785: G. Ostrogorsky, *A History of the Byzantine State*, Οξφόρδη 1968, σ. 194.

10. N. Oikonomidès, *Les listes de préséance byzantines des IXe et Xe siècles*, Παρίσι 1972, s.v.

11. Για μολυβδόβουλα αξιωματούχων του θέματος Κεφαλληνίας βλ. Δ. Ζακυθηνός, «Le thème de Céphalonie», *ό.π.*, σ. 307-308. – G. Zacos – A. Veglery, *Byzantine Lead Seals*, Βασιλεία 1972, αρ. 580, 674, 919, 1561, 1824, 1865, 1946, 2050, 2458, 2548, 2657, 3200. – P. Yannopoulos, «Un sceau byzantin du Stratège de Céphalonie trouvé à Argos», *BCH* 108 (1984), σ. 615-618.

θέμα Κεφαλληνίας, ίσως δηλαδή στο θέμα Νικοπόλεως. Στον Βίο του αγίου Ηλία του Νέου αναφέρεται ότι στο τέλος του 881 ή τις αρχές του 882 ο άγιος έφτασε στο Βουθρωτό, που ήταν «πόλις τῆς παλαιᾶς Ἠπείρου ἐπίνειος». Βρισκόμαστε σε μια εποχή που οι αραβοβυζαντινές συγκρούσεις στη θάλασσα είναι συνεχείς, και οι αραβικές επιδρομές έντονες και συχνά καταστροφικές. Μάλιστα, ακριβώς εκείνη την εποχή ενδεχομένως μια αραβική μοίρα να προξενούσε καταστροφές στα παράλια της Ηπείρου και τα παρακείμενα νησιά. Φαίνεται ότι εξαιτίας του κινδύνου αυτού οι βυζαντινές περιοχές βρίσκονταν σε κατάσταση συναγερμού, και έτσι, όταν ο άγιος έφτασε εκεί, θεωρήθηκε, άγνωστο για ποιο λόγο, ως κατάσκοπος των Αράβων και φυλακίστηκε από κάποιον που περιγράφεται ως «ὁ τὰ δεύτερα τοῦ στρατηλάτου φέρων».[12] Ποιος όμως ήταν αυτός ο «στρατηλάτης», και ποιος ο «τὰ δεύτερα φέρων»; Καταρχάς στον Βίο του αγίου Ηλία ένας στρατηγός του θέματος Σικελίας αυτή την εποχή αναφέρεται τόσο ως «στρατηγός» όσο και ως «στρατηλάτης».[13] Συνεπώς ως στρατηλάτης στη συγκεκριμένη περίπτωση μπορεί να εννοείται και πάλι ένας στρατηγός, πιθανότατα ο στρατηγός του θέματος Νικοπόλεως, με δεδομένο ότι το Βουθρωτό ανήκε στη δικαιοδοσία του θέματος αυτού. Ο «τὰ δεύτερα φέρων» συνεπώς θα ήταν ο «υποδιοικητής» (όπως θα λέγαμε σήμερα) του θέματος, δηλαδή με την ορολογία της εποχής ένας τουρμάρχης, υπεύθυνος της περιοχής. Το ενδιαφέρον είναι ότι, όταν ο άγιος διέφυγε από τη φυλακή του Βουθρωτού, πέρασε στην Κέρκυρα, όπου βρέθηκε στην ανάγκη να κρυφτεί, και μάλιστα στο επισκοπείο. Αν η διαφυγή του από τη φυλακή είχε, απ' ό,τι φαίνεται, τη μορφή απόδρασης, η ανάγκη να κρυφτεί για ένα διάστημα στην Κέρκυρα θα υπήρχε, μόνο αν η Κέρκυρα ανήκε στη δικαιοδοσία του θέματος Νικοπόλεως και ενδεχομένως υπήρχαν αξιωματούχοι του θέματος εκεί που θα τον αναζητούσαν. Έχουμε δηλαδή μια έστω και έμμεση ένδειξη ότι προς το τρίτο τέταρτο του 9ου αι. η Κέρκυρα μπορεί να ανήκε στο θέμα Νικοπόλεως και όχι στο θέμα Κεφαλληνίας, όπως γενικώς πιστεύεται.[14]

---

12. Ο συγκεκριμένος αξιωματούχος εμφανίζεται να φέρεται άσχημα στον άγιο Ηλία και τον συνοδό του, «ἀγαρηνοὺς αὐτοὺς καὶ βεβήλους ἀποκαλῶν καὶ κατασκόπους τῶν πόλεων»: G. Rossi Taibbi, *Vita di Sant'Elia il Giovane*, Παλέρμο 1962, σ. 42. Με δεδομένο ότι ο Ηλίας είχε περάσει μεγάλο μέρος της ζωής του σε αραβοκρατούμενες περιοχές, είναι ενδιαφέρον ότι στο Βουθρωτό κατηγορήθηκε ως κατάσκοπος των Αράβων. Παρομοίως στις αρχές του ίδιου αιώνα, όταν ο άγιος Γρηγόριος ο Δεκαπολίτης έφτασε στο λιμάνι της Αίνου στη Θράκη, προερχόμενος από τη νότια Μ. Ασία, αμέσως συνελήφθη και υποβλήθηκε σε ανάκριση, για να διακριβωθεί η ταυτότητά του, καθώς οι αρχές προφανώς φοβούνταν τη δράση πρακτόρων των Αράβων. Βλ. Fr. Dvornik, *La vie de Saint Grégoire le Décapolite et les Slaves macédoniens au IXe siècle*, Παρίσι 1926, σ. 54.

13. *Στο ίδιο*, σ. 36-38, 42.

14. Η φρασεολογία στο συγκεκριμένο χωρίο του Βίου του αγίου Ηλία αφήνει περιθώ-

Η αναφορά σε αξιωματούχο διοικητή της Κέρκυρας έρχεται στα μέσα περίπου του 10ου αι., και προέρχεται από τον Βίο του αγίου Αρσενίου, αρχιεπισκόπου Κέρκυρας, που ποίμανε το νησί περίπου από το 933 για μία εικοσαετία. Ωστόσο, η αναφορά είναι βασανιστικά αόριστη: ο αξιωματούχος αυτός περιγράφεται ως «ὁ τὴν ἀρχὴν Κερκύρας παρὰ τοῦ Βασιλέως δεξάμενος».[15] Δηλαδή ένας αξιωματούχος που διορίστηκε από τον αυτοκράτορα διοικητής της Κέρκυρας. Τυπικά εκείνη την εποχή κάποιος που περιγράφεται ως διοικητής της Κέρκυρας θα έπρεπε να είναι επικεφαλής θέματος, δηλαδή στρατηγός, πράγμα που σημαίνει ότι η Κέρκυρα θα είχε αναχθεί σε θέμα. Βεβαίως, δεν είναι δυνατόν να περιμένουμε πάντα απόλυτη ακρίβεια στη χρήση των διοικητικών όρων από ένα αγιολογικό κείμενο. Όμως τέτοιο θέμα δεν αναφέρεται σε καμία πηγή και η υπόθεση θα πρέπει να απορριφθεί. Το ερώτημα ωστόσο παραμένει: τι είδους αξιωματούχος ήταν αυτός ο «τὴν ἀρχὴν Κερκύρας δεξάμενος»; Υπάρχουν διάφορες υποθέσεις που μπορούν να διατυπωθούν σχετικά, οι οποίες ξεφεύγουν όμως από τα όρια της παρούσης ανακοινώσεως, οπότε οριστική απάντηση σε αυτό το ερώτημα δεν είμαστε σε θέση να δώσουμε ακόμη. Λίγο αργότερα από αυτή την εποχή, τον Δεκέμβριο του έτους 968, ο περίφημος επίσκοπος Κρεμώνης Λιουτπράνδος, επιστρέφοντας από την Κωνσταντινούπολη και από την πρεσβεία προς τον Νικηφόρο Φωκά, φθάνει στην Κέρκυρα. Εκεί, πριν από την αναχώρηση του πλοίου του, τον συνάντησε κατά τη μαρτυρία του ένας στρατηγός ονόματι Μιχαήλ Χερσωνίτης.[16] Εδώ λοιπόν έχουμε για πρώτη φορά μια ρητή μαρτυρία για παρουσία ενός στρατηγού στην Κέρκυρα. Η μαρτυρία αυτή έχει ερμηνευθεί με διαφορετικούς τρόπους. Ο Διον. Ζακυθηνός πιστεύει, αν και η αναφορά είναι απλώς σε στρατηγό, ότι είναι σχεδόν βέβαιο ότι πρόκειται για στρατηγό του θέματος Κεφαλληνίας.[17] Αντιθέτως, η Ελένη Ahrweiler ερμηνεύει την παρουσία του στρατηγού ως ένδειξη ότι η Κέρκυρα συμπεριλαμβανόταν σε μια ομάδα «μικρών παραλιακών ή νησιωτικών θεμάτων», όπως τα αποκαλεί, στην οποία περιλαμβάνει την Άβυδο, τη Χίο και αργότερα τη Ραγούσα και τη Ναύπακτο.[18] Η άποψη όμως αυτή της Ahrweiler δεν έγινε αποδεκτή, καθόσον δεν υπάρχει άλλη μαρτυ-

---

ριο να υποθέσει κανείς ότι ο εν λόγω «στρατηλάτης», του οποίου «ὁ τὰ δεύτερα φέρων» βρισκόταν στο Βουθρωτό, ήταν ο ίδιος ο στρατηγός Σικελίας, και ότι στο Βουθρωτό μπορεί να υπήρχε και ένας «ἄρχων», αν με τον όρο αυτό ο συγγραφέας του Βίου δεν εννοεί και πάλι τον στρατηγό Σικελίας: *ό.π.* σ. 42.

15. *Ἀκολουθία τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν Ἀρσενίου, ἀρχιεπισκόπου Κερκύρας*, Τυπογραφεῖον Ἀθηνᾶ, Ἀρσενίου Κάου, ἐν Κερκύρᾳ 1873, σ. 17.

16. Liutprandus, *Legatio ad Nicephorum Phocam* (CB [μετά τον Λέοντα Διάκονο]), σ. 372.

17. «Le thème de Céphalonie», *ό.π.* σ. 306, αρ. 6.

18. Hélène Ahrweiler, *Byzance et la mer*, Παρίσι 1966, σ. 121-122.

ρία στις πηγές που να την στηρίζει, δεν υπάρχει δηλαδή πουθενά ρητή μνεία τέτοιων θεμάτων. Αλλά και η άποψη του Ζακυθηνού είναι μια απλή υπόθεση χωρίς επιβεβαίωση. Ήδη το θέμα Νικοπόλεως είχε δημιουργηθεί μέσα στο β΄ μισό του 9ου αι.,[19] ενώ το θέμα Δυρραχίου υπήρχε από τις αρχές του 9ου αι.,[20] και διέθετε και ναυτικές δυνάμεις. Συνεπώς, ο στρατηγός Μιχαήλ Χερσωνίτης θα μπορούσε εξίσου καλά να είναι ο επικεφαλής ενός από τα θέματα αυτά και να βρισκόταν στην Κέρκυρα, επειδή το νησί ήταν στην περιοχή της δικαιοδοσίας του. Πάντως, το ότι στην Κέρκυρα στάθμευαν κατά καιρούς ναυτικές δυνάμεις φαίνεται να υποδεικνύει ένα χωρίο του Βίου του Αγίου Αρσενίου: εκεί περιγράφεται η απόκρουση μιας επίθεσης εκ μέρους Ναρεντάνων ληστών από την περιοχή του Δυρραχίου στην Κέρκυρα, και η καταδίωξη και κατανίκησή τους στη θάλασσα.[21] Μολονότι ο Βίος μιλάει για «Κερκυραίους» που κατήγαγαν τη ναυτική νίκη, πιθανότατα εννοεί ναυτική δύναμη που είχε ως βάση την Κέρκυρα.

Πάντως το γεγονός ότι το 963 στην Κέρκυρα βρίσκεται ένας στρατηγός που δεν ήταν «στρατηγός Κέρκυρας» (αφού όπως είδαμε δεν αναφέρεται ποτέ τέτοιο θέμα), αλλά περίπου την ίδια εποχή, γύρω στο 950, υπάρχει ένας διοικητής Κέρκυρας διορισμένος από τον αυτοκράτορα, σύμφωνα με τον Βίο του αγίου Αρσενίου, μας οδηγεί στις διοικητικές αλλαγές των επαρχιών, που άρχισαν να εμφανίζονται ακριβώς τότε. Ήδη αυτή την εποχή, δηλαδή από τα μέσα του 10ου αι., ο θεσμός των θεμάτων υφίσταται σημαντικές αλλαγές. Οι βασικότερες ήταν αφενός η δημιουργία πολλών μικρών περιφερειακών θεμάτων, έτσι όπως τα βλέπουμε να παρουσιάζονται στο *Τακτικό* του Escorial, αφετέρου η σταδιακή αλλαγή στη διοίκησή τους, με την επανεμφάνιση πολιτικών αξιωματούχων επικεφαλής των θεμάτων αυτών, ή με μεγάλη εξουσία στο πολιτικό σκέλος της διοίκησης. Το ότι αυτές οι αλλαγές επηρέασαν και τη διοίκηση της Κέρκυρας γίνεται φανερό και κατά τη διάρκεια των νορμανδικών επιδρομών, αρχίζοντας από το τέλος του 11ου ή τις αρχές του 12ου αι. Οι πληροφορίες για την κατάληψη της Κέρκυρας από δυνάμεις του Ροβέρτου Γυισκάρδου το 1081 δεν κάνουν καμία μνεία για τη διοίκηση ή τις πιθανές στρατιωτικές δυνάμεις του Βυζαντίου, που βρίσκονταν στο νησί. Η Άννα Κομνηνή απλώς αναφέρει ότι ο Ροβέρτος «[…] τήν τε Κορυφώ, πόλιν ὀχυρωτάτην, καὶ ἄλλα τὰ ἡμέτερα φρούρια ἐξ ἀποστολῆς κατέσχε».[22] Η διαφαινόμενη ευκολία αυτής της κατάληψης, σε σύγκριση με τη βε-

19. N. Oikonomidès, *Les Listes de préséance*, σ. 351.

20. *Στο ίδιο*, σ. 352.

21. *Ἀκολουθία… Ἀρσενίου, ἀρχιεπισκόπου Κερκύρας*, ό.π. Ωστόσο, ο Βίος έχει γραφεί τον 13ο αι. [S. Petridès – C. Emeraeu, "Saint Arsène de Corfou", *Échos d'Orient*, τ. 20 (1921), σ. 431-446], γι' αυτό οι πληροφορίες πρέπει να εξετάζονται με προσοχή.

22. *Ἀλεξιὰς* (Leib), II, 51.15 κ.ε.

βαιωμένη αδυναμία εκπορθήσεως της Κέρκυρας από τις δυνάμεις του Μανουήλ Κομνηνού εξήντα περίπου χρόνια αργότερα, μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι το 1081 οι βυζαντινές δυνάμεις, αν υπήρχαν και όσες υπήρχαν, πρέπει να ήταν πολύ λίγες για να αντιμετωπίσουν τους Νορμανδούς, πράγμα που με τη σειρά του μας δίνει μια εικόνα για τη στρατιωτική και διοικητική σημασία της Κέρκυρας εκείνη την εποχή. Αυτό επιβεβαιώνεται και λίγο αργότερα, όταν το πλοίο που μετέφερε τον γιο του Γυισκάρδου Βοημούνδο, φτάνει στην Κέρκυρα το 1105, προερχόμενο από την Αντιόχεια. Η περιγραφή του επεισοδίου εκ μέρους της Άννας Κομνηνής δημιουργεί ορισμένα εύλογα ερωτηματικά. Ο φανατικός εχθρός του Βυζαντίου Βοημούνδος ταξίδεψε κρυπτόμενος και υποδυόμενος τον νεκρό, προκειμένου να αποφύγει τη σύλληψη από βυζαντινή ναυτική δύναμη. Όταν όμως έφτασε στην Κέρκυρα, ο τέως νεκρός «αναστήθηκε», μας λέει η Άννα, και αναζήτησε τον δούκα της πόλεως, στον οποίο μίλησε με μεγάλο θράσος και εξαπέλυσε ύβρεις και απειλές κατά της αυτοκρατορίας.[23] Παρατηρούμε πρώτον ότι ο διοικητής είχε τον τίτλο του δούκα, και, δεύτερον, ότι η Άννα τον ονομάζει «δούκα της πόλεως» και όχι της νήσου. Γνωρίζουμε ότι τον 12ο αι. οι δούκες είχαν πλέον χάσει την προηγούμενη σημαντική τους θέση στην ιεραρχία και ήταν τώρα αξιωματούχοι επικεφαλής μικρών θεμάτων.[24] Ωστόσο, αυτό που μας προβληματίζει εδώ είναι ότι ο δούκας της Κέρκυρας χαρακτηρίζεται ειδικά ως δούκας της πόλεως. Αν η Άννα Κομνηνή σφάλλει ως προς την επίσημη ονομασία του, τότε μπορούμε να συμπεράνουμε ότι ο δούκας ήταν διοικητής ολόκληρης της Κέρκυρας και ότι συνεπώς η Κέρκυρα στις αρχές του 12ου αι. αποτελούσε ένα μικρό ανεξάρτητο θέμα. Διαφορετικά ο δούκας θα ήταν όντως διοικητής της πόλεως και μόνο, ενώ το νησί ολόκληρο θα υπήγετο διοικητικά σε άλλη ενότητα. Προς την τελευταία εκδοχή συνηγορεί το γεγονός ότι ο δούκας της Κέρκυρας δέχτηκε την παρουσία του Βοημούνδου, τις ύβρεις και τις απειλές, χωρίς να έχει τη δυνατότητα να αντιδράσει ή να τον συλλάβει, μολονότι ο Νορμανδός ταξίδευε με ελάχιστη συνοδεία. Ενδεχομένως οι αρμοδιότητες του δούκα του 1105 να ήταν παρόμοιες με αυτές του «φορολόγου» του 1147, δηλαδή κυρίως οικονομικές. Οι αντιδράσεις των κατοίκων στις υποτιθέμενες υπερβολικές φορολογικές επιβαρύνσεις που επέβαλλε ο τελευταίος προκάλεσαν την αντίδραση των κατοίκων, οι οποίοι κάλεσαν τους Νορμανδούς και δέχτηκαν στην πόλη φρουρά 1.000 ανδρών, σύμφωνα με τη μαρτυρία του Χωνιάτη.[25] Η περιγραφή των γεγονότων από τον ιστορικό μας οδηγεί στα παρακάτω συμπεράσματα:

---

23. *Στο ίδιο.*

24. J-C. Cheynet, "Du stratège de thème au duc: chronologie de l'évolution au cours du XIe siècle", *Travaux et Mémoires*, τ. 9 (1985), σ. 181-194.

25. Χωνιάτης (van Dieten), σ. 72-73: [...] *ἀπάρας τοίνυν ἐκ Βρεντησίου στόλος* [*τοῦ*

Α. Οι Κερκυραίοι είχαν σκεφτεί να αποστατήσουν αλλά δεν ήταν σε θέση να το κάνουν μόνοι τους, πιθανόν διότι, αν φανέρωναν πρόθεση αποστασίας χωρίς να έχουν κάποια στρατιωτική προστασία, θα υπήρχαν κοντά αυτοκρατορικές δυνάμεις που θα τους τιμωρούσαν και θα επανέφεραν το νησί στους κόλπους του Βυζαντίου.

Β. Η είσοδος των Νορμανδών έγινε χωρίς κάποια αντίσταση, άρα είτε δεν υπήρχε βυζαντινή στρατιωτική φρουρά στο νησί και ειδικά στην οχυρή πόλη ή αυτή που υπήρχε ήταν ελάχιστη, οπότε ούτε να εμποδίσει την αποστασία μπορούσε ούτε την είσοδο των νορμανδών στρατιωτών.

Γ. Η περίπτωση της Κέρκυρας μας δείχνει ξεκάθαρα την ουσιαστική διάλυση της περιφερειακής στρατιωτικής οργάνωσης της αυτοκρατορίας στα μέσα του 12ου αι., ειδικά μάλιστα όσον αφορά στις ναυτικές δυνάμεις και την προστασία των νησιωτικών και παραθαλάσσιων περιοχών, πράγμα που άλλωστε γίνεται φανερό από την πλήρη σχεδόν εξάρτηση του Βυζαντίου πλέον από τις ναυτικές δυνάμεις της Βενετίας, και ειδικά στον πόλεμο κατά των Νορμανδών.

Συνεπώς από άποψη διοικητική η Κέρκυρα πλέον υπάγεται σε μια φορολογική περιφέρεια, χωρίς προφανώς καμία συμμετοχή σε ευρύτερη στρατιωτική διοίκηση. Το ενδιαφέρον του κράτους, μετά και την απομάκρυνση των Νορμανδών το 1149 και την επαναφορά του νησιού στους κόλπους της αυτοκρατορίας, συνίσταται στη συλλογή των φόρων· γι' αυτό και οι περισσότερες πληροφορίες που έχουμε σχετικά με την Κέρκυρα από εδώ κι εμπρός έχουν να κάνουν με φόρους, και πιο συγκεκριμένα φοροαπαλλαγές, προκειμένου να υπάρχει ηρεμία στο νησί.

Συγκεφαλαιώνοντας, θα λέγαμε ότι η επικρατούσα αντίληψη σχετικά με τη διοικητική θέση της Κέρκυρας, δηλαδή πως απλώς αποτελούσε τμήμα του θέματος Κεφαλληνίας καθ' όλη τη Μέση Βυζαντινή περίοδο, δεν φαίνεται να ανταπο-

---

Ρογήρου] *τῇ τῶν Κερκυραίων προσέχει καὶ ἀμαχεὶ καὶ ἐξ ἐφόδου ταύτην αἱρεῖ. Τὸ δ' αἴτιον οἱ τῆς χώρας οἰκήτορες, καὶ τούτων μάλιστα ὁ τὴν σύνεσιν ὑπέρου ψιλότερος, Γυμνὸς τὴν ἐπίκλησιν. Οὗτοι γὰρ βαρύν, ὡς ἔφασκον, καὶ δυσύποιστον φορολόγον οὐ στέγοντες, μηδὲ τὰς ἐκ τούτου παροινίας ἐπὶ πλεῖον ἐνεγκεῖν ἔχοντες, βουλὴν βουλεύονται πονηρὰν εἰς ἀποστασίαν ἀπιδόντες λαμπράν. Καθ' ἑαυτοὺς δὲ οὐχ οἷοί τε ὄντες αὐτὴν κρατύνασθαι ὡς ἕρμαιον ἁρπάζουσι τὸν καιρὸν καὶ προσιόντες τῷ τοῦ στόλου ἡγεμόνι καὶ τῇ τούτου αἱμύλῳ γλώσσῃ προσεσχηκότες καὶ ἴχνεσι προβάντες ἀλώπεκος ἐπὶ ῥηταῖς ὁμολογίαις εἴσω δέχονται Σικελιῶτιν φρουράν, εἰς χιλίους ἀριθμουμένην φρακτούς. Καὶ οἱ μὲν καπνὸν φορολογίας ἀποδιδράσκοντες ἔλαθον ὑπὸ χαυνότητος νοῦ τῷ τῆς δουλείας ἐμπεσόντες πυρί* [...]. Πρβλ. D. Tsougarakis, "'Defection' and 'Separatism' in the Aegean in the 11th and 12th Centuries", *Κρητικά Χρονικά*, τ. ΚΖ' (1987), τ. 290-292, όπου εξετάζεται κατά πόσον στην αποστασία συμμετείχε ολόκληρο ή μεγάλο μέρος του πληθυσμού της πόλης, ή ήταν αποτέλεσμα ενεργειών κάποιας οικογένειας.

κρίνεται στα πράγματα, ή τουλάχιστον δεν μπορεί να ερμηνεύσει όλες τις αναφορές που αφορούν στο νησί. Δυστυχώς οι μαρτυρίες των πηγών είναι πολύ περιορισμένες και δεν μπορούμε να συναγάγουμε οριστικά ή λεπτομερή συμπεράσματα, αλλά παρόλα αυτά είναι αρκετές ώστε να μπορέσουμε να θέσουμε εν αμφιβόλω την κρατούσα αντίληψη και να προτείνουμε κάποιες νέες υποθέσεις.

Περίληψη / Summary

Στην εργασία αυτή εξετάζεται η διοικητική θέση της Κέρκυρας μέσα στο σύστημα της Βυζαντινής διοίκησης, από την εποχή της δημιουργίας του θεσμού των θεμάτων τον 7ο αιώνα, έως και τον 12ο αιώνα. Η συνήθως κρατούσα άποψη ότι η Κέρκυρα ανήκε στο θέμα Κεφαλληνίας κρίνεται ότι μπορεί να αμφισβητηθεί στο βαθμό που δεν την στηρίζουν με απόλυτο τρόπο οι μαρτυρίες των υπαρχουσών πηγών. Κατόπιν αυτού διερευνώνται και άλλες πιθανές δυνατότητες, όπως η ένταξη της Κέρκυρας σε άλλο κοντινό θέμα, και η ύπαρξη διοικητή-φορολόγου για την πόλη.

This paper examines the administrative status of Corfu within the Byzantine administrative system, from the period of the creation of the first "themata" provinces in the 7th cent., until the 12th cent. The usually expressed view that Corfu was part of the "thema" of Cephallonia could be challenged in view of the fact that there is no explicit mention of the fact in the sources. The possibility that Corfu formed part of another "thema" is then explored, as well as the existence of a tax-collector/governor in the town.

ΛΟΓΙΟΣΥΝΗ ΣΤΗΝ ΟΡΘΟΔΟΞΗ ΕΠΙΣΚΟΠΗ ΚΕΡΚΥΡΑΣ ΚΑΤΑ ΤΟΝ 13ο ΑΙΩΝΑ: Η ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΤΟΥ ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ ΠΕΔΙΑΔΙΤΟΥ

Κώστας Ν. Κωνσταντινίδης

Μνήμη Robert Browning

Εἰσαγωγή

Ὁ 12ος αἰὼν εἶναι ἀναμφιβόλως περίοδος μεγάλης ἀκμῆς τῆς παιδείας στὴν Κωνσταντινούπολη, ἡ ὁποία ἐτέθη σὲ νέες βάσεις μετὰ τὴν ἄνοδο στὴν ἐξουσία τοῦ Ἀλεξίου Α΄ Κομνηνοῦ μὲ ἐνέργειες ὅπως ἡ καταδίκη τοῦ *ὑπάτου τῶν φιλοσόφων* Ἰωάννου Ἰταλοῦ (1082)[1] καὶ ἀκολούθως τὸ διάταγμα τῆς θεσπίσεως τῶν τριῶν *διδασκαλικῶν ὀφφικίων* τοῦ 1107, δηλαδὴ *τῶν διδασκάλων τοῦ Ψαλτῆρος, τοῦ Ἀποστόλου καὶ τοῦ Εὐαγγελίου*.[2] Πρόκειται γιὰ μία οὐσιαστικὴ ἀναμόρφωση τῆς παιδείας μὲ μεγαλύτερη ἐμπλοκὴ τῆς Ἐκκλησίας, ἡ ὁποία θὰ

1. Γιὰ τὰ πρακτικὰ καὶ τὸ κείμενο τῆς καταδίκης τοῦ Ἰωάννου Ἰταλοῦ βλ. J. Gouillard, "Le procès officiel de Jean l'Italien. Les actes et leurs sous-entendus", τ. *TM* 9 (1985), σ. 133-174. Γιὰ τὸν ἀναθεματισμὸ τοῦ λογίου, ὁ ὁποῖος συμπεριελήφθη στὸ Συνοδικὸν καὶ ἀναγιγνώσκεται ἀκόμη καὶ σήμερα στὶς ἐκκλησίες τὴν Κυριακὴ τῆς Ὀρθοδοξίας βλ. τοῦ ἰδίου, "Le Synodicon de l'Orthodoxie: édition et commentaire", τ. *TM* 2 (1967), σ. 1-316, ἰδ. σ. 57.184-61.246 καὶ 188-190. Γιὰ τὴν δίκη τοῦ Ἰταλοῦ βλ. R. Browning, "Enlightenment and Repression in Byzantium in the Eleventh and Twelfth Centuries", *Past and Present*, τ. 69 (1975), σ. 3-23, ἰδ. 12-15 [ἀνατύπ. στοῦ ἰδίου, *Studies on Byzantine History, Literature and Education*, Variorum Reprints, London 1977, ἀρ. XV]. Πρβλ. ἐπίσης καὶ τὴν μελέτη τοῦ L. Clucas, *The Trial of John Italos and the Crisis of Intellectual Values in Byzantium in the Eleventh Century*, [Miscellanea Byzantina Monacensia, 26], München 1981. Βλ. καὶ P. Gounarides, "Le procès de Jean dit Italos révisé", *Historein*, τ. 6 (2006), σ. 35-47.

2. Τὸ κείμενο τοῦ διατάγματος ἐξεδόθη ἀπὸ τὸν P. Gautier, "L'édit d'Alexis Ier Comnène sur la réforme du clergé", τ. *REB*, 31 (1973), σ. 165-201. – C.N. Constantinides, *Higher Education in Byzantium in the Thirteenth and Early Fourteenth Centuries (1204 – ca.1310)*, [Cyprus Research Centre, Texts and Studies of the History of Cyprus, XI], Nicosia 1982, σ. 50-51. Βλ. ἐπίσης καὶ τὴν ἐκτενῆ ἀνάλυση τοῦ P. Magdalino, "The Reform Edict of 1107", εἰς: Margaret Mullett – D. Smythe (eds.), *Alexios I Komnenos*, I: *Papers*, [Belfast Byzantine Texts and Translations, 4.1], Belfast 1996, σ. 199-218.

προσφέρει τοὺς χώρους σὲ μονὲς καὶ ἄλλα ἐκκλησιαστικὰ καθιδρύματα τῆς πρωτευούσης, ὅπου θὰ ἀσκεῖται τὸ διδακτικὸ ἔργο. Πέραν τῶν τριῶν αὐτῶν *ὀφφικίων* δημιουργοῦνται σὺν τῷ χρόνῳ ἐκεῖνα τοῦ *μαΐστορος τῶν ῥητόρων* καὶ τοῦ *μαΐστορος τῶν φιλοσόφων*. Σημαντικὸ ἔργο στὴ διδασκαλία τοῦ *trivium* προσφέρουν ἐπίσης οἱ *μαΐστορες τῶν γραμματικῶν*, οἱ ὁποῖοι διδάσκουν τὸ μάθημα τῆς γραμματικῆς, τῆς μυήσεως δηλονότι στὴν ἀττικὴ διάλεκτο, τὸ ὁποῖο περιελάμβανε τὴν *σχεδογραφία* καὶ τὴν *ποιητική*, ποὺ προηγοῦνταν τῆς ἐπίπονης διδασκαλίας τῆς ρητορικῆς καὶ τῆς ἀριστοτελικῆς φιλοσοφίας.[3]

Ἕνας μεγάλος ἀριθμὸς μαθητῶν, τέκνων τῆς ἀριστοκρατίας ἢ ἀκόμη καὶ ἀνεψιῶν ἐπισκόπων μετεχόντων στὴν ἐνδημοῦσα πατριαρχικὴ Σύνοδο, συνωστίζονται στὰ διάφορα παραρτήματα τῆς λεγομένης «Πατριαρχικῆς Σχολῆς», ἡ ὁποία θὰ ἀκμάζει μέχρι τὴν ἅλωση τῆς βασιλίδος τῶν πόλεων ἀπὸ τοὺς Σταυροφόρους τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1204.

Ἀλλὰ καὶ οἱ διδάσκαλοι συνωθοῦνται στὰ παραρτήματα τῆς σχολῆς καὶ ἐνίοτε διαγκωνίζονται μεταξύ τους γιὰ τὴν κατάληψη τῶν ἐπιλέκτων διδασκαλικῶν θέσεων. Συχνά, μετὰ τὴν ἄνοδο νέου αὐτοκράτορος ἢ πατριάρχου διδάσκαλοι ἐκλέγονται σὲ ἐπισκοπικὲς ἕδρες τῆς ἐπαρχίας καὶ ἔτσι ἐλευθερώνονται οἱ θέσεις τους γιὰ νὰ καταληφθοῦν ἀπὸ ἄλλους.[4] Πρόκειται γιὰ συστηματικὴ διαδικασία διαχύσεως ὑψηλῆς ἑλληνικῆς λογιοσύνης στὶς βυζαντινὲς ἐπαρχίες, ποὺ θὰ ἔχει ὡς συνέπεια τὴν τόνωση τοῦ ὀρθοδόξου δόγματος καὶ τὴν ἐνίσχυση τοῦ ἑλληνικοῦ φρονήματος τῶν βυζαντινῶν ἐπαρχιῶν, γεγονὸς ποὺ προετοίμασε τὴν δυναμικὴ ἀντίστασή τους στὴν λατινικὴ κατάκτηση μετὰ τὸ 1204.[5]

---

3. Γιὰ τὰ στάδια τῆς ἐκπαιδεύσεως καὶ τὴν διδακτέα ὕλη βλ. Constantinides, *Higher Education*, σ. 1-2. Πρβλ. τοῦ ἰδίου, *Ἡ Παιδεία στὸ Βυζάντιο*, Ἰωάννινα 2000, σ. 4-7.

4. Τέτοιες εἶναι οἱ περιπτώσεις, γιὰ νὰ ἀναφέρουμε λίγα ἐνδεικτικὰ μόνον παραδείγματα, τοῦ Θεοφυλάκτου Ἡφαίστου, ὁ ὁποῖος στὰ 1088/89 ἔγινε ἀρχιεπίσκοπος Ἀχρίδος, τοῦ Νικολάου Μουζάλωνος, ὁ ὁποῖος πρὶν τὸ 1110 προεβλήθη ἀρχιεπίσκοπος Κύπρου, ἀλλὰ καὶ τοῦ Εὐσταθίου ἀργότερα, ποὺ ἔγινε ἀρχιεπίσκοπος Θεσσαλονίκης τὸ 1174 ἢ 1178.

5. Αὐτὸ τὸ ἀποτέλεσμα μπορεῖ νὰ γίνει ἀντιληπτὸ ἀπὸ ἔργα λογίων, ὅπως ὁ Μιχαὴλ Αὐτωρειανός, ἄλλοτε μέλος τοῦ κύκλου τοῦ Εὐσταθίου Θεσσαλονίκης καὶ τοῦ Μιχαὴλ Χωνιάτου, καὶ ἔπειτα πατριάρχης στὴν Νίκαια (1208-1213), βλ. N. Oikonomidès, "Cinq actes inédites du patriarche Michel Autôreianos", τ. *REB*, 25 (1967), [= *Mélanges Venance Grumel*, II], σ. 113-135, ἰδ. ἀρ. 2, σ. 117.1-119.74 [ἀνατύπ. στοῦ ἰδίου, *Documents et études sur les institutions de Byzance (VIIe-XVe s.)*, Variorum Reprints, London 1976, ἀρ. XV]. Στὸ ἀντίζηλον κράτος τῆς Ἠπείρου ἐπικρατοῦσε παρόμοια ἀντίληψη, ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὰ γραπτὰ τοῦ Ἰωάννου Ἀποκαύκου· βλ. Ἀθ. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, *Noctes Petropolitanae*, Ἁγ. Πετρούπολη 1913 [ἀνατύπ. στὴ σειρὰ Subsidia Byzantina, Subsidia ope iterata, τ. XXI, Leipzig 1976], ἐπ. 13, σ. 273.3-8 καὶ ἐπ. 15, σ. 278.13-19. Ἡ τελευταία ἐπιστολὴ ἐξεδόθη καὶ ὑπὸ τοῦ N. Βέη, "Aus dem Nachlass von N.A. Bees: Unedierte Schriftstücke aus der Kanzlei des Jo-

Ὁ πρῶτος ὁ ὁποῖος ἠσχολήθη συστηματικὰ μὲ τὴν «Πατριαρχικὴ Σχολή» πρὶν ἀπὸ 50 χρόνια ἦταν ὁ ἀείμνηστος φιλέλλην Robert Browning.[6] Στὴν μνήμη τοῦ ἐμοῦ διδασκάλου ἀφιερώνω τὴν σύντομη αὐτὴ ἐργασία γιὰ τὸν λόγιο Βασίλειο Πεδιαδίτη, ὁ ὁποῖος ἐδίδαξε ἐπὶ μακρὸν ὡς *μαΐστωρ τῶν γραμματικῶν* στὴν σχολὴ τοῦ ἁγίου Παύλου τῆς πρωτευούσης, προτοῦ καταλάβει τὸν μητροπολιτικὸ θρόνο τῆς Κερκύρας.[7] Θὰ ἀναφερθοῦμε κατὰ κύριο λόγο στὸ ἔργο του ποὺ παρήχθη στὴν Κέρκυρα μετὰ τὴν ἐνθρόνισή του.

Α. Βασίλειος Πεδιαδίτης: διδάσκαλος στὴν Κωνσταντινούπολη

Οἱ πληροφορίες ποὺ ἔχουμε γιὰ τὸν Βασίλειο Πεδιαδίτη εἶναι ὀλιγοστὲς καὶ διάσπαρτες, ἔχουν ἐν πολλοῖς ὅμως συγκεντρωθεῖ πρὸ δεκαπενταετίας στὴν μελέτη καὶ ἔκδοση τῶν ἀνεκδότων ἔργων του ἀπὸ τοὺς Κωνσταντῖνο Μανάφη καὶ Ἰωάννη Πολέμη.[8] Ἦταν ἤδη διάκονος τῆς ἁγίας Σοφίας καὶ *μαΐστωρ τῶν γραμματικῶν* στὴν σχολὴ τοῦ ἁγίου Παύλου περὶ τὸ 1167, ὅταν ἡ διακίνηση κριθέντων ὡς ἀντιθέτων πρὸς τὸ δόγμα ἀνωνύμων σατιρικῶν στίχων του ὁδήγησε στὸν ἀφορισμὸ καὶ τὴν ἀπογύμνωσή του ἀπὸ τὴν ἀξία τοῦ διακόνου ἀπὸ τὸν πατριάρχη Λουκᾶ Χρυσοβέργη (1157-1169/70) μὲ εἰδικὸ *ἴδικτον* τῆς ἐνδημούσης συνόδου στὶς 24 Ἰανουαρίου 1168.[9] Ὁ Πεδιαδίτης μεταμεληθεὶς ἐζήτησε καὶ ἔλαβε συγχώρηση τόσο ἀπὸ τὸν αὐτοκράτορα Μανουὴλ Α΄ ὅσο καὶ ἀπὸ τὸν πατριάρχη καὶ ἀπεκατεστάθη στὴν προτέρα του θέση πιθανὸν πρὸ τοῦ θανάτου τοῦ πατριάρχου Λουκᾶ Χρυσοβέργη τὸ 1169/70.[10]

---

hannes Apokaukos des Metropoliten von Naupaktos (in Aetolien)", τ. *BNJ*, 21 (1971-1974), [ἔκδ. 1976], σ. 55-160, ἀρ. 71, σ. 132.66-72.

6. R. Browning, "The Patriarchal School at Constantinople in the Twelfth Century", τ. *Byz*, 32 (1962), [Hommage à Paul van den Ven], σ. 167-201, τ. 33 (1963), σ. 11-40 [ἀνατύπ. στοῦ ἰδίου, *Studies on Byzantine History, Literature and Education*, Variorum Reprints, London 1977, ἀρ. X]. Βλ. καὶ Constantinides, *Higher Education*, σ. 50-65.

7. Browning, "Patriarchal School", σ. 20-22. Πρβλ. τοῦ ἰδίου, "Il codice Marciano Gr. XI.31 e la schedografia bizantina", εἰς: *Miscellanea Marciana di Studi Bessarionei, Medioevo e Umanesimo*, 24, Padua 1976, σ. 21-34, ἰδ. σ. 27 [ἀνατύπ. στοῦ ἰδίου, *Studies*, ἀρ. XVI].

8. Κ.Α. Μανάφης – Ι.Δ. Πολέμης, «Βασιλείου Πεδιαδίτου ἀνέκδοτα ἔργα. α΄ Συνοδικὴ ἀπόφασις καὶ λόγοι, β΄ Σχέδη», τ. *ΕΕΒΣ*, 49 (1994/1998), σ. 1-62.

9. Βλ. V. Grumel, *Les regestes des actes du Patriarcat de Constantinople*, I, *Les actes des patriarches*, fasc. II et III. *Les regestes de 715 à 1206*, Paris 1947 [deuxième édition revue et corrigée par Jean Darrouzès, Paris 1989], ἀρ. 1077, σ. 523-524. Γιὰ τὴν καθαίρεση τοῦ Πεδιαδίτου βλ. Μανάφης – Πολέμης, «Βασιλείου Πεδιαδίτου ἀνέκδοτα ἔργα», σ. 3 καὶ ἰδ. 11-12 (κείμενο, σ. 13-15).

10. Βλ. Μανάφης – Πολέμης, «Βασιλείου Πεδιαδίτου ἀνέκδοτα ἔργα», σ. 11-12.

Στὴν δεκαετία τοῦ 1180 θὰ ἀπευθύνει δύο ἐκτενεῖς λόγους του πρὸς τοὺς πατριάρχες Βασίλειο Καματηρὸ (1183-1186) καὶ Νικήτα Μουντάνη (1186-1189), διεκδικῶντας τὴν ἔνταξή του στοὺς *ἐμβάθμους* διακόνους τῆς ἁγίας Σοφίας καὶ ἄρα τοὺς ἐμμίσθους καὶ ὄχι στοὺς *περιττοὺς* καὶ ἀμίσθους.[11]

Μετὰ τὸν Σεπτέμβριο τοῦ 1185 φαίνεται ὅτι συνέταξε σωζόμενο ἀκέφαλο σατιρικὸ νεκρικὸ διάλογο, τὸν ὁποῖο ἐξέδωσε καὶ τοῦ ἀπέδωσε ὁ Μανάφης, ὅπου ὑπαινίσσεται ἀξιωματούχους τῆς τυραννικῆς βασιλείας τοῦ Ἀνδρονίκου Α΄ Κομνηνοῦ.[12]

Φαίνεται ὅτι ἡ εὐδόκιμος διδασκαλία του ὡς *μαΐστορος τῶν γραμματικῶν* τῆς σχολῆς τοῦ ἁγίου Παύλου, ἡ ὁποία τοῦ προσέδωσε καὶ τὴν προσωνυμία τοῦ *ἁγιοπαυλίτου*, ἐπεξετάθη ἕως τὴν ἀνάδειξή του στὸν μητροπολιτικὸ θρόνο Κερκύρας. Κατὰ τὴν μακρὰ αὐτὴ θητεία συνέθεσε ἕνα μεγάλο ἀριθμὸ περιτέχνων διδακτικῶν *σχεδῶν*, δεκατέσσερα ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἐξέδωσε ὑποδειγματικὰ ὁ Πολέμης ἀπὸ τοὺς κώδικες *Marcianus gr. XI,31* καὶ *Vaticanus Palat. gr. 92*.[13] Ἕνα ἀκόμη ἄγνωστο *σχέδος*, *τοῦ ἁγιοπαυλίτου μαΐστορος κυροῦ Βασιλείου* στὸν κώδικα *Laurentianus Plut. 71, 32*, φ. 278r-v, ἐκδίδεται ὡς Παράρτημα τῆς παρούσης ἐργασίας ὑπὸ τοῦ διδάκτορος κ. Ἠλία Νέσσερη.

Β. Ἡ ἐκλογὴ καὶ ἡ δράση τοῦ Πεδιαδίτου στὴν ἐπισκοπὴ Κερκύρας

Ὁ ἀκριβὴς χρόνος τῆς ἐκλογῆς τοῦ λογίου Βασιλείου Πεδιαδίτου στὴν μητρόπολη Κερκύρας δὲν μᾶς εἶναι γνωστός. Στὴν συλλογὴ τοῦ Dumbarton Oaks σώζεται ἡ ἀκόλουθη ἔμμετρη σφραγῖδα τοῦ Πεδιαδίτου:

---

11. Γιὰ τὸ κείμενο τῶν δύο αὐτῶν λόγων βλ. Μανάφης – Πολέμης, «Βασιλείου Πεδιαδίτου ἀνέκδοτα ἔργα», σ. 16-29 (λόγος πρὸς τὸν Βασίλειο Καματηρὸ) καὶ σ. 30-37 (λόγος πρὸς τὸν Νικήτα Μουντάνη).

12. Κ.Α. Μανάφης, «Ἀνέκδοτος νεκρικὸς διάλογος ὑπαινισσόμενος πρόσωπα καὶ γεγονότα τῆς βασιλείας Ἀνδρονίκου Α΄ τοῦ Κομνηνοῦ», *Ἀθηνᾶ*, τ. 76 (1976-1977), σ. 308-322 (κείμενο, σ. 314-322).

13. Μανάφης – Πολέμης, «Βασιλείου Πεδιαδίτου ἀνέκδοτα ἔργα», σ. 3 (κείμενα, σ. 38-62). Ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ ὅτι ὁ χαλκέντερος Σπυρίδων Λάμπρος ἐγνώριζε τὴν ὕπαρξη τῶν σχεδῶν τοῦ Μαρκιανοῦ κώδικος, παρ' ὅλο ποὺ τὰ ἐθεωροῦσε ἐπιστολές· βλ. Σπ. Λάμπρος, «Ἐπιστολαὶ Περιβλεπτηνοῦ καὶ Βασιλείου Κερκύρας», τ. *NE*, 16 (1922), σ. 119. Εἰδικότερα γιὰ τὴν σχεδογραφικὴ συλλογὴ τοῦ ἐν λόγῳ κώδ. βλ. I.D. Polemis, "Philologische und historische Probleme in der schedographischen Sammlung des Codex Marcianus gr. XI.31", τ. *Byz*, 67 (1997), σ. 252-263, ἐνῶ γιὰ τὸν κώδ. τοῦ Βατικανοῦ βλ. Ι. Βάσσης, «Τῶν νέων φιλολόγων παλαίσματα. Ἡ συλλογὴ σχεδῶν τοῦ κώδικα Vaticanus Palatinus gr. 92», *Ἑλληνικά*, τ. 52 (2002), 37-68, καθὼς καὶ Ι.Δ. Πολέμης, «Μία ὑπόθεση γιὰ τὴν προέλευση τῆς σχεδογραφικῆς συλλογῆς τοῦ κώδικα Vaticanus Palatinus graecus 92», εἰς: Eleni Karamalengou – Eugenia Makrygianni (eds.), *Ἀντιφίλησις. Studies on Classical, Byzantine and Modern Greek Literature and Culture in Honour of John-Theophanes A. Papademetriou*, Franz Steiner Verlag, Stuttgart 2009, σ. 558-565.

Σοφῶν ξυνωρὶς πρωταποστόλων σκέποις
Βασίλειον σὸν ποιμενάρχην Κερκύρας.[14]

Ἡ νῆσος τῶν Κορυφῶν ἐθεωρεῖτο τότε ὡς ἐμπροσθοφυλακὴ ἀπέναντι στὴν βουλιμία τόσο τῶν Νορμανδῶν ὅσο καὶ τῶν Βενετῶν.[15] Μία πρώτη ἔνδειξη τῆς ἐκεῖ ἀφίξεώς του παρέχει ἡ σωζομένη ἐπιστολή, ποὺ ἀπέστειλε μετὰ τὴν ἀνάδειξή του στὸν θρόνο τῆς Κερκύρας, πρὸς τὸν *διδάσκαλον τοῦ Εὐαγγελίου* Κωνσταντῖνο Στιλβῆ, ἡ ὁποία χρονολογεῖται πρὸ τοῦ 1204. Ἡ ἐπιστολή, παρότι ἐξεδόθη ἀπὸ τὸν Σπυρίδωνα Λάμπρο στὰ *Κερκυραϊκὰ Ἀνέκδοτά* του τὸ 1882, ἀπὸ τὸν *codex unicus*, *Fitzwilliam Museum 229* τοῦ 14ου αἰ., δὲν φαίνεται νὰ ἀξιοποιήθηκε ἐπαρκῶς.[16] Ὁ Πεδιαδίτης ἀπολογεῖται γιὰ τὴν ἀμέλειά του, ἀφοῦ συνεπληρώθησαν ἤδη δύο ἔτη ἀπὸ τὴν ἐκλογὴ καὶ κατάληψη τῆς μητροπόλεως Κερκύρας γιὰ τὴν πρώτη αὐτὴ ἐπιστολιμαία ἐπικοινωνία μὲ τὸν *οἰκουμενικὸ διδάσκαλο*, ὁ ὁποῖος δὲν φαίνεται νὰ ἦτο ἀμέτοχος στὴν ἐπιλογὴ τοῦ Πεδιαδίτου στὸν θρόνο Κερκύρας: *δεύτερον τοῦτο ἤδη τὸν ζωηφόρον ὁ ἥλιος διεμέτρησεν, ἀφ' οὗ συνεταξάμεθά σοι τὰ ἐξιτήρια, καὶ οὐδ' ὀλιγόστιχόν σοι γράμμα ἐνεχαράξαμεν.*[17]

Ἡ μαρτυρία αὐτὴ ἐθεωρεῖτο ἀπὸ τοὺς μελετητὲς ὡς δηλοῦσα δύο τουλάχιστον ἔτη πρὸ τῆς ἁλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἀπὸ τοὺς Σταυροφόρους, στὶς 13 Ἀπριλίου 1204. Τὸν Μάιο, ὅμως, τοῦ 1203 διεδραματίσθησαν στὴν Κέρκυρα σοβαρὰ γεγονότα, τὰ ὁποῖα δὲν μνημονεύονται στὴν ἐπιστολή· ἡ ἄφιξη δηλαδὴ στὴν νῆσο τοῦ βενετικοῦ στόλου, ποὺ μετέφερε τοὺς στρατιῶτες τῆς Δ΄ Σταυροφορίας.[18] Στὴν Κέρκυρα ἐξάλλου ὑπεγράφη ἡ σχετικὴ συνθήκη μὲ τὸν

---

14. J. Nesbitt – N. Oikonomides, *Catalogue of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art*, vol. 2: *South of the Balkans, the Islands, South of Asia Minor*, Dumbarton Oaks Research Library and Collection, Washington D.C. 1994, ἀρ. 5.3, σ. 17-18.

15. Γιὰ τὸν ρόλο τῆς Κερκύρας κατὰ τὴν Βυζαντινὴ περίοδο βλ. G. Prinzing, "Epirus und die ionischen Inseln im Hochmittelalter. Zur Geschichte der Region im Rahmen des Themas Nikopolis und der Inselthema Kerkyra und Kephallenia im Zeitraum ca. 1000-1204", *Südost-Forschungen*, τ. 56 (1997), σ. 1-25. – G. Strano, "Corcyra in età bizantina: crocevia di culture e di popoli", εἰς: Giovanna De Sensi Sestito – Maria Intrieri (eds.), *Sulla rotta per la Sicilia: l'Epiro, Corcira e l'Occidente*, Pisa 2011, σ. 341-358. Βλ. καὶ Σπ. Ἀσωνίτης, *Ἡ Κέρκυρα καὶ τὰ ἠπειρωτικὰ παράλια στὰ τέλη τοῦ Μεσαίωνα (1386-1462)*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2009, σ. 120 κ.ἑ.

16. Σπ. Λάμπρος, *Κερκυραϊκὰ ἀνέκδοτα*, Ἀθήνα 1882, σ. 42-49, κείμ. στὶς σ. 48-49.

17. Λάμπρος, *Κερκυραϊκὰ ἀνέκδοτα*, σ. 48.1-3.

18. Τὴν προσάραξη τῶν σταυροφορικῶν δυνάμεων στὴν Κέρκυρα μνημονεύει ἐν συντομίᾳ ὁ ἱστορικὸς Νικήτας Χωνιάτης, ed. J.-L. van Dieten, *Nicetae Choniatae Historia*, [Corpus Fontium Historiae Byzantinae/Series Berolinensis, XI.1], Berlin – New York 1975, σ. 541.51-54. Γιὰ τὰ γεγονότα βλ. E.H. McNeal – R. Lee Wolff, "The Fourth Crusade", εἰς:

φυγάδα Ἀλέξιο Ἄγγελο, υἱὸ τοῦ τυφλωθέντος καὶ φυλακισθέντος αὐτοκράτορος Ἰσαακίου Β΄ Ἀγγέλου.[19] Πιστεύουμε ὅτι ἕνα τέτοιο γεγονὸς δὲν θὰ διέφευγε τῆς ἀντιλήψεως τοῦ μητροπολίτου καὶ θὰ ἐμνημονεύετο στὴν ἐπιστολή. Ὡς ἐκ τούτου τείνουμε νὰ χρονολογήσουμε τὴν ἐκλογὴ τοῦ Πεδιαδίτου δύο ἔτη πρὸ τοῦ γεγονότος αὐτοῦ, δηλαδὴ τὴν ἄνοιξη τοῦ 1201 καὶ τὴν ἐπιστολὴ πρὸς τὸν Στιλβῆ πρὶν ἀπὸ τὸν Μάιο τοῦ 1203.

Στὴν ἐπιστολὴ ὑπάρχουν ὑπαινιγμοὶ γιὰ τὴν ἡλικία του ὅταν ἀναλαμβάνει τὴν μητρόπολη στὴν δυτικὴ ἐσχατιὰ τῆς αὐτοκρατορίας καὶ καταφθάνει μετὰ μυρίων θαλασσίων δυσχερειῶν, ὅπως ποτὲ ὁ Ὀδυσσέας. Λέγει γιὰ τὶς ἀντιλήψεις τῶν Κερκυραίων περὶ τῶν ἡλικιῶν τῶν ἀνθρώπων, δηλαδὴ τοῦ νέου ἐπισκόπου τους: *παρὰ τοῖς Κερκυραίοις ὁ πεντηκονταέτης ἐστὶν ἐσχατόγηρως, καὶ ὡς ἂν τὸν Ἰάρεδ θαυμάσαις αὐτὸν ὡς μακροβιώτατον, οὕτω τὸν ἑξηκονταέτη ὁ Κερκυραῖος*.[20] Φαίνεται λοιπὸν ὅτι ὁ Πεδιαδίτης ἐπλησίαζε τὰ ἑξήντα ἔτη, ὅταν ὑπερῆλιξ ἀνελάμβανε τὴν μητρόπολη Κερκύρας, καὶ ὡς ἐκ τούτου ἡ γέννησή του θὰ πρέπει νὰ ἀναχθεῖ στὰ πρῶτα ἔτη τῆς δεκαετίας τοῦ 1140.[21]

Ὁ Πεδιαδίτης ἀναφέρεται ἐπίσης στὸ κλίμα, τὴν κατασκευὴ ξυλίνων κατοι-

---

K.M. Setton (ed.), *A History of the Crusades*, vol. II: *The Later Crusades, 1189-1311*, The University of Wisconsin Press, Madison, Milwaukee – London 1969, σ. 153-185, ἰδ. 176-77. Βλ. ἐπίσης καὶ D.E. Queller – T.E. Madden, *The Fourth Crusade. The Conquest of Constantinople*, second edition, University of Pennsylvania Press, Philadelphia 1997, σ. 96-97. Ὁ ἀείμνηστος καθηγητὴς Donald M. Nicol κατάφερε νὰ ἐντοπίσει τὴν μαρτυρία ἑνὸς ἀνωνύμου γερμανοῦ χρονογράφου τῆς Δ΄ Σταυροφορίας, τοῦ λεγομένου *Ἀνωνύμου Halberstadensis*, ὁ ὁποῖος ἀναφέρει ὅτι στὴν Κέρκυρα ὁ τοπικὸς ἐπίσκοπος (προφανῶς ὁ Πεδιαδίτης;) μετὰ τὴν ἄφιξη τοῦ στόλου ἐκάλεσε σὲ γεῦμα ὁρισμένους Λατίνους κληρικοὺς ποὺ συνόδευαν τὸ στράτευμα καὶ συνεζήτησαν μεταξὺ ἄλλων καὶ γιὰ τὸ παπικὸ πρωτεῖο· βλ. D.M. Nicol, "The Papal Scandal", εἰς: D. Baker (ed.), *Studies in Church History XIII: The Orthodox Churches and the West*, Oxford 1976, σ. 141-168, ἰδ. σ. 151 [ἀνατύπ. στοῦ ἰδίου, *Studies in Late Byzantine History and Prosopography*, Variorum Reprints, London 1986, ἀρ. II]. Βλ. τώρα καὶ τὴν ἀγγλικὴ μετάφραση τοῦ χρονικοῦ ἀπὸ τὸν A.J. Andrea, *Contemporary Sources for the Fourth Crusade*, revised edition, [The Medieval Mediterranean, 29], Brill, Leiden – Boston 2008, ἰδ. σ. 254, ὅπου τὸ σχετικὸ χωρίο. Τὸ γεγονὸς αὐτὸ ἐνισχύει τὴν ἄποψή μας ὅτι ὁ Πεδιαδίτης δὲν θὰ παρέλειπε ἀσφαλῶς νὰ ἀναφέρει στὴν ἐπιστολὴ πρὸς τὸν Στιλβῆ τὴν συνάντησή του μὲ τὸν λατινικὸ κλῆρο, ἂν ἡ τελευταία εἶχε προηγηθεῖ.

19. Βλ. McNeal – Lee Wolff, "The Fourth Crusade", σ. 177. – Queller – Madden, *The Fourth Crusade*, σ. 99.

20. Λάμπρος, *Κερκυραϊκὰ ἀνέκδοτα*, σ. 48.21-49.1.

21. Γιὰ τὶς ἀντιλήψεις τῶν Βυζαντινῶν γύρω ἀπὸ τὸ ζήτημα τῶν ἡλικιῶν κατὰ τὴν περίοδο αὐτὴ βλ. Εὐτυχία Παπαδοπούλου, «Περὶ τῆς ἡλικίας καὶ τοῦ γήρατος ἀπὸ τὴ γραμματεία τοῦ ἑνδεκάτου καὶ τοῦ δωδεκάτου αἰῶνα», *Βυζαντινὰ Σύμμεικτα*, τ. 17 (2005), σ. 131-198.

κιῶν, στὴν ἀνυπαρξία πνευματικοῦ περιβάλλοντος καὶ ἰατρικῶν μέσων στὴν ἀπομονωμένη νῆσο:

> *Πόθεν ἀπεληλάμεθα ποῦ, ἐκ βασιλίδος εἰς ἐσχατιάν, ἐκ πόλεως γραμμάτων εἰς ἀγροικίαν, ἐκ παντὸς καλοῦ εἰς πᾶν τουναντίον.* Καὶ ἐν συνεχείᾳ: *Τί γοῦν τὸ καθέξον ἐνταῦθα ἡμᾶς; Ὁ ἐντεῦθεν λαὸς εὐαγγελικῶν λόγων οὔτε συνίησιν οὔτε ἀνέχεται· […] καὶ ἡμᾶς ἐγκεκλεισμένους τῆς Κορυφοῦς τὴν ἐσχάτην ἀμαθίαν νοσεῖν. Ποῦ γὰρ λόγος ἐνταῦθα, ποῦ βίβλος, ποῦ συζήτημα λογικόν; Εὔξαιο θεόθεν φυλάττεσθαι ἡμῖν τὴν ὑγίειαν, τὸ μόνον γλυκὺ ἐνταῦθα ἡμῖν παρηγόρημα.*[22]

Τὸ κῦρος ὅμως τοῦ λογίου μητροπολίτου Κερκύρας ἐξυψώθη τὰ μέγιστα μὲ τὴν ἀρνητικὴ ἀπάντησή του πρὸς τὸν Πάπα Ἰννοκέντιο Γ′, ὁ ὁποῖος καὶ τὸν ἐκάλεσε δι' ἐγκυκλίου τοῦ Ἀπριλίου 1213 στὴν «Οἰκουμενικὴ» Σύνοδο τοῦ Λατερανοῦ τοῦ 1215.[23] Ἡ ἀρνητικὴ ἀπαντητικὴ ἐπιστολὴ τοῦ Βασιλείου Πεδιαδίτου ἐξεδόθη καὶ ἐσχολιάσθη ὑποδειγματικὰ ἀπὸ τὸν Μανάφη ἀπὸ τὸν κώδικα *Mosquensis Synod. Bibl. 368* τοῦ 14ου αἰῶνος.[24] Ὁ ἐκδότης χρονολογεῖ εὐστόχως τὴν ἐπιστολὴ ἀπὸ ἐσωτερικὰ στοιχεῖα κατὰ τὸ διάστημα τῆς χηρείας τοῦ πατριαρχικοῦ θρόνου, μετὰ δηλαδὴ τὸν θάνατο τοῦ Μιχαὴλ Δ′ Αὐτωρειανοῦ (13 Νοεμβρίου 1213) καὶ πρὶν ἀπὸ τὴν ἀνάδειξη τοῦ Θεοδώρου Β′ Εἰρηνικοῦ (28 Σεπτεμβρίου 1214).[25]

Καθὼς κατὰ τὴν περίοδο ἐκείνη ἐντείνονται οἱ ἑνωτικὲς προσπάθειες, καὶ μὲ τὴν συναίνεση καὶ ἐνεργὸ ἐμπλοκὴ τοῦ αὐτοκράτορος τῆς Νικαίας καὶ μὲ τὴν παράκαμψη ἢ ἀνοχὴ τοῦ πατριάρχη, ἡ φωνὴ τοῦ Πεδιαδίτου ἀπὸ δυσμῶν ἔρχεται νὰ ἐκφράσει τὴν ἀπαρέγκλιτη ἐπιμονὴ στὴν ὀρθόδοξη παράδοση καὶ τὴν ἀντίθεση

---

22. Λάμπρος, *Κερκυραϊκὰ ἀνέκδοτα*, σ. 48.9-11, 49.12-18.

23. Γιὰ τὴν Σύνοδο τοῦ Λατερανοῦ βλ. J.C. Moore, *Pope Innocent III (1160/61-1216). To Root Up and to Plant*, [The Medieval Mediterranean. Peoples, Economies and Cultures, 400-1500, vol. 47], Brill, Leiden – Boston 2003, σ. 228-252.

24. Κ.Α. Μανάφης, «Ἐπιστολὴ Βασιλείου Πεδιαδίτου μητροπολίτου Κερκύρας πρὸς τὸν πάπαν Ἰννοκέντιον Γ′ καὶ ὁ χρόνος πατριαρχείας Μιχαὴλ Δ′ τοῦ Αὐτωρειανοῦ», τ. *ΕΕΒΣ*, 42 (1975-1976), σ. 429-440 (κείμ. στὶς σ. 435-38). Γιὰ τὴν ἐπιστολὴ βλ. καὶ Nicol, "The Papal Scandal", σ. 151-153. – Ν.Γ. Ζαχαρόπουλος, *Ἡ Ἐκκλησία στὴν Ἑλλάδα κατὰ τὴ Φραγκοκρατία*, Πουρνάρας, Θεσσαλονίκη 1981, σ. 254-257. Βλ. τώρα καὶ H.J. Sieben, "Basileios Pediadites und Innozenz III. Griechische versus lateinische Konzilsidee im Kontext des 4. Lateranense", *Annuarium Historiae Conciliorum*, τ. 27/28 (1995-1996), σ. 249-274.

25. Μανάφης, «Ἐπιστολὴ Βασιλείου Πεδιαδίτου», σ. 431-434. Γιὰ τὴν ἀνάδειξη τοῦ Θεοδώρου Β′ Εἰρηνικοῦ σὲ πατριάρχη καὶ τὶς διαδικασίες ποὺ συνεκλήθησαν γιὰ αὐτὴ βλ. Ἠλ. Γιαρένης, *Ἡ συγκρότηση καὶ ἡ ἑδραίωση τῆς αὐτοκρατορίας τῆς Νικαίας. Ὁ αὐτοκράτορας Θεόδωρος Α′ Κομνηνὸς Λάσκαρις*, [Ἐθνικὸ Ἵδρυμα Ἐρευνῶν/Ἰνστιτοῦτο Βυζαντινῶν Ἐρευνῶν, Μονογραφίες, 12], Ἀθήνα 2008, σ. 254-257.

στὴν ἐπιχειρούμενη ὑποταγὴ τῆς ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας στὴν παπική. Ἡ στάση αὐτὴ τοῦ λογίου ἱεράρχου φανερώνεται τὴν ἴδια περίοδο μὲ τὴν ἀντίστοιχη –λειτουργοῦσα ὁπωσδήποτε σὲ διαφορετικὸ ὕφος καὶ ἐπίπεδο– παρέμβαση τοῦ Κωνσταντίνου Στιλβῆ, σὲ ἄμεση σύνδεση μὲ τὴν παπικὴ πίεση καὶ τὴν ἀποστολὴ τοῦ καρδιναλίου Πελαγίου στὴν Κωνσταντινούπολη κατὰ τὸ 1213.[26]

Ἡ ἐπιστολὴ καταδεικνύει τὴν μεγάλη θεολογικὴ καὶ τὴν ἐμβριθῆ κανονολογικὴ κατάρτιση τοῦ Πεδιαδίτου. Τονίζει ἐμφαντικὰ ὅτι καὶ οἱ ἑπτὰ Οἰκουμενικὲς Σύνοδοι συνεκλήθησαν στὴν Ἀνατολὴ ὑπὸ τῶν αὐτοκρατόρων, μὲ τὴν συμμετοχὴ τοῦ ἔχοντος τὰ ἴσα πρεσβεῖα οἰκουμενικοῦ Πατριάρχου καὶ τῶν λοιπῶν Πατριαρχῶν τῆς Ἀνατολῆς, ἀλλὰ καὶ τοῦ ἰδίου τοῦ Πάπα, καὶ διετύπωσαν τὰ δόγματα καὶ τοὺς ἱεροὺς κανόνες. Πέραν τῆς ἀντικανονικῆς συγκλήσεως τῆς Συνόδου ὁ Πεδιαδίτης καταμέμφεται εὐθαρσῶς τὸν ἴδιο τὸν Πάπα γιὰ τὴν ἐκδίωξη τῶν Ὀρθοδόξων ἐπισκόπων καὶ τὴν ἀντικατάστασή τους ἀπὸ μοιχοὺς σὲ περιοχὲς ποὺ κατέλαβαν οἱ Λατῖνοι μετὰ τὸ 1204 καὶ κυρίως στὸν ἑλληνικὸ χῶρο, ὅπως συνέβη μὲ τοὺς ἐπισκόπους Ἀθηνῶν, Θεσσαλονίκης καὶ Ἀχρίδος.

Παραδόξως ἡ σημαντικὴ αὐτὴ ἐπιστολὴ διεσώθη μόνο στὸν Ἁγιορειτικῆς προελεύσεως κώδικα τῆς Μόσχας καὶ σὲ δύο μεταγενέστερα ἀντίγραφά του σὲ μονὲς τοῦ Ἄθω.[27] Ὑπάρχουν ὅμως ἐνδείξεις ὅτι τὸ περιεχόμενό της ἦταν γνωστὸ στὸν λογιώτατο μητροπολίτη Ναυπάκτου Ἰωάννη Ἀπόκαυκο, ὁ ὁποῖος τὴν ὑπαινίσσεται σὲ ἐπιστολή του πρὸς τὸν Θεόδωρο Δούκα τοῦ Σεπτεμβρίου 1219, ἡ ὁποία καὶ ἐξελίσσεται σὲ μονῳδία γιὰ τὴν ἀπώλεια τοῦ Πεδιαδίτου τοὺς πρώτους μῆνες τοῦ 1219:

> *Ποῖον δυστύχημα μεῖζον ταύτης τῆς ἀκοῆς; ποίαν τῶν συμφορῶν οὐχ ὑπερβάλλει τοῦτο τὸ πάθος! Φεῦ, ὁ τῆς σοφίας ἥλιος ὑπὸ γῆν, ἡ τοῦ λόγου λαμπὰς ἐσβέσθη, ἡ τρανὴ καὶ περιττὴ σεσίγηκε γλῶττα.* ***ἴσασι τὰς ἐκείνης προσβολὰς ἱερεῖς ὑψαύχενες Ἰταλῶν, ὅπου ὡς ἀπὸ σφενδόνης τὰς διαλέξεις πέμπουσα ἅπαν ὕψωμα δογμάτων καθῄρει ἀντίθετον, καὶ ὡς εἰς χοῦν ἐλέπτυνε τὰς ἐκείνων οἰκοδομάς·*** *ἐκείνην τὴν γλῶσσαν ἐχάλκευσε μὲν ἡ χάρις τοῦ πνεύματος, ἐστόμωσε δὲ τὸ πῦρ τῆς σοφιστικῆς, καὶ ὡσεὶ βέλος ἐν χειρὶ δυνατοῦ κατὰ*

---

26. Γιὰ τὴν συμμόρφωση τοῦ πατριάρχου Μιχαὴλ Δ′ Αὐτωρειανοῦ στὶς σχετικὲς αὐτοκρατορικὲς πιέσεις βλ. Γιαρένης, *Ἡ συγκρότηση καὶ ἡ ἑδραίωση*, σ. 251-253. Γιὰ τὶς σχετικὲς πατριαρχικὲς πράξεις βλ. Oikonomidès, "Cinq actes", σ. 120-123. Τὸ ἔργο τοῦ Στιλβῆ ἔχει ἐκδοθεῖ ἀπὸ τὸν J. Darrouzès, "Le mémoire de Constantin Stilbès contre les Latins", τ. *REB*, 21 (1963), σ. 50-100 (κείμενο μὲ γαλλικὴ μετάφραση, σ. 61-91). Βλ. καὶ Tia M. Kolbaba, *The Byzantine Lists: Errors of the Latins*, University of Illinois Press, Urbana and Chicago 2000. – Κ.Ν. Κωνσταντινίδης, «Ἁγίου Νεοφύτου τοῦ Ἐγκλείστου Λόγοι ἐκ τοῦ κώδικος 13 τῆς Μονῆς Ἁγίας Ἄνδρου», εἰς: *Ἁγίου Νεοφύτου τοῦ Ἐγκλείστου, Συγγράμματα*, Πάφος, 2005, τ. Ε′, σ. 249-255.

27. Μανάφης, «Ἐπιστολὴ Βασιλείου Πεδιαδίτου», σ. 429-430.

τῶν ἀντίων τούτων ἐκεῖνος ταύτην ἀπετοξάζετο· […] *Τοῦτον θρηνείτωσαν μὲν ἐπίσκοποι, ὡς ἀπολελωκότες* (sic! lege *ἀπολωλεκότες) τὸν πρόβολον, οἱ ἐν ἐξουσίᾳ τὸν στηριγμόν, οἱ στρατιῶται τὸν ταῖς εὐχαῖς αὐτοὺς ὁπλίζοντα, οἱ βοηθείας ἐπιδεεῖς τὸν ἱλαρὸν μεσίτην καὶ τὸν ταχύν, οἱ πάντες τὸν πάντα πᾶσι γενόμενον ἀποστολικῶς. Ἀλλ' ὦ θάνατε ὀλοθρευτὰ τῶν καλῶν, ἀφανιστὰ τῶν κρειττόνων!*[28]

Ἡ μονῳδία τοῦ Ἀποκαύκου καταδεικνύει τὸ ἀνάστημα καὶ τὸ κῦρος, ποὺ ἀπέκτησε στὸ κράτος τῆς Ἠπείρου ὁ πρεσβύτης μητροπολίτης τῆς στρατηγικῆς Κερκύρας καὶ τὴν ἀναβάθμιση ποὺ προσέφερε στὴν μητρόπολή του, ἀλλὰ καὶ τὴν ἐξύψωση τοῦ ὀρθοδόξου φρονήματος τῶν κατοίκων της.

Τελευταῖο ἀπὸ τὰ σωζόμενα ἔργα τοῦ Πεδιαδίτου φαίνεται νὰ εἶναι ἡ ἐπιστολή του ὑπὸ τύπον *ἐκφράσεως περὶ ἁλώσεως ἀκανθίδων*, ἕνα κείμενο ἐξόχως ρητορικὸ καὶ ἐπιδεικτικὰ λεξιθηρικό, τὸ ὁποῖο ἀπηχεῖ τὴν τεραστία ἐπίδοση τοῦ Βασιλείου στὴν *σχεδογραφία*. Ἡ ἐπιστολὴ διεσώθη μόνο στὸν κώδικα 229 τοῦ Μουσείου Fitzwilliam τοῦ Cambridge, ἐξεδόθη δὲ καὶ ἐσχολιάσθη ἐκτενῶς ἀπὸ τὸν Ἀπόστολο Καρπόζηλο.[29] Ὁ Πεδιαδίτης ἐπιδεικνύει ἰδιαίτερη γνώση στὸ κυνήγι ᾠδικῶν πτηνῶν καὶ γνωρίζει ἐπακριβῶς —ἢ φαίνεται νὰ ἔμαθε στὴν Κέρκυρα— τὰ ἀναγκαῖα σύνεργα γιὰ τὴν παγίδευσή τους. Στὸ τέλος τῆς ἐπιστολῆς ἔχουμε μία ἐκτενῆ περιγραφὴ τοῦ λειμῶνος, ἤτοι τοῦ κήπου μὲ ὀπωροφόρα δένδρα τῆς μητροπόλεως Κερκύρας.[30]

Ἡ ἐπιστολὴ δὲν φέρει παραλήπτη, ἡ φράση ὅμως «*δουκικὸν κάρα τρισόλβιον*» ὑποδηλώνει ἐνδεχομένως τὸν ἡγεμόνα τῆς Ἠπείρου Θεόδωρο Δούκα (1215-1230). Ἂν ἡ ταύτιση αὐτὴ εἶναι ὀρθή, πιθανὸν νὰ ἐγράφη μετὰ τὴν παγίδευση, σύλληψη καὶ ἐξαφάνιση στὰ βουνὰ τῆς Ἠπείρου τοῦ ἐκλεγέντος καὶ στεφθέντος στὴν Ρώμη (9 Ἀπριλίου 1217) ἀπὸ τὸν πάπα Ὀνώριο Γ' Λατίνου αὐτοκράτορος τῆς Κωνσταντινουπόλεως Πέτρου Κουρτεναὶ ἀπὸ τὸν Θεόδωρο Δούκα τὸ 1217.[31] Ὁ ἴδιος ὁ Θεόδωρος Δούκας τὸν ἐπαινεῖ ὄχι μόνον ὡς λόγιο ἀλλὰ καὶ ὡς

---

28. Βλ. V. Vasiljevskij, "Epirotica saeculi XIII", τ. *VV* 3 (1896), σ. 233-299, ἐπ. 8, σ. 254.5-12, 14-19. Ἡ ἐπιστολὴ ἐπανεξεδόθη ὀλίγα ἔτη ἀργότερα ἀπὸ τὸν Παπαδόπουλο-Κεραμέα, *Noctes Petropolitanae*, ἐπ. 10, σ. 266.5-12, 14-19.

29. Α. Καρπόζηλος, «Βασιλείου Πεδιαδίτη ἔκφρασις ἁλώσεως ἀκανθίδων», τ. *HX*, 23 (1981), 284-298, κείμ. στὶς σ. 296-298.

30. Καρπόζηλος, «Βασιλείου Πεδιαδίτη ἔκφρασις», σ. 297.45-298.83.

31. Γιὰ τὴν σύλληψη τοῦ Πέτρου Κουρτεναὶ ἀπὸ τὸν Θεόδωρο βλ. *Georgii Acropolitae, Opera*, ed. A. Heisenberg (β' ἔκδ. μὲ διορθώσεις ὑπὸ P. Wirth), Stutgardiae (Teubner) 1978, 25.6-26.8. Βλ. καὶ Ruth Macrides, *George Akropolites, The History, Introduction, Translation and Commentary* Oxford 2007, σ. 145, 147-148. – D.M. Nicol, *The Despotate of Epiros*, Oxford 1957, σ. 50-52. Βλ. ἐπίσης τοῦ ἰδίου, "The fate of Peter of Courtenay, Latin Emperor of Constantinople, and a Treaty that never was", *ΚΑΘΗΓΗΤΡΙΑ, Essays presented to Joan*

ἄνθρωπο μὲ πρακτικὲς γνώσεις σὲ ἐπιστολή του πρὸς τὸν Ἀπόκαυκο τοῦ Σεπτεμβρίου τοῦ 1219:

> *Οὐκ οἶδα τίσι τρόποις προήρπασεν ἡμῖν ὁ Θεὸς τὴν πανολβίαν ἐκείνην ψυχήν, τὸν θαυμαστὸν Κερκύρων, τὸν Πεδιαδίτην κῦρ Βασίλειον.* […] *Ἄνθρωπος γὰρ ἐκεῖνος οὐχ ὅπως θεωριῶν ὄντως ἀνήρ, ἀλλὰ καὶ τῆς πρακτικῆς σοφίας οὐκ ἀμοιρῶν.*[32]

Τὸν Πεδιαδίτη ἀντιμετωπίζει ἐν ζωῇ μὲ ἀπέραντο σεβασμὸ ὁ ἀρχιεπίσκοπος Ἀχρίδος Δημήτριος Χωματηνὸς καὶ ζητεῖ τὴν γνώμη του σὲ σοβαρὰ νομοκανονικὰ ζητήματα. Ἕνα τέτοιο θέμα ἦταν ἐκεῖνο τῶν λεγομένων βουλγαρεπισκόπων, οἱ ὁποῖοι ὄχι μόνον κατέλαβαν βιαίως ἐπισκοπικὲς ἕδρες κατὰ τὴν σύντομη περίοδο τῆς κυριαρχίας σὲ ἑλληνικὲς χῶρες τοῦ τσάρου τῆς Βουλγαρίας Ἰωαννίτζη (1205-1207), ἀλλὰ καὶ προέβησαν σὲ χειροτονίες ὑποδιακόνων, διακόνων καὶ πρεσβυτέρων.[33] Τὸ ὅλον ὕφος τῆς ἐρωτήσεως ὑπ' ἀριθ. 8 στὴν πρόσφατη κριτικὴ ἔκδοση τῶν *Πονημάτων* τοῦ Χωματηνοῦ ἀπὸ τὸν G. Prinzing, ὑποδηλώνει μαθητεία τοῦ Χωματηνοῦ στὴν σχολὴ τῶν γραμματικῶν τοῦ ἁγίου Παύλου στὴν Κωνσταντινούπολη μὲ διδάσκαλο τὸν Βασίλειο Πεδιαδίτη:[34]

> *Ναὶ γάρ, ἅγιέ μου δέσποτα, οὐδὲν ἔμοιγε βεβαρβαρωμένῳ ἀνδρὶ (χρόνιος γὰρ ἐν Βουλγάροις ἐγώ) τὸ βάρβαρον ἐκ μακροῦ καὶ σοὶ τῷ πάσης ἀρετῆς πεπλησμένῳ καὶ δυνάμεως λόγου καὶ σοφίας, τῆς τ' ἔνδον τῆς τε θύραζε, ὃν οὐκ ἀνέχομαι μὴ καὶ εἰς ἀετὸν ὑψιπέτην ἀναγωγῆς λόγοις θεωρεῖν.* […] *Εὐχόμεθα φυλάττεσθαί σε παρὰ Θεοῦ, ἀκράδαντον καὶ ἀσάλευτον στῦλον ὄντα τῆς πίστεως καὶ ἑδραίωμα καὶ στήλην ἐναρέτου διαγωγῆς, νῦν μάλιστα, ὅτε καὶ τὰ ἔκφυλα παρρησιάζονται δόγματα καὶ ἡ κατὰ Θεὸν πολιτεία τὴν παρρησίαν ἀπολιμπάνει* […] *εἰ γὰρ καὶ θαυμαστῶς φωτίζεις σὺ τὴν Κερκυραίαν* […] *ἀλλὰ φαίνουσιν αἱ ἀστραπαί σου καὶ τῇ καθ' ἡμᾶς οἰκουμένῃ* […] *καὶ σπείρουσι πανταχοῦ τοῦ σοῦ βίου καὶ λόγου θεοειδῆ ἀμαρύγματα καὶ πάντας εἰς τὴν τούτων ἕλκουσιν ἔφεσιν.*[35]

Hussey for her 80th birthday, ed. J. Chrysostomides, Porphyrogenitus, Camberley 1988, σ. 377-83, ὅπου καὶ ἄλλη βιβλιογραφία.

32. Vasiljevskij, «Epirotica», ἐπ. 7, σ. 252.11-12, 13-14 (= Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, *Noctes Petropolitanae*, ἐπ. 1, σ. 249.1-2, 4-5).

33. Βλ. G. Prinzing, *Demetrii Chomateni Ponemata Diaphora*, [Corpus Fontium Historiae Byzantinae/Series Berolinensis, XXXVIII], De Gruyter, Berlin – New York 2002, ἀρ. 8, σ. 49.74-86 καὶ ἀρ. 146, σ. 424.33-43.

34. Prinzing, *Demetrii Chomateni Ponemata Diaphora*, σ. 8*-9*. Τοῦ ἰδίου, "A Quasi Patriarch in the State of Epiros: The Autocephalous Archbishop of «Bulgaria» (Ohrid) Demetrios Chomatenos", τ. *ZRVI*, 41 (2004), σ. 165-182, ἰδ. σ. 172.

35. Prinzing, *Demetrii Chomateni Ponemata Diaphora*, σ. 47.17-48.21, 49.57-65.

Σύνοψη

Κατὰ τὴν εἰκοσαετῆ σχεδὸν παρουσία του στὴν μητρόπολη Κερκύρας, σὲ καιροὺς χαλεποὺς καὶ ἐπικινδύνους γιὰ τὴν ἐλευθερία τῆς νήσου καὶ τὸ ὀρθόδοξο δόγμα τῶν κατοίκων της, ὁ λόγιος Βασίλειος Πεδιαδίτης δὲν ἐπρόλαβε νὰ δημιουργήσει ἕνα πνευματικὸ περιβάλλον ἀνάλογο ἐκείνου τῶν Ἀθηνῶν, ὅπου ἔδρασε ὁ δυναμικὸς καὶ φιλόβιβλος Μιχαὴλ Χωνιάτης.[36] Ὁ λόγιος ὅμως Πεδιαδίτης, παρότι δὲν ἀνέδειξε μαθητὲς ὅπως ὁ Βαρδάνης, ὕψωσε τὸ πνευματικό του ἀνάστημα καὶ προεδίκασε τὴν διαδοχή του στὴν στρατηγικὴ μητρόπολη Κερκύρας ἀπὸ ἄνδρα *Ἑρμοῦ τρόφιμον*. Μετὰ τὸν θάνατο τοῦ ἀμέσου διαδόχου του μετὰ παρέλευσιν ὀλίγων μηνῶν, μὲ δυναμικὴ παρέμβαση τοῦ καλπάζοντος πρὸς τὴν Θεσσαλονίκη Θεοδώρου Δούκα, καὶ τοῦ αὐτοεξορίστου στὴν Εὔβοια Μιχαὴλ Χωνιάτη, καθὼς καὶ τὴν συναίνεση τοῦ Ἰωάννου Ἀποκαύκου, ἐξελέγη τὸν Δεκέμβριο τοῦ 1219 ἀπὸ τοπικὴ Σύνοδο στὴν Ἄρτα ὁ δυναμικὸς λόγιος Γεώργιος Βαρδάνης, ὁ ὁποῖος ἔμελλε νὰ διασφαλίσει τὸ ὑψηλὸ ἐπίπεδο λογιοσύνης γιὰ μία συνεχόμενη δευτέρα γενεὰ στὴν νῆσο τῶν Κορυφῶν.[37]

---

36. Γιὰ τὸ πρόσωπο καὶ τὴν δράση τοῦ λογίου ἱεράρχου βλ. Φωτεινὴ Χ. Κολοβοῦ, *Μιχαὴλ Χωνιάτης. Συμβολὴ στὴ μελέτη τοῦ βίου καὶ τοῦ ἔργου του. Τὸ Corpus τῶν ἐπιστολῶν*, [Ἀκαδημία Ἀθηνῶν/Πονήματα. Συμβολὲς στὴν ἔρευνα τῆς Ἑλληνικῆς καὶ Λατινικῆς Γραμματείας, 2], Ἀθήνα 1999.

37. Γιὰ τὸν Βαρδάνη βλ. Σπ. Α. Σκλαβενίτης, *Γεώργιος Βαρδάνης, μητροπολίτης Κερκύρας (1219-περ. 1238): Συμβολὴ στὴ μελέτη τοῦ βίου του καὶ τοῦ συγγραφικοῦ του ἔργου*, ἀνέκδοτη διδακτορικὴ διατριβή, Ἰόνιο Πανεπιστήμιο, Κέρκυρα 2007, καθὼς καὶ τὴν μονογραφία τῆς Αἰκατερίνης Γαλώνη, *Γεώργιος Βαρδάνης. Συμβολὴ στὴ μελέτη τοῦ βίου, τοῦ ἔργου καὶ τῆς ἐποχῆς του*, [Βυζαντινὰ Κείμενα καὶ Μελέται, 46], Κέντρον Βυζαντινῶν Ἐρευνῶν, Θεσσαλονίκη 2008.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

ΥΠΟ
ΗΛΙΑ Χ. ΝΕΣΣΕΡΗ
ΤΟ ΑΓΝΩΣΤΟ ΣΧΕΔΟΣ ΤΟΥ ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ ΠΕΔΙΑΔΙΤΟΥ ΣΤΟΝ ΚΩΔ. *LAUR. PLUT. 71,32*[38]

Στὸν κώδικα *Laur. Plut. 71,32* τοῦ 14ου αἰ. (ἔτ. 1309/10;), ὁ ὁποῖος ἀντεγράφη ἀπὸ τὸν ἄλλοθεν ἄγνωστο βιβλιογράφο Θωμᾶ, παραδίδεται μία μικρὴ σχετικῶς σχεδογραφικὴ συλλογή, ἡ ὕπαρξη τῆς ὁποίας ἔχει ἕως τώρα διαφύγει τὴν προσοχὴ τῶν ἐρευνητῶν.[39] Περιέχεται στὰ φύλλα 277r-282r καὶ ἀποτελεῖται ἀπὸ εἴκοσι τέσσερα κατὰ σειρὰν *σχέδη*, ὁρισμένα ἐκ τῶν ὁποίων φέρουν τίτλους καὶ ἀνήκουν σὲ γνωστοὺς κατὰ τὸ πλεῖστον λογίους καὶ διδασκάλους τοῦ δωδεκάτου αἰῶνος, ὅπως ὁ Βαφεώπωλος (ἀρ. 2), ὁ μοναχὸς Ἰωαννίκιος (ἀρ. 5, 21α-ς), ὁ [Νικήτας] Σκουταριώτης (ἀρ. 8), ὁ Βασίλειος Πεδιαδίτης (ἀρ. 11), ὁ Νικήτας Περιβλεπτηνὸς (ἀρ. 18), ὁ Λέων Ῥόδου (ἀρ. 19), ὁ ἐλάχιστα γνωστὸς Βερίστωρ (ἀρ. 20), ὁ Στυλιανὸς (ἀρ. 23) καὶ ὁ Θεόδωρος Πρόδρομος (ἀρ. 24).[40] Τὰ ὑπόλοιπα *σχέδη* (ὑπ' ἀριθμ. 1, 3, 4, 6, 7, 9-10, 12-17, 22) ἔχουν παραμείνει ἀνεπίγραφα. Ἐπιπλέον, ἕνα ἀκόμη σημεῖον ἄξιον ἀναφορᾶς εἶναι ὅτι πολλὰ ἀπὸ τὰ παραπάνω *σχέδη*, ἀπὸ ὅσον κατέστη δυνατὸν νὰ ἐρευνήσουμε, παραδίδονται ἀποκλειστικῶς

38. Εὑρίσκεται ὑπὸ ἐξέλιξη εἰδικότερη μελέτη μας, στὴν ὁποία παρουσιάζεται ἐκτενῶς καὶ μὲ κάθε λεπτομέρεια ἡ σχεδογραφικὴ συλλογὴ τοῦ φλωρεντινοῦ κώδικος.

39. Γιὰ τὸν κώδικα βλ. τὴν παλαιά, ἀλλὰ λεπτομερῆ καὶ ἐπομένως ἀκόμη πολὺ χρήσιμη, περιγραφὴ τοῦ Angelo Maria Bandini, *Catalogus Codicum Graecorum Bibliothecae Medicae Laurentianae*, τ. III, Florentiae 1770, [ἀνατύπ. Leipzig 1961], στῆλ. 17-20. Ὁ κῶδ. περιεγράφη καὶ ἀπὸ τὸν D. Harlifinger εὐσύνοπτα, ἀλλὰ μὲ ἀκρίβεια, μετὰ ἀπὸ αὐτοψία τὸν Αὔγουστο τοῦ 1970, βλ. P. Moraux et al. (hrsg.), *Aristoteles Graecus. Die griechischen Manuskripte des Aristoteles*, I. Band: *Alexandrien – London*, [Peripatoi. Philologisch-historische Studien zum Aristotelismus, 8], Walter De Gruyter, Berlin – New York 1976, σ. 233-234. Γιὰ τὸν κωδικογράφο Θωμᾶ, ὁ ὁποῖος ἀπετύπωσε μὲ ἐρυθρὰ μελάνη τὸ ὄνομά του μὲ μονοκονδυλιὰ στὴν κάτω ὤρα τοῦ φ. 36v καὶ ἕνα δίστιχο ἔμμετρο (δωδεκασύλλαβο) βιβλιογραφικὸ σημείωμα μὲ μαύρη μελάνη στὸ τέλος τοῦ κειμένου στὸ μέσον τοῦ φ. 270v, ἐπίσης μὲ μονοκονδυλιά, ἀλλὰ καὶ τὸ ἔτος περατώσεως πιθανώτατα τοῦ κώδικος στὴν ἄνω ὤρα τοῦ φ. 85r βλ. Marie Vogel – V. Gardthausen, *Die griechischen Schreiber des Mittelalters und der Renaissance*, Leipzig 1909, [ἀνατύπ. Georg Olms Verlag, Hildesheim 1966], σ. 151. Ὁ Θωμᾶς ἔχει καταχωρισθεῖ καὶ στὸ *Prosopographisches Lexikon der Palaiologenzeit*, CD-ROM Edition, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien 2001, ἀρ. 7773.

40. Γιὰ ὅλους τοὺς διδασκάλους τῆς περιόδου αὐτῆς, τὶς διδακτικές τους μεθόδους, τὶς σχέσεις μεταξύ τους καὶ μὲ τοὺς μαθητές τους, ἀλλὰ καὶ τὴν διδακτέα ὕλη βλ. Ἠλ. Χ. Νέσσερης, *Ἡ παιδεία στὴν Κωνσταντινούπολη κατὰ τὸν 12ο αἰῶνα*, τόμοι Α΄-Β΄, ἀδημοσίευτη διδακτορικὴ διατριβή, Ἰωάννινα 2014.

ἀπὸ τὸν λαυρεντιανὸ κώδικα· πιὸ συγκεκριμένα πρόκειται γιὰ τὰ ὑπ' ἀριθμ. 1, 4-8, 11-15, 17, 19, 21ς καὶ 22. Τὸ γεγονὸς τοῦ ἐντοπισμοῦ τῶν νέων, μοναδικῶν αὐτῶν *σχεδῶν* κρίνεται ἀσφαλῶς σημαντικό, διότι προστίθενται μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ νεώτερα στοιχεῖα στὴν ἐλλιπῆ ὁρισμένες φορὲς ἐργογραφία τῶν διδασκάλων τοῦ δωδεκάτου αἰῶνος.

Τὸ εὐσύνοπτο *σχέδος* (ἐννέα στίχοι στὸν κώδικα) ὑπ' ἀριθμ. 11 ἐντάσσεται σὲ αὐτὴν ἀκριβῶς τὴν κατηγορία, πρόκειται δηλαδὴ γιὰ ἕνα παντελῶς ἄγνωστο ἔργο τοῦ Βασιλείου Πεδιαδίτου, τὸ ὁποῖο δὲν συμπεριλαμβάνεται στὴν ὑποδειγματικὴ ἔκδοση τοῦ καθηγητοῦ Ἰω. Πολέμη. Πρέπει νὰ σημειωθεῖ ὅτι δὲν τίθεται ἀμφιβολία γιὰ τὴν ἀπόδοσή του στὸν Πεδιαδίτη, ὅπως ἐναργῶς προκύπτει ἀπὸ τὸν τίτλο ποὺ φέρει: *Τοῦ ἁγιοπαυλίτου μαΐστορος κυροῦ Βασιλείου*, ὁ ὁποῖος εἶναι παρόμοιος μὲ τοὺς τίτλους τῶν *σχεδῶν* τοῦ ἰδίου στὸν κώδ. *Vaticanus Palatinus Graecus 92*.[41] Ἐπίσης, θεματικῶς ὁμοιάζει πρὸς τὰ ὑπόλοιπα *σχέδη* τοῦ προαναφερθέντος κώδικος, ἀλλὰ καὶ τοῦ *Marcianus gr. XI, 31*. Συγκεκριμένα, ὁ Πεδιαδίτης ἀπευθύνεται σὲ μαθητή του, ποὺ δὲν κατονομάζει, ὁ ὁποῖος διακατεχόμενος ἀπὸ νωθρότητα καὶ ἀμέλεια διαρκῶς ἀπετύγχανε παρὰ τὶς φιλότιμες προσπάθειες τοῦ διδασκάλου του, γεγονὸς ποὺ συνιστοῦσε πηγὴ ἰδιαιτέρας θλίψεως γιὰ τὸν τελευταῖο. Ἑπομένως, τὸ παρὸν *σχέδος* δύναται νὰ συσχετισθεῖ μὲ τὸ ὑπ' ἀριθμ. 3 τῆς ἐκδόσεως τοῦ καθ. Πολέμη,[42] ὅπου ὁ Πεδιαδίτης πανηγυρίζει γιὰ τὶς ἐπιτυχίες τῶν μαθητῶν του στὶς ἐξετάσεις στὴν *σχεδογραφία*, ποὺ ἐλάμβαναν χώρα στὰ ἀνάκτορα, οἱ ὁποῖες ἀπετίναξαν τὸ ὄνειδος παλαιοτέρων ἀποτυχιῶν, ὅπως αὐτὲς ποὺ περιγράφονται ἐδῶ. Ἐπίσης, στὸ *σχέδος* ὑπ' ἀριθμ. 12 τῆς ἰδίας ἐκδόσεως ὁ Πεδιαδίτης πλέκει τὸ ἐγκώμιον μικροῦ μαθητοῦ του, ποὺ διέπρεψε στὴν *σχεδογραφία*,[43] ἂν καὶ δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ διατυπώσουμε τὴν εἰκασία ὅτι πρόκειται γιὰ τὸν ἴδιο ἀτίθασο μαθητή, ὁ ὁποῖος συμμορφώθηκε πρὸς τὶς ἐπιταγὲς τοῦ διδασκάλου του καὶ ἔφθασε μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ στὴν ἐπιτυχία. Τέλος, εἶναι ἐνδιαφέρον ὅτι ὁ Πεδιαδίτης στὴν προσπάθειά του νὰ συνετίσει τὸν νεαρὸ μαθητή του, δὲν διστάζει νὰ ἀναφερθεῖ καὶ στὴν σωματικὴ τιμωρία ὡς ἔσχατο μέσον σωφρονισμοῦ.[44] Παραθέτουμε στὴν συνέχεια τὸ κείμενο:

---

41. Μανάφης – Πολέμης, «Βασιλείου Πεδιαδίτου ἀνέκδοτα ἔργα», σ. 8.

42. Μανάφης – Πολέμης, «Βασιλείου Πεδιαδίτου ἀνέκδοτα ἔργα», σ. 10 καὶ κείμ. στὶς σ. 41-42.

43. Μανάφης – Πολέμης, «Βασιλείου Πεδιαδίτου ἀνέκδοτα ἔργα», σ. 11 καὶ κείμ. στὶς σ. 56-57.

44. Γιὰ τὴν σωματικὴ τιμωρία ὡς παιδαγωγικὴ μέθοδο κατὰ τὸν δωδέκατο αἰῶνα βλ. Νέσσερης, *Παιδεία*, τ. Α', σ. 389-390.

Κῶδ. *Laur. Plut. 71,32*, φ. 278r-v,

Tit.: [Τ]οῦ ἁγιοπαυλίτου μαΐστορος κυροῦ Βα[σιλείου]

Κατηφειῶν εἴδομαι ἐπὶ σοί, ὦ νέε, καὶ ἀλγῶν ὅλος ὁρῶμαι· καὶ λυπῶν συνείλημμαι πέδῃ, ὅτι μὴ τῷ ἔμπροσθεν ἐπεκτείνῃ, καίτοι ἐμοῦ παντοίων σπουδασμῶν ἐχομένου καὶ πάντα τρόπον κινοῦντος, ὅπερ ἐπεκτείνῃ ἐπὶ τὸ ἔμπροσθεν. Σὺ δὲ ὅσῳ τείρῃ χαιῶν[45] σφοδρῶς ‖ [φ. 278v] ταῖς πληγαῖς καὶ ξαίνῃ τὰς σάρκας, κἀμὲ ὁρᾷς διακναιόμενον ἐπὶ τῇ σῇ ἀνοησίᾳ, τοσούτῳ μᾶλλον ἀμελὴς εἶδῃ καὶ νωθρῶς ἔχεις, τῷ κακοβουλίᾳ στοιχεῖν μιμούμενος. Καὶ νωθείᾳ καὶ νωθρείᾳ πρόσκεισαι, καὶ λυπῶν μ' ὤθων[46] εἶ τὸ ἐπιμελεῖσθαι.

---

45. Συμφώνως πρὸς τὰ μεγάλα λεξικὰ τῆς ἀρχαίας Ἑλληνικῆς γλώσσης (LSJ^{9}, Δημητράκου, Σταματάκου) τὸ οὐσιαστικὸ εἶναι διγενὲς καὶ δικατάληκτο (ἀρσενικὸ καὶ οὐδέτερο) καὶ ἐπίσης παροξύτονο, ἤτοι *ὁ χαῖος* καὶ *τὸ χαῖον* (= ἡ ποιμενικὴ ῥάβδος), ἑπομένως ἡ γενικὴ τοῦ πληθυντικοῦ ἀριθμοῦ εἶναι *χαίων*. Ἀποφασίσαμε, ὅμως, νὰ κρατήσουμε τὴν γραφὴ *χαιῶν* τοῦ χειρογράφου, καθὼς ὑπάρχει πλῆθος μαρτυριῶν ἀπὸ τὴν ἀρχαία καὶ βυζαντινὴ ἔπειτα περίοδο ὅτι τὸ οὐσιαστικὸ εἶναι, ἢ τουλάχιστον ἀπαντᾶ, καὶ ὡς ὀξύτονο. Ἀναφέρουμε ἀρχικῶς τὴν μαρτυρία τοῦ γραμματικοῦ Ἡρωδιανοῦ ὅτι: «[…] *χαιός, ἡ ῥάβδος*»· βλ. *Ἡρωδιανοῦ ἐπιμερισμοί*, ed. Jo. Fr. Boissonade, *Herodiani Partitiones e codd. Parisinis*, Londini 1819, σ. 149.2 καὶ 163.6 (ἰδιαιτέρως δὲ βλ. σ. 149 καὶ ὑποσημ. 1, ὅπου ὁ ἐκδότης παρατηρεῖ τὴν ὕπαρξη τῶν διαφορετικῶν γραφῶν *χαῖον* καὶ *χαιός*). Πρβλ. *Θεογνώστου Κανόνες*, ed. J.A. Cramer, *Anecdota Graeca e codd. Manuscriptis Bibliothecarum Oxoniensium*, vol. II, Oxonii 1835, καν. 42, σ. 12.31: «[…] *καὶ τοῦ χαιός, ὃ δηλοῖ τὴν ῥάβδον*». Ἀκόμη, βλ. καὶ τὸ ἐγχειρίδιο γραμματικῆς τοῦ Γεωργίου Σχολαρίου, edd. L. Petit, X.A. Sideridès καὶ M. Jugie, *Œuvres complètes de Gennade Scholarios*, vol. 8: *Fin des œuvres et des traductions philosophiques – Grammaire – Varia – Appendices divers*, Paris 1936, σ. 494.26: «[…] *χαιός, ἡ ῥάβδος*». Παρομοίως καὶ σὲ λεξικὰ τῆς βυζαντινῆς περιόδου ἐπιβεβαιώνεται τὸ αὐτό, βλ. λ.χ. τοῦ ψευδο-Ζωναρᾶ, ed. Io. A.H. Tittmann, *Iohannis Zonarae Lexicon ex tribus codicibus manuscriptis*, vol. II, Lipsiae 1808, στῆλ. 1842, s.v. *χαιὸς* (βλ. καὶ στῆλ. 1841-42, ὑποσημ. 31-32, ὅπου ὁ ἐκδότης ἐπίσης προσθέτει ὁρισμένες παρατηρήσεις γιὰ τὴν διττογραφία τοῦ οὐσιαστικοῦ).

46. Τὸ ῥῆμα ὠθέω/-ῶ ἀπαντᾶ καὶ ὡς βαρύτονο, δηλ. ὄθω, βλ. *Ἡρωδιανοῦ ἐπιμερισμοί*, ed. Boissonade, σ. 251.8-10: «*ὄθω, τὸ ἀποδιώκω· καὶ ὠθῶ, περισπωμένως, ὅθεν καὶ ἀπωθῶ καὶ διωθῶ*». Τὸ αὐτὸ εὑρίσκεται καὶ στὰ ἀρχαῖα σχόλια στὴν *Ἰλιάδα*, ed. H. Erbse, *Scholia Graeca in Homeri Iliadem (scholia vetera)*, vol. I: *Praefatio et scholia ad libros A-Δ*, Walter De Gruyter, Berolini, 1969, σ. 444.63-64 (*σχόλ.* εἰς Δ 3a): «[…] *ἀπὸ δὲ τοῦ ὄθω βαρυτόνου*». Πρβλ. *Θεογνώστου Κανόνες*, ed. Cramer, *Anecdota Graeca*, vol. II, καν. 854, σ. 141.28, καθὼς ἐπίσης καὶ τοὺς ἐπιμερισμοὺς τοῦ Γεωργίου Χοιροβοσκοῦ, ed. T. Gaisford, *Georgii Choerobosci epimerismi in Psalmos*, vol. 3, Oxonii 1842, σ. 126.28, 158.26, 178.29 καὶ 191.8. Ὅμοια εἶναι καὶ ἡ ἀναφορὰ τοῦ Εὐσταθίου στὶς *Παρεκβολές* του στὴν *Ἰλιάδα*, ed. M. van der Valk, *Eustathii Archiepiscopi Thessalonicensis Commentarii ad Homeri Iliadem pertinentes ad fidem codicis Laurentiani*, vol. III, E.J. Brill, Lugduni Batavorum 1979, σ. 193.2. Παρομοίως ἡ ἴδια παρατήρηση εὑρίσκεται καὶ σὲ βυζαντινὰ λεξικά, ὅπως τὸ ἐτυμολογικὸν λεξικὸν τὸ ἐπονομαζόμενο *Gudianum*, ed. A. de Stefani, *Etymologicum Gudianum quod vocatur*, fasc. II: *Β (βωμολόχοι) – Ζ (ζειαί)*, B.G. Teubner Ver-

Ἀλλ' ἀνάνηψον ὀψὲ τῶν κάρων,
καὶ τῷ πονεῖν στοίχησον ὡς ὀνησίμῳ,
εἴπερ θέλεις πόρρωθεν εἶναι μαστίγων,
πλήρη τε κἀμὲ δεικνύειν θυμηδίας.

4 ξαίνῃ: ξένῃ cod. 5 ἀμελὴς: ἀμελεῖς cod.

Περίληψη / Summary

Στὸ ἄρθρο ἐξετάζεται ἡ ζωὴ καὶ ἡ πνευματικὴ παραγωγὴ τοῦ *μαΐστορος τῶν γραμματικῶν* τῆς «Πατριαρχικῆς Σχολῆς» Κωνσταντινουπόλεως Βασιλείου Πεδιαδίτου (*ca* 1141/2-1219), καὶ μάλιστα μετὰ τὴν ἀνάδειξή του σὲ ἐπίσκοπο Κερκύρας (1201). Ἡ σθεναρὰ ὀρθόδοξη στάση καὶ ἡ ὑψηλὴ λογιοσύνη τοῦ Πεδιαδίτου διησφάλισε τὴν διαδοχή του ἀπὸ τὸν γνωστὸ λόγιο Γεώργιο Βαρδάνη. Ὡς Παράρτημα ἐκδίδεται ὑπὸ Ἠλία Χ. Νέσσερη ἀνέκδοτο *σχέδος* τοῦ Πεδιαδίτου.

This paper examines the life and the surviving literary works of Basil Pediadites (*ca* 1141/2-1219), who served as *maistor of the grammarians* in the "Patriarchal School" of Constantinople, with special emphasis on his works composed after his elevation to the metropolitan see of Corfu (1201). His fame as a scholar and ardent orthodox bishop secured the election to the vacant bishopric of Corfu of a prominent scholar, George Bardanes. In the Appendix Ilias C. Nesseris edits a hitherto unknown *schedos* of Pediadites.

lag, Lipsiae 1920, [ἀνατύπ. Adolf M. Hakkert Verlag, Amsterdam 1965], σ. 550.7. Πρβλ. ἐπίσης καὶ τὸ λεγόμενο λεξικὸ *Αἰμωδεῖν*, ed. F.W. Sturz, *Etymologicum Graecae linguae Gudianum et alia grammaticorum scripta e codicibus manuscriptis nunc primum edita*, Lipsiae 1818, [ἀνατύπ. Georg Olms Verlag, Hildesheim 1973], σ. 630.48, ἀλλὰ καὶ ἐκεῖνο τοῦ ψευδο-Ζωναρᾶ, ed. Tittmann, *Iohannis Zonarae Lexicon*, vol. II, στῆλ. 1883, s.v. *ὤθω (: τὸ ἀποδιώκω)*.

ΤΟ ΒΟΡΕΙΟ ΙΟΝΙΟ ΩΣ ΧΩΡΟΣ ΜΕΣΑ ΑΠΟ ΤΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΑ ΑΓΙΟΛΟΓΙΚΑ ΚΕΙΜΕΝΑ

Ηλίας Γιαρένης

Η μελέτη της βυζαντινής αγιολογίας στα τελευταία χρόνια έχει σημειώσει μεγάλα βήματα, πλουτίζοντας παραλλήλως τις θεωρητικές της αφετηρίες και την μεθοδολογική της σκευή.[1] Ως αποτέλεσμα αυτής της άνθησης, τα αγιολογικά κείμενα, τα οποία εξέφρασαν με τρόπο εύγλωττο το κατεξοχήν κοινωνικό πρότυπο του βυζαντινού κόσμου και κατέστησαν ιδιαιτέρως αγαπητά, γίνονται πλέον ευρύτατα αποδεκτά ως αξιοποιήσιμες μαρτυρίες και νοούνται ως ιδιαιτέρως πολύτιμες πηγές όχι μόνο για την εκκλησιαστική ζωή, τον μοναχισμό και την έκφραση της πίστης στην Βυζαντινή αυτοκρατορία, αλλά και για την άντληση στοιχείων σχετικά με πτυχές, όπως η καθημερινή ζωή, η οικογένεια, η κοινωνική πραγματικότητα, η πνευματική και εκπαιδευτική δραστηριότητα, οι συνήθειες, οι πεποιθήσεις κ.λπ.

Στην παρούσα συμβολή εξετάζουμε συνοπτικά τον τρόπο, με τον οποίο το βόρειο Ιόνιο[2] και οι πραγματικότητές του αποτυπώνονται στα βυζαντινά αγιολο-

---

1. Για μια συνθετική αποτύπωση των κεκτημένων της έρευνας βλ. S. Efthymiadis (επιμ.), *The Ashgate Research Companion to Byzantine Hagiography*, τ. I: *Periods and Places*, Farnham – Burlington 2011 [στο εξής: Efthymiadis (επιμ.), *TARCBH*, I], και S. Efthymiadis (επιμ.), *The Ashgate Research Companion of Byzantine Hagiography*, τ. II: *Genres and Contexts*, Farnham – Burlington 2014 [στο εξής: Efthymiadis (επιμ.), *TARCBH*, II]. Για την άνθηση της έρευνας κατά τις τελευταίες δεκαετίες βλ. S. Efthymiadis, "New Developments in Hagiography: the Rediscovery of Byzantine Hagiography", *Proceedings of the 21st International Congress of Byzantine Studies*, v. I: *Plenary Papers*, επιμ. E. Jeffreys, Aldershot 2006, σ. 157-171 [ανατύπωση στο: E. Efthymiadis, *Hagiography in Byzantium: Literature, Social History and Cult*, Farnham – Burlington 2011 (μελέτη αρ. I)]. Για τις διαδρομές των αγίων, σε στεριά και θάλασσα, βλ. E. Malamut, *Sur la route des saints byzantins*, CNRS Éditions, Paris 1993 [στο εξής: Malamut, *Sur la route*].

2. Γεωγραφική αποτύπωση του χώρου, στον τόμο: P. Soustal, unter Mitwirkung von J. Koder, *Nikopolis und Kephallēnia*, [Tabula Imperii Byzantini – 3], Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien 1981, κυρίως σ. 43-46 [στο εξής: Soustal – Koder, *Nikopolis und Kephallēnia*]. – E. Malamut, *Les îles de l'empire byzantin VIIIe–XIIe siècles*, 2 τόμοι [Byzantina Sorbonensia, 8], Paris 1998, τ. I, σ. 182-185 [στο εξής: Malamut, *Les îles*]. Για μια σύντομη επισκόπηση της ιστορίας, Η. Γιαρένης, «Τα Ιόνια Νησιά κατά τη Βυζαντινή περίοδο», στον τόμο: *Ιόνιοι Νήσοι. Ιστορία και Πολιτισμός*, επι-

γικά κείμενα, τα οποία εντοπίζονται χρονικά κατά την μέση βυζαντινή περίοδο. Επιχειρούμε, συνεπώς, να διερευνήσουμε ένα γεωγραφικό χώρο της Βυζαντινής αυτοκρατορίας, *χώρο* νησιωτικό, επαρχιακό και απομακρυσμένο από την Βασιλεύουσα, όπως αυτός προκύπτει μέσα από *χωρία* κειμένων, διαμορφωμένα με την σαφή επιδίωξη να προβάλουν τον βιογραφούμενο κάθε φορά άγιο (ή τους περισσότερους του ενός βιογραφούμενους αγίους). Επιδιώκουμε, συνεπώς, να ανασυστήσουμε ένα γεωγραφικό τόπο, στις κοινωνικές και πολιτισμικές του ιδίως ορίζουσες, μέσα από ένα γραμματειακό είδος που οπωσδήποτε βρίθει κοινών *τόπων*,[3] όμως σε αυτό συχνά εισβάλλει –έστω και ρητορικά «σκηνοθετημένη»– η πραγματικότητα των χώρων, στους οποίους έζησε και έδρασε ο εκάστοτε βιογραφούμενος άγιος, ή/και ο βιογράφος του, ρίχνοντας με τον τρόπο αυτό κάποιο φως σε πτυχές της θρησκείας και της εκκλησιαστικής ζωής, αλλά και σε κοινωνικές όψεις.

Στα υπό εξέταση κείμενα αναδεικνύονται ορισμένες συχνά δυσδιάκριτες και εν πολλοίς παραγνωρισμένες πτυχές της ύπαρξης και λειτουργίας του βορείου Ιονίου, ως χώρου οικισμένου και κοινωνικά οργανωμένου, ως χώρου απόδοσης τιμής στους αγίους, και ως χώρου μεταβατικού, μεταξύ Ανατολής και Δύσης, θεωρούμενου από πολλές όψεις. Ως αποτέλεσμα προκύπτει μια γραμματειακή τοπογραφία του βορείου Ιονίου, βαθύτατα προσδιορισμένη από την χριστιανική διάσταση, συχνά «φορτωμένη» από κοινούς τόπους και συμβάσεις άρρηκτα συνδεόμενες με το εξεταζόμενο γραμματειακό είδος –και τις επιμέρους κατηγορίες του–, και συνεπώς κινούμενη μεταξύ της πραγματικότητας και της λογοτεχνικής μετάπλασής της. Παρά το γεγονός ότι το στοιχείο αυτό απαιτεί αδιαμφισβήτητα την εγρήγορση του μελετητή ώστε οι υπαρκτοί αναχρονισμοί ή/και η αναπαραγωγή κοινών τόπων να μην εκλαμβάνονται ως ρεαλιστική απόδοση της πραγματικότητας, η ιστορική αξία των αναφορών των αγιολογικών κειμένων

στημ. επιμέλεια Θ. Πυλαρινός, Περιφέρεια Ιονίων Νήσων, Αθήνα 2007, σ. 42-53 και 399, 413 (και αγγλική συντομευμένη εκδοχή: «The Ionian Islands during the Byzantine Period», σ. 284-287 και 423, 437). Για τα μνημεία και την τέχνη στον ιόνιο χώρο βλ. D. Triantaphyllopoulos, "Kerkyra und die Ionischen Inseln", *Reallexikon zur byzantinischen Kunst*, Band IV, Stuttgart 1990, στ. 1-64 [στο εξής: Triantaphyllopoulos, Kerkyra]. Βλ. τώρα και M. Leontsini, «The Ionian Islands during the Byzantine Period: An Overview of their History and Monuments», στο: *The Ionian Islands: Aspects of their History and Culture*, επιμ. A. Hirst – P. Sammon, Newcastle upon Tyne 2014, σ. 26-63 [στο εξής: Leontsini, The Ionian Islands].

3. Για τους διάφορους κοινούς τόπους, όπως είχαν αποκρυσταλλωθεί και αναπαράγονταν στα αγιολογικά κείμενα της μεσοβυζαντινής περιόδου βλ. Th. Pratsch, *Der hagiographische Topos. Griechische Heiligenviten in mittelbyzantinischer Zeit* [Millenium-Studien, 6], Berlin – New York 2005 [στο εξής: Pratsch, *Der hagiographische Topos*].

οπωσδήποτε παραμένει, καθώς αυτές αποτελούν απολύτως αναγκαίες «ψηφίδες» στην απόπειρα ανασύστασης της πραγματικότητας στις ποικίλες όψεις της, και συνεπώς δεν μπορούν να αγνοούνται ή να παραγνωρίζονται.

Οι σχετικές μαρτυρίες δεν είναι πολλές και αυτό θα πρέπει να νοηθεί ως αποτέλεσμα τριών κυρίως παραγόντων που αφορούσαν στο βόρειο Ιόνιο, αλλά και στο Ιόνιο συνολικά: α) την μεγάλη απόσταση από την πρωτεύουσα Κωνσταντινούπολη, β) την περιφερειακή γεωγραφική θέση σε σχέση με το επίκεντρο των βυζαντινών ενδιαφερόντων και γ) την μεγάλη απόσταση από μείζονος σημασίας και εμβέλειας προσκυνήματα και μοναστικά κέντρα του βυζαντινού κόσμου.

Κύριες πηγές, στις οποίες θα βασισθούμε, είναι καταρχάς τα αγιολογικά κείμενα που αφορούν σε αγίους, οι οποίοι καταγράφεται πως έζησαν και έδρασαν στο Ιόνιο. Τα κείμενα αυτά είναι: α) το σχετικό με τους αγίους Ιάσωνα και Σωσίπατρο, την αγία Κερκύρα, και τους συν αυτοίς, και β) τα σχετικά με τον αρχιεπίσκοπο Κερκύρας άγιο Αρσένιο. Ωστόσο, πέραν όσων ήδη αναφέρθηκαν, σημαντικές πηγές συνιστούν και οι μαρτυρίες αγιολογικών κειμένων για αγίους, οι οποίοι είτε πέρασαν για λίγο από το βόρειο Ιόνιο στο πλαίσιο ευρύτερων μετακινήσεών τους (τέτοια η περίπτωση του αγίου Ηλία του Νέου), είτε για κείμενα σχετικά με αγίους που ετιμώντο στον χώρο του βορείου Ιονίου, και των οποίων η τιμή οδήγησε στην διαμόρφωση κειμένων σε εκείνο ακριβώς τον χώρο, με συνακόλουθη ύπαρξη αναφορών στις πραγματικότητές του (τέτοια η περίπτωση του εγκωμίου στον άγιο Θερίνο). Τα κείμενα αυτά είναι: α) Ο *Βίος* του αγίου Ηλία του Νέου (προερχόμενου από την Καλαβρία), καθώς ο άγιος ταξίδεψε (και) στο Ιόνιο στο πλαίσιο πλήθους αλλεπάλληλων μετακινήσεων, σε ένα θερμό πολιτικό σκηνικό και β) ο Εγκωμιαστικός Λόγος για τον άγιο Θερίνο, από τον αρχιεπίσκοπο Κερκύρας Αρσένιο, όπου απαντούν αναφορές σχετικές με το βόρειο Ιόνιο – συγκεκριμένα, για την πόλη της Κέρκυρας, αλλά και για την απέναντι πόλη του Βουθρωτού, στην οποία άλλωστε εκφωνήθηκε ο Λόγος.

Οφείλουμε να επισημάνουμε τις δυσκολίες που παρουσιάζουν οι πηγές, με τις οποίες θα ασχοληθούμε, από την άποψη του νηφάλιου ιστορικού τους υπομνηματισμού, καθώς στα κείμενα αυτά συνήθως συμφύρονται στοιχεία της πραγματικότητας δύο εποχών, αφενός της εποχής δράσης των αγίων και αφετέρου της εποχής σύνθεσης των κειμένων, ενώ παραλλήλως σε αυτά τα στοιχεία των «διπλών» (και κατά πολύ διαφοροποιημένων) πραγματικοτήτων που επιχειρείται να συναιρεθούν σε ένα ενιαίο σύνολο, προσαρτώνται επίσης στοιχεία που αντλούνται από θρύλους και παραδόσεις ή απλώς αναπαράγονται κοινοί αγιολογικοί τόποι. Παρά τις δυσκολίες, θεωρούμε ότι η σπανιότητα και η σποραδικότητα των γραπτών πηγών για το βυζαντινό Ιόνιο επιβάλλει την ενασχόληση με αυτά τα αγιολογικά κείμενα για την πληρέστερη δυνατή κατανόηση των κοινωνικών, πολιτικών, εκκλησιαστικών και πνευματικών δεδομένων.

Το πρώτο χρονικά αγιολογικό κείμενο, το οποίο αξιοποιούμε στην έρευνά μας επιγράφεται *Βίος καὶ μαρτύριον τῶν ἁγίων καὶ ἐνδόξων τοῦ Χριστοῦ ἀποστόλων Ἰάσωνος καὶ Σωσιπάτρου.*[4] Αναφέρεται προγραμματικά στην Κέρκυρα κατά την παλαιοχριστιανική περίοδο (στον πρώτο χριστιανικό αιώνα), όμως στην πραγματικότητα η εικόνα που μας δίνει για την πόλη και τα περίχωρά της συνδυάζει οικιστικά και κοινωνικά στοιχεία της παλαιοχριστιανικής και πρωτοβυζαντινής περιόδου, εποχής κατά την οποία τοποθετούνται τα διαδραματισθέντα και ιστορούμενα, με δεδομένα και πραγματικότητες της μεσοβυζαντινής περιόδου,[5] εποχής κατά την οποία πιθανότατα διαμορφώθηκε το αγιολογικό κείμενο, τουλάχιστον στην μορφή, στην οποία έχει έως σήμερα σωθεί. Το κείμενο σώζεται σε περγαμηνό χειρόγραφο που περιλαμβάνει προ-μεταφραστικό Μηνο-

4. Κριτική έκδοση από τον B. Kindt, "La version longue du récit légendaire de l'évangélisation de l'île de Corfou par les saints Jason et Sosipatros. Entre mythe et réalité", *Analecta Bollandiana*, τ. 116 (1998), σ. 253-295 (κείμενο και αντικριστή γαλλική μετάφραση, σ. 260-295) [στο εξής: Kindt, Version longue du récit]. Πρόκειται για το κείμενο υπ' αρ. 776 της *Bibliotheca Hagiographica Graeca* (τ. I, σ. 258). Πρώτη μνεία του κειμένου πραγματοποιήθηκε το 1814 από τον Ανδρέα Μουστοξύδη, στον οποίο οφείλεται και η editio princeps, το 1848, στο πλαίσιο του Παραρτήματος του εμβληματικού *Delle Cose Corcyresi*, σ. IX-XX. Η πρώτη αυτή έκδοση του κειμένου έτυχε έκτοτε επανεκδόσεων σε έργα τυπωμένα το 1850 (στην Κέρκυρα), το 1892 (στην Αθήνα) και το 1909 (στην Κέρκυρα). Βλ. Kindt, Version longue du récit, σ. 253, σημ. 3. Αναπαραγωγή της παλαιάς έκδοσης, συνοδευόμενη από νεοελληνική απόδοση: *Βίος, μαρτύριον και ακολουθία των αγίων του Χριστού αποστόλων Κερκύρας Ιάσονος και Σωσιπάτρου*, επιμ. – νεοελλην. απόδοση π. Π. Μοναστηριώτης, Κέρκυρα 1995.

Ανάλυση του κειμένου, A. Berger, "Kerkyllinos und Kerkyra oder: wie Korfu christlich wurde", στο: S. Kotzabassi – G. Mavromatis (επιμ.), *Realia Byzantina*, (Byzantinisches Archiv – 22), σ. 17-24 [στο εξής: Berger, Kerkyllinos und Kerkyra]. Πρβλ. Leontsini, The Ionian Islands, σ. 26-27. Για μια πτυχή της μετέπειτα βυζαντινής αγιολογικής παραγωγής σχετικά με τους αγίους, F. Halkin, "Les saints Jason et Sosipatros. Leur légende dans le ménologe impérial", στο: F. Halkin, *Hagiologie byzantine. Textes inédits publiés en grec et traduits en français* [Subsidia Hagiographica, 71] Bruxelles 1986, σ. 20-30 (κείμενο, σ. 21-26, και γαλλ. μετάφραση, σ. 26-30) [στο εξής: Halkin, Les saints Jason et Sosipatros]. Για τους αγίους βλ. ενδεικτικά G. Lucchesi, «Giasone e Sosipatro», *Bibliotheca Sanctorum*, τ. 6, Roma 1965, στ. 443-444.

5. Για την βυζαντινή Κέρκυρα βλ. Δ. Τσουγκαράκης, «Η βυζαντινή Κορυφώ: *Κάστρον ή πόλις;*», στο: Α. Νικηφόρου (επιμ.), *Κέρκυρα, μια μεσογειακή σύνθεση: νησιωτισμός, διασυνδέσεις, ανθρώπινα περιβάλλοντα, 16ος-19ος αι., Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου (Κέρκυρα 22-25 Μαΐου 1996)*, Κέρκυρα 1998, σ. 215-228 [στο εξής: Τσουγκαράκης, Βυζαντινή Κορυφώ]. – G. Strano, "Corcyra in età bizantina: Crocevia di culture e di popoli", στο: G. de Sensi Sestito – M. Intrieri ((επιμ.), *Sulla rotta per la Sicilia: l'Epiro, Corcira e l'Occidente*, Pisa 2011, σ. 341-358 [στο εξής: Strano, Corcyra]. – Malamut, *Les îles*, τ. I, κυρίως σ. 183-184. Γιαρένης, Ιόνια Νησιά, κυρίως σ. 43-44. – Leontsini, The Ionian Islands, σ. 26-27.

λόγιο του τρίτου τριμήνου του εκκλησιαστικού έτους (μηνών Μαρτίου – Μαΐου). Ο κώδικας σήμερα απόκειται στην Εθνική Βιβλιοθήκη της Γαλλίας [*Paris. gr. 1534*], και χρονολογείται στον 11ο ή στον 12ο αιώνα.[6]

Το υπό εξέταση αγιολογικό κείμενο αναφέρεται στην απαρχή του εκχριστιανισμού της Κέρκυρας, ο οποίος τοποθετείται ήδη κατά το πρώτο μισό του 1ου αιώνα μ.Χ. Ως κήρυκες του θείου λόγου και θεμελιωτές της χριστιανικής Εκκλησίας στο νησί εμφανίζονται δύο μαθητές του αποστόλου Παύλου, οι άγιοι Ιάσων και Σωσίπατρος. Οι άγιοι είναι γνωστοί και ως επίσκοποι στην νοτιοανατολική Μικρά Ασία, στοιχείο όμως το οποίο αξίζει να σημειωθεί ότι δεν μνημονεύεται στο υπό εξέταση κείμενο.

Ο συγγραφέας του κειμένου, το οποίο συνιστά συγκερασμό δύο αγιολογικών ειδών, Βίου και Μαρτυρίου, είναι άγνωστος. Παραλλήλως, ο τόπος και η ακριβής χρονολόγηση της σύνθεσής του παραμένουν αβέβαια. Αρκετοί ερευνητές ασχολούμενοι με το ζήτημα έχουν θεωρήσει πως η σύνθεση του κειμένου θα πρέπει να τοποθετηθεί στον χώρο όπου διαδραματίζονται τα καταγραφόμενα σε αυτό γεγονότα. Ορισμένοι μελετητές έχουν επίσης πιστώσει την σύνταξή του στον άγιο Αρσένιο κατά τον 10ο αιώνα,[7] συγγραφέα που είχε οπωσδήποτε αγιολογική δραστηριότητα.[8] Το ζήτημα του τόπου σύνθεσης του κειμένου παραμένει κατά την άποψή μας ανοικτό.

Πιθανότατα το κείμενο στην μορφή που μας έχει σωθεί, έχει διαμορφωθεί κατά την περίοδο από τα μέσα του 9ου έως τα μέσα του 10ου αιώνα, ενώ δηλαδή η Κέρκυρα εμφάνιζε πλήρως διαφορετική πολιτική, οικιστική, κοινωνική και πολιτισμική όψη από την αντίστοιχη πραγματικότητα του 1ου αιώνα, την οποία ο συντάκτης του καλείται γραμματειακά να ανασυστήσει. Δεν μπορεί να αποκλεισθεί, ωστόσο, η διαθεσιμότητα και αξιοποίηση κατά την σύνθεση αυτής της μορφής παλαιότερων πηγών και τεκμηρίων σχετικών με το θέμα, ή ακόμη και μια διαδικασία επανεπεξεργασίας παλαιότερου σχετικού αγιολογικού κειμένου.

Το αγιολογικό κείμενο στην μορφή που έχει σωθεί, εμπίπτει απολύτως στην

---

6. Βλ. H. Omont, *Inventaire sommaire des manuscrits grecs de la Bibliothèque Nationale*, v. II, Paris 1888, σ. 82-183. Επίσης, F. Halkin, *Manuscrits grecs de Paris. Inventaire hagiographique* [Subsidia Hagiographica, 44] Bruxelles 1968, σ. 200-201, όπου και χρονολόγηση του κώδικα στο μεταίχμιο 11ου και 12ου αιώνα. Πρβλ. Hagiographi Bollandiani – H. Omont, *Catalogus Codicum Hagiographicorum Graecorum Bibliothecae Nationalis Parisiensis*, Bruxelles – Paris 1896, σ. 230-234 (αναγραφή του κειμένου, σ. 232), όπου χρονολόγηση του κώδικα στον 12ο αιώνα (σ. 230). Βλ. επίσης Kindt, Version longue du récit, ιδίως σ. 253-254, όπου έκθεση του ζητήματος και περαιτέρω βιβλιογραφία.

7. Mustoxidi, *Cose Corcyresi*, σ. 411. – Σ. Ασωνίτης, «Από τις πολιτισμικές σταθερές: συλλογική ταυτότητα και κείμενο», *Τεκμήριον*, τ. 4 (2004), σ. 125.

8. Βλ. σχετικά κατωτέρω.

εξέτασή μας, καθώς κύριο αντικείμενό του είναι η έκθεση των συντελεστών και του τρόπου, με τον οποίο «η Κέρκυρα έγινε χριστιανική», όπως έχει ορθά σημειωθεί.[9] Ασφαλώς, η διαδικασία αυτή έχει σημασία θρησκευτική, πολιτισμική και ευρύτερα κοινωνική για το βόρειο Ιόνιο και τον βορειοδυτικό ελλαδικό χώρο συνολικά.

Σύμφωνα με το κείμενο, οι Ιάσων και Σωσίπατρος έφτασαν στα εδάφη της *Κερκυραίων νήσου*, την εποχή που κυβερνήτης της ήταν κάποιος Κερκυλλίνος·[10] οπωσδήποτε, το όνομα αντλεί τη ρίζα του από τον ίδιο τον χώρο του Ιονίου, δηλαδή από το όνομα του νησιού, με πιθανές επιρροές από άλλα αγιολογικά κείμενα.[11] Μία από τις πρώτες ενέργειες των μαθητών του Παύλου ήταν να κατευθυνθούν στο αστικό κέντρο του νησιού, την *Κερκυραίων πόλιν*. Εκεί μαρτυρείται πως οικοδόμησαν, έξω από τα τείχη, ναό προς τιμήν του πρωτομάρτυρα Στεφάνου.[12] Πρόκειται για σαφή αναχρονισμό, καθώς αυτή η πρακτική στην πραγματικότητα τοποθετείται χρονικά αιώνες αργότερα.[13] Ωστόσο, η θέση του μνημονευομένου ναού, όποτε και αν αυτός πράγματι οικοδομήθηκε, παραμένει αταύτιστη.[14]

Η σχετική μνημονευόμενη επιλογή δεν θα πρέπει ασφαλώς να νοηθεί ως τυχαία. Με την πράξη αυτή επιχειρείται αφενός να αναδειχθεί ιδεολογικά και να προβληθεί η χριστιανική θρησκεία, αλλά αφετέρου επιδιώκεται να γίνει σαφές στον αποδέκτη του κειμένου ότι πολύ ενωρίς χαράχθηκε και ένας επίπονος, ακόμη και μαρτυρικός, δρόμος για την εδραίωσή της στο νησί, με σαφές διακηρυγμένο πρότυπο τον πρωτομάρτυρα Στέφανο, την παράδοση και την κληρονομιά του οποίου η Εκκλησία της Κέρκυρας εμφανίζεται πως ακολούθησε απαρέγκλιτα από τα πρώτα βήματά της, τα οποία επικυρώθηκαν μέσω των μαρτύρων και των μαρτυρίων τους.

Ο ναός στον *πρωτομάρτυρα* άγιο στην πόλη, πέραν της αξίας του ως πυρήνα ενδυνάμωσης και περαιτέρω διάδοσης της χριστιανικής πίστης, λειτουργεί επίσης και ως μέσο ανάδειξης του θεάρεστου υποδείγματος που αυτός ως πρωτοπόρος φέρει, για την ανάδειξη νέων μαρτύρων, οι οποίοι θα οδηγήσουν στην θεμελί-

---

9. Berger, Kerkyllinos und Kerkyra, κυρίως σ. 17.

10. Kindt, Version longue du récit, σ. 260, στ. 1-2: *βασιλεύοντος Κερκυλλίνου Κερκυραίων νήσου, Ῥωμαίοις ὄντος ὑποφόρου*.

11. Berger, Kerkyllinos und Kerkyra, κυρίως σ. 19.

12. Kindt, Version longue du récit, σ. 262, στ. 1-2: *Καὶ δὴ τῇ τῶν Κερκυραίων ἐπιδημήσαντες πόλει, ναὸν ἐγείρουσι περικαλλῆ τῷ Θεῷ εἰς ὄνομα Στεφάνου τοῦ πρωτομάρτυρος*. Πρβλ. Γ. Μεταλληνός, *Η Εκκλησία της Κέρκυρας. Διαχρονική επισκόπηση*, Απόστροφος, Κέρκυρα 1999, σ. 15-16. – Leontsini, The Ionian Islands, σ. 26.

13. Berger, Kerkyllinos und Kerkyra, σ. 17. Βλ. και Halkin, Les saints Jason et Sosipatros, σ. 21, σημ. 7, όπου σχολιάζεται: "Une église dédiée à S. Étienne dès le 1er siècle, quel anachronisme!".

14. Βλ. και την σχετική πραγμάτευση από τον Kindt, Version longue du récit, σ. 255-257.

ωση της χριστιανικής πίστης, περνώντας τα «τείχη» και φθάνοντας στην πόλη, και τελικώς κυριαρχώντας στο νησί συνολικά.

Με την συνέχιση του αποστολικού έργου των Ιάσωνος και Σωσιπάτρου και με την ύπαρξη του ναού, ολοένα και περισσότεροι κάτοικοι του νησιού προσέτρεχαν στους αγίους, σύμφωνα με το κείμενο, ώστε να βαπτισθούν, γεγονός που έφτασε στα αυτιά του Κερκυλλίνου. Καθώς δεν κατόρθωσε να πείσει τους αγίους να αρνηθούν την πίστη τους, τους έκλεισε στη φυλακή. Όμως και ο χώρος της φυλακής γίνεται χώρος συνεχούς κηρύγματος, με θεαματικά αποτελέσματα: *ἑπτὰ λῃσταὶ κατακεκλεισμένοι*[15] –αξίζει να σημειωθεί, όλοι με λατινικά ονόματα–, προσελκύονται στον χριστιανισμό.[16]

Ο πρώτος μάρτυρας στο νησί θα είναι ένας δεσμοφύλακας, με το όνομα Αντώνιος.[17] Ένας ευλαβής άνδρας ονόματι Θεοδόσιος, *πρεσβύτερος*, άρπαξε την νύχτα μαζί με άλλους χριστιανούς το λείψανο του μάρτυρος Αντωνίου,[18] και *ἔκρυψεν αὐτὸ ὑπὸ γῆν μετὰ τῆς πρεπούσης τιμῆς, ἐν μέσῳ τοῦ ναοῦ τοῦ ἁγίου πρωτομάρτυρος Στεφάνου*.[19] Αξίζει να προσεχθεί η επιλογή του χώρου από συμβολική άποψη: ο πρώτος αναδειχθείς μάρτυρας στην Κέρκυρα ενταφιάζεται κρυφίως στον ναό του πρωτομάρτυρα του χριστιανισμού, ο οποίος έχει εμβληματικά και χάριν υποδείγματος ανεγερθεί στην πόλη. Πρόκειται για την αρχή μιας παράδοσης μαρτυρίου, η οποία θα καταγραφεί στο κείμενο και θα οδηγήσει στην πλήρη και οριστική επικράτηση της χριστιανικής θρησκείας στην πόλη και στην νήσο της Κέρκυρας.

Στη συνέχεια μαρτυρικό θάνατο υπέστησαν ο φοβερός *αἰθίοψ* που, αφότου έγινε χριστιανός, μετονομάσθηκε σε Χριστόδουλο και έφερε τον σταυρό.[20] Το φρικτό μαρτύριο θα λάβει χώρα πιθανότατα εντός της πόλεως, όμως το διαμελι-

---

15. Kindt, Version longue du récit, σ. 264, στ. 1-2: *Ἐν δὲ τῷ δεσμωτηρίῳ, ἐν ᾧ τούτους κατέκλεισεν ὁ βασιλεύς, προϋπῆρχον ἑπτὰ λῃσταὶ κατακεκλεισμένοι*.

16. Kindt, Version longue du récit, σ. 264, στ. 2-20. Βλ. στ. 8-9, όπου καταγραφή των ονομάτων: *Σατορνῖνος καὶ οἱ λοιποί, Ἰακίσχολος, Φαυστινιανός, Ἰαννουάριος, Μαρσάλιος, Εὐφράσιος καὶ Μάμιος εἶπον*.

17. Kindt, Version longue du récit, σ. 266-270.

18. Kindt, Version longue du récit, σ. 270, στ. 17-20: *Ἀνὴρ δέ τις εὐλαβής, Θεοδόσιος τοὔνομα, πρεσβύτερος τῷ τότε χρόνῳ ὑπάρχων, κρυπτόμενος διὰ τὸν φόβον τοῦ τυράννου, θεωρῶν ἕκαστα καὶ γράφων, ἥρπασεν νυκτὸς σὺν ἑτέροις ἀδελφοῖς τὸ τίμιον λείψανον τοῦ ἁγίου Ἀντωνίου*.

19. Kindt, Version longue du récit, σ. 270, στ. 20-21.

20. Kindt, Version longue du récit, σ. 280-282. Η αναφορά του ονόματος *Χριστόδουλος* θα πρέπει να νοηθεί ως σημαντική για την χρονική ένταξη της σύνθεσης του κειμένου, καθώς πιθανότατα δεν μαρτυρείται πριν τον 9ο αιώνα. Βλ. και Berger, Kerkyllinos und Kerkyra, σ. 19.

σμένο σώμα του μάρτυρα θα ριφθεί έξω από την πόλη, με την απόφαση πως δεν δικαιούται ταφής: *Ἐνέγκας δὲ ὁ ἄρχων πέλεκα, διεῖλεν αὐτὸν μέσον· καὶ ἔρριψεν ἔξω τῆς πόλεως, εἰς βρῶσιν τοῖς κυσίν*.[21]

Η δεκαπενταετής παρθένος Κερκύρα, θυγατέρα του Κερκυλλίνου,[22] η οποία αντλεί επίσης το όνομα από το τοπωνύμιο, θα αντισταθεί στην σκληρή πίεση του πατέρα της και στα βασανιστήρια, στα οποία θα υποβληθεί,[23] θα σωθεί θαυματουργικά από την ατίμωση, την οποία ο τελευταίος σχεδίασε για αυτήν,[24] και παραμένοντας σταθερή στην χριστιανική πίστη θα οδηγηθεί στο μαρτύριο.[25] Το λείψανο της αγίας θα ενταφιασθεί επίσης από τον Θεοδόσιο *ὑπὸ γῆν ἐγγὺς τῆς πύλης τῆς πόλεως*,[26] διατύπωση που μας κατευθύνει λίγο έξω από τα τείχη της πόλης. Με την αναφερθείσα αυτή επιλογή, σε συμβολικό επίπεδο διατυπώνεται και προβάλλεται με σαφήνεια η αντίληψη ότι η Κέρκυρα είχε στο εξής ως καταστατική βάση και εφαλτήριο για την περαιτέρω διάδοση του χριστιανισμού σε όλα τα σημεία της πόλης και του νησιού την ομώνυμή της παρθενομάρτυρα αγία (Κερκύρα), γέννημα-θρέμμα της πόλης. Στα δεξιά του τάφου της αγίας θα τεθεί και το σώμα του Χριστοδούλου,[27] πιθανότατα και προς δήλωσιν της εκπλήρωσης του ευαγγελικού παραγγέλματος για την εξάπλωση της θρησκείας σε όλα τα έθνη. Ο τόπος αυτός εμφανίζεται ως χώρος φωτός και υμνωδίας, αισθητός από πολλούς κατοίκους της πόλεως.[28] Σύμφωνα με το κείμενο, το χριστιανικό φως και η υμνωδία ξεπερνά τα τείχη της πόλης, και καθιστά σαφή σε πολλούς κατοίκους της την χριστιανική αλήθεια.

Οι επτά λησταί που είχαν μεταστραφεί στον χριστιανισμό, όπως προαναφέραμε, θα μαρτυρήσουν ομοίως στην συνέχεια και τα λείψανά τους θα αποτεθούν από τον Θεοδόσιο και από μια ευγενή γυναίκα, ονόματι Ματρώνα, *ἐν ἱερῷ τινι τῶν ἔξω τῆς πόλεως, ἐν ἑνὶ τύμβῳ, τὰ ἐν αὐτῷ συντρίψαντες εἴδωλα*.[29] Σύμφωνα

21. Kindt, Version longue du récit, σ. 282, στ. 43-44.

22. Kindt, Version longue du récit, σ. 276-284. Για την αγία βλ. και J. Baudot, *Dictionnaire d'Hagiographie*, Paris 1925, σ. 156. Για το όνομα βλ. Berger, Kerkyllinos und Kerkyra, σ. 19.

23. Kindt, Version longue du récit, σ. 278.

24. Kindt, Version longue du récit, σ. 280, στ. 1-22.

25. Kindt, Version longue du récit, σ. 282-284.

26. Kindt, Version longue du récit, σ. 284, στ. 45-48.

27. Kindt, Version longue du récit, σ. 284, στ. 48-52.

28. Kindt, Version longue du récit, σ. 284, στ. 52-54: *καὶ πολλοὶ τῶν τῆς πόλεως νυκτὸς ἐθεώρουν ἐν ἐκείνῳ τῷ τόπῳ στύλον φωτός, καὶ φωνὴν ἤκουον ὑμνῳδίας, καὶ ἐθαύμαζον, καὶ ἐπληροφόρουν, ὅτι ὁ Κύριος ἡμῶν Ἰησοῦς Χριστὸς τοὺς δοξάζοντας αὐτὸν ἀντιδοξάζει*.

29. Kindt, Version longue du récit, σ. 284-286 (παράθεμα, σ. 286, στ. 19-22).

με το εξεταζόμενο κείμενο, ο χώρος έξω από την πόλη της Κέρκυρας αποκτά ένα ακόμη μαρτύριο, και συνακόλουθα έναν ακόμη πυρήνα χριστιανικής πίστης.

Ακολούθως οι χριστιανοί, *φοβηθέντες τὴν ἀπειλὴν τοῦ τυράννου, διέβησαν ἐν τῷ παρακειμένῳ τῇ πόλει νησιδίῳ*·[30] το μικρό νησί παρουσιάζεται ως καταφύγιο στον διωγμό από τον δυνάστη του μεγαλύτερου νησιού και την εξουσία του. Όπως έχει προταθεί, πιθανόν το αναφερόμενο και μη κατονομαζόμενο νησί μπορεί να ταυτισθεί με αυτό του αγίου Στεφάνου, που σήμερα ονομάζεται Βίδος, και στο οποίο έχουν εντοπισθεί αταύτιστα ερείπια παλαιοχριστιανικών κτηρίων.[31] Πάντως, όπως αναφέρει το κείμενο, ανεμοστρόβιλοι οδήγησαν ώστε ο μισητός δυνάστης να καταποντισθεί *μετὰ παντὸς αὐτοῦ τοῦ στρατεύματος εἰς τὸν βυθὸν τῆς θαλάσσης*,[32] λαμβάνοντας με τον τρόπο αυτό δίκαιη και εντυπωσιακά διδακτική τιμωρία.

Ο διάδοχος του Κερκυλλίνου Δατιανός θα επιδιώξει την μαρτυρική θανάτωση του αγίου Σωσιπάτρου, μπροστά στον άγιο Ιάσωνα.[33] Ωστόσο, η φλόγα του μαρτυρίου και η συμπάθεια του πλήθους θα οδηγήσει στην μεταστροφή του βασιλέα, ο οποίος θα βαπτισθεί από τον Ιάσωνα και θα λάβει το όνομα Σεβαστιανός.[34] Η μεταστροφή του ηγεμόνα θα οδηγήσει σε μεγάλη μεταστροφή στον χριστιανισμό κατοίκων ολόκληρου πλέον του νησιού, όπως επισημαίνει το κείμενο,[35] στην οικοδόμηση χριστιανικών ναών σε όλη την έκτασή του, στην πόλη και στην ύπαιθρο χώρα, με την παράλληλη αναίρεση των χώρων λατρείας της εθνικής θρησκείας.[36] Ο χριστιανισμός καθίσταται έκτοτε κυρίαρχος.

Ο Σεβαστιανός παρουσιάζεται να επιλέγει την οικοδόμηση ναού στην πόλη προς τιμήν του αποστόλου Ανδρέα.[37] Στον ναό αυτό αποτέθηκε το λείψανο του

30. Kindt, Version longue du récit, σ. 286, στ. 41-43.

31. Βλ. κυρίως Triantaphyllopoulos, Kerkyra, στ. 12-13. Πρβλ. Soustal – Koder, *Nikopolis und Kephallēnia*, σ. 264-265.

32. Kindt, Version longue du récit, σ. 288, στ. 54.

33. Kindt, Version longue du récit, σ. 288-290.

34. Kindt, Version longue du récit, σ. 290, στ. 21-24: *Καὶ ἁγιάσας κολυμβήθραν, ἐβάπτισε τὸν βασιλέα ἐπονομάσας αὐτὸν Σεβαστιανόν· ἐβάπτισε δὲ καὶ τοὺς πιστεύσαντας ἅπαντας εἰς τὸ ὄνομα τοῦ Πατρὸς καὶ τοῦ Υἱοῦ καὶ τοῦ ἁγίου Πνεύματος.*

35. Kindt, Version longue du récit, σ. 292, στ. 1-2: *Καὶ ἀπὸ τότε γεγόνασι χριστιανοὶ οἱ τῆς Κερκυραίων νήσου οἰκήτορες, καὶ ἐβαπτίζοντο.*

36. Kindt, Version longue du récit, σ. 292, στ. 2-4: *Μετὰ δὲ ταῦτα ἤρξαντο οἰκοδομεῖν ναοὺς ἱεροὺς ἔν τε τῇ πόλει καὶ ἐν πάσῃ τῇ νήσῳ, τὰ εἴδωλα καταστρέφοντες, καὶ τὰ ἱερὰ αὐτῶν καταφρονοῦντες καὶ βδελυσσόμενοι.*

37. Kindt, Version longue du récit, σ. 292, στ. 4-6: *Καὶ αὐτὸς δὲ ὁ βασιλεὺς ᾠκοδόμησε τὸν ναὸν τοῦ ἁγίου Ἀνδρέου τοῦ Ἀποστόλου ἐν αὐτῷ τῷ τόπῳ ἔνθα καὶ κατετέθη τοῦ ἁγίου Σωσιπάτρου τὸ λείψανον.*

μάρτυρα αγίου Σωσιπάτρου. Είναι αξιοσημείωτο ότι αυτή η επιλογή, η οποία στο εξεταζόμενο κείμενο παρουσιάζεται ως από τις πρώτες δραστηριότητες του χριστιανού πλέον ηγεμόνα μετά την μεταστροφή του, κατευθύνεται στην απόδοση τιμής –και στην ανάδειξη της σημασίας σε θεσμικό επίπεδο– στον απόστολο Ανδρέα, στην δράση του οποίου το Βυζάντιο από τον 9ο αιώνα και εξής εβάσισε σημαντικό μέρος της επιχειρηματολογίας του έναντι των παπικών απαιτήσεων σχετικά με το πρωτείο του αποστόλου Πέτρου και, συνακόλουθα, του πάπα Ρώμης.[38] Ο *βασιλεύς* Σεβαστιανός θα οικοδομήσει έναν ακόμη ναό, μεγαλύτερο από αυτόν προς τιμήν του Ανδρέα, τον οποίο θα συνδέσει και με την προσωπική του ευσέβεια.[39]

Ο άγιος Ιάσων θα πραγματοποιήσει πλήθος θαυμάτων και θα βοηθήσει στην εδραίωση της πίστης στο νησί. Θα κοιμηθεί την 29η Απριλίου. Τα λείψανα πλέον και των δύο αγίων αποτέθηκαν στον ναό του αγίου Ανδρέα, που βρισκόταν *εἰς τὸ προσαρκτῷον μέρος τῆς πόλεως, πλησίον τοῦ λιμένος*.[40] Η πρόταση για ταύτιση της θέσης του ναού του αγίου Ανδρέου με την θέση του σημερινού ναού Ιάσωνος και Σωσιπάτρου είναι οπωσδήποτε ελκυστική, και φαίνεται να έχει αρχαιολογική εδραίωση, προερχόμενη από προκαταρκτικά ανασκαφικά δεδομένα.[41] Η ταύτιση της αναφερόμενης *μεγάλης εκκλησίας* με την βασιλική της Παλαιόπολης εμφανίζεται ως πιθανή, όχι όμως βέβαιη.[42]

Στον αγιολογικό φάκελο των αγίων Ιάσωνος και Σωσιπάτρου[43] περιλαμβάνονται η σύντομη μαρτυρία στο *Συναξάριον Κωνσταντινουπόλεως*[44] και ο σύντο-

---

38. Για τα σχετικά ζητήματα βλ. ενδεικτικά F. Dvornik, *The Idea of Apostolicity in Byzantium and the Legend of the Apostle Andrew*, [Dumbarton Oaks Studies, 4], Cambridge 1958, σ. 138-299. Του ιδίου, *Byzance et la primauté romaine*, [Unam Sanctam, 49], Paris 1964, κυρίως σ. 33-50 και 89-110.

39. Kindt, Version longue du récit, σ. 292, στ. 6-8: *ὁμοίως καὶ τὴν μεγάλην ἐκκλησίαν, ἣς ἐξ εὐωνύμων κελλίον μικρὸν δομησάμενος ὁ βασιλεύς, καὶ ἐκεῖθεν αὐτὸν κατακρύπτων, προσηύχετο*.

40. Kindt, Version longue du récit, σ. 290, στ. 19.

41. Βλ. σχετικά Triantaphyllopoulos, Kerkyra, στ. 29-31.

42. Triantaphyllopoulos, Kerkyra, στ. 8-11.

43. Για αγιολογικά και υμνογραφικά των αγίων βλ. Θ. Κολλυροπούλου στα εκδοθησόμενα *Πρακτικά Ι΄ Πανιονίου Συνεδρίου*. Βλ. τώρα και D. Christians – H. Rothe (επιμ.), *Gottesdienstmenäum für den Monat April auf der Grundlage der Handschrift Sin. 165 des Staatlichen Museums Moskau (GIM)*, Teil 3: *20. bis 30. April*, 2. Teilband: *Akoluthien für den 25. bis 30. April*, [Patristica Slavica, 22/2], Paderborn 2014, σ. 745-792, όπου ακολουθία στον άγιο Ιάσωνα (28 Απριλίου).

44. Βλ. *Synaxarium Ecclesiae Constantinopolitanae*, H. Delehaye (ed.), *Acta Sanctorum*, *Propylaeum ad Acta Sanctorum Novembris*, Bruxelles 1902, στ. 633-636. Βλ. και A.

μος Βίος στο πλαίσιο του αυτοκρατορικού μηνολογίου του 11ου αιώνα,[45] τα οποία αμφότερα αντλούν (με κάποιες μικρές, αλλά αξιοσημείωτες, διαφοροποιήσεις) από το κείμενο, το οποίο εξετάσαμε, καθώς και δύο Συναξάρια.[46]

Το δεύτερο κείμενο, το οποίο αξιοποιούμε φέρει τον τίτλο *Βίος καὶ πολιτεία τοῦ ὁσίου πατρὸς ἡμῶν Ἠλίου τοῦ Νέου*,[47] και εντάσσεται στην λεγόμενη «ιταλο-ελληνική αγιολογία».[48] Ο άγιος[49] ζει και δρα κατά την περίοδο της μεγάλης αραβικής κυριαρχίας στην θάλασσα.[50] Ο *Βίος* έχει συνταχθεί από ανώνυμο μο-

---

Luzzi, *Studi sul Sinassario di Costantinopoli*, [Testi e Studi Bizantino-Neoellenici, VIII], Roma 1995, σ. 66 και 71 [στο εξής: Luzzi, *Studi sul Sinassario*].

45. *BHG* 776b (τ. I, σ. 258). Έκδοση και σύντομος σχολιασμός, Halkin, Les saints Jason et Sosipatros.

46. *Auctarium BHG* και *Novum Auctarium BHG*, 776 e και 776f (σ. 85 και 91 αντίστοιχα).

47. Κριτική έκδοση από τον G. Rossi Taibbi, *Vita di Sant'Elia il Giovane*, [Testi – 7 / Vite dei Santi Siciliani – III], Palermo 1962 (κείμενο και ιταλική μετάφραση, σ. 2-123)· [στο εξής: Taibbi, *Vita di Sant'Elia*]. Πρόκειται για το κείμενο υπ' αρ. 580 της *Bibliotheca Hagiographica Graeca* (τ. I, σ. 178· βλ. και *Auctarium BHG*, σ. 62· πρβλ. *Novum Auctarium BHG*, σ. 66). Για τους κοινούς τόπους που απαντούν στο κείμενο του *Βίου*, βλ. Pratsch, *Der hagiographische Topos*, σ. 163, 168, 350. Για το γλωσσικό ύφος που έχει επιλεγεί, βλ. S. Efthymiadis, "The Byzantine Hagiographer and his Audience in the Ninth and Tenth Centuries", στο: *Metaphrasis and Audiences in Middle Byzantine Hagiography*, επιμ. C. Høgel, Oslo 1996, [ανατύπωση στο: S. Efthymiadis, *Hagiography in Byzantium: Literature, Social History, and Cult*, Variorum Reprints, Farnham 2001 (μελέτη αρ. VIII)], σ. 72-73. Για την σχέση του κειμένου με την υμνογραφία βλ. A. Giannouli, "Byzantine Hagiography and Hymnography: An Interrelationship", Efthymiadis (επιμ.), *TARCBH*, II, σ. 306. Για ιστορικό σχολιασμό του Βίου βλ. P. Yannopoulos, "La Grèce dans la Vie de S. Élie le Jeune et dans celle de S. Élie le Spéléote", *Byzantion*, τ. 64 (1994), σ. 192-221 [στο εξής: Yannopoulos, La Grèce dans la Vie de S. Élie]. Βλ. και D. Korać, "Odisej 9. veka. Sveti Ilija Novi Sredozemlju", *ZRVI* 34 (1995), σ. 21-40.

48. Για μια συνολική θεώρηση βλ. M. Re, "Italo-Greek Hagiography", στο: Efthymiadis (επιμ.), *TARCBH*, I, σ. 227-258 [στο εξής: Re, Italo-Greek Hagiography]. Πρβλ. την παλαιότερη σημαντική συμβολή της E. Follieri, "I santi dell'Italia greca", *Rivista di Studi Bizantini e Neoellenici*, τ. 34 (1997), σ. 3-36.

49. Για τον άγιο βλ. και "Elias der Jüngere", *Prosopographie der mittelbyzantinischen Zeit*, zweite Abteilung (867-1025), 2. Band, Berlin – Boston 2013, αρ. 21639, σ. 180-186. Πρβλ. J. Baudot, *Dictionnaire d'Hagiographie*, Paris 1925, σ. 327.

50. Για τα σχετικά δεδομένα της εποχής βλ. Malamut, *Les îles*, τ. I, σ. 72-88. Επίσης, A.A. Vasiliev, *Byzance et les Arabes*, τ. II, Première partie: *Les relations politiques de Byzance et des Arabes à l'époque de la dynastie macédonienne*, Première periode: *De 867 à 959*, [Corpus Bruxellense Historiae Byzantinae, 2.1], Bruxelles 1968, κυρίως σ. 134-135, 164-166.

ναχό πιθανότατα μεταξύ των ετών 930 και 940,[51] και είναι γεμάτος από ποικίλες μετακινήσεις του αγίου.[52]

Μεταξύ αυτών στο πλαίσιο της μελέτης μας εμπίπτει καταρχάς η αναφορά του ταξιδιού του αγίου από την νότια Πελοπόννησο στο Βουθρωτό,[53] φέρνοντας πλέον αυτόν στα «χωρικά ύδατα» του βορείου Ιονίου.[54] Από την πόλη του Βουθρωτού –μετά την φυλάκιση του αγίου και του μαθητή του Δανιήλ, και την ακόλουθη θεόπεμπτη τιμωρία του υψηλού στρατιωτικού αξιωματούχου που κατηγόρησε άδικα τους δύο ταξιδιώτες[55]– οι ταξιδιώτες θέλησαν να μεταβούν στην Ρώμη *χάριν προσευχῆς*.[56] Όμως, *κωλυθέντες* υποχρεώθηκαν να μετακινηθούν

51. Για τον συντάκτη του *Βίου* βλ. Taibbi, *Vita di Sant'Elia*, σ. XVI-XVIII.

52. Βλ. Malamut, *Sur la route*, σποράδην, και ιδίως σ. 256-258 [στην σ. 257 αποτύπωση των μετακινήσεων του αγίου σε χάρτη]. Για την γενικότερη σχετική τάση σε κείμενα της ευρύτερης περιόδου βλ. Σ. Ευθυμιάδης, «Νοεροί και πραγματικοί ταξιδιώτες στο Βυζάντιο του 8ου, 9ου και 10ου αιώνα», *Βυζαντινά*, τ. 20 (1999), σ. 155-165 (ειδικότερα για τον άγιο, σ. 161-162). Βλ. και Luzzi, *Studi sul Sinassario*, σ. 197-198.

53. Taibbi, *Vita di Sant'Elia*, σ. 42, στ. 545-548. Για την πόλη κατά την βυζαντινή περίοδο βλ. Soustal – Koder, *Nikopolis und Kephallēnia*, σ. 132-134. Επίσης, P. Soustal, "The historical sources for Butrint in the Middle Ages", στο: R. Hodges – W. Bowden – K. Lako (επιμ.), *Byzantine Butrint: Excavations and Surveys 1994-1999*, Oxford 2004. Στον ίδιο τόμο υπάρχουν και άλλα χρήσιμα άρθρα για τα αρχαιολογικά ευρήματα στην περιοχή. Πρβλ. W. Bowden – R. Hodges, "An «Ice Age Settling on the Roman Empire»: Post-Roman Butrint between Strategy and Serendipity", στο: *Urbes Extinctae. Archaeologies of Abandoned Classical Towns*, επιμ. N. Christie – A. Augenti, Farnham – Burlington 2012, σ. 207-241 [στο εξής: Bowden – Hodges, An Ice Age Settling]. Βλ. και S. Kamani, "Butrint in the mid-Byzantine period: a new interpretation", *Byzantine and Modern Greek Studies*, σ. 115-133. – Yannopoulos, La Grèce dans la Vie de S. Élie, σ. 205-206. Για την εικόνα της στον *Βίο* βλ. Malamut, *Sur la route*, σ. 310.

54. Για τα αντλήσιμα από τον *Βίο* ιστορικά στοιχεία και για ενδιαφέροντα ερωτήματα που προκύπτουν, βλ. Yannopoulos, La Grèce dans la Vie de S. Élie, σποράδην. Βλ. και Malamut, *Sur la route*, σ. 140 και 162, όπου επισημαίνεται η σαφέστατη στο κείμενο του *Βίου* σύνδεση των μετακινήσεων του αγίου με τις επικείμενες αραβικές κατακτήσεις. Για το ζήτημα της σχέσης του αγίου με τους Άραβες βλ. Yannopoulos, La Grèce dans la Vie de S. Élie, ιδίως σ. 202-205.

55. Taibbi, *Vita di Sant'Elia*, σ. 42, στ. 549-550: *ἦν δὲ ἐκεῖ τηνικαῦτα παρὼν ὁ τὰ δεύτερα τοῦ στρατηλάτου φέρων*. Ο αξιωματούχος συνδέεται οργανικά στο κείμενο του *Βίου* με την Παλαιά Ήπειρο. Εξαιρετικά ενδιαφέρουσα προκύπτει η εύρεση στο Βουθρωτό σφραγίδων σημαντικών στρατιωτικών αξιωματούχων, στρατηγού Σικελίας και στρατηγού Δυρραχίου, στο πρώτο μισό του 10ου αιώνα, καθώς και στρατηγού με αδιάγνωστη επικράτεια ευθύνης στον 10ο αιώνα. Βλ. σχετικά P. Papadopoulou, "Five Lead Seals from Byzantine Butrint Albania", στο: *Studies in Byzantine Sigillography*, τ. 11, επιμ. J.-Cl. Cheynet – Cl. Sode, Berlin – New York 2012, κυρίως σ. 137-140 και 141-142 αντίστοιχα. Πρβλ. Bowden – Hodges, An Ice Age Settling, σ. 226-227.

56. Taibbi, *Vita di Sant'Elia*, σ. 44, στ. 577-578.

στην Κέρκυρα,[57] όπου διέμειναν στο επισκοπείο, κρυπτόμενοι με την βοήθεια του επισκόπου Κερκύρας.[58] Ο άγιος τέλεσε θαύμα μέσω ευχής, ενώ η ασθενής [και τελικώς ιαθείσα] βρισκόταν στην οικία της.[59]

Για την χρονολόγηση της επίσκεψης αυτής στο Βουθρωτό και ακολούθως στην Κέρκυρα έχουν διατυπωθεί διαφορετικές απόψεις από τους ερευνητές που έχουν ασχοληθεί ενδελεχώς με το ζήτημα: έχει τοποθετηθεί μεταξύ των ετών 882 και 883 από τον εκδότη του κειμένου,[60] έχει προταθεί το φθινόπωρο του 881 ως πιθανότερο χρονικό σημείο από την Malamut,[61] ενώ ο Yannopoulos χρονολογεί, κατά την άποψή μας πειστικά, στο φθινόπωρο του έτους 882.[62] Από εκεί ο άγιος θα επιστρέψει στις Σαλίνες.[63]

Η μαρτυρία για το σύντομο πέρασμα του αγίου από το νησί είναι ιδιαιτέρως σημαντική, καθώς, συνδυαζόμενη με άλλες αντίστοιχες μαρτυρίες, υποδεικνύει ότι η Κέρκυρα αποτελούσε αξιόλογο σταθμό των ταξιδιών μεταξύ Ανατολής και Δύσης.[64] Παραλλήλως, η μαρτυρία του *Βίου*, συνδυαζόμενη με αυτήν που προκύπτει από το εγκώμιο του Αρσενίου στον άγιο Θερίνο,[65] υποδεικνύει αρκετά συχνή επικοινωνία μεταξύ των γειτονικών περιοχών της Κέρκυρας και του Βουθρωτού. Η παραμονή του αγίου στην Κέρκυρα φαίνεται πως ήταν εξαιρετικά βραχεία, και οι πληροφορίες στον *Βίο* για την πόλη είναι ελάχιστες· ωστόσο, όπως έχει ορθά παρατηρηθεί, αποδίδεται σε αυτή μια εικόνα πλούτου.[66] Το επισκοπείον αποτελείται από κτήρια, τα οποία ονομάζονται *μέλαθρα*,[67] ενώ ο καθεδρι-

57. Βλ. Malamut, *Sur la route*, σ. 112 και 256-257 (διαδρομή αρ. 16 του αγίου). Taibbi, *Vita di Sant'Elia*, σ. 44, στ. 578-579: *διέβησαν εἰς τὴν Κέρκυραν*. Ο συντάκτης φαίνεται να χρησιμοποιεί το όνομα προς δήλωση της πόλης. Για την μετάβαση και την εκεί παραμονή βλ. Yannopoulos, La Grèce dans la Vie de S. Élie, σ. 207. Για το ζήτημα της διοικητικής έντα-ξης του νησιού και για την πιθανή φύση του «κωλύματος» βλ. τώρα Δ. Τσουγκαράκης, «Η διοικητική θέση της Κέρκυρας κατά τη Μέση Βυζαντινή περίοδο. Παλιές και νέες υποθέσεις», στον ανά χείρας τόμο.

58. Βλ. Yannopoulos, La Grèce dans la Vie de S. Élie, σ. 202.

59. Taibbi, *Vita di Sant'Elia*, σ. 44, στ. 580-591.

60. Taibbi, *Vita di Sant'Elia*, σ. 153-154.

61. Malamut, *Sur la route*, σ. 258.

62. Yannopoulos, La Grèce dans la Vie de S. Élie, σ. 202.

63. Malamut, *Sur la route*, σ. 256-257 (διαδρομή αρ. 17 του αγίου). – Taibbi, *Vita di Sant'Elia*, σ. 44, στ. 592-596.

64. Βλ. και Leontsini, The Ionian Islands, σ. 33-34.

65. Βλ. κατωτέρω.

66. Yannopoulos, La Grèce dans la Vie de S. Élie, σ. 207.

67. Taibbi, *Vita di Sant'Elia*, σ. 44, στ. 579-580. – Yannopoulos, La Grèce dans la Vie de S. Élie, σ. 207. – Τσουγκαράκης, Βυζαντινή Κορυφώ, σ. 218.

κός ναός της πόλης παρουσιάζεται αξιόλογος και σε αυτόν εμφανίζεται να υπηρετεί πλήθος ιερέων.[68]

Ο *Βίος* θα αναφερθεί ξανά στο βόρειο Ιόνιο, και ειδικότερα στην εκκλησιαστική του διοίκηση, χωρίς αυτή την φορά η μνεία να συναρτάται με ταξίδι του αγίου, όταν ο Ηλίας προλέγει στο Ρήγιον τον ορισμό τού εκεί ιερέα Δημητρίου ως επισκόπου Κερκύρας από τον ίδιο τον πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως μετά τον θάνατο του έως τότε επισκόπου Παχωμίου.[69] Η πρόρρηση αυτή στο κείμενο του *Βίου* τίθεται αμέσως πριν τα γεγονότα της αραβικής κατάκτησης της Σικελίας κατά το έτος 888 και τοποθετείται περί το έτος 887.[70] Η αξία της μοναδικής αυτής μαρτυρίας για την εκκλησιαστική ιστορία της Κέρκυρας κατά το δεύτερο μισό του 9ου αιώνα είναι πρόδηλη.

Ο άγιος θα επιστρέψει στο βόρειο Ιόνιο, και μάλιστα ακόμη βορειότερα, όταν από το Ρήγιον στις αρχές του 10ου αιώνα (πιθανότατα το 904), κατά τον πλου του με τελικό προορισμό την Κωνσταντινούπολη, όπου σκόπευε να συναντήσει τον βυζαντινό αυτοκράτορα Λέοντα ΣΤ′, θα φτάσει *κατὰ τὴν Ἐρικοῦσαν*.[71] Πρόκειται για αξιόλογη μαρτυρία για σταθμό θαλάσσιας επικοινωνίας στα σήμερα ονομαζόμενα Διαπόντια Νησιά κατά την βυζαντινή περίοδο. Ο συντάκτης του *Βίου* θα σημειώσει: *νῆσος δὲ αὕτη περὶ τὰς εἰσόδους τοῦ Ἰονίου κόλπου, προσπελάζουσα τοῖς τέρμασι τῆς Ἠπειρώτιδος γῆς*.[72]

Ο άγιος θα αποβιβασθεί στο νησί και θα συναντήσει εκεί κάποιον παλαιό του

---

68. Taibbi, *Vita di Sant'Elia*, σ. 44, στ. 581-582 και 590. Yannopoulos, La Grèce dans la Vie de S. Élie, σ. 207.

69. Taibbi, *Vita di Sant'Elia*, σ. 56, στ. 746-760. Βλ. και Yannopoulos, La Grèce dans la Vie de S. Élie, σ. 207-208. Για τα σχετικά ζητήματα βλ. Δ. Τσουγκαράκης, «Άγιοι και ιεράρχες της Κέρκυρας. Παρατηρήσεις στους επισκοπικούς καταλόγους της Κέρκυρας κατά τη βυζαντινή περίοδο», στο: *Όψεις της Εκκλησιαστικής ιστορίας της Κέρκυρας*, *Κερκυραϊκά Χρονικά*, περ. Β′, τ. Δ′, Κέρκυρα 2007, σ. 13-14 [στο εξής: Τσουγκαράκης, Άγιοι και ιεράρχες]. Παραμένει κατά την άποψή μας αβέβαιο αν ο επίσκοπος Κερκύρας Δημήτριος ήταν αυτός που φιλοξένησε τον Ηλία κατά την βραχεία παραμονή του στην πόλη, καθώς η πρόρρηση συνδέεται στο κείμενο του *Βίου* με κάπως μεταγενέστερα δεδομένα.

70. Τσουγκαράκης, Άγιοι και ιεράρχες, σ. 14.

71. Taibbi, *Vita di Sant'Elia*, σ. 106, στ. 1460. Αξίζει να σημειωθεί πως στα δύο κύρια χειρόγραφα που παραδίδουν το κείμενο, μαρτυρείται τονισμός του ονόματος στην προπαραλήγουσα, τον οποίο δεν ακολουθεί ο εκδότης: Taibbi, *Vita di Sant'Elia*, σ. 106, apparatus criticus. Για την νήσο κατά την βυζαντινή περίοδο βλ. Soustal – Koder, *Nikopolis und Kephallēnia*, σ. 149. – La Grèce dans la Vie de S. Élie, σ. 209, όπου και πρόταση χρονολόγησης του ταξιδιού κατά τον Ιούλιο του 904.

72. Taibbi, *Vita di Sant'Elia*, σ. 106, στ. 1460-1462.

γνώριμο από το Ταυρομένιον,[73] στον οποίο θα δώσει μία ακόμη αλάνθαστη πρόρρηση.[74] Το στοιχείο αυτό πιθανόν συνιστά ένδειξη για πληθυσμιακή ροή από την Σικελία προς την περιοχή του βορείου Ιονίου κατά την περίοδο μετά την αραβική κατάκτηση του νησιού, και εν αναμονή μιας ελπιζόμενης βυζαντινής ανάκτησης.[75]

Λίγο αργότερα, ο άγιος θα πλεύσει από την Ερικούσα προς την Ναύπακτο, όπου θα δώσει την πρόρρηση για την επερχόμενη αραβική κατάκτηση της Θεσσαλονίκης,[76] πόλης στην οποία και ο ίδιος τελικώς θα κοιμηθεί,[77] πριν προλάβει να φτάσει στην Βασιλεύουσα. Το λείψανό του θα τιμηθεί επί δεκάμηνο στην Θεσσαλονίκη,[78] πριν από το ταξίδι της επιστροφής του, οδικώς μέσω Θεσσαλίας και Θεσπρωτίας προς το Βουθρωτό και από εκεί με πλοίο, μέσω του Ιονίου, στην πατρική γη της νότιας Ιταλίας.[79]

Ως προς το τρίτο κατά χρονική ακολουθία κείμενο, το οποίο εξετάζουμε, είναι το εγκώμιο του αγίου Αρσενίου, αρχιεπισκόπου Κερκύρας,[80] στον άγιο Θερί-

---

73. Taibbi, *Vita di Sant'Elia*, σ. 106, στ. 1462-1463: *συνηντήθη αὐτοῖς Χρυσίων ὁ Ταυρομενίτης*.

74. Taibbi, *Vita di Sant'Elia*, σ. 106 και 108, στ. 1463-1472.

75. Yannopoulos, La Grèce dans la Vie de S. Élie, σ. 209-210.

76. Taibbi, *Vita di Sant'Elia*, σ. 108, στ. 1473-1484.

77. Taibbi, *Vita di Sant'Elia*, σ. 110-114, στ. 1494-1554. – Malamut, *Sur la route*, σ. 162.

78. Taibbi, *Vita di Sant'Elia*, σ. 114, 116, στ. 1555-1590. – Malamut, *Sur la route*, σ. 228.

79. Taibbi, *Vita di Sant'Elia*, σ. 116, στ. 1591-1599. – Bowden – Hodges, An Ice Age Settling, σ. 210-211.

80. Πολλά ζητήματα σχετικά με την ζωή και την εκκλησιαστική σταδιοδρομία του Αρσενίου, καθώς και την συγγραφική του διαδρομή, μένουν ακόμη εν πολλοίς ανοικτά. Για τα δεδομένα και τα ερωτήματα βλ. κυρίως G. Da Costa-Louillet, "Saints de Grèce aux VIIIe, IXe et Xe siècles", *Byzantion*, τ. 31 (1961), σ. 326-330 και 365-369 [στο εξής: da Costa-Louillet, "Saints de Grèce]. Βλ. επίσης "*Arsenios*", *Prosopographie der mittelbyzantinischen Zeit*, zweite Abteilung (867-1025), 1. Band, Berlin – Boston 2013, αρ. 20603, σ. 345-347. – A. Kazhdan, «Arsenios», *ODB*, σ. 187. – Th. Antonopoulou, "A Survey of Tenth-Century Homelitic Literature", *Parekbolai*, τ. 1 (2011), σ. 16-17 [στο εξής: Antonopoulou, A Survey]. – C. Scholz, *Graecia Sacra. Studien zur Kultur des mittelalterlichen Griechenland im Spiegel hagiographischer Quellen*, [Studien und Texte zur Byzantinistik – 3], Frankfurt am Main 1997, σ. 25 [στο εξής: Scholz, *Graecia Sacra*]. Για παλαιότερες σύντομες καταγραφές στοιχείων της δράσης και του συγγραφικού έργου βλ. H.-G. Beck, «Arsenios v. Kerkyra», *Lexikon für Theologie und Kirche*, Band 1, Freiburg 1957, στ. 906. – G. Eldarov, "Arsenio, vescovo di Corfù", *Bibliotheca Sanctorum*, v. 2, Roma 1962, στ. 475-476. – "Arsenios", *Lexikon der Byzantinistik*, επιμ. J. Irmscher, Fasc. 1, Amsterdam 1998, σ. 49. Για το συγγραφικό έργο του Αρσενίου βλ. A. Kazhdan, *A History of Byzantine Literature 850-1000*, επιμ. Ch. Angelidi, National Hellenic Research Foundation / Institute for Byzantine Research, [Research

νο,[81] το οποίο χρονολογείται στα μέσα του 10ου αιώνα. Πρωτοεκδόθηκε στα τέλη του 19ου αιώνα από τον Σπυρίδωνα Λάμπρο[82] και επανεκδόθηκε σχετικά πρόσφατα με προσθήκη νεοελληνικής απόδοσης και σύντομου σχολιασμού.[83]

Στο εγκώμιο ο Αρσένιος, ευρισκόμενος στο Βουθρωτό,[84] κατά τον λαμπρό εορτασμό της πανηγύρεως του αγίου της πόλης Θερίνου,[85] προχωρεί σε σύντομη περιγραφή της δικής του πόλης, της Κέρκυρας: *Ποία γὰρ ἐκ τούτου ἡμῖν σεμνότης προσγίνεται εἰ ἡ πόλις ἡμῶν τείχεσι μακροῖς περιείληπται ἐκ λίθου τετραπέδου καὶ θαυμαστοῦ καὶ εἰς τρίχα συνηρμοσμένου, εἰ ναῶν μεγέθει καὶ κάλλει κεκοσμημένων λαμπρύνεται, ἀλλὰ καὶ παντοίοις δένδροις φυτῶν ὡς παράδεισος ὡραΐζεται, ἑκάστῳ καιρῷ τὸν πρόσφορον καρπὸν ἀπονέμουσιν; Τὸ δὲ μεῖζον, πηγαὶ πολλαὶ αὐτῇ καὶ ἀείρυτοι (sic! lege ἀείρυτοι) διειδεστάτων ναμάτων καὶ μάλα ψυχρῶν, τοῖς ἀντλεῖν ἐθέλουσιν ἐμπιπλᾶσαι.*[86]

Οπωσδήποτε, η περιγραφή της πόλης της Κέρκυρας όπως αποδίδεται από τον ιεράρχη της παρουσιάζει μεγάλο ενδιαφέρον για τα επιμέρους στοιχεία της, τόσο για τα τείχη,[87] όσο και για το φυσικό της κάλλος[88] και την επάρκεια σε όλα τα αγαθά, μεταξύ των οποίων ιδιαιτέρως τονίζεται η ύπαρξη νερού. Η περιγραφή

Series – 4], Athens 2006, σ. 117-118. Πρβλ. A. Kazhdan, «Arsenios», *Oxford Dictionary of Byzantium*, New York – Oxford 1991, σ. 187. Το εγκώμιο στον άγιο Θερίνο καταγράφεται ως υπ' αρ. 1799 στην *BHG*, τ. ΙΙ., σ. 296. Για την ένταξη και λειτουργία του έργου στο πλαίσιο της ομιλητικής γραμματείας της εποχής βλ. Antonopoulou, A Survey, ιδίως σ. 17-18. Βλ. επίσης Th. Antonopoulou, "«What agreement has the temple of God with idols?» Christian Homilies, Ancient Myths and the «Macedonian Renaissance»", *BZ* 106 (2013), ιδίως σ. 604· για την σχετική αφετηρία των αρχών του 10ου αιώνα πρβλ. της ιδίας, "Homiletic Activity in Constantinople around 900", στο: *Preacher and Audience. Studies in Early Christian and Byzantine Homiletics*, επιμ. M. Cunningham – P. Allen, [A New History of the Sermon, 1], Leiden – Boston – Cologne 1998, σ. 317-348. Βλ. και E. Kaltsogianni, "A Byzantine Metrical «Ekphrasis» of Spring: On Arsenios' Verses on the Holy Synday", *Medioevo Greco*, τ. 10 (2010), σ. 61-76, όπου νέα έκδοση του έργου και αναπαραγωγή της άποψης για σύνδεσή του με τον Αρσένιο Κερκύρας.

81. Για τον άγιο βλ. J.-M. Sauget, «Terino», *Bibliotheca Sanctorum*, v. XII, Roma 1969, στ. 429-430. Κείμενα σχετικά με τον άγιο Θερίνο: *BHG*, αρ. 1798z και 1799 (τ. ΙΙ, σ. 296) και *Novum Auctarium BHG*, αρ. 1798z (σ. 207).

82. Σ. Λάμπρος, *Κερκυραϊκά ανέκδοτα*, Αθήναι 1882, σ. 9-22 [στο εξής: Λάμπρος, Θερίνος].

83. Γ. Γαστεράτος, *Ο Εγκωμιαστικός Λόγος του Αγίου Αρσενίου Αρχιεπισκόπου Κερκύρας προς τον Άγιο Θερίνο το Μάρτυρα*, Εκδόσεις Έψιλον, Αθήνα 2011.

84. Για την πόλη κατά την βυζαντινή περίοδο βλ. ανωτέρω, σημ. 53.

85. Βλ. και Antonopoulou, A Survey, σ. 17.

86. Λάμπρος, Θερίνος, 11.12-19.

87. Τσουγκαράκης, Βυζαντινή Κορυφώ, σ. 219.

88. Για εγκώμιο των κήπων της Κέρκυρας από τον λόγιο ιεράρχη της Βασίλειο Πεδια-

ασφαλώς εκκινεί από στοιχεία ρεαλιστικά, τα οποία ωστόσο επιλέγονται στον βαθμό που υπηρετούν τον σκοπό ανάδειξης του κάλλους της πόλης και «σκηνοθετούνται» ρητορικά από τον συγγραφέα. Ωστόσο, στο τέλος αυτής της ειδυλλιακής περιγραφής της πόλης του ο Αρσένιος θα τονίσει την υπεροχή του χριστιανικού κοσμοειδώλου που ανθίσταται στην κυριαρχία των κοσμικών στοιχείων, και θα αναρωτηθεί: *Τί τούτων ἡμᾶς, εἰ μὴ ἀρετὴ ἡμῶν τὸν βίον κοσμεῖ, βελτίους ποιῆσαι δύναται;*[89]

Για να γίνει σαφέστερη η διαφοροποίηση, ο ιεράρχης της Κέρκυρας θα περιγράψει την πόλη του Βουθρωτού, στην οποία εκφωνεί τον Λόγο, ως γεμάτη ευχαρίστηση, αλλά θα δώσει ως κυρίαρχο στοιχείο για την εικόνα και την φυσιογνωμία της «γείτονος πόλεως» τις πτυχές ενός οικονομικού βίου, ο οποίος στηρίζεται στην αλιεία, στη γεωργία και στην κτηνοτροφία: *Εἴ που καὶ τὰ περὶ γείτονα πόλιν διηγούμενοι τὴν ὑμετέραν, λέγω ὅτι πολλῆς ἐστιν εὐπαθείας ἀνάμεστος· ἰχθύες γὰρ ἐν αὐτῇ ὅτι μάλιστα πλεῖστοι καὶ ὀστρέων γένη πολλά, τοῖς τε κτήνεσιν ὁ νομὸς ἀμύθητος καὶ αὐτοφυῆ τὰ κηπεύματα.*[90] Από την σύγκριση των δύο σύντομων περιγραφών γίνεται σαφές ότι αξιοποιούν ρεαλιστικά στοιχεία προς απόδοση ρητορικά σχεδιασμένου κάλλους για τις περιγραφόμενες πόλεις. Από την μια πλευρά, για την πόλη του εγκωμιαστή Κέρκυρα, το κάλλος αναφέρεται σε αστικό, οικιστικά δομημένο τοπίο, στο οποίο όλα έχουν οργανωθεί, ώστε να προσφέρουν ασφάλεια στους κατοίκους, συνέχιση της χριστιανικής πίστης, αλλά και κάλυψη τόσο των πρακτικών αναγκών όσο και της αισθητικής απόλαυσης. Οπωσδήποτε ο αρχιερέας θα επιμείνει στην αρετή, ως το αναγκαίο στοιχείο που μπορεί να οδηγήσει στην ορθή αξιοποίηση των λαμπρών προηγουμένως περιγραφέντων. Για την πόλη του εγκωμιαζόμενου αγίου Θερίνου, στην οποία τελείται η λαμπρά πανήγυρις, το αποδιδόμενο κάλλος περιορίζεται στην πλούσια παραγωγή, την οποία η γη και η θάλασσα προσφέρουν στους κατοίκους. Ασφαλώς, η αρετή και σε αυτή την περίπτωση προβάλλεται απαρέγκλιτα ως βασικό στοιχείο, αναγκαίο για την υπέρβαση της υλικής πλευράς του βίου.[91]

Οι κάτοικοι, ωστόσο, και των δύο πόλεων μοιράζονται, κατά τον άγιο Αρσένιο, τον υπαρκτό κίνδυνο να ακολουθούν πονηρές εορτές, αντί των ενδεδειγμένων.[92]

δίτη βλ. Κ.Ν. Κωνσταντινίδης, «Λογιοσύνη στην ορθόδοξη επισκοπή Κερκύρας κατά τον 13ο αιώνα: Η περίπτωση του Βασιλείου Πεδιαδίτου», στον ανά χείρας τόμο.

89. Λάμπρος, Θερίνος, 11.19-20.

90. Η μορφή του κειμένου παρουσιάζει μικρή διαφοροποίηση σε σχέση με την έκδοση Σ. Λάμπρου. Λάμπρος, Θερίνος, 11.20-24. Για αυτή την πτυχή της ταυτότητας του βυζαντινού Βουθρωτού βλ. Bowden – Hodges, An Ice Age Settling, σ. 207.

91. Λάμπρος, Θερίνος, 11.26-28.

92. Λάμπρος, Θερίνος, 9.13-10.21. Για την νουθεσία, η οποία πιθανότατα εκκινεί από

Ο ορισμός, ο οποίος απευθύνεται στους κατοίκους των πόλεων χάριν νουθεσίας, αντλεί ασφαλώς στοιχεία από την κοινωνική πραγματικότητα της εποχής: *Πονηρὰ σχολὴ ἐν ᾗ κατεσθίομεν ἀλλήλους ταῖς συκοφαντίαις καὶ κραιπάλης ἀφορμὴν καὶ ᾀσμάτων πορνικῶν καὶ παιγνίων αἰσχρῶν τὰς μαρτυρικὰς πανηγύρεις ποιοῦμεν.*[93] Η *πανήγυρις* σύμφωνα με τον Λόγο θα πρέπει να είναι αφορμή στους κατοίκους για αγώνα αρετής, κατά το παράδειγμα του εορταζομένου αγίου.[94]

Ο *Βίος* του αγίου αρχιεπισκόπου Κερκύρας Αρσενίου[95] μας αναφέρει κάποια στοιχεία για την πόλη της Κέρκυρας κατά την περίοδο της αρχιερατείας του αγίου (πιθανόν μεταξύ των ετών 933 και 956). Το κείμενο έχει θεωρηθεί ότι πιθανότατα συντάχθηκε κατά τον 12ο ή 13ο αιώνα,[96] και έχει μάλιστα προταθεί η απόδοσή του σε ιεράρχες της Κέρκυρας.[97] Στο κείμενο υπάρχουν αναφορές στην Κέρκυρα και στον ευρύτερο χώρο του βορείου Ιονίου κατά την περίοδο δράσης του Αρσενίου. Γίνεται μνεία μιας, άλλως άγνωστης, επιδρομής εχθρικού φύλου στην Κέρκυρα με στόχο την λαφυραγώγηση· οι επιδρομείς προσδιορίζονται αρχαϊστικά ως *Σκύθαι*.[98] Για την ταυτότητά τους έχει προταθεί ότι επρόκειτο πιθανότατα για Ναρεντάνους, οι οποίοι έρχονταν από την απέναντι δαλματική ακτή.[99]

την σχετική παρακαταθήκη του Ιωάννη Χρυσοστόμου, βλ. Antonopoulou, A Survey, ιδίως σ. 17-18.

93. Λάμπρος, Θερίνος, σ. 10.1-4.

94. Λάμπρος, Θερίνος, σ. 12-13.

95. Σ. Νικοκάβουρας, *Ακολουθίαι των αγίων Ιάσωνος και Σωσιπάτρου, της παρθενομάρτυρος Κερκύρας της βασιλίδος, του αγίου Αρσενίου μητροπολίτου Κερκύρας, της οσίας Θεοδώρας της αυγούστης και του αγίου ιερομάρτυρος Βλασίου*, Κέρκυρα 1909 [στο εξής: *Ακολουθία Αρσενίου*].

96. Βλ. σχετικά S. Petridès – C. Emereau, "Saint Arsène de Corfou", *Échos d'Orient*, τ. 20 (1921), σ. 431-446 [στο εξής: Petridès – Emereau, Saint Arsène]. Επίσης, Da Costa-Louillet, Saints de Grèce, κυρίως σ. 326-330. Για την αξία του Βίου βλ. και F. Halkin, "Acolouthies gréco-turques à l'usage des Grecs turcophones d'Asie Mineure", *Memorial Louis Petit*, Paris 1948, σ. 195, [ανατύπωση στο: F. Halkin, *Recherches et Documents d'Hagiographie Grecque* (Subsidia Hagiographica, 51), Bruxelles 1971, σ. 6].

97. Petridès – Emereau, Saint Arsène, κυρίως σ. 433-436. – G. Da Costa-Louillet, Saints de Grèce, κυρίως σ. 327. – Α. Γαλώνη, *Γεώργιος Βαρδάνης: Συμβολή στη μελέτη του βίου, του έργου και της εποχής του*, [Βυζαντινά Κείμενα και Μελέται, 46], Θεσσαλονίκη 2008, σ. 339-341. Βλ. επίσης Σ. Σκλαβενίτης, «Ο Κανόνας και το Συναξάριο του αγίου Αρσενίου. Μια προσπάθεια προσέγγισης των αντιλήψεων του μητροπολίτη Γεωργίου Βαρδάνη για τον πολιτικό ρόλο του επισκόπου», στο: *Όψεις της Εκκλησιαστικής Ιστορίας της Κέρκυρας* [*Κερκυραϊκά Χρονικά*, τ. 4], Κέρκυρα 2007, σ. 245-264.

98. *Ακολουθία Αρσενίου*, σ. 61: *Σκυθῶν γάρ ποτε τῇ πέραν καταδραμόντων γῇ, καὶ πρὸς τὴν Νῆσον διαπερασάντων.*

99. Da Costa-Louillet, Saints de Grèce, σ. 367-368. – Τσουγκαράκης, Βυζαντινή Κορυφώ, σ. 223.

Σύμφωνα με τον *Βίο*, ο Αρσένιος καταρχάς προσπάθησε να έλθει σε διαπραγματεύσεις ειρήνης με τους επιδρομείς. Όταν οι τελευταίοι τον αιχμαλώτισαν, όπως αναφέρει ο *Βίος*, *οἱ Κερκυραῖοι, καὶ αὐτοὶ διαπλευσάμενοι κατὰ πρόσωπον αὐτοῖς συνήντησαν*, και τους ανάγκασαν να καταφύγουν *ἐν τῇ λεγομένῃ Τετρανήσῳ*, όπου διεξάγοντας πόλεμο στην ξηρά, τους εξολόθρευσαν πλήρως.[100] Η αναφερόμενη Τετράνησος αποτελεί σύμπλεγμα τεσσάρων μικρών νησιών, που βρίσκεται σε μικρή απόσταση βορειοδυτικά του Βουθρωτού.[101] Ο άγιος φρόντισε να αναβλύσει θαυματουργικά *ὕδωρ ἐκ πέτρας*, με το οποίο ξεδίψασε *τὸν ἑαυτοῦ διψῶντα λαόν*. Για το ύδωρ ο συντάκτης του *Βίου* σημειώνει: *ὅπερ καὶ νῦν ἐστὶ βρύζον*.[102]

Σύμφωνα με μια πειστική πρόταση, πιθανότατα οι δυνάμεις αυτές ήταν πολεμικές ναυτικές δυνάμεις που στάθμευαν στο νησί και κινητοποιήθηκαν,[103] καθιστάμενες, στο πλαίσιο της αγιολογικής επεξεργασίας, στρατός και ποίμνιο του Αρσενίου. Στο ίδιο κείμενο παρουσιάζεται η ενδιαφέρουσα μαρτυρία ότι στην Κέρκυρα έδρευε κάποιος βυζαντινός αξιωματούχος με αξιόλογη εξουσία επί της επικράτειας του νησιού –και πιθανότατα και περιοχών σε άμεση γειτνίαση με αυτό–, χωρίς ωστόσο να μας παρέχονται περισσότερες πληροφορίες για την ακριβή φύση του αξιώματος.[104]

Συνοψίζουμε: Οι μαρτυρίες των βυζαντινών αγιολογικών κειμένων που εξετάσαμε προσφέρουν τη δυνατότητα να ριχθεί κάποιο φως σε ορισμένες κρίσιμες πτυχές της ιστορίας και του πολιτισμού του Ιονίου στην μακρά βυζαντινή διάρκεια. Οι μαρτυρίες αυτές, μολονότι συχνά προσδιορίζονται από ρητορικούς τρόπους ή κάποτε είναι σχεδόν επιγραμματικές, είναι άξιες λόγου. Η σημασία των μνειών για το βόρειο Ιόνιο στα βυζαντινά αγιολογικά κείμενα, που χρονολογούνται κυρίως κατά την περίοδο της Μακεδονικής δυναστείας, είναι μεγάλη, καθώς συχνά αποτελούν μοναδικές μαρτυρίες για πρόσωπα, γεγονότα και φαινόμενα. Εξ άλλου, η προσπάθεια συνδυασμού τους με δεδομένα αφηγηματικών αλλά και αρχαιολογικών πηγών για την περιοχή μπορεί να μας οδηγήσει σε πληρέστερη κατανόηση των εξελίξεων, των συνεχειών και των τομών στον ιόνιο χώρο κατά την βυζαντινή περίοδο.

---

100. *Ακολουθία Αρσενίου*, σ. 61: *καὶ σὺν Θεῷ τούτους τροπωσάμενοι, οὓς μὲν μαχαίρας ἔργον ἀπέδειξαν, οὓς δὲ τῇ θαλάττῃ ἐβύθισαν, τοὺς δὲ λοιποὺς καταδιώξαντες ἐν τῇ λεγομένῃ Τετρανήσῳ πάντας ἀπώλεσαν*. Βλ. και Da Costa-Louillet, Saints de Grèce, σ. 368-369.

101. Soustal – Koder, *Nikopolis und Kephallēnia*, σ. 269. Βλ. τώρα και Γ. Γαστεράτος, «Το Θέμα Κεφαλληνίας κατά τον 10ο αιώνα», στον παρόντα τόμο.

102. *Ακολουθία Αρσενίου*, σ. 61.

103. Τσουγκαράκης, Βυζαντινή Κορυφώ, σ. 223.

104. *Ακολουθία Αρσενίου*, σ. 62: *ὁ τὴν ἀρχὴν Κερκύρας παρὰ τοῦ βασιλέως δεξάμενος*. Βλ. και Τσουγκαράκης, Βυζαντινή Κορυφώ, σ. 223.

Περίληψη / Summary

Στη μελέτη εξετάζεται ο τρόπος, με τον οποίο το βόρειο Ιόνιο αποτυπώνεται στα βυζαντινά αγιολογικά κείμενα του Βίου και Μαρτυρίου των αγίων Ιάσωνος και Σωσιπάτρου, του Βίου του αγίου Ηλία του Νέου, του Λόγου του αγίου Αρσενίου Κερκύρας στον μάρτυρα Θερίνο, καθώς και στον Βίο του αγίου Αρσενίου Κερκύρας. Σε αυτά τα κείμενα εντοπίζονται μνείες για την Κέρκυρα, το Βουθρωτό, την Ερεικούσα, αλλά και για άλλα μικρότερα νησιά του βορείου Ιονίου.

The study focuses on the way Northern Ionian is depicted in Byzantine Hagiographical Texts such as the Life and Passion of Saints Jason and Sosipatros, the Life of Saint Elias the Younger, the encomion written by Saint Arsenios of Corfu on Saint Therinos, and the Life of Saint Arsenios of Corfu. In these texts references can be traced about Corfu, Vouthroton, Ereikousa, as well as about other small islands of the Northern Ionian Sea.

ΟΘΩΜΑΝΙΚΕΣ ΠΟΛΙΟΡΚΙΕΣ ΣΤΗΝ ΚΕΡΚΥΡΑ ΤΗΝ ΠΕΡΙΟΔΟ ΤΗΣ ΒΕΝΕΤΟΚΡΑΤΙΑΣ*

Ιωάννα-Βαρβάρα Λεβέντη

Πόλεμος και κοινωνία διαπλέκονται πριν ακόμα συμβεί οποιαδήποτε σύρραξη με δύο τρόπους: ως επιλογή είτε για την αποσόβηση πολεμικών ταραχών είτε για τη διατήρηση υφιστάμενων πολιτικών και οικονομικών συνθηκών.

Ενδεικτικό προς αυτήν την κατεύθυνση είναι το παράδειγμα της Κέρκυρας, την οποία οι Βενετοί δεν έπαψαν να οχυρώνουν από το 1402 ώς το 1726, κυρίως λόγω του οθωμανικού κινδύνου, πράγμα που καταδεικνύει την αξία που είχε για εκείνους· αξία συνδεδεμένη με την πολιτική σημασία που της απέδιδαν, αφού οι ίδιοι τη θεωρούσαν προπύργιο των βενετικών συμφερόντων. Ως εκ τούτου οι οχυρώσεις της Κέρκυρας υπηρετούσαν μεν αμυντικούς σκοπούς, εξυπηρετούσαν δε και τη διατήρηση του υπάρχοντος πολιτικοοικονομικού καθεστώτος.[1]

Αν, λοιπόν, ο πόλεμος υποσκάπτει τις πολιτικές και οικονομικές συνθήκες του αντιπάλου, από την άλλη μεριά, όπως υποστηρίζει ο Κλαούζεβιτς, υποκρύπτει τους πολιτικούς σκοπούς τού επιτιθέμενου.[2] Στην περίπτωση που εξετάζεται εδώ, οι επιτιθέμενοι Οθωμανοί χρησιμοποίησαν για την εξυπηρέτηση των πολιτικών τους σκοπών τον Γ′ (1537-1540), τον Δ′ (1570-1573) και τον Ζ′ (1714-1718) Βενετοτουρκικό πόλεμο. Στο πλαίσιο των πολέμων αυτών εντάσσονται οι πολιορκίες που οι ίδιοι οργάνωσαν εναντίον της Κέρκυρας κατά τα έτη 1537, 1571 και 1716.

Παρόλο που έχουν μελετηθεί οι πολεμικές αυτές περίοδοι, οι συγκεκριμένες πολιορκίες δεν έχουν διερευνηθεί όσο θα έπρεπε, ως προς την τεχνική τους μορφή· λέγοντας τεχνική εννοούμε την τακτική και την πολιορκητική μέθοδο, δηλαδή τον τρόπο, με τον οποίο αναπτύχθηκαν οι επιθέσεις και εξελίχθηκαν οι πολιορκίες.

---

* Το παρόν κείμενο δημοσιεύεται στη μορφή που εκφωνήθηκε στο Ι′ Διεθνές Πανιόνιο Συνέδριο με υποτυπώδη βιβλιογραφία.

1. Αφρ. Αγοροπούλου-Μπιρμπίλη, *Η αρχιτεκτονική της πόλεως της Κέρκυρας κατά την περίοδο της ενετοκρατίας* (διδακτορική διατριβή), Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο, Αθήνα 1976, σ. 23, 38, 72.

2. K. von Klausewitz, *Περί του πολέμου*, μτφ. από τα γαλλικά – επιμ. Νατάσα Ξεπουλιά, τίτλος *«L'essence du politique*, Paris 1965, τίτλος πρωτοτύπου *Vom Kriege*, εκδ. Βάνιας, Θεσσαλονίκη 1999, σ. 51-53.

Κύριο στοιχείο για την εξέταση της πολεμικής τακτικής των Οθωμανών αποτελεί το δεδομένο ότι τα τέλη του 15ου και κυρίως οι αρχές του 16ου αι. συνιστούν περίοδο μετάβασης από το μεσαιωνικό στο μοντέρνο πόλεμο.[3] Παράλληλα, η αναζήτηση της πολιορκητικής τους μεθόδου παρακολουθεί συγκεκριμένα βήματα που εφαρμόζονταν κατά την προσβολή ενός φρουρίου, τα οποία, διατυπωμένα ήδη τις πρώτες δεκαετίες του 16ου, είχαν συγκροτήσει τη λεγόμενη σχεδόν κανονική μέθοδο πολιορκίας, η οποία διατηρήθηκε μέχρι το 17ο αιώνα. Οι κανόνες αυτοί τελειοποιήθηκαν αργότερα από το γάλλο στρατιωτικό μηχανικό Sébastien Le Prestre de Vauban (1633-1707) και προσδιόρισαν, χωρίς ουσιαστικές διαφορές, τη μέθοδο της κανονικής προσβολής που τηρήθηκε μέχρι περίπου τα τέλη του 19ου αιώνα.[4]

Σκοπός της έρευνάς μας, η οποία αποτελεί μέρος τής υπό εκπόνηση διδακτορικής διατριβής μας, είναι η ανίχνευση της τακτικής που εφάρμοσαν οι Οθωμανοί κατά τις τρεις κύριες πολιορκίες της Κέρκυρας, ο προσδιορισμός των πολιορκητικών τους μεθόδων και η ένταξή τους σε μια τυπολογία με τον εντοπισμό των παγιωμένων κανόνων αλλά και ενδεχόμενων διαφοροποιήσεων, λαμβανομένων ασφαλώς υπόψη και των εξελίξεων, οι οποίες στη διάρκεια του χρόνου συνέβησαν στον τρόπο δράσης επιτιθέμενων και αμυνόμενων, καθώς και στη μορφή του πολεμικού πεδίου της Κέρκυρας.

Βασικά κριτήρια για την εξαγωγή των συμπερασμάτων μας θα αποτελέσουν η ταυτοποίηση των τακτικών που ανήκουν στο ένα ή το άλλο είδος πολέμου, τα δεδομένα που συγκροτούν την ένοπλη δράση, καθώς οι πολιορκίες περιλαμβάνουν και επιδρομές, και η χρονική διάρκεια των πολιορκιών, αφού ένας από τους τρόπους κατάληψης φρουρίων ήταν ο αποκλεισμός και η επακόλουθη πρόκληση λιμού.

Ως πηγές χρησιμοποιήθηκαν περιγραφές σύγχρονες με τα πολεμικά γεγονότα, περιηγητικά κείμενα, αλλά και ειδικές μελέτες για τις οθωμανικές και τις βενετικές πολεμικές τεχνικές, για τη θεωρητική προσέγγιση του πολεμικού φαινομένου και για τις υφιστάμενες πολεμικές τακτικές από το 15ο αι. και μετά, όπως βέβαια και μελέτες που αφορούν στις μεταβολές τους.

Ξεκινώντας με την πολιορκία του 1537 (25.8-11.9), οι Οθωμανοί παρέμειναν στο νησί δεκαπέντε ημέρες. Αφότου έστησαν πάνω σε κάποια υψώματα τρία πυ-

---

3. J.R. Hale, «International Relations in the West: Diplomacy and War», στο: *The New Cambridge Modern History, The Renaissance 1493-1520* (επιμ. George Richard Potter), τ. I, Cambridge University Press, Cambridge 1971, σ. 275.

4. Χ. Χατζημιχάλης, «Πολιορκητικός πόλεμος», στο: *Μεγάλη Στρατιωτική και Ναυτική Εγκυκλοπαιδεία. Λεξικόν*, τ. 5, έκδ. Μεγάλη Στρατιωτική και Ναυτική Εγκυκλοπαιδεία, Αθήναι 1930, σ. 364 κ.ε.

ροβολεία, κανονιοβολούσαν περιοδικά το Παλαιό Φρούριο με είκοσι πέντε πυροβόλα από τη στεριά και τη θάλασσα, χωρίς να προκαλέσουν ρήγμα στα τείχη του. Την ίδια περίοδο πυρπολούσαν επί τρεις ημέρες τα μπόργα, στα οποία παρείχαν βοήθεια αποσπάσματα της φρουράς του Φρουρίου, με δύο διαφορετικές εξόδους από αυτό. Μετά τους ανεπιτυχείς κανονιοβολισμούς οι Οθωμανοί ζήτησαν την παράδοση του νησιού, επικαλούμενοι την έλλειψη τροφής των αμυνομένων. Στην πραγματικότητα είχαν ήδη επιθεωρήσει την τάφρο, τα τείχη και τις πύλες του οχυρού και το είχαν κρίνει απόρθητο. Εν τέλει έφυγαν από το νησί, αφού έκαψαν στην πόλη τις οικίες που είχαν απομείνει άθικτες, παίρνοντας μαζί τους λάφυρα και πλήθος αιχμαλώτων, ενώ ήδη στην αρχή της πολιορκίας είχαν βάλει φωτιά σε σπίτια στην περιοχή της Κασσιόπης και του Ποταμού.[5]

Στην επταήμερη πολιορκία του 1571 (30.8-6.9) οι επιδρομές επαναλήφθηκαν με μεγαλύτερες καταστροφές αυτή τη φορά στην ύπαιθρο. Οι Οθωμανοί δεν βομβάρδισαν το Παλαιό Φρούριο και έδωσαν μία μόνο μάχη κατά των υπερασπιστών που είχαν παραταχθεί στους λόφους μπροστά από τα προάστια. Παρόλο που ο εχθρός είχε αναγκάσει τους αμυνόμενους να οπισθοχωρήσουν, δεν κινήθηκε προς το Φρούριο, αλλά πυρπόλησε τα μπόργα και επέδραμε ξανά στην ύπαιθρο, εγκαταλείποντας το νησί τρεις ημέρες μετά από αυτήν τη μοναδική επίθεση (2.9), έχοντας αιχμαλωτίσει μία μόνο γυναίκα.[6]

Αντιθέτως, το 1716 (5.7-22.8) οι Οθωμανοί έμειναν στο νησί σαράντα οκτώ ημέρες, από τις οποίες αφιέρωσαν στην πολιορκία περίπου τις μισές. Κατά τη διάρκεια αυτής της πολιορκίας οι Οθωμανοί κατασκεύασαν εννέα πυροβολεία και προέβησαν σε προπαρασκευαστικές εργασίες με τη διάνοιξη χαρακωμάτων. Μέσω αυτών των χαρακωμάτων οι στρατιώτες θα επιχειρούσαν να φτάσουν στο εγγύτερο του Φρουρίου χαράκωμα, για να εξαπολύσουν το βομβαρδισμό που θα προκαλούσε ρήγμα στα τείχη, να πυροδοτήσουν τα εκρηκτικά που είχαν προηγουμένως τοποθετηθεί εκεί, και να εκτελέσουν τη γενική έφοδο. Ακόμη μία φορά έλαβαν χώρα επιδρομές στην εξοχή και την πόλη αλλά και πλήθος μαχών στο Μαντούκι, από και προς τους λόφους Αβράμη και Σωτήρα και κάτω από τα τείχη του Φρουρίου, ενώ συγχρόνως διενεργούνταν βομβαρδισμοί. Σ' αυτήν την πολιορκία δεν υπήρξαν αιχμάλωτοι.[7]

---

5. M.M. Guazzo, *Historie di tutti i fatti degni di memoria nel mondo successi dal MDXXIIII sino a l'anno MDXLIX. Novamente reviste & con somma diligenza corrette & in piu luoghi emendate con la Tavola di tutto quello, che si contiene ne l'opera*, Appresso Gabriel Giolito Ferrari, in Vinegia 1549, φ. 201α-203β.

6. Ε. Γιωτοπούλου-Σισιλιάνου, *Ο αντίκτυπος του Δ΄ Βενετοτουρκικού πολέμου στην Κέρκυρα από ανέκδοτες πηγές*, Αθήνα 1982, σ. 21-23, 33.

7. Θεοδόσης Νικολαΐδης, «Η λατρεία του Αγίου Σπυρίδωνα στην Κέρκυρα (16ος-18ος

Η κατασκευή πυροβολείων, όπως και η δημιουργία χαρακωμάτων ή αλλιώς παραλλήλων, είχαν προσδιορίσει ήδη από το 16ο αι. τη σχεδόν κανονική και έπειτα την κανονική ή μεθοδική πολιορκία. Στον αντίποδα αυτής βρίσκεται η λεγόμενη άτακτη μέθοδος και οι υποδιαιρέσεις της, που περιλαμβάνουν την εκπόρθηση ενός φρουρίου μέσω συνεχών βομβαρδισμών (βίαιη προσβολή), μέσω κανονικών ή αιφνίδιων βομβαρδισμών (εναντίον όλων των υποδομών μόνο του υπό πολιορκία οχυρού, για παράδειγμα αποθηκών και κτηρίων που θα μπορούσαν να βοηθήσουν τον αμυνόμενο άμεσα ή έμμεσα), διά αιφνιδιασμού και μέσω αποκλεισμού. Τα χαρακώματα ήταν τόσο σημαντικά, που έδωσαν το όνομα στο είδος πολέμου, ο οποίος καλείται πόλεμος χαρακωμάτων και διήρκεσε για περισσότερα από διακόσια χρόνια από κοινού με την κανονική πολιορκητική μέθοδο.

Με βάση επομένως τα προαναφερθέντα, κατά την πολιορκία του 1716 οι Οθωμανοί υιοθέτησαν τις μεθόδους της κανονικής πολιορκίας με δεδομένη την ύπαρξη πυροβολείων και τριών κυρίων παραλλήλων, τις οποίες επεξέτειναν συνεχώς προς το Νέο Φρούριο. Ως προς το είδος αυτής της πολιορκίας ο Δημήτριος Στρατηγός, αντισυνταγματάρχης και υπασπιστής του βενετικού στρατού, έγραφε σε επιστολή του προς το βενετό γερουσιαστή και ιστοριογράφο Πέτρο Γαρζώνη πως ο αρχιστράτηγος Σούλεμπουργκ φοβόταν μια αιφνιδιαστική επίθεση των Οθωμανών, την οποία τελικά οι τελευταίοι έκαναν πράξη επιτυγχάνοντας την κατάληψη του Σκάρπωνα (στη βόρεια άκρη του Νέου Φρουρίου), για να περάσουν κατόπιν στο Φρούριο.[8] Συνεπώς, η πολιορκία του 1716 ξεκίνησε ως μεθοδική προσβολή αλλά κατέληξε σε άτακτη, με την αιφνίδια προσβολή στο Φρούριο.

Σε ό,τι αφορά στις παραλλήλους, στις οποίες κρύβονταν κανόνια και στρατιώτες, οι Οθωμανοί τις κατασκεύαζαν πιο βαθιές και πλατιές από τους Ευρωπαίους. Οι γενίτσαροι, στους οποίους είχε ανατεθεί αυτή η δουλειά, εργάζονταν καθήμενοι υπό τον ήχο των τυμπάνων, αφού πρώτα ο διοικητής είχε τοποθετήσει στις θέσεις τους τα στρατιωτικά σώματα. Κατά τη διάρκεια, δηλαδή, των συγκεκριμένων εργασιών διεξάγονταν και επιθέσεις.

Ο σχηματισμός αυτών των έργων προσπελάσεως αποτελούσε μέρος της πρώτης φάσης της πολιορκίας που επόταν του περιορισμού του αντιπάλου στο φρούριο. Στο επόμενο στάδιο ακολουθούσε ο βομβαρδισμός του οχυρού, ενώ ο

αι.)», *Τα Ιστορικά*, τχ. 57 (2012), σ. 313-328.

8. Ν. Βράιλας Βάρθης, *Η εν έτει 1716 ένδοξος πολιορκία της Κερκύρας εκ της ιταλικής μετά ιστορικής εισαγωγής, περιγραφής της τοποθεσίας και οχυρώσεως της πόλεως, πλείστων σημειώσεων, αφορωσών την οχυρωτικήν και τα όπλα της εποχής εκείνης, προσέτι δε και σχεδίου καταρτισθέντος τότε μετά την φυγήν των Τούρκων και περιλαμβάνοντος, πλην της οχυρώσεως της πόλεως, άπαντα τα προσιτήρια έργα των Τούρκων*, Τυπογραφείον Α. Λάντζα, Εν Κερκύρα 1908, σ. 25, 92, 95, 101-103.

πολιορκητής εκινείτο προς αυτό με την κάλυψη που του προσέφεραν τα χαρακώματα, αποσκοπώντας στην κατάληψη της τάφρου. Ταυτόχρονα οι στρατιώτες έσκαβαν υπονόμους κάτω από τα τείχη, για να τοποθετήσουν εκρηκτική ύλη, με την οποία θα τα ανατίναζαν. Το τελικό στάδιο, εφόσον τα κανόνια και οι ανατινάξεις είχαν προκαλέσει ρήγμα στα τείχη, προέβλεπε γενική έφοδο με στόχο την είσοδο στο φρούριο.[9]

Το 1571 το Φρούριο δεν κανονιοβολήθηκε, δεν αποκλείστηκε ούτε επιχειρήθηκε η αιφνιδιαστική του κατάληψη· ούτε υπήρξαν πυροβολεία και παράλληλοι, παρά μόνο έλαβαν χώρα επιδρομές. Επί της ουσίας και βασιζόμενοι στις υφιστάμενες μεθόδους προσβολής οχυρών θέσεων, θεωρούμε ότι αυτή η πολιορκία ουσιαστικά δεν τελέστηκε και, ως εκ τούτου, δεν μπορεί να υπαχθεί σε κάποια από τις υπάρχουσες τυπολογίες.

Αναφορικά με την πολιορκία του 1537, με δεδομένη την ύπαρξη των πυροβολείων και του βομβαρδισμού του Φρουρίου, αυτή παρουσίασε την εικόνα μιας εν μέρει κανονικής προσβολής· εν μέρει, επειδή απουσιάζουν τα χαρακώματα που προσδιόριζαν τη (σχεδόν) κανονική μέθοδο ήδη από τη γένεσή της. Αυτή η πολιορκία δεν μπορεί επίσης να ενταχθεί στο δεύτερο είδος, της άτακτης πολιορκίας, διότι απουσιάζουν ο αιφνιδιασμός, ο αποκλεισμός, η πραγματικά βίαιη προσβολή μέσω των συνεχών βομβαρδισμών αλλά και τα είδη του αιφνίδιου ή κανονικού βομβαρδισμού, καθώς οι βομβαρδισμοί, στους οποίους προέβησαν οι Οθωμανοί, δεν έγιναν ούτε με αιφνιδιαστικό τρόπο ούτε είχαν ως στόχο την πόλη.

Παρόλο που οι πολιορκίες είναι ανόμοιες και οι δύο τουλάχιστον ανήκουν σε διαφορετικές τυπολογίες, όμως όλες εμφανίζουν δύο βασικές ομοιότητες: η πρώτη είναι ότι περιλαμβάνουν επιδρομές στην ύπαιθρο και στην πόλη. Αυτές είναι πολύ σημαντικές, διότι για τους Οθωμανούς ήδη από το 14ο και 15ο αιώνα συνιστούσαν, μαζί με τις λεηλασίες, μέρος των πολεμικών τους επιχειρήσεων, προσδίδοντάς τους έναν χαρακτήρα φθοράς.[10] Στις πολιορκίες που μας αφορούν οι επιδρομείς λεηλάτησαν την αγροτική παραγωγή της υπαίθρου και προκάλεσαν υλικές ζημιές στην πόλη. Τη δεύτερη ομοιότητα συνιστά η μη περικύκλωση, η λεγόμενη περίσχεση των Φρουρίων, η οποία έπρεπε να είναι όσο το δυνατόν στενότερη και αποτελούσε, επίσης, μέρος της πολιορκητικής μεθόδου από το 16ο αιώνα και εξής.

Η μη επιλογή ενός τόσο καίριου παράγοντα που θα βοηθούσε την επίτευξη του στόχου, δεν υπογραμμίζει μόνο τη βαρύτητα που οι επιδρομές προσέδιδαν

9. C. Imber, *The Ottoman Empire, 1300-1650. The Structure of Power*, εκδ. Palgrave Macmillan, New York and London 2002, σ. 279, 281.

10. Ευ. Συγκέλλου, *Ο πόλεμος στον δυτικό ελλαδικό χώρο κατά τον ύστερο Μεσαίωνα (13ος-15ος αι.)*, (διδακτορική διατριβή), Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Ιωάννινα 2006, σ. 160, 182.

στις οθωμανικές πολιορκίες, αλλά καταδεικνύει τη συνέχιση μιας συνειδητής επιθετικής τακτικής και συνάμα αποδεικνύει πως η μη κύκλωση των φρουρίων δεν ήταν τυχαία επιλογή. Μάλιστα, σε ορισμένες πολιορκίες που οι Οθωμανοί πραγματοποίησαν στην κεντρική Ευρώπη και την Ασία, δεν απέκλεισαν τα οχυρά, ούτε σχημάτισαν παραλλήλους, αλλά περιορίστηκαν σε επιδρομές που εκτελούσαν για λογαριασμό τους οι Τάταροι.[11] Κατά συνέπεια, χωρίς να αποκλείεται η περαιτέρω έρευνα να δώσει και άλλα στοιχεία, η προσβολή της Κέρκυρας από τους Οθωμανούς συνιστά ένα είδος πολιορκίας που χαρακτηρίζεται από την παρουσία ή μη κανονιοβολισμών, από την ύπαρξη ποικίλου αριθμού οργανωμένων ή μη μαχών και περιλαμβάνει, σε όλες τις υπό εξέταση πολιορκίες, επιδρομές.

Μεταβαίνοντας στη συνέχεια στην τακτική που ακολούθησαν οι Οθωμανοί, η γενική αποφυγή της μάχης που παρατηρείται κατά τις δύο πρώτες πολιορκίες χαρακτηρίζει την πολεμική πρακτική του 16ου αι. σε αντίθεση με εκείνη των προηγούμενων ετών, που επιδίωκε την ταχεία κατάκτηση ενός τόπου ή ενός φρουρίου με ευθέως ένοπλη αντιπαράθεση των αντίπαλων μερών. Ειδικά στην πρώτη πολιορκία (1537) οι επιθέσεις της φρουράς εναντίον του εχθρού που έκαιγε τα μπόργα, δεν ήταν οργανωμένες και με στρατό σε παράταξη, καθώς από την άλλη μεριά οι στρατιώτες που άναβαν φωτιές δεν μπορούσαν, εκ των πραγμάτων, να κινούνται στοιχισμένοι βάσει ενός στρατιωτικού σχηματισμού. Μοιάζει περισσότερο με ένα είδος κυνηγητού, με έναν ανταρτοπόλεμο· κάτι τέτοιο άλλωστε συνάδει και με το χαρακτήρα των επιδρομών. Αντίθετα, στη δεύτερη πολιορκία (1571) η επίθεση των Οθωμανών κατά των αμυνομένων στους λόφους δεν ήταν αιφνιδιαστική, αλλά η συνολική απουσία μαχών δεν παύει να υφίσταται.

Η συγκέντρωση των πυρών εναντίον του Παλαιού ή του Νέου Φρουρίου στις πολιορκίες του 1537 και του 1716 –χαρακτηριστικό γνώρισμα της τακτικής του 16ου αι.– στόχευε στο να προκαλέσει ρήγμα στα τείχη, για να μπορέσει ο εχθρός να εισέλθει στο φρούριο. Οι Οθωμανοί, παρά τις βολές των κανονιών τους, δεν κατάφεραν να δημιουργήσουν αυτή τη δίοδο. Ειδικά στην πολιορκία του 1716, κατά την οποία κατέλαβαν το Σκάρπωνα, προσπάθησαν να εισχωρήσουν στο Νέο Φρούριο χρησιμοποιώντας σκάλες αναρρίχησης, αλλά απέτυχαν, καθώς οι κλίμακες δεν είχαν το απαιτούμενο ύψος.

Ένα ακόμη στοιχείο που πρέπει να προσεχθεί είναι ότι οι βομβαρδισμοί της πολιορκίας του 1537 δεν συνοδεύτηκαν από μάχες. Η μεμονωμένη αυτή χρήση του πυροβολικού ανήκει στις μεθόδους που χρησιμοποιούνταν την εποχή, κατά την οποία τα κανόνια εθεωρούντο βοηθητικά όπλα.

---

11. Chr. Duffy, *Siege Warfare: The Fortress in the Early Modern World, 1494-1660*, εκδ. Routledge and Kegan Paul, London and Henley 1979, σ. 210-211.

Συνοψίζοντας, οι Οθωμανοί βάσει των παραδειγμάτων που μελετήσαμε, φαίνεται πως πραγματοποιούσαν έναν πόλεμο, υιοθετώντας τις πλέον σύγχρονες για την εποχή τακτικές, όπως αυτή της μη εμπλοκής στη μάχη κατά τις πολιορκίες του 1537 και 1571, καθώς και της συσσώρευσης των πυρών σε ένα στόχο σε εκείνες του 1537 και 1716.

Επιπλέον, στην πολιορκία του 1537 εφαρμόζεται η μεσαιωνική τακτική της χρήσης του πυροβολικού χωρίς την παράλληλη προέλαση των στρατευμάτων, σε αντίθεση με την πολιορκία του 1716. Σε αυτό το σημείο πρέπει να σημειωθεί πως κατά τη διάρκεια του 16ου αι. το πυροβολικό χρησιμοποιήθηκε καθ' όλη την εξέλιξη της πολιορκίας με την ταυτόχρονη ανάπτυξη επιθέσεων. Προς το τέλος όμως του ίδιου αιώνα η χρήση του μειώθηκε, διότι προκαλούσε ζημιές τόσο στον επιτιθέμενο όσο και στον αμυνόμενο. Επομένως, ενώ στην πολιορκία του 1537 οι Οθωμανοί ακολούθησαν μια τακτική μεσαιωνικού τύπου, σε εκείνη του 1716 εφάρμοσαν μια μοντέρνα.

Ως προς τους τρόπους προσβολής η πολιορκία του 1537 ανήκει στον τύπο της κανονικής μεθόδου, χωρίς ωστόσο να τηρεί όλους τους όρους της, ενώ εκείνη του 1716 ξεκίνησε ως κανονική, με την κατασκευή έργων πολιορκίας, για να καταλήξει σε άτακτη επιβολή μέσω αιφνιδιασμού. Τέλος, αυτή του 1571, παρότι δεν εκτυλίχθηκε πλήρως, εντείνει τη σημασία των επιδρομών που οι Οθωμανοί πριμοδοτούσαν στις εμπόλεμες αντιπαραθέσεις τους.

Ως προς τη χρονική τους διάρκεια οι δύο πολιορκίες του 16ου αιώνα ήταν σύντομες, ενώ εκείνη του 18ου διήρκεσε περισσότερο από ενάμιση μήνα. Σε καμία όμως ο χρόνος δεν μεταβλήθηκε σε μοχλό πίεσης εναντίον των αμυνομένων. Αυτό μπορεί να συσχετισθεί με τη φύση των επιδρομών και, επομένως, με το είδος πολέμου που προτιμούσαν οι Οθωμανοί, στα χαρακτηριστικά γνωρίσματα του οποίου εντάσσονται οι άμεσες, βίαιες, με γρήγορο αποτέλεσμα επιθέσεις.

Συμπερασματικά, οι Οθωμανοί στη διάρκεια των εξεταζόμενων πολιορκιών εφάρμοσαν ορισμένους από τους ισχύοντες τότε κανόνες προσβολής φρουρίων και βασίστηκαν σε μεσαιωνικές και μοντέρνες τακτικές, συνδυάζοντας αυτές με τη δική τους μέθοδο διεξαγωγής των επιδρομών και αποδεικνύοντας έτσι πως είχαν γνώση των εξελίξεων που διαμορφώνονταν στην Ευρώπη σχετικά με την τέχνη των πολιορκιών και του πολέμου γενικότερα.

Περίληψη / Summary

Οι πολιορκίες που πραγματοποίησαν οι Οθωμανοί εναντίον της Κέρκυρας τα έτη 1537, 1571 και 1716 παρουσιάζουν ομοιότητες και διαφορές ως προς την ανάπτυξή τους. Στην παρούσα μελέτη επιδιώκουμε, μέσα από τη διερεύνηση των οθωμανικών πολιορκητικών μεθόδων και των αντιδράσων/αναπροσαρμογών των αμυνομένων, την ανάδειξη μιας τυπολογίας του φαινομένου στο μακρό χρόνο.

The sieges that Ottomans laid to Corfu in 1537, 1571 and 1716, present similarities and differences in their development. In this work, through the study of the ottoman siege method and the reactions/adaption of the defenders we make an effort to highlight a typology of the phenomenon over the course of time.

ΚΑΤΑΣΚΟΠΕΥΤΙΚΗ ΚΑΙ ΣΥΝΩΜΟΤΙΚΗ ΚΙΝΗΤΙΚΟΤΗΤΑ ΣΤΗ ΒΕΝΕΤΙΚΗ ΚΕΡΚΥΡΑ ΚΑΤΑ ΤΑ ΤΕΛΗ ΤΟΥ 16ου ΑΙΩΝΑ

Χρυσοβαλάντης Παπαδάμου

Η Κέρκυρα, σημαντικός κρίκος στην αλυσίδα των εμπορικών σταθμών της Γαληνοτάτης, θεωρήθηκε κατά τον 16ο αιώνα από τους Βενετούς σημείο-κλειδί για τη διαιώνιση της αποικιακής παρουσίας τους στην Ανατολή. Η ορατή οθωμανική απειλή, βέβαια, καθιστούσε αναγκαία τη διαρκή επεξεργασία αμυντικών σχεδιασμών. Μετά τις δύο μεγάλες τουρκικές επιθέσεις του 1537 και του 1571 ανοικοδομήθηκε τείχος ενισχυμένο με προμαχώνες, το οποίο περιέκλειε μεγάλο τμήμα της πόλης και νέο φρούριο στις παρυφές του λόφου του Αγίου Μάρκου.[1] Κατ' αυτόν τον τρόπο, οι Βενετοί δημιούργησαν ένα ισχυρό αμυντικό έρεισμα και ταυτόχρονα έναν ασφαλέστερο σταθμό ανεφοδιασμού, που επέτρεπε την καλύτερη επικοινωνία με τις υπόλοιπες εμπορικές σκάλες τους στην Ανατολή. Το νησί, εκτός από έδρα του γενικού προνοητή της θάλασσας[2] και του καπιτάνου του Κόλπου, κατέστη κέντρο ανεφοδιασμού των εμπορικών γαλερών, καθώς και βάση μεταβίβασης της δημόσιας αλληλογραφίας.

Τα προαναφερθέντα οχυρωματικά έργα που υλοποιήθηκαν στην Κέρκυρα μεταξύ των ετών 1576 και 1588 αλλά και στα υπόλοιπα νησιά του Ιονίου πελάγους[3] κατά την ίδια περίπου χρονική περίοδο δεν μπορούσαν να αφήσουν αδιάφορες τις άλλες ισχυρές δυνάμεις της Μεσογείου. Το ίδιο χρονικό διάστημα η Υψηλή Πύλη και η Ισπανία επεξεργάζονταν διαρκώς σχέδια είτε για την κατάληψη των Ιόνιων Νησιών είτε για την επέκταση της επιρροής τους σ' αυτά. Οι μυστικές αυτές προ-

---

1. Ε. Γιωτοπούλου-Σισιλιάνου, *Πρεσβείες της βενετοκρατούμενης Κέρκυρας (16ος-18ος αι.). Πηγή για σχεδίασμα ανασύνθεσης της εποχής*, εκδ. Αρχεία Νομού Κέρκυρας, Αθήνα 2002, σ. 149-154. – Α. Αγοροπούλου-Μπιρμπίλη, *Η αρχιτεκτονική της πόλεως της Κέρκυρας κατά την περίοδο της ενετοκρατίας*, Αθήνα 1977, σ. 34-104.

2. E. Bacchion, *Il dominio veneto su Corfù (1386-1797)*, εκδ. Altino, Venezia 1956, σ. 37. – Α.Χ. Τσίτσας, *Βενετοκρατούμενη Κέρκυρα. (Θεσμοί)*, Δημοσιεύματα Εταιρείας Κερκυραϊκών Σπουδών, Κέρκυρα 1989, σ. 73-80.

3. Κ. Τσικνάκης, «Οι προσπάθειες για την ίδρυση του φρουρίου της Άσου στην Κεφαλονιά (1576-1593)», *Πρακτικά του Ε΄ Διεθνούς Πανιονίου Συνεδρίου*, (επιμ. Γ. Μοσχόπουλος), Εταιρεία Κεφαλληνιακών Ιστορικών Ερευνών, Αργοστόλι 1989, τ. Α΄, σ. 93-106. – Ε. Concina, «Città e fortezze nelle "Tre Isole Nostre del Levante"», στο: *Venezia e la difesa del Levante. Da Lepanto a Candia 1570-1670*, Arsenale, Venice 1986, σ. 184-220.

θέσεις και κινήσεις δεν ήταν δυνατόν να τεθούν σε εφαρμογή δίχως τη στρατολόγηση εκτεταμένων δικτύων κατασκόπων και πληροφοριοδοτών που δρούσαν παράλληλα και ασφαλώς συμπλήρωναν το έργο της διπλωματίας.

Σημαντικό ρόλο στη διακίνηση πληροφοριών και κατασκόπων στην Αδριατική διαδραμάτιζαν τρεις κυρίως πόλεις: η Ραγούζα, η Νεάπολη και η Βενετία.[4] Η Ραγούζα αποτελούσε για τους Οθωμανούς πραγματικό «παράθυρο προς τη Δύση» και για τους Ισπανούς ένα από τα βασικότερα σημεία εισόδου στα Βαλκάνια. Επιπλέον, λειτουργούσε ως σημαντικό σημείο συγκέντρωσης και διακίνησης πληροφοριών και πρακτόρων για όλες τις δυνάμεις της εποχής,[5] ενώ στη Νεάπολη έδρευε το γενικό αρχηγείο της ισπανικής κατασκοπείας στον χώρο της Ανατολής.[6] Ωστόσο, το πρωταρχικό σημείο συλλογής, ανάλυσης και διάδοσης αξιόπιστων ως επί το πλείστον πληροφοριών ήταν η βενετική μητρόπολη, γεγονός που την αναδείκνυε σε νευραλγικό κέντρο του δικτύου κατασκοπείας και αντικατασκοπίας.[7] Για το ισπανικό κατασκοπευτικό δίκτυο, ιδίως, η πόλη της λιμνοθάλασσας αποδείχτηκε ισάξια, αν όχι σημαντικότερη, από την ίδια τη Νεάπολη. Πράγματι, στη Βενετία οι Ισπανοί προσπαθούσαν να διασταυρώσουν και να αποσπάσουν πληροφορίες και παράλληλα να στρατολογήσουν πληροφοριοδότες κάθε εθνικότητας και επαγγέλματος. Αξίζει να σημειωθεί, μάλιστα, ότι ανέπτυξαν επαφές και με πρόσωπα της εκεί Ελληνικής παροικίας, όπως λ.χ. με μέλη των οικογενειών Γλυτζούνη, Βαρέλη, Βουστρώνιου, Σιγούρου κ.ά.[8] Αποκορύφωμα των προσπαθειών τους αυτών υπήρξε σε ορισμένες περιπτώσεις ο προσεταιρισμός ατόμων που δραστηριοποιούνταν στα ανώτατα όργανα διοίκησης του βενετικού κράτους, όπως για παράδειγμα γραμματέων του Συμβουλίου των Δέκα.[9]

Όσον αφορά στη Δημοκρατία του Αγίου Μάρκου, το Συμβούλιο των Δέκα

---

4. Ι. Χασιώτης, *Οι Έλληνες στις παραμονές της ναυμαχίας της Ναυπάκτου. Εκκλήσεις, επαναστατικές κινήσεις και εξεγέρσεις στην Ελληνική χερσόνησο από τις παραμονές ώς το τέλος του Κυπριακού πολέμου (1568-1571)*, Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη 1970, σ. 27-37.

5. P. Preto, *I servizi segreti di Venezia, Spionaggio e controspionaggio ai tempi della Serenissima*, Il Saggiatore, Milano 2004, σ. 235-242.

6. G. Hassiotis, «Venezia e i domini veneziani tramite di informazioni sui Turchi per gli Spagnoli nel sec. XVI», στο: *Venezia centro di mediazione tra Oriente e Occidente (secoli XV-XVI). Aspetti e problemi*, (επιμ. H.G. Beck, M. Manoussakas, A. Pertusi), L.S. Olschki, Florence 1977, τ. Α′, σ. 123.

7. H. Kissling, «Venezia come centro di informazioni sui Turchi», στο: *Venezia centro di mediazione*, ό.π., σ. 99-109.

8. G. Hassiotis, «Venezia e i domini veneziani tramite di informazioni sui Turchi per gli Spagnoli nel sec. XVI», *ό.π.*, σ. 126.

9. P. Preto, *I servizi segreti di Venezia*, ό.π., σ. 51-53.

και οι Ανακριτές τους Κράτους επαγρυπνούσαν συνεχώς, προκειμένου να αποτρέψουν τη διαρροή σημαντικών κρατικών μυστικών.[10] Ως εκ τούτου ελάμβαναν διάφορα προληπτικά μέτρα, όπως απαγόρευση επαφών των βενετών ευγενών με αντιπροσώπους ξένων κρατών. Παράλληλα, ευνόησαν την ανάπτυξη ενός δικτύου πληροφοριοδοτών, στους οποίους παρείχαν οικονομικά και άλλα προνόμια. Ως προς το βενετικό κατασκοπευτικό δίκτυο στην Ανατολή, ο ανώτατος βενετός αξιωματούχος στην καρδιά της Οθωμανικής αυτοκρατορίας, ο βάιλος στην Κωνσταντινούπολη,[11] συνιστούσε τον βασικό πληροφοριοδότη των μυστικών υπηρεσιών της Γαληνότατης και, συνεπώς, βασικό δίαυλο για τη διάδοση όλων των ειδήσεων που ενδιέφεραν αυτές. Έτσι, εκπρόσωποι ξένων δυνάμεων συχνά προσπαθούσαν να αντλήσουν πληροφορίες από τον βάιλο και τους συνεργάτες του, με αποτέλεσμα ορισμένες φορές να παρατηρηθούν φαινόμενα διαφθοράς βενετών βαΐλων, όπως συνέβη λ.χ. στην περίπτωση του Girolamo Lippomano.[12]

Εντός του περιγραφέντος σκηνικού, πρόσωπα ποικίλων επαγγελματικών και κοινωνικών κατηγοριών στρατολογούνταν με σκοπό τη διεκπεραίωση μικρότερων ή μεγαλύτερων αποστολών για λογαριασμό ενός ή και περισσότερων εντολέων. Μικρό μέρος αυτών ήταν έμμισθοι μόνιμοι κατάσκοποι, ενώ οι περισσότεροι δεν ήταν παρά απλοί αναλώσιμοι πληροφοριοδότες. Οι τελευταίοι ήταν έμποροι, σκλάβοι που είχαν ελευθερωθεί ή δραπετεύσει, αρνησίθρησκοι, ορθόδοξοι κληρικοί και μοναχοί, καθολικοί ιεραπόστολοι, γυναίκες ελευθερίων ηθών κ.λπ.[13] Εξάλλου, σημαντικό ρόλο στη διακίνηση των πληροφοριών διαδραμάτιζαν αναμφίβολα και πρόσωπα που τελούσαν χρέη αντιπροσώπου, εμπορικού ως επί το πλείστον, διαφόρων κρατών. Η Ισπανία, λ.χ., υιοθετώντας το πρότυπο του θεσμού του βενετού εμπορικού προξένου, τοποθέτησε προξένους της τόσο στην οθωμανική όσο και στη βενετική επικράτεια. Έτσι, παράλληλα με την προστασία των συμφερόντων των ομοεθνών τους, ασκούσαν κατασκοπευτική δραστηριότητα. Γι' αυτό και στις βενετικές κτήσεις οι τοπικές αρχές εξέφραζαν έντονη δυσαρέσκεια για την παρουσία αυτών των ισπανών προξένων και συχνά ζητούσαν από τη μητρόπολη την άδεια απομάκρυνσής τους.[14]

---

10. P. Preto, *I servizi segreti di Venezia*, ό.π., σ. 55-70.

11. Για τον θεσμό του βαΐλου της Κωνσταντινούπολης μέχρι τα μέσα του 15ου αιώνα βλ. Χ. Μαλτέζου, *Ὁ θεσμὸς τοῦ ἐν Κωνσταντινουπόλει βενετοῦ βαΐλου (1268-1453)*, Δημοσιεύματα «Βιβλιοθήκης Σοφίας Σαριπόλου», Αθήνα 1970.

12. P. Preto, *I servizi segreti di Venezia*, ό.π., σ. 76-78.

13. E. Gürkan, *Espionage in the 16th Century Mediterranean: Secret Diplomacy, Mediterranean go-betweens and the Ottoman Habsburg Rivalry* (διδακτορική διατριβή), Washington DC 2012, σ. 100-139. – P. Preto, *I servizi segreti di Venezia*, ό.π., σ. 455-485.

14. Χ. Παπακώστα, «Οι εμπορικοί πρόξενοι στα Ιόνια Νησιά: ανάγκη και σκοπιμό-

Η Κέρκυρα, η οποία βρισκόταν σε νευραλγικό σημείο, διαδραμάτιζε σημαντικό ρόλο στη διακίνηση ανθρώπων και πληροφοριών. Πλοία κατέφθαναν σε καθημερινή βάση, μεταφέροντας κάθε λογής ανθρώπους, εμπορεύματα αλλά και ειδήσεις. Η αδιάκοπη αυτή δραστηριότητα διατηρούσε σε εγρήγορση τα αντανακλαστικά των τοπικών αρχών, οι οποίες επεδείκνυαν ιδιαίτερη μέριμνα για την αντιμετώπιση ζητημάτων που αφορούσαν στην ασφάλεια του κράτους, λαμβάνοντας τα κατάλληλα μέτρα και επεμβαίνοντας αμέσως σε κάθε περίπτωση ύποπτης κίνησης ή συναφούς καταγγελίας.

Αυτό προκύπτει και από δύο υποθέσεις κατασκοπείας[15] και μιας πιθανής «συνωμοτικής κίνησης»,[16] που έλαβαν χώρα κατά τα έτη 1588-1589, δηλαδή κατά την ολοκλήρωση των οχυρωματικών έργων στην Κέρκυρα. Διαφορετικές ως προς τις λεπτομέρειές τους, παρουσιάζουν, ωστόσο, αρκετές αναλογίες: ως προς την καταγγελία των υπόπτων στις αρχές, την άμεση αντίδραση των τελευταίων και τη συνοπτική διαδικασία σύλληψης και εξέτασης των υπόπτων· τέλος, ως προς την κατάληξή τους.

Οι υπό εξέταση υποθέσεις αφορούν ειδικότερα έναν δομινικανό μοναχό από τη Μόντενα, τον Mariano Spattafora και τον τούρκο σύντροφό του Mustafa Turco ή Vicenzo Armeni, έναν γενίτσαρο, τον Abdabei ή Dimitri del Zanthe, συνοδευόμενο από έναν νεαρό ατζέμ ογλάν, τον Mustafa, καθώς και έναν κύπριο καπιτάνο, τον Pietro Antonio Brachimi, και τους δύο γιους του, που υπηρετούσαν στο Νέο Φρούριο της Κέρκυρας.

Όπως έχει ήδη αναφερθεί, σημείο εκκίνησης και των τριών υποθέσεων συνιστά η καταγγελία των υπόπτων στις αρχές. Θα πρέπει να σημειωθεί ότι η Βενετία προωθούσε την καταγγελία, προσφέροντας χρηματικές αμοιβές και άλλα προνόμια, όπως συνάγεται, άλλωστε, από διάταγμα του Συμβουλίου των Δέκα του 1584. Οι βενετικές αρχές της Κέρκυρας έσπευσαν να ελέγξουν τις παραπάνω καταγγελίες. Ιδιαίτερα στην περίπτωση του κύπριου καπιτάνο η καταγγελία διατυπώθηκε απευθείας από τον βάιλο.

Στην πρώτη υπόθεση,[17] του δομινικανού μοναχού Mariano Spattafora, το στοιχείο που κίνησε το ενδιαφέρον του καταγγέλλοντος, ενός κερκυραίου ναυτικού, ήταν οι ύποπτες κινήσεις του στο λιμάνι και στην «Πύλη της Σπηλιάς»,

---

τητα», *Πρακτικά Ζ΄ Διεθνούς Πανιονίου Συνεδρίου*, Εταιρεία Λευκαδικών Μελετών, Αθήνα 2004, τ. Β΄, σ. 577-593.

15. A.S.V., *Quarantia Criminal*, b. 94, n. 33 και n. 34, πρβλ. P. Preto, *I servizi segreti di Venezia*, ό.π., σ. 104.

16. A.S.V., *Consiglio di Dieci*, Parti Secrete, filza 24, A.S.V., *Senato*, Dispacci degli Ambasciatori e residenti Costantinopoli, filza 28, έγγραφο 42, φ. 301r-302r.

17. A.S.V., *Quarantia Criminal*, b. 94, n. 33.

ζώνη με ιδιαίτερη σημασία· αποτελούσε το εμπορικό κέντρο της πόλης, όπου διακινούνταν άνθρωποι και εμπορεύματα, υπήρχαν αποθήκες και χώροι υγειονομείου, ενώ εκεί βρισκόταν επίσης ο στρατώνας και έδρευαν οικονομικές και διοικητικές υπηρεσίες.[18] Επιπλέον, η προσέγγιση ενός ντόπιου καπετάνιου από μέρους του μοναχού, προκειμένου να διευθετηθεί το ζήτημα της μεταφοράς του ιδίου και του συντρόφου του στην υπό οθωμανική κυριαρχία Λευκάδα, ενίσχυσε τις υποψίες του καταδότη.

Στη δεύτερη περίπτωση[19] τα πράγματα εξελίχθηκαν διαφορετικά. Η ιστορία διαδραματίζεται σε μία από τις γαλέρες του καπιτάνου του Κόλπου, λίγο πριν από τη μεταφορά ενός γενίτσαρου, του Abdabei, και του νεαρού ακολούθου του (ατζέμ ογλάν) Mustafa στη Βενετία. Εκεί ένας από τους κωπηλάτες του πλοίου αναγνώρισε τον γενίτσαρο και τον αποκάλεσε Δημήτρη από τη Ζάκυνθο. Αν και ο γενίτσαρος προσποιήθηκε ότι δεν τον γνώριζε, ο κωπηλάτης ανέφερε το περιστατικό στους προϊσταμένους του, καταθέτοντας, μάλιστα, ότι μαζί με τον Δημήτρη είχαν αποδράσει προ πενταετίας από τη γαλέρα του Benetto Zuliano κοντά στην Ηγουμενίτσα.

Και στις δύο περιπτώσεις οι αρχές προέβησαν στη σύλληψη των υπόπτων και στη συνέχεια σε πλήθος προσαγωγών άμεσα ή έμμεσα εμπλεκόμενων ατόμων. Οι καταθέσεις τους παρουσιάζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον, καθώς από αυτές δεν αντλούνται αποκλειστικά και μόνον πληροφορίες για πρόσωπα και πράγματα που αφορούν στις υποθέσεις αυτές. Παράλληλα, δίνεται η δυνατότητα στον αναγνώστη να αφουγκραστεί τη φωνή των λαϊκών ανθρώπων του τόπου, τον παλμό και την κίνηση του λιμανιού, της αγοράς και της ταβέρνας.

Αρχικά γίνεται αντιληπτό ότι η κατασκευή μιας πλαστής ταυτότητας διευκόλυνε τη δραστηριότητα των υπόπτων. Ο κύριος ύποπτος της πρώτης υπόθεσης εμφανιζόταν ως δομινικανός μοναχός, γεγονός που θεωρητικά του εξασφάλιζε ελευθερία κινήσεων σε χριστιανικά εδάφη, προνομιακή μεταχείριση από τον περίγυρο και ίσως ευνοϊκές συνθήκες για τη δημιουργία κοινωνικών δικτύων αλλά και πολιτικών διασυνδέσεων. Ας σημειωθεί ότι η επιλογή του μοναχικού σχήματος ήταν ιδιαίτερα προσφιλής στους κύκλους των κατασκόπων και των πληροφοριοδοτών της εποχής.[20] Ωστόσο, ερωτήματα προκαλούν αφενός οι κινήσεις του μοναχού μεταξύ του λιμανιού, των στρατώνων και του φρουρίου και όχι, όπως θα ήταν λογικό, γύρω από το αρχιεπισκοπικό μέγαρο, κάποιον ναό, ένα μοναστήρι

18. Α. Αγοροπούλου-Μπιρμπίλη, *Η αρχιτεκτονική της πόλεως της Κέρκυρας*, ό.π., σ. 56-57.

19. A.S.V., *Quarantia Criminal*, b. 94, n. 34.

20. P. Preto, *I servizi segreti di Venezia*, ό.π., σ. 472-476. – E. Gürkan, *Espionage in the 16th Century Mediterranean*, ό.π., σ. 103-108.

ή άλλο εκκλησιαστικό ίδρυμα, και αφετέρου το γεγονός ότι ο μοναχός συνοδευόταν από έναν Τούρκο. Ακόμη μεγαλύτερη απορία προκαλεί η εξήγηση του Δομινικανού αναφορικά με τον σκοπό του ταξιδιού του: δήλωνε ότι είχε αποφασίσει να μεταστραφεί στην Ορθοδοξία και, ως εκ τούτου, πρόθεσή του ήταν να μεταβεί, για να μονάσει στη Μονή Στροφάδων, όπου βρισκόταν ένας θείος του μοναχός. Ο κατ' εξοχήν ύποπτος της δεύτερης υπόθεσης, ο γενίτσαρος, προσπαθώντας να υπερκεράσει τα πολιτικά σύνορα ανάμεσα στον χριστιανικό και τον ισλαμικό κόσμο, χρησιμοποίησε ως πρόσχημα της έλευσής του στο νησί τη βούληση για μεταστροφή στη χριστιανική θρησκεία. Συνολικά, η έντονη επιθυμία των τριών τουλάχιστον από τους τέσσερις καταγγελθέντες για μεταστροφή στο ορθόδοξο χριστιανικό δόγμα αιτιολογείται κατά τα λεγόμενά τους από το γεγονός ότι κατάγονταν από ελληνικά μέρη και κάποτε ήταν Ορθόδοξοι.

Ανεξάρτητα από τις λεπτομέρειες της κατασκευής του επίπλαστου προσωπικού προφίλ των υπόπτων, μετά τη σύλληψή τους το ενδιαφέρον των ανακριτών επικεντρώθηκε στην αποκάλυψη των ακόλουθων στοιχείων: της πραγματικής τους ταυτότητας, της πορείας που είχαν ακολουθήσει πριν από τον εντοπισμό τους, των προσώπων με τα οποία είχαν έλθει σε επαφή, των εν γένει διασυνδέσεών τους, του απώτερου σκοπού τού ταξιδιού τους, καθώς και του τελικού τους προορισμού. Τα σημεία εκκίνησης των φερομένων ως κατασκόπων παρουσιάζουν ενδιαφέρον, αφού αμφότερα βρίσκονταν υπό την κυριαρχία των δύο ανταγωνιστικών μεσογειακών δυνάμεων της Βενετίας: ο μεν Δομινικανός και ο τούρκος σύντροφός του είχαν αναχωρήσει από τη Μεσσήνη της Σικελίας, ο δε γενίτσαρος και ο βοηθός του (ατζέμ ογλάν) από την Ηγουμενίτσα. Οι διαδρομές τους, ομοίως, χρήζουν προσοχής: ο Δομινικανός είχε κινηθεί μεταξύ της Μεσσήνης και της Νεάπολης, έχοντας συνδιαλλαγεί με σημαίνουσες προσωπικότητες των περιοχών αυτών (με αρχιερείς και κληρικούς της Λατινικής Εκκλησίας, με ισπανούς, ιταλούς και έλληνες πλούσιους εμπόρους κ.ά.),[21] ενώ ο γενίτσαρος περιφερόταν μεταξύ Αθήνας και Κωνσταντινούπολης ως φύλακας εμπόρων, που περιόδευαν σε περιοχές, όπως ήταν τα Ιωάννινα, η Σαγιάδα, τα Τρίκαλα, η Λάρισα, η Θεσσαλονίκη, η Κωνσταντινούπολη κ.ά.[22] Οι αφηγήσεις των υπόπτων, αποσπασμένες άλλοτε χωρίς χρήση βίας και άλλοτε κατόπιν βασανιστηρίων, σε συνδυασμό με τις καταθέσεις των υπόλοιπων προσαγομένων συνθέτουν ενδιαφέρουσες μικροϊστορίες.

---

21. Για την ελληνική κοινότητα της Νεάπολης βλ. I. Hassiotis, «La comunità greca di Napoli e i moti insurrezionali nella penisola balcanica meridionale durante la seconda metà del XVI secolo», *Balkan Studies*, τ. 10 (1969), σ. 279-288.

22. Για τα εμπορικά δίκτυα στον βαλκανικό χώρο βλ. T. Stoianovich, «Ο κατακτητής ορθόδοξος βαλκάνιος έμπορος», στο: *Η οικονομική δομή των βαλκανικών χωρών (15ος – 19ος αιώνας)*, (επιμ. Σπ. Ασδραχάς), εκδ. Μέλισσα, Αθήνα 1979, σ. 287-345.

Επίσης, αξίζει να μνημονευθεί το γεγονός ότι ύστερα από τη γνωστοποίηση της σύλληψης των δύο υπόπτων από τη Μεσσήνη ο ισπανός πρόξενος Marc'Antonio Liprovosi παρουσιάστηκε ενώπιον του προνοητή και καπιτάνου της Κέρκυρας. Μέλημά του ήταν να αποκλείσει οποιαδήποτε σχέση των παραπάνω υπόπτων με το Βασίλειο της Νεάπολης και να συνδέσει, παράλληλα, την κατασκοπευτική τους δράση με την Υψηλή Πύλη. Στο πλαίσιο αυτό ο ισπανός πρόξενος διατεινόταν ότι έμπιστό του πρόσωπο στην Κωνσταντινούπολη τον είχε ήδη πληροφορήσει για την παρουσία στη Μεσσήνη κάποιου μεταμφιεσμένου σε μοναχό του τάγματος του Αγίου Δομίνικου, τον οποίο ασφαλώς ταυτοποιούσε με τον συλληφθέντα στην Κέρκυρα μοναχό, που δεν μπορούσε παρά να είναι πληροφοριοδότης των Οθωμανών. Σημειωτέον ότι ο Liprovosi αναφέρεται και σε άλλες μεταγενέστερες χρονικά πηγές (του 1601 και του 1616), από τις οποίες καταδεικνύεται η δυσαρέσκεια των βενετικών αρχών λόγω της ύποπτης δραστηριότητάς του, καθώς και η επιδίωξή τους να τον απομακρύνουν και να μην επιτρέψουν την επανεκλογή του στη θέση του εμπορικού προξένου της Ισπανίας στην Κέρκυρα.[23]

Όσον αφορά τον ιθύνοντα νου κάθε υπόθεσης, αυτός δεν ήταν αυτονόητα διακριτός ευθύς εξαρχής, αλλά προέκυπτε κατά τη διάρκεια των ανακρίσεων. Παρά τα βασανιστήρια, τόσο ο δομινικανός Mariano όσο και ο γενίτσαρος Abdabei ενέμεναν στις αρχικές τους καταθέσεις, υποστηρίζοντας σθεναρά το σενάριο της θρησκευτικής μεταστροφής τους. Τουναντίον, οι σύντροφοί τους λίγο έως πολύ προέβησαν στην αποκάλυψη στοιχείων σε βάρος των ανωτέρων τους, φροντίζοντας να κρατήσουν αποστάσεις από αυτούς. Ο μεν Mustafa, σύντροφος του Δομινικανού, ομολόγησε πως ο τελευταίος ήταν πράγματι κατάσκοπος, πως ο ίδιος δεν είχε την παραμικρή ανάμειξη στο εγχείρημα και πως γι' αυτόν η Κέρκυρα δεν συνιστούσε παρά έναν ενδιάμεσο σταθμό κατά τη μετάβασή του στην ιδιαίτερη πατρίδα του, την Κωνσταντινούπολη. Από τα λεγόμενά του, όμως, δεν συνάγεται ο σκοπός της αποστολής του δομινικανού μοναχού ούτε αποσαφηνίζεται το ερώτημα αν αυτός δρούσε μόνο για λογαριασμό των Οθωμανών ή αν επρόκειτο για διπλό πράκτορα. Στην άλλη υπόθεση, ο βοηθός του γενίτσαρου (ατζέμ ογλάν) κατά παρόμοιο τρόπο δήλωνε άγνοια αναφορικά με τις κατηγορίες που διατυπώνονταν σε βάρος του, και σημείωνε ότι απλώς ακολουθούσε τον ανώτερό του.

Το βέβαιο είναι ότι οι βενετικές αρχές δεν εξιχνίασαν καμία από τις δύο υποθέσεις. Στην πρώτη περίπτωση δεν κατόρθωσαν να εντοπίσουν την αλληλογραφία που αντάλλασσαν οι ύποπτοι και για την οποία γινόταν επανειλημμένα λόγος κατά τη διάρκεια των ανακρίσεων. Ομοίως και στη δεύτερη, δεν κατάφεραν να πιστοποιήσουν τις εικαζόμενες συνεννοήσεις των υπόπτων με στρατιωτικούς στην

23. A.S.V., *Senato*, Parti Secreti, filza 72.

Κέρκυρα. Παρ' όλα αυτά, ο θάνατος και των τεσσάρων συλληφθέντων καταδεικνύει την πάγια τακτική που ακολουθούσαν οι βενετοί κυρίαρχοι σε τέτοιου είδους περιπτώσεις απειλής κατά της ασφάλειας του κράτους από ξένους πράκτορες.

Όταν, όμως, εμπλέκονταν σε παρόμοιες υποθέσεις στρατιωτικοί αξιωματούχοι, έστω και κατώτεροι, η πολιτική της Γαληνοτάτης ήταν διαφορετική. Αυτό καθίσταται πρόδηλο από την τρίτη υπό εξέταση περίπτωση, εκείνη του φερόμενου ως εμπλεκόμενου σε συνωμοτική κίνηση, του Pietro Antonio Brachimi.[24] Στην περίπτωση αυτή ο βάιλος στην Κωνσταντινούπολη γνωστοποίησε στη Διοίκηση της Κέρκυρας ότι ένας κύπριος καπιτάνο στο Νέο Φρούριο είχε έρθει σε μυστικές συνεννοήσεις με Οθωμανούς με στόχο την κατάληψη του νησιού. Συγκεκριμένα, σε επικείμενη εμφάνιση του οθωμανικού στόλου αυτός θα αναλάμβανε υπονομευτική δράση εντός του φρουρίου και θα προέβαινε σε δολιοφθορές, διευκολύνοντας το έργο των επίδοξων κατακτητών. Οι αρχές συνέλαβαν ως ύποπτο τον Brachimi –πρόσφυγα ύστερα από την απώλεια της Αμμοχώστου– και τους δυο γιους του, που υπηρετούσαν ως μισθοφόροι στο Νέο Φρούριο της Κέρκυρας. Δεν προχώρησαν, ωστόσο, στη διεξαγωγή ανακρίσεων, αλλά έστειλαν αμέσως τους τρεις Κύπριους στη μητρόπολη μαζί με επιστολές και έγγραφα που βρέθηκαν στην οικία τους. Της υπόθεσής τους επιλήφθηκαν οι επικεφαλής του Συμβουλίου των Δέκα. Οι τελευταίοι, μετά την πάροδο πέντε μηνών και την ενδελεχή εξέταση των υπόπτων και των ανευρεθέντων εγγράφων, πληροφόρησαν τον βάιλο στην Κωνσταντινούπολη ότι δεν είχαν προκύψει επιβαρυντικά στοιχεία σε βάρος τους. Θα εξακολουθούσαν, εντούτοις, να τους κρατούν δέσμιους, ωσότου περιέλθουν σε γνώση τους νέα στοιχεία, προερχόμενα είτε από τον ίδιο τον βάιλο, είτε από τον προνοητή και καπιτάνο της Κέρκυρας, είτε από άλλες πηγές. Στο σημείο αυτό τα ίχνη των υπόπτων χάνονται. Με βάση τα σημερινά ερευνητικά δεδομένα δεν είναι γνωστό αν τελικά καταδικάστηκαν και εκτελέστηκαν ή, αντίθετα, αφέθηκαν ελεύθεροι και επέστρεψαν στην Κέρκυρα.

Εν κατακλείδι, από τις τρεις υποθέσεις που αναφέρθηκαν, επιβεβαιώνεται ότι η Κέρκυρα αποτελούσε, πράγματι, σημαντικό σταθμό και τόπο μετεπιβίβασης ανθρώπων και πληροφοριών και προσείλκυε το ενδιαφέρον ατόμων που εμπλέκονταν σε κατασκοπευτικές ή συνωμοτικές δραστηριότητες. Δεν είναι τυχαίο ότι και οι τρεις υποθέσεις διαδραματίζονται ακριβώς τη στιγμή που ολοκληρώνονται τα οχυρωματικά έργα στο νησί. Άλλωστε, από ανάλογες περιπτώσεις φαίνεται ότι αυτό δημιουργούσε έντονη κατασκοπευτική κινητικότητα, όπως λ.χ. στην Κύπρο λίγο προγενέστερα, όπου οι Τούρκοι είχαν αποστείλει κατασκόπους

24. A.S.V., *Consiglio di Dieci,* Parti Secrete, filza 24. A.S.V., *Senato,* Dispacci degli Ambasciatori e residenti a Costantinopoli, filza 28, αρ. 42, φ. 301r-302r.

μεταμφιεσμένους σε εμπόρους κατά την εκτέλεση των εκεί οχυρωματικών έργων.[25] Παράλληλα, δύσκολα θα μπορούσε να αποφύγει κανείς τον συσχετισμό των υποθέσεων αυτών με τη φρενήρη κατασκοπευτική δραστηριότητα που είχε αναπτύξει κατά το δεύτερο μισό του 16ου αιώνα στην Αδριατική και στην ανατολική Μεσόγειο ο κερκυραίος Πέτρος Λάντζας.[26] Από τα μέσα περίπου της δεκαετίας του 1560 πράκτορας των Βενετών, διοικητής της Πάργας το 1573, από το 1575 ορκισμένος εχθρός των τέως εργοδοτών του και για διάφορα χρονικά διαστήματα έως το 1596 επικεφαλής των κατασκόπων που δρούσαν στην Ανατολή για λογαριασμό του ισπανού αντιβασιλέα της Νεάπολης, υπήρξε, εντέλει, από καιρού εις καιρόν ενδεχομένως διπλός πράκτορας των Ισπανών και των Οθωμανών. Μάλιστα, σύμφωνα με πληροφορίες που διεβίβαζε στους Βενετούς ο επίσκοπος Μονεμβασίας Μακάριος Μελισσηνός[27] το 1587, ο Λάντζας επεξεργαζόταν σχέδια για την ανατροπή της βενετικής κυριαρχίας στην ιδιαίτερη πατρίδα του και την αντικατάστασή της από την οθωμανική.[28] Όπως αναφέρθηκε, ο δομινικανός μοναχός Mariano Spattafora σχετιζόταν στενά με το περιβάλλον της Νεάπολης. Την εικασία της σύνδεσης του Spattafora με το κύκλωμα του Λάντζα ενισχύει, επίσης, η εμφάνιση του ισπανού προξένου Liprovosi ενώπιον των αρχών της Κέρκυρας, ο οποίος, ενεργώντας προφανώς ως συνεργός του Λάντζα, δεν δίστασε να «θυσιάσει» τον αναλώσιμο Δομινικανό, προκειμένου να διατηρήσει αλώβητο το ισπανικό κατασκοπευτικό δίκτυο.

Επιπλέον, η έτερη ανταγωνιστική δύναμη της Βενετίας στη Μεσόγειο, η Οθωμανική αυτοκρατορία, διακινούσε με τη σειρά της τους δικούς της κατασκόπους και πληροφοριοδότες στον ίδιο χώρο, όπως προκύπτει και από τα οθωμανικά ονόματα που αναφέρονται στις υποθέσεις αυτές. Θα πρέπει να τονιστεί, εντούτοις, ότι η στερεοτυπική πρόσληψη των Τούρκων, που είχε διεισδύσει και παγιωθεί στη συνείδηση των δυτικών, και κυρίως των Βενετών και των Ισπανών, συνέβαλε στη δημιουργία ψυχαναγκαστικού φόβου απέναντι στον τούρκο κατά-

25. P. Preto, *I servizi segreti di Venezia*, ό.π., σ. 100· επίσης, «La guerra secreta: spionaggio, sabotaggi, attentati», στο: *Venezia e la difesa del Levante. Da Lepanto a Candia 1570-1670*, Arsenale, Venezia 1986, σ. 80.

26. Π. Ιωάννου, «Από τη Γαληνοτάτη στον Καθολικότατο. Οι φουρτούνες του καπετάν-Πέτρου Λάντζα», *Θησαυρίσματα*, τ. 30 (2000), σ. 277-299.

27. Για τον Μακάριο Μελισσηνό βλ. Ι. Χασιώτης, *Μακάριος, Θεόδωρος και Νικηφόρος οι Μελισσηνοί (Μελισσουργοί) (16ος-17ος αι.)*, Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη 1966.

28. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο επίσκοπος Μονεμβασίας Μακάριος Μελισσηνός, ο Λάντζας, «haveva intelligentia in Corfù con alcuni suoi parenti, ò altre persone, e tentava di dar quell'isola in mano del Turco»· βλ. Π. Ιωάννου, «Από τη Γαληνοτάτη στον Καθολικότατο», *ό.π.*, σ. 293.

σκοπο: όπως χαρακτηριστικά σημειώνει ο Paolo Preto, ακόμη και ένα ρούχο ή κάποιες λέξεις σε ανατολίτικη γλώσσα, η προέλευση από επικίνδυνες για τους Βενετούς περιοχές, μια χειρονομία ή μια λέξη περίεργη ή απλώς παρερμηνευμένη, εντός του τεταμένου κλίματος και του ανταγωνισμού που επικρατούσε, αρκούσαν για να οδηγήσουν σε καταγγελίες, συλλήψεις, βασανισμούς, θανατικές καταδίκες και εκτελέσεις.[29] Ας σημειωθεί ότι οι σύντροφοι των κυρίως υπόπτων των δύο υποθέσεων κατασκοπείας, οι οποίοι συμπτωματικά έφεραν αμφότεροι το ίδιο τουρκικό όνομα Mustafa, μιλούσαν μόνο την τουρκική και οι ανακρίσεις τους από τους Βενετούς διενεργήθηκαν μέσω διερμηνέα.

Ο βενετός βάιλος στην Κωνσταντινούπολη, ως επικεφαλής του δικτύου της βενετικής κατασκοπείας και αντικατασκοπίας στην Ανατολή, διαδραμάτισε πρωτεύοντα ρόλο και στις τρεις υποθέσεις· κυρίως, όμως, στην τρίτη από αυτές, δηλαδή της εικαζόμενης συνωμοτικής δραστηριότητας του Pietro Antonio Brachimi. Η περίπτωση του τελευταίου, βέβαια, δεν συνιστά μεμονωμένο φαινόμενο· τουναντίον, από καιρού εις καιρόν περιέρχονταν σε γνώση των βενετικών αρχών ειδήσεις αναφορικά με ανάλογες υπονομευτικές δραστηριότητες στρατιωτικών προς όφελος των Οθωμανών. Και, παρά το γεγονός ότι οι καταγγελίες σε βάρος του Brachimi και των παιδιών του δεν επιβεβαιώθηκαν κατά τη διάρκεια των πολύμηνων ανακρίσεων που διεξήγαγαν οι επικεφαλής του Συμβουλίου των Δέκα, ακόμη και η υπόνοια δολιοφθοράς και υπονόμευσης του καθεστώτος είχε ως συνέπεια να δοθεί εντολή στον προνοητή και καπιτάνο της Κέρκυρας να μην τοποθετούνται στο εξής σε νευραλγικά σημεία των στρατοπέδων μη ιταλοί στρατιώτες. Θα μπορούσε να υποστηριχθεί εδώ ότι το γεγονός του στασιασμού της φρουράς των γενιτσάρων της Αμμοχώστου και της Λευκωσίας κατά του κυριάρχου τους το 1578 υποχρέωνε και τους Βενετούς να είναι άκρως προσεκτικοί στην αντιμετώπιση αντίστοιχων περιπτώσεων από τον δικό τους κυριαρχικό χώρο.[30]

Πολιτικοί, εμπορικοί και στρατιωτικοί κατάσκοποι, στο εξωτερικό εναντίον των εχθρών, στο εσωτερικό εναντίον των επίβουλων υπηκόων και των συνωμοτών, ήταν απαραίτητοι σε κάθε κράτος. Οι ιταλικές πόλεις, κατά τη φάση της εξέλιξής τους από ελεύθερες κοινότητες σε *Signorie*, εκτός από την ανάπτυξη νέων διοικητικών και γραφειοκρατικών δομών, ιδίως τακτικού στρατού και μόνιμης διπλωματίας, επιδόθηκαν συστηματικά στη συγκρότηση μυστικών υπηρεσιών. Η ναυτική Δημοκρατία της Βενετίας, λόγω της αποικιακής εξάπλωσής της στην ανατολική Μεσόγειο, αλλά και εξαιτίας των προβλημάτων που αντιμετώ-

29. P. Preto, *I servizi segreti di Venezia*, ό.π., σ. 96.

30. Χ. Χασιώτης, «Η αμφισβήτηση της οθωμανικής κυριαρχίας στην Κύπρο και η πολιτική των Ευρωπαϊκών Δυνάμεων (1571-1878)», στο: *Ιστορία της Κύπρου*, τ. ΣΤ΄ (επιμ. Θ. Παπαδόπουλλος), Ίδρυμα Μακαρίου Γ΄, Λευκωσία 2011, σ. 189-193.

πιζε κατά καιρούς στην Ιταλική χερσόνησο, επένδυσε στον συγκεκριμένο τομέα, γεγονός που συνέβαλε στην εξέλιξη της συναφούς τεχνογνωσίας. Κατά τον 16ο αιώνα, μάλιστα, το σύστημα των μυστικών υπηρεσιών, της αστυνόμευσης και της καταπολέμησης των εγκλημάτων καθοσιώσεως τελειοποιήθηκε, ώστε το βενετικό κράτος να μπορέσει να αντεπεξέλθει στις νέες συνθήκες τόσο στο εσωτερικό όσο και στο εξωτερικό. Σε κάθε περίπτωση, πάντως, παρά την οικονομική και πολιτική της εξασθένηση, η Βενετία όφειλε να επαγρυπνεί, καθώς ύστερα από τον πόλεμο της Κύπρου και τη συρρίκνωση του *Stato da Mar* δεν είχε περιθώρια για απώλεια άλλων εδαφών. Αυτό ίσχυε ιδιαίτερα στην περίπτωση της Κέρκυρας, όπου οι Βενετοί καλούνταν να αντιμετωπίσουν τις επανειλημμένες επιθέσεις των Οθωμανών. Η σημασία της κτήσης αυτής υπογραμμίζεται περαιτέρω από τη διαρκή παρουσία και την ιδιαίτερη κινητικότητα τόσο ισπανών όσο και οθωμανών πρακτόρων στο νησί. Το δίκτυο κατασκοπείας αποκαλύπτει με ενάργεια το ενδιαφέρον των Μεγάλων Δυνάμεων της εποχής να προωθήσουν τα συμφέροντά τους, υποσκάπτοντας τις επεκτατικές βλέψεις των αντιπάλων τους.

ΕΓΓΡΑΦΑ

Επιστολή του *provveditore* και *capitano* της Κέρκυρας προς τον δόγη

Ο *provveditore* και *capitano* της Κέρκυρας ενημερώνει τον δόγη ότι ο βάιλος της Κωνσταντινούπολης τον πληροφόρησε για τις ενέργειες ενός κύπριου *capitano*. Σχετικά του ανέφερε ότι ο συγκεκριμένος *capitano* υπηρετεί στη φρουρά του κάστρου της πόλης και έστειλε στην Κωνσταντινούπολη ένα πρόσωπο με επικίνδυνα σχέδια για το εν λόγω φρούριο. Ο *provveditore* προχώρησε στη σύλληψη ενός κύπριου *capitano*, του *Pietro Antonio da Famagosta*, που υπηρετούσε στη φρουρά της *Nuova Cittadella*. Για λόγους ασφαλείας τον στέλνει με επιτήρηση στους *Capi del Consiglio di Dieci*, ενώ αφοπλίζει και φυλακίζει τους δύο γιους του, που υπηρετούν στην ίδια *Cittadella*. Επίσης, στέλνει ένα σακίδιο με έγγραφα, τα οποία απέσπασε από το σπίτι του *capitano*. Τέλος, εισηγείται τη λήψη μέτρων για την καλύτερη φύλαξη του φρουρίου.

1589, 3 Μαρτίου
Κέρκυρα

A.S.V., *Consiglio di dieci*, Parti Secrete, filza 24.

Serenissimo Principe,

Per lettere del clarissimo Bailo in Constantinopoli de 19 dicembre, ricevute non prima che alli 3 del presente, son avisato, che da un Capitano Cipriotto, che

si trova in questa custodia nella fortezza di sopra, sia stato mandato un' huomo à chi con offerta di far molte cose in pregiuditio di questo luoco, quando fosse mandata de qui qualche banda di galee, si come dalle medesime lettere che trovanno con queste la Serenità Vostra intenderà. Onde, sapendo io benissimo non ritrovarsi in questo presidio alcuno capitano, che sia Cipriotto, ma che in questa Nova Cittadella di San Marco vi c'è uno Cipriotto che in universale vien chiamato capitano Piero Antonio da Famagosta, per esser stato in Cipro, come intendo, capo de cernede, il quale si trovare messo per soldato dal conte Constanzo Cauriol, come è stato prima nel tempo del conte Nestor Martinengo nella sua compagnia, ho giudicato, che questo, sia, se bene non chiarisse il suo nome proprio, massime per il particolare, che dice nella fortezza di sopra et tanto più in confermo in questa opinione quanto che intendo egli esser persona di spirito et che fù professione / de fortezze et di esser instruitissimo anchora del stato di essa Cittadella. Non dovendo io per quel zelo, che porta il servitio della Serenità Vostra restar di assicurarmi in casi di questa sorte più che sia possibile et levarmi ogni sorte di suspetto, ho risoluto di non fare moto alcuno de qui della persona di detto capitano, ma così consigliando anchora li clarissimi Bailo et Provveditore dell'Armata, lo mando hora all' illustrissimi signori Capi dell'eccelso Consiglio di Dieci consignato in buona custodia al magnifico misser Paulo Tiepolo sopracomito, che viene à li disarmare insieme con due suoi figlioli gioveni, che nella medesima Cittadella servivano per soldati per levarmi totalmente ogni pensiero delle persone loro, anchora à fine che della Serenità Vostra sia deliberato di loro quanto parerà alla molta prudentia Sua. Mando anco alli predetti illustrissimi signori Capi un sacchetto con scritture bollato levato improvvisamente della casa di detto capitano che per brevità di tempo non ho potuto vedere. Mi resto a soggionger reverentemente à Vostra Serenità, che si come di occulti pensieri di huomini tristi non è possibile guardarsi, cosi {{se}} con buoni ordini non si manca di far ben custodie / queste fortezze, facendo io tuttavia continuare in mutar le guardie ogni secondo giorno, conforme alle opinione dell'Illustrissimo Signore Giovanni Batista dal Monte et alle Artellarie che si trovano nelle sue poste nelle Nova et Vecchia fortezza, ho fatto farle sue braghe di ferro per tener coperte le lumiere loro per ogni buon fine, facendole visitar di giorno in giorno dalli bombardieri, che à questo fine faccio stare di guardia, perché quanto alle munitioni delle polvere parmi che si li usa ogni diligenza per la buona custodia loro. Sarebbe anco bene, che alla custodia della Nova Cittadella, dove stanno di continuo cento fanti sotto un governatore et cosi anco della Vecchia che si trova il Capitano Candido Canal con ottanta, per esser tutte due membri principalissimi et imprestantissimi più di tutto il resto, non dovessero esser admessi per soldati persone suddite di altri principi che del stato so-

lamente della Serenità Vostra di natione italiana, il che dovesse andar continuando, / però se questo mio pensiero paresse à Vostra Serenità considerabile, si potrebbe con quel minor moto possibile regolare alle giornate queste due compagnie, levando li forestieri di quelle et rimettendo sudditi di Vostra Serenità per ridurle à tal perfettione. Gratie.

Da Corfù, li 3 di marzo 1589

Marco Molino Provveditore et Capitano

Περίληψη / Summary

Η Κέρκυρα, επειδή βρισκόταν σε νευραλγικό σημείο της Μεσογείου, δεν ήταν δυνατό να εξαιρεθεί από τις κατακτητικές βλέψεις των Οθωμανών και των Ισπανών κατά τον 16ο αιώνα. Για την επίτευξη των στόχων τους επιστράτευαν ένα εκτεταμένο δίκτυο κατασκόπων και πληροφοριοδοτών. Την περίοδο 1588-1589 εκτυλίσσονται στο νησί δύο υποθέσεις κατασκοπείας και μια «συνωμοτική κίνηση».

The island of Corfu, situated in a strategic place in the Mediterranean Sea, was not excluded from the Ottomans and Spaniards' expansionist ambitions during the 16th century. To achieve their aims, they enlisted a vast network of spies and informants. Thus, in the period between 1588-1589, two espionage and one conspiratorial case took place in the island.

ΠΛΗΡΟΦΟΡΙΕΣ ΣΧΕΤΙΚΑ ΜΕ ΤΑ ΣΙΤΗΡΑ ΣΤΗΝ ΚΕΡΚΥΡΑ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΠΕΡΙΟΔΟ ΤΗΣ ΒΕΝΕΤΟΚΡΑΤΙΑΣ

Αικατερίνη-Μαρία Βασιλάκη

Αντικείμενο αυτής της δημοσίευσης αποτελεί η εξέταση των απόψεων και της στάσης δύο θεσμικών παραγόντων σχετικά με το ζήτημα του επισιτισμού της Κέρκυρας. Οι παράγοντες αυτοί είναι από τη μια οι ανώτεροι βενετοί αξιωματούχοι του νησιού και από την άλλη η Κερκυραϊκή κοινότητα. Κομβικό σημείο για την εξέταση των απόψεων αυτών αποτελεί η απόφαση του βαΐλου Zuan Mocenigo να ιδρύσει κοινοτική σιταποθήκη το 1575, γεγονός που αποτέλεσε σταθμό στη μακροχρόνια προσπάθεια αντιμετώπισης των πολύ σοβαρών επισιτιστικών προβλημάτων της Κέρκυρας. Πηγή άντλησης πληροφοριών για την κατάσταση που επικρατούσε στο νησί πριν και μετά το 1575, για τη στάση των τοπικών βενετών διοικητών απέναντι στο ίδρυμα και τις προτάσεις τους σχετικά με αυτό, αλλά και για τη στάση της Κερκυραϊκής κοινότητας αποτελούν δύο ομάδες εγγράφων. Η πρώτη περιλαμβάνει τις εκθέσεις πεπραγμένων των βενετών διοικητών του νησιού κατά τον 16ο αιώνα, όπως τις δημοσίευσε ο Γεράσιμος Παγκράτης, και η δεύτερη τις πρεσβείες της Κερκυραϊκής κοινότητας την ίδια περίοδο, όπως δημοσιεύτηκαν στο βιβλίο της Έλλης Γιωτοπούλου-Σισιλιάνου.

Στα χρόνια που προηγήθηκαν της καθοριστικής ενέργειας του Mocenigo υπήρχε η σιταποθήκη του Φρουρίου και κατά περιόδους είχαν κατασκευαστεί αποθήκες φύλαξης σιτηρών που προορίζονταν για το λαό, αλλά και παξιμαδιού, με πρωτοβουλία βαΐλων και προνοητών, όπως ο Simeone Leon και ο Lorenzo Bernardo, οι οποίοι κατασκεύασαν από δύο αποθήκες το 1535 και 1568 αντίστοιχα.[1] Δεν υπήρχε όμως οργανωμένο ίδρυμα επ' ωφελεία του λαού, όπως τουλάχιστον μπορεί κανείς να συμπεράνει από τις αναφορές των βενετών διοικητών από το 1527 και εξής. Παλαιότεροι μελετητές του Fontego αναφέρονται σε πολλές διαφορετικές ημερομηνίες ίδρυσης της σιταποθήκης, αρχίζοντας από το 1443, οπότε και συναντάται για πρώτη φορά αίτημα των Κερκυραίων για κατασκευή

1. Γεράσιμος Δ. Παγκράτης, *Οι εκθέσεις των βενετών βαΐλων και προνοητών της Κέρκυρας (16ος αιώνας) – The Reports of the Venitian Baili and Provveditori of Corfu (16th Century)*, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών (Ε.Ι.Ε.), Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών, Αθήνα 2008, σ. 63, 134.

αποθηκευτικού χώρου σιτηρών για τις ανάγκες του πληθυσμού.[2] Δεν υπάρχει όμως επιβεβαίωση για έναρξη λειτουργίας του κατ' αυτή την ημερομηνία ούτε και για κάποια από τις άλλες προτεινόμενες ημερομηνίες. Σύμφωνα με την Έλλη Γιωτοπούλου-Σισιλιάνου υπάρχει έμμεση μαρτυρία ότι για κάποιο διάστημα υπήρχε κτήριο σιταποθήκης στην περιοχή μπροστά από το Φρούριο, αλλά κατεδαφίστηκε λόγω της κατασκευής της Spianata.[3] Όπως προκύπτει από τις εκθέσεις των βενετών αξιωματούχων από το 1527 μέχρι και την ίδρυση της Κοινοτικής Σιταποθήκης το 1575, η ευθύνη για τον ανεφοδιασμό του νησιού αλλά και του Φρουρίου με σιτηρά βάρυνε αποκλειστικά την κεντρική βενετική διοίκηση και τους εντεταλμένους εκπροσώπους της στο νησί, από τους οποίους καθοριζόταν το ύψος του κεφαλαίου που θα διετίθετο κατ' έτος για αυτό το σκοπό και αγοράζονταν όλα τα απαραίτητα σιτηρά για λογαριασμό του Δημοσίου. Διοικητές προγενέστεροι του Mocenigo εκφράζουν συνεχώς την αγωνία τους για τον ανεφοδιασμό του νησιού αλλά και την ανησυχία τους για πιθανή μη επίτευξη σιτάρκειας. Κοινή πρόταση όλων αποτελεί η δημιουργία ενός σεβαστού αποθέματος σιτηρών, το ύψος του οποίου ποικίλλει από 25 ώς και άνω από 40.000 στάρα σιταριού και άλλων δημητριακών, αφού η μέχρι τότε ακολουθούμενη τακτική της αγοράς των σιτηρών από τουρκοκρατούμενες περιοχές του ελλαδικού χώρου δεν παρείχε τα εχέγγυα για τη σιτάρκεια και την ασφάλεια μιας περιοχής με εξαιρετική στρατηγική σημασία για τη Βενετία, όπως ήταν η Κέρκυρα. Έτσι, το 1559 ο προνοητής Marchio Michiel προτείνει την ύπαρξη αποθέματος τουλάχιστον 25.000 στάρα σιτηρών, τα οποία μάλιστα δεν θα τα προμηθεύονταν από τουρκοκρατούμενες περιοχές αλλά από την Κύπρο ή άλλη περιοχή.[4] Λίγα χρόνια αργότερα, το 1568, ο βάιλος και γενικός προνοητής Lorenzo Bernardo δεν μένει στις προτροπές, αλλά προχωρεί στη συγκέντρωση μεγάλων ποσοτήτων σιταριού και δημητριακών τόσο για τη σιταποθήκη του Φρουρίου όσο και για τις αποθήκες της Σπηλιάς, που κάλυπταν τις ανάγκες του λαού.[5] Ιδιαίτερη μνεία στον τρόπο διαχείρισης του επισιτιστικού ζητήματος γίνεται και από διοικητές μεταγενέστερους του Mocenigo, οι οποίοι εξαίρουν την τακτική που ακολουθούνταν πριν από την ίδρυση της σιταποθήκης. Διοικητές όπως ο Ferigo Nani το 1582, ο Benetto Erizzo το 1583 και ο Vicenzo da Canal το 1594 θεωρούσαν ότι ο έλεγχος των οικονομικών και της

2. Βλ. Αθανάσιος Χ. Τσίτσας, *Ο σιτοβολώνας (Fontego). Σύμμικτα Κερκυραϊκά*, Κέρκυρα 1982, σ. 16, όπου παρατίθεται συγκεντρωτική παρουσίαση των πιθανών χρονολογιών ίδρυσης της σιταποθήκης, όπως αυτές προτείνονται από παλαιότερους μελετητές.

3. Έλλη Γιωτοπούλου-Σισιλιάνου, *Πρεσβείες της βενετοκρατούμενης Κέρκυρας (16ος-18ος αι.)*, Γ.Α.Κ. – Αρχεία Νομού Κερκύρας, Αθήνα 2002, σ. 164.

4. Γεράσιμος Δ. Παγκράτης, *ό.π.*, σ. 120.

5. Γεράσιμος Δ. Παγκράτης, *ό.π.*, σ. 134.

διαδικασίας ανεφοδιασμού του νησιού από ένα μόνο πρόσωπο, όπως γινόταν στο παρελθόν, όχι μόνο εξασφάλιζε μεγαλύτερη αποτελεσματικότητα, αλλά περιόριζε δραστικά τα περιθώρια κακοδιαχείρισης, ειδικά εφόσον ο εκάστοτε υπεύθυνος λογοδοτούσε απευθείας στο δόγη.[6]

Κοινό τόπο των διοικητών που υπηρέτησαν πριν και μετά τον Zuan Mocenigo αποτελεί ο προβληματισμός για την ανεπαρκή εγχώρια παραγωγή σιτηρών. Σύμφωνα με τα στοιχεία που δίνουν, οι ποσότητες που παράγονταν, επαρκούσαν για την κάλυψη των αναγκών του νησιού μόνο για τρεις έως τέσσερις μήνες. Αυτό οφειλόταν στο ότι καλλιεργούνταν σιτηρά μόνο σε μικρό τμήμα των καλλιεργούμενων εκτάσεων, ενώ και αυτές με τη σειρά τους καταλάμβαναν πολύ μικρό μέρος των διαθέσιμων και πρόσφορων προς καλλιέργεια εδαφών, τα δύο πέμπτα, σύμφωνα με το βάιλο Giovanni Antonio Foscarini.[7] Επιπλέον, από το σύνολο των καλλιεργούμενων εδαφών περισσότερα από τα μισά ήταν αμπελώνες, αφού, όπως αναφέρει ο βάιλος Matteo Girardo, οι ντόπιοι θεωρούσαν ότι είχαν καλύτερη απόδοση σε σχέση με τη σπορά.[8] Ανασταλτικούς παράγοντες αποτελούσαν επίσης η μεγάλη μείωση των κατοίκων του νησιού τόσο εξαιτίας της εισβολής του Barba Rossa κατά τον πόλεμο του 1537[9] όσο και λόγω των εχθροπραξιών των ετών 1569 έως 1573, η έλλειψη σπόρων και ειδικευμένων εργατών/αγροτών, η μη πραγματοποίηση εγγειοβελτιωτικών έργων στα προς καλλιέργεια εδάφη και η μη συμμόρφωση των ιδιοκτητών γης με αποφάσεις της βε-

6. Γεράσιμος Δ. Παγκράτης, *ό.π.*, σ. 223, 241, 381-382.

7. Γεράσιμος Δ. Παγκράτης, *ό.π.*, σ. 281.

8. Γεράσιμος Δ. Παγκράτης, *ό.π.*, σ. 446. Βλ., επίσης, Despina Vlassi, "La politica annonaria di Venezia a Cefalonia: il Fondaco delle biade (sec. XVI-XVIII)", *Θησαυρίσματα*, τ. 25 (1995), σ. 284-285, όπου αναφέρεται ότι η προτίμηση της αμπελοκαλλιέργειας έναντι της σποράς σιτηρών αποτελούσε πολύ σοβαρό κώλυμα για την επίτευξη σιτάρκειας και στο νησί της Κεφαλονιάς. Και σε αυτή την περίπτωση παρατηρείται προσπάθεια εκ μέρους των Βενετών για περιορισμό της αμπελοκαλλιέργειας. Σ' αυτό το πλαίσιο επιβλήθηκε εισφορά τεσσάρων δουκάτων για κάθε χωράφι που είχε καλλιεργηθεί με αμπέλια από το 1575, χωρίς όμως τελικά να οδηγήσει στη συγκέντρωση του αναμενόμενου ποσού. Βλ. και Παναγιώτα Τζιβάρα, *Βενετοκρατούμενη Ζάκυνθος, 1588-1594. Η νομή και η διαχείριση της εξουσίας από το Συμβούλιο των 150*, Ενάλιος, Αθήνα 2009, σ. 198-199, 205, όπου γίνεται φανερό ότι και στη Ζάκυνθο επιδιώχθηκε συστηματικά ο περιορισμός της αμπελοκαλλιέργειας. Ήδη από το 1556 με την ίδρυση του ταμείου των σιτηρών επιβλήθηκε πέραν της δεκάτης επιπρόσθετος φόρος δύο δουκάτων «ανά κάμπο» σε όσους θα φύτευαν στο εξής αμπέλια, και ενός δουκάτου σε όσους ήδη καλλιεργούσαν. Επιπλέον, το 1584 επιβλήθηκε αναδρομικό πρόστιμο τεσσάρων δουκάτων «ανά κάμπο» από το 1575 για όσους φύτευσαν έκτοτε αμπέλια, παραβαίνοντας την απαγόρευση του έτους εκείνου.

9. Βλ. Π. Χιώτης, *Ιστορικά απομνημονεύματα της νήσου Ζακύνθου*, Κέρκυρα 1849, τ. Α', σ. 92-93.

νετικής διοίκησης σχετικά με τον τρόπο διεξαγωγής της καλλιέργειας στο νησί. Ειδικότερα, για τον τελευταίο παράγοντα είναι χαρακτηριστικές οι μαρτυρίες των βενετών διοικητών Κερκύρας Foscarini και Balbi. Ο βάιλος Giovanni Antonio Foscarini επισημαίνει το 1588 ότι παρέμενε ανεκτέλεστη προγενέστερη απόφαση, σύμφωνα με την οποία οι αμπελοκαλλιεργητές που διέθεταν αναξιοποίητες εκτάσεις όφειλαν να φυτέψουν διπλάσια έκταση με δημητριακά από αυτή των αμπελιών (σε αναλογία 2:1 mozade).[10] Την ίδια χρονιά ο προνοητής και καπετάνος Teodoro Balbi σε πιο διεξοδική αναφορά του παραθέτει περισσότερες πληροφορίες για την απόφαση του 1558.[11] Αναφέρει, συγκεκριμένα, ότι περιλαμβάνει επίσης την υποχρέωση του Capitano del Borgo να τηρεί τρία βιβλία, ένα για την καταγραφή των καλλιεργημένων εκτάσεων, ένα για τις ακαλλιέργητες και ένα για όσες ήταν φυτεμένες με αμπέλια, καθώς και ότι στις καλλιεργημένες με σιτηρά εκτάσεις απαγορευόταν η καλλιέργεια αμπελιών. Επιπλέον, οι ρέκτορες είχαν την ευθύνη να κοινοποιήσουν την απόφαση στους ιδιοκτήτες γης, ευγενείς και κλήρο, και να τους ενημερώσουν ότι, αν δεν ήθελαν να τα καλλιεργήσουν, ήταν υποχρεωμένοι να αναθέσουν την καλλιέργεια σε άλλους, οι οποίοι θα κατέβαλλαν στους ιδιοκτήτες τη δεκάτη. Τέλος, μαθαίνουμε ότι ο ίδιος ο δόγης έστειλε 2.000 τσεκίνια για την παροχή πίστωσης σε όσους δεν μπορούσαν να αγοράσουν βόδια. Όλες οι παραπάνω αποφάσεις που δεν εφαρμόστηκαν ποτέ, αποτελούσαν σύμφωνα με τον Balbi τη λύση για την αντιμετώπιση του επισιτιστικού προβλήματος της Κέρκυρας και για την απεξάρτηση του νησιού από τους Τούρκους. Ταυτόχρονα, θα συνέβαλλαν στην εξοικονόμηση 40 έως 50 χιλιάδων δουκάτων που ξοδεύονταν ετησίως για την αγορά σιτηρών και θα οδηγούσαν σε μείωση των τιμών των τουρκικών σιτηρών, αφού οι Τούρκοι δεν θα μπορούσαν να τα πουλήσουν ούτε στην Κέρκυρα ούτε αλλού.

Γενικά, το πρόβλημα της πολύ μικρής παραγωγής σιτηρών στην Κέρκυρα απασχολεί τη συντριπτική πλειονότητα των βενετών διοικητών του νησιού και αυτό δεν οφείλεται σε καμιά περίπτωση αποκλειστικά και μόνο στην αγωνία τους για τον κερκυραϊκό λαό. Πρωταρχική τους ανησυχία φαίνεται ότι είναι η ανωμαλία που δημιουργείτο στον αμυντικό και στρατιωτικό σχεδιασμό της κεντρι-

10. Πρόκειται για ανεκτέλεστη επί τριάντα δύο χρόνια απόφαση που έλαβε η Γερουσία το 1556, υιοθετώντας τις προτάσεις του βάιλου Zaccaria Morosini, σύμφωνα με την οποία έπρεπε να καταγραφούν στην Κέρκυρα όσα εδάφη παρέμεναν ακαλλιέργητα, αλλά και όσα είχαν αξιοποιηθεί για την καλλιέργεια αμπελιών και τη σπορά σιτηρών. Η ίδια απόφαση προέβλεπε επίσης την απαγόρευση μεταβολής της καλλιέργειας, όπου υπήρχαν σιτηρά. Βλ. Γεράσιμος Δ. Παγκράτης, *Κοινωνία και οικονομία στο βενετικό «Κράτος της Θάλασσας»: Οι ναυτιλιακές επιχειρήσεις της Κέρκυρας (1496-1538)*, Πεδίο, Αθήνα 2013, σ. 219-220.

11. Γεράσιμος Δ. Παγκράτης, *Οι εκθέσεις*, σ. 312-313.

κής βενετικής διοίκησης για την περιοχή. Και αυτό, γιατί η διάθεση των αποθεμάτων σιτηρών του Φρουρίου για την κάλυψη των αναγκών των κατοίκων για το υπόλοιπο του έτους δημιουργούσε προβλήματα στον ανεφοδιασμό του βενετικού πολεμικού ναυτικού που διερχόταν από το νησί, και στην αμυντική ικανότητα των υπερασπιστών του Φρουρίου σε περίπτωση πολιορκίας. Επιπλέον, η μετάβαση των βενετικών γαλερών σε περιοχές της τουρκικής επικράτειας για την αγορά σιτηρών αποτελούσε πολλές φορές ένα επικίνδυνο εγχείρημα, ειδικά σε περιόδους εχθροπραξιών ανάμεσα στους δύο στόλους. Στα παραπάνω έρχεται να προστεθεί και η μέριμνα για τον ανεφοδιασμό της Ζακύνθου και της Κεφαλονιάς, για τον οποίο θα διετίθεντο τα χρήματα που θα εξοικονομούνταν από την αγορά σιτηρών για την Κέρκυρα, ενώ γενικά η κάλυψη των επισιτιστικών αναγκών του νησιού παρουσιάζεται από τους διοικητές ως μια ενόχληση προς το δόγη, από την οποία επιθυμούν να τον απαλλάξουν. Σε αυτό το πλαίσιο εντάσσονται προτάσεις, όπως αυτές του προνοητή και καπετάνου Teodoro Balbi και του βαΐλου Matteo Girardo, οι οποίοι προκρίνουν ως ενδεδειγμένη λύση για την αντιμετώπιση της μειωμένης παραγωγής την αξιοποίηση των ακαλλιέργητων εδαφών, και συγκεκριμένα της πεδιάδας του Αγίου Γεωργίου στο βαϊλάτο της Μέσης, της πεδιάδας στο Σιδάρι στο βαϊλάτο Αγύρου, της πεδιάδας της Αγίας Αικατερίνης στο βαϊλάτο του Όρους και μιας πεδιάδας στο βαϊλάτο του Αλευχίμμου.[12] Άλλοι, όπως ο βάιλος Giovanni Antonio Foscarini[13] και ο βάιλος Marco Loredan[14] επιχειρούν διαφορετική προσέγγιση του προβλήματος, εστιάζοντας στην ανάγκη αύξησης του εργατικού δυναμικού μέσω της προσέλκυσης εργατών από άλλες περιοχές με πείρα στις γεωργικές εργασίες αλλά και εξασφάλισης των απαραίτητων σπόρων και ζώων, ώστε οι κάτοικοι να μη χρησιμοποιούν την έλλειψή τους ως δικαιολογία για την απροθυμία τους να καλλιεργήσουν σιτάρι. Υπάρχει, βέβαια, και η περίπτωση του βαΐλου Zuan Mocenigo, ο οποίος το 1576 παραθέτει μία ολοκληρωμένη πρόταση. Αυτή περιλαμβάνει τόσο την παραχώρηση σε αγρότες ακαλλιέργητων εδαφών που ανήκαν στην Εκκλησία, τις δώδεκα βαρονίες και το Δημόσιο, με την υποχρέωση να τις καλλιεργήσουν με σιτάρι τουλάχιστον κατά το ήμισυ, όσο και τη μέριμνα για παροχή ευνοϊκών δανείων στους αγρότες, ώστε να αγοράσουν βόδια.[15]

Η αναποτελεσματικότητα των κατά καιρούς προτάσεων και ενεργειών είναι

12. Γεράσιμος Δ. Παγκράτης, ό.π., σ. 311, 312, 313 και 445-446.

13. Γεράσιμος Δ. Παγκράτης, ό.π., σ. 282.

14. Γεράσιμος Δ. Παγκράτης, ό.π., σ. 376- 377.

15. Η σημασία της ύπαρξης μεγάλου αριθμού βοδιών επισημαίνεται και από τον Στυλιανό Βλασσόπουλο, ο οποίος τονίζει ότι η ανεπάρκεια συνεχιζόταν και επί των ημερών του, αναφέροντας ότι υπήρχαν «μόνο 1.950 βόδια για αλέτρι». Βλ. Στυλιανού Βλασσοπούλου, *Στα-*

προφανής από τις συνεχείς αναφορές που συναντάμε στις εκθέσεις των βενετών διοικητών σχετικά με το πρόβλημα επάρκειας των σιτηρών και την ανάγκη λήψης μέτρων για τη βελτίωση της κατάστασης.[16] Το κενό της εγχώριας παραγωγής καλυπτόταν με την αγορά σιτηρών από γειτονικές ή πιο μακρινές περιοχές της τουρκικής επικράτειας, από τη Σικελία και από την Απουλία. Για τις τουρκικές περιοχές προμήθειας των σιτηρών δεν γίνεται συγκεκριμένη αναφορά στις πηγές μας, με εξαίρεση το Δραγομέστο (Dragomeste), τον σημερινό Αστακό Αιτωλοακαρνανίας, και την Κανδήλα (Candelle), επίσης περιοχή της Αιτωλοακαρνανίας, από όπου γινόταν κατά κύριο λόγο η προμήθεια κριθαριού.[17]

Ορόσημο στις προσπάθειες αντιμετώπισης των επισιτιστικών προβλημάτων αποτέλεσε η απόφαση του βαΐλου Zuan Mocenigo το 1575, ο οποίος προχώρησε στη δημιουργία κοινοτικής σιταποθήκης με αρχικό κεφάλαιο 7.000 δουκάτων. Το ποσό αυτό συγκεντρώθηκε από υποχρεωτικό δάνειο που επιβλήθηκε στον κερκυραϊκό πληθυσμό, και ο Mocenigo ανέθεσε τη διαχείρισή της στο Reggimento.[18] Επρόκειτο, δηλαδή, για έναν οργανισμό που χρηματοδοτήθηκε από το λαό, διοικείτο από τους εκπροσώπους του και αποσκοπούσε στην εξυπηρέτηση των αναγκών του. Στον νέο αυτό οργανισμό στηρίχτηκαν οι ελπίδες των κατοίκων για τερματισμό της μόνιμης μέχρι τότε αγωνίας τους για την εξασφάλιση του βασικότερου είδους διατροφής, του ψωμιού, και κατ' επέκταση των καταστροφικών σιτοδειών που μέχρι τότε είχαν πλήξει επανειλημμένα την κερκυραϊκή κοινωνία. Οι Βενετοί από την πλευρά τους έβλεπαν το Fontego ως το μέ-

---

τιστικαί και ιστορικαί περί Κερκύρας ειδήσεις (μετάφραση από τα ιταλικά Αθαν. Τσίτσα), *Κερκυραϊκά Χρονικά*, τ. 21 (1997), σ. 77.

16. Βλ., επίσης, Αναστασία Παπαδία-Λάλα, «Συμβολή στην οικονομική ιστορία της βενετοκρατούμενης Κέρκυρας. Η έκθεση του γενικού προβλεπτή και καπετάνου της Κέρκυρας Giovanni Malipiero (1741)», *Εώα και Εσπέρια*, τ. 1 (1993), σ. 67-68. Ενδεικτικό της μακροχρόνιας αδράνειας όσον αφορά στην υλοποίηση των προτεινόμενων μέτρων είναι το γεγονός ότι πολλά χρόνια αργότερα, το 1740, ο γενικός προβλεπτής και καπετάνος Κερκύρας Giovanni Malipiero προτείνει και πάλι την καλλιέργεια σιτηρών σε αναξιοποίητα μέχρι τότε εδάφη και τη δημιουργία αποθέματος σιτηρών, το οποίο θα ανανεωνόταν συνεχώς. Προχωρώντας μάλιστα ένα βήμα παραπέρα, ο Malipiero προτείνει επίσης την αξιοποίηση των εύφορων, όπως πιστεύει, εδαφών του Βουθρωτού.

17. Γεράσιμος Δ. Παγκράτης, *Κοινωνία και οικονομία*, ό.π., σ. 230.

18. Στη Ζάκυνθο οι πρώτες ενέργειες για την ίδρυση σιταποθήκης έγιναν κατά τη διάρκεια της θητείας του προνοητή Marco Basadonna (1544-1546), με αρχικό κεφάλαιο 900 δουκάτων, το οποίο προήλθε από την πώληση σιταριού κατά τη διάρκεια της θητείας του προηγούμενου διοικητή. Η επίσημη όμως θεσμοθέτηση του ιδρύματος έγινε το 1576 με απόφαση της Συγκλήτου. Βλ. Παναγιώτα Τζιβάρα, *ό.π.*, σ. 193-194. Το Φόντεγο της Κεφαλονιάς ιδρύθηκε από τον προβλεπτή Κεφαλληνίας Alvise Michiel το 1599, με αρχικό κεφάλαιο 2.000 τσεκίνια. Βλ. Despina Vlassi, *ό.π.*, σ. 287.

σο για να απαλλαγούν οι ίδιοι από τη συνεχή υποχρέωση ανεφοδιασμού του νησιού με σιτηρά, η οποία δημιουργούσε ισχυρή εξάρτηση από τους Τούρκους, αλλά και ως ευκαιρία να επικεντρωθούν στη ζωτικής σημασίας μέριμνα για τον ανεφοδιασμό της δεύτερης σιταποθήκης που υπήρχε παράλληλα στο νησί, αυτής του Φρουρίου. Τα αποθέματα σιτηρών που φυλάσσονταν στο Φρούριο ανανεώνονταν αποκλειστικά με ποσότητες σιταριού και άλλων δημητριακών που έστελνε σε ετήσια βάση ο δόγης και προορίζονταν για την κάλυψη των αναγκών του στρατού σε περίπτωση πολιορκίας αλλά και του στόλου. Υπεύθυνος για τη διαχείριση του αποθέματος ήταν ο εκάστοτε βενετός διοικητής, ο οποίος λογοδοτούσε στο δόγη και ακολουθούσε τις εντολές του σχετικά με τον τρόπο διάθεσής του. Παρά τη μεγάλη σημασία όμως αυτού του αποθέματος, η κακή ποιότητα των αποθηκευτικών χώρων του Φρουρίου είχε ως αποτέλεσμα να καταστρέφεται μεγάλο μέρος των φυλασσόμενων σιτηρών. Αυτό οδηγούσε σε υποχρεωτική διανομή του αλλοιωμένου προϊόντος στο λαό ή στη μετατροπή του σε biscotti, πριν καταστεί παντελώς άχρηστο. Στο παραπάνω πρόβλημα προστέθηκε η συνέχιση της μη προβλεπόμενης χρήσης του εν λόγω αποθέματος για την ικανοποίηση των διατροφικών αναγκών του νησιού, ακόμη και μετά την ίδρυση της Κοινοτικής Σιταποθήκης, αφού, όπως τουλάχιστον προκύπτει από τις εκθέσεις των βενετών διοικητών, σε αντίθεση με τις αρχικές τους προσδοκίες, το Fontego αδυνατούσε να αντεπεξέλθει σε αυτές και η μη διάθεση των σιτηρών θα έφερνε το λαό σε τραγική κατάσταση.

Η δυσαρέσκεια των βενετών αξιωματούχων από τη συνεχιζόμενη δυσλειτουργία του αντικατοπτρίζεται ξεκάθαρα σε εκθέσεις βενετών διοικητών μεταγενέστερων του Mocenigo. Σύμφωνα με αυτές οι ελπίδες του λαού διαψεύστηκαν, αφού ήδη από τα πρώτα χρόνια η λειτουργία του υπήρξε προβληματική εξαιτίας της κακοδιαχείρισης και των καταχρήσεων που γίνονταν από αυτούς που το διοικούσαν, οι οποίοι υπεξαιρούσαν είτε χρηματικά ποσά είτε μέρος των αποθεμάτων.[19] Κατ' αυτούς το Fontego δεν λειτούργησε ποτέ ως φορέας ευημερίας για το λαό, αλλά ως μέσο εξυπηρέτησης ιδιωτικών συμφερόντων. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα να τίθεται υπό αμφισβήτηση από τους βενετούς αξιωματούχους το καθεστώς λειτουργίας του ή ακόμη και η ίδια η σκοπιμότητα παράλληλης ύπαρξης δύο σιταποθηκών στην πόλη της Κέρκυρας. Αντιμετώπιζαν το Fontego ως εμπό-

19. Για την κακοδιαχείριση και τις καταχρήσεις στο Fontego της Κέρκυρας βλ. αναλυτικότερα Σπυρίδων Μάρκου Θεοτόκης, *Αναμνηστικόν τεύχος της Πανιονίου Αναδρομικής Εκθέσεως, μέρος Α' Βενετοκρατία*, εν Κερκύρα 1914, σ. 97-98. Βλ. και Παναγιώτα Τζιβάρα, *ό.π.*, σ. 195-196, για τις καταχρήσεις που πραγματοποιούνταν από την πλευρά των σιταποθηκαρίων στην Κοινοτική Σιταποθήκη της Ζακύνθου και τα μέτρα που λαμβάνονταν για την αντιμετώπισή τους.

διο στην επίτευξη σιτάρκειας για το λαό αλλά και για το στρατό και το στόλο. Η δυσαρέσκειά τους ενισχυόταν από τα επαναλαμβανόμενα αιτήματα των αξιωματούχων του προς το δόγη, από τον οποίο αξίωναν άμεση αντιμετώπιση των ελλείψεων της σιταποθήκης μέσα από την αξιοποίηση των αποθεμάτων του Φρουρίου.[20] Οι ίδιοι μάλιστα το θεωρούσαν μόνιμη πηγή προβλημάτων και για έναν επιπλέον λόγο: η ταυτόχρονη ύπαρξη δύο φορέων αποθήκευσης σιτηρών δημιουργούσε συνθήκες ανταγωνισμού κατά την προσπάθεια ανεφοδιασμού τους. Αυτό σημαίνει ότι οι εκπρόσωποι των δύο αυτών φορέων αγόραζαν τα σιτηρά σε υψηλές τιμές είτε λόγω αυξημένης ζήτησης και περιορισμένης προσφοράς στις αγορές που κατέφευγαν για να τα προμηθευτούν, είτε εξαιτίας τεχνητών ελλείψεων που δημιουργούσαν οι Τούρκοι, προκειμένου να υποχρεωθούν οι ενδιαφερόμενοι να αγοράσουν τα σιτηρά ακόμη και σε τιμές που υπερέβαιναν κατά πολύ την αρχική αξία του προϊόντος.[21] Ως επιπλέον λόγοι για την αύξηση του κόστους προμήθειας των σιτηρών παρουσιάζονται τόσο το γεγονός ότι συμμετείχαν πολλές βάρκες στη μεταφορά του προϊόντος, όσο και η απουσία ικανών μέσων και κεφαλαίων, ώστε να αγοραστεί το σύνολο της απαραίτητης ποσότητας σιτηρών για ολόκληρο το έτος.[22] Γι' αυτό το λόγο όσοι ενεργούσαν για λογαριασμό της σιταποθήκης προμηθεύονταν σταδιακά μικρές ποσότητες, των χιλίων ή δύο χιλιάδων στάρα, αλλά δεν μπορούσαν να πετύχουν χαμηλές τιμές, όπως θα συνέβαινε, αν αγόραζαν χονδρικώς. Καταλυτικό παράγοντα στη διαμόρφωση των τιμών αποτελούσε τέλος και το γεγονός ότι οι Τούρκοι, γνωρίζοντας πως οι Κερκυραίοι είχαν ανάγκη τα σιτηρά που εκείνοι παρήγαν, και πως δεν ήταν σε θέση να διαπραγματευτούν, τα υπερτιμολογούσαν. Η αύξηση της τιμής προμήθειας οδηγούσε κατ' επέκταση σε ακριβότερες τιμές διάθεσής τους. Αυτό ήταν ένα δυσάρεστο επακόλουθο που, όπως τουλάχιστον υποστηρίζει ο βάιλος Agostino Moro το 1582, δεν θα παρουσιαζόταν, εάν τόσο τα ποσά που θα δαπανούνταν για σιτηρά,

20. Το 1594 ο προνοητής και καπετάνος Vicenzo da Canal αναφέρει χαρακτηριστικά ότι, όποτε το Fontego αντιμετώπιζε προβλήματα επάρκειας σιτηρών, οι αξιωματούχοι του θεωρούσαν υποχρέωση του δόγη να μεριμνήσει για τον ανεφοδιασμό του. Βλ. Γεράσιμος Δ. Παγκράτης, *Οι εκθέσεις*, ό.π., σ. 382.

21. Αντίστοιχα προβλήματα αντιμετώπιζαν και στην Κεφαλονιά λόγω της υπερκοστολόγησης των σιτηρών που αγοράζονταν από τους τούρκους εμπόρους, ενώ διάχυτη ήταν και η ανησυχία για εξάρτηση από τους Τούρκους και για τις αρνητικές επιπτώσεις που μπορούσε αυτή να προκαλέσει. Βλ. Despina Vlassi, *ό.π.*, σ. 290.

22. Βλ. και Παναγιώτα Τζιβάρα, *ό.π.*, σ. 192, όπου αναφέρεται ότι ένας επιπλέον λόγος για την αύξηση της τιμής διάθεσης των σιτηρών ήταν η χρήση νομίσματος με διαφορετική ισοτιμία για τις εσωτερικές συναλλαγές στη Βενετία και στις αποικίες της από αυτό που έπρεπε να χρησιμοποιείται στις συναλλαγές με τους τούρκους εμπόρους.

όσο και η τιμή διάθεσής τους καθορίζονταν μόνο από το δόγη.[23] Στο ίδιο πνεύμα βρίσκονται και οι καταγραφές του προνοητή και καπετάνου Vicenzo da Canal το 1594.[24] Εκτός από την αυξημένη τιμή διάθεσης των σιτηρών, που δεν συνέβαλλε στην εξασφάλιση αφθονίας σιτηρών, ενέδρευε ο κίνδυνος να έχουν εξαντληθεί τα σιτηρά από τις αγορές, όταν οι Κερκυραίοι αποφάσιζαν να προβούν εκ νέου σε ανεφοδιασμό, ειδικά σε περιόδους έλλειψης, στην τουρκική επικράτεια. Κάποιοι, μάλιστα, όπως ο Davide Bembo το 1586, φτάνουν στο σημείο να κάνουν λόγο για πιθανή απειλή της ακεραιότητας του νησιού από τους Τούρκους, εάν οι τελευταίοι θεωρούσαν ότι τα περιορισμένα αποθέματα τροφίμων το καθιστούσαν ευάλωτο και εύκολο να κατακτηθεί.[25]

Με αφορμή όλα τα παραπάνω οι βενετοί διοικητές επεδίωκαν από τη μία την κατάργηση ή την υποβάθμιση αυτού του κοινωφελούς ιδρύματος, πάνω στο οποίο δεν τους είχε δοθεί καμία δυνατότητα ελέγχου, και από την άλλη την αναβάθμιση του ρόλου της σιταποθήκης του Φρουρίου, διεκδικώντας ταυτόχρονα διεύρυνση των αρμοδιοτήτων τους και στον τομέα της προμήθειας σιτηρών για τις ανάγκες της πόλης. Μόλις τρία χρόνια μετά την έναρξη λειτουργίας της Κοινοτικής Σιταποθήκης, το 1580, ο βάιλος, υποπρονοητής και καπετάνος Pietro Pisani θεωρεί ασύμφορη τη συνέχιση της λειτουργίας της και αντιπροτείνει τη δημιουργία ενός δημόσιου αποθέματος τουλάχιστον 10.000 τσεκινίων, με τα οποία θα αγοράζονταν σιτηρά αποκλειστικά και μόνο για το λαό και στα οποία θα είχαν πρόσβαση μόνο ο προβλεπτής επί των σιτηρών και ο εκάστοτε βάιλος.[26] Το 1582 ο διάδοχός του, βάιλος Agostino Moro, υποδεικνύει ως υπευθύνους για την παρακμή του Fontego τους διοικητές του, οι οποίοι εκλέγονταν από το Συμβούλιο της πόλης.[27] Ο Moro δεν προτείνει ευθέως τη διάλυσή του, όπως κάνει ο Pisani, αλλά μιλάει για τη δημιουργία ενός αποθέματος σιτηρών που θα ελεγχόταν αποκλειστικά από τον ίδιο το δόγη. Προτείνει, δηλαδή, τη συνένωση των δύο σιταποθηκών, του Φρουρίου και της Κοινότητας, και την αφαίρεση κάθε δικαιώματος από τους εκπροσώπους της Κοινότητας, γεγονός που ισοδυναμεί στην ουσία με κατάργηση της Κοινοτικής Σιταποθήκης. Επικριτικοί απέναντι στο Fontego παρουσιάζονται άλλοι δύο διοικητές, ο βάιλος Bartolomeo Moro το 1590 και ο προνοητής και καπετάνος Vicenzo da Canal το 1594.[28] Και οι δύο θεωρούν επιβλαβή τη συνέχιση της λειτουργίας του για τα συμφέροντα του λαού και του δόγη

23. Γεράσιμος Δ. Παγκράτης, ό.π., σ. 233.
24. Γεράσιμος Δ. Παγκράτης, ό.π., σ. 381, 382 και 383.
25. Γεράσιμος Δ. Παγκράτης, ό.π., σ. 262.
26. Γεράσιμος Δ. Παγκράτης, ό.π., σ. 199, 200.
27. Γεράσιμος Δ. Παγκράτης, ό.π., σ. 233
28. Γεράσιμος Δ. Παγκράτης, ό.π., σ. 318, 319 και 381.

και κλίνουν προς τη δημιουργία ενός ενιαίου φορέα που θα είχε την ευθύνη για τον ανεφοδιασμό τόσο της πόλης όσο και του Φρουρίου υπό την εποπτεία όχι πια των εκπροσώπων της πόλης αλλά του βαΐλου και του προβλεπτή επί των σιτηρών. Μοναδική εξαίρεση αποτελεί ο βάιλος Dolfin Venier, ο οποίος το 1598 παρουσιάζει το Fontego ως ένα πολύ ωφέλιμο ίδρυμα που πάντα κάλυπτε αποτελεσματικά τις ανάγκες του κερκυραϊκού λαού.[29] Ως μοναδικό αρνητικό στοιχείο παρουσιάζει το γεγονός ότι δεν υπήρχαν ιδιόκτητες αποθήκες και το κόστος ενοικίασης μετακυλιόταν στην τιμή των σιτηρών, επιβαρύνοντας τις ασθενέστερες οικονομικά τάξεις. Γι' αυτό προχώρησε στην κατασκευή αποθήκης ιδιοκτησίας τού Fontego με οικονομική ενίσχυση από το δόγη και παρά τις αντιρρήσεις τμήματος της Κερκυραϊκής κοινότητας που επωφελούνταν από την ενοικίαση σπιτιών και αποθηκών στο ίδρυμα. Ανεξάρτητα πάντως από την ανταπόκριση που έβρισκαν οι απόψεις και οι προτάσεις τους, είναι γεγονός ότι κατά τη διάρκεια της θητείας τους οι βενετοί διοικητές του νησιού παρενέβαιναν λίγο ή πολύ στη διαχείριση και στα οικονομικά της σιταποθήκης, όπως άλλωστε δηλώνουν και οι ίδιοι στις εκθέσεις τους. Είναι αξιοπρόσεκτο ότι κατά κάποιο τρόπο παρουσίαζαν ως δικό τους έργο τη μέριμνα για τη χρηματοδότησή της και τον ανεφοδιασμό της με σιτηρά. Ιδιαίτερα χαρακτηριστική είναι η επαναλαμβανόμενη χρήση του πρώτου ενικού προσώπου στα ρήματα που αφορούσαν στα πεπραγμένα των διοικητών σε σχέση με τη σιταποθήκη. Συγκεκριμένα, συναντάμε στις εκθέσεις τους τα ρήματα «βρήκα», «αγόρασα» και «άφησα», όταν αναφέρονται στα αποθέματα σιτηρών της σιταποθήκης, στην αρχή αλλά και στο τέλος της θητείας τους, καθώς και το ρήμα «επένδυσα», όταν αναφέρονται στα χρηματικά ποσά που διετίθεντο για την αγορά των σιτηρών και για την αποπληρωμή χρεών προς το Δημόσιο Ταμείο ή προς ιδιώτες δανειστές.

Σε πλήρη αντίθεση με την αρνητική στάση των βενετών αξιωματούχων βρίσκεται η στάση των Κερκυραίων, έτσι όπως αυτή εκφράζεται από τους εκπροσώπους της Κοινότητας στις πρεσβείες της εποχής εκείνης προς τη βενετική Σύγκλητο.[30] Όπως προκύπτει από τη μελέτη της πρεσβείας του έτους 1582, οι

29. Γεράσιμος Δ. Παγκράτης, *ό.π.*, σ. 408.

30. Υπέρ της θετικής στάσης της Κερκυραϊκής κοινότητας συνηγορούν και οι πληροφορίες που δίνει το 1630 ο Στέφανος Μάστρακας, ο οποίος αναφέρει ότι η Σιταποθήκη ήταν πολύ καλά οργανωμένη σύμφωνα με τους κανονισμούς που ενέκρινε ο ίδιος ο δόγης, ενώ το αρχικό κεφάλαιο των 7.000 δουκάτων είχε πια ανέλθει στις 18.000 δουκάτα. Επισημαίνει, επίσης, ότι τη διαχείρισή της ασκούσαν οι πολίτες με την εποπτεία όμως τόσο της βενετικής κυβέρνησης όσο και του προβλεπτή και καπετάνου. Βλ. Αθανάσιος Χ. Τσίτσας, «Μία περιγραφή των Κορφών καμωμένη το 1630 από το Στέφανο Μάστρακα», *Δελτίον της Αναγνωστικής Εταιρίας Κερκύρας*, τ. 11 (1974), σ. 91.

εκπρόσωποι των Κερκυραίων θεωρούσαν σωτήρια τη σιταποθήκη, αφού, όπως υποστήριζαν, εξασφάλιζε στο λαό φθηνό ψωμί και τον απάλλασσε από την απειλή της σιτοδείας.[31] Επιθυμούσαν τη συνέχιση της αποκλειστικής διοίκησης του Fontego από το Reggimento και διεκδικούσαν απόλυτη ελευθερία αναφορικά με τη διαχείριση των χρημάτων και των σιτηρών, αφού, όπως χαρακτηριστικά ανέφεραν, το ίδρυμα «τους ανήκει». Στην ίδια πρεσβεία αλλά και σε αυτήν του 1583[32] γίνεται προφανές ότι θεωρούσαν αυθαίρετες και επιζήμιες για το λαό τις παρεμβάσεις των βενετών διοικητών, ειδικά στο θέμα της ανάμειξης των αποθεμάτων των δύο σιταποθηκών αλλά και της διανομής των παλαιών και χαλασμένων σιτηρών στο λαό. Ο τρόπος που αντιμετωπίζονταν τα υποβαλλόμενα αιτήματα δείχνει προσπάθεια τήρησης των ισορροπιών στο βαθμό βέβαια που δεν θίγονταν τα συμφέροντα του Βενετικού κράτους. Δεν ήταν λίγες οι φορές που ο δόγης ικανοποιούσε τα αιτήματα των Κερκυραίων, ακόμη και σε περιπτώσεις που υπήρχε αντιπαράθεση ανάμεσα στην Κερκυραϊκή κοινότητα και τους διορισμένους από αυτόν διοικητές. Άλλες φορές πάλι ο δόγης συμμεριζόταν τις θέσεις των βενετών διοικητών και γνωμοδοτούσε υπέρ τους, όπως συνέβη το 1582, οπότε αποφάσισε η εποπτεία της διοίκησης της Σιταποθήκης να ασκείται εφεξής και από τον προβλεπτή και καπετάνο και να μην αποτελεί πια αποκλειστικό δικαίωμα του Reggimento.[33]

Σε κάθε περίπτωση, η αντιπαράθεση σχετικά με τη Σιταποθήκη εντασσόταν σε ένα ευρύτερο πλαίσιο αντιδικίας ανάμεσα σε έναν ξένο και άνωθεν επιβεβλημένο αξιωματούχο από τη μία και στους αυτόχθονες εκπροσώπους της Κοινότητας από την άλλη ως προς τη διατήρηση και διεύρυνση της πολιτικής ισχύος και επιρροής τους, αλλά και ως προς την καλύτερη εξυπηρέτηση των συμφερόντων κάθε πλευράς. Με βάση λοιπόν τα παραπάνω δεδομένα είναι πολύ πιθανόν οι απόψεις των δύο πλευρών να στηρίζονται εν μέρει σε πραγματικά και βάσιμα στοιχεία, ταυτόχρονα όμως να εμπεριέχουν υπερβολές και αβάσιμες πληροφορίες. Είναι δηλαδή πολύ πιθανόν η ύπαρξη του Fontego να αποτέλεσε ανακούφιση για τον πολύπαθο κερκυραϊκό λαό, χωρίς όμως να αποτέλεσε και πανάκεια. Επίσης, είναι πολύ πιθανόν ότι οι κατηγορίες για κακοδιαχείριση και διαφθορά εις βάρος των διαχειριστών του ήταν κάθε άλλο παρά αβάσιμες, γεγονός που προκαλούσε προβλήματα στην ομαλή λειτουργία του, χωρίς όμως να δικαιολογεί την καταστροφολογία των βενετών διοικητών. Έτσι, η αγωνία των εκπροσώπων της Κοινότητας για τη διατήρηση της Σιταποθήκης μπορεί να αποδοθεί όχι μόνο στο ενδιαφέρον τους για την ευημερία του λαού, αλλά και στην επιθυμία

31. Έλλη Γιωτοπούλου-Σισιλιάνου, *ό.π.*, σ. 306.
32. Έλλη Γιωτοπούλου-Σισιλιάνου, *ό.π.*, σ. 306 και 324.
33. Έλλη Γιωτοπούλου-Σισιλιάνου, *ό.π.*, σ. 306.

τους να διατηρηθεί ένα καθεστώς προνομίων και ευνοιοκρατίας για τους ιδίους και για ένα πλήθος επαγγελματιών που συναλλάσσονταν με τη Σιταποθήκη και τους αξιωματούχους της, όπως οι βαρκάρηδες –μεταφορείς των σιτηρών–, οι ιδιοκτήτες μύλων και οι αρτοποιοί. Από την άλλη, η επιμονή των βενετών αξιωματούχων στην κατάργηση ή στη συγχώνευση αυτού του ιδρύματος οφείλεται κατά κύριο λόγο σε πολιτικές φιλοδοξίες των ιδίων και στην εφαρμογή της επίσημης αποικιακής πολιτικής της Γαληνοτάτης. Γεγονός πάντως είναι πως οι επαναλαμβανόμενες αρνητικές εισηγήσεις των βαΐλων και προνοητών δεν βρήκαν ευήκοα ώτα κατά τη διάρκεια του 16ου αιώνα, αλλά και για πολλά χρόνια αργότερα.[34] Αυτό μπορεί να ερμηνευθεί ως στοιχείο για το ότι η κεντρική βενετική διοίκηση, μη αγνοώντας την κακοδιαχείριση και τις δυσλειτουργίες του Fontego, δεν συμμεριζόταν την απαξίωση και τον επιζήμιο χαρακτήρα που του αποδιδόταν, αλλά για δύο ακόμη αιώνες στήριξε τη λειτουργία του ως συμφέρουσα και στην Κερκυραϊκή κοινότητα και στην ίδια τη Γαληνότατη, μέχρι την οριστική διάλυσή του το 1786.[35]

34. Στο διάστημα που μεσολάβησε μέχρι τη διακοπή της λειτουργίας της Σιταποθήκης υπήρξαν και βενετοί διοικητές που δεν κράτησαν αρνητική στάση, όπως στην περίπτωση του γενικού προβλεπτή και καπετάνου Κερκύρας Giovanni Malipiero. Βλ. Αναστασία Παπαδία-Λάλα, *ό.π.*, σ. 71.

35. Βλ. Στυλιανός Βλασσόπουλος, *ό.π.*, σ. 118, όπου αναφέρει ότι η Σύγκλητος, υιοθετώντας τις απόψεις των συνδίκων περί των ανωμαλιών που προκαλούσε η ύπαρξη και λειτουργία του Fontego, όπως αυτές διατυπώθηκαν στην αναφορά τους προς τον προνοητή Giacopo Nani μεταξύ των ετών 1775 και 1776, και ακολούθως την πρόταση του έκτακτου προνοητή Nicolo Erizzo, αποφάσισε στις 27 Μαΐου 1786 τη διάλυση της Σιταποθήκης «με την αιτιολογία ότι ήταν ένα ίδρυμα ολέθριο, ένας καταστροφέας κάθε αρχής προόδου και ελευθερίας».

Περίληψη / Summary

Η δημοσίευση αυτή, αντλώντας υλικό από τις εκθέσεις πεπραγμένων των βαΐλων και προνοητών Κερκύρας κατά το 16ο αιώνα και από τις πρεσβείες της Κερκυραϊκής κοινότητας της ίδιας περιόδου, πραγματεύεται τη διαχείριση του επισιτιστικού ζητήματος του νησιού από τους βενετούς διοικητές και την Κερκυραϊκή κοινότητα, καθώς και τις πολιτικές προεκτάσεις του φλέγοντος αυτού ζητήματος.

This publication is based on the reports of the Venitian Baili and Provveditori of Corfu during the 16th century and on the embassies of the Corfiot community at the same period. It negotiates the way the Venitian administrators and the Corfiot community handled the problem of grain insufficiency on the island, as well as the political projections of this crucial issue.

ΙΩΑΝΝΗΣ QUARTANO: ΕΝΑΣ ΕΠΙΦΑΝΗΣ ΚΕΡΚΥΡΑΙΟΣ ΣΤΗΝ ΚΟΙΝΩΝΙΑ ΤΗΣ ΚΡΗΤΗΣ (ΤΕΛΗ 16ου-ΑΡΧΕΣ 17ου ΑΙ.)

Κώστας Ε. Λαμπρινός

Η εισήγηση επικεντρώνεται σε ένα διακεκριμένο πρόσωπο της βενετικής Κρήτης, τον κερκυραϊκής καταγωγής Zuanne (Ιωάννη) Quartano, που διαδραμάτισε σημαίνοντα ρόλο στη δημόσια ζωή της μεγαλονήσου κατά την ύστερη περίοδο της βενετικής κυριαρχίας. Ποικίλα διοικητικά και συμβολαιογραφικά έγγραφα του Κρατικού Αρχείου της Βενετίας αποκαλύπτουν ενδιαφέροντα προσωπογραφικά στοιχεία για τον ίδιο, τις οικογενειακές καταβολές του και κυρίως τη ζωή και την πολύπλευρη δράση του στην Κρήτη. Ταυτόχρονα, οι μαρτυρίες αυτές είναι αρκετά διαφωτιστικές για κομβικά ερευνητικά αιτούμενα, όπως η οικονομική και κοινωνική κινητικότητα στο νησί, η ένταξη προσώπων από άλλες περιοχές στον κρητικό κοινωνικό ιστό, οι στρατηγικές, τις οποίες ακολουθούσαν οι άνθρωποι της εποχής για να διευρύνουν την οικονομική επιφάνειά τους, να συμμετάσχουν στα τοπικά δίκτυα εξουσίας και να επιτύχουν την άνοδό τους στην κοινωνική ιεραρχία.

Όπως έχει δείξει η ιστορική έρευνα, η οικογένεια Quartano της Κέρκυρας ανήκε στους cittadini, οι οποίοι συγκροτούσαν την κυρίαρχη τάξη του νησιού και, κατ' αντιστοιχία με τις κοινωνικές ελίτ σε όλη τη βενετική επικράτεια, απολάμβαναν το επίζηλο προνόμιο της συλλογικής οργάνωσης σε κοινοτικό συμβούλιο.[1] Οι Quartano υπήρξαν από τις επιφανέστερες οικογένειες της κερκυραϊκής κοινωνίας και από τις ισχυρότερες του συμβουλίου, με μακρά παραμονή στο εσωτερικό του και πληθυσμιακή ευρωστία. Επομένως, ανήκαν στις κοινωνικές δυνάμεις που είχαν υπό τον έλεγχό τους το κοινοτικό σώμα και κατόρθωναν να εκλέγονται σε τιμητικά και έμμισθα αξιώματα της τοπικής διοικητικής μηχανής, όπως του συνδίκου της κοινότητας, του προνοητή της δημόσιας σιταποθήκης, του προνοητή της υγείας κ.ά., τα οποία διέθεταν βαρύνουσα σημασία, αφού εξασφάλιζαν εισοδήματα και κοινωνικοπολιτική ισχύ.[2]

---

1. Για την ηγετική τάξη της Κέρκυρας και το συμβούλιό της βλ. ενδεικτικά Νίκος Καραπιδάκης, «Η κερκυραϊκή ευγένεια των αρχών του ιζ' αιώνα», *Τα Ιστορικά*, τ. 2, τχ. 3 (1985), σ. 95-124 και Nicolas Karapidakis, *Civis fidelis: L'avènement et l'affirmation de la citoyenneté corfiote (XVIème-XVIIème siècles)*, εκδ. Peter Lang, Φραγκφούρτη 1992, όπου σχετική βιβλιογραφία.

2. Για την οικογένεια Quartano βλ. μεταξύ άλλων Νίκος Καραπιδάκης, «Η κερκυραϊκή

Στη διαπρεπή αυτή οικογένεια ανάγονταν οι ρίζες του Ιωάννη Quartano που έδρασε στην Κρήτη κατά το δεύτερο μισό του 16ου και τις πρώτες δεκαετίες του 17ου αιώνα. Η προσωπική διαδρομή του γίνεται καλύτερα κατανοητή, αν λάβουμε υπόψη μας τις πληροφορίες για την πορεία του πατέρα του, του Λουκά, στην κρητική κοινωνία. Ο Λουκάς Quartano του Ματθαίου εγκατέλειψε την Κέρκυρα σε νεαρή ηλικία γύρω στο 1570, πιθανώς για οικογενειακούς λόγους. Σύμφωνα με μεταγενέστερη μαρτυρία του γιου του, του Ιωάννη, ο Λουκάς μετέβη ως «πρόσφυγας» στην Κρήτη εξαιτίας της κακομεταχείρισης που υφίστατο από τη δεύτερη σύζυγο του πατέρα του, την Κατερώ Altavilla, μια «πολύ σκληρή» (*molto crudele*) γυναίκα.[3] Τόπος εγκατάστασής του ήταν το Ρέθυμνο, το τρίτο σε πληθυσμό αστικό κέντρο της μεγαλονήσου, που τότε αριθμούσε περίπου 5.500 κατοίκους.[4] Στη μικρή κρητική πόλη έμελλε να αναπτύξει ποικίλες δραστηριότητες για την επαγγελματική του αποκατάσταση, με την προσοχή του να επικεντρώνεται στον διοικητικό τομέα, και συγκεκριμένα σε θέσεις της κρατικής μέσης υπαλληλίας. Οι θέσεις αυτές προορίζονταν για τους cittadini, οι οποίοι στο αυστηρά οργανωμένο και πολυεπίπεδο κοινωνικό σύστημα της Κρήτης δεν αποτελούσαν την ανώτερη τάξη, αλλά, όπως στη Βενετία, συγκροτούσαν το μεσαίο στρώμα, το ιεραρχικά δεύτερο μετά την τάξη των ευγενών.[5] Προφανώς, ο Λουκάς Quartano κατόρθωσε να του αναγνωριστεί η κοινωνική υπόσταση που είχε ήδη ως cittadino της Κέρκυρας και τοποθετήθηκε στην ενδιάμεση βαθμίδα της κοινωνικής οργάνωσης της μεγαλονήσου. Αργότερα, χάρη στην πίστη του στα βενετικά ιδεώδη, κέρδισε την εύνοια της πολιτικής ηγεσίας και τελικά κατόρθωσε να εκλεγεί υπάλληλος στο μεσαίο πεδίο της γραφειοκρατικής οργάνωσης. Διορίστηκε στη θέση του

ευγένεια των αρχών του ιζ΄ αιώνα», *ό.π.*, σ. 114, 118, 119, 120, 121, 123 και Nicolas Karapidakis, *Civis fidelis: L'avènement et l'affirmation de la citoyenneté corfiote (XVIème-XVIIème siècles)*, ό.π., σ. 107, 225, 229, 230, 232, 235, 236, 243, 245, 254, με στοιχεία για την κοινοτική δράση πολλών μελών της και την ανάληψη αξιωμάτων από την πλευρά τους, κυρίως κατά τον 17ο αιώνα. Έλλη Γιωτοπούλου-Σισιλιάνου (επιμ.), *Πρεσβείες της βενετοκρατούμενης Κέρκυρας 16ος-18ος αι. Πηγή για σχεδίασμα ανασύνθεσης της εποχής*, εκδ. Γ.Α.Κ.–Αρχεία Νομού Κέρκυρας, Αθήνα 2002, σ. 227, 238, 252, 301, 308.

3. A.S.V., Notai di Candia, b. 257 (Nicolò Sclenza), libro 4 (1600-1605), φ. 93r (11 Σεπτεμβρίου 1602).

4. Βλ. Αγαθάγγελος Ξηρουχάκης, *Η βενετοκρατουμένη Ανατολή. Κρήτη και Επτάνησος*, τύποις Φοίνικος, Αθήνα 1934, σ. 53.

5. Για τον μεσαίο κοινωνικό χώρο της Κρήτης και τα χαρακτηριστικά του κατά τον 16ο αιώνα βλ. Kostas E. Lambrinos, «Identity and socio-economic mobility in Venetian Crete. The evolution of a citizen family (sixteenth century)», *Mediterranean Historical Review*, τ. 29, τχ. 1 (2014), σ. 57-70, όπου συγκεντρώνεται και η υπάρχουσα βιβλιογραφία.

avvocato fiscale,[6] δηλαδή του δικηγόρου στο δημόσιο ταμείο, η οποία ασφαλώς προϋπέθετε κάποια μόρφωση και επίσης ήταν σημαντική για την προώθηση του κυβερνητικού έργου στην περιοχή. Μολονότι πλέον είχε ένα βασικό εισόδημα από μισθούς, ο Λουκάς Quartano δεν περιορίστηκε μόνο στην υπαλληλική του δραστηριότητα. Διαθέτοντας ευελιξία στις επαγγελματικές κινήσεις, προχώρησε, όπως πολλοί οικονομικά δραστήριοι cittadini της Κρήτης, στην εξεύρεση επιπρόσθετων εισοδηματικών πόρων, ιδίως μέσα από επενδύσεις σε αγροτικά ακίνητα. Με δυναμική πρωτοβουλία του το 1577 ζήτησε από τη βενετική εξουσία να του παραχωρηθεί το δικαίωμα συμμετοχής στην εκμετάλλευση μιας τεράστιας παραλιακής έκτασης ανατολικά της πόλης του Ρεθύμνου, από την *chiesa de Stavromeno detto Crocifisso* (σημερινός οικισμός Σταυρωμένος) έως το φρούριο του Μυλοποτάμου (σημερινός Πάνορμος),[7] στην οποία υπήρχαν ιδιωτικοί βοσκότοποι με αγριελιές. Προσφέρθηκε να μετατρέψει τη χέρσα αυτή περιοχή σε γόνιμη, μπολιάζοντας μέσα σ' έναν χρόνο όλα τα άγρια δέντρα, τα οποία, σε συνδυασμό με τη λήψη μέτρων κατά της ανεξέλεγκτης βόσκησης, θα μπορούσαν σύντομα να αποδώσουν καρπούς. Σε περίοδο που η διάδοση της ελαιοκαλλιέργειας αποκτούσε όλο και μεγαλύτερο ενδιαφέρον για τη Γαληνότατη Δημοκρατία λόγω της αυξανόμενης σημασίας των εξαγωγών του προϊόντος για τις ανάγκες της βενετικής εριουργίας και σαπωνοποιίας,[8] η πολιτική εξουσία ανταποκρίθηκε στο αίτημα του Quartano. Παραχώρησε σ' αυτόν και τους απογόνους του το δικαίωμα να εκμεταλλεύονται στο διηνεκές τα ελαιόδεντρα, καθώς και όποια οπωροφόρα υπήρχαν στην ίδια περιφέρεια, με την υποχρέωση να παραδίδουν το ένα τρίτο της παραγωγής στους κυρίους των επιμέρους εδαφών.[9] Μολονότι νέο μέλος της κρητικής κοινωνίας, ο Λουκάς κατόρθωσε να αποσπάσει την εμπιστοσύνη των κυβερνώντων, να αποκτήσει

6. Για το στοιχείο αυτό βλ. A.S.V., Senato Mar, filza 154, έγγραφο της 24ης Αυγούστου 1599. Το υπογράφουν τα μέλη του κυβερνητικού συμβουλίου του Χάνδακα και είναι συνημμένο σε απόφαση της βενετικής συγκλήτου, με την οποία απονέμεται ο τίτλος της κρητικής ευγένειας στον γιο του Λουκά Quartano, τον Ιωάννη (8 Ιουνίου 1602).

7. Για τα τοπωνύμια βλ. ενδεικτικά Μαρία Αρακαδάκη, «Το "territorio di Rettimo" προς τα μέσα του 17ου αιώνα. Πληροφορίες από την έκθεση του Nicola Gualdo (1633)», στο: *Της Βενετιάς το Ρέθυμνο, Πρακτικά Συμποσίου, Ρέθυμνο 1-2 Νοεμβρίου 2002* (επιμ. Χρύσα Μαλτέζου – Ασπασία Παπαδάκη), Βενετία 2003, σ. 271, 272-273.

8. Νίκος Ε. Καραπιδάκης, «Οικονομία και εμπόριο (εισαγωγή)», στο: *Βενετοκρατούμενη Ελλάδα. Προσεγγίζοντας την ιστορία της* (επιστημ. διεύθυνση Χρύσα Μαλτέζου), τ. 1, εκδ. Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών Βενετίας, Αθήνα – Βενετία 2010, σ. 243-244· Χαράλαμπος Γάσπαρης, «Εμπόριο και φορολόγηση προϊόντων», *στο ίδιο*, σ. 258.

9. A.S.V., Senato, Provveditori da Terra e da Mar, filza 739, φ. 401r-402v (απόφαση της 4ης Νοεμβρίου 1577).

κύρος στην κοινωνία του Ρεθύμνου, αλλά και να βελτιώσει ακόμη περισσότερο την οικονομική του κατάσταση παίρνοντας για σύζυγό του μια εύπορη γυναίκα, την Έλενα Λίμα, η οποία έλαβε σημαντική προίκα από την οικογένειά της.[10]

Τα οικονομικά και κοινωνικά επιτεύγματα του Λουκά Quartano ήταν καθοριστικής σημασίας για την ανατροφή, τη μόρφωση και την κοινωνικοοικονομική εξέλιξη του γιου του Ιωάννη. Μετά τη βασική εκπαίδευσή του στο νησί, ο Ιωάννης Quartano προχώρησε σε ανώτερες σπουδές, λαμβάνοντας τον τίτλο του διδάκτορα της Νομικής, προφανώς από το περίφημο Πανεπιστήμιο της Πάδοβας, το εκπαιδευτήριο στο οποίο φοιτούσαν οι περισσότεροι νεαροί Κρητικοί, γόνοι ευκατάστατων οικογενειών της ανώτερης τάξης αλλά και του ανερχόμενου μεσαίου στρώματος.[11] Άλλωστε, στο ίδιο πανεπιστήμιο έμελλε αργότερα να σπουδάσει και ο πρωτότοκος γιος του, ο Λουκάς.[12] Επιστρέφοντας στο Ρέθυμνο, ο Ιωάννης Quartano ακολούθησε επιτυχημένη σταδιοδρομία ως δικηγόρος, αποκομίζοντας χρήμα και κοινωνικό γόητρο. Μέσα από την επαγγελματική του δραστηριότητα κατόρθωσε να γνωρίσει και να σχετιστεί με πολυάριθμα πρόσωπα της κοινωνίας και της διοικητικής οργάνωσης του Ρεθύμνου. Ταυτόχρονα, όπως ο πατέρας του, επιδόθηκε σε παράλληλες, επικερδείς δραστηριότητες, επενδύοντας ρευστό στην αγορά γης, ελεύθερης, αλλά κυρίως φεουδαρχικής, σε μια εποχή που η άλλοτε πανίσχυρη ηγετική τάξη των ευγενών σημείωνε φθίνουσα οικονομική πορεία και πολλά φέουδα ή τμήματα αυτών περνούσαν στην κατοχή ευκατάστατων, μη αριστοκρατικών στοιχείων. Στα τέλη του 16ου αιώνα ο Ιωάννης, που συγκαταλεγόταν στα διαρκώς ανερχόμενα πρόσωπα του μεσαίου κοινωνικού χώρου, εμφανίζεται να κατέχει φεουδαρχικές εκτάσεις στην περιφέρεια του Ρεθύμνου,[13] όπως

10. Οι λιγοστές πληροφορίες για τον γάμο του Λουκά εντοπίζονται σε μεταγενέστερο νοταριακό έγγραφο και προέρχονται από τον γιο του, τον Ιωάννη. A.S.V., Notai di Candia, b. 257 (Nicolò Sclenza), libro 4 (1600-1605), φ. 92v-93r (11 Σεπτεμβρίου 1602).

11. Για τη φοίτηση Κρητικών στο Πανεπιστήμιο της Πάδοβας βλ., μεταξύ άλλων, Νικόλαος Μ. Παναγιωτάκης, «Η παιδεία κατά τη Βενετοκρατία», στο: *Κρήτη. Ιστορία και πολιτισμός*, τ. 2 (επιστημ. επιμ. Νικόλαος Μ. Παναγιωτάκης), εκδ. Σύνδεσμος Τοπικών Ενώσεων Δήμων και Κοινοτήτων Κρήτης, Κρήτη 1988, σ. 189-190. Βλ. και Γεώργιος Σ. Πλουμίδης, «Αι πράξεις εγγραφής των Ελλήνων σπουδαστών του Πανεπιστημίου της Παδούης», *Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών*, τ. 37 (1969-1970), σ. 260-336 και τ. 38 (1971), σ. 84-206.

12. Βλ. παρακάτω.

13. Σε κατάλογο φεουδαρχών του Ρεθύμνου (10 Μαΐου 1589) ο Quartano εμφανίζεται να κατέχει φεουδαρχική γη με επιφάνεια 16 και 1/4 καράτια. A.S.V., Senato, Provveditori da Terra e da Mar, filza 831.

στα χωριά Αγία Ειρήνη[14] και Σελλιά, εκτάσεις που αποτελούνταν από σπόριμα εδάφη, αμπελώνες, ελαιώνες και βοσκοτόπια, και του απέφεραν σημαντικά εισοδήματα. Ακολουθώντας την πάγια τακτική των γαιοκτημόνων, εκμεταλλευόταν την περιουσία αυτή εκμισθώνοντάς την σε καλλιεργητές.[15] Χάρη στην αξιοσημείωτη επαγγελματική διαδρομή του μπόρεσε να συνάψει έναν γάμο που ξεπερνούσε τις διαχωριστικές γραμμές της επίσημης κοινωνικής ιεραρχίας. Το 1584 παντρεύτηκε μια κοινωνικά ανώτερή του γυναίκα, τη Νικολόζα, κόρη του Ιωάννη, από την πολυμελή και κραταιά οικογένεια των κρητικών ευγενών Sanguinazzo, οικογένεια που άφησε έντονο το αποτύπωμά της στη δημόσια ζωή του Ρεθύμνου τον 16ο και τον 17ο αιώνα.[16] Με αυτό το δεδομένο η προίκα της νύφης δεν θα ήταν ευκαταφρόνητη και λογικά θα συνέβαλλε στην ενίσχυση του κοινωνικοοικονομικού στάτους του Quartano. Ο γάμος με μια αριστοκράτισσα του προσέδωσε κοινωνική αίγλη και του παρείχε δυνατότητες να συνάψει στενότερες σχέσεις με εξέχοντα πρόσωπα από την ανώτερη τάξη και τον ενδιάμεσο κοινωνικό χώρο του Ρεθύμνου: κουμπάροι του ζευγαριού ήταν ο βενετός ευγενής Νικόλαος Corner και ο δικηγόρος Γεώργιος Πατελλάρος, που ήταν cittadino και αργότερα κατόρθωσε να αποκτήσει την κρητική ευγένεια.[17] Από τον γάμο γεννήθηκαν τέσσερα παιδιά, τρία αγόρια και ένα κορίτσι. Τον πρωτότοκο γιο, τον Λουκά, που γεννήθηκε το 1585, τον βάπτισε ένα διαπρεπές μέλος της ρεθυμνιώτικης κοινωνίας, ο βενετός ευγενής Βερνάρδος Manolesso του Μάρκου.[18] Ανάδοχος του δεύ-

14. A.S.V., Notai di Candia, b. 256 (Zorzi Papasteffanopulo), libro 1 (1594-1597), φ. 181v-182r, με ειδική αναφορά στο φέουδο της Αγίας Ειρήνης (*cavalleria di Santa Erini*).

15. Βλ. παρακάτω για τα εδάφη του στα Σελλιά και τον τρόπο εκμετάλλευσής τους.

16. Για την οικογένεια βλ. Κώστας Ε. Λαμπρινός, *Κοινωνία και διοίκηση στο βενετοκρατούμενο Ρέθυμνο. Το ανώτερο κοινωνικό στρώμα των ευγενών (1571-1646)*, (διδακτορική διατριβή), Ιόνιο Πανεπιστήμιο, Κέρκυρα 1999, σ. 17, 27-28, 186-187, 188, 189, 191, 193, 195-199. Ως προς τη Νικολόζα Sanguinazzo, αρχικά ήταν καθολική και αργότερα μεταστράφηκε στο ορθόδοξο δόγμα, με αποτέλεσμα ο τότε ζηλωτής λατίνος επίσκοπος του Ρεθύμνου Giulio Carrara να την απειλήσει με αφορισμό. Η πρωτοβουλία αυτή του ιεράρχη, καθώς και άλλες ενέργειές του εναντίον ορθοδόξων κληρικών, προκάλεσαν τις έντονες αντιδράσεις του ντόπιου πληθυσμού που διατύπωσε τα παράπονά του στην πολιτική ηγεσία. Βλ. Κώστας Ε. Λαμπρινός, «Καθολικοί και ορθόδοξοι στο Ρέθυμνο στα χρόνια της αρχιερατείας του επισκόπου Giulio Carrara (1582-1589)», *Θησαυρίσματα*, τ. 25 (1995), σ. 252-255.

17. Ως προς την οικογένεια Corner βλ. Κώστας Ε. Λαμπρινός, *Κοινωνία και διοίκηση στο βενετοκρατούμενο Ρέθυμνο. Το ανώτερο κοινωνικό στρώμα των ευγενών (1571-1646)*, ό.π., σ. 25, 187, 189, 190. Για τον Γεώργιο Πατελλάρο βλ. Λαμπρινός, *στο ίδιο*, σ. 97-98, 126-140.

18. Αναφορικά με την οικογένεια Manolesso βλ. Κώστας Ε. Λαμπρινός, «Λάουρα Manolesso. Μια υψηλόβαθμη αξιωματούχος αντιμέτωπη με την αριστοκρατία στο βενετικό Ρέθυμνο (16ος αιώνας)», στο: *Γαληνοτάτη. Τιμή στη Χρύσα Μαλτέζου* (επιμ. Γωγώ Κ. Βαρζε-

τερου γιου του, του Γεωργίου, υπήρξε ο Νικόλαος Πετρόπουλος, που πιθανότατα ήταν σημαίνον πρόσωπο από το μεσαίο κοινωνικό στρώμα.[19]

Διδάκτορας της Νομικής και ευκατάστατος δικηγόρος, ο Ιωάννης Quartano γνώριζε ότι η μόρφωση αποτελούσε σημαντικό εφόδιο για την κατάληψη κρατικών αξιωμάτων και υπαλληλικών θέσεων ή για την άσκηση προσοδοφόρου ιδιωτικού επαγγέλματος και, ως εκ τούτου, για την απόκτηση ευμάρειας, κοινωνικής δύναμης και αναγνώρισης. Έτσι, δεν εκπλήσσει το γεγονός ότι αργότερα έδωσε στα παιδιά του τη δυνατότητα να ακολουθήσουν ανώτερες σπουδές, όπως δηλώνει η φοίτηση του πρωτότοκου γιου του, του Λουκά, στη Νομική Σχολή του Πανεπιστημίου της Πάδοβας.[20]

Με τις γνώσεις, τον δυναμισμό και τις επικοινωνιακές ικανότητές του, ο Ιωάννης Quartano κατόρθωσε επίσης να δημιουργήσει γνωριμίες και συμμαχίες με φορείς των πολιτικών εξουσιών. Κατά την περίοδο 1593-1594 αναμείχθηκε στα συνταρακτικά γεγονότα που σημάδεψαν τότε τη ρεθυμνιώτικη κοινωνία. Επρόκειτο για την έντονη σύγκρουση μεταξύ της πολιτικής και της εκκλησιαστικής ηγεσίας της πόλης, μια διαμάχη με πολλαπλές εκφάνσεις, στην οποία διαδραμάτισαν κομβικό ρόλο και ορισμένοι κραταιοί τοπικοί ευγενείς. Ο Quartano δεν έμεινε αδιάφορος απέναντι στις σοβαρές εξελίξεις. Έχοντας αναπτύξει σχέσεις με τον λαοφιλή βενετό διοικητή της περιοχής, τον ρέκτορα Luca Falier, τάχθηκε ανοιχτά με το μέρος του και ταυτόχρονα εκδήλωσε την αντίθεσή του στον λατίνο επίσκοπο Ferdinando Davila, ο οποίος είχε συμπράξει με τους πανίσχυρους κρητικούς ευγενείς Φραγκίσκο Lombardo και Γεώργιο Chiozza εναντίον του βενετού κυβερνήτη. Μετά την απομάκρυνση του Falier από το αξίωμα και την ανάκλησή του στη Βενετία εξαιτίας των μεθοδεύσεων των αντιπάλων του, ο Quar-

---

λιώτη – Κώστας Γ. Τσικνάκης), έκδ. Τμήμα Θεατρικών Σπουδών του Πανεπιστημίου Αθηνών – Μουσείο Μπενάκη, Αθήνα 2013, σ. 456-458. Ειδικά για τον Βερνάρδο Manolesso, ευγενή που είχε αποκτήσει βαρύνοντα αξιώματα, όπως του provveditore ad utilia, δηλαδή του επικεφαλής του κοινοτικού συμβουλίου στο Ρέθυμνο, βλ. Κώστας Ε. Λαμπρινός, *Κοινωνία και διοίκηση στο βενετοκρατούμενο Ρέθυμνο. Το ανώτερο κοινωνικό στρώμα των ευγενών (1571-1646)*, ό.π., σ. 179, 224.

19. Για τα στοιχεία σχετικά με τον γάμο και τα παιδιά του βλ. A.S.V., Archivio del Duca di Candia, b. 54, reg. 1, φ. 45r-v, όπου δήλωση του Quartano (29 Σεπτεμβρίου 1607) για τη νομιμότητα του γάμου και των τέκνων του στο πλαίσιο της διαδικασίας απόδειξης της κρητικής ευγένειας που του είχε απονεμηθεί το 1602.

20. A.S.V., Notai di Candia, b. 258 (Francesco Salamon), libro 2, φ. 103v-104r, έγγραφο της 20ής Ιουλίου 1610, με πληροφορία ότι ο Λουκάς βρισκόταν *al studio di Padova*. Βλ. επίσης τον τόμο *Gli stemmi dello studio di Padova* (επιμ. Lucia Rossetti), εκδ. Lint, Τεργέστη 1983, σ. 207 (στοιχεία του 1611 για το οικόσημο της οικογένειας του Λουκά Quartano στο Πανεπιστήμιο της Πάδοβας).

tano εναντιώθηκε στον διάδοχο ρέκτορα Bartolomeo Pesaro, ανιψιό του επισκόπου, καθώς και στους δύο παραπάνω ευγενείς που προσπαθούσαν να διασύρουν τον απερχόμενο διοικητή. Η στάση αυτή του Quartano είχε ως αποτέλεσμα τον αφορισμό του από την εκκλησιαστική αρχή.[21]

Λαμβανομένων υπ' όψιν των παραπάνω στοιχείων, ο Ιωάννης Quartano περί τα τέλη του 16ου αιώνα συγκέντρωνε στο πρόσωπό του πολλά επίζηλα χαρακτηριστικά, όπως το υψηλό μορφωτικό επίπεδο, το ευυπόληπτο επάγγελμα, την προέλευσή του από επιφανή οικογένεια άλλης βενετικής κτήσης, την κατοχή φεουδαρχικών γαιών, τον γάμο του με μια αριστοκράτισσα, τη δυναμική συμμετοχή του στον δημόσιο βίο. Κοινωνικά ανήκε πλέον στην αφρόκρεμα του μεσαίου στρώματος του Ρεθύμνου και δεν απείχε πολύ από την ηγετική τάξη των ευγενών. Η τελευταία δεκαετία του 16ου αιώνα ήταν γι' αυτόν ουσιαστικά μια περίοδος αναμονής για τη συμπερίληψή του στην αριστοκρατία. Αρχικά, το 1592 ο ρέκτορας Ρεθύμνου Luca Falier του απένειμε τον τίτλο της κρητικής ευγένειας, εκτιμώντας το γεγονός ότι προερχόταν από αρχοντική οικογένεια της Κέρκυρας (*famiglia nobile et principale della città di Corfù*) και ότι ως φεουδάρχης συμμετείχε με άλογο στο ιππικό του Ρεθύμνου. Επειδή όμως η απονομή της ευγένειας δεν είχε γίνει από τη βενετική σύγκλητο αλλά από τοπικό κυβερνητικό στέλεχος, προκλήθηκαν αντιδράσεις από την πλευρά του κοινοτικού συμβουλίου των ευγενών και ο Quartano υποχρεώθηκε με γραπτή δήλωσή του να αποποιηθεί τον τίτλο. Ωστόσο, δεν εγκατέλειψε την προσπάθεια για την αναβάθμιση της κοινωνικής θέσης του. Το 1597 διεκδίκησε εκ νέου από την κεντρική βενετική διοίκηση τον τίτλο της κρητικής ευγένειας, ο οποίος θα του επέτρεπε να έχει ακόμη πιο ενεργό ρόλο στη δημόσια σφαίρα. Με πλήρη συνείδηση της καταγωγής του, ακολούθησε τις εμπεδωμένες πρακτικές που εφάρμοζαν πολλοί άλλοι μη ευγενείς της Κρήτης για την ανέλιξη και την εισδοχή τους στην κοινωνική ελίτ. Στην αίτησή του για την απόκτηση της ευγένειας έδιδε έμφαση στην ιστορία της οικογένειάς του, στον βαρύνοντα ρόλο της στην κερκυραϊκή κοινωνία και στην αφοσίωση των προγόνων του στη μαρκιανή πολιτεία. Επιπροσθέτως, τόνιζε ότι με την ιδιότητα του φεουδάρχη ήταν έτοιμος να υπερασπισθεί τα συμφέροντα του βενετού κυριάρχου. Παρά τη βαθμιαία παρακμή του φεουδαρχικού συστήματος των πρώτων αιώνων της βενετικής κυριαρχίας, οι κάτοχοι φέουδου στην Κρήτη του 16ου αιώνα δεν είχαν πάψει να περιβάλλονται με κύρος, χάρη κυρίως στις παρεπόμενες στρατιωτικές υποχρεώσεις τους προς τη μαρκιανή πολιτεία. Με άλλα λόγια,

21. Βλ. Διονυσία Γ. Γιαλαμά, «Εκκλησιαστικές και κοινωνικοπολιτικές αντιθέσεις στο Ρέθυμνο στα τελευταία χρόνια του ΙΣΤ΄ αιώνα», στο: *Πεπραγμένα του ΣΤ΄ Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ. 2, Χανιά 1991, σ. 103-115· της ίδιας, «Νέες ειδήσεις για τον βενετοκρητικό λόγιο Francesco Barozzi (1537-1604)», *Θησαυρίσματα*, τ. 20 (1990), σ. 325-329.

ο Quartano, γνώστης του βενετικού ιδεολογικού συστήματος και των αξιώσεων που είχε η Γαληνοτάτη από τους υπηκόους της, φρόντισε να προβάλει στοιχεία θεμελιώδους σημασίας, προκειμένου αυτά να αποτελέσουν το εφαλτήριο για την κοινωνική του άνοδο.

Οι προσδοκίες του εκπληρώθηκαν πέντε χρόνια αργότερα, το 1602, όταν με απόφαση της βενετικής συγκλήτου του απονεμήθηκε επίσημα η κρητική ευγένεια, αφού πρώτα, το 1599, είχαν αποφανθεί θετικά για την καταλληλότητά του ορισμένοι από τους απερχόμενους βενετούς διοικητές, καθώς και ο εν ενεργεία κυβερνήτης του Ρεθύμνου, οι οποίοι γνώριζαν καλά τον υποψήφιο. Όλοι αναφέρονταν στην αρχαιότητα, στην υψηλή κοινωνική θέση της οικογένειάς του στην Κέρκυρα και στις σημαντικές υπηρεσίες που είχαν προσφέρει αρκετοί πρόγονοί του στη Δημοκρατία του Αγίου Μάρκου. Μεταξύ άλλων ένας θείος του, ο Νικόλαος, είχε υπηρετήσει ως κυβερνήτης πολεμικής γαλέρας (σοπρακόμιτος) και ένας άλλος θείος του, ο Φίλιππος, είχε εκλεγεί πρεσβευτής του κερκυραϊκού κοινοτικού συμβουλίου. Σύμφωνα επίσης με τους βενετούς αξιωματούχους, κάποια μέλη της ίδιας οικογένειας είχαν διατελέσει σύνδικοι του συμβουλίου, καστελάνοι στο Αγγελόκαστρο, προνοητές της Πάργας, καθώς και δικαστές (*giudici della corte maggior*).[22] Είναι εμφανές ότι η παράδοση που διέθετε μια οικογένεια στην πολύπλευρη στήριξη των βενετικών πολιτικών σχεδιασμών αποτελούσε για τα κυβερνητικά επιτελεία κεντρικό παράγοντα για την απονομή τίτλου ευγένειας, σε εποχή μάλιστα που οι κρατικές ανάγκες στην Κρήτη οξύνονταν διαρκώς λόγω της εντεινόμενης οθωμανικής απειλής στην ανατολική Μεσόγειο.

Από το 1598 ο Ιωάννης Quartano είχε προχωρήσει σε άλλο ένα αποφασιστικό βήμα. Είχε αφήσει το Ρέθυμνο για να εγκατασταθεί οικογενειακώς στην κρητική πρωτεύουσα, τον Χάνδακα (σημερινό Ηράκλειο) που, αριθμώντας περίπου 16.000 κατοίκους,[23] ήταν μια μεγάλη πόλη για τα δεδομένα εκείνης της εποχής. Αναμφίβολα, το πολιτικό και οικονομικό κέντρο της Κρήτης, με την έντονη

22. Για τις διεργασίες απονομής της κρητικής ευγένειας στον Quartano βλ. A.S.V., Senato Mar, reg. 62, φ. 72r-v, απόφαση της βενετικής συγκλήτου, με την οποία του απονέμεται ο τίτλος (8 Ιουνίου 1602). Επίσης, A.S.V., Senato Mar, filza 154, συνημμένα στην απόφαση της συγκλήτου έγγραφα: αίτηση του Quartano για την απόκτηση του τίτλου (10 Ιουλίου 1597) και γνωματεύσεις των πρώην ρεκτόρων Ρεθύμνου Luca Falier (1 Οκτωβρίου 1597) και Benetto Bembo (19 Ιανουαρίου 1598), του εν ενεργεία ρέκτορα Bartolomeo Paruta (23 Φεβρουαρίου 1598) αλλά και των μελών του κυβερνητικού συμβουλίου του Χάνδακα, που το απάρτιζαν οι Benetto Moro, Francesco Malipiero, Marco Loredan, Niccolò Semitecolo και Andrea Briani (24 Αυγούστου 1599). Για το τελευταίο αυτό έγγραφο βλ. και A.S.V., Archivio del Duca di Candia, b. 9., quad. 13 (1582-1589), φ. 164r-165r.

23. Αγαθάγγελος Ξηρουχάκης, *Η βενετοκρατουμένη Ανατολή. Κρήτη και Επτάνησος*, ό.π., σ. 50.

εμπορική κίνηση και τη ζωηρή πνευματική και καλλιτεχνική ατμόσφαιρα, αποτέλεσε σημαντικό πόλο έλξης για ένα ανήσυχο πνεύμα, όπως ήταν ο Quartano. Στην κρητική πρωτεύουσα ως δικηγόρος θα μπορούσε να διευρύνει την πελατεία του, να προσφέρει καλύτερη μόρφωση στα παιδιά του, αλλά και να δημιουργήσει γνωριμίες με περισσότερους εκπροσώπους της βενετικής εξουσίας. Στον Χάνδακα γεννήθηκε το 1598 ο τρίτος γιος του, ο Αντώνιος, που τον βάπτισε ένα υψηλόβαθμο κυβερνητικό στέλεχος, ο βενετός προϊστάμενος της δημόσιας οικονομικής υπηρεσίας (*camerlengo*) μαζί με τον διδάκτορα της Νομικής Φραγκίσκο Lambardi του Ιωάννη,[24] ενδείξεις που μαρτυρούν ότι ο Quartano στο νέο κοινωνικό περιβάλλον του απέκτησε σύντομα διασυνδέσεις με πολιτικούς παράγοντες και με σημαίνοντες ιδιώτες.

Όπως προηγουμένως στο Ρέθυμνο, έτσι και στην πρωτεύουσα της Κρήτης ανέπτυξε αξιοσημείωτη δημόσια δράση. Προφανώς χάρη στις ικανότητες και το κύρος του, το 1603, χρονιά μεγάλης σιτοδείας για τον Χάνδακα, κλήθηκε να στηρίξει το κυβερνητικό έργο, υπηρετώντας ως *provveditore alle vittuarie*, υπεύθυνος για τον ανεφοδιασμό της πόλης με τις αναγκαίες προμήθειες, τον καθορισμό των τιμών των προϊόντων και την εύρυθμη λειτουργία της αγοράς.[25] Στη συνέχεια, ακολουθώντας μια συνήθη τακτική της εποχής, προσπάθησε να αποκομίσει επιπρόσθετα οφέλη, αξιοποιώντας τις υπηρεσίες που είχε προσφέρει στη Γαληνοτάτη. Ο βενετός δούκας της Κρήτης Zuanne Sagredo του χορήγησε βεβαίωση ότι είχε ασκήσει με επιμέλεια και εντιμότητα τα καθήκοντά του και ότι στη διάρκεια της θητείας του ζημιώθηκε οικονομικά, αφού, προτάσσοντας το δημόσιο συμφέρον, είχε εγκαταλείψει το προσοδοφόρο επάγγελμα του δικηγόρου, που του παρείχε τα αναγκαία μέσα για τη συντήρηση της πολυμελούς οικογένειάς του. Με αυτά τα επιχειρήματα ο δούκας, απευθυνόμενος στις ιθύνουσες κεντρικές αρχές, υποστήριξε ότι ο Quartano έπρεπε να τύχει σημαντικής ανταμοιβής από το βενετικό κράτος.[26]

---

24. A.S.V., Archivio del Duca di Candia, b. 54, reg. 1, φ. 45r-v (έγγραφο της 29ης Σεπτεμβρίου 1609).

25. Για τους provveditori alle/sopra le vittuarie (vettovaglie), που ονομάζονταν και giustizieri, βλ. Nicolas Karapidakis, *Administration et milieux administratifs en Crète vénitienne (XVI siècle)*, thèse pour l'obtention du diplôme de l'archiviste-paléographe, Παρίσι 1983, σ. 199-201· Ασπασία Παπαδάκη, «Αξιώματα στη βενετοκρατούμενη Κρήτη κατά το 16ο και 17ο αιώνα», *Κρητικά Χρονικά*, τ. 26 (1986), σ. 107-108· Κώστας Ε. Λαμπρινός, *Κοινωνία και διοίκηση στο βενετοκρατούμενο Ρέθυμνο. Το ανώτερο κοινωνικό στρώμα των ευγενών (1571-1646)*, ό.π., σ. 228-235.

26. A.S.V., Archivio del Duca di Candia, b. 43, Actorum, serie II, reg. 9 ter (1607-1608), φ. 19r, έγγραφο της 22ης Οκτωβρίου 1607 με συνημμένη τη βεβαίωση του Sagredo (9 Ιουλίου 1604).

Τη συμμετοχή του Quartano στο πλέγμα των εξουσιών, τις σχέσεις του με κυβερνητικούς παράγοντες και την υψηλή κοινωνική υπόληψή του αντανακλά ένα ακόμη ενδιαφέρον στοιχείο. Το 1606 πάντρεψε την κόρη του Φραντσεσκίνα ή Φαντίνα με τον βενετό πατρίκιο Livio Sanudo του Andrea, που είχε διατελέσει υψηλόβαθμο πολιτικό στέλεχος, σύμβουλος (*conseglier*) στο κυβερνητικό συμβούλιο του Χάνδακα. Εύλογα έδωσε στην κόρη του αρκετά μεγάλη προίκα, αξίας 5.200 υπερπύρων, στην οποία, πέρα από κοσμήματα, ενδύματα και οικοσκευή, συγκαταλεγόταν και η φεουδαρχική κτηματική περιουσία του στο χωριό Σελλιά Ρεθύμνης, που του απέδιδε υψηλό χρηματικό εισόδημα από μισθώματα, 500 υπέρπυρα ετησίως.[27]

Ο Ιωάννης Quartano εκμεταλλεύθηκε πολλές ευκαιρίες για την πλήρη ενσωμάτωσή του αλλά και τη δραστική αναβάθμιση της θέσης του στον κοινωνικοοικονομικό ιστό της βενετικής Κρήτης. Για την επίτευξη των στόχων του αξιοποίησε μια σειρά από παράγοντες κομβικής σημασίας, όπως ήταν η διαπρεπής κερκυραϊκή καταγωγή, η πολυσχιδής προσφορά των προγόνων του στη βενετική πολιτεία, η εκλεκτή μόρφωση, το ευυπόληπτο επάγγελμα, η απόκτηση φεουδαρχικών εδαφών, η συνακόλουθη συμμετοχή του στο ιππικό, η ζωηρή παρουσία του στη δημόσια ζωή. Κατόρθωσε έτσι να συμπεριληφθεί στα πιο δραστήρια και διακεκριμένα στοιχεία της κοινωνίας του Ρεθύμνου και του Χάνδακα, να συνδεθεί στενά με ισχυρές αριστοκρατικές οικογένειες, όπως και με πολυάριθμους πολιτικούς παράγοντες, και, τέλος, να λάβει ως ανταμοιβή από τη Γαληνότατη Δημοκρατία τον τίτλο της κρητικής ευγένειας, που αποτελούσε το επιστέγασμα της επιτυχημένης διαδρομής του στην Κρήτη της ύστερης βενετικής περιόδου.

27. A.S.V., Notai di Candia, b. 50 (Michiele Calamarà), libro 2 (1605-1608), φ. 46r-47r (προικοσύμφωνο της 17ης Αυγούστου 1606). Ο γάμος έγινε στις 20 Οκτωβρίου 1606: A.S.V., Archivio del Duca di Candia, b. 54, reg. 1, φ. 47r-v, δήλωση του γάμου από τον Livio Sanudo, στις 16 Νοεμβρίου 1606.

Περίληψη / Summary

Η μελέτη επικεντρώνεται στην πορεία ενός διαπρεπούς Κερκυραίου, του Zuanne Quartano, στη βενετική Κρήτη. Μεταξύ άλλων μελετώνται στοιχεία για την επαγγελματική σταδιοδρομία και τις οικονομικές του δραστηριότητες, τον ρόλο του στη δημόσια σφαίρα, καθώς και για τις στρατηγικές που εφάρμοσε, προκειμένου να ανέλθει στην κρητική κοινωνική ιεραρχία.

The study focuses on the development of an eminent Corfiot, Zuanne Quartano, into an important person in Venetian Crete. Among other things, it examines elements of his career and economic activities, his significant role in public life and the practices he employed to rise in Cretan social hierarchies.

Η ΙΘΑΚΗ ΜΕΣΑ ΑΠΟ ΤΙΣ ΜΑΡΤΥΡΙΕΣ ΤΩΝ ΒΕΝΕΤΩΝ ΑΞΙΩΜΑΤΟΥΧΩΝ ΚΑΤΑ ΤΟΝ 17ο ΑΙΩΝΑ ΚΡΗΣΦΥΓΕΤΟ ΠΕΙΡΑΤΩΝ, ΠΑΡΑΝΟΜΩΝ ΚΑΙ ΕΞΟΡΙΣΤΩΝ*

Ρομίνα Ν. Τσακίρη

Μετά το τέλος της φραγκικής κυριαρχίας, που κράτησε από τα τέλη του 12ου αιώνα για τρεις αιώνες (με την εναλλαγή διαφορετικών δυτικών οίκων), η Ιθάκη αποδόθηκε το 1479 για σύντομο διάστημα στους Τούρκους, μαζί με την Κεφαλονιά και τη Ζάκυνθο. Οι αγώνες που ακολούθησαν, κυρίως μεταξύ Τούρκων και Βενετών (αλλά και Φράγκων), για την κυριαρχία των νησιών αυτών οδήγησαν στην οριστική απόδοσή τους στους Βενετούς το 1503, με τη συνθήκη μεταξύ Βενετίας και Τουρκίας, με την οποία έληξε ο Β΄ Βενετοτουρκικός πόλεμος (1499-1502). Η Ιθάκη παρέμεινε βενετική κτήση έως το τέλος της βενετικής παρουσίας στα Ιόνια Νησιά (1797).[1]

Το πρώτο πρόβλημα που έπρεπε να αντιμετωπίσουν οι Βενετοί για να εδραιώσουν την εξουσία τους σε αυτά ήταν ο ολιγάριθμος πληθυσμός τους, απόρροια του μένους των Σταυροφόρων, των πειρατικών επιδρομών και των τουρκοβενετικών συγκρούσεων, που οδηγούσαν σε σφαγές, εξανδραποδισμούς, βίαιες μετακινήσεις των πληθυσμών και στη μετάβαση των κατοίκων στα γειτονικά νησιά ή στον ηπειρωτικό χώρο από τον φόβο επιθέσεων και λεηλασιών· επιδημίες και σεισμοί επέτειναν το φαινόμενο της πληθυσμιακής συρρίκνωσης.[2]

---

* Η μελέτη προέκυψε από την έρευνά μου στο Κρατικό Αρχείο Βενετίας κατά τη διάρκεια του προγράμματος: «Ιστορία της κοινωνικής βίας στην Κρήτη και στα Ιόνια Νησιά κατά την πρώιμη νεότερη και νεότερη περίοδο (15ος-18ος αι.)» – Δράση: «Ενίσχυση Μεταδιδακτόρων Ερευνητών/τριών» (Γ.Γ.Ε.Τ.–ΕΠΕΔΒΜ) – Ε.Π. «Εκπαίδευση και διά Βίου Μάθηση», συγχρηματοδοτούμενη από το Ευρωπαϊκό Ταμείο και εθνικούς πόρους (ΕΣΠΑ 2007-2013). Φορέας υποδοχής: Ιόνιο Πανεπιστήμιο. Επιστημονικός υπεύθυνος: Νικόλαος Καραπιδάκης. Επιστημονικός συνεργάτης: Andrea Nanetti.

1. Σπύρος Γ. Γασπαρινάτος, *Η βενετοκρατία στα νησιά του Ιονίου Πελάγους*, Αθήνα 2009, σ. 37-51. Για την ιστορία της Ιθάκης βλ., ενδεικτικά, Νικόλαος Καραβίας-Γρίβας (Ιθακήσιος), *Ιστορία της νήσου Ιθάκης από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι του 1849*, ιδιωτ. έκδ., Τύποις Φ. Καραμπίνη και Κ. Βάφα, εν Αθήναις 1849. – Αντώνιος Μηλιαράκης, *Γεωγραφία πολιτική νέα και αρχαία του νομού Κεφαλληνίας: Κεφαλληνία – Ιθάκη – Άτοκος – Αρκούδι – Κάλαμος – Καστός και Εχινάδες. Μετά Γεωγραφικού Πίνακος*, εκ του Τυπογραφείου Αδελφών Περρή, Αθήναι 1890. – Ιωσήφ Παρτς, *Κεφαλληνία και Ιθάκη. Γεωγραφική μονογραφία*, μτφ. Δ.Γ. Παπανδρέου, Αθήναι 1892.

2. Σπύρος Γ. Γασπαρινάτος, *Η βενετοκρατία*, ό.π., σ. 63-95. Για τις αυξομειώσεις

Ιδιαίτερα την Ιθάκη, την αυγή του 16ου αιώνα, οι μαρτυρίες των βενετικών αρχών την παρουσιάζουν έρημη ή με ελάχιστο πληθυσμό. Σε σημαντικό βαθμό συνέβαλε πιθανότατα στην αύξησή του ο εποικισμός που έγινε από τους κατοίκους της Λευκάδας, όταν αυτή παραδόθηκε από τους Βενετούς στους Τούρκους, επίσης το 1503, ενώ με διάταγμά της, το 1504, η βενετική Γερουσία θα έδινε σημαντικό κίνητρο σε εκείνους που θα μετέβαιναν εκεί, με παραχώρηση γαιών για εγκατάσταση και καλλιέργεια και παράλληλες φορολογικές διευκολύνσεις.[3] Ανταποκρινόμενοι στο διάταγμα, μετέβησαν σε αυτή πιθανότατα αρκετοί Κεφαλονίτες δημιουργώντας οικισμούς και χωριά. Εξάλλου, η Κεφαλονιά θα αποτελέσει και αργότερα, κατά καιρούς, πηγή διοχέτευσης πληθυσμού στην Ιθάκη.[4] Οι

του πληθυσμού της Ιθάκης εξαιτίας των αναφερθέντων λόγων βλ. ειδικότερα Π.Γ. Καλλίνικος, «Ο πληθυσμός της Ιθάκης τον δέκατο έκτο αιώνα», στο: *Επτανησιακά (κατά το πλείστο Ιθακησιακά) σύμμεικτα*, Αθήνα 1988, εκδ. Δόμος, σ. 148, σημ. 3, σ. 149 [= αναδημοσίευση με προσθήκες και διορθώσεις από το *Δελτίο Αναγνωστικής Εταιρίας Κερκύρας*, τ. 19 (1982), σ. 79-83]. – Σταματούλα Ζαπάντη, «Η Ιθάκη στα πρώτα χρόνια της βενετοκρατίας (1500-1571)», *Κεφαλληνιακά Χρονικά*, τ. 7 (1995-1998): Αφιέρωμα στον Γεώργ. Γ. Αλισανδράτο, Αργοστόλι 1998, σ. 130-131. Για την πειρατεία στον χώρο του Ιονίου βλ. Αλεξάνδρα Κραντονέλλη, *Ιστορία της πειρατείας*, τ. 1: *Στους πρώτους χρόνους της τουρκοκρατίας 1390-1538*, Εστία, Αθήνα [3]2014, τ. 2: *Στους μέσους χρόνους της τουρκοκρατίας 1538-1699*, Εστία, Αθήνα [2]2014, τ. 3: *Ελληνική πειρατεία και κούρσος κατά τον ΙΗ΄ αιώνα και μέχρι την Ελληνική επανάσταση [βάσει των ελληνικών και γαλλικών αρχείων]*, Εστία, Αθήνα 1998.

3. Οι αντιφάσεις των πηγών οδήγησαν τους μελετητές στον σχηματιστό διαφορετικών απόψεων σχετικά με τον πληθυσμό της Ιθάκης και για την ανταπόκριση ή μη στο διάταγμα του 1504. Βλ., ενδεικτικά, Σπύρος Γ. Γασπαρινάτος, *Η βενετοκρατία*, ό.π., σ. 64, 84-85, σημ. 37, σ. 87. – Π.Γ. Καλλίνικος, «Η διαθήκη ενός Θιακοκερκυραίου του δέκατου έκτου αιώνα», στο: *Επτανησιακά (κατά το πλείστο Ιθακησιακά) σύμμεικτα*, ό.π., σ. 126-146 [= αναδημοσίευση με προσθήκες και διορθώσεις από το *Δελτίο της Αναγνωστικής Εταιρίας Κερκύρας*, τ. 17 (1980), σ. 53-64]· ο ίδιος, «Ο πληθυσμός της Ιθάκης», ό.π., σ. 147-153. Για το διάταγμα του 1504 βλ. επίσης Φάνης Μιχαλόπουλος, «Η Ιθάκη επί βενετοκρατίας», *Ελληνική Δημιουργία*, τ. 7 (1951), τχ. 74, σ. 365. – Σταματούλα Ζαπάντη, «Η Ιθάκη στα πρώτα χρόνια της βενετοκρατίας», ό.π., σ. 129-130. Για τον εποικισμό του 1503 από τους Λευκαδίτες βλ. Ιωσήφ Παρτς, *Κεφαλληνία και Ιθάκη*, ό.π., σ. 116. – Σταματούλα Ζαπάντη, «Η Ιθάκη στα πρώτα χρόνια της βενετοκρατίας», ό.π., σ. 133. Η έκθεση του προνοητή Κεφαλονιάς Angelo Basadonna το 1590 αναφέρει πως έγιναν προσπάθειες εποικισμού της Ιθάκης κατά καιρούς και δόθηκαν κίνητρα σε όσους θα κατοικούσαν εκεί· ωστόσο, ελάχιστα καρποφόρησαν. Βλ. Κώστας Γ. Τσικνάκης, *Οι εκθέσεις των βενετών προνοητών της Κεφαλονιάς (16ος αιώνας)*, έκδ. Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών – Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών. Πηγές 12, Αθήνα 2008, σ. 123.

4. Σταματούλα Ζαπάντη, «Η Ιθάκη στα πρώτα χρόνια της βενετοκρατίας», ό.π., σ. 133· βλ. και παρακάτω τις μαρτυρίες των προνοητών Κεφαλονιάς. Στο νησί κατά καιρούς μετέβησαν κάτοικοι και των άλλων νησιών του Ιονίου αλλά και Ακαρνάνες και Μωραΐτες. Βλ. Π.Γ. Καλλίνικος, «Η διαθήκη ενός Θιακοκερκυραίου», ό.π., σ. 126-129. Ο Φ. Μιχαλόπουλος

μαρτυρίες, ωστόσο, των βενετών αξιωματούχων για το νησί, κατά τη διάρκεια της βενετικής κυριαρχίας στον χώρο του Ιονίου, συχνά αντιφατικές, ενδεχομένως δεν παρέχουν σαφή εικόνα της πραγματικότητας.[5]

Η Ιθάκη κατά τους αιώνες της βενετοκρατίας θα συνδεθεί ποικιλοτρόπως με την Κεφαλονιά, αφού θα υπαχθεί στη δικαιοδοσία της. Οι πληροφορίες από τη βιβλιογραφία για τους πρώτους διοικητές είναι ασαφείς· αρχικά αναφέρεται βενετός διοικητής, ενώ οι πρώτες ονομαστικές αναφορές ανάγονται στο 1536, έτος από το οποίο και εξής στη θέση του καπιτάνου καταγράφονται Έλληνες, κυρίως από την Κεφαλονιά. Το 1563 η Βενετία θα ικανοποιήσει αίτημα του Συμβουλίου της Κοινότητας της Κεφαλονιάς να αναλαμβάνει τη θέση του διοικητή της Ιθάκης *πολίτης* (*cittadino*), εκλεγμένος από τους κόλπους του, ο οποίος θα συνέχιζε να είναι υπόλογος στον βενετό προνοητή της Κεφαλονιάς. Η θητεία αρκετών καπιτάνων στιγματίστηκε από δείγματα κακοδιοίκησης και επακόλουθες διαμαρτυρίες από τους κατοίκους· η θέση, ωστόσο, του διοικητή της Ιθάκης φαίνεται πως συνέχισε να υφίσταται και να στελεχώνεται από τους *πολίτες* της Κεφαλονιάς έως το τέλος της βενετοκρατίας. Ασαφείς είναι, επίσης, οι βιβλιογραφικές αναφορές για τους δύο «δημογέροντες» της Ιθάκης, που τον επικουρούσαν, άγνωστο από ποια χρονική στιγμή.[6]

ισχυρίζεται πως τον πληθυσμό της συγκρότησαν κυρίως Κρητικοί και Στερεοελλαδίτες· βλ. Φάνης Μιχαλόπουλος, «Η Ιθάκη επί βενετοκρατίας», *ό.π.*, σ. 365-366.

5. Ο Basadonna αναφέρει πως ο πληθυσμός της Ιθάκης το 1590 ανερχόταν στους 1.500 κατοίκους· βλ. Π.Γ. Καλλίνικος, «Ο πληθυσμός της Ιθάκης», *ό.π.*, σ. 148, *σημ.* 3. Το 1622 αναφέρονται από τον προνοητή Francesco Boldù 2.500 κάτοικοι, ενώ τριάντα χρόνια μετά, το 1655, στη δική του έκθεση ο προνοητής Domenico Michiel κάνει λόγο για 4.500. Ο χαρτογράφος Vincenzo Maria Coronelli ανάγει, μάλλον υπερβολικά, τον πληθυσμό της το 1685 στους 15.000 κατοίκους· *στο ίδιο*, σ. 152, *σημ.* 6. Πρβλ. Σπύρος Γ. Γασπαρινάτος, *Η βενετοκρατία*, ό.π., σ. 65, σημ. 3, σ. 87, σημ. 44. Κατά τα απογραφικά στοιχεία, ο πληθυσμός του νησιού το 1760 ανέρχεται στους 2.500 κατοίκους· *στο ίδιο*, σ. 87 και σημ. 44. Πρβλ. Ιωσήφ Παρτς, *Κεφαλληνία και Ιθάκη*, ό.π., σ. 117-118. Οι αντιφάσεις, ακόμη και για τη γονιμότητα της Ιθάκης, πιθανότατα οφείλονται στο γεγονός ότι το διοικητικό κέντρο της Κεφαλονιάς, στην οποία είχε υπαχθεί, δεν είχε πάντα σαφή εικόνα γι' αυτή. Βλ. Π.Γ. Καλλίνικος, «Ο πληθυσμός της Ιθάκης», *ό.π.*, σ. 148-149. Πρβλ., ενδεικτικά, την έκθεση του προνοητή Κεφαλονιάς Antonio Calbo το 1548· βλ. Κώστας Γ. Τσικνάκης, *Οι εκθέσεις*, ό.π., σ. 20, 22, όπου η Κεφαλονιά αναφέρεται ως «άγονη» (*sterile*), και την έκθεση του προνοητή Vincenzo da Molin το 1574, όπου περιγράφεται ως «ικανή να παραγάγει ό,τι παράγει η Κεφαλονιά» (*atta a produr tutto quello produce la Cefallonia*)· *στο ίδιο*, σ. 60. Ο Angelo Basadonna το 1590 γράφει: «αν και είναι ορεινή, δεν θα υστερούσε σε παραγωγή από την Κεφαλονιά, αν βέβαια είχε κατοικηθεί και καλλιεργηθεί» (*et se ben è montuosa, non sarebbe meno frutuosa di Ceffalonia, come fusse habitata et cultivata*)· *στο ίδιο*, σ. 123.

6. Ηλίας Α. Τσιτσέλης, *Κεφαλληνιακά σύμμικτα. Συμβολαί εις την ιστορίαν και λαο-*

Στη μελέτη αυτή θα επικεντρωθώ στις μαρτυρίες των βενετών αξιωματούχων, κυρίως κατά τον 17ο αιώνα, οι οποίοι παρέχουν πλούσιο υλικό για την παρουσία και τον ρόλο της Ιθάκης και των κατοίκων της στη γείτονα περιοχή. Την έρευνα διεξήγαγα στο Κρατικό Αρχείο Βενετίας, εντοπίζοντας υλικό κυρίως στις αναφορές των βενετών προνοητών Κεφαλονιάς, όπου και υπαγόταν το νησί, και στις επιστολές τους προς τη Βενετία. Συγκεκριμένες υποθέσεις από τον 17ο αι. είναι ενδεικτικές για το τι συμβαίνει καθ' όλη τη διάρκεια του αιώνα, με τη δράση στην Ιθάκη εξορίστων, πειρατών και λαθρεμπόρων, και τη συμμετοχή των κατοίκων του νησιού στις παρανομίες τους.

Οι μαρτυρίες των προνοητών Κεφαλονιάς καθ' όλη τη διάρκεια του αιώνα είναι ιδιαίτερα διαφωτιστικές για τον χαρακτήρα και την παράνομη δραστηριότητα των κατοίκων της Ιθάκης: ήταν τόσο ριψοκίνδυνοι, θρασείς και ασύδοτοι, που δεν φοβούνταν τη Δικαιοσύνη και δεν υπάκουαν στους εκπροσώπους των αρχών που αποστέλλονταν από την Κεφαλονιά. Αντίθετα, αν κάποιος εγκαλείτο για οποιοδήποτε αδίκημα, δεν προσερχόταν στις αρχές και το ενδεχόμενο της εξορίας δεν τον απασχολούσε, γιατί γνώριζε πως δεν θα χρειαζόταν να εγκαταλείψει την οικία του και το νησί.

Ως αιτίες για τη στάση τους αυτή παρουσιάζονται οι εξής:

α) Η ορεινή γεωμορφία του νησιού και η παραμονή τους σε τόπους δύσβατους και μακριά από το φρούριο (*fortezza*).

γραφίαν της νήσου Κεφαλληνίας εις τόμους τρεις, τ. Α΄: *Βιογραφικά. Οίκων ιστορίαι. Δημοσιεύματα*, Αθήνα 1904, σ. 282, 320-321, 420, 537. – Σταματούλα Ζαπάντη, «Η Ιθάκη στα πρώτα χρόνια της βενετοκρατίας», *ό.π.*, σ. 131-133. – Σπύρος Γ. Γασπαρινάτος, *Η βενετοκρατία*, ό.π., σ. 51, 114. Για την υπαγωγή της στην Κεφαλονιά και την εκλογή του καπιτάνου από το Συμβούλιο αυτής κάνουν λόγο οι αναφορές των προνοητών Κεφαλονιάς, στις οποίες, συνήθως, αφιερώνουν αυτοί ένα μικρό τμήμα για την Ιθάκη. Για τις εκθέσεις από τον 16ο αι. βλ. Κώστας Γ. Τσικνάκης, *Οι εκθέσεις*, ό.π. Πρβλ. δύο αδημοσίευτες εκθέσεις από τον 17ο αι., Archivio di Stato di Venezia (στο εξής ASVe), *Collegio*, Relazioni (στο εξής *Collegio*, Relazioni), b. 83, *Relatione di me, Francesco Boldù, ritornato di Proveditor della città et isola di Ceffalonia, 1622*, φ. 17r (π.α.) και *Relation de ser Domenico Michiel, ritornato di Proveditor di Ceffalonia: 1655, 10 settembre*, φ. [2]v-[3]r. Οι δύο κάτοικοι που τον συνεπικουρούν ονομάζονται «δημογέροντες» στη βιβλιογραφία· πρβλ. την επιστολή του Αγά της Λευκάδας, μεταφρασμένη στα ιταλικά από τα ελληνικά, προς τους *ιερείς και γέροντες* της Ιθάκης (*alli sacerdoti e vecchi del Teachi*) (Λευκάδα, 6 Σεπτεμβρίου 1624), συνημμένη σε επιστολή του προνοητή Κεφαλονιάς Anzolo Giustinian προς τη Βενετία (29 Σεπτεμβρίου 1624), ASV, *Senato*, Dispacci dei Rettori, Ceffalonia (στο εξής *Dispacci*, Ceffalonia), filza 3bis (1623-1624). Για οικονομία χώρου, στο εξής, στις αναφορές στη σειρά δεν επαναλαμβάνεται ο τίτλος του προνοητή Κεφαλονιάς. Οι επιστολές κατά το πλείστον απευθύνονται στη Βενετία· σε διαφορετική περίπτωση θα αναφέρεται ο παραλήπτης.

β) Η έλλειψη αρχών στο νησί, που θα μπορούσαν να αντιμετωπίσουν ικανοποιητικά την αυθάδειά τους.
γ) Η απόσταση από την Κεφαλονιά, όπου είχαν την έδρα τους οι διοικητικές και στρατιωτικές αρχές.
δ) Η δυνατότητα διαφυγής τους, σε περίπτωση δίωξης, στους δύσβατους και ορεινούς τόπους του νησιού και στα γειτονικά νησιά με τις βάρκες τους.[7]

Επιπλέον, οι κάτοικοι παρείχαν καταφύγιο σε όσους μετέβαιναν εκεί, εξόριστοι οι περισσότεροι από τις αρχές της Κεφαλονιάς. Αρκετοί από αυτούς γίνονταν αρχηγοί (*caporioni*) και στρέφονταν εναντίον των υπολοίπων ή αρμάτωναν πλοιάρια μεταβαίνοντας στην ηπειρωτική χώρα, όπου προέβαιναν σε καταστροφές και ληστείες χωρίς φόβο, καθώς πίστευαν πως οι Τούρκοι δεν θα διαμαρτυρηθούν, κινητοποιώντας και άλλους κατοίκους στην παρανομία.[8] Είναι χαρακτηριστική η περίπτωση του εξορίστου από τις αρχές της Κεφαλονιάς αρχηγού (*capo*) Μανέα, από την Κρήτη, που έδρασε στην Ιθάκη στις αρχές του 17ου αι. Ο ίδιος αιτήθηκε να του επιτραπεί να κατοικήσει εκεί με την οικογένειά του ήσυχα, σε τόπο ελεγχόμενο κοντά στο φρούριο, υποστηρίζοντας ότι πολλοί κάτοικοι διέπρατταν αδικήματα κατηγορώντας έπειτα εκείνον. Οι αρχές, αφού εκτίμησαν τις υπηρεσίες του στη Γαληνοτάτη, αποτρέποντας με άλλα πλοιάρια τον κούρσο σιταριού που προοριζόταν για το νησί, έκαναν δεκτό το αίτημά του. Ωστόσο, αυτός θα συνεχίσει την παράνομη δράση του με επιδρομές στα τουρκοκρατούμενα παράλια, θεωρώντας πως, εξακολουθώντας να παρέχει υπηρεσίες, θα αποφύγει την τιμωρία.[9]

Σημαντική είναι γενικότερα η πειρατική δράση των Ιθακησίων που διεξήγαν επιθέσεις στον περιβάλλοντα θαλάσσιο χώρο, στην τουρκοκρατούμενη Λευκάδα και στην απέναντι ηπειρωτική χώρα. Είναι ενδεικτικά τα γεγονότα του 1621, που

---

7. *Dispacci*, Ceffalonia, filza 2 (1610-1617), επιστολές του Bernardo Thiepolo (27 Δεκεμβρίου 1610), του Hieronimo Trivisan (5 Φεβρουαρίου 1613) και του Andrea Tiepolo (29 Αυγούστου 1616)· *Collegio*, Relazioni, b. 83, *1621, 11 agosto: Relatione del Nobile homo ser Bernardo Thiepolo, ritornato di Proveditor della Ceffalonia, presentata et letta adì sopradetto nell'Eccellentissimo Collegio*, φ. [1]r (στο εξής: *Bernardo Thiepolo, 1621*). Σημαντικά ιστορικά και χαρτογραφικά στοιχεία για τον χώρο του Ιονίου παρέχουν τα έργα: *Το Ιόνιο πέλαγος. Χαρτογραφία και ιστορία. 16ος-18ος αιώνας*, εκδ. Αρχείο Χαρτογραφίας του Ελληνικού Χώρου – Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 2007. – *Cefalonia e Itaca al tempo della Serenissima. Documentazione e cartografia in biblioteche venete*, Regione del Veneto – Patrimonio Veneto nel Mediterraneo, εκδ. Biblion, Μιλάνο 2013.

8. *Dispacci*, Ceffalonia, filza 2, επιστολή του Bernardo Thiepolo (27 Δεκεμβρίου 1610)· *Bernardo Thiepolo, 1621*, φ. [1]r.

9. *Dispacci*, Ceffalonia, filza 2, επιστολές του Hieronimo Trivisan (7 Νοεμβρίου 1611· 8 Φεβρουαρίου 1612· 5 Φεβρουαρίου 1613). *Bernardo Thiepolo, 1621*, φ. [1]r.

απασχόλησαν τις αρχές της Κεφαλονιάς και της Βενετίας, καθώς κάτοικοι του νησιού επιδίδονταν σε συνεχείς πειρατικές επιδρομές στον ευρύτερο χώρο· αφορμή για τη δίωξή τους αποτέλεσαν διαμαρτυρίες των τουρκικών αρχών της Λευκάδας και των ηπειρωτικών περιοχών. Οι αρχές, στην αλληλογραφία τους με τη Βενετία, εστιάζουν στα εξής: οι Ιθακήσιοι με πέντε πλοιάρια ακολούθησαν ένα πλεούμενο από τη Λευκάδα και το κούρσευσαν, οδηγώντας μεγάλη ποσότητα ζώων στον τόπο τους. Στη συνέχεια μετέβησαν στην ηπειρωτική χώρα, όπου επιτέθηκαν σε ομάδα Τούρκων, αποσπώντας το σιτάρι και τα άλογά τους, ενώ έλαβαν και τους ίδιους ως ομήρους με σκοπό την απαίτηση λύτρων. Η μαρτυρία ενός τούρκου προύχοντα, μετά την απελευθέρωσή του, συνιστά μια ιδιαίτερα συναρπαστική διήγηση των γεγονότων. Με τρεις συντρόφους του και έναν χριστιανό ξεκίνησαν το ταξίδι τους και τη μεταφορά του σιταριού από την Αχαΐα. Στην Ηγουμενίτσα, σε τοποθεσία απρόσιτη, συνάντησαν 36 Ιθακήσιους που παραμόνευαν κρυμμένοι και τους επιτέθηκαν, αποσπώντας όλα τα δημητριακά και τα τρία άλογά τους, τα γαϊδουράκια του χριστιανού, τα ρούχα και τα υπάρχοντά τους, ανάμεσά τους ένα ασημένιο σπαθί και πολύτιμα υφάσματα. Οι πειρατές φόρτωσαν στις πέντε κρυμμένες βάρκες τη λεία και τα θύματά τους και στη συνέχεια οδήγησαν τους ομήρους σε σπηλιές γειτονικών νησιών, όπου προέβησαν σε βιαιοπραγίες εις βάρος τους για να εξασφαλίσουν λύτρα. Προχώρησαν στην πώληση μέρους της λείας τους στην Έρισο της Κεφαλονιάς και οδήγησαν τον κούρσο τους στην Ιθάκη. Εκεί ζήτησαν λύτρα σχεδόν 2.500 ρεάλια για την απελευθέρωσή τους, για την οποία συνεργάστηκε ο αδελφός του Τούρκου με έναν έλληνα συγγενή τους από τη Ζάκυνθο, που ήλθε σε συνεννόηση με τους πειρατές. Οι όμηροι απελευθερώθηκαν και φυγαδεύτηκαν με αγγλικό καράβι στην Κεφαλονιά.[10]

Στην εξέτασή του από τις βενετικές αρχές ο τούρκος προύχοντας κατηγορεί τους Ιθακήσιους για ανοχή, εμπλοκή, συνεργασία και συνενοχή, και καταλήγει ότι το νησί κακοδιοικείται και πως ο εκάστοτε καπιτάνος ανέχεται ανάλογες παρανομίες, με αποτέλεσμα η Ιθάκη να αποτελεί «μια μικρή Μάλτα» (*una Malta piccola*).[11] Εξάλλου, αρκετά συχνά οι προνοητές Κεφαλονιάς παραδέχονται πως

10. *Dispacci*, Ceffalonia, filza 3 (1618-1621), επιστολή του Francesco Boldù (24 Σεπτεμβρίου 1621)· επιστολή του ίδιου (31 Οκτωβρίου 1621) και συνημμένη η κατάθεση του τούρκου αγά (30 Οκτωβρίου 1621).

11. *Interogato se sa o ha inteso che altri dal Teachi habbino havuto intelligentia et parte con li sudetti corsali, respose: "Tutti di quell'isola tengono insieme, et se vi fosse uno che governasse bene quell'isola non si farebbono questi assassinamenti, et costoro si gloriano che il Teachi è una Malta piccola"*, *Dispacci*, Ceffalonia, filza 3, η κατάθεση του τούρκου αγά (30 Οκτωβρίου 1621), συνημμένη σε επιστολή του Francesco Boldù (31 Οκτωβρίου 1621), φ. [3] r, και παρακάτω φ. [3]v: *Interogato se sa dove si trovano questi delle barche al presente, respose: "Devono essere al Teachi". Interogato se, quando gionsero nel porto, dove non li vol-*

οι κάτοικοι της Ιθάκης δεν αναγνώριζαν την εξουσία του καπιτάνου, εξαιτίας της έλλειψης επαρκών στρατιωτικών δυνάμεων και της απόστασης από την Κεφαλονιά, που καθιστούσε δύσκολη την άμεση επέμβαση και αποστολή ενισχύσεων.[12] Κατά διαστήματα, μάλιστα, κάνουν λόγο για την ανικανότητα των προσώπων που κατείχαν τη θέση του καπιτάνου. Σπεύδουν να συμπληρώσουν ότι συχνά τη διοίκηση της Ιθάκης αναλάμβανε άτομο που ανεχόταν και υποστήριζε ανάλογες καταστάσεις, εξαιτίας των συγγενικών δεσμών του με τους κατοίκους του νησιού ή τους εξόριστους από την Κεφαλονιά, που έβρισκαν καταφύγιο εκεί και ενώνονταν με τους Ιθακήσιους στους κούρσους τους εναντίον της ηπειρωτικής χώρας.[13] Το γεγονός, εξάλλου, πως αυτός ήταν της ίδιας εθνότητας και εντοπιότητας με τους δράστες τον καθιστά καθ' όλη τη διάρκεια του 17ου αι. ύποπτο για εμπλοκή στις παρανομίες.[14]

Ας μην ξεχνάμε πως οι λαθρέμποροι λυμαίνονταν την περίοδο εκείνη τον χώρο των Ιονίων Νησιών και τις απέναντι τουρκοκρατούμενες ακτές: σιτηρά, όσπρια, ξυλεία, κερί, υφάσματα, ζώα και σταφίδα (κυρίως τον 16ο και 17ο αιώνα) υπήρξαν τα πιο σημαντικά προϊόντα του λαθρεμπορίου.[15] Οι Ιθακήσιοι δεν εξαιρούνταν από τη διεξαγωγή του, σύμφωνα με τις αρχειακές μαρτυρίες. Μάλιστα, οι βενετοί αξιωματούχοι επισημαίνουν πως η δράση αυτών έβλαπτε το εμπόριο και υπονόμευε επικίνδυνα τις σχέσεις με τους τούρκους γείτονες, και γενικότερα τα συμφέροντα της Γαληνοτάτης.[16] Βέβαια, στο ανασφαλές περιβάλλον

---

sero dar prattica, sentì che fosse nominato il capitanio che governa quell'isola, respose: "Per quello che intesi non era là ma in una altra villa". Domandatoli: "Di sopra havete detto che se in quell'isola fosse uno che la governasse bene non seguirebbono simili accidenti. Che occasione havete di dire tali parole et da che cosa cavate il mal governo"?, respose: "Sono tanto scelerati perché non hanno freno né timore, et se vi fosse buon governo non sarebbono così insolenti, perché si vede che questi della Ceffalonia non fano tali cose perché hanno buon governo". Πρβλ. και την επιστολή του Francesco Boldù, κυρίως φ. [2]r.

12. *Dispacci*, Ceffalonia, filza 3, επιστολή του Francesco Boldù (24 Σεπτεμβρίου 1621).

13. *Dispacci*, Ceffalonia, filza 3bis, επιστολή του Anzolo Giustinian (18 Ιουνίου 1624), κυρίως φ. [1]v- [2]r.

14. *Dispacci*, Ceffalonia, filza 3, επιστολή του Francesco Boldù (24 Σεπτεμβρίου 1621), κυρίως φ. [1]v-[2]r.

15. Σταματούλα Σ. Ζαπάντη, *Κεφαλονιά 1500-1571. Η συγκρότηση της κοινωνίας του νησιού*, εκδ. University Studio Press, Θεσσαλονίκη 1999, σ. 322.

16. Βλ., ενδεικτικά, *Dispacci*, Ceffalonia, filza 3, επιστολή του Francesco Boldù (24 Σεπτεμβρίου 1621)· filza 4 (1625-1627), επιστολή του Anzolo Giustinian (21 Ιουνίου 1625). Για την αξιόλογη ναυτιλιακή δραστηριότητα, την ανάπτυξη του θαλάσσιου εμπορίου στο Ιόνιο τη νεότερη περίοδο και τη συμβολή των νησιών βλ., ενδεικτικά, Benjamin Arbel, "The Ionian Islands and Venice's trading system during the Sixteenth Century", στο: *Πρακτικά Στ' Διεθνούς Πανιονίου Συνεδρίου (Ζάκυνθος, 23-27 Σεπτεμβρίου 1997)*, τ. Β', Κέντρο Μελετών Ιο-

του Ιονίου, όπου η πειρατεία ήταν καθεστώς, η Ιθάκη αποτελούσε επίσης στόχο πειρατικών επιδρομών των τούρκων υπηκόων από τη Λευκάδα (οι κάτοικοι της οποίας επιδίδονταν σε λεηλασίες εναντίον τους με το ίδιο μένος) και από τις απέναντι ακτές.[17] Είναι ενδεικτικό το γεγονός ότι κατά καιρούς συνάπτονταν σύμφωνα φιλίας και ανακωχής ανάμεσα στα δύο νησιά, με τα οποία τα δύο μέρη υπόσχονταν να απέχουν από αμοιβαίες επιδρομές. Οι αρχές τους θεωρούνταν υπόλογες για τους υπηκόους τους και δεσμεύονταν πως θα φρόντιζαν, σε περιπτώσεις επιδρομών και ομηρίας, να τιμωρούνται οι υπεύθυνοι και να επιστρέφονται στον τόπο τους άνθρωποι και κλεμμένα αντικείμενα.[18]

Μέσα από το αρχειακό υλικό ξεδιπλώνονται γοητευτικές ιστορίες για πειρατές και παρανόμους που είχαν λημέρι τους την Ιθάκη και λεηλατούσαν τον περιβάλλοντα θαλάσσιο, νησιωτικό και ηπειρωτικό χώρο, προβληματίζοντας τους Βενετούς. Διαπιστώνεται πως ανάλογες υποθέσεις διεξαγωγής πειρατείας στον χώρο απασχολούν τις βενετικές αρχές ολόκληρο τον 17ο αιώνα. Οι βενετοί αξιωματούχοι αναφέρονται επίσης στη μεγάλη συμμετοχή των εξορίστων που διαβιούσαν στο νησί, στην πειρατεία και στις ληστρικές επιδρομές. Η δράση τους εύκολα μεταφερόταν στα γειτονικά νησιά, κυρίως στην Κεφαλονιά και στη Ζάκυνθο.[19] Μάλιστα, οι αρχές αυτών ενημερώνουν τον βάιλο της Κωνσταντινούπολης,[20] πιθανότατα γιατί εκεί κατέφευγαν αρκετοί εξόριστοι από τις βενετοκρατούμενες περιοχές και κατόρθωναν να εξασφαλίσουν από εκείνον άδειες ελεύθερης κυκλοφορίας, με τις οποίες επέστρεφαν στους τόπους τους και συνέχιζαν την

νίου – Εταιρεία Ζακυνθιακών Σπουδών, Αθήνα 2001, σ. 147-160. – Ν.Γ. Μοσχονάς, «Ναυτιλιακή δραστηριότητα στο Ιόνιο στα τέλη του 17ου αιώνα», *στο ίδιο*, σ. 199-210. – Γιάννης Στ. Βλασσόπουλος, *Ανεμοκάραβα. Καράβια, εμπόριο, μεταφορές, ληστείες, πειρατείες, πανώλη στο Ιόνιο και στα ακαρνανικά παράλια τον 18ο αιώνα. Άγνωστα στοιχεία από το Ιστορικό Αρχείο της Ιθάκης*, Δημοτικές Πολιτιστικές Εκδηλώσεις Ιθάκης, εκδ. Φήμιος, Ιθάκη 2006.

17. *Dispacci*, Ceffalonia, filza 2, επιστολή του Hieronimo Trivisan (13 Δεκεμβρίου 1611)· *Dispacci*, Ceffalonia, filza 3, επιστολή του Francesco Boldù (2 Ιουλίου 1621).

18. *Dispacci*, Ceffalonia, filza 3bis, επιστολές του αγά της Λευκάδας προς τους *ιερείς και γέροντες* της Ιθάκης (6 και 18 Σεπτεμβρίου 1624), συνημμένες σε επιστολή του Anzolo Giustinian (29 Σεπτεμβρίου 1624)· filza 11 (1654-1656), ανακωχή ανάμεσα στα δύο νησιά (Λευκάδα, 28 Νοεμβρίου 1655), συνημμένη σε επιστολή του Giacomo Contarini (24 Απριλίου 1656).

19. *Dispacci*, Ceffalonia, filza 3bis, επιστολή του Anzolo Giustinian (12 Δεκεμβρίου 1624)· filza 4, επιστολές του Anzolo Giustinian (21 Ιουνίου 1625· 24 Ιουλίου 1625· 14 Αυγούστου 1625). Κατά τον Coronelli πολλοί κάτοικοι της Ιθάκης στα τέλη του 17ου αιώνα *ήταν φυγάδες και εξόριστοι* (*fuorusciti ed esiliati*) από τη Ζάκυνθο, την Κέρκυρα και την Κεφαλονιά. Βλ. Π.Γ. Καλλίνικος, «Ο πληθυσμός της Ιθάκης», *ό.π.*, σ. 152, σημ. 6.

20. *Dispacci*, Ceffalonia, filza 3, επιστολή του Francesco Boldù (24 Σεπτεμβρίου 1621).

παραβατική τους δράση.[21] Ανάλογα προβλήματα, εξαιτίας της δράσης των εξορίστων, αντιμετώπιζε τον 16ο και 17ο αιώνα και το όμορο νησί της Κεφαλονιάς.[22]

Κλείνοντας, θα λέγαμε ότι η περίπτωση της Ιθάκης, σε αρκετές πλευρές της, θυμίζει ιδιαίτερα τις συνθήκες διαβίωσης στο έδαφος άλλων βενετοκρατούμενων περιοχών, δυσπρόσιτων και δύσκολα ελεγχόμενων, όπως εκείνη των Σφακίων, και γενικότερα των ορεινών πληθυσμών της Κρήτης, που συχνά επιδίδονταν στη ληστεία για την εξασφάλιση των αναγκαίων πόρων.[23] Αντίστοιχα, για τα νησιά του Ιονίου, θα πρέπει να λάβουμε υπόψη τις συνθήκες ανασφάλειας που επικρατούσαν στον ευρύτερο θαλάσσιο χώρο και συχνά επέτειναν και επέβαλλαν τη λεηλασία. Οι συνεχείς πειρατικές επιδρομές είχαν ως αποτέλεσμα τον κακό ανεφοδιασμό τους με σιτάρι και δημητριακά· εγκλωβισμένοι σε έναν φαύλο κύκλο, οι κάτοικοι, πιεσμένοι από την ανέχεια και την έλλειψη τροφίμων, επιδίδονταν σε ληστρικές επιδρομές στις κοντινές περιοχές της οθωμανικής επικράτειας.

Κατά δεύτερο λόγο, στο νησί απαντούν αρκετά από τα χαρακτηριστικά των απρόσιτων από τα διοικητικά κέντρα περιοχών, που καθόριζαν τη στάση των πληθυσμών και των διοικητών τους: οι συγγενικοί και άλλοι δεσμοί εξάρτησης (κυρίως με τους εξόριστους στο νησί κατοίκους, προερχόμενους από τον χώρο της Κεφαλονιάς), η αλληλεγγύη και η αμοιβαιότητα, που χαρακτηρίζουν τον κλειστό χώρο, αλλά και τα ιδιωτικά συμφέροντα.[24]

Στη γενικότερη αναταραχή που επικρατούσε στον χώρο, ο οποίος μαστιζόταν από τις πειρατικές επιδρομές, αρκετοί μπορούσαν να περάσουν εύκολα από το καθεστώς παρανομίας στην απέναντι όχθη, συντασσόμενοι με τις βενετικές αρχές και εξασφαλίζοντας χάρη. Είναι ενδεικτική η περίπτωση του προαναφερθέντα Μανέα. Η δύναμη από τον κούρσο έδινε τη δυνατότητα σε εκείνους που ασκούσαν επίσημα την εξουσία και σε όσους προβάλλονταν ως αρχηγοί μέσα από την παρανομία να συναλλαγούν με τις αρχές και να εξασφαλίσουν για τους ίδιους και για όσους εξουσίαζαν σχετική αυτονομία στο εσωτερικό του κρατικού συστή-

---

21. Για την αρμοδιότητα αυτή του βαΐλου από το 1581 βλ. ASVe, *Consiglio di Dieci*, Deliberazioni, Secrete, reg. 12 (1579-1582), φ. 72v (ν.α.).

22. Σταματούλα Σ. Ζαπάντη, *Κεφαλονιά*, ό.π., σ. 320-324.

23. Ρομίνα Ν. Τσακίρη, «Με αφορμή μία δικογραφία των αρχών του 17ου αιώνα: τάσεις απειθαρχίας στον νόμο στην επαρχία του Αγίου Βασιλείου (τέλη 16ου – αρχές 17ου αιώνα). Μία συμβολή στην ιστορία των ορεινών πληθυσμών της περιοχής», στο: *Πρακτικά του Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου «Η επαρχία Αγίου Βασιλείου από την αρχαιότητα μέχρι σήμερα. Περιβάλλον – Αρχαιολογία – Ιστορία – Κοινωνία (Σπήλι – Πλακιάς, 19-23 Οκτωβρίου 2008)*, τ. Β΄ *(Βυζαντινοί χρόνοι – Βενετοκρατία)*, Ομοσπονδία Συλλόγων Επαρχίας Αγίου Βασιλείου Ρεθύμνου «Ο Πρέβελης» Αττικής – Σύλλογος Επιστημόνων Δήμου Λάμπης (Σ.Ε.ΔΗ.Λ), Ρέθυμνο 2014, σ. 573-634.

24. *Ό.π.*

ματος. Η Βενετία, από την άλλη, επεδείκνυε ευελιξία προκειμένου να εξασφαλίσει τα συμφέροντά της και την ομαλότητα στα Ιόνια Νησιά, όπως συνέβαινε και στις υπόλοιπες κτήσεις της.[25] Είναι ενδιαφέρον, αλλά και αναγκαίο, η εξέταση της Ιθάκης, αλλά και της Κεφαλονιάς, όπου επίσης εντοπίζονται αντίστοιχες συμπεριφορές, να ιδωθεί σε συνάρτηση με άλλες βενετοκρατούμενες περιοχές. Ο εντοπισμός ομοιοτήτων και διαφορών θα αποκαλύψει ιδιαίτερες πτυχές της βενετικής κυριαρχίας στον ελληνικό χώρο, αναδεικνύοντας τόσο την ιδιαιτερότητα κάθε τόπου όσο και την ενότητά του με τις υπόλοιπες κτήσεις.

Περίληψη / Summary

Οι μαρτυρίες των βενετών αξιωματούχων της Κεφαλονιάς κατά τον 17ο αιώνα, στη δικαιοδοσία της οποίας ανήκε η Ιθάκη, είναι αποκαλυπτικές για τα προβλήματα που αντιμετώπιζε ο θαλάσσιος και νησιωτικός χώρος του Ιονίου και οι απέναντι ηπειρωτικές ακτές από τη δράση εξορίστων, πειρατών, λαθρεμπόρων και άλλων παρανόμων που δρούσαν στο νησί την περίοδο αυτή.

Testimonies of Venetian officials of Cefalonia during the 17th century, whose jurisdiction included Ithaca, reveal problems encountered in the Ionian Sea, the Ionian Islands and the neighbouring mainland coastline by the action of exiles, pirates, smugglers and other outlaws who acted on the island around this period.

25. Ν.Ε. Καραπιδάκης, «Άρχοντες και αρχοντία, 15ος-19ος αι.», *Τα Ιστορικά*, τ. 30, τχ. 59 (Δεκέμβριος 2013), σ. 282-324. Για την Κρήτη βλ. Ρομίνα Ν. Τσακίρη, «Με αφορμή μία δικογραφία», *ό.π.*· η ίδια, «Παράνομοι στην υπηρεσία ατόμων και οικογενειών στην Κρήτη (16ος-17ος αι.): περιπτώσεις (αυτο)κατάλυσης του βενετικού κρατικού μηχανισμού. Μια πρώτη προσέγγιση», *Τα Ιστορικά*, τ. 31, τχ. 60 (Ιούνιος 2014), σ. 23-52.

«*MIRACOLO DI SAN MARCO*»: Η *TRANSLATIO SANCTI MARCI*, Η ΜΟΝΗ ΤΗΣ ΘΕΟΤΟΚΟΥ ΤΩΝ ΣΤΡΟΦΑΔΩΝ ΝΗΣΩΝ ΚΑΙ ΤΟ ΜΩΣΑΪΚΟ ΤΟΥ ΠΑΡΕΚΚΛΗΣΙΟΥ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΚΛΗΜΕΝΤΑ ΣΤΗ ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΜΑΡΚΟΥ ΤΗΣ ΒΕΝΕΤΙΑΣ

Μαριάννα Κολυβά

Ο μέγας γραμματέας της δουκικής γραμματείας Marin Sanudo,[1] στο Ημερολόγιό του (*Diarii*), καταχωρίζει επιστολή, της 29ης Απριλίου 1532,[2] των μοναχών των εγκαταβιούντων στη μονή των Στροφάδων νήσων προς τον δόγη της Βενετίας και το Συμβούλιο της *Signoria*. Η επιστολή, την οποία ο Marin Sanudo καταχωρίζει αυτούσια, υπογράφεται από τον ηγούμενο ιερομόναχο Δανιήλ[3] και τον αναπληρωτή του Κάλλιστο. Στην επιστολή επισυνάπτεται βραχύ αφηγηματικό κείμενο, επιγραφόμενο *Miracolo di San Marco*, το οποίο ο Marin Sanudo παραθέτει, επίσης, αυτούσιο. Η επιστολή και το αφηγηματικό κείμενο[4] γνωστοποιούνται στη συνεδρία του Συμβουλίου του Κολλεγίου, την 22α Μαΐου 1532.

Οι μοναχοί στην επιστολή τους αναφέρουν ότι ο βενετός προνοητής Ζακύνθου διέθεσε στις Στροφάδες νήσους δύο βενετούς στρατιώτες-πολιτοφύλακες (*fanti*), οι οποίοι, μαζί με τους μοναχούς, φροντίζουν για τη φρούρηση της μονής και πραγματοποιούν τις αναγκαίες σκοπιές και ζητούν από τη Βενετική πολιτεία την προμήθεια οικοδομικών υλικών για την ανακατασκευή του πύργου του μο-

---

1. Για τον Marin Sanudo και την αξιοπιστία των πληροφοριών, οι οποίες καταχωρίζονται στο κείμενο του Ημερολογίου βλ. R. Marozzo della Rocca – M. Fr. Tiepolo, "Cronologia veneziana dal 1300 fino al 1600", *Storia della Civiltà Veneziana*, τ. II: *Autunno del Medioevo e Rinascimento*, επιμ. V. Branca, εισαγωγή F. Braudel, A. Tenenti, εκδ. Sansoni, Firenze 1979, σ. 365, 369.

2. M. Sanudo, *Diarii*, επιμ. F. Stefani, G. Berchet, N. Barozzi, Venetia 1886, τ. 56, στήλες 265-266.

3. Για τον μοναχό Δανιήλ βλ. Χρ. Γ. Πατρινέλης, «Πατριαρχικά γράμματα και άλλα έγγραφα και σημειώματα του ΙΣΤ΄-ΙΗ΄ αιώνος εκ του κώδικος του Ιέρακος (Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος, αρ. 1474)», *Επετηρίς του Μεσαιωνικού Αρχείου*, τ. 12 (1962), σ. 116-165, και ιδίως σ. 139-140, αρ. 9. – Ά. Λαμπροπούλου, «Σταθμοί στην ιστορία της μονής Στροφάδων. Μια πρώτη προσέγγιση», *Πρακτικά Ηλειακού Πνευματικού Συμποσίου (Πύργος – Γαστούνη 1993)*, Αθήναι 1974, σ. 289-310.

4. Βλ. την επιστολή και το αφηγηματικό κείμενο στο Παράρτημα.

ναστηριακού κτηριακού συγκροτήματος,[5] ο οποίος είχε υποστεί ζημίες από σεισμικές δονήσεις,[6] με συνέπεια να αναγκασθούν οι μοναχοί να ολοκληρώσουν την κατεδάφιση λόγω επικινδυνότητας του κτίσματος, την αποστολή εξοπλισμού για την άμυνα και την ασφάλεια της μονής καθώς και την παραχώρηση ενός πλοιαρίου. Αξίζει να σημειωθεί ότι η αξία, σε χρηματικό ποσό, των οικοδομικών υλικών επιβαρύνει το βενετικό κράτος, αυτή δε του αμυντικού εξοπλισμού χρεώνεται στον προϋπολογισμό του κεντρικού Ναυστάθμου (*Arsenale*) της Βενετίας και ότι με το παραχωρούμενο πλοιάριο οι μοναχοί υποχρεούνται να ταξιδεύουν στην πόλη της Ζακύνθου, να παρουσιάζονται αυτοπροσώπως στον προνοητή και να τον πληροφορούν για τις όποιες κινήσεις οθωμανικών και δυτικών δυνάμεων, καθώς και πειρατικών πλοίων.[7]

Οι μοναχοί νομιμοποιούνται να ζητούν από τη Βενετική πολιτεία τα πιο πάνω, διότι οι Στροφάδες νήσοι ανήκουν στη δικαιοδοσία (*jurisdiction*) της βενετικής επαρχιακής διοίκησης (*Reggimen*) της Ζακύνθου και υπάγονται στον βενετό προνοητή της νήσου, η μονή συγκαταλέγεται στις μονές του δημοσίου πατρωνικού δικαιώματος (*jus patronatus pubblicum*)[8] της Βενετικής πολιτείας, δια-

5. Φαίνεται πως η ανακατασκευή του πύργου πραγματοποιείται, διότι ένα χρόνο αργότερα το μοναστηριακό κτηριακό συγκρότημα αντέχει στην επίθεση του οθωμανικού στόλου· βλ. M. Sanudo, *Diarii*, ό.π., τ. 58, στήλες 550-551. Για το κτηριακό συγκρότημα της μονής βλ. Ι. Παπαδάτος, «Ο πύργος των Στροφάδων ως φρουριακή κατασκευή», στο: *Οι οικισμοί της Ζακύνθου από την αρχαιότητα μέχρι το 1953. Πρακτικά Α΄ Συνεδρίου*, έκδ. Εταιρεία Ζακυνθιακών Σπουδών, Αθήνα 1993, σ. 111-120. – Γ. Πουλημένος – Ι. Στουφή-Πουλημένου, «Το οικοδομικό χρονικό της Ιεράς Μονής Μεταμορφώσεως του Σωτήρος Στροφάδων», στο: *Μονές της Ζακύνθου. Ιστορία – Αρχιτεκτονική – Τέχνη*, Ζάκυνθος 1998, σ. 211-268. – Γ. Πουλημένος, «Ο τόπος ταφής του αγίου Διονυσίου και το κτηριακό συγκρότημα της Ιεράς Μονής Στροφάδων κατά το 1622», στο: *Άγιοι και εκκλησιαστικές προσωπικότητες στη Ζάκυνθο*, έκδ. Ιεράς Μητροπόλεως Ζακύνθου και Στροφάδων, Αθήναι 1999, σ. 317-322.

6. Για τον σεισμό βλ. Ευθ. Λέκκας – Μ. Κολυβά – Γ. Αντωνόπουλος – Ι. Κοπανάς, «Οι σεισμοί της Ζακύνθου. Προσπάθεια ερμηνείας των περιγραφών των σεισμών και συσχετίσεις με την υφιστάμενη γεωλογική δομή (14ος-19ος αι.)», *Annales Géologiques des Pays Helléniques*, τ. 37 (1996-1997), σ. 1033-1073, και ιδίως σ. 1042.

7. Ο καπετάνιος του πλοίου αμείβεται από τη μονή· βλ. Μ. Κολυβά, «"*Cattastico delle chiese greche*". Καταστίχωση των ορθοδόξων ναών και μονών της Ζακύνθου (το έτος 1637)», *Μνημόσυνο Μανούσου Μανούσακα*, *Θησαυρίσματα*, τ. 34 (2004), σ. 177-252, και ιδίως 185.

8. Για τον όρο *jus patronatus* βλ. E. Hermann, «Ricerche sulle istituzioni monastiche bizantine. Typika, ktetorika, caristicari e "monasteri liberi"», *Orientalia Christiana Periodica*, τ. 6 (1940), σ. 293-375. – Μ. Κολυβά, «*Cattastico delle chiese greche*», ό.π., passim. – M. Gaier, *Facciate sacre a scopo profano. Venezia e la politica dei monumenti dal Quattrocento al Settecento*, Venezia 2004, σ. 13.

τηρεί δε τα κατά καιρούς παραχωρηθέντα περιουσιακά στοιχεία της[9] και είναι ενταγμένη στο αμυντικό σύστημα της Γαληνοτάτης.[10]

Η Βενετική πολιτεία, για να τεκμηριώσει το πατρωνικό δικαίωμα επί του ναού και της μονής, οφείλει να ικανοποιεί τρεις προαπαιτούμενους όρους ή τουλάχιστον έναν από αυτούς, όπως: να έχει θέσει στη διάθεση του ναού και της μονής εδαφική έκταση για την κατασκευή τους (*fundatio*), να έχει αναλάβει την ανοικοδόμηση του κτηρίου του ναού και της μονής (*constructio*) και να προβλέπει και προβαίνει στην κάλυψη των λειτουργικών αναγκών τους (*dotatio*). Σε αυτόν τον τελευταίο όρο περιλαμβάνεται και η μέριμνα της πολιτείας για την καλή διατήρηση του ναού και της μονής και η υποχρέωση να προστρέχει και να προσφέρει στις εκάστοτε ανάγκες για την καλή λειτουργία τους.

Με την επιστολή τους οι μοναχοί πιστοποιούν τα ανωτέρω. Οι μοναχοί ζητούν, ακόμη, τον ορισμό από το Συμβούλιο του Κολλεγίου –όπως διατείνονται ότι συνέβαινε και παλαιότερα– δύο επιτρόπων (*governadori*) από τον βενετικό οίκο των Loredan και τη συμμετοχή των επιτρόπων αυτών στη διοίκηση και διαχείριση της μονής, χωρίς άλλη σχετική αναφορά ως προς τη νομιμοποίηση αυτού του αιτήματος.[11]

Κλείνοντας την επιστολή τους, οι μοναχοί επισημαίνουν ότι επιθυμία τους ήταν η αποστολή αντιπροσωπίας εξ ενός ή δύο μοναχών, οι οποίοι θα ταξίδευαν

---

9. Λ.Χ. Ζώης, *Αι εν Ζακύνθω μοναί*, εν Ζακύνθω 1900, σ. 33-43. – Ιστορικό Αρχείο Ζακύνθου (στο εξής Ι.Α.Ζ.), *Συλλογή εγγράφων*, φάκ. 3α, υποφάκ. 6 και φάκ. 3β, υποφάκ. 4 και 5. Βλ. και Μ. Κολυβά, «Κατάλογος Ιστορικού Αρχείου Ζακύνθου – Α΄», *Μνήμων*, τ. 10 (1982), σ. 17-76, και ιδίως σ. 29 (μονή αγίου Διονυσίου) και σ. 30 (μονή Θεοτόκου των Στροφάδων). Η ίδια, «*Cattastico delle chiese greche*», ό.π., σ. 187, 244.

10. Μ. Κολυβά, «*Cattastico delle chiese greche*», ό.π., σ. 185, 194.

11. Η πρώτη σκέψη για την κατανόησή του μας οδηγεί στη διαπίστωση ότι η οικογένεια Loredan συνδέεται με τον ναό του αγίου Μάρκου: καθ' όλη τη διάρκεια του 14ου αι., μέλη του οίκου Loredan εκλέγονται και ορίζονται στη θέση του πριμικηρίου και αυτή του επιτρόπου του ναού του αγίου Μάρκου· βλ. R. Marozzo della Rocca – M. Fr. Tiepolo, "Cronologia veneziana dal 1300 fino al 1600", *ό.π.*, passim. Επίσης, μέλη της οικογενείας, κατά τον 15ο αι., διορίζονται γενικοί καπιτάνοι ή γενικοί προνοητές θαλάσσης, με ιδιαίτερη μνεία στον Marino Antonio Loredan, ο οποίος, κατά τις επιχειρήσεις του Α΄ Βενετοτουρκικού πολέμου (1460-1484), περιπλέει τα ύδατα της Ζακύνθου, ναυλοχεί μαζί με τη γαλλική αρμάδα στα ύδατα της Ζακύνθου και των Στροφάδων νήσων και διαπραγματεύεται με τον Amath πασά την τύχη των νησιωτών· είναι πολύ πιθανόν να εξαγόρασε και τους 22 μοναχούς που αιχμαλώτισε η οθωμανική αρμάδα. Βλ. Μ. Κολυβά, *Η Ζάκυνθος μεταξύ του Α΄ και του Γ΄ Βενετοτουρκικού πολέμου. Συμβολή στην πολιτική ιστορία και στην ιστορία των θεσμών* (Ε.Κ.Π.Α. – ανέκδ. διδ. διατριβή), Αθήνα 1989, σ. 29-32, όπου και σχετική βιβλιογραφία· πιθανή εξήγηση του αιτήματος βλ. στις σημ. 28 και 73 στην παρούσα εργασία.

στην πόλη της Βενετίας και, εκπροσωπώντας τη μονή, θα παρουσιάζονταν στον δόγη και το συμβούλιο της *Signoria* για να υποστηρίξουν τα αιτήματά τους. Η επιθυμία τους αυτή δεν πραγματοποιήθηκε λόγω των δύσκολων συγκυριών.[12]

Στο συνημμένο στην επιστολή αφηγηματικό κείμενο, οι μοναχοί αναφέρουν ότι κατά τη μετακομιδή του σκηνώματος του αγίου Μάρκου από την Αλεξάνδρεια[13] στη Βενετία, εν μέσω τρικυμίας και ομίχλης, το πλοίο πλησιάζει στη νήσο των Στροφάδων με κίνδυνο να προσκρούσει στη βραχώδη νησίδα και να ναυαγήσει· τότε, ο κωπηλάτης στη θέση της πλώρης αναφωνεί «γη» και ευθύς ο άγιος Μάρκος ανασηκώνεται ελαφρά, παίρνει στα χέρια του το τιμόνι του πλοίου, η νήσος των Στροφάδων διανοίγεται και το πλοίο διαπλέει με ασφάλεια.

Το πλοίο παραμένει επί πέντε ημέρες στις Στροφάδες νήσους και συνεχίζει το ταξίδι του με τελικό προορισμό τη Βενετία· με την άφιξή του εκεί, οι ταξιδιώτες, το πλήρωμα και οι ναύκληροι αφηγούνται το (υπερφυσικό) συμβάν, το οποίο θεωρείται «θαύμα του αγίου Μάρκου», *Miracolo di San Marco*.

Ο βενετός δούκας δίδει εντολή –σύμφωνα, πάντα, με την επιστολή και το αφηγηματικό κείμενο– αφ' ενός να ιστορηθεί το συμβάν στον υπό ανέγερση στη Βενετία ναό προς τιμήν του αγίου Μάρκου και αφ' ετέρου να αποσταλεί στις Στροφάδες νήσους ό,τι είναι αναγκαίο για να κατασκευασθεί και να ιδρυθεί ναός.[14] Στη συνέχεια, οι μοναχοί παρακινούν τον δόγη και το Συμβούλιο της *Signoria* να παρατηρήσουν την ιστόρηση αυτής της αφήγησης στον διάκοσμο άμα τη εισόδω στον ναό του αγίου Μάρκου, στη δεξιά πλευρά, *intrate per le porte di san Marco, a dextris*, και τονίζουν […] *et cussi sono i Strivali proprii, propria et peculiar fabrication de San Marco*.

Είναι γνωστό ότι το έτος 828 δύο βενετοί αξιωματούχοι, *tribuni*, *nobiles viri clarissimi*, οι οποίοι είναι και έμποροι (*negociatores*), ο Buono ή Tribuno από τη νησίδα του Malamocco και ο Rustico από τη νησίδα του Torcello, διοικη-

12. Είναι η περίοδος, κατά την οποία οι δυτικές δυνάμεις, με ναύαρχο τον Andrea Doria, προσπαθούν να ανακαταλάβουν τη Μεθώνη, καταληφθείσα ήδη από τις οθωμανικές δυνάμεις κατά τις επιχειρήσεις του Β' Βενετοτουρκικού πολέμου (1499-1503)· η παρουσία των οθωμανικών όσο και των Δυτικών Δυνάμεων εμποδίζει τους μοναχούς να ταξιδεύσουν στη Βενετία. Βλ. Μ. Κολυβά, *Η Ζάκυνθος μεταξύ του Α΄ και του Γ΄ Βενετοτουρκικού πολέμου*, ό.π., σ. 68 κ.ε.

13. *Acta Sanctorum Bollandiana*, April III, ad diem XXV, σ. 353. – M. Chaine, "L'église de Saint Marc à Alessandrie construite par le patriarche Jean de Samanoud", *Revue de l'Orient Chrétien*, τ. 24 (1928), σ. 372-386. – Επίσκοπος Φαναρίου Αγαθάγγελος – Χρ. Μαλτέζου – Ενρ. Μορίνι, *Ιερά λείψανα αγίων της καθ' ημάς Ανατολής στη Βενετία*, Αποστολική Διακονία της Εκκλησίας της Ελλάδος, Αθήνα 2005, σ. 25-36.

14. Βλ. Παράρτημα.

τικά κέντρα της επαρχίας της βυζαντινής Βενετίας, σε συμφωνία με δύο έλληνες ιερωμένους του ναού του αγίου Μάρκου στην Αλεξάνδρεια, τον πρεσβύτερο Θεόδωρο και τον μοναχό Σταυράκιο,[15] παραλαμβάνουν το σκήνωμα για να το μεταφέρουν στην πατρίδα τους, επικαλούμενοι την ανάγκη ασφαλούς φύλαξης του ιερού λειψάνου.[16] Το πλοίο, μετά τις Στροφάδες νήσους, καταπλέει στον λιμένα του Umago, στην απέναντι της Βενετίας δαλματική ακτή, από όπου οι επιβαίνοντες στο πλοίο βενετοί έμποροι ζητούν την άδεια να προσεγγίσουν στην πόλη της Βενετίας χωρίς να υποστούν τις προβλεπόμενες ποινές για τις εμπορικές συναλλαγές τους με τους μουσουλμάνους της Αλεξάνδρειας.[17]

Το πλοίο αφικνείται, εν τέλει, στη Βενετία, την 31η Ιανουαρίου 828,[18] και προσαράζει στο λιμανάκι του Olivolo στο Castello. Το σκήνωμα γίνεται δεκτό από τον επίσκοπο Ursus Partecipazio, τον κλήρο και τους κατοίκους, και στη συνέχεια από τον βενετό δούκα Giustiniano Partecipazio, βυζαντινό ακόμη αξιωματούχο της επαρχίας της Βενετίας, ο οποίος «κρίνεται άξιος» να παραλάβει το σκήνωμα του αγίου Μάρκου που, με απόφασή του, εναποτίθεται στο αφιερωμένο στον άγιο Θεόδωρο τον Στρατηλάτη παρεκκλήσι.[19] Ο μοναχός Σταυράκιος ορίζεται πρώτος πριμικήριος (*primicerius*) του παρεκκλησίου.[20]

Η αφήγηση αυτή είναι ευρύτατα γνωστή, παραδίδεται από τον δόγη και χρονικογράφο Andrea Dandolo,[21] από άλλους χρονικογράφους, προσκυνητές και περι-

---

15. R. Lebe, *Quando San Marco approdò a Venezia. Il culto dell'Evangelista e il miracolo politico della Repubblica di Venezia*, Roma 1981, σ. 45 κ.ε.

16. Όπως είναι γνωστό, απαγορεύεται η οποιαδήποτε «ενόχληση» των νεκρών και των τάφων τους· η ανακομιδή ή μετακομιδή, δηλαδή η εκταφή και μεταφορά από τον αρχικό τάφο σε νέο ή σε άλλη θέση, επιτρέπεται προς απόδοση τιμών ή ασφαλή φύλαξη· βλ. Edm. Le Blant, "Le vol des reliques", *Revue Archéologique*, σειρά 3, τ. IX/1(1887), σ. 317-328. – H. Delehaye, *Sanctus. Essai sur le culte des Saints dans l'antiquité*, Bruxelles 1970 (2η έκδοση), σ. 196. – Π.Β. Πάσχος, *Άγιοι, οι φίλοι του Θεού. Εισαγωγή στην Αγιολογία της Ορθοδόξου Εκκλησίας*, Αθήνα χ.χ. (3η έκδ.), σ. 153.

17. H. Zug Tucci, "Negociare in omnibus partibus per terram et per aquam: il mercante veneziano", στο: *Mercati e mercanti nell'alto medioevo: l'area euroasiatica e l'area mediterranea*, Spoleto 1993, σ. 51-79. – L. Urban, *Processioni e feste dogali. "Venetia est mundus"*, εκδ. Neri Pozza, Vicenza 1998, σ. 53.

18. M. Fr. Tiepolo, "Cronologia veneziana fino al 1300", *ό.π.*, τ. I: *Dalle origini al secolo di Marco Polo*, σ. 414.

19. O. Demus, *The Church of San Marco in Venice. History, Architecture, Sculpture*, Dumbarton Oaks Studies – VI, Washington D.C. 1960, σ. 21-22, 63.

20. R. Lebe, *Quando San Marco approdò a Venezia*, *ό.π.*

21. Andreae Danduli, *Chronica per extensum descripta*, επιμ. E. Pastorello, *Rerum Italicarum Scriptores* (R.I.S.), τ. XII/I, Bologna 1938, lib. VIII, cap. II. Βλ. και N. McCle-

ηγητές.[22] Σε αυτή την παράδοση καθρεφτίζονται τόσο τα εκκλησιαστικά ενδιαφέροντα όσο και οι πολιτικές επιδιώξεις, κατά τη συγκεκριμένη περίοδο, για τη δημιουργία και την εξέλιξη της Βενετικής πολιτείας. Η κρατική σκοπιμότητα κρατά ζωντανή την παράδοση και τον μύθο και η πολιτική φαντασία ενδύει με ιδιαίτερα επεξεργασμένα χαρακτηριστικά στοιχεία –σε σχέση με τους θεσμικούς μηχανισμούς του προς σύσταση κράτους– την αλληλοσύνδεση και αλληλεξάρτηση πολιτικής και θρησκείας και την προβολή και διάχυση αυτής της αλληλεξάρτησης. Και είναι ενδιαφέρουσα η επιρροή της Ανατολής στις ρίζες της ιστορίας της Βενετικής πολιτείας, όχι μόνον της πολιτικής και της οικονομικής αλλά και της εκκλησιαστικής.

Με τον θάνατο του προαναφερθέντος δούκα Giustiniano Partecipazio, εκπροσώπου της αυτονομιστικής πολιτικής της Βενετίας έναντι του Βυζαντίου, γαιοκτήμονα και δεινού εμπόρου,[23] η σύζυγός του Felicità και ο αδελφός και διάδοχός του δούκας Giovanni Partecipazio (829-836) πραγματοποιούν τη βούληση του μεταστάντος, όπως ορίζεται στη διαθήκη του,[24] και φροντίζουν για την κατασκευή του πρώτου ναού προς τιμήν του αγίου Μάρκου. Ο ναός αυτός οικοδομείται εκ νέου μεταξύ των ετών 1042 και 1096, σε μεγαλύτερη κλίμακα, με τη χρήση της γης που κατελάμβαναν και τα πέριξ κτίσματα καθώς και ο κατεδαφισθείς[25] ναός του βυζαντινού «στρατιωτικού» αγίου Θεοδώρου του Στρατηλάτη.[26] Η ανέγερση του νέου ναού συμπίπτει με την ανατροπή των αποφάσεων της Συνόδου της Mantova κατά τη Σύνοδο της Ρώμης-Λατερανού, το έτος 1053, στην οποία αναγνωρίζονται τα δικαιώματα της Βενετίας στην επισκοπή του Grado,

---

ary, "Note storiche ed archeologiche sul testo della 'Translatio sancti Marci'", *Memorie Storiche Forogiuliesi*, τ. 27-29 (1931-1933), σ. 208-264.

22. Λ.Χ. Ζώης, *Ιστορία της Ζακύνθου*, Αθήναι 1955, σ. 439. – Ά. Λαμπροπούλου, «Σταθμοί στην ιστορία της μονής Στροφάδων», *ό.π.*

23. G. Luzzatto, "Les activités économiques du Patriciat vénitien (sec. IX-XIV)", *Annales d'Histoire Économique et Sociale*, τ. 9, 1937· ο ίδιος, *Studi di storia economica veneziana*, Padova 1954· ο *ίδιος*, "Politica ed economia nella storia di Venezia", *Atti dell'Istituto Veneto di Scienze, Lettere ed Arti*, τ. CXXI (1962-1963), σ. 499-500· ο ίδιος, "L'economia veneziana nei suoi rapporti con la politica nell'alto Medioevo", *Storia della civiltà veneziana*, τ. II: *Autunno del Medioevo e Rinascimento*, ό.π., σ. 99.

24. R. Cessi, *Documenti relativi alla storia di Venezia anteriori al Mille*, I: *secoli V-IX*, Padova 1940, σ. 93-99.

25. S. Bettini, "Il cammino dell'arte dalla Venezia paleocristiana alla Venezia bizantina", *Storia della Civiltà Veneziana*, I: *Dalle origini al secolo di Marco Polo*, ό.π., σ. 123.

26. *Acta Sanctorum Bollandiana*, Nov. VI, Bruxelles 1925, σ. 11-80. – P. Halkin, *Bibliotheca hagiographica graeca*, Bruxelles 1901 (2η έκδ.), αρ. 8077-8082 και 8084-8086. – H. Delehaye, *Les légendes grecques des saints militaires*, Paris 1909, σ. 11-43.

γεγονός που δηλώνει ενίσχυση της επιρροής της Βενετίας και στα εκκλησιαστικά πράγματα.[27] Ο ναός δεν ορίζεται μητροπολιτικός ναός της Βενετίας αλλά συγκαταλέγεται στους ναούς του δημοσίου πατρωνικού δικαιώματος της Βενετικής πολιτείας και γίνεται το παρεκκλήσι του εκάστοτε δόγη.[28] Στα τέλη του 11ου αι., σε περίοδο ιδιαίτερης ακμής της Βενετίας, η λατρεία του αγίου Μάρκου γενικεύεται και εν τέλει επισημοποιείται.[29]

Γύρω από τα κτίσματα του νέου ναού και τα εφαπτόμενα σε αυτό κτίσματα του δουκικού παλατιού δημιουργείται και εξαπλούται η *πόλις* της Γαληνοτάτης και το διοικητικό κέντρο. Και ο προστάτης άγιος και ο αφιερωμένος σε αυτόν ναός, συνδεδεμένος με τον ανώτατο πολιτικό άρχοντα της Βενετικής πολιτείας, δηλαδή τον δόγη, ταυτίζεται με την υπόσταση του νεοσύστατου κράτους και νομιμοποιεί τη ναυτική κυριαρχία της Γαληνοτάτης στη Μεσόγειο, όπως και την επαγγελματική ενασχόληση και δραστηριοποίηση των πολιτών της, ακόμη και των αξιωματούχων της, με το εμπόριο στην Ανατολή και δη τη μουσουλμανική Ανατολή.[30] Στον ναό του αγίου Νικολάου, στη νησίδα Lido,[31] πραγματοποι-

---

27. R. Cessi, *Venezia ducale*, I: *Duca e popolo*, Venezia 1940, σ. 197-202. – A. Pertusi, "Venezia e Bisanzio nel secolo XI", *Storia della civiltà veneziana*, I: *Dalle origini al secolo di Marco Polo*, ό.π., σ. 175-176.

28. Sebastianus Medices, *Tractatus de sepulturis, et opuscula septem*, Firenze 1580, σ. 50 κ.ε. – Fl. Dulphus, *Tractatus de sepulturis, statuis, epitaphiis, et defunctorum munimentis*, Bononiae 1641, σ. 89 κ.ε. – G. Cozzi, "Giuspatronato del doge e prerogative del primicerio sulla Capella Ducale di San Marco (secoli XVI-XVIII). Controversie con i Procuratori di San Marco de supra e i patriarchi di Venezia", *Atti dell'Istituto Veneto di Scienze, Lettere ed Arti*, τ. 151 (1993), σ. 1-69· ο ίδιος, "Note su Giovanni Tiepolo, primicerio di San Marco e patriarca di Venezia: l'unità ideale della chiesa veneta", στο: *Chiesa, Società e Stato a Venezia. Miscellanea di studi in onore di Silvio Tramontin nel suo LXXV anno di età*, επιμ. Bruno Bertoli, Venezia 1994, σ. 121-150.

29. Η Εκκλησία τιμά και γεραίρει τον άγιο Μάρκο την 25η Απριλίου. Για τους εορτασμούς στη Βενετία βλ. L. Urban, *Processioni e feste dogali*, ό.π., σ. 57 κ.ε. Για τον ναό του αγίου Μάρκου στη νησίδα Torcello βλ. L. Leciejewiez – E. Tabaczynska – S. Tabaczynski, "Ricerche archeologiche nell'area della cattedrale di Torcello", *Bollettino dell'Istituto di Storia della Società e dello Stato Veneziano*, τ. III (1961), σ. 28-47.

30. M. Mollat – Ph. Braustein – J.-Cl. Hocquet, "Réflexions sur l'expansion vénitienne en Méditerranée", στο: *Venezia e il Levante fino al secolo XV*, επιμέλεια A. Pertusi, τ. I/II, Firenze 1973, σ. 524. – H. Zug Tucci, "Negociare in omnibus partibus per terram et per aquam", *ό.π.*, σ. 79.

31. M. Guiotto, "L'antica chiesa di San Nicolò del Lido", *Atti dell'Istituto Veneto di Scienze, Lettere ed Arti*, τ. VI/τχ. II (1947-1948), σ. 175-193. – L. Gallo, *Lido di Venezia, abazia S. Nicolò*, Venezia 1964. – M. Hellman, *San Nicolò di Lido nella storia, nelle cronaca, nell'arte*, Venezia 1968. – S. Bettini, "Il cammino dell'arte dalla Venezia paleocristiana alla Venezia bizantina", *Storia della Civiltà Veneziana*: *Dalle origini al secolo di*

είται η εκλογή του εκάστοτε δόγη, στον ναό του αγίου Μάρκου ο κλήρος και ο λαός υποδέχονται τον νεοεκλεγέντα δόγη, ο οποίος θεωρείται *patronus et verus gubernator ecclesiae et capellae Sancti Marci*,[32] και ο πριμικήριος του ναού παραδίδει τα σύμβολα (*insignia*) της δουκικής αρχής στον νέο δόγη.[33]

Στα τέλη του 11ου αι., η Βενετία, με τη συναφθείσα με τον Αλέξιο Α΄ Κομνηνό –σε τυπολογία χρυσοβούλου λόγου– συνθήκη, το έτος 1082,[34] αποσπά προνόμια στην άσκηση εμπορίας και απαλλαγή ή μείωση δασμών,[35] γεγονός που συντελεί στην αυτονόμησή της, στις αρχές του 12ου αι., από τη Βυζαντινή αυτοκρατορία· είναι εμφανής η οικονομική άνθηση,[36] η κοινωνική ειρήνη αλλά και η

Marco Polo, I: *Dalle origini al secolo di Marco Polo*, ό.π., σ. 123. Υποστηρικτής σθεναρός για την ταυτόχρονη κατασκευή του ναού του αγίου Μάρκου και του ναού του αγίου Νικολάου ήταν ο τότε δόγης Domenico Contarini.

32. O. Demus, *The Church of San Marco in Venice. History, architecture, sculpture*, ό.π., σ. 44.

33. A. Pertusi, "*Quaedam regalia insignia*. Ricerche sulle insegne del potere ducale a Venezia durante il medioevo", *Studi Veneziani*, τ. 7 (1965), σ. 3-123. – G. Fasoli, "Liturgia e ceremoniale ducale", στο: *Venezia e il Levante fino al secolo XV*, ό.π., τ. I, σ. 263-293.

34. G.L. Fr. Tafel. – G.M. Thomas, *Urkunden zur älteren Handels und Staatsgeschichte der Republik Venedig*, τ. I, Wien 1856, σ. 51-54, 97-98, 122-123, 267-272. – S. Borsari, "Il commercio veneziano nell'Impero bizantino nel XII secolo", *Rivista Storica Italiana*, τ. 76 (1964), σ. 982-987. – A. Tuillier, "La date exacte du chrysobulle d'Alexis Ier Comnène en faveur des Vénitiens et son contexte historique", *Rivista di Studi Bizantini e Neoellenici*, τ. 4 (1967), σ. 27-48. – E. Frances, "Alexis Comnène et les privilèges octroyés à Venise", *Byzantinoslavica*, τ. XXIX (1968), σ. 17-23. – S. Borsari, "Il crisobullo di Alessio I per Venezia", *Annali dell'Istituto Italiano per gli Studi Storici*, τ. II (1970), σ. 111-131. – M.E. Martin, "The Venetians in the Byzantine Empire before 1204", στο: *Byzantium and the West, c. 850 – c.1200*, Amsterdam 1988, σ. 201-214. – M. Pozza – G. Ravegnani, *I trattati con Bisanzio, 992-1198*, Venezia 1993, σ. 35-45. – D. Jacoby, "Italian Privileges and Trade in Byzantium before the Fourth Crusade: a Reconsideration", *Anuario de Estudios Medievales*, τ. 24 (1994), σ. 349-368. – A. Pertusi, "L'impero bizantino e l'evolvere dei suoi interessi nell'alto Adriatico", *Storia della Civiltà Veneziana* I: *Dalle origini al secolo di Marco Polo*, ό.π., σ. 180.

35. Όπως και με το προηγούμενο χρυσόβουλο του έτους 992 των συγκυβερνώντων αυτοκρατόρων Βασιλείου Β΄ και Κωνσταντίνου Η΄, βλ. G.L. Fr. Tafel, G.M. Thomas, *Urkunden zur älteren Handels und Staatsgeschichte der Republik Venedig*, ό.π., σ. 42-43. – A. Pertusi, "L'impero bizantino e l'evolvere dei suoi interessi nell'alto Adriatico", *Storia della Civiltà Veneziana* I: *Dalle origini al secolo di Marco Polo*, ό.π., σ. 60-61. – M.E. Martin, "The Venetians in the Byzantine Empire before 1204", *ό.π.*

36. G. Luzzatto, *Storia economica di Venezia dall'XI al XVI secolo*, Venezia 1961, σ. 3-16.

πολιτική και στρατιωτική υπεροχή της, αποτέλεσμα της κατάληψης της Δαλματίας[37] και της απομάκρυνσης των Νορμανδών και των Αράβων.[38]

Το έτος 1105, ο δόγης Ordelaffe Falier παραλαμβάνει την παραγγελθείσα (δεύτερη) στην Κωνσταντινούπολη Pala d'Oro του ναού του αγίου Μάρκου, στην οποία απεικονίζεται δεξιά της Θεοτόκου ο ίδιος ο δόγης και στα αριστερά της η αυτοκράτειρα Ειρήνη, σύζυγος του προαναφερθέντος Αλεξίου Α΄ Κομνηνού, του πλέον φιλικού αλλά και δημοφιλούς στη Βενετία βυζαντινού αυτοκράτορα.[39]

Την ίδια περίοδο, έχει ήδη εκδηλωθεί, όπως είναι γνωστό,[40] το ενδιαφέρον της Γαληνοτάτης για το σύμπλεγμα (*configuratio*) των Ιονίων Νήσων. Με την κατάληψη της Κεφαλληνίας, το έτος 1125, οι Βενετοί εξασφαλίζουν ελεύθερη ναυσιπλοΐα όχι μόνον στην Αδριατική αλλά και στο Ιόνιο πέλαγος και ο τότε δόγης Domenico Michiel μεταφέρει από την Κεφαλληνία, το έτος 1126, τα λείψανα του επισκόπου Ηπείρου αγίου Δονάτου στον ναό της Θεοτόκου στη νησίδα Murano στη λιμνοθάλασσα της Βενετίας.[41] Οι παλατινοί κόμητες των Ιονίων Νήσων αναγνωρίζουν την επικυριαρχία της Βενετικής πολιτείας, πιστοποιούμενη και στο κείμενο της *Partitio Romaniae* (έτος 1204)·[42] στη συνέχεια, η

---

37. Ern. Sestan, "La conquista veneziana della Dalmazia", *Storia della Civiltà Veneziana*, I: *Dalle origini al secolo di Marco Polo*, ό.π., σ. 159-174, όπου και σχετική βιβλιογραφία.

38. C. Manfroni, *Storia della marina italiana dalle invasioni barbariche al trattato del Ninfeo (400-1261)*, Livorno 1899. – R. Cessi, *La repubblica di Venezia e il problema adriatico*, Napoli 1953. – A. Pertusi, "L'impero bizantino e l'evolvere dei suoi interessi nell'alto Adriatico", ό.π., σ. 51-69.

39. S. Bettini, "Le opere d'arte importate a Venezia durante le Crociate", *Storia della Civiltà Veneziana*, I: *Dalle origini al secolo di Marco Polo*, ό.π., σ. 307-323. – Th. E.A. Dale, "*Investing a Sacred Past*: Pictorial Narratives of St. Mark the Evangelist in Aquileia and Venice, ca 1000-1300", *Dumbarton Oaks Papers*, τ. 48 (1994), σ. 53-104· κατ' άλλη εκδοχή, δεν απεικονίζεται ο δόγης αλλά ο αυτοκράτορας Αλέξιος Α΄ Κομνηνός ή ο συγκυβερνών Ιωάννης Κομνηνός, υιός του Αλεξίου και της Ειρήνης· βλ. A. Pertusi, "Venezia e Bisanzio nel secolo XI", *Storia della Civiltà Veneziana*, I: *Dalle origini al secolo di Marco Polo*, ό.π., σ. 175-198.

40. M. Kolyvà, "La penetrazione della Repubblica Veneta nella contea palatina degli Orsini e nel ducato dei di Tocco nelle Isole Ionie. Dalla quarta crociata alla prima guerra venetoturca", *Ιταλοελληνικά. Rivista di Cultura Greco-moderna*, τ. 1 (1988), σ. 75-86. – W. Haberstumpf, "Dinasti italiani in Levante. I Tocco, duchi di Leucade: Regesti (secoli XIV-XVII)", *Studi Veneziani*, n.s., τ. XLV (2003), σ. 165 κ.ε.· ο ίδιος, "I Tocco, duchi di Leucade, e il principe d'Acaia (secoli XIV-XVI)", *Venezia e le Isole Ionie*, στο: Chryssa Maltezou και Gherardo Ortali (επιμ.), Venezia 2005, σ. 57-70.

41. S. Tramontin, "Influsso orientale nel culto dei santi a Venezia fino al secolo XV", στο: *Venezia e il Levante fino al secolo XV*, ό.π., σ. 801-820, και ιδίως σ. 807.

42. D. Zakythinos, "La conquista di Costantinopoli del 1204. Venezia e la spartizione

Γαληνοτάτη φροντίζει, το έτος 1209, να τους δεσμεύσει με τη δήλωση υποταγής (*omaggio*) του Matteo Orsini και, ακολούθως, με την απονομή του τίτλου του *civis* και του μέλους του Μείζονος Συμβουλίου της Γαληνοτάτης στους παλατινούς κόμητες di Tocco, διαδόχους των Orsini.[43]

Λόγω της επιρροής της κυρίαρχης πολιτικής εξουσίας, τα εκκλησιαστικά πράγματα του συμπλέγματος των Ιονίων Νήσων συνεχίζουν να δέχονται την επιρροή της επισκοπής της Ρώμης και στη συνέχεια της παπικής αυλής·[44] να επισημανθεί ότι με έγγραφο της 29ης Δεκεμβρίου 1299 του πάπα Βονιφατίου VIII (1294-1303) –απολυθέν (εκδοθέν) από την παπική γραμματεία του Λατερανού τον Ιανουάριο του έτους 1300– επικυρούται και γνωστοποιείται ο διορισμός του ηγουμένου της μονής των Στροφάδων·[45] αποδέκτης του εγγράφου αναφέρεται ο Hugolino de Forolivio, του τάγματος των βενεδικτίνων μοναχών, ο οποίος είχε αναλάβει καθήκοντα ηγουμένου της μονής (*priori monasterii Sancte Marie de Tropharia*), μετά τον προ τετραετίας ήδη θάνατο του ηγουμένου Guillelmi· παραλήπτες του εγγράφου αναφέρονται και οι μοναχοί της μονής των Στροφάδων, η αρχιεπισκοπή της Πάτρας[46] και η επισκοπή της Ωλένης (στην Ηλεία της Πε-

---

dell'impero bizantino", *Storia della Civiltà Veneziana*, I: *Dalle origini al secolo di Marco Polo*, ό.π., σ. 297-305. – A. Carile, "Partitio terrarum Imperii Romaniae", *Studi Veneziani*, τ. 7 (1965), σ. 125-305. – Αλκ. Σταυρίδου-Ζαφράκα, «Τα Ιόνια Νησιά κατά το πρώτο μισό του 13ου αιώνα», *Πρακτικά Στ΄ Διεθνούς Πανιονίου Συνεδρίου*, τ. ΙΙ, Αθήνα 2001, σ. 41-52.

43. Π. Χιώτης, *Ιστορικά απομνημονεύματα της νήσου Ζακύνθου*, τ. ΙΙ, εν Κερκύρα 1858 (ανατύπωση Ν. Καραβίας, Αθήνα 1978), σ. 89. – Δ. Ζακυθηνός, «Μελέται περί της διοικητικής διαιρέσεως και της επαρχιακής διοικήσεως εν τω Βυζαντινώ κράτει», *Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών*, τ. 17 (1941), σ. 208-274 και τ. 18 (1951), σ. 179-209, και σε αυτοτελή έκδοση, εν Αθήναις 1942, σ. 1-67. – D. Zakythinos, "Le thème de Céphalonie et la défense de l'Occident", *L'Hellénisme Contemporain*, 8ème année, τ. 4-5 (juillet-octobre 1954), σ. 303-312. – N. Oikonomidès, "Constantin VII le Porphyrogénète et les thèmes de Céphalonie et de Longobardie", *Revue des Études Byzantines*, τ. 23 (1965), σ. 118-123. – M. Kolyvà, "La penetrazione della Repubblica Veneta nella contea palatina", *ό.π.* – W. Haberstumpf, "Dinasti italiani in Levante. I Tocco duchi di Leucade: Regesti (secoli XIV-XVII)", *ό.π.*

44. G. Fedalto, *La chiesa latina in Oriente*, I-III, Verona 1973-1978. – Σπ. Ν. Ασωνίτης, *Το νότιο Ιόνιο κατά τον Όψιμο Μεσαίωνα*, Αθήνα 2005, σ. 239-246.

45. *Les Registres de Boniface VIII. Recueil des bulles de ce pape, publiées ou analysées d'après les manuscrits originaux des Archives du Vatican*, par Georges Digard, Maurice Faucon et Antoine Thomas, τ. II, troisième fascicule publié par M. Faucon, [Bibliothèque des Écoles Françaises d'Athènes et de Rome], Ernest Thorin éditeur, Paris 1886, σ. 540, αρ. 3330.

46. Για τη λατινική αρχιεπισκοπή Πατρών, στην οποία υπάγεται η επισκοπή Ωλένης, βλ. Δ. Ζακυθηνός, «Ο αρχιεπίσκοπος Άντελμος και τα πρώτα έτη της Λατινικής Εκκλησίας Πατρών», *Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών*, τ. Ι (1933), σ. 401-417.

λοποννήσου) (*Olenensis diocesis*),[47] καθώς και ο κόμης της Κεφαλληνίας και Ζακύνθου Ριχάρδος και η πριγκίπισσα της Αχαΐας Ισαβέλλα.[48] Στις αρχές του 14ου αι. η μονή υπάγεται πλέον στο τάγμα των βενεδικτίνων μοναχών της επισκοπής Cefalù (βόρειας Σικελίας).[49]

Από τα μέσα του 12ου αι., αρχίζει η αντικατάσταση της με affreschi διακόσμησης του νέου ναού του αγίου Μάρκου με μωσαϊκό.[50] Τότε, και συγκεκριμένα το έτος 1159, καλύπτεται με μωσαϊκό το παρεκκλήσσι του αγίου Κλήμεντα με την ιστόρηση του θαύματος του αγίου Μάρκου και αντικαθίσταται ο με affreschi διάκοσμος με μωσαϊκό διάκοσμο, στη μορφή που το περιγράφουν, το έτος 1532, οι μοναχοί της μονής των Στροφάδων νήσων στο συνοδεύον την επιστολή τους αφηγηματικό κείμενο.

Με την ένταξη των νήσων και της επ' αυτών μονής στο βενετικό κράτος, και μάλιστα στη δικαιοδοσία της επαρχιακής διοίκησης της Ζακύνθου, με τη λήξη του Α΄ Βενετοτουρκικού πολέμου,[51] οι μοναχοί της μονής ζητούν συχνά τη βοήθεια της Βενετικής πολιτείας για την ενίσχυση των κατασκευαστικών και αμυντικών έργων του μοναστηριακού κτηριακού συγκροτήματος, όχι πάντα με θετική γι' αυτούς ανταπόκριση.[52]

Αυτή τη φορά, με την επιστολή της 29ης Απριλίου 1532, οι μοναχοί, για να υποστηρίξουν το αίτημά τους, δηλώνουν ότι η ύπαρξη του ναού και της μονής στη γη των Στροφάδων νήσων οφείλεται στην *Translatio Sancti Marci* από την Αλεξάνδρεια στη Βενετία, στο επισυμβάν *Miracolo di San Marco* στις Στροφά-

47. *Hierarchia Catholica Medii et Recentioris Aevi*, Patavii MCMLVII, τ. 1, σ. 375.

48. M. Kolyvà, "La penetrazione della Repubblica Veneta nella contea palatina", *ό.π.*, σ. 78.

49. Μ. Κουμανούδη, *Οι Βενεδικτίνοι στην ελληνολατινική Ανατολή. Η περίπτωση της μονής του αγίου Γεωργίου Μείζονος Βενετίας*, Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών Βενετίας – σειρά: Θωμάς Φλαγγίνης – αρ. 6, Αθήνα – Βενετία 2011, σ. 37-43.

50. S. Bettini, "Il cammino dell'arte dalla Venezia paleocristiana alla Venezia bizantina", *ό.π.*, σ. 124-128.

51. Μ. Κολυβά, *Η Ζάκυνθος μεταξύ του Α΄ και του Γ΄ Βενετο-τουρκικού πολέμου*, ό.π.

52. Όπως π.χ. τον Δεκέμβριο του έτους 1511, όταν ο πρωτοπαπάς Αντώνιος Μοθωναίος, ο ιερέας και διαχειριστής του ναού του αγίου Νικολάου Ιωάννης, μοναχοί της μονής των Στροφάδων και ο μοναχός Νικηφόρος παρεπιδημούν στη Βενετία αιτούντες και αναμένοντες ακρόαση από το Συμβούλιο της Γερουσίας, το οποίο, απασχολημένο με άλλες υποθέσεις, δεν δύναται να τους δεχθεί. Βλ. Archivio di Stato di Venezia (στο εξής A.S.V.), *Senato*, *Deliberazioni*, *Mar*, Reg. 17, φ. 139r. Για τον μοναχό Νικηφόρο βλ. Μ. Κολυβά, «*Cattastico delle chiese greche*», *ό.π.*, σ. 196-197.

δες νήσους και στην εκφρασθείσα δουκική βούληση, την οποία φροντίζουν να συνδέσουν και με τους όρους της *fundatio*, της *constructio* και της *dotatio*.[53]

Φροντίζουν, ακόμη, να υπενθυμίσουν στον δόγη και στο συμβούλιο της *Signoria* τη στενή σχέση της μονής των Στροφάδων νήσων με τη Βενετική πολιτεία, και δη τον ανώτατο άρχοντα του κράτους. Υπενθυμίζουν, επίσης, τον μύθο της *Praedestinatio* και την επιθυμία του αγίου Μάρκου να επιστρέψει στη Βενετία και στους *primogenitos filios eius*, επιθυμία πιστοποιούμενη από τη διάσωση του πλοίου στις Στροφάδες νήσους κατά τη μετακομιδή του ιερού σκηνώματος. Με την ευκαιρία επομένως της *Translatio Sancti Marci* υπενθυμίζουν και την τότε προσδοκώμενη *Translatio Imperii*.[54]

Το μωσαϊκό με την ιστόρηση του θαύματος του αγίου Μάρκου βρίσκεται, πράγματι, στο παρεκκλήσι του αγίου Κλήμεντα,[55] που θεωρείται παρεκκλήσι των Partecipazio και παρεκκλήσι των δόγηδων· βρίσκεται, λοιπόν, δεξιά τω εισερχομένω στον ναό του αγίου Μάρκου· στην ανατολική αψίδα του δεξιού πλευρικού θόλου ιστορείται το συμβάν, όπως ακριβώς περιγράφεται και αναπτύσσεται από τους μοναχούς στο συνημμένο στην επιστολή τους αφηγηματικό κείμενο, με τη διαφορά ότι ο άγιος Μάρκος δεν οδηγεί μόνον το τιμόνι του πλοίου, αλλά υποδεικνύει στον αφυπνισθέντα μοναχό να δώσει εντολή στον ναύκληρο να κατεβάσει τα πανιά του πλοίου, *Tellus adest naute dic velum ponite caute*, για να αποφύγει την πρόσκρουση στις απότομες, βραχώδεις και κρημνώδεις ακτές των Στροφάδων νήσων.

Η περιγραφή της προσάραξης του πλοίου και της διέλευσής του από τις διανοιγείσες Στροφάδες νήσους έχει ιστορηθεί στην κύρια αψίδα του παρεκκλησίου του αγίου Κλήμεντα, προς την πλευρά της Ανατολής, και της θάλασσας. Ο συμβολισμός, σε σχέση με τις θαλάσσιες κτήσεις της Βενετικής πολιτείας (*Stato da*

---

53. Στην επιστολή οι μοναχοί αναφέρουν ότι η Βενετική πολιτεία, και δη ο ανώτατος άρχων, δηλαδή ο δόγης, αποφάσισαν […] *mandò ad edificar el monasterio* και τονίζουν […] *et cussi sono i Strivali proprii, propria et peculiar fabrication de San Marco*.

54. S. Tramontin, "Influsso orientale nel culto dei santi a Venezia fino al secolo XV", *ό.π.*, σ. 811.

55. Βλ. στο Παράρτημα την απεικόνιση. Στον ψηφιδωτό κύκλο του παρεκκλησίου ιστορείται η διαδικασία της μετακομιδής του σκηνώματος, δηλαδή η διαφυγή του σκηνώματος από την Αλεξάνδρεια, η φόρτωσή του στο πλοίο, ο απόπλους, το πλοίο ταξιδεύον, η προσάραξη στις Στροφάδες νήσους, η άφιξη του πλοίου με το σκήνωμα στη Βενετία, η υποδοχή του σκηνώματος από τον δόγη, τον επίσκοπο, τον κλήρο και τον λαό. Περιγραφή του ψηφιδωτού βλ. O. Demus, *The Mosaics of San Marco in Venice*, τ. I: *The Eleventh and Twelfth centuries*, 1: *Text* (with a contribution by R.M. Kloos), Dumbarton Oaks, Washington D.C., Chicago and London, The University of Chicago Press, 1984, σ. 54 κ.ε. Βλ. και Th. E.A. Dale, «*Investing a Sacred Past*», *ό.π.*, σ. 90 κ.ε.

Mar) και το θαλάσσιο εμπόριο με την Ανατολή είναι προφανής.[56] Οι Στροφάδες νήσοι αποτελούν το σημείο εξόδου των εμπορικών πλοίων της Βενετικής πολιτείας προς τη Μεσόγειο αλλά και την πρώτη βενετική κτήση που συναντούν κατά την είσοδό τους από τη Μεσόγειο στο Ιόνιο πέλαγος και στη συνέχεια στην Αδριατική θάλασσα, στον βενετικό *Golfo*.

Το εικονιζόμενο πλοίο στον ψηφιδωτό διάκοσμο του παρεκκλησίου του αγίου Κλήμεντα εντάσσεται στα ιστιοφόρα εμπορικά πλοία που έπλεαν στη Μεσόγειο μέχρι και τον 12ο αι.[57] Ο τύπος του εικονιζομένου πλοίου επιβεβαιώνει τη χρονολόγηση του συγκεκριμένου μωσαϊκού διακόσμου το έτος 1159, ενώ στον ψηφιδωτό διάκοσμο του παρεκκλησίου Zen,[58] απεικόνιση του έτους 1359, το εικονιζόμενο πλοίο είναι στην ίδια κατηγορία με τα ιστιοφόρα πλοία που έπλεαν κατά τους μεταγενέστερους χρόνους.[59]

Στον τίτλο (*titulum*) του ψηφιδωτού αναγράφεται *Estuarie*, *Ποταμόκολπος*, τίτλος που αντικατέστησε τον πρωτότυπο τίτλο *Stroalia* κατά τη συντήρηση των ψηφιδωτών, το έτος 1870,[60] όπως αναφέρουν –στηριζόμενοι στο ημερολόγιο των συντηρητών των μωσαϊκών του ναού– οι μελετητές της αρχιτεκτονικής και του λατρευτικού διακόσμου του ναού του αγίου Μάρκου Giorgio Pavanello,[61] Otto Demus[62] και Renato Polacco,[63] οι οποίοι όμως θεωρούν, με εξαίρεση τον Otto

---

56. H. Zug Tucci, "Negociare in omnibus partibus per terram et per aquam", *ό.π.*

57. C.A. Levi, *Navi venete, da codici marmi e dipinti*. Con centosei disegni di G. Cullurris, Filippi editore, Venezia 1983 (φωτοαναστατική ανατύπωση), *σχέδιο αρ.* 76. – U. Tucci, "La navigazione veneziana nel Duecento e nel primo Trecento e la sua evoluzione tecnica", στο: *Venezia e il Levante fino al secolo XV*, ό.π., σ. 821-841· βλ. και G. Luzzatto, *Storia economica di Venezia dall'XI al XVI secolo*, ό.π., σ. 5.

58. O. Demus, *The Mosaics of San Marco in Venice*, ό.π., passim.

59. C.A. Levi, *Navi venete, da codici marmi e dipinti*, ό.π., *σχέδιο αρ.* 78 και αρ. 79.

60. Για τις επεμβάσεις των συντηρητών βλ. A.P. Zorzi, *Osservazioni intorno ai restauri interni ed esterni della Basilica di San Marco*, Venezia 1877. – A. Rusconi, "Sui restauri della decorazione musiva di San Marco", στο: *Venezia centro di mediazione tra Oriente e Occidente*, τ. II, Firenze 1977, σ. 651-653. – M. Dalla Costa, *La basilica di San Marco e i restauri dell'Ottocento: Le idee di E. Viollet-le-Duc, J. Ruskin e le "Osservazioni" di A.P. Zorzi*, Venezia 1983. Βλ. και *Scienza e tecnica del restauro della Basilica di San Marco*, Atti del convegno inernazionale di studi, Venezia 16-19 maggio 1995, επιμ. Ettore Vio και Antonio Lepschy, Istituto di Scienze, Lettere ed Arti, Venezia 1999.

61. G. Pavanello, "San Marco nella leggenda e nella storia", *Rivista Mensile della Città di Venezia*, τ. 7 (1928), σ. 293-324.

62. O. Demus, *The Church of San Marco in Venice. History, Architecture, Sculpture*, ό.π., σ. 9, σημ. 24. Στο προαναφερθέν Χρονικόν του Andrea Dandolo οι νήσοι αναφέρονται ως "Artalia".

63. R. Polacco (con contributi di G. Rossi Scarpa e J. Scarpa), *San Marco. La basilica*

Demus, τον τίτλο *Stroalia* τοπωνυμικό χαρακτηρισμό κάποιας περιοχής στους ποταμόκολπους της βενετικής λιμνοθάλασσας προς την ανοικτή θάλασσα.[64] Στη συνέχεια, η Hanellore Zug Tucci[65] πιθανολογεί πως τα *Stroalia* αναφέρονται στις «νήσους Στροφάδες στα νότια της Ζακύνθου», και η Lina Urban[66] αναφέρεται στο αφηγηματικό κείμενο των μοναχών και στις «νήσους Στροφάδες ή Στριβάλι (Strivali) στα νότια της Ζακύνθου» και, στηριζόμενη στην επιστολή και το αφηγηματικό κείμενο, θεωρεί πιθανή την ίδρυση της μονής από τους Βενετούς και επισημαίνει την αρχιτεκτονική και κατασκευαστική ομοιότητα του ναού του αγίου Μάρκου της Βενετίας με αυτόν της μονής των Στροφάδων νήσων, ενώ ο Δ. Μούσουρας, αφού αναφερθεί στην επιστολή και το αφηγηματικό κείμενο, διατείνεται ότι «σήμερον όμως δεν σώζεται η παράστασις».[67]

Στο τμήμα της Pala d'Oro με τη σε σμάλτο ιστόρηση της μετακομιδής του σκηνώματος απεικονίζεται το πλοίο ταξιδεύον σε θαλασσοταραχή· το εικονίδιο φέρει την επιγραφή (*titulum*): *Hic defertur corpus Sancti Marci*·[68] δεν απεικονίζεται η προσέγγιση του πλοίου στις Στροφάδες νήσους και η διάνοιξη της γης για τη διέλευση του πλοίου με το ιερό σκήνωμα·[69] η αυτή απεικόνιση παρατηρείται και στον μωσαϊκό διάκοσμο, του έτους 1359, του προαναφερθέντος παρεκκλησίου Zen·[70] όμως, στη ζωγραφική απεικόνιση του ιδίου θέματος από τον Paolo Veneziano,[71] το έτος 1345, εμφανίζονται με έμφαση οι διανοιγόμενες απότομες, βραχώδεις και κρημνώδεις ακτές, διά μέσου των οποίων το πλοίο, με προεξάρ-

---

d'Oro, Milano 1991, σ. 212-217.

64. Ο R. Polacco αναφέρει τις Στροφάδες νήσους ως "isole dell'estuario veneziano"· βλ. R. Polacco (con contributi di G. Rossi Scarpa e J. Scarpa), *San Marco. La basilica d'Oro*, ό.π., σ. 214.

65. H. Zug Tucci, "Negociare in omnibus partibus per terram et per aquam", *ό.π.*, σ. 76. Βλ. και *La Basilica di San Marco. Arte e simbologia*, επιμ. Bruno Bertoli, εκδ. Studium Cattolico Veneziano, Venezia 1993, σ. 111.

66. L. Urban, *Processioni e feste dogali*, ό.π., σ. 53. Αναφέρεται μόνο στο αφηγηματικό κείμενο και όχι στον συγκεκριμένο μωσαϊκό διάκοσμο του ναού του αγίου Μάρκου.

67. Δ.Ι. Μούσουρας, *Αι μοναί Στροφάδων και αγίου Γεωργίου των Κρημνών Ζακύνθου (μελέτη φιλολογική και παλαιογραφική)*, (διδ. διατριβή), εν Αθήναις 2003, σ. 71, σημ. 157.

68. Th. E.A. Dale, "Investing a Sacred Past", *ό.π.*

69. L. Urban, *Processioni e feste dogali*, ό.π., σ. 53· για το θέμα βλ. και Th. E.A. Dale, «*Investing a Sacred Past*», ό.π.

70. Th. E.A. Dale, "Investing a Sacred Past", *ό.π.* Βλ. και B. Jestaz, *La Chapelle Zen à Saint Marc de Venise. D'Antonio à Tullio Lambardo*, Stuttgart 1986.

71. Για τον Paolo Veneziano και τους γιους του, οι οποίοι είναι, και αυτοί, ζωγράφοι, βλ. B. Cecchetti, "Saggio di cognomi ed autografi di artisti in Venezia. Secoli XIV-XVI", *Archivio Veneto*, τ. 3, *τχ.* β' (1887), σ. 397-424. – R. Pallucchini, "Nota per Paolo Veneziano", στο: *Scritti di storia dell'arte per Lionello Venturi*, τ. I, Roma 1956, σ. 121-137· ο

χουσα τη μορφή του καθοδηγούντος αγίου Μάρκου, διαπλέει και διασώζεται.[72] Πρέπει να επισημανθεί εδώ ότι η απεικόνιση από τον Paolo Veneziano πραγματοποιείται, όταν πριμικήριος του ναού του αγίου Μάρκου είναι ο Costantino Loredan και επίτροπος του ναού ο Marco Loredan.[73]

Σύμφωνα με τα μέχρι τώρα γνωστά και επαναλαμβανόμενα στοιχεία,[74] η μονή των Στροφάδων νήσων καυχάται ότι ιδρύθηκε από την Ειρήνη († 1241), θυγατέρα του βυζαντινού αυτοκράτορα της Νικαίας Θεοδώρου Α΄ Λασκάρεως (1206-1222).

Όμως, σύμφωνα με την επιστολή και το αφηγηματικό κείμενο των μοναχών, η Ειρήνη Λάσκαρη δεν είναι η κτίτωρ αλλά η κτήτωρ[75] του ναού και της μονής, δεδομένου ότι τουλάχιστον ο ναός, αν όχι και η μονή, είχαν ήδη ιδρυθεί. Η μονή απολαμβάνει τη μέριμνα της Ειρήνης για σημαντικές αναστηλωτικές και επισκευαστικές εργασίες και την κατασκευή του υψηλού οχυρωματικού περιβόλου, όπως υποστηρίζει ο γάλλος πρόξενος στα Ιόνια Νησιά και περιηγητής André Grasset de Saint-Sauveur. Ο τελευταίος φιλοξενηθείς στη μονή περιγράφει, στα τέλη του 18ου αι.[76] το μοναστηριακό συγκρότημα και αποδίδει την ίδρυση της μονής σε χρόνους προγενεστέρους της εποχής που έζησε η Ειρήνη, και μάλιστα σε παλατινή πριγκίπισσα.[77]

Και ο Λ.Χ. Ζώης, επισκεφθείς τη μονή, αποδίδει επίσης την ίδρυσή της σε χρόνους προγενεστέρους, στηριζόμενος σε επιγραφή σωζόμενη, στις αρχές του 20ού αι., στην είσοδο της μονής των Στροφάδων νήσων· την επιγραφή αυτή δεν μπόρεσε, όπως διευκρινίζει, να μελετήσει.[78] Σήμερα η επιγραφή λανθάνει, αφού

ίδιος, *La pittura veneziana del Trecento*, Venezia-Roma 1964, σ. 17-60· ο ίδιος, *Paolo Veneziano e il suo tempo*, Fratelli Fabbri editore, Milano 1966.

72. G. Luzzatto, *Storia economica di Venezia dall'XI al XVI secolo*, ό.π., σ. 23. – Fr. C. Lane, *I mercanti di Venezia*, Torino 1982. Η ζωγραφική αυτή απεικόνιση φυλάσσεται στο Μουσείο του αγίου Μάρκου, στη Βενετία.

73. R. Marozzo della Rocca – M. Fr. Tiepolo, "Cronologia veneziana dal 1300 fino al 1600", *ό.π.*, σ. 343.

74. Π. Χιώτης, *Ιστορικά απομνημονεύματα της νήσου Ζακύνθου*, ό.π., σ. 122, σημ. 51, σ. 534, σ. 538. – Ά. Λαμπροπούλου, «Σταθμοί στην ιστορία της μονής Στροφάδων», *ό.π.*, σ. 294. Βλ. και Μ. Αχειμάστου-Ποταμιάνου, *Εικόνες της Ζακύνθου*, Αθήνα 1997, σ. 46-48.

75. Μ. Κολυβά, «*Cattastico delle chiese greche*», *ό.π.*

76. A. Grasset de Saint Sauveur, *Voyage historique, littéraire et pittoresque dans les îles et possessions ci-devant vénitiennes du Levant*, έκδ. Chez Tavernier, Paris 1800, τ. III, σ. 316-329.

77. A. Grasset de Saint Sauveur, *Voyage historique*, ό.π., 324.

78. Λ.Χ. Ζώης, *Αι εν Ζακύνθω μοναί*, ό.π., σ. 33-34. Στο Ιστορικό Αρχείο Ζακύνθου, στον φάκελο της μονής Στροφάδων και αγίου Διονυσίου απόκειται και φυλάσσεται ιδιόχειρη σημείωση του Λεωνίδα Ζώη, που θα μπορούσε να είναι το αποτέλεσμα της προσπάθειας από-

ούτε σε πρόσφατες ερευνητικές αποστολές δεν εντοπίστηκε· όμως, δεδομένου ότι δεν έχει ολοκληρωθεί η ανασκαφική έρευνα, είναι πολύ πιθανόν, όπως επισημαίνεται από τους μελετητές, «η επιγραφή να βρίσκεται ακόμη πάνω από την εσωτερική πύλη και να είναι καλυμμένη από τις νεώτερες προσθήκες».[79] Σύμφωνα με άλλη άποψη και προσέγγιση, η μονή θα μπορούσε να είχε ιδρυθεί μετά το έτος 1274 κατά τη διάρκεια των διωγμών των ανθενωτικών από τον αυτοκράτορα Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγο ή να δέχθηκε, ήδη λειτουργούσα, αρσενιάτες μοναχούς.[80]

Εάν δεχθούμε τα όσα επικαλούνται οι μοναχοί στην επιστολή τους και στο συνημμένο αφηγηματικό κείμενο –του οποίου το περιεχόμενο πιστοποιείται και από τον υπάρχοντα μωσαϊκό διάκοσμο στην ανατολική αψίδα του ναού του αγίου Μάρκου– και αν λάβουμε υπ' όψη τα όσα ο André Grasset de Saint-Sauveur και ο Λ.Χ. Ζώης αναφέρουν, τότε:

1. Η ίδρυση του ναού και της μονής μετατίθεται πίσω στον χρόνο.[81]
2. Ο ναός και η μονή των Στροφάδων ιδρύεται και συντηρείται με φροντίδα, συναίνεση και συνεπικουρία τόσο της Βενετικής πολιτείας όσο και των βυζαντινών αυτοκρατόρων και των παλατινών κομήτων Orsini και di Tocco· θα θυμίσουμε την προαναφερθείσα απόφαση, το έτος 1299/1300, της επιλογής και του διορισμού του ηγουμένου της μονής από τον πάπα Βονιφάτιο VIII, την απόφαση της Βενετικής πολιτείας, το έτος 1411,[82] να καταβληθεί στον βενετό Antonio Gritti το ποσό που είχε δαπανήσει για την εξαγορά απαχθέντων από τη μονή μοναχών, καθώς και την απόφαση, το έτος 1416,[83] για παροχή βοηθείας στους μοναχούς της μονής με σκοπό την ανοικοδόμηση οχυρωμένης κατοικίας, για να προστατεύονται από τις επιδρομές των πειρα-

---

δοσης της εν λόγω επιγραφής· βλ. Ι.Α.Ζ., *Συλλογή εγγράφων*, φάκ. 3α, υποφάκ. 6 και Μ. Κολυβά, «Κατάλογος Ιστορικού Αρχείου Ζακύνθου – Α΄», *ό.π.*

79. Γ. Πουλημένος – Ι. Στουφή-Πουλημένου, «Το οικοδομικό χρονικό», *ό.π.*, σ. 212-213, 227.

80. Μ. Κουμανούδη, *Οι Βενεδικτίνοι στην ελληνολατινική Ανατολή*, ό.π. Βλ. και Α. Κοντογιαννοπούλου, «Το σχίσμα των Αρσενιατών (1265-1310). Συμβολή στη μελέτη της πορείας και της φύσης του κινήματος», *Βυζαντιακά*, τ. 18 (1998), σ. 179-235.

81. Επιτρέψτε μου να αναφέρω μια υπόθεση εργασίας, στην οποία περιλαμβάνεται, πιθανόν, η απεικονιζόμενη στην Pala d'Oro βυζαντινή αυτοκράτειρα Ειρήνη, σύζυγος του Αλεξίου Α΄ Κομνηνού· η Ειρήνη Δούκα-Κομνηνού, τιμώμενη από τη Βενετική πολιτεία, ίσως όσο καμία άλλη βυζαντινή αυτοκράτειρα, θα μπορούσε να είναι η από κοινού με τη Βενετική πολιτεία κτίτωρ του ναού και της μονής των Στροφάδων νήσων (τέλη του 11ου αι. – αρχές του 12ου αι.).

82. N. Jorga, *Notes et extraits pour servir à l'histoire des Croisades au XVe siècle*, τ. 1, Ernest Leroux editeur, Paris 1899, σ. 193.

83. N. Jorga, *Notes et extraits*, ό.π., τ. 1, αρ. 3, σ. 248.

τών, κατοικίας η οποία, όπως βεβαιώνει ο Χριστόφορος Buondelmonti, το έτος 1420 έχει ήδη κατασκευασθεί·[84] και θα σημειωθεί ότι η μονή δέχεται, στις αρχές του 13ου αι. τη μέριμνα της Ειρήνης Λάσκαρη και ότι το έτος 1440 η μονή ανακαινίζεται από τον αυτοκράτορα Μανουήλ Παλαιολόγο.[85]

3. Η μονή, σημείο στάθμευσης και ανεφοδιασμού όχι μόνον του βενετικού στόλου και των βενετικών εμπορικών νηοπομπών[86] αλλά και όσων ταξιδεύουν στους Αγίους Τόπους[87] και όσων εμπορεύονται στην ανατολική Μεσόγειο, συνδέεται τόσο με την ανατολική όσο και με τη δυτική πολιτική και εκκλησιαστική εξουσία, από τις οποίες δέχεται βοήθεια και προνομιακές παραχωρήσεις· πρέπει, επίσης, να επισημανθεί η έντονη δυσφορία της Βενετικής πολιτείας, για την κατά καιρούς αποστολή από την παπική αυλή βοήθειας για τις επισκευές του κτηριακού συγκροτήματος της μονής ή για την υποδοχή πειρατικών πλοίων Ευρωπαϊκών Δυνάμεων (*barche ponentine*), με συνήθη άμεση αντίδραση εκ μέρους της Γαληνοτάτης, τη μη αποστολή αμυντικού εξοπλισμού και την ανάκληση, εκ μέρους του εκπροσώπου της προνοητή της Ζακύνθου, των προς φρούρηση της μονής βενετών στρατιωτών.[88]

---

84. [É. Legrand], *Description des îles de l'Archipel*, par Christophe Buondelmonti, florentin du XVe siècle, Paris 1897 (ανατύπωση Amsterdam 1974), σ. 13-14, 169-170.

85. Λ.Χ. Ζώης, *Αι εν Ζακύνθω μοναί*, ό.π.

86. M. Sanudo, *Diarii*, ό.π., τ. 3, στήλη 640.

87. *Le grand dictionnaire historique ou Le mêlange curieux de l'histoire sacrée et profane*, par Mre Louis Moréri, Prêtre, Docteur en Théologie, τ. II και τ. X, έκδ. Chez les Libraires Associés, Paris MDCCLIX. – G. Bartolini – Fr. Cardini, *Nel nome di Dio facemmo vela. Viaggio in Oriente di un pellegrino medievale*, Roma-Bari 1991, σ. 131.

88. A.S.V., *Senato*, *Deliberazioni*, *Mar*, Reg. 31, φ. 60v και φ. 61r. – M. Κολυβά, «*Cattastico delle chiese greche*», *ό.π.*, σ. 193.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

M. Sanudo, *Diarii*, επιμέλεια έκδοσης F. Stefani, G. Berchet, N. Barozzi, τ. 56, Venetia 1886, στήλες 265-266.

α. Επιστολή, 29 Απριλίου 1532

Excelentissima et Gloriosissima Signoria vostra de Venetia, padri di orfani, porto di quelli che sono perseguitati da la fortuna, presidio et difensor di tutto il mondo, noi humili monachi di Strivali, pregamo Iddio sinceramente che la nostra humil lettera ve attrovi in sanita et alegreza grande, vui picoli et grandi, magistrati et privati, cum tutto lo esercito et populo vostro nui humili et poveri non cessamo dì et notte di pregar per vui sempre et in ogni loco, perche nui non havemo altra speranza salvo primo in Dio et secondariamente in la vostra Signoria, et vi pregamo per la miseration de Dio che habbiate compassion de nui et ne mandiate, come avete cio fatto etiam altre fiate, tavole, travi, armi, archibusi et due falconeti con le sue rote piccole che traza ballote di ferro di grandeza come pomi et polvere et una barca de pedota picola de passa cinque per che la terra se ha sfeso da li terremoti. Et havendo nui ruinato parte de ditta torre, l'acconceremo. Nui volevamo mandar de lì uno over do calogeri, ma adesso per le paure non podemo. Ne ha dato lo excellentissimo proveditor del Zante do soldati et facemo guardia di et notte, et advemo la guardia del Zante et pregemo lo excellentissimo Duce et tutto il Collegio, ch'el constituissa do governadori a nui de la caxa Loredana, com' era per avanti, et è questo monasterio et edificio special et proprio de San Marco et alzate gli ochi quando intrate per le porte di S. Marco, a dextris, vederete come è depento et scritto de musaico inautato, dimandate, constantere de iustitia, et pregamo haver risposta molto celere; comandate a Decadio et Scocivera che ne scrivano.
A di 29 April 1532.
Sottoscritta el prior de Strivali Daniel monaco sacerdote, et Calisto vicario quando al mondo Paradiso.

β. Αφηγηματικό κείμενο

Miracolo di San Marco
Vi sia noto, illustrissima Signoria de Venitiani, quando ab initio venetiani tolsero San Marco da Alexandria, lo messeno in un maran, quale venendo se atrovò con un gran caligo sopra li Strivali et vene a investirli, et cridò il provier: terra. Et con miracolo, S. Marco levatosi sensibilmente tene el timon et investì la

isola, quale partita in do parte, la nave passò et sorse stagando lì cinque giorni. Et gionta narrò il miracolo, et la Signoria mandò ad edificar el monasterio, et ordinò ch'l fusse depento in musaico come vui intro per le ornate porte a dextris, dove sopra stanno li cavalli d'oro, et cussi sono i Strivali proprii, propria et peculiar fabrication de S. Marco, et pregemo et adiuremo in Dio colui che lo lezerà, que'l dechiari ben azio la Signoria lo intenda. Da quel tempo li Loredan sono procuratori de le Strophade.

Περίληψη / Summary

Στο Ημερολόγιο του μεγάλου γραμματέα της δουκικής γραμματείας Marin Sanudo καταχωρίζεται επιστολή και αφηγηματικό κείμενο των μοναχών της μονής Στροφάδων νήσων. Οι μοναχοί αναφέρονται σε θαύμα που έλαβε χώρα στη νήσο των Στροφάδων κατά τη μετακομιδή του σκηνώματος του αγίου Μάρκου από την Αλεξάνδρεια στη Βενετία και ζητούν από τη Βενετική πολιτεία την προμήθεια οικοδομικών υλικών για την ανακατασκευή πύργου του μοναστηριακού συγκροτήματος. Το περιεχόμενο του αφηγηματικού κειμένου πιστοποιείται και από υπάρχοντα μωσαϊκό διάκοσμο στην ανατολική αψίδα του ναού του αγίου Μάρκου.

The Calendar of the great secretary of the ducal secretariat includes a letter and a narrative text written by the monks of Strofades Islands. The monks are referred to a miracle which was occurred on the islands of Strofades during the transportation of Saint Mark's relics from Alexandria to Venice. The monks request the Venetian State to supply them with construction materials so they can rebuild the monastery complex's tower. The content of the narrative text is confirmed by the existing mosaic ornamentation on the eastern arch of Saint Mark's church.

Η ιστόρηση της μετακομιδής του σκηνώματος.

Η «ΑΝΑΚΑΛΥΨΗ» ΤΗΣ ΜΑΥΡΗΣ ΘΑΛΑΣΣΑΣ ΑΠΟ ΤΟΥΣ ΙΟΝΙΟΥΣ ΝΑΥΤΙΛΙΑΚΟΥΣ ΕΠΙΧΕΙΡΗΜΑΤΙΕΣ (ΤΕΛΗ 18ου-ΑΡΧΕΣ 19ου ΑΙΩΝΑ)

Γεράσιμος Δ. Παγκράτης

Ο 18ος αιώνας, ειδικά από το δεύτερο μισό του και εξής, αποτελεί εποχή ακμής για το διεθνές θαλάσσιο εμπόριο. Η αύξηση της ζήτησης για διατροφικά είδη και καταναλωτικά αγαθά ως συνέπεια της δημογραφικής ανάπτυξης και της διεύρυνσης των αγορών σε επίπεδο παγκόσμιο ωφέλησε παλιούς και νέους κυριάρχους των θαλασσών. Σε αυτό το χρονικό πλαίσιο εντοπίζεται και μια «εκρηκτική» ανάπτυξη της ελληνικής εμπορικής ναυτιλίας, που αποδίδεται, πέρα από τους παραπάνω λόγους, στην ύπαρξη πλεονάσματος εξαγώγιμων αγροτικών προϊόντων, συσσωρευμένου κεφαλαίου και ευοίωνων προοπτικών για κερδοφόρες επενδύσεις σε ναυτιλιακές επιχειρήσεις.[1]

Στην άποψη αυτή, που είναι ευρέως αποδεκτή, ήλθαν να προστεθούν τα τελευταία χρόνια μελέτες ποσοτικού και ποιοτικού χαρακτήρα που συγκρότησαν εδραία βάση για ποικίλες αναθεωρήσεις, βασισμένες στην τεκμηριωτική ισχύ του αρχειακού υλικού. Χάρη σε αυτές τις κατακτήσεις έγινε δυνατός ο προσδιορισμός της λεγόμενης ιόνιας φάσης στην εμποροναυτιλιακή ανάπτυξη των Ελλήνων, η οποία αναφέρεται στην κυριαρχία των ιονικών ναυτιλιακών επιχειρήσεων καθ' όλο τον 18ο αιώνα μέχρι και την πρώτη δεκαετία του 19ου και στηρίζεται σε μεγάλο βαθμό στη δραστηριοποίηση των Επτανησίων στη Μαύρη Θάλασσα.[2]

Στόχος του κειμένου που ακολουθεί είναι να συμβάλει καταρχάς στην ανασύνθεση ενός ερμηνευτικού μοντέλου σε ό,τι αφορά στους όρους και τις προϋπο-

---

1. Βλ. γενικά στο: Γ. Λεονταρίτης, «Ελληνική Εμπορική Ναυτιλία (1453-1850)», *Ελληνική Εμπορική Ναυτιλία* (επιμ. Στ. Παπαδόπουλος), εκδ. Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 1972, σ. 13-56.

2. Τζ. Χαρλαύτη, «Η εισβολή της ναυτιλίας των "Γραικών" στο μεγάλο εμπόριο της Μεσογείου, 1714-1815», στο: *Ναυτιλία των Ελλήνων, 1700-1821. Ο αιώνας της ακμής πριν από την Επανάσταση* (επιμ. Τζ. Χαρλαύτη – Κ. Παπακωνσταντίνου), εκδ. Κέδρος, Αθήνα 2013, σ. 242-243. – Της ίδιας, «Η "ναυτική πολιτεία" του Ιονίου και του Αιγαίου. Ναυτότοποι, ναυτικές οικογένειες και επιχειρήσεις», στο: *Η ναυτιλία των Ελλήνων, 1700-1821. Ο αιώνας της ακμής πριν από την Επανάσταση* (επιμ. Τζ. Χαρλαύτη – Κ. Παπακωνσταντίνου), σ. 360 κ.ε.

θέσεις για τη συμμετοχή των Επτανησίων στην οικονομική ζωή της Μαύρης Θάλασσας στο χρονικό διάστημα από το τελευταίο τέταρτο του 18ου αιώνα, όταν στα νησιά κυριαρχούσαν οι Βενετοί, μέχρι την πρώτη δεκαετία του 19ου αιώνα, οπότε και συγκροτήθηκε στο χώρο αυτό ένα ξεχωριστό κράτος, η Επτάνησος Πολιτεία. Θα μας απασχολήσει κατόπιν η εξέταση του θεσμικού υποβάθρου της επτανησιακής παρουσίας στη Μαύρη Θάλασσα, καθώς και οι ποσοτικές και ποιοτικές πλευρές της ναυτιλιακής επιχειρηματικότητας στην περιοχή.

Ι. Οι Επτανήσιοι είχαν βρει το δρόμο για τη Ρωσία ως υπήκοοι της Βενετίας με διάφορες ιδιότητες, ακολουθώντας μια γνωστή από την ιστορία της νεοελληνικής διασποράς πορεία: αριστοκρατική, στο πρώτο στάδιό της, συνδυάστηκε με τη μετακίνηση από τις αρχές του 18ου αιώνα στην αυλή του Μεγάλου Πέτρου λογίων, γιατρών, ιερωμένων και μηχανικών, που προέρχονταν κατά βάση από το χώρο των Ιόνιων Νήσων, και ειδικότερα από την Κεφαλονιά. Σε αυτή την περιορισμένη ομάδα προστέθηκαν αργότερα οι μεγάλοι αριθμοί, οι πρόσφυγες των αποτυχημένων εξεγέρσεων που οργάνωσαν οι αδελφοί Ορλώφ τη δεκαετία του 1770. Σε αρκετούς από αυτούς οι Ρώσοι άνοιξαν διάπλατα τις αγορές των νεοαποκτηθεισών επικρατειών τους, ενώ στα περισσότερο έμπιστα πρόσωπα πρόσφεραν θέσεις στο στρατό, στη διοίκηση και στη διπλωματία. Έτσι, σχηματίστηκε μια πολυπληθής ομάδα Ελλήνων, εξαρτημένων επαγγελματικά από τη Ρωσική αυτοκρατορία, που προωθούσαν τα συμφέροντα του τσάρου στο χώρο των ομοεθνών τους, προβάλλοντας την προοπτική απελευθέρωσης των Ελλήνων από το «ξανθόν γένος».[3]

Ακολούθησαν από το τελευταίο τέταρτο του 18ου αιώνα οι έμποροι και οι καραβοκύρηδες. Σε αυτήν ακριβώς την περίοδο οι επτανήσιοι άνθρωποι της θάλασσας μετέρχονταν διάφορα τεχνάσματα για να αποφύγουν τα γραφειοκρατικά εμπόδια που δυσκόλευαν τη συμμετοχή τους στο θαλάσσιο εμπόριο της Μαύρης Θάλασσας. Το πιο γνωστό από αυτά ήταν η ευκαιριακή χρήση διαφόρων σημαιών. Στο σύνολο του 18ου αιώνα έχει υπολογιστεί ότι στο 30% των ταξιδιών οι καραβοκύρηδες υπήκοοι της Βενετίας χρησιμοποίησαν επτά σημαίες διαφορετικές της βενετικής.[4]

---

3. Για την ελληνική διασπορά στη Νότια Ρωσία βλ. μεταξύ άλλων στο: Β. Καρδάσης, *Έλληνες ομογενείς στη Νότια Ρωσία (1775-1861)*, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1998, σ. 41-96. Idem, *Diaspora Merchants in the Black Sea: The Greeks in Southern Russia, 1775-1861*, Lexington Books, Lanham 2001. Από την παλαιότερη βιβλιογραφία: Π. Κοντογιάννης, *Οι Έλληνες κατά τον πρώτον επί Αικατερίνης Β΄ Ρωσσοτουρκικόν πόλεμον (1768-1774)*, εν Αθήναις 1903, σ. 298-308. – Α. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, τ. 4, Θεσσαλονίκη 1973, σ. 457-464. – Γ. Λεονταρίτης, «Ελληνική Εμπορική Ναυτιλία (1453-1850)», στο: *Ελληνική εμπορική ναυτιλία* (επιμ. Στ. Παπαδόπουλος), εκδ. Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 1972, σ. 35.

4. G.D. Pagratis, «Shipping Enterprise in the Eighteenth Century: the Case of the Greek Subjects of Venice», *Mediterranean Historical Review*, τ. 25/1 (2010), σ. 67-81.

Η ποσοτική αποτύπωση της συμμετοχής αυτών των προσώπων στο εμπόριο της Μαύρης Θάλασσας μάλλον δεν εντυπωσιάζει. Δεν θα μπορούσε να είναι διαφορετικά για μια σειρά από λόγους που σχετίζονται με τις δυσκολίες, τις οποίες είχαν να υπερβούν. Από τη μια ο σουλτάνος έδειχνε απρόθυμος να ανοίξει τη Μαύρη Θάλασσα στους Βενετούς. Από την άλλη οι Βενετοί ύψωναν ακόμη μεγαλύτερα εμπόδια. Πέρα από τις πάγιες απαγορεύσεις για τη συμμετοχή των υπηκόων τους στο εξωτερικό εμπόριο, οι βενετικές αρχές ανησυχούσαν μήπως οι μετακινήσεις των τελευταίων στη Μαύρη Θάλασσα και η εμπλοκή τους στο εμπόριο της περιοχής απειλήσουν τη διακηρυγμένη βενετική ουδετερότητα στη ρωσοτουρκική αντιπαλότητα. Τους ανησυχούσε επίσης η πιθανότητα οι Έλληνες υπήκοοί τους να σχηματίσουν μονοπώλια με εβραίους και γερμανούς εμπόρους, σε βάρος των ίδιων των βενετών επιχειρηματιών.

Απέναντι σε αυτές τις επιφυλάξεις οι Ρώσοι αντέδρασαν με γενναιοδωρία. Το 1786 ο κυβερνήτης της Κριμαίας πρίγκιπας Γριγκόρι Ποτέμκιν παραχώρησε έξι άδειες σε βενετικά πλοία που θα ύψωναν για μία πενταετία τη ρωσική σημαία. Στις πηγές εντοπίσαμε πέντε βενετικά πλοία, τα οποία αξιοποίησαν αυτή την ευκαιρία.[5]

Ήταν όμως αυτά τα πέντε πλοία τα μοναδικά πλοία των Βενετών και των υπηκόων τους που είχαν διαβεί τα Στενά; Για να απαντήσουμε στο ερώτημα θα πρέπει να έχουμε κατά νου τα παρακάτω: καταρχάς οι γνώσεις μας για το θέμα αυτό διευρύνονται διαρκώς χάρη στις διεξαγόμενες σήμερα έρευνες στο πλαίσιο των ερευνητικών προγραμμάτων, τα οποία συντόνισε η καθηγήτρια του Τμήματος Ιστορίας του Ιονίου Πανεπιστημίου Τζελίνα Χαρλαύτη.[6] Έχει γίνει εξάλλου σαφές ότι από τις πρώτες δεκαετίες του 18ου αιώνα οι έλληνες καραβοκύρηδες είχαν σχεδόν αποχαιρετήσει τη Βενετία. Η επιμονή της Γαληνοτάτης, τον αιώνα του θριάμβου του οικονομικού φιλελευθερισμού, σε ξεπερασμένες ναυτιλιακές και οικονομικές πολιτικές, όπως και η κατά καιρούς επαναφορά του συστήματος ναυσιπλοΐας των νηοπομπών ή η διατήρηση σε ισχύ προστατευτικών διατάξεων που αποθάρρυναν τη συμμετοχή των υπηκόων στο εξωτερικό εμπόριο, ουσιαστικά εξωθούσαν τους Ιονίους στην αναζήτηση άλλων δρόμων.

Αρκετοί βρήκαν διέξοδο στη χρήση της οθωμανικής σημαίας. Κάποιοι άλλοι επέλεξαν να μεταφέρουν τις επιχειρηματικές τους έδρες ή/και τις οικογένειές τους σε γειτονικές στα νησιά οθωμανικές περιοχές. Άλλοι, τέλος, απλώς επέν-

---

5. Δ.Ε. Βλάσση, «Μια μετανάστευση Κεφαλλήνων στην Κριμαία (1794) και η αντίδραση της Βενετίας», *Κεφαλληνιακά Χρονικά*, τ. 6 (1992), σ. 216.

6. Βλ. Τζ. Χαρλαύτη – Κ. Παπακωνσταντίνου (επιμ.), *Η ναυτιλία των Ελλήνων, 1700-1821. Ο αιώνας της ακμής πριν από την Επανάσταση*, εκδ. Κέδρος, Αθήνα 2013. Επίσης, Ευρ. Σιφναίου – Τζ. Χαρλαύτη – Κ. Παπακωνσταντίνου (επιμ.), *Οι Έλληνες στην Αζοφική. Θαλάσσιο εμπόριο και οικονομική ανάπτυξη τον 19ο αιώνα* (υπό έκδοση).

δυσαν στην οθωμανική εμπορική ναυτιλία, εξακολουθώντας να διαμένουν στα Επτάνησα.[7]

Οι συνέπειες των Ρωσοτουρκικών πολέμων στο δεύτερο μισό του 18ου αιώνα πρόσφεραν μία ακόμη εναλλακτική λύση. Οι Ρώσοι πρότειναν στους Ιονίους να κάνουν στα νεοαποκτηθέντα εδάφη τους στη Μαύρη Θάλασσα ό,τι ακριβώς έκαναν και στα οθωμανικά λιμάνια. Να μεταφέρουν δηλαδή εκεί τις έδρες των επιχειρήσεων ή/και των οικογενειών τους. Παρά τις αντιδράσεις των βενετικών αρχών, αρκετοί Ιόνιοι ανταποκρίθηκαν σε αυτή την πρόσκληση και άρχισαν να εποικίζουν την Κριμαία και την Αζοφική ήδη από τα 1783, καθώς και την Οδησσό από τη δεκαετία του 1790. Με αυτόν τον τρόπο συγκρότησαν σιγά σιγά τα δικά τους επιχειρηματικά δίκτυα ή εντάχθηκαν σε προϋπάρχοντα, αποκτώντας έτσι εξοικείωση με ένα χώρο, στον οποίο δεν είχαν ποτέ ευχερή πρόσβαση.

Όταν στα 1800 οι διεθνείς συγκυρίες έφεραν κοντά δύο κατά τα άλλα παραδοσιακούς εχθρούς, τη Ρωσία και την Οθωμανική αυτοκρατορία, και οδήγησαν στην ίδρυση της Επτανήσου Πολιτείας με την εγγύηση και την προστασία αυτών των δύο δυνάμεων, είχε σχηματιστεί μια κρίσιμη ομάδα Επτανησίων, πρόθυμων να αρπάξουν τις επιχειρηματικές ευκαιρίες που έκρυβε η διεθνής συγκυρία. Στις αρχές του 19ου αιώνα ήταν πλέον επιτακτική ανάγκη η εξεύρεση μεταφορέων και εμπόρων που θα εξασφάλιζαν την εμπορευματοποίηση της τοπικής σιτοπαραγωγής και θα ικανοποιούσαν τις διατροφικές και άλλες ανάγκες τού διαρκώς αυξανόμενου πληθυσμού των πόλεων της Νέας Ρωσίας.

Οι Ιόνιοι ευνοήθηκαν ακόμη περισσότερο από μια σειρά προνομίων που τους παραχώρησαν οι Οθωμανοί και οι Ρώσοι. Ειδικότερα, τα ιονικά πλοία είχαν τη δυνατότητα να υψώνουν τη ρωσική σημαία, όπως και άλλα χριστιανικά, ενώ αντιμετωπίζονταν ως ρωσικά, ακόμη και όταν επισημοποιήθηκε η χρήση της επτανησιακής σημαίας. Παράλληλα με την άδεια ναυσιπλοΐας τους, ο σουλτάνος χορηγούσε στα ιονικά πλοία ειδικό φιρμάνι που τους εξασφάλιζε ευνοϊκή αντιμετώπιση από τους βορειοαφρικανούς πειρατές. Οι Επτανήσιοι απολάμβαναν εξάλλου την προστασία του εκτεταμένου ρωσικού προξενικού δικτύου στη Μεσόγειο, όπου δεν υπήρχε δική τους προξενική υπηρεσία. Τέλος, οι έμποροι των νησιών, όταν βρίσκονταν σε οθωμανικές επικράτειες, ήταν απαλλαγμένοι τόσο από το χαράτσι όσο και από διάφορους άλλους φόρους.[8]

Οι συνθήκες ήταν λοιπόν ευνοϊκές για να επενδύσει κανείς στην εμπορική ναυ-

7. Βλ. σχετικά Fr. Grimani, *Relazioni storico-politiche delle Isole del Mare Ionio*, Dalla Tipografia di G.B. Merlo, Venezia 1856, σ. 87.

8. G.D. Pagratis, "Shipping and Trade in the Ionian Islands: The Merchant Fleet of the Septinsular Republic (1800-1807)", *Journal of the Oxford University Historical Society*, τ. 8 (Hilary 2012).

τιλία των Ιόνιων Νήσων, που απέκτησε πρωτόγνωρες διαστάσεις. Έτσι, σε μια περίοδο επτά ετών δόθηκαν άδειες ναυσιπλοΐας σε 441 ποντοπόρα πλοία, ικανά για πλεύση σε ολόκληρη τη Μεσόγειο, με μέση χωρητικότητα 129 τόνων ανά μονάδα.[9]

Έχει υποστηριχτεί ότι μεγάλο μέρος αυτών των επενδύσεων έγινε από Έλληνες της νότιας Ρωσίας, θέση αρκετά πιθανή, αλλά χωρίς ικανή τεκμηρίωση ακόμη.

Αντίθετα, καλύτερα τεκμηριωμένη είναι η συνολική γεωγραφία του ιονικού θαλάσσιου εμπορίου. Μια γενική χαρτογράφησή του υποδεικνύει ότι περισσότερα από τα μισά ταξίδια των ιονικών πλοίων, αν και θα περίμενε κανείς να κατευθύνονται προς τα ιταλικά λιμάνια που βρίσκονται σε απόσταση μερικών ωρών από τα νησιά, εντούτοις πραγματοποιήθηκαν στην ανατολική λεκάνη της Μεσογείου, και συγκεκριμένα στην ακτογραμμή που συνέδεε τη Μαύρη Θάλασσα και την Κωνσταντινούπολη με την Κρήτη.[10]

Η μαζικότητα και ο χώρος διεξαγωγής αυτών των δραστηριοτήτων δείχνουν ότι, πέρα από τα προφανή επιχειρηματικά κέρδη, το ιδιότυπο πολιτειακό καθεστώς των νησιών θα πρέπει να είχε δημιουργήσει κάποιου είδους δεσμεύσεις στους Ιονίους ως προς την εξυπηρέτηση του εμπορίου των δύο προστάτιδων δυνάμεων, κάτι δηλαδή σαν αντάλλαγμα για την προστασία που Ρώσοι και Οθωμανοί παρείχαν στον ιονικό εμπορικό στόλο. Δύο χαρακτηριστικά παραδείγματα: Το Μάρτιο του 1801, σχεδόν ταυτόχρονα με την πρώτη επίσημη χρήση της επτανησιακής σημαίας στο λιμάνι της Κωνσταντινούπολης τριάντα πέντε επτανησιακά πλοία ναυλώθηκαν από την Υψηλή Πύλη για να μεταφέρουν φορτία για λογαριασμό του σουλτάνου μεταξύ ανατολικού Αιγαίου και Μαύρης Θάλασσας. Το 1803, εποχή εκρηκτικής ανάπτυξης του μαυροθαλασσίτικου εμπορίου, σε καταγραφή των πλοίων που έφτασαν στα λιμάνια της νότιας Ρωσίας ο υπό επτανησιακή σημαία στόλος κατείχε την τέταρτη θέση, ύστερα από εκείνους της Οθωμανικής αυτοκρατορίας, της Αυστρίας και της Ρωσίας, αρκετά πιο πάνω από τον γαλλικό και τον βρετανικό.[11]

ΙΙ. Πέρα από την εύνοια των Ρώσων και των Οθωμανών στις δραστηριότητες του επτανησιακού στόλου, από τις οποίες φαίνεται πως επωφελούνταν όλοι οι εμπλεκόμενοι, η ιονική ναυτιλία μπόρεσε να βασιστεί στις υπηρεσίες τόσο των ρώσων προξένων όσο και ενός πυκνού επτανησιακού προξενικού δικτύου που περιελάμβανε και τη Μαύρη Θάλασσα. Εκεί από το 1801 ώς το 1807 λειτούργησαν τρία γενικά προξενεία: στην Οδησσό, με πρόξενο τον Ιθακήσιο Γεώργιο Βρεττό,

9. G.D. Pagratis, "Shipping and Trade in the Ionian Islands", *ό.π.*
10. G.D. Pagratis, "Shipping and Trade in the Ionian Islands", *ό.π.*
11. G.D. Pagratis, "Shipping and Trade in the Ionian Islands", *ό.π.*

στη Χερσώνα, με πρόξενο τον Ιωάννη Δεστούνη, και στο Ταϊγάνι, με πρόξενο τον Φραγκίσκο Καλλέργη.[12]

Η γενική εικόνα των προξένων αναφέρεται σε πρόσωπα στενά συνδεδεμένα με τα ρωσικά συμφέροντα, όπως δηλώνει η κατάληψη αυτών των θέσεων είτε από αξιωματικούς του τσάρου, που μετά την κατάλυση της Επτανήσου Πολιτείας συνέχισαν να υπηρετούν τους Ρώσους από άλλες θέσεις, είτε από πραγματευτές που κατοικούσαν μόνιμα στα λιμάνια, στα οποία υπηρέτησαν, χωρίς να μπορεί κανείς να αποκλείσει ότι πληρούσαν και τον πρώτο όρο.

Βασιζόμενοι στα αρχεία αυτών των προξενείων θα επιχειρήσουμε στη συνέχεια μια σταθμισμένη ποσοτικά μέτρηση της συμμετοχής των Ιονίων στο θαλάσσιο εμπόριο της Μαύρης Θάλασσας, εστιάζοντας αποκλειστικά στα πλοία που ύψωσαν την επτανησιακή σημαία. Στη διάθεσή μας είχαμε πληροφορίες για σαράντα πέντε ταξίδια που πραγματοποιήθηκαν μεταξύ 1803 και 1806 από 32 πλοία, τα οποία ανήκαν σε κεφαλονίτες καραβοκύρηδες και σε μικρότερο βαθμό σε ζακυνθίους. Οι τελευταίοι χρησιμοποίησαν συνολικά πέντε λιμάνια της Μαύρης Θάλασσας: την Οδησσό (42), το Τανγκαρόγκ (3), το Νικολάγεφ (2), τη Σεβαστούπολη (1) και το Lubocco (sic) (1).[13]

Λιμάνι	ταξίδια[13]	%
Οδησσός	42/49	85,7
Τανγκαρόγκ	3/49	6,1
Νικολάγεφ	2/49	4
Σεβαστούπολη	1/49	2
Lubocco	1/49	2

Πίνακας 1: *Συχνότητα χρήσης λιμανιών στη Μαύρη Θάλασσα.*

Σε αυτά τα λιμάνια οι επτανήσιοι καραβοκύρηδες κατέπλεαν, μεταφέροντας αγροτικά προϊόντα που παράγονταν στις πατρίδες τους ή στις απέναντι σκάλες της Ηπείρου και της Πελοποννήσου (λάδι, κρασί, σταφίδες, αλάτι από τη Λευκάδα), καθώς και είδη που είχαν διαμετακομιστεί στα νησιά (καπνός ή ρούμι) ή είχαν φορτωθεί σε άλλα ενδιάμεσα λιμάνια (αποξηραμένα φρούτα στη Σμύρνη). Από τα φορτία που εισήγαν οι Επτανήσιοι στα λιμάνια της Μαύρης Θάλασσας το μεγαλύτερο βάρος φαίνεται πως είχαν το κρασί και το λάδι, όπως προκύπτει

12. Τα δεδομένα αντλήθηκαν από τα Γενικά Αρχεία του Κράτους, Αρχεία Νομού Κερκύρας, Επτάνησος Πολιτεία, φάκ. 59, υποφ. 29, καθώς και από τις πληροφορίες που μας δίνουν τα υπόλοιπα επτανησιακά προξενεία.

13. Ορισμένα ταξίδια έχουν ενδιάμεσους προορισμούς.

τόσο από τα ποσοτικά δεδομένα όσο και από την επιμονή των Ιονίων να πετύχουν καλύτερη φορολόγηση γι' αυτά τα δύο προϊόντα. Ας σημειωθεί εδώ ότι οι διακινήσεις αυτών των δύο προϊόντων έγιναν κατά κανόνα για λογαριασμό μελών της οικογένειας Ιγγλέση, στην οποία ανήκε και ο διοικητής της πόλης της Οδησσού στις αρχές του 19ου αιώνα Δημήτριος Ιγγλέσης.[14]

Στο ταξίδι της επιστροφής η συντριπτική πλειονότητα των επτανησιακών πλοίων φόρτωνε στην Οδησσό μαλακό σιτάρι. Ο κύριος προορισμός αυτών των ταξιδιών ήταν η Κωνσταντινούπολη. Όμως, μόλις ένα στα τρία πλοία είχε για τελικό προορισμό την πρωτεύουσα της Οθωμανικής αυτοκρατορίας. Τα υπόλοιπα πραγματοποίησαν εκεί ενδιάμεση στάση για να ξεφορτώσουν μέρος του φορτίου τους, να καταβάλουν τους αναλογούντες φόρους ή να διευθετήσουν γραφειοκρατικά ζητήματα. Συνηθέστερος προορισμός τους ήταν το Λιβόρνο, με κυριότερους παραλήπτες εκεί μέλη της οικογένειας Πάλλη, και σε μικρότερο βαθμό η Μεσίνα, η οποία στην ουσία αποτελούσε ενδιάμεσο σταθμό για τα φορτία σιτηρών που προορίζονταν για το Λιβόρνο και τη Γένοβα.

Προορισμός	*Αριθμός περιπτώσεων*	%
Κωνσταντινούπολη	15	31,2
Λιβόρνο	12	25
Ζάκυνθος	6	12,5
Μεσίνα	5	11,3
Γένοβα	2	4,1
Ιθάκη	2	4,1
Σμύρνη	1	2
Κέρκυρα	1	2
Κεφαλονιά	1	2
Άγιος Στέφανος	1	2
Pozzuolo	1	2
Ponza	1	2

Πίνακας 2: *Προορισμοί ιονικών πλοίων που μετέφεραν ρωσικό σιτάρι.*

Παρατηρώντας τον Πίνακα 2, διακρίνει κανείς ότι τα Ιόνια Νησιά δέχονταν τόσο σιτάρι, όσο περίπου προοριζόταν για το Λιβόρνο. Η πραγματικότητα όμως φαίνεται να είναι κάπως πιο σύνθετη. Και τούτο γιατί τα Ιόνια δεν ήταν ο τελικός

14. T. Prousis, «Demetrios S. Inglezes: Greek Merchant and City Leader of Odessa», *Slavic Review*, τ. 50/3 (1991), σ. 672-679.

προορισμός αυτών των ταξιδιών (με μία μόλις εξαίρεση), αλλά ενδιάμεσος, ίσως και επιβαλλόμενος από τις ανάγκες της ναυτιλίας σταθμός.

Είναι χαρακτηριστικό ότι μόνο σε 2 από τις 28 περιπτώσεις έγινε εκφόρτωση σιτηρών της Μαύρης Θάλασσας σε επτανησιακά λιμάνια. Οι επτανήσιοι καραβοκύρηδες λειτουργούσαν, με άλλα λόγια, ως μεταφορείς σε διεθνείς προορισμούς, υπακούοντας πιστά στα επιχειρηματικά συμφέροντα που καθόριζαν τις διακινήσεις τους ή και σε δεσμεύσεις πολιτικές, συνδεδεμένες λ.χ. με τους όρους λειτουργίας της Επτανήσου Πολιτείας. Έτσι μπορεί να εξηγηθεί η διαπίστωση και μαζί το παράπονο της Ιονικής Γερουσίας ότι, παρόλο που τα νησιά είχαν έναν τόσο σημαντικό αριθμό σκαφών, το 1805 είχαν φτάσει στα όρια του λιμού.

Θα επιχειρήσουμε κλείνοντας να συνθέσουμε όλες τις παραπάνω πληροφορίες, διατυπώνοντας ορισμένες παρατηρήσεις:

Οι επτανήσιοι ναυτιλιακοί επιχειρηματίες που δραστηριοποιούνταν στα λιμάνια της ανατολικής Μεσογείου και της Μαύρης Θάλασσας εξυπηρετούσαν δύο ειδών στόχους: αφενός την εμπορευματοποίηση της αγροτικής παραγωγής των Επτανήσων σε αγορές όπως αυτές της Νέας Ρωσίας, που έδειχναν μεγάλο ενδιαφέρον για τα κύρια προϊόντα των νησιών (κρασί, λάδι, σταφίδες, αλάτι), και αφετέρου τη μεταφορά του ρωσικού σιταριού στο Λιβόρνο, κύριο σταθμό διαμετακόμισης αυτού του προϊόντος προς τη δυτική Ευρώπη. Μέσω αυτής της τελευταίας δραστηριότητας ενίσχυαν κυρίως την τροφοδοσία της Κωνσταντινούπολης και σε πολύ μικρότερο βαθμό των πατρίδων τους. Ενεργούσαν, με άλλα λόγια, με τρόπο παραπλήσιο με άλλα οθωμανικά ή ιταλικά σκάφη που είχαν βρει το δρόμο για τη Μαύρη Θάλασσα.

Από επιχειρηματικής απόψεως αυτές οι τακτικές θυμίζουν σε μεγάλο βαθμό ό,τι συνέβαινε στα χρόνια της ακμής της Βενετίας. Τότε τα πλοία των ιόνιων υπηκόων της Γαληνοτάτης φόρτωναν σιτάρι και άλλα δημητριακά και πρώτες ύλες στις δυτικές ακτές του ελλαδικού χώρου και μετέφεραν ένα μικρό μέρος στις πατρίδες τους και τη μερίδα του λέοντος στη Βενετία.[15] Η διαφορά τώρα ήταν ότι, πέρα από την κρατική ενθάρρυνση στη συμμετοχή στο εξωτερικό εμπόριο, τη θέση της Βενετίας την είχε πάρει η Κωνσταντινούπολη που αποτελούσε το κύριο διοικητικό κέντρο αναφοράς για τους Επτανησίους.

Γίνεται φανερό από τα παραπάνω ότι το άνοιγμα της Μαύρης Θάλασσας στους Ιονίους και κατόπιν η ίδρυση της Επτανήσου Πολιτείας υπήρξαν για τους ναυτιλιακούς επιχειρηματίες των νησιών μεγάλο σχολείο. Μπόρεσαν έτσι να εκπαιδευτούν σε αγορές, οι οποίες μέχρι τότε ήταν σχεδόν άγνωστες γι' αυτούς, και

15. Βλ. Γ.Δ. Παγκράτης, *Κοινωνία και οικονομία στο βενετικό «Κράτος της Θάλασσας». Οι ναυτιλιακές επιχειρήσεις της Κέρκυρας (1496-1538)*, εκδ. Πεδίο, Αθήνα 2013, κεφ. 4.

να συμβάλουν στη διασύνδεση των ρωσικών και οθωμανικών λιμανιών μ' εκείνα των δυτικών ακτών της Ιταλικής χερσονήσου.

Συνολικά ιδωμένες, οι παραπάνω εξελίξεις σηματοδοτούν μια πορεία σταδιακής ανόδου της επτανησιακής εμπορικής ναυτιλίας, ένα βήμα αναγκαίο για την προετοιμασία της περαιτέρω διεθνοποίησής της, που θα ερχόταν στα χρόνια της βρετανικής Προστασίας στα νησιά.

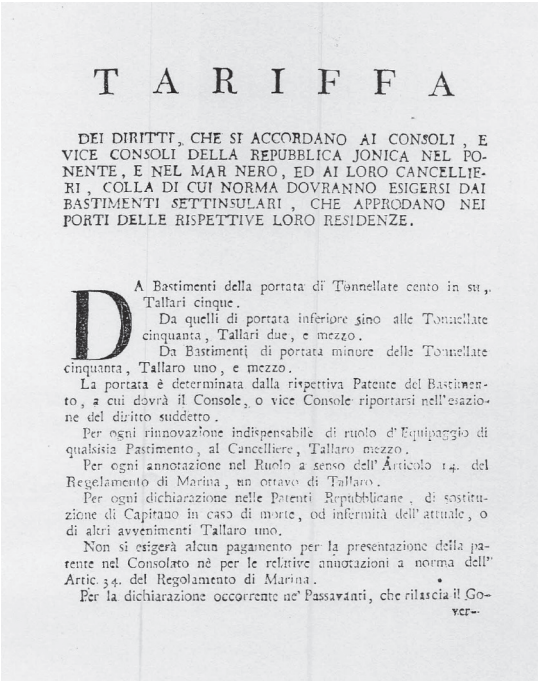
Περίληψη / Summary

Η παρούσα εισήγηση εστιάζει χρονικά στις απαρχές της οικονομικής ανάπτυξης των λιμανιών της Μαύρης Θάλασσας μετά το άνοιγμά τους στο διεθνές εμπόριο και εξετάζει μια επιχειρηματική ομάδα Ελλήνων, τους Επτανησίους, που σε αρκετές περιπτώσεις παραμένουν «αόρατοι» στην έρευνα, καθώς χρησιμοποιούσαν διάφορες σημαίες, ακόμη και όταν είχε επισημοποιηθεί μια διακριτή επτανησιακή σημαία.

Επιχειρήσαμε να συμβάλουμε στην ανάδειξη των όρων και των προϋποθέσεων που άνοιξαν το δρόμο για τη Μαύρη Θάλασσα στους Επτανησίους, αλλά και στην ποσοτική και ποιοτική αποτίμηση των εκεί δραστηριοτήτων τους στο χρονικό διάστημα που εκτείνεται από το τελευταίο τέταρτο του 18ου αιώνα, όταν στα νησιά κυριαρχούσαν οι Βενετοί, και φτάνει μέχρι την πρώτη δεκαετία του 19ου αιώνα, οπότε συγκροτήθηκε η Επτάνησος Πολιτεία.

The paper focuses at the beginnings of the economic growth of the Black Sea after its opening to the international trade. It examines the activities of an entrepreneurial group of Greeks, the Ionian Islanders or Septinsulars, which often remain "invisible" in the research for a number of reasons such as the inclusion of a part of them in the category of the so-called entrepreneurial diaspora, or the use of various flags, even when the Seven Islands had their internationally recognized flag etc.

We will attempt here to contribute to the emergence of the terms and conditions that paved the way for the Black Sea to the Ionians, in a period extending from the last quarter of the 18th century, when the islands were ruled by the Venetians, and going up to the first decade of the 19th century, when there was established a new state, the Septinsular Republic.

TARIFFA

DEI DIRITTI, CHE SI ACCORDANO AI CONSOLI, E VICE CONSOLI DELLA REPUBBLICA JONICA NEL PONENTE, E NEL MAR NERO, ED AI LORO CANCELLIERI, COLLA DI CUI NORMA DOVRANNO ESIGERSI DAI BASTIMENTI SETTINSULARI, CHE APPRODANO NEI PORTI DELLE RISPETTIVE LORO RESIDENZE.

DA Bastimenti della portata di Tonnellate cento in su, Tallari cinque.

Da quelli di portata inferiore sino alle Tonnellate cinquanta, Tallari due, e mezzo.

Da Bastimenti di portata minore delle Tonnellate cinquanta, Tallaro uno, e mezzo.

La portata è determinata dalla rispettiva Patente del Bastimento, a cui dovrà il Console, o vice Console riportarsi nell'esazione del diritto suddetto.

Per ogni rinnovazione indispensabile di ruolo d'Equipaggio di qualsisia Bastimento, al Cancelliere, Tallaro mezzo.

Per ogni annotazione nel Ruolo a senso dell'Articolo 14. del Regolamento di Marina, un ottavo di Tallaro.

Per ogni dichiarazione nelle Patenti Repubblicane, di sostituzione di Capitano in caso di morte, od infermità dell'attuale, o di altri avvenimenti Tallaro uno.

Non si esigerà alcun pagamento per la presentazione della patente nel Consolato nè per le relative annotazioni a norma dell'Artic. 34. del Regolamento di Marina.

Per la dichiarazione occorrente ne' Passavanti, che rilascia il Gover-

Μέρος του Κανονισμού λειτουργίας της εμπορικής ναυτιλίας της Επτανήσου Πολιτείας (1800-1807). Αναφέρεται στη διατίμηση των δικαιωμάτων των προξένων και υποπροξένων του κράτους, που εδρεύουν στη «Δύση» και τη Μαύρη Θάλασσα (πηγή: *Regolamento della Marina della Repubblica Ionica*, Corfù 1805).

ΝΕΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΓΙΑ ΤΗΝ ΚΥΠΡΙΑΚΗ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑ ΦΛΑΓΓΗ (FLANGIN)

Νάσα Παταπίου

Η σπουδαία κυπριακή οικογένεια Φλαγγή, για την οποία οι παλαιότερες αναφορές ανάγονται στον 15ο αιώνα, από την οποία κατάγεται και ο Θωμάς Φλαγγίνης, ο οποίος «κατήρτησε το πρόγραμμα που έπρεπε να ακολουθήση το Ὑπόδουλον Γένος[1]», διέπρεψε σε πολλούς τομείς· κυρίως, αρκετά μέλη της οικογένειας ακολούθησαν εκκλησιαστική σταδιοδρομία. Μεταξύ αυτών έχουμε συναντήσει σε πηγές δημοσιευμένες και κυρίως αρχειακές έναν ιερέα, έναν πρωτοπαπά, δύο επισκόπους, έναν Λευκάρων (Λεμεσού)[2] και έναν Πάφου (Αρσινόης)· αλλά και ένα μέλος της οικογένειας Φλαγγή, που ανήλθε κατά τα πρώτα χρόνια της βενετικής κυριαρχίας στην Κύπρο στον ορθόδοξο αρχιεπισκοπικό θρόνο της νήσου. Αξίζει να σημειωθεί ότι η οικογένεια αυτή αναφέρεται πάντοτε ως οικογένεια Ελλήνων ορθοδόξων, αν και υπάρχει και ένας ισχυρισμός ιταλών γενεαλόγων ότι έλκει την καταγωγή από το Friuli της βορείου Ιταλίας και ότι κάποια μέλη της εγκαταστάθηκαν στη μεγαλόνησο κατά τα τέλη του 14ου αιώνα. Ωστόσο, σχετικά με τον ισχυρισμό αυτό απουσιάζει οποιαδήποτε τεκμηρίωση.[3]

---

1. Σύμφωνα με διατύπωση του καθηγητή Κ. Άμαντου σε Πανηγυρικό, τον οποίο είχε εκφωνήσει για την εκατονταετηρίδα του Πανεπιστημίου Αθηνών, το 1937. Βλ. Κ.Δ. Μέρτζιος, *Θωμάς Φλαγγίνης και ο Μικρός Ελληνομνήμων*, Πραγματείαι της Ακαδημίας Αθηνών, τ. 9, Αθήνα 1939, σ. 5.

2. Για τα κατά καιρούς ονόματα της επισκοπής Λεμεσού και για τους επισκόπους της βλ. Κ. Χατζηψάλτης «Εκ της ιστορίας της Εκκλησίας της Κύπρου κατά την Φραγκοκρατίαν», *Κυπριακαί Σπουδαί*, τ. 22 (1958), σ. 19.

3. Γενικά για την κυπριακή οικογένεια Φλαγγίνη έχουμε εντοπίσει πλούσιο υλικό στο Κρατικό Αρχείο της Βενετίας, στο οποίο και παραπέμπουμε στην παρούσα μελέτη. Σχετικά με εκδεδομένες πηγές βλ. S. Lusignan, *Chorograffia et breve historia universale dell'isola de Cipro per in sino al 1572*, Μπολόνια 1573, φ. 5v· ο ίδιος, *Description de toute l'isle de Chypre…*, Παρίσι 1580, φ. 13r. – Μέρτζιος, *Θωμάς Φλαγγίνης και ο Μικρός Ελληνομνήμων*, ό.π., σ. 5-165. – Γεώργιος Πλουμίδης, *Αιτήματα και πραγματικότητες των Ελλήνων της βενετοκρατίας (1554-1600)*, Δημοσιεύματα 1, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Φιλοσοφική Σχολή, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Ιωάννινα 1985, σ. 4. – W.H. Rudt de Collenberg, «Δομή και προέλευση της τάξεως των ευγενών», στο: *Ιστορία της Κύπρου*, 4/Α, έκδ. Θ. Παπαδόπουλλος, Λευκωσία 1995, σ. 841, 857. – Γιώργος Κεχαγιόγλου, *Τζώρτζης (Μ)πουστρούς (Γεώργιος Βο(σ)τρ(υ)ηνός ή Βουστρώνιος), Διήγησις Κρονίκας Κύπρου*, [Κέντρο Επιστημο-

Στα τέλη του 19ου αιώνα είχε βρεθεί μία επιτύμβια πλάκα σε ερειπωμένη βυζαντινή εκκλησία, αφιερωμένη στον Αρχάγγελο Μιχαήλ, στην ενορία του Αγίου Ανδρονίκου της κωμοπόλεως της Κυθρέας στην Κύπρο. Η επιγραφή αυτή μαρτυρούσε και στα ελληνικά το όνομα της σπουδαίας κυπριακής οικογένειας Φλαγγή, που έμελλε ένας κλάδος της να διαπρέψει και «εν ταις κλειναίς Βενετίαις» ως Φλαγγίνη. Επρόκειτο για την επιτύμβια πλάκα της Ακυλίνας, θυγατέρας του Ιωάννου Σμερλίνου του *ποτὲ ἐπόπτου Λευκάρων*, δηλαδή επισκόπου Λευκάρων, και συζύγου του Φραγκίσκου Φλαγγή. Παρεμπιπτόντως, αναφέρουμε ότι η ανεύρεση της επιτύμβιας πλάκας, του έτους 1556, με την ελληνική επιγραφή, είχε λειτουργήσει υπέρ των ορθοδόξων κατοίκων της Κυθρέας, καθώς το Εβκάφ[4] διεκδικούσε τον χώρο, όπου ευρίσκονταν τα ερείπια του προαναφερθέντος ναού.[5]

Πριν από την ανεύρεση της εν λόγω επιγραφής, ήδη από το 1573, με την έκδοση της *Χωρογραφίας* του Στέφανου Lusignan αναφέρονταν οι πρώτες και οι μόνες έως τότε γραπτές ειδήσεις για κάποιον Φλαγγή, με αναφορά μόνο στο επίθετο, τον ορθόδοξο επίσκοπο Λευκάρων (Λεμεσού).[6] Αναφορές βέβαια για μέλη της οικογένειας Φλαγγή γίνονται και από τον χρονικογράφο Γεώργιο Βουστρώνιο. Στο χρονικό του γίνεται μνεία σ' έναν Επιφάνιο, διάκο, γιο του παπα-Στεφάνου

νικών Ερευνών (Κύπρου). Πηγές και Μελέτες της Κυπριακής Ιστορίας 27], (Λευκωσία 1997), σ. 288: «Και τη δ' Απριλλίου ευρέθην το ασήμιν, το εχάθην, του Καρμέ, καλίσες δ' και έναν ταπερνάκουλον χρυσταλλένον και έναν χανάππιν, τα ποία έκλεψέν τα ο Πιφάνης, ο υιός του παπά Στεφάνου Φλαγγή, ο ποίος ήταν διάκος. Και εβάλαν τον εις την σκάλα, εις την Αγία Σοφία». Επίσης βλ. το σχετικό σχόλιο στη σ. 440. – Ζαχαρίας Ν. Τσιρπανλής, *Ο κυπριακός ελληνισμός της διασποράς και οι σχέσεις Κύπρου – Βατικανού (1571-1878)*, εκδ. οίκος Αντ. Σταμούλη, Θεσσαλονίκη 2006, σ. 22, 23, σημ. 2, 40, σημ. 1, 81, σημ. 1, 92, σημ. 4, 106, σημ. 1, 128, 356 και για μέλη της ίδιας οικογένειας που εγκαταστάθηκαν ή γεννήθηκαν στη Βενετία, βλ. σ. 92, σημ. 4 (Απολλωνία Φλαγγίνη), σ. 40, 59, 74, σημ 1 (Μαρία Φλαγγίνη του Βιντσέντζου), σ. 92, σημ. 4, 117 (Βενέδικτος Φλαγγίνης), σ. 40, 59 (Βιντσέντζος Φλαγγίνης), σ. 23, σημ. 2, 39-42, 44-46, 55 και σημ. 3, 74 και σημ. 1, 89, 92, 93, σημ. 1, 118, 124, σημ. 3, 323 (Θωμάς Φλαγγίνης). – Χρύσα Μαλτέζου, *Από την Κύπρο στη Βενετία: Κύπριοι στη Γαληνότατη μετά την τουρκική κατάκτηση του νησιού*, Λευκωσία 2003, σ. 27-29.

4. Ο όρος Εβκάφ προέρχεται από τη λέξη βακούφιον, δηλαδή αφιέρωμα περιουσίας στο Ισλάμ. Σκοπός των αφιερωμάτων αυτών από τους πιστούς Μωαμεθανούς είναι να αποκτήσει ο αφιερωτής το έλεος του Θεού με όρους που δεν μπορούν να παραβιαστούν, για σκοπούς φιλανθρωπικούς, εκπαιδευτικούς, θρησκευτικούς, πολιτιστικούς και άλλους κοινωφελείς.

5. Ι.Κ. Περιστιάνης, *Γενική ιστορία της νήσου Κύπρου*, εν Λευκωσία 1910, σ. 877-878. – Ι. Χάκκετ, *Ιστορία της Ορθοδόξου Εκκλησίας της Κύπρου, κατά μετάφρασιν και συμπλήρωσιν Χαριλάου Ι. Παπαϊωάννου*, τόμοι 1-3, Αθήναι – Πειραιεύς 1923-1932, σ. 85, σημ. 120. – Χατζηψάλτης, «Εκ της ιστορίας της Εκκλησίας της Κύπρου κατά την Φραγκοκρατίαν», *ό.π.*, σ. 26.

6. Lusignan, *Chorograffia*, φ. 5v.

Φλαγγή και όπως μας πληροφορεί ο Βουστρώνιος, ο διάκος αυτός είχε κλέψει τέσσερα αργυρά δισκοπότηρα, ένα ταπερνάκουλο (λειψανοθήκη) και ένα χανάππιν[7] (κύπελλο) από τη μονή των Καρμηλιτών στη Λευκωσία, και γι' αυτό τιμωρήθηκε.[8]

Το 1556 μαρτυρείται στη Λευκωσία ένας Βιτζέντζος Φλαγγής, πρωτομάστορας χρυσοχόος και πρέπει μάλλον να ταυτιστεί με τον παππού του Θωμά Φλαγγίνη. Πρόκειται για τη μόνη, εξ όσων γνωρίζουμε, αναφορά για μέλος της οικογένειας Φλαγγή με το όνομα Βιτζέντζος. Η πληροφορία ότι ο παππούς του Θωμά Φλαγγίνη ήταν Κύπριος και έφερε το ίδιο όνομα με τον προαναφερόμενο, δηλαδή Βιτζέντζος ή Βικέντιος, απαντά στη βιογραφία του.[9] Το 1565 ένας παραγωγός βαμβακιού, ο Εμμανουήλ Φλαγγής, ίσως αδελφός του Βιτζέντζου, ζητούσε μ' επιστολή του να επέμβει το κράτος, γιατί ο φεουδάρχης Κομνηνός Mustatoso δεν του είχε πληρώσει το βαμβάκι που του είχε πωλήσει.[10] Σε ένα άλλο ανέκδοτο έγγραφο γίνεται μνεία σε έναν Ιάκωβο Φλαγγή, διάκο (zago), που υπηρετούσε έναν επίσκοπο. Ο κουρέας (barbiere) Lorenzo Schindachi είχε εφεσιβάλει μια απόφαση του βισκούντη που αφορούσε στον εν λόγω Ιάκωβο Φλαγγή.[11] Σε μια άλλη δικαστική υπόθεση εναντίον του Bernardin Vacla, και πάλι σε ανέκδοτη πηγή, γίνεται μνεία σ' έναν Ανδρέα Φλαγγή. Την ίδια εποχή αναφέρεται σε μια άλλη αρχειακή πηγή ο Ανδρέας Φλαγγής ως γιος του επισκόπου, αλλά δεν γνωρίζουμε ποιου επισκόπου. Για τον Στέφανο Φλαγγή δεν μαρτυρείται ότι είχε γιο με το όνομα Ανδρέας, αλλά πολύ πιθανόν να ήταν γιος του ορθοδόξου επισκόπου Πάφου Κωνσταντίνου Φλαγγή.[12]

---

7. Η λέξη χανάππιν της κυπριακής διαλέκτου, δηλαδή το μεγάλο μεταλλικό κύπελλο με βάση και σκέπασμα, προέρχεται από τη φραγκική λέξη hnapp, γαλλ. hanap.

8. *Διήγησις Κρονίκας Κύπρου*, ό.π., σ. 288, 440. Ο Πιφάνης (Επιφάνιος) για την κλοπή, την οποία είχε πραγματοποιήσει, σύμφωνα πάντα με τον Γεώργιο Βουστρώνιο, τιμωρήθηκε «στη σκάλα», προφανώς στο απομονωτήριο του καθεδρικού της Λευκωσίας ή στη μονή των Καρμηλιτών. Ο επιμελητής της έκδοσης του Χρονικού σημειώνει τα εξής ενδιαφέροντα για τον Πιφάνη Φλαγγή και τον Θωμά Φλαγγίνη, αφού κατάγονται και οι δύο από την ίδια κυπριακή οικογένεια: «[…] ευτυχώς που το Άγιον Πνεύμα επεφάνη, και ο Πιφάνης Φλαγκής, που θα έκανε με την ιερόσυλη φιλαργυρία του να κοκκινίσει από ντροπή ο κατοπινός γενναιόδωρος, και διασημότερος συγγενής του Θωμάς, ευρέθη».

9. Biblioteca del Museo Correr (στο εξής: B.M.C.), Donà dalle Rose 215, φ. 167r. – Μέρτζιος, *Θωμάς Φλαγγίνης*, ό.π., σ. 5: «[…] Ούτος εγεννήθη κατά το 1579 εν Βενετία, εκ πατρός Αποστόλου Θωμά, Κερκυραίου και μητρός Μαρίας θυγατρός του Βικεντίου Φλαγγίνη εκ Κύπρου».

10. Πλουμίδης, *Αιτήματα και πραγματικότητες των Ελλήνων της βενετοκρατίας*, ό.π., σ. 4.

11. Archivio di Stato di Venezia (στο εξής: A.S.V.), *Secreta, Archivi Propri Provveditori da Terra e da Mar, misc. da ordinare* (Nicosia, 1561, 17 febbraio m.v. 1562).

12. A.S.V., *Secreta, Archivi Propri Privveditori da Terra e da Mar, misc. da ordinare*

Μετά την κατοχή της Κύπρου από τους Οθωμανούς κατά τα έτη 1584 και 1588 διαθέτουμε σχετικές πληροφορίες για μέλη της οικογένειας Frangin ή Flangini, όπως σημειώνεται. Το 1584 ένας Ιερώνυμος Φλαγγής (Flangius) είχε απελευθερωθεί στην Κωνσταντινούπολη και, όπως ανέφερε μεταξύ άλλων, είχε έναν ακόμη αδελφό και μία αδελφή, καθώς και άλλους συγγενείς. Το 1588, τέσσερα χρόνια αργότερα, αναφέρεται ένας Ιερώνυμος Flangin του Ιακώβου, ευγενής Λευκωσιάτης (nobilis Nicosiensis), ο οποίος επί βενετοκρατίας ήταν διοικητής κάποιων περιοχών του βασιλείου της Κύπρου. Τρεις αδελφοί και δύο αδελφές του Ιερώνυμου καθώς και η μητέρα του εξακολουθούσαν να είναι αιχμάλωτοι. Στη σχετική πηγή αναφέρεται και ένας Χριστόφορος Flangin, γιος του Κυριάκου. Πολύ πιθανόν ο Ιερώνυμος του εγγράφου του 1584 και αυτός του 1588 να είναι το ίδιο πρόσωπο. Στην ίδια οικογένεια ανήκε επίσης και ο βοεβόδας Flangino, εξισλαμισθείς και ευνοούμενος του σουλτάνου Μεχμέτ Γ′, που είχε νυμφευθεί μία θυγατέρα του Ιωάννη Δενόρες και της Λουκίας Φλάτρο, η οποία ήταν αδελφή της σουλτάνας. Μέλη της ίδιας οικογένειας, όπως θα αναφέρουμε στη συνέχεια, είχαν εγκατασταθεί στη Βενετία, όπου διαδραμάτισαν σημαντικό ρόλο κατά τον 17ο και τον 18ο αιώνα. Σε άλλη πηγή συναντάμε έναν Λουδοβίκο, γιο κάποιου Ιερωνύμου, που έχυσε το αίμα του για την πατρίδα το 1570, κατά την άλωση της Λευκωσίας, καθώς και έναν άλλο με το όνομα Ιωάννης. Κατά την πτώση της Λευκωσίας αναφέρεται, επίσης, ότι είχαν φονευθεί δύο μέλη της οικογένειας Φλαγγή με το όνομα Κωνσταντίνος. Ο ένας Κωνσταντίνος Φλαγγής ήταν ο ορθόδοξος επίσκοπος Πάφου αλλά για τον άλλο Κωνσταντίνο Φλαγγή δεν διαθέτουμε καμία πληροφορία.[13]

Θα άξιζε να σταθούμε όμως και στο επίθετο της οικογένειας, το επίθετο Φλαγγή και την προέλευσή του. Στην κυπριακή διάλεκτο φλαντζί ή φλαγγί σημαίνει πλευρό, ήπαρ (συκώτι), και πρόκειται για λέξη κατάλοιπο της μακράς περιόδου της φραγκοκρατίας στην Κύπρο. Προέρχεται δηλαδή από τη γαλλική

(Nicosia 1562, 2 maggio) και A.S.V., *Avogaria di Comun, penale,* b. 355, φ. 6r, όπου αναφέρεται "Andrea Flangi fiol del vescovo".

13. Τα στοιχεία αυτά απαντούν στον Giuseppe Tassini, *Curiosità Veneziane,* Βενετία 1884, σ. 272-273. Ο Tassini εσφαλμένως γράφει ότι ο Λουδοβίκος έχυσε το αίμα του το 1576, γιατί η Λευκωσία είχε περιέλθει το 1570 στην εξουσία των Οθωμανών. Βλ. επίσης W.H. Rudt de Collenberg, "Les Litterae hortatoriae accordées par les papes en faveur de la rédemption des Chypriotes captifs des Turcs (1570-1597) d'après les fonds de l'Archivio Segreto Vaticano", *Επετηρίδα Κέντρου Επιστημονικών Ερευνών*, τ. 11(1981-1982), σ. 63-64, 89. Εδώ γίνεται αναφορά στην απελευθέρωση το 1588 του Ιερώνυμου Φλαγγή, καθώς και έξι αιχμαλώτων από την ίδια οικογένεια. Βλ. επίσης Ι.Κ. Χασιώτης, *Ισπανικά έγγραφα της κυπριακής ιστορίας,* Πηγές και Μελέτες της Κυπριακής Ιστορίας, 3, Λευκωσία 1972, έγγρ. 19, σ. 30-31.

(παλαιά προβηγκιανή) λέξη flanc, δηλαδή πλευρό και κατ' επέκτασιν συκώτι.[14] Στην ιταλική αποδόθηκε το όνομα Φλαγγής ως Flangin (όπως το Παναγής ως Panagin), για να καταλήξει στο τέλος σε Φλαγγίνη (Flangini).[15] Οπωσδήποτε, τα ίχνη της οικογένειας αυτής, ή μάλλον οι παλαιότερες γραπτές αναφορές του ονόματος της οικογένειας στην Κύπρο, ανάγονται στα μέσα του 15ου αιώνα. Η οικογένεια Φλαγγή ήταν ελληνική και ορθόδοξη και διαδραμάτισε στη μεγαλόνησο κατά τον 15ο και τον 16ο αιώνα σημαντικό ρόλο. Τα μέλη της δεν σταδιοδρόμησαν μόνο στην Ορθόδοξη Εκκλησία της Κύπρου, αλλά τους συναντάμε ως αστούς (borghesi), ως ιδιοκτήτες γαιών, ως αρχιτεχνίτες ή ως κατόχους αξιωμάτων (provisionati).[16] Ένα μέλος της ίδιας οικογένειας υπηρέτησε ως διοικητής του διαμερίσματος του Μαζωτού.[17] Επίσης, πολλά μέλη της οικογένειας Φλαγγή έχασαν τη ζωή τους ή αιχμαλωτίστηκαν κατά τον πόλεμο της Κύπρου 1570-1571, όπως προαναφέραμε.[18]

Σε ανέκδοτο έγγραφο με ημερομηνία 19 Νοεμβρίου 1505 αναφέρεται ότι, μόλις θα ελευθερώνονταν θέσεις, θα παραχωρούνταν χρηματικά φέουδα σε εννέα buoni citadini di Cipro και μεταξύ αυτών αναφερόταν και το όνομα του Νικόλαου Φλαγγή.[19] Η κοινωνική τάξη της οικογένειας μαρτυρείται και σε άλλη πηγή, του 1557, όταν ο Στέφανος Φλαγγής, ορθόδοξος επίσκοπος Λευκάρων (Λεμεσού), με αίτημά του ζητούσε από τον δόγη να θεωρηθεί αστός, όπως ο αδελφός του Νικόλαος. Μαζί με το αίτημά του είχε επισυνάψει και ένα έγγραφο, με ημερομηνία 25 Νοεμβρίου 1505, του αοιδίμου αδελφού του Nicolin Flangin, αστού της Λευκωσίας, σύμφωνα με το οποίο ήταν provisionato. Το αίτημα του επισκόπου Λευκάρων, με το γενεαλογικό δένδρο που επίσης επισυνάπτει, φέρνει στο φως πλούσια στοιχεία για την

14. Στην κυπριακή η λέξη συκώτι αποδίδεται με τη λέξη φλαντζίν από τη γαλλική flanc (= πλευρό) και κατ' επέκταση συκώτι.

15. Νάσα Παταπίου, *Το Προξενείο της Επτανήσου Πολιτείας 1800-1807 και ο πρόξενος Παναγής Αγγελάτος*, Πηγές και Μελέτες της Κυπριακής Ιστορίας, 27, Λευκωσία 2001, σ. 106, 108, 111-115, 119-120 κ.α.

16. Σε αίτημά του προς τις βενετικές αρχές ο Στέφανος Φλαγγής αναφέρει τον αδελφό του Nicolino Flangi, qual fu provisionato. Βλ. Πλουμίδης, *Αιτήματα και πραγματικότητες των Ελλήνων της βενετοκρατίας*, ό.π., σ. 4 και A.S.V., *Collegio*, Risposte di fuori, b. 311, φ. 334r.

17. A.S.V. *Consiglio dei Dieci*, Misti, reg. 41, φ. 93r (Venezia 1517, 13 Maggio).

18. Collenberg, "Les Litterae hortatoriae", *ό.π.*, σ. 89.

19. Βλ. σχετικά Πλουμίδης, *Αιτήματα και πραγματικότητες των Ελλήνων της βενετοκρατίας*, ό.π., σ. 4. Επίσης, A.S.V., *Senato*, Mar, reg. 16, φ. 100r, όπου αναφέρονται τα εξής: "Sia imposto al reggimento di Cipro di concedere i benefici di ducati 4000 che si fossero resi vacanti a Calceran Janus, Zaco Goneme, Nicolo Flangin, Zuanne Philatropino, Ercole Palol, Filippo Torcello e Piero de Rames buoni citadini di Cipro".

οικογένεια. Σημαντικό στοιχείο, το οποίο έρχεται στο φως από την ίδια πηγή αφορά τον ορθόδοξο αρχιεπίσκοπο Κύπρου Ιωάννη Φλαγγή, πατέρα του Στεφάνου Φλαγγή. Ο Στέφανος είχε πέντε γιους και μία θυγατέρα, η οποία παντρεύτηκε τον Janutio Σωζόμενο, από τη γνωστή κυπριακή οικογένεια των Σωζομένων.[20]

Ο αδελφός του Στεφάνου Νικόλαος, στον οποίο αναφερθήκαμε πιο πάνω, είχε υποβάλει ένα αίτημα, το οποίο εξέτασε το Συμβούλιο των Δέκα στις 13 Μαΐου 1517. Με το αίτημα αυτό ζητούσε να του παραχωρηθεί τιμητικά η διοίκηση του διαμερίσματος Μαζωτού για τέσσερις θητείες, δηλαδή για οκτώ χρόνια, και να πληρώσει μόνο εκατό δουκάτα. Μεταξύ άλλων σημείωνε στο αίτημά του ότι είναι γιος του ορθοδόξου επισκόπου Λευκωσίας (Nicolini Flangi filii qu. Episcopi Greci Leucosie).[21] Από το αίτημα του αδελφού του προς τις βενετικές αρχές μάς έγινε γνωστό και το όνομα του πατέρα τους, του αρχιεπισκόπου Κύπρου, ο οποίος ονομαζόταν Ιωάννης. Ο αρχιεπίσκοπος Ιωάννης στο έγγραφο του 1517 αναφέρεται ως αοίδιμος, άρα είχε ήδη πεθάνει και προφανώς κατείχε το εκκλησιαστικό αυτό αξίωμα στις αρχές του 16ου αιώνα.[22]

Ο επίσκοπος Λευκάρων (Λεμεσού) Στέφανος Φλαγγής

Τα περισσότερα στοιχεία, τα οποία διαθέτουμε, αφορούν τον ορθόδοξο επίσκοπο Λευκάρων (Λεμεσού) Στέφανο Φλαγγή, καθώς και τα μέλη της οικογένειάς του. Ο Στέφανος Lusignan, ο γνωστός ιστορικός, ο οποίος έλκει την καταγωγή από τον φραγκικό βασιλικό οίκο των Lusignan, που κυριάρχησε στην Κύπρο σχεδόν τρεις αιώνες, αναφέρεται πρώτος στον επίσκοπο Λευκάρων (Λεμεσού) Φλαγγή. Συγκεκριμένα, ο Lusignan αναφέρει ότι ένας Φλαγγής, όταν ήταν είκοσι ετών, υπήρξε ιερακοτρόφος του τελευταίου φράγκου βασιλιά της Κύπρου Ιακώβου Β΄ Lusignan, συζύγου της Αικατερίνης Κορνάρο. Ο Φλαγγής αυτός, σύμφωνα πάντα με τον Lusignan, είχε εκλεγεί αργότερα ορθόδοξος επίσκοπος Λευκάρων (Λεμεσού) και είχε πεθάνει πλήρης ημερών πριν από τρία χρόνια, δηλαδή το 1567. Ο Στέφανος Lusignan αναφέρει ότι όσα καταγράφει για τον Στέφανο Φλαγγή τα είχε ακούσει από τον ίδιο τον επίσκοπο.[23]

---

20. Πλουμίδης, *Αιτήματα και πραγματικότητες των Ελλήνων της βενετοκρατίας*, ό.π., σ. 4.

21. Ο επίσκοπος Σολέας ή Λευκωσίας, τόσο κατά τη φραγκοκρατία όσο και κατά τη βενετοκρατία για τους ορθοδόξους είναι ουσιαστικά ο αρχιεπίσκοπος Κύπρου. Βλ. Χάκκετ – Παπαϊωάννου, *Ιστορία της Ορθοδόξου Εκκλησίας της Κύπρου*, τ. Α΄, ό.π., σ. 105, 154-164.

22. A.S.V., *Consiglio dei Dieci*, Misti, reg. 41, φ. 93r. Σχετικά με το civitanato του Μαζωτού βλ. A.S.V. *Secreta Collegio*, Relazioni, b. 61, reg. I, φ. 113v.

23. Lusignan, *Chorograffia*, φ. 5v: "[…] il Flangi havea 20 anni, quando era falconiero

Η είδηση μάλιστα ότι ο επίσκοπος Λεμεσού είχε αιχμαλωτιστεί στις 9 Σεπτεμβρίου 1570, όταν είχε πέσει η Λευκωσία στα χέρια των Οθωμανών, προκάλεσε μετέπειτα αρκετή σύγχυση στους μελετητές, όσον αφορά τον εν λόγω επίσκοπο.[24] Σήμερα, χάρη στην έρευνα και στο πλούσιο αρχειακό υλικό, είμαστε σε θέση να παρουσιάσουμε νέα στοιχεία, τόσο για τον ίδιο τον Φλαγγή, τον Στέφανο Φλαγγή, γιατί περί αυτού πρόκειται, τον επίσκοπο Λευκάρων (Λεμεσού), όσο και για τον κλάδο της οικογένειας Φλαγγή, που κατέφυγε στη Βενετία, μετά την κατάκτηση της Κύπρου από τους Οθωμανούς. Από έναν κλάδο αυτής της οικογένειας, όπως σημειώσαμε πιο πάνω, κατάγεται και ο Θωμάς Φλαγγίνης, η κορυφαία αυτή μορφή του ελληνισμού της Βενετίας.[25]

Το 1548, όπως τεκμηριώνεται από βενετικό έγγραφο, ο Στέφανος Φλαγγής, πάλαι ποτέ ιερακοτρόφος του τελευταίου φράγκου βασιλιά, εξελέγη επίσκοπος Λευκάρων (Λεμεσού) μετά τον θάνατο του προκατόχου του Πέτρου Generin.[26] Ο Στέφανος είχε πολυμελή οικογένεια, αποτελούμενη από τέσσερις γιους και μία θυγατέρα. Συγκεκριμένα, ένας από τους γιους του, ο Μάρκος, μνημονεύεται το 1556 μεταξύ των υποψηφίων για την εκλογή του επισκόπου Αμμοχώστου, μετά τον θάνατο του επισκόπου Χριστόφορου Σμερλίνου (Smerlin).[27] Επίσης, ο Μάρκος Φλαγγής απαντά και ως υποψήφιος για την εκλογή επισκόπου Σολέας (Λευκωσίας) μετά τον θάνατο του επισκόπου, δηλαδή του ορθοδόξου αρχιεπισκόπου Κύπρου. Σε ανέκδοτο έγγραφο, με ημερομηνία 5 Ιουνίου 1568, στο οποίο καταγράφονται οι υποψήφιοι για την κενωθείσα επισκοπική έδρα μετά τον θάνατο του επισκόπου Σολέας Νεοφύτου Λογαρά, αναφέρονται τα εξής για την υποψηφιότητα του Μάρκου Φλαγγή: «Μάρκος Φλαγγής, υιός του επισκόπου». Είχε εκλεγεί τότε ο ηγούμενος Κύκκου Συμεών, τελευταίος επί βενετοκρατίας επίσκοπος Σολέας, που έπεσε μαχόμενος στην πολιορκία της Λευκωσίας το 1570.[28] Ο ίδιος ο Μάρκος μετά την πτώση της Κύπρου ή πολύ πιθανόν και ενωρίτερα εγκατα-

---

del re Giacomo bastardo; il re è morto nel 1473 et questo vescovo è morto gia 3 anni; et tutto ciò il sò, perche esso me l'hà narrato".

24. Για τους προβληματισμούς, αν ο τελευταίος επί βενετοκρατίας επίσκοπος Λευκάρων (Λεμεσού) ήταν ή δεν ήταν ο Φλαγγής, βλ. Χατζηψάλτης, «Εκ της ιστορίας της Εκκλησίας της Κύπρου κατά την Φραγκοκρατίαν», *ό.π.*, σ. 26.

25. Μέρτζιος, *Θωμάς Φλαγγίνης*, *ό.π.*, σ. 5.

26. Στις 5 Ιουνίου 1548 είχε επικυρωθεί η εκλογή του παπα-Στέφανου Φλαγγή ως επισκόπου Λευκάρων (Λεμεσού). A.S.V. *Senato*, Mar, reg. 29, φ. 197v-198r.

27. Νάσα Παταπίου, «Νέα στοιχεία για την ορθόδοξη επισκοπή Αμμοχώστου – Κωνσταντίας», *Επετηρίδα της Κυπριακής Εταιρείας Ιστορικών Σπουδών*, τ. 10 (2012), σ. 144: "Marco Flangin del Reverendo Episcopo di Levchara".

28. Για την υποψηφιότητα του Μάρκου Φλαγγή στην εκλογή ως επισκόπου Σολέας (αρχιεπισκόπου Κύπρου) το 1568 βλ. εις A.S.V. *Senato*, Mar, filza 40, χ.αρ.

στάθηκε στη Βενετία. Το 1573 συνέταξε τη διαθήκη του. Πρόκειται για κείμενο με ενδιαφέρουσες πληροφορίες για την οικογένεια του προτελευταίου επί βενετοκρατίας επισκόπου Λευκάρων (Λεμεσού) Στεφάνου Φλαγγή.[29]

Ένας άλλος γιος του επισκόπου Στεφάνου Φλαγγή, ο Ιωάννης Φλαγγής, έγινε γνωστός από ανέκδοτα βενετικά έγγραφα και δημοσιευμένες μελέτες, από όπου πληροφορούμαστε μεταξύ άλλων ότι υπηρετούσε ως πρωτοπαπάς του επισκόπου Λευκάρων (Λεμεσού).[30] Ο Ιωάννης, όμως, φέρεται να είναι και ο πρωταγωνιστής σε μια σύγκρουση μεταξύ του τελευταίου Λατίνου αρχιεπισκόπου, Φιλίππου Μοτσενίγου, με την Ορθόδοξη Εκκλησία. Ο Μοτσενίγος το 1567 εκδίκασε και καθαίρεσε τον Ιωάννη Φλαγγή, πρωτοπαπά του επισκόπου Λευκάρων (Λεμεσού), επειδή είχε προσκομίσει αγιασμένους λίθους και άλλα ευλογημένα αντικείμενα για την καθιέρωση ορθόδοξου ναού. Επίσης, μετά την καθαίρεση του πρωτοπαπά Ιωάννη Φλαγγή, διόρισε στη θέση του ως πρωτοπαπά τον Matteo Meftachà. Σύμφωνα με τον Λατίνο αρχιεπίσκοπο η πράξη αυτή έγινε κατά παράβαση των ιερών κανόνων, ενώ κατά τον πρωτοπαπά έγινε σύμφωνα με τα αρχαία δόγματα των Ορθοδόξων. Κατά την υπεράσπισή του ο Ιωάννης Φλαγγής υποστήριξε ότι ο Λατίνος αρχιεπίσκοπος δεν είχε δικαίωμα να εκδικάζει σε πρώτο βαθμό τους Ορθοδόξους.[31] Στη συνέχεια η βενετική διοίκηση αποφάσισε να παραδώσει προς εκδίκαση τη δικογραφία στον νέο ορθόδοξο επίσκοπο Λευκάρων (Λεμεσού), ο οποίος είχε εκλεγεί στις 8 Σεπτεμβρίου 1567, διαδεχόμενος τον πατέρα του πρωτοπαπά, επίσκοπο Στέφανο Φλαγγή.[32]

Από ένα ανέκδοτο έγγραφο πληροφορούμαστε πράγματι ότι το 1567, και μάλιστα στις αρχές Αυγούστου του έτους 1567, είχε πεθάνει ο ορθόδοξος επίσκοπος Στέφανος Φλαγγής και έτσι έγιναν όλα τα καθιερωμένα για την εκλογή του νέου επισκόπου Λευκάρων. Στο εν λόγω έγγραφο για πρώτη φορά γίνεται γνωστό και το όνομα του επισκόπου Φλαγγή, Στέφανος. Μνεία του θανάτου του γίνεται

---

29. A.S.V., *Notarile*, Testamenti, (Angelo Canal), b. 210, n. 409.

30. Τρία έγγραφα αναφέρονται στην έριδα που ξέσπασε μεταξύ του Λατίνου αρχιεπισκόπου Φιλίππου Μοτσενίγου και του πρωτοπαπά Ιωάννη Φλαγγή. A.S.V., *Capi del Consiglio dei Dieci*, Lettere di rettori ed altre cariche, b. 290, n.250, Nicosia 1568, 5gen. m.v. (= 1569), n. 275, *ό.π.*, n. 275, Nicosia, 1569, 26 marzo, *ό.π.* n. 276, Nicosia, 1568, 5 gen. m.v. (= 1569).

31. Σχετικά με την υπόθεση του Ιωάννη Φλαγγή βλ. Vladimir Lamansky, *Secrets d' État de Venise. Documents, extraits, notices et études servant* [...] *à la fin du XVe et au XVIe siècle*, τόμοι Ι-ΙΙ, Αγία Πετρούπολη 1884, τ. Ι, σ. 68-69. Επίσης βλ. Κωνσταντίνος Ντόκος, «Η σύνοδος του Trento και η Ορθόδοξη Εκκλησία της Κύπρου», *Κύπρος – Βενετία. Κοινές ιστορικές τύχες, Αθήνα, 1-3 Μαρτίου 2001* (= *Μνήμη Κωνσταντίνου Λεβέντη hominis universalis*), επιμ. Χρύσα Μαλτέζου, Βενετία 2002, σ. 209-216, ειδικά σ. 214-215.

32. Για την εκλογή του Ιωάννη de Sur που είχε διαδεχθεί τον Στέφανο Φλαγγή ως επίσκοπος Λευκάρων (Λεμεσού), βλ. A.S.V., *Senato*, Mar, filza 38 (12 settembre 1567).

και στο έγγραφο, στο οποίο αναφέρεται η εκλογή του διαδόχου του. Ας σημειωθεί ότι στο ίδιο έγγραφο το επίθετο Φλαγγής απαντά ως Flangino.[33] Τον επίσκοπο Στέφανο Φλαγγή διεδέχθη ο παπα-Ιωάννης de Sur, οικονόμος της Παναγίας της Οδηγήτριας, η οποία πριν από την κατάκτηση της Κύπρου από τους Οθωμανούς ήταν ο καθεδρικός ναός των Ορθοδόξων. Δυστυχώς, σήμερα η Παναγία η Οδηγήτρια, η οποία βρίσκεται στην κατεχόμενη από τους Τούρκους Λευκωσία, εσφαλμένως είναι γνωστή στο ευρύ κοινό ως Άγιος Νικόλαος ή Μπετεστάν.[34]

Η διαθήκη του Μάρκου Φλαγγή

Δεν γνωρίζουμε τι απέγινε ο Ιωάννης Φλαγγής μετά την κατάκτηση της Κύπρου από τους Οθωμανούς το 1570-1571. Ωστόσο, σε μια πηγή αναφέρεται μεταξύ των νεκρών κατά την πολιορκία και άλωση της Λευκωσίας ένας Ιωάννης Φλαγγής και πολύ πιθανόν να πρόκειται για τον πρωτοπαπά, γιο του επισκόπου Λευκάρων (Λεμεσού). Η διαθήκη, επίσης, του αδελφού του Μάρκου, την οποία συνέταξε το 1573 στη Βενετία με τον νοτάριο Angelo Canal, αποκαλύπτει ότι οι τέσσερις αδελφοί του, Ιωάννης, Πέτρος, Φραγκίσκος, Νικόλαος, και η αδελφή του Μαργαρίτα ζούσαν στην Κύπρο και μετά την κατάκτηση της πατρίδας τους από τους Οθωμανούς είχε χάσει τα ίχνη τους.[35] Ο Μάρκος Φλαγγής διέμενε κοντά στην ενορία του San Antonin και κοντά στον Άγιο Γεώργιο των Ελλήνων. Ως εκτελεστές της διαθήκης του διόρισε δύο Κύπριους, οι οποίοι απαντούν στις βενετικές πηγές της εποχής. Πρόκειται για τον έμπορο Πέτρο Μηνά και τον Ιάκωβο/Γιακουμίνο Γαλατά. Παρεμπιπτόντως σημειώνουμε ότι πολλά μέλη της οικογένειας Γαλατά, που αναφέρονται ως ευγενείς της Κύπρου, όπως οι Φλώριος, Θωμάς και Ιερώνυμος, είχαν αιχμαλωτιστεί με άλλα μέλη της οικογένειάς τους κατά τον πόλεμο της Κύπρου. Το γεγονός ότι ο Μάρκος Φλαγγής είχε διορίσει δύο συμπατριώτες του ως εκτελεστές της διαθήκης του μαρτυρεί τη στενή σχέση που υπήρχε μεταξύ των κυπρίων προσφύγων που διαβιούσαν στη Βενετία.[36]

Ο Μάρκος Φλαγγής ζητούσε να ταφεί στον ναό του Αγίου Γεωργίου των

33. "Essendo questi prossimi giorni mancato di vita il Reverendo Stephano Flangino, vescovo greco di Limisso […]", A.S.V., *Senato*, Mar, filza 38, χ.αρ.

34. Για τον καθεδρικό ναό των Ορθοδόξων επί βενετοκρατίας γίνεται αναφορά από δύο βενετούς αξιωματούχους στις εκθέσεις τους για τη μεγαλόνησο. A.S.V., *Secreta*, *Collegio*, Relazioni b. 61, reg. I, φ. 112v (relazione S. Minio), και *αυτ.* (relazione F. Bragadin), φ. 125v.

35. A.S.V., *Notarile*, Testamenti, b. 210, n.409.

36. Για τον έμπορο Πέτρο Μηνά βλ. A.S.V., *Sezione notarile*, Atti, b. 4860, φ. 245. Για την οικογένεια Γαλατά, στην οποία ανήκε και ο Ιάκωβος Γαλατάς, βλ. Collenberg, "Litterae hortatoriae", *ό.π.*, σ. 58, 106-107· ο ίδιος, «Δομή και προέλευση της τάξεως των ευγενών», *ό.π.*, σ. 835.

Ελλήνων και άφηνε ένα ποσό να μοιραστεί στους φτωχούς υπέρ αναπαύσεως της ψυχής του. Στη διαθήκη σημειώνεται ότι στα χέρια του Ιακώβου Γαλατά, του ενός από τους δύο εκτελεστές της διαθήκης του, βρίσκονται εκατόν τρία χρυσά δουκάτα και τέσσερα χρυσά σκούδα, καθώς και άλλα νομίσματα, τα οποία κληροδοτούσε στα αδέλφια του Ιωάννη, Πέτρο, Φραγκίσκο, Νικόλαο και Μαργαρίτα. Δεν είχε νέα τους, αλλά πίστευε ότι ήταν εν ζωή, αλλά και στην περίπτωση που ήταν αιχμάλωτοι, κάτι το οποίο απευχόταν, έδινε εντολή να χρησιμοποιηθούν τα ποσά που άφηνε, για την απελευθέρωσή τους.

Ο Μάρκος Φλαγγής πρέπει, μάλλον, να ήταν λόγιος ή άτομο κάποιας τουλάχιστον μόρφωσης και καλλιέργειας, αφού διέθετε και βιβλιοθήκη. Στη διαθήκη του γίνεται μνεία στα βιβλία του (mei libri d'ogni sorte), τα οποία κληροδοτούσε στους αδελφούς του και έδινε εντολή ό,τι περιουσιακό στοιχείο είχε, να πωληθεί από τους εκτελεστές της διαθήκης του και τα ποσά να δοθούν για να ελευθερωθούν τα αδέλφια του, εάν ήταν σκλάβοι. Εάν τελικά ήταν αιχμάλωτοι, όριζε να πωληθούν και αυτά τα ίδια τα βιβλία του με σκοπό την απελευθέρωσή τους.[37] Τέλος, ως μάρτυρες στη διαθήκη του Μάρκου Φλαγγή υπέγραφαν και πάλι δύο Κύπριοι. Αυτοί ήταν ο Λουκάς Scuota, γιατρός (dottor fisico), και ο Χριστόφορος του Μιχαήλ Setecha, Κόπτης από την Κύπρο.[38]

Τόσο το αίτημα του επισκόπου Στεφάνου Φλαγγή, στο οποίο επισύναπτε και το γενεαλογικό του δέντρο, όσο και η διαθήκη του γιου του Μάρκου Φλαγγή, που ζούσε στη Βενετία, αλλά και άλλο αρχειακό υλικό βοήθησαν να ανακαλύψουμε την ταυτότητα της Ακυλίνας Σμερλίνου από την επιτύμβια πλάκα της, με την επιγραφή στα ελληνικά σε δεκαπεντασύλλαβο στίχο. Πριν από τον εντοπισμό των σχετικών αρχειακών πηγών, από τις οποίες αντλήσαμε στοιχεία, τόσο για την οικογένεια του επισκόπου Λευκάρων Στεφάνου Φλαγγή όσο και για τον προκάτοχό του Ιωάννη Σμερλίνο, ίσως να μην μπορούσαμε να ανακαλύψουμε την ταυτότητα της γυναίκας, της οποίας είχε αποκαλυφθεί η επιτύμβια πλάκα με την πιο κάτω έμμετρη επιγραφή:

Ενταύθα δη κεκοίμηται θυγάτηρ Ακυλίνα
του Ιωάννου του ποτε επόπτου των Λευκάρων
του γαρ το γένος έλκοντος εξ ευγεν[ών] Σμερλήν[ων]
ήτις σύμβιος πέφυκεν του [ό]νομα Φραγκίσκου
Φλαγγή και μακαρίσατε αυτήν οι εντυχόντες
1556 Χ[ριστού][39]

37. *Ό.π.*

38. A.S.V., *Notarile*, Testamenti, b. 210, n.409. Σχετικά με τους Κόπτες στην Κύπρο βλ. Lusignan, *Chorograffia*, ό.π., 34, 46r, 81r, 108r και 112r.

39. Η κωμόπολη της Κυθρέας, όπου είχε βρεθεί η επιτύμβια πλάκα, είναι κατεχόμενη

Πατέρας της Ακυλίνας ήταν ο επίσκοπος Λευκάρων (Λεμεσού) Ιωάννης Σμερλίνος και πατέρας του συζύγου της ο επίσκοπος Στέφανος Φλαγγής που είχε διαδεχθεί τον πατέρα της στην επισκοπή Λευκάρων. Ο σύζυγος της Ακυλίνας Φραγκίσκος Φλαγγής απαντά όχι μόνο στην επιτύμβια πλάκα, στο αίτημα του πατέρα του προς τις βενετικές αρχές και στη διαθήκη του αδελφού του Μάρκου, αλλά και σε μια άλλη πηγή ως φεουδάρχης-εκμισθωτής του Αγίου Ανδρονίκου Καρπασίας ή Αγίου Ανδρονίκου Κανακαρίας, όπως απαντά στις βενετικές πηγές.[40]

Κωνσταντίνος Φλαγγής, επίσκοπος Πάφου

Εάν ο Στέφανος Φλαγγής υπήρξε ο προτελευταίος επί βενετοκρατίας επίσκοπος Λευκάρων (Λεμεσού), ένα άλλο μέλος της οικογένειας Φλαγγή, ο Κωνσταντίνος Φλαγγής υπήρξε ο τελευταίος επί βενετοκρατίας ορθόδοξος επίσκοπος Πάφου (Νέας Αρσινόης).[41] Ο Κωνσταντίνος Φλαγγής είχε φονευθεί το 1570, όταν έπεσε η Λευκωσία στα χέρια των Οθωμανών.

Ο Βενετός στρατιωτικός Ιωάννης Falier αναφέρει ρητώς στην περιγραφή της άλωσης της Λευκωσίας ότι φονεύθηκε ο ορθόδοξος επίσκοπος Λευκωσίας, καθώς και οι ορθόδοξοι επίσκοποι Πάφου και Λευκάρων, χωρίς όμως να αναφέρει τα ονόματά τους. Ο Angelo Calepio στη δική του αφήγηση για την πολιορκία και πτώση της Λευκωσίας αναφέρει επίσης ότι στην πολιορκία και πτώση της Λευκωσίας το 1570 έχασαν τη ζωή τους οι επίσκοποι Λευκωσίας και Πάφου και ότι ο επίσκοπος Λεμεσού είχε αιχμαλωτιστεί. Ο ορθόδοξος επίσκοπος Πάφου και ο επίσκοπος Σολέας (αρχιεπίσκοπος Κύπρου), όπως και οι Λατίνοι επίσκοποι, καθώς μνημονεύεται από αυτόπτες μάρτυρες, εμψύχωναν τους υπερασπιστές κατά τη διάρκεια της πολιορκίας.[42] Αναφορά του ονόματος του επισκόπου Πάφου Κωνσταντίνου Φλαγγή γίνεται και σε κώδικα της μονής Διονυσίου του

από τους Τούρκους από το 1974. Η επιτύμβια αυτή πλάκα βρίσκεται σήμερα στο μεσαιωνικό κάστρο της Λεμεσού. Σχετικά με την επιτύμβια επιγραφή και τη δημοσίευσή της βλ. Περιστιάνης, *Γενική ιστορία της νήσου Κύπρου*, ό.π., σ. 877-878. – Χάκκετ – Παπαϊωάννου, *Ιστορία της Ορθοδόξου Εκκλησίας της Κύπρου*, τ. Β′, σ. 85, *σημ.* 120. – B. Imhaus, *Lacrimae Cypriae, Les larmes de Chypre* (τόμοι 1-2), Λευκωσία 2004, τ. 1, σ. 278-279, 628.

40. A.S.V., *Avogaria di Comun*, 3926 (civile) 179.

41. Μέρτζιος, *Θωμάς Φλαγγίνης*, ό.π., σ. 8, *σημ.* 5. – Βλ. επίσης Κ. Χατζηψάλτης, «Επίσκοποι Πάφου και Κερυνίας κατά την περίοδο της τουρκοκρατίας (16ος και 17ος αιών)», *Κυπριακαί Σπουδαί*, τ. 24 (1960), σ. 63.

42. B. M.C. ms. *Cicogna* 1098 (3723), Miscellanea Veneta del secolo XVI, Discorso sopra la presa di Nicosia del clarissimo misser Zuan Falier era a quel tempo in Cipro, χ.αρ., Angelo Calepio, στο: Lusignan, *Chorograffia*, ό.π., φ. 112r.

Αγίου Όρους ως εξής: «Κωνσταντίνος ελέω Θεού επίσκοπος Αρσινόης και πρόεδρος και μητροπολίτης ενορίας Πάμφου».[43] Στοιχεία για τον επίσκοπο Πάφου Κωνσταντίνο και για άλλα μέλη της οικογένειας Φλαγγή, όπως σημειώσαμε πιο πάνω, απαντούν και σε άλλη πηγή. Εκτός από τον Λουδοβίκο Φλαγγή που έπεσε μαχόμενος το 1570 κατά την άλωση της Λευκωσίας, μνημονεύεται ότι έχασε τότε τη ζωή του, και ο Κωνσταντίνος Φλαγγής, επίσκοπος Πάφου. Ο Κωνσταντίνος Φλαγγής αναφέρεται και ως συνθέτης εκκλησιαστικών ύμνων.[44] Η οικογένεια Φλαγγή μετά την πτώση της Κύπρου στους Οθωμανούς μετοίκησε στη Βενετία και επέτυχε να λάβει από τη Γαληνοτάτη τον τίτλο του κόμητος του Αγίου Οδορίκου. Στην ίδια πηγή επίσης σημειώνεται ότι ο Πέτρος Φλαγγής, αδελφός του επισκόπου Πάφου Κωνσταντίνου, κατέφυγε στη Δύση και γνωστοποίησε με αίτημά του προς τον αυτοκράτορα Φερδινάνδο Γ′ τις περιπέτειές του, τον θάνατο του αδελφού του και για την ηρωίδα θυγατέρα του Κατερίνα, που θυσιάστηκε μαχόμενη κατά των εχθρών. Η Κατερίνα, θυγατέρα του Πέτρου και ανεψιά του επισκόπου Πάφου Κωνσταντίνου Φλαγγή, όταν οι Οθωμανοί εισήλθαν στη Λευκωσία, για να μην ατιμασθεί, έκοψε τα μαλλιά της και ντύθηκε ανδρικά πολεμώντας κατά του εχθρού και τέλος έπεσε ηρωικά υπέρ πατρίδος. Αυτά διατεινόταν ο πατέρας της στο αίτημά του προς τον αυτοκράτορα και έτσι του παραχωρήθηκε ο ευγενής τίτλος του Αγίου Ρωμαϊκού Κράτους. Το 1664 η οικογένεια Φλαγγή έγινε δεκτή στο Μείζον Συμβούλιο εξαιτίας του Ιερωνύμου Φλαγγή, πατέρα του Λουδοβίκου. Τέλος, μνημονεύεται ότι η οικογένεια έδωσε το 1804 και έναν Λουδοβίκο, πατριάρχη στη Βενετία, πολύ ευπαίδευτο άνδρα, μετά δε τον θάνατό του εξέλιπε παντελώς.[45]

Μετά την κατάκτηση της Κύπρου από τους Οθωμανούς, όπως σημειώσαμε, ένας αιχμάλωτος από την οικογένεια Φλαγγή έγινε αρνησίθρησκος και υπηρέτησε ως βοεβόδας.[46] Από ισπανικό έγγραφο του 1595 πληροφορούμαστε ότι ο κύπριος Ιάσων Βουστρώνιος, που χρημάτισε πράκτορας των Ισπανών, έπαιρνε πληροφορίες από τον αρνησίθρησκο βοεβόδα Φλαγγή, που ήταν συγγενής του, και τις διαβίβαζε στους Ισπανούς.[47]

---

43. Χατζηψάλτης, «Εκ της ιστορίας της Εκκλησίας Κύπρου κατά την Φραγκοκρατίαν», *ό.π.*, σ. 23-25.

44. Andrija Jakovlević, "Cypriot musicians and copyists of byzantine musical manuscripts in the 15th and 16th centuries", *Δίπτυχα*, τ. 2 (1980-1981), σ. 75-76.

45. Giuseppe Tassini, *Curiosità veneziana, ovvero Origini delle denominazioni stradali di Venezia*, εκδ. Grimaldo, Venezia 1872, σ. 272-273.

46. Collenberg, "Les litterae hortatoriae", *ό.π.*, σ. 64.

47. Στο εν λόγω έγγραφο αναφέρεται ότι ο Ιάσων Βουστρώνιος μπορούσε να συλλέγει εύκολα πληροφορίες, γιατί η θεία του Λουκία Δενόρες είχε δύο θυγατέρες και η μία ήταν πα-

Πρόσφατη έρευνα προσέφερε στοιχεία για ένα άλλο μέλος της κυπριακής οικογένειας Φλαγγή. Πρόκειται για τον Καρτζερά Φλαγγή, έναν μέχρι πρότινος άγνωστο κύπριο μελωδό, ο οποίος μελοποίησε το στιχηρό *Οι αθλοφόροι του Χριστού* για τη γιορτή των Αγίων Σαράντα Μαρτύρων. Το όνομα του εν λόγω μελωδού αναγράφεται σ' έναν ελληνικό χειρόγραφο κώδικα της Ιεράς Αρχιεπισκοπής Κύπρου, σε στιχηράριο με παλαιά βυζαντινή μουσική γραφή των αρχών του 16ου αιώνα, του οποίου ο αντιγραφέας είναι κάποιος ανώνυμος Κύπριος.[48]

Θωμάς Φλαγγίνης

Όλα τα παραπάνω στοιχεία αφορούν στην κυπριακή οικογένεια Φλαγγή, από έναν κλάδο της οποίας κατάγεται και ο Θωμάς Φλαγγίνης. Ο κύπριος Βικέντιος Φλαγγίνης, που ασχολείτο με το εμπόριο, αλλά μαρτυρείται και ως αρχιτεχνίτης χρυσοχόος, ήταν παππούς του Θωμά Φλαγγίνη. Ο Βικέντιος είχε εγκατασταθεί στη Βενετία και είχε τρία παιδιά, τη Μαρία, μητέρα του Θωμά Φλαγγίνη, που είχε παντρευτεί τον κερκυραίο Απόστολο Θωμά, τον σπουδαίο ιατρό Benedetto Φλαγγίνη και την Αγνή (Agnesina). Σε μια πηγή η Αγνή μαρτυρείται ότι είχε παντρευτεί τον επίσης κύπριο Φραγκίσκο Νεγρεπόντη, που εξελέγη δύο φορές πρόεδρος της Ελληνικής αδελφότητας.[49] Ας σημειωθεί ότι ο Φραγκίσκος Νεγρεπόντης από τον ίδιο τον Φλαγγίνη αναφέρεται ως εξάδελφός του.[50]

Το 1602 ο Θωμάς Φλαγγίνης, που έχασε ενωρίς τον πατέρα του και τον μεγάλωσε ο ιατρός θείος του Benedetto και η μητέρα του, υιοθέτησε το επίθετο Φλαγγίνη, της κυπρίας μητέρας του.[51] Υπηρέτησε ως δικηγόρος του Δημοσίου επί πενήντα ολόκληρα χρόνια και απέκτησε μεγάλη περιουσία. Κληρονόμησε βέ-

---

ντρεμένη με έναν πρίγκιπα, ενώ η άλλη με έναν αρνησίθρησκο βοεβόδα, ονομαζόμενο Flanchino. Βλ. Χασιώτης, *Ισπανικά έγγραφα*, ό.π., σ. 30-31.

48. Και από αυτή τη θέση ευχαριστούμε τον βυζαντινολόγο Ανδρέα Γιακόβλεβιτς για τις πιο πάνω πληροφορίες, οι οποίες προέρχονται από το υπό έκδοση βιβλίο του, *Κατάλογος των ελληνικών χειρόγραφων κωδίκων Ιεράς Αρχιεπισκοπής Κύπρου*.

49. Στοιχεία για τα μέλη της οικογένειας του Θωμά Φλαγγίνη αντλούμε κυρίως από τις διαθήκες του. Βλ. Μέρτζιος, *Θωμάς Φλαγγίνης*, ό.π., σ. 15 κ.ε.

50. Για τον Φραγκίσκο Νεγρεπόντη βλ. Τσιρπανλής, «Ο κυπριακός ελληνισμός της διασποράς», *ό.π.*, σ. 92, 323-325. Ο Φλαγγίνης αναφέρεται σε μια διαθήκη του στη θεία του Agnesina: "[…] A madona Agnesina mia ameda sorella de mia madre".

51. Για το επίθετο της μητέρας του, το οποίο κράτησε και ο ίδιος, εξηγεί τους λόγους: "[…] mi son sempre chiamato et nominato di questo cognome Flangini se ben non è la famiglia di mio padre […] essendo che son stato allevato dalla detta mia madre e dall'eccellentissimo Benedetto Flangini mio zio". A.S.V., *Notarile*, Testamenti, (Z. Draghi), b. 333, n.349, 4 giugno 1611.

βαια και μεγάλο πλούτο από την πρώτη σύζυγό του, την οποία έχασε ενωρίς.[52] Το μέγαρό του, palazzo Flangini, στο Μεγάλο Κανάλι, μετά τον θάνατό του πέρασε στην επίσης κυπριακή οικογένεια Fini και σήμερα λειτουργεί ως ξενοδοχείο.[53]

Ο Θωμάς Φλαγγίνης διετέλεσε δύο φορές πρόεδρος της Ελληνικής αδελφότητας Βενετίας, το έτος 1623 και το έτος 1642.[54] Με τη διαθήκη του κληροδότησε μεγάλες ευεργεσίες στο έθνος και φρόντισε για την ίδρυση του Ελληνικού Σχολείου, δίπλα στην ορθόδοξη εκκλησία του Αγίου Γεωργίου των Ελλήνων, στο οποίο θα φοιτούσαν και θα διδάσκονταν αποκλειστικά Έλληνες. Για την οικοδόμηση της σχολής θα επιστατούσε τετραμελής επιτροπή και αξίζει να τονιστεί ότι και τα τέσσερα αυτά μέλη ήταν από τα πιο γνωστά της αδελφότητας και κυπριακής καταγωγής. Επρόκειτο, εκτός από τον Θωμά Φλαγγίνη, για τους Ιωάννη Γονέμη, Βερνάρδο Άκρη και Φραγκίσκο Νεγρεπόντη.[55] Το σχολείο αυτό άρχισε τη λειτουργία του το 1665 και έχει μείνει γνωστό στην ιστορία ως Φλαγγινιανό Κολλέγιο, αν και στις πηγές απαντά με διάφορες ονομασίες· σήμερα είναι έδρα του Ελληνικού Ινστιτούτου Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών Βενετίας. Η εγκατάσταση και λειτουργία του Ινστιτούτου στο αναγεννησιακό μέγαρο της πάλαι ποτέ Φλαγγινείου Σχολής είχε γίνει το 1955, με τον διορισμό της πρώτης διευθύντριας, αλλά κυρίως το 1958, με την άφιξη των πρώτων υποτρόφων ερευνητών.[56]

Το πιο σημαντικό, ή μάλλον το πιο συγκινητικό, είναι το γεγονός ότι ο μέγας αυτός ευεργέτης του έθνους δεν λησμόνησε την καταγωγή του, τις ρίζες τού κερκυραίου πατέρα του και της κυπρίας μητέρας του. Μεταξύ άλλων στη διαθήκη του εξέφραζε την προτίμηση οι μαθητές που θα φοιτούσαν στο υπό ίδρυση σχολείο, να είναι κατά πρώτο λόγο Κερκυραίοι, κατά δεύτερο Κύπριοι και έπειτα από οποιοδήποτε άλλο ελληνικό μέρος (primo li Corfiati et dopo li Cipriotti).[57]

---

52. Βλ. σχετικά Μέρτζιος, *Θωμάς Φλαγγίνης*, ό.π., σ. 6-7 και Χρύσα Μαλτέζου, *Από την Κύπρο στη Βενετία*, ό.π., σ. 27-28.

53. Σχετικά με το μέγαρό του βλ. A.S.V., *Notarile*, Testamenti, Protocolli A. Alessandri, 1140, σ. 103v, 30 novembre 1640, *Testamento di Tomaso Flangini*.

54. Τσιρπανλής, *Ο κυπριακός ελληνισμός της διασποράς*, ό.π., σ. 92.

55. Αθανάσιος Ε. Καραθανάσης, *Η Φλαγγίνειος Σχολή της Βενετίας*, εκδ. Αδελφοί Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 1975, σ. 82.

56. Η αυτόγραφη διαθήκη του Φλαγγίνη, με την οποία προσέφερε κοινωφελή έργα στο έθνος, φέρει χρονολογία 11 Σεπτεμβρίου 1644. Βλ. Μέρτζιος, *Θωμάς Φλαγγίνης*, ό.π., σ. 26-73. Για το Φλαγγινιανό Κολλέγιο βλ. Καραθανάσης, *Η Φλαγγίνειος Σχολή της Βενετίας*, ό.π., σ. 65 κ.ε. – Χρύσα Μαλτέζου, *Οδηγός του Αρχείου*, Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών Βενετίας, Βιβλιοθήκη αρ. 26, Βενετία –Αθήνα 2008, σ. 54.

57. *Ό.π.*, σ. 52. – Μέρτζιος, *Θωμάς Φλαγγίνης*, ό.π., σ. 46-47.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

Η διαθήκη του Μάρκου Φλαγγή

24 Απριλίου 1573

A.S.V., *Notarile*, Testamenti (notaio Angelo Canal), b.210, n.409

Testamentum domini Marci Flanghi / ciprii, de quo rogatus fui / ego Angelus de Canali Venetiarum / notarius sub anno ab inarnatione Domini / MDLXXIII, indictione prima/die veneris XXIIII mensis aprilis / Rivoalti.

In Dei eterni nomine amen. Anno ab incarnatione Domini nostri Yhesu Christi MDLXXIII, indictione prima, die / veneris XXIIII mensis aprilis Rivoalti, presentibus infrascriptis juratis et rogatis testibus et interpretibus de ciprio idioma in nostrum volgare italicum. Quia statutum sit hominibus simul mori, però, volendo io Marco Flangì, ciprioto, fo del quondam reverendissimo / domino Steffano veschovo de Lefchara, hora che per gratia de Miser Domine Dio me atrovo sano della mente, ben ché del corpo infermo et nel letto, / ordinar le cose mie, acciò doppo morte vadino come desidero, ho fatto chiamar et vegnir a mi in casa dove habito nel confin de San Antonin / et per mezzo la chiesa de miser San Zorzi d'i Grezzi Anzolo da Canal nodaro veneto et l'ho pregado scrivesse questo mio testamento vulgarmente, si come voleno / le legge de Venetia, qual contien in sè la mia ultima voluntà, compisse et roborasse in casi de morte con quelle clausule se costumano.

Prima raccomando / l'anima mia al suo Creator Miser Domine Dio et a tutta la Corte Cellestial. Comissarii de questo mio testamento lasso et vogio che siano miser Pietro Minà et miser Jacumino / Gallatà, ambi dui cipriotti.

Et mio corpo vogio sia sepulto nella chiesa suprascripta de miser San Zorzi de'Greci. Et lasso ducati cinque per la mia / sepoltura et per li essequii et altri ducati cinque da esser dispensadi a'poveri per l'anima mia.

Me atrovo in mano del detto miser Jacumino Gallatà / ducati cento tre d'oro in oro venitiani cechini et anco scudi quatro d'oro et ongari quatro et moneda lire dusento venitiane de'piccoli. / Voglio che tutti questi danari siano de miser Zuane, Piero, Francesco et Nicolò et Margarita, mei fratelli et sorella– de'quali non ho aviso se sono / vivi o morti– et dati siano egualmente fra loro. Et, quando fossero schiavi–che Dio non voglia–, voglio siano speso in riscatarli sì come / parerà a'tutti mei comissarii.

Item, ghe lasso a'detti mei fratelli mascholi tutti li mei libri d'ogni sorte mi atrovo. Et tutte quelle cose, mobili, ori, / argenti et d'ogni altra sorte alla mia

mane voglio siano vendute per detti mei comissarii et, fatte danari, ponerli insieme / con li altri, per darli alli sudetti mei fratelli et sorella et per rescatarli da schiavi, come ho ditto. Et, venendo avisi che fossero schiavi, voglio / siano impegnadi anco li ditti libri, per trovar danari et far ditti reschatti. Però che non voglio che ditti libri se vendino altramente, / ma s'impegnino ben.

Domandado dal nodaro d'i hospedali et lochi pii della città, digo che non lasso altro.

Preterea et cetera.

Si quis et cetera

Signum et cetera / qui hec fieri rogavit.

/ Io Luca Scuota, dottor fisico et cyprioto, fui inteprete et testi / monio giurato et fatto fede del testador.

/ Io Christoforo de Michiel Setecha, cofto ciprioto, fu intretepe et testi / monie con la fede usupra.

Περίληψη / Summary

Οι ρίζες της σπουδαίας κυπριακής οικογένειας Φλαγγή ανάγονται στα τέλη του 14ου – αρχές του 15ου αι. Η οικογένεια διέπρεψε σε πολλούς τομείς και αρκετά μέλη της ακολούθησαν εκκλησιαστική σταδιοδρομία, ανερχόμενα σε υψηλές βαθμίδες της Ορθόδοξης Εκκλησίας κατά τη βενετική κυριαρχία. Μεταξύ άλλων, συναντάμε σε δημοσιευμένες και σε αρχειακές πηγές έναν ιερέα, έναν πρωτοπαπά, δύο επισκόπους (έναν Λευκάρων – Λεμεσού και έναν Πάφου – Αρσινόης), έναν αρχιεπίσκοπο Κύπρου και, τέλος, έναν κυβερνήτη της περιοχής Μαζωτός.

Πολλά μέλη της οικογένειας Φλαγγή κατέφυγαν στη Βενετία μετά την κατάκτηση της Κύπρου από τους Οθωμανούς, κατά τα έτη 1570-1571. Μερικοί διέπρεψαν στο εμπόριο, άλλοι στις επιστήμες και άλλοι απέκτησαν οικονομική δύναμη. Μεταξύ αυτών ήσαν ο Βενέδικτος Φλαγγής, ονομαστός γιατρός στη Βενετία, και ο ανιψιός του Θωμάς Φλαγγής, δικηγόρος και ηγετική μορφή του ελληνικού κόσμου, ο οποίος με τη διαθήκη του κληροδότησε χρήματα για την ίδρυση της Φλαγγινείου Σχολής, εκπαιδευτικού ιδρύματος για Έλληνες.

The origins of the exceptional Flangin family from Cyprus reach back to the end of the 14th – early 15th century. The family excelled in many fields and many of its members built an ecclesiastical career, reaching the high ranks of the Orthodox Church during the Venetian rule. Amongst others, we come across, either in published written sources or in archival ones, a priest, an archpriest, two bishops (one of Limassol and Lefkara and the other of Paphos – Arsinoe), an archbishop of Cyprus and, finally, a governor of the Mazotos region.

Many of the Flangin family members fled to Venice following the conquest of Cyprus by the Ottomans in 1570-1571. Some did very well in commerce, others in the sciences and others became financially robust. Among these were Benedict Flangin, a renowned doctor in Venice and his nephew, Thomas Flangin, a lawyer and a leading figure in the hellenic world: in his will he donated money for the founding of the Flangin School, a School for Greeks.

ΠΡΟΣΩΠΑ ΚΑΙ ΠΡΑΓΜΑΤΑ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΤΩΝ ΚΥΘΗΡΩΝ ΚΑΤΑ ΤΗ ΒΕΝΕΤΟΚΡΑΤΙΑ

Χρύσα Μαλτέζου

Θὰ ἀσχοληθῶ, στὴν ἀνακοίνωσή μου μὲ δύο ζητήματα τῆς ἱστορίας τῶν Κυθήρων κατὰ τὴν ἐποχὴ τῆς βενετοκρατίας, τὰ ὁποῖα ἔχουν πλημμελῶς μελετηθεῖ ἀπὸ τοὺς νεώτερους ἐρευνητές.

Τὸ πρῶτο ζήτημα ἀφορᾶ τὰ πρόσωπα ποὺ πρωτοστάτησαν τὴν περίοδο τῆς ἐγκατάστασης τῶν Βενετῶν ὡς ἡγεμόνων τοῦ νησιοῦ μετὰ τὴν τέταρτη σταυροφορία. Ὅπως εἶναι γνωστό, ἡ ἐγκαθίδρυση τῆς λατινικῆς κυριαρχίας στὰ Κύθηρα δὲν ὑπῆρξε ἀποτέλεσμα κατακτητικῆς ἐνέργειας, ἀλλὰ εἰρηνικῆς μετάβασης ἀπὸ τὴ βυζαντινὴ στὴ βενετικὴ ἐξουσία. Ἡ ξένη κυριαρχία ἐγκαινιάστηκε στὴν πραγματικότητα μὲ ἕναν γάμο, αὐτὸν τῆς θυγατέρας τοῦ τοπικοῦ ἄρχοντα μὲ μέλος τῆς οἰκογένειας Βενιέρ. Ἡ πληροφόρησή μας γιὰ τὴν ἑλληνοβενετικὴ ἕνωση στηρίζεται σὲ μεταγενέστερες τοῦ γεγονότος πηγές: σὲ βενετικὸ χρονικὸ τοῦ 16ου αἰώνα καὶ σὲ δηλώσεις ἀπογόνων τοῦ πρώτου Βενιὲρ τῶν Κυθήρων. Μὲ βάση τὶς διαθέσιμες πληροφορίες, γνωρίζουμε ὅτι στὶς ἀρχὲς πιθανότατα τοῦ 14ου αἰώνα ὁ Βαρθολομαῖος Βενιέρ, καπιτάνος τοῦ Κόλπου (*capitano al Golfo*) στὴν ὑπηρεσία τῆς βενετικῆς διοίκησης, εἶχε τυχαῖα προσορμίσει τὸ πλοῖο του στὰ Κύθηρα. Στὸ νησὶ κυριαρχοῦσε τότε ὁ Εὐδαιμονογιάννης, ἕνας ἀπὸ τοὺς τρεῖς μονεμβασιῶτες ἄρχοντες, στοὺς ὁποίους εἶχε παραχωρήσει τὰ Κύθηρα ὁ βυζαντινὸς αὐτοκράτορας. Μετὰ τὸν θάνατο τῶν δύο ἀπὸ αὐτούς, πιθανῶς τοῦ Μαμωνᾶ καὶ τοῦ Σοφιανοῦ, ὁ Εὐδαιμονογιάννης ἔμεινε νὰ διαφεντεύει μόνος του τὸ νησί. Λόγω ἴσως κάποιας, συχνῆς στὸ κυθηραϊκὸ πέλαγος, θαλασσοταραχῆς ποὺ πρέπει νὰ ἦταν ἡ αἰτία τῆς ἄφιξής του στὰ Κύθηρα, ὁ Βαρθολομαῖος φαίνεται πὼς ὑποχρεώθηκε νὰ παραμείνει γιὰ ἀρκετὸ διάστημα ἐκεῖ, ὁπότε εἶχε τὴν εὐκαιρία νὰ γνωριστεῖ μὲ τὸν τοπικὸ ἄρχοντα Εὐδαιμονογιάννη καὶ νὰ νυμφευτεῖ τελικὰ τὴν ἀρχοντοπούλα θυγατέρα του, λαμβάνοντας ἀπὸ τὸν πατέρα της ὡς προίκα τὸ νησί. Ἀπὸ τὴ σχέση αὐτὴ γεννήθηκε ἕνας γιός, ὁ Μάρκος, ὁ ὁποῖος, ὅπως οἱ πηγὲς ὑποδηλώνουν, δὲν μεγάλωσε στὴ γενέθλια γῆ ἀλλὰ στὰ Χανιά. Καὶ τοῦτο γιατὶ δὲν ἄργησε νὰ μαθευτεῖ στὰ Κύθηρα ὅτι ὁ πατέρας του ἦταν ἤδη παντρεμένος στὰ Χανιὰ καὶ ὅτι εἶχε ἐξαπατήσει τὴ βυζαντινὴ ἀρχοντοπούλα, μὲ σκοπὸ νὰ οἰκειοποιηθεῖ τὴν προίκα της. Μόλις ἡ μητέρα του ἔμαθε τὰ δυσάρεστα γι' αὐτὴν νέα, ἔδιωξε τὸν ἄντρα της, ὁ ὁποῖος ὡστόσο, ἐγκαταλείποντας τὸ νησί, πρέπει νὰ πῆρε μαζί του τὸν Μάρκο στὰ Χανιά, ὅπου ὁ τελευταῖος ἀνατρά-

φηκε μὲ τὴν οἰκογένεια ποὺ εἶχε δημιουργήσει ἐκεῖ ὁ πατέρας του. Δὲν ἀποκλείεται ὡστόσο ὁ Μάρκος νὰ εἶχε περάσει τὰ πρῶτα χρόνια τῆς ζωῆς του μὲ τὴ μητέρα του καὶ νὰ πῆγε νὰ μείνει μὲ τὴν οἰκογένεια τοῦ πατέρα του, ὅταν εἶχε φτάσει στὴν ἐφηβεία.[1]

Σὲ ἀντίθεση μὲ τὰ παιδικά του χρόνια, γιὰ τὰ ὁποῖα δὲν ἔχουμε πληροφορίες, ἡ κατοπινὴ δράση τοῦ Μάρκου μᾶς εἶναι γνωστή, χάρη σὲ αἴτηση ποὺ ἀπηύθυνε ὁ ἴδιος ἀπὸ τὰ Χανιά, τὸ 1353, πρὸς τὶς βενετικὲς ἀρχὲς τῆς μητρόπολης. Ἀφοῦ ἀναφέρθηκε στὰ γεγονότα ποὺ συνδέονταν μὲ τὴ γέννησή του, ὁ Μάρκος ζήτησε ἀπὸ τὴ βενετικὴ διοίκηση καὶ ἐπέτυχε νὰ τοῦ ἐπιτραπεῖ, παρόλο ποὺ οἱ γονεῖς του δὲν εἶχαν συνάψει νόμιμο γάμο, νὰ γίνει μέλος τοῦ Συμβουλίου τῶν φεουδαρχῶν στὰ Χανιὰ καὶ νὰ ἔχει τὰ ἴδια μὲ τῶν ἄλλων φεουδαρχῶν δικαιώματα. Στὴν αἴτηση ὁ Μάρκος μνημονεύεται ὡς *habitator et pheudatus noster Canee* καὶ ὁ πατέρας του ὡς *nobilis vir, civis et fidelis noster*. Σημειώνεται ἀκόμη στὸ κείμενο ὅτι οἱ βενετικὲς ἀρχὲς ἐνέκριναν τὴν εἴσοδο τοῦ Βενιὲρ στὸ Συμβούλιο τῶν φεουδαρχῶν, ἀνταμείβοντάς τον γιὰ τὶς ὑπηρεσίες του πρὸς τὴ μαρκιανὴ πολιτεία, καὶ συγκεκριμένα γιὰ τὴν ἐνεργὸ συμμετοχή του στὴν καταστολὴ τῶν ἐπαναστάσεων ἐναντίον τῆς βενετικῆς κυριαρχίας τῶν κρητικῶν Βάρδα Καλλέργη καὶ Καψοκαλύβη.[2]

Ἡ ἀπόφαση τῆς βενετικῆς συγκλήτου νὰ ἐπιτρέψει τὴν εἴσοδο τοῦ ἑλληνοβενετοῦ Μάρκου Βενιὲρ στὸ Συμβούλιο τῶν φεουδαρχῶν προσφέρει ἕνα καλὸ κλειδὶ ἀνάγνωσης γιὰ τὴν προσέγγιση τῆς κοινωνίας τῆς περιόδου τῆς βενετοκρατίας ὄχι πιὰ μόνο μέσα ἀπὸ τὴ μελέτη τῶν γεγονότων, τῶν οἰκονομικῶν συγκυριῶν, τῶν ἰδεολογικῶν νοοτροπιῶν καὶ διάφορων ἄλλων πτυχῶν τοῦ παρελθόντος, ἀλλὰ

---

1. Γιὰ τὴν ἱστορία τῶν Κυθήρων κατὰ τὴν περίοδο αὐτὴ καὶ γιὰ τὶς σχετικὲς πηγὲς ποὺ ἀναφέρονται στοὺς Βενιὲρ καὶ τοὺς Εὐδαιμονογιάννηδες βλ. Χρύσα Μαλτέζου, *Βενετικὴ παρουσία στὰ Κύθηρα. Ἀρχειακὲς μαρτυρίες*, Ἀθήνα 1991 (ὅπου προγενέστερη βιβλιογραφία) καὶ Μαρίνα Κουμανούδη, «Illi de Ca'Venier: οἱ πρῶτοι βενετοὶ κύριοι τῶν Κυθήρων», *Νόστος*, περιοδικὴ ἔκδοση Ὁμίλου Κυθηρίων Πανεπιστημιακῶν, τ. 2 (2003), σ. 119-153. Μὲ τὸν τίτλο "Patrons and Paintings on the Island of Kythera in the Early Palaeologan Period" δημοσιεύτηκε πρόσφατα στὸ *Byzantion*, τ. 83 (2013), σ. 161-200, ἄρθρο τοῦ D. Knipp, στὸ ὁποῖο ὁ συγγραφέας στὴν προσπάθεια νὰ ἐντάξει τὸ θέμα του στὸ ἱστορικὸ πλαίσιο τῆς ἐποχῆς ποὺ μελετᾶ, ἀναμοχλεύει σὲ πολλὲς σελίδες τὶς πηγὲς καὶ τὴ βιβλιογραφία ποὺ ἔχω χρησιμοποιήσει στὶς πάμπολλες ἀφιερωμένες στὰ Κύθηρα ἐργασίες μου, χωρὶς ὡστόσο νὰ προσφέρει νέα στοιχεῖα. Ὡς πρὸς τὴν παρουσία κατὰ τὴν πρώιμη περίοδο λατινοκρατίας στὸ νησὶ *cittadini*, στοὺς ὁποίους ἀναφέρεται ὁ συγγραφέας, ἂς ὑπογραμμιστεῖ ὅτι ἡ ὕπαρξη στὰ Κύθηρα, ὅταν ἦταν στὴν ἐξουσία οἱ Βυζαντινοὶ καὶ οἱ Βενιέρ, τοῦ κοινωνικοῦ αὐτοῦ στρώματος ποὺ συγκροτήθηκε στὸ νησὶ κατὰ τὸ βενετικὸ πρότυπο, δὲν τεκμηριώνεται ἀπὸ τὶς σύγχρονες πηγές.

2. Βλ. τὸ κείμενο τῆς αἴτησης: *Venezia – Senato. Deliberazioni miste. Registro XXVI (1350-1354)*, a cura di Francesca Girardi, Βενετία 2008, σ. 575, ἀρ. 1143.

μέσα ἀπὸ τὴν ἔρευνα τῶν συναισθημάτων. Γνωστικὴ περιοχὴ ποὺ ἀπασχολοῦσε ὡς πρὶν ἀπὸ λίγο καιρὸ κοινωνιολόγους κυρίως, φιλοσόφους καὶ ψυχολόγους, ἡ ἱστορία τοῦ συναισθήματος εἰσχώρησε τὸ τελευταῖο διάστημα δυναμικὰ στὴ σφαίρα τῶν ἐνδιαφερόντων καὶ τῶν ἱστορικῶν. Ἡ ἀγάπη, ὁ ἔρωτας, ἡ στοργή, ἡ συμπόνια, ἡ τρυφερότητα, ἡ ἀφοσίωση, τὸ μίσος, τὸ πάθος, ὁ θυμὸς εἶναι μερικὲς ἀπὸ τὶς ἀνθρώπινες ἐκδηλώσεις ποὺ ἐξετάζονται στὴν ἱστορική τους διάσταση, δίνοντας τὴ δυνατότητα στὸν ἐρευνητὴ νὰ ἀντιληφθεῖ καλύτερα τὸ ἱστορικὸ κλίμα ποὺ ἐπικρατοῦσε τὴν ἐποχή, τὴν ὁποία μελετᾶ.[3] Ἡ περίπτωση τοῦ Μάρκου Βενιὲρ εἶναι πρόσφορη γιὰ τὴ διερεύνηση ὄχι τόσο τῆς παρουσίας ἢ ἀπουσίας γενικὰ ὁρισμένων συναισθημάτων, ἀλλὰ τῆς σημασίας ποὺ ἔδινε σ' αὐτὰ ἡ κοινωνία, στοὺς κόλπους τῆς ὁποίας ζοῦσε ὁ φεουδάρχης τῶν Χανιῶν.

Οἱ Βενιὲρ ἀνῆκαν στὶς βενετικὲς ἐκεῖνες πολύκλαδες οἰκογένειες ποὺ μετὰ τὴν τέταρτη σταυροφορία δραστηριοποιήθηκαν στὸν ἑλληνικὸ χῶρο εἴτε ὡς ἔμποροι εἴτε ὡς ἄποικοι εἴτε ὡς ἀξιωματοῦχοι στὶς βενετικὲς κτήσεις. Ἀναφέρω μερικὰ παραδείγματα: Ἕνας Paolo Venier μαρτυρεῖται στὶς πρῶτες δεκαετίες τοῦ 13ου αἰώνα ὡς ἡγούμενος μοναστηριοῦ στὴν Κωνσταντινούπολη.[4] Ἕνας Marco Venier, νυμφευμένος μὲ Ἑλληνίδα, ὅπως δηλώνει τὸ ὄνομα Ζωὴ ποὺ φέρει ἡ γυναίκα του, μνημονεύεται νὰ συνάπτει ἐμπορικὲς συναλλαγὲς τὸ 1249 καὶ τὸ 1261 ἀντίστοιχα στὴν Κωνσταντινούπολη καὶ στὴν Εὔβοια, καὶ νὰ συντάσσει τὸ 1263 τὴ διαθήκη του στὸν Χάνδακα.[5] Τὸ 1304, γαλέρα τῆς οἰκογένειας (*galea de ca' Venier*) μὲ βενετοὺς ἐμπόρους ποὺ ἐμπορεύονταν λάβδανο εἶχε φύγει ἀπὸ τὸν Χάνδακα μὲ προορισμὸ τὴν Ἀλεξάνδρεια.[6] Στὰ μέσα τοῦ ἴδιου αἰώνα, στὰ χρόνια 1353-1356, ὁ Maffeo Venier ἐμφανίζεται στὶς πηγὲς ὡς βάιλος στὴν Κωνσταντινούπολη.[7] Μέλη πάλι τῆς οἰκογένειας συγκαταλέγονται μεταξὺ τῶν πρώτων βενετῶν ἀποίκων ποὺ ἐγκαταστάθηκαν στὴν Κρήτη. Στοὺς τελευταίους αὐτοὺς Βενιὲρ ἀνῆκε ἡ οἰκογένεια τοῦ Μάρκου ποὺ ἐδῶ μᾶς ἐνδιαφέρει. Λίγα καὶ πάλι παραδείγματα εἶναι χαρακτηριστικὰ τοῦ φαινομένου τῆς ἐξάπλωσης βενετικῶν

3. Γιὰ τὴν ἱστορικότητα τοῦ συναισθήματος βλ. ἐνδεικτικὰ Tiziana Plebani, *Un secolo di sentimenti. Amori e conflitti generazionali nella Venezia del Settecento*, Venezia 2012 (ὅπου βιβλιογραφία).

4. Fr. Thiriet, "A propos de la seigneurie des Venier sur Cerigo", *Studi Veneziani*, τ. 12 (1970), σ. 202.

5. L. Lanfranchi, "Famiglie mediterranee: I Venier dei Santi Apostoli", *I ceti dirigenti del Veneto durante il Medioevo*, Atti del Convegno di Studi (Associazione nobiliare Veneta), Venezia 1981, σ. 67.

6. *Pietro Pizzolo, notaio in Candia*, τ. 2 (1304-1305), a cura di S. Carbone, Venezia 1985, ἀρ. 804.

7. Χρύσα Μαλτέζου, *Ὁ θεσμὸς τοῦ ἐν Κωνσταντινουπόλει βενετοῦ βαΐλου (1268-1453)*, Ἀθήνα 1970, σ. 114.

οἰκογενειῶν ἀπὸ τὶς νησίδες τῆς λιμνοθάλασσας στὴν ἑλληνικὴ μεγαλόνησο καὶ ἰδιαίτερα στὰ Χανιά. Ὁ Marino Venier di Castello μὲ τὴν οἰκογένειά του καὶ ὁ Giovanni Venier di San Cassano ἦταν ἀνάμεσα στοὺς ἀποίκους ποὺ εἶχε στείλει ἡ Βενετία στὸν Χάνδακα τὸ 1211 καὶ τὸ 1222 ἀντίστοιχα,[8] ἐνῶ τὸ 1300 ὁ Nicolao Venier ἀναφέρεται σὲ συμβολαιογραφικὸ ἔγγραφο ὡς κάτοικος Χάνδακα καὶ ὡς κάτοχος φεούδων καὶ κάστρου στὶς Ἀτσιπάδες (*castro meo Açupadhe*).[9] Ὁ πρῶτος πάντως Venier ποὺ ἐμφανίζεται στὰ κατάστιχα τῶν φεούδων στὴν περιοχὴ τῶν Χανιῶν εἶναι ὁ Simon di San Geremia, ὁ ὁποῖος μαρτυρεῖται νὰ κατέχει militia κατὰ τὰ ἔτη 1252 καὶ 1256.[10] Μέλη τῆς οἰκογένειας, ὁ Bartholomeus, ὁ Tito, ὁ Marco, ὁ Petrus, ὁ Nicolaus, ὁ Gabriele, ὁ Frangia, ὁ Dominicus, ὁ Cirillus, ὁ Jacobus καὶ ἄλλοι, κατεῖχαν κατὰ τὸ διάστημα 1314-1385 φέουδα στὶς τοῦρμες Κισάμου, Ἄρνας, Κουφοῦ, Ψύχροῦ, Καλαμώνας καὶ Κάτω Συβρίτου, τὰ ὁποῖα εἶχαν αποκτήσει μὲ κληρονομιά, μὲ ἀγορὰ ἢ σὲ πλειστηριασμό.[11] Τὸ 1336, ὁ Νικόλαος ποὺ καταχωρίζεται στὸ κατάστιχο φεούδων ὡς πρώην κάτοχος μιᾶς καβαλλαρίας στὴν τούρμα Κισάμου τιτλοφορεῖται κυρίαρχος τῶν Κυθήρων (*dominator insule Ciderici maioris*)[12] καὶ δὲν ἀποκλείεται νὰ ταυτίζεται μὲ τὸν Νικόλαο *maior*, κάτοχο τοῦ ἑνὸς τετάρτου τῆς κυθηραϊκῆς γῆς (*totam meam quartam partem insule Cederici*), ὁ ὁποῖος συντάσσει τὴ διαθήκη του, τὸ 1351, στὸν Χάνδακα.[13] Σύμφωνα μὲ τὰ στοιχεῖα ποὺ παρέχει τὸ κείμενο τῆς διαθήκης, ὁ Νικόλαος εἶχε δωρίσει παλαιότερα τὸ μερίδιο ποὺ εἶχε στὰ Κύθηρα στὸν ἀνιψιό του, γιὸ τοῦ ἀδελφοῦ του, Μάρκο, ὁ ὁποῖος τοῦ ὄφειλε ἱκανὸ χρηματικὸ ποσό. Στὴν περίπτωση, κατὰ τὴν ὁποία ὁ Μάρκος ἀποφάσιζε νὰ ἀκυρώσει τὴ δωρεά, ὁ Νικόλαος θὰ τοῦ χάριζε τὰ ὀφειλόμενα χρήματα καὶ τότε τὶς κτήσεις του στὰ Κύθηρα θὰ τὶς καρπώνονταν οἱ ἀνιψιοί του, ἀδελφοὶ Τίτος καὶ Μάρκος. Σὲ ἀντίθετη περίπτωση, οἱ δύο ἀδελφοὶ θὰ διεκδικοῦσαν ἀπὸ τὸν Μάρκο τὸ ὀφειλόμενο ποσό.

Ἀπὸ τὴ μεγάλη αὐτὴ βενετικὴ οἰκογένεια τῶν Venier, μέλη τῆς ὁποίας

---

8. Fr. Thiriet, "A propos de la seigneurie des Venier", *ὅ.π.*, σ. 202.

9. *Pietro Pizzolo, notaio in Candia*, *ὅ.π.*, τ. 1 (1300), a cura di S. Carbone, Venezia 1978, ἀρ. 376. Γιὰ τὸ τοπωνύμιο βλ. Σ.Γ. Σπανάκης, *Πόλεις καὶ χωριὰ τῆς Κρήτης στὸ πέρασμα τῶν αἰώνων*, τ. 1, Ἡράκλειο 1991, σ. 164.

10. Χ. Γάσπαρης, *Catastici feudorum Crete. Catasticum Chanee 1314-1396*, Ἀθήνα 2008, σ. 147.

11. *Ὅ.π.*, σ. 160, 183.

12. *Ὅ.π.*, σ. 347 ἀρ. 140.

13. Sally McKee (ἔκδ.), *Wills from late medieval Venetian Crete 1312-1420*, τ. 1, Washington D.C. 1998, σ. 235, ἀρ. 183. Πιθανότατα τὸ ἐπίθετο *maior (insule Ciderici maioris)* στὸ κατάστιχο τῶν Χανιῶν (βλ. Χ. Γάσπαρης, *Catastici feudorum Crete*, *ὅ.π.*, σ. 347, ἀρ. 140) ἀπὸ λάθος τοῦ γραφέα νὰ μὴ συνδέεται μὲ τὰ Κύθηρα, ἀλλὰ μὲ τὸν Νικόλαο, ὁ ὁποῖος στὴ διαθήκη του μαρτυρεῖται ὡς «πρεσβύτερος» (*maior*).

συναντοῦμε σὲ ὅλη τὴ διάρκεια τῆς βενετοκρατίας νὰ δραστηροποιοῦνται στὸν ἑλληνικὸ χῶρο, εἰδικότερα στὴν Κρήτη καὶ στὰ Κύθηρα, καταγόταν ὁ Μάρκος, γιὸς τοῦ Βαρθολομαίου, ὁ ὁποῖος, ὅπως ἤδη ἀναφέρθηκε, εἶχε ζητήσει τὸ 1352 ἀπὸ τὶς βενετικὲς ἀρχὲς τὴν ἄδεια νὰ εἰσέλθει στὸ συμβούλιο τῶν φεουδαρχῶν στὰ Χανιά. Πιθανότατα, ὁ Μάρκος Βενιὲρ τῶν Χανιῶν ἦταν ἕνας ἀπὸ τοὺς δύο συνονόματούς του, ἀνιψιοὺς τοῦ Νικολάου, ποὺ μνημονεύονται στὴ διαθήκη τοῦ τελευταίου μὲ κυριαρχικὰ δικαιώματα στὰ Κύθηρα.[14] Τέλος, ὁ Τίτος Βενιέρ, μαζὶ μὲ τὸν Μάρκο Γραδενίγο, πρωτοστάτησαν τὸ καλοκαίρι τοῦ 1363 στὴ μεγάλη ἐξέγερση τῶν βενετῶν φεουδαρχῶν τῆς Κρήτης, γνωστὴ ὡς ἐπανάσταση τοῦ ἁγίου Τίτου, ποὺ ἀποσκοποῦσε στὴν κατάλυση τῆς βενετικῆς κυριαρχίας στὸ νησί.[15]

Ἂν, λόγω συνωνυμίας, εἶναι δύσκολος ὡς συχνὰ ἀδύνατος ὁ προσδιορισμὸς τῆς συγγένειας μεταξὺ τῶν μελῶν τῆς πατρικῆς οἰκογένειας τοῦ Μάρκου, ἐξίσου δύσκολη, λόγω ἔλλειψης στοιχείων, εἶναι ἡ προσωπογραφικὴ ἔρευνα ποὺ ἀφορᾶ τὰ μέλη τῆς οἰκογένειάς του ἀπὸ τὴ μεριὰ τῆς μητέρας του, τὰ ὁποῖα εἶχαν σχέση μὲ τοὺς Βενιὲρ τῶν Κυθήρων. Περιορίζομαι νὰ σημειώσω μόνον ὅτι ἡ μητέρα τοῦ Μάρκου ἀνῆκε στὴ μονεμβασιώτικη ἀρχοντικὴ οἰκογένεια τῶν Εὐδαιμονογιάννηδων, μία ἀπὸ τὶς πιὸ ἰσχυρὲς οἰκογένειες τῆς Πελοποννήσου στὰ τέλη τοῦ 12ου αἰώνα, ἡ ὁποία εἶχε ἐπεκτείνει τὴν κοινωνικὴ καὶ οἰκονομικὴ δράση της στὴν Κρήτη καὶ στὰ κοντινὰ Κύθηρα. Καὶ ἀκόμη ὅτι ἕνας ἀπὸ τοὺς Εὐδαιμονογιάννηδες τῆς Κρήτης εἶχε πρωτοστατήσει μαζὶ μὲ τὸν Μελισσηνὸ στὸ ἐπαναστατικὸ κίνημα τῶν ἐτῶν 1230-1236 ἐναντίον τῶν Βενετῶν, μὲ τὴν ἐνίσχυση τοῦ αὐτοκράτορα τῆς Νίκαιας Ἰωάννη Βατάτζη. Ἡ ἐξέγερση ἔληξε μὲ τὴ συνθηκολόγηση τῶν Βενετῶν μὲ τοὺς ἐπαναστάτες, οἱ ὁποῖοι σὲ ἀντάλλαγμα τῆς παραχώρησης σ' αὐτοὺς κτημάτων ἔδωσαν ὅρκο πίστης στὴ Γαληνοτάτη. [16]

Πρόγονοι λοιπὸν τοῦ Μάρκου ἀπὸ τὴ μεριὰ τοῦ πατέρα του ἦταν βενετοὶ ἔμποροι καὶ ἄποικοι κυρίως στὴν Κρήτη καὶ ἀπὸ τὴ μεριὰ τῆς μητέρας του βυζαντινοὶ ἄρχοντες στὴν ὑπηρεσία τοῦ αὐτοκράτορα, ἐπαναστάτες ἐναντίον τῆς βενετικῆς κυριαρχίας, ἀλλὰ καὶ πιστοὶ στὴ συνέχεια ὑπήκοοι τῆς Βενετίας. Ὁ ἴδιος, νόθος γιὸς τοῦ πατέρα του, ἀφοῦ ὁ γάμος τῶν γονιῶν του εἶχε ἀποδειχθεῖ ἄκυ-

---

14. Στὴν αἴτησή του πρὸς τὶς βενετικὲς ἀρχὲς ὁ Μάρκος μνημονεύει τὸν θεῖο του Νικόλαο, ἀδελφὸ τοῦ πατέρα του Βαρθολομαίου (*Venezia – Senato*, *ὅ.π.*, σ. 576).

15. Γιὰ τὴν κρητικὴ ἐπανάσταση τοῦ 1363 βλ. μεταξὺ ἄλλων Sally McKee, "The Revolt of St. Tito in Fourteenth Century Venetian Crete: A Reassessment", *Mediterranean Historical Review*, τ. 9/2 (1994), σ. 173-204.

16. Chryssa Maltezou, "Le famiglie degli Eudaimonoiannis e Venier a Cerigo dal XIV al XII secolo. Problemi di cronologia e prosopografia", *Rivista di Studi Bizantini e Slavi*, τ. 2 (1982) = *Miscellanea Agostino Pertusi*, τ. 2, Bologna 1982 (ἀναδημ. Χρύσα Α. Μαλτέζου, *Βενετικὴ παρουσία στὰ Κύθηρα*, *ὅ.π.*, ἀρ. Η′), σ. 207 κ. ἑ.

ρος λόγω διγαμίας τοῦ πατέρα, μεγάλωσε, ὅπως φαίνεται, στὸ οἰκογενειακὸ περιβάλλον τῆς πατρικῆς οἰκογένειας, τὸ ὁποῖο, σύμφωνα μὲ δική του δήλωση, τὸν εἶχε ἀποδεχθεῖ, δὲν τὸν ξεχώριζε ἀπὸ τὰ ἄλλα του ἀδέλφια καὶ δὲν τοῦ εἶχε στερήσει τὸ κληρονομικὸ περιουσιακό του μερίδιο, ἀναγνωρίζοντάς του τὴν κατοχὴ φεούδων.[17] Τὸ φαινόμενο τῶν φυσικῶν παιδιῶν (*filii naturales*) ἦταν εὐρύτατα διαδεδομένο στοὺς κύκλους τόσο τῆς βενετικῆς ὅσο καὶ τῆς κρητικῆς κοινωνίας καὶ τὰ νόθα παιδιά, παρόλο ποὺ ἡ βενετικὴ νομοθεσία δὲν ἦταν εὐνοϊκὴ ἀπέναντί τους, ὄχι μόνο δὲν παρέμεναν στὸ περιθώριο τῆς κοινωνικῆς ζωῆς ἀλλὰ γίνονταν ἀποδεκτὰ ἀπὸ τὰ νόμιμα ἀδέλφια καὶ τοὺς συγγενεῖς τους.[18] Στὴν οἰκογένεια τῶν Βενιὲρ τὰ νόθα τέκνα δὲν ἔλειπαν, ὅπως δείχνει ἡ μνεία τοῦ χαρακτηρισμοῦ *naturalis* δίπλα στὸ ὄνομα Βενιέρ, ποὺ συναντοῦμε στὶς πηγὲς τοῦ 14ου αἰώνα.[19] Μὲ βάση τὶς πληροφορίες ποὺ ὡς τώρα συνέλεξα, ἀντιλαμβάνεται νομίζω κανείς, χωρὶς δυσκολία, ὅτι ὁ Μάρκος, νόθος γιὸς ἑνὸς βενετοῦ φεουδάρχη τῆς Κρήτης, πλήρως ἀποδεκτὸς ἀπὸ τὸ πατρικό του σπίτι, ταυτιζόταν ἰδεολογικὰ μὲ τοὺς βενετοὺς φεουδάρχες τῆς μεγαλονήσου καὶ ἐξεδήλωνε κοινωνικὴ συμπεριφορὰ ὅμοια μὲ αὐτὴν τῶν ἄλλων φεουδαρχῶν. Ἐξετάζοντας τὴ στάση του μέσα ἀπὸ τὴν ὀπτικὴ αὐτή, ἐξηγεῖται ἡ συμμετοχή του στὴν καταστολὴ ἐπαναστατικῶν κινημάτων τῶν Κρητικῶν ἐναντίον τῆς βενετικῆς κυριαρχίας, καθὼς καὶ ἡ αἴτηση εἰσόδου του στὸ Συμβούλιο τῶν βενετῶν φεουδαρχῶν. Ἡ θέση του αὐτὴ σήμαινε ἄραγε πὼς εἶχε ἀπομακρυνθεῖ συναισθηματικὰ ἀπὸ τὶς βυζαντινές του ρίζες; Γιατὶ ἦταν βέβαια νόθος γιὸς τοῦ Βαρθολομαίου Βενιέρ, ἀλλὰ ἦταν συγχρόνως καὶ γιὸς τῆς βυζαντινῆς Εὐδαιμονογιαννοπούλας. Καὶ ἀφοῦ γνώριζε ὅτι ἡ μητρική του οἰκογένεια εἶχε δεσμοὺς μὲ τὸ Βυζάντιο καὶ ὅτι ἡ μητέρα του εἶχε ἐξαπατηθεῖ ἀπὸ τὸν πατέρα του, διερωτᾶται κανεὶς ποιὰ συναισθήματα ἔτρεφε ἀπέναντι στοὺς γονεῖς του, ἀπέναντι δηλαδὴ στὸν ἀπατεώνα πατέρα καὶ ἀπέναν-

17. *Venezia – Senato*, ὅ.π., σ. 576.

18. Γιὰ τὰ νόθα παιδιὰ βλ. Χρύσα Μαλτέζου, «Τὸ παιδὶ στὴν κοινωνία τῆς βενετοκρατούμενης Κρήτης», *Κρητικὰ Χρονικά*, τ. 27 (1987), σ. 220-222. – L. Menegon, "I figli naturali nell'ambito della famiglia patrizia veneziana in età moderna. Un primo approccio", *Terra d'Este. Rivista di Storia e Cultura*, τ. 13 (1997), σ. 73-95. – Ι. Χατζάκης, «Ἑ Φυσικὰ τέκνα' στὴ βενετοκρατούμενη Κρήτη. Ἀρχειακὲς μαρτυρίες καὶ νομικὲς προεκτάσεις ἑνὸς κοινωνικοῦ φαινομένου», *Ἐπετηρὶς τοῦ Κέντρου Ἐρεύνης τῆς Ἱστορίας τοῦ Ἑλληνικοῦ Δικαίου*, τ. 38 (2004), σ. 181-219.

19. Βλ. παραδείγματα: A. Stahl (ἔκδ.), *The documents of Angelo de Cartura and Donato Fontanella, Venetian Notaries in Fourteenth-Century Crete*, Washington D.C. 2000, σ. 208, ἀρ. 535. – Χ. Γάσπαρης, *Catastici feudorum Crete. Catasticum sexterii Dorsoduri 1227-1418*, τ. 2, Ἀθήνα 2004, σ. 294, ἀρ. 531, σ. 492-493, ἀρ. 931. – *Stefano Bono notaio in Candia (1303-1304)*, a cura di G. Petenello e S. Rauch, con una nota archivistica di Maria Francesca Tiepolo, [Venezia] 2011, σ. 157-158, ἀρ. 321.

τι στὴν προδομένη μητέρα του. Ἡ ἔνταξή του στὸ κοινωνικὸ περιβάλλον τοῦ πατέρα του δὲν πρέπει νὰ συνεπαγόταν συναισθηματικὴ ἀπομάκρυνση ἀπὸ τὴ γενιὰ τῆς μητέρας του, ἐκτὸς ἐὰν ὑποθέσει κανείς, μᾶλλον ἀπίθανο, ὅτι ἡ τελευταία τὸν εἶχε ἀπαρνηθεῖ. Ἡ εἰκόνα τοῦ Μάρκου, ὅπως αὐτὴ προβάλλει ἀπὸ τὸ διαθέσιμο σχετικὸ πληροφοριακὸ ὑλικό, εἶναι ἐκείνη ἑνὸς βενετοῦ φεουδάρχη, ὁ ὁποῖος συμπεριφερόταν ὡς πιστὸς ὑπήκοος τῆς Βενετίας καὶ ὁ ὁποῖος δὲν δίστασε, μολονότι κρατοῦσε ἀπὸ τὴ γενιὰ τῶν βυζαντινῶν Εὐδαιμονογιάννηδων, νὰ λάβει τὰ ὅπλα, γιὰ νὰ πατάξει ἐπαναστατικὲς ἐναντίον τῆς Βενετίας κινήσεις Κρητικῶν. Ὁ νόθος αὐτὸς γιὸς τοῦ βενετοῦ φεουδάρχη εἶχε ἐπίγνωση τῆς ἀριστοκρατικῆς καταγωγῆς τῆς γενιᾶς τῆς μητέρας του, τὴν ὁποία μάλιστα εἶχε ἐπικαλεστεῖ, προκειμένου νὰ θεμελιώσει τὸ αἴτημά του νὰ συγκαταλεχθεῖ μεταξὺ τῶν μελῶν τοῦ Συμβουλίου τῶν φεουδαρχῶν τῶν Χανιῶν. Γιατὶ ἡ εὐγενὴς καταγωγή του τόσο ἀπὸ τὴ μεριὰ τοῦ πατέρα ὅσο καὶ ἀπὸ αὐτὴν τῆς μητέρας του ἐνίσχυε ἐμμέσως τὸ αἴτημα ἐγγραφῆς του στὸ Συμβούλιο. Ἔτσι, στὴν αἴτησή του πρὸς τὶς βενετικὲς ἀρχὲς ἐπισήμανε δύο βασικὰ στοιχεῖα, τὴν εὐγενικὴ καταγωγή του καὶ τὶς ὑπηρεσίες ποὺ εἶχε προσφέρει στὴ Βενετία. Ἐκτὸς ἀπὸ τὸν βενετὸ πατέρα του ποὺ ἦταν εὐγενής, ἀριστοκράτισσα, σημειώνεται στὴν αἴτηση, ἦταν καὶ ἡ μητέρα του, ἀφοῦ ὁ πατέρας της ἦταν ἕνας ἀπὸ τοὺς τρεῖς ἕλληνες εὐγενεῖς (*nobiles grecos*),[20] στοὺς ὁποίους ὁ βυζαντινὸς αὐτοκράτορας εἶχε παραχωρήσει τὰ Κύθηρα. Καθὼς ἡ εἴσοδος νόθων τέκνων σὲ συμβούλιο γινόταν συχνὰ μετὰ ἀπὸ ἀποδεδειγμένη προσφορὰ ἐκδουλεύσεων πρὸς τὸ δημόσιο,[21] εἶχε φροντίσει ἐπίσης νὰ προσθέσει ὅτι εἶχε λάβει μέρος στὶς ἐπιχειρήσεις τῶν βενετῶν τῆς Κρήτης ἐναντίον τῶν κρητικῶν ἐπαναστατῶν, ὅπως μποροῦσαν νὰ βεβαιώσουν οἱ ρέκτορες Χανίων, Bertucci Grimani καὶ Paolo Loredan.[22]

Οἱ παραπάνω μαρτυρίες ὁδηγοῦν στὸ συμπέρασμα ὅτι στὴν ἀντίληψη τοῦ Μάρκου τὸ κατεξοχὴν συστατικὸ στοιχεῖο τῆς ταυτότητάς του ἦταν ἡ εὐγένεια καὶ δευτερευόντως ἡ κατάστασή του ὡς νόθου ἢ ἡ ἑλληνικὴ καὶ ἡ βενετικὴ κατὰ τὸ ἥμισυ καταγωγή του. Καθὼς ἡ μητρικὴ περιουσία στὰ Κύθηρα εἶχε χαθεῖ, ὁ Μάρκος εἶχε κληρονομήσει ἀπὸ τὸν πατέρα του φέουδα στὴν Κρήτη, καὶ συνεπῶς τὰ συμφέροντά του ὡς βενετοῦ φεουδάρχη ταυτίζονταν μὲ τὶς ἐπιδιώξεις τῆς μητρόπολης καὶ τῶν τοπικῶν διοικητικῶν ὀργάνων της. Ἡ θέση αὐτὴ δὲν συμβιβαζόταν μὲ τὰ συμφέροντα ἄλλων κοινωνικῶν ἢ ἐθνικῶν ὁμάδων καὶ ἀσφαλῶς καθόριζε τὴν κοινωνικὴ συμπεριφορὰ καὶ νοοτροπία τοῦ Βενιὲρ ποὺ ἐνεργοῦσε ὡς φεουδάρχης στὸ καθεστωτικὸ πλαίσιο τῆς βενετικῆς κυριαρχίας.

20. *Venezia – Senato*, *ὅ.π.*, σ. 575-576.
21. L. Menegon, "I figli naturali", *ὅ.π.*, σ. 84- 85.
22. *Venezia – Senato*, *ὅ.π.*, σ. 575.

Παράλληλα, ἡ συμπεριφορά του ἄφηνε στὸ περιθώριο αἰσθήματα στοργῆς, ἀγάπης ἢ κατανόησης καὶ ἀπαγόρευε κάθε ἄσκηση κριτικῆς.

Καὶ ἔρχομαι στὸ δεύτερο ζήτημα, τὸ ὁποῖο ἐπέλεξα νὰ σχολιάσω στὴν ἀνακοίνωσή μου, σ' αὐτὸ τῆς «φωνῆς» ποὺ εἶχε ὁ πληθυσμὸς τῆς κυθηραϊκῆς ὑπαίθρου στὰ κεντρικὰ ὄργανα ἐξουσίας τοῦ τόπου.[23] Ἡ «φωνὴ» τοῦ ἀγροτικοῦ κόσμου (*τῶν πτωχῶν πόπολων*, γιὰ νὰ χρησιμοποιήσω τὴ γλώσσα τῶν ἐγγράφων) ἔφτανε στὶς βενετικὲς ἀρχὲς μέσω τῶν λεγόμενων «κουμέσων» ἢ «κομέσων», οἱ ὁποῖοι ἀναλάμβαναν νὰ ὑποστηρίζουν τὰ δίκαια τῶν κατοίκων ἐνώπιον τῆς τοπικῆς διοίκησης (*νὰ διαφεντεύουν ὅλα μας τὰ ἰντερέσε εἰς κάθε κριτήριον τῆς Γαληνοτάτης μας Ἀριστοκρατίας τῶν Ἑνετῶν*). Στὴν ἀρχὴ τοῦ βενετικοῦ ἔτους, οἱ κάτοικοι κάθε διαμερίσματος τοῦ νησιοῦ[24] συγκεντρώνονταν στὴν ἐκκλησία τοῦ χωριοῦ καὶ ἐξέλεγαν τὸν «κουμέσο» τους. Τὸ ἀποτέλεσμα τῆς ψηφοφορίας μὲ τὸν κατάλογο τῶν ὀνομάτων τῶν ἐκλεκτόρων ἀποστελλόταν στὴ συνέχεια στὸν προνοητή, ὁ ὁποῖος ἐπικύρωνε τὴν ἐκλογή. Μολονότι στὴν πράξη τὰ αἰτήματα τῶν κατοίκων ποὺ ἔφταναν στὶς βενετικὲς ἀρχὲς ἀφοροῦσαν συνήθως διεκδικήσεις τοῦ ἀνώτερου κοινωνικοῦ στρώματος καὶ σὲ μικρότερο βαθμὸ τοῦ ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ, οἱ ἀγρότες, γνωρίζοντας τὰ δικαιώματά τους, ἔδιναν μεγάλη σημασία στὴν τήρηση τῆς διαδικασίας ἐκλογῆς τῶν ἐκπροσώπων τους. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, οἱ ἀξιωματοῦχοι τῆς τοπικῆς διοίκησης ἀντιμετώπιζαν μὲ συμπάθεια τὴ μορφὴ συλλογικῆς ὀργάνωσης τοῦ πληθυσμοῦ τῆς ὑπαίθρου, πρῶτο γιατὶ δὲν συνιστοῦσε ἀπειλὴ γιὰ τὴ βενετικὴ κυριαρχία καὶ δεύτερο γιατὶ μὲ τὴ θεσμοθετημένη πρακτικὴ τῆς ἐκπροσώπησης ἐλαττωνόταν ἡ δυσαρέσκεια ποὺ ἔτρεφε ἀπέναντι στὴν ἐξουσία ὁ ἀγροτικὸς πληθυσμός, ὁ ὁποῖος εἶχε δίκιο νὰ πιστεύει ὅτι μέσω τῶν ἐκπροσώπων του μποροῦσε νὰ ὑποστηρίξει ἐνώπιον τῶν διοικητικῶν ὀργάνων καλύτερα τὶς θέσεις του. Δὲν ἦταν ἔτσι διατεθειμένοι οἱ ἀγρότες νὰ δέχονται ὡς *κουμέσους* ἄτομα ποὺ δὲν ἦταν τῆς ἐμπιστοσύνης τους καὶ κυρίως ἄτομα ποὺ δὲν εἶχαν ἐκλεγεῖ μὲ νόμιμες διαδικασίες. Ἡ ἀκόλουθη ἀρχειακὴ μαρ-

23. Γιὰ τὸν θεσμὸ τῶν *κομέσων* στὰ Κύθηρα βλ. G.N. Leontsinis, *The island of Kythera. A social history (1700-1863)*, Ἀθήνα 1987, σ. 25 κ.ἑ. – Χρύσα Μαλτέζου, *Τὰ Κύθηρα τὸν καιρὸ ποὺ κυριαρχοῦσαν οἱ Βενετοί*, Βενετία 2008, σ. 73-76. Γιὰ τὴν κοινωνικὴ διάρθρωση στὴν ὕπαιθρο τῆς Κρήτης κατὰ τὴ βενετοκρατία καὶ τὶς πρακτικὲς ἐκπροσώπησης βλ. Κ.Ε. Λαμπρινός, «Οἱ κάτοικοι τῆς κρητικῆς ὑπαίθρου κατὰ τὸν 16ο καὶ 17ο αἰώνα. Κοινωνικοπολιτικὰ γνωρίσματα καὶ πρακτικὲς ἐκπροσώπησης», *Θησαυρίσματα*, τ. 32 (2002), σ. 97-152· ὁ ἴδιος, «Ἡ κοινωνικὴ διάρθρωση στὴ βενετικὴ Κρήτη. Ἱεραρχίες, ὁρολογία καὶ κατάλογοι κοινωνικῆς θέσης», *Κρητικὰ Χρονικά*, τ. 31 (2011), σ. 225 κ.ἑ.

24. Τὰ διαμερίσματα ἦταν τέσσερα: Ποταμός (Μεγάλο Χωριό), Λιβάδι, Καστρισιάνικα, Μυλοπόταμος. Σὲ ἔγγραφο τῶν ἀρχῶν τοῦ 18ου αἰώνα (καταχωρισμένο στὴ δέσμη τοῦ προνοητῆ Nicolò Boldù, φ. 134), ποὺ φυλάσσεται στὸ Ἀρχεῖο τῶν Κυθήρων, τὸ *τερίτόριο* τοῦ Μεγάλου Χωριοῦ χαρακτηρίζεται ὡς «κεφαλὴ τοῦ Τσιρίγου».

τυρία εἶναι στὸ θέμα αὐτὸ διαφωτιστική. Τὴν ἄνοιξη τοῦ 1708, οἱ κάτοικοι τοῦ διαμερίσματος τοῦ Λιβαδιοῦ μὲ ἔγγραφό τους πρὸς τὸν προνοητὴ τὸν πληροφόρησαν ὅτι οἱ ἱερεῖς τῆς περιοχῆς τους, χωρὶς νὰ τοὺς εἰδοποιήσουν, εἶχαν ἐκλέξει κρυφὰ *κουμέσο*. Καθὼς ἡ ἐνέργεια ἦταν παράνομη, οἱ χωρικοὶ ζήτησαν τὴν ἀκύρωση τῆς ἐκλογῆς.[25] Πράγματι ὁ βενετὸς ἀξιωματοῦχος ἱκανοποίησε τὸ αἴτημα καὶ λίγες ἡμέρες ἀργότερα οἱ κάτοικοι συγκεντρώθηκαν στὴν ἐκκλησία τῆς Κοντολετοῦς στὸ Λιβάδι καὶ ἐξέλεξαν νέο *κουμέσο*.[26] Ὁ κατάλογος τῶν ὀνομάτων τῶν ἐκλεκτόρων ποὺ ἐστάλη στὸν προνοητὴ περιέχει σὲ μία στήλη τὰ ὀνόματα 20 ἱερέων, οἱ ὁποῖοι εἶχαν ψηφίσει τὸν παπα-Φραντσέσκο Κασσιμάτη, καὶ σὲ ἄλλη χωριστὴ στήλη τὰ ὀνόματα 42 λαϊκῶν, οἱ ὁποῖοι εἶχαν ψηφίσει τὸν Ἱερώνυμο Φατσέα. Ὁ προνοητὴς τελικὰ ἐπικύρωσε τὴ μὲ πλειοψηφία ἐκλογὴ τοῦ Φατσέα ὡς *κουμέσου* τοῦ διαμερίσματος τοῦ Λιβαδιοῦ.

Τὰ ἔγγραφα αὐτὰ ἀποτυπώνουν μὲ τὸν καλύτερο τρόπο ὄχι μόνο ἢ ὄχι τόσο τὶς ἀντιθέσεις ποὺ ὑπῆρχαν στὴν ἐγχώρια κοινωνία τῶν Κυθήρων, οἱ ὁποῖες στὴν προκειμένη περίπτωση εἶχαν ἐκδηλωθεῖ μὲ τὴν ἐκλογὴ ἀπὸ τὴν κάθε ὁμάδα διαφορετικοῦ ἐκπροσώπου, ἀλλὰ κυρίως τὴ στάση τοῦ ἀγροτικοῦ κόσμου ποὺ ἐπέμενε στὴν ἐφαρμογὴ τῶν κανόνων κοινοτικῆς λειτουργίας καὶ στὴ διαφύλαξη τῶν, περιορισμένων ἔστω, δικαιωμάτων συμμετοχῆς του στὴν ὀργάνωση τῆς κοινοτικῆς ζωῆς. Ὅμως, τὸ ἀρχειακὸ ὑλικὸ ποὺ ἀφορᾶ στὶς ἐκλογὲς τῶν «κουμέσων» ἀναδεικνύει καὶ μιὰν ἄλλη πτυχὴ τῆς κοινωνικῆς πραγματικότητας τῶν Κυθήρων στὶς ἀρχὲς τοῦ 18ου αἰώνα. Τὰ ἔγγραφα πρὸς τὸν προνοητή, στὰ ὁποῖα καταχωριζόταν τὸ ἀποτέλεσμα τῆς ἐκλογῆς καὶ τὰ ὁποῖα ἔφεραν τὶς αὐτόγραφες ὑπογραφὲς τῶν ἐκλεκτόρων, εἶναι γραμμένα στὰ ἑλληνικά, στὴν ἀνάμικτη μὲ ἰταλικὲς ἑλληνοποιημένες λέξεις γλώσσα ποὺ μιλιόταν τότε ἀπὸ τοὺς κατοίκους τῆς ὑπαίθρου.[27] Μολονότι ἀρκετοὶ ἀπὸ τοὺς ἐκλέκτορες, λόγω ἀναλφαβητισμοῦ, ἐξουσιοδοτοῦσαν ἄλλους νὰ ὑπογράφουν ἀντ' αὐτῶν,[28] δὲν ἦταν λίγοι ἐκεῖνοι ποὺ ἤξεραν στοιχειωδῶς νὰ γράφουν. Γραφὴ καὶ ἀνάγνωση πρέπει νὰ μάθαιναν οἱ χωρικοὶ ἀπὸ τοὺς ἱερεῖς τους μὲ ἐργαλεῖα διδασκαλίας τὰ λειτουργικὰ βιβλία τῆς ἐκκλησίας. Καθὼς λοιπὸν οἱ ἀγρότες δὲν γνώριζαν τὴν ἰταλικὴ γλώσσα καὶ

25. Ἀρχεῖο Κυθήρων, Δέσμη τοῦ προνοητῆ Nicolò Boldù, φ. 112.

26. *Ὅ.π.*, φ. 108 r-v.

27. Γιὰ τὸ ζήτημα τῆς γλωσσικῆς ἐπικοινωνίας μεταξὺ Βενετῶν καὶ ντόπιων στὴ βενετοκρατούμενη Κρήτη βλ. Χ. Γάσπαρης, «Ἡ γλώσσα τῆς βενετικῆς γραφειοκρατίας. Ἡ ἀντιπαράθεση λατινικῆς καὶ ἑλληνικῆς γλώσσας στὴ μεσαιωνικὴ Κρήτη (13ος-15ος αἰ.)», *Σύμμεικτα*, τ. 9 (1994) = *Μνήμη Δ.Α. Ζακυθηνοῦ*, τ. 1, σ. 141-156.

28. Στὴν παράθεση τῶν ὀνομάτων τῶν ἐκλεκτόρων ποὺ ὑπογράφουν, συχνὲς εἶναι οἱ ἀκόλουθες ἐκφράσεις: *παρακαλεμένος καὶ ἀπὸ τὸν… ὁδιὰ δὲν κατέχει νὰ γράφει, ἔβαλα καὶ ἐγράψανε, ἐπαρακάλεσα καὶ ἐγράψανε διὰ ὄνομά μου* (Δέσμη τοῦ προνοητῆ Nicolò Boldù, *ὅ.π.*, φφ. 74v-76v).

καθὼς ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριὰ οἱ τοπικοὶ βενετοὶ ἀξιωματοῦχοι δὲν γνώριζαν ἑλληνικὰ καὶ ἀναγκαστικὰ χρησιμοποιοῦσαν μεταφράσεις, εἶναι προφανὲς ὅτι ἀνάμεσα στοὺς κυβερνῶντες καὶ στοὺς κυβερνώμενους ὑπῆρχε χάσμα γλωσσικῆς ἐπικοινωνίας. Οἱ ἀρχειακὲς πληροφορίες σχετικὰ μὲ τὶς ἐκλογὲς τῶν *κουμέσων*, τὶς ὁποῖες ἡ καλὴ τύχη μᾶς ἔχει διασώσει, δηλώνουν συγχρόνως μὲ σαφήνεια ὅτι μαζὶ μὲ τὸ ὀρθόδοξο δόγμα, στὸ ὁποῖο οἱ ντόπιοι παρέμεναν προσηλωμένοι, ἡ ἑλληνικὴ γλώσσα λειτούργησε ὡς βασικὸς συνεκτικὸς δεσμὸς τῶν ἑλληνικῶν πληθυσμῶν στὴ διάρκεια τῆς μακραίωνης ξενοκρατίας. Ἡ μελέτη τοῦ γλωσσικοῦ ζητήματος μέσα ἀπὸ τὴ θεώρηση τῶν συγκλίσεων καὶ ἀποκλίσεων μεταξὺ τῶν δύο ἐθνικῶν στοιχείων ποὺ λόγω ἱστορικῆς συγκυρίας ἀναγκάστηκαν νὰ ζοῦν στὸν ἴδιο γεωγραφικὸ χῶρο, εἶναι βέβαιο πὼς θὰ συμβάλει ἀποφασιστικὰ στὴν καλύτερη πρόσληψη τῆς περιόδου τῆς βενετοκρατίας στὴν Ἑλλάδα.

Περίληψη / Summary

Στὴν ἀνακοίνωση παρουσιάζονται δύο ζητήματα τῆς ἱστορίας τῶν Κυθήρων στὴ διάρκεια τῆς περιόδου τῆς βενετοκρατίας, τὰ ὁποῖα ἔχουν πλημμελῶς ὡς τώρα μελετηθεῖ. Τὸ πρῶτο ἀφορᾶ τὸν Marco Venier, γιὸ τοῦ βενετοῦ Bartolomeo Venier, *capitano al Golfo*, καὶ τῆς θυγατέρας ἑνὸς ἀπὸ τοὺς τρεῖς ἄρχοντες ποὺ διοικοῦσαν τὸ νησὶ στὸ ὄνομα τοῦ βυζαντινοῦ αὐτοκράτορα. Ἡ περίπτωση τοῦ ἑλληνοβενετοῦ Venier παρουσιάζει ἐνδιαφέρον, καθὼς προσφέρεται ὡς δεῖγμα διερεύνησης τῶν αἰσθημάτων του. Τὸ δεύτερο ζήτημα ἀφορᾶ τὴ θέση τῶν ἐκπροσώπων τοῦ ἀγροτικοῦ κόσμου, τῶν γνωστῶν *κουμέσων*, οἱ ὁποῖοι ἀναλάμβαναν νὰ ὑποστηρίξουν τὰ δίκαια τῶν ντόπιων ἐνώπιον τῶν βενετικῶν ἀρχῶν.

An attempt was made to present two neglected aspects of the history of the small island of Kythera during the Venetian domination: a) the case of Marco Venier, son of the Venetian Bartolomeo Venier, *capitano al Golfo*, and of the daughter of one of the island's three Greek lords, who held Kythera in the name of the Byzantine emperor. The case of the venetogreek Marco Venier is interessing from the point of view of his sentiments, b) the position of the *commessi* of the island's villages, representatives of the peasants, who were charged to transmit the islanders' petitions to the venetian authorities.

«MARMI NOBILI»
ΤΟ ΕΝΔΙΑΦΕΡΟΝ ΤΩΝ ΒΕΝΕΤΩΝ ΚΥΡΙΑΡΧΩΝ ΓΙΑ ΤΟΝ ΟΡΥΚΤΟ ΠΛΟΥΤΟ ΤΗΣ ΚΕΡΚΥΡΑΣ

Παναγιώτα Τζιβάρα

Η Βενετία, λόγω γεωφυσικής θέσης, δεν διέθετε ορυκτό πλούτο, κατά συνέπεια η εξάρτησή της από τις κτήσεις, τόσο της στερεάς γης όσο και του Κράτους της Θάλασσας, ήταν δεδομένη. Οι πρώτοι που έλαβαν επίσημα από τη Βενετία την άδεια και το προνόμιο να εκμεταλλευτούν φλέβες μετάλλων στη βενετική terraferma ήταν Γερμανοί, από τους οποίους η Βενετία προμηθευόταν τις πρώτες ύλες.[1] Ο έλεγχος για τα ορυχεία ανήκε αποκλειστικά στο βενετικό Συμβούλιο των Δέκα, το οποίο στις 13 Μαΐου 1488 δημοσιοποίησε έναν κανονισμό, με 39 συνολικά άρθρα, με στόχο να ρυθμιστούν ζητήματα για τα ορυχεία και τα λατομεία στη Γερμανία (Alemagna).[2] Ο κανονισμός του 1488 καταργούσε όλες τις παραχωρήσεις και τα προνόμια που είχαν δοθεί έως τότε από τη Γερουσία ή με την έγκριση της Γερουσίας και υποχρέωνε τους δικαιούχους χάριτος να λάβουν την αναγνώριση και τον καθορισμό της περιοχής δικαιοδοσίας τους από το Συμβούλιο των Δέκα.[3]

Ανάμεσα στα έτη 1665-1666 έλαβε χώρα μια μεταρρύθμιση που αφορούσε στη διαχείριση των ορυχείων και το 1666 ιδρύθηκε η υπηρεσία Magistrato alle Miniere, με τρεις υπαλλήλους, οι οποίοι εκλέγονταν από το Συμβούλιο των Δέκα, γνωστούς στις πηγές ως Deputati dall'eccelso Consiglio di Dieci sopra le miniere.[4] Στόχος της υπηρεσίας ήταν η τακτοποίηση των οικονομικών και φορολογικών ζητημάτων που συνδέονταν με τα ορυχεία και η λήξη των σκανδάλων, καθώς στην ενδοχώρα πολλοί επικαρπωτές ορυχείων δεν είχαν νόμιμους τίτλους πε-

---

1. Ann. Alberti – Rob. Cessi, *La politica mineraria della Repubblica Veneta*, Roma 1927, σ. 12.

2. *Capitoli, et ordini minerali stabiliti dagl'eccellentissimi signori sopra le Minere. In aggiunta dei vecchi capitoli et approbati dall'eccelso Conseglio di Dieci. Adi 14 marzo 1670.* Stampati per Pietro Pinelli, stampator ducale, σ. 3 (το έντυπο των κανονισμών με 15 αριθμημένες σελίδες βρίσκεται στη σειρά Archivio di Stato di Venezia (εφεξής ASV), Senato. Dispacci. Provveditori da Terra e da Mar e altre cariche (εφεξής PTM), busta 1004).

3. ASV, PTM, busta 1004, no 1. Informazione dei Deputati sopra le Minere.

4. Βλ. ASV, Inquisitori di Stato, busta 137, no 177 (Informazione dei Deputati sopra le Minere) και PTM, busta 1004, no 1 (Rassegnata li 18 7bre 1757).

ριβολής ούτε κατέβαλλαν τον φόρο, επικαλούμενοι παλαιά προνόμια.[5] Το 1670 οι Deputati καθόρισαν το νομοθετικό πλαίσιο με έναν λεπτομερή κανονισμό, με δέκα άρθρα, ο οποίος συμπλήρωνε εκείνον του 1488.[6]

Στον κανονισμό του 1670, για τον οποίο δηλωνόταν ότι συνετέθη για να πάψουν οι έριδες ανάμεσα στους περιβεβλημένους με άδεια, ανάμεσα στα άλλα οριζόταν ότι κάθε πρόσωπο ή συντροφία μπορούσε να έχει μόνο μία περιβολή για κάθε βουνό (άρθρο 1), να εξορύξει σε τρία μόνο σημεία (άρθρο 2), με συγκεκριμένο μέγεθος ανοίγματος εξόρυξης (άρθρο 4). Στην εκμετάλλευση των ορυχείων θα τηρούνταν σειρά αρχαιότητας για τους περιβεβλημένους (άρθρο 7), ενώ γινόταν έμμεση μνεία στην υποχρέωση καταβολής της δεκάτης.

Στην Κέρκυρα το ενδιαφέρον των Βενετών για τον ορυκτό πλούτο του νησιού γεννήθηκε στο δεύτερο μισό του 18ου αιώνα, λίγες μόνο δεκαετίες πριν από την κατάλυση της βενετικής κυριαρχίας.[7]

Όλα ξεκίνησαν όταν ένας ευγενής πολίτης, ο Νικόλαος Πετριτής, θέλησε να εκμεταλλευτεί λατομεία μαρμάρου που ανέσκαψε στην περιοχή της βόρειας Κέρκυρας, στο χωριό Σπαρτίλλας.

Ο Νικόλαος, γιος του Αλεξάνδρου Πετριτή, είχε γεννηθεί στην Κέρκυρα το 1696 και είχε σπουδάσει στο Πανεπιστήμιο της Πάδοβας.[8] Στο νησί κατείχε πολλά αστικά ακίνητα και γαίες στις περιφέρειες πολλών χωριών, όπως μαρτυρούν ακόμα και σήμερα τα σωζόμενα τοπωνύμια.[9] Στην κερκυραϊκή ιστοριογραφία η οικογένειά του συμπεριλαμβάνεται σε εκείνες του λατινικού δόγματος, οι οποίες

---

5. Ann. Alberti – Rob. Cessi, *La politica mineraria*, ό.π., σ. 145-154 και Michela Dal Borgo, «Archivio dei Deputati alle miniere», στο: *La ceramica nel Veneto. La Terraferma dal XIII al XVIII secolo*, a cura di Giuliana Ericani e Paola Marini, Verona 1990, σ. 493.

6. *Capitoli, et ordini minerali*, ό.π., σ. 11-15.

7. Οι βενετοί αξιωματούχοι, ακόμη και ως παρεπιδημούντες, ενημέρωναν τη Γερουσία για τον ορυκτό πλούτο των κτήσεων, όπως ο Giacomo Soranzo το 1581: «a Cerigo […] per esser montuosa vi si trovano marmi eccelentissimi» (Relazione e diario del viaggio di Jacopo Soranzo ambasciatore della Repubblica di Venetia per il ritaglio di Mehemet figlivolo di Amurat imperatore dei Turchi l'anno 1581), στο: E. Alberi (raccolte, annotate ed edite da), *Le relazioni degli ambasciatori veneti al Senato*, s. III, v. II, Firenze 1844, σ. 219).

8. *Libro delle famiglie nobili della magnifica citta di Corfù tratto dal Libro D'Oro…* l'anno MDCCLXXXI, σ. 20. – Γ. Πλουμίδης «Αι πράξεις εγγραφής των Ελλήνων σπουδαστών του Πανεπιστημίου της Παδούης (Μέρος Α', Artisti 1634-1782)», *Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών*, τ. 37 (1969-1970), σ. 293, αρ. 922. Ο ίδιος, «Έλληνες σπουδαστές του Πανεπιστημίου της Πάδοβας (πτυχιούχοι, 18ος αιώνας)», *Ηπειρωτικά Χρονικά*, τ. 43 (2009), σ. 654, αρ. 327 (αναφέρεται στους Leggisti).

9. Βλ. ενδεικτικά, ΓΑΚ, Αρχεία Νομού Κερκύρας (εφεξής ΑΝΚ), Συμβολαιογραφικά, φάκ. Ρ.19, β. 5, φ. 17v, 30v και β. 6, φ. 34v. Συμβολαιογραφικά, φάκ. Α.128, β. 260, φ. 41v.

προσχώρησαν αργότερα στους ορθοδόξους.[10] Τα έτη 1747-1757 ο Νικόλαος έλαβε τμηματικά από τους κτήτορες του ναού των αγίων Ιάσωνος και Σωσιπάτρου στη Γαρίτσα, κτητορικά δικαιώματα. Ο ναός, που χρονολογείται στο τέλος του 10ου ή στις αρχές του 11ου αιώνα,[11] βρισκόταν τότε σε πολύ άσχημη κατάσταση και πρωταρχική έγνοια του νέου κτήτορα ήταν η ανακαίνιση και η επισκευή των φθαρμένων μερών του, με στόχο τη δημιουργία ενός μοναστηριού, παρθενώνα ή δημοσίου σχολείου.[12] Οι κίονες στο Ιερό, στην αγία Τράπεζα, είχαν σχεδόν διαλυθεί, δύο κορνίζες που στήριζαν τον θόλο είχαν καταρρεύσει και είχαν σπάσει τα «εξαίσια» μάρμαρα (i marmi nobili).[13] Τα μάρμαρα εκείνα, λόγω της παλαιότητας αλλά και της επεξεργασίας τους, ήταν το πιο πολύτιμο κόσμημα της εκκλησιάς.[14]

Η αναζήτηση κατάλληλου ποιοτικά και αισθητικά υλικού τον οδήγησε πριν από το έτος 1754 στη βόρεια Κέρκυρα, στο χωριό Σπαρτίλλας, εκεί που ο Πετριτής διέθετε κιόλας γαιοκτήματα και όπου επιφανειακές ενδείξεις στους βράχους υποψίαζαν για αξιόλογης ποιότητας μάρμαρο.[15] Οι προσδοκίες του επαληθεύτηκαν και από τα λατομεία, τα οποία εκείνος με προσωπικά έξοδα άνοιξε, κατάφερε να εξορύξει μάρμαρα ιδιαίτερης ποιότητας και εμφάνισης, τα οποία θα κάλυπταν τις απαιτήσεις για τον καλλωπισμό μιας εκκλησίας, «αρχαίας» ήδη τότε για τους Κερκυραίους.[16]

Ο Πετριτής, αφού μάλλον είχε καλύψει την πρωτογενή ανάγκη του με την προμήθεια του υλικού για την ανακαίνιση της εκκλησίας, θέλησε στη συνέχεια να

---

10. Λ. Βροκίνης, *Έργα. Βιογραφικά σχεδάρια*, επιμέλεια – προλεγόμενα Κ. Δαφνή (= *Κερκυραϊκά Χρονικά*, τ. 16 (1972), σ. 178, σημ. 61.

11. Βλ. Ι. Παπαδημητρίου, «Ο ναός των αγίων Ιάσωνος και Σωσιπάτρου εν Κερκύρα», *Αρχαιολογική Εφημερίς* 1934-1935, σ. 37-56. – Π. Βοκοτόπουλος, «Περί την χρονολόγησιν του εν Κερκύρα ναού των αγίων Ιάσωνος και Σωσιπάτρου», *Δελτίον Χριστιανικής και Αρχαιολογικής Εταιρείας*, τ. 5 (1969), σ. 149-172.

12. Παναγιώτα Τζιβάρα, *Σχολεία και δάσκαλοι στη βενετοκρατούμενη Κέρκυρα (16ος-18ος αι.)*, Αθήνα 2003, σ. 224-230.

13. ASV, Inquisitori di Stato, busta 137, no 177, διαταγή του Sagredo με ημερομηνία 1 Απριλίου 1754, συνημμένη στην Informazione. Magistrato de'Deputati sopra le Minere, αρ. 2. Σύμφωνα με πληροφορίες ο τρούλος και η νότια πλευρά του ναού είχαν επισκευασθεί τον 17ο αιώνα, βλ. Ι. Παπαδημητρίου, *ό.π.*, σ. 53. – Π. Βοκοτόπουλος, *ό.π.*, σ. 151.

14. Βλ. ASV, PTM, busta 1004, no 1 (Informazione dei Deputati sopra le Minere).

15. Γνωστά λατομεία την εποχή εκείνη ήταν στην περιοχή του Αγίου Στεφάνου (petriera di San Steffano di pietra neta e biancha), βλ. ANK, Συμβολαιογραφικά, φάκ. Τ.94, β. 44, φ. 17v-18v· των Σινιών, βλ. Φωτεινή Καρλάφτη-Μουρατίδη, «Οικοδομική δραστηριότητα στην Κέρκυρα το 17ο αιώνα», *Θησαυρίσματα*, τ. 35 (2005), σ. 367-368.

16. Στο διάταγμα του Sagredo αναφέρονται οι άγιοι Ιάσωνας και Σωσίπατρος ως οι ιδρυτές του ναού, βλ. ASV, Inquisitori di Stato, busta 137, no 177, διαταγή του Sagredo με ημερομηνία 1 Απριλίου 1754, no 2.

κατοχυρώσει την ανακάλυψή του με την εξασφάλιση του δικαιώματος νομής και εκμετάλλευσης των λατομείων, για προσωπικό κέρδος. Για την εξασφάλιση της άδειας με τη μορφή της περιβολής (investitura), απευθύνθηκε με γραπτό υπόμνημα προς τον γενικό προνοητή Agostin Sagredo, ο οποίος με τη σειρά του προώθησε το αίτημα στη Γερουσία. Η τελευταία με επιστολή, με ημερομηνία 19 Ιανουαρίου 1754, εκτιμώντας ότι η ικανοποίηση του αιτήματος Πετριτή θα απέφερε κέρδη στο Δημόσιο Ταμείο, προέτρεψε τον προνοητή να προβεί στην παραχώρηση του δικαιώματος, με τον όρο ότι θα περιοριζόταν μόνο στις ορεινές και ακαλλιέργητες περιοχές.[17]

Ο Sagredo προχώρησε στην έκδοση διατάγματος, με ημερομηνία 1 Απριλίου 1754, με το οποίο «ενέδυε» τον Πετριτή και τους απογόνους του με προνόμιο εικοσαετούς διάρκειας, τους όριζε αποκλειστικούς εκμεταλλευτές των λατομείων μαρμάρου που είχαν εντοπιστεί, και πρόσταζε για την καταβολή εκ μέρους του Πετριτή του ποσού των τριακοσίων δουκάτων τον χρόνο, για την πρώτη δεκαετία.[18]

Το διάταγμα Sagredo επικύρωσε η Γερουσία με δουκική απόφαση το ίδιο έτος,[19] παραγκωνίζοντας ουσιαστικά τη βενετική υπηρεσία των Deputati.[20]

Οι τελευταίοι ενημερώθηκαν όμως αμέσως για το παραχωρηθέν προνόμιο και ζήτησαν από τον προνοητή πρόσθετες επεξηγήσεις και δείγματα υλικού.[21] Ο Sagredo απέστειλε στις 21 Μαΐου 1755 τα σχετικά δείγματα και τους ενημέρωσε για το εκδοθέν κατόπιν δουκικής αδείας διάταγμα.[22] Συγχρόνως, ο Πετριτής απευθύνθηκε στο Magistrato για να λάβει το σχετικό δίπλωμα (diploma).[23]

---

17. ASV, Inquisitori di Stato, busta 137, no 177, συνημμένο no 3, με ημερομηνία 19 Ιανουαρίου 1753.

18. ASV, Inquisitori di Stato, busta 137, no 177, συνημμένο no 2, διάταγμα του Sagredo με ημερομηνία 1 Απριλίου 1754.

19. ASV, Inquisitori di Stato, busta 137, no 177, συνημμένο no 2 (Contenuto in ducale dell'ecc.mo Senato in data 29 giugno 1754).

20. Ο Sagredo γνώριζε ωστόσο την αρμόδια υπηρεσία πολύ καλά. Για το διάταγμα του 1754 έλαβε υπόψιν το διάταγμα των Deputati της 9ης Ιανουαρίου 1730, συναφές με άλλο του Συμβουλίου των Δέκα με ημερομηνία 12 Ιουλίου 1666, τα άρθρα του κανονισμού για τα ορυχεία, την άδεια της Γερουσίας του Ιανουαρίου 1753 (ASV, Inquisitori di Stato, busta 137, no 177, συνημμένο no 2).

21. Η επιστολή με ημερομηνία 30 Δεκεμβρίου 1754 αναφέρεται στην αντίστοιχη απαντητική του προνοητή, με ημερομηνία 21 Μαΐου 1755 (ASV, Inquisitori di Stato, busta 137, no 177. Copia di lettera diretta al Magistrato ecc.mo sopra le Minere dal proveditor general di Corfù in data li 21 maggio 1755).

22. Ο προνοητής εσώκλειε επίσης στην επιστολή του αντίγραφα αναφορών για τα μάρμαρα, συνταγμένων από τον μηχανικό Mollari και τον καπιτάνο μηχανικό Zorzi Trancarin.

23. ASV, Inquisitori di Stato, busta 137, no 177 (Copia di lettera diretta al Magistrato ecc.mo sopra le Minere dal proveditor general di Corfù in data li 21 maggio 1755).

Από την άλλη πλευρά, το Magistrato συνέταξε υπόμνημα, το οποίο θα απέστελνε αργότερα σε αξιωματούχους και υπηρεσίες για ενημέρωση και δρομολόγηση ενεργειών υπέρ της διάσωσης του γοήτρου και των αρμοδιοτήτων του.[24]

Οι υπεύθυνοι της ανωτέρω υπηρεσίας έκριναν ότι τα αιτήματα Πετριτή κατατίθενταν με «νεωτερικές, αμφίβολες και ασυνήθιστες μεθόδους» και διέβλεπαν αντιφατικότητα, εφόσον ο ευσεβής σκοπός που εκείνος επικαλούνταν διασταυρωνόταν με την απαίτηση για αποκλειστική και πολύχρονη εκμετάλλευση του λατομείου.

Επιπλέον, επεσήμαιναν την καταστρατήγηση άρθρων του κανονισμού του 1670, χαρακτήριζαν σκανδαλώδες το γεγονός της μονοπώλησης της εκμετάλλευσης, επέκριναν το διάταγμα Sagredo, που δεν είχε προβλέψει δικλείδες ασφαλείας για το δημόσιο και ιδιωτικό συμφέρον, και εξανίσταντο γιατί τα χρηματικά ποσά από την εκμετάλλευση των ορυκτών θα κατατίθενταν στο Δημόσιο Ταμείο και όχι στο Magistrato. Αμήχανοι, ωστόσο, να διατυπώσουν οποιαδήποτε άλλη κρίση για δικαιώματα και ελευθερίες που είχαν παραχωρηθεί σε έναν βενετό υπήκοο με τις «ευλογίες» της Γερουσίας, έκλειναν το υπόμνημα με τη διαβεβαίωση ότι θα εύρισκαν θεραπεία για το ζήτημα που είχε ανακύψει.

Στο μεταξύ όμως διάστημα ολοκληρώθηκε η θητεία του φίλου και αρωγού προνοητή Sagredo, ενώ το θέμα με το διάταγμα εκείνου και τη δουκική επικύρωση πέρασε στους Ανακριτές του Κράτους (Inquisitori di Stato), αρμόδια δικαστική υπηρεσία για την εκδίκαση των πολιτικών εγκλημάτων ενάντια στο Κράτος.[25]

Οι Inquisitori di Stato έσπευσαν να ενημερώσουν (24 Σεπτεμβρίου 1755) τον νεοεκλεγέντα προνοητή Girolamo Querini για τις ενέργειες του προκατόχου του[26] και τον υποχρέωσαν να εφαρμόσει τις εντολές τους.[27] Η εξουσία των Deputati φαινόταν επιτέλους ότι επιβάλλεται και ο Πετριτής, που έβλεπε ότι η συνεργασία με το αρμόδιο Magistrato ήταν μονόδρομος για την επιτυχή έκβαση των επιχειρήσεών του, παρουσιάστηκε αυτοπροσώπως στον Querini και δήλωσε ότι εκουσίως απαρνούνταν την ευεργεσία που είχε λάβει με το διάταγμα της 1ης Απριλίου 1754, σχετικά με την εκλατόμευση των μαρμάρων.[28]

---

24. ASV, Inquisitori di Stato, busta 137, no 177 (Informazione. Magistrato de'Deputati sopra le Minere) και ASV, PTM, busta 1004, no 1.

25. Βλ. πρόχειρα Catia Milan – Ant. Politi – Br. Vianello (a cura di), *Guida alle Magistrature. Elementi per la conoscenza della Repubblica Veneta*, Verona 2003, σ. 64.

26. ASV, Inquisitori di Stato, busta 137, no 177.

27. ASV, Inquisitori di Stato, busta 137, no 177, επιστολή του Andrea Donado Inquisitor και των συναδέλφων του προς τον προνοητή (δεν αναφέρεται όνομα), με ημερομηνία 24 Σεπτεμβρίου 1755.

28. ASV, Inquisitori di Stato, busta 137, no 177, έγγραφο με ημερομηνία 5 Φεβρουαρίου 1755 (=1756).

Έναν χρόνο αργότερα, τον Μάρτιο του 1756, ο Πετριτής, διά του εκπροσώπου του στη Βενετία Δημητρίου Βαλσαμάκη,[29] απευθύνθηκε στους Deputati για να λάβει την περιβολή, όπως καθόριζε ο κανονισμός, υποσχόμενος και την καταβολή της δεκάτης.[30] Πέρασε ωστόσο ένας χρόνος απραξίας και σιωπής των Deputati, που ανάγκασε τον Βαλσαμάκη να καταφύγει πάλι σε εκείνους με πιο σαφές αίτημα, με τη δήλωση πρόσθετων στοιχείων που βοηθούσαν στη χαρτογράφηση του τόπου και με ένα σχέδιο απεικονιστικό των λατομείων.[31]

Οι Deputati ξεκίνησαν ξανά τον έλεγχο, αιτούμενοι τη συνεργασία του προνοητή, ενώ ένα νέο σχέδιο, που θα προσκόμιζε ο Βαλσαμάκης, θα αποκάλυπτε ότι τα λατομεία, που είχε εκσκάψει με δικά του έξοδα ο Πετριτής, ήταν τελικά τέσσερα.[32]

Η υπόθεση Πετριτή παρέμεινε στάσιμη έως την άφιξη στην Κέρκυρα του νέου γενικού προνοητή θαλάσσης, του Francesco Grimani, το έτος 1758. Επιφορτισμένος με την υποχρέωση της επιτόπιας έρευνας στα λατομεία Πετριτή, για τον έλεγχο της συμμόρφωσης στα άρθρα του κανονισμού του 1670,[33] ο προνοητής Grimani ανέθεσε την αποστολή σε έναν φυσιοδίφη μοναχό, τον padre Vittor Vio. Ο Vio, μοναχός του τάγματος των βενεδικτίνων camaldonesi, από το San Michele του Murano, βρισκόταν εκείνη την εποχή στην Κέρκυρα για έρευνα θεμάτων Φυσικής Ιστορίας, στη συνοδεία του Giacomo Nani, υπεύθυνου του στόλου.[34]

---

29. Ο Βαλσαμάκης πρέπει να ήταν Κεφαλονίτης, εγκαταστημένος στη Βενετία, βλ. Χρύσα Μαλτέζου – Γ. Πλουμίδης (έκδ.), *Οι αποβιωτήριες πράξεις Ελλήνων στο Αρχείο του ναού του Αγίου Αντωνίου Βενετίας (1569-1810)*, Βενετία 2001, σ. 363 αρ. 1600 και Giustiniana Migliardi O'Riordan (a cura di), *Ordinamento ed Inventario del Bailo a Costantinopoli in via di completamento*, Settembre 2012, σ. 49 (www.archiviodistatovenezia.it/siasve/documenti).

30. ASV, Deputati alle miniere, busta 313 [Deputati del Consiglio dei Xci sopra le Miniere. Suppliche e Notifiche dall'anno 1748 all'anno 1756], λυτό φύλλο (Presentata da D.o Demetrio Valsamachi li 15 marzo 1756) και ASV, PTM, busta 1004, copia no 2.

31. ASV, PTM, busta 1004, no. 3 (Presentata a […] li 8 marzo 1757) και copia no. 4 (Di lettera del Magistrato di sri Deputati dell'ecc. Consiglio di Xci sopra le Minere all'ecc. mo sigr Proveditor General da Mar, li 13 aprile 1757). Η περιοχή των μαρμάρων οριζόταν από τις περιοχές Γραβολιθιά, Στη Λάκκα, Κουκουζέλα, Κρισένο και νότια από την παραλία.

32. ASV, PTM, busta 1004, copia no 4 και no 5.

33. ASV, PTM, busta 1004, έγγραφο του deputato Andrea Querini προς τον γενικό προνοητή θαλάσσης, με ημερομηνία 1 Ιουλίου 1758. Συνημμένα, το κείμενο της Informazione dei Deputati sopra le Minere, οι αιτήσεις Βαλσαμάκη με ημερομηνία 13 Μαρτίου 1756, 8 Μαρτίου 1757, η επιστολή του Magistrato προς τον γενικό προνοητή με ημερομηνία 13 Απριλίου 1757 και η αίτηση Βαλσαμάκη με ημερομηνία 21 Απριλίου 1757 (no 1-5).

34. Ο Vittor Vio ή Guido Ignazio Vio ήταν σπουδαίος φυσιοδίφης και ιεροκήρυκας. Ασχολήθηκε με τη μελέτη των θαλασσίων καρκινοειδών (crostacei) και ακολούθησε στην Κέρκυρα τον προνοητή του στόλου Giacomo Nani. Εκτός από την αναφορά του, που συμπεριλαμβάνεται στην έκθεση του Grimani, είναι γνωστό ότι συνέταξε και άλλες πραγματείες κατά τον

Με ένα αναλυτικό υπόμνημα, ο μοναχός Vio πληροφόρησε τον προνοητή για το είδος των μαρμάρων (επρόκειτο για πολύτιμα ανθοειδή αλάβαστρα), τη θέση τους (η φλέβα ξεκινούσε από το βουνό Γραβολιθιά στη θέση Πλάκα και έφτανε έως τους κοντινούς στον Ύψο λόφους), τη γεωλογική τους σύσταση (τα μάρμαρα προέρχονταν από σταλακτίτες που είχαν δημιουργηθεί μέσα στις σχισμές των βράχων) και τις ιδιαιτερότητες εκλατόμευσης. Ο ενθουσιασμός του Vio για το είδος των μαρμάρων ήταν τόσο μεγάλος, ώστε ξεκινούσε την αναφορά του συγκρίνοντας την ανακάλυψη του αλάβαστρου από τον Grimani με την ανακάλυψη του αββά Diego Revillas, καθηγητή των Μαθηματικών στη Ρώμη και μέλους της Βασιλικής Εταιρείας του Λονδίνου.[35]

Με τη σειρά του, ο γενικός προνοητής κατέθεσε όλα όσα έμαθε για την ποιότητα των μαρμάρων, το κόστος εξόρυξής τους, τη δυνατότητα απόσβεσης των εξόδων και πρότεινε την άμεση εκμετάλλευσή τους.

Ο προνοητής ήταν πεπεισμένος ότι τα μάρμαρα του Σπαρτίλλα, όντας ανθοειδή αλάβαστρα ανατολικού τύπου, ήταν ανώτερα από εκείνα τα μάρμαρα της Γαλλίας, της Γένοβας, της Καρράρα, της Σικελίας, και γι' αυτό υπέδειξε τη μεταφορά τους στη Βενετία, για τη χρησιμοποίησή τους σε πολυτελείς κατασκευές και για τον καλλωπισμό της βασιλικής του Αγίου Μάρκου, στα σημεία που έχρηζαν ανακαίνισης.

Για την εμπορική αξιοποίηση των αλάβαστρων πρότεινε την ανάθεση του έργου σε μια εταιρεία που θα μπορούσε να αντεπεξέλθει στους κόπους και στα έξοδα αλλά και η οποία θα διέθετε για το έργο τους κατάλληλους εργάτες και λιθοξόους.

Μαζί με το υπόμνημα, ο προνοητής απέστειλε στο Magistrato και ένα κουτί με δείγμα από την κόκκινη σκόνη από τη Γραβολιθιά καθώς και δώδεκα κομμάτια μάρμαρο.[36]

χρόνο της παραμονής του στην Κέρκυρα. Βλ. ASV, PTM, busta 1004, αναφορά του προνοητή Grimani με ημερομηνία 12 Ιουλίου 1759. – *Relazioni storico-politiche delle isole del mare Jonio suddite della Serenissima Repubblica di Venezia scritte allo eccellentissimo Senato da sua eccellenza Francesco Grimani Provveditore Generale da Mar l'anno MDCCLX*, Venezia 1856, σ. XVIII, XXI-XXII, 59, 103. Βλ. επίσης Vitt. Meneghin, *San Michele in isola di Venezia*, Venezia 1962, σ. 198-200.

35. Ο Vio αναφέρεται σε δημοσίευση έργου (Ragionamento fisico) του Revillas στη Luca. Ο Diego Revillas (1690-1746) ήταν μέλος της θρησκευτικής αδελφότητας του Τάγματος του Αγίου Ιερωνύμου και έμεινε στο μοναστήρι των αγίων Alessio και Bonifacio στη Ρώμη. Ήταν φυσικός, φυσιολόγος, μετεωρολόγος, χαρτογράφος, τοπογράφος, μέλος της Royal Society of London και ιταλικών ακαδημιών. Βλ. Mary Pedley, «The Manuscript Papers of Diego de Revillas in the Archive of the British School at Rome», *Papers of the British School at Rome*, τ. 59 (1991), σ. 319-324.

36. ASV, PTM, busta 1004, αναφορά του Grimani με ημερομηνία 12 Ιουλίου 1759 και *Relazioni storico-politiche*, ό.π., σ. 103-107, documento D.

Η επιμελημένη έκθεση του προνοητή, με την παρουσίαση των πλεονεκτημάτων και μειονεκτημάτων της επιχείρησης στον Σπαρτίλλα, ενθουσίασε τους υπεύθυνους στο Magistrato και ανέθεσαν σε εκείνον τη μέριμνα για την εξεύρεση του κατάλληλου εργολάβου, προσώπου ή εταιρείας, χωρίς ωστόσο να αποκλείουν τον Πετριτή. Στον προνοητή ανέθεταν ακόμα τη σύναψη του συμβολαίου με τον επικαρπωτή των λατομείων καθώς και τον καθορισμό της δεκάτης που εκείνος έπρεπε ετησίως να καταβάλλει. Το συμβόλαιο θα αποστελλόταν για έγκριση στο Magistrato και η δεκάτη θα κατατίθετο στο ταμείο της ίδιας υπηρεσίας.[37]

Με την κοινοποίηση της ανάθεσης έργου στον Grimani έκλεισε ένας κύκλος επικοινωνίας της υπηρεσίας του Magistrato με τους βενετούς απεσταλμένους στην Κέρκυρα. Μετά από αναστολές, οπισθοχωρήσεις και καιροσκοπισμό οι Deputati είχαν εμπιστευτεί επιτέλους έναν αξιωματούχο, ο οποίος επιπλέον τους έπεισε ότι η πιστή εφαρμογή των κανονισμών για τα ορυχεία ήταν ανέφικτη για την περίπτωση της Κέρκυρας.

Οι καιροί όμως είχαν αλλάξει και ο χρόνος που πέρασε παρέσυρε μαζί του και τις ευτυχείς για την εκμετάλλευση των μαρμάρων συγκυρίες.

Ο Πετριτής, μετά από τη λήψη της κρατικής άδειας από τον βενετό προνοητή, εξόρυξε τα κόκκινα μάρμαρα του Σπαρτίλλα και αντικατέστησε τους κίονες της εκκλησιάς του. Σε κείμενο του 1768, το οποίο αναφέρεται στην ανακαινισμένη εκκλησία των αγίων Ιάσωνος και Σωσιπάτρου, γίνεται λόγος και για τον εμπλουτισμό της με «πολύτιμα μάρμαρα» (arrichita di preciosi marmi).[38] Κατόπιν επεδίωξε την εμπορική εκμετάλλευση του υλικού, επενδύοντας σε διαφορετικές κατασκευές, όπως ανατολικά κοσμήματα, λαβές μαχαιριών και βακτηριών, επιφάνειες τραπεζιών. Συγχρόνως ανέλαβε τη διαφήμιση του πετρώματος στη Βενετία, Ολλανδία, Ισπανία, Πορτογαλία και στο Λονδίνο, ενώ ο ίδιος μετέφερε μια ποσότητα στη Νάπολη. Στη Βενετία οι έμποροι δυτικών μαρμάρων βάλθηκαν να απαξιώσουν τις πέτρες του Σπαρτίλλα. Στη Νάπολη, αντίθετα, ο μηχανικός Vanitelli αναγνώρισε αμέσως την ποιότητα του αλάβαστρου και ονειρεύτηκε ότι θα έκτιζε με εκείνο το βασιλικό παλάτι στην Caserta, έργο που είχε αναλάβει από τον Κάρολο των Βουρβόνων.[39] Οι δύο πλευρές δεν ήρθαν ποτέ σε συμφωνία, είτε γιατί ο Ναπολιτάνος μηχανικός προτίμησε τα σικελικά μάρμαρα, όπως έγραφε στην αναφορά του ο Grimani, είτε γιατί ενεπλάκη στην υπόθεση η Βενε-

37. ASV, PTM, busta 1004, έγγραφο με τίτλο Ecc.mi Dep.ti sopra le Minere και χρονολογία 30 gennaro 1759 MV (=1760).

38. Παναγιώτα Τζιβάρα, *Σχολεία*, ό.π., σ. 481.

39. Ο Carlo Vanitelli ήταν γιος του αρχιτέκτονα Luigi, στον οποίο ο Κάρολος των Βουρβόνων ανέθεσε την κατασκευή της Reggia di Caserta. Ο θεμέλιος λίθος ετέθη τον Ιανουάριο του 1752. Ο Κάρολος το 1759 έγινε βασιλιάς της Ισπανίας.

τία και διέκοψε τις επαφές, σύμφωνα με τον κερκυραίο Στυλιανό Βλασσόπουλο, σύγχρονο των γεγονότων: «Ο Κάρολος Γ′ μέσω του αντιπροσώπου του στη Νάπολη αναζήτησε τα μάρμαρα. Η μικρόψυχη πολιτική των Βενετσιάνων ταράχτηκε εξ αιτίας αυτής της αναζήτησης και του απάντησε δειλά πως ήταν λίγα και τέλειωσαν. Οι Inquisitori di Stato έπειτα διέταξαν με έγγραφο δουκικό τον προνοητή να υποχρεώση τον Πετριτή ν' αποσύρη τη συμφωνία, πράγμα που γίνηκε αμέσως. Έτσι η κάβα από την εποχή εκείνη έμεινε σκεπασμένη».[40]

Το ενδιαφέρον της μητρόπολης για τον ορυκτό πλούτο των κτήσεων συνέπεσε χρονικά με το κίνημα των ιταλών φυσιοδιφών, όπως του Antonio Vallisneri, καθηγητή Ιατρικής στο Πανεπιστήμιο της Πάδοβας, και άλλων που οργάνωσαν φυσιοδιφικές αποστολές στο Ιόνιο.[41]

Η συζήτηση που προκλήθηκε από την ανακάλυψη των μαρμάρων τροφοδότησε την αρχαιολατρία των Βενετών και την επιθυμία κατοχής θραυσμάτων του αρχαιοελληνικού και ρωμαϊκού παρελθόντος. Η παρουσία στην Κέρκυρα και η συνεργασία συγκεκριμένων προσώπων στην υπόθεση των μαρμάρων ήταν σαφώς συγκυριακή, η συμβολή τους όμως στην ανάδυση της ταυτότητας του συλλέκτη μένει ακόμα να διερευνηθεί και να αξιολογηθεί, και αναφέρομαι εδώ στη συμβολή του padre Vio, συνεργάτη των αδελφών Nani, οι οποίοι την ίδια ακριβώς χρονική περίοδο άγρευαν στο Ιόνιο, και ειδικά στην Κέρκυρα, εκτός από χειρόγραφα, και marmi inscritti, δηλαδή επιγραφές σε μάρμαρο.[42] Η ποιότητα των μαρμάρων του Σπαρτίλλα είχε προκαλέσει τον συνειρμό για την ταύτιση των αρχαίων μαρμάρων που κοσμούσαν στις μέρες τους τοίχους και δάπεδα στην Κέρκυρα, των μαρ-

---

40. Στυλιανός Βλασσόπουλος, *Στατιστικαί και ιστορικαί περί Κερκύρας ειδήσεις*, (= *Κερκυραϊκά Χρονικά*, τ. 21 [1977]), σ. 27.

41. Για τον Vallisneri, τη δράση του και την επιρροή του στους Έλληνες μαθητές του, βλ. Maria Laura Soppelsa, «Indagini ed esplorazioni naturalistiche nelle Isole Ionie nel secondo Settecento», *Πρακτικά Η′ Διεθνούς Πανιονίου Συνεδρίου, Κύθηρα 21-25 Μαΐου 2006*, τ. IV.Α, *Επτανησιακός πολιτισμός (μέρος Α′)*, Κύθηρα 2009, σ. 33-43. Τον Vallisneri αναφέρει ως Vallisnichi ο Βλασσόπουλος (ό.π.). Στο έργο *Saggio di Storia naturale Bresciana* του έτους 1769 συμπεριλήφθηκε επιστολή του Vallisneri στους Riformatori degli studi di Padova, με την οποία υπεδείκνυε στη βενετική κυβέρνηση να καταγράψει όλα τα ορυκτά και να δημιουργήσει μια συλλογή. Η πρότασή του υλοποιήθηκε αργότερα στο Magistrato alle miniere, με βάση αναφορές απεσταλμένων στις διάφορες περιοχές (*Commentari della Accademia di Scienze, Lettere, Agricoltura ed Arti del dipartimento del Mella per l'anno 1808*, Brescia 1808, σ. 34-35, σημ. 1).

42. Βλ. Francesca Crema, «Dalla collezione Nani al Museo Archeologico di Venezia: un chalkoma corcirese di Prossenia», *Studi in ricordo di Fulvio Mario Broilo. Atti del Convegno, Venezia, 14-15 ottobre 2005*, a cura di Giovanella Cresci Marrone e Ant. Pistellato, Padova 2007, σ. 239-240, σημ. 12, 15-17, 23.

μάρων που είχαν δει στην Ηγουμενίτσα καθώς και εκείνων, των «εξαίσιων», που είχαν αποκαλυφθεί λίγα χρόνια νωρίτερα στα ερείπια του Βουθρωτού.[43] Η σκέψη ότι η αρχαία πόλη της Κέρκυρας είχε οικοδομηθεί με μάρμαρα υψηλής ποιότητας και ντόπιας προέλευσης έδινε στα μάρμαρα του Σπαρτίλλα πρόσθετη εμπορική αξία και αίγλη.

Τελικά, η Βενετία δεν πρόλαβε να αξιοποιήσει τα κερκυραϊκά λατομεία μαρμάρου,[44] ούτε τα ορυχεία θειαφιού και άνθρακα, για τα οποία είχε πληροφορίες.[45] Τα μάρμαρα του Σπαρτίλλα δεν έμελλε να στολίσουν θρησκευτικά ή κοσμικά οικοδομήματα στην πλατεία των δόγηδων, όπως είχε συμβεί παλαιότερα με κρητικά μάρμαρα που εστάλησαν για την κατασκευή του δουκικού παλατιού.[46]

Η συνεργασία των ντόπιων υπηκόων με τους απεσταλμένους στις κτήσεις βενετούς αξιωματούχους και η παράκαμψη των θεσμοθετημένων αρμοδίων οργάνων, η αυστηρότητα των κανονισμών που η Βενετία είχε ορίσει για την εκμετάλλευση των ορυχείων, ασύμβατη και ανεφάρμοστη για τα λατομεία, η σύγκρουση ιδιωτικού και δημοσίου συμφέροντος, η οικονομική βενετική πολιτική για την κάρπωση του μέγιστου κέρδους έναντι ελάσσονος κόστους, η ανάθεση της διερευνητικής αποστολής σε αξιωματούχους με βραχύχρονη και εναλλασσόμενη θητεία, όλα αυτά χρεώνονται ίσως στους παράγοντες που ενοχοποιούνται για την απώλεια μιας ακόμα ευκαιρίας οικονομικής εκμετάλλευσης των κτήσεων.

Η υπόθεση των «ευγενών μαρμάρων» της κερκυραϊκής υπαίθρου, των marmi nobili ή capi nobili, όπως δηλώνονται στις πηγές, δεν μπόρεσε στο δεύτερο μισό του 18ου αιώνα να συμβάλει στην οικονομία της μητρόπολης, όπως δεν μπόρε-

---

43. Σχετικά με τα μάρμαρα της Ηγουμενίτσας ο Grimani υποσχόταν τη σύνταξη αναλυτικού υπομνήματος χωρίς να κινήσει τις υποψίες των Οθωμανών.

44. Από τον Sagredo απεστάλη και δείγμα λευκών πλακών που είχαν ανασκαφεί στην περιοχή του Πέλεκα, βλ. ASV, Inquisitori di Stato, busta 137, no177 (Copia di lettera diretta al Magistrato […] in data li 21 maggio 1755).

45. Η πληροφορία για το θειάφι προερχόταν από τον προνοητή Grimani: «Vi è pure una miniera di zolfo, la di cui vena si estende per alquanti miglia, e la di cui escavazione, dicesi, che sarebbe poco dispendiosa; tanto più che non è lontana dal caricatore di Porto Timone» (*Relazioni storico-politiche*, ό.π., σ. 91). Υπήρχαν ακόμη ένα ορυχείο θειαφιού στους Πάγους, ένα ορυχείο ασφάλτου στον Άη Μαθιά και άλλο στους Γαστράδες, καθώς και ένα ορυχείο ορυκτού άνθρακα (Στ. Βλασσόπουλος, *Στατιστικαί*, ό.π., σ. 25-26).

46. Μάρμαρα από την Κρήτη καθώς και μέλη αρχαιοτήτων εστάλησαν στη Βενετία το 1576 για την επισκευή του δουκικού παλατιού. Βλ. *Το έργο του Ελληνικού Ινστιτούτου Βενετίας, Δεκ. 2009 - Δεκ. 2010*, σ. 37, έρευνα Χρύσας Μαλτέζου. – Κ. Τσικνάκης, «Μεταφορές αρχαιοτήτων και μαρμάρων από την Κρήτη για την επισκευή του Δουκικού Παλατιού της Βενετίας το έτος 1576», *Γαληνοτάτη. Τιμή στη Χρύσα Μαλτέζου* (επιμ. Γωγώ Βαρζελιώτη – Κ. Τσικνάκης), Αθήνα 2013, σ. 759-783.

σαν οι νέοι nobili της αστικής κοινότητας, που εισέρχονταν στο Συμβούλιο έναντι της καταβολής υψηλών χρηματικών ποσών, να τονώσουν τη Δημοκρατία που βάδιζε στο τέλος της.

Περίληψη / Summary

Στην εργασία παρουσιάζεται το ενδιαφέρον των βενετών κυριάρχων για τον ορυκτό πλούτο της Κέρκυρας στο δεύτερο μισό του 18ου αιώνα, το οποίο ανακινήθηκε μετά από την αίτηση ενός κερκυραίου ευγενή να εκμεταλλευτεί μάρμαρα που υπήρχαν στο χωριό Σπαρτίλλας στη βόρεια Κέρκυρα. Μέσα από την αλληλογραφία του γενικού προνοητή θαλάσσης με το Magistrato alle Miniere, προβάλλουν μια σειρά από ζητήματα, όπως η κρατική παρέμβαση στον πλούτο των κτήσεων, η ιδιωτική πρωτοβουλία, το επιστημονικό ενδιαφέρον των ειδικών, η επαγρύπνηση των κυριάρχων για οποιαδήποτε κίνηση των κυριαρχούμενων στις κτήσεις.

This paper deals with the interest on the part of the Venetian rulers of Corfu in the mineral resources of the island during the second half of the 18th c. This interest was set in motion subsequent to a request by a Corfiot noble for permission to exploit the marble in the village of Spartillas, in the northern part of Corfu. The correspondence of the Provveditore Generale di Mar with the Magistrato alle Miniere throws into relief a series of matters, such as state invention in the resources of the Venetian colonies, private initiative, scientific interest on the part of specialists and vigilance on the part of the rulers regarding any movement at all by colonial subjects.

CAPITOLI,

ET ORDINI MINERALI

Stabiliti dagl' Eccellentiſſimi Signori

SOPRA LE MINERE

IN AGGIUNTA DEI VECCHI CAPITOLI.

Et approbati dall' Eccelſo Conſeglio di Dieci.
Adi 14. Marzo 1670.

PAX TIBI GEL MARI STA CE.

Stampati per Pietro Pinelli, Stampator Ducale.

201662

Κανονισμός του Magistrato alle Minere (για τα ορυχεία), 14 Μαρτίου 1670 (πηγή: www.internetculturale.it).

ΤΟ ΦΕΟΥΔΟ MARCELLO ΣΤΗ ΒΟΡΕΙΟΔΥΤΙΚΗ ΚΕΡΚΥΡΑ Η ΕΠΟΧΗ, Ο ΧΩΡΟΣ, ΟΙ ΑΝΘΡΩΠΟΙ (18ος ΑΙΩΝΑΣ)

Δώρα Μόσχου

Το Ι΄ Διεθνές Πανιόνιο Συνέδριο διεξάγεται στο πλαίσιο του εορτασμού των 150 χρόνων από την Ένωση των Ιονίων Νήσων με την Ελλάδα. Η Ένωση υπήρξε κυρίως το αποτέλεσμα των αγώνων του κινήματος των Ριζοσπαστών, που συνένωσε το αίτημα της ενσωμάτωσης στην Ελλάδα με εκείνο της απελευθέρωσης των εξαρτημένων χωρικών και της κατάργησης των μεσαιωνικού τύπου ημιφεουδαρχικών συστημάτων γαιοκτησίας, που εξακολουθούσαν να ισχύουν στα νησιά.

Ωστόσο, οι πάγιοι ιδεολογικοπολιτικοί προσανατολισμοί του Ελληνικού κράτους προς τη λεγόμενη «Δύση», έχουν διαμορφώσει, σε σχέση με την ιστορία των δυτικών επικυριαρχιών στον ελλαδικό χώρο, ένα μύθο που κυριαρχεί στην παραδοσιακή ιστοριογραφία. Σύμφωνα με αυτόν, οι βενετοί (και, γενικότερα, οι δυτικοί) επικυρίαρχοι ήταν πιο φιλάνθρωποι και πιο πολιτισμένοι από τους οθωμανούς και οι κτήσεις τους στον ελλαδικό χώρο γνώρισαν υλική και πνευματική ευμάρεια.

Αυτό όμως που η παραδοσιακή ιστοριογραφία παρουσιάζει ως βεβαιότητα προσκρούει στα πραγματικά ιστορικά δεδομένα, που αποκαλύπτει η διερεύνηση της μακράς περιόδου της βενετοκρατίας στον ελλαδικό χώρο. Στα Ιόνια Νησιά οι κοινωνικές και οικονομικές συνθήκες ήταν ασφυκτικές για τους ντόπιους πληθυσμούς. «Ανώνυμη εταιρεία, συγκροτημένη με σκοπό την εκμετάλλευση των προϊόντων της Ανατολής», χαρακτηρίζει τη Βενετία ο μεγάλος οικονομολόγος Ανδρέας Ανδρεάδης.

Η Βενετία, αν και γενέτειρα του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, επέβαλε στις κτήσεις τής Ανατολής θεσμούς όμοιους με εκείνους της φεουδαρχικής δυτικής Ευρώπης και καθιέρωσε ένα ιδιαίτερα περίπλοκο σύστημα γαιοκτησίας, που την πιο ολοκληρωμένη εκδοχή του συναντάμε στην Κέρκυρα. Το κερκυραϊκό φέουδο αποτελεί το πιο συγγενικό προς το δυτικό αντίστοιχό του μόρφωμα, που μπορούμε να συναντήσουμε στην ελληνική ιστορία. Υπό αυτό το πρίσμα επέλεξα να ασχοληθώ με τη φυσιογνωμία και τη λειτουργία ενός φέουδου στη βορειοδυτική Κέρκυρα, του φέουδου Marcello. Βασική πηγή για τη μελέτη μου αυτή είναι η τελευταία, επί βενετοκρατίας, «Αναγραφή» (το κατάστιχο δηλαδή των αγαθών του φέουδου, καθώς και των υποχρεώσεων των καλλιεργητών προς το χωροδεσπότη), που συντάχθηκε κατά τη διάρκεια των ετών 1786-1789.[1]

---

1. Η Αναγραφή του φέουδου Marcello συντάχθηκε σε δύο αντίγραφα, ένα ιταλικό που

Το φέουδο Μαρτσέλλο εκτεινόταν στη βορειοδυτική και μέση Κέρκυρα και, σύμφωνα με τον Ιωάννη Ρωμανό,[2] είναι απομεινάρι του πρώτου φέουδου που συστήθηκε σε κερκυραϊκό έδαφος κατά το 13ο αιώνα.[3]

Το 1786 ο Gabriel Marcello περιβάλλεται τη «βαρονία» Μαρτσέλλα (ή Βιάρα) μετά το θάνατο του αδελφού του Angelo που πέθανε άκληρος. Ο φεουδάρχης ζούσε στη Βενετία και ήρθε στην Κέρκυρα μόνο και μόνο για να αναθέσει σε μηχανικούς το έργο της Αναγραφής και να το επιβλέψει προσωπικά. Ο γενικός προβλεπτής Alvise Foscari γράφει, σε επιστολή του στο Δόγη, αφού πρώτα επαινεί το φεουδάρχη για συμμόρφωσή του προς τους νόμους της πόλης: «το γεγονός της πολύχρονης απομάκρυνσης των κυρίων του φέουδου και ο δύσκολος χαρακτήρας των χωρικών θα δημιουργήσει επιπρόσθετες δυσκολίες».[4]

Κατά τη δεκαετία του 1780 οι οικονομικές και κοινωνικές συνθήκες στα Ιόνια Νησιά γίνονται όλο και πιο δυσβάσταχτες, τόσο για τους κατοίκους της πόλης όσο και για τους χωρικούς. Η δεκαετία χαρακτηρίζεται, σε πανευρωπαϊκό επίπεδο, από εξαιρετικά δριμείς χειμώνες. Ο σύγχρονος της Αναγραφής κερκυραίος ευγενής Νικόλαος Αρλιώτης του ποτέ Αθανασίου καταγράφει στα *Χρονικά* του απότομες και έντονες μεταβολές στη θερμοκρασία (δριμύ ψύχος αλλά και καύσωνες), μεγάλη έλλειψη σιτηρών και κρέατος, που οδηγεί σε λιμό, διαρκείς ελλείψεις στη σοδειά της ελιάς. Οι ίδιες συνθήκες συνεχίζονται μέχρι και το τέλος της βενετοκρατίας. Μέσα σε αυτό το κλίμα της γενικευμένης ένδειας, δεν είναι περίεργο το γεγονός ότι οι χωρικοί δεν υποδέχονται με ανοιχτές αγκάλες τους χωρομέτρες που είναι επιφορτισμένοι με τη σύνταξη της Αναγραφής Marcello.

Το φέουδο περιελάμβανε τα χωριά Λάκωνες, Δουκάδες, Σκριπερό, Κορακιάνα, Γαρδελάδες, Λιαπάδες, Κανακάδες, Μάρμαρο και Γιαννάδες, με τα οποία και ασχολούμαι, καθώς και τα χωριά Βάτο, Κεφαλόβρυσο, Σιναράδες, Κυρά Χρυσικού, Βαρυπατάδες, Καλαφατιώνες, Καστελλάνους, Ποταμό, Πέλεκα και το «μπόρ-

---

φυλάσσεται στο Archivio di Stato di Venezia (Serie: Provveditori sopra i feudi, buste no 1151-1158) και ένα ελληνικό (ΓΑΚ Κέρκυρας, Αρχείον Εγχωρίου Διαχειρίσεως, τόμοι 1806-1807 / ενιαίος τόμος και 1810).

2. Βλ. Ιωάννου Ρωμανού, «Σύστασις του αρχαιοτάτου των εν Κερκύρα τιμαρίων», *Κερκυραϊκά Χρονικά*, τ. Ζ′ (1959), σ. 341-346. Πρώτη δημοσίευση: *Αττικόν Ημερολόγιον* του 1869, αναδημοσίευση στο *Κερκυραϊκόν Ημερολόγιον* του 1910, σ. 25-32, και στα *Κερκυραϊκά Χρονικά*, τ. Δ′ (1955), σ. 87-93.

3. Το φέουδο υπήρχε ακόμη, ενώ το τελευταίο του κατάστιχο, το οποίο φυλάσσεται στα ΓΑΚ Κέρκυρας, φέρει τη χρονολογία 1894 – πράγμα που σημαίνει ότι επιβίωσε της σύστασης δύο αστικών κρατών – της Ελλάδας και της Ιταλίας, αν και είναι υπό συζήτηση το κατά πόσον οι σχέσεις παραγωγής μέσα σε αυτό παραμένουν σταθερές και αναλλοίωτες και αντιστοιχούν στον φεουδαρχικό τρόπο παραγωγής.

4. A.S.V., serie: Provveditori da Terra e da Mar, Dispacci, busta no 43.

γκο» (προάστιο) της Αλεπούς, τα οποία δεν τελούσαν προς το φέουδο, αλλά προς την εκκλησία του Αγίου Γεωργίου του Υψηλού.

Το φέουδο δεν είχε έξοδο στη θάλασσα προς τα ανατολικά· ωστόσο, βρεχόταν από το Ιόνιο πέλαγος στη δυτική πλευρά του. Η περιοχή είναι λοφώδης, με μόνη πεδινή έκταση το Λιβάδι του Ρώπα. Μέσα στα όριά του, ανθρώπινες κατασκευές που έχουν δημόσια λειτουργία είναι οι δημόσιοι δρόμοι, οι οποίοι συνδέουν τα χωριά μεταξύ τους αλλά και τα χωριά με την πόλη και με τη θάλασσα. Ανθρώπινες κατασκευές επίσης είναι τα σπίτια που συγκροτούν τον οικούμενο χώρο, τα χωριά, τα κτίσματα της εξοχής που αναφέρονται ως «καλύβες», τα ελαιοτριβεία και τα εργαστήρια («μαγαζιά»), καθώς και εκκλησίες και μοναστήρια. Τα περισσότερα σπίτια έχουν ισόγειο και έναν όροφο και πολλά από αυτά διαθέτουν τον κήπο τους ή ένα μικρό περιβόλι.

Το σύνολο των κλήρων που τελούσαν στο φέουδο Μαρτσέλλο στα εννιά χωριά που προανέφερα (εκτός δηλαδή από εκείνα που τελούσαν στον Άγιο Γεώργιο τον Υψηλό) είναι 854. Ο αριθμός είναι υπερδιπλάσιος από τον αντίστοιχο της προηγούμενης Αναγραφής που έγινε το 1631 (408).[5] Από αυτούς τους κλήρους, οι 99,5 (ποσοστό 11,65%) είναι καταπατημένοι, δηλαδή οι καλλιεργητές τους δεν αποδίδουν τα νόμιμα στο φεουδάρχη, ενώ οι 116,5 (ποσοστό 13,64%) είναι ελεύθεροι, οι κάτοχοί τους δηλαδή έχουν την πλήρη κυριότητα. Η αύξηση του αριθμού των κλήρων οφείλεται στην κατάτμηση των αρχικών κλήρων (κανισκεψιών) λόγω προικοδοτήσεων, κληρονομιάς ή εξαγορών, που μπορεί να αφορούν σε ολόκληρο τον κλήρο αλλά και ένα μόνο τμήμα του. Γι' αυτό οι νεότεροι κλήροι είναι μικρότεροι σε έκταση από τους παλιούς.

Ένας άλλος λόγος αύξησης του αριθμού των κλήρων είναι η επέκταση του καλλιεργούμενου χώρου: εδάφη, τα οποία συμπεριλαμβάνονταν στο φέουδο δόθηκαν προς νομή και καλλιέργεια στο μεσοδιάστημα των δύο Αναγραφών. Έτσι, το σύνολο του καλλιεργούμενου χώρου έχει αυξηθεί.

Μια ιδιαιτερότητα του κερκυραϊκού συστήματος γαιοκτησίας, όπως αναδεικνύεται και από την Αναγραφή Marcello, είναι η ύπαρξη ενός περίπλοκου συστήματος «πυραμιδωτής κολλονίας»: ορισμένες φορές ένας καλλιεργητής υπενοικιάζει τον κλήρο του σε έναν δεύτερο, ο οποίος άλλοτε μοιράζει τις οφειλόμενες αποδόσεις ανάμεσα στον πρώτο καλλιεργητή και στο φεουδάρχη και άλλοτε τελεί μόνο προς τον έναν από τους δύο. Το φαινόμενο είναι πολύ συχνό, όταν ως πρώτος καλλιεργητής καταγράφεται ένας κάτοικος της πόλης.

Σε κάθε κλήρο υπάρχουν περισσότεροι από έναν καλλιεργητές. Επίσης,

5. Ο αριθμός αναφέρεται με επιφύλαξη, δεδομένου ότι υπάρχουν συγκεκριμένα μεθοδολογικά προβλήματα ως προς την ανασύνθεση των αρχικών κανισκεψιών, τα οποία θα εκθέσω παρακάτω. Πάντως, είναι πολύ κοντά στην πραγματικότητα.

μπορούν να συνυπάρχουν πολλές και διαφορετικές καλλιέργειες, αλλά και ακαλλιέργητα τμήματα. Κάθε μία από τις καλλιέργειες αυτές βαρύνεται με δική της απόδοση. Έτσι, όταν μεταβάλλονται οι καλλιέργειες, μεταβάλλονται αντίστοιχα και οι αποδόσεις.

Το 51,41% των κλήρων του φέουδου, λίγο πάνω από το μισό των εδαφών του, παράγει στάρι.[6] Το 47,54%[7] είτε παραμένουν στο σύνολό τους ακαλλιέργητοι είτε διαθέτουν ακαλλιέργητα τμήματα.

Η σιτοκαλλιέργεια βαρύνεται με εδαφονόμιο (livello), ένα είδος ενοικίου για τη χρήση ήδη καλλιεργημένου εδάφους, που ισοδυναμεί περίπου με το 1/8 της παραγωγής και που έχει δύο υποδιαιρέσεις, το κανίσκι (όταν η σύμβαση αγροληψίας είναι προσωρινή, παρόλο που αυτές οι συμβάσεις διαρκούν για 99 χρόνια) και τη συγκράτεια, όταν η σύμβαση ισχύει στο διηνεκές. Επίσης, μπορεί να βαρύνεται με σολιάτικο, που αφορά σε εδάφη, τα οποία δίνονται για πρώτη φορά προς καλλιέργεια.

Η σημαντική μείωση της καλλιέργειας των σιτηρών από την προηγούμενη Αναγραφή του 1631 έχει ως αποτέλεσμα και την πολύ σημαντική μείωση των εδαφονομίων. Η εσωτερική σύνθεσή τους μεταβάλλεται ελαφρά προς όφελος της συγκράτειας, της σύμβασης δηλαδή αγροληψίας εις το διηνεκές. Μειώνονται επίσης ελαφρά και τα σολιάτικα.

Στο υπό εξέταση τμήμα του φέουδου Μαρτσέλλο το 71,51%[8] των κλήρων διαθέτει ελιές, οι οποίες δημιουργούν ένα σχεδόν αδιαπέραστο δάσος. Το κατάστιχο δεν αναφέρει τον ακριβή αριθμό των ελαιόδεντρων στο φέουδο, διότι δεν καταγράφει πόσα ελαιόδεντρα βρίσκονται μέσα στους ελεύθερους κλήρους. Η ελαιοκαλλιέργεια βαρύνεται συνήθως με την απόδοση του 1/4 της παραγωγής. Η αμπελοκαλλιέργεια βαρύνεται επίσης με το 1/4 της παραγωγής. Στο σύνολο του φέουδου Μαρτσέλλο αμπέλια καλλιεργούνται στο 59,59%.[9] Οι εξαμπελωμένοι κλήροι είναι ελάχιστοι: ποσοστό 1,41%.[10]

Το 1786 η απόδοση του 1/4 στο κρασί και στο λάδι αυξάνεται, όχι όμως θεαματικά. Η ίδια απόδοση, στην Αναγραφή του 1631, υπήρχε σχεδόν αποκλειστικά ως πρόβλεψη για την περίπτωση εμφύτευσης και συνοδευόταν από ένα κίνητρο για τους καλλιεργητές: την κατ' αναλογίαν μείωση του κανισκίου ή της συγκράτειας που μέχρι εκείνη τη στιγμή πλήρωναν.

6. 438 κλήροι.
7. 405,5 κλήροι.
8. 610 κλήροι.
9. 423 κλήροι.
10. 19 κλήροι.

Σε ποσοστό 44,08%[11] οι κλήροι που ανήκουν στο φέουδο παραμένουν ολόκληροι ή κατά τμήματα καλυμμένοι από άγρια βλάστηση και κυπαρίσσια. Η Αναγραφή δεν αναφέρει καθόλου ύπαρξη ζώων, οικόσιτων ή παραγωγικών. Ζώα πάντως υπάρχουν: σε ορισμένες περιπτώσεις οι χωρικοί βαρύνονται με την προσφορά μιας κότας και μιας πίτας. Σε μια περίπτωση, στο χωριό Μάρμαρο, το οφειλόμενο προς το φέουδο σολιάτικο αποδίδεται σε ζώα –αρνιά ή κατσίκια. Ο επιστάτης του φέουδου Γιάννης Μάζης αποθήκευε σανό για τα άλογα της βαρονίας, ενώ σε δικογραφία της εποχής που τον αφορά, οι διάδικοι επικαλούνται τη μαρτυρία δύο μικρών βοσκών («due ragazzi pastori»).

Σε ποσοστό 8,56%[12] των κλήρων υπάρχουν οπωροφόρα δέντρα, τα οποία δεν υπόκεινται σε καμία φεουδαρχική επιβάρυνση. Τέλος, κτίσματα κάθε είδους (σπίτια, καλύβες, εκκλησίες, ελαιοτριβεία, πηγάδια) συναντάμε στο 20,98% των κλήρων.[13] Σε ορισμένα χωριά οι κάτοικοι «νοικιάζουν» τα σπίτια τους, πληρώνοντας σολιάτικο: στους Γιαννάδες προς το φέουδο και στο Μάρμαρο προς την εκκλησία της Αγίας Μαρίνας.

Παράλληλα με τις προηγούμενες επιβαρύνσεις ισχύει και η απόδοση της δεκάτης, είτε επί της σοδειάς, για τα καλλιεργημένα εδάφη, είτε ξεχωριστά για κάθε προϊόν. Η δεκάτη παρουσιάζει μικρή μείωση από το 1631 μέχρι το 1786. Αλλάζει όμως η εσωτερική της αναλογία: μειώνεται δραματικά η δεκάτη επί της σοδειάς.

Τα ενοίκια που καταβάλλονται σε χρήμα είναι πολύ χαμηλά το 1631 και δεν αυξάνονται ούτε στην Αναγραφή του 1786, αλλά ούτε και στα μεταγενέστερα συμβόλαια, με τα οποία οι μέχρι τότε θεωρούμενοι «καταπατητές» των κλήρων ρυθμίζουν σε νέα βάση τις υποχρεώσεις τους απέναντι στο φέουδο. Στις νέες αυτές καλλιεργητικές ρυθμίσεις εμφανίζεται, μαζί με τη δεκάτη, μια ρύθμιση που δεν υπήρχε κατά τους προηγούμενους αιώνες: η απόδοση του εδαφονομίου όχι σε σιτηρά, αλλά στο 1/6 ή 1/8 του παραγόμενου κρασιού ή λαδιού.

Κάθε ένα από τα χωριά που συγκροτούν το φέουδο έχει δικό του τοπογραφικό. Δεν κατάγονται όλοι οι καλλιεργητές από τα χωριά, στο κατάστιχο των οποίων περιλαμβάνονται τα κτήματά τους, ενώ, εκτός από φυσικά πρόσωπα, καταγράφονται ως νομείς κλήρων εκκλησίες, μοναστήρια ή άλλα φέουδα. Υπάρχουν κάτοικοι της πόλης, κάτοικοι γειτονικών ή πιο απομακρυσμένων χωριών, που έχουν παντρευτεί ντόπιες, και η περιουσία τους προέρχεται από προίκα (δίπλα στα περιουσιακά τους στοιχεία αναφέρεται η ένδειξη «γυναικείω ονόματι» ή «uxorio nomine» στο ιταλικό κείμενο). Τα χωριά Γιαννάδες και Κανακάδες

11. 376 κλήροι.
12. 73 κλήροι.
13. 179 κλήροι.

έχουν μέτωπο προς το «Λιβάδι του Ρώπα»: εκεί οι κάτοικοι των γειτονικών χωριών έχουν κλήρους, στους οποίους παράγεται σιτάρι. Αυτοί οι κλήροι, ανεξάρτητα από την καταγωγή του καλλιεργητή, καταγράφονται στα τοπογραφικά των δύο συγκεκριμένων χωριών.

Στα χωριά που συναπαρτίζουν το φέουδο καταγράφονται 117 ντόπια επίθετα. Από αυτά, τα πιο συνηθισμένα καταγράφονται σε περισσότερα από ένα χωριά: για παράδειγμα, οι πολυπληθέστατοι Αγάθοι καταγράφονται στους Λιαπάδες, στους Γιαννάδες, στους Κανακάδες και στο Μάρμαρο. Οι Μάζηδες (με έδρα πάντως τους Λιαπάδες) εμφανίζονται επίσης στους Γιαννάδες, στους Δουκάδες, στους Κανακάδες και στο Μάρμαρο, ενώ οι Λευτεριώτηδες εμφανίζονται σε δύο μόνο χωριά (στους Γαρδελάδες και, κυρίως, στους Γιαννάδες)· έχουν όμως κτήματα και στους Λιαπάδες, στο Σκριπερό, στο Μάρμαρο και στους Κανακάδες και είναι εξαιρετικά πολυάριθμη οικογένεια, ένα πραγματικό «κλαν». Ένα άλλο «κλαν» είναι εκείνο της οικογένειας Βασιλάκη, από τους Γιαννάδες, εύπορης οικογένειας, με πολλά κτήματα στους Γιαννάδες και στο Μάρμαρο. Ένα ιδιαίτερο χαρακτηριστικό αυτής της οικογένειας είναι ότι, παραδοσιακά, περιλαμβάνει πολλούς ιερείς. Στο κατάστιχο αναφέρεται ο παπα-Σπύρος Βασιλάκης του ποτέ παπα-Αντώνη, ο παπα-Σταμάτης Βασιλάκης του ποτέ παπα-Γιώργου και ο ιερομόναχος Βλάσιος Βασιλάκης του ποτέ Γιάννη.

Τα ίδια ονόματα επαναλαμβάνονται από χωριό σε χωριό. Μόνο στην περίπτωση της Κορακιάνας (που αποτελεί το βορειοανατολικό άκρο του φέουδου) αλλάζουν τελείως τα επίθετα και οι οικογένειες. Εδώ εμφανίζονται ονόματα, όπως Θύμης, Μεταλληνός, Μάντηλας, Μαρτζούκος, Νικολούζος. Είναι σαν να αποτελεί το συγκεκριμένο χωριό μια εντελώς ξεχωριστή κοινότητα από τα δυτικά χωριά.

Το κατάστιχο δίνει μια εικόνα για το μέγεθος των οικογενειών, τουλάχιστον όσον αφορά τα αρσενικά παιδιά. Ο μέσος όρος για κάθε οικογένεια είναι τρεις γιοι. Βεβαίως, υπάρχουν οικογένειες που αποτελούνται από περισσότερους αδελφούς: για παράδειγμα, στο χωριό Γιαννάδες καταγράφονται επτά γιοι του ποτέ Κωνσταντή Λευτεριώτη, ενώ στο ίδιο χωριό ο ποτέ Γιωργάκης Λευτεριώτης είχε πέντε γιους.

Γυναίκες δεν καταγράφονται παρά μόνο όταν είναι οι ίδιες αρχηγοί νοικοκυριού και στο όνομά τους «πιστώνεται» ο κλήρος. Στη συντριπτική τους πλειονότητα, οι γυναίκες αυτές είναι χήρες και τα περιουσιακά τους στοιχεία δεν ταυτίζονται με τα περιουσιακά στοιχεία των παιδιών τους. Ελάχιστες περιπτώσεις έχουμε, οι οποίες ξεφεύγουν από αυτό το σχήμα: στους Γιαννάδες η Πολύμερη, κόρη του ποτέ Κωνσταντή Βασιλάκη, νέμεται ως κληρονομιά από τον πατέρα της τμήμα του κλήρου 26. Τέλος, μια ενδιαφέρουσα περίπτωση γυναικείας περιουσίας είναι ο κλήρος υπ' αριθμόν 5 του Σκριπερού: ανάμεσα στους συνεισφορείς του κλήρου καταγράφεται ο Αναστάσης Λούβρος μαζί με τις αδελφές του. Ο κλήρος είναι κληρονομιά από τη μητέρα τους Κατερίνα Αργυροκαστρίτη.

Αναφέρω επιγραμματικά ορισμένες άλλες πλευρές της καθημερινής και οικογενειακής ζωής στο φέουδο: όταν ο πατέρας βρίσκεται στη ζωή, δεν καταγράφεται προσωπική περιουσία στο όνομα των γιων, παρά μόνο αν είναι παντρεμένοι και έχουν πάρει προίκα. Σε πολλές περιπτώσεις η εκμετάλλευση των κλήρων γίνεται συλλογικά, από μια ομάδα αδελφών, που ονομάζεται «fraterna» στο ιταλικό κείμενο και «αδελφοσύνη» στο ελληνικό. Σ' αυτές τις περιπτώσεις υπάρχει και συγκατοίκηση· τα ενήλικα, παντρεμένα αδέλφια μένουν στο ίδιο σπίτι μαζί με τις οικογένειες αλλά και με τους γονείς τους.

Έχω αναδείξει σε προηγούμενες ανακοινώσεις μου το ζήτημα της διένεξης ανάμεσα στον επιστάτη του φέουδου Γιάννη Μάζη και στους συγχωριανούς του, διένεξη που εκδηλώθηκε με εμπρησμούς περιουσιακών στοιχείων του κατά τη διενέργεια της Αναγραφής, το καλοκαίρι του 1786.[14] Ορισμένα νέα στοιχεία που προέκυψαν από την έρευνά μου και τα οποία αφορούν στην οικονομική κατάσταση, τη συγκρότηση του νοικοκυριού και τη νοοτροπία των οικογενειών που πρωταγωνιστούν σε αυτό το μικρό δράμα, θα τα εκθέσω αμέσως παρακάτω.

Οι βασικοί αντίδικοι είναι ο ίδιος ο Μάζης και η οικογένεια του Γιάννη Αγάθου του ποτέ Γιώργου (που εμφανίζονται επίσης με το προσωνύμιο Βιάρος και Τσίγκος)· οι δύο γιοι του, Γιώργος και Στάθης, ο κουνιάδος του Στάθη, επίσης Γιώργος Αγάθος του ποτέ Γιάννη, επονομαζόμενος Μπαγιόγκος, και άλλοι τέσσερις συγχωριανοί. Τα δύο αδέλφια μένουν στο πατρικό σπίτι, μαζί με τις γυναίκες τους. Η γυναίκα του μεγαλύτερου γιου, του Γιώργου, Κατερίνα Λεπενιώτη, είναι, σύμφωνα με τις απολογίες των κατηγορουμένων, «ανίκανη να διοικήσει το νοικοκυριό», οπότε και ανατίθεται αυτό στη νεότερη νύφη Σταματέλλα. Η άτυχη Κατερίνα διαμαρτύρεται για την απαξίωσή της, κακοποιείται από το σύζυγο, τον πεθερό και τον κουνιάδο της και, για να τους εκδικηθεί, τους καταγγέλλει ως υπαίτιους των εμπρησμών (σύμφωνα πάντα με τις απολογίες των κατηγορουμένων).

Οι Αγάθοι – Βιάροι είναι εύπορη οικογένεια. Ο Μάζης θεωρεί ότι αιτία της εχθρότητάς τους στο πρόσωπό του είναι το γεγονός ότι καταγγέλλει, συμμετέχοντας ως «πρακτικός» στην κατάρτιση της Αναγραφής, τις καταπατήσεις που διαμελίζουν το φέουδο – και στις οποίες, κατά τους ισχυρισμούς του, συμμετέχουν. Το κατάστιχο τον διαψεύδει πανηγυρικά: μόνο ένας κλήρος, στου οποίου τη νομή συμμετέχουν οι Αγάθοι (ο υπ' αριθμόν 139) είναι καταπατημένος. Μετά το τέλος της δικαστικής τους περιπέτειας οι Αγάθοι ρυθμίζουν τις υποχρεώσεις τους και για το συγκεκριμένο κλήρο.

---

14. A.S.V., Consiglio dei dieci, serie: Processi e carte criminali, sottoserie: Isole del Levante, busta no 14.

Ο Γιώργος Αγάθος, ο μεγάλος αδελφός, σκιαγραφείται από το Μάζη ως βίαιος άνθρωπος. Για να τεκμηριώσει τους ισχυρισμούς του, παραθέτει μια απόφαση του βάιλου Barbarigo da Riva,[15] που αφορά στη διένεξη ανάμεσα στο Γιάννη και στο Γιώργο Αγάθο, πατέρα και γιο, από τη μια, και το Θοδωρή Αγάθο του ποτέ Αθανάση, αρχηγό μιας άλλης, πλούσιας φρατέρνας του χωριού. Οι Αγάθοι – Βιάροι είχαν τραυματίσει το Θοδωρή Αγάθο, ο οποίος όμως αποσύρει την εναντίον τους μήνυση μετά από παρακλήσεις τους.

Τους χαρακτηρισμούς του Μάζη αποδέχεται και η διοίκηση. Σε ανυπόγραφη επιστολή (που μάλλον ανήκει στον έκτακτο γενικό προβλεπτή Nicolò Erizzo) με ημερομηνία 29 Σεπτεμβρίου 1786, αναφέρονται, μεταξύ άλλων, τα ακόλουθα:

> *Συγκινημένος από την επώδυνη κατάσταση αυτού του άτυχου* (σ.σ. του Μάζη), *πολύ περισσότερο που μου φάνηκε μοχθηρός και διεστραμμένος ο χαρακτήρας των δύο προαναφερθέντων, καθόλου δεν δίστασα να διατάξω την άμεση σύλληψή τους, που ευτυχώς στέφθηκε με επιτυχία στην περίπτωση του Βιάρου, αλλά δεν συνέβη το ίδιο με τον Μπαγιόγκο, που το έσκασε, αλλά που αργότερα παραδόθηκε με τη θέλησή του στις δυνάμεις της δικαιοσύνης.*[16]

Ο ίδιος ο Αγάθος αρνείται κατηγορηματικά τις κατηγορίες –ίσως εκεί αποσκοπεί και η συμμόρφωσή του με το απόσπασμα που ήρθε για να τον συλλάβει. Περιγράφοντας τον εαυτό του, ισχυρίζεται ότι από πουθενά δεν πιστοποιείται η βιαιότητα του χαρακτήρα του –το ζήτημα της κακοποίησης της γυναίκας του δεν φαίνεται να παίζει κανένα ρόλο στη μικρή αγροτική κοινωνία, αντίθετα το χρησιμοποιεί σαν ισχυρό υπερασπιστικό χαρτί. Όταν παρουσιάζεται ενώπιον της δικαιοσύνης, μιλώντας για τα επιτηδεύματά του, αναφέρει ότι ασχολείται με τα χωράφια του, αλλά και ότι διατηρεί κατάστημα τροφίμων στο χωριό. Στις συγκεκριμένες πηγές που έχω μέχρι τώρα χρησιμοποιήσει, είναι η πρώτη φορά που γίνεται μνεία για την ύπαρξη άλλων οικονομικών δραστηριοτήτων μέσα στα όρια και στο πλαίσιο του ίδιου του φέουδου, πέρα από τις αγροτικές εργασίες. Με βάση αυτή την πληροφορία, φαίνεται ότι υπάρχει τουλάχιστον λιανεμπόριο.

Η γυναίκα του Γιώργου Αγάθου Κατερίνα είναι κόρη του Πέτρου Λεπενιώτη του ποτέ Νικολέττου και ανιψιά των Γιάννη και Κωνσταντή Λεπενιώτη. Η περίπτωση των τριών αδελφών είναι μοναδική ανάμεσα στους χωρικούς των Λιαπάδων: δεν διευθετούν με νέα συμβόλαια τις υποχρεώσεις απέναντι στο φέουδο, με αποτέλεσμα να στερούνται μεγάλο μέρος των έγγειων αγαθών τους.

---

15. Το έγγραφο έχει ημερομηνία 25 Δεκεμβρίου 1784. A.S.V., Consiglio dei dieci, serie: Processi e carte criminali, sottoserie: Isole del Levante, busta no 14, f. 49 recto.

16. *Ό.π.*

Πρόκειται μάλιστα για τα αγαθά εκείνα, τα οποία νέμονται από κοινού, ως φρατέρνα. Πρακτικά, δηλαδή, η φρατέρνα τους διαλύεται.

Είναι άραγε η μεγάλη φτώχεια που τους οδηγεί σε αδυναμία να εκπληρώσουν τις υποχρεώσεις τους ή μήπως είναι θέμα χαρακτήρα και στάσης της οικογένειας; Το κατάστιχο πιστοποιεί ότι η οικογένεια δεν είναι ιδιαίτερα εύπορη, ενώ η Κατερίνα δεν φαίνεται να έχει πάρει προίκα. Δεν καταγράφονται στο όνομα του συζύγου της κτήματα «γυναικείω ονόματι».

Η ίδια η Κατερίνα, που οι συγχωριανοί της την χαρακτηρίζουν «στραβό κεφάλι» και «ανίκανη να διοικήσει νοικοκυριό», ίσως έχει διαμορφώσει το χαρακτήρα της ακριβώς μέσα στο πλαίσιο ενός υπό διάλυση αγροτικού νοικοκυριού. Η υπερασπιστική γραμμή του άντρα της φαίνεται να έχει κάποια βάση: πολλοί μάρτυρες καταθέτουν ότι άκουγαν συχνά φωνές και καβγάδες περνώντας από το σπίτι τους. Έτσι, η θολή και ασήμαντη για τη «μεγάλη ιστορία» μορφή της αναδεικνύει και μια πλευρά της συμπεριφοράς των γυναικών των κατώτερων κοινωνικών τάξεων στα προκαπιταλιστικά κοινωνικά συστήματα. Για να υπερασπιστεί το φύλο, την υπόστασή της ως γυναίκα, η άτυχη Κατερίνα προδίδει την οικογένεια και το κοινωνικό στρώμα, στο οποίο ανήκει, και ταυτίζεται με τα συμφέροντα του φεουδάρχη και του επιστάτη του.

Ο Γιάννης Μάζης, το κεντρικό πρόσωπο του δράματος, αποτελεί ιδιαίτερη περίπτωση: η ταξική του θέση βρίσκεται ανάμεσα στο φεουδάρχη και στους παροίκους. Ο Γιάννης Μάζης είναι πλούσιος· έχει 150 ελιές, για τις οποίες τελεί στο φέουδο, πολλές άλλες ελεύθερες, τουλάχιστον 200, χωράφια, αμπέλια, ελαιοτριβεία, σπίτια.

Ο Μάζης όμως είναι και ο επιστάτης του φέουδου, αλλά και πρακτικός των Λιαπάδων. Είναι επίσης εκατόνταρχος στις *cernide*, στα εφεδρικά στρατιωτικά σώματα των Βενετών. Εμπλέκεται λοιπόν και στους διοικητικούς μηχανισμούς της Κέρκυρας, γεγονός που μαζί με την οικονομική του κατάσταση διαμορφώνει τόσο την κοινωνική του συνείδηση όσο και τη συμπεριφορά του απέναντι στους συγχωριανούς του, αλλά και στο φεουδάρχη. Επαίρεται ότι για πολλά χρόνια υπήρξε και παραμένει «πιστός δούλος του βαρόνου». Από την άλλη, στη μητρία αναφορά του αντιμετωπίζει τους Λιαπαδίτες ως κατώτερους και ως υπηρέτες του. Ένας από τους μάρτυρες που επικαλείται, ο Γιάννης Νίνος, επονομαζόμενος Καρβούνης, κοιμόταν στο ελαιοτριβείο του Μάζη, για να το περιφρουρεί, αφού ο ίδιος ο Μάζης ισχυρίζεται ότι είχε πολλές φορές απειληθεί από τους συγχωριανούς του.

Για το δεύτερο εμπρησμό που συνέβη κατά τη διάρκεια της νύχτας, γράφει:

Αφού σηκώθηκα με το πουκάμισο, πετάχτηκα στο δρόμο και βλέποντας την πυρκαγιά που φαινόταν από παντού και έκαιγε τα υπάρχοντά μου, έπεσα

με ορμή πάνω στο φύλλο της πόρτας [...] *μισή ώρα μετά, άρχισα να κλαίω και έπεσα ξανά στο κρεβάτι, αφήνοντας στο έλεος των χριστιανών το σβήσιμο της φωτιάς.*[17]

Η διένεξη ανάμεσα στο Μάζη και το υπόλοιπο χωριό συνεχίζεται και μετά τη δίκη. Το 1788 συναντάμε δύο συμβολαιογραφικές πράξεις, με διαφορά ενός μηνός (30 Μαρτίου και 30 Απριλίου), οι οποίες υπογράφηκαν στο συμβολαιογραφείο του Ιωάννη Ανδρώνη. Με αυτές ο Μάζης ορίζει ως εκπρόσωπό του έναν δικηγόρο της Βενετίας, για να στηρίξει, ενώπιον του Συμβουλίου των Δέκα, τη μήνυσή του ενάντια στην κοινότητα των Λιαπάδων. Αν πιστέψουμε τις αρχικές του καταγγελίες, σύμφωνα με τις οποίες οι συγχωριανοί του – ανάμεσά τους και ένας παπάς – συζητούσαν μεταξύ τους και έλεγαν ότι πρέπει, αν δεν τον σκοτώσουν, να τον καταντήσουν ζητιάνο, τότε πράγματι το μίσος ανάμεσα στο Μάζη και τους υπόλοιπους Λιαπαδίτες είναι βαθύ.

Ο Μάζης, οι Αγάθοι, οι πλούσιοι αλλά και οι φτωχοί συγχωριανοί τους, απλοί αύξοντες αριθμοί και ονόματα στο κατάστιχο του φέουδου, έχουν υπάρξει στον καιρό τους, ανάμεσα σε εκείνες τις – κατά Κωνσταντίνο Θεοτόκη – «μυριάδες ψυχές που για αιώνες πότιζαν με τον ίδρο τους μια γη που δεν ήταν δική τους». Πέρα λοιπόν από τα οικονομικά μεγέθη και τις αλλαγές τους, πέρα από το μεγάλο πίνακα που καταγράφει τη μετάβαση από τη μια εποχή στην άλλη, από τον ένα κοινωνικό-οικονομικό σχηματισμό στον επόμενο, σ' αυτές ακριβώς τις «ψυχές» που με το μόχθο τους υπήρξαν η «ψυχή» αυτών των αλλαγών, προσπάθησα, μέσα από την έρευνα και την παρούσα ανακοίνωση, που υπήρξε καρπός της, να τους δώσω ένα πρόσωπο, ανασύροντάς τες από τη σκόνη των αρχείων και της ιστορίας.

17. *Ό.π.*

Περίληψη / Summary

Με βάση την Αναγραφή (κατάστιχο) του φέουδου Marcello στη βορειοδυτική Κέρκυρα (1786-1789) επιχειρώ να ανασυνθέσω μια εικόνα της κερκυραϊκής υπαίθρου: σχέσεις παραγωγής, ανθρώπινη επίδραση στο φυσικό τοπίο, καλλιέργειες, οικονομικές δραστηριότητες, αγροτικό νοικοκυριό, θέση της γυναίκας, κοινωνική συνείδηση του κερκυραίου αγρότη, τις συνθήκες ζωής και την καθημερινότητά του.

Based on the Indication (Anagrafi – manuscript relating) of the Manor Marcello, in the Northwestern Corfu (1786-1789), the purpose of this paper is to recompose an image of rural corfiot relations of production, human impact on the natural landscape, cultures, economic activities, rural household, status of women, social consciousness of the corfiot farmer, living conditions and the daily routine.

ΑΠΟ ΤΗΝ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑ ΣΤΗΝ ΠΟΛΙΤΙΚΗ: ΕΚΦΑΝΣΕΙΣ ΤΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΖΩΗΣ ΤΩΝ ΚΥΘΗΡΩΝ ΜΕΣΑ ΑΠΟ ΤΟ ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑ ΤΩΝ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΩΝ ΚΑΛΟΥΤΣΗ, ΚΑΣΙΜΑΤΗ ΚΑΙ ΣΤΑΗ (16ος-19ος ΑΙΩΝΑΣ)

Ίκαρος Μαντούβαλος – Ελένη Τσουραπά

Η μελέτη πτυχών της ιστορίας των Κυθήρων κατά τη βενετική περίοδο έχει αποτελέσει αντικείμενο συστηματικής έρευνας, κυρίως για τους πρώιμους αιώνες της βενετικής παρουσίας, αλλά και για τον 18ο αιώνα, με βάση αρχειακό υλικό του Κρατικού Αρχείου Βενετίας και του Ιστορικού Αρχείου των Κυθήρων.[1] Το ενδιαφέρον της έρευνας στράφηκε, επίσης, στις διαδοχικές κυριαρχίες των τελευταίων ετών του 18ου αιώνα και των πρώτων ετών του 19ου, που ακολούθησαν την κατάλυση της κυριαρχίας της Γαληνοτάτης Δημοκρατίας του Αγίου Μάρκου στα 1797, όπως ήταν η σύντομη γαλλοκρατία, η ρωσοκρατία, η νέα περίοδος της γαλλικής κατοχής και τέλος τα χρόνια της αγγλοκρατίας έως το 1864, οπότε τα Κύθηρα ενσωματώθηκαν στον εθνικό κορμό. Οι μελέτες[2] αυτές επιχειρούν να αποδώσουν τη σύνθετη εικόνα της πορείας του μικρού αυτού νησιού που συνέδεσε την ιστορική τύχη του με την Πελοπόννησο, την Κρήτη και στη συνέχεια με τα νησιά του Ιονίου.

Συγκεκριμένα, τα Κύθηρα αποτέλεσαν άμεσο τμήμα του Βενετικού κράτους από το 1363 έως το 1797, με εξαίρεση την τριετία 1715-1718, στο πλαίσιο του τελευταίου Βενετοτουρκικού πολέμου (1714-1718), όταν βρίσκονταν υπό οθωμανική κυριαρχία. Ωστόσο, ήδη από το 13ο αιώνα, η ιστορία του νησιού συνδέθηκε άρρηκτα με τη βενετική οικογένεια των Venier· μια σχέση που, αν και πέρασε

1. Ευχαριστούμε την κ. Ελένη Χάρου-Κορωναίου και τους υπαλλήλους του Ιστορικού Αρχείου Κυθήρων, κ.κ. Ειρήνη Πανταζίδου, Ελένη Μεγαλοκονόμου και Μαριάνθη Καπετάνιου, καθώς και τον κ. Λάζαρο Βέζο για την πολύτιμη βοήθειά τους κατά τη διάρκεια της έρευνάς μας στο Ιστορικό Αρχείο Κυθήρων, ενώ θερμές ευχαριστίες οφείλουμε στη φίλη Ντέπυ Καμπούνια για την πολλαπλή, ουσιαστική βοήθεια που μας παρείχε κατά την παραμονή μας στα Κύθηρα.

2. Από τις πολυάριθμες μελέτες της ακαδημαϊκού κ. Χρύσας Μαλτέζου βλ. Χρύσα Μαλτέζου, *Βενετική παρουσία στα Κύθηρα. Αρχειακές μαρτυρίες*, Αθήνα 1991. Ενδεικτικά βλ., επίσης, G.N. Leontsinis, *The Island of Kythera. A social history (1700-1863)*, ΕΚΠΑ, Αθήνα 1987.

από διάφορες εξελικτικές φάσεις και διαφοροποιήθηκε σημαντικά στην πορεία των αιώνων, διατηρήθηκε, άλλοτε ισχυρή και άλλοτε λιγότερο, έως και το τέλος της βενετικής παρουσίας στο νησί της Κρήτης (1669), αλλά και στη συνέχεια μέχρι το 1797. Η εγκατάσταση των μελών του οίκου των Venier στην Κρήτη τοποθετείται χρονικά στην περίοδο των πρώτων εποικισμών που διενήργησαν οι Βενετοί, οπότε τους παραχωρήθηκαν φέουδα στις περιφέρειες Χανίων και Ρεθύμνου.[3] Με μια σειρά γαμήλιων συνδέσεων και πολιτικών διεργασιών, που οδήγησαν ακόμη και στην απώλεια της κυριαρχίας της οικογένειας επί του νησιού των Κυθήρων κατά την τελευταία εικοσαετία του 13ου και τα πρώτα χρόνια του 14ου αιώνα, οι Venier διασφάλισαν, τελικά, την κυριαρχία τους και επέτυχαν, σύμφωνα με απόφαση της Συγκλήτου, το 1308, την οριστική εκχώρηση του νησιού σε αυτούς, χωρίς, ωστόσο, να έχουν δικαίωμα πώλησής του.[4] Έκτοτε, οι Venier των Χανίων αναγνωρίζονταν ως *dominatores* (= κύριοι) του νησιού των Κυθήρων.

Τομή στην ιστορική πορεία του κλάδου αυτού των Venier, αλλά και του νησιού των Κυθήρων, αποτέλεσε αναμφίβολα η λεγόμενη «αποστασία του Αγίου Τίτου», στα 1363,[5] η οποία οδήγησε σε νέες πολιτικές και ιδεολογικές διεργασίες και συνεπέφερε εξελίξεις στην πολιτική ζωή της Κρήτης, προκαλώντας ταυτόχρονα μια ολοκληρωτική αλλαγή στον τρόπο διακυβέρνησης των Κυθήρων. Συνοπτικά, στα 1363, βενετοί φεουδάρχες της Κρήτης, αντιδρώντας στην επιβολή ενός νέου φόρου, στράφηκαν ενάντια στο Βενετικό κράτος, φυλακίζοντας τους βενετούς αξιωματούχους, και κήρυξαν την ανεξαρτησία της νησιού από τη Βενετία. Της κίνησης αυτής ηγήθηκαν οι Marco Gradenigo και Tito Venier, ενώ μετείχαν και μέλη της οικογένειας Καλλέργη.

Η καταστολή της κίνησης του Αγίου Τίτου από τη Βενετία σήμαινε για τους Venier, ανάμεσα στα άλλα, και την απώλεια της κυριαρχίας τους στα Κύθηρα. Τα μέλη της οικογένειας που συμμετείχαν στην κίνηση καταδικάστηκαν σε θάνατο και οι υπόλοιποι εξορίστηκαν, γεγονός που οδήγησε στην πλήρη οικονομική και πολιτική αποδυνάμωση της οικογένειας. Στα 1374 η Βενετία επέτρεψε την επιστροφή από την εξορία στην Κρήτη των μελών της οικογένειας των Venier, και εκείνοι, με τη σειρά τους, προέβησαν στη διεκδίκηση της ανάκτησης

3. Χαρ. Γάσπαρης, *Catastici Feudorum Crete: Catasticum Chanee 1314-1396*, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Πηγές 9, Αθήνα 2008, σ. 150.

4. Chryssa A. Maltezou, "Le famiglie degli Eudaimonoiannis e Venier a Cerigo dal XII al XIV secolo. Problemi di cronologia e prosopografia", *Rivista di Studi Bizantini e Slavi*, τ. 2 (1982), σ. 205-217 (= Μαλτέζου, *Βενετική παρουσία*, ό.π., Η).

5. Σχετικά με την «αποστασία του Αγίου Τίτου» βλ. Sally McKee, "The Revolt of St. Tito in Fourteenth-Century Venetian Crete: A Reassessment", *Mediterranean Historical Review*, τ. 9/2 (1994), σ. 173-204.

των περιουσιών τους τόσο στην Κρήτη όσο και στα Κύθηρα. Σύμφωνα με απόφαση των βενετικών αρχών του 1384, η οποία οριστικοποιήθηκε 10 χρόνια αργότερα, από τα 24 *caratti* (= κλήροι) του νησιού των Κυθήρων, 11 απετέλεσαν έκτοτε κρατική περιουσία, ενώ τα υπόλοιπα 13 επεστράφησαν σε μέλη της οικογένειας των Venier,[6] που ήταν εγκατεστημένα στο Χάνδακα και τη Σητεία, αφού μετά την αποστασία καταγράφεται παντελής απουσία της οικογένειας από τα Χανιά.[7] Σημειώνεται ότι με την απόφαση του 1384 οι Venier ανέκτησαν μέρος της περιουσίας τους στα Κύθηρα, όχι όμως και την πολιτική εξουσία, καθώς μετά την καταστολή της κίνησης του Αγίου Τίτου η διοίκηση του νησιού ανατέθηκε σε βενετό αξιωματούχο με τον τίτλο του καστελάνου και, στις αρχές του 16ου αιώνα, του προνοητή, ο οποίος εκλεγόταν από τη Μητρόπολη, ολοκληρώνοντας με αυτόν τον τρόπο την πλήρη ένταξη των Κυθήρων στην άμεση βενετική διοίκηση.[8] Ωστόσο, έκτοτε και έως τη λήξη της βενετικής κυριαρχίας, αναδείχθηκαν σε βασικούς ρυθμιστικούς παράγοντες της τοπικής οικονομικής και πολιτικής ζωής των Κυθήρων, ευρισκόμενοι σε συνεχή αντιπαράθεση με τις ισχυρές οικογένειες του νησιού, που συγκροτούσαν τον δεύτερο πόλο της τοπικής εξουσίας.[9]

Στο πλαίσιο αυτό εξελικτικά παγιώθηκαν ισχυροί κοινωνικοί διαχωρισμοί με άξονα τη γαιοκτησία φεουδαρχικού τύπου και την ελεύθερη, που περιελάμβανε γαίες του Δημοσίου, των Venier, των οποίων η κτηματική περιουσία εντοπίζεται, κυρίως από τα μέσα του 16ου αιώνα έως και το τέλος της βενετικής κυριαρχίας στα Κύθηρα, στην ευρύτερη περιοχή του Κάστρου του Αγίου Δημητρίου,[10] και άλλων ιδιωτών. Στην κορυφή της κοινωνικής πυραμίδας καταγράφονται οι ισχυροί «κύριοι» και μεγαλογαιοκτήμονες του νησιού και έπονται οι υπόλοιποι κάτοχοι μικρών εκτάσεων γης, λατινικής ή ελληνικής καταγωγής, εγχώριοι ή έποικοι από άλλες περιοχές, όπως τη Μονεμβασιά, την Κρήτη, αλλά και τη Βενετία, που ενίσχυσαν σταδιακά τη θέση τους εις βάρος των παραδοσιακών οι-

6. Αναστασία Παπαδία-Λάλα, *Ο θεσμός των αστικών κοινοτήτων στον ελληνικό χώρο κατά την περίοδο της βενετοκρατίας (13ος-18ος αι.)*, Βιβλιοθήκη Ελληνικού Ινστιτούτου Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών Βενετίας, αρ. 24, Βενετία 2004, σ. 258-259, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

7. Σχετικά με την παρουσία του οίκου των Venier στην Κρήτη, και ειδικά στα Χανιά, βλ. Ελένη Τσουραπά, «Οικογενειακές πρακτικές, οικονομικές δραστηριότητες και πολιτικές διεργασίες: η περίπτωση του οίκου των Venier της Κρήτης (15ος-17ος αι.)», *ΙΑ΄ Διεθνές Κρητολογικό Συνέδριο (Ρέθυμνο 21-27.10.2011)*, όπου η σχετική βιβλιογραφία και η αρχειακή τεκμηρίωση.

8. Παπαδία, *Ο θεσμός των αστικών κοινοτήτων*, ό.π., σ. 259, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

9. Τσουραπά, «Οικογενειακές πρακτικές», *ό.π.*, σε πολλά σημεία.

10. Τσουραπά, «Οικογενειακές πρακτικές», *ό.π.*

κογενειών. Στο κοινωνικό σχήμα ακολουθούσε μια στοιχειώδης μεσαία τάξη και τέλος η πλειονότητα του πληθυσμού, την οποία συγκροτούσαν ακτήμονες καλλιεργητές που εργάζονταν στα κτήματα των τοπικών γαιοκτημόνων.[11]

Σε ό,τι αφορά στη δημογραφική εικόνα των Κυθήρων στα μέσα του 15ου αιώνα, ο πληθυσμός δεν υπερέβαινε τους 500 κατοίκους. Στον επόμενο αιώνα ο αριθμός αυτός έφτασε τα 2.000 με 4.000 άτομα, για να διπλασιαστεί στο 18ο αιώνα, όταν σύμφωνα με τις επίσημες απογραφές διακυμάνθηκε από τα 5.000 έως 7.500 άτομα, ενώ στα 1814 γίνεται λόγος για 8.500 κατοίκους.[12] Στο επίπεδο της διοικητικής οργάνωσης τα Κύθηρα ήταν χωρισμένα σε πέντε διαμερίσματα, το Κάστρο και το *Borgo* (= Βούργο), το Λιβάδι, τα Καστρισιάνικα, τον Ποταμό και τον Μυλοπόταμο, ενώ αναφέρονται τρία κάστρα με υποτυπώδη αστική ανάπτυξη, του Αγίου Δημητρίου, του Καψαλίου (αργότερα Χώρας) και του Μυλοποτάμου. Το Κάστρο του Καψαλίου απέκτησε δεσπόζουσα θέση και αποτέλεσε την έδρα των βενετικών Αρχών, ενώ σε αυτό, αλλά και στο τειχισμένο Βούργο, εγκαταστάθηκαν και οι πιο εύπορες οικογένειες του νησιού, εκ των οποίων προήλθαν και τα μέλη της «πιστότατης κοινότητας των Κυθήρων».[13] Σύμφωνα με το βενετικό σχεδιασμό της τοπικής διακυβέρνησης, «η κοινότητα των Κυθήρων θεωρητικά ήταν ανοικτή για τον κυθηραϊκό λαό και περιελάμβανε τους κατοίκους των τριών περιοχών Καψαλίου, Μυλοποτάμου και Αγίου Δημητρίου. Στους κόλπους της, όμως, και κατ' αντανάκλαση των κοινωνικών διαχωρισμών, είχαν αναπτυχθεί ισχυρές ιεραρχήσεις, που αποτυπώνονται στους λεκτικούς διαχωρισμούς των μελών τους σε *cittadini* (= πολίτες) και *abitanti* (= απλούς κατοίκους). Ο άτυπος τίτλος του πολίτη είναι προφανές ότι αντιστοιχούσε στην ολιγάριθμη ανώτερη κοινωνική τάξη του πλούτου και της κοινωνικής διάκρισης, με κυρίαρχη θέση στα κοινοτικά πράγματα και στην τοπική διοίκηση. Όλοι οι εκπρόσωποι της Κυθηραϊκής κοινότητας ανήκαν σε ισχυρές οικογένειες του νησιού, όπως οι Καλούτση, Κασιμάτη, Στάη, Λεβούνη, Στάθη.[14]

Υπό τους όρους αυτούς επιχειρείται η σκιαγράφηση της φυσιογνωμίας και της πορείας των οικογενειών Καλούτση, Κασιμάτη και Στάη, που, αν και δεν αντλούσαν την καταγωγή τους από το νησί των Κυθήρων, σταδιακά εδραίωσαν τη θέση τους, εντασσόμενοι στην άρχουσα τάξη της κυθηραϊκής κοινωνίας, με

11. Παπαδία, *Ο θεσμός των αστικών κοινοτήτων*, ό.π., σ. 260-261.

12. Chryssa A. Maltezou, "A Contribution to the Historical Geography of the Island of Kythira during the Venetian Occupation", στο: *Charanis Studies. Essays in honor of Peter Charanis*, Angeliki E. Laiou – Thomadakis (ed.), New Jersey 1980, σ. 157 (= Μαλτέζου, *Βενετική παρουσία*, ό.π., Θ).

13. Παπαδία, *Ο θεσμός των αστικών κοινοτήτων*, ό.π., σ. 261-262.

14. Παπαδία, *Ο θεσμός των αστικών κοινοτήτων*, ό.π., σ. 264-265.

ισχυρή παρουσία στην κοινότητα, άρα και στην άσκηση της τοπικής εξουσίας, τόσο κατά τη διάρκεια της βενετικής κυριαρχίας όσο και στις πρώτες δεκαετίες του 19ου αιώνα. Η περιορισμένη έκταση της παρούσας μελέτης δεν επιτρέπει την αναλυτική παρουσίαση του συνόλου του πλούσιου αρχειακού υλικού και για τις τρεις οικογένειες, αλλά μόνο μια πρώτη συνοπτική προσέγγιση του θέματος.[15]

Σε ό,τι αφορά στην καταγωγή της οικογένειας Καλούτση, τα νέα ερευνητικά δεδομένα μαρτυρούν ότι, όπως προκύπτει από το Χρονικό του Χειλά, δεν ανήκε στις παραδοσιακές αρχοντικές οικογένειες της Πελοποννήσου, που είχαν εγκατασταθεί στα Κύθηρα έως το 15ο αιώνα. Αντίθετα, προερχόταν από λαϊκότερα κοινωνικά στρώματα, ιδιαίτερα από τους βιοτέχνες, που είχαν αρχίσει να ενισχύονται ήδη από το 14ο αιώνα στη βυζαντινή Μονεμβασιά και τη βενετοκρατούμενη Κρήτη. Ειδικότερα, μνημονεύεται εκείνα τα χρόνια ο Παύλος Καλούτσης, μάστορας από τη Μονεμβασιά, ο οποίος κλήθηκε στα Κύθηρα για να συμμετάσχει στις εργασίες επισκευής του ναού στο μοναστήρι του Αγίου Θεοδώρου και εγκαταστάθηκε στη συνέχεια μόνιμα στο νησί.[16] Η οικογένεια γνώρισε ταχεία κοινωνικοοικονομική άνοδο, σταδιακά απέκτησε γαιοκτησία και, όπως προαναφέρθηκε, ανήκε στις ισχυρές οικογένειες της Κυθηραϊκής κοινότητας, κατοχυρώνοντας εξαρχής την ιδιότητα του πολίτη, καθώς δύο από τα μέλη της εμφανίζονται μεταξύ των 30 που υπέγραψαν την αίτηση για το κλείσιμο του συμβουλίου της κοινότητας στα 1572.[17]

Στο πλαίσιο της κοινότητας μέλη της οικογένειας Καλούτση κατέλαβαν υψηλά αξιώματα της τοπικής διοίκησης, όπως το αξίωμα του *capitano* ενός εκ των τριών κάστρων του νησιού, του Βούργου, του Μυλοποτάμου και του Αγίου Δημητρίου. Με διάταξη του 1504 στο αξίωμα αυτό εκλέγονταν εξέχοντα μέλη της τοπικής κοινωνίας, ενώ με απόφαση του 1576 το αξίωμα δινόταν μόνο σε μέλη της κοινότητας.[18] Ας σημειωθεί ότι στα 1582 ο Todorin Caluzi εκλέγεται στο αξίωμα αυτό για τέσσερις θητείες.[19] Κατά τη διάρκεια του 17ου αιώνα μέλη της οικογένειας εξελέγησαν κατ' επανάληψη στο ύψιστο αξίωμα του *procuratore*

15. Η μελέτη αυτή αποτελεί μια πρώτη προσέγγιση του θέματος και συνιστά μέρος ευρύτερης επιστημονικής εργασίας, την οποία πρόκειται να δημοσιεύσουμε σύντομα και αφορά στις οικογένειες των Κυθήρων από τις αρχές της βενετικής κυριαρχίας έως και τα μέσα του 19ου αιώνα.

16. Χρύσα Α. Μαλτέζου, «Το Χρονικό του Χειλά. Κοινωνικά και ιδεολογικά προβλήματα στα Κύθηρα τον 15ο αι.», *Σύμμεικτα*, τ. 8 (1989), σ. 20 (= Μαλτέζου, *Βενετική παρουσία*, ό.π., IB).

17. Archivio di Stato di Venezia (= A.S.V.), *Misc. Arch. Proprii dei Rettori e dei Provveditori*, φάκ. 2, *Secreta Ordini di Cerigo*, φφ. 23v-24v.

18. A.S.V., *ό.π.*, *Secreta Ordini*, φ. 49r.

19. A.S.V., *Senato, Mar*, κατ. 45, φ. 162r, απόφαση (25 Αυγούστου 1582).

(= επιτρόπου) της κοινότητας των Κυθήρων.[20] Στα 1607, σε αίτηση που απηύθυναν οι εκπρόσωποι του λαού του νησιού και οι *procuratori* της κοινότητας στον προνοητή, με την οποία ζητούσαν να εφαρμοστούν αμέσως οι προσωρινές αποφάσεις του γενικού προνοητή της Κρήτης αναφορικά με τις εγγυήσεις των προσόδων των Venier, μέχρι να τελεσιδικήσουν οι αγωγές μεταξύ αυτών και της κοινότητας, επισυνάπτεται κατάλογος[21] με τα ονόματα των 383 εγγυητών που αναφέρονται με τον όρο *Piezi* του Βούργου, του Μυλοποτάμου και του Αγίου Δημητρίου. Ο κατάλογος περιλαμβάνει 3 μέλη της οικογένειας των Καλούτση, που είχαν την ιδιότητα του *cittadino* και κατοικούσαν στο Βούργο. Στο έγγραφο αυτό τα μέλη της κοινότητας που μνημονεύονται φτάνουν τα 50 και όλα ήταν εγκατεστημένα στο Βούργο, ενώ μέλη ισχυρών οικογενειών που επίσης περιλαμβάνονται στον κατάλογο, όπως οι Κασιμάτη και οι Στάη, αν και κατοικούσαν εκεί, δεν έφεραν όλα την ιδιότητα του *cittadino*. Από τους 271 κατοίκους του Βούργου, που καταγράφονται ως εγγυητές, οι 27 ανήκαν στην οικογένεια Κασιμάτη, εκ των οποίων μόλις τρεις αναφέρονται ως *cittadini*, στοιχείο που ενισχύει τον κλειστό χαρακτήρα του Συμβουλίου και επιβεβαιώνει ότι, ήδη από την εποχή αυτή, οι πολίτες στην πλειονότητά τους κατοικούσαν στο Κάστρο και στο Βούργο, ενώ ο λαός στο Λιβάδι και στον Ποταμό.

Επίσης, ενδεικτική της οικονομικής ανόδου της οικογένειας είναι η συμμετοχή των μελών της σε εμπορικές επιχειρήσεις εκτός Κυθήρων. Στο πλαίσιο αυτό μέλη της δραστηριοποιήθηκαν εμπορικά στην Κρήτη, όπως προκύπτει από νοταριακές πράξεις που συντάχθηκαν στο Χάνδακα στον 16ο και 17ο αιώνα.[22] Ενδιαφέρουσα είναι η περίπτωση του εμπόρου Zuanne Calucci, ο οποίος στα 1607 ήταν εγκατεστημένος στο Rovigo της Ίστριας.[23] Μάλιστα, μετά από αίτησή του στα 1610, στην οποία επικαλούνταν την τριαντάχρονη παραμονή του στην πόλη και την ιδιότητά του ως *cittadino* των Κυθήρων, εισήχθη στην κοινότητα της πόλης, αφού κατέβαλε το ποσό των 5.500 δουκάτων για το φόρο του κρασιού για λογαριασμό της κοινότητας του Rovigo.[24]

Ακολούθως, ανατρέποντας τα έως τώρα δεδομένα, η οικογένεια Στάη δεν είχε ελληνορθόδοξη βυζαντινή καταγωγή και ανήκε στο κοινωνικό στρώμα των *cittadini* της Μητρόπολης. Το στοιχείο αυτό προκύπτει από τις σχετικές ανα-

20. Ενδεικτικά, βλ. A.S.V., *ό.π.*, *Secreta Ordini*, φ. 139r.

21. Ιστορικό Αρχείο Κυθήρων (= I.A.K.), *Αρχείο Βενετικής Καγκελλαρίας*, φάκ. 2α, φφ. 30r-34v.

22. A.S.V., *Notai di Candia*, φάκ. 250 (Demetrio Sclenza), υποφάκ. 7, φφ. 9r-v, 33v (21 Μαΐου 1564).

23. A.S.V., *Collegio, Risposte di Fuori*, φάκ. 360, επιστολή (21 Φεβρουαρίου 1607 m.v.).

24. A.S.V., *Senato, Mar*, κατ. 69, φ. 109r-v, απόφαση (3 Ιουνίου 1610).

φορές που κάνουν σε αίτησή[25] τους στα 1569 προς τις βενετικές Αρχές τα αδέλφια Zorzi, Antonio, Zuanne και Paolo de Stai από τα Κύθηρα, με την οποία ζητούσαν να τους αποδοθεί η κρητική ευγένεια. Φαίνεται πως η πορεία που ακολούθησαν ήταν από τη Βενετία στα Κύθηρα· ωστόσο, οι περιορισμένες δυνατότητες που τους παρείχε ο τόπος δεν ανταποκρίνονταν στις προσδοκίες της οικογένειάς τους, γι' αυτό και στη συνέχεια επεδίωξαν να εγκατασταθούν στα Χανιά. Ανέφεραν, λοιπόν, ότι ο προπάππος τους, ο ποτέ Alvise de Stai, ήταν *cittadino Veneto* και τόσο αυτός όσο και ο παππούς τους Antonio και ο πατέρας τους Emmanuele υπηρέτησαν πιστά τη Γαληνοτάτη από διάφορες δημόσιες θέσεις. Έτσι, ο Antonio βρέθηκε στα Κύθηρα, αποδεχόμενος το διορισμό του στη θέση του *rasonato* (= προϊστάμενος) του δημόσιου ταμείου του νησιού, αξίωμα που άσκησε στη συνέχεια ο πατέρας τους και εκείνη τη στιγμή το ασκούσε ο μεγάλος τους αδελφός Antonio. Χαρακτηριστικό, επίσης, είναι το παράδειγμα του Zorzi di Stai, ο οποίος είχε εξασφαλίσει στα 1609 το αξίωμα του *capitano* του Μυλοποτάμου με ετήσια αποζημίωση 30 δουκάτα για 12 θητείες, τόσο για τον ίδιο όσο και για τους γιους του, κατοχυρώνοντας για την οικογένειά του το υψηλό αυτό αξίωμα που κατέστη σχεδόν κληρονομικό.[26] Ανώτερα όλων των αξιωμάτων που έλαβε η οικογένεια ήταν στα 1614 αυτό του *procuratore* της κοινότητας και του πρεσβευτή.[27]

Στην πλειονότητά τους τα μέλη της οικογένειας ήταν εγκατεστημένα στο Βούργο και η οικία τους βρισκόταν δίπλα στα τείχη δυτικά της πύλης. Διαχρονικά αναφέρονται έντονες αντιπαραθέσεις ανάμεσα στην οικογένεια των Stai και τις ανώτερες Αρχές του νησιού είτε συλλογικά, στο πλαίσιο της κοινότητας, είτε ατομικά. Για παράδειγμα, στα 1571 ο Zorzi de Stai και τα αδέλφια του κατήγγειλαν τον προνοητή Κυθήρων, κατηγορώντας τον ότι απέκλεισε την οικογένειά τους από τα υψηλά αξιώματα του Συμβουλίου. Η βενετική Σύγκλητος αποφάσισε να ικανοποιήσει το αίτημά τους και έστειλε σύμβουλο από την Κρήτη, προκειμένου να ελέγξει το συγκεκριμένο προνοητή.[28] Στα 1604 ο ίδιος ηγήθηκε της καταγγελ-

25. A.S.V., *Collegio, Risposte di Fuori*, φάκ. 323, φ. 167r-v, επιστολή (29 Αυγούστου 1569): [...] *il quondam misser Alvise di Stai nostro besavo cittadin veneto, misser Antonio nostro Avo, et il quondam Emanuel padre, noi Zorzi, Antonio, Zuane, e Paulo frattelli de Stai, li qualli non cessorno mai con la facul[tà] e con le vitte, di operare nell'isola di Cerigo a benefficio publico dove anno continuamente servito pe[r] Rasonati di quella camera fiscal* [...].

26. A.S.V., *Senato, Mar*, φάκ. 195, επιστολή (28 Απριλίου 1612).

27. A.S.V., *Duca di Candia*, φάκ. 43, υποφάκ. 12, φ. 33v (10 Ιανουαρίου 1614 m.v.).

28. A.S.V., *Senato, Mar*, κατ. 40, φφ. 49v-50r, απόφαση (26 Μαΐου 1571).

τικής κίνησης της κοινότητας των *cittadini* των Κυθήρων εναντίον του προνοητή Gabrieli, τον οποίο κατηγορούσαν για κακοδιοίκηση και κατάχρηση εξουσίας.[29]

Η πιο αναγνωρίσιμη εκ των τριών οικογενειών είναι αυτή των Κασιμάτη. Είναι γνωστό ότι ο Leo Cassimati καταγόταν από την Κρήτη, απ' όπου μετέβη στα Κύθηρα, όταν με ειδική πράξη παραχώρησης του 1316 τού αποδόθηκαν προνόμια.[30] Σημαντικό είναι να αναφερθεί ότι στα τέλη του 16ου αιώνα η οικογένεια φαίνεται να μην είχε στην πράξη την προνομιακή θέση που της αναγνωριζόταν έως εκείνη τη στιγμή, και στράφηκε, με καταγγελία του Paolo Cassimati, κατά των Venier, οι οποίοι καταπατούσαν τα προνόμιά της. Για το λόγο αυτόν, το 1617 μέλη της οικογένειας, ο *dottor* (= διδάκτορας) Leone, ο Nicolò και ο Zuanne, που είχαν εγκατασταθεί στα Χανιά, ζήτησαν και πέτυχαν να τους αποδοθεί η κρητική ευγένεια.[31] Μάλιστα, ο Leone εστάλη το 1596 στη Βενετία ως πρεσβευτής της κοινότητας των Κυθήρων,[32] ενώ στη συνέχεια εξελέγη το 1610 επίτροπος επί των ευαγών ιδρυμάτων[33] και *procuratore* της κοινότητας των Χανίων.[34] Επισημαίνεται, λοιπόν, ότι η οικογένεια Κασιμάτη ακολούθησε την πορεία από τα Χανιά στα Κύθηρα, απ' όπου επέστρεψε και πάλι στα Χανιά, αναζητώντας την παλαιά της αίγλη. Ωστόσο, ορισμένα μέλη της παρέμειναν στο νησί των Κυθήρων και άλλα επέστρεψαν σ' αυτό μετά την πτώση της Κρήτης και κατέλαβαν υψηλές θέσεις στην ιεροσύνη. Ενδεικτικές περιπτώσεις είναι του Paolo Cassimati, πρωτοπαπά των Κυθήρων στις αρχές του 17ου αιώνα,[35] καθώς και του επισκόπου Γρηγορίου Κασιμάτη, ο οποίος απεβίωσε το 1776 και ετάφη[36] στο ναό του Παντοκράτορα στο κέντρο του Κάστρου. Σημειωτέον ότι η εκκλησία ανήκε *jure patronato* στην οικογένεια Κασιμάτη, καθώς χτίστηκε το 1545 με δωρεά της Μαρίας Κασιμάτη. Έκτοτε, έως και το 19ο αιώνα, ο εφημέριος του

29. A.S.V., *Senato, Mar*, κατ. 64, φφ. 93v-94r, απόφαση (17 Ιουλίου 1604).

30. Σχετικά βλ. Κ.Γ. Τσικνάκης, «Από την Κρήτη στα Κύθηρα. Η οικογένεια Κασιμάτη», *Πρακτικά Η΄ Διεθνούς Πανιονίου Συνεδρίου, Κύθηρα, 21-25 Μαΐου 2006*, Εταιρεία Κυθηραϊκών Μελετών, Κύθηρα 2009, τ. 3, σ. 574-590.

31. A.S.V., *Collegio, Risposte di Fuori*, φάκ. 370, επιστολή (12 Ιανουαρίου 1617 m.v.).

32. A.S.V., *Senato, Mar*, φάκ. 134, πρεσβεία (26 Οκτωβρίου 1596).

33. A.S.V., *Senato, Mar*, φάκ. 223, απόφαση (26 Ιανουαρίου 1610 m.v.).

34. A.S.V., *Senato, Provveditori da Terra e da Mar*, φάκ. 788, επιστολή αρ. 156 (26 Οκτωβρίου 1630).

35. Ι.Α.Κ., *Αρχείο Βενετικής Καγκελλαρίας*, φάκ. 2α, φ. 27r.

36. Ελένη Χάρου-Κορωναίου, *Ληξιαρχικό Αρχείο Ενοριών. Ενορία Παντοκράτορος στο Κάστρο (1687-1650)*, ΥΠ.Ε.Π.Θ., Γ.Α.Κ./Τοπικό Αρχείο Κυθήρων, Κύθηρα 2006, πράξη αρ. 662, σ. 171.

ναού και πρωτοπαπάς των Κυθήρων ανήκε στην οικογένεια,[37] ενώ εκεί βαπτίζονταν, τελούσαν το γάμο τους και ενταφιάζονταν τα μέλη της, που κατοικούσαν, κυρίως, στη Χώρα, αλλά και εκτός αυτής.[38]

Ο τόπος όπου επιλέγουν να ενταφιαστούν οι διαθέτες, αντανακλά τη συμβολική σχέση του υποκειμένου με το χώρο, ενώ συγχρόνως αποκαλύπτει τις κυρίαρχες ιδέες και τις κοινωνικές ιεραρχήσεις. Η πρακτική του ενταφιασμού προνομιούχων λαϊκών στο εσωτερικό των εκκλησιών μαρτυρεί αναντίρρητα μια ιεράρχηση κοινωνικής αναγνώρισης και ευσέβειας, κατ' αναλογία με τις δυτικές πρακτικές[39] που ίσχυαν κατά την περίοδο της βενετικής παρουσίας στο νησί και κληροδοτήθηκαν και στις επόμενες κυριαρχίες. Στη διαθήκη που συνέταξε την 1η Ιουνίου 1815 ο Ιωάννης Κασιμάτης του ποτέ αφέντη Ιουλίου, όρισε να τον κηδεύσουν «εις τον ναόν του αγίου γεωργίου του λαμπάρδου εις το χαλεπάκη, μέσα εις την εκκλησίαν, εις την άρκλαν, από κάτω εις την παναγίαν».[40]

Στο ίδιο σύνθετο πλαίσιο που όριζαν οι βενετικές επιταγές και η τοπική πραγματικότητα, διαμορφωνόταν και η σχέση μελών των υπό εξέταση οικογενειών με τη γη· μια σχέση που προσδιοριζόταν προφανώς από τις προσωπικές επενδυτικές τους επιλογές αλλά και από τις ιστορικές συγκυρίες. Κατά την περίοδο της αγγλοκρατίας στο νησί, με την παγίωση της ειρήνης, παρατηρείται επέκταση του οικιστικού χώρου μέσα από την κατοίκηση της παραλιακής ζώνης και την οικοδόμηση κατοικιών έξω από τα στενά όρια των χωριών, όπου βρίσκονταν έως τότε τα σπίτια των αγροτών και των αστών.[41] Η Χώρα, ωστόσο, εξακολουθούσε να αποτελεί περιοχή, όπου ισχυρές οικογένειες εμφανίζονταν ως κάτοχοι ακινήτων,[42] ενώ στο Λιβάδι διατηρούνταν ακόμη αρχοντικά που ανήκαν τότε στις

37. Χάρου-Κορωναίου, *Ληξιαρχικό Αρχείο*, ό.π., σ. κγ'-κζ', πράξεις αρ. 661, σ. 171, αρ. 978, σ. 279.

38. Ενδεικτικά, βλ. Χάρου-Κορωναίου, *Ληξιαρχικό Αρχείο*, ό.π., πράξεις αρ. 7, σ. 8, αρ. 26-27, σ. 13, αρ. 71-72, σ. 23-24, αρ. 76, σ. 24, αρ. 963, σ. 273. Στις 14 Μαΐου 1847 ο εφημέριος του ναού Μηνάς Κασιμάτης τέλεσε τον γάμο της Λουίζας Κασιμάτη του Ιουλίου με τον Γεώργιο Μόρμορη του Ιωάννου με μάρτυρα τον δετόρε Μενεγέτο Καλούτζη. Επίσης, Ι.Α.Κ., *Διαθήκες*, αρ. 641 (19 Ιουλίου 1686). Ο διαθέτης παπά Κασιμάτης του ποτέ Μιχάλη που κατοικούσε στους Καρβουνάδες, ζήτησε να ενταφιαστεί στο ναό του Παντοκράτορα στο Κάστρο της Χώρας.

39. Φ. Αριές, *Ο άνθρωπος ενώπιον του θανάτου. Η εποχή των κοιμωμένων*, τ. Ι, εκδ. Εστία, Αθήνα 1997, σ. 79-87.

40. Ι.Α.Κ., *Διαθήκες*, αρ. 9079 (1 Ιουνίου 1815): Διαθήκη Ιωάννη Κασιμάτη.

41. Εμμ. Καλλίγερος, *Εδώ γεννήθηκε η Αφροδίτη…*, *Συνοπτική ιστορία των Κυθήρων*, εκδ. Κυθηραϊκά, Αθήνα 2008, σ. 163-164.

42. Leontsinis, *Kythera*, ό.π., σ. 260.

οικογένειες Καλούτση, Μαχαιριώτη, Δουρέντε, Στάη και άλλων.[43] Στη θέση Κεραμωτό, στο βορειοδυτικό τμήμα των Κυθήρων, εντοπιζόταν η ακίνητη περιουσία του Ιωάννη Κασιμάτη του Ιουλίου, που περιελάμβανε κατοικίες, αμπέλια, χωράφια, ελαιώνες και περιβόλια.[44] Η οικογένεια Κασιμάτη υπήρξε διαχρονικά η πολυπληθέστερη από τις τρεις που μελετώνται εδώ. Είναι ενδεικτικό ότι από τις 1.185 διαθήκες που συντάχθηκαν κατά το διάστημα 1642-1700, 310 ανήκουν σε μέλη της οικογένειας Κασιμάτη, 51 στην οικογένεια Καλούτση και 196 στην οικογένεια Στάη.[45] (Γράφημα 1) Ενδιαφέρον, επίσης, είναι ότι κατά το ίδιο διάστημα το 1/4 των μελών της οικογένειας Κασιμάτη, δηλαδή 24 από τους 100 διαθέτες, δήλωσαν ως τόπο κατοικίας τους το Κεραμωτό και 17 τη Χώρα και το Βούργο. (Γράφημα 2) Αντίστοιχα, από τους 15 διαθέτες της οικογένειας Καλούτση, οι 8 ανέφεραν ότι διέμεναν στη Χώρα και στο Βούργο και 3 στο Μανιτοχώρι, πολύ κοντά στη Χώρα, ενώ από τους 11 που όριζαν συγκεκριμένο τόπο ενταφιασμού, οι 10 επέλεξαν εκκλησίες της Χώρας και του Βούργου, με το ναό του Σωτήρα στο Βούργο να αποτελεί την πρώτη επιλογή. Ανάλογες, τέλος, ήταν και οι επιλογές της οικογένειας Στάη. Από τις 11 διαθήκες μελών της οικογένειας στο διάστημα 1797-1816, στις 9 αναφερόταν ως τόπος κατοικίας το Κάστρο, η Χώρα και το Βούργο, ενώ 5 διαθέτες επέλεξαν να ενταφιαστούν σε ναούς της Χώρας και από ένας στο Λιβάδι και το Στραπόδι.[46]

Καθ' όλη τη διάρκεια της βενετικής κυριαρχίας στα Κύθηρα, οι δύο πόλοι της τοπικής εξουσίας, οι Venier και η κοινότητα, βρίσκονταν σε μόνιμη διαπάλη. Στο 17ο αι. επισημαίνεται η συνεχής προσπάθεια των Venier να επικυρώσουν τα προνόμιά τους και να διασφαλίσουν τα συμφέροντά τους στο νησί των Κυθήρων, αντιμετωπίζοντας τις μεγαλύτερες, ενδεχομένως, αντιδράσεις από τον εγχώριο πληθυσμό. Ο Lorenzo Venier του Zuan Francesco και ο γιος του Domenico, από κοινού με τους γιους του Santo Venier, Antonio και Nicolò, απευθύνθηκαν στις Αρχές για το σκοπό αυτό. Στην πράξη, ωστόσο, τα συμφέροντά τους διασφαλίζονταν όλο και πιο δύσκολα, εξαιτίας των εντεινόμενων αντιδράσεων στο νησί, με αποκορύφωμα το 1608 το βίαιο θάνατο του Zanachi Venier και του Filippo da Prata, *agenti e commessi*, δηλαδή των τοπικών εκπροσώπων του Βενετικού κράτους και της οικογένειας των Venier αντίστοιχα. Ανάμεσα σε αυτούς που κατηγορήθηκαν για τις βίαιες αυτές πράξεις ήταν μέλη των οικογενειών Κασιμάτη και Καλούτση.[47]

---

43. Καλλίγερος, *Ιστορία των Κυθήρων*, ό.π., σ. 164.
44. Ι.Α.Κ., *Διαθήκες*, αρ. 9079 (1 Ιουνίου 1815): Διαθήκη Ιωάννη Κασιμάτη.
45. Ι.Α.Κ., *Διαθήκες*, αρ. 1-1185 (1642-1700).
46. Ι.Α.Κ., *Διαθήκες*, αρ. 7953-9133 (1797-1816).
47. Τσουραπά, «Οικογενειακές πρακτικές», *ό.π.*

Στο 18ο αιώνα η κοινωνική τάξη είχε παγιωθεί. Το συμβούλιο που αποτελούσε τον άξονα της κοινωνικής οργάνωσης, αριθμούσε 168 μέλη που είχαν την ιδιότητα του *cittadino* και ισχυρά κριτήρια της ταυτότητάς τους την οικογενειακή παράδοση, την εμπειρία στην άσκηση της τοπικής εξουσίας και την καλή εκπαίδευση σε πανεπιστημιακά ιδρύματα της Δύσης, όπως το πανεπιστήμιο της Πάδοβας.[48] Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση του *δετόρου* (= διδάκτορα) Εμμανουήλ Στάη.[49] Ωστόσο, την εποχή αυτή εντάθηκαν οι αντιθέσεις, κυρίως σε κοινωνικοοικονομικό επίπεδο, που στιγμάτισαν την τοπική ζωή και συνεπέφεραν σκληρές συγκρούσεις μεταξύ Βενετών και εγχωρίων, αρχόντων και χωρικών. Το 1780 σημειώθηκαν κινήσεις απειθαρχίας των χωρικών στις περιοχές Καστρισιάνικα και Ποταμό, με υποκινητές τούς Γεώργιο και Εμμανουήλ Καλούτση και τον Εμμανουήλ Κασιμάτη, καθώς και δύο ιερείς από τον Ποταμό, τον Γεώργιο Αρώνη και τον Παναγιώτη Διακάκη. Οι στασιαστές στράφηκαν εναντίον του προνοητή Marcello, ο οποίος βρισκόταν στον Ποταμό, και θέλησαν να τον δολοφονήσουν. Τελικά, οι επικεφαλής συνελήφθησαν, φυλακίσθηκαν και βασανίσθηκαν στη Βενετία, αλλά τελικά κατόρθωσαν να επιστρέψουν.[50] Το 1782 έντονη ταραχή προκλήθηκε με αφορμή την εκλογή επισκόπου. Οι Στάηδες κάλεσαν το συγγενή τους Μακάριο, επίσκοπο Βλαχίας, να παραιτηθεί από την επισκοπική έδρα του και να έρθει στο νησί, αλλά η παράταξη που ήθελε τον Άνθιμο Λεβούνη στη θέση αυτή έδωσε 100 βενετικά δουκάτα στον προνοητή, ώστε να χειροτονηθεί ο Άνθιμος, προτού φτάσει στα Κύθηρα ο Μακάριος.[51]

Η δεκαετία του 1790 ήταν περίοδος κοινωνικής αναστάτωσης, πολιτικής αστάθειας και συγκρούσεων στο νησί, όπως μαρτυρεί, μεταξύ άλλων, η εξέγερση το 1794 των χωρικών στα Λογοθετιάνικα (κοντά στον Ποταμό) εναντίον του αφέντη Ιωάννη Στάη, κατόχου μεγάλων εκτάσεων γης, όχι μόνον στην ευρύτερη περιοχή του χωριού, αλλά και σε πολλά άλλα σημεία των Κυθήρων. Η εν λόγω εξέγερση τερματίστηκε με τη δολοφονία του Στάη στα 1794, ενώ την ίδια εποχή οι οικογένειες Καλούτση και Στάη βρίσκονταν σε πόλεμο.[52] Πέντε χρόνια αργότερα νέες αναταραχές σημειώθηκαν στα Λογοθετιάνικα, όταν οι αδελφοί Τζανέτος και Παναγιωτάκης Κασιμάτης κινήθηκαν απειλητικά και προσέβαλαν τον ιε-

48. Παπαδία, *Ο θεσμός των αστικών κοινοτήτων*, ό.π., σ. 271.

49. Χάρου-Κορωναίου, *Ληξιαρχικό Αρχείο*, ό.π., πράξη αρ. 551, σ. 145.

50. Σπ. Στάθη, «Τα Κυθηραϊκά Χρονικά του ιερέως Γρηγορίου Λογοθέτη», *Κυθηραϊκή Επιθεώρησις*, τ. 1 (1923), σ. 338-339. – Leontsinis, *Kythera*, ό.π., σ. 111-113.

51. Στάθη, «Κυθηραϊκά Χρονικά», *ό.π.*, σ. 339-340. Επίσης, βλ. Leontsinis, *Kythera*, ό.π., σ. 110.

52. Στάθη, «Κυθηραϊκά Χρονικά», *ό.π.*, σ. 342. Βλ. επίσης Leontsinis, *Kythera*, ό.π., σ. 113.

ρέα Δημήτριο Ανδρόνικο, ο οποίος έστρεψε τους χωρικούς της περιοχής εναντίον τους και τους δολοφόνησαν.[53]

Αντίθετα, οι οικογένειες Κασιμάτη και Στάη είχαν συνάψει από χρόνια συμμαχία. Η συμμαχία αυτή ενισχύθηκε και μέσω της σύναψης γάμων μεταξύ μελών των οικογενειών, αλλά και της ανάπτυξης δεσμών, διά πνευματικής συγγένειας, και στον επόμενο αιώνα. Ενδεικτικά αναφέρεται ο γάμος της Δρακούλας, κόρης του *ragionato* Βαλέριου Κασιμάτη, με τον δετόρο Εμμανουήλ Στάη.[54] Οι γαμήλιες στρατηγικές που υιοθετήθηκαν από τις ισχυρές οικογένειες του νησιού είχαν ως απώτερο στόχο να δομήσουν σχέσεις κυριαρχίας και να τις αναπαραγάγουν. Ο γάμος της Ελισάβετ, θυγατέρας του Δομήνικου Βενέρη, με τον Εμμανουήλ Καλούτση[55] επισφράγισε τη συμμαχία μεταξύ των δύο οικογενειών, διευρύνοντας το πεδίο των κοινωνικών δεσμών τους. Δεν είναι, μάλιστα, τυχαίο το γεγονός ότι η κόρη τους Αικατερίνη παντρεύτηκε τον Ιωάννη Μόρμορη,[56] αδελφό του Εμμανουήλ. Ο τελευταίος, το 1799, νυμφεύθηκε την Ελισάβετ, κόρη του *ragionato* Εμμανουήλ Κασιμάτη.[57]

Ο γάμος που παραδοσιακά δημιουργούσε δεσμούς αίματος, δεν ήταν η μόνη οδός για τη μετατροπή κάποιου ξένου σε συγγενή. Η ενσωμάτωση νέων μελών στον οικογενειακό ιστό γινόταν και μέσω της κουμπαριάς ή της βάφτισης. Για το ανώτερο κοινωνικό στρώμα των Κυθήρων η ενότητα της οικογένειας, που απέρρεε από πνευματικούς δεσμούς, ήταν ισχυρή και συνιστούσε τη βάση επέκτασης του κοινωνικού της δικτύου, γεγονός που ίσχυε κατά την περίοδο της βενετικής κυριαρχίας αλλά και μετά τη λήξη της. Η επιλογή, για παράδειγμα, της συζύγου του Εμμανουήλ Κασιμάτη Αικατερίνης ως αναδόχου στη βάπτιση του παιδιού του Άγγελου Στάη και της Μαρίας, το γένος Μαχαιριώτη, αντικατοπτρίζει μια πνευματική συγγένεια που συνέδεε τα μέλη δύο ισχυρών οικογενειών σε ισότιμη σχέση.[58] Χαρακτηριστική των δεσμών αυτών είναι στα 1835 η περίπτωση του γάμου της Ρελήας, κόρης του Βαλέριου Κασιμάτη-Στάη, με τον Γεώργιο Μόρμορη του Ιωάννου με κουμπάρο τον Ιωάννη Καλούτζη του Μανώλη. Το μυστήριο τέλεσε στο ναό του Παντοκράτορα ο εφημέριος Μηνάς Κασιμάτης.[59]

Επιπλέον, η επιλογή μαρτύρων κατά τη σύνταξη των διαθηκών μελών των

53. Στάθη, «Κυθηραϊκά Χρονικά», ό.π., σ. 349-351.

54. Στάθη, «Κυθηραϊκά Χρονικά», ό.π., σ. 340.

55. Χάρου-Κορωναίου, *Ληξιαρχικό Αρχείο*, ό.π., πράξη αρ. 724, σ. 190-191.

56. Ι.Α.Κ., *Διαθήκες*, αρ. 8983 (25 Αυγούστου 1813): Διαθήκη Ελισάβετ Βενέρη-Καλούτση.

57. Χάρου-Κορωναίου, *Ληξιαρχικό Αρχείο*, ό.π., πράξη αρ., 709, σ. 187.

58. Χάρου-Κορωναίου, *Ληξιαρχικό Αρχείο*, ό.π., πράξη αρ. 726, σ. 191.

59. Χάρου-Κορωναίου, *Ληξιαρχικό Αρχείο*, ό.π., πράξη αρ. 960, σ. 271-272.

οικογενειών Καλούτση, Κασιμάτη και Στάη εγγράφεται στις ατομικές στρατηγικές των διαθετών, που κατέτειναν στην κοινωνική αναπαραγωγή τους ως τοπικών εξουσιαστικών παραγόντων. Πρόσωπα από το ευρύτερο φιλικό, συγγενικό και επαγγελματικό περιβάλλον απολάμβαναν την εμπιστοσύνη τους. Στο πλαίσιο αυτό ο Ανδρέας Κασιμάτης του ποτέ αφέντη Λουρέντζου, κάτοικος Βούργου, επέλεξε ως μάρτυρες στη διαθήκη του τους Γερώνυμο Μπελέση του ποτέ αφέντη Νικολού, Φρατζέσκο Στάη του ποτέ αφέντη Αντώνη και Αντώνη Λεβούνη του ποτέ αφέντη Τζουάνου, οι οποίοι επιφορτίστηκαν με την υποχρέωση να εγγυηθούν την εκτέλεση των επιθυμιών του διαθέτη μετά το θάνατό του.[60]

Συμπερασματικά, οι επιφανείς αυτές οικογένειες διαδραμάτισαν σημαντικό ρόλο και διατήρησαν την εξέχουσα θέση τους, αναπαράγοντας το προηγούμενο σύστημα διακυβέρνησης και συμμετέχοντας στην άσκηση της τοπικής εξουσίας και μετά την κατάλυση της βενετικής κυριαρχίας από τους Γάλλους στα 1797. Σημαντική θέση αναγνωρίστηκε στον δετόρο Εμμανουήλ Στάη, ο οποίος προήδρευε της κοινότητας των προεστών και δολοφονήθηκε στα 1800 από χωρικούς κατά τη διάρκεια συνέλευσης των προεστών και των χωρικών στο Κάστρο.[61] Μέχρι, μάλιστα, την ενσωμάτωση του νησιού στον εθνικό κορμό σύνθετες κοινωνικές και πολιτικές διεργασίες υπαγόρευσαν νέες στρατηγικές στα μέλη των οικογενειών αυτών, αλλάζοντας το τοπίο της κυθηραϊκής κοινωνικής πραγματικότητας.

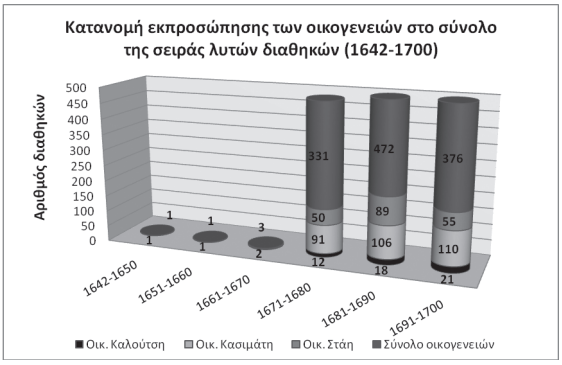
Περίληψη / Summary

Στην παρούσα μελέτη επιχειρείται μια πρώτη ανάγνωση των οικογενειακών δομών και των πολιτικών διεργασιών, όπως διαμορφώθηκαν στο νησί των Κυθήρων κατά τη βενετική περίοδο ώς και τις αρχές του 19ου αι. Διερευνήθηκαν μεταξύ άλλων οι μηχανισμοί λειτουργίας της κυθηραϊκής κοινωνίας, μέσα από τη θεωρητική επεξεργασία των πηγών, άρρηκτα συνυφασμένων με τη μελέτη της ιστορίας της οικογένειας. Η επιλογή των ισχυρών διαχρονικά οικογενειών Καλούτση, Κασιμάτη και Στάη κρίθηκε αντιπροσωπευτική για την ανασύνθεση του κοινωνικού και του πολιτικού ιστού των Κυθήρων κατά τη μακραίωνη αυτή περίοδο.

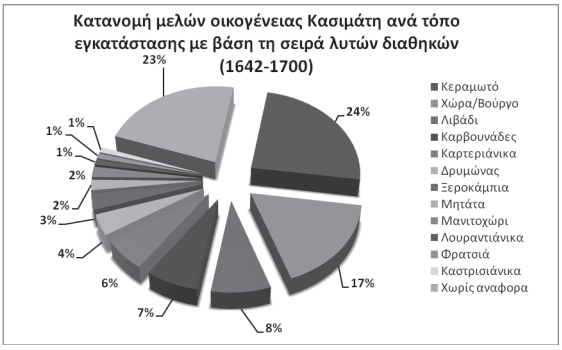
This study attempts a first approach of family structures and political processes, as elaborated in the island of Kythira in the Venetian period and up to the early 19th century. Among other investigated were outlined operating mecha-

60. Ι.Α.Κ., *Διαθήκες*, αρ. 512 (12 Φεβρουαρίου 1685 π.ν.).
61. Στάθη, «Κυθηραϊκά Χρονικά», *ό.π.*, σ. 352-353.

nisms of Kytherian society, through the theoretical treatment of the sources, inextricably interwoven with the study of family history. The study of the history of the powerful families Kaloutsi, Kasimati and Stai considered representative for the reconstruction of social and political networks of Kythera during this long period.

Γράφημα 1

Γράφημα 2

ΤΟ ΠΡΟΣΦΕΡΤΟ ΦΕΟΥΔΟ ΤΟΥ ΜΕΡΚΑΤΗ ΣΤΟ ΜΠΑΝΑΤΟ ΤΗΣ ΖΑΚΥΝΘΟΥ (ΤΕΛΗ 18ου ΑΙΩΝΑ)

Νίκος Π. Καποδίστριας

Σύμφωνα με τον Λεωνίδα Ζώη το πρώτο μέλος της οικογένειας Μερκάτη εντάχθηκε στο Συμβούλιο των πολιτών της ζακυνθινής Κοινότητας το 1536. Πρόκειται για τον Πέτρο Μερκάτη του Φραγκίσκου, με καταγωγή από την Τοσκάνη, ο οποίος θεωρείται γενάρχης της οικογένειας στη Ζάκυνθο, μέλη της οποίας απαντώνται με δημόσια δράση καθ' όλους τους επόμενους αιώνες της βενετικής κυριαρχίας. Στον Ζώη οφείλουμε ακόμη τη γενική πληροφορία για την κατοχή από την ίδια οικογένεια του φέουδου με το όνομα «Φτερίνα», καθώς και την περιγραφή της συλλήβδην ως οίκου κομήτων. Πιο συγκεκριμένο είναι το στοιχείο που δίνει ο Ζώης για τον Αναστάσιο Θεόδοτο Μερκάτη, ο οποίος φέρεται να απέκτησε τον τίτλο του κόντε στις 12 Φεβρουαρίου του 1789.[1]

Η μελέτη του πλήρους φακέλου της οικογένειας Μερκάτη, που βρίσκεται στο Κρατικό Αρχείο Βενετίας στη σειρά *Provveditori sopra Feudi*, μας επιτρέπει την επαναπροσέγγιση αυτών των αλληλοσυνδεόμενων ζητημάτων.[2] Όπως θα προσπαθήσουμε να δείξουμε στη συνέχεια, η κτηματική περιουσία της οικογένειας στην τοποθεσία Φτερίνα του χωριού Μπανάτο ήταν καταρχάς ιδιόκτητη από μέλη της οικογένειας και η μετατροπή της περιουσίας αυτής σε φέουδο δεν επήλθε παρά την τελευταία δεκαετία της βενετικής κυριαρχίας. Ειδικότερα, επρόκειτο για αγροτεμάχιο που προσφέρθηκε στο βενετικό δημόσιο από τον Αναστάσιο Θεόδοτο Μερκάτη για τη μετατροπή του σε φέουδο και τη συνακόλουθη απονομή του τίτλου του κόντε στον ίδιο και σε όλους τους άρρενες απογόνους του. Το *corpus* των εγγράφων μάς δίνει τη δυνατότητα να εξετάσουμε τη γραφειοκρατική διαδικασία που απαιτείτο για την προσφορά γης και την παράλληλη απονομή ενός τιμητικού τίτλου. Συγχρόνως θα επιχειρήσουμε να εξετάσουμε τα έγγραφα πέραν της γραφειοκρατικής τους λειτουργίας, διερευνώντας ίχνη τής εν γένει ιστορικής συνείδησης των πολιτών ή αστών της εποχής, που προέβαιναν σε τέτοιου είδους «επενδύσεις».

Τα προσφερτά φέουδα *(feudi oblati)* φαίνεται πως θεσμοθετήθηκαν στον

---

1. Λ. Ζώης, *Λεξικόν ιστορικόν και λαογραφικόν Ζακύνθου*, Εθνικόν Τυπογραφείον, Αθήνα 1963, τ. Α', σ. 415-418.

2. A.S.V., *Provveditori sopra Feudi*, b. 1172, φάκελος οικογένειας Mercati.

χώρο των νησιών του Ιονίου στα μέσα του 17ου αιώνα και επρόκειτο για γαίες πλήρους ιδιοκτησίας, οι οποίες προσφέρονταν στο Δημόσιο και εν συνεχεία αποδίδονταν και πάλι στον αρχικό τους κάτοχο με τη μορφή φέουδων. Οι πολίτες, μετέχοντες στο Συμβούλιο της κοινότητας, μπορούσαν να προσφέρουν για μετατροπή κτήματα αξίας τουλάχιστον 4.000 δουκάτων, ενώ οι αστοί καλούνταν να προσφέρουν κτήματα διπλάσιας αξίας. Το ίδιο ίσχυε και για την εφάπαξ εισφορά *(laudemio)*, που έφτανε στα 500 δουκάτα όσον αφορούσε τους πολίτες, ενώ οι υπόλοιποι καλούνταν να καταθέσουν διπλάσιο ποσό. Στην πράξη, οι γαιοκτήμονες στα νησιά του Ιονίου αντιστάθμιζαν την οικειοθελή μετατροπή της ακίνητης ιδιοκτησίας τους, καθώς και την εφάπαξ υποχρεωτική εισφορά τους στο δημόσιο ταμείο, με την εξασφάλιση τιμητικών τίτλων.[3]

Χωρίς ακόμη να έχει ερευνηθεί, μεταξύ άλλων, η έκταση του φαινομένου της προσφοράς φέουδων στο Ιόνιο, οι απαρχές παρόμοιων εξελίξεων μπορεί εν πρώτοις να κατανοηθούν στο ιστορικό πλαίσιο των βενετο-οθωμανικών πολέμων, οπότε η Γαληνοτάτη αναγκάστηκε να αναζητήσει έκτακτα κεφάλαια. Συγκεκριμένα, με το ξέσπασμα του Κρητικού πόλεμου (1645-1669), θεσμοθετήθηκε στην Terraferma η δυνατότητα πώλησης «φεουδαρχικών δικαιοδοσιών» και τιμητικών τίτλων, μετά την καταβολή ενός υψηλού χρηματικού αντιτίμου, γεγονός που οδήγησε στην είσοδο νέων οικογενειών στο σώμα της βενετικής ευγένειας.[4] Εντούτοις, όσον αφορά στο αλληλένδετο ζήτημα των τιμητικών τίτλων και των προσφερτών φέουδων στο Ιόνιο κατά την ύστερη βενετική περίοδο, οι γνώσεις μας παραμένουν γενικές, καθώς απουσιάζει μια συστηματική μελέτη.[5] Δεν

---

3. Ερ. Λούντζης, *Περί της πολιτικής καταστάσεως της Επτανήσου επί Ενετών*, τυπογρ. Χ. Νικολαΐδου και Φιλαδελφέως, Αθήνα 1856, σ. 194-195. – Ν. Πανταζόπουλος, «Τιμαριωτισμός και επίμορτος αγροληψία εν Επτανήσω επί βενετοκρατίας», *Πρακτικά Γ΄ Πανιονίου Συνεδρίου, 23-29 Σεπτεμβρίου 1965*, τ. Β΄, Αθήνα 1969, σ. 172. – Α. Παπαδία-Λάλα, *Ο θεσμός των αστικών κοινοτήτων στον ελληνικό χώρο κατά την περίοδο της βενετοκρατίας (13ος-18ος αι.). Μια συνθετική προσέγγιση*, Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών Βενετίας, Βενετία 2004, σ. 277.

4. Το ζήτημα της εισαγωγής στις τάξεις της βενετικής ευγένειας έχει επανειλημμένα απασχολήσει την έρευνα· βλ ενδεικτικά: Giuseppe Gullino, "I patrizi veneziani di fronte alla proprietà feudale (secoli XVI-XVIII). Materiale per una ricerca", *Quaderni Storici*, τ. 43 (1980), σ. 166-167. – Alexander Cowan, "New Families in the Venetian Patriciate 1646-1718", *Ateneo Veneto*, τ. 23 (1985), σ. 55-75. – R. Sabbadini, *L'acquisto della tradizione. Tradizione aristocratica e nuova nobiltà a Venezia*, Gaspari editore, Udine 1995. – Α. Μάλλιαρης, *Η Πάτρα κατά τη βενετική περίοδο (1687-1715). Γη, πληθυσμοί, κοινωνία στη Β.Δ. Πελοπόννησο*, Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών Βενετίας, Βενετία 2008, σ. 167-168, 170.

5. Στο θέμα, ωστόσο, αναφέρεται ο Ν. Καραπιδάκης, στην πρόσφατα εκδοθείσα μελέτη «Τα φέουδα της Κέρκυρας κατά το 18ο και το 19ο αιώνα», *Πρακτικά Θ΄ Πανιονίου Συνε-*

είμαστε δηλαδή σε θέση να απαντήσουμε με βεβαιότητα σε ουσιώδη όσο και σύνθετα ερωτήματα, όπως η ευρύτητα, η συχνότητα του φαινομένου σε κάθε νησί, καθώς και η κοινωνικοπολιτική σημασία που απέδιδαν στη συγκεκριμένη πρακτική οι φεουδάρχες αλλά και η Κυρίαρχος. Εξάλλου, παρότι μπορούμε να αναφερόμαστε σε μια διακριτή κατηγορία φεούδων, οπωσδήποτε οι επιμέρους περιπτώσεις παρουσιάζουν διαφοροποιήσεις που χρήζουν εντατικότερης ενασχόλησης. Λόγου χάρη, οι οικογένειες που προσέφεραν μέρος της ιδιόκτητης γης τους επιδιώκοντας τιμητικούς τίτλους ανήκαν στα υψηλά ή στα χαμηλά κλιμάκια των πολιτών; Ποιες ήταν οι περιπτώσεις των αστών ευπόρων που, πασχίζοντας να εγγραφούν στους κύκλους της cittadinanza, επένδυαν στη φεουδοποίηση μέρους της γης τους; Διεκδικούσαν και αυτοί τον τίτλο του κόντε ή κάτι λιγότερο, από τη στιγμή που δεν είχαν ακόμη πολιτικά δικαιώματα; Και αντιστρόφως, ήταν αποκλειστικά η προσφορά γης για τη μετατροπή της σε φέουδο, που οδηγούσε σε όλες τις περιπτώσεις στη λήψη τιμητικού τίτλου (στις περιπτώσεις των πολιτών), ή υπήρχαν οικογένειες που επικαλούνταν και άλλα προσόντα για να στηρίξουν το αίτημά τους (πχ. στρατιωτικές υπηρεσίες των ίδιων ή των προγόνων τους, δέσμευση καλλιέργειας αναξιοποίητων εκτάσεων με προσωπικά τους κεφάλαια); Αυτά είναι ορισμένα από τα κεντρικά ερωτήματα που υποβάλλει η μελέτη των φεουδαρχικών καταστίχων των Ιονίων Νησιών, και η απάντησή τους μπορεί να δημιουργήσει νέες οπτικές για την κατανόηση όχι μόνο του φαινομένου, αλλά και της εν γένει ιστορικής περιόδου του 18ου αιώνα. Παράλληλα, γίνεται αντιληπτό πως για την απόκτηση μιας συνολικής και στέρεας εικόνας απαιτείται συνθετική προσέγγιση, που θα εξετάζει συνολικά το φαινόμενο σε όλα τα Ιόνια Νησιά, αναδεικνύοντας συγχρόνως τις υπάρχουσες διαφοροποιήσεις.

Στα όρια που αφορά η μελέτη μας, το νησί της Ζακύνθου δηλαδή, ο Ερμάννος Λούντζης αναφέρει πως το δικαίωμα λήψης τιμητικού τίτλου διά της προσφοράς μέρους της κτηματικής του περιουσίας παραχωρήθηκε από την Κυρίαρχο το 1647, δεν διευκρινίζει όμως επακριβώς αν αυτή η απόφαση αφορούσε και στα Ιόνια Νησιά.[6] Από την εξέταση πάντως των φεουδαρχικών καταστίχων της Ζακύνθου, τα προσφερτά φέουδα που ήταν τουλάχιστον τέσσερα (Λούντζη, Μερκάτη, Φλαμπουριάρη, Γκούσκου), φαίνεται να μετετράπησαν από τα μέσα του 18ου αιώνα και ύστερα.[7] Χωρίς να διαθέτουμε περισσότερα στοιχεία για το ζή-

---

δρίου: Παξοί, 26-30 Μαΐου 2010, τ. Α′ (επιμ. Αλίκη Δ. Νικηφόρου), Εταιρεία Παξινών Μελετών 2014, σ. 278, 287-289.

6. Ερ. Λούντζης, *Περί της πολιτικής καταστάσεως της Επτανήσου επί Ενετών*, ό.π., σ. 194.

7. A.S.V., *Provveditori sopra Feudi*, b. 740, *Catastico delle investiture de Feudi di Zante*· b. 1170 *Investiture Feudali Zante*· b. 1075, fasc. 5 *Feudi Zante, Famiglie Feudali*.

τημα, που χρήζει διερεύνησης, μπορούμε εντούτοις να εκτιμήσουμε ότι από τη μία συνδεόταν με τις εσωτερικές διαβαθμίσεις του Συμβουλίου και από την άλλη με την ενόχληση που δημιουργούσε στους πολίτες η διαρκής οικονομική άνοδος του δυναμικού στρώματος των αστών, οι οποίοι έριζαν όλο και περισσότερο για την εξομοίωσή τους με το ανώτερο στρώμα. Αν ακόμη ληφθεί κατά νου η υποχώρηση των «παραδοσιακών» φεουδαρχικών οικογενειών που κατείχαν τίτλους παλαιόθεν (πχ. οικογένεια Σιγούρου),[8] παράλληλα με την ανάδυση νέων «πρωταγωνιστικών» στο πλαίσιο του Συμβουλίου κατά την ύστερη βενετική περίοδο, μοιάζει αναμενόμενη η ανάγκη των τελευταίων να εξομοιωθούν σε επίπεδο τύπων με τις πρώτες, επιδιώκοντας να ξεχωρίσουν αφενός από τους λιγότερο «σημαίνοντες» πολίτες, αφετέρου από το ολοένα ανερχόμενο και ήδη διακριτό σε θεσμικό επίπεδο μεσαίο στρώμα των αστών.[9] Αυτές οι εξελίξεις ήταν που διαμόρφωσαν ίσως μια κοινωνική τάση, η οποία έφερνε στο προσκήνιο τη διεκδίκηση τιμητικών τίτλων και τη συχνή χρησιμοποίηση, ως ένα από τα μέσα, της προσφοράς ιδιόκτητων γαιών προς μετατροπή σε φέουδα.

Όπως ήδη τονίσαμε, είναι δεδομένο πως κάθε περίπτωση παραχώρησης τίτλου και προσφοράς γης απαιτεί περαιτέρω έλεγχο, καθώς παρουσιάζονται ιδιομορφίες. Είναι ενδεικτικό το παράδειγμα του Νικολάου και του Μάρκου Λούντζη, οι οποίοι το 1789, τριάντα περίπου χρόνια μετά την εισαγωγή της οικογένειάς τους στο Συμβούλιο, προσέφεραν εκτάσεις που κατείχαν στον Λαγανά, για να λάβουν τον τίτλο του κόντε.[10] Διαφορετική ήταν η περίπτωση των αδελφών Παύλου και Κυπριανού Γκούσκου, οι οποίοι ήταν αστοί και η προσφορά γης από μέρους τους δεν φαίνεται να συνοδεύτηκε με τη σύγχρονη απονομή του τίτλου του κόντε, παρά μόνο με τη ρητή εισδοχή τους στο σώμα των «βασσάλων»

8. Η οικογένεια Σιγούρου φέρεται ως η ισχυρότερη φεουδαρχική οικογένεια της Ζακύνθου ήδη από τον 16ο αιώνα· στη συνέχεια, ωστόσο, παρακμάζει και τα φέουδά της κληρονομούνται στα τέλη του 18ου από την οικογένεια Χρυσοπλεύρη· ASV, *Provveditori sopra Feudi*, b. 1173.

9. Ο αριθμητικός προσδιορισμός των οικογενειών-μελών του ζακυνθινού Συμβουλίου σε 93 έδωσε θεσμικό χαρακτήρα στο σώμα των αστών. Αν και ήταν αποκλεισμένοι από τη συμμετοχή στο Συμβούλιο, που παρέμενε προνόμιο των πολιτών, από τις τάξεις τους θα προέρχονταν στο εξής οι οικογένειες που θα λάμβαναν θέση νέου μέλους σε περίπτωση κένωσης μιας θέσης. Βλ. σχετικά Α. Παπαδία-Λάλα, *Ο θεσμός των αστικών κοινοτήτων στον ελληνικό χώρο κατά την περίοδο της βενετοκρατίας (13ος-18ος αι.). Μια συνθετική προσέγγιση* ό.π., σ. 359-360.

10. Για την επεισοδιακή εισαγωγή της οικογένειας Λούντζη στο Συμβούλιο της ζακυνθινής Κοινότητας βλ. A. Viggiano, *Lo specchio della Repubblica. Venezia e il governo delle isole Ionie nel Settecento*, Cierre, Verona 1998, σ. 169-170.

του βενετικού κράτους το 1763.[11] Ξεχωριστό ενδιαφέρον παρουσιάζει και το παράδειγμα του Ιωάννη Μακρή, ο οποίος φαίνεται πως έλαβε τον τίτλο για τον ίδιο και τους κληρονόμους του το 1768, δεσμευόμενος για την αποξήρανση του βάλτου του «Νερούλη».[12]

Η περίπτωση Μερκάτη

Η περίπτωση του Αναστάσιου Θεόδοτου Μερκάτη εντάσσεται στα παραπάνω συμφραζόμενα. Η αίτηση περιβολής του ίδιου με τον τίτλο του κόντε παρουσιάστηκε στις 19 Σεπτεμβρίου 1788 στο Κολλέγιο και ακριβώς γι' αυτό προσέφερε στη Γαληνοτάτη τη γη που κατείχε στην τοποθεσία Φτερίνα του χωριού Μπανάτο.[13] Εφόσον δεν υπήρχε κάποιο κώλυμα κατά την εξέταση των απαιτούμενων εγγράφων, και σύμφωνα με την εισήγηση των προνοητών επί των φέουδων, η προσφερόμενη γη θα μετατρεπόταν σε κρατική και θα επιστρεφόταν στον ίδιο ως φέουδο, παράλληλα με την απόδοση του τίτλου του κόντε. Πράγματι, η αίτηση Μερκάτη εγκρίθηκε λίγους μήνες αργότερα, στις 12 Φεβρουαρίου 1789, και με το διάταγμα του δόγη Ludovico Manin στις 30 Μαρτίου η άδεια επικυρώθηκε.[14] Η ελεύθερη γη που είχε προσφέρει μετατράπηκε σε φέουδο με διηνεκή κατοχή, ενώ ο ίδιος και όλα τα νόμιμα αρσενικά του τέκνα περιβάλλονταν με τον τιμητικό τίτλο του κόντε (*investitura*). Σύμφωνα με το διάταγμα, για να ολοκληρωθεί η διαδικασία, ο Μερκάτης έπρεπε άμεσα να δώσει τον όρκο πίστης (*giuramento di fedeltà*), ώστε να αναλάβει τις φεουδαρχικές του υποχρεώσεις και να καταγραφεί στα φεουδαρχικά κατάστιχα. Η διαδικασία της περιβολής, η απονομή δηλαδή του τίτλου τού κόντε στους διαδόχους του, θα έπρεπε να επαναληφθεί μετά τον θανάτό του. Ποια ήταν η διαδικασία που προηγήθηκε των αποφάσεων και τι πιστοποιητικά περιείχε ο φάκελος που υποβλήθηκε από τον Μερκάτη; Οι διαθέσιμες πηγές δίνουν τη δυνατότητα παρακολούθησης αυτής της διαδικασίας.

Η δέσμη των εγγράφων που έχουμε στη διάθεσή μας μπορεί να χωριστεί σε δύο υποσύνολα: α) τα πιστοποιητικά που έχουν συγκεντρωθεί από τον ίδιο τον

---

11. A.S.V., *Senato Mar*, reg. 229, σ. 82v· ASV, *Provveditori sopra Feudi*, b. 1171, φάκελος οικογένειας Gusco.

12. A.S.V., *Provveditori sopra Feudi*, b. 1171, φάκελος οικογένειας Macri. Η περίπτωση της οικογένειας Μακρή και ο ρόλος που διαδραμάτισε κατά τα «Ορλωφικά» (1770) είναι μέρος τής υπό εκπόνηση διδακτορικής διατριβής μου, στην οποία θα αναλυθούν οι κοινωνικές πραγματικότητες στο Ιόνιο κατά τη δεκαπενταετία 1760-1775.

13. A.S.V., *Provveditori sopra Feudi*, b. 1172, αίτηση περιβολής Αναστάσιου Θεόδοτου Μερκάτη 19 Σεπτεμβρίου 1788.

14. *Ό.π.*, διάταγμα του δόγη Manin 12 Φεβρουαρίου 1789.

Μερκάτη, ώστε να στηρίξουν το αίτημά του, και έχουν θεωρηθεί από τις εντόπιες αρχές της Ζακύνθου για να αποσταλούν στη Βενετία, β) τις γνωμοδοτήσεις των βενετικών οργάνων που εισηγούνται την έγκριση του αιτήματος και το ίδιο το έγγραφο της περιβολής.

Από τα έγγραφα που συγκέντρωσε ο ίδιος ο Μερκάτης προκύπτει ότι καλείται να αποδείξει συγκεκριμένα ζητούμενα, όπως την κυριότητα της προσφερόμενης γης, την «αριστοκρατική» του καταγωγή (εφόσον ήταν πολίτης), τη νομιμότητα των τέκνων και φυσικών κληρονόμων του και τη δυνατότητα εκπλήρωσης των οικονομικών υποχρεώσεων που θα επωμιζόταν, εφόσον ικανοποιούνταν το αίτημά του για την ένταξή του στις τάξεις των φεουδαρχών.

Καταρχάς λοιπόν ας εξετάσουμε την απόδειξη της γενεαλογίας του Μερκάτη, μοτίβο γνώριμο στον κόσμο της βενετικής κυριαρχίας, διά του οποίου οι ελίτ θεμελίωναν τις αξιώσεις τους προς την Κυρίαρχο.[15] Παρουσιάζεται αντίγραφο της πράξης βάπτισης από το σχετικό βιβλίο του καθεδρικού ναού του Αγίου Μάρκου, από το οποίο προκύπτει ότι ο Αναστάσιος Θεόδοτος Μερκάτης βαπτίστηκε στις 16 Φεβρουαρίου 1724 στον ίδιο ναό, ως νόμιμος γιος του Λεονάρδου Μερκάτη και της Έλενας Λάζαρη-Μερκάτη, με ανάδοχο τον Zuanne Lucatello.[16] Το αντίγραφο φέρει την υπογραφή τού εν ενεργεία ιερωμένου Cristoforo Millich. Όσον αφορά στην οικογένεια, παρατίθεται η έγγραφη βεβαίωση του παλαιού γραμματέα της τοπικής Κοινότητας Αναστάσιου Καψοκέφαλου στις 19 Νοεμβρίου 1742, με την οποία αποδεικνύεται η παλαιά και συνεχής συμμετοχή μελών της οικογένειας Μερκάτη σε αυτή.[17] Χαρακτηριστικά αναφέρονται και τα ονόματα κάποιων εκ των μελών της οικογένειας, τα οποία συναντώνται στο Συμβούλιο από το 1597. Κατά την πιο πρόσφατη βεβαίωση του γραμματέα της Κοινότητας Τζώρτζη Παΐδη, στις 25 Ιουλίου 1788, ο πρώτος Μερκάτης που αναγράφεται ως μετέχων στο Συμβούλιο, είναι ο Αντρέας Μερκάτης, το 1572. Η δυνατότητα απόδειξης της «αριστοκρατικής» καταγωγής του είναι αναμφίβολα ένα ισχυρό όπλο στην προσπάθειά του να στηρίξει το αίτημά του προς τα όργανα της Βενετίας. Με ακόμη πιο θεσμικό τρόπο, εξάλλου, προς επιβεβαίωση της «αριστοκρατικής» καταγωγής του και της κατοχής από μέρους του σημαντικής πε-

15. Για τη μνήμη ως αριστοκρατική αξία, η οποία χρησιμοποιείται για την απόδειξη της «ευγένειας» και κατ' επέκταση για τη νομιμοποίηση συγκεκριμένων αξιώσεων και φιλοδοξιών με παράδειγμα το νησί της Κέρκυρας, βλ. Νίκος Καραπιδάκης, «Αντί του έθνους η πόλη: Η ιστορία πριν από τα Φώτα», *Ο Ερανιστής*, τ. 21 (1997), σ. 19-30.

16. A.S.V., *Provveditori sopra Feudi*, b. 1172, αντίγραφο πράξης βάπτισης Αναστάσιου Θεόδοτου Μερκάτη 16 Φεβρουαρίου 1724.

17. *Ό.π.*, βεβαίωση Αναστάσιου Καψοκέφαλου 19 Νοέμβρη 1742.

ριουσίας λειτουργεί και η αντίστοιχη βεβαίωση των Συνδίκων της Κοινότητας.[18] Η καταγωγή του Αναστάσιου Μερκάτη φαίνεται πως συνάδει απόλυτα και με την «καλή φήμη» του ίδιου και των αδελφών του, οι οποίοι βεβαιώνεται πως δεν έχουν καμιά χρηματική οφειλή προς την Κοινότητα.

Ενδιαφέρουσα είναι η παρουσία συνημμένου, ολιγοσέλιδου δικογραφικού υλικού, που δικαιολογεί την απουσία διαθήκης της Αναστασίας Ρώμα, συμβίας του Αναστάσιου Μερκάτη.[19] Η διαθήκη της συζύγου φαίνεται πως θα επιβεβαίωνε τη νομιμότητα των διαδόχων του. Ωστόσο, η Αναστασία Ρώμα, εκλιπούσα αρκετά χρόνια πιο πριν, το 1772, όπως πιστοποιείται με το αντίγραφο της πράξης θανάτου της στον τοπικό καθεδρικό ναό του Αγίου Μάρκου, δεν άφησε διαθήκη για άγνωστους λόγους. Έτσι, μετά από αίτημα της οικογένειας Μερκάτη, ο προνοητής Gian Francesco Manolesso διέταξε την εξέταση διαφόρων μαρτύρων, οι οποίοι και πιστοποίησαν ότι τα νόμιμα αρσενικά τέκνα της δεν ήταν άλλα από τους πέντε γιους που είχε αποκτήσει με τον Αναστάσιο Θεόδοτο: τους Λεονάρδο, Μιχαήλ, Φραγκίσκο, Πιεραντρέα και Ιωάννη Παύλο. Έτσι, διά των καταθέσεων, αποδεικνύεται η νόμιμη διαδοχή του Μερκάτη, κατά συνέπεια, εφόσον λάβει τον τίτλο και το φέουδο, αυτά θα μπορέσουν να διαιωνιστούν από τους γιους του.

Ως προς το προσφερόμενο κτήμα αυτό καθεαυτό, παράλληλα με την απόδειξη της κυριότητας είναι απαραίτητα και τα τεκμήρια που να πιστοποιούν ότι η αξία του κτήματος συνάδει με τις κατεστημένες τιμές για τα προσφερόμενα κτήματα από τους cittadini, τα 4.000 δουκάτα δηλαδή και η εκτιμώμενη παραγωγή που μπορεί να φέρει στο κρατικό ταμείο τα αναμενόμενα κέρδη. Τα έγγραφα που αποδεικνύουν την κυριότητα είναι τα συνημμένα αντίγραφα των διαθηκών των γονιών του Αναστάσιου Θεόδοτου Μερκάτη, του πατέρα του Λεονάρδου και της μητέρας του Αναστασίας Λάζαρη-Μερκάτη.[20] Στην πατρική διαθήκη είναι που, μεταξύ άλλων, πιστοποιείται ρητά η νόμιμη μεταβίβαση στον Αναστάσιο Θεόδοτο όλης της κτηματικής περιουσίας που ο πατέρας του κατείχε στην τοποθεσία Φτερίνα του Μπανάτου. Συμπληρωματικά, πλάι στις δύο διαθήκες, υπάρχει και η ενυπόγραφη βεβαίωση των δύο ιερέων, του κοντόσταβλου και των γερόντων του χωριού, με την οποία επιβεβαιώνεται εκ νέου ο έως τότε ιδιόκτητος χαρακτήρας της προσφερόμενης γης από τον Αναστάσιο Θεόδοτο Μερκάτη.[21]

Όσον αφορά στην οικονομική επάρκεια της προσφερόμενης γης, κλήθηκαν να

18. A.S.V., *Provveditori sopra Feudi*, b. 1172, βεβαίωση δύο εκ των τριών συνδίκων, Αναστάσιου Μακρή και Νικολάου Μουτζάν 25 Ιουνίου 1788.

19. *Ό.π.*, ολιγοσέλιδο συνημμένο δικογραφικό υλικό 29-30 Ιουνίου 1788.

20. *Ό.π.*, συνημμένα αντίγραφα διαθηκών Λεονάρδου Μερκάτη 27 Ιουλίου 1767 και της συζύγου του Αναστασίας Λάζαρη-Μερκάτη 14 Νοεμβρίου 1767.

21. *Ό.π.*, βεβαίωση των Αρχών του Μπανάτου 4 Ιουλίου 1788.

την πιστοποιήσουν οι κριτές της Κοινότητας, οι οποίοι μετέβησαν επιτόπου για να καταμετρήσουν και να χαρτογραφήσουν τον χώρο με ακρίβεια, και εντέλει να εκθέσουν τα πορίσματά τους ενυπογράφως.[22] Η έκθεση των κριτών δίνει ιδιαίτερα κατατοπιστική εικόνα για την παραγωγή και το εν γένει χρηματικό κέρδος που μπορούσε να αποφέρει η προσφερόμενη έκταση. Σύμφωνα με την εκτίμησή τους, σε αυτή περιλαμβάνονταν 60 περίπου αξινάρια αμπέλια και 126 ρίζες ελαιόδεντρα, όπως επίσης 13 βατσέλια αγρός με επιπλέον 205 ρίζες ελαιόδεντρα (σύνολο 331 ρίζες), συνολικής αξίας 4.300 δουκάτων, τα οποία μπορούσαν να αποδώσουν ετησίως 4 βαρέλες (*botte*) κρασί, από τις καλύτερες ποικιλίες του νησιού, και 150 λίβρες (*libbre*) λάδι αντίστοιχα.[23] Η καταχώριση της έκθεσης των κριτών της Κοινότητας στον φάκελο είναι αναμφισβήτητα σημαντική για την επιτυχή μετατροπή του κτήματος σε φέουδο. Βεβαιώνεται με τρόπο επίσημο η αξία του, καθώς η εκτιμώμενη παραγωγή συνάδει με τους κατεστημένους από την Κυρίαρχο κανόνες για τα προσφερτά φέουδα των πολιτών, ξεπερνώντας μάλιστα το όριο των 4.000 δουκάτων.

Τα έγγραφα που συγκεντρώθηκαν από τον Μερκάτη υποβλήθηκαν μαζί με την αίτηση του ίδιου για την περιβολή του με τον τίτλο του κόντε τον Σεπτέμβρη του 1788 στο Κολλέγιο. Εν συνεχεία, την εξέταση και την αξιολόγησή τους ανέλαβαν οι βενετοί γραφειοκράτες, οι οποίοι θα καλούνταν να γνωμοδοτήσουν στο αρμόδιο σώμα των προνοητών επί των φέουδων για την εγκυρότητα ή μη του αιτήματος, ώστε να προχωρήσει η διαδικασία και να εκδοθεί το δουκικό διάταγμα. Έτσι, στις 24 Σεπτέμβρη, ο πληρεξούσιος ελεγκτής των φεουδαρχικών διπλωμάτων Luigi Volpi, αφού εξέτασε τα κατατεθειμένα έγγραφα, εξέδωσε λεπτομερή και μακροσκελή γνωμοδότηση σχετικά με το αίτημα του Μερκάτη: η

22. *Ό.π.*, πόρισμα των εντεταλμένων κριτών της τοπικής Κοινότητας 4 Ιουλίου 1788. Σώζεται ακόμη σε συνημμένη μορφή ο έγχρωμος χάρτης του προσφερόμενου αγροτεμαχίου.

23. Το αξινάριο (*zappada*) και το βατσέλι (*bacile*) αποτελούσαν τις κρατούσες μονάδες μέτρησης επιφάνειας της γης. Το μεν αξινάριο που χρησιμοποιούνταν για τη μέτρηση των αμπελιών, δήλωνε μια έκταση αμπελιών που μπορούσε να σκαφτεί από έναν εργάτη στο διάστημα μιας μέρας, ενώ σημαντικό ρόλο στον καθορισμό ενός αξιναρίου, πέραν των υποκειμενικών στοιχείων, είχε η φύση, η ποιότητα του εδάφους και φυσικά η καλλιεργητική εργασία. Παρά τις υπάρχουσες κατά περιοχές διαφοροποιήσεις, είχε καταλήξει να ταυτίζεται με ένα συγκεκριμένο μέγεθος, ανάμεσα σε μια ανώτερη και μια κατώτερη τιμή. Το δε βατσέλι, που χρησιμοποιούνταν για τη μέτρηση των αγρών, σχετιζόταν με την αντίστοιχη, ομώνυμη, μονάδα χωρητικότητας. Έτσι, ένα βατσέλι όριζε την έκταση που ήταν δυνατό να σπαρθεί με όσο σπόρο αποτελούσε το περιεχόμενο του ενός βατσελιού. Συγκριτικά, ένα βατσέλι ισοδυναμούσε με δύο αξινάρια. Βλ. σχετικά Κ. Ντόκος – Γ. Παναγόπουλος, *Το βενετικό κτηματολόγιο της Βοστίτσας*, Μορφωτικό Ινστιτούτο Αγροτικής Τράπεζας, Αθήνα 1993, σ. XL. – Ζώης, *Λεξικόν ιστορικόν και λαογραφικόν Ζακύνθου*, ό.π., τ. Β΄, σ. 43-44, 78.

εισήγηση ήταν θετική, από τη στιγμή που βάσει των εγγράφων αποδεικνυόταν η καταγωγή, η κυριότητα του προσφερόμενου κτήματος και η δυνατότητα του Μερκάτη να συντηρεί εφεξής το φέουδο.[24] Μία μέρα μετά, στις 25 Σεπτεμβρίου, οι δύο οικονομικοί ελεγκτές της Αρχής, Alessandro Priuli και Giovanni de Albertis, επιβεβαίωναν με τη σειρά τους τη σύννομη προσφορά του Μερκάτη, με βάση τους κατεστημένους κανόνες.[25] Η διαδικασία επισημοποιήθηκε με διάταγμα του δόγη πέντε μήνες αργότερα, στις 12 Φεβρουαρίου 1789, και ολοκληρώθηκε με την περιβολή του Αναστάσιου Μερκάτη, στις 30 Μαρτίου του ίδιου έτους.

Οι όροι περιβολή και πίστη, δείγματα της φεουδαρχικής παράδοσης, θα πρέπει να εξεταστούν προσεκτικά, περισσότερο ως φεουδαρχικά κατάλοιπα: η μεν περιβολή δεν παραπέμπει κυριολεκτικά στην κλασική μεσαιωνική τελετή παρά σε μια τυπική, νομική διαδικασία. Όπως και στα φέουδα της Πελοποννήσου στις αρχές κιόλας του αιώνα, ο όρος αναφέρεται στη συμβολαιογραφική πράξη απόδοσης φεουδαρχικών δικαιωμάτων για τον πρώτο περιβληθέντα και στην ανανέωση αυτής, κάθε φορά που η γη θα περιερχόταν σε νέο κληρονόμο. Με άλλα λόγια, αναφέρεται στη διηνεκή σχέση που εγκαθίσταται ανάμεσα σε γη (φεουδαρχικά δικαιώματα) και στον φεουδάρχη. Η δε πίστη που προσιδιάζει στην επίσης κλασική φεουδαρχική αντίληψη για την πίστη και αφοσίωση που όφειλε να εκφράζει ο υποτελής στον κύριο των γαιών, πρέπει να ιδωθεί ως μια μετασχηματισμένη μορφή αυτής της αντίληψης, ως δήλωση δηλαδή αφοσίωσης του τιμώμενου προς την Κυρίαρχο. Πρόκειται περισσότερο για ένα λεκτικό κατάλοιπο της βενετικής γραφειοκρατίας, χωρίς ουσιαστικό περιεχόμενο, που φαίνεται να επιβιώνει μέχρι και την ύστερη περίοδο.[26]

Τι μπορούν λοιπόν να μας μαρτυρήσουν αυτά τα καθαρά γραφειοκρατικά κείμενα για τους ίδιους τους πολίτες (ή εν γένει εύπορους που είχαν τη δυνατότητα να επενδύσουν σε τιμητικούς τίτλους); Τη νοοτροπία τους, τον κόσμο τους, την ιστορική τους συνείδηση;[27] Η διαιώνιση της «αριστοκρατικής» μνήμης, όπως μεταξύ άλλων αποτυπώνεται και στη διαδικασία προσφοράς φεούδου, φαίνεται πως ήταν ταυτόσημη με την προσδοκία όχι μόνο ενός τίτλου τιμής, απότοκου, αν

24. A.S.V., *Provveditori sopra Feudi*, b. 1172, γνωμοδότηση Luigi Volpi 24 Σεπτεμβρίου 1788.

25. *Ό.π.*, έγκριση οικονομικών ελεγκτών 25 Σεπτεμβρίου 1788.

26. Για τη φεουδαρχική ορολογία βλ. Α. Μάλλιαρης, *Η Πάτρα κατά τη βενετική περίοδο (1687-1715). Γη, πληθυσμοί, κοινωνία στη Β.Δ. Πελοπόννησο*, ό.π., σ. 174-175.

27. Προβληματισμό σχετικά με την εννοιολόγηση της ιστορικής συνείδησης συναντάμε στο Α. Λιάκος, *Αποκάλυψη, ουτοπία και ιστορία. Οι μεταμορφώσεις της ιστορικής συνείδησης*, εκδ. Πόλις, Αθήνα 2011, σ. 15-21.

μη τι άλλο, της συμπαγούς αριστοκρατικής συνείδησης των ζακύνθιων πολιτών, στις τάξεις των οποίων ανήκε ο Μερκάτης, αλλά και τη συλλογική προσδοκία του ίδιου σώματος, που είχε να κάνει με τη διατήρηση της κοινωνίας των *ordini*, η οποία βρισκόταν στην τελευταία ιστορική φάση της.[28] Άλλωστε, ο Λούντζης παρατηρεί ότι η σύσταση των προσφερτών φέουδων προωθήθηκε «ίνα παύση την κατάχρησιν, δι' ης οι υπήκοοι υπό κενοδοξίας φερόμενοι προσέτρεχον προς ξένους ηγεμόνας, όπως παρ' αυτών απολαύσωσι τιμητικάς διακρίσεις, παράσημα και τιτλοφορίας. Όθεν ίνα θεραπεύση ταυτοχρόνως και τας ιδίας χρηματικάς ανάγκας και την ματαιοφροσύνην των υπηκόων της».[29] Η παρατήρηση, παρά τον κριτικό της τόνο, δεν παύει να είναι οξυδερκής, αποκαλυπτική και πολύτιμη για την αναψηλάφηση των ίδιων των σκοπεύσεων στα ιστορικά τους συμφραζόμενα. Πέρα από την κριτική που ασκεί ο Λούντζης, σήμερα οφείλουμε να σημειώσουμε ότι, βάσει του εν γένει πλαισίου, πολίτες όπως ο Μερκάτης, έπρατταν εκείνο που για τους ίδιους ήταν όχι μόνο φυσιολογικό, αλλά νομικά και κοινωνικά αποδεκτό, δρώντας στο δικό τους ιστορικό πλαίσιο. Οκτώ χρόνια πριν την πτώση της Γαληνοτάτης και παρότι η νεωτερικότητα βρισκόταν στις απαρχές της,[30] δεν μπορούσαν να διανοηθούν την επερχόμενη «επιτάχυνση» των ιστορικών περιστατικών, τα οποία θα μετασχημάτιζαν τις γνωστές σε αυτούς δομές, και επένδυαν μέρος της περιουσίας τους προς την καλλιέργεια ενός πεπερασμένου, πλην αυτοεπιβεβαιωτικού ζην. Η συνειδητή χρηματική επένδυση των πολιτών σε έναν τιμητικό τίτλο, που τόνωνε την αρχοντική αυτοεκτίμηση και τη φαντασιακή ώσμωση με τα κυρίαρχα ακόμη πολιτισμικά βενετικά πρότυπα, είναι αυτή που φανερώνει την προσδοκία ενός μέλλοντος αμετάβλητου κοινωνικά, που ορίζεται καθαρά από την εμπειρία, με τους ίδιους στην κορυφή της κοινωνικής πυραμίδας.

---

28. Το ζήτημα της συμπαγούς αριστοκρατικής συνείδησης των ιόνιων πολιτών έχει εναργώς αναλυθεί από τον Δημήτρη Αρβανιτάκη στο «Θεός, μνήμη, ιστορία: στοιχεία για τη μελέτη της βενετικής κυριαρχίας στο Ιόνιο», *Τα Ιστορικά*, τχ. 18/35 (2001), σ. 262-264.

29. Ερ. Λούντζης, *Περί της πολιτικής καταστάσεως της Επτανήσου επί Ενετών*, ό.π., σ. 494.

30. Αναφορά στην εννοιολόγηση και τη χρήση του όρου νεωτερισμός-νεωτερικότητα, βρίσκουμε στο: Z. Bauman, *Η μετανεωτερικότητα και τα δεινά της*, μτφ. Γιώργος-Ίκαρος Μπαμπασάκης, εκδ. Ψυχογιός, Αθήνα 2002, σ. 15-21. Για τον Bauman η νεωτερικότητα γίνεται κατανοητή ως η εποχή, κατά την οποία, μέσω συνεχών ρήξεων, διαλύεται η παραδοσιακή τάξη και τρόπος σκέψης χάριν της δημιουργίας μιας νέας κρατούσας αρχής. Έτσι, η κατάλυση των αυτοκρατοριών και η δημιουργία των εθνικών κρατών κατά τον 19ο αιώνα μπορεί να θεωρηθεί ως η κορύφωση αυτής της νεωτερικής διαδικασίας.

Περίληψη / Summary

Μέσα από αρχειακά τεκμήρια του 1789 παρουσιάζεται η διαδικασία προσφοράς γης στο βενετικό κράτος από τον ζακύνθιο πολίτη Αναστάσιο Θεόδοτο Μερκάτη, ο οποίος επιζητούσε την περιβολή του με τον τίτλο του κόντε. Επιχειρείται έτσι η κατανόηση του ανεξερεύνητου θεσμού των προσφερτών φεούδων και ιδίως των νοοτροπιών που επέβαλλαν την επιδίωξη απόκτησης τιμητικών τίτλων στο Ιόνιο της ύστερης βενετικής κυριαρχίας.

This paper, based on Venetian records from 1789, presents the judicial process made by the Zakynthian *cittadino*, Anastasio Diodato Mercati, who offered part of his land, in order to be entitled a *conte*. Thus, it is attempted to comprehend the institution of the *feudi oblati*, and the pursuit of honorific titles in the Ionian islands in the late Venetian period.

ΣΥΜΒΑΣΕΙΣ ΕΡΓΟΥ ΣΤΗΝ ΚΕΡΚΥΡΑ ΚΑΤΑ ΤΗ ΒΕΝΕΤΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟ

Φωτεινή Καρλάφτη-Μουρατίδη

Σ' αυτήν την ανακοίνωση προσεγγίζονται όψεις της κατασκευαστικής-οικοδομικής δραστηριότητας στην Κέρκυρα κατά τη βενετική περίοδο,[1] όπως αυτή αναδεικνύεται κατεξοχήν μέσα από τις έγγραφες συμφωνίες, τις συμβάσεις έργων που αφορούν σε ανεγέρσεις, επεκτάσεις, ολοκληρώσεις διαφόρων κτισμάτων, ιδιωτικών οικιών, εργαστηρίων, φούρνων, μύλων κ.ά., αλλά και σπανιότερα δημόσιων κτηρίων –ανέκδοτο πρωτογενές υλικό που εντοπίσαμε και αναλύσαμε. Συμβάσεις έργων συναντάμε στις αρχειακές συμβολαιογραφικές πηγές, αλλά αντίγραφα αυτών ενίοτε και στα διοικητικά έγγραφα, κυρίως όταν πρόκειται για κτήρια και κατασκευές δημοσίου ενδιαφέροντος, ή όταν καταγγέλλονται σχετικές παραβατικές συμπεριφορές. Η καταγραφή στα συμβολαιογραφικά κατάστιχα και αυτού του είδους των δικαιοπραξιών είναι δηλωτική της βούλησης των συμβαλλομένων για τη διασφάλιση των συμφερόντων αμφοτέρων και για την αίσια έκβαση του εγχειρήματος. Ο συμβολαιογράφος, για την εξεταζόμενη περίοδο, αποτελεί φορέα δικαίου· είναι αυτός που ρυθμίζει, αποσαφηνίζει και επικυρώνει τις εκούσιες συναλλακτικές και άλλες σχέσεις. Χωρίς αυτόν θα χανόταν η αλήθεια και η πίστη: *periret ipsa veritas et fides in contractibus et commerciis*.[2] Γι' αυτόν ακριβώς το λόγο, άλλωστε, όπως διεξοδικά έχουμε αναφέρει και αλλού, μιλώντας για το συμβολαιογραφικό επάγγελμα,[3] διαχρονική, σε μεγάλο

---

1. Για την πολιτική της Βενετίας σχετικά με το εμπόριο στις κτήσεις, βλ. ενδεικτικά G. Bonolis, *Il diritto marittimo medievale dell'Adriatico*, Pisa 1921. – G. Luzzatto, *Storia economica di Venezia dall'XI al XVI secolo*, Venezia 1961. – Fr. Thiriet, *Études sur la Romanie gréco-vénitienne, Xe-XVe siècles*, Variorum Reprints, Londres 1977.

2. «Periret omnis judiciorum vis, nisi essent notarii qui acta conscriberent; periret ipsa veritas et fides in contractibus et commerciis, periret omnis ordo in judiciis forensium causarum nisi esset aliqua fidelis publicaque persona, cui judex crederet», Ιω. Διπλαρόπουλος, *Πραγματεία περί συμβολαίων και συμβολαιογραφικών πράξεων*, εν Πάτραις 1877, σ. 9.

3. Φ. Καρλάφτη-Μουρατίδη, «Το επάγγελμα του συμβολαιογράφου στην Κέρκυρα επί βενετοκρατίας», *Εώα και Εσπέρια*, τ. 8 (2008-2012), σ. 145-205· της ιδίας «Το Κατάστημα των Νοταρίων: κανονιστικές ρυθμίσεις του συμβολαιογραφικού επαγγέλματος στις αρχές του 19ου αιώνα στα Ιόνια Νησιά», *Επετηρίς του Κέντρου Ερεύνης της Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου*, τ. 44 (2012-2013), σ. 227-276.

βαθμό, μέριμνα της εκάστοτε διοίκησης αφορά σε ζητήματα σχετικά με τα προσόντα των συμβολαιογράφων και με τον τρόπο άσκησης του συμβολαιογραφικού επαγγέλματος, δηλαδή αναφορικά με τις βασικές γνώσεις που ο υποψήφιος πρέπει να διαθέτει, αλλά και την καλή φήμη, που αποδεδειγμένα έχει στη μικρή κοινωνία που ζει, για το ήθος, τη συμπεριφορά, και γενικότερα την καταλληλότητά του, ενώ, για τους ήδη ασκούντες τη συμβολαιογραφία, η βασική προϋπόθεση συνέχισης είναι η νόμιμη, χωρίς παρατυπίες, παραλείψεις και λάθη, τήρηση των συμβολαιογραφικών κατάστιχων.

Η συμβολαιογραφική πράξη των συμβάσεων έργων περιλαμβάνει τα ονόματα των συμβαλλομένων και συχνά την κοινωνική και επαγγελματική τους ιδιότητα, τα χαρακτηριστικά και τις προδιαγραφές τού προς εκτέλεση έργου, το κόστος αυτού και τον τρόπο καταβολής του, το χρονικό προγραμματισμό, καθώς και τις ποινικές ρήτρες σε περίπτωση αθέτησης ή πλημμελούς εκπλήρωσης των συμφωνηθέντων, που αφορούν κατεξοχήν σε καταβολές χρηματικών αποζημιώσεων, κατασχέσεις κ.ά. Περιλαμβάνονται δηλαδή τα ουσιώδη στοιχεία (*essentialia negotii*), όπως το έργο και η αξία του, τα φυσικά στοιχεία (*naturalia negotii*), όπως ευθύνες εργολήπτη, ελαττώματα κ.ά., και τα ενδεχόμενα στοιχεία (*accidentalia negotii*): αρραβώνας, ποινική ρήτρα, αίρεση, προθεσμία.

Επισημαίνουμε εδώ, όπως άλλωστε είναι και αναμενόμενο, ότι εργολήπτες, ανάδοχοι του έργου είναι σχεδόν πάντοτε κτίστες, λιθοξόοι ή και ξυλουργοί·[4] επαγγέλματα όμως που, και στην Κέρκυρα, παρουσιάζουν συχνά έλλειψη, κυρίως εξαιτίας του ότι οι ντόπιοι αυτοί τεχνίτες, αλλά και όσοι έρχονται από τη Βενετία και από άλλες περιοχές της βενετικής επικράτειας στο νησί απασχολούνται στα οχυρωματικά και άλλα δημόσια έργα. Είναι δε χαρακτηριστική η αναφορά, στην οποία επισημαίνεται ότι οι ντόπιοι εργάτες πληρώνονται λιγότερο και εκφράζεται η άποψη ότι, εάν υπάρξει ανάγκη, πρέπει να χρησιμοποιηθούν οι κωπηλάτες από τις γαλέρες, που κάθονται χωρίς να κάνουν τίποτε. Ελλείψεις όμως παρατηρούνται και στα χρησιμοποιούμενα στις οικοδομικές και παρεμφερείς εργασίες υλικά, και κατεξοχήν στο ξύλο. Συχνά μεταφέρεται ξυλεία από την απέναντι ηπειρωτική περιοχή, όπως το 1627,[5] όταν ο πρώτος των ξυλουργών διατάσσεται να συγκεντρώσει αρκετούς ξυλουργούς, προκειμένου όλοι να μεταβούν

4. Βλ. και F. Brunello, *Arti e mestieri a Venezia nel Medioevo e nel Rinascimento*, Vicenza 1981. – G. Comez – M. Castrichini, *L'universit*à *dei Falegnami a Todi*, Todi 1989. – Φ. Καρλάφτη-Μουρατίδη, «Η συντεχνία του Αγίου Ιωσήφ στην Κέρκυρα. (Η συντεχνία των κτιστών, των ξυλουργών και των λιθοξόων)», *Τηγιακά Ανάλεκτα*, τ. 6 (2009), σ. 81-96. – G. Marangoni, *Le Associazioni di mestiere nella Repubblica Veneta*, Filippi, Venezia 1974.

5. Φ. Καρλάφτη-Μουρατίδη, «Οικοδομική δραστηριότητα στην Κέρκυρα το 17ο αιώνα», *Θησαυρίσματα*, τ. 35 (2005), σ. 341-370 (355).

στο δάσος του Βουθρωτού για να προμηθευθούν ξυλεία. Συχνά εκδίδονται απαγορεύσεις για τους ξυλουργούς, που αφορούν στο να κόψουν οποιαδήποτε άλλη ποσότητα ξύλων εκτός αυτής που προοριζόταν για χρήση του δημοσίου. Διαφορετικά, θα υπόκεινται σε σοβαρές κυρώσεις, όπως κατάσχεση της παράνομης ποσότητας, ακόμη και φυλάκιση ή και υπηρέτηση στις γαλέρες.

Συχνές είναι οι συμβάσεις έργου, οι οποίες αναφέρονται στις τυπικές υποχρεώσεις των συμβαλλομένων. Κάποια από τα πολλά παραδείγματα: Στις 13 Ιουνίου 1615,[6] ο παπα-Θεοδόσης Φλώρος συμφώνησε με το *μάστρο Λούτζηον*, κτίστη, με υπόσχεση του δεύτερου να κτίσει ένα σπίτι *με πύργον ορδινάριον ως καθώς είναι το έθος των καλών πύργων, οποίος να είναι διά απαλάτιον*. Ο κτίστης οφείλει να βάλει εργάτες (*μανουάλους*), η αμοιβή του θα είναι 3 λίρες/οργυιά, ενώ ο Φλώρος θα δώσει μέρος των υλικών. Στις 8 Ιουνίου 1645,[7] ο Σπύρος Νες (*λεγόμενος Θωνιάτης*), ο οποίος έχει ένα σπίτι χαμώγιο και επιθυμεί να το κάνει *απαλάτιο*, να προσθέσει δηλαδή έναν όροφο και σοφίτα, συμφωνεί με τους *μάστρο* Νικολό Κοσμά και *μάστρο* Παναγιώτη Καρακούζη, κτίστες, οι οποίοι υπόσχονται να πραγματοποιήσουν τις ανωτέρω εργασίες, με δικούς τους *μανουάλους*, με αμοιβή 4½ λίρες/οργυιά. Ο Θωνιάτης θα παράσχει τα απαιτούμενα υλικά, ενώ οι κτίστες υπόσχονται να γκρεμίσουν την υπάρχουσα οικία *από θεμελίου* και να ρίξουν νέα θεμέλια. Η αμοιβή τους για το εν λόγω γκρέμισμα θα είναι 3½ τόλορα (προς 6 λίρες έκαστο), ενώ την ημέρα σύναψης της συμφωνίας οι τεχνίτες λαμβάνουν προκαταβολικά 21 λίρες. Στις 9 Φεβρουαρίου 1669,[8] στην οικία του *signor* Στάμου Δαμίλου, στην περιοχή της Ανουντσιάτας, οι *μάστρο* Δήμος Κουρής και *μάστρο* Νικολός Δημήτρης, κτίστες, συμφώνησαν με τον Δαμίλο και υπόσχονται να του κτίσουν ένα σπίτι χαμώγιο, ύψους 2 οργυιών. Η έναρξη των εργασιών θα γίνει όποτε ο Δαμίλος το θελήσει, η αμοιβή τους ορίζεται στις 4 λίρες/οργυιά, ενώ τα απαιτούμενα υλικά θα τα παράσχει ο Δαμίλος. Οι κτίστες ακόμη αναλαμβάνουν την υποχρέωση να κατασκευάσουν στην οικία τον εξοπλισμό (*ό,τι κομοδιτά*) που ο Δαμίλος θα θελήσει (*αρμάρι νετζεσάριο φούρο* και ό,τι άλλο χρειάζεται).

Οι εν λόγω τεχνίτες συχνά ορίζονται ως εκτιμητές κτισμάτων, ενίοτε δε και αιρετοκριτές[9] με κοινή συναίνεση των συμβαλλομένων, προκειμένου να επιλύσουν διαφορές για ποικίλα θέματα σχετικά με την εκτέλεση του έργου βάσει της σύμβασης, λόγου χάρη για την ποιότητα και την ποσότητα ή και την αξία των χρη-

6. Γ.Α.Κ.–Α.Ν.Κ., Συμβολαιογράφοι, Φ. Ρ 25, β. 6, φ. 17r.

7. Γ.Α.Κ.–Α.Ν.Κ., Συμβολαιογράφοι, Φ. Β 182, β. 6, φ. 13r.

8. Γ.Α.Κ.–Α.Ν.Κ., Συμβολαιογράφοι, Φ. Μ 95, β. 3, φ. 7v.

9. Για αιρετοκριτές βλ. και Φ. Καρλάφτη-Μουρατίδη, «Δικαιοπραξίες εμπορικών εταιρειών (συντροφιών) στη βενετοκρατούμενη Κέρκυρα», *Dictio*, τ. 5 (2012), σ. 11-63 (45).

σιμοποιούμενων υλικών, το χρόνο αποπεράτωσης κ.ά. Ενδιαφέρον επίσης παρουσιάζει η αξιοποίηση στοιχείων που αφορούν σε οικοδομικές και άλλες παρεμφερείς δραστηριότητες στο πλαίσιο συμβάσεων ποικίλων έργων, με αρνητικές συνέπειες για τους εργολήπτες. Ως γνωστόν, η έρευνα και η επιβεβαίωση επαγγελματικής ενασχόλησης στις μηχανικές τέχνες αποκλείει την είσοδο στο Συμβούλιο της Κοινότητας. Ένα από τα πολλά παραδείγματα, του έτους 1681:[10] ο Σταματέλος Σαμοΐλης δηλώνει ότι ο *Nicolò Caodistria* ασκεί διάφορες τέχνες, ότι στο δικό του σπίτι εκτέλεσε ξυλουργικές εργασίες, κατασκευάζοντας πάγκους, τραπέζια και άλλα και ότι πληρώθηκε γι' αυτά, ενώ στη συνέχεια υπάρχει παρόμοια αναφορά ότι ο Νικολός ασκεί το επάγγελμα του κτίστη και του ξυλουργού.

Συμβάσεις έργων συνάπτονται μεταξύ των συμβαλλομένων, οι οποίοι θεωρούν ως δεδομένο ότι, και σε αυτού του είδους τη δικαιοπραξία, αυτοί θα ενεργήσουν καλή τη πίστει, δηλαδή με ευθύτητα, εντιμότητα και ειλικρίνεια και βάσει των συναλλακτικών ηθών. Κάποιες φορές μάλιστα οι εργολήπτες έχουν ήδη συστήσει συντροφία, δηλαδή προσωρινή εταιρεία, για την εκτέλεση παρόμοιων έργων. Παραθέτουμε δύο από τα πολλά παραδείγματα: Στα 1670, ο *μάστρο* Γιάννης του Μίχου και ο *μάστρο Γγήκας* του Πέτρου, κτίστες από την *Γγηόλτζα*, *συμβαίνουν* εκ μέρους των ίδιων και των συντρόφων τους *ομού και ινσόλιδουμ* και συμφωνούν με τον *τίμιο Οτάβιο* Θεοτόκη και υπόσχονται να μεταβούν στο χωριό της Κορακιάνας,[11] προκειμένου εκεί να κτίσουν ένα σπίτι *καλά, πιστά και τεχνικάτα* και για τον κόπο τους θα λαμβάνουν 33 γαζέτες/οργυιά και τη διατροφή τους. Επειδή δε ο Θεοτόκης δεν δύναται να τους δώσει εργάτες (*λαουρέντηδες*), θα τους βάζουν αυτοί. Στην πράξη αναφέρεται η ημερομηνία έναρξης των εργασιών, καθώς και ότι οι ανωτέρω λαμβάνουν προκαταβολή. Το 1683,[12] στο παλάτι του τιμίου και ευγενούς Παναγιώτη Γιουστινιάν, *δοτόρου Κορυφών*, ως *γιους πατρονάτος* του ναού του Αγίου Δημητρίου (Παυλιανή), ο οποίος επιθυμεί να επεκτείνει την εκκλησία κατά μήκος και κατά πλάτος, διά να κατασκευασθεί μια νέα εκκλησία *κομόδια εις δόξαν Θεού και εις φήμην της Γαληνοτάτης ημών Αφεντίας*, συμφώνησε με τους Μανόλη και Τζόρτζη Γιολάτζορα, Θεοδωρή Φωτεινό, Αποστόλη Σουκιέρα, οι οποίοι *συμβαίνουν* για δικό τους όνομα όσο και για την αδελφοσύνη τους· και εκ μέρους του Στάθη και του Αλέξη Κοσκινά και με τον Σταμάτη Θεοφύλακτο και *εξ ιδίας βουλής και θελήσεως* ο *Γιουστίνας* επιθυμεί να καταβάλει από λόγου του όλα τα έξοδα που θα χρειαστούν των μαστόρων, κτίστη και μαραγκού, καθώς και τα αναγκαία υλικά (*ξυλήν, τάβλες, κάρφοσι,*

10. Γ.Α.Κ.–Α.Ν.Κ., Ενετοκρατία, Φ. 82, υποφάκελος 24, φ. 19v (4 Φεβρουαρίου 1681).

11. Συχνά συμφωνίες που αφορούν σε συμβάσεις έργου σε περιοχές εκτός της πόλεως καταγράφονται από αστό συμβολαιογράφο.

12. Γ.Α.Κ.–Α.Ν.Κ., Συμβολαιογράφοι, Φ. Α 360, φ. 7r.

μάρμαρα, τούβλα, κεραμίδια). Οι ανωτέρω αδελφοί υπόσχονται μόνον να μεταφέρουν τις πέτρες, το χώμα, την άμμο και τον ασβέστη, καθώς και να βοηθήσουν τους μάστορες να μεταφέρουν τα μάρμαρα, την ξυλεία και ό,τι άλλο χρειαστεί, μέχρι την ολοκλήρωση του έργου. Διευκρινίζεται για μία ακόμη φορά ότι όλα τα έξοδα θα βαρύνουν τον ίδιο τον Γιουστινιάν, *από αγαθοσύνη του*.

Σε άλλες συμφωνίες η σύσταση συντροφίας μπορεί να είναι άτυπη ή να έχει προηγηθεί και να μην αναφέρεται σε επόμενες αναλήψεις έργων. Στις 21 Απριλίου 1660,[13] ο *ευγενής* Φραντζέσκος Καναλιώτης συμφώνησε με τους μάστορες Παύλο Μαρτίνη, Δήμο Κορμαρή και Τζανή Αργυροκαστρίτη, κτίστες· οι τελευταίοι υπόσχονται να εργασθούν στην οικοδομή της οικίας του Καναλιώτη, δηλαδή στην κατασκευή ενός ορόφου πάνω σε παλιούς τοίχους και με σοφίτα *μόρτο*. Για αμοιβή δε αυτών αλλά και των εργατών ορίζονται 5½ λίρες/οργυιά και 5 γαζέτες/ημέρα, καθώς και 2 κανάτες κρασί, ενώ για οτιδήποτε άλλο χρειαστεί *εξ ιδίου τους όλως διόλου*. Οι κτίστες υπόσχονται να κάνουν καλή δουλειά *ως καλοί μαστόροι της τέχνης* και διευκρινίζουν ότι ο Καναλιώτης υποχρεούται να τους ειδοποιήσει 20 ημέρες πριν από την έναρξη των εργασιών. Σημειώνεται επίσης ότι ο Καναλιώτης οφείλει να έχει έτοιμα τα υλικά και το νερό, διαφορετικά αυτοί δεν θα έχουν καμία υποχρέωση· έλαβαν δε προκαταβολικά 3 κροζάτα (30 λίρες). Σε άλλη συμφωνία ο *μάστρο* Τζανής Αργυροκαστρίτης και ο *μάστρο* Πιέρος Δεγιακούμος,[14] κτίστες, *ομού και ινσόλιδουμ*, συμφώνησαν με τον Τζόρτζη Σκακιώτη, *κουβερναδούρο* της εκκλησίας του Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου και της Αγίας Παρασκευής, στη Σπιανάδα, ο οποίος εκπροσωπεί και τους άλλους αξιωματούχους της εκκλησίας, το γαστάλδο[15] και τον πριόρη και γραμματικό της ίδιας εκκλησίας· οι κτίστες υπόσχονται να κτίσουν και *φαμπρικάρουν αυτή καλά και πιστά* και για αμοιβή θα λάβουν από κοινού 6½ λίτρες την οργυιά, με την υποχρέωση να πληρώσουν αυτοί τους εργάτες (*μανουάλους*). Οι κυβερνήτες υποχρεούνται να έχουν όλα τα απαραίτητα υλικά (*τη ματέρια*) (πέτρα, χώμα, ασβέστη, νερό, άμμο και τούβλα) και όταν πρόκειται να αρχίσουν τις εργασίες, να ειδοποιήσουν τους κτίστες 15 ημέρες πριν και, εάν δεν ανταποκριθούν, οι υπεύθυνοι της εκκλησίας έχουν το δικαίωμα να αναζητήσουν άλλους μαστόρους στα *δάνα και ηντερέσα*. Εάν όμως οι κυβερνήτες δεν έχουν έτοιμα τα υλικά και καθυστερήσουν, *να τους τρέχει ατζορνάδα*· σημειώνεται ότι οι κτίστες έλαβαν για *καπάρα* 40 λίρες σε ασημένια ρεάλια και το υπόλοιπο οφειλόμενο ποσό θα το λαμβάνουν κατά την πορεία των εργασιών.

---

13. Γ.Α.Κ.–Α.Ν.Κ., Συμβολαιογράφοι, Φ. Β 186, β.15, φ. 41v.

14. Όπως έχουμε αναφέρει και αλλού, για ποικίλους λόγους στην Κέρκυρα διαμένουν προσωρινά ή και μόνιμα τεχνίτες προερχόμενοι από την Ιταλική χερσόνησο.

15. Το έγγραφο στο επώνυμο του γαστάλδου είναι κατεστραμμένο.

Η σύμβαση συνάπτεται, προκειμένου να καλυφθούν συγκεκριμένες ανάγκες που προσδιορίζονται στη συμβολαιογραφική πράξη και, όταν ικανοποιηθούν με την εκτέλεση και την ολοκλήρωση του έργου, επέρχεται και η λύση της σύμβασης. Ο προϋπολογισμός του κόστους, η κοστολόγηση έργου, συνηθέστατα ορίζεται βάσει της ισχύουσας σχετικής διατίμησης ή καθορίζεται ως εύλογη αμοιβή που καταβάλλεται για παρόμοιες εργασίες. Κάποια χαρακτηριστικά παραδείγματα: 3-6 λίρες/οργυιά η αμοιβή για το κτίσιμο τοίχου, 38 δουκάτα[16] για την κατασκευή κωδωνοστασίου και κλιμακοστασίου, 28 δουκάτα για τη μαρμάρινη πρόσοψη εργαστηρίου κ.ά., όταν μια μέση ετήσια αμοιβή εργαζομένου σε εργαστήριο κυμαίνεται από 6-9 δουκάτα. Η αμοιβή αποτελεί το αντάλλαγμα για την εκτέλεση του έργου και καταβάλλεται είτε κατά την παράδοσή του, είτε τμηματικά, με μερική αποπληρωμή κατόπιν περιοδικής εκτίμησης της πορείας των εργασιών. Το εργολαβικό αυτό αντάλλαγμα μπορεί να συνδυάζεται και με δικαίωμα εκμετάλλευσης. Ο ανάδοχος δηλαδή συμφωνεί με τον αναθέτοντα για την κατανομή οφέλους ή για την καταβολή αναλογούντος κέρδους[17] μετά την ολοκλήρωση του έργου. Στα συμβολαιογραφικά κατάστιχα εντοπίζουμε συμβάσεις προκαθορισμένου κόστους με δυνατότητα αναπροσαρμογής, συμβάσεις προκαθορισμένου κόστους με παροχή κινήτρων, αλλά και συμβάσεις συμμετοχής στο κόστος με δυνατότητα εκμετάλλευσης του έργου. Στις 21 Μαΐου 1667,[18] η Ανεζίνα σύζυγος του Θόδωρου Μάνεση, και ο υιός της Γιώργος Καδόντης, από κοινού, έλαβαν από τον Στάθη Μάνεση 25 ρεάλια και του παραδίδουν το ήμισυ της οικίας τους στο προάστιο Μανδούκι, όπου αυτοί κατοικούν (*δηλαδή την μπροστινή μεριά*) να το έχει και νέμεται (*γοδέρει*) για όσο χρονικό διάστημα θα έχουν αυτοί τα ρεάλια και να το επιστρέφει όταν και αυτοί επιστρέψουν τα χρήματα. Επειδή όμως το σπίτι είναι *χαλασμένο*, ο Μάνεσης θα αλλάξει τις *κόρδες*[19] του σπιτιού με δικά του έξοδα. Ο ίδιος μάλιστα έχει το δικαίωμα διέλευσης από το ξεχυτό *για να παίρνει νερό* και ό,τι άλλο χρειαστεί. Διευκρίνισαν ακόμη ότι, εάν ο Μάνεσης ζητήσει *διάφορα*, αυτοί θα απαιτήσουν μίσθωμα. Το 1538,[20] ο Νικόλαος Μαρκέσης συμφώνησε και αποδίδει προς τον *καλοϊωάννη Ιαννούτεον* τον τόπο που κατέχει από κοινού με τον αυτάδελφό

16. Για ισοτιμίες νομισμάτων βλ. ενδεικτικά Ευτ. Λιάτα, *Φλωρία δεκατέσσερα στένουν γρόσια σαράντα: η κυκλοφορία των νομισμάτων στον βενετοκρατούμενο και τουρκοκρατούμενο ελληνικό χώρο, 15ος-19ος αι.*, ΚΝΕ/Ε.Ι.Ε., Αθήνα 1996.

17. Βλ. και Γ.Ε. Ροδολάκης, «Το "βλησίδι" και η "σερμαγιά" στο εμπόριο κατά τους μεταβυζαντινούς χρόνους», *Επετηρίς του Κέντρου Ερεύνης της Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου*, τ. 33 (1997), σ. 457-472.

18. Γ.Α.Κ.–Α.Ν.Κ., Συμβολαιογράφοι Φ. Α 344, β.16, φ. 143r.

19. Κόρδες= μαδέρια που ακουμπούν στην κεντρική δοκό.

20. Γ.Α.Κ.–Α.Ν.Κ., Συμβολαιογράφοι Φ. Β 176, υπ. 1, φ. 3r.

του Ιωάννη, και ο Ιαννούτεος υπόσχεται ιδίοις εξόδοις να κατασκευάσει εργαστήριο, το οποίο θα νέμεται, έως ότου γίνει απόσβεση της δαπάνης. Το τρίτο παράδειγμα παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον και αφορά το έτος 1561,[21] οπότε σε συνέλευση του Συμβουλίου, *στη Λότζια στη Σπιανάδα*, γίνεται αναφορά στη συμφωνία των προηγούμενων συνδίκων με λιθοξόους, προκειμένου οι τελευταίοι να προβούν στην πλάτυνση του λιμενοβραχίονα, του πόντε της Σπηλιάς, σε 3 *passa*, συνολικού κόστους 290 δουκάτων. Οι σύνδικοι ερεύνησαν σοβαρά το θέμα (*matura informatio*) και διαπίστωσαν ότι πολλοί θεωρούσαν ότι η διαπλάτυνση του πόντε θα ήταν χρησιμότατη, εφόσον πάνω σε αυτόν μπορούσαν να κατασκευασθούν 4 αποθηκευτικοί χώροι προς πολύ μεγάλο και συνεχές όφελος (*di grandissimo et perpetual benefitio*). Επειδή όμως η Κοινότητα δεν είχε να διαθέσει το απαιτούμενο χρηματικό ποσό ούτε για την διαπλάτυνση ούτε για τις αποθήκες, έγινε συμφωνία με τον αρχιτεχνίτη J. Lurà, ο οποίος με δικά του έξοδα θα πραγματοποιήσει το έργο, εκμεταλλευόμενος στη συνέχεια τις αποθήκες μαζί με την Κοινότητα. Το θέμα τίθεται σε ψηφοφορία και εγκρίνεται με 68 ψήφους υπέρ και 22 κατά.

Η συμμετοχή στο κόστος συνεπάγεται κάποτε και τη μεταβίβαση μέρους της κυριότητας σε συνδυασμό ενίοτε και με την καταβολή προκαθορισμένου χρηματικού ποσού. Δύο χαρακτηριστικά παραδείγματα: Το 1538,[22] η μοναχή Κασσιανή συμφώνησε με τον Αλέξανδρο Λάντζη και του πούλησε όλη την ξυλεία, τάβλες, κεραμίδια και *καρφωσιές* που έχει σε σπίτι χαμώγιο. Διευκρίνισαν ότι, όταν εκδοθεί η απόφαση της Αυθεντίας για να γκρεμίσουν το ανωτέρω σπίτι, ο Λάντζης οφείλει να το κατεδαφίσει με δικά του έξοδα και να πάρει την ξυλεία, προκειμένου να κατασκευάσει σπίτι *ταυλοστό* σε άλλο τόπον και, αφού αυτό ολοκληρωθεί, *θα το ημοιράζουν στη μέση*. Το ίδιο έτος,[23] ο Κωσταντής Δριμής είχε συμφωνήσει με την κυρά Μπέλα, σύζυγο του Αννούτζου Βάραγγα, και της έδωσε το σπίτι του *το όντα* (sic) στην περιοχή της Ανουντσιάτας, προκειμένου η ανωτέρω με δικά της έξοδα να βάλει την αναγκαία ξυλεία και τα κεραμίδια, καθώς και να του καταβάλει εντός μερικών μηνών 10 δουκάτα. Εφόσον γίνουν όλα τα προαναφερθέντα, οι συμβαλλόμενοι θα έχουν τη συγκυριότητα της οικίας. Η εν λόγω σύμβαση τελεί υπό αίρεση, εφόσον αναφέρεται η προϋπόθεση ότι όλα τα ανωτέρω *θα αρέσουν* στον Δριμή. Διαφορετικά θα αφαιρείται η ξυλεία και τα κεραμίδια και το σπίτι θα ανήκει εξ ολοκλήρου σε αυτόν. Στις 22 Σεπτεμβρίου 1762, στην οικία του *signor Καπετάν* Πιέρου Δάνδρια,[24] στην Πλατυτέρα *Οβρα-*

21. Γ.Α.Κ.–Α.Ν.Κ., Ενετοκρατία, Φ. 2, φ. 168r, (20 Μαΐου 1561).

22. Γ.Α.Κ.–Α.Ν.Κ., Συμβολαιογράφοι, Φ. Β 176, υπ. 1, φ. 9r.

23. Γ.Α.Κ.–Α.Ν.Κ., Συμβολαιογράφοι, Φ. Β 176, υπ. 1, φ. 8r.

24. Σε αρκετές περιπτώσεις η επίσημη σύναψη της συμφωνίας πραγματοποιείται στην οικία ή στο εργαστήριο ενός εκ των συμβαλλομένων.

ίδος, ο ίδιος επιθυμεί να *σηκώσει* όροφο σε *οσπίτιο χαμώγιο και δίκαιον* του μοναστηριού *σύνεγγυς* από τη μία πλευρά με την οικία του (*απαλάτιο*) και από την άλλη πλευρά *σύνεγγυς* άλλης οικίας μονόπατης του μοναστηριού. Με την εν λόγω οικοδόμηση πρόκειται να ακουμπήσει και να βάλει τα ξύλα στον τοίχο της οικίας του Δάνδρια, δηλαδή από τα κεραμίδια του χαμώγιου και πάνω. Γι' αυτόν το λόγο ο Δάνδριας συμφώνησε με τον καθηγούμενο και του πωλεί και *ελευθέρως αποξενώνει* το μισό τοίχο, από τα κεραμίδια ώς την κορυφή, *και να είναι και εννοάται όλος ο πύργος* (τοίχος) *κονσορτίβος*, κοινόχρηστος και των δύο οικιών. Ακολουθεί εκτίμηση από τον κτίστη Ιζέπο Τζουκέτη, ο οποίος μετρά τον τοίχο και δηλώνει ότι ολόκληρος είναι 12 οργυιές, προς 6 δουκάτα/οργυιά, συνολικά 72 δουκάτα. Επειδή στον τοίχο υπάρχει ένα παράθυρο στον επάνω όροφο με τα μάρμαρά της και *με τα σκούρα από τη μέσα μεριά*, ο Δάνδριας πωλεί και παραχωρεί (*τσεδέρει*) τόσο το φωτισμό (φως) όσον και τα μάρμαρά της, προκειμένου να υπάρξει δυνατότητα οικοδόμησης (*πηγαίνοντας στο ύψος, όπως καλλίτερα του αρέσει*), κλείνοντας και το παράθυρο και τα μάρμαρα να τα κάνει ό,τι θέλει, ακουμπώντας και βάζοντας τα απαραίτητα ξύλα στο μεσόπυργο. Δίδεται η δυνατότητα ή στον έναν ή στον άλλο να πραγματοποιήσουν εργασίες ανέγερσης ανεμπόδιστα στην οικία. Ο κτίστης δηλώνει πως πραγματοποίησε και την επισκευή στην οικία του μοναστηριού, προκειμένου να γκρεμίσει και να κτίσει εκ νέου τον πρώτο όροφο προς τη μεριά της Λότζιας, χρησιμοποιώντας και τις παλιές τάβλες που έβγαλε από τα άλλα πατώματα της οικίας, προκειμένου να κάνει το πάτωμα της κουζίνας, καθώς και να κατασκευάσει κάποια κουφώματα και να πραγματοποιήσει και άλλες εργασίες (για *να βάλει ένα μπουλτουνάρι και μια κολόνα* κάτω από το πάτωμα *διά να φερμάρει τα ξύλα του*).

Στη σύμβαση καταγράφονται και οι προδιαγραφές του έργου, που αφορούν κυρίως στις απαιτούμενες διαστάσεις, καθώς και την ποσότητα και την ποιότητα των υλικών που θα χρησιμοποιηθούν και, σε μεγάλα έργα, τις ενότητες των εργασιών. Ενδιαφέρον παρουσιάζουν και όροι που διασφαλίζουν συγκεκριμένο επιθυμητό αποτέλεσμα, λόγου χάρη όταν ο ιδιοκτήτης εκφράζει την επιθυμία το ακίνητο να γίνει παρόμοιο με κάποιο από τα ήδη υπάρχοντα. Δύο καλά παραδείγματα: Το 1621,[25] ο Πιέρος Λαδικός, ως κυβερνήτης του ναού του Αγίου Ιωάννη στις Στέρνες, συμφώνησε με το *μάστρο* Πιέρο Δαβία από το *Καστέλι της Παρακιάς* (το Κάστρο της Παροικιάς Πάρου), ο οποίος αναλαμβάνει την υποχρέωση να πελεκήσει όλες τις πλάκες που θα χρειαστούν στο ναό, δουλεύοντας αυτές καλά και όμορφα, όπως κάνει ο ίδιος τεχνίτης και στο ναό του Αγίου Σπυρίδωνος, στο χώρο μπροστά από τις εικόνες. Ο Λαδικός αναλαμβάνει την υπο-

25. Γ.Α.Κ.–Α.Ν.Κ., Συμβολαιογράφοι, Φ. Ρ 25, β.12, φ. 13r.

χρέωση να του καταβάλει για όλο τον κόπο του 8 γαζέτες *εις πάσα κομμάτι* και να του παραδώσει τις πέτρες κατάλληλα επεξεργασμένες. Ο κτίστης, από την άλλη, υπόσχεται να αρχίσει τις εργασίες, όταν τελειώσει τις εργασίες του ναού του Αγίου Σπυρίδωνος, με την επιπλέον υποχρέωση να μην εργασθεί κάπου αλλού, μέχρις ότου ολοκληρώσει αυτό το έργο. Προκαταβολικά ο Δαβία έλαβε 6 λίρες *εις καλόν λογαριασμόν* και ο Λαδικός υπόσχεται να του δώσει εις χάριν φιλίας τα σίδερα, με τα οποία ο Δαβία θα εργασθεί, και όταν ο Δαβία ολοκληρώσει τις εργασίες, ο Λαδικός θα του χαρίσει *και ένα σίδερο απαλό*. Το 1671,[26] ο Γιάννης Σταβράτος, λιθοξόος (*ταγιαπιέρας*), από το χωριό Κανακάδες, συμφωνεί με τον *τίμιο* Νικόλαο Φιομάχο και υπόσχεται εντός 13 ημερών να του κόψει, να πελεκήσει και δουλέψει μάρμαρα καλής *κουαλιτάς*, τα οποία θα τα κόψει από το ανωτέρω χωριό. Τα μάρμαρα θα είναι 8 *φανεστρόνε* 4½ ποδών έκαστο, 4 πόρτες *διά κάμαρες* 5½ ποδών, ανώφυλλα και κατώφυλλα 4 ποδών, 2 *πορτόνια στρογγυλά στη φόρμα* και τα μέτρα της *πορτός του ηντρόιτου* της οικίας του *τιμίου* Χριστόδουλου Βούλγαρη, στη συνοικία του Αγίου Σπυρίδωνος, 10 σκαλιά 2½ ποδών και 2 δακτύλων έκαστο, 4 *τόκους* διπλούς, 3 ανώφυλλα 6 ποδών έκαστο για πόρτες και 2 φριάδες 8 ποδών έκαστη. Τα έξοδα της μεταφοράς θα βαρύνουν το Φιομάχο και σε περίπτωση που κάποιο εξ αυτών υποστεί ζημία (*σκαβαλγαριστεί*), ο Σταβράτος υπόσχεται να το *κουμουδάρει* και, για όσες ημέρες κάνει τις επισκευές, ο Φιομάχος θα του παρέχει μόνο *τους μεζές του*. Ο Σταβράτος επίσης υπόσχεται κατά τη μεταφορά να βοηθήσει (*να συντροφεύει, ασιστέρει και βοηθάει ως το έθος*). Η αμοιβή ορίζεται σε 32 ρεάλια, εκ των οποίων δίδονται προκαταβολικά τα 12 και τα υπόλοιπα κατά την πορεία των εργασιών. Στις 15 Νοεμβρίου 1681,[27] ο *signor* Giacomo Zancarolo συμφώνησε με τους μάστορες Lorenzo *Dan Cona* (λεγόμενο *quitaciale*) και Battista Buci, οι οποίοι αναλαμβάνουν να κατασκευάσουν εκ θεμελίων μέχρι την αποπεράτωση ένα καμπαναριό, όπως είναι αυτό του ναού του Αγίου Βασιλείου και του Αγίου Στεφάνου, καθώς και μία μαρμάρινη σκάλα και το αντίστοιχο *volto*, στην εκκλησία της Αγίας Τριάδος, η οποία βρίσκεται πλησίον της Porta Reimonda. Τα υλικά θα τα παράσχει ο Giacomo, ενώ η αμοιβή των κτιστών ορίζεται στα 38 δουκάτα χωρίς καμία άλλη οικονομική υποχρέωση του Zancarolo. Οι κτίστες υποχρεούνται να παραδώσουν το καμπαναριό πλήρως εξοπλισμένο και με τις συνήθεις προδιαγραφές (*fornito fermo smaltado et rebucato conpito di tuto con le sue cornise*), ενώ δεσμεύονται να μην αναλάβουν κάποια άλλη κατασκευή, μέχρις ότου ολοκληρώσουν το εν λόγω έργο.

26. Γ.Α.Κ.–Α.Ν.Κ., Συμβολαιογράφοι, Φ. Κ 263, β.5, φ. 11v.
27. Γ.Α.Κ.–Α.Ν.Κ., Συμβολαιογράφοι, Φ. Λ 43, β.6, φ. 11r.

Ο καθορισμός αποζημίωσης αποτελεί επίσης βασικό ενδοσυμβατικό όρο. Όταν κινδυνεύει η έγκαιρη ή η προσήκουσα εκτέλεση του έργου χωρίς υπαίτια καθυστέρηση του εργολήπτη, αυτός οφείλει να ειδοποιήσει τον αναθέτοντα, διαφορετικά ευθύνεται για τις επιζήμιες συνέπειες. Στις περιπτώσεις δηλαδή μη εκτέλεσης και μη ολοκλήρωσης του έργου, ή όταν υπάρχουν ουσιώδη ελαττώματα στο έργο ή αν λείπουν συμφωνημένες ιδιότητες, απαιτείται χρηματική αποζημίωση για κάθε θετική ή αποθετική ζημία που προκύπτει από τη μη έγκαιρη περάτωση του έργου. Η τυπική φράση που καταγράφεται, όπως αναφέρουμε και αλλού, σχεδόν σε όλα τα είδη δικαιοπραξιών που αφορούν οικονομικές συναλλαγές είναι: *στα δάνα και ιντερέσσα… εις δεσμόν των παντοίων αυτού αγαθών και αυτού σωματικώς έως την τελείαν αποπληρωμήν*, δηλαδή με τη δέσμευση όλων των περιουσιακών στοιχείων, των ήδη υπαρχόντων αλλά συχνά και αυτών που θα αποκτηθούν στο μέλλον, καθώς ακόμη και της σωματικής ελευθερίας, στο πλαίσιο της *restitutionis in integrum*.

Σε περίπτωση που η δικαιοπραξία δεν αφορά σε έννομες σχέσεις, ως γνωστόν κηρύσσεται άκυρη, θεωρείται σαν να μην έγινε, ως ουδέποτε γενομένη, κατά τη σχετική τυπική και διαχρονική φράση, φράση η οποία αναφέρεται και όταν λύονται συμφωνίες, εφόσον έχει επιτευχθεί ο σκοπός σύναψής τους. Βεβαίως, ζητούμενο αποτελεί για την εξεταζόμενη περίοδο η ακύρωση δικαιοπραξίας στην περίπτωση που υπήρξε ουσιώδης πλάνη, εφόσον δηλαδή αποδειχθεί ότι ο συμβαλλόμενος δεν θα επιχειρούσε τη δικαιοπραξία, αν γνώριζε την πραγματική κατάσταση.

Σε κάποιες περιπτώσεις οι υπό σύναψη συμβάσεις δεν είναι γνήσιες συμβάσεις έργου, αλλά υποκρύπτουν εξαρτημένη εργασία ή άλλες συναλλακτικές και γενικότερα οικονομικές σχέσεις, λόγου χάρη δανειοδοτήσεις, ενεχυριάσεις,[28] μισθώσεις κ.ά. Το 1538,[29] ο Ανδρέας Φλώρος, ιερουργός του ναού του Αγίου Λαζάρου, συμφώνησε με το *μάστρο* Ιωάννη Μπάτολα και του μισθώνει το εργαστήριο, *το νεουργό*, που κατασκευάζει στο καμπαναριό του ναού, αρχίζοντας από την ημέρα που αυτό θα ολοκληρωθεί και θα το παραλάβει, προς 30 (λ) υπέρπυρα[30] το χρόνο, καταβάλλοντας το μίσθωμα ανά τετράμηνο, και προκαταβάλλοντας ο Ιωάννης 1 δουκάτο για την ολοκλήρωση των εργασιών του εργαστηρίου έναντι του μισθώματος. Το ίδιο έτος,[31] ο Μανουήλ Ρίκης παραδίδει *εις σολδιάτικο και εις*

28. Για το ενέχυρο βλ. και Γ. Χατζάκης, «Η διαφορετική λειτουργία των αντικειμένων. Το ενέχυρο στη νοταριακή πρακτική της βενετοκρατούμενης Κρήτης», *Επετηρίς του Κέντρου Ερεύνης της Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου*, τ. 40 (2007), σ. 147-236.

29. Γ.Α.Κ.–Α.Ν.Κ., Συμβολαιογράφοι, Φ. Β 176, β.1, φ. 13v.

30. 1 δουκάτο = 2 υπέρπυρα.

31. Γ.Α.Κ.–Α.Ν.Κ., Συμβολαιογράφοι, Φ. Β 176, β.1, φ. 5r.

σολδιάτικου ονόματος προς τους *μάστρο* Δράκο Μεγαλογή και Ανδρέα Πρωτοψάλτη και τους κληρονόμους αυτών την οικία που βρίσκεται στο *εμπόργο των Κορυφών*, στην ενορία της Αγίας Τριάδος, πλησίον της δημοσίας οδού του αιγιαλού, η οποία είναι σε κάκιστη κατάσταση: *με τους πύργους της καμένους και χαλασμένους από των ασεβών*, προκειμένου οι ανωτέρω να την έχουν στην εξουσία τους *ως θέλουν*, και να οικοδομήσουν *οίκον πωλύν* (sic) και να καταβάλλουν ετησίως 6 δουκάτα. Την ίδια περίοδο[32] συνάπτεται συμφωνία για ένα ακόμη *οσπιτότοπο* στην περιοχή της ενορίας του Αγίου Λαζάρου, το οποίο είχε *χαλάσει από τους Μουσουλμάνους και βρίσκεται μόνον ο τόπος*· επειδή οι ιδιοκτήτες του δεν έχουν την οικονομική δυνατότητα να το ανακαινίσουν, το δίδουν στον Αλέξιο Μαλακάση, αρωματάριο, συγκεκριμένα τα δύο μερίδια και το *φρέαρο* που βρίσκεται στον τόπο, δηλαδή *πέτρες και πορτί… του καντουνιού και μονή αυτού*, προκειμένου παρομοίως να οικοδομήσουν *οίκον πολύν*… και κάθε τελευταίο μήνα του έτους θα καταβάλλεται ως σολδιάτικο το ποσό των 10 υπέρπυρων.

Πλην των ιδιωτικών κτισμάτων ενίοτε εντοπίζουμε έγγραφα, συμβολαιογραφικά και διοικητικά, που αφορούν σε συμβάσεις κτισμάτων δημοσίου ενδιαφέροντος και τα οποία καλύπτουν διάφορα ζητήματα σχετικά με αυτές: αιτιολογία εκτέλεσης του έργου, μερική αποπληρωμή των εργασιών, περαιτέρω αναθέσεις, ανακύψαντα προβλήματα ολοκλήρωσης κ.ά. Λόγου χάρη, η ύπαρξη κατάλληλων χώρων για την αποθήκευση σιτηρών (οι γνωστές σιταποθήκες, *fonteghi*), για τις οποίες διεξοδικά έχουμε αναφερθεί αλλού, είναι ένα ζήτημα που απασχολεί από πολύ ενωρίς τη βενετική διοίκηση. Στα 1442,[33] ζητείται να παραχωρηθεί στην κερκυραϊκή κοινότητα μια έκταση στο *ξώπολι* (*borgo*) της Κέρκυρας μήκους έξι *πάσων* και πλάτους τεσσάρων, προκειμένου, με έξοδα της κοινότητας, να ανεγερθεί μία αποθήκη για την τοποθέτηση σιτηρών και αλεύρων που θα διατίθενται προς λιανική πώληση για τους *πτωχούς* (*povera zente*) και για να μη λείψουν ποτέ στην αγορά ψωμί, σιτηρά και άλευρα. Στα 1599,[34] ωστόσο, ο προνοητής και καπιτάνος Andrea Gabriel αναφέρεται στο θέμα της υγρασίας που υπήρχε στις αποθήκες των σιτηρών, εξαιτίας του χώρου, στον οποίο αυτές είχαν κατασκευασθεί· έτσι, αν και ανάδευαν τα σιτηρά με το φτυάρι και επένδυαν τις σανίδες των αποθηκών, δεν υπήρχε περίπτωση να διαρκέσουν για πολύ, οπότε χρησίμευαν για την παρασκευή γαλέτας.

Σε έγγραφο του γενικού προνοητή Antonio Pisani, της 2ης Νοεμβρίου 1631,[35]

32. Γ.Α.Κ.–Α.Ν.Κ., Συμβολαιογράφοι, Φ. Β 176, β.1, φ. 5r.

33. Φ. Καρλάφτη-Μουρατίδη, *Η τέχνη του ψωμιού στη βενετοκρατούμενη Κέρκυρα. Το σιτάρι, οι χώροι, οι άνθρωποι*, εκδ. Πορεία, Αθήνα 2009, σ. 99.

34. *Στο ίδιο*, σ. 127.

35. Γ.Α.Κ.–Α.Ν.Κ., Ενετική Διοίκησις, Φ. 443, υπ. 5, φ. 39r.

αφού υπογραμμίζεται η σπουδαιότητα της ολοκλήρωσης της οικοδομής στο San Giacomo (*servitio publico molto rilevante*) και ότι γι' αυτόν ακριβώς το λόγο πρέπει να πληρωθούν οι εργαζόμενοι σ' αυτήν, αποφασίζεται να εκδοθεί ένταλμα πληρωμής για τον κτίστη Aurelio Maurici για 200 *passa* τείχους προς 19 λίρες και 10 σολδία το passo, κατ' εκτέλεση προηγηθείσας συμφωνίας, χρηματικό ποσό που θα ληφθεί από τα καταβληθέντα χρηματικά πρόστιμα οποιασδήποτε κατηγορίας, που υπάρχουν στην *Camera Fiscale*. Παρόμοιο είναι και το ακόλουθο έγγραφο του επόμενου έτους (19 Ιουλίου 1632),[36] που αφορά στην ίδια κατασκευή. Έτσι, μετά από σχετικό ένταλμα πληρωμής του προνοητή και καπιτάνου Andrea Vendramin, εκδοθέν στις αρχές του ίδιου μήνα, ο Aurelio Maurici, (αρχι)κτίστης εργολήπτης της οικοδομής που βρίσκεται στο San Giacomo, θα λάβει 3.180 λίρες και 14 γαζέτες για διάφορες εργασίες, σμαλτώσεις, γείσο, στέγη κ.ά. (*salizadure, camini*), όπως φαίνεται στο σχετικό έγγραφο του γραμματέα των έργων, υπογεγραμμένο ενόρκως από τον πρώτο και υποπρώτο. Επειδή όμως ο βάιλος δεν θέλησε να υπογράψει το ένταλμα, διατάσσεται ο υπεύθυνος του ταμείου να πληρώσει αυτό στον Aurelio, προκειμένου αυτός να πληρώσει με τη σειρά του όσους του προμήθευσαν τα απαιτούμενα υλικά: πέτρες, ασβέστη κ.ά.

Τρίτο χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η υδατοδεξαμενή (*cisterna*), η στέρνα στην πλατεία δημαρχείου, για την οποία διαθέτουμε πληροφορίες από τη βιβλιογραφία.[37] Ο σχετικός αρχειακός διοικητικός φάκελος[38] των αρχών του 18ου αιώνα περιλαμβάνει διάφορα έγγραφα που αφορούν στο θέμα. Ειδικότερα, αναφέρεται ο προβληματισμός ότι το κληροδότημα των 1.000 δουκάτων του Γεωργίου Θεοτόκη για το έργο δεν επαρκεί και εκφράζεται η άποψη για ανάγκη αξιοποίησης ενός πηγαδιού με πόσιμο νερό σε μικρή οικία κάτω από το μέγαρο του καθολικού επισκόπου και διερευνάται η δυνατότητα μετατροπής αυτής σε μεγάλη πηγή (*fontana*), αφού μεταφερθεί μπροστά από τη Στοά των Ευγενών, τη Loggia,[39] συμβάλλοντας σημαντικά στην ωραία εικόνα της πόλης *cosa più propria al decoro della città*. Εμπειρογνώμονες καλούνται να μεταβούν *sopra luoco*, προκειμένου να εκτιμήσουν την αξία του εγχειρήματος, αλλά το αποτέ-

36. Γ.Α.Κ.–Α.Ν.Κ., Ενετική Διοίκησις, Φ. 443, υπ. 5, φ. 64v.

37. Βλ. Γ. Τσανταρίδης, *Στέρνες και πηγές της Κέρκυρας*, Αθήνα 1997.

38. Γ.Α.Κ.–Α.Ν.Κ., Ενετοκρατία, Φ. 26, υπ. 8, φ. 4r.

39. Για τη Loggia βλ. και Καρλάφτη-Μουρατίδη, «Οικοδομική δραστηριότητα», ό.π., σ. 357-361. Στις 27 Μαρτίου 1666, ο μάστρο Πιέρος Κουμής, ταγιαπιέρας, έλαβε από τον Μαρίνο Πολίτη, ως προκουράτωρ *της φάμπρικας της* Λότζιας, που θα γίνει στο Φόρο για την κοινότητα, 14 ρεάλια (10 λίρες) σε χρυσά τζεκίνια και ρεάλια και λίγη μονέδα, καθώς και άλλα, συνολικά 74 ρεάλια, τα οποία τα έλαβε έναντι της εργασίας των μαρμάρων. Γ.Α.Κ.–Α.Ν.Κ., Συμβολαιογράφοι, Φ. Α 343, β.8, φ. 119v.

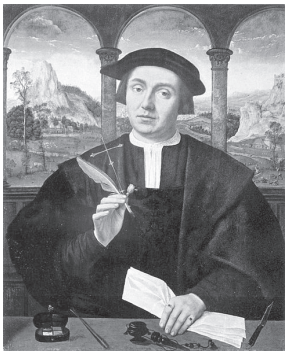
λεσμα είναι απογοητευτικό. Έτσι, επανεξετάζεται το αρχικό σχέδιο και στο φάκελο ακολουθούν δύο προσφορές, συνολικού ύψους 4.400 ρεαλίων και 4.500 δουκάτων αντιστοίχως, με αναλυτικότατη περιγραφή της επικείμενης αυτής κατασκευής και των απαιτούμενων προδιαγραφών, λόγου χάρη του τρόπου πραγματοποίησης της εκβάθυνσης, της χρησιμοποίησης μαρμάρου στα θεμέλια κ.ά.

Εν κατακλείδι, θεωρούμε ότι όλα τα προαναφερθέντα συμβάλλουν στην ανάδειξη έννομων πρακτικών, συμβατικών συμπεριφορών αλλά και νοοτροπιών, στο πλαίσιο της κατανόησης του δικαιικού πλέγματος στον εξεταζόμενο χώρο και χρόνο.

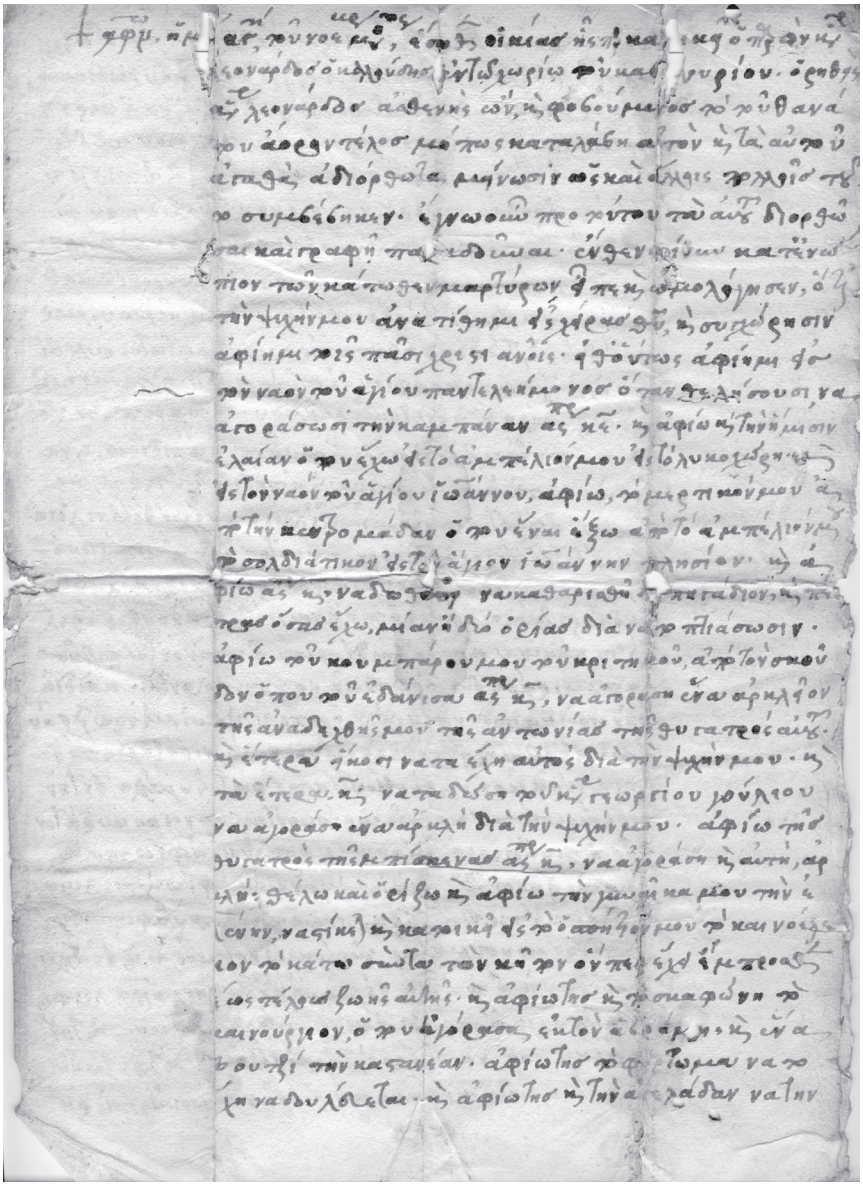
Περίληψη / Summary

Η εισήγηση προσεγγίζει και αναλύει συμβάσεις έργων, που εντοπίσθηκαν σε συμβολαιογραφικά κατάστιχα και αναφέρονται σε αναθέσεις έργων ιδιωτικού και δημοσίου συμφέροντος. Επιχειρείται η παρουσίαση και η κωδικοποίηση κυρίως των στοιχείων που αφορούν στα συμβαλλόμενα μέρη, τα δικαιώματα και τις υποχρεώσεις αυτών, το προς ανάθεση έργο, την αξία της εκτέλεσης του έργου, καθώς και τις αντίστοιχες ποινικές ρήτρες.

The presentation approaches and analyses works contracts found in notarial records and refer to awards of work of private and public interest. The aim is the presentation and the codification mainly of the data regarding the contracting parties, their rights and responsibilities, the work undertaken, the execution of the work value and the corresponding penalty clauses.

Quentin Massys, *Ο συμβολαιογράφος* (Εθνική Πινακοθήκη της Σκωτίας).

Διαθήκη Λεονάρδου Καλούδη από το χωριό Καβαλούρι της Κέρκυρας (1540)
(αρχείο Σπύρου Γαούτση).

ΟΙ ΖΑΚΥΝΘΙΝΟΙ ΡΙΖΟΣΠΑΣΤΕΣ ΜΕ ΤΗ ΜΑΤΙΑ ΕΝΟΣ ΣΥΓΧΡΟΝΟΥ ΤΟΥΣ ΓΕΡΜΑΝΟΥ ΠΑΡΑΤΗΡΗΤΗ

Νίκιας Λούντζης

Δεν είμαι θιασώτης της μικροσκοπικής προσέγγισης διακεκριμένων ανθρώπων, που επιχειρείται συχνά στο χώρο της ιστορίας του πνεύματος, της τέχνης ή της επιστήμης. Εννοώ την επικέντρωση και ανάδειξη κάποιων επί μέρους χαρακτηριστικών (προτερημάτων ή ελαττωμάτων), καθώς πιστεύω ότι η ζωή και το έργο του κρινομένου ατόμου πιστώνεται στη σύνθεση του χαρακτήρα του· αν το προτιμάτε, στη σύνθεση και στη διαχείριση των προτερημάτων και των ελαττωμάτων του. Σε τελική ανάλυση εναπόκειται στον εκάστοτε κριτή, αφού λάβει υπ' όψη του τα όποια μικροσκοπικά ευρήματα, να τα εντάξει, χωρίς να παρασυρθεί, στη σύνθεση της προσωπικότητας και στην αποτίμηση της πράξης του κρινομένου.

Ξεκινώντας από τη θέση αυτή, θα παρουσιάσω την προσέγγιση ενός σύγχρονου παρατηρητή –και μάλιστα αλλοδαπού– της προσωπικότητας του Κωνσταντίνου Λομβάρδου και των άλλων ζακυνθίων παραγόντων του ριζοσπαστικού κινήματος κατά την κρίσιμη περίοδο 1861-1863· κατά τα τρία δηλαδή χρόνια προ της Ένωσης της Επτανήσου με το Βασίλειο της Ελλάδος.

Ο νεαρός φιλόλογος Βερνάρδος Σμιτ,[1] πτυχιούχος του Πανεπιστημίου του Βερολίνου, με τη στήριξη ενός ζακυνθινού συμφοιτητή του, έρχεται την άνοιξη του 1861 στη Ζάκυνθο, όπου και προσλαμβάνεται ως οικοδιδάσκαλος σε γνωστό αρχοντικό. Ο Σμιτ είναι επηρεασμένος από τις ιδέες του καθηγητού του Αύγουστου Μπεκ,[2] ο οποίος απέκρουε την ουμανιστική προσέγγιση της Αρχαιότητας διά μέσου των κειμένων των κλασικών συγγραφέων και πρέσβευε την επί τόπου διερεύνηση των, τυχόν, συνδέσμων νέου και αρχαίου κόσμου. Εμποτισμένος από τις αρχές αυτές, ο νεαρός γερμανός επιστήμονας, στη διάρκεια της τριετούς παραμονής του στο νησί, μελέτησε την ιστορία, την οικονομία, κυρίως τη λαογραφία του, αλλά και την πολιτική κατάσταση της εποχής, ενώ η επαγγελματική του θέση τού εξασφάλισε τη συμμετοχή σε κοινωνικές εκδηλώσεις της άρχουσας τάξης και την προσωπική γνωριμία με εξέχουσες μορφές του τόπου.

Ο Βερνάρδος Σμιτ, γυρίζοντας στη Γερμανία, διέγραψε ανοδική επιστημο-

1. Bernhard Schmidt (1836-1917).
2. August Böckh (1785-1867).

νική πορεία και το 1871 αναγορεύτηκε καθηγητής της έδρας της Κλασικής Φιλολογίας του Πανεπιστημίου του Φράιμπουργκ, όπου διατύπωσε το δόγμα της «Ρεαλιστικής Φιλολογίας» και όπου οι μαθητές και θαυμαστές του ανήγαγαν σε μότο τη ρήση του δασκάλου τους: «όποιος ζητάει να καταλάβει τον ποιητή, πρέπει να επισκεφθεί τη χώρα του ποιητή».[3]

Το 1899 ο Σμιτ, μετά από 35 περίπου χρόνια, θυμήθηκε τις ιόνιες εμπειρίες του και εξέδωσε το σύγγραμμά του *Η νήσος Ζάκυνθος – βιωθέντα και ερευνηθέντα*.[4] Το σημαντικότατο αυτό πόνημα επανεκδόθηκε, σε ελληνική μετάφραση, από τους «Φίλους του Μουσείου Σολωμού και επιφανών Ζακυνθίων» το 2005.

Ο γερμανός επιστήμονας ολοκληρώνει το έργο του αυτό με δύο κεφάλαια, τα οποία τιτλοφορεί «Πολιτική ζωή». Στο πρώτο επιχειρεί μιαν ιστορική επισκόπηση της «Αγγλικής Προστασίας». Αναφέρεται στο Σύνταγμα του 1817, στις προσωπικότητες και στις πολιτικές των άγγλων αρμοστών, στη διαμόρφωση των τριών τοπικών κομμάτων: των «Καταχθονίων», των «Μεταρρυθμιστών» και των «Ριζοσπαστών», στη λειτουργία της Βουλής, στην ελευθεροτυπία μετά το 1848, στις ταραχές στην Κεφαλονιά και στα απάνθρωπα μέτρα του αρμοστή Ουάρντ·[5] τέλος, στην εξορία των κεφαλλήνων και ζακυνθίων ηγετών των Ριζοσπαστών (1851) στα Αντικύθηρα και άλλα ξερονήσια. Ο Σμιτ αναφέρεται εδώ και στις πηγές του, ιδίως στην *Ιστορία του Ιονίου Κράτους* του Παναγιώτη Χιώτη και στη *La question Ionienne devant l'Europe* (1859) του François Lenormant, και παρατηρεί ότι η παρουσίαση του Χιώτη «πολύ συχνά είναι επιφανειακή, ασαφής και συγκεχυμένη», ενώ «το κείμενο του Lenormant απηχεί τις απόψεις των Ριζοσπαστών».[6]

Προκύπτει, ωστόσο, ότι διαφεύγουν την προσοχή του γερμανού παρατηρητή δύο βασικές παράμετροι. Η πρώτη αφορά τη στρατηγική σημασία της Επτανήσου ως ναυτικής βάσης για την Αγγλία, η οποία όμως περί τα μέσα του 19ου αιώνα, λόγω της ανάπτυξης της ατμήλατης ναυτιλίας, άρχισε να αποδυναμώνεται. Χωρίς τον παράγοντα αυτόν, πιστεύω, η Ένωση θα είχε καθυστερήσει και θα είχε πραγματοποιηθεί τουλάχιστον πολύ μετά το 1864. Η δεύτερη παράμετρος αφορά τη δισυπόστατη ιδεολογική βάση του πρώιμου Ριζοσπαστικού Κινήματος (με επίκεντρο την Κεφαλονιά) και τη μεταγενέστερη διαφοροποίησή της από τον Κωνσταντίνο Λομβάρδο (με επίκεντρο τη Ζάκυνθο). «Το Ριζοσπαστικό κόμμα», γράφει ο Νικόλαος Γ. Μοσχονάς, «υπήρξε κόμμα λαϊκό και επαναστατικό. Θε-

3. «Wer den Dichter will verstehn, muß in Dichters Lande gehn».

4. *Die Insel Zakynthos – Erlebtes und Erforchtes.*

5. Sir Henri Ward.

6. Βερνάρδος Σμιτ, *Η νήσος Ζάκυνθος – Εντυπώσεις και εμπειρίες*, εκδ. Φίλοι του Μουσείου Σολωμού και Επιφανών Ζακυνθίων, Αθήνα 2005, σ. 249 κ.ε.

μελιωμένο πάνω στις δημοκρατικές αρχές που είχε διακηρύξει η Γαλλική επανάσταση, ακολούθησε εθνική πολιτική και απέβλεπε στην ανασυγκρότηση του ελληνισμού με τη πολιτική ριζική αλλαγή του πολιτικού και του κοινωνικού καθεστώτος σε όλη την Ελλάδα».[7]

Ως γνωστόν, εξαιτίας της μακρόχρονης εξορίας των θεμελιωτών του Ριζοσπαστικού Κόμματος, μετά το 1852 η ηγεσία του περιήλθε στον διορατικό ρεαλιστή Κωνσταντίνο Λομβάρδο. Ο τελευταίος, διαβλέποντας ότι οι σοσιαλιστικές κοινωνικές αναμορφώσεις διασπούσαν την κοινή γνώμη των Επτανησίων και ανησυχούσαν τις ευρωπαϊκές ηγεμονίες, μετονόμασε το «κόμμα» σε «κίνημα» και σταδιακά περιόρισε τους στόχους του στο δόγμα της «Αρχής των Εθνοτήτων», δηλαδή στην ένωση της Επτανήσου με το Βασίλειο της Ελλάδος.

Ο Σμιτ, στο δεύτερο κεφάλαιο που αφιερώνει στην «Πολιτική ζωή», αναφέρεται σε πέντε προσωπικότητες, τις οποίες γνώρισε από κοντά και των οποίων τις δράσεις και αντιδράσεις παρακολούθησε και αποτίμησε κατά την περίπου τριετή παραμονή του στη Ζάκυνθο. Είναι οι Δημήτριος Καλλίνικος, Φραγκίσκος Δομενεγίνης, Γεώργιος Βερύκιος, Ιούλιος Τυπάλδος και φυσικά ο Κωνσταντίνος Λομβάρδος.

Ο Δημήτριος Καλλίνικος (1814-1890) υπήρξε μια ευγενική μορφή αγωνιστή, ταγμένη στην αρχική ιδεολογική γραμμή των κεφαλλήνων Ριζοσπαστών. Ήταν φιλομαθέστατος και, κατά τον Λεωνίδα Ζώη, προικισμένος με σπάνια μνήμη, «διό», γράφει ο Ζώης, «και εθεωρείτο ως ζώσα βιβλιοθήκη και εις αυτόν ανέτρεχον πάντες οι έχοντες ανάγκην βοηθημάτων».[8] Ο Καλλίνικος εξορίστηκε από τους Άγγλους στα Αντικύθηρα και, παρά τις δελεαστικές προτάσεις τους, αρνήθηκε να αποκηρύξει τις αρχές του. Γυρίζοντας από την εξορία εξακολούθησε να αρθογραφεί τολμηρά, αλλά και συγκρούστηκε με τον Κωνσταντίνο Λομβάρδο, συγκεντρώνοντας γύρω του τους ζακυνθινούς αγωνιστές που έμεναν πιστοί, πέρα από το εθνικό, και στο κοινωνικό όραμα του Ριζοσπαστισμού. Ωστόσο, όπως μας πληροφορεί ο Ζώης, «δυστυχώς, η γλώσσα του ήτο αρχαΐζουσα και διά τούτο υπό των συγχρόνων του εκαλείτο Λεξικούμης».[9]

Οι εκτιμήσεις του σύγχρονου γερμανού παρατηρητή συμβαδίζουν μ' εκείνες του Λεωνίδα Ζώη: «Το φωτοστέφανο του μάρτυρα», γράφει, «συνδυασμένο με αξιοπρόσεκτη μόρφωση και αξιοπρεπή συμπεριφορά, χάριζε στον Καλλίνικο κάποια ιδιαίτερη αίγλη. Κατά τα άλλα, δεν διέθετε τις ιδιότητες εκείνες που εί-

7. Νικόλαος Γ. Μοσχονάς, «Το Ιόνιον Κράτος», *Ιστορία του ελληνικού έθνους*, τ. ΙΓ', Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1977, σ. 209.

8. Λεωνίδας Χ. Ζώης, *Λεξικόν ιστορικόν και λαογραφικόν Ζακύνθου*, Εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, Αθήναι 1963, τ. Α', σ. 255.

9. Λεωνίδας Χ. Ζώης, *Λεξικόν ιστορικόν και λαογραφικόν Ζακύνθου*, ό.π., τ. Α', σ. 255.

ναι απαραίτητες σε έναν αρχηγό κόμματος. Πολιτικός νους περισσότερο θεωρητικός παρά πρακτικός, δεν κατείχε το ταλέντο να επηρεάζει τα ευρύτερα λαϊκά στρώματα. Ματαιόδοξος καθώς ήταν, έμοιαζε ν' αγαπά τον ήχο της φωνής του και φρόντιζε να εκθέτει τις σκέψεις του με λόγο επιτηδευμένο, πλούσιο σε εικόνες και αρκετά πομπώδη. Ακούγοντάς τον, νόμιζε κανείς ότι διαβάζει κείμενο από ένα βιβλίο· τόσο υπολογισμένες και ξύλινες ήταν οι εκφράσεις του. Μαζί με έναν εντονότατο φιλελευθερισμό στα πολιτικά πράγματα, κατόρθωνε να συνδυάζει μιαν αξιοσημείωτη στενοκεφαλιά στις θρησκευτικές του πεποιθήσεις».[10]

Ο Σμιτ, πάντως, παρά τις επιφυλάξεις του για τις ικανότητες, επικροτεί ανεπιφύλακτα το ήθος του: «Η ομάδα του Καλλίνικου», παρατηρεί αλλού, «θεωρούμενη ως σύνολο, ήταν υψηλότερου επιπέδου και ο ηγέτης της, παρά το περιορισμένο πολιτικό του ταλέντο και την από πολλές απόψεις μυωπική και μικρόνοη στάση του, διαπνεόταν τουλάχιστον από πραγματικά ανυστερόβουλο πατριωτισμό».[11] Όπως μας πληροφορεί ο Σμιτ, καταδεικνύοντας εδώ την ιδεολογική ακαμψία του Καλλίνικου, κατά τον τριήμερο εορτασμό της Ένωσης (15-17 Οκτωβρίου 1863), «τα βράδια όλη η πόλη ήταν φωταγωγημένη. Μόνο το σπίτι του Καλλίνικου παρέμενε σκοτεινό και χωρίς καμία σημαία στα παράθυρά του».[12]

Παρακολουθώντας τις προσεγγίσεις του Σμιτ σε πρόσωπα και πράγματα, διαπιστώνει κανείς κάποια, θα την έλεγα προκατειλημμένη, κριτική αποτίμηση. Μια τάση να θεωρεί απαραίτητα σκοτεινό ό,τι δεν ήταν απόλυτα φωτεινό. Μια τάση εξωπραγματική, καθώς στους χαρακτήρες των ανθρώπων επικρατεί το ημίφως, το αναγεννησιακό chiaroscuro, που οφείλεται στη διαμάχη φωτός και σκότους· και που, από μιαν άποψη, καθιστά το φως λαμπρότερο, όποτε επικρατεί.

Χαρακτηριστική είναι η αμηχανία του Γερμανού να κατανοήσει την κοσμική συμπεριφορά του πολιτικού και αξιόλογου μουσουργού Φραγκίσκου Δομενεγίνη, μετά την επιστροφή του από τη μαρτυρική εξορία των Αντικυθήρων. «Ένας από τους σημαντικότερους Ριζοσπάστες», γράφει, «ο οποίος άλλοτε είχε εξοριστεί στο νησί των Αντικυθήρων και την εποχή εκείνη συμμετείχε ενεργά στους εθνικούς αγώνες, ο Φραγκίσκος Δομενεγίνης, άνδρας με αξιόλογα προσωπικά χαρίσματα και οπαδός του Καλλίνικου, διατηρούσε φιλικές σχέσεις με την οικογένεια του βρετανού τοποτηρητή […]. Βλέπουμε, λοιπόν, ότι πέρα από τους εμπαθείς αγώνες στη Βουλή και στον τύπο, η δράση των κομμάτων δεν είχε σημαντικές επιπτώσεις στην κοινωνική ζωή».[13]

Η προαναφερθείσα προκατειλημμένη κριτική θέση του γερμανού σχολια-

10. Βερνάρδος Σμιτ, *Η νήσος Ζάκυνθος*, ό.π., σ. 265 κ.ε.
11. Βερνάρδος Σμιτ, *Η νήσος Ζάκυνθος*, ό.π., σ. 270 κ.ε.
12. Βερνάρδος Σμιτ, *Η νήσος Ζάκυνθος*, ό.π., σ. 300 κ.ε.
13. Βερνάρδος Σμιτ, *Η νήσος Ζάκυνθος*, ό.π., σ. 280 κ.ε.

στή φανερώνεται εντονότερα κατά την αναφορά του στη διαμάχη μεταξύ του κεφαλονίτη δικαστή και αξιόλογου ποιητή Ιούλιου Τυπάλδου (1814-1883) και του Κωνσταντίνου Λομβάρδου. Ο Τυπάλδος εθεωρείτο υποστηρικτής της πρότασης να ανακηρυχθούν η Κέρκυρα και οι Παξοί αγγλική αποικία. Επιπλέον, υπήρχαν φήμες ότι ο δικαστής στήριξε κρυφά τους ανθενωτικούς κύκλους της Επτανήσου. Ο Λομβάρδος, λίγο προ των εκλογών της ΙΓ΄ Βουλής, δημοσίευσε ένα οξύτατο, εν πολλοίς υβριστικό, άρθρο κατά του Τυπάλδου· όμως, χάρη στη μεσολάβηση τρίτων φαίνεται ότι δόθηκαν εξηγήσεις και οι αντίπαλοι έδειξαν να συμφιλιώνονται. Τα κίνητρα του Τυπάλδου απέβλεπαν, σίγουρα, στην προσωπική του αποκατάσταση, ενώ εκείνα του Λομβάρδου ήταν προφανώς πολιτικά και απέβλεπαν αντίστοιχα στη μη περαιτέρω όξυνση των παθών. Πράγματα, ωστόσο, ακατανόητα για τον Σμιτ. «Θα πίστευε κανείς», γράφει, «ότι το επεισόδιο αυτό, εάν δεν κατέληγε σε μονομαχία μέχρι θανάτου ή σε δικαστική αγωγή, τουλάχιστον θα είχε ως αποτέλεσμα την αιώνια έχθρα των δύο αντιπάλων. Καταλαβαίνετε, λοιπόν, τη γενική έκπληξη που προκάλεσε, λίγες μέρες αργότερα, το θέαμα των δύο ανδρών να περπατούν πιασμένοι από το χέρι στη λέσχη, διακηρύσσοντας έτσι δημόσια τη συμφιλίωσή τους».[14]

Ο Γεώργιος Βερύκιος (1818-1891) υπήρξε αναμφίβολα μια χαρισματική προσωπικότητα. Ο Ζώης αναφέρει ότι «διεκρίθη ως ριζοσπάστης, δημοσιογράφος, βουλευτής και ρήτωρ [...] εκ των πρώτων δε (υπήρξε) οίτινες διά του τύπου ύψωσαν την φωνήν υπέρ των δικαιωμάτων του Επτανησιακού λαού».[15] Πέρα από χαρισματική, ωστόσο, φαίνεται ότι ήταν και προσωπικότητα ασταθής και αρκετά εγωκεντρική. Ο Λεωνίδας Ζώης προσθέτει ότι ο Βερύκιος «εξέδωσε τον *Μάγον* το 1848, υποστηρίζων ότι δέον να υπάρχουν προνομιούχοι τάξεις, παρεξηγήθη δε, διότι διεδόθησαν κατ' αυτού πράγματα τα οποία ούτε καν διενοήθη».[16] Όσο για τον εγωκεντρισμό του, ο Σπυρίδων Δε Βιάζης αναφέρει ότι ο αρμοστής Ουάρντ, ο οποίος εξόρισε τους ριζοσπάστες πολιτικούς, είχε πει για τον Βερύκιο: «Δεν τον εξορίζω, διότι επιζητεί πάση θυσία ο δοξομανής την δόξαν, αλλ' εγώ δεν του την δίδω».[17]

Ο Σμιτ, αναφερόμενος στον Βερύκιο, δείχνει να συμμερίζεται τις πιο πάνω απόψεις. Οι αντίπαλοι του Λομβάρδου «κατάφεραν να πάρουν με το μέρος τους μιαν ιδιαίτερα ασταθή προσωπικότητα», γράφει, «η οποία στο παρελθόν είχε αποστατήσει και από τους δύο μεγάλους πολιτικούς σχηματισμούς. Κατά τα τε-

14. Βερνάρδος Σμιτ, *Η νήσος Ζάκυνθος*, ό.π., σ. 297 κ.ε.

15. Βερνάρδος Σμιτ, *Η νήσος Ζάκυνθος*, ό.π., σ. 89 κ.ε.

16. Λεωνίδας Ζώης, *Λεξικόν ιστορικόν και λαογραφικόν Ζακύνθου*, ό.π., τ. Α΄, σ. 89.

17. Σπυρίδων Δε Βιάζης, «Γεώργιος Βερύκιος», *Νέον Φως*, φ. 13, Ζάκυνθος 13 Ιουνίου 1914, σ. 4.

λευταία χρόνια ο άνθρωπος αυτός υπήρξε οπαδός και συνεργάτης του Λομβάρδου, μέχρι που το ζήτημα της υποψηφιότητας για τον ελληνικό θρόνο δίχασε τους δύο άνδρες. Επρόκειτο για τον Γεώργιο Βερύκιο, ο οποίος τον Αύγουστο του 1863 δημοσίευσε ένα φυλλάδιο, καταφερόμενος κατά του πρώην πολιτικού του φίλου και συντασσόμενος με εκείνους που κατέκριναν τον Λομβάρδο ως εξωνημένο όργανο του βασιλιά Όθωνα».[18]

Η προσέγγιση εκ μέρους του Σμιτ της προσωπικότητας του Κωνσταντίνου Λομβάρδου, χωρίς να είναι αρνητική, είναι τουλάχιστον… εμπαθής. Αυτό θα μπορούσε εν μέρει να πιστωθεί στο ότι, στα τρία χρόνια της παραμονής του στη Ζάκυνθο, έζησε σε αριστοκρατικό, άρα αντιλομβαρδιανό περιβάλλον, κυρίως όμως, πιστεύω, πρέπει να πιστωθεί στην προκατειλημμένη κριτική του θεώρηση, η οποία τον παρεμπόδισε να εκτιμήσει τις βάσεις της διαφοροποίησης της πολιτικής τού χαρισματικού αυτού λαϊκού ηγέτη.

«Ο Λομβάρδος», γράφει, «γιατρός, σπουδασμένος στη Γερμανία, ήταν άνθρωπος εντελώς διαφορετικός από τον Καλλίνικο, ακόμη και στην εξωτερική του εμφάνιση. Αδύνατος όπως ο Κάσσιος, και με μαλλιά ξανθά, χαρακτηριστικό που, μαζί με το ίδιο του το όνομα, παρέπεμπε σε μη ελληνική καταγωγή. Η κεφαλή του Λομβάρδου δεν περιβαλλόταν, όπως εκείνη του γηραιότερου αντιπάλου του, από το φωτοστέφανο του μάρτυρα. Από την άλλη πλευρά, όμως, είχε όλες εκείνες τις ιδιότητες που ήταν απαραίτητες για να αποκτήσει κάποιος δημοτικότητα. Οι τρόποι του χαρακτηρίζονταν από απλότητα, συνδυασμένη με την πρακτικότητα της επιστήμης του. Ήταν ενεργητικός και υπολογιστής και ταυτόχρονα, γεμάτος από τερατώδη φιλοδοξία. Ακόμη και οι αντίπαλοί του αναγνώριζαν τα μεγάλα ταλέντα του, ιδιαίτερα τη δαιμονική του ευφράδεια. Ως γιατρός ο Λομβάρδος ήταν ιδιαίτερα οξυδερκής. Κάποτε μάλιστα, όταν υπέφερα από μιαν επίμονη αδιαθεσία, μου έδωσε μιαν απλή όσο και εξαίρετη συμβουλή, για την οποία του χρωστώ ακόμα και σήμερα ευγνωμοσύνη».[19]

Αλλού, ενώ αναγνωρίζει τη φιλοπατρία του Λομβάρδου, σπεύδει να αμφισβητήσει τις επιλογές του. «Με κανέναν τρόπο», γράφει, «δεν θα ήθελα να αρνηθώ τη φιλοπατρία του επιδέξιου αντίπαλου του Καλλίνικου ή να δώσω πίστη σε όλες τις δυσφημιστικές κατηγορίες που εκτόξευαν εναντίον του […]. Εν τούτοις, από την άποψη της ανιδιοτέλειας, ο Λομβάρδος υπολειπόταν σημαντικά του Καλλίνικου και ήταν πολύ λίγο επιλεκτικός, όσον αφορά τα μέσα που χρησιμοποιούσε για την επίτευξη των στόχων του».[20]

Η προκατάληψη του Σμιτ γίνεται εμφανέστερη, όταν κρίνει τους συνεργά-

18. Βερνάρδος Σμιτ, *Η νήσος Ζάκυνθος*, ό.π., σ. 294.
19. Βερνάρδος Σμιτ, *Η νήσος Ζάκυνθος*, ό.π., σ. 267.
20. Βερνάρδος Σμιτ, *Η νήσος Ζάκυνθος*, ό.π., σ. 270.

τες του Λομβάρδου. Τους κρίνει με τη νοοτροπία της τάξης, στην οποία εργάζεται, και ανάγει σε κανόνα τις όποιες σκοτεινές εξαιρέσεις. «Η συμπάθεια των ανωτέρων κοινωνικών στρωμάτων για τους Ριζοσπάστες της εποχής εκείνης», γράφει, «ήταν, σε γενικές γραμμές, πολύ περιορισμένη. [...] Ισχυρίζονταν ότι στο κόμμα αυτό ελάχιστοι ήταν εκείνοι, οι οποίοι αγωνίζονταν ειλικρινά για την ένωση της Επτανήσου Πολιτείας με το Ελληνικό Βασίλειο. Οι περισσότεροι καλλιεργούσαν, υπό το πρόσχημα του πατριωτισμού, προσωπικές φιλοδοξίες και ο μόνος στόχος της υποψηφιότητάς τους για μια θέση στη Βουλή ήταν απλά η βουλευτική αποζημίωση».[21]

Εκεί, όμως, που ο Γερμανός αποτυγχάνει απόλυτα είναι όταν παραγνωρίζει τα πολιτικά αίτια της διάσπασης των Ριζοσπαστών, που συνίσταντο στην εμμονή των ιδρυτών Κεφαλλήνων και των Ζακυνθίων του Καλλίνικου στη σοσιαλιστική κοινωνική αναμόρφωση, την οποία ο ρεαλιστής Λομβάρδος εγκατέλειψε, προκειμένου να συνενώσει και να επικεντρώσει τους Επτανησίους στη διεκδίκηση της Ένωσης με την Ελλάδα. Ενώ ο Σμιτ γράφει, πλανώμενος, ότι «βασικά αίτια της διάσπασης του Ριζοσπαστικού Κόμματος στάθηκαν, χωρίς αμφιβολία, οι προσωπικές διαφορές των ηγετών του, οι οποίες οφείλονταν προπάντων σε λόγους ζηλοτυπίας».[22]

Για να μη τον αδικήσω, ωστόσο, πρέπει να επισημάνω ότι κάπου ο Σμιτ παραδέχεται τις δυσχέρειες της άμεσης αποτίμησης της ιστορικής εκείνης περιόδου: «Δύσκολο ήταν, πράγματι, για έναν ξένο», λέει, «να σχηματίσει ολοκληρωμένη, σαφή και δικαιολογημένη κρίση μέσα από το χάος αυτό των αντιτιθέμενων απόψεων και των ανταλλασσόμενων κατηγοριών, αν μάλιστα λάβει κανείς υπόψη του ότι η τάση για απερίσκεπτη απόδοση κατηγοριών συγκαταλέγεται στα εγγενή ελαττώματα του ελληνικού λαού».[23]

Κλείνοντας το κεφάλαιο, το αφιερωμένο στην πολιτική κατάσταση της Επτανήσου, ο γερμανός καθηγητής κάνει μια διαπίστωση, η οποία, στην ουσία, αναιρεί κάποιες από τις κρίσεις του και δικαιώνει τις επιλογές του Κωνσταντίνου Λομβάρδου· δικαιώνει όμως και την ειλικρίνεια του συγγραφέα: «Όταν κάποτε βρέθηκα πάλι στα νησιά, δεκατέσσερα χρόνια μετά την ενσωμάτωσή τους στο Ελληνικό Βασίλειο», γράφει, «μου δόθηκε η εντύπωση ότι οι κάτοικοί τους, παρά το ότι δεν φαίνεται να λησμόνησαν τα πλεονεκτήματα της Βρετανικής Προστασίας, θεωρούσαν την ένταξή τους σε μια ελεύθερη, εθνική, κρατική οντότητα ως το ύψιστο αγαθό».[24]

---

21. Βερνάρδος Σμιτ, *Η νήσος Ζάκυνθος*, ό.π., σ. 268 κ.ε.
22. Βερνάρδος Σμιτ, *Η νήσος Ζάκυνθος*, ό.π., σ. 267.
23. Βερνάρδος Σμιτ, *Η νήσος Ζάκυνθος*, ό.π., σ. 269 κ.ε.
24. Βερνάρδος Σμιτ, *Η νήσος Ζάκυνθος*, ό.π., σ. 304.

Περίληψη / Summary

Το 1899, ο Βερνάρδος Σμιτ, καθηγητής στο Πανεπιστήμιο του Φράιμπουργκ, δημοσίευσε το βιβλίο του *Die Insel Zakynthos* (*Η νήσος Ζάκυνθος*). Ο συγγραφέας κατέγραψε τα βιώματά του και τα ευρήματα των ερευνών του κατά την παραμονή του στη Ζάκυνθο (1861-1864), όπου εργάστηκε ως οικοδιδάσκαλος. Ο Σμιτ, μεταξύ άλλων, αναφέρθηκε στην πολιτική κατάσταση στα Ιόνια Νησιά πριν από την Ένωσή τους με το Βασίλειο της Ελλάδος και προσέγγισε κριτικά την προσωπικότητα των ζακυνθινών ηγετών του Ριζοσπαστικού Κόμματος (Λομβάρδο, Καλλίνικο. Βερύκιο κ.λπ.), αλλά και τις κοινωνικές τάσεις και αντιδράσεις κατά τα τελευταία χρόνια του βρετανικού προτεκτοράτου.

In 1899 Bernhard Schmidt, professor at the University of Freiburg, published his book *Die Insel Zakynthos* (*The Isle Zakynthos*). The author recorded his experiences during his stay in Zakynthos (1861-1864), where he was employed as a tutor. Schmidt, inter alia, referred to the political status in the Ionian Islands, before their union with the Kingdom of Greece, and criticized the Zakynthian leaders of the Radical Party (Lombardos, Kallinikos, Verykios, ect, as well as the social tendencies and reactions during the last years of the British Protectorate.

ΜΙΑ ΚΟΥΚΙΔΑ ΣΤΟ ΧΑΡΤΗ Ή ΜΙΑ ΙΔΕΑ; Η ΣΥΝΑΙΣΘΗΜΑΤΙΚΗ ΓΕΩΓΡΑΦΙΑ ΤΩΝ «ΞΕΝΩΝ» ΩΣ ΜΕΣΟ ΕΠΑΝΕΡΜΗΝΕΙΑΣ ΚΑΙ ΟΙΚΕΙΟΠΟΙΗΣΗΣ ΤΗΣ ΚΕΦΑΛΟΝΙΑΣ

Ευπραξία Πολλάτου – Σάββας Μακρίδης

Η έννοια του ντόπιου και η ισχύς της στη συγκράτηση και συνοχή μιας μικρής κοινωνίας, είτε νησιωτικής είτε άλλης, είναι πολύ γνωστή στους ανθρωπολόγους και κοινωνιολόγους. Το σύνορο των ντόπιων κατασκευάζεται με βάση τις ιδέες και τις πρακτικές τους ως προς τους θεωρούμενους «ξένους». Άτομα με άλλη προέλευση ή ακόμη και διαφορετικές αντιλήψεις από αυτές της κοινότητας χαρακτηρίζονται ξένοι, με αποτέλεσμα να απομακρύνονται και να περιορίζεται η συμμετοχή τους στη δράση του τόπου.

Η Κεφαλονιά, ως περιοχή νησιωτική με ελλιπή σύνδεση με άλλα μέρη και ευρισκόμενη μακριά από το κέντρο της Ελλάδας, με ιστορία ξένων κατακτήσεων, με μετακινήσεις πληθυσμών προς αυτήν (είτε ως εργατών είτε ως νέων οικογενειακών μελών) δεν θα μπορούσε να ξεφύγει από αυτή τη νοοτροπία. Η ισχύς της καταγράφεται ακόμη και σήμερα τόσο στα αστικά όσο και στα αγροτικά μέρη του νησιού και αφορά και τους φοιτητές των τμημάτων του ΤΕΙ Ιονίων Νήσων, που βρίσκονται στο Αργοστόλι, οι οποίοι και αποτελούν το αντικείμενο της μελέτης μας.

Το κυρίαρχο θεωρητικό υπόβαθρο παρείχαν οι κοινωνικές μελέτες για την έννοια του «ξένου» –του γνωστότερου στην κοινωνική ανθρωπολογία ως «άλλου»– και για την έννοια του «ορίου». Ο «ξένος» στις εθνογραφίες θεωρείται περιθωριακή κατηγορία, βρίσκεται σε στενή σχέση και αναλύεται σε συνάρτηση με την έννοια του «δικός» (Dubisch, Sutton, Herzfeld).[1] Η αντίθεση των εννοιών προσδιορίζεται από τακτικές και πρακτικές ένωσης των μελών μιας ομάδας ή κοινότητας και των ισχυρών συνεκτικών δεσμών που προκαλούν ή ενισχύ-

1. Jill Dubisch, "Foreign Chickens and Other Outsiders: Gender and Community in Greece", *American Ethnologist*, τ. 20, *τχ.* 2 (1993), σ. 272-287. – David Sutton, "Tradition and Modernity: Kalymnian Constructions of Identity and Otherness", *Journal of Modern Greek Studies*, τ. 12, *τχ.* 2 (1994), σ. 239-260. – Michael Herzfeld, "Meaning and Morality: A Semiotic Approach to Evil Eye Accusations in a Greek Village", *American Ethnologist*, τ. 8, *τχ.* 3, Symbolism and Cognition (1981), σ. 560-574.

ουν αυτές οι τακτικές (από την πρόσληψη εργατών σε χειρωνακτικές εργασίες μέχρι την προστασία της ιδιωτικής ζωής, τις χρήσεις χώρων εντός και εκτός σπιτιού, τις μορφές ομιλίας και το συμποσιασμό) με σκοπό να αποκλειστούν οι ξένοι. Η αντίθεση σκιαγραφεί το σύνορο, το όριο των δύο ομάδων (δικοί και ξένοι) και χωρίζει άτομα ή ομάδες, προβάλλοντας έτσι τις διαφορές των μεν από τους δε. Όπως παρατηρείται, ο όρος εκτείνεται και στη διάσταση του χώρου εντός και εκτός του χωριού/πόλης, για να περιλάβει ή να αποκλείσει και άλλα άτομα, με τα όρια επομένως να είναι πάντα ρευστά και είτε να διευρύνονται είτε να συρρικνώνονται.

Η έννοια του ορίου έχει μελετηθεί από διάφορες οπτικές γωνίες και σε διάφορες κοινωνικές και ανθρωπιστικές επιστήμες. Παρότι παρατηρούμε δυσκολία στον ακριβή ορισμό της έννοιας του ορίου, ο πιο συνήθης είναι «νοητική διάκριση με σκοπό την κατηγοριοποίηση ανθρώπων, πρακτικών, χώρου και χρόνου» (Michèle Lamont και Virág Molnár). Το όριο στη βιβλιογραφία παρουσιάζεται με βάση την κινητικότητά του. Αυτό σημαίνει ότι δημιουργείται, ενισχύεται, διασχίζεται, καταστρέφεται, μεταφέρεται, μετατοπίζεται. Σε όλες αυτές τις ενέργειες υπάρχουν άνθρωποι που δρουν αλλά και αντικείμενα και μηχανισμοί που τους βοηθούν. Ως προς την αίσθηση του ανήκειν, το όριο δεν ανήκει σε κανέναν αποκλειστικά αλλά ταυτόχρονα ανήκει και στις δύο πλευρές που χωρίζονται μεταξύ τους. (Michèle Lamont και Virág Molnár,[2] Sanne F. Akkerman και Arthur Bakker,[3] F. Barth).

Η μελέτη του Σίμελ[4] για τον ξένο και η μελέτη του Μπαρθ[5] για το όριο ήταν επίσης αντίστοιχοι οδηγοί μας. Αποκλίναμε από το Σίμελ και τους παραπάνω ανθρωπολόγους ως προς το χρόνο παραμονής του ξένου στο νέο τόπο αφενός (οι φοιτητές δεν έρχονται για να μείνουν μόνιμα αλλά έχουν περιορισμένο χρόνο παραμονής στο νησί) και αφετέρου στην ποιότητα του ξένου: θεωρήσαμε τους φοιτητές ως «μερικώς ξένους», δεδομένου ότι έχουν την ίδια γλώσσα και εθνικότητα με τον ντόπιο πληθυσμό. Συμφωνήσαμε με τον Μπαρθ και την Dubisch ότι το όριο δημιουργείται κατά την αλληλεπίδραση, αλλά ερευνήσαμε τους τρόπους,

---

2. Michèle Lamont and Virág Molnár, "The Study of Boundaries in the Social Sciences", *Annual Review of Sociology*, τ. 28 (2002), σ. 167-195.

3. Sanne F. Akkerman and Arthur Bakker, "Boundary Crossing and Boundary Objects", *Review of Educational Research*, τ. 81, τχ. 2 (2011), σ. 132-169.

4. Georg Simmel, "The Stranger", στο βιβλίο του ίδιου, *On Individuality and Social Forms. Selected Writings* (επιμέλεια και εισαγωγή Donald N. Levine), The University of Chicago Press, Chicago 1971(1908), σ. 143-149.

5. Fredrik Barth, "Introduction", στο έργο του, *Ethnic Groups and Boundaries: The Social Organization of Culture Difference*, Little Brown and Company, Boston 1969, σ. 9-39.

με τους οποίους οι «ξένοι φοιτητές» δεν το διατηρούν αλλά επιχειρούν να το μειώσουν.

Το θεωρητικό υπόβαθρο για το σχεδιασμό της έρευνας ενισχύθηκε επίσης από τη συναισθηματική γεωγραφία. Ο πολύ νέος αυτός κλάδος της γεωγραφίας μελετά το ρόλο των συναισθημάτων στη δράση των ανθρώπων (ή τον περιορισμό τους) στο χώρο. Ιδιαίτερα χρήσιμα στάθηκαν τα κείμενα που αφορούσαν στη συναισθηματική γεωγραφία του αποκλεισμού, δεδομένου ότι εξέταζαν το ρόλο του ατόμου και τα συναισθήματά του στην προσπάθεια να υπερπηδήσει τα εμπόδια-περιορισμούς που θέτει ο χώρος πολλές φορές και να αποκαταστήσει σχέσεις αλληλεπίδρασης τόσο με το χώρο όσο και με τα άλλα άτομα. Οι συναισθηματικές μας αντιδράσεις, σύμφωνα με τις βασικές αρχές του κλάδου αυτού, βοηθούν στην κατασκευή της υφής των προσωπικών γεωγραφιών. Τα συναισθήματα όντως έχουν μεγάλη σημασία και διαμορφώνουν τις εμπειρίες μας και την ύπαρξή μας στον κόσμο· επίσης, επηρεάζουν την αίσθηση του χρόνου και του χώρου. Είναι τρόποι γνώσης αλλά και ύπαρξης στον κόσμο (Joyce Davidson και Christine Milligan[6] και Liz Bondi, Joyce Davidson και Mick Smith,[7] Mick Smith, Joyce Davidson, Laura Cameron και Liz Bondi[8] και ακόμη Kay Anderson και Susan J. Smith).[9]

Η τοποφιλία είναι μια ακόμη έννοια, στην οποία βασιστήκαμε στο θεωρητικό μέρος. Ο Tuan[10] αρχικά όρισε την τοποφιλία ως το συναισθηματικό δεσμό μεταξύ του ανθρώπου, του τόπου κατοικίας του και του περιβαλλοντικού του πλαισίου. Η αντιληπτική ικανότητα του ατόμου για το χωρικό του πλαίσιο παίζει σημαντικό ρόλο στη δημιουργία και διαμόρφωση των συναισθημάτων. Τα ποικίλα συναισθήματα προκαλούνται στο άτομο μέσα από τη συνεχή τριβή του με το κοινωνικό του πλαίσιο, καθώς και με τον περιβάλλοντα χώρο και τα φυσικά του αντικείμενα (González, 2005).[11]

---

6. Joyce Davidson and Christine Milligan, "Embodying emotion sensing space: introducing emotional geographies", *Social and Cultural Geography*, τ. 5, τχ. 4 (2004), σ. 523-532.

7. Liz Bondi, Joyce Davidson and Mick Smith, "Introduction: Geography's Emotional Turn", στο συλλογικό τόμο: *Emotional Geographies* (επιμ. Liz Bondi, Joyce Davidson and Mick Smith), Ashgate, UK and USA 2007, σ. 1-16.

8. Mick Smith, Joyce Davidson, Laura Cameron and Liz Bondi, "Introduction - geography and emotion-emerging constellations", στο συλλογικό τόμο: *Emotion, place and culture* (επιμ. Mick Smith, Joyce Davidson, Laura Cameron and Liz Bondi), Ashgate, UK and USA 2009, σ. 1-18.

9. Kay Anderson and Susan J. Smith, "Emotional Geographies", *Transactions of the Institute of British Geographers, New Series*, τ. 26, τχ. 1 (2001), σ. 7-10.

10. Yi-Fu Tuan, *Topophilia: A Study of Environmental Perception, Attitudes, and Values*, Prentice-Hall, Englewood Cliffs, NJ 1974.

11. Beatriz Muñoz González, "Topophilia and Topophobia: The Home as an Evoca-

Αναμφισβήτητα, όπως προκύπτει από τη μελέτη της βιβλιογραφίας, ο τόπος αποτελεί μια πηγή συναισθημάτων, όπου η συναισθηματική αντίδραση καταλήγει να είναι αντανάκλαση των εικόνων του κοινωνικού και του φυσικού περιβάλλοντος, και, ως εκ τούτου, ο τόπος μετουσιώνεται σε μια ιδέα, πέρα από την υλική πραγματικότητα, δηλ. μετατρέπεται σε μια αναπαράσταση που αντανακλά ποικίλα κοινωνιο-ψυχολογικά ερεθίσματα των ατόμων, τα οποία διαβιούν σε αυτόν τον περιβάλλοντα χώρο.

Το θεωρητικό υπόβαθρο συμπληρώθηκε από την αναζήτηση όμοιων ή παραπλήσιων τακτικών κατά την αλληλεπίδραση νεοεισερχόμενων εθνοτικών ομάδων με τον υπόλοιπο μόνιμο ελληνικό πληθυσμό. Ως περίπτωση μελέτης επιλέχθηκε μια κοινωνική ομάδα με ισχυρά τεκμήρια ελληνικότητας, η οποία όμως αντιμετωπίζει πολλά προβλήματα προσαρμογής και αντιδρά άλλοτε πλησιάζοντας περισσότερο και άλλοτε λιγότερο[12] τον ντόπιο ελληνικό πληθυσμό. Η ομάδα αυτή δεν είναι άλλη από τους Πόντιους[13] «μετανάστες», οι οποίοι έφτασαν στην Ελλάδα στα τέλη της δεκαετίας του '80 και αρχές του '90. Τηρώντας αυτή τη γραμμή μιας «ελληνικής μειονοτικής ομάδας»,[14] τις προσδοκίες της για απο-

---

tive Place of Contradictory Emotions", *Space and Culture*, τ. 8, *τχ.* 19 (2005), σ. 193-213.

12. Violetta Hionidou, "Abroad I was Greek and in Greece I am a Foreigner: Pontic Greeks from Former Soviet Union in Greece", *Journal of Modern Greek Studies*, τ. 30, *τχ.* 1 (2012), σ. 103-127. – Fani Keramida, "The Way to the Homeland: A 'Repatriated' Migrant's Life Story", *Oral History*, τ. 27, *τχ.* 1 (1999), σ. 75-85. – Lilia Shevtsova, "Post-Soviet emigration today and tomorrow", *International Migration Review*, τ. 26, *τχ.* 98 (1992), σ. 241-257 και Magda Zografou and Stavroula Pipyrou, "Dance and Difference: Toward an Individualization of the Pontian Self", *Dance Chronicle*, τ. 34, *τχ.* 3 (2011), σ. 422-446.

13. Τριάδα Χατζηγεωργίου, *Έλληνες Πόντιοι από την (πρώην) Σοβιετική Ένωση. Εκφράσεις της ταυτότητας και της κοινωνικοποίησης στην Ελλάδα* (διδακτορική διατριβή), Τμήμα Φιλοσοφικών και Κοινωνικών Σπουδών, Πανεπιστήμιο Κρήτης 2006. Επίσης, Πολύμνια Παραδεισοπούλου, *Διαδρομές ένταξης και διαμόρφωσης της ταυτότητας των Ποντίων προσφύγων*, (διδακτορική διατριβή), Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα 2012. – Κώστας Τσακίρης, «Πόντιοι παλιννοστούντες από την πρώην Σοβιετική Ένωση», στο: *Διαστάσεις τοῦ κοινωνικού αποκλεισμού στην Ελλάδα: Κύρια θέματα και προσδιορισμός προτεραιοτήτων πολιτικής* (επιμ. Δημήτριος Καραντινός, Λάουρα Μαράτου-Αλιπράντη, Έμυ Φρονίμου), τ. Α', ΕΚΚΕ, Αθήνα 2002, σ. 475-489.

14. Anthony Bryer, "The Pontic Greeks before the Diaspora", *Journal of Refugee Studies*, τ. 4, *τχ.* 4 (1991), σ. 315-334. – Richard Clogg, *A Concise History of Greece*, Cambridge University Press, Cambridge 1992 και Richard Clogg, *The Greek Diaspora in the Twentieth Century*, Palgrave, Basingstoke 1999. – Ιωάννης Χασιώτης και Άρτεμις Ξανθοπούλου-Κυριακού «Η τσαρική πολιτική έναντι των εθνοτήτων και η οργάνωση των Ελλήνων», στο: *Έλληνες στη Ρωσία και στη Σοβιετική Ένωση* (επιμ. Ιωάννης Χασιώτης), University Studio Press, Θεσσαλονίκη 1997, σ. 185-212 και Artemis Xanthopoulou-Kyriakou,

δοχή, την απόρριψη των προσδοκιών και τα προβλήματα που αυτή συναντά,[15] αποκλίναμε από τις μελέτες για τους Πόντιους, επιχειρώντας να διαπιστώσουμε αν και πόσο οι φοιτητές[16] ενεργούν οι ίδιοι και ποια είναι η ακτίνα δράσης τους στο νησί, ώστε να νιώσουν λιγότερο ξένοι ή να δεθούν συναισθηματικά με αυτό.

Η έρευνα διήρκεσε από το Δεκέμβριο 2013 ώς το Μάρτιο 2014 και έγινε με τη μέθοδο του ερωτηματολογίου. Η πρώτη προσέγγιση των φοιτητών έγινε είτε στη διάρκεια των παραδόσεων είτε μέσω ηλεκτρονικού ταχυδρομείου, για να διαπιστώσουμε το ποσοστό ανταπόκρισης. Το ερωτηματολόγιο καταρτίστηκε και στη συνέχεια διανεμήθηκε με ηλεκτρονικό ταχυδρομείο στους φοιτητές, ώστε να υπάρξει μια πιο προσωπική επικοινωνία. Οι ερωτήσεις ήταν κλειστού και ανοικτού τύπου, και το δείγμα μας αριθμεί εκατό άτομα.

Σκοπός της έρευνας ήταν να διερευνηθεί αν οι φοιτητές νιώθουν δικό τους το νησί (ή όχι) και με ποιους τρόπους το πέτυχαν αυτό. Καθορίσαμε και περιορίσαμε τους τρόπους βασιζόμενοι στη σκέψη ότι οι «ξένοι» μπορούν να δανειστούν από τους ντόπιους τεχνικές επιβίωσης και σύνδεσης με έναν τόπο και να τις προσαρμόσουν στις δικές τους ανάγκες και συνθήκες ζωής. Οι τρόποι αυτοί ήταν οι εξής: α) αλληλεπίδραση με τους ντόπιους β) δική τους σχέση με τον τόπο και δράση τους σε αυτόν, γ) ρόλος των συναισθημάτων στη σύνδεσή τους με το νησί.

Το δείγμα μας, λοιπόν, αποτελείται από φοιτήτριες κατά μεγάλο ποσοστό και φοιτητές, σε μικρότερο ποσοστό, του τμήματος Δημοσίων Σχέσεων και Επικοινωνίας του ΤΕΙ Ιονίων Νήσων, αποτυπώνοντας έτσι την πραγματική εικόνα κατανομής φύλου που επικράτησε και επικρατεί στο τμήμα. Περιλάβαμε

"The Diaspora of the Greeks of the Pontos: Historical Background", *Journal of Refugee Studies*, τ. 4, τχ. 4 (1991), σ. 357-363.

15. Μελετήσαμε τα εξής: Αλέξανδρος Αφουξενίδης, Νίκος Σαρρής, Όλγα Τσακηρίδη (επιμ.), *Ένταξη των μεταναστών: Αντιλήψεις, πολιτικές, πρακτικές*, ΕΚΚΕ, Αθήνα 2012. – George Halkos and Dimitrios Salamouris, "Socio-economic Integration of Ethnic Greeks from the Former USSR: Obstacles to entry into the Greek Labour Market", *Journal of Ethnic and Migration Studies*, τ. 29, τχ. 3 (2003), σ. 519-534. Επίσης, Κούλα Κασιμάτη, Βασίλειος Μάος, Νίκος Γλυτσός, Βλάσης Αγτζίδης, Μαρία Βεργέτη και Αντώνης Ραγκούσης, *Πόντιοι μετανάστες από την πρώην Σοβιετική Ένωση: Κοινωνική και οικονομική τους ένταξη*, Γενική Γραμματεία Απόδημου Ελληνισμού. Κέντρο Κοινωνικής Μορφολογίας και Κοινωνικής Πολιτικής, Αθήνα 1992 και Maria Vergeti, «Pontic Greeks from Asia Minor and the Soviet Union: Problems of Integration in Modern Greece», *Journal of Refugee Studies*, τ. 4, τχ. 4 (1991), σ. 382-394.

16. Paul Chatterton, "University Students and City Centres – the Formation of Exclusive Geographies: The Case of Bristol, UK", *Geoforum*, τ. 30 (1999), σ. 117-133 και Gill Valentine and Tracey Skelton, "Living on the Edge: The Marginalisation and 'Resistance' of D/deaf youth", *Environment and Planning A*, τ. 35 (2003), σ. 301-321.

τόσο απόφοιτους, άτομα που μόλις αποφοίτησαν, αλλά και φοιτητές εν ενεργεία –από το έκτο εξάμηνο σπουδών και άνω. Εξαιρέσαμε άτομα που βρίσκονται στο πρώτο έτος, επειδή θεωρήσαμε ότι δεν έχουν ζήσει αρκετό διάστημα στο νησί, ώστε να έχουν αποκτήσει κάποια σύνδεση και ευρύτερη γνώση του. Επίσης εξαιρέσαμε φοιτητές με καταγωγή από το νησί. Η έρευνα διεξήχθη με τυχαία δειγματοληψία. Στη συνέχεια παρουσιάζουμε μόνο μερικά από τα αποτελέσματα.

Τα δημογραφικά στοιχεία των φοιτητών είναι τα εξής:

Φύλο φοιτητών: 82% γυναίκες, 18% άντρες.

Χρόνος παραμονής στο νησί: το 59% έζησε 3 χρόνια στο νησί, το 12% 4 χρόνια, το 10% έζησε 3,5 χρόνια, το 6% έζησε 2 χρόνια, το 4% έζησε 5 χρόνια, το 2% έζησε 2,5 χρόνια, το 1% έζησε 1 έτος και άλλο 1% έζησε 6 έτη και τέλος το 5% ερχόταν μόνο στην εξεταστική ή και σε τακτά διαστήματα για ενημέρωση.

Η ακτίνα κίνησης των φοιτητών καλύπτει το Αργοστόλι και άλλα μέρη του νησιού κατά 55%. Το υπόλοιπο ποσοστό έχει ως εξής: Εντός πόλης περιορισμένα 7%, σε όλη την έκταση της πόλης 15%, ευρύτερη περιοχή έως Μηνιές 23%.

Οι πρακτικές στα διάφορα σημεία ήταν: κίνηση στο χώρο (περίπατος και μορφές άθλησης), διασκέδαση (βόλτα, εκδρομή, καφές και φαγητό), οικονομικές συναλλαγές είτε, ακόμη, και γνωριμία με τον τόπο.

Με βάση τις απαντήσεις, παρουσιάζουμε εδώ τις δύο μορφές της γεωγραφικής ευαισθησίας. Η γεωγραφική ευαισθησία αναφέρεται στην τοποθέτηση του εαυτού απέναντι στο νησί υπό μια ενεργό οπτική γωνία ως εξής: αφενός υπάρχει η τοποθέτηση του εαυτού ως ανταποκρινόμενου στα μηνύματα του τόπου και η ερμηνεία τους σε ευκαιρίες και δυνατότητες για αλληλόδραση και, αφετέρου, η ανάδυση συναισθημάτων και η συνειδητοποίηση της σχέσης τους με τα βιώματα που απέκτησαν ως φοιτητές στο νησί.

Η πολυσύνθετη εικόνα που σκιαγραφούν οι φοιτητές για την Κεφαλονιά στηρίζεται σε τέσσερις άξονες: στη σύγκριση του νησιού με μεγάλες πόλεις, στη σύγκριση με άλλα μέρη της Ελλάδας, στην απόλυτη εικόνα-απουσία κάθε σύγκρισης και τέλος στην κατάθεση προσωπικών βιωμάτων κατά τη διάρκεια της παραμονής τους στο νησί. Αν μπορούμε να θεωρήσουμε τον εαυτό με την ευρύτερη έννοια, τότε θα δούμε ότι αυτός βρίσκεται σε συνεχή σχέση με τη σύγκριση· ο εαυτός χρησιμοποιεί τη σύγκριση και έτσι μεσολαβεί μεταξύ των προσωπικών βιωμάτων και των εικόνων από την υπόλοιπη Ελλάδα (αστικά κέντρα και επαρχία). Το αποτέλεσμα της μεσολάβησης είναι κυμαινόμενο: άλλοτε προωθείται και εξυψώνεται η Κεφαλονιά, άλλοτε υποβαθμίζεται και άλλοτε καταγράφονται υποδείξεις για αναβάθμιση και εξέλιξη του νησιού. Ο ρόλος της σύγκρισης αλλά και το δίπολο παρουσία-απουσία της αποτελεί τη σπονδυλική στήλη, επομένως, για τη λεκτική απόδοση της εικόνας που έχει κάθε φοιτητής για το νησί,

δηλαδή για την απεικόνιση του δεσίματος, του συναισθηματικού δεσμού του φοιτητή με το νησί.

Περαιτέρω, οι άξονες αυτοί και η σύγκριση παρατηρούνται στις απόψεις των φοιτητών σε συγκεκριμένους τομείς, όπως τους συνέλαβαν και τους κατέγραψαν οι φοιτητές. Ταξινομώντας το υλικό καταλήξαμε στους εξής τομείς:

Τοπίο – φύση – κλίμα
Οικονομία
Τουρισμός
Δράσεις στο νησί – συγκοινωνία
Συμπεριφορά και στάσεις κατοίκων
Πολιτισμός
Άλλες ποιότητες του νησιού και τρόπος ζωής
Προσωπική συναισθηματική σχέση προς το νησί

Κάθε τομέας περιέχει αρκετούς ή και όλους τους άξονες που αναφέραμε, και τη σύγκριση. Αυτή ακριβώς η δομή και η διαδικασία χρησιμοποιούνται και από τους ντόπιους, προκειμένου να δείξουν την άρρηκτη σχέση τους με το νησί και τη διαφοροποίησή του από τον υπόλοιπο κόσμο, εντός και εκτός Ελλάδας. Οι φοιτητές, επομένως, στο βαθμό που μιλάνε για την Κεφαλονιά σε άτομα που ζουν και δραστηριοποιούνται εκτός Κεφαλονιάς, προβάλλουν το καταστάλαγμα της σχέσης τους με το νησί, είτε είναι θετική είτε αρνητική/απωθητική είτε ουδέτερη. Εδώ εμείς θα παρουσιάσουμε τη θετική εικόνα των φοιτητών.

Η εικόνα αυτή αναφέρεται στην οικειοποίηση της Κεφαλονιάς εκ μέρους των φοιτητών με βάση τους άξονες του βιώματος, των κοινωνικών αλληλεπιδράσεων με ντόπιους αλλά και με συμφοιτητές, του τόπου, των εμπειριών, του χρόνου και με γνώμονα τα συναισθήματα. Μέσα από αυτούς τους άξονες και με βοηθό διάφορες παραμέτρους η Κεφαλονιά παύει να είναι κουκίδα στο χάρτη και αποκτά ποικίλες σημασίες, από τις οποίες η κυρίαρχη και εμπεριέχουσα τις άλλες είναι αυτή που συχνά χαρακτηρίζεται από τους φοιτητές ως «δεύτερο σπίτι» ή «νησάκι τους», αντανακλώντας έτσι το βαθμό οικειοποίησης του νησιού και συναισθηματικού δεσίματός τους με τον προσωρινό τόπο κατοικίας και διαβίωσής τους. Οι φοιτητές αποδεικνύουν ότι όχι μόνο ζουν στην Κεφαλονιά, αλλά ζουν την Κεφαλονιά με τακτική παράλληλη με αυτή των ντόπιων.

Η κύρια ιδέα-θέση που προκύπτει από την ανάλυση των απαντήσεων είναι ότι το συναισθηματικό δέσιμο των φοιτητών με το νησί είναι απόρροια της δικής τους δράσης και πρωτοβουλίας. Ο φοιτητής βρίσκεται στο κέντρο και κινεί τις διαδικασίες, πρωταγωνιστεί σε αυτές, παράγει «προϊόντα» –είτε ανθρώπινες σχέσεις είτε εμπειρίες– και κατόπιν τις μετουσιώνει σε αναμνήσεις και συναισθήματα. Αυτά τα τελευταία συνιστούν το δέσιμο με το νησί και επομένως και την επανανοηματοδότησή του από ένα νησί του Ιονίου σε ένα ξεχωριστό μέρος.

Η επανερμηνεία έχει ως εξής: Το νησί πλέον γίνεται συνώνυμο του περιεχομένου της έννοιας «φοιτητικά χρόνια». Οι δύο διαφορετικοί «τόποι», ο χώρος και ένα χρονικό πλαίσιο εξισώνονται σημασιολογικά, ή, καλύτερα, ο χώρος δέχεται πάνω του την εναπόθεση του νοήματος του χρονικού πλαισίου. Η επιτομή όλων αυτών ανιχνεύεται σε μια απάντηση φοιτητή: «Τα φοιτητικά μου χρόνια τα έζησα στο νησί. Είναι ο μοναδικός και ο σημαντικότερος λόγος για να έχω τέτοιο δέσιμο με το νησί, αφού σε αυτά τα χρόνια συμπεριλαμβάνονται φιλίες, στιγμές, εμπειρίες».

Σε αυτή την ερώτηση παρατηρήσαμε ότι οι απαντήσεις περιείχαν τις παραμέτρους που συνιστούν το δέσιμο των συγκεκριμένων ατόμων με το νησί, όσων απάντησαν θετικά στην ερώτηση για το δέσιμο με τον τόπο. Η πρώτη παράμετρος εντοπίζεται σε ρήματα. Πρόκειται γι' αυτά που δηλώνουν κίνηση και βιώματα. Τα ρήματα που εμφανίστηκαν κατά κόρον στις απαντήσεις και έχουν μέγιστο βάρος ήταν: *πέρασα, δημιούργησα, δραστηριοποιήθηκα και έζησα πρωτόγνωρες εμπειρίες, έμεινα, σπούδασα, έκανα, γνώρισα, εργάστηκα* και κυρίως το ρήμα *δραστηριοποιήθηκα*.

Η δεύτερη παράμετρος είναι σίγουρα αυτή του χρόνου παραμονής στο νησί. Με βάση άλλη ερώτηση του ερωτηματολογίου μας, είδαμε ότι το μεγαλύτερο ποσοστό των φοιτητών έμεινε 3,5 χρόνια στο νησί, ενώ ελάχιστοι έμειναν λίγο περισσότερο. Σε αντίθεση με όσους έμειναν ένα χρόνο στο νησί ή έρχονταν μόνο για την εξεταστική, όσοι έζησαν αυτό το διάστημα, και μάλιστα το εντάσσουν στο πλαίσιο «τα φοιτητικά χρόνια στην Κεφαλονιά», το προβάλλουν ως ισχυρό επιχείρημα για το δέσιμό τους με τον τόπο. Περαιτέρω, αυτό το διάστημα αξιολογείται πολύ θετικά και αναφέρεται ως: *πολύ όμορφα χρόνια, πολύ ωραία χρόνια, τα καλύτερα χρόνια, ανέμελα χρόνια*. Επίσης, ένας φοιτητής μάς έγραψε: «Πιστεύω πως, όταν ζεις σε έναν τόπο για τόσο μεγάλο χρονικό διάστημα, τον πονάς. Τον συνηθίζεις. Και μετά σου λείπει…»

Η τρίτη παράμετρος είναι αυτή του περιεχομένου των «φοιτητικών χρόνων». Εδώ έχουμε αναφορά σε στιγμές, σε εμπειρίες, σε καταστάσεις και στη μετουσίωσή τους σε αναμνήσεις. Η αξιολόγηση και εδώ είτε είναι ανύπαρκτη είτε είναι θετική και συναντάμε τα εξής: *εμπειρίες, καλές και κακές στιγμές, πολύ όμορφες στιγμές, πολύ ωραίες στιγμές, καλές αναμνήσεις, στιγμές που έζησα, όμορφες αναμνήσεις, μοναδικές στιγμές, όμορφες και άσχημες καταστάσεις, χαραγμένες στη μνήμη, να θυμάμαι, αναμνήσεις, πρωτόγνωρες εμπειρίες, πολύ καλές αναμνήσεις*.

Μέσα στο πλαίσιο της παραμέτρου των φοιτητικών χρόνων έχουμε και τη μεταβλητή των κοινωνικών συναναστροφών. Εδώ διακρίναμε τις απαντήσεις σε αυτές που αφορούν στην παρέα με συμφοιτητές και σε αυτές που αφορούν σε επικοινωνία με ντόπιους. Η μεταβλητή αυτή εμφανίζεται ως αξιολόγηση τόσο

της παρέας με συμφοιτητές όσο και των δραστηριοτήτων, στις οποίες επιδόθηκε η παρέα με σκοπό τη γνωριμία με το νησί, τη διασκέδαση και γενικότερα τα κοινά βιώματα. Ο φοιτητής εν προκειμένω βρίσκεται στο κέντρο των διαδικασιών, εφόσον δραστηριοποιείται και βρίσκει παρέα, γνωρίζει άτομα, καλλιεργεί φιλίες, φροντίζει να τις διατηρήσει στο χρόνο. «Βρήκα πολύ καλή παρέα μεταξύ των συμφοιτητών μου», αναφέρει κάποιος φοιτητής. Άλλοι ανέφεραν: «Εξαιτίας της πολύ θερμής και φιλικής συμπεριφοράς των κατοίκων απέναντί μου, που με έκαναν να αισθάνομαι όμορφα και οικεία μαζί τους».

Το δέσιμο με το νησί, η τοποφιλία, περιέχει όσα περιέχει η έννοια «φοιτητικά χρόνια» –σχέσεις με άτομα, εμπειρίες, επαφή με το φυσικό περιβάλλον– και είναι συνάρτηση του χρόνου παραμονής στο νησί και της προσωπικής επιθυμίας-ανοίγματος στις προκλήσεις της διαβίωσης σε νέο χώρο. Είναι, πολύ περισσότερο, η τάση να αποδίδεται περισσότερη σημασία και εκτίμηση σε όλα τα δυνατά σημεία ενός τόπου και να παραμερίζονται τα αρνητικά ή οι δυσκολίες, ή τουλάχιστον να ερμηνεύονται θετικά ακόμη και τα εμπόδια. Στην περίπτωση των φοιτητών του τμήματος, θα λέγαμε ότι παραφράζοντας τη σχετική βιβλιογραφία, η τοποφιλία είναι το αποτέλεσμα μιας ευρείας οπτικής γωνίας (υπό την οποία ερμηνεύονται όλα τα μηνύματα) και επιπλέον μιας έντονης και προσωπικής εμπειρίας. Πρόκειται, όμως, για να το πούμε με άλλα λόγια, για την εμπειρία που αποκτάται από τις κινήσεις γεφυρώματος, τη διάσχιση του ορίου μεταξύ ντόπιων και ξένων και την οικειοποίηση του περιεχομένου του τόπου.

Να σημειώσουμε ότι σε αυτή την περίπτωση η έντονη εμπειρία μπορεί να εντοπιστεί με διαφορετικές μορφές και επίπεδα. Παρατηρούμε, για παράδειγμα, δυνατές φιλίες με ντόπιους, εξίσου δυνατές φιλίες με τους συμφοιτητές, αναμνήσεις έντονα χαραγμένες στη μνήμη από όσα έζησαν οι φοιτητές στο νησί, θαυμασμό για την ομορφιά του τοπίου, εκτίμηση του πολιτισμού του νησιού.

Η τοποφιλία, αν θέλουμε να προσδιορίσουμε το συναισθηματικό περιεχόμενο, περιλαμβάνει το συναίσθημα της αγάπης για το νησί, σε σημείο που φτάνει ώς τη λατρεία. Η κορύφωση της λατρείας έρχεται με την ταύτιση της Κεφαλονιάς με το «σπίτι» ή με την προσφώνηση «δεύτερη πατρίδα». Εδώ οι φοιτητές εξισώνουν δύο διαφορετικά μέρη της Ελλάδας με βάση έναν κοινό παρονομαστή: την αγάπη τους για τον τόπο και το γεγονός ότι δεν ένιωσαν καθόλου ξένοι, αλλά υπήρξε αποδοχή από τους ντόπιους και έζησαν μοναδικές στιγμές, όπως αναφέρουν. Η κορύφωση επιτείνεται από την πρόθεση επιστροφής και μόνιμης εγκατάστασης στο νησί. Αυτή η έκφραση της τοποφιλίας, επομένως, μπορεί να συνοψιστεί στη φράση που μας έγραψε ένας φοιτητής: «Νιώθω την Κεφαλονιά σαν το δεύτερο σπίτι μου».

Επίσης, η αγάπη έχει διάρκεια και εξαρτάται από την παρουσία-απομάκρυνση του φοιτητή από το νησί. Εδώ παρατηρούμε την εμφάνιση του «πόνου»

από την έλλειψη: το νησί λείπει. Ένας φοιτητής μας ανέφερε: «Πιστεύω πως, όταν ζεις σε έναν τόπο για τόσο μεγάλο χρονικό διάστημα, τον πονάς. Τον συνηθίζεις. Και μετά σου λείπει. Ο κόσμος, οι άνθρωποι, οι φιλίες που έκανες. Οι καθηγητές».

Το αντίδοτο στον «πόνο» είναι η διατήρηση των αναμνήσεων και επιπλέον της επικοινωνίας με άτομα, της φιλίας με ντόπιους, όπως ομολογούν οι περισσότεροι φοιτητές, αλλά και επισκέψεις: «γιατί πέρασα πολύ ωραία χρόνια στο νησί και εξακολουθώ να πηγαίνω ακόμα και τώρα που τέλειωσα», μας ανέφερε ένας φοιτητής. Οι φοιτητές, μέσω αυτών των τεχνικών, προσπαθούν να διατηρήσουν τη διάσχιση του ορίου που πέτυχαν και ταυτόχρονα τη θέση τους ως μερικώς ντόπιων πλέον. Σε αυτή τη διατήρηση της θέσης συμβάλλει και η ενέργεια της παρουσίασης του νησιού σε άτομα, τα οποία γυρίζουν στον τόπο διαμονής τους αλλά, πολύ περισσότερο, η προβολή της δικής τους σχέσης, του δεσίματός τους με το νησί, στους άλλους. Οι φοιτητές δεν μιλούν μόνο για τις «κορυφαίες θάλασσες και την ομορφιά του τοπίου», αλλά μιλούν και για το πόσο τους λείπει το νησί ή για το γεγονός ότι αποτελεί πλέον «δεύτερη πατρίδα».

Η τοποφιλία ως διαδικασία δεσίματος και επανερμηνείας, επομένως, περιέχει τη σχέση του ατόμου με έναν τόπο, συνεχίζεται πάντα από το ίδιο άτομο με διάσχιση του ορίου που το χωρίζει από τους ντόπιους, και προχωρεί στην αναπαράσταση των εμπειριών και των έντονων συναισθηματικών δεσμών του ατόμου με τον τόπο σε τρίτους.

Περίληψη / Summary

Η παρούσα εισήγηση επιχειρεί να παρουσιάσει εν μέρει την περίπλοκη κοινωνιο-ψυχολογική διαδικασία εμπλουτισμού του περιεχομένου της Κεφαλονιάς ως ιδέας, μέσα από την οπτική γωνία των «ξένων». Κεντρικό ερευνητικό εργαλείο αποτελεί η συναισθηματική γεωγραφία και επιχειρείται να σκιαγραφηθεί η κυρίαρχη συναισθηματική σχέση, βάσει των καθημερινών πρακτικών των «ξένων» στο χώρο.

This paper looks at processes adopted by foreigners in order to familiarise themselves with Cefalonia and cross boundaries between locals and themselves. Based on theoretical approaches on emotional geography we describe the core emotional relation that foreigners establish with the island after engaging in everyday life practices and uses of space.

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΣΥΝΕΔΡΩΝ ΤΟΥ Α΄ ΤΟΜΟΥ

Αθανασοπούλου Ιωάννα, Ιστορικός, διδάσκουσα Τμήματος Ιστορίας του Ιονίου Πανεπιστημίου.

Αλιβιζάτος Νίκος, Κ., Καθηγητής Συνταγματικού Δικαίου του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών.

Ανωγιάτης-Pelé Δημήτριος, Καθηγητής Τμήματος Ιστορίας του Ιονίου Πανεπιστημίου.

Βαμβούρη-Δημάκη Χριστίνα, Φ., Σχολική σύμβουλος Φιλολόγων Δράμας, υποψήφια διδάκτωρ Τμήματος Ιστορίας του Ιονίου Πανεπιστημίου.

Βασιλάκη Αικατερίνη-Μαρία, Υποψήφια διδάκτωρ Τμήματος Ιστορίας του Ιονίου Πανεπιστημίου.

Γαστεράτος Γεώργιος, Υποψήφιος διδάκτωρ Τμήματος Ιστορίας του Ιονίου Πανεπιστημίου.

Γιαρένης Ηλίας, Βυζαντινολόγος, Επίκουρος Καθηγητής του Ιονίου Πανεπιστημίου.

Δεσύλλας Χρήστος, Διδάκτωρ Οικονομικής Ιστορίας, διδάσκων Ελληνικού Ανοικτού Πανεπιστημίου.

Δονάτος Γεώργιος, Σ., Καθηγητής, πρώην Κοσμήτορας Νομικής Σχολής του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών.

Ζούμπος Γιώργος, Μαθηματικός, διδάκτωρ Τμήματος Ιστορίας του Ιονίου Πανεπιστημίου.

Καββαδία Αλεξάνδρα, Σπ., Μέλος ΕΤΕΠ και υποψήφια διδάκτωρ Τμήματος Αρχειονομίας, Βιβλιοθηκονομίας και Μουσειολογίας του Ιονίου Πανεπιστημίου.

Καποδίστριας Νίκος, Π., Ιστορικός, ερευνητής του Ελληνικού Ινστιτούτου Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών Βενετίας.

Καραμούτσου Εύη, Φιλόλογος, υποψήφια διδάκτωρ Τμήματος Ιστορίας του Ιονίου Πανεπιστημίου.

Καρλάφτη-Μουρατίδη Φωτεινή, Διδάκτωρ Ιστορίας του Πανεπιστημίου της Σορβόνης, διδάσκουσα του Ιονίου Πανεπιστημίου.

Κολυβά Μαριάννα, Καθηγήτρια Αρχειονομίας του Ιονίου Πανεπιστημίου.

Κοντογιώργης Γιώργος, Καθηγητής Πολιτικής Επιστήμης, πρώην πρύτανης.

Κοσκινάς Νικόλαος, Π., Οικονομολόγος, υποψήφιος διδάκτωρ Τμήματος Κοινωνιολογίας του Παντείου Πανεπιστημίου Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών.

Κοσμοπούλου Δήμητρα, Ε., Διδάκτωρ, υπάλληλος της Βουλής των Ελλήνων (Διεύθυνση Επιστημονικής Εποπτείας).

Κυριαζόπουλος Ευάγγελος, Δ., Διδάκτωρ, οικονομολόγος Αστικής και Περιφερειακής Ανάπτυξης, γενικός γραμματέας Δήμου Γαλατσίου.

Κωνσταντινίδης Κώστας, Ν., Καθηγητὴς Βυζαντινῆς Ἱστορίας τοῦ Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων.

Λαβράνος Αθανάσιος, Υποψήφιος διδάκτωρ Τμήματος Ιστορίας του Ιονίου Πανεπιστημίου, δικηγόρος του Ιονίου Πανεπιστημίου.

Λαμπρινός Κώστας, Ε., Ιστορικός, Ερευνητής Β΄ βαθμίδας της Ακαδημίας Αθηνών.

Λεβέντη Ιωάννα-Βαρβάρα, Υποψήφια διδάκτωρ Τμήματος Ιταλικής Γλώσσας και Φιλολογίας του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών.

Λεοντσίνη Μαρία, Ερευνήτρια Ινστιτούτου Ιστορικών Ερευνών του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών.

Leontsini Maritina, G., MA in History (University of Sheffield), υποψήφια διδάκτωρ Τμήματος Ιστορίας του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών.

Λεοντσίνης Γεώργιος, Ν., Ομότιμος Καθηγητής Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών.

Λούντζης Νίκιας, Ιστορικός ερευνητής, δικηγόρος.

Λουράντος Νικόλαος, Δ., Υποψήφιος διδάκτωρ Τμήματος Επικοινωνίας Μέσων και Πολιτισμού του Πάντειου Πανεπιστημίου, στέλεχος του Υπουργείου Πολιτισμού (ΔΠΑΝΣΜ).

Μακρίδης Σάββας, Διδάκτωρ Δημόσιας Διοίκησης, διδάσκων Τμήματος Ψηφιακών Μέσων και Επικοινωνίας του ΑΤΕΙ Ιονίων Νήσων.

Malakhiti Andrii, Καθηγητής Σχολής Διεθνών Σχέσεων Ινστιτούτου Κοινωνικών Επιστημών Εθνικού Πανεπιστημίου του Ι.Ι. Μέτσνικωφ Οδησσού (Ουκρανία).

Μαλτέζου Χρύσα, Ἀκαδημαϊκός.

Μαντούβαλος Ίκαρος, Επίκουρος Καθηγητής του Δημοκριτείου Πανεπιστημίου Θράκης.

Migliardi O'Riordan, Giustiniana, già Sovrintendente Archivistico per il Veneto.

Μόσχου Δώρα, Φιλόλογος, υποψήφια διδάκτωρ Τμήματος Ιστορίας του Ιονίου Πανεπιστημίου.

Μουρατίδης Σπυρίδων, Χ., Διδάκτωρ Ιστορίας του Ιονίου Πανεπιστημίου.

Μπαλόγλου Χρήστος, Π., Διδάκτωρ Οικονομικών Επιστημών του Πανεπιστημίου Φρανκφούρτης.

Μποζίκης Σίμος, Υποψήφιος διδάκτωρ Τμήματος Ιστορίας του Ιονίου Πανεπιστημίου.

Παγκράτης Γεράσιμος, Δ., Αναπληρωτής Καθηγητής Τμήματος Ιταλικής Γλώσσας και Φιλολογίας του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών.

Πανούσης Γιάννης, Καθηγητής Εγκληματολογίας Τμήματος Επικοινωνίας και ΜΜΕ του Πανεπιστημίου Αθηνών, πρώην Πρύτανης Δημοκριτείου Πανεπιστημίου Θράκης.

Παπαδάμου Χρυσοβαλάντης, Υποψήφιος διδάκτωρ Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Κύπρου, υπότροφος ερευνητής του Ελληνικού Ινστιτούτου Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών Βενετίας.

Παπακώστα Χριστίνα, Ε., Ιστορικός.

Papanikolaou Antigoni, N. Philologist, holder of an MA in History from the School of History and Archaeology, Cardiff University, UK. Holder of a First Degree in Hispanic Language and Civilization Studies from the School of Humanities, Hellenic Open University, Greece.

Παταπίου Νάσα, Ερευνήτρια Κέντρου Επιστημονικών Ερευνών Κύπρου, διδάκτωρ Ιστορίας του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών.

Πολλάτου Ευπραξία, Διδάκτωρ Κοινωνικής Ανθρωπολογίας.

Πρόντζας Ευάγγελος, Καθηγητής Οικονομικής Κοινωνιολογίας Τμήματος Κοινωνιολογίας του Παντείου Πανεπιστημίου Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, Αντιπρύτανης Οικονομικού Προγραμματισμού και Ανάπτυξης Παντείου Πανεπιστημίου.

Snigovska Oksana, Καθηγήτρια Σχολής Διεθνών Σχέσεων Ινστιτούτου Κοινωνικών Επιστημών Εθνικού Πανεπιστημίου του Ι.Ι. Μέτσνικωφ Οδησσού (Ουκρανία).

Συγκέλλου Ευστρατία, Διδάκτωρ Βυζαντινής Ιστορίας, μέλος ΣΕΠ του Ελληνικού Ανοικτού Πανεπιστημίου.

Συνοδινός Ζήσιμος, Χ., Ιστορικός – Αρχειονόμος.

Σωκράτους Ελένη, Υποψήφια διδάκτωρ Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων.

Τζιβάρα Παναγιώτα, Επίκουρος Καθηγήτρια του Δημοκριτείου Πανεπιστημίου Θράκης.

Τσακίρη Ρομίνα, Ν., Διδάκτωρ Ιστορίας του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών, μεταδιδακτορική ερευνήτρια Ιστορίας στο Ιόνιο Πανεπιστήμιο.

Τσάλτας Γρηγόριος, Ι., Καθηγητής Διεθνούς Δικαίου, διευθυντής Ευρωπαϊκού Κέντρου Περιβαλλοντικής Έρευνας και Κατάρτισης Παντείου Πανεπιστημίου Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, Πρύτανης Παντείου Πανεπιστημίου.

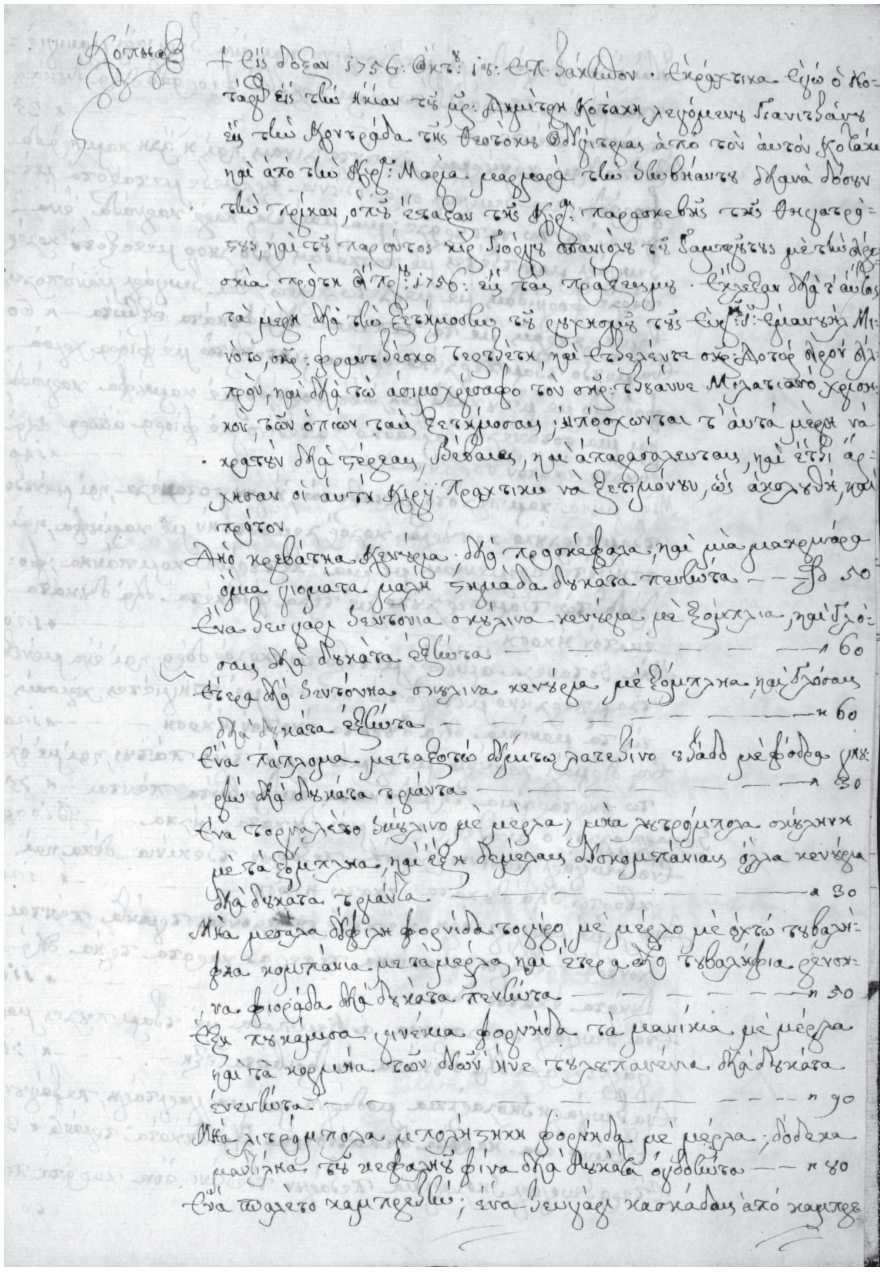
Τσιάμης Κωνσταντίνος, Διδάκτωρ Ιατρικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών, πανεπιστημιακός υπότροφος Εργαστηρίου Μικροβιολογίας της Ιατρικής Σχολής Αθηνών.

Τσουγκαράκης Δημήτριος, Ομότιμος Καθηγητής του Ιονίου Πανεπιστημίου, πρώην Πρύτανης του Ιονίου Πανεπιστημίου.

Τσουραπά Ελένη, Ιστορικός, υποψήφια διδάκτωρ Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών.

Φλογαΐτης Σπυρίδων, Ι., Καθηγητής Νομικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών.

Φουρνάρη Βιργινία-Αναστασία, Υποψήφια διδάκτωρ Τμήματος Κοινωνιολογίας του Παντείου Πανεπιστημίου Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών.

Ζακυνθινό προικοσύμφωνο του 1756 (αρχείο Θ. και Π. Πυλαρινού).

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ ΟΝΟΜΑΤΩΝ

ΚΥΡΙΑ ΟΝΟΜΑΤΑ ΣΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ

Α

Αβλέμονας 249, 258, 260
Αβράμη, λόφος 589
Άβυδος 545
Αγάθοι-Βιάροι, οικογένεια 721, 724
Αγάθος Γιάννης 721, 722
Αγάθος Γιώργος 721, 722
Αγάθος Θοδωρής 722
Αγγελάτοι, οικογένεια 227
Αγγελή Δήμητρα 23
Αγγελόκαστρο 516, 630
Αγγελόπουλος Α. 315
Άγγελος Αλέξιος 556
Αγγλία 85, 90, 251, 269, 276, 312, 324, 352, 361, 372, 373, 375, 384, 386, 409, 412, 768
Αγγλικά Δημόσια Αρχεία 409
Αγγλική Βασιλική Εταιρεία 318
Αγγλική Προστασία 224, 229, 232, 235, 238, 240, 241, 244, 245, 265, 272, 276, 327, 384, 405, 406, 455, 673, 768, 773
Άγγλοι 32, 86, 114, 177, 178, 225, 256, 258, 295, 353, 384, 413, 475, 488, 769
Αγγλοκρατία 34, 361, 362, 366
Αγία Αικατερίνη 613
Αγία Ειρήνη 627
Αγία Ιουστίνη 369
Αγία Κερκύρα 569, 574
Αγία Μαρίνα 528, 719
Αγία Μαύρα 94, 499, 502
Αγία Παρασκευή 757
Αγία Πετρούπολη 208, 211, 213, 214, 216, 217, 218, 219, 220, 222, 330, 376, 382
Αγία Σοφία 553, 554
Αγία Τριάδα 427, 761, 763
Αγία Φωτεινή 257
Άγιοι Ανάργυροι 174, 176, 528
Άγιοι Ιάσων και Σωσίπατρος 569, 570, 571, 572, 573, 575, 576, 586, 705, 710
Άγιοι Πατέρες 116
Άγιοι Σαράντα 459, 465, 687
Άγιοι Τόποι 537, 661
Άγιος Αθανάσιος 284
Άγιος Αλέξανδρος Νέβσκι 148
Άγιος Ανδρέας 220
Άγιος Ανδρόνικος 685
Άγιος Αντώνιος 360
Άγιος Αρσένιος 476, 511, 512, 516, 517, 520, 522, 535, 545, 546, 569, 571, 579, 581, 582, 584, 585, 586
Άγιος Βασίλειος 761
Άγιος Βλαδίμηρος 148, 372
Άγιος Γεώργιος 114, 224, 257, 477, 488, 537, 613, 683, 688, 717
Άγιος Γρηγέντιος 534
Άγιος Δημήτριος 730, 731, 756
Άγιος Διονύσιος 149
Άγιος Δομίνικος 601
Άγιος Δονάτος 653
Άγιος Ηλίας 533, 534, 544, 569, 577, 580, 586
Άγιος Θεόδωρος 649, 650, 731

Άγιος Θερίνος 569, 579, 581, 582
Άγιος Ιωάννης ο Θεολόγος 757, 760
Άγιος Κλήμεντας 645, 655, 656, 657
Άγιος Λάζαρος 763
Άγιος Μάρκος 169, 177, 179, 595, 645, 647, 648, 649, 650, 651, 652, 653, 655, 656, 658, 659, 660, 709, 727, 746, 747
Άγιος Μηνάς 175, 177
Άγιος Νικόλαος 109, 148, 474, 527, 528, 651, 652, 655, 676, 683
Άγιος Οδόρικος 686
Άγιος Παύλος 553, 554, 560
Άγιος Σπυρίδων 31, 67, 116, 153, 170, 176, 421, 474, 760, 761
Άγιος Στέφανος 528, 575, 761
Άγιος Τίτος 728, 729
Άγιος Χαράλαμπος 166
Αγοροπούλου-Μπιρμπίλη Αφροδίτη 27, 43, 76
Άγραφα 174
Αγροτική Συνεταιριστική Τράπεζα 486, 490
Αδριανός 532
Αδριατική, θάλασσα 39, 252, 336, 337, 340, 343, 344, 369, 493, 495, 511, 531, 532, 596, 603, 653, 657
Αζοφική, θάλασσα 147, 668
Άη Μαθιάς 712
Αηδώνης, Αλέξανδρος 23, 27
Αθανάσιος, μητροπολίτης Κερκύρας 271
Αθανασοπούλου Ιωάννα 357, 785
Αθέρας 537
Αθήνα 39, 56, 92, 99, 101, 225, 227, 230, 231, 257, 300, 304, 307, 371, 475, 558, 561, 600
Αθηνά 253
Αθηναϊκή Σχολή 34
Αιγαίο, πέλαγος 62, 92, 226, 258, 331, 336, 361, 387, 535, 669
Αιγιαλίτιδα Ζώνη 337, 338, 339, 340, 343
Αίγινα 284, 527
Αίγιο 505
Αιγύπτιοι 409
Αίγυπτος 254, 288, 313, 336, 461
Αικατερίνη Β΄ 148, 427
Αισχύλος 64
Αιτωλοακαρνανία 334, 614
Ακαδημία Αθηνών 13, 15, 19, 27, 29, 38, 42, 62, 63, 65, 73, 295, 318
Ακαδημία Πολιτικών Επιστημών 318
Ακαδημία του Βουκουρεστίου 318
Ακαδημία του Διεθνούς Δικαίου 314
Ακαδημία του Καΐρου 318
Ακαρνανία 524, 525, 527, 534
Άκρης, Βερνάρδος 688
Ακρωτήριο Καλιάκρα 148
Ακρωτήριο Ματαπά 333
Ακταίο 26
Αλβανάκης Παναγιώτης 230
Αλβανία 283, 332, 333, 337, 338, 340, 341, 343, 345, 361
Αλβανικό Συνταγματικό Δικαστήριο 340
Αλβανοί 497, 506
Αλεξάνδρεια 230, 253, 256, 534, 648, 649, 655, 656, 663
Αλέξανδρος Α΄, τσάρος 370, 382, 384
Αλέξανδρος Γ΄, τσάρος 427
Αλέξιος, δούκας 537
Αλέξιος Α΄ Κομνηνός 551, 652, 653, 660
Αλεπού 717
Αλή Πασάς 94, 151, 381, 488
Αλιβιζάτος Νίκος, Κ. 79, 80, 84, 98, 99, 101, 103, 104, 105, 449, 785
Αλιεξέγιεβκα 151
Αλισανδράτος Γιώργος, Γ. 70
Αλμάγκουι, Νάντια 23
Αλμυρός 230
Άλωση 313

Αμβρακικός, κόλπος 387, 496, 497, 505, 531
Αμερική 335
Αμμόχωστος 602, 604, 681
Αναγέννηση 304, 305
Αναγνωστική Εταιρία Κερκύρας 15, 21, 27, 39, 41, 107, 108, 115, 116, 117, 482, 489, 490
Αναγνωστόπουλος Π. 226
Ανακού 472, 480
Ανακριτές του Κράτους 707
Ανάκτορα των Αγίων Γεωργίου και Μιχαήλ 109, 117, 476, 483, 491
Αναστασιάδης, νομάρχης 490
Ανατολή 34, 62, 63, 64, 92, 252, 259, 278, 376, 493, 508, 527, 558, 568, 579, 595, 596, 597, 603, 604, 650, 651, 656, 657, 715
Ανατολία 259
Ανατολικό ζήτημα 376
Ανδηγαυική περίοδος 417
Ανδηγαυοί 494, 495, 497, 503, 504, 506
Ανδρεάδης Ανδρέας, Μ. 86, 295, 309, 310, 311, 312, 314, 315, 316, 318, 319, 715
Ανδρέας, απόστολος 575, 576
Ανδρέας ο Πρωτόκλητος 149
Ανδριώτης Γιάννης 114
Ανδρόνικος Α′ Κομνηνός 554
Ανδρόνικος, Δημήτριος 738
Ανδρούτσος Οδυσσέας 231
Ανδρώνης Ιωάννης 724
Ανεμογιάννης Γεώργιος 231
Ανεμόμυλος 485, 491
Ανεξαρτησία 81, 224, 229
Ανεξάρτητος Αγροτική Εφημερίς 458
Ανκόνα 253, 262, 409, 410, 511
Άννα Κομνηνή 546, 547
Άννινοι, οικογένεια 380
Άννινος, Σάββας 177
Ανοιχτή Θάλασσα 338, 339, 340, 342
Ανουντσιάτα 755, 759
Άνταμ, Φρειδερίκος 117, 226, 407, 408, 409, 411, 412
Αντικύθηρα 768, 769, 770
Αντιοχέας, Γεώργιος 519
Αντιόχεια 547
Αντωνίνος 523
Ανυφαντάκη Ηλιοστάλακτη 23
Ανυφαντή Εύη 23
Ανωγιάτης-Pelé Δημήτριος 357, 785
Ανωτάτη Σχολή Οικονομικών και Εμπορικών Επιστημών 296, 300, 303, 304, 305, 307, 308
Ανώτατο Ειδικό Δικαστήριο 452
Ανώτατο Οικονομικό Φροντιστήριο 304
Αξάριο 255, 257
Αξούχος Ιωάννης 537-538
Απόκαυκος Ιωάννης 558, 559, 560, 561
Αποκλειστική Οικονομική Ζώνη 340, 342
Αποταμιευτική Τράπεζα 271
Απουλία 536, 614
Άραβες 446, 495, 506, 515, 522, 524, 530, 531, 532, 533, 536, 544, 653
Αραγώνιοι 506
Αραράτ 482
Αρβανιτάκης Διονύσιος 23
Αρβανιτάκης Νίκος 23
Αρβανιτάκης Τιμόθεος 116
Αργαλιάς Ι. 116
Αργεντινή 252, 256
Άργος 174, 530
Αργοστόλι 55, 56, 58, 75, 227, 380, 775, 780
Αργυροκαστρίτη Κατερίνα 720
Αργυροκαστρίτης Τζανής 757
Αργυρόπουλος Άνθιμος 224
Αργυρός Βασίλειος 536
Άρειος Πάγος 452, 453
Αριέπιεβα Ιλλαριόνοβνα Βαρβάρα 152

Αριστείδης Ιωάννης 113
Αριστερά 307, 352
Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης 303
Αριστοτέλης 63, 305
Αρλιώτης Δημήτριος 229
Αρλιώτης Νικόλαος 716
Αρμένιοι 482
Αρσινόη 675, 685, 686, 691
Άρτα 388, 497, 561
Αρταβάνης 526
Αρχάγγελος Μιχαήλ 676
Αρχεία της Ελληνικής Παλιγγενεσίας 391
Αρχείο Ιονίου Γερουσίας 109
Αρχείο και Μουσείο Φιλαρμονικής Εταιρείας Κερκύρας 20
Αρχείο Ομοσπονδίας Επαγγελματιών, Βιοτεχνών και Εμπόρων Κέρκυρας 478
Αρχείο Συλλόγου Προσφύγων 478
Αρχείον Οικονομικών και Κοινωνικών Επιστημών 303, 304
Αρχιπέλαγος 331
Αρώνης Γεώργιος 737
Αρωνιάδικα 114
Ασδραχάς Σπύρος 59, 60
Ασημακόπουλος Ιωάννης 225
Ασία 334, 592
Ασιατικές Θάλασσες 335
Ασπιώτης 483, 486
Ασπιώτης Σπύρος 23
Αστακός 614
Αστερίς 538
Αστικό Νοσοκομείο Κέρκυρας 362, 365, 366
Αστυνομία 228, 420, 421, 422, 460, 483
Ασωνίτης Σπύρος 124, 128
Ατζιτήρης Παύλος, καπετάν 225
Ατμοπλοΐα Αιγαίου Κουρτζή 254
Ατμοπλοΐα Γουδή 254
Ατσιπάδες 696
Αυλώνας 497, 498, 499, 501, 502, 505
Αυστρία 90, 361, 372, 374, 383, 669
Αυστριακό Lloyd 249, 250, 252, 259, 262
Αυστροουγγαρία 249, 250
Αυστροουγγρικό Λλόυδ 252
Αυτόνομος Οργανισμός Αγροτικής Πίστεως 463
Άφρα 428
Αφρική 335, 384, 513, 523, 525, 536
Αχαΐα 500, 506, 542, 640, 655
Αχίλλειο 482
Αχρίδα 558, 560

Β

Β΄ Διεθνής 298
Βαϊρακλί 257
Βαλαμόντε Ιωάννης 174
Βαλαωρίτη, οικογένεια 175
Βαλαωρίτη Ζαχάρω 173, 175
Βαλαωρίτης Αριστοτέλης 66, 175, 431, 433, 442, 443
Βαλαωρίτης Ευστάθιος, κόμης 177
Βαλαωρίτης Ιωάννης 288
Βαλκάνια 297, 298, 337, 437, 596
Βαλκανική Χερσόνησος 338, 385, 523, 529
Βαλκανικοί Πόλεμοι 297, 302
Βαλσαμάκη Πηνελόπη, κόμισσα 284
Βαλσαμάκης Δημήτριος 708
Βαλσαμάκης Λουκάς 226
Βαλτινός Θανάσης 114
Βαμβούρη-Δημάκη Χριστίνα, Φ. 481, 785
Βάνδαλοι 493, 525
Βάραγγας Αννούτζος 759
Βαράσοβα 505
Βαρβαρέσος Κ. 301
Βαρδάνης Γεώργιος 561, 565
Βαρδάνης Φιλιππικός 528
Βαρδουνιώτη Ναταλία 23
Βαρέλη, οικογένεια 596

Βάρθης Ι. 466
Βαρκελώνη 343
Βαρυπατάδες 716
Βασιλάκη, οικογένεια 720
Βασιλάκη Αικατερίνη-Μαρία 609, 785
Βασιλάκης Βλάσιος 720
Βασιλάκης Κωνσταντής 720
Βασιλάκης Ν. 284
Βασιλάκης Σπύρος 720
Βασιλάκης Σταμάτης 720
Βασίλειον της Ελλάδος 97, 98, 767, 769, 774
Βασίλειος Α′ ο Μακεδών 515, 520
Βασίλειος Β′ 518
Βασίλειος Πεδιαδίτης 551, 553, 555, 556, 557, 558, 559, 560, 561, 562, 563, 565
Βασιλεύουσα 568, 581
Βασιλική Εταιρεία 709
Βατάτζης Ιωάννης 697
Βατερλό 374, 385
Βάτος, χωριό 716
Βαυαρία 410
Βαυαρική Ακαδημία του Μονάχου 318
Βαυαροί 105
Βαφέας Γεώργιος 228
Βαφέας Δημήτριος 173, 176
Βαφεώπωλος 562
Βέλγιο 90
Βελιγράδι 460
Βελισάριος 525
Βενέρης Δομήνικος 738
Βενετία 65, 66, 104, 166, 169, 171, 173, 219, 225, 406, 407, 412, 417, 418, 421, 499, 501, 504, 506, 511, 512, 531, 548, 596, 598, 599, 600, 603, 604, 605, 610, 616, 624, 628, 637, 638, 640, 644, 645, 648, 649, 650, 651, 652, 653, 655, 656, 658, 663, 666, 667, 672, 678, 681, 682, 683, 684, 686, 687, 688, 691, 696, 699, 703, 708, 709, 710, 712, 715, 716, 724, 728, 730, 733, 734, 737, 746
Βενετικά Αρχεία 314
Βενετική Δημοκρατία 66
Βενετοί 32, 92, 103, 104, 170, 174, 175, 428, 494, 495, 496, 498, 501, 503, 504, 506, 524, 537, 538, 555, 587, 595, 603, 604, 605, 611, 614, 635, 636, 642, 653, 658, 666, 667, 673, 685, 693, 697, 703, 704, 711, 723, 737
Βενετοτουρκικοί Πόλεμοι 499, 501, 587, 635, 647, 648, 655, 727
Βενιέρ, οικογένεια 693, 695, 696, 697, 727, 728, 729, 732, 736
Βενιέρ Βαρθολομαίος 693, 697, 698
Βενιέρ Μάρκος 693, 694, 695, 696, 697, 698, 699
Βενιέρ Τίτος 697
Βενιζέλος Ελευθέριος 14, 55, 98, 297, 301, 318, 478, 485
Βενιζέλος Ευάγγελος 452
Βερίστωρ 562
Βερύκιος Γεώργιος 228, 769, 771, 772, 774
Βετράνο Λεόνε 538
Βιάζης Σπυρίδων, Δε 771
Βιβάντε Ραχήλ 424
Βίδη Ρόζα 249
Βίδο 110, 150, 473, 476, 481, 575
Βιέννη 330, 370, 372, 373, 383, 460
Βικέλας Δημήτριος 317
Βιλλεαρδουίνος Γοδεφρείδος 102
Βιομηχανική Επανάσταση 304
Βιτσαμάνειον 256
Βλασσόπουλος Ιωάννης 226
Βλασσόπουλος Στυλιανός 711
Βλαχία 737
Βοημούνδος του Τάραντα 536, 537
Βοκοτόπουλος Παναγιώτης 19

Βολίμες 528
Βόλος 388
Βόνιτσα 174, 496, 497
Βονιφάτιος VIII 654, 660
Βοστίτσα 505
Βουθρωτό 497, 498, 501, 505, 533, 544, 545, 569, 577, 579, 581, 582, 583, 585, 586, 712, 755
Βουκουρέστι 370
Βούλγαρης Σπυρίδων 424
Βούλγαρης Χριστόδουλος 761
Βουλγαρία 76, 148
Βουλή της Επτανήσου 98, 245, 268, 363, 484, 768, 770, 771, 773
Βουλή των Αντιπροσώπων 83
Βουλή των Ελλήνων 13, 21, 56, 62, 74, 81, 88, 295, 297, 298, 301, 451, 452, 490
Βουλή των Λαζάρων 297
Βούλτσιου Νικολίνα 23
Βούργο 730, 731, 732, 736, 739
Βουσολίνου Ελένη 105
Βουστρώνιος Γεώργιος 676, 677
Βουστρώνιος Ιάσων 686
Βουστρώνιου, οικογένεια 596
Βραδής, Γιάννης 107
Βραζιλία 252, 331
Βράιλας Αρμένης Πέτρος 108, 109, 305
Βραχώρι 230
Βρετανική Προστασία (βλ. Αγγλική Προστασία)
Βρετανοί 96, 270, 362, 388
Βρεττός Γεώργιος 669
Βρυώνης Παναγιώτης 20
Βυζαντινή Αυτοκρατορία 216, 493, 496, 541, 567, 568, 652
Βυζαντινό Κράτος 32
Βυζαντινοί 494, 495, 496, 497, 500, 501, 503, 506, 515, 521, 538, 694
Βυζάντιο 102, 104, 304, 313, 435, 436, 437, 438, 441, 442, 443, 444, 447, 515, 536, 539, 546, 547, 548, 576, 650, 698
Βύριενκοβα Σβετλάνα 152
Βω 371

Γ

Γ΄ Διεθνής 298
Γάιος 528
Γαλατάς Ιάκωβος 683, 684
Γαλάτσι 227, 228, 231
Γαληνότατη Δημοκρατία 169, 597, 602, 620, 625, 630, 631, 632, 639, 641, 647, 651, 653, 654, 661, 667, 672, 686, 697, 727, 733, 745, 756
Γαλλία 85, 103, 149, 210, 215, 219, 269, 309, 311, 352, 361, 372, 374, 381, 382, 384, 386, 410, 411, 709
Γάλλιας Πέτρος 114
Γαλλική Ακαδημία 318
Γαλλική Επανάσταση 210, 231, 351, 372, 384, 769
Γαλλικός Εμπορικός Κώδικας 321
Γάλλοι 32, 96, 149, 150, 153, 169, 209, 213, 214, 220, 295, 353, 379, 382, 420, 739
Γάλλοι αυτοκρατορικοί 223, 406, 412
Γάλλοι δημοκρατικοί 95, 180, 214, 216, 219, 223, 419, 420, 421, 423
Γαούτσης Σπύρος 14, 17, 20, 26
Γαραντούδης Ευριπίδης 19, 68, 74
Γαρδελάδες 716
Γαρδίκι 516
Γαρζώνης Διονύσιος, Σπ. 284
Γαρζώνης Πέτρος 590
Γαρίτσα 26, 482, 705
Γαστεράτος Γεώργιος 511, 785
Γαστούνη 397, 398
Γαστούρι 483
Γαστράδες 712

Γατσούλη Βίκη 23
Γενεύη 371, 376, 385
Γενικά Αρχεία του Κράτους 21, 36, 62, 74, 107, 109, 171, 177, 178
Γενική Εφημερίδα της Ελλάδος 392
Γενική Κυβέρνηση 239, 240, 241, 243, 244, 247
Γενικό Συμβούλιο 172, 173, 176, 284
Γενικόν Θησαυροφυλάκιον 267
Γεννατάς Ιωάννης 229
Γένοβα 249, 417, 459, 460, 464, 504, 671, 709
Γενουάτες 506
Γερακάρης Νικόλαος 225, 412
Γερακάρης Σπύρος 23, 284
Γεράσιμωφ Μιχαήλ 151, 154
Γερμανία 80, 90, 100, 269, 311, 373, 449, 514, 534, 767, 772
Γερμανική Αυτοκρατορία 373
Γερμανοί 56, 108, 114, 115, 703, 767, 770, 773
Γεροστάθης Νικόλαος 229, 409
Γερουσία 81, 83, 151, 172, 173, 213, 214, 216, 217, 219, 221, 243, 244, 267, 268, 270, 369, 370, 380, 381, 389, 406, 412, 415, 416, 417, 418, 419, 421, 483, 655, 672, 703, 706, 707
Γεωπονική Σχολή Αθηνών 296, 300, 303, 307
Γεωργιάδης Γ. 298
Γεωργική Τράπεζα 461
Γεωργικοί Συνεταιρισμοί Θράκης 460
Γεώργιος, βασιλιάς 281, 452, 454, 455
Γεώργιος, στρατηγός Κεφαλληνίας 533
Γεώργιος Β΄ 452
Γεώργιος Δ΄ 406
Γιαλλινάς Άγγελος 75
Γιαννάδες 716, 719, 720
Γιαννακόπουλος Ανδρέας 22
Γιάννενα 101, 169, 174, 282, 381, 424, 497, 600
Γιαρένης Ηλίας 567, 785
Γιαροσλάβλ 147
Γιβραλτάρ 335
Γιολάτζορας Μανόλης 756
Γιολάτζορας Τζόρτζης 756
Γιουστινιάν Παναγιώτης 756, 757
Γιωτόπουλος Παναγιώτης 318
Γιωτοπούλου-Σισιλιάνου Έλλη 609, 610
Γκερέκου Άντζελα 35
Γκεσούλη Λαμπρινή 23
Γκέτο 421
Γκίκας Στέφανος 26
Γκίλης 228
Γκίλης Άγγελος Μαρία 176
Γκίλφορδ 96, 107, 117
Γκιόρδα 255
Γκιουλ-Μπαξέ 257
Γκος, Λ. 410
Γκούσκος Κυπριανός 744
Γκούσκος Παύλος 744
Γκρεκ Αλέξανδρος 67
Γκωλ Σαρλ, ντε 103
Γλαρέντζα 500, 501
Γλυκοφρύδη-Αθανασοπούλου Θεοδώρα 26
Γλυκοφρύδη-Λεοντσίνη Αθανασία 26
Γλυτζούνη, οικογένεια 596
Γονέμης Ιωάννης 688
Γότθοι 493, 526
Γουζέλης Δημήτριος 66
Γουλής Κώστας 26
Γουλιέλμος Β΄ 538
Γραβολιθιά 709
Γραδενίγος Μάρκος 697
Γραμβούσα 409
Γραμματικός Γιάννης 107
Γραμμένος Στέφανος 23
Γρηγόριος 532
Γρίβας 396

Γυισκάρδος Βοημούνδος 547
Γυισκάρδος Ροβέρτος 505, 536, 537, 546

Δ
Δαββέτας Δημοσθένης 32
Δαβία Πιέρος 760, 761
Δακία 541
Δάλκου Ευαγγελία 6
Δαλματία 531, 532, 535, 536, 653
Δαμιανού Δέσποινα 23
Δαμίλος Στάμος 755
Δαμίρης Νικόλαος, Δ. 284
Δάνδολος Ερρίκος 92
Δάνδριας Πιέρος 759, 760
Δανιήλ, ιερομόναχος 645
Δαρδανέλλια 472, 475, 476, 480
Δατιανός 575
Δαφαράνας Ανδρέας 230
Δαφνής Κώστας 12, 13, 14, 25, 50, 55, 56, 58, 70, 111, 296
Δεββέ Μαρία-Σοφία 23
Δεγιακούμος Πιέρος 757
Δεληγιάννης Θεόδωρος (Δηληγιάννης) 82
Δελλάρτα Ελίζα 23
Δεμερτζής Κωνσταντίνος 88
Δεμέτη Αικατερίνη 20
Δένδιας Νίκος 35
Δενδρολίβανος Γεώργιος 225
Δενόρες Ιωάννης 678
Δεξιά 352
Δερτιλής Γιώργος 90
Δεστούνης Ιωάννης 670
Δεστούνης Σπυρίδων 226
Δεσύλλας Χρήστος 265, 785
Δηλιγιάννης Θεόδωρος (βλ. Δεληγιάννης)
Δημητρά Μαίρη 23
Δημητράτος Ν. 298
Δημήτρης Νικολός 755
Δημήτριος, επίσκοπος 580
Δημοκρατία των Επτά Ηνωμένων Νήσων 322, 369, 379, 415
Δημοκρατικοί 83
Δημοκρατικόν Βήμα 463
Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο 17
Δήμος Κερκυραίων 21, 62, 74, 107, 451, 452, 475, 478, 483, 484, 485, 487
Δήμος Λευκαδίων 59
Δημόσια Βιβλιοθήκη Κερκύρας 36, 56, 108
Δημόσια Έσοδα 184, 192
Δημόσιο Ταμείο 186, 187, 188, 191, 192, 194, 418, 618, 706, 707
Δημόσιος Θησαυρός 271, 272
Δημοτική Βιβλιοθήκη Ζακύνθου 56
Δημοτική Πινακοθήκη Κερκύρας 117
Δημοτική Χορωδία Κερκύρας San Giacomo 113
Δημοτικό Θέατρο 476, 482, 488
Δημοτικό Νοσοκομείο 487
Δημοτικό Περιφερειακό Θέατρο Κερκύρας 114
Διακάκης Αναστάσιος 258
Διακάκης Παναγιώτης 737
Διαμαντόπουλος Ιωάννης 23
Διασπορά 230
Διαπόντια Νησιά 580
Διεθνές Ειρηνιστικό Συνέδριο 300
Διεθνές Κέντρο Οδυσσειακών Σπουδών Ιθάκης 27, 44, 46
Διεθνής Οικονομική Κρίση 300
Διεθνής Οικονομικός Έλεγχος 188
Διεθνής Υδρογραφικός Οργανισμός 332
Δίκαιο 302, 349
Δίκαιο της Θάλασσας 337, 338, 340, 343, 344
Δικαιοσύνη 324, 459, 638
Δικαστικό Μέγαρο 110
Δικηγορικός Σύλλογος Κερκύρας 21, 107, 110

Διοίκηση Προστασίας 87, 90
Διοικητική Επιτροπή της Ελλάδας 408, 410
Διοικητική Επιτροπή Μεσολογγίου 407, 410
Διονύσιος, μητροπολίτης Ζακύνθου 27, 36, 38, 47
Διονύσιος ο Πρεσβύτερος 313
Δομενεγίνης Φραγκίσκος 769, 770
Δομπόλης Ιωάννης 392
Δονάτος Γεώργιος, Σ. 79, 80, 309, 785
Δοξαρά, οικογένεια 175
Δουβλίνο 251, 252
Δουκάδες 716, 720
Δουκάκης Σπύρος 116
Δούκας Θεόδωρος 558, 559, 561
Δουλίχιον 525
Δουρέντε, οικογένεια 736
Δραγατσάνι 228
Δραγομέστο 614
Δραγώνας Κωνσταντίνος 225, 405, 406, 407, 409, 411, 412, 413
Δρακάτος Κωνσταντίνος 295
Δριμής Κωνσταντής 759
Δύναμις 485, 487
Δυρράχιο 428, 494, 495, 496, 499, 503, 505, 507, 542, 546, 578
Δύση 63, 64, 92, 103, 223, 278, 493, 495, 508, 515, 527, 529, 532, 543, 568, 579, 596, 686, 715, 737
Δυτικές Ινδίες 251
Δυτικό Ρωμαϊκό Κράτος 305
Δωδεκάνησα 97
Δωδεκανήσιοι 488
Δωδώνη 526

Ε

Εβραϊκή Κοινότητα 415, 416, 417, 418, 419, 420, 421, 422, 423, 424, 425
Εβραίοι 415, 417, 418, 419, 420, 421, 422, 424, 425
Εδιμβούργο 66
Εθνική Αντίσταση 307
Εθνική Βιβλιοθήκη 424
Εθνική Βιβλιοθήκη της Γαλλίας 571
Εθνική Τράπεζα 89, 277, 278, 280, 281, 282, 283, 284, 285, 286, 287, 288, 293, 327, 457, 458, 459, 460, 461, 463, 464, 465, 466, 468, 469
Εθνική Χρηματιστική Τράπεζα 392, 393, 394, 398
Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών 76
Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών 19, 20, 27, 39, 90, 296, 303, 309, 317, 319, 449, 488
Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών 307
Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο 27, 58, 76, 90
Εθνικός Διχασμός 302
Εθνικός Ιατρικός Σύλλογος 223
Εθνικός Ύμνος 93
Εθνοσυνέλευση Β′ 81
Εθνοσυνέλευση Γ′ 386, 388, 408
Εθνοσυνέλευση Ε′ 391, 392, 397, 398, 399, 400
Ειρήνη, αυτοκράτειρα 653, 659, 660, 661
Ειρήνη του Κιουτσούκ-Καϊναρτζή 147
Εκκλησία 13, 28, 47, 48, 92, 103, 477, 520, 551, 558, 571, 572, 600, 613, 651, 679, 682, 691
Εκτελεστική Αστυνομία 275, 363
Έλβα 373
Ελβετία 369, 370, 371, 372, 383, 410
Ελβετικό ζήτημα 383
Ελβετοί 370, 371, 383
Ελεγκτικό Συνέδριο 453
Ελευθερία 483, 484, 488
Ελεύθερον Βήμα 464

Ελευθερόπουλος Αβροτέλης 300
Ελισάβετ, αυτοκράτειρα 483
Ελισάβετ, τσαρίνα 147
Ελλάδα 12, 15, 25, 28, 35, 37, 43, 46, 49, 50, 51, 52, 53, 59, 62, 76, 80, 81, 83, 84, 85, 86, 88, 94, 98, 99, 101, 102, 103, 104, 105, 106, 117, 153, 169, 178, 188, 191, 192, 232, 233, 253, 254, 258, 265, 276, 278, 280, 281, 287, 293, 295, 297, 300, 301, 302, 303, 309, 312, 313, 314, 317, 318, 321, 331, 332, 336, 337, 338, 340, 341, 342, 343, 345, 348, 354, 369, 370, 372, 373, 375, 377, 378, 379, 385, 389, 395, 396, 409, 411, 427, 444, 449, 450, 454, 456, 460, 471, 473, 475, 486, 513, 515, 525, 526, 529, 530, 533, 534, 541, 542, 543, 702, 715, 716, 767, 769, 773, 775, 778, 780, 783
Έλληνες 29, 34, 48, 51, 53, 56, 62, 63, 87, 92, 93, 95, 102, 105, 149, 153, 220, 223, 224, 232, 278, 295, 305, 330, 348, 351, 363, 364, 369, 373, 376, 377, 382, 388, 389, 391, 407, 408, 409, 427, 433, 437, 439, 440, 471, 637, 665, 666, 667, 669, 673, 675, 683, 684, 688, 691
Ελληνική Ατμοπλοΐα (Συριανή) 253, 258
Ελληνική Δημοκρατία 69, 377
Ελληνική Κοινωνιολογική Εταιρεία 299, 301
Ελληνική Πολιτεία 391, 394, 400
Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο 20
Ελληνικό Βασίλειο 81, 88, 773
Ελληνικό Δημόσιο 450, 451, 453, 454, 455, 456
Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών Βενετίας 19, 688
Ελληνικό Κοινοβούλιο 97
Ελληνικό Κράτος 85, 86, 95, 97, 98, 153, 183, 186, 187, 188, 192, 193, 195, 196, 201, 230, 243, 249, 281, 297, 300, 305, 324, 347, 379, 386, 388, 473, 715
Ελληνικός Διαφωτισμός 446, 447
Ελληνιστική Εποχή 304
Ελπίδα 485
Ελύτης Οδυσσέας 117, 490, 491
Εμπορικός Σύλλογος Κερκύρας 458
Εμποροκρατία 305
Εμπρός 488
Εμφύλιος 56, 450
Ενεχυροδανειστήριο 482
Ενημέρωση 21
Ενωμένα Κράτη των Ιονίων Νήσων 96, 97, 270
Ένωση 12, 14, 15, 25, 28, 35, 37, 43, 50, 55, 59, 60, 62, 80, 84, 86, 87, 89, 90, 97, 101, 106, 114, 116, 117, 243, 265, 278, 279, 280, 281, 282, 293, 295, 300, 314, 451, 457, 458, 459, 460, 461, 488, 715, 767, 770, 773, 774
Εξαμίλι 512
Εξοικονομητική Τράπεζα 265, 266, 269, 270, 271, 272, 275, 276
Ε.Ο.Τ. 21, 62, 74, 118
Επανάσταση 1821 85, 93, 94, 95, 223, 224, 226, 230, 232, 255, 321, 351, 352, 376, 382, 385, 386, 406, 408, 409, 412, 413, 429, 442
Επαρχείο 272
Επαρχιακό Συμβούλιο Κέρκυρας 453
Έπαρχος 270
Επίδαυρος 408
Επιμελητές 270, 271, 272
Επιμελητήριο Κερκύρας 21, 62, 74, 458, 481, 490

Επισκοπή Κερκύρας 551, 554
Επιτροπή Δημόσιας Ασφάλειας και Τάξης 421
Επιτροπή Ζακύνθου 225, 226, 405, 406, 407, 409, 410, 411, 412, 413
Επιτροπή Οικονομίας 392, 393, 394, 397
Επτάνησα 12, 15, 16, 25, 28, 30, 32, 34, 35, 36, 37, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 46, 47, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 60, 61, 62, 63, 64, 69, 72, 73, 79, 80, 81, 84, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 97, 98, 99, 101, 102, 103, 106, 113, 115, 116, 117, 147, 149, 153, 169, 170, 172, 183, 185, 186, 187, 188, 191, 192, 198, 199, 200, 201, 223, 224, 229, 231, 232, 254, 256, 265, 266, 277, 278, 279, 280, 281, 282, 287, 288, 293, 295, 300, 313, 314, 321, 322, 324, 325, 326, 327, 329, 334, 357, 361, 362, 363, 366, 369, 372, 374, 381, 382, 384, 389, 405, 406, 428, 483, 542, 668, 767, 768, 769, 771
Επτανησιακή Ιστορική Σχολή 295
Επτανησιακή Σχολή 31
Επτανησιακό ζήτημα 208
Επτανησιακό Θέατρο 66
Επτανησιακό Σώμα 410
Επτανήσιοι 15, 29, 34, 37, 50, 51, 54, 56, 58, 60, 68, 70, 72, 73, 80, 81, 86, 90, 93, 95, 96, 97, 153, 183, 197, 224, 232, 233, 256, 280, 281, 322, 665, 666, 668, 670, 672, 673, 769, 773
Επτάνησος 483, 487
Επτάνησος Πολιτεία 96, 150, 153, 169, 172, 179, 184, 207, 208, 215, 216, 222, 229, 322, 324, 325, 327, 379, 419, 427, 666, 668, 670, 672, 673, 773
Εργατικό Κέντρο Κέρκυρας 481
Ερεικούσα 533, 534, 580, 581, 586
Έρισος 640
Ερυθρά Θάλασσα 334
Ερμούπολη 262
Εσπερία 297, 436, 437, 440
Εταιρεία Ζακυνθιακών Σπουδών 13, 58
Εταιρεία Κερκυραϊκών Σπουδών 7, 12, 13, 15, 19, 20, 22, 25, 27, 28, 29, 30, 36, 39, 41, 42, 43, 44, 46, 49, 50, 58, 62, 69, 71, 72, 73, 74, 84, 106, 110, 118, 296, 491
Εταιρεία Κεφαλληνιακών Ιστορικών Ερευνών 12, 19, 27, 42, 58, 71, 74
Εταιρεία Κυθηραϊκών Μελετών 13, 27, 44, 59
Εταιρεία Λευκαδικών Μελετών 13, 59
Εταιρεία Παξινών Μελετών 13, 27, 46, 60
Εταιρεία Παπαγιάννη 254
Εταιρεία προς Ενίσχυσιν των Επτανησιακών Μελετών 12, 51, 56
Εταιρία Φιλίας (ή των Φίλων) 223
Ευαγγελάτος Σπύρος 15, 19, 27, 38, 42, 63, 65
Ευαγγέλιο 172, 416, 555
Εύβοια 92, 388, 527, 561, 695
Ευδαιμονογιάννηδες, οικογένεια 697, 698, 699
Ευδαιμονογιάννης 693
Εύηνος 534
Ευθυμιάτου-Αλισανδράτου Τασία 70
Ευθυμίου Χριστόδουλος 282
Ευμορφόπουλος Διονύσιος 93, 231
Εϋνάρδος Ιωάννης-Γαβριήλ 386, 407, 408, 410, 411, 412, 413
Ευρωπαϊκές Δυνάμεις 96, 385, 661
Ευρωπαϊκή Ένωση 34, 343, 344, 345, 375, 378
Ευρωπαϊκή Κοινότητα 336

Ευρωπαϊκό Δικαστήριο των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου 450, 454
Ευρωπαϊκός Διαφωτισμός 223, 231, 233
Ευρωπαίοι 278, 376, 437, 590
Ευρώπη 37, 46, 52, 62, 80, 90, 92, 104, 149, 150, 226, 229, 236, 255, 258, 275, 296, 303, 305, 310, 324, 325, 327, 335, 347, 361, 370, 371, 372, 374, 375, 378, 379, 386, 389, 394, 406, 436, 437, 444, 445, 592, 593, 672, 715
Ευταξίας 489
Εφορεία Κερκύρας 409
Εχινάδες 500, 509, 525

Ζ

Ζαβιτσιάνος Κωνσταντίνος 56, 58, 457, 462, 463, 465
Ζάγκρεμπ 460
Ζαΐμης Ανδρέας 407, 410
Ζακυθηνός Διονύσιος 14, 52, 56, 58, 62, 70, 542, 545, 546
Ζακυνθινομωραΐτες 405
Ζακύνθιοι 15, 66, 68, 224, 225, 405, 407, 670, 751, 767, 773
Ζάκυνθος 9, 27, 36, 38, 42, 47, 52, 55, 58, 64, 65, 66, 69, 80, 90, 93, 99, 101, 149, 198, 220, 224, 225, 230, 253, 262, 282, 286, 295, 405, 406, 407, 410, 411, 413, 495, 500, 507, 515, 525, 526, 527, 528, 532, 538, 542, 599, 611, 613, 635, 640, 642, 645, 646, 647, 655, 658, 661, 741, 743, 746, 767, 768, 769, 772, 774
Ζαμίτ Λουκιανός 7, 19, 22, 26
Ζαμπέλης Ζαχαρίας 176
Ζαμπέλης Ιωάννης 228
Ζαμπέλης Ιωαννίκιος 30
Ζαμπέλιος Σπυρίδων 102, 103, 104, 431, 432, 435, 436, 438, 439, 440, 442, 443, 444
Ζαπραλής Ιωάννης 228
Ζαχαριάδης Χριστόφορος 411
Ζαχαρόπουλος Νικ. 412
Ζαχαρόπουλος Χριστόφορος 408, 409
Ζερβός Ιωάννης 465, 467, 468
Ζερβός Φρειδ. 465, 466, 468
Ζερβός-Ιακωβάτος Ηλίας 88
Ζερβού Βιβή 6
Ζεύγος Γ. 352
Ζήβας Διονύσης 58
Ζίλε 472, 480
Ζιντ Κάρολος 463
Ζούμπος Γιώργος 457, 785
Ζούπα Φωφώ 23
Ζουπάνος Γιώργος 27
Ζοχραμπιάν Γκιουρέγ 482
Ζωγράφος Δ. 301
Ζωγράφος Ιωάννης 317
Ζώης Λεωνίδας, Χ. 9, 10, 15, 659, 660, 741, 769, 771
Ζωσιμάδες 282
Ζώτου Αθηνά 23

Η

Ηγουμενίτσα 16, 528, 599, 600, 640, 712
Ηλεία 102, 525, 654
Ηλεκτρική Εταιρεία Κερκύρας 485
Ηλιοπούλου-Ρογκάν Ντόρα 491
Ηνωμένα Έθνη 331, 343
Ηνωμένες Πολιτείες 83, 269, 370
Ηνωμένες Πολιτείες των Επτανήσων 384
Ήπειρος 94, 195, 282, 283, 313, 361, 362, 387, 477, 493, 495, 497, 498, 499, 503, 505, 524, 525, 526, 527, 533, 534, 539, 542, 544, 559, 578, 653, 670
Ηπειρώτες 282, 497, 503

Ηπειρωτική Υφαλοκρηπίδα 339, 340, 341, 342, 343
Ηράκλειο 253, 630
Ηράκλειτος 106

Θ
Θέμελης Δ. 410
Θεοδώρεβνα Μαρία 377
Θεόδωρος, πρεσβύτερος 649
Θεόδωρος Α΄ Λάσκαρης 659
Θεόδωρος Β΄ Ειρηνικός 557
Θεόδωρος Χερτς, σύλλογος 487
Θεοτόκης Γεώργιος 425, 764
Θεοτόκης Εμμανουήλ 424
Θεοτόκης Ιωάννης-Βαπτιστής 230, 412
Θεοτόκης Κωνσταντίνος 117, 296, 724
Θεοτόκης Οτάβιο 756
Θεοτόκης Σπυρίδων-Γεώργιος 96, 216, 370, 416, 424
Θεόφιλος, μητροπολίτης Λευκάδος και Ιθάκης 30, 31, 36, 38, 47
Θεοφύλακτος Σταμάτης 756
Θεοχάρης Ρηγίνος 307
Θεριανός Νικόλας 230
Θερμαϊκός 387
Θεσπρωτία 253, 581
Θεσσαλία 195, 301, 302, 542, 581
Θεσσαλονίκη 81, 297, 303, 475, 530, 533, 558, 561, 581, 600
Θήβα 537
Θιακοί (βλ. Ιθακήσιοι)
Θράκη 471, 472, 475, 532, 533
Θρησκεία 324, 372
Θωμάς Απόστολος 687

Ι
Ιατρείο Κερκύρας 110
Ιατρικό Κολλέγιο 362
Ιατρικός Σύλλογος Κερκύρας 110
Ιατροχειρουργική Εταιρία Κερκύρας 21, 107, 110
Ιβάν ο Τρομερός 151
Ιγγλέση, οικογένεια 671
Ιγγλέσης Γεράσιμος, Β. 284
Ιγγλέσης Δημήτριος 671
Ίδρυμα Ιωάννου Φ. Κωστόπουλου 21
Ίδρυμα Κοινωνικών Ασφαλίσεων 301
Ιέρακας 532
Ιερά Αρχιεπισκοπή Κύπρου 687
Ιερά Μητρόπολη Κερκύρας, Παξών και Διαποντίων Νήσων 21
Ιερή Πεντάδα 127
Ιερό Τάγμα 127
Ιεροκλής 493, 525
Ιερός Λόχος 228
Ιθάκη 12, 25, 31, 38, 46, 47, 50, 51, 56, 57, 69, 89, 93, 151, 170, 198, 216, 253, 262, 525, 527, 538, 542, 635, 636, 637, 638, 639, 640, 641, 642, 643, 644
Ιθακήσιοι 227, 230, 639, 640, 641, 669
Ικετήριος Αναφορά 406
Ικόνιο 472, 480
Ιλλυρικό 527, 536, 541
Ίμβρος 195
Ιμπραήμ πασάς 386, 395, 409, 411, 412, 413
Ινδία 252
Ινδικός ωκεανός 335
Ιννοκέντιος Γ΄ 557
Ιόνια Νησιά 30, 31, 34, 36, 37, 38, 46, 47, 48, 53, 58, 59, 72, 74, 88, 95, 97, 143, 149, 150, 153, 169, 170, 171, 172, 195, 207, 208, 209, 210, 219, 220, 223, 224, 233, 235, 236, 238, 240, 241, 242, 243, 245, 267, 268, 270, 273, 278, 280, 287, 295, 322, 326, 330, 358, 361, 372, 373, 380, 406, 408, 496, 505, 507, 513, 523,

524, 529, 531, 532, 533, 534, 536, 538, 539, 543, 595, 635, 641, 643, 644, 653, 654, 659, 666, 669, 670, 671, 715, 716, 727, 742, 743, 774, 781
Ιόνια πυρόσκαφα 254
Ιονική Αδελφότητα των Μυρτιδίων 256
Ιονική Δημοκρατία 212, 214, 220
Ιονική Τράπεζα 89, 243, 266, 277, 280, 281, 282, 283, 285, 287, 288, 293, 326, 328, 459, 460, 461, 463, 464, 466, 468
Ιονικό Κολέγιο 109
Ιονικό Κράτος 97, 101, 238, 239, 243, 244, 245, 246, 247, 272
Ιόνιο 39, 53, 54, 60, 62, 95, 108, 109, 117, 169, 174, 215, 278, 331, 332, 333, 334, 336, 337, 338, 339, 340, 342, 343, 344, 493, 499, 501, 503, 504, 505, 506, 507, 508, 512, 523, 525, 526, 527, 530, 531, 532, 533, 534, 535, 536, 539, 542, 567, 568, 569, 572, 577, 581, 584, 585, 586, 595, 637, 642, 644, 653, 657, 668, 711, 717, 742, 751
Ιόνιο Πανεπιστήμιο 13, 16, 19, 20, 21, 26, 36, 42, 49, 50, 52, 58, 60, 62, 68, 72, 73, 74, 107, 108, 113, 295, 357, 472, 667
Ιόνιο Στρατόπεδο 382
Ιόνιος Ακαδημία 26, 27, 34, 45, 49, 50, 58, 67, 68, 69, 75, 79, 90, 106, 107, 108, 109, 113, 115, 116, 117, 118, 488
Ιόνιος Βουλή 117, 228, 362
Ιόνιος Πολιτεία 216, 254, 347, 369, 370
Ιουλιανή Συνθήκη 387
Ιουστινιανός 542
Ιουστινιανός Β΄ 529
Ισάακ Β΄ Άγγελος 556
Ισαβέλλα, πριγκίπισσα 655
Ισθμός της Κορίνθου 253
Ισλάμ 676
Ισραηλίτες 278, 482
Ισπανία 80, 361, 375, 417, 454, 595, 597, 601, 710
Ισπανοί 596, 603, 607, 686
Ιστορικό Αρχείο Κέρκυρας 109
Ιστορικό Αρχείο Κυθήρων 727
Ιστρία 534, 732
Ιταλία 80, 90, 231, 254, 311, 332, 333, 334, 336, 337, 338, 340, 341, 342, 343, 345, 361, 369, 375, 459, 464, 465, 468, 469, 495, 515, 521, 522, 523, 526, 528, 529, 531, 532, 533, 534, 535, 536, 537, 538, 539, 581, 675, 716
Ιταλική χερσόνησος 338, 494, 504, 506, 605, 673
Ιταλοί 477, 482, 494, 498
Ιταλός Ιωάννης 551
Ιωάννης, καθολικός Αρχιεπίσκοπος Κερκύρας, Ζακύνθου και Κεφαλληνίας 30, 36, 38, 47
Ιωαννίκιος, μοναχός 562
Ιωάννινα (βλ. Γιάννενα)
Ιωαννίτζης, τσάρος 560
Ιωάννου Σπύρος 23
Ιωνία 472, 480

Κ

Καβάλα 482
Καβαλλίνη, οικογένεια 250
Καβαλλίνης Ιωάννης 261
Καββαδία Αλεξάνδρα, Σπ. 223, 785
Καββαδίας Σπύρος 70
Καδόντης Γιώργος 758
Καθολική Αρχιεπισκοπή Κερκύρας 20
Καθολικός καθεδρικός ναός 114, 115
Καίσαρης Ιωσήφ 67

Καλαβρία 515, 526, 536, 569
Καλάβρυτα 397, 398
Κάλαμος 31
Καλαφατιώνες 716
Κάλβος Ανδρέας 109
Καλιάκρα, ακρωτήριο (βλ. Ακρωτήριο)
Καλιτσουνάκις Δ. 299, 303, 304
Καλλέργη, οικογένεια 728
Καλλέργης Φραγκίσκος 670
Καλλίνικος Δημήτριος 769, 770, 772, 773, 774
Κάλλιστος, ιερομόναχος 645
Καλογερόπουλος-Στράτης Σπύρος 52, 57
Καλούτζης Ιωάννης 738
Καλούτση, οικογένεια 727, 730, 731, 732, 736, 737, 739
Καλούτσης Γεώργιος 737
Καλούτσης Εμμανουήλ 737, 738
Καλούτσης Παύλος 731
Καλοχαιρέτης Θεόδωρος 421
Καλύβας Νικόλαος 225, 405, 406
Καματηρός Βασίλειος 554
Καμπιέλο 108, 419
Κάμπος του Βουρνόβα 257
Κανακάδες 716, 719, 720, 761
Κανακαρία 685
Καναλιώτης Φραντζέσκος 757
Κανελλόπουλος Παναγιώτης 299
Κάνινγκ Τζωρτζ 408, 412
Κάντας Σπύρος 26
Καποδίστρια, οικογένεια 428
Καποδίστριας Αντώνιος-Μαρία, κόμης 218, 219, 380
Καποδίστριας Αυγουστίνος 229, 391, 396, 398, 399
Καποδίστριας Βιάρος 229
Καποδίστριας Ηλ. 465
Καποδίστριας Ιωάννης 26, 27, 34, 60, 61, 79, 84, 85, 86, 94, 95, 98, 101, 153, 226, 228, 229, 347, 348, 349, 351, 352, 353, 354, 355, 362, 369, 370, 371, 372, 373, 374, 375, 376, 377, 378, 379, 380, 381, 382, 383, 384, 385, 386, 387, 388, 389, 391, 393, 394, 395, 396, 397, 399, 400, 409, 411, 413, 428, 429, 488
Καποδίστριας Νίκος, Π. 741, 785
Καππαδοκία 472, 480
Καραβά Λημνιού 254
Καραβησιάνοι 528
Καραβίας Βασίλειος 231
Καραγιάννης Παναγιώτης 224
Καραγκούνη Κατερίνα 23
Καρακούζης Παναγιώτης 755
Καραμούτσου Εύη 415, 785
Καραντηνός Νικηφόρος 536
Καρβελάς Φραγκίσκος 225
Καρδάμης Κωνσταντίνος 20
Καρλάφτη-Μουρατίδη Φωτεινή 753, 785
Καρμηλίτες 677
Κάρολος Γ΄ 710
Κάρολος των Βουρβόνων 710
Καρούζος Δημήτριος 84
Καρπασία 685
Καρπόζηλος Απόστολος 559
Καρράρα 79
Καρρέρ Παύλος 66, 115, 116
Κασιμάτη, οικογένεια 727, 730, 732, 734, 736, 738, 739
Κασιμάτη Αικατερίνη 738
Κασιμάτη Μαρία 734
Κασιμάτη Ρόζα 250, 251, 252, 261
Κασιμάτης Ανδρέας 739
Κασιμάτης Αντώνιος 250
Κασιμάτης Βαλέριος 738
Κασιμάτης Γρηγόριος 734
Κασιμάτης Εμμανουήλ 737, 738
Κασιμάτης Ιωάννης 735, 736
Κασιμάτης Μηνάς 738
Κασιμάτης Παναγιωτάκης 737

Κασιμάτης Τζανέτος 737
Κασπία 147
Κασσιανή, μοναχή 759
Κασσιμάτης Φραντσέσκο 701
Κασσιώπη (Κασσιόπη) 537, 589
Καστανιά 475
Καστέλι 760
Καστελλάνοι 716
Καστός 31
Καστρισιάνικα 700, 730, 737
Κάστρο 730, 732, 739
Καταλανοί 506
Καταχθόνιοι 768
Κατελειό 227
Κατέχη Εύη 23
Κατοχή 307
Κατρά Άννα 6
Κατσαΐτης Αναστάσιος 225
Κατσαΐτης Πέτρος 66
Κατσαντώνης Αντώνης 94
Κατσαρού Ελένη 23
Κατσένης Ιάσων 23
Κατσιμίδη Εύη 23
Κατσίμπαλης Γιώργος 490
Καφίρης Αθ. 451
Καψάλι 249, 250, 252, 258, 730
Καψοκέφαλος Αναστάσιος 746
Κεδιβιέ 254
Κεντρική Επιτροπή Δαμαλισμού 362
Κεντρική Τράπεζα 237, 457, 458, 459, 463, 464, 465, 466, 468, 469
Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών Αθηνών 307
Κέντρο Μελετών Ιονίου 27, 43, 58, 75, 76
Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών 471
Κεραμωτό 736
Κερκυλλίνος 572, 573, 574, 575
Κέρκυρα 12, 14, 15, 16, 25, 26, 27, 28, 30, 31, 32, 34, 36, 38, 39, 42, 46, 47, 48, 49, 50, 52, 55, 56, 58, 59, 62, 64, 66, 68, 69, 80, 82, 88, 89, 92, 93, 94, 95, 96, 99, 100, 101, 103, 105, 107, 109, 110, 113, 115, 116, 117, 118, 149, 150, 151, 153, 154, 171, 172, 177, 198, 209, 210, 211, 213, 214, 216, 217, 218, 219, 220, 224, 228, 229, 230, 252, 253, 262, 265, 269, 270, 275, 276, 277, 278, 279, 280, 281, 282, 283, 284, 286, 287, 288, 293, 295, 296, 307, 309, 326, 327, 333, 335, 357, 358, 359, 360, 361, 362, 363, 364, 366, 367, 406, 411, 415, 417, 418, 419, 422, 425, 428, 434, 450, 454, 456, 457, 460, 461, 463, 466, 469, 471, 472, 473, 474, 476, 477, 478, 479, 481, 482, 484, 485, 486, 488, 489, 490, 491, 493, 496, 497, 499, 502, 503, 504, 505, 507, 511, 512, 513, 514, 515, 516, 517, 519, 520, 521, 522, 524, 525, 526, 527, 528, 533, 534, 535, 536, 537, 538, 539, 541, 542, 543, 544, 545, 546, 547, 548, 549, 553, 554, 555, 556, 557, 559, 561, 565, 570, 571, 572, 573, 574, 575, 579, 581, 582, 583, 584, 585, 586, 587, 588, 592, 594, 595, 598, 601, 602, 603, 604, 605, 607, 609, 610, 612, 613, 615, 621, 623, 624, 629, 630, 703, 704, 705, 708, 710, 711, 712, 713, 715, 716, 723, 725, 753, 754, 763, 771
Κέρκυρα 458, 483, 488, 489, 490
Κερκυραϊκά Νέα 21
Κερκυραϊκά Χρονικά 12, 13, 25, 56
Κερκυραϊκή Εικαστική Ένωση 117
Κερκυραϊκή Ένωση Αθηνών «Ο Άγιος Σπυρίδων» 487
Κερκυραϊκή Τράπεζα 271
Κερκυραϊκό Βήμα 50
Κερκυραίοι 114, 153, 229, 230, 295,

454, 455, 479, 481, 482, 483, 484, 486, 487, 488, 489, 490, 491, 512, 516, 521, 527, 548, 556, 585, 609, 616, 617, 618, 619, 623, 633, 688, 705
Κετετζούδη Δήμητρα 23
Κεφαλάς Ιωάννης, Αθ. 286
Κεφαλάς Σπυρίδων, Ιω. 284
Κεφαλληνιακά Χρονικά 75
Κεφαλόβρυσο 716
Κεφαλονιά 52, 64, 66, 69, 71, 74, 75, 80, 84, 89, 99, 100, 101, 150, 177, 198, 217, 226, 227, 230, 281, 282, 286, 295, 327, 328, 334, 370, 379, 380, 494, 495, 496, 499, 500, 502, 507, 511, 512, 513, 514, 515, 516, 521, 522, 525, 526, 527, 528, 529, 530, 531, 532, 533, 535, 536, 537, 539, 542, 543, 544, 548, 549, 611, 613, 616, 635, 636, 637, 638, 639, 640, 641, 642, 643, 644, 653, 655, 666, 768, 779, 781, 782, 783, 784
Κεφαλονίτες 65, 67, 68, 79, 93, 226, 227, 636, 708, 773, 775
Κεχαγιάς Ευθύμιος 88
Κήπος του Λαού 117, 118
Κιουταχής 231, 386
Κίσαμος 696
Κίτσος Δημήτριος 23
Κλαδάς Γεράσιμος 217
Κλάδος Ιωάννης 230
Κλασικοί Χρόνοι 304
Κλαυδιανός Ιωάννης 250
Κοαβού Βασιλική 26
Κοαβού Σοφία 26
Κοζάκης-Τυπάλδος Γεώργιος 226
Κοινοτική Σιταποθήκη 610, 615, 617, 619, 620
Κοινωνία των Εθνών 314, 318, 375
Κοινωνιολογία 185, 190, 299
Κοινωφελές Ίδρυμα Αλέξανδρος Σ. Ωνάσης 21, 40, 62, 74
Κόκκινος Ν. 115
Κολιόπουλοι, αδελφοί 225
Κόλλας Σπυρίδων 485
Κολοκοτρώνης Θεόδωρος 94, 224, 225, 399, 405, 407, 408, 410, 411, 412
Κολυβά Μαριάννα 645, 785
Κομμουνιστική Διεθνής 299
Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδος 299, 352
Κομνηνοί 427
Κονεμένος Νικόλαος 296
Κονιδάρης Δημήτρης 6, 7, 19, 22, 27, 70
Κονκλάβιο (βλ. Μικρό Συμβούλιο)
Κονόμος Ντίνος 70
Κοντογιώργης Γιώργος 431, 785
Κοντομύτης Κωνσταντίνος 531
Κοντός Ιω. 483
Κοντός Γιάννης 23
Κοντός Σπυρίδων 360, 361
Κοντόσταυλος Αλέξανδρος 394
Κοντοστέφανος Στέφανος 537
Κόντρα Φόσσα 485
Κοντράδα 422
Κόπερ 369
Κόπτες 684
Κοράγιος Ανδρέας 284
Κοράης Αδαμάντιος 349
Κοράης Ιωάννης 166
Κορακιάνα 716, 720, 756
Κοργιαλένειος Βιβλιοθήκη 56
Κορδάτος Γιάνης 298, 352
Κορδελιό 257, 258
Κορινθιακός 332, 525
Κόρινθος 398, 513, 525, 530, 537
Κορμαρής Δήμος 757
Κορυτσά 490
Κορώνη 410
Κοσκινάς Αλέξης 756
Κοσκινάς Νικόλαος, Π. 20, 235, 785

Κοσκινάς Στάθης 756
Κοσμάς Νικολός 755
Κοσμετάτος Μαρίνος 58
Κοσμόπουλος Δημήτρης 27
Κοσμοπούλου Δήμητρα, Ε. 369, 785
Κοτσαμπάσηδες 353
Κουαρτάνος Πέτρος 109
Κουκλουτζάς 257
Κουκουρίτσα 428
Κουντουριώτης Γεώργιος 249, 394
Κουντουριώτης Λάζαρος 249
Κουρής Δήμος 755
Κουρής Προκόπιος 23
Κουρής Σωκράτης 88
Κουριέλ Αλβέρτος 297, 298
Κουρκουμέλης Νίκος 74, 79, 80, 84, 93, 95, 97, 98, 102, 109
Κουρμουλής Ηλίας 258
Κουρσκ 152
Κουρτεναί Πέτρος 559
Κουτσιούμπα Κωνσταντίνα 23
Κουτσούρη Γεωργία 23
Κοψιδά-Βρεττού Παρασκευή 20
Κρατικό Αρχείο Βενετίας 178, 623, 635, 638, 675, 727, 741
Κρατικό Νοσοκομείο Ναυπλίου 228
Κρήτη 64, 92, 93, 195, 387, 409, 530, 623, 624, 625, 629, 630, 631, 632, 633, 639, 643, 669, 695, 697, 698, 699, 712, 727, 728, 729, 731, 732, 733, 734
Κρητική Επανάσταση (1866-1869) 86
Κρητικό Θέατρο 66
Κρητικοί 66, 98, 626, 698, 699
Κρητικός Πόλεμος 742
Κριμαία 667, 668
Κριμαϊκός Πόλεμος 89, 255
Κρουαζιέ-Μασωνίδη Ρένα 20, 117
Κυανή Βίβλος 238, 243
Κύθηρα 25, 44, 53, 59, 66, 69, 114, 198, 249, 250, 251, 252, 253, 254, 255, 256, 259, 260, 262, 263, 410, 693, 694, 696, 697, 699, 701, 702, 727, 728, 729, 730, 731, 732, 733, 734, 735, 736, 737, 738, 739, 768
Κυθηραϊκή Αδελφότητα Σμύρνης 256, 257
Κυθήριοι 230, 256, 257, 258
Κυθρέα 676
Κύκκος 681
Κυκλάδες 388
Κυλλήνη 102
Κύπριοι 62, 488, 602, 684, 687, 688
Κυπριώτης Θεοφάνης 23
Κύπρος 13, 60, 72, 253, 482, 602, 605, 610, 675, 676, 678, 679, 680, 681, 683, 684, 685, 686, 691
Κυρά Χρυσικού 716
Κυριαζόπουλος Ευάγγελος, Δ. 249, 786
Κωλέττης Ιωάννης 230, 398, 399, 407
Κωνσταντάς Πολυχρόνιος, Β. 88
Κωνσταντινίδη Μαρία 23
Κωνσταντινίδης Κώστας, Ν. 551, 786
Κωνσταντίνος, βασιλιάς 55, 450, 452, 454, 456
Κωνσταντίνος Ε΄ 529, 539
Κωνσταντίνος ο Πορφυρογέννητος 516, 517, 518, 521, 526
Κωνσταντινούπολη 92, 93, 96, 172, 207, 208, 209, 211, 212, 213, 214, 216, 217, 218, 219, 220, 222, 226, 230, 252, 253, 361, 369, 427, 441, 513, 514, 515, 516, 517, 529, 532, 534, 539, 545, 553, 555, 558, 559, 560, 565, 569, 580, 597, 600, 601, 602, 604, 605, 653, 669, 671, 672, 695
Κωστής, Κώστας 89, 105

Λ

Λαβράνος Αθανάσιος 405, 786

Λαγανάς 744
Λαγίδες 313
Λάγιος Δημήτρης 115
Λαγούδια 528
Λαδικός Πιέρος 760, 761
Λαδόπουλος Χρήστος 411
Λαζαράκης Αναστάσιος 284
Λάζαρη Θεοδώρα 23
Λάζαρη-Μερκάτη Αναστασία 747
Λάζαρη-Μερκάτη Έλενα 746
Λαζαρίδης 460, 467, 468
Λάλα 225, 227
Λαμπελέτ Ναπολέων 116
Λαμπρινός Κώστας, Ε. 623, 786
Λαμπρινού Μαρία 76
Λαμπρογεώργος Άρης 22
Λάμπρος Σπυρίδων 55, 56, 60, 69, 554, 555, 582
Λαμπρώβ Σεργκέι 101, 371
Λάντζας Πέτρος 603
Λάντζης Αλέξανδρος 759
Λαουτάρογλου Ζηνοβία (Ζωή) 427
Λάρισα 600
Λάσκαρη-Μπάλλα Νίκη 26
Λάσκαρης Σπυρίδων 88
Λατερανό 650, 654
Λαυράγκας Διονύσιος 67
Λεβάντε 174
Λεβέντη Ιωάννα-Βαρβάρα 587, 786
Λεβέντης Όθων 281, 284, 285, 287
Λεβούνης Άνθιμος 737
Λεβούνης Αντώνης 739
Λειβαδάς Γεράσιμος 227
Λεμεσός 675, 676, 679, 680, 681, 682, 685, 691
Λεμπτζέλτερν, βαρόνος 371
Λένης Φίλιππος 6, 17
Λεοντάριος 500
Λεονταρίτης Θεόδωρος 225, 408
Λεοντσίνη Μαρία 523, 786
Λεοντσίνη Μαριτίνα, Γ. 157
Λεοντσίνης Γεώργιος 27, 44, 207, 786
Λεοπόλδος 388
Λεπενιώτη Κατερίνα 721, 722, 723
Λεπενιώτης Πέτρος 722
Λέσβος 195
Λέτσιος Βασίλης 20, 22, 26
Λευκάδα 31, 38, 47, 53, 59, 60, 69, 90, 92, 93, 94, 99, 100, 101, 169, 170, 171, 172, 173, 174, 175, 176, 177, 178, 182, 198, 216, 224, 228, 230, 251, 253, 287, 296, 334, 381, 382, 405, 408, 427, 428, 432, 433, 434, 435, 444, 498, 499, 501, 514, 527, 528, 533, 534, 599, 636, 639, 640, 642, 670
Λευκαδίτες 94, 100, 170, 175, 228, 431, 432, 435
Λευκωσία 604, 677, 679, 680, 681, 683, 685, 686
Λευκίμμη 486
Λευτεριώτης Γιωργάκης 720
Λευτεριώτης Κωνσταντής 720
Λέων Γ΄ 529
Λέων Στ΄ ο Σοφός 513, 516, 520, 580
Λέων ο Κοιτωνίτης 514
Λέων Ρόδου 562
Ληξούρι 58, 66, 75, 227, 380
Λιάσκος Ιωσήφ 23
Λιαπάδες 716, 720, 722, 724
Λιβάδι 700, 701, 730, 732, 735, 736
Λιβάδι του Ρώπα 717, 720
Λιβόρνο 671, 672
Λίμα Έλενα 626
Λιμενική Επιτροπή 484, 485, 489
Λιμενική Εταιρεία Κερκύρας 485
Λιντοβόης Κωνσταντίνος 7, 20
Λιουτπράνδος, επίσκοπος Κρεμώνας 514, 520, 521, 534, 545
Λιπάρες 515

Λιστόν 109
Λογαράς Νεόφυτος 681
Λογγοβαρδία 515, 531, 533
Λογοθέτης Καίσαρας 405, 412
Λογοθέτης Πιέρος, κόντες 225
Λογοθετιάνικα 737
Λοιμοκαθαρτήριο Ζακύνθου (Λαζαρέτο) 405, 406, 407, 473
Λομβάρδος Κωνσταντίνος 88, 97, 98, 767, 768, 769, 771, 772, 773, 774
Λονδίνο 66, 252, 254, 287, 309, 330, 388, 408, 413, 459, 464, 709, 710
Λότζια 759, 760, 764
Λούβρος Αναστάσης 720
Λουκανία 515
Λουκάτος Δημήτριος 70
Λούντζη Διονυσία 26
Λούντζης Ερμάννος 8, 9, 15, 96
Λούντζης Μάρκος 744
Λούντζης Νίκιας 19, 27, 42, 68, 74, 767, 786
Λούντζης Νικόλαος 744
Λούντου Βούλα 23
Λουράντος Νικόλαος, Δ. 249, 786
Λουρόπουλος Γεώργιος 231
Λουτράκι 253
Λυκαονία 472, 480
Λύκειο των Ελληνίδων 118
Λωζάνη 371
Λώφναν Αλέξανδρος 285

Μ

Μαβίλης Λορέντζος 97, 117, 317
Μάγερ Ιωάννης-Ιάκωβος 407, 411
Μάγχη 327
Μάδυτος 475, 476
Μάζης Γιάννης 719, 721, 722, 723, 724
Μάζης Στέφανος 23
Μαζωτό 679, 680
Μαίτλαντ Θωμάς 96, 224, 225, 405, 406
Μακάριος, επίσκοπος 737
Μακεδονία 195, 313, 477, 532, 533, 541
Μακεδονική Δυναστεία 515, 521, 585
Μακρής Ευστάθιος 113
Μακρής Θεόδωρος 14, 69, 110
Μακρής Ιωάννης 745
Μακρίδης Σάββας 775, 786
Μαλακάσης Αλέξιος 763
Μαλαχά Ειρήνη 23
Μάλτα 336
Μαλτέζου Χρύσα 19, 38, 693, 786
Μάμαλος Δημήτριος 23
Μάμαλος Νίκος 114
Μαμωνάς 693
Μανάφης Κωνσταντίνος 553, 554, 557
Μανδράκι 419
Μάνδυλα-Κουσουνή Μαρία 107
Μανέας 639, 643
Μάνεσης Αρ. 452
Μάνεσης Θεόδωρος 758
Μάνεσης Στάθης 758
Μάνη 409
Μανιτοχώρι 736
Μανουήλ Α΄ Κομνηνός 516, 553
Μανουήλ Β΄ Κομνηνός 537, 538, 547
Μαντζαβίνος Σπυρ. 467
Μάντζαρος Νικόλαος 116
Μαντούβαλος Ίκαρος 727, 786
Μαντούκι 482, 485, 486, 589, 758
Μανωλοπούλου Μαγδαληνή 23
Μαράντου Όλγα 23
Μαραντοχώρι 427, 428
Μαργαριτώνης, ναύαρχος 538
Μαργέλης Σπύρος 59
Μαρδαΐτες 529, 535
Μαρκάκης 228
Μαρκάς 474, 478
Μαρκέσης Νικόλαος 758
Μαρκέτης Ιωάννης 113

Μαρκέτης Νικόλαος 110
Μαρκορᾶς Γεράσιμος 317
Μάρμαρο 716, 719, 720
Μαρούλη Ζωή, Α. 284
Μαρτελάος Αντώνιος 115
Μαρτίνης Γεράσιμος 116
Μαρτίνης Παύλος 757
Μαρτίνος Νάσος 7, 20
Μαρτσέλλα, βαρονία 716
Μαρτσέλλο, φέουδο 716, 717, 718
Ματαπάς, ακρωτήριο (βλ. Ακρωτήριο)
Μαύρη Θάλασσα 90, 147, 148, 150, 155, 665, 666, 667, 668, 669, 670, 672, 673
Μαυριτανοί 506
Μαυροκορδάτος Αλέξανδρος 407, 410
Μαυρομιχάλη, οικογένεια 352, 388
Μαυρομιχάλης Γεώργιος 95, 348
Μαυρομιχάλης Πετρόμπεης 352, 353
Μαχαιριώτη, οικογένεια 736
Μαχαιριώτη Μαρία 738
Μέγα Βιβλίο (Μαέστρος) 393
Μεγάλα Αλιευτικά Πεδία 334
Μεγάλες Δυνάμεις 85, 86, 219, 298, 351, 353, 374, 375, 380, 385, 386, 387, 388, 393, 395
Μεγάλες Ταβέρνες 257, 263
Μεγάλη Βρετανία 96, 98, 207, 213, 215, 269, 311, 312, 325
Μεγάλη Ιδέα 442
Μεγάλο Κανάλι 688
Μεγάλο Συμβούλιο 170, 171, 172
Μεγαλογής Δράκος 763
Μεγανήσι 31
Μέγας Αλέξανδρος 313
Μεθόδιος Αλέξης 23, 26
Μεθώνη 409, 410, 525, 532, 648
Μείζον Συμβούλιο 686
Μέλης 536
Μελισσηνός Μακάριος 603
Μελινάδο 528
Μέντη Δώρα 20
Μέξας Βαλέριος 314
Μερκάτη, οικογένεια 741, 747
Μερκάτης Αναστάσιος Θεόδοτος 741, 745, 746, 747, 748, 749, 750, 751
Μερκάτης Αντρέας 746
Μερκάτης Λεονάρδος 746
Μερκάτης Πέτρος 741
Μερλιέ Μέλπω 471, 472
Μερλιέ Οκτάβιος 471
Μερσινλί 257
Μεσαίωνας 493, 495, 499, 505, 506, 507, 508
Μεσίνα 335, 671
Μεσόγειος 208, 214, 219, 304, 331, 333, 334, 335, 336, 337, 342, 515, 523, 527, 528, 595, 603, 604, 607, 630, 651, 657, 661, 668, 669, 672
Μεσολόγγι 93, 226, 230, 409, 410, 411, 412
Μεσοπόλεμος 364, 481
Μεσσήνη 532, 600, 601
Μεσσηνία 525
Μεταλληνός Γεώργιος 26
Μεταλληνός Δημήτρης 26, 74
Μεταλληνός Παύλος 20
Μεταλληνού Ντόρη 23
Μεταξά, οικογένεια 227, 380
Μεταξάς Αναστάσιος-Ιωάννης, Δ. 40, 74, 79, 80, 84, 91, 95, 97, 99, 100, 101, 102, 104, 105, 106
Μεταξάς Ανδρέας 226, 227, 410
Μεταξάς Εγκόρ 150
Μεταξάς Ευστάθιος 380
Μεταξάς Ιωάννης 82, 98, 353
Μεταξάς Κωνσταντίνος 226, 410
Μεταξάς Μαρίνος 226, 405
Μεταξάς Σπυρίδων 228
Μεταπολίτευση 80, 353, 455

Μεταρρυθμιστές 768
Μέττερνιχ Κλέμενς, φον 372, 373, 375, 376, 384, 385
Μεχμέτ Γ′ 678
Μηνάς Πέτρος 683
Μηνιές 780
Μητρόπολη Κερκύρας 62
Μητσοτάκης Κωνσταντίνος 451, 452
Μιαούλης Αθανάσιος 280, 396, 407, 408, 409, 410
Μικάλεφ Σωτήρης 26
Μικρά Ασία 226, 255, 258, 259, 364, 471, 539, 541, 542
Μικρασιατική Ατμοπλοΐα Π. Μακρή 254
Μικρασιατική Καταστροφή 365, 471, 472, 475
Μικρό Συμβούλιο 170, 172, 173, 177
Μιχαήλ Β′ 497
Μιχαήλ Δ′ Αυτωρειανός 552, 557, 558
Μιχαήλ Η′ Παλαιολόγος 660
Μοθωναίος Αντώνιος 655
Μολδαβία 226
Μολδοβλαχία 226, 227, 376
Μονεμβασιά 527, 603, 729, 731
Μονή Διονυσίου του Αγίου Όρους 685
Μονή Μυρτιδίων 257
Μονή Πλατυτέρας 113, 488
Μονή Στροφάδων 600
Μοντένα 598
Μοντσελέζε Θεόδωρος 65
Μορδοβία 152
Μόρδος Ηλίας 284
Μοριάς (βλ. Μωριάς)
Μόρμορης Γεώργιος 66, 738
Μόρμορης Ιωάννης 738
Μόσχα 298, 558
Μοσχονάς Νίκος, Γ. 76, 768
Μοσχόπουλος Γεώργιος 19, 58, 68, 74
Μόσχου Δώρα 715, 786
Μοτσενίγος Γεώργιος 172, 173, 243, 270, 381
Μοτσενίγος Φίλιππος 682
Μουντάνης Νικήτας 554
Μουράγια 110
Μουρατίδης Σπυρίδων, Χ. 471, 786
Μουρτζανός Θεμιστοκλής, π. 116
Μουσείο Σολωμού (Κέρκυρας) 491
Μουσείο Σολωμού και Επιφανών Ζακυνθίων 19, 20, 27, 42, 111, 166, 491, 768
Μουσικός Οίκος Φ. Βρυώνη 21
Μουσουλίκης 533
Μούσουρας Δ. 658
Μουστοξύδης Ανδρέας 109, 570
Μπαγιώργας 461
Μπαζάνωφ Πέτρος 152
Μπάλλας Γεράσιμος 27, 42
Μπαλόγλου Χρήστος, Π. 295, 786
Μπαλός Ευστάθιος 459, 461, 462, 463, 465, 466, 467, 468, 469
Μπαλτάς Άλκης 66, 67, 113
Μπανάτο 741, 745, 747
Μπάρι 536
Μπαρμπαρίγος 258
Μπάτολας Ιωάννης 762
Μπεκ Αύγουστος 767
Μπεκρή Στυλιανή 23
Μπεναρόγια Αβραάμ 298
Μπένεντικτ Άντερσον 329
Μπέττχερ Κλάουντια 22
Μπιτσιλή οικογένεια 428
Μπιτσιλή-Ίζη Σαντίνα 428
Μπογδάνος Σπύρος 27, 46, 60
Μπογδάνου Μπέττυ 23
Μποζίκης Σίμος 391, 786
Μπονέλος Ιωσήφ 116
Μποσκέτο 117
Μπότσαρης Μάρκος 410
Μπουρνάκοβο 147

Μπρέστα Χριστίνα 23
Μπριάν Αριστείδης 375
Μυλοπόταμος 257, 625, 700, 730, 731, 732, 733
Μυλωνάς Νικόλαος 226
Μυρσινέα (βλ. Μερσινλί)
Μυσία 472, 480
Μωαμεθανοί 676
Μωραΐτη Αγγελική 23
Μωραΐτης Θεόδωρος 113, 114
Μωραΐτης Χαράλαμπος 23
Μωριάς 92, 174, 227, 228, 230, 395, 407, 408, 410, 411, 412, 413
Μως Μαρσέλ 400
Μωσηλέ Αλέξιος 531

Ν
Ναβαρίνο 385, 387, 395
Ναβαρραίοι 506
Ναπολεόντιοι πόλεμοι 372
Ναπολέων 66, 151, 370, 372, 373, 374, 379, 381, 382, 383, 384
Νάπολη 710, 711
Ναρεντάνοι 511, 512, 516, 535, 546, 584
Ναρσής 526
Νάσαρ 515, 532
Ναυμαχία του Lepanto 64
Ναύπακτος 231, 396, 497, 499, 501, 502, 505, 530, 533, 534, 536, 545, 558, 581
Ναύπλιο 354, 388, 398, 409, 411, 536
Ναυτικό 450
Νεάπολη 375, 385, 596, 600, 601, 603
Νέα Υόρκη 93, 252, 318
Νεγρεπόντης Φραγκίσκος 687, 688
Νεκτάριος, μητροπολίτης Κερκύρας, Παξών και Διαποντίων Νήσων 27, 28, 30, 32, 36, 38, 47, 48, 107
Νέο Φρούριο 360, 476, 477, 590, 591, 592, 598, 602
Νες Σπύρος 755
Νέσσερης Ηλίας, Χ. 554, 562, 565
Νίγδη 472, 480
Νίκαια 520, 557, 659, 697
Νικάκη Βασιλική 23
Νικητόπουλος Νικ. 412
Νικηφορίδου Βασιλική 23
Νικηφόρος, μοναχός 655
Νικολάγεφ 670
Νικολαΐδης Μιχάλης 23
Νικόλαος, τσάρος 377
Νικόλαος ο Μυστικός, πατριάρχης 513, 520
Νικόπολη 494, 525, 526, 530, 535, 542, 543, 544, 546
Νίνα, οικογένεια 428
Νίνος Γιάννης 723
Νομαρχία Κέρκυρας 475, 478
Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση Λευκάδας 59
Νομική Σχολή 296, 303, 309, 317
Νορμανδοί 494, 495, 496, 503, 506, 519, 537, 538, 539, 547, 548, 555, 653
Ντανίλοβσκι, μονή 153
Ντάρας Κώστας 23
Ντόλγογιε 152
Νυδρί 528

Ξ
Ξενοφών 86, 305
Ξύνδας Σπυρίδων 115

Ο
Οβριακή 479
Οδησσός 94, 427, 429, 461, 668, 669, 670, 671
Οδυσσέας 556
Οζιά 528
Οθωμανική αυτοκρατορία 34, 207, 208, 215, 222, 361, 597, 603, 668, 669, 671
Οθωμανοί 64, 92, 96, 104, 208, 223,

379, 381, 387, 388, 396, 494, 495, 587, 588, 589, 590, 591, 592, 593, 594, 596, 601, 602, 603, 604, 605, 607, 669, 678, 681, 683, 685, 686, 691, 712, 715
Όθων 81, 86, 87, 514, 772
Όθων Α΄ 534
Οικονομική Ιστορία 185, 186
Οικονομική Τράπεζα 271
Οικονομίδου Ρουμπίνη 22
Οικονομοπούλου Χαρά 23
Οικονόμου Κωνσταντίνος 21
Οινούσες 333
Ολλανδία 90, 710
Ολυμπιακός ύμνος 67
Όμηρος 51, 63
Ομόνοια, σύλλογος 487
Ονώριος Γ΄ 559
Οπάβα 375
Οργανισμός Ευρωπαϊκού Δημοσίου Δικαίου 79
Οργανισμός Ηνωμένων Εθνών 334
Οργανισμός Τροφίμων και Γεωργίας 334
Ορθόδοξη Ρωσική Εκκλησία 153, 156
Ορθόδοξοι 103, 114, 558, 600, 675, 682, 683, 685
Όριος Άγγελος 216, 217, 218, 219
Ορλώφ, αδελφοί 666
Ορλωφικά 405
Ορσίνι 538
Ορσίνι Νικόλαος 494, 498
Ορσίνι Ριχάρδος 498
Ορφανός Διονύσιος 226, 410
Ορφανοτροφείο Κερκύρας 361, 364, 365, 366
Ορφανοτροφείο Ναυπλίου 393
Ορφανουδάκης Σαράντης 81
Οσμάν Αγάς 476
Οστρογότθοι 526
Ότραντο 335, 337, 338
Ουαλία 269
Ουάσινγκτον 370
Ουκρανία 427
Ουσακώφ Θεόδωρος 147, 148, 149, 150, 151, 152, 153, 154, 156, 207, 208, 209, 210, 211, 212, 213, 214, 215, 216, 217, 218, 220, 221
Οψίκιο 520

Π

Παγκόσμια Διακήρυξη για το Περιβάλλον και την Ανάπτυξη 331
Παγκόσμιος Πόλεμος Α΄ 56, 57, 254, 297, 298, 302, 365, 376, 449
Παγκόσμιος Πόλεμος Β΄ 12, 56, 57, 100, 111, 114, 151, 342, 375, 450
Παγκράτη Μηλιά 26
Παγκράτη Χρύσα 23
Παγκράτης Ανδρέας 26
Παγκράτης Γεράσιμος, Δ. 609, 665, 786
Παγκράτης Περικλής 6, 7, 14, 19, 22, 27, 49, 50, 54, 65, 68, 70, 105
Παγκράτης Σπύρος-Μάριος 26
Παΐδης Τζώρτζης 746
Παλαιό Φρούριο 26, 109, 110, 114, 419, 473, 474, 476, 477, 482, 488, 490, 589, 592
Παλαιοκαστρίτσα 490, 516
Παλαιολόγος Ιωάννης Η΄ 500
Παλαιόπολη 454, 576
Παλαιών Πατρών Γερμανός 227, 408
Παλαμάς Κωστής 63
Πάλλη, οικογένεια 671
Παναγία 257, 421, 528, 683
Παναγιωτόπουλος Βασίλης 476
Παναγιωτόπουλος Δημήτριος 475
Πανελλήνιο 394
Πανελλήνιος Ατμοπλοΐα 254
Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων 20
Πανεπιστήμιο Παρισίων 309, 311

Πανεπιστήμιο Πατρών 19, 44
Πανεπιστήμιο της Πάδοβας 626, 628, 704, 711, 737
Πανεπιστήμιο του Βερολίνου 767
Πανεπιστήμιο του Φράιμπουργκ 768, 774
Πανιόνιο Συνέδριο 12, 13, 14, 15, 17, 19, 20, 22, 26, 27, 28, 30, 31, 32, 35, 36, 37, 40, 41, 42, 43, 44, 46, 47, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 67, 68, 70, 71, 72, 73, 75, 95, 107, 110, 118, 295, 321, 715
Παννονία 541
Πάνορμος 625
Πάνου Ζ. 410
Πανούσης Γιάννης 347, 786
Πανταζή Σοφία-Αικατερίνη 107
Πανταζής Πιέρρος 115
Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών 40, 296, 300
Πάντοβα 369
Παξινοί 231
Παξοί 25, 27, 28, 32, 38, 47, 48, 53, 59, 60, 69, 198, 224, 231, 253, 482, 528, 534, 771
Παπαγεωργίου Βασιλική 23
Παπαδάμου Χρυσοβαλάντης 595, 786
Παπαδόπουλος Αριστοτέλης 484
Παπαδόπουλος Γεώργιος 450
Παπαδοπούλου Γεωργία 23
Παπαζήση Θεοφανώ 104
Παπαθεοδώρου Χρήστος 107
Παπακώστα Χριστίνα, Ε. 169, 787
Παπαμανώλης 410
Παπαμήτρου Μαρία 23
Παπαναστασίου Αλέξανδρος 299, 301
Παπαναστασίου Ε. 298
Παπανδρέου Ανδρέας 451
Παπανικολάου Αντιγόνη, Ν. 121, 787
Παπαρρηγόπουλος Κωνσταντίνος 102, 439
Πάπας 104, 385, 515, 557, 558, 559, 576, 654
Παπάς Αριστείδης 224, 225, 228, 229, 231, 405
Παραδουνάβιες Ηγεμονίες 231, 385
Παραμυθιώτη, οικογένεια 280
Παραμυθιώτης Αναστάσιος, Ιω. 282
Παραμυθιώτης Ιωάννης, Α. 281, 282, 284
Παραμυθιώτης Μιχαήλ, Ιω. 282
Πάργα 55, 405, 488, 501, 603, 630
Παργινοί 488
Παρίσι 177, 327, 330, 374, 383, 384, 490
Παροικιά 760
Πάρος 760
Πασπαλά Ιωάννα 23
Πασπαλάκης Ιάκ. 468
Πάσχα 424
Παταπίου Νάσα 675, 787
Πατελλάρος Γεώργιος 627
Πάτρα 39, 101, 225, 227, 253, 282, 397, 398, 410, 412, 477, 530, 533, 534, 654
Πατραϊκός 332, 505
Πάτρας Λουκάς 297
Πατριαρχείο της Μόσχας 153
Πατριαρχική Σχολή 552, 553, 565
Πατριωτική Εταιρία 223
Παύλος, απόστολος 571, 572
Παύλος, στρατηγός 531
Παύλος Α′, τσάρος 148, 151, 208
Πάφος 675, 678, 685, 686, 691
Παχώμιος, επίσκοπος 580
Πεδεμόντιο 375
Πειραιάς 55, 106, 253, 254, 257, 258, 468, 474, 479
Πελάγιος, καρδινάλιος 558
Πέλεκας 712, 716
Πελοπόννησος 85, 102, 227, 231, 232, 255, 333, 361, 385, 387, 388, 405,

407, 493, 524, 526, 527, 530, 532, 539, 543, 577, 655, 670, 697, 727, 731, 749
Πέννα Νικολαΐς 6, 7, 20
Πεντόγαλος Γεράσιμος 55, 59, 70
Πεντοφάναρο 169
Περίκλειστα Κράτη 338
Περιστέρης Σπυρίδων 113
Περιφέρεια Αδριατικής Ιονίου 343
Περιφέρεια Ιονίων Νήσων 13, 21, 62, 74, 101, 115, 118
Περούλη Αθηνά 23
Περραιβός Χριστόφορος 231
Πέτας Ιωάννης 225
Πετμεζάς Βασίλειος 225
Πετμεζάς Κωνσταντίνος 225
Πετούσης Γιώργος 27
Πετρίδης Π. 467
Πετρίνης Θ. 409, 410
Πετριτής Αλέξανδρος 704
Πετριτής Νικόλαος 704, 705, 706, 707, 708, 710
Πετρόβιτς Παύλος 149
Πετρόπουλος Γιώργος 23
Πετρόπουλος Νικόλαος 628
Πέτρος Α′ (ο Μέγας) 666
Πετρόχειλος Νίκος 59
Πιέρης Γιάννης 27, 41, 107
Πιέρης Νικόλαος 229
Πιέρρης βουλευτής 484
Πιζάνοι 537
Πίκουλας Δημ. 469
Πλάκα 709
Πλαπούτας Γεωργάκης 225
Πλαπούτας Δημήτριος 225
Πολέμης Ιωάννης 553, 563
Πολιτεία 464
Πολίτης Αθανάσιος 114
Πολιτική Διοίκηση του Αγώνα 394
Πολλάτου Ευπραξία 775, 787
Πολυδένδρι 450, 451
Πολυλάς Ιάκωβος 317, 425
Πομώνης Διονύσιος 225
Πονηρόπουλος Νικόλαος 225
Ποντικονήσι 483
Πόντιοι 778, 779
Πόντος 226, 471, 472, 477
Πορθμός 527
Πόρος 227, 387, 411
Πορτογαλία 80, 710
Πόρφυρας 19, 20
Ποταμός 589, 700, 716, 730, 732, 737
Ποτέμκιν Γριγκόρι 667
Πουλή Σοφία 487
Πουλής Σωκράτης 23
Ποφάντης Ιωάννης 230
Πρασούδι 528
Πρέβεζα 174, 231, 253, 501, 502
Προγουλάκης Γιώργος 242
Πρόδρομος Θεόδωρος 562
Προεξοφλητική Τράπεζα 266
Προκόπιος 493, 526
Προνομιούχος Τράπεζα Ηπειροθεσσαλίας 327
Πρόντζας Ευάγγελος 40, 321, 787
Προστάτιδες Δυνάμεις 208
Πρόσφυγες 471, 472, 474, 475, 477, 478
Προσωρινή Δημαρχιακή Αρχή 216
Προσωρινή Κυβέρνηση των Ιονίων Νήσων 207, 211, 222
Προύθος 227
Πρωσία 372
Πρωτοψάλτης Ανδρέας 763
Πτολεμαίοι 313
Πτυχία 110
Πυλαρινός Θεοδόσης 6, 7, 17, 19, 22, 27, 41, 49, 55, 57, 68, 69, 70, 71, 295
Πυλαρινός Πέτρος 6
Πύλαρος 227
Πύλη του Αγίου Νικολάου 108

Πύρρος 313

Ρ

Ραβέννα 534
Ραγούζα 506, 536, 545, 596
Ραπτάδες 487
Ραφαήλοβιτς Λεωνίδας 116
Ρέθυμνο 253, 624, 626, 627, 629, 630, 631, 632, 728
Ρενιέρης Μάρκος 284
Ρεπουμπλικάνοι 83
Ρηγάκου Τένια 27, 44
Ρήγας 436, 437
Ρήγιο 580
Ρηνιάσα 498, 499, 504, 505
Ριζοσπάστες 97, 715, 767, 768, 769, 770, 773, 774
Ριζοσπάστης 481, 486
Ριζοσπαστισμός 98, 769
Ρίκης Μανουήλ 762
Ρίκκη Μαριέττα, Σ.Χ. 284
Ρίο 331
Ρισελιέ, καρδινάλιος 103
Ριχάρδος, κόμης 655
Ρογήρος Β΄ 519
Ρόδος 253
Ροδόσταμος 428
Ροζαρόλ Ιωσήφ 412
Ροΐδης Εμμανουήλ 317
Ρομποτής Γεράσιμος 488
Ροντογιάννης Πάνος 100
Ρουβάς Σπύρος 116
Ρούμελη 396, 408, 410
Ρούσμελης Σαβόγιας 66
Ρώμα Αναστασία 747
Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία 92, 104, 441
Ρωμαϊκή περίοδος 305
Ρωμαίη Ι. 409, 411, 412
Ρωμαίοι 446
Ρωμαίος Γιώργος 27, 28, 39, 81, 100, 101
Ρωμανία 494
Ρωμανός Α. 461
Ρωμανός Ιωάννης 716
Ρώμας Διονύσιος 70, 225, 226, 405, 406, 407, 408, 411, 412, 413, 421
Ρώμη 559, 577, 650, 654, 709
Ρωσία 76, 85, 94, 101, 147, 148, 150, 151, 152, 153, 155, 207, 208, 209, 210, 211, 212, 214, 215, 217, 219, 220, 221, 222, 226, 230, 322, 347, 361, 369, 370, 372, 374, 376, 377, 381, 382, 383, 386, 427, 429, 666, 668, 669, 672
Ρωσική Αυτοκρατορία 147, 151, 219, 666
Ρώσοι 96, 149, 150, 220, 379, 388, 666, 667, 668, 669, 670
Ρωσοτουρκικός Πόλεμος 148, 381, 385, 387
Ρωσότουρκοι 229, 406, 419
Ρώσση Πολυτίμη 23

Σ

Σαγιάδα 253, 501, 600
Σακαλής Αλέξανδρος 225
Σακαλής Σπυρίδων 225
Σαλή-Παπασαλή Αναστασία 49, 74
Σαλίνες 579
Σάλωνα 526
Σαμάρας Σπύρος 67, 116
Σαμαράς Τριαντάφυλλος 23
Σάμη 528
Σάμος 195, 387, 536
Σαμοΐλης Σταματέλος 756
Σαναξάρσκι Θεόδωρος 147
Σαρακηνοί 506
Σαράντου, αδελφοί 230
Σαργολόγος Ν. 298
Σάρδα Ρουμπίνη 424

Σαρώφ 152, 155
Σάσωνα 505
Σαχτούρης 396
Σβορώνος Νίκος 431, 433, 443, 444
Σβώλος Αλέξανδρος 317, 449, 450, 455
Σεβαστιανός 575, 576
Σεβαστούπολη 148, 670
Σέκερης Π. 405
Σελίμ Γ′ 208
Σελλιά, χωριό 627, 632
Σέμο Α.Λ., Δε 284
Σενέκας 66
Σέπτον 528
Σεραφείμ, μητροπολίτης Κυθήρων 32
Σέρβοι 497
Σέρβος Ιωάννης 176
Σερέτης Αλέξανδρος 23
Σεττίνης Σπυρίδων 176
Σεφέρης Γιώργος 490
Σητεία 729
Σιγούρος Νικόλαος 218, 219, 380
Σιγούρου, οικογένεια 596, 744
Σιδάρι 613
Σίδερις Αριστοτέλης 295, 296, 297, 298, 299, 300, 302, 303, 304, 305, 306, 307, 308
Σικελία 332, 333, 375, 513, 515, 521, 522, 525, 530, 531, 532, 533, 535, 536, 538, 539, 544, 545, 578, 581, 600, 614, 655, 709
Σικελιανός Άγγελος 431, 433
Σικελιανός Μάρκος 176
Σικελιανός Μιχαήλ 228
Σικελοί 506
Σίλερ Φρίντριχ 151
Σιλεσία 375
Σιναράδες 716
Σκακιώτης Τζόρτζης 757
Σκάλα 227
Σκαραμαγκά Πολύμνια 110
Σκάρπας Ι. 412
Σκάρπωνας 590, 592
Σκιαδάς Σπύρος 457, 458, 459, 460, 461, 462, 464, 465, 466, 469
Σκιαδόπουλος Σπύρος 26
Σκλαβενίτης Δημήτρης, Χ. 59, 100
Σκουλένι 228
Σκουταριώτης Νικήτας 562
Σκριπερό 716, 720
Σκύθες 511, 516, 584
Σκωτία 251, 269
Σλάβοι 493, 535
Σλοβενία 369
Σμερλίνος Ιωάννης 676, 684, 685
Σμερλίνου Ακυλίνα 684, 685
Σμερλίνος Χριστόφορος 681
Σμιτ Βερνάρδος 767, 768, 770, 771, 772, 773, 774
Σμύρνη 226, 230, 249, 252, 253, 254, 255, 256, 257, 258, 259, 262, 263, 298, 361, 472, 474, 480, 670
Σολδάτος Κωνσταντίνος 14, 51, 56, 69
Σολέα 681, 685
Σολωμός Διονύσιος 26, 34, 60, 61, 93, 111, 114, 115, 117, 491
Σοσιαλιστική Δημοκρατία 297
Σοσιαλιστική Εργατική Ομοσπονδία 297
Σοσιαλιστικό Εργατικό Κόμμα Ελλάδος 298
Σοσιαλιστικός Όμιλος Κερκύρας 297
Σουβατζόγλου Γεώργιος 479
Σουβόρωφ Αλέξανδρος 150
Σουέζ 252, 335
Σουέρεφ Κώστας 26, 27, 28
Σουέρεφ Μαρία-Μποζένα 114
Σουκιέρας Αποστόλης 756
Σούλεμπουργκ, αρχιστράτηγος 590
Σουλιώτες 381, 382
Σουμάχης Μιχαήλ 65

Σουμίλα, οικογένεια 169, 174, 175, 176, 181
Σουμίλας Αγγελής 169, 173, 174, 175, 176, 177, 182
Σουμίλας Ανδρέας 178
Σουμίλας Νικόλαος, σιορ 176
Σουμίλας Πέτρος 169, 173, 175, 176, 177, 178, 179, 181, 182
Σούνδια Αργυρώ 175
Σούνδια, οικογένεια 175
Σούνδιας Άγγελος 228
Σούνδιας Σπυρίδων 176
Σουρβίνος Κωνσταντίνος 113
Σούτσος Αλέξανδρος 218
Σούτσος Ιωάννης 317
Σοφία, πριγκίπισσα 454
Σοφιανός 693
Σοφοκλέους Μίμης 27
Σπάρτη 304
Σπαρτίλλας 704, 705, 709, 710, 711, 712, 713
Σπηλιά 109, 110, 360, 419, 598, 610, 759
Σπηλιάδης Νίκος 394
Σπιανάδα 26, 107, 109, 360, 610, 757, 759
Σπιλίδι 428
Σπύρου Σπύρος 38
Σταβράτος Γιάννης 761
Στάη, οικογένεια 727, 730, 732, 733, 736, 737, 738, 739
Στάης Άγγελος 738
Στάης Εμμανουήλ 737, 738, 739
Στάης Ιωάννης 737
Στάης Φρατζέσκος 739
Στατήρης Γιάννης 23
Σταυράκιος, μοναχός 649
Σταυρίδης Ι. 451
Σταύρος Ανδρέας 176, 177
Σταύρος Γεώργιος 281, 282, 284, 394
Σταυροφορία Β′ 496
Σταυροφορία Δ′ 555, 556
Σταυροφόροι 552, 555, 635
Σταυρωμένος (οικισμός) 625
Στέμμα 81, 243
Στερεά Ελλάδα 94, 101, 387, 388, 395, 396
Στέρνες 760
Στεφανίδης Στέφανος 23
Στεφανίτσης Πέτρος 228
Στέφανος, πρωτομάρτυρας 572, 573
Στεφάνου Ιωάννης, 225, 405
Στεφάνου Παναγιώτης 225, 405, 406, 407, 408, 413
Στιλβής Κωνσταντίνος 555, 556, 558
Στοά των Ευγενών 764
Στράβων 493, 525
Στραπόδι 736
Στρασβούργο 450, 453, 456
Στρατηγός Δημήτριος 590
Στροφάδες 645, 647, 648, 649, 654, 655, 656, 657, 658, 659, 660, 663
Στυλιανός 562
Στυλίδα 253
Σύβοτα 501, 525, 526
Συγκέλλου Ευστρατία 493, 787
Σύγκλητος 173, 618, 728, 733
Σύμβαση της Ανταλλαγής 475
Συμβατίκιος 533
Συμβούλιο Επανορθώσεων Πολέμου 318
Συμβούλιο Λογοκρισίας 415
Συμβούλιο της Επικρατείας 452, 453
Συμβούλιο του Κολλεγίου 645, 647
Συμβούλιο των Δέκα 596, 598, 602, 604, 680, 703, 724
Συμεών, ηγούμενος 681
Συναγωγή 415, 419, 422
Συνάντηση 20
Συνδιάσκεψη της Γενεύης 300
Συνέδριο της Βιέννης 372, 373, 374, 384

Συνέδριο της Ειρήνης 298
Συνέδριο του Αιξ λα Σαπέλ (Άαχεν) 374
Συνέδριο του Λάυμπαχ 385
Συνέδριο του Τροπάου 375
Συνθήκη Διανομής 538
Συνθήκη της Αδριανούπολης 388
Συνθήκη της Κωνσταντινουπόλεως 96, 379
Συνθήκη του Βουκουρεστίου 370
Συνθήκη του Λονδίνου 386
Συνθήκη του Παρισιού (1815) 96, 295, 324, 373, 384
Συνθήκη του Τιλσίτ 382
Συνοδινός Ζήσιμος, Χ. 277, 787
Σύνοδος της Mantova 650
Σύνοδος της Ρώμης-Λατερανού 650
Σύνταγμα της Βενετίας 417
Σύνταγμα 81, 173, 222, 321, 324, 449, 450, 452, 768
Συρακούσες 66, 530, 531, 532
Συρία 537
Σύρος 106, 253, 282, 482
Σύρτη 336
Σφαέλος Ανδρέας 226, 227
Σφακιά 643
Σχολή Εφέδρων Αξιωματικών 490
Σχολή Νομικών Οικονομικών και Πολιτικών Επιστημών 79
Σωζόμενοι, οικογένεια 680
Σωζόμενος Janutio 680
Σωκράτους Ελένη 379, 787
Σώμα των Εμπόρων 420
Σωτήρα, λόφος 589
Σωτηρόπουλος Σωτήριος 88

Τ

Ταϊγάνι 670
Ταίναρο 526
Ταμεία Δανείων 266, 267
Ταμερλάνος 151
Ταμπώφ 151
Τανγκαρόγκ 670
Τάραντας 332
Ταρλέ Ευγένιος 149
Τάσσο Τορκουάτο, 66
Τάταροι 592
Τατόι 450, 451
Ταυρομένιο 515, 522, 581
ΤΕΙ Ιονίων Νήσων 775, 779
Τένεδος 195, 422
Τεργέστη 252, 253, 262
Τετράνησος 512, 585
Τζαβέλας 396
Τζανκαρόλ Γεώργιος 177
Τζανκαρόλ Πέτρος 176
Τζαρλαμπάς Ρίζος 176
Τζιβάρα Παναγιώτα 6, 17, 703, 787
Τζιμουλάκης Ηλίας 23
Τζουκέτης Ιζέπο 760
Τζώρτζης Ιωάννης, Δε 177, 284
Τζώρτζης Σπυρίδων, Δε 176
Τιβέριος Αψίμαρος 528
Τιρς Φρειδερίκος 391
Τοδέσκο Λάζαρος 284
Τόκκο Κάρολος Α′ 498, 499, 500, 501, 503, 505
Τόκκο Κάρολος Β′ 498
Τόκκο Λεονάρδος Α′ 498
Τόκκο Λεονάρδος Β′ 500
Τόκκο, οικογένεια 494
Τομπάζης 396, 410
Τόμπρος Νικόλαος 74
Τοπικές Κυβερνήσεις 239, 240, 241
Τορνίκιος Λέων (Κοντολέων) 536
Τοσκάνη 741
Τουμασάτος Ηλίας 20
Τουρκία 148, 232, 254, 288, 322, 376
Τούρκοι 94, 148, 149, 175, 231, 381, 385, 428, 471, 476, 501, 506, 600, 602, 612, 615, 616, 617, 635, 636, 639, 640, 683, 685

Τράπεζα της Αγγλίας 309, 311, 312, 459
Τράπεζα της Ελλάδος 75
Τράπεζα Παρακαταθήκης και Κυκλοφορίας 266, 268
Τραπεζούντα 482
Τρεπεκλής Γιάννης 117
Τριανταφυλλόπουλος Κ. 301
Τριάντης Ανδρέας, Σ. 284
Τριβιζάς Σωτήρης 20
Τρίκαλα 600
Τρικούπης Χαρίλαος 82, 83, 301
Τρικούπης Σπυρίδων 409
Τριπλή συμμαχία 207
Τροιζήνα 386, 527
Τσακίρη Ρομίνα, Ν. 635, 787
Τσάλτας Γρηγόριος, Ι. 40, 331, 787
Τσαρλαμπά, οικογένεια 175
Τσαρλαμπάς Θεόδωρος 177
Τσάτσος Κωνσταντίνος 377
Τσεχία 375
Τσιάμης Κωνσταντίνος 357, 787
Τσιρίγο 149
Τσιριγώτες 256
Τσιριγώτικα 257
Τσιτσαγκώφ, ναύαρχος 370
Τσίτσας Αθανάσιος 70
Τσουγκαράκης Δημήτριος 541, 787
Τσουκαλάς Κ. 461
Τσουμάνη Παυλίνα 23
Τσουραπά Ελένη 727, 787
Τυπάλδος Ιούλιος 769, 771
Τυπάλδος-Κοζάκης Αγαθάγγελος 227
Τυπάλδος-Μπασιάς Ευάγγελος 88
Τύπος 348, 481, 487, 490
Τυρρηνική Θάλασσα 335, 495
Τωτίλας 526

Υ

Υγειοδημικά Κομιτάτα των Ιονίων 362
Υγειονομείο Ζακύνθου 225, 411
Ύδρα 230
Ύπατος Αρμοστής 270, 363
Υπουργείο Γεωργίας 302
Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας 302
Υπουργείο Εξωτερικών 225, 318, 369, 372
Υπουργείο Οικονομικών 318
Υπουργείο Παιδείας 21, 62
Υψηλάντηδες 427
Υψηλάντης Αλέξανδρος 226, 227, 231, 232, 376, 396
Υψηλή Πύλη 208, 209, 211, 214, 217, 218, 370, 381, 387, 388, 595, 601, 669
Ύψος 709

Φ

Φαβιέρος 410
Φαίακες 63
Φαληράκι 108
Φάληρο 227
Φαλμεράγερ 436
Φανάρι 501
Φαναριώτες 231, 369
Φαναριώτικη Σχολή 34
Φαρμακευτικός Σύλλογος Κερκύρας 110
Φαρμάκη Δέσποινα 23
Φατσέας Ιερώνυμος 701
Φεντερασιόν 297
Φέτσης Ανδρέας 228
Φιλαλήθης 362
Φιλάνθρωπον Κατάστημα 271
Φιλαρμονική Ένωση «Καποδίστριας» 21, 26, 27
Φιλαρμονική Εταιρεία Κερκύρας (Παλαιά) 20, 21, 66, 67, 107, 109, 113, 482, 487
Φιλαρμονική Εταιρεία «Μάντζαρος» 21, 116, 487

Φιλελεύθερη Σχολή 309
Φιλήμων Ιωάννης 232, 405
Φιλική Εταιρεία 94, 223, 224, 226, 228, 229, 230, 231, 232, 233, 405, 406, 407, 427
Φιλικοί 224, 225, 226, 227, 228, 229, 230, 231, 232, 405, 406, 413
Φιλοδίκαιοι 407, 411
Φιλόθεος 520
Φιλόμουσος Εταιρεία 373
Φιομάχος Νικόλαος 761
Φισκάρδο 528
Φλαγγή, οικογένεια 675, 676, 678, 679, 680, 685, 686, 687, 691
Φλαγγής Ανδρέας 677
Φλαγγής Βενέδικτος 691
Φλαγγής Βιτζέντζος 677
Φλαγγής Εμμανουήλ 677
Φλαγγής Επιφάνιος 677
Φλαγγής Θωμάς 691
Φλαγγής Ιάκωβος 677
Φλαγγής Ιερώνυμος 678, 686
Φλαγγής Ιωάννης 680, 682, 683
Φλαγγής Καρτζεράς 687
Φλαγγής Κωνσταντίνος 677, 678, 685, 686
Φλαγγής Λουδοβίκος 686
Φλαγγής Μάρκος 681, 683, 684, 685, 689
Φλαγγής Νικόλαος 679
Φλαγγής Πέτρος 686
Φλαγγής Στέφανος 677, 679, 680, 681, 682, 683, 684, 685
Φλαγγής Φραγκίσκος 676, 685
Φλαγγίνειος Σχολή 688, 691
Φλαγγίνης Benedetto 687
Φλαγγίνης Βικέντιος 687
Φλαγγίνης Θωμάς 491, 675, 676, 677, 681, 687, 688
Φλαγγινιανό Κολλέγιο 688
Φλαμπουριάρης Αναστάσιος 225, 405, 406
Φλαμπουριάρης Διονύσιος 225
Φλάτρο Λουκία 678
Φλογαΐτη, οικογένεια 428
Φλογαΐτης Ζαφείρης, Α. 427, 428
Φλογαΐτης Θεόδωρος, Ζ. 427, 429
Φλογαΐτης Νικόλαος, Θ. 427
Φλογαΐτης Σπύρος, Ι. 79, 82, 91, 93, 95, 98, 99, 100, 101, 103, 104, 105, 427, 787
Φλώρος Ανδρέας 762
Φλώρος Θεοδόσης 755
Φορέστης-Τυπάλδος Τιμ. 284
Φόρος 183, 184, 185, 186, 190, 191, 201, 316
Φουρνάρη Βιργινία-Αναστασία 183, 787
Φράγκοι 102, 635
Φραγκοκρατία 102, 678
Φρειδερίκος Β′ 105
Φρεμεντίνη Λούλα 23
Φτερίνα 741, 745, 747
Φωκά, οικογένεια 226
Φωκάς Αναστάσιος 227
Φωκάς Γεράσιμος 227
Φωκάς Νικηφόρος 514, 545
Φωνή της Κερκύρας 464
Φωξάνη 228
Φώσκολου-Μάγκου 254
Φωτεινός Θεοδωρής 756
Φώτιος 526

Χ

Χάγη 314, 318
Χάιντεκ Κάρολος, ντε 410
Χαλικιόπουλος-Μάντζαρος Νικόλαος (βλ. και Μάντζαρος) 67, 113, 114
Χαλικιόπουλος Μάρκος 173
Χάνδακας 64, 65, 93, 630, 631, 632, 696, 729, 732

Χανιά 253, 693, 694, 695, 696, 697, 699, 728, 733, 734
Χαραλαμπίδου Λεμονιά 23
Χαριτάκης Γεώργιος 304
Χαρλαύτη Τζελίνα 667
Χαρσιανόν, θέμα 531
Χατζή Αλή 428
Χατζηκυριάκος-Γκίκας Νίκος 491
Χατζηπέτρου 396
Χειμάρα 504, 505
Χερν Λευκάδιος 250, 251, 259, 261
Χερσώνα 147, 148, 514, 529, 670
Χερσωνίτης Μιχαήλ 514, 521, 535, 545, 546
Χίος 195, 226, 253, 262, 545
Χιώτης Παναγιώτης 64, 768
Χλεμούτσι και Χλουμούτσι 102, 409
Χολέβας Κωνσταντίνος 460, 465
Χουμανίδης Λάζαρος 307
Χούντα 353
Χριστιανοί 422
Χριστόπουλος Μενέλαος 44, 46
Χρόνης Ιωάννης 75, 117
Χρυσή Βιβλος 169
Χρυσοβέργης Λουκάς 553
Χυτά Κατερίνα 23
Χωματηνός Δημήτριος 560
Χωνιάτης Μιχαήλ 561
Χωνιάτης Νικήτας 519, 538, 547
Χωροφυλακή 231

Ψ

Ψαλλίδας Γρηγόρης 107
Ψιλιανός Θεοφύλακτος 228
Ψυχιατρείο Κερκύρας 252
Ψωμά, οικογένεια 175
Ψωροκώσταινα 348

Ω

Ωλένη 654
Ωρύφας Νικήτας 531
Ωρεοί 527

ΚΥΡΙΑ ΟΝΟΜΑΤΑ ΞΕΝΑ

A

Aboaf, οικογένεια 419
Adriatic Sea 344
Aegean Sea 162
Agios Dionysios (βλ. και St. Dionysios) 162
Ahrweiler Ελένη 545
Akkerman Sanne, F. 776
Albania 344, 345
Alberti Leo Battista 162
Albertis Giovanni, de 749
Alessio G. 314
Alexandria 663
Alexopulo Constantin 136
Altavilla Ricardus, de 416
Altavilla Κατερώ 624
Anakou 480
Anderson Kay 777
Andreadis Andreas, M. 319
Angevin rule 121, 122, 123, 126, 128, 129, 130
Arabs 522
Arcangelo, οικογένεια 419
Archivio di Stato di Venezia 133, 137, 143, 716
Arciduca Lodovico, ατμόπλοιο 253, 262
Arlioti Marino 423
Armeni Vicenzo 598
Arsinoe 691
Arta 136, 160
Asia Minor 259, 539
Athens 308
Athens School of Economics and Business Science 308
Aureli Aurelio 66
Austrian Lloyd Ship Management 253
Austrian Lloyd Trieste 252, 259

B

Bakker Arthur 776
Balbi Teodoro 612, 613
Banco Corcirese 271
Banco di Risparmio di Corfù 271
Bank Credit Commercial 464
Barber Samuel 115
Bardanes George 565
Barilari A. 184
Barth F. 776
Basadonna Angelo 637
Basil Pediadites 565
Batista Giovanni 606
Baynes N. 313
Beaumont, Madame de 423
Bellini Gentile 159, 160
Bembo Benetto 630
Bembo Davide 617
Bernardo Lorenzo 609, 610
Bettini Sergio 157
Biber Heinrich Ignaz Franz 114
Black Sea 673
Boldù Francesco 637
Boldù Nicolò 700
Bolla d'Oro 417
Bon Ottavian 420
Bonato Marilena 137
Bonavita-Gentili Antoine 95
Bondi Liz 777

Bourdieu P. 183
Bozzi 423
Brachimi Pietro Antonio 598, 602, 604
Brand Th. 184
Briani Andrea 630
British 158
British Protection 245, 276
Browning Robert 551, 553
Bruck Karl-Ludwig, von 252
Bruegel Pieter 163
Bücher K. 304
Buci Battista 761
Bullock Ch. 312
Buondelmonti Μαγδαληνή 498
Buondelmonti Χριστόφορος 661
Bush-Hearn Charles 251, 261
Butrinto, ποταμός 333
Buxtehude Dietrich 114
Byzance 308
Byzantine emperors 127
Byzantium 522, 540

C

Calepio Angelo 685
Calichiopulo Manzaro Giacomo 418, 419
Callegari 135
Calucci Zuanne 732
Caluzi Todorin 731
Cambridge 559
Cameron Laura 777
Canal Angelo 683, 689
Canal Vicenzo, da 610, 616, 617
Candia 158
Caodistria Nicolò 756
Capice Petrus 416
Capo d'Istria 369
Cappadocia 480
Caruso Grimani 415
Caserta 710
Cassimati Leo 734
Cassimati Paolo 734
Castello 649
Catholic Church 165
Catholics 158
Cavaliere di San Marco 174
Cavallini Angelo 249, 250
Cavallini Giovanni 250, 251, 252
Cavasule Johannes Alexii 416
Cefalonia 137, 644, 784
Cefalù, επισκοπή 655
Ceffala, Sr 418
Cephalonia 522, 549
Central Bank 469
Cerigo 135, 138
Charles I of Anjou 121, 122, 123, 124, 126, 130
Charles II, King 124, 125, 129
Charles of Salerno 124
Chatzidakis Manolis 159
Cheetham Nicolas 127
Chephalonia 158, 159
Chiozza Γεώργιος 628
Christmas Eve 165
Church of Corfu 122, 123, 124, 125
Civil Hospital of Corfu 366
Clark John-Bates 305, 308
Clement IV 121
Coen, οικογένεια 419
Coen Jacob 420, 423
Coen Raffael 423
Cohen Anthony 163
Collegio Censorio 415, 416, 417, 418, 423, 425
Collegio Medico di Corfù 415
Combici Daniel 423
Comitato 421
Compagnie des Messageries Imperiales 254
Compagnie des Messageries Maritimes 254

Compagnie des Messageries Nationales 254
Cona Lorenzo, Dan 761
Concina Ennio 135
Condillac Abbe, de 305
Constantine, king 456
Constantine V 539
Constantinopoli 133, 135, 136
Constantinople 158, 160, 222, 565
Contarini Domenico 652
Convolvulus Scammonia 255
Corfiots 130
Corfu – Corfù 121, 122, 123, 124, 125, 126, 127, 128, 129, 130, 133, 134, 135, 136, 137, 139, 158, 166, 366, 456, 469, 491, 522, 540, 549, 565, 586, 594, 607, 621, 713, 725
Corfu Channel TV 21
Corner Νικόλαος 627
Coronelli Vincenzo Maria 637
Corpus Day Celebration 165
Costas P.S. 312
Courmouli 258
Crete 158, 633
Crusades 540
Cunard 254
Curia 124
Cusseim Agà 136
Cyprus 691

D

Dandolo Andrea 649
Dandolo Spiridione 136
Daniel James 251
Dardanellia 480
Davidson Joyce 777
Davila Ferdinando 628
Delatte A. 512
Demus Otto 657
Deutsche Levante Linie 254
Dodecanese Islands 162
Dolphin Daniele 135
Dona Giovanni 135, 136
Doria Andrea 648
Doria Chiara Lupina 423
Doria Cristodulo 423
Douglas Howard, Sir 267
Doxaras Nikolaos 161
Doxaras Panagiotis 161
Dubisch Jill 775, 776
Dumbarton Oaks 554
Duncan Henry 269
Durkheim Emile 190

E

East 125, 158, 163, 508
Edgeworth Francis 310, 312
Einaudi Luigi 310
Einzig Paul 311
Epiros 127
Epirus 539
Ereikousa 586
Erizzo 419
Erizzo Benetto 610
Erizzo Nicolò 722
Europe 158, 308, 389
Evangelista Giovanni, San 159
Eve of Epiphany 165
Evergreen Marine Corp. 253
European Enlightenment 233
European Union 345, 378

F

Falier Luca 628, 629, 630
Falier Ιωάννης 685
Falier Ordelaffe 653
Famagosta Pietro Antonio, da 605, 606
Fels Martin 284
Fini, οικογένεια 688
Fitzwilliam, μουσείο 559

Flangin, family 691
Flangin Benedict 691
Flangin Thomas 691
Flangin Χριστόφορος 678
Flogaitis Theodore 429
Florio of Venosa 123
Forolivio Hugolino, de 654
Forte Abram 420
Foscari, Alvise 716
Foscarini Giovanni Antonio 611, 612, 614
Fourth Lateran Council 126
Foxwell Herbert 311, 312
Fraissinet & Cie 254
France 121
Francesco Zuan 736
Francia 136
French 158
French Revolution 233
Friuli 675

G
Gabriel Andrea 763
Garzoni Agostino 136
Gazzetta Ionia 272, 274
Gelzer M. 313
General Provisioners 165
Generin Πέτρος 681
Gentilly 420
Gesua Salomon 422
Giacomazzi Camillo 134
Girardo Matteo 611, 613
Gladstone William 318
González Beatriz Muñoz 777
Goslin-Crawford Alicia 251
Gradenigo Marco 728
Grado 650
Gramegna Giulio, padre 114
Greece 158, 160, 167, 308, 344, 345, 389
Greek metropolis of Saints Peter and Paul 122
Greek Orthodox Archbishop 121
Greek Orthodox Church 121, 126, 130, 131
Greek State 159, 201, 400, 456
Greeks 121, 126, 127, 130, 673
Greks 330
Grimani Bertucci 699
Grimani Francesco 708, 709, 710, 712
Gritti Antonio 660
Guarini Gian Battista 65
Guillelmi, ηγούμενος 654

H
Hamidiye 254, 258
Hearn Lefcadio 259
Henrico Antonius, de 416
Herzfeld Michael 775
Hicks John 311
Hitiris Gerasimos 130
Holy Virgin Odigitria 160

I
Idrisi 524
Iles Ioniennes 330
Independence 413
Italia Marittima 253
Ioannina 122
Ionia 480
Ionian Islands 157, 158, 160, 162, 163, 164, 165, 222, 233, 366, 539, 540, 644, 751
Ionian School 159, 160
Ionian Sea 344, 345, 508, 539, 586, 644
Ionian Senate 389
Ionian State 245
Isole Ionie 133, 134, 137
Italy 158, 344, 345, 469
Ithaca 158, 159, 644

Ivanov Antony 113

J
Jewish Community 425
Joly 254, 258
Joseph A′, Ecumenical Patriarch 121

K
Kadir bey 208, 213, 215
Kallergis Nikolaos 161
Kaloutsi, family 740
Kantounis Nikolaos 162
Kapodistrias Ioannis 378, 389, 400, 429
Kasimati, family 740
Kastrinos 159, 161
Katramis Nikolaos 128
Keynes John Maynard 310, 311, 313
Klausewitz K., von 587
Komnenos-Doukas Michael II 127
Konstantinos of Adrianople 162
Konyo 480
Korais Ioannis (Giannakis) 159, 160, 161, 162, 164, 166
Koutouzis Nikolaos 162, 164
Kythera 158, 165, 259, 702, 739

L
Laiou A. 313
Lambardi Φραγκίσκος 631
Lamont Michèle 776
Latin archbishopric 121, 122, 123, 126, 128, 129
Latin Church 121, 123, 125, 126, 131
Latins 130
Laughnan Alexander Hamilton 285
Lefkada 158, 179
Lefkara 691
Lenormant François 768
Leon Simeone 609
Leontsini Maritina, G. 157, 786
Lepanto 64
Leroy-Beaulieu P. 309, 316
Levante 133, 135
Libro d'Oro 369
Lido 651
Limassol 691
Lippomano Girolamo 597
Liprovosi Marc'Antonio 601, 603
Lloyd Triestino 252, 253, 258
Lombardo Φραγκίσκος 628
Londres 330
Loredan, οικογένεια 647
Loredan Costantino 659
Loredan Marco 420, 614, 630, 659
Loredan Marino Antonio 647
Loredan Paolo 699
Loria Achille 299
Lubocco 670
Lucatello Zuanne 746
Luis IX, king 121
Lunzi Ermanno 163
Lurà J. 759
Lusignan Ιάκωβος Β′ 680
Lusignan Στέφανος 676, 680
Lydakis Stelios 158
Lykaonia 480
Lyon-Caen Ch. 311

M
Macia, οικογένεια 420
Madonna del Carmine 117
Maggior Consiglio 171
Magister Massarius 123
Magistrato alle Miniere 703, 706, 707, 709, 710, 713
Magistrato di Commerzio ed Arti 420
Mahsousse 254
Maicha, οικογένεια (Maycha) 420
Malakhiti Andrii 147, 786

Malamocco 648
Malipiero Francesco 630
Manin Ludovico 745
Manolesso Gian Francesco 747
Manolesso Βερνάρδος 627
Marcello, φέουδο 715, 716, 717, 718, 725
Marcello Angelo 716
Marcello, Gabriel 716
Marshall Alfred 305, 308, 310
Martinengo Nestor 606
Marzi Giovanni Battista 64
Maurici Aurelio 764
Maurois André 377
Mazotos 691
Mazza, οικογένεια 419
Mediterranean Sea 607
Meftachà Matteo 682
Megas Protopapas 127, 128
Mendelssohn-Bartholdy Felix 115
Mercati Anastasio Diodato 751
Merton R. 190
Metternich Klemens, von 372
Meyer Ed. 304, 312
Michiel Domenico 637, 653
Michiel Marchio 610
Middle Ages 508
Migliardi O'Riordan, Giustiniana 133, 786
Miller William 121
Millich Cristoforo 746
Milligan Christine 777
Mocenigo Alvise 177
Mocenigo Zuan 609, 610, 611, 613, 614, 615
Molino Antonio, Da 64
Molino Marco 607
Molnár Virág 776
Mon Repos 449, 450, 451, 452, 453, 454, 455, 456
Monnier E. 314
Monte di Pietà 266, 267, 268, 269, 273
Montesquieu 184
Moro Agostino 616, 617
Moro Bartolomeo 617
Moro Benetto 630
Mordo Lazaro, de 415, 416, 417, 418, 423, 425
Mordo Rembizza Cesana 422
Morley John 311
Moro Agostino 616
Morosini Francesco 174, 417
Municipalità 419
Murano 653, 708
Museum of Zakynthos (Zante) 157, 159, 161, 167
Museum of Zante (βλ. Museum of Zakynthos)
Mustatoso Κομνηνός 677
Mysia 480

N

Nani Ferigo 610
Nani Giacomo 708, 711
Naples 121, 124
National Bank 469
Near East Relief 482
Nesseris Ilias, C. 565
New Palgrave Dictionary of Economics 311
Nicol Donald, M. 556
Nigdy 480
Norddeutsche Lloyd 254
Normans 540
North D. 321
Nuova Cittadella 605, 606

O

Odessa 429
Oginsky Michal Kleofas 115
Olivolo 649

Orio Angelo 170, 171, 172
Orphanage of Corfu 366
Orsini Matteo 654, 660
Orthodoxy 158, 165
Orthodox Church 164, 165, 691
Osmo Raffael 423
Ottoman Empire 222
Ottomans 594, 607, 691

P
P&O Company 254
Pala d'Oro 653, 658, 660
Papacy 121
Papanikolaou Antigoni, N. 121,787
Paphos 691
Paris 330
Partecipazio Giovanni 650
Partecipazio Giustiniano 649, 650
Partecipazio Ursus 649
Pascualigo Giovanni 420
Passero, ακρωτήριο 333
Patriarchal School of Constantinople 565
Paxoi island 127, 158
Paterson 258
Patriarch of Constantinople 121
Patriarchate of Constantinople 122
Pavanello Giorgio 657
Peloponnese 158, 539
Pesaro, ναύαρχος 505
Pesaro Bartolomeo 629
Philip of Taranto, prince 125
Pigou Arthur 310
Pisani Antonio 763
Pisani Pietro 617
Pizzamano Domenico 136
Plakotos Girolamo (Pittoros) 162
Polacco Renato 657
Polanyi Karl 236
Pojaco G. 416
Porta Ottomana 133
Porta Reimonda 761
Potami 157
Pozzo Andrea 162
Prata Filippo, de 736
Preccia E. 312
Press 491
Preto Paolo 604
Prevesa 136
Prinzing G. 560
Pritano di Corfù 421
Priuli Alessandro 749

Q
Quartano, οικογένεια 623, 630, 631, 632
Quartano Zuanne (Ιωάννης) 623, 624, 626, 627, 628, 629, 630, 631, 632, 633
Quartano Λουκάς 624, 625, 626, 627, 628
Querini Girolamo 135, 136, 707

R
Radical Party 774
Renaissance 159, 162
Renier Antonio 424
Renier Paolo 136
Revillas Diego 709
Ricchi Spiridion 423
Richard Jean 125
Riparto del Nord 360
Rist Chr. 311
Riva Barbarigo, da 722
Robert George 251
Romas Dionysios 413
Rome 308
Ropit 254
Rossa Barba 611
Rousseau Jean-Jacques 371
Rovigo 732
Russia 136, 222
Russo Abram 418, 419
Rustico 648

S
Sacred Five 127
Sacred Order 127
Sagredo Agostin 706, 707, 712
Sagredo Zuanne 631
Saint Jason and Sosipatros 586
Saint-Sauveur, André Grasset, de 659, 660
San Antonin 683
San Germania, Simon di 696
San Giacomo 66, 764
San Marco 606
San Michele 708
Sanguinazzo, οικογένεια 627
Santa Maria di Leuca 333
Santa Maura 136, 141
Sanudo Livio 632
Sanudo Marin 645, 663
Saving Bank of Corfu 276
Schindachi Lorenzo 677
Schmidt Bernhard 774
Schumpeter J. 184
Scott W. 314
Scuola Grande 159
Scuota Λουκάς 684
Seligman E.R.A. 312
Semitecolo Niccolò 630
Semo David, de 416, 417
Senato Misti 133
Senato Secreta 133
Septinsular Republic 179, 222, 673
Septinsulars 673
Setecha Χριστόφορος, M. 684
Seven Islands 673
Sicily 121, 522
Sideris Aristotle 308
Signorie 604, 645, 648, 656
Skiadas Spiros 469
Smith Adam 310
Smith Mick 777
Smith Susan, J. 777
Smyrna 259, 480
Snigovska Oksana 147, 787
Snowden Philip 318
Società Anonima Italiana di Navigazione Adriatico-Orientale 254
Society of Friends 233
Sombart Werner 311
Soranzo Giacomo 704
Soumilas Petros 179
Spaniards 607
Spattafora Mariano 598, 601, 603
St. Arsenius 165, 522, 586
St. Charalampis 157, 158, 159, 160, 161, 166, 167
St. Dionysios (βλ. και Agios Dionysios) 160, 164
St. Elias 586
St. Georgios Petroutsou 160
St. Mark 159, 179, 663
St. Petersburg 222, 330
St. Rocco 165
St. Theodore 165
Stabilimento 271
Stai, family 740
Start Media TV 21
Stato de Mar 605
Stein E. 313
Stephanus, archbishop of Corfu 124, 125
Stratico, οικογένεια 419
Strofades Islands 663
Sur Ιωάννης, de 683
Sustainable Development 331, 345
Sutton David 775
Svezia 136

T
Tabula Peutingeriana 523
Taormina 522
Theotokos 162

Thompson J. Arthur 299
Thünen J.H., von 305, 308
Tipografia Nazionale di Corfù 424
Todesco Anna 423
Tomara Vassili, S. 208, 209, 210, 211, 212, 214, 215, 217, 220, 221
Torcello 648
Trachanioti Nicolaus, de 416
Treitschke Heinrich, von 373
Trivoli Benetto 419
Trivoli Giovanni 419
True Cross 159
Tsitsas A., H. 127
Tuan Yi-Fu 777
Tucci Hanellore Zug 658
Turchi 135
Turco Mustafa 598
Turks 158

U
Unesco 36, 75
University of Athens 319
University of Freiburg 774
Urban Lina 658

V
Vacla Bernardin 677
Vallisneri Antonio 711
Vauban Sébastien Le Prestre, de 588
Vendramin Andrea 764
Venetian Republic 163
Venetian State 165, 663
Venetian rule 160, 164, 166, 691, 702
Venetians 158, 673
Venezia 133, 135
Veneziano Paolo 658, 659
Venice 158, 159, 163, 166, 663, 691
Venier Bartolomeo 702
Venier Dolfin 618
Venier Lorenzo 736
Venier Maffeo 695
Venier Marco 695, 702
Venier Nicolao 696
Venier Paolo 695
Venier Santo 736
Venier Tito 728
Venier Zanachi 736
Venier di Castelo Marino 696
Venier di San Cassano Giovanni 696
Vienne 330
Viktoras & Co. 254, 258
Vincent 64
Vinci Leonardo, da 162
Viner Jacob 311
Vio Vittor 708, 709, 711
Virgin Mary 162
Viskonti Nikolaos 162
Vivaldi Antonio 115
Vivante, οικογένεια 419, 423
Vlachernai 160
Volpi Luigi 747
Vonizza 136
Vouthroton 586

W
Ward Frederick 363
Weber Max 236, 311
West 158, 163, 508
Wickshell Knut 310
Wieniawsky Henryk 115

Z
Zaccharia Centurione 500
Zacum Ester 418
Zakynthos (βλ. και Zante) 128, 158, 163, 167, 774
Zakynthos Committee 413
Zancarolo Giacomo 761
Zante (βλ. και Zakynthos) 142, 157, 159, 160, 161, 162, 166

Zanthe Dimitri, del (Abdabei) 598, 599, 601
Ziebarth Er. 312
Zile 480
Zoga Iorgo 136
Zorzi Rocco, de 171
Zuliano Benetto 599

Το Αρχοντικό ή Μέγαρο Καποδίστρια, σε σχέδια του Ιωάννη Χρόνη, έργο της δεκαετίας του 1830 (φωτογραφικό αρχείο Θ. Πυλαρινού).

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ 11
ΕΚΔΟΤΙΚΟ ΣΗΜΕΙΩΜΑ 15
ΟΡΓΑΝΩΣΗ ΣΥΝΕΔΡΙΟΥ 19

ΤΟ ΧΡΟΝΙΚΟ ΤΟΥ Ι΄ ΔΙΕΘΝΟΥΣ ΠΑΝΙΟΝΙΟΥ ΣΥΝΕΔΡΙΟΥ

Κατάθεση στεφάνων – Χαιρετισμοί 26
Προσφώνηση του προέδρου της Εταιρείας Κερκυραϊκών Σπουδών – Κήρυξη της έναρξης των εργασιών του συνεδρίου. 50
Ομιλία του προέδρου της Οργανωτικής Επιτροπής. 55
Εναρκτήρια ομιλία του επίτιμου προέδρου του συνεδρίου κυρίου Σπύρου Ευαγγελάτου 63

ΚΑΤΑΛΗΚΤΗΡΙΑ ΣΥΝΕΔΡΙΑ

Ομιλία του κυρίου Περικλή Παγκράτη. 68
Απονομή μεταλλίων – Ψήφισμα αναθέσεως διαξαγωγής του ΙΑ΄ Πανιονίου Συνεδρίου. 69
Σύντομος απολογισμός του προέδρου της Οργανωτικής Επιτροπής καθηγητή κυρίου Θεοδόση Πυλαρινού. 71
Ανάγνωση ψηφισμάτων 75

ΣΤΡΟΓΓΥΛΗ ΤΡΑΠΕΖΑ: Τα Επτάνησα και η νεοελληνική αναγέννηση. . 79

ΧΩΡΟΙ ΔΙΕΞΑΓΩΓΗΣ ΤΟΥ Ι΄ ΔΙΕΘΝΟΥΣ ΠΑΝΙΟΝΙΟΥ ΣΥΝΕΔΡΙΟΥ 107
ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΕΣ ΕΚΔΗΛΩΣΕΙΣ 113

ΟΙ ΑΝΑΚΟΙΝΩΣΕΙΣ

Ι. ΙΣΤΟΡΙΑ

Α΄ Ενότητα

Antigoni N. Papanikolaou, The Latin Church, the Greek Orthodox Church and the Angevin Authorities during the Period 1272-1296 121

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Giustiniana Migliardi O'Riordan, Le lettere dalle Isole Ionie, in particolare da Corfù, nei documenti del Bailo a Costantinopoli conservati presso l'Archivio di Stato di Venezia. 133
Oksana Snigovska, Andrii Malakhiti, Ο ιστορικός ρόλος του Θεόδωρου Ουσακώφ και του στόλου της Μαύρης Θάλασσας της Ρωσικής αυτοκρατορίας στον αγώνα για την απελευθέρωση των Επτανήσων από τους κατακτητές (από ουκρανικές και ρωσικές πηγές) 147
Maritina G. Leontsini, *The Litany of St. Charalampis' Relic* as a Historical Testimony: Looking at the Depiction of a Religious Ceremony. 157
Χριστίνα Ε. Παπακώστα, Η ευγένεια στα χρόνια της Επτανήσου Πολιτείας. Ο «ιππότης» Πέτρος Σουμίλας. 169
Βιργινία-Αναστασία Φουρνάρη, Φόρος: Από την κοινωνική τάξη της Επτανήσου στον επτανήσιο πολίτη του εθνικού κράτους. Πολιτική αποδοχή και οικονομικός υπολογισμός 183
Γεώργιος Ν. Λεοντσίνης, Η επτανησιακή αντιπροσωπεία στην Κωνσταντινούπολη και τα κοινωνικά και πολιτικά χαρακτηριστικά των μελών της (1799-1800). 207
Αλεξάνδρα Καββαδία, Οι εφορείες της Φιλικής Εταιρίας στα Ιόνια Νησιά. Πρόσωπα και δράσεις για την προπαρασκευή και στήριξη της Ελληνικής επανάστασης 223
Νίκος Π. Κοσκινάς, Κράτος και οικονομία στα Ιόνια Νησιά την περίοδο της Αγγλικής Προστασίας 235
Ευάγγελος Δ. Κυριαζόπουλος – Νικόλαος Δ. Λουράντος, Κύθηρα – Σμύρνη. Η ατμοπλοϊκή ένωση δύο τόπων τον 19ο αιώνα και οι άγνωστες πτυχές της. . 249
Χρήστος Δεσύλλας, Η Εξοικονομητική Τράπεζα και η συμβολή της στο χρηματοπιστωτικό σύστημα της Κέρκυρας. 265
Ζήσιμος Χ. Συνοδινός, Οι πρώτες προσπάθειες διείσδυσης της Εθνικής Τράπεζας στα Επτάνησα: Το έμμισθο υποκατάστημα Κερκύρας, 1872-1881 277
Χρήστος Π. Μπαλόγλου, Αριστοτέλης Σίδερις: Διακονία στην Ιστορία του Οικονομικού Βίου και των Οικονομικών Θεωριών. 295
Γεώργιος Σ. Δονάτος, Ο δημοσιονόμος Ανδρέας Μ. Ανδρεάδης (1876-1935). 309
Ευάγγελος Πρόντζας, Επτανησιακοί θεσμοί στην εθνική και διεθνή οικονομική δοκιμασία. 321
Γρηγόριος Ι. Τσάλτας, Αειφορία και Οικονομική Ζώνη στο Ιόνιο Πέλαγος. 331
Γιάννης Πανούσης, Η δημοκρατία και οι εχθροί της: Ήταν πολιτικό έγκλημα η δολοφονία του Καποδίστρια; 347
Δημήτριος Ανωγιάτης-Pelé – Ιωάννα Αθανασοπούλου – Κωνσταντίνος Τσιάμης, Η Ιστορία των Επτανήσων υπό το πρίσμα της Δημογραφίας (19ος-21ος αιώνας) 357

Δήμητρα Ε. Κοσμοπούλου, Ιωάννης Καποδίστριας: Ο πρώτος έλληνας ευρωπαϊστής 369
Ελένη Σωκράτους, Βασικοί σταθμοί στην ιστορία των Επτανήσων, της Ελλάδας και της Ευρώπης μέσα από τη διπλωματική δραστηριότητα του Ιωάννη Καποδίστρια. 379
Σίμος Μποζίκης, «Όσα μένει να λαμβάνη...»: Η εκκαθάριση των λογαριασμών του Ι. Καποδίστρια με την Ελληνική Πολιτεία. 391
Αθανάσιος Λαβράνος, Η Τριμελής Επιτροπή Ζακύνθου (1824-1827): Δράσεις, δικτυώσεις και πρωτοβουλίες της για τον αγώνα της Ανεξαρτησίας. . 405
Εύη Καραμούτσου, Σκέψεις σχετικά με την απομόνωση της Εβραϊκής κοινότητας της Κέρκυρας με αφορμή την αντίδραση που προκάλεσε μια ομιλία του Lazaro de Mordo στη Συναγωγή 415
Σπυρίδων Ι. Φλογαΐτης, Θεόδωρος Ζαφειρίου Φλογαΐτης, πρώτος δήμαρχος της Οδησσού 427
Γιώργος Κοντογιώργης, Το ζήτημα της «ελληνικής συνέχειας» και ο λευκάδιος πνευματικός κόσμος. Η περίπτωση ιδίως του Σπυρίδωνος Ζαμπέλιου. . . . 431
Νίκος Κ. Αλιβιζάτος, Mon Repos: Η τελευταία φάση της διεκδίκησης 449
Γιώργος Ζούμπος, Κέρκυρα 1926: Το σκάνδαλο στην Ένωση Γεωργικών Συνεταιρισμών (τα Σκιαδικά). 457
Σπυρίδων Χ. Μουρατίδης, Οι προφορικές μαρτυρίες των προσφύγων της Μικρασιατικής καταστροφής, που κατέφυγαν στην Κέρκυρα, ως εργαλείο ιστορικής έρευνας. 471
Χριστίνα Φ. Βαμβούρη-Δημάκη, Η Κέρκυρα στην περίοδο του μεσοπολέμου (1918-1939): Κοινωνικές και πολιτιστικές εξελίξεις, όπως καταγράφονται στον Τύπο. 481

Β′ Ενότητα

Ευστρατία Συγκέλλου, Ο ναυτικός πόλεμος στο Ιόνιο κατά τον Μεσαίωνα. . 493
Γεώργιος Γαστεράτος, Το Θέμα Κεφαλληνίας και η Κέρκυρα κατά τον 10ο αιώνα. 511
Μαρία Λεοντσίνη, Οι βυζαντινοί στόλοι στα νερά του Ιονίου πελάγους (6ος-12ος αιώνας) 523
Δημήτριος Τσουγκαράκης, Η διοικητική θέση της Κέρκυρας κατά τη Μέση Βυζαντινή Περίοδο. Παλιές και νέες υποθέσεις. 541
Κώστας Ν. Κωνσταντινίδης, Λογιοσύνη στὴν Ὀρθόδοξη Ἐπισκοπὴ Κερκύρας κατὰ τὸν 13ο αἰῶνα: Ἡ περίπτωση τοῦ Βασιλείου Πεδιαδίτου 551
Ηλίας Γιαρένης, Το βόρειο Ιόνιο ως χώρος μέσα από τα βυζαντινά αγιολογικά κείμενα. 567
Ιωάννα-Βαρβάρα Λεβέντη, Οθωμανικές πολιορκίες στην Κέρκυρα την περίοδο της βενετοκρατίας 587

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Χρυσοβαλάντης Παπαδάμου, Κατασκοπευτική και συνωμοτική κινητικότητα στη βενετική Κέρκυρα κατά τα τέλη του 16ου αιώνα. 595
Αικατερίνη-Μαρία Βασιλάκη, Πληροφορίες σχετικά με τα σιτηρά στην Κέρκυρα κατά την περίοδο της βενετοκρατίας. 609
Κώστας Ε. Λαμπρινός, Ιωάννης Quartano: Ένας επιφανής Κερκυραίος στην κοινωνία της Κρήτης (τέλη 16ου-αρχές 17ου αι.) 623
Ρομίνα Ν. Τσακίρη, Η Ιθάκη μέσα από τις μαρτυρίες των βενετών αξιωματούχων κατά τον 17ο αιώνα κρησφύγετο πειρατών, παρανόμων και εξορίστων 635
Μαριάννα Κολυβά, «*Miracolo di San Marco*»: Η *Translatio Sancti Marci*, η μονή της Θεοτόκου των Στροφάδων Νήσων και το μωσαϊκό του παρεκκλησίου του αγίου Κλήμεντα στη βασιλική του αγίου Μάρκου της Βενετίας 645
Γεράσιμος Δ. Παγκράτης, Η «ανακάλυψη» της Μαύρης Θάλασσας από τους ιόνιους ναυτιλιακούς επιχειρηματίες (τέλη 18ου-αρχές 19ου αιώνα). . . . 665
Νάσα Παταπίου, Νέα στοιχεία για την κυπριακή οικογένεια Φλαγγή (Flangin) 675
Χρύσα Μαλτέζου, Πρόσωπα καὶ πράγματα τῆς ἱστορίας τῶν Κυθήρων κατὰ τὴ βενετοκρατία 693
Παναγιώτα Τζιβάρα, «Marmi nobili»: Το ενδιαφέρον των βενετών κυριάρχων για τον ορυκτό πλούτο της Κέρκυρας. 703
Δώρα Μόσχου, Το φέουδο Marcello στη βορειοδυτική Κέρκυρα. Η εποχή, ο χώρος, οι άνθρωποι (18ος αιώνας). 715
Ίκαρος Μαντούβαλος – Ελένη Τσουραπά, Από την οικογένεια στην πολιτική: Εκφάνσεις της κοινωνικής ζωής των Κυθήρων μέσα από το παράδειγμα των οικογενειών Καλούτση, Κασιμάτη και Στάη (16ος-19ος αιώνας) . . 727
Νίκος Π. Καποδίστριας, Το προσφερτό φέουδο του Μερκάτη στο Μπανάτο της Ζακύνθου (τέλη 18ου αιώνα). 741
Φωτεινή Καρλάφτη-Μουρατίδη, Συμβάσεις έργου στην Κέρκυρα κατά τη βενετική περίοδο 753
Νίκιας Λούντζης, Οι ζακυνθινοί Ριζοσπάστες με τη ματιά ενός σύγχρονού τους γερμανού παρατηρητή. 767
Ευπραξία Πολλάτου – Σάββας Μακρίδης, Μια κουκίδα στο χάρτη ή μια ιδέα; Η συναισθηματική γεωγραφία των «ξένων» ως μέσο επανερμηνείας και οικειοποίησης της Κεφαλονιάς 775

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΣΥΝΕΔΡΩΝ. 785

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ ΟΝΟΜΑΤΩΝ. 789
ΚΥΡΙΑ ΟΝΟΜΑΤΑ ΣΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ 791
ΚΥΡΙΑ ΟΝΟΜΑΤΑ ΞΕΝΑ 825